

NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE.

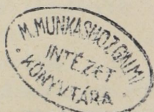
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL.

SZERKESZTI

Dr. HELTAI FERENCZ.

XII. ÉVFOLYAM 1888.

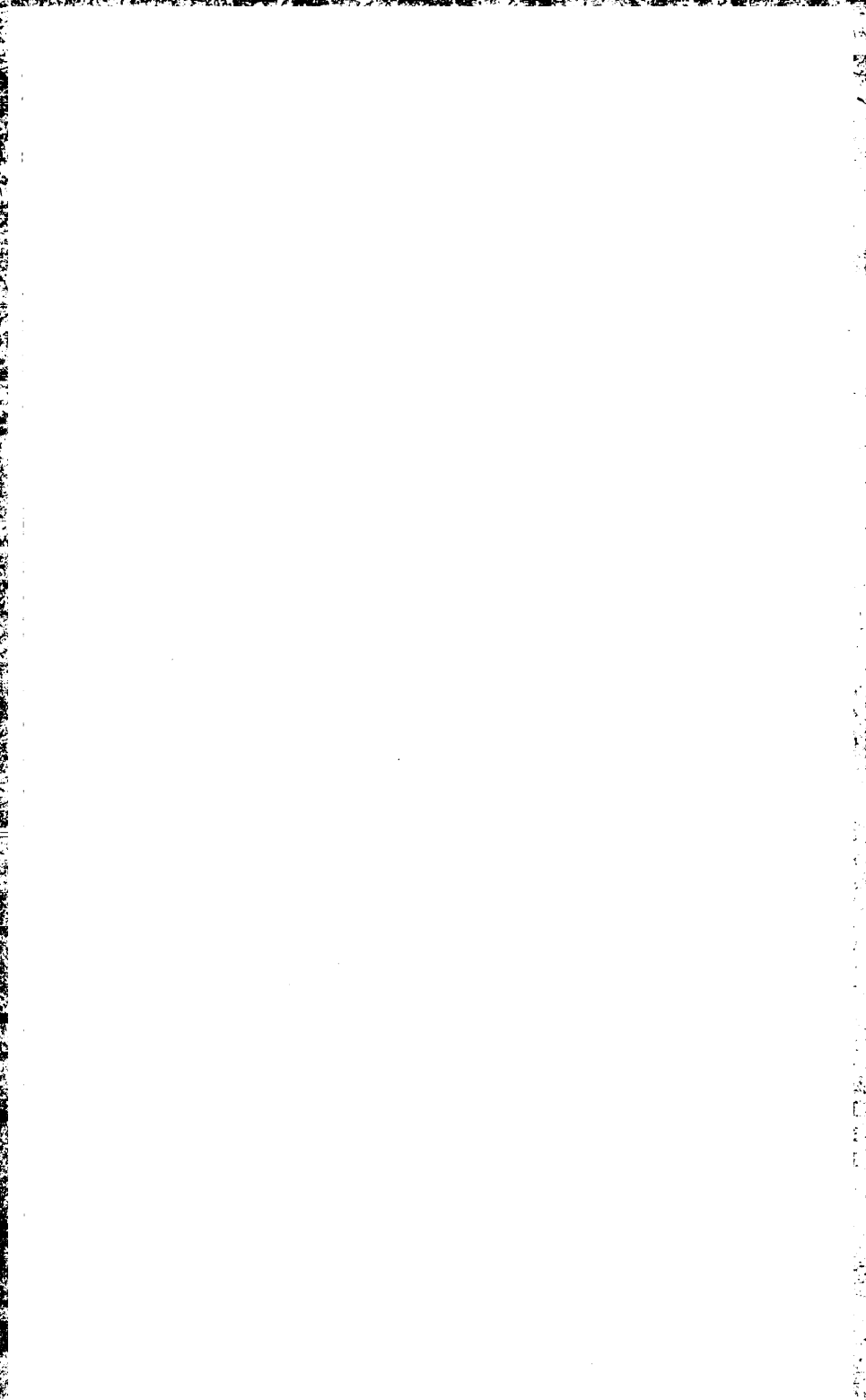
BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R. TARSULAT.

1888.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
<i>dr. Acsády Ignác</i> : Közgazdasági állapotaink a XVI—XVII. században	16, 245, 621, 809
<i>dr. Békésy Károly</i> : Adalék a földjáradék elméletéhez	711
<i>dr. Bernát István</i> : A magyar malomipar állása a világpiaczon különös tekintettel az amerikai viszonyokra	1
<i>Borovszky Károly</i> : A dohányjövedék Magyarországbán. 210, 334, 542, 664	
<i>Bosányi Endre</i> : Szeszadótörvényhozásunk és a szeszfőzés kisipara az állampénzügyek és az alcoholismus szempontjából	127
<i>Fáy Béla</i> : Az agrar politika és az adórendszer	75
<i>ifj. Jankó János</i> : Érdekeink Észak-Afrikában	107
<i>ifj. Jankó János</i> : Kereskedelmünk Észak-Afrikában	520
<i>dr. Hertzka Tivadar</i> : A magyar álláspont a valuta kérdésben	593
<i>Kecskeméti Emil</i> : Mezőgazdasági viszonyok és állapotok Kecskeméten és határában.	375
<i>Mudrony Pál</i> : A német socialpolitikai egyesület közgyűlése	878
<i>dr. Neumann Károly</i> : A mezőgazdaság törénelme mint a nemzeti-ségi statisztika alapja	146
<i>dr. Pólya Jakab</i> : A kis- és nagybirtok	489
<i>dr. Pólya Jakab</i> : A londoni nemzetközi cukoradó értekeztet	894
<i>dr. Ráth Zoltán</i> : A pénzérték emelkedésének némely következményéről	171
<i>dr. Ráth Zoltán</i> : Az érték fogalma és osztályozása	717
<i>Sváby Frigyes</i> : Szepes vármegye közigazdasági viszonyai	265
<i>Szmrecsányi Aristid</i> : Liptó megye közigazdasági viszonyai	190
<i>dr. Vargha Gyula</i> : A szeszadóreform Németországban	38
<i>dr. Vizneker Antal</i> : Jog- és államtudományi vizsgálati rendszerünk reformjához.	313
<i>Weszelovszky Károly</i> : Magyarország népességének időelőtti elhalálózása	569, 739
— A munkaképtelenség és aggság esetére való biztosítás Németországban	401
Az osztrák állami költségvetés	427
A keleti vasutakra vonatkozó okmányok	683
Az angol vasuti Clearing-House	243
Közigazdasági folyóiratok szemléje	913
Malthus elmélete a Britti Association előtt	918
Közigazdasági és statistikai évkönyv	

NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE.

XII. ÉVFOLYAM.

1888.	JANUÁR—MÁRCZIUS.	I—III. FÜZET.
-------	------------------	---------------

A magyar malomipar állása a világpiaczon, különös tekintettel az amerikai viszonyokra.

Irta :

dr. Bernát István.

(Fölolvastatott a m. t. Akademia nemzetgazdasági bizottságának 1887. évi deczember 13-án tartott ülésén.)

A magyar malomiparnak, illetőleg kivitelre dolgozó malmainknak üzleti eredményei, nem csupán a malmok részvényesei s az ezen vállalatoknál alkalmazottak szempontjából birnak érdekekkel.

Hazánk rendszerint oly mennyiségű buzát termel mi szükségletünket túlhaladja s a fölösleges részt malmaink liszt alakjában folyton emelkedő mérvben értékesítik.

A buza árára s ez uton mezőgazdaságunk fejlődésére malmaink igen közvetlen és helylyel közzel elhatározó befolyást gyakorolnak. Innen ered aztán azon, a közvéleményben meggyökerezett vélemény, hogy mezőgazdaságunknak és malomiparunknak érdekeivel elválhatlanul összeforrottak. Ebből származik azon élénk figyelem, melylyel a liszt kivitelét apadásában és emelkedésében gazdáink is rendszerint kíséreni szokták.

A magyar malomipar mai fényes állását egyaránt köszöni a kedvező természeti körülményeknek, buzánk kitünő minőségének, valamint a kifejlesztésére irányzott munkának és kitartó szívésságnak.

Egyike azon iparágaknak, melyekkel a világpiaczon számot teszünk s ha nem csalódunk, az egyetlen, a melynél példát adtunk a világnak.

Köznapi mederben mozgó viszonyaink között e jelenség nemcsak gazdasági érdekekkel, hanem culturalis jelentőséggel is bir, tehát bőven megérdemel némi tanulmányt.

A javuló közlekedési viszonyokon kívül, főleg a javított őrlőkészülékek alkalmazása és nagy tőkék fölhalmozása adott új irányt malmaink fejlődésének. Csak is ezen viszonyok tették lehetővé, hogy emelkedő mennyiségű lisztet szállítsunk külföldre s ismertté tegyük a magyar iparnak ezen ágát a földgömb tulsó oldalán is. Büszkeségünket helyeztük abba, hogy a külföldre vitt mennyiség minél nagyobb legyen.

Ezt nem csupán a haszon szempontjából kívántuk. Igaz ugyan, hogy legfinomabb s itthon keletre alig számító lisztfajtáinkért a külföld tetemes összeggel adózott molnárainknak, de e mellett éreztük, hogy a liszt kivitel emelkedése fölényünk jelzője, az iparnak legalább ez egyetlen ágában.

Ha lisztiparról szóllottunk, az alatt rendszerint a kivitelre dolgozó nagy vállalatok érdekeit értettük s nem igen gondoltunk a csekélyebb jelentőségű vízi és szélmalomokra, melyeknek föladata volt és lesz, a föld népét örleménnyel látni el.

Ezen ténynek s az ebből eredő gondoskodásnak tudható be részben az, hogy míg nagy malmaink száma s a kivitelre kerülő liszt mennyisége folyton emelkedett, a kicsi malmok száma rohamosan csökkent. ¹⁾

Sok gonddal és tanulmánynyal irt értekezést olvastunk arról, mily módon és mily eszközökkel kellene a külföldi piaczon tért foglalni, de kevésbbé ügyeltünk a kérdésnek azon másik oldalára, mely malmainknak a belföld élelmezése szempontjából jut. A kitűzött föladatnál fogva e kérdéssel e helyen is legfőlebb másodsorban foglalkozhatunk.

Az apró malmok apadása s ezekkel szemben a nagy tőkével rendelkező, jó részt kivitelre dolgozó vállalatok szaporodása képezi az utolsó évek történetének két legkiválóbb vonását. Előbb malmaink kizáróan csak a belföld számára dolgoztak, míg utóbb

¹⁾ Magyarországon volt	1863.	1873.	1885.
Gőzmalom	147	482	877
Vízi malom	13,206	12,835	9,355
Száraz malom	7,966	6,354	3,196
Szél malom	475	842	649
összesen	21,794	20,513	14,077

Dr. Jekelfalussy József: *Magyarország malomipara 1885. év elején.*
Budapest, 1885. 16. l.

mint nagy kereskedő vállalatok búzánk értékesítésének egyik főeszközévé váltak.

Termelési képességük főleg az utóbbi években nagy arányokban nőtt. 1873-ban 16·670000 q. örlemény állítottatott elő hazánkban, 1884-ben pedig 22·454721 q.

Az emelkedés legrohamosabb a külföld számára dolgozó nagy malmoknál. Mig például a budapesti malmok 1864-ben csak 466·308 q. búzát őröltek, husz év alatt e szám 5·4610159 q-ra emelkedett.¹⁾

Ehez képest emelkedett a kivitt liszt mennyisége és értéke is.

Fogyasztóink közt kezdettől fogva *Austria* áll első helyen. A közelség, valamint a kereskedelmi szövetség, mely a monarchia két fele közt létezik, egy iránt közreműködött e helyzetnek megteremtésében, és föntartásában. — Liszt kivitelünknek mintegy 50—60%-a rendszerint a Lajtán tuli tartományok piacaira kerül és ott talál fogyasztókat. Volt idő, midőn úgy látszott, hogy búzánkért és még inkább lisztünkért bő jövedelmet huzhatunk Európának csak nem minden nevezetesebb fogyasztó államától.

Ez időtájt nagy mennyiségű lisztet vittünk ki, a monarchia határain túl az újjá született Németországba, leginkább tengeren Angliába és Franciaországba. Rendes vevőink voltak Helvetia, Belgium és Hollandia is. De ezzel a sorozat nincs kimerítve, hogy teljes legyen, hozzá kell csatolnunk a keleti államokat, Olaszországot, Braziliát, sőt Egyiptomot és Kelet-Indiát is. Piacunk volt tehát Ausztrália kivételével minden világ-részben.

Az üzlet a dicsőség és prestigen kívül jelentékeny hasznot is biztosított malmainknak.

A budapesti részvényes malmok 1875—1884-ig nem kevesebb mint 10.541,928 frt osztalékot fizettek ki, nem számítva a tartaléktőke emelésére fordított tetemes összegeket.

Ezen osztalékok a tőkének mintegy 13%-os kamatozását jelentik. Elég magas számok; hogy némi kétséget támaszszanak az iránt, vajon föntarthatók lesznek-e sokáig. Mert bizonyos le-

¹⁾ A budapesti malmok jelentése az 1885. évi kiállítás alkalmából.

vén, hogy a legtöbb gazdasági ág jövedelméhez a malmokéhoz mérten aránylag csekély, biztos volt az is, hogy a beruházást kereső tőkék első sorban a malmok felé fognak fordulni.

A nagy vállalatok számának és örlő képességének emelkedése — miről fönnebb volt alkalmunk szólni, — elég bizonyítéka ezen jövedelésnek.

Egyelőre azonban a kövér esztendők voltak napi renden.

Lisztünknek a leggazdagabb országokban sikerült jövedelmes és mint akkor hittük sok időre biztos piacokat szerezni. Más országokban, úgy látszott, nem igen fognak mindazon kedvező körülmények összetalálkozni, a melyek a mi liszt kivitelünk virágzó helyzetét megteremtették: a buza kitűnő minősége s a magasra fejlett malomipar.

A magyar buzatermelés fokozódása, a kiépült vasutak, az oláh búzának a mezőgazdaság szempontjából eléggé kázhoztatott bebocsátása, a lisztnek engedélyezett szállítási díjak, az »Adria« subventiója, a kamatláb leszállítása, mind közreműködtek arra, hogy az üzlet akadály nélkül és tetemes hasznot hajtólag folyjon.

A kedvező fejlődés jelenségei lassanként más, sokkal kevésbé biztató tényezőknek adtak helyet.

Az első érzékeny csapást a Bismark által inaugurált védő vámok behozatala képezte.

Németország buzánknak és lisztünknek nagyra becsült piacza volt azelőtt.

De bármily előny volt is Németország egyes osztályaira nézve az, hogy mi olcsó búzával és kitűnő liszttel láttuk el őket, a német törvényhozás meghajolt azon tény előtt, hogy a gazdasztály egészséges fejlődése ennél sokkal kívánatosabb. E meggyőződés eredményét képezték a liszt kivitelünk fejlődésére oly érzékenyen ható vámok.

Ezen nézet mielőbb hazát talált *Franciaországban* is.

A politikai szabadság dicsőítése mellett, a francziák aránylag könnyen mondtak le a gazdasági szabadságról. Nem várták be azt, hogy a gazdasztály talán fokozott szorgalom és emelkedő szakértelemmel győzelmeskedni fog a kedvezőtlenre vált körülményeken, hanem a vámokhoz fordultak.

Kivitelünk apadását *Schweiz*-féle egyaránt lehet a vám föl-

emelésének, valamint az ottani malmok teljes átalakításának fölróni.

Külső piacaink között *Nagy-Britania* volt a legfontosabb és pedig azért, mert legfinomabb lisztfajtáinkat a többi országokhoz képest igen nagy értékben fogyasztá. A nagy távolságot a Fiuméból kiinduló gőzhajók segítségével sikerült legyőznünk s a magyar liszt kedvelté és ismertté lett Anglia nagy kereskedelmi központjaiban ép úgy, mint az ódon egyetemi városok és elfekvő szerény falvak üzleteiben. A kivitel értéke 1882—4-ben 9—11 millió frt közt ingadozott s míg a continentalis államok piacairól a vámok emelése miatt szorultunk le, a még mindig Cobden tanait követő Anglia, daczára a „*fair trade*“ sokat hangoztatott elvének ily korlátokkal nem szorítá meg kivitelünket. Az amerikai verseny épen az általunk ott elárusított finom fajtákban a legutóbbi évekig nem bizonyult veszélyesnek.

Azonban megváltozott ez is. Az Egyesült Államok szorítva a magas német és franczia vámok által, növekvő mennyiségű lisztet vittek az angol piacra. Más részről Ausztralia és Kelet-India olcsó búzája, melyet Angliában az időközben javított szerkezetű malmokon örültek lisztté, lenyomta az árakat. Így jutott a magyar malomipar a világpiacra azon helyzetbe, melyet épen a közvetlenül érintett vállalatok szóvivői nem tartanak rózsásoknak.

De a hivatalos statisztikai adatok alapján koránt sem oly elijesztő a kép, melyet a liszt kiviteléről nyerünk. 1883 óta a buza kivitele a mennyiséget tekintve, körülbelöl állandó maradt, a liszt kivitele azonban daczára a franczia és német vámoknak, daczára Amerika versenyének, emelkedést tüntet föl mintegy 648 ezer méter mázsával.

Ebből tehát azt kell következtetnünk, hogy a buzatermelés általán véve nem hanyatlott, a lisztipar pedig a kedvezőtlen conjuncturák daczara is terjeszkedett és megszilárdult.

Nem lehet azonban tagadni, hogy a megváltozott gazdasági politika lisztkereskedésünk irányát tetemesen módosítá. *Németországba* 1882-ben 308 ezer q. lisztet szállítottunk. Ezen mennyiség 1886-ig lepadt 113 ezer q.-ra.

Francziáország 1882-ben 107,000 q.-t, 1883-ban 193,000 q.-t, 1884-ben 214,000-et, 1885-ben már csak 80,000 q., végül 1886-ban 128,000 métermázsa lisztet vásárolt tőlünk.

Belgium és *Hollandia* lisztbevitale jelentőségét teljesen elveszté; *Schweicze* 1882-től a múlt évig 196000 q.-ról 12500-ra szállott alá.

Emelkedett azonban liszt kivitelünk *Nagy-Britannia* féle 568000 métermázsáról 927000 q.-ra. Az emelkedés túlnyomó része azonban *Ausztíára* jut, mely öt év előtt csak 1.532,000 q. magyar lisztet fogyasztott, 1886-ban pedig 2.308,000-et, tehát közel 800,000 q.-val többet.

A főösszegek a következők. Lisztet kiszállítottunk:

1882-ben	2891 ezer q.-t	47.13 millió	frt értékben
1883-ban	3540 » »	57.4 » » »	
1884-ben	3493 » »	48.5 » » »	
1885-ben	3499 » »	40.9 » » »	
1886-ban	3539 » »	46 » » »	¹⁾

A baj okát nem az export apadásában, hanem másfelé kell keresni és megtalálni nem is nehéz.

Méltóztatik tudni, hogy az árak a világ piacon, de az utóbbi években nálunk is tetemesen szállottak. A hanyatlás oly nagy volt, hogy túlhaladta azok számításait, kik a lehető legsötétebb képet festettek a jövőről.

Az árakban előálló változások egyik legtermészetesebb jelenségét képezik a közgazdasági életnek. Ezek kihasználása a speculatio éltető eleme. Az utóbbi években azonban mind azok, kik az árak leszállása után azok emelkedését várták, alaposan csalódtak. A várt javulás helyett az áraknak újabb, s csak nem hihetlennek látszó esése állott be.

A buza átlag ára az angol piaczkon 1870-től 1880-ig 43°/_o-kal volt magasabb,

az 1886. évi árnál s 1859-től 1872-ig az átlag árak 68°/_o-kal álltak az 1886. évek fölött. ²⁾

A buza ára a budapesti piacon 1880-ban 12 frt 40 kr. 1885. decemberében 8 frt volt, most pedig 6.70—7.20 kr.

A 0-ás lisztért Budapesten 1882. év január havában 22 frt 40 krt, 1886. első havában pedig csak 16 frt 20 krt, 1887. decemberében 14 frt 60 krt fizettek.

¹⁾ Az orsz. statistikai hivatal adatai.

²⁾ *Contemp. Review* 1887. Oct. *The fall of prices. Economist.* 1887. Jan. 22. *Our foreign and colonial trade.*

Nem annyira a vámok, nem is a kivitel apadása, hanem az árák váratlan hanyatlása sodorta malmainkat mai helyzetükbe. Buzánk és lisztünk világforgalmi czikk. A dolog természetéből foly tehát, hogy alá van vetve azon tényezőknek, melyek a világpiacz árait szabályozzák.

E század nagyobb részének iparos munkássága, hogy La-veleyével szóljunk, arra irányult, hogy a munka eszközeivel ellássa a világot. Az ipar emelkedése maga után vonta a nagyobb fogyasztást, az élelmi szerek árának emelkedését s a fokozottabb termelést.

Máig azonban a világ már jó formán el van látva a munka eszközeivel, melyek könnyebben és gyorsabban állítják elő a termelvényeket. Midőn ezek működésüket megkezdték, sok lett a fölösleges munkás, apadni kezdett a nemzetek egyes osztályainak fogyasztó képessége s a nyers termékek fokozott előállítására mellett sok lett az áru, mi az arany árának emelkedésével együtt, elég magyarázataul szolgálhat az árák esésének.

Azt hisszük, nem járunk távol az igazságtól, midőn azt állítjuk, hogy az árák a régi magasabb színvonalra emelkedni egyhamar nem fognak.

A termelés a tökéletes közlekedés és javított eszközök mellett csaknem végtelenül emelhető, úgyhogy az áru hiánya a nyerstermékek árát huzamosan emelni nem fogja.

Miután azonban e tekintetben merülhetnek föl kételyek s kérdésessé tehető, vajjon a liszt piaczon jelenleg uralkodó viszonyok bírnak-e az állandóság jellegével, szükségesnek látjuk mindenek előtt foglalkozni annak vázolásával, mily áramlatok észlelhetők az e téren is irányadó Egyesült Államok liszt kivitelé körül, továbbá mily irányban fog fejlőni úgy Kelet-India, valamint Ausztrália a lisztipart és liszt kivitelét illetőleg.

Oroszország és Rumánia, melyek a buzakivitelnél annyi veszteséget okoznak nekünk, lisztiparuk fejletlenségénél fogva a liszt kivitelnél nem tekinthetők fenyegető versenyzőknek.

Legfélelmesebb versenytársunkat az *Egyesült Államok* képezik. Pár év előtt még csupán buzánkat szoríták vissza, ellenben lisztünkkel versenyezni nem bírtak. Angliában például, mely finomabb liszt fajtáink legjobb piacza, alig négy év előtt még csak a kevésbé finom amerikai liszt fajták örvendtek keletnek

Amerika mezőgazdái is távol, nagyon távol állanak azonban attól, hogy oly zavartalan és folytonos fejlődésnek örvendjenek, mint a minőt róluk föltenni szoktunk. Az utóbbi évek sok keserű csalódással sujták őket is. Buzájuk exportja 1881-től 1886-ig 150 millióról 50 millió bushelre szállott le. A hiányt mi így előállott, a liszt kivitel emelésével igyekeztek pótolni. A buza-kivitelről a lisztre való áttérés szükségszerűen bekövetkezik ott, hol némi vállalkozás mellett van annyi tőke és technikai ügyesség, mely a kivitelre dolgozó malomipar megteremtéséhez szükséges. A liszt több nyereséget biztosít, távolabb piacokra is szállítható és éppen ezért kivitelének emelése állandó cél, úgy a molnárok, valamint a fejlődés vázolt fokán a közigazdák előtt is.

Az amerikaiak ezen törekvései nem maradtak siker nélkül, mert míg 1881-ben összesen 7.945,786 hordó lisztet vittek ki, ezek száma 1886-ban 8.179,241-re emelkedett föl.¹⁾

Angliába 1886-ban mint egy 10 millió frttal többet érő liszt került Észak-Amerikából mint 1882-ben, mi az angol piac elárasztását jelenti. Más országok felé azonban a kivitel alig emelkedett. Legalább 1886-ban Schveiczba Amerika nem exportált semmit, alig valamit Német- és Franciaországba; aránylag igen keveset, úgy Hollandiába, mint Belgiumba.

A kivitelből huzott nyereség általán véve szerfölött leszállott. A mennyiségi emelkedés a legtöbb czikknél nem elég arra, hogy az árak folytonos csökkenése mellett a kivitel értékét a régi színvonalon föntartsa. Az egyesült-Államok által 1881-ben külföldre szállított 7.9 millió hordó liszt 45 millió dollár értékkel birt, míg az 1886-iki év 8.1 millió hordónyi kivitele nem képviselt többet 38.4 millió dollárnál. 1880-tól 1886-ig a buza ára bushelenként 37 centtel, azaz egy forinttal esett, a liszté pedig hordónként 1.18 centtel, azaz mintegy három frttal, s az 1886. évi átlagár alig fele annak, mit 30 év előtt egy hordó lisztért fizettek. A kivitel értékében mutatkozó árapadás méltánylásaul figyelembe kell venni azt is, hogy ma sokkal több finom, tehát drágább liszt kerül külföldi piacokra, mint előbb, a midőn főleg a durvább fajok szerepeltek. — Ha mind e mellett is több-több

¹⁾ *Annual Report and statements of the chief of the bureau of statistics for the year 1886.* Washington, 1887. XIX. lapon. Egy hordó — barrel — 196 font.

liszt került Amerikából a világpiacra annak okai főleg a következők.

A molnárok malmaik szerkezetét részben reconstructio részben pedig apró javításokkal annyira tökéletesíték, hogy ma ugyanazon mennyiségű lisztelőállításához alig $1\frac{1}{4}$ -de kell azon kézimunkának, mint 15—20 év előtt. Hasonló a helyzet a gépek elterjedése folytán a mezőgazdaságban is. Ugy, hogy ma tíz ember évi munkája elég arra, hogy ezeret ellásson élelemmel, beleértve minden műveletet a buza termelésétől kezdve a kenyér megsütéséig. Az egyéni munka productivebbé, jövedelmesebbé vált. A nyerstermék olcsóbbá lett, az egyszer meghódított piacokon az első berendezés stb. költségei nem apasztják többé a termelő hasznát.

A munkabérek ugyan emelkedtek,¹⁾ de ez emelkedést a gépek terjedő használata s a malmok szerkezetében megejtett javítások bőven paralizálták. Az amerikai lisztipar nagyobb mérvű fejlődését szintén a liszt árának rohamos esése gátolta meg.

Ily viszonyok között nem lehet csodálni, ha Amerikában emelkedtek oly hangok is, melyek a lisztkivitel körül érdekelt körök panaszaival szemben, utaltak arra, hogy a buzának, sőt a lisztnek kivitele nem lehet végcél, s nem is egyetlen kriteriuma a nemzet gazdasági emelkedésének. Nem kívánatos, hogy az ország huzamos időn át nagy mennyiségű buzát szállítson külföldre. Ez a haladás hiányát vagy a fejlődés lassúságát jelentené

¹⁾ Massachusettsben az iparosok bére 1860-tól 1885-ig 25%-kal, a pénz vásárló ereje 26%-kal emelkedett följebb. Atkinson Ed. *Strength and Weakness of Nations*. Century, 1887. Jan.

A malomipar termékeinek értékét tekintve első az E-Államokban üzött iparágak között, mert 500 millió dollár értéket állít évenként elő.

Van 24000 malma, tehát nem sokkal több, mint volt nálunk 1863-ban. De a malmok naponta öt millió bushelt képesek feldolgozni, s az 50 millió belföldi lakosságon fölül, 300 millió európainak is örölhetnek elég-séges lisztet.

»Az őrlés folytán beálló értékelelkedést, a mag árának 13%-ra teszi. — 1870—80. a gépek javítása folytán az alkalmazottak száma apadt. Az alsórendű munkát a néma gépek végzik, az emberi izom és agy magasabb feladatokat felé irányul.«

Andrew Carnegie. *Triumphant Democracy*. London 1886. 149. lapon, v. ö. még Bernát J. *Észak-Amerika*. 31. és köv. l.

— a mint azt Oroszországban látjuk. A buzakivitelről mielőbb át kell térni a lisztre, de megállapodni itt sem lehet. A belföldi fogyasztásnak, főleg pedig az iparnak emelése mellett kell, hogy a kivitt liszt és buza tömege folyton apadjon, végül el is enyész-szék, s a nemzet az iparos államok közé lépjen.

Hogy ezen folyamat az imént leírt rendben folyjon le, szükséges, hogy azon előnyöket, melyekkel a fejlődés alacsony fokán álló nemzeteknél a szemtermelés és a vele kapcsolatos lisztipar bir, más iparágak növekvő jövedelmezősége ellensúlyozza.

A buzának és lisztnek alacsony ára még inkább sarkalja az amerikaiakat, hogy belföldi iparuk fejlesztésére irányzott szivós törekvéseiket megkettőztessék.

Azon viszonyok, melyeket mi érzünk, mondhatnók még sokkal inkább reá nehezültek Amerika gazdáira. A hanyatló árak, Kelet-India növekvő versenye és az európai államok jobb termései mellett a lisztexport némi emelkedése koránt sem ér föl az előző évek azon eredményeivel, melyeket a kenyérterményeknél elérni sikerült.

Sőt, ha elemezzük azon számokat, melyek a liszt kivitel emelkedését mutatják szemben a buzaexport hanyatlásával, s összehasonlítjuk ezeket saját buza és lisztkereskedésünk fejlődésével, azt fogjuk találni, hogy az *Egyesült-Államok liszt kivitele aránylag csekélyebb emelkedést mutat, mint a miénk.*

Ennek oka a fönnebb elősorolt körülményeken kívül abban rejlik, mert a legutolsó években Amerikát a nemzetközi piacon más államok kezdik háttérbe szorítani.

Az angol piacon az Egyesült-Államok legerősebb versenytársát Kelet-India képezi.

A mai időkben a nemzetközi termelés gyorsan változik és fejlődik. Pár évvel ez előtt, midőn Amerika kezdte búzával elárasztani Európát, mi lisztünkkel a magasabb gazdasági kultúrát képviseltük vele szemben. Az Egyesült-Államok mihamar nyomunkba léptek. Lisztjük szaporodó mennyiségben kerül az angol piacra, más részt azonban búzájuk kivitele fokozatosan alá szállott. Helyükbe Kelet-India nyomul.

Az olcsó munka, a vasutak kiépítése, főleg pedig azon tény, hogy az ezüst értéke folyton csökken, s a kereskedelem

mind inkább a suezi csatorna felé veszi útját, nagyon kifejlesztették K.-India buza behozatalát Európa felé.¹⁾

Ma a verseny, még főleg buzára szorítkozik, de bizonyosnak mondható, hogy fejleni fog más czikkeknél is. Az ind buza lisztje ugyanazon szerepet játssza Angliában, mint az oláh buza nálunk. Száraz és egészséges volta, gazdag liszttartalma mellett kiválóan alkalmas arra, hogy angol liszttel keverve kitűnő vegyületet képezzen.

Az utóbbi évtizedek gazdag beruházásai, az eszélyesebb politika mellett is Kelet-India gazdagsága csak fokozatosan fejlődhetik, s ha meggondoljuk, mily ifju maga a buzaexport, nem lesz mit csodálkoznunk azon, hogy a kivitelre dolgozó malmok száma csekély s maga a lisztkivitele alig valami.²⁾

Ellenben elég tetemes a lisztkivitel, s ebben részt veszünk mi is.³⁾ Hivatalos becslések szerint azonban India könnyen szállíthatna ezer annyi lisztet Európába, mint a mennyit szállít ma, a mi aztán 3—4 millió métermázsa lenne, tehát mintegy fele az Angliába importált lisztnek.

A malomipar kifejlődése Kelet-Indiában csak idő kérdése, s ha Ganz-gyárunk adatai nem csalnak,⁴⁾ hatását már a nem távol jövőben is fogjuk érezni. Anglia ki fogja fejleszteni Kelet-Indiában, ha kell távol gyarmataiban is a lisztkészítést és kivített annyira, hogy képes lesz magát búzával és liszttel teljesen ellátni. Az út, melyen haladni kell nem is annyira bonyolult, hogy akadályain az angol erély ne győzedelmeskedhetnék.

Mit fog létre hozni az angolok vállalkozása és szivós munkássága a távol ausztráliai gyarmatokban, az iránt ma még csak sejtelveink lehetnek. Ezek fejlődése azonban nem kevésbé volt gyors, mint az Egyesült-Államoké s pár év alatt azt hisszük nem csupán búzájukkal, hanem az ausztráliai liszttel is lesz alkalmunk az európai piacon találkozni.

¹⁾ 1885/6-ban ez már 21 millió Cwts (à 50·8 kilogramm) volt.

²⁾ Az 1886. márcz, 30-án végződő kincstári évben összesen 850 tonna, melyből 400 tonna jutott Európába. V. ö. *Review of the Trade of India in 1885—1886*. Simla, 1886. Hiv. kiadás. 47. lap.

³⁾ U. ott 27. l.

⁴⁾ E gyár különösen az utolsó években hengersizékeiből sokat küld Indiába is.

A természeti föltételek erre bőven meg vannak, de a dolog természetéből foly, hogy a malmok első sorban a belföld szükségletére dolgoztak, s miután a népesség gyorsan emelkedett elég föladat volt ezt kielégíteni.

1880-ig minden felé csak malom kövek voltak divatban, a magyarnak nevezett őrlőrendszer meghonosulása ez idő tájba esik s természetesen évről-évre nagyobb mértékben fejlik és szorítja háttérbe a kövekkel dolgozó malmokat.

A liszttermelés még mindig, főleg a benső szükséglet fedezésére irányul, a lisztkereskedés pedig intercoloniális.

Ez ideig legfőlebb kísérletek történtek, hogy az ausztráliai lisztnek Déli-Amerikában, a Strait Settlements, Borneo, Sumatra stb. szigeteken piacokat nyissanak, állandó kereskedés azonban még ki nem fejlődött. ¹⁾

Oroszország, daczára a kedvező természeti föltételeknek, daczára a piacok közelségének s azon körülménynek, hogy gabonakereskedésének multjánál fogva új összeköttetésekről gondoskodnia alig kellett, a liszt kivitel tekintetében magasabbra emelkedni nem bír, sőt a várható emelkedés helyett visszaeséseket és hanyatlást mutat. ²⁾

Mindezekből világos, hogy liszt kivitelünk az utóbbi évek folyamán, daczára az ellene működő körülményeknek, mennyiségileg csökkenést nem szenvedett, de a belőle vont haszon az árak hanyatlása folytán nagy mértékben alászállott.

E csapás azonban nem bennünket ért csupán. Épen olyan, sőt még nagyobb mértékben sújtá az Egyesült-Államok érdekelt köreit is. Az utóbbi években egyetlen jelentékenyebb pia-

¹⁾ *New-South-Walesben* van 161 malom, 3207 lóerővel, ezek közül csak 8 olyan, mely az új rendszer szerint van berendezve — *roller mill*,

Victoriában a 139, 3093 lóerőt fölhasználó malom között 10 *roller mill* van.

Déli-Ausztráliának van 85 gőzmalma 1951 lóerővel.

Nyugati-Ausztráliának 41 malma között 20 van gőzerőre berendezve.

Queensland csak 8 malommal dicsekedik, Tasmaniában pedig van 60 malom. Míg *New-Zealand* e gyorsan fejlődő új ország 131-et bír fölmutatni. A 36 *roller mill* között mit Ausztrália fölmutat 8 van magyar módon berendezve. (Ch. Flesch, Melbourneban élő honfitársunk adatai.)

²⁾ Liszt kivitel 1876. 1880. 1884.

701,464 537,018 571,000 hektoliter.

Neumann Spallart. *Übersichten*. 1887. Stuttgart. 117. lapon.

czot sem veszítettünk el, bár bizonyos, hogy kivitelünk a Nyugoti-Államokba — Ausztria és Angolország kivételével apadt.

Az áraknak a régi színvonalra emelkedését joggal várni nem lehet, meg kell tehát alkudnunk a körülményekkel. Nem lehet kétség az iránt, hogy Amerika lisztkivitelét fejleszteni és fokozni fogja, sőt Kelet-India és Ausztrália is át fog térni a buzakivitelről a lisztre. Mindez csak idő kérdése. Adva lévén mindazon tényezők, melyek a lisztipar kifejlését előmozdítják, ez bizonyításra nem is igen szorul. Panaszkodva malmaink sanyarú helyzete fölött, néha öntudatlanul, de sokszor szándékosan toljuk azon körülményeket előtérbe, melyek ezt igazolhatnák. Nem méltatjuk azonban kellő figyelemre azokat, melyek az ellenkező mellett bizonyítanak.

Fővárosi malmaink rendkívül magas üzleti eredményei huzamosan fönnttarthatók nem voltak. Épen ezen magas nyereségek ösztönözték a tőkéseket a régi vállalatok kibővítésére s újak állítására. Azon fensőbbiség, melylyel malmaink javított őrlőszerkezeteiknél fogva a világ többi malma fölött birtak, a mai viszonyok között sokáig megőrizhető szintén nem volt.¹⁾

Az áraknak pedig fönnebb érintett s nem csupán a lisztre

¹⁾ A budapesti malmok osztalékai a tőke %-ban :

	1875.	1876.	1877.	1878.	1879.	1880.
Concordia	0	6	10	12	0	0
I. Budapesti . . .	20	20	25	36	40	20
Erzsébet	10	15	10	15	20	0
Henger	20	0	10	15	15	5
Luiza	12·50	18·7	22·5	25	25	0
Molnárok	22·50	20	20	22·2	25	12·5
Pannonia	10	15	20	25	20	7·5
Victoria	10	22·2	20	24	25	15
	1881.	1882.	1883.	1884.	1885.	1886.
Concordia	0	10	20	8	8	0
I. Budapesti . . .	10	24	24	20	18	10
Erzsébet	0	10	10	10	10	5
Henger	0	12	8	10	8	0
Luiza	6·2	21·8	20	15	15·6	6·2
Molnárok	11	17·5	20	15	15	10
Pannonia	0	15	10	5	0	0
Victoria	5	16·6	13·3	5	0	0

Kőrösi. Statistikai havi füzetek. 1887. február.

szorítókozó hanyatlása, kiterjed mind azon nemzetekre, melyeket a gőz és villam egygyé fűzött össze.

Malmainknak módjukban volt az előző évek dús nyereségeiből félre tenni a sovány évekre, melyeknek bekövetkezését ők sejthették leginkább. Azt egyébiránt idáig nem is hallottuk hangoztatni, hogy létalapjuk lenne megtámadva, csak is kereskedésüknek kell helyesebb irányt adni. Angliában az elvesztett tért visszahódítani nehéz lesz, a többi nyugoti állam pedig reájuk a mai viszonyok közt aránylag csekély fontossággal bir.

Az utóbbi évek eredményei mind erősebben utalják őket arra, hogy a távol piaczok helyett itthon és Ausztriában kereszenek kárpótlást. Ha panaszkodunk azon, hogy a külföldön mind nehezebbé válik nyereséges kereskedést üzni, a változott viszonyok helyes méltánylása mellett, föl kellene említeni azt is, hogy a belföldi piacz viszonyai tetemesen javultak.

E javulás, a vámok emelésén kívül, azon osztályok emelkedő fogyasztásának is tulajdonítható, melyek gőzmalmaink gyártmányaira vannak utalva. Az apró, víz és szél erővel működő, malmok köre mindinkább összeszorul. A földműves osztály, mely a régi rend támasza, folyton apad. A városok lakossága és vagyona fokozódik. Ha nem vagyunk is még ott, hogy malmaink legfinomabb készítményei belföldön jutalmazó piaczot találnának, ez, tekintve népünk fényűző hajlamait, a közel jövőben bekövetkezhetik.

A finom lisztfajták alacsony áraival s a külföld számára dolgozó malmok alacsony osztalékával szemben áll a belföld számára dolgozó vállalatok aránylag fényes állása.

A jövő képét e vonásokból összeállítani nem lesz nehéz. Malmaink részben a vámok emelése, részben pedig a tengerentuli államok erősbülő versenye s a külföldi malomipar fejlődése folytán a külföldön valószínűleg mindinkább tért fognak veszíteni. Ellenben megmarad számukra a legtermészetesebb, mert legközelebbi piacz a belföld, melynek fogyasztása, ha zavaró okok közbe nem jönnek, jövőben is bizonyára emelkedni fog. Részünkről szivesebben látjuk, ha malmaink azt az erélyt, szívósságot és szakértelmet, mit eddigi történetük mutat, első sorban arra használják, hogy egyik legnevezetesebb tápszer anyagát szolgáltatva, hozzájáruljanak népünk élelmezési viszonyai-

nak javításához. A nemzet táplálkozása minden esetre módosulni fog s javul, ha lehetővé válik, könnyű szerrel hozzá jutni a jobb élelmiszerekhez. Malmainknak módjukban van jelentékeny szerepet vinni ezen átalakulásban, saját előnyükre s a nemzet javára. ¹⁾

Ha a változott viszonyok folytán, az angol politikusok is meggyőződnek az egyoldalú szabadkereskedés hátrányairól s belátják, hogy az iparnak bármily mérvű emelkedése sem kárpótolhatja a nemzetet a földművelő és földbirtokos osztályért teljesen — akkor elvesztjük Angliát is. Pedig ez eshetőséget kizártnak tekinteni éppen nem lehet.

Arra pedig, hogy azon államok, melyek ma a védvamos irányt követik, attól eltérjenek, egyelőre nem igen van kilátás. A szerepvivő Németország az általa követett gazdasági politika mellett gyors virágzásnak indult, nem valószínű tehát, hogy attól el fog térni, s példáját követi a többi állam is. ²⁾

¹⁾ Mily tér nyílik ez irányban, azt mutatják a következő számok :

A fogyasztott mennyiségből esik 30,8% buzakenyérre, 6% kétszeres-, 28,3 rozs-, 12,3 árpa- és zabkenyérre, 22,7 kukoricakenyérre.

Keleti : *Magyarország élelmezési statistikája*. Budapest, 1887. 88. l.

²⁾ Az alábbi táblázat mutatja a magyar lisztre vetett vámokat :

a) *Németország.*

Az 1873-iki tarifa szerint vámmentes.

1879. július 15. óta	2 mark
1881. június 21. óta	3 »
1885. május 22. óta	7. ₅₀ »

b) *Franciaország.*

1885. előtt	1. ₂₀ frank
1885. márczius 28. óta	6 »
1887. » 29. »	8 »

c) *Schweicz.*

1884. június 26. óta	1. ₂₀ ft.
----------------------	----------------------

d) *Olaszország.*

1887. előtt	2. ₇₇ lira
1887. ápril 22. óta	5. ₅₀ »
1887. július 14. óta	6 »

e) *Románia.*

1886. május 30. óta 22 lei, az előtt vámmentes.

f) *Szerbia.*

Egy dinár.

g) *Anglia.*

Vámmentes.

Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században.

Irta :

Acsády Ignác.

A középkor társadalmi szervezete látszólag alárendelt hivatástutalt ki azon népelemeknek, a melyeket ma a szó legszélesebb értelmében munkásosztálynak szokás nevezni. Azok, kik a földet művelték, azok, kik termékeit feldolgozták s azok, kik az árucserét a bel- és a külfölddel közvetítették, a politikai jogok, a társadalmi tekintély, a közszereplés s az államügyek befolyásolása szempontjából teljesen háttérbe léptek azon népelemek előtt, melyek a honvédelem terhes kötelességeinek teljesítését s vele a társadalom katonai szervezete folytán a közigazgatást vállalták magokra, vagy melyek a nép lelki szükségleteinek gondozását végezték az egyház szolgálatában. A nemesség és a papság közjogi jelentősége mellett egészen eltörpül a mezőgazdasággal, iparral és kereskedéssel foglalkozó lakosságé, még ha, mint a két utóbbi, a saját városaiba huzódhatott s ott nagy vagyont s értékes kiváltságokat szerzett. De csupán a nyilvános szereplés és a politikai jelentőség szempontjából volt rikító az ellentét a népeség egyes rétegei között. Közgazdasági tekintetben a munkás osztályok hivatása a népek és államok háztartásában régente sem igen volt csekélyebb, mint ma. Ez az elem volt a legszámasabb az államban mindenkor; az ő munkáján nyugodott a nemzet mindennapi élelmezése, anyagi izmosodása, vagyoni lendülete és a ki előítélet nélkül vizsgálja a multakat, az hamar be fogja látni, hogy az államok ereje, polgárosító és politikai jelentősége régen sem kizárólag egyes rendektől, hanem főleg attól függött, összhangzatosan teljesítik-e a nemzet összes osztályai az államszerve-

zetben részökre kiutalt feladatokat. Hogy a magyar állam ezer esztendő viharaival dacolni tudott, ahhoz nem volt elegendő a nemes-ség hősiessége a harcmezőn és politikai eszélye a béke korszakaiban. Nem volt elég az egyház és papjai buzgalma a vallás és erkölcstanainak terjesztése körül. Az állam fentartásához, lételének biztosításához nélkülözhetlen volt a munkás osztályok buzgó és önfeláldozó tevékenysége is, s nincs időszak, bármi elnyomottak voltak ez osztályok vagy legalább egyes rétegeik, melyben ők a körülményekhez képest buzgón nem teljesítették volna a magok hivatását. Egy töredéke a nemzetnek egyedül sohasem birta el az államfentartás óriási terhet s bármi szétszaggatottnak látszik közjogi és politikai tekintetben a régi társadalom, a különböző osztályok szolidaritása, ha nem is jutott mindenkor kellő tudatra, legalább mint őseredeti természeti erő, sohasem veszett ki belőle teljesen. Egyik rend mindig a másikra maradt utalva, s ha a jobbágy védtelen lett volna a nemes ember kardja nélkül, viszont a nemes ur a jobbágy munkája nélkül honvédelmi hivatását nem teljesíthette, mert meg nem élhetett volna. A magyar állam fennmaradásának szempontjából mindazon elemek, a melyek az idők folyamán a hazai társadalom alkatrészeit képezték, egyaránt figyelemre méltók; a magok módja szerint mindnyájan hozzájárultak az ország megtartásához, s ha a jogokban és dicsőségben nem is egyformán osztozkodtak, a nagy nemzeti csapásokból bizonyára mindnyájan egyenlően kaptak részöket.

De ama nagyszerű lendület daczára, a melyet történetírásunk évtizedek óta vett, a magyar munkás-osztályok, a tulajdonképeni nép nagy tömegei, a földműves, iparos és kereskedő elemek multja még vajmi kevésbé van megvilágítva. Az ő életök kevésbé nyilvános, működésök komoly és folytonos, de nem oly dicsőség-hozó volt, mint az ugynevezett uralkodó osztályoké, a nemességé és a papságé. Ő hozzájuk nem fűződnek győzelmes csaták, megnyert hadjáratok, vagy nagy hódítások emlékei, ámbár mindezeket, hol közvetve hol közvetlenül, ők is befolyásolták. Azért számlamunka-történeti műveinkben, melyek az ország politikai és katonai küzdelmeit rajzolják, kevés tér szokott jutni, s arról, hogyan működött a régi századokban az a nagy gépezet, mely nemzetünk vagyoni gyarapodását vagy hanyatlását közvetítette, a nép és a társadalom anyagi szükségleteit kielégítette, még vajmi keveset

tudunk. A mezőgazdaság történetének legújabbban akadt ugyan megírója, a tudós Wenzel Gusztávban, de az ő művében inkább a jogi, mint a gazdasági mozzanatok lépnek előtérbe. Kereskedelmünk és iparunk története azonban még e szempontból sincs megírva, s régi magyar művelődésünk idevágó viszonyainak képét még a multak sűrű homálya takarja el az utódok elől.

Történetírásunkat ezért nem illethetni a mulasztás vádjával. Annyi nagy, annyi fontos és különféle feladat vár reá, hogy bármennyire megszorodtak munkásai, mindent egyszerre valószínűsíteni nem bír, mert nem is lehet. E mellett figyelembe veendő az, hogy nagy levéltáraink, melyekben meglepő, csaknem hihetetlen gazdagságban van az ide vágó anyag főlhalmozva, még aránylag rövid idő óta nyitak meg a szabad kutatásnak. Régebbi íróink első sorban a törvénytárakra voltak utalva, e nagybecsű forrásra, mely a közgazdasági viszonyokra igen sok fontos határozatot tartalmaz ugyan, de magát a lényegét: a közgazdasági tényezők folytonos gyakorlati működését nem világítja meg. Az erre vonatkozó anyagot a levéltárak kincsbányáiból kell kikeresni, a hol megtalálható, még pedig óriási tömegekben. Eddig még igen kevés van belőle kiadva, ámbár az akadémia okmánytáraiban, a városok számadásgyűjteményében s némely feldolgozott történeti műben és helyi monographiában erre nézve is számos értékes adalék kínálkozik. De ez együtt véve sem elég ahhoz, hogy a magyar nép ezer éves gazdasági életének legalább legfontosabb fejlődési fázisait ismerhessük s a ki ez irányban csak némi sikerrel óhajt működni, annak még nagyon sokáig lehetetlen lesz nagy állami, városi és családi levéltárainkat mellőzni. Ott kimeríthatetlen és sokoldalú anyagot talál, mely főleg a XVI. századtól, a mohácsi vésztől kezdve, valóban óriásinak mondható, s melynek feldolgozása messze túlhaladja egy ember erejét. Évtizedek szükségesek e rengeteg anyag átkutatására, legbecsesebb részeinek közzétételére s csak akkor fog majd elérkezni az idő, hogy a magyar nép sok százados gazdasági fejlődésének történetét a modern igényeknek megfelelően megírják. Ma még messze vagyunk a czéltól; a hosszú munka elején állunk s meg kell elégednünk azzal, ha némely adalékot nyújthatunk egyes korszakok közgazdasági viszonyainak ismeretéhez.

Ez czélom a jelen tanulmánnyal is, mely azon időre terjed

ki, midőn Magyarország nagy része török uralom alatt állt. Merészség lenne ama harcias idők egész gazdasági életének rajzolására vállalkoznom. Erre az anyag, mely eddig rendelkezésemre áll, távolról sem elég. Csak részleteket nyújthatok a XVI. és XVII. századi magyar állam azon megyéinek közgazdasági életéből, a melyek Habsburgházi koronás királyaink uralma alatt megmaradtak. Az anyagot leginkább az országos levéltár, a múzeumi és bécsi közös pénzügyi levéltárak gyűjteményeiből merítettem. A már eddig közkézen forgó adatokat fel sem használtam, nem azért, mintha legalább java részében nem ismerném, hanem azért, mert nem czélom teljesen feldolgozott munkát adni. Csupán a saját kutatásaim közben talált anyagot akarom az érdeklődőkkel megismertetni. Ez anyag igen sokféle; kiterjed a népességre, mely hazánk közgazdasági viszonyainak szempontjából is főfontosságú tényező; kiterjed a földművelésre s a vele foglalkozó nép urbéri kötelezettségeire, a földesurak különböző jövedelmeire; a kereskedelemre és iparra, a vámügyre és szervezésére, a régi munkabér- és árviszonyokra s általában mindenre, a mi közgazdasági szempontból a felölelt korszakot megvilágítja és jellemzi. Sokszor az adatok egyszerű felsorolására kell szorítkoznom s a legtöbbször az előadás érdekességét a közölt anyag érdekességével pótolnom. Az anyag azonban, azt hiszem, semmi esetre sem fogja az érdekességet nélkülözni, s mindazok, kik török-korszakbeli történetünk bármely mozzanatával foglalkoznak, bizonyára nem fogják fölöslegesnek találni a fáradságot, melyet az adatok összegyűjtésére és közzétételére fordítottam. Mennyire szükségünk van még az ilyen irányu munkálkodásra, azt Weuzel Gusztáv említett mezőgazdaságtörténeti műve is bizonyítja. Még fölötte sok, úgynevezett száraz adatot, aprólékosnak látszó részletet, számot és tényt kell nyilvánosságra hoznunk, mielőtt régi közgazdaságunk képét csak némileg híven is rekonstruálnunk lehet. Egyes vonásokat a képhez az itt közölt adattömeg bőven nyújt s becsét emeli az, hogy egykoru és hitelesség szempontjából minden kétségen felül álló kútfőkből merítettett. Ez anyag a legtöbbször maga beszél; én csak bizonyos rendszerbe szedtem, chronologialilag rendeztem s ott kísértem magyarázatokkal, hol a tárgy megérthetése multhatatlanul megkívánta. A közzétételt bővebben indokolnom fölösleges. Csak ha a régi

Magyarország gazdasági viszonyairól minél tömegesebben lesznek az ily részletek, adatok, számok a levéltárak kincsbányáiból kiböngészve, hol töméntelen mennyiségben találhatók, lehet hozzájuk tanuságos elnélkedéseket fűzni és belőlök a rég sirban pihenő emberöltők gazdasági szervezetét a maga tiszta valóságában megismertetni.

Ezt a czélt a kutatásaim közben talált legértékesebb anyag közrebocsátásával némileg előmozdítani, de egyszersmind a szakirodalom figyelmét a gazdaságtörténeti adatok fontosságára fordítani, feladata a jelen munkának. Ha mások legalább időnkint szintén kiadnák a gazdasági állapotainkra vonatkozó régi adatokat, melyek kutatásaik közben mindenesetre kezökbe ötlenek, néhány év alatt könnyen olyan anyagtömeg kerülne elő, a mely nemcsak megismertetné a magyar nép gazdasági fejlődését az előző századokban, de nemzeti történetünk egész alakulását is új világításba helyezhetné. Az állam politikai, nemzetközi szereplését, mint ma, úgy minden időben gazdasági tényezők befolyásolták s belső mozgalmaink mindenkor bizonyára szocioális és gazdasági bajokkal is kapcsolatban állottak. Magyarország minden dicsőséges küzdelmében, minden nyert vagy veszített csatájában a nép vagyonossága vagy elszegényedése, az értelmi és anyagi haladás vagy hanyatlás is kifejezést nyer. A míg alaposan meg nem írják Magyarország gazdasági történetét, addig alig ismerhetjük tiszta valójában Magyarország politikai történetét.

I.

Népesedési viszonyok.

A mohácsi vész három részre szakította a magyar államot. Az egyik, a déli, a török kezébe került. A másik kettőben valami másfél évtizedig két koronás király uralkodott s így ekkor két magyar királyság létezett. De János király halálával ez a dualizmus megszűnt; az ő birtokai egy részéből fejlődött az erdélyi fejedelemség folyton fokozódó közjogi és nemzetközi önállósággal, míg a Magyarország nevet csupán ama vármegyék területe viselte, mely a Habsburgházi királyok uralma alatt megmaradt. A megyék száma teljesen ismeretes. De nem ismerjük népességek számát. Pedig e tény ismerete rendkívüli fontosságu. A népes-

ségben gyökerezik az állam ereje s a népszám ismerete nem egy történelmi rejtvény megoldását teszi lehetővé. Miért omlott össze az önálló magyar állam azon nagyszerű kötelesség terhe alatt, melyet a XV. században még oly hőiesen teljesített, hogy megvédje a nyugati kultúrát a keleti barbárság ellen? E kérdésre teljes határozottsággal történetírásunk majd csak akkor fog felelhetni, ha sikerül földerítenie azt a homályt, mely ma még a magyar állam népességének számát a különböző korszakokban borítja.

A gazdasági történetre ép oly fontos a kérdés tisztázása. A földművelés fejlődését, az ipar és kereskedelem tevékenységét a lakosság száma határozza meg. Ezért a népesedési viszonyok földerítése előfeltétele a gazdasági fejlődés ismeretének. A XVI. és XVII. századból már számtalan ide vonatkozó adat áll rendelkezésünkre s nagy fontosságára már egyik munkámban, mely a kérdést legalább hozzávetőleg és egy korszakra nézve tisztázni igyekszik (Magyarország Budavár visszafoglalása korában. 20—35 lap.) fölhivtam az érdeklődők figyelmét. Rendes népszámlálás azon időben még nem tartatott. De történtek másnemű összeírások, honvédelmi, adózási, gazdasági s más célokból. Ez összeírások nagy része ránk maradt s belőlök, ha feldolgoztatnak, mi az anyag roppant tömege mellett igen sok időt igényel, egykor majd — felhasználva az anyakönyvek és a városi összeírások anyagát, — teljes valószínűséggel meg lehet állapítani a régi Magyarország egyes megyéinek lakosságát, sőt azt is, hogy a lakosságnak körülbelül milyen százaléka foglalkozott östermeléssel, iparral, kereskedelemmel s milyen százalék tartozott a kivált-ságolt osztályokhoz.

Első sorban az adóügyi úgynevezett dicalis vagy portalis összeírások rejtenek magokban rengeteg népesedési anyagot, noha nem a népesség megszámlálása céljából készültek. Ez anyag egy részét egy nagy adóügyi munkában lesz alkalmam feldolgozni s ezuttal csak figyelmeztetem reájok azokat, kik a népességre vonatkozó adatokat keresnek. Még fontosabb e tekintetben a házak összeírása, mely néhány éven át szintén adóügyi célokból történt ugyan, de a dolog természeténél fogva, minthogy egy-egy ház és család közt szoros kapcsolat van, csaknem a formális népszámlálás jelentőségével bir. Ilyen házősszeírás a magyar király-

ság területén az 1598–1604. években eszközöltetett. Először az 1598: IV. törvényczikk rendelte el, mely az addig szokásos porták helyett, a melyekbe gyakran több telek van összefoglalva, az egyes lakott házakra vetette ki az országos adót. E szokás azután 1604-ig megmaradt, míg a következő évben újra visszatértek a hagyományos portalis adózáshoz. A királyi rovó, mint a kincstár képviselője és az illető megye megbizottai minden évben bejárták a falvakat s a hely színén a bíró esküvel erősített bevallása vagy saját tapasztalataik nyomán megállapították, hogy minden egyes faluban hány lakott házhely van. A nagyfonságu összeírások eredménye reánk maradt.¹⁾ Megyénként sorolják fel az összeírott házak számát. Ezuttal azonban csak a főeredmények bemutatására szoritkozom. Azon időben, melyre az összeírás vonatkozik, a magyar király uralma *harmincznégy* megyére terjedt ki.²⁾ Ez volt az akkori magyar királyság egész területe. Csakhogy az alábbi kimutatás, még mikor legteljesebb is, csupán harminczhárom megyére vonatkozik, mert Györmegyében a háborus viszonyok miatt a házakat megszámlálni nem lehetett. E mellett figyelembe veendő az is, hogy a három horvát, akkor szlavonnak nevezett megye: Zágráb, Varasd, Körös azon időben egyesítve volt s tulajdonképen csak egy vármegyét alkotott, úgy, hogy házaik száma együtt van kimutatva. Ezen névleg tehát 33 tényleg azonban csak 31 megyében az összeírás együtvéve következő eredményeket tüntet fel: Találtatott lakott ház

1598-ban	160. 529,
1599-ben	74. 560.
1600-ban	119. 907,
1601-ben	85. 961,
1602-ben	33. 729,
1603-ban	58. 214,
1604-ben	63. 324.

Az összeírás eredményeinek ezen óriási hullámlását első sorban azon körülmény idézte elő, hogy csupán 1598-ban szerepel az

¹⁾ N. M. Fol. Lat. 992.

²⁾ E megyék következők: Pozsony, Komárom, Győr, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Turóc, Árva, Liptó, Zólyom, Trencsén, Moson, Sopron, Veszprém, Vas, Zala, Varasd, Zágráb, Körös, Somogy, Szepes, Sáros, Bereg, Zemplén, Ung, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Abauj, Torna, Gömör,

összeírásban a fentemlitett 33 megye. Már a következő évben hiányzik nem kevesebb, mint 16 megye. ¹⁾ 1600-ban ismét szaporodott az összeirt megyék száma s a 33-ból csupán négy ²⁾ maradt el. 1601-ben szintén 4 ³⁾, míg 1602-ben ismét husz ⁴⁾, 1603-ban 18 megye ⁵⁾ hiányzik. Végül 1604-ben az összeirt megyék száma ismét megközelíti az 1598-ki, mert a harminczháromból csupán négy ⁶⁾ maradt ki. A legteljesebb azonban a legelső évi s azért itt azt veszem a további számítások alapjául.

Hogy azon évben s utóbb is mit kell az összeirott házak alatt értenünk, azt a törvény elég világosan megmondja. Rendelkezései szerint össze volt irandó minden egyes olyan ház, a melyben jobbágy vagy zsellér, praedialista vagy szabados, oláh vagy ruthén lakott, kik főleg barompásztorkodással foglalkoztak, s addig adómentességben részesültek. Ellenben nem vonták be az összeírásba a birák házáat, az iskolaépületeket, azon vendéglő vagy korcsmaházakat, melyekben a földesur borát kimérték, továbbá a teljesen szegények és alamizsnából élők viskóit. Az összeírás *tehát tisztán az őstermeléssel közvetlenül foglalkozó néposztályok házaainak számát tünteti fel.* Abban a 160.529 házban, melyet az 1598-ki összeírás 33 megyében felmutat, csak azon népelemek laktak, melyek földművelésből és marhatenyésztésből tartották fenn magokat.

De az összeírás már az első évről sem teljes, mert a törökkel határos vidéken már akkor sem lehetett minden egyes faluban eszközölni az összeírást. Így Veszprém megyéből összesen csupán 12 helység képviseli az egész megyét, mely noha iszonyuan elpusztult — az összeírás 15 további helységet említ,

Borsod. Némelyik évben még Heves, Pest, Szolnok és Csongrád egyes falvai is adóztak, de azt itt nem veszem figyelembe.

¹⁾ Veszprém, a három szlavin megye, Szepes, Sáros, Bereg, Zemplén, Ung, Szathmár, Szabolcs, Ugocsa, Abauj, Torna, Gömör, Borsod.

²⁾ Esztergom, Veszprém, Zala, Somogy.

³⁾ Ugyanezek.

⁴⁾ Komárom, Esztergom, Veszprém, Zala, három szlavin, Somogy s az első jegyzetben említett 12 északkeleti megye.

⁵⁾ Komárom, Moson, Sopron, Veszprém, Zala, Somogy s a 12 északkeleti megye.

⁶⁾ Nógrád, Zala, Somogy, Bereg megyék.

mint néptelent ¹⁾ — mégis mindenesetre több, de a háboru folytán hozzá nem férhető helységekből állott. Somogy, Nyitra, Zólyom, Moson stb. a három szlapon megye a későbbi években szintén jóval, összesen valami 20,000-rel, több házat mutat ki, mint 1598-ban. De ennek a többletnak már azon évben meg kellett lennie, mert az akkori háborus időkben nem igen épültek ily tömegesen új házak, sőt ellenkezőleg a törökök, tatárok, német zsoldosok dúlásai folyton borzasztó mértékben fogyasztották a lakott házak számát. Ez a többlet tehát a fentebbi 160.529 házhoz mindenesetre hozzáadandó, minthogy csak azért hiányzik az összeírásból, mert speciális körülmények gátolták felvételüket. Így tehát a lakott házak száma 1598-ban a királyi Magyarország területén egész 180.000-re szaporodik.

Ez teljesen biztos adat s kétséggel csak minimumát nyújtja azon házak számának, a melyek összeírását az 1598: IV. t.-cz. elrendelte. De a házak száma még nem mondja meg a népesség számát, ámbár igen hasznavehető kulcsot nyújt a feladat megoldásához. Hogy az összeírt házak mind be voltak népesítve, az bizonyos, mert a lakatlanokat a törvény szerint mellőzni kellett. A nehézség annak meghatározásában áll, hány család lakhatott akkor egy-egy házban; továbbá, hogy azon időben átlag hány lélekből állhatott egy-egy ilyen földműves család? E kérdések megoldásánál egyelőre csak bizonyos valószínűségekre, föltevésekre, kombinációkra vagyunk utalva. Kétségtelen azonban az, hogy itt vidéki parasztlakosságról van szó, mely, mint ma nem ismeri a nagy bérkaszárnnyakat, melyekbe a városi elem össze van szorítva, úgy még kevésbé ismerte azokat a régi időben s így az egyes családok legtöbbször külön házakban laktak. E föltevést megerősíti azon kétségtelen tény, hogy majdnem minden faluban volt üres telek elég s az a földműves, a ki családalapítás céljából önállósítani akarta magát, mindig kaphatott egyet a pusztá telekekből, a mint az elnéptelenedett jobbágytelket nevezték. E telekhez belsőség és ház is tartozott, vagy legalább könnyen volt rajta építhető, mert ezt a földesurak és a kincstár a saját érdekében külön kedvezményekkel előmozdították. Egyébiránt a gazdálkodás természetéből is önként következik, hogy a paraszt

¹⁾ N. M. Dica I.

lehetőleg maga akar telkén lakni s házát nem igen adja bérbe. Régebben még inkább hiányozhatott a hajlam, hogy a paraszt együtt lakják a fiaival, mihelyt azok feleséget vettek. A házasság szava is azt jelenti, hogy amint a jobbágy családot alapított külön házban telepedett meg.

Mindez arra vall, hogy egy-egy házban a legtöbbször egy család lakott. Kivétel azonban ez alól is akadt mindenütt úgy, hogy a népesség kiszámításánál semmi esetre sem szabad a házak számát a családok számával azonosítani. A zsellérek közül soknak nem volt saját háza; napszámmal kereste kenyerét, s a ki idegennél huzódott meg, azt »más háta mögött lakó«-nak nevezték. Néha a földesuri terhek roppant súlya arra kényszeríté a jobbágyokat, hogy három-négy család egy kenyérre álljon, s így egy családjért robotoljon. Ezt a földesuri tisztok lehetőleg gátolták ugyan, de mindenütt még sem bírták meghiusítani, mi abból is kitűnik, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyvek néha fölemlítik, hogy egy-egy házban három-négy nő is van, de egyik sem jár templomba. Egyébiránt a régi parasztság lakásviszonyairól is sok érdekes részletet tartottak fenn az egykorú összeírások. Így például Egyházas-Kereki helység jobbágyságának családi és lakásviszonyait élénken világítják meg a következő — a XVI. század végéről való — adatok¹⁾: Volt összesen 19 jobbágycsalád. Ezek közül nyolcnek több gyermeke, négynek egy-egy fia, egynek egy nős fia, kivel együtt lakott, egynek egy leánya, egynek mostoha fiai voltak. Egy nős ember öcscsével lakott együtt, egy az összeírás idején házasodott, egy aggregény rokonaival, egy öreg legény özvegy anyjával lakott együtt.

Kétségtelen tehát, hogy az említett 180.000 házban nem ugyanannyi, hanem jóval több család lakott. Hogy mennyi, azt biztosan meghatározni nem lehet, de tekintve, hogy hazánkban ma a háztartások száma valami 35°/_o-kal nagyobb a házak számánál, azt hiszem, hogy figyelembe véve a fentebb mondottakat, a különbséget a multa nézve 20—25°/_o-ban megállapítani aligha lesz tulságos. Ezt véve alapul, el lehet mondani, hogy a fent összeírt házakban minden valószínűség szerint kerek számban 220.000 család lakhatott. A különböző adatokkal egybevetve, ez

¹⁾ Az összeírás Orsz. Lev. Lymbus III. 3.

is inkább a minimumnak látszik. Meg kell azonban jegyezni, hogy 1671-ben, midőn Bécsben adóügyi czélból számították, mennyi lehet Magyarország népessége, a házak és háztartások közötti különbséget egészen mellőzték. Föltették, hogy minden házban csakis egy család lakik s a fentebbi nagyon jogosult megkülönböztetés helyett a házak számát aránytalanul tulságosra becsülték. A szlapon megyék nélkül, de a városokat és nemesi házakat is beleértve, 210.000-re ¹⁾ vették a házak számát a királyi területen, mely szám azonban, tekintve az ország akkori pusztulását, alig felelt meg a valóságnak.

Még hátra van azon kérdés megvilágítása, minő átlagszám vehető fel annak megállapításánál, hogy egy család hány lélekből állott a XVI. század végén? Jelenleg egy háztartásra 4,6 lélek esik nálunk. Az említett 1671-ki számítás egy házra átlag 4 lelket számít, a tudomány pedig már ugyanazon időben egy család átlagszámát 5 lélekre tette. Mint Egyházas-Kereki családi viszonyai mutatják, 4 tagra mindenestre tehető átlag egy család létszáma. Ez is inkább a minimum s ha ezek után a fentebb említett 180.000 házban lakó népesség számát mintegy 880—900.000 lélekre becsülöm, azt tulságosnak mondani nem lehet. És hogy számításom közel jár a valósághoz, hogy körülbelül megfelel az igazságnak, a következőkből is kitűnik: Nyitra-, Liptó-, Turócz-, Árva-megyék lakosságát a XVII. század elején az egyházi hatóság pontosan megszámláltatta. Akkor a négy megyében, mely az ország legnépesebb, mert a török pusztításnak kevésbé kitett, vidékeihez tartozott, összesen 178.513 kath. és prot. lélek találtatott. 1598-ban a négy megyében 30.236 lakott házat számítottak, vagyis e megyékre épen egy hatoda esik az összes összeirt házaknak.

Ha most fölteszszük, hogy a házak arányához képest a négy megyében egy hatoda élt a királyi Magyarország egész lakosságának, akkor az ország összlakossága 1,071.078 lélekre ment. Ez azonban az *összlakosság*, mert az egyházi népszámlálás *minden* egyes kath. és prot. lakosra kiterjedt, míg abban a számban, melyet én kiderítettem, csupán az őstermeléssel foglalkozó néposztály s mint csakhamar látni fogjuk, az sem teljesen szerepel. A 900,000 lélekhez hozzá számítva a városi lakosságot, a

¹⁾ Pauler Gyula, Wesselényi összeesküvése II.

nemességet, katonaságot, papi és tanítói osztályt s azokat, kiknek háza mint adómentes kimaradt a számlálásból, a magyar királyság lakossága könnyen 1.100,000-re mehetett. De más módon is indokolható számításom valószínűsége. Az említett megyében volt 30,236 ház; ebben lakott föltevésem szerint 36,000 család, mely átlag négy taggal számítva 144,000 lakost tesz. Ez azonban csak a jobbágylakosság, s az sem egészen, míg a fentebbi egyházi összeírás 178,513 lakosában minden rendű és rangu kath. vagy prot. népesség befoglaltatik.¹⁾

És ez igen fontos különbség. Már említettem, kiknek házait rendelte a törvény összeírni. Az östermeléssel foglalkozó és többé-kevésbbé földesuri hatalom alatt álló lakosságét. De ezt sem egészen; a bírák, korcsmárosok és teljesen szegények házai, valamint az iskolai épületek nem irattak össze. Pedig ezekben is laknak emberek, kiknek hozzáadásával a lakosság száma további szaporodást nyer. Épen úgy nem írták össze a nemesek majorföldjein vagy udvarában lakó avagy pedig katonáskodó jobbágyokat és a cselédeket. Kivette a törvény az összeírásból a molnárokat, kiknek saját malmuk volt, a favágókat és szénégetőket, továbbá az új-keresztényeket és zsidókat. Ezek hozzáadásával a népszám végösszege ismét emelkedik valamivel. De leginkább emeli azt a kiváltságos három rend összes tagjainak hozzáadása. A kath., lutheránus és kálvinista egyházak papjai és tanítói száma ezrekre ment, sőt a protestans papok családos emberek is voltak. A nemesség különböző rétegei, a dúsgazdag főúrtól az egytelkesig s az armalistától a végheli vitézig, valamint a szabad királyi városok a népességnek szintén tekintélyes elemét képezték.

Minden elemek hiányoznak abból a 880—900,000 főnyi lakosságból, mely a 160, illetve 180,000 ház alapján történt számításaim szerint a magyar király uralma alatti harminczhárom magyar és szlapon (ma horvát) megyében a XVI. század végén élt. Az itt hiányzó népelemek számának kiderítéséhez eddig még nélkülözzük a segédeszközöket. De mint ma, úgy akkor is az östermeléssel foglalkozó néposztály volt a legszámasabb s ennek számát a fentebbi fejtegetések meglehetősen megvilágították.

¹⁾ A többi felekezetek — új keresztények és zsidók, kik szintén laktak e megyékben — mind az egyik mind a másik összeírásból hiányzanak.

Ama harminczhárom megyében, mely akkor Magyarország területét alkotta, ma valami hat milliónyi lakosság él. A XVI. század végén a lakosság alig mehetett többre — hozzá véve a fent mellőzött elemeket — a mostaninak egy hatod vagy a legjobb esetben egy ötödrészenél. Ez a tény igen sokat megmagyaráz. Megmondja, hogy a mohácsi vész előtt Magyarország ama kor más államaihoz képest elég sűrű lakossággal birhatott s hogy az előkelő szerep, melyet még Mátyás király alatt játszott a nemzetközi politikában, e nagy uralkodó lángelméje mellett népességének tekintélyes számán is nyugodott. A XVI. század nagy katasztrófái azután iszonyu pusztítást vittek véghez az ember-tökében. A Dózsa-féle parasztlázadás és kegyetlen elfojtása kezdte meg a rombolás művét. Ezt követte a mohácsi vérnap s következményekép az állandó hadi állapot, mely nemcsak azzal apasztotta a népességet, hogy a harczmezőn folytonosan ezrek vérzettek el, hanem még inkább azzal, hogy sok százezerre ment azok száma, kiket rabszíjra verve hajtott ki a török hódító az országból. Ehhez járultak a pestisek, melyek töméntelen embert vittek sirba. Ha mindezt számba vesszük, akkor szükségképen azon következtetésre kell jutnunk, hogy a XV. század végén Magyarországnak igen tekintélyes lakossággal kellett birnia, különben annyi iszonyu és különféle rombolás után a XVI. század végén egyedül ama területen, mely a magyar királyt uralta, nem maradhatott volna meg belőle valami egy millióval vagy talán egy-két százezerrel több lakosság.

De a népesség e száma egy másik tanúságot is rejt magában. Tükre az állam politikai, valamint gazdasági erejének. Megmondja, mért maradt annyi hősiesség, annyi önfeláldozás, melyet nemzetünk minden osztálya a barbár török uralom megtörésére kifejtett, sikertelen mindaddig, míg kedvező véletlenek egész Európa támogatását meg nem nyerték a felszabadítás ügyének. De megmagyarázza gazdasági életünk összes tényezőinek hanyatlását s nemzetünk elszegényedését is. Maga az emberanyag volt csekély és ennek elégtelensége hiúsította meg a politikai és gazdasági életben tett erőlködések sikerét.

És mégis akkor, mikor a XVI. század az idők mélyébe hanyatlott, a lakosság még mindig számosabb volt Magyarországon, mint a XVII. század végén. Ekkor s a következő első év-

lizedben hanyatlott az a legmélyebbre. Erre már utaltam azon munkámban, mely Magyarország állapotait Buda visszafoglalása idején rajzolja. De az időnkint beállott változások szabatosabb meghatározásához még nem rendelkezünk a kellő eszközökkel. Pedig a levéltárak rejtekeiben megvannak azok is. A sokféle régi okiratok közt, melyek igen értékes és megbízható népesedési adatokat rejtenek magokban, kiválóan figyelemreméltók az urbáriumok. Ez okmányok nevezetes művelődés-történeti kutforrások, melyek töméntelen mennyiségben maradtak reánk nemcsak nagy nyilvános levéltárainkban, hanem az egyes birtokos családok magánlevéltáraiban is. A legkülömbözőbb időkre valamint az ország minden vidékére kiterjednek s igazi inventariumát képezik az östermeléssel foglalkozó elemek létszámának. Az urbáriumok a jobbágyszolgáltatások hű és részletes összeírásai. A legtöbb esetben a földesur használatára készültek, hogy tudomással birjon birtokai nagyságáról, a rajtok élő jobbágyok pénzbeli és terménybeli fizetési kötelezettségeiről s másféle szolgálatairól. A legkülömbözőbb kor- és művelődéstörténeti adatok vannak bennök felhalmozva; a többek közt élénk világot vetnek valamint az uralkodó akképen a földmives osztály vagyoni viszonyaira és az illető vidék egész gazdálkodási rendszerére. Ezek az urbáriumok még eddig nem részesültek abban a figyelemben, a melyet a gazdaság-történet szempontjából megérdemelnek. Még aránylag igen kevés van belőlök nyilvánosságra hozva. A legérdekesebbek — a kinyomatottak közül — a gróf Károlyi család okmánytárában vannak s Szathmár megyére s a közeli vidékekre valóban ritka becseseknek mondhatók.

Kutatásaim közben számos ilyen urbárium ment át kezeimen s sok minden anyagot jegyeztem ki belőlök. Ezuttal a mezőgazdasággal foglalkozó népesség számára vonatkozó adatokat állítom össze belőlök. Ez adatok különböző uradalmakra és különböző évekre terjednek ki. Én csak chronologiai sorrendbe szedem őket. Így is elég becsesek, mert teljesen hitelesek. Becsők azonban még fokozódnék, ha minél több ilyen anyag kerülne nyilvánosságra s ha azok, kik kutatásaik közben ily összeírásokat átvizsgálják, a népesedési anyagot szintén közrebocsátanák. Így lassankint az anyag annyira felszaporodhatnék, hogy belőle Magyarország népességének számát, sőt annak tíz-husz évenként

való hullámlását is teljes valószínűséggel meg lehetne állapítani.

Az iratok közt, melyeket átvizsgáltam, a legrégibb összeírás ¹⁾ 1548-ban készült s *Dobronya* vár (ma Dobrona vagy Dobrovina) s a hozzá tartozó falvak lakosait sorolja fel. Az uradalom tizenegy faluból állott. Nevök és lakosaik száma a birákkal együtt következő: Plesovecz 36 jobbágy; Zaaz 20 jobbágy; 12 telek pusztá; Dobronya 40 jobbágy, 2 pusztá; Bábaszék 20 j.; Lethava 19 j., 7 pusztá; Dubov 11 j. 1 p.; Seleznyik 5 j.; Osztróluka 5 j. 8 pusztá; Bucha 19—2; Thurova 2—4; Breznyicska 6 jobbágy.

Szent-György és *Bazin* akkori mezővárosokat és egész vidéket 1559 nyarán királyi rendeletre írták össze. A kimutatás szerint ²⁾ magában Szent-György városában 167 lakott ház volt. Minthogy az összeírás nem adóügyi czélból készült, ott a városban levő összes házak száma adva van. Bazinban az összeírás már részletesebb. Felsorolja, hogy van egész telkes jobbágy 42, féltelkes 59, negyedtelkes 70 és szabadtelek 6. Szent-Györgyhez tartoztak még: Griecnay mezőváros 23 egész telkes, Grueb mezőváros 17 egész telkes jobbágygyal, 3 szabadossal, 6 zsellérral és 3 pusztá telekkel és Chotaj mezőváros 29 egész, 10 féltelkessel, 6 zsellérral és 2 pusztá telekkel. Továbbá a következő falvak: Sárfő 22 egész, 7 negyed, 6 pusztá telekkel és 12 zsellérral; Alsózely 4 egész, 29 féltelkessel; Nyarasd 13 egész és féltelkessel s 13 zsellérral; Vámosfalu 8 egész telekkel; Kürth 3 egész, 1 pusztá telekkel és 6 zsellérral; Felestad 5 egész, 1 pusztátelekkel, 6 zsellérral; Stift-Ujfalu 12 jobbágygyal, 6 zsellérral; Királyfalva 17 jobbágygyal, 17 zsellérral; Myserd 5 jobbágygyal, 3 zsellérral és 2 szabadossal; Tarch 5 jobbágygyal, 2 zsellérral; Zemeth 8 jobbágygyal, 4 zsellérral; Csötörtök város 4 telkes, 1 féltelkessel, 8 zsellérral; Fellendorf alias Feel 5 jobbágygyal, 4 zsellérral, 2 szabadossal; Bek — ez majorsági — egyenes földesuri — kezelés alatt volt — 3 szabadossal, 1 jobbágygyal s 1 pusztá telekkel; Prak 5 féltelkessel, 4 pusztá telekkel; Lakpaka 4 jobbágygyal, 1 zsellérral; Iványi 8 jobbágygyal, 2 zsellérral; Alteisgrub — ez akkor ujonnan épült fel — 16 jobbágygyal.

¹⁾ Orsz. Lev. Lymbus III. 5.

²⁾ Orsz. L. Ben. Res.

Bazinhoz tartoztak: Göttschnaden 9 jobbágygyal, 8 zsellérrel, 4 puszta telekkel; Neueisgrub 26 egész, 2 negyed telkessel, 4 zsellérrel; Schwenisbach 22 egész, 13 negyed telkessel és 1 puszta telekkel; Thirling 22 egész telkessel; Lembach 19 egész telkessel; Bothszieg 5 egész telkessel, 1 zsellérrel, 1 szabadossal; végül Czail 25 egész telkes jobbágygyal.

Ugyanezen 1559. évben készült *Vöröskő* és *Detrekő* várak és tartozékaik paraszt lakosságának összeírása.¹⁾ Vöröskőhöz következő falvak tartoztak: Ottenthal, Zuha, Bogdanócz, Zwonchin, Selpitz, Kosolna, Vystok, Helmes, Hosszufalu, Kápolna, Pudmericz, Oresan, Gezthe. Ezekben összesen volt egész telek 404, féltelek 131, negyedtelek 20; zsellér, a ki más házában lakik s semmi vagyonnal sem bír, 78; malom volt 7. Detrekőhöz tartoztak: Zsolozsnicza, Malaczka, Csötörtök, Krypócz, Szent-Péter, Szent-Miklós és Dyrumper. Összesen volt bennök egész telek 246, fél 132, zsellér 37, malom 20.

Ugyanaz időből maradt fenn *Bélték* urbéri összeírása.²⁾ Lakott benne 150 jobbágy és zsellér.

Egy másik szintén a XVI. század második felének első éveiből való összeírásból³⁾ írom ki a következő népesedési adatokat: Göncz városa 230 jobbágy, 192 zsellér; *Telkibánya* város 76 jobbágy; *Rozgony*, *Gyerke*, *Zina* helységek együtt 108 jobbágy, 37 zsellér, 35 puszta telek, 1 nemesi kuria, 3 malom és 1 utvámhely.

Ugyanitt számos vár és tartozékai is össze vannak írva, még pedig épen közvetlenül olyan időből, midőn az illető vidéken romboló harcok dúltak s számos falu elpusztult. E várak Trencsén, Eger, Murány, Csábrág, Szarvaskő, továbbá a beeli apátság.

*Trencsén*hez tartoztak: Nagy- és Kis-Zocha, az utóbbi puszta volt, Hrabovka, Hersova, Zavada, Zernye, Dubnicza, Tepla, Kolecsin, Dobra, Kis- és Nagy-Kobra, Zablahor, Mnyihova-Lehota, Hornyán, Boboth, Boboth-Lehota, Nagy-Kleren, Pethened, Owbury diel, Bela-Walachorum, Nagy-Radna, Kis-

¹⁾ Közös pénzügyminiszt. levélt.

²⁾ Orsz. L. Lymbus III. 15.

³⁾ N. Muz. F. Lat. 915.

Radna, Zwynna, Kochnathiovecz, Czymynna, Torna, Birovecz, Rozvác, Zthankovecz, Zelec, Felső-Drithoma, Zlathovecz és Orechova. Összesen lakott bennök 533 jobbágy, 230 zsellér, puszta telek volt 22.

Eger várához tartoztak: Eger város, Felnémet. Nagytálya, Maklár, Keresztes-Püspöki, Harsány, Szirák, Hejese, Sajó-Hidvég, Magyarád, Halász, Kürth, Papi, Szihalom, Mező-Hidvég, Tiszanána, Thur, Keddi, Turkevi, Eörs, Eren, Peczer, Boros-Telek, Zomboregyház, Halásztelek, Kis-Buda, Abony, Kápolna, Czegléd, Alsó-Tárkány, Szentmarja, Gyöngyös, Püspöki, Solymos és Zewlewke. Volt összesen bennök nemes és szabados 24, jobbágy 608, zsellér 277, puszta telek 231^{1, 2}.

Szarvaskő várához tartoztak: Szarvaskőaalja, Födemes, Bátor, Bakta, Demjén falvak, összesen 54 jobbágygyal, míg Both és Kelecsen falvak egészen pusztán maradtak.

Murány várához tartoztak: Jolsva város, Murány, Kis- és Nagy-Rócze, Chisnó, Dēwhalwka, Muisan, Koprach, Zdichqva, Kis- és Nagy-Lehota, Perlász, Süvete, Vernár, Helpa, Polonka, összesen 185 jobbágygyal, 20 zsellérral, és 38 hutával. Lubínik, Miglész és Teplicze falvak egészen pusztán heverték.

Csábrág várához tartoztak: Szentmihály, Sibrikfalva, Pryncz-falva, Beel, Kormozó, Warbok, Alsópalást, Zalutna, Nyék, Leklincz, Mwznewezte, Szentegyed, Zthepold, Apova, Chal, Rakoncza, Been és Kigyósgyarmath falvak 172 jobbágygyal, 64 zsellérral és 39 puszta telekkel.

Beel (alias trium fontium) apátságához tartoztak: Apátfalva, Boltha, Upon-Mercse, Bánhorvát és Ostoros falvak, összesen 60 jobbágygyal, míg Kyrald falu teljesen elpusztult.

Van egy adat ¹⁾ 1568-ból *Vizsoly* abaujmegyei helységről, mely azon időben nagyrészt elpusztult, de az összeíráskor ismét épülni kezdett. Ekkor lakott benne 12 egész, 16 fél és 20 negyedtelkes jobbágy.

A *szent-kereszt*i uradalmat 1571-ben írták össze. ²⁾ Akkor a lakosság száma következő volt: Szent-Kereszt városa 2 nemesi kuria, 55 jobbágy, 5 saját házu, 14 másnál lakó zsellér; Nagy-

¹⁾ Orsz. Lev. A székesi kamara Ben. Res.

²⁾ Orsz. Lev. Lymbus III. 5.

Locha 38 jobbágy, 12 zsellér; Prestawyk 25—3; Trubyn 41—2; Kis-Locha 23—4; Janova-Lehota 42 jobbágy és zsellér; Kaproncza 43, Nova-Lehota 21 jobbágy és zsellér; Kozerin 19 jobbágy, 4 zsellér; Zeleska 25—15; Lutila 58—16; Nevolna 7—2; Bartos-Lehota 15—3, Jesztrehi 24—8; Petelfalva 15—9; Ó-Kremnicz 23 jobbágy, 5 zs.

1572-ben lakott Zemplénmegyében *Kis-Toronyán* 8 egész, 16 fél, 15 negyed, *Nagy-Toronyán* 16 egész, 4 fél, 2 negyedtelkes jobbágy és 2 zsellér. Borsodmegyében *Máliban* 3 egész, 4 féltelkes és 4 zsellér. *Tardonán* 8 féltelkes és 4 zsellér. 1573-ban *Pétervásáron* 20 egész, 3 féltelkes és 26 zsellért, 1574-ben *Bwly* szabolcsmegyei községben 30 egész telkest és 8 házatlan zsellért ¹⁾ irtak össze.

Sárköz falu 1573-ban a szathmári vár javaihoz tartozott. Az akkori összeírás szerint élt benne 26 egész, 45 fél, 5 negyedtelkes jobbágy, 1 szabados, 2 nemes ember, 12 saját házában és 3 másnál lakó zsellér; 8 telek pusztán állott.

Zaláncz vára javait Abaujban 1586-ban irták össze. Itt nem a telkek, hanem a lakosság lélekszáma van megmondva. Volt Ujvár városában 138, Ujvárosban 60, Váralyán 30 lakos, míg Ujszálás, Pusztfa falva, Rákos és Regete még ennél is kevesebb, mint az összeírás mondja, egész jelentéktelen számú lakóval birt. Ellenben Ruszkáról azt mondja, hogy népes.

Ugyanezon évből való *Szent-Márton* vára javainak összeírása Szabolcsban. Szent-Márton falvában 28 jobbágy és 28 zsellér, Eperjes faluban 32 jobbágy, 12 zsellér, Mándok városban 164 lakos, Surk faluban 84, Palcza faluban 126, Kittófalván 36 lakos élt; az utóbbit akkor építették fel újra, még pedig a ruthének. ²⁾

1587-ben Ungmegyében *Visókán* 14 egész, 10 féltelkes, 5 zsellér élt; pusztán állt 3 telek; *Sislócson* 12 egész és 12 féltelkes; Szabolcsmegyében *Zalókán* 9 egész, 18 féltelkes, 11 zsellér; *Kanyaron* 6 egész, 1 féltelkes, 6 zsellér; pusztán állt 4 telek és 2 ház. Zemplénmegyében ugyanekkor *Lelesz* mezővárosban 4 egész, 1 féltelkes, 20 szabados, 43 zsellér és 13 pusztfa telek, *Poliánban*

¹⁾ N. M. F. Lat. 913.

²⁾ Az utóbbi összeírások N. M. F. L. 957.

1 egész telkes, 22 zsellér, 10 pusztá hely, *Csernőmben* 4 féltelkes, 15 zsellér, *Vajdán* 12 féltelkes, 5 zsellér, 3 pusztá telek, 2 pusztá ház volt.¹⁾

Nyulas Mosonmegyei városról egy 1589-ki összeírás²⁾ nyújt teljes tájékozást. Volt benne egy templom és egy iskolaépület, 2 nemesi kuria, 3 adómentes ház, 7 zsellérház; lakott továbbá benne 76 névszerint felsorolt jobbágy-család.

Az 1593. évi adólajstrom³⁾ szintén fentartott néhány népesedési adatot, mert akkor az *uj-keresztényekre* és a *zsidókra* — nem a városokban, hanem a falvakban élőkre — külön fejadó vetett ki. Adózott Pozsony megyében 168 uj-keresztény, Nyitra megyében 631 uj-keresztény és 131 zsidó. Kétségtelen, hogy csak férfiak adóztak s valószínű hogy a számok nem az illető felekezetek lélekszámát, hanem a családfők számát tüntetik fel.

Hevesmegye akkori pusztulását bizonyítja egy 1593-ki összeírás,⁴⁾ mely a következő helyek lakosságát adja: *Fegyvernek* 1 nemes ember, 52 jobbágy, 29 pusztá hely; *Heves* város 37 jobbágy s néhány teljesen szegény zsellér; *Pély* 6 jobbágy, 5 pusztá hely; *Kötelek* 1 jobbágy, 1 szegény zsellér, 1 pusztá hely; *Ványa* 13 jobbágy; *Chyanda* 10 jobbágy, 24 pusztá hely; *Körü* 28 jobbágy, 4 pusztá hely; *Athány* 7 jobbágy, 14 pusztá hely; *Mathionka* 1 pusztá nemesi kuria, 5 jobbágy; *Alsó-Bathon* egészen pusztá; *Barta* 2 jobbágy, 1 zsellér, 1 marhapásztor, 2 pusztá ház; *Szuha* 1 jobbágy.

Trencsénmegye népességi viszonyairól 1610-ből minden egyes helysége kiterjedő s gazdasági valamint művelődési tekintetben igazán ritka becsű összeírás maradt fenn.⁵⁾ Összes anyagát itt közzétenni lehetetlen lenne sa azért csak néhány nagyobb hely lakosságát közlöm. *Bán* mezővárosban volt 14 negyedtelkes; 20 kézműves hatod telekkel, ezek jobbágy számba mentek; 16 szegény kézműves, kik zsellérszámba vétettek; 18 zsellérház, 8 szabados ház és 6 üres ház. *Rybénben* volt a bíró, 4 egész, 30 fél, 13 negyed telkes; 8 pusztá telek, de ideiglenesen benépesítve és

¹⁾ Az összeírások ugyanott.

²⁾ N. M. Dica I.

³⁾ N. Muz.

⁴⁾ N. M. F. Lat. 957.

⁵⁾ Nemz. M. 1610—19. Dica csomag.

egy malom. — *Ugrócson* volt a bíró, 5 jobbágy, 21 zsellér s néhány szolgálatban álló jobbágy vagy zsellér, továbbá 10 pusztatelek. *Zsolna* mezővárosban volt 27 polgár, kinek saját ekéje van, 106 polgár, a kik csak egy-egy köblöt vetnek; 111 egészen birtoktalan vagy szegény zsellér. A városhoz tartozott még Kraszna és Zavodje 52 házzal. Ez akkor igen fontos kereskedelmi városról a jelentés készítője, Madocsányi Miklós azt is említi, mit a többieknl szintén kiemel, hogy a lakosság nagyon elszegényedett; sőt följegyzí azon érdekes tényt, hogy Zsolnának 25.000 frt adósága van.

Barthos falván Sárosban 1604-ben a nemesi kurián és nagy majoron kívül, melyen sok épület, két csür, pálinkafőző stb. volt, a bíróval együtt 17 egész telkes jobbágyot és 22 zsellért, 2 pusztatelket és 4 üres zsellérházat irtak össze. ¹⁾

A *lipcsei* uradalomban, melyhez két mezőváros és 20 falu tartozott, 1671-ben a hivatalos összeírás ²⁾ szerint $175\frac{1}{8}\frac{1}{6}$ lakott jobbágytelek, 102 lakott zsellértelek, 5 szabados és 1 soltész volt.

Igen becses egy 1670-ki összeírás ³⁾ Trencsénmegyéből, mert a jobbágyság családi és lakásviszonyaira vet élénk világot. Mikor I. Rákóczy Ferencz az akkori nagy nemzeti mozgalomban — Zrinyi Péter- Nádasdy Ferencz-féle — fegyvert fogott, a kincstár 1670 május havában lefoglaltatta Trencsénmegyei jószágait. A falvak következők voltak: *Alsó-Szücz*: élt benne 1) kilencz jobbágytelken 20 jobbágy. Csak egyetlenegy jobbágy lakott egy egész telken egyedül; a többi telkeken ketten-hárman éltek, néha testvérek, néha másféle rokonok; mindnyájoknak volt 19 fiuk, (az urbéri összeírásba csak a fiu gyermekeket szokták felvenni; de ezek száma sok urbáriumban föl van jegyezve); 2) saját házzal és földdel bíró zsellér 37 család 54 fiuval; 3) Paziniczy nevű zsellérek 8 család 10 fiúval; 4) Más házán lakó zsellér 13; 5) parochiális zsellér 8. Volt egy mészárszék, egy korcsmaház és egy malom is. — *Szernya* falu: volt benne 1) jobbágy négy telken 5, kiknek 6 fiuk volt; 2) zsellér 17, kik közül 2 együtt lakott; fiaik száma 28; 3) Más házán lakó zsellér 14; volt 17 fiuk. Volt 2 malom és

¹⁾ N. M. F. L. 957.

²⁾ Jerney-gyűjtemény XIV. kötet.

³⁾ Jerney-gyűjtemény XI.

1 korcsmaház. — *Zlatócz* falu: Volt benne 2 egész jobbágytelek; az egyikén 7 kiskoru árva, a másikon 2 testvér lakott; 3 féltelek, az egyikén egy család, a másik kettőn 3 testvér lakott; volt a féltelkeseknek 7 fiok. — *Orechova* faluban 3 egész telken 4 jobbágy; 2 negyedtelkes jobbágy; 1 egész helyes zsellér. Együttvéve volt 10 fiuk. — *Kis-Kubra* 9 család 13 fiuval. *Nagy-Kubra* 22 család 8 fiuval. Egy korcsma és egy malom. *Bírócz* 4 család, nem volt fiok; 2 pusztá telek. — *Szoblahore* akkor épült újra; 4 család 2 fiuval. — *Bolcsikovszke* és *Czarikovszke* elpusztultak; a lakosság akkor kezdett visszaszállingózni. — *Hiucz*, 12 zsellércsalád 17 fiuval. — *Nagykolasin*, 7 család 15 fiuval s néhány teljesen szegény zsellér. — *Dobra*, 6 jobbágycsalád 9 fiuval, 5 zsellér, 5 másnál lakó zsellér 5 fiuval.

Végre adataim hosszú sorát Sárosmegye 1705. népességének ismertetésével zárom be. Azon évben a megye megszámláltatta a területén élő nemeseket és jobbágy-lakosságot. A végösszeg, ¹⁾ melyben kétszáz év véres harczainak gyászos eredményei tükröződnek vissza, következő: nemesek (summa personarum) 301, jobbágyok és zsellérek (summa subditorum) 7.384. Ez nem a lélekszám, hanem a családok száma s a megye területén levő királyi városok teljesen hiányoznak belőle. De mindezeket valamint a papi és tanítói rendet beleszámítva is igen kedvezőtlen a végeredmény, ha tekintetbe vesszük, hogy éppen Sárosmegye fekvésénél fogva meg volt kímélve ama kor legpusztítóbb ellenségétől, a töröktől. Neki főleg az idegen, a német katonaság dúlásai miatt volt sok baja, éppen úgy, mint a közeli Szepesnek, melyből, mint gróf Csáky István 1661-ben írta ²⁾ hatszáz embernél több »ment be lakóul Lengyelországba« a német hadaktól való félelmében. »Hát ha ide terjed a németeknek quártélyozása — folytatja a levél — hatezer is fog menni, ugy a többi vármegyéből is proportionaliter.« Mint annak bizonyítéka, hogy már a XVII. században is fordultak elő tömegesebb kivándorlások a felvidéki megyékből, gróf Csáky István e nyilatkozata kiválóan érdekes.

A fentebb közlött részletes adatokat illetőleg még két kér-

¹⁾ N. M. Fol. L. 1002.

²⁾ N. M. Fol. L. 2309. II.

dés merülhet föl. Az egyik az, hogyan értékesíthetők az egyes helységek egész népességének kiszámításánál? A másik az, minő gyakorlati haszna van közzétételöknek? Az elsőre nézve azt felelhetem, hogy az adatok háromfélék. Néhol egyenesen megmondják a lélekszámot. Itt további átszámítás tehát nem szükséges. Néhol viszont az összes különböző, népelemekből álló családok számát teljes részletességgel tüntetik fel úgy, hogy legfőlebb csak a pap meg az iskolamester hiányzik. Ezek hozzáadásával megnyerjük belőlök a családok számát. Hogy egy családot átlag legalább 4 tagra kell tenni, azt már fentebb kimutattam. Ez az átlagszám inkább alacsony mint magas, de véglegesen megállapítani majd csak akkor lehet, ha minél több urbarium lesz átkutatva s belőlök a nép tömegeinek családi viszonyai megvilágítva. Végre az adatok legnagyobb része csupán az östermeléssel foglalkozó családok számát nyújtja. Noha a legtöbb faluban a papon s néhol a mesteren kívül — a létező nemesi kuriák úgy is külön feltüntetvék, — nem is igen élt nagyobb számu másféle lakosság, itt még mindenesetre kell bizonyos százalékot hozzávenni, mert mindenütt volt olyan flottáns elem is, cseléd, pásztor, koldus stb, mely semmiféle összeírásban nem szerepel. Trencsénmegyében például a cseléd-renden levők száma 1610-ben 556-ra ment.

A mi az adatok közzétételének gyakorlati hasznát illeti, a már fentebb elmondottakhoz még megjegyzem, hogy az illető vidékek, városok, falvak monographusai hasznukat vehetik. Sok hely elpusztult, vagy átváltozott azóta; némelyiknek nevét ma már csak egy puszta, dülő vagy rét tartja fen. Azok pedig, melyek megmaradtak, az idők folyamán egyszersmind megszorodtak s így mostani lakóikra nem lehet érdektelen tudni, hogy két-harmadfél század előtt, hány ember élt az illető helységben. A lakosság számának legalább hozzávetőleges ismerete nélkül bajos visszavarázsolni az elmúlt idők állapotait s még bajosabb megérteni azon gazdasági viszonyokat, melyekről alantabb szólni fogok.

A szeszadó-reform Németországban.

Conrad János után

dr. Vargha Gyulától.

Hazánkban jelenleg a közfigyelem az államháztartás egyensúlyának helyreállítására irányul, e mellett minden egyéb kérdés másodrendűvé törpül, s kétségtelen, hogy állami létünk megszilárdulása, mely újabb időben oly szép haladást tett, első sorban ezen kérdés szerencsés megoldásától függ.

A pénzügyminiszteri exposé, melyet a kormányelnök csak imént terjesztett a képviselőház elé, a nagyon elharapózott pessimisticus felfogással szemben, komolyan, meggyőzőleg rámutatott a kibontakozás lehetőségére s megjelölte az eszközöket, melyekkel az egyensúlyt rövid néhány év alatt helyre lehet állítani. A közvélemény már eleve tisztában volt vele, hogy ezek között az első helyet a közvetett adók dúsabb kihasználása foglalandja el, s különösen két fogyasztási cikk az, mely legbővebb jövedelmi forrásul kínálkozik, a dohány és a szesz. Az előbbire vonatkozó törvényjavaslat immár a képviselőház s egyúttal a nyilvánosság előtt fekszik, a szeszadóra vonatkozó törvényjavaslat azonban, minthogy a tárgyalások a monarchia két kormánya közt eddigelé nem fejeztettek be teljesen, még nem került nyilvánosságra s így a közönségnek nincs tudomása azon intézkedésekről, melyek által a kormány a szeszadó-jövedelem fokozását célozza s kétségben van az iránt, hogy vajjon sikerülni fog-e sokképpen veszélyeztetett szesziparunk érdekét a kincstár érdekével összhangzásba hozni. De ez csak rövid idő kérdése, a törvényjavaslat talán már a jövő hetekben a képviselőház asztalán lesz, s megindulhat fölötte a vitatkozás.

A jelen pillanatban kétszeres érdeklődéssel bir ránk nézve mind az, a mi ez irányban külföldön történik s különösen tanul-

ságos a Németbirodalom példája, mely a szeszadó reformját, szintén pénzügyi okokból, csak néhány hónappal ezelőtt vitte keresztül, s ezen forrásból folyó jövedelmét épen megkétszerezte. Kétségtelen, hogy a szesz nálunk is megbir nagyobb adót a jelenleginél, hiszen nincs állam Európában, hol a szeszt oly csekély adó terhelné, mint monarchiánkban. A kérdés legfőbb nehézsége nézetünk szerint nem is ebben rejlik, hanem abban, hogy az adóemelés, szesziparunk veszélyeztetése nélkül miként vitessék keresztül. A német birodalmi törvényhozás a legnagyobb scrupulositással ügyelt rá, hogy az ipari szeszgyárak a mezőgazdasági szeszfőzdék nyakára ne nőjjenek; nálunk ellenkező érdek forog fenn, itt ipari szeszgyárainkat kell féltetni a kedvezményezett, nem ugyan hazai, hanem az osztrák mezőgazdasági szeszgyárak versenyétől. De az eltérések daczára, melyek saját viszonyaink és a németországi viszonyok közt felforognak, az új német szeszadó-törvény különös érdekekkel bír ránk nézve, s czélszerűnek látjuk a »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« szerkesztőjének Conrad Jánosnak e tárgyról írt becses értekezését folyóiratunkban is közölni. Az értekezés az idézett folyóirat juliusi számában jelent meg s úgy a törvényjavaslatot, mely június 24-kén vált törvényerejűvé valamint annak a birodalmi gyűlésben eszközölt módosításait behatóan ismerteti és tárgyalja.

Az értekezést a következőkben adjuk vissza:

A szeszadótörvény, mely az utóbbi hetekben a birodalmi gyűlésben a legbehatóbb tanácskozások, a sajtóban és nagy közönség körében pedig a legélénkebb megvitatás tárgya volt s csak imént közöltetett a »Birodalmi Értesítő«-ben, különös fontossággal bír; mert általa a kormány azon törekvése, hogy a birodalom számára új adóforrásokat nyisson, jelentékeny lépést tett előre. Csodálni lehet, hogy még csak most érték czélt, mikor nemcsak a kormány, hanem a birodalmi gyűlés túlnyomó többsége is már rég át volt hatva a szeszadó-reformnak s az adótételek fölemelésének szükségétől, s csak a megfelelő forma felett nem tudtak megegyezni. A kormány már 1876-ban czélba vette a fakultatív terményadó hehozatalát, de eredmény nélkül. Hogy járt a mult évben a monopol-javaslat, még általánosan emlékezetben van, s Scholz miniszter javaslatának is, mely amaszt nyo-

mon követte, ugyanazon sorsa volt; a mostani javaslat ellenben rögtön csaknem minden oldalról helyesléssel találkozott. Persze a kormány ezt csak azáltal érte el, hogy megelégedett egy aránylag sokkal csekélyebb pénzügyi eredménynyel s mellőzte a jelenlegi visszas állapothoz megszüntetésére irányuló ama mélyreható rendszabályokat, végre hogy Dél-Németországnak, az adórendszernek saját viszonyaihoz való alkalmazása czimén, nem jelentéktelen előnyt juttatott, s a dolgon ezáltal minden oldalról elfogadhatóvá tette. De ép annyira bizonyos az is, hogy egyetlenpárt sem elégitetett ki teljesen, s így az egész törvény inkább átmenetnek tekintendő. Mihelyt ezen forrásból nagyobb összegeket kell meríteni, a mi kétségkívül csak időkérdése, vagy a kizárólagos terményadó, az italmérési adó hozzatoldásával, vagy a monopolium fog belőle kifejlődni. Ezenkívül époly bizonyos, a mily kívánatos, hogy későbbben a többi italok hasonlóképen magasabb adó alá fognak vonatni, ellenben más, az alsóbb néposztályoknak nélkülözhetetlen fogyasztási cikkek megterhelhetetésén könnyíteni fognak.

Vessünk most egy futó tekintetet Németország eddigi szeszadóviszonyaira s az okokra, melyek a reformot szükségessé tették.

Poroszországban az 1820. decz. 1-én kelt szabályzat, mely a czeffreür-adót hozta be, csaknem egészen mostanáig irányadó volt. Csak az adótételek, egy csomó büntetési határozat s több effélék, szenvedtek változást. Majd az 1825. augusztus 21-ki szabályzat a nem lisztes anyagokra nézve egy új adót hozott be, a nyersanyagadót. 1833-ban Szászország és a thüringiai vám- és kereskedelmi-egylet is csatlakozott Poroszországhoz, egy szeszadó egyletet alkotva, melyben a porosz törvények voltak irányadók s az egész területen az adójövedelem közössége mellett a szesznek szabad forgalma lépett életbe. Már 1841-ben belépett Braunschweig és Lippe herczegség, 1851-ben Hannover, 1852-ben Oldenburg, 1867- és 68-ban pedig nem csak a Poroszország által annektált országok, hanem az egész éjszaknémet szövetség, sőt a Hesseni nagyherczegségnek ahhoz még nem tartozó része is befoglaltatott az egyletbe, úgyhogy 1868. óta csak a három nagy dél-német államnak volt saját szeszadó-rendszere. Lássuk most a legutóbbi viszonyokat Németországban.

Az északnémet adóegyletben az 1868. július 8-ki szövetség törvény szerint a következő határozatok voltak érvényben:

Lisztes anyagok, répa és cukorüledék után a czefrekád-adó szedetik és pedig 22.9 liter czefreürtartalom és minden egyes beczeفرézés után 30 pfennig. Oly szeszفؤزدék, melyek csak november 1-től május 16-ig vannak üzemben, saját termesztette anyagokat használnak fel, naponta legfeljebb 1013¹/₂ liter kád-üirt czeفرéznek be és mezőgazdasági szeszفؤزدéknek neveztetnek, ugyanazon ürtartalom után csak 25 pfenniget, vagyis 5 pfenniggel kevesebbet fizetnek.

Nyers anyag-adó jár a letaposott bortörkőly, a magvas-gyümölcsök s azok törkőlye és a bogyósgyümölcsök után, és pedig 68.7 liter után 40 pfennig, a szőlő- és gyümölcsbor, a bor-seprő és csontáros gyümölcsök után pedig 80 pfennig. Egy ox-hoft cukros víz után 1 márka 50 pf., egy akó letaposott boróka-bogyó után 80 pf. Üst-átalányadó fizetendő a mézesvíz, a burgo-nya-szirup és a maláta kivonat után, de ez fontossággal nem bír. Romlott sör után tetszés szerint nyersanyag- vagy termény-adót fizethetni. A kivitelnél az adóvisszatérítés 50 fokos szesz után hektoliterenként 8.58 márkára tétetett. Ez a visszafizetés az 1879. július 19-iki törvény szerint a szesznek ipari czélokra való alkalmazásakor is helyet foglalhat, miután a szesznek emberi élvezetre való alkalmatlanná tétele, adóhivatali közegek felügyelete alatt végrehajtatott, vagy ha ipari felhasználása adóellen-örzés alatt történik.

Bajorországra nézve az 1880. február 25-iki törvény irányadó, mely az addigi malátaadó helyett általában szintén a czeفرéüradót fogadta el, ugyanazon adótételekkel, mint Éj-szahnémétországban. Épugy szerepel a nyersanyag-adó a törkőlyre, gyümölcsre nézve stb., azonkívül pedig a cukorüledékre is 1.31 márkával, a répára pedig 0.90 márkával hektolite-renként. A kisebb szeszفؤزدéknél, melyek nem lisztes anyagot, hanem magvas gyümölcsökből és bogyókból legفؤllebb 50 hekto-litert, csontáros gyümölcsökből, borból és bortörkőlyből pedig legفؤllebb 25 hektolitert dolgoznak fel egy üzleti évben, adó-egyezkedésnek van helye, melynek tényleg a bajor szeszفؤزدék legnagyobb része alá van vetve. Ezenkívül valamennyi szeszفؤزدék meg van engedve, hogy az adót a nyert termény után

fizessék, ha a Siemens-féle mérőkészüléket felállítják, amikor is 5°/_o az elpárolgásra levonatik. Ekkor 50 százalékos szesz hektolitere után 13¹⁰/₁₀ márka fizetendő. A mezőgazdasági szeszfőzdek jelentékeny kedvezményt élveznek, ugyanazt, a mivel az új törvényben találkozni fogunk. Ezenkívül az 1885. november 20-iki törvény az ipari szeszfőzdeket, valamint a szesz további feldolgozását eszközölő gyárat, az üzlet helyének lélekszáma szerint különböző magasságu adótételekkel terheli.

Württembergben 1865. óta a malátaadó áll fenn, a kicsinyben való eladásra vetett adóval kapcsolatban, mintán 1852. óta ott is a szesznek kicsiben való eladására vetett adó mellett a czeffreür-adó és a terményadó állt fenn. 1881 óta az ipari czélokra használt szesz adómentes.

Badenben még most is az üst térfogat szerint átalányozott adó van érvényben. A legnagyobb változások 1852. és 1882-ben történtek. Adó visszatérítés az ipari czélokra fordított szesz után 1879—81. óta engedélyeztetik.

Kitűnik a mondottakból, hogy Németországban a megadóztatásnak mily nagy különfélesége állt fenn, s hogy fontos feladat volt Németország egységét ez irányban is előmozdítani, a mi most tényleg sikerült is.

A szeszadó jövedelem az 1885⁵/₆. évben a birodalmi adóterületen 65.852,238 márkát tett, a mihez még a beviteli vám, az átmeneti és kiegyenlítési adó járult, úgy hogy az egész bruttó-bevétel 67.947,596 márkára rúgott. Minthogy kivitt és technikai czélokra fordított szesz után 17.855,252 márka visszatérítettett, tiszta bevételül 50.290,344 márka maradt, vagyis 1³⁵/₃₅ márka fejenként. Bár az abszolút szám valamivel most magasabb, mint a hetvenes évek közepén, a viszony szám csaknem tökéletesen ugyanaz maradt. Bajorországban az összes bevétel 2.120,378 márkára rúgott, fejenként 0³⁹/₃₉ márkára; Würtembergben a szeszadóból a tiszta bevétel 617,074 márkára, a szesznek kicsinyben való eladására vetett adóból 328,423 márkára (fejenként 0⁴⁷/₄₇ márkára). Badenben a tiszta bevétel 549,177 márkát, fejenként 0³⁴/₃₄ márkát tett. Látható ebből, hogy a bevétel Délnémetországban jóval alacsonyabb, mint a birodalmi adóterületen, mi, a mint láttuk, nem az alacsonyabb adótételekre, hanem a csekélyebb szesztermelésre és fogyasztásra vezethető vissza.

A birodalmi adóterületen, eltekintve Elsass-Lotharingiától, 1886. ápril 1-jén 8651 szeszfőzde állt üzemben, ebből magában Poroszországban 7389, ehhez járult Elsass-Lotharingiában 25,241, összesen tehát 33,892 szeszfőzde volt. Bajorországban 6492, Württembergben 14,314 szeszfőzde volt, Badenben 27,985 üst. Kitűnik ebből, hogy a szeszfőzdek száma meglehetősen közömbös, mert a hol számuk a legnagyobb, épen ott legkisebb az adó-összeg és a feldolgozott anyag. A keleti tartományokban túlnyomók a nagy szeszfőzdek; Délen ellenben a kis szeszfőzdek az irányadók. Poroszországban az üzletben állott 7389 szeszfőzde közül 6118 a vidéken, 1271 pedig a városokban feküdt; az egész birodalmi adóterületen 29,608 a vidéken, 4284 a városokban. De az utóbbiak közül is a legtöbb szintén mezőgazdasági jelleggel birt, vagyis mezőgazdasági birtokkal volt kapcsolatban a gyártási hulladékok ott értékesítettek. Lisztes anyagokat Poroszországban 5988, a birodalmi adóterületen 7184 szeszfőzde dolgozott fel. Poroszországon kívül, különösen Szászország és Hessen jöttek tekintetbe ezen termelésnél. Czukorüledéket általában 18 szeszfőzde dolgozott föl; nem lisztes anyagokat, u. m. borseprőt, bortörkölyt, gyümölcsöt, répát Poroszországban 1387, Elsass-Lotharingiában magában 25,122, az egész egyleti területen 26,690 dolgozott fel; Poroszországban a rajnai tartományok azok, hol főleg nem lisztes anyagokat dolgoznak fel, és pedig 1222 szeszfőzdeben, míg a keleti tartományokban csak 3 ilyenemű szeszfőzde létezik. A legnagyobb adójövedelem tudvalevőleg a burgonya-szeszfőzdekből folyik, melyek egyszersmind a legnagyobb terjedelemmel bírnak. Az összes bruttóbevétel a szeszfőzdek után következő:

Poroszországban	59.054,160 márka
ebből sajtolt élesztőgyárak után . .	7.8087,21 »
szeszfőzdek után, melyek nem lisztes-anyagokat dolgoztak fel . .	124,598 »
Elsass-Lotharingiában a több mint 25 ezer szeszfőzde fizetett összesen	695,354 márkát

miből világosan kitűnik, hogy ez utóbbiak mennyire jelentéktelen adóforrások.

Az egész birodalmi adóterületen a 65.852,238 márka összes jövedelemből befolyt:

sajtolt-élesztőt készítő gyáraktól	8.511 670 márka
nyersanyag adóból	787,705 »
czefreür-adóból (a sajtolt élesztőt készítő gyárakon kívül)	55.068,887 »
ebből alacsonyabb adótétellel	1.415,085 »

A kis szeszfőzdék tehát itt egészen alárendelt szerepet játszanak.

Bajorországban feldolgozott:

főleg burgonyát	1,256 szeszfőzde
gabonát és egyéb lisztet anyagot	734 »
magvas gyümölcsöt	1,653 »
bortörkölyt	1,591 »
csontáros gyümölcsöt	665 »
szeszfőzdei hulladékokat	356 »
egyéb anyagot	237 »

Württembergben volt:

2,016 burgonya-szeszfőzde,
1,419 gabona-szeszfőzde,
1,598 magvas gyümölcs-törkölyt feldolgozó szeszfőzde,
1,694 bortörkölyt feldolgozó szeszfőzde,
2,541 egyéb anyagot feldolgozó szeszfőzde.

Badenben a burgonya- és gabona-szeszfőzdék alig jönnek számba.

A feldolgozott nyersanyag mennyisége következő volt:

Burgonya	Gabona, liszt, keményítő anyagok	Czukorüledék	Répa
a) hl.	a) hl.	a) hl.	a) hl.
b) 100 kg.	b) 100 kg.	b) kg.	b) kg.
<i>A birodalmi adóterületen</i>			
1874-ben			
a) 24.337,696	a) 4.480,381	a) 231,340	a) 1,458
b) 903.388	b) 356,728	b) 941,843	b) 33,501
188 ² / ₆ -ban			
a) 2.370,707	a) 256,024	a) 1,073	a) 232
b) 29.095,417	b) 3.711,582	b) 288,413	b) 576
<i>Bajorországban</i>			
a) 1.141,411	a) 313,750	—	a) 46
<i>Württemberg¹⁾</i>			
b) 7.679,780	b) 2.403,356	—	b) 112

¹⁾ Badenből hiányzanak az adatok.

Sörgyártási hulladékok — édesvíz és élesztőforrázat stb.	Magvas gyümölcs és magvas gyümölcs-törköly	Csontáros gyümölcs és csontáros gyümölcs-törköly	Bor, borseprő, bortörköly	Egyéb anyagok
--	--	--	---------------------------	---------------

A birodalmi adóterületen

1874-ben				
a) 103,640	a) 29,133	a) 215,810	a) 492,646	a) 2,506
188 ⁵ / ₆ -ban				
a) 79,122	a) 142,175	a) 295,749	a) 490,290	a) 5,316
b) 152	—	—	—	b) 144
<i>Bajorország</i>				
a) 150,951	a) 19,377	a) 19,144	a) 60,135	a) 7,854
<i>Württemberg</i>				
a) 64,376	a) 12,588	a) 16,537	a) 63,947	a) 5,985

Mutatják e számok a burgonyából való szeszfőzés jelentékeny túlsúlyát egész Németországban, de különösen éjszakon; 30 millió métermázsa burgonyára a birodalmi adóterületen az utóbbi évben csak 3·8 millió métermázsa gabona esett. Figyelemre méltó, hogy míg a felhasznált gabona 1874 óta még valamivel csökkent, a felhasznált burgonya 18⁶ millióról 30 millióra emelkedett. 188⁰/₁-ben még csak 19·7 millió volt, de azóta rohamosan emelkedett. Ha csakugyan a német termelés kiterjesztése volt oka a szeszpiacz elárasztásának, úgy az ezen körülményben keresendő.

A szeszfőzdék nagyságának jellemzésére felemlítjük, hogy a birodalmi adóterületen 188⁵/₆-ban a következő fokozatok léteztek:

Gabonából dolgozó					Burgonyából dolgozó					Cukorledektől dolgozó szesz- főzdék	Lisztes anyagok- kat és cukorle- deket dolgozó szeszfőzdék összesen
szeszfőzdék					szeszfőzdék						
márka	—	600	—	—	márka	—	600	—	—		
márka	—	3,600	—	—	márka	—	3,600	—	—		
márka	—	6,000	—	—	márka	—	6,000	—	—		
márka	—	12,000	—	—	márka	—	12,000	—	—		
márkán felüli	12,000	—	—	—	márkán felüli	12,000	—	—	—		
a d ó ö s s z e g g e l					a d ó ö s s z e g g e l						
938	1,366	297	183	148	423	832	409	752	1,836	18	7.202
ezek közül gazdasági szeszfőzdék											
412	153	—	—	—	378	703	+	—	—	—	1,646

1872-ben a kisebb gabona-szeszfőzdék száma nem volt nagyobb, burgonya-szeszfőzde pedig, 6000 márkánál kisebb évi adóösszeggel, akkor 2216 volt működésben, most pedig már csak 1664. Az egészen nagyok ellenben, melyek többet hoznak 12,000 márkánál, 986-ról 1836-ra szaporodtak. Ez eléggé mutatja a nagyiparra való hajlamot.

A mi végre a külfölddel való forgalmat illeti, mindennemű szeszes folyadékból volt

	a bevétel		a kivétel	
	1000 tonna tisztasúly	becsérték 1000 márkában	1000 tonna tisztasúly	becsérték 1000 márkában
1880-ban	4,446	4,299	54,707	26,689
1881-ben	4,614	4,380	84,438	43,277
1882-ben	4,517	5,463	91,711	47,992
1883-ban	4,855	5,941	65,038	31,500
1884-ben	7,590	8,778	75,134	42,567
1885-ben	6,325	7,460	89,728	28,681
1886-ban	4,693	5,285	76,589	23,449

A következő táblázatok szerint, melyek tovább visszamennek, a kivétel 1860-ig alárendelt szerepet játszott, akkor azonban 17 millió literről, a mennyi az ötvenes években volt, a hatvanas és hetvenes években 42 és 49 millióra emelkedett s a nyolczvanas években 94 millióra szökött s míg addig a termelésnek csak hatodrésze vitetett ki, most negyedrésze kivételre kerül. De a legutóbbi félév alatt már jelentékeny visszaesésről panaszkodnak, mi Oroszország növekvő versenyének tulajdoníttatik.

A »Zeitschrift für Spiritusindustrie« ez évi 8. száma szerint az orosz kivétel az 1876/85. évek átlagában 2.162,619 vedro absolut szeszt tett, 1884-ben 2·3 millió, 1885-ben 3·7 millió, 1886-ban pedig 6.157,968 vedrót, vagyis csaknem háromszorosát a tíz évi átlagnak s kétszeresét a megelőző két év kivételének. Egészítsük ki e számokat a svéd forgalommal.

1884-ben volt a behozatal	. . .	61,200 liter 50 fokos szesz				
a kivétel	. . .	182,000	»	»	»	»
1885-ben » a behozatal	. . .	7.799,000	»	»	»	»
a kivétel	. . .	6.909,000	»	»	»	»
1886-ban » a behozatal	. . .	22.548,000	»	»	»	»
a kivétel	. . .	21.094,000	»	»	»	»

Itt csaknem kizárólag a nemesítési forgalommal van dolgunk, minthogy Carlshaven svéd kikötőben nagyszerű szeszgyárak vannak berendezve, melyek főleg orosz szeszt finomítanak s szállítanak más országokba, Franciaországba, Spanyolországba, stb., hol a német szesznek erős versenyt csinálnak. Még eddigelé a világforgalomban a német szesz hasonlíthatlan túlsúlylyal bírt s Oroszország 1880/85-ben csak 30 millió liter szeszt exportált, vagyis nem egészen $\frac{1}{3}$ részét a német kivitelnek, 1886-ban az orosz kivitel 75·7 millió literre rúgott s a németnek $\frac{3}{4}$ -déig emelkedett. A fő beviteli ország tudvalevőleg Spanyolország, mely külföldről 1884-ben 61·3 millió litert importált, miből egyenesen Németországból 35·3 millió liter származott, 18 millió pedig Hamburgon keresztül, többnyire orosz eredetű. 1885-ben Spanyolország szükséglete 88·3 millió volt, az 1886. év első felében pedig már 59·9 millió. Franciaország ellenben még valami 10 millió literrel többet visz ki, mint be.

Újabb időben az orosz kivitel jelentékeny növekedése, a papírrúbel elértéktelenedésének tulajdoníttatik, mely kiviteli prémium gyanánt hat, továbbá a tényleg fizetett kiviteli prémiumnak, melyet az állam nyújt. A »Zeitschrift für Spiritus-industrie« 1886. évi 61-ik száma szerint, hol erre nézve kimerítő számítást találunk, a kiviteli prémium 187 $\frac{3}{9}$ években 12 $\frac{54}{100}$ márka volt hektoliterenkint; a szeszfőzés tökéletesbülése folytán, mely lehetővé tette, hogy a megállapított mennyiségnél jóval több állíttassék elő, 188 $\frac{1}{5}$ -ben 14 $\frac{30}{100}$ márka, 1885. júl. 1-e óta pedig a nyers szeszért 16 $\frac{16}{100}$ márka, a finomított szeszért 20 $\frac{56}{100}$ márka. Minthogy ezen tételt gyakran még az által igyekeznek emelni, hogy a gyenge szeszt mint magas fokút jelzik és jutalmazták, a csáb a termelést kiterjeszteni sokkal nagyobb lett, mi nem téveszthette el hatását.

Főleg erre a versenyre vezethető vissza a jelentékeny árcsökkenés, mely az utóbbi években mutatkozott, s mely a német ipart erősen megrázkódtatá. Erre nézve kimerítő értesítést nyújt a következő értéktáblázat, mely Meyer Emilnek az ismert berlini alkusznak évi jelentései alapján állíttatott össze:

Szesztermelés, kivitel és fogyasztás a szeszadó-egylet területén.

A berlini árak helyben.

Naptári év	Termelés literekben á 100 ‰	Kivitel literekben á 100 ‰	Fogyasztás literekben á 100 ‰	Legmagasabb ár 10.000 ‰-onként		Legalacsonyabb ár 10.000 ‰-onként		Burgonya- termés Átlagos ár 10.000 ‰-onként	Hivatalos adatok Hányzasanak
				márka	hónap	márka	hónap		
1839	172,076.000	7,700.000	164,376.000	49.85	Február	43.65	Augusztus	46.75	
1840	168,301.000	4,208.000	164,093.000	58.25	Julius	44.24	Április	51.25	
1841	180,740.000	11,080.000	169,660.000	50.98	Szeptember	35.33	December	43.16	
1842	169,066.000	11,812.000	157,254.000	48.54	»	32.29	Április	40.42	
1843	148,935.000	2,379.000	146,556.000	56.18	Május	35.33	Szeptember	45.76	
1844	165,672.000	8,408.000	157,264.000	40.03	Julius	36.38	December	38.21	
1845	151,177.000	10,081.000	141,096.000	47.32	Október	33.29	Március	40.31	
1846	137,101.000	12,332.000	124,769.000	74.02	Szeptember	42.21	Január	58.12	
1847	116,101.000	6,713.000	109,388.000	123.08	Május	56.18	December	89.63	0.53
1848	148,140.000	6,930.000	141,210.000	55.75	Január	34.31	»	45.03	0.67
1849	154,095.000	12,541.000	141,554.000	44.24	Junius	34.31	Április	39.28	0.88
1850	141,594.000	9,105.000	132,489.000	43.69	Október	33.29	Március	38.49	0.79
1851	140,736.000	8,246.000	132,490.000	63.07	December	36.38	Április	49.73	0.74
1852	127,036.000	8,670.000	118,366.000	74.02	Január	49.85	December	61.94	0.47
1853	138,329.000	15,502.000	122,827.000	94.60	November	49.85	Január	72.23	0.75
1854	118,190.000	12,800.000	105,390.000	93.39	Október	65.54	Március	79.47	0.57
1855	115,045.000	20,520.000	94,525.000	107.83	Szeptember	63.20	Január	85.52	0.56
1856	124,059.000	3,093.000	120,964.000	99.18	Február	58.25	Április	78.72	0.61
1857	167,712.000	36,900.000	130,812.000	77.05	Julius	38.80	December	57.93	0.82
1858	168,545.000	19,900.000	148,645.000	50.98	» (Auguszt.)	40.03	Február	45.51	0.95
1859	161,000.000	18,100.000	142,900.000	59.76	Október	44.30	Január	52.03	0.90
1860	175,100.000	29,300.000	145,800.000	69.33	»	53.50	»	61.42	0.81
1861	175,000.000	28,200.000	146,800.000	73.71	»	58.40	December	66.06	0.58

1862	186,000.000	30,200.000	155,800.000	65.54	Julius	47.50	December	56.52	0.66
1863	213,100.000	45,500.000	167,600.000	56.53	December	45.87	Február/Márcz.	51.20	0.83
1864	211,300.000	50,000.000	161,300.000	54.88	Junius	41.48	December	48.18	0.96
1865	211,000.000	45,000.000	166,000.000	52.54	November	42.20	Február	47.37	0.82
1866	215,000.000	32,687.000	182,313.000	61.28	»	38.20	Május	49.74	0.97
1867	209,000.000	34,800.000	174,200.000	88.45	Október	52.93	Április	70.69	0.74
1868	238,000.000	40,000.000	198,000.000	69.66	Szeptember	48.64	December	58.65	0.77
1869	271,900.000	55,500.000	216,400.000	59.10	Augusztus	46.95	November	53.03	0.95
1870	275,000.000	61,000.000	214,000.000	58.13	Szeptember	44.20	Julius	51.17	0.85
1871	280,750.000	48,141.000	212,609.000	72.60	November	48.50	Január/Április	60.55	0.85
1872	275,532.000	26,817.360	248,219.440	75.60	Julius	53.00	December	64.30	0.59
1873	303,990.000	52,209.360	251,324.110	85.50	Szeptember	51.50	Április	68.50	1.00
1874	333,127.000	52,039.200	280,775.260	86.20	Augusztus	53.00	Október	69.60	0.78
1875	347,495.000	39,914.688	307,224.450	57.80	Március	41.50	December	49.65	1.01
1876	326,125.000	39,363.326	286,139.540	56.70	November	41.00	Január	48.85	0.86
Üzleti év									
1877—78	320,938.000	55,557.870	264,342.030	55.80	Január	48.10	November	51.95	0.89
1878—79	333,708.000	54,982.450	277,727.050	58.80	Augusztus	48.60	Január	53.70	0.77
1879—80	326,267.000	59,330.513	264,608.700	61.70	December	50.30	Április	56.00	0.94
1880—81	349,931.000	68,142.000	274,549.400	65.70	Julius	57.30	Október	61.50	0.74
1881—82	391,057.000	100,122.043	281,571.128	61.00	Szeptember	46.60	December	53.80	0.81
1882—83	359,421.000	81,927.011	266,958.328	54.30	November	44.10	Április/Junius	49.20	1.22
1883—84	373,789.370	90,459.230	283,330.140	58.50	Augusztus	45.10	December	51.80	0.80
1884—85	381,480.710	89,328.654	292,152.056	51.90	Junius	41.50	Január	46.70	1.13
1885—86	402,357.175	111,488.964	290,868.211	44.40	Május	34.50	Március	39.45	1.03
1839—40	170,188.500	5,954.000	164,234.500	58.25	1840 Julius	43.65	1839 augusztus	49.00	
1841—50	151,262.100	9,138.100	142,124.000	123.08	1847 május	32.29	1842 április	47.84	
1851—60	143,575.200	17,303.300	126,271.900	107.83	1855 szeptember	36.38	1851 »	64.45	
1861—70	220,530.000	42,288.700	178,241.300	88.45	1867 október	38.20	1866 május	55.26	
1871—80	317,786.300	49,648.777	266,751.898	86.20	1874 augusztus	41.00	1876 január	58.46	
1881—85	381,621.051	94,665.180	282,975.973	61.00	1881 szeptember	34.50	1886 március	48.19	

Kitűnik e táblázatból, hogy itt is, mint a gabonánál, az 50-es évek óta árviSSzaesés állott be. De az árak még 1881¹/₅-ben sem álltak oly alacsonyan, mint azt az agráriusok hirdetik, még mindig magasabban a 40-es éveknél. Persze oly alacsony tételekkel mint 1886-ban, az említett időszak alatt, csak háromszor találkozunk, 1844, 1849 és 1850-ben, úgy, hogy itt is, mint a gabonánál, a gazdák panaszai csak az utolsó időben jogosultak s az 1886. évet (a naptári évben 37.14 márka) csaknem tönkretevőnek kell tekintenünk.

Wrede-Peineszeszgyáros, igen figyelemreméltó munkájában (A szeszadó reform. Berlin 1881. 11. lap) az előállítási költségeket 36.34 márkával bizonyára nem teszi alacsonyra. Mint hogy a keleti tartományokban az ár 3 márkával alatta áll a berlininek, úgy ott 1886-ban 2 márkával maradt alatta az előállítási költségeknek.

Ennélfogva konstatálnunk kell, hogy míg az egész közgazdaság jelentékeny bajokban sínlik, a szeszipar a mai árviszonyok közt hasonlóképen nem képes többé nyereséggel dolgozni. Oly körülmény ez, mely az adóreformot rendkívül megnehezíti. A kormány nem kerülheti ki a szemrehányást, mi kétségtől részben a népképviselést is illeti, hogy a földbirtokosokra való hibás tekintetből elszalasztotta az alkalmas időt a szeszadó fölemelésének keresztülvitelére, melynek szükségessége már rég el volt ismerve s mely a hetvenes évek egész tartama alatt a kedvező árviszonyok közt minden aggály nélkül keresztülvihető lett volna.

Lássuk most, mily okok forognak fenn jelenleg az adóreformra nézve. A kormány bizonyára most sem határozta volna el magát, hogy a szeszadóhoz nyúljon, mely sokáig noli me tangere nek tekintetett, ha a birodalom növekedő szükséglete s más bő bevételi források hiánya nem szorította volna rá. Az egyes államokat jelentékeny pótlékokkal kellett terhelni, mert a birodalom, saját forrásaiból szükségletét nem tudta fedezni. Ehhez járulnak a birodalomnak kilátásban levő további kiadásai, különösen a hadseregre, míg másfelől az egyes államok, kivált Poroszország nem tartották magukat képesnek, hogy egyenes adó útján a közjólét komoly veszélyeztetése nélkül, s a nélkül, hogy az adó eddigi igazságtalan megoszlása éppen elviselhetetlenné ne váljék, a birodalom érdekében további terheket vállaljanak, kivált mint-

hogy a községek is állandóan fokozódó szükségleteikkel ugyanazon forrásra voltak s nagyobb részt vannak utalva. Ezért a német szabadelvű párt opposíciója a szociáldemokratákkal egyetemben elszigetelve maradt s a birodalmi gyűlésben elenyésző kisebbséget képezett. E pont nem kíván további magyarázatot. Csak egyre akarunk még határozottan rámutatni, minthogy ez a birodalmi gyűlés tárgyalásain egészen figyelmen kívül maradt, arra, hogy a Németbirodalomban még egy közvetett adó áll fenn, melyet a tudomány férfiai már régóta föltétlenül elvetendőnek vallanak s melyet a gyakorlati államférfiak is régóta csak szükségben kisegítőnek tartanak, miért is az előhaladott országokban, az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban már rég mellőzték is; ez a sóadó. Ez adó tudvalevőleg 6 márkával terhel minden métermázsa sót, s nagyban és egészben ugyanazon összeggel a szegényebb néposztály minden háztartását. Oly időben, mikor a gabona, hús stb. még külön meg van terhelve, s a szociáldemokrata párt kezébe hathatós eszköz van adva az izgatásra minden további adóemelés ellen; mikor továbbá az italadó emelése által, épen az alsóbb néposztályokat akarják különösen igénybe venni a kincstár érdekében: valóban helyén volna a szeszadó bevételeit felhasználni arra, hogy a sóadó végre kiküszöböltessék a német földről. Persze itt nem kevesebb, mint 38.5 millió márkáról van szó, ezt azonban nem volna szükség egyszerre elejteni, hanem lassanként, kapcsolatosan a szeszadó eredményének növekedésével. Ez sokkal helyesebbnek látszik, mint a kávévám megszüntetése, melylyel az utolsó perczben a német szabadelvűpárt előállt s mely távolról sem nyugszik oly túlhuyomóan a szegényebb osztályok vállán.

A második ok, a mint már említettük, a szesz eddigi megadóztatásának alacsonyága volt, mikor más kultúr államok épen ezen forrásnak rendkívüli szolgáltatási képességét a legcsattanósabban bebizonyították. Mig az adót a német birodalmi adóegylet területén egy hektoliter abszolút szesz után 16 márkára becsülik, Svédországban ugyanazon mennyiséget 81, Franciaországban 125, az Egyesült Államokban 159, Oroszországban 120, Németalföldön 210, Angliában 360 márka terheli. Az adójövedelem, mely a mint láttuk, Éjszak-Németországban fejenként 1.35 márkát tesz, Franciaországban 5.06, Svédországban 5.20, az Egyesült

Államokban 6, Angliában 8.2, Oroszországban pedig 10 márkára rúg; daczára, hogy a fogyasztás egyetlen országban sem becsültek oly magasra, mint épen Németországban. Ezzel a harmadik pont a legszorosabban összefügg.

A fentebbi táblázat szerint az utóbbi tíz év alatt a fogyasztás az adóegylet területén fejenként 7.7 liter abszolút szeszre rúgott. Wolff és mások ezt a mennyiséget magasabbra, körülbelül 8—9 literre becsülik, mi a birodalom átlagában bizonyára 6.5 egész 7 literre volna leszállítandó. Oroszországban a fogyasztást Wolff 7 $\frac{1}{2}$ literre teszi, Franciaországban körülbelül 5 literre; a Britt birodalomban 3.2 literre tehető, az Egyesült Államokban 2 $\frac{3}{4}$ literre.

Németországban nagyon későn ugyan, de a legújabb időben erősen ráfordult a figyelem azon káros befolyásra, melyet a szeszfogyasztás, különösen tisztítatlan állapotban, az egészségre gyakorol. Több oldalról kétségbe vonják, hogy adóemelés a fogyasztást csökkentené, de úgy hisszük, határozottan hibásan. Készségesen elismerjük, hogy a szesznek, mint részegeskedési eszköznek használata azáltal bajosan csökkenne valami nagyon, mert az igazi pálinkaivó inkább egyéb kiadásait korlátozza, inkább családját hagyja szűkölködni, mintsem erről a bűnről lemondjon; s valóban nem tagadható, hogy épen azon országokban, melyek a szeszre legnagyobb adót vetnek, Oroszországban, az Egyesült Államokban, Angliában, az iszákossági düh a legnagyobb s a legeljesztöbben lép fel. De a svédországi észlelet, hogy az adóemelés, kétségkívül támogatva más, különféle eszközök által, a részegeskedés tetemes csökkenésére vezetett, továbbá a sajnálatra méltó tünemény Elsassz-Lotharingiában, hogy az okkupáció után a pálinka megolcsóbbodása óta az iszákosság jelentékenyen terjedt, kétségkívül arra mutatnak, hogy az ár e tekintetben nincs minden befolyás nélkül. De nagyon fontos még az orvosok újabb megfigyelése, hogy a szesznek rendszeres naponkénti élvezete nagyobb mennyiségben, még inkább tönkreteszi a testi szervezetet, mint a lerészegedés egyes napokon, és épen ez a folytonos élvezet honosodott meg Németország nagy részében az alsóbb néposztályok közt. A kőmives, ács, gyári munkás, valamint a mezőgazdasági napszámos közép Németországban nagyon általánosan minden étkezéskor megiszsa a maga snapszát és pedig

épen nem csekély, ártalmatlan mennyiségben, míg ellenben a keleti tartományokban, valamint Oroszországban, a fogyasztás különösen az ünnep- és vasárnapokra összpontosul, de akkor persze minden mérték fölött. Ez a rendes fogyasztás a pálinka áremelése ⁴lytán már azáltal is csökkenni fog, hogy sok ország-részben a népesség ahhoz van szokva, hogy a pálinkát nem meghatározott mennyiségben kéri, hanem bizonyos pénzösszegért s naponta annyit iszik meg, a mennyit 10, 20, 30 pfennigen adnak. A korcsmáros bizonyára megteszi a magáét s a pálinka hígítása által a szesztartalmat, melyet amaz összegért ad, leszállítja. Ezenkívül arra is különös súly fektetendő, hogy az ártalmas ital a hasznossal szemben megadóztatik s a népesség lassankint mint mindennapi táp-, élvezeti és frissítőszerhez, a borhoz és sörhöz vezetetik át a pálinkától. Ezen szempontból ellenezte teljes joggal a nemzeti szabadelvűpárt mindaddig a söradót, míg a szesz alacsony adótétele megmaradt s ugyanazon okok hangsúlyozása mellett fogadta el legközelebb Svájc a szeszmonopóliumot, igen jelentékeny adóemeléssel.

Ha áll, a mit Miquel a birodalmi gyűlésben állított, hogy az elfogyasztott szesznek, különösen a keleti — porosz tartományokban $\frac{3}{5}$ része tisztítatlan állapotban fogyasztatik, ezzel eléggé hangsúlyozva van annak szüksége, hogy itt is a törvényhozás lépjen közbe.

Végre az is okul szolgál az adóreformra, hogy tényleg a szeszfőzdek nagy részének kiviteli prémium nyújtatik, mely szintén hozzájárult a tultermeléshez, melyben jelenleg szenvedünk. A kivitelnél a 16 márka adóvisszatérítés abban a föltevésben állapítottatott meg, hogy a czeffeürtartalom 8 perczent abszolút szeszszel kihasználtatik, míg a szeszfőzés javítása 10 perczent, sőt még több szesznyeredéket is lehetővé tesz, miáltal az adófizetés 13 márkára vagy még kevesebbre nyomtatott le, úgy, hogy az exportáló szeszgyárosoknak minden hektoliter után 2.2 márka és még több prémium is adatik. Valahára ennek az állapotnak is végét kell vetni. Hogy erre a jelen pillanat a képzelhető legkedvezőtlenebb, már említettük s ebből, az adóreformnál figyelembe veendő következő feladatok folynak:

1-ször, lehetőleg magas adójövedelmet kell elérni.

A kormány eddig mindössze csak valami 100 millió márkát

helyezett kilátásba, e szerint a jelenleg nyert összeget körülbelül 50 millióval kellene emelni. Kétségkívül helyes, a hűrt mindjárt túl nem feszíteni s az érdekelt gazdasági viszonyokat nagy átalakulásokkal meg nem zavarni, kivált ha az összeg teljesen elég a pillanatnyi szükségletek kielégítésére. De az is kétségtelen hogy a szesz Németországban is megbir nagyobb megterheltetést, anélkül, hogy az a fogyasztást túlságosan korlátozná s hogy a szeszfőzdeket túlságosan leszállítaná. De jó ezt a jövőre bízni.

2-szor a hozandó törvénytől a mezőgazdasággal szemben lehető kiméletet kell követelni, mert az, amint láttuk máris nagyon bizonytalan helyzetben van. A szeszipart csaknem általánosan mezőgazdák üzik, kik az utóbbi időben ezen üzletnél nem számíthattak nyereségre, minden újabb rázkódtatás tehát könnyen sok derék gazda bukását vonná maga után, a mit az általános közgazdaság érdekében is kerülni kell. Nem tagadható, hogy épen ez a pont különös nehézségekkel jár.

3-szor, a mondottak után magát a szeszipart is kimélni kell s különösen tekintettel kell lenni a kisebb szeszfőzdekre melyek, minthogy üzletberendezésük sokkal tökéletlenebb, csekélyebb ellenállási képességgel birnak. Pedig épen ezen szeszfőzdek a parasztbirtokos osztálynak jelentékeny segélyére vannak, ellátva azt jó takarmánnyal s oly terményt nyújtva, mely eladva, a talajtól nem von el ásványtartalmú növényi tápanyagot. Ez különösen fontos a könnyű talajú vidékeken, hol a burgonya-termesztés és szeszfőzőüzlet helyét bajos volna pótolni. De itt, az újabb észleletek alapján, bizonyos fentartással kell élnünk, mely a birodalmi gyűlésben hasonlóképen nem nyert elég kifejezést. Svédországban és Svajczban a szeszadó fölötti tárgyalások alkalmával, a legnyomatékosabban felhivatott rá a figyelem, hogy épen a kisebb szeszfőzdek azok, melyek rendszeresen előmozdítják az iszákosság terjedését, mert ezek főleg abból látnak nyereséget, hogy terményüket közvetlenül maguk mérlik ki a fogyasztás számára. Érdekükben áll tehát, hogy a fogyasztást lehetőleg fokozzák az egész környéken s hogy maguk menjenek elő jó példával saját házukban s azalatt nemcsak magukat és családjukat, hanem a cselédséget is hozzászoktatják a rendszeres pálinkaiváshoz. Épen ezért Svédországban erélyesen munkáltak az egészen

kis szeszfőzdék elnyomásán s sokan nagyrészt ezen körülménynek tulajdonítják, hogy az utóbbi években az alkoholizmus jelentékenyen csökkent. E szerint úgylátszik nekünk, hogy a kis szeszfőzdéknek nyújtott kedvezményekkel könnyen messze lehet menni s hogy a mezőgazdasági érdekek mellett az egészségügyi követelményeket is szem előtt kell tartani.

Az utóbbi szempontból kell megállapítani a hozandó törvény negyedik feladatát, hogy t. i. a tisztítatlan szesz fogyasztása teljesen megszüntetessék. Minthogy pedig a kis szeszfőzdék nyers terményüket közvetlenül maguk mérik ki, egy ily rendszabály által leginkább ezek fognak sújtatni, a mennyiben burgonyát dolgoznak fel s nem kvalifikált szeszt állítanak elő. Persze előttünk kétes marad, hogy az úgynevezett kvalifikált szesz is az emberi élvezetre valóban eléggé kvalifikálva van-e.

Az ötödik feladat Dél- és Éjszak-Németország egyesítése, ebben a fontos kérdés tekintetében is. Akkor valamennyi e fajta korlát közül csak a sör átvitele után fizetendő adó marad fenn, de a mely remélhetőleg idők folytán szintén meg fog szűnni.

Nagyon fontosak voltak e tekintetben Riedel bajor miniszter nyilatkozatai, ki élesen és határozottan megjelölte a föltételeket, melyek mellett az egyesülés egyedül lehetséges. Más részről rámutattak ama nagy áldozatokra, melyeket a szesznek egyenlő megadóztatása mellett Éjszak-Németország, különösen Poroszország, Dél-Németország helyett magára vállal, mivel a megadóztatott szesznek legnagyobb része Poroszország keleti tartományaiban állíttatik elő s fogyasztatik el s így az adó legnagyobb része onnan fog előteremtetni. Délen a kis szeszfőzdék elnyomásától félnek, melyeket minden körülmények közt fenn akarnak tartani a parasztsztyál számára, s ezért nemcsak általában előnyt akarnak adni a kis szeszfőzdéknek, hanem még külön rendszabályokat is kívánnak az ipari szeszfőzdék felvirágzásának megakadályozására. Ezek, különösen Bajorországban a régi adótörvények alatt a hetvenes években veszedelmesen megizmosodtak, míg ellenben 1880. óta mindinkább elnyomattak s a falusi ipar annyira megerősödött, hogy a belföldi szükségletet maga képes volt fedezni, a mi addig nem történt. Miquel főpolgármester teljes joggal emelte ki figyelemreméltó beszédében annak szükségét, hogy politikai tekintetből mindkét félnek

engedményeket kell tenni az egyezés lehetőségének végett s bizalommal adhatott kifejezést azon reményének, hogy különösen Éjszak-Németország ismét be fogja bizonyítani teljes áldozatkészségét a birodalom érdekében, melyet már oly gyakran bebizonyított.

A kormány már régóta tudatában volt ezen feladatoknak s mult évi javaslatában a monopolium által hitte leginkább megvalósíthatni. Tudva van, hogy ez oly általános ellenzésre talált, hogy vissza kellett vonni. A javaslatot valóban nem mondhatjuk szerencsésnek, minthogy a tervezett rendszabályok a gazdasági viszonyok minden érdekelt körét a legkiméletelebb módon megtámadták, a magán tevékenységet túlságosan korlátozták s az államra igen kiterjedt gazdasági feladatokat bízta, a pénzügyi eredményt pedig messzemenő kárpótlások által rendkívül leszállították. A termelőnek tünnie kellett volna a contingentálást s jetentékeny redukcióra szánni el magát; persze ezért kárpótlásul magas árbiztosítás nyújtatott volna neki, mely azonban valamennyi adófizető erélyes tiltakozását idézte elő. A legrosszabb azonban a tervezetben a nagyban és kicsinyben való elárusításnak az állam által való átvétele volt, miáltal az eddigi független kiskereskedők és korcsmárosok helyét a kormánytól függő elárusítók egész serege foglalta volna el. A kormány ezáltal, épúgy, mint a dohányegyedárusági javaslat által a modern kultúrának oly gazdasági rendszabályokat tulajdonított, melyek bár a merkantil korszakban lehetségesek és talán helyén voltak, a tizenkilencedik század utóbbi évtizedében valóban anachronismusként nevezhetők. Ezzel azonban korántsem akarunk minden monopolit elítélni, a szeszmonopolit sem föltétlenül; küzdeni nem gondolkodva, föltétlenül egy jelszó ellen, mint az mainapság nálunk szokásban van, nagyon eltévesztett dolog. Svájc példája, mely éppen az utóbbi hetekben fogadta el túlnyomó többséggel az általános szavazás alkalmával a szeszmonopoliumot, valószínűleg nálunk is fordulatot idéz elő a közvéleményben, s beható vizsgálódásra nyújt alkalmat a felett, hogy mily körülmények közt s mily módon viselhet el a modern közgazdaság monopoliumot s minő pénzügyi kényszerhelyzetben tekintetű ez a kisebb rossznak.

Tisztába kell vele jönni, hogy az utóbbi évtizedben az adó-

szolgáltatás iránti követelmények a legszertelenebb módon fokozódtak s hogy a folyton szaporodó feladatok mellett, melyek az államra és községekre hárulnak, még tovább fognak emelkedni; ezzel a beszédés nehézsége is szükségkép mind nagyobb arányokat ölt, úgy, hogy az új adók visszaságainak, kivált a kereseti viszonyok és jövedelmi fokozatok rendkívüli különfélesége mellett, mindinkább előtérbe kell lépniök. Ezért nagyon érthető, hogy jelenleg oly adóbeszedési mód, melynél az állam maga iparüzőleg lép fel, ismét jogosultsággal bírhat, bár még 30—40 év előtt is arra egyáltalán nem tarthatott volna igényt. Csakhogy a magántevékenységet nem szabad kiméletlenül elnyomni, s az államnak lehetőleg központosított közvetítő szerepet kell adni. Mindazáltal a jelen pillanatban, a mint mondtuk, a közvélemény oly határozottan fordult minden pénzügyi egyedáruság ellen, hogy azt egyelőre nem lehet szóba hozni.

A monopolumjavaslattal együtt a kormány egy másik adótörvényt is dolgozott ki, mely a földologban az utóbbi javaslat alapelveit tartalmazta, de mégsem volt eléggé a viszonyokhoz alkalmazva, hogy megnyugtatólag hasson, ezenkívül pedig a közönségnek valamint a birodalmigyűlés tagjainak tisztába kellett még jönni az előttük álló feladatokkal s belátni annak szükségét, hogy a dolgot végre befejezésre juttassák. A múlt évi tárgyalások ennélfogva eredménytelenül folytak le.

Miután megkísértettük, a német szeszipar jelenlegi üzleti és adóviszonyaira nézve tájékoztatást nyújtani, s a feladatokat, melyek abból folyólag a törvényhozásra várnak, jellemezni, vizsgáljuk most a javaslatot s a nem épen lényeges módosításokat, s ezzel egyszersmind a jelenlegi törvényt.

Az eddigi czeffreüradó ezután is megmarad; a magasabb jövedelmet egy, azonfelül szedendő fogyasztási adó által kell elérni. Ez minden liter tiszta alkohol után 0.50 márkát tesz, de csak oly évi mennyiség után, mely az időnkénti népszámlálások által megállapított népességet véve 4.5 liter tiszta szesz-fogyasztásnak felel meg, az azt fölöző mennyiség után 0.70 márka fizetendő. Az összes évi mennyiség, melytől az alacsonyabb adótétel fizetendő, valamint az ebből folyó adóösszeg is minden három évben revisió alá kerül.

A fogyasztási adó alól fel van mentve s az említett évi

mennyiség megállapításánál számon kívül marad: 1-ször azon szesz, mely kivitetik, 2-szor az a szesz, mely ipari czélokra fordítottatik, ide számítva az eczetkészítésre, tisztítási, főzési, gyógyászati, tudományos, fűtési és világítási czélokra elhasznált szesz is, a szövetségtanács közelebbi határozmányai szerint. Az 1887. ápril 1-én már fennállott egyes szeszfőzdzékre nézve, azon szesznek évi mennyisége, melyet 0.50 márka adótétel mellett állíthatnak elő (a tiszta szesz minden litere után), az általok az 1879/80 egész 1885/86-ki üzletevekben fizetett adóösszeg átlaga szerint állapittatik meg, a legalacsonyabb és legmagasabb évi összeg elhagyásával; az élesztőt készítő szeszfőzdzék adóösszegének azonban csak fele, a többi gabona szeszfőzdzékének pedig csak $\frac{7}{8}$ része vétetik számításba.

A czeffeüradónak és a fogyasztási adónak összekötése már a múlt évi törvényjavaslatban is kilátásba helyeztetett s a közönség köréből ismételve javasoltatott; azonban eddigelé vele szemben az oppositio nagyon általános volt. Mindazáltal a kérdés beható megvitatása lassanként megérlelte a meggyőződést, hogy egyelőre ez a legjobb kivezető út. Mind általánosabb lett a meggyőződés, hogy a czeffeüradónak lényeges emelése ép úgy lehetetlen, mint annak rögtöni mellőzése s az egyedüli terményadó elfogadása. Az előbbi rendszabály ellen azonban nagyon nyomatékos amaz ismert tény, hogy a különböző szeszfőzdzék, termelési képességük szerint, egészen különböző adót fizetnek. A kormány, a mint említettük átlagosan egy liter czeffeürtartalom szesznyeredékét 8 perczent alkoholra teszi, a mikor is az adó 10,000 perczent után 16.68 márkára rúgna. De szakemberek állítása szerint, a burgonyát dolgozó szeszgyárak átlagos szesznyeredéke 9 perczentre, vagy még többre tehető s e szerint ezek csak 14.97, illetőleg 14.56 márkát fizetnének. Nagyobb, jól vezetett szeszfőzdzék 10, $10\frac{1}{2}$ egész 11 perczentet is nyerne mi által adójuk 13.10, 12.48 és 11.90 márkára száll. A gabonából dolgozó szeszfőzdzék általában 7 perczenttel kénytelenek megelégedni, s így 18.71 márka adót kell fizetniök; de az is megtörténik, hogy csak $6\frac{1}{2}$ perczentet érnek el s akkor 20.15 márkát kell fizetniök. A sajtolt élesztőt készítő gyárak rendszeren csak 4—5 perczentet nyerne s 29.11 illetőleg 26.20 márka adót fizetnek. Ezt az egyenlőtlenséget a normáladótételnek minden emelése szük-

ségképen még érezhetőbbé tenné s a jelenlegi üzleti viszonyok mellett valamennyi kedvezőtlenebb helyzetű gyár működését megszüntetné, még a kedvezőbb helyzetű telepeket túlságos és jogosulatlan nyereséghez juttatná. Ezen körülményt oly sok oldalról megbeszélték s oly általánosan valónak ismerték el, hogy nem szükség rá több szót vesztegetni. Más oldalról éppen a czeffreüradónak köszönhető a német ipar magas virágzása, minthogy az a helyes üzemnek jelentékeny prémiumot adott. Persze ez által a gyártás egyoldalúvá lett, az összes törekvés oda irányult, hogy az erjesztő-ürben minél több keményítőliszt szoríttassék össze, s az, mégha túlságos sok költséggel is, minél teljesebben szeszszé változtattassék át. Legjobban a lisztdús borgonyát lehet kihasználni s minthogy az a könnyű talajban terem, a könnyű talaj előnyben van a nehéz kötöttel szemben; ezen előny rögtöni elvesztése a versenyt a kedvezőbb vidékekkel rendkívül megnehezíthetné. Mily nagy ez a veszély, a felett elágaznak a vélemények. De a kormány teljes joggal óvakodik ezen veszély előidézésétől, egy kétségtelen agrár-krízis pillanatában. Ha a gyári üzem egyoldalúságát éppen maga nevelte nagyra s maga adott alkalmat a vállalkozóknak, hogy telepeikbe nagy tőkéket fektessenek, melyek csak ezen adózás mellett fizetik ki magukat, úgy kötelezve is van kömélytel bänni velök. Persze ha a czeffreü-adó barátai annak megtartása mellett azért kardoskodnak, mert attól az ipar további haladását várják, ez ellen azt lehet felhozni, hogy a meglevő keményítőliszt kihasználása már elérte a tetőpontot s lényeges haladást csak az anyag javításától lehet várni. Dús liszttartalmu borgonya előállítását azonban a czeffreü-adó megszüntetése után is feladatául tekinti minden mezőgazdasági szeszfőző. Mi minden-esetre azt hiszszük, hogy a czeffreü-adó megtette kötelességét s elmondhatjuk róla, a mór mehet.

Figyelemreméltónak látszanak előttünk Wrede-Peine számitásai, említett iratában a rettegett répaszeszfőzdék költségéről és jövedelmezőségéről a burgonyaszeszfőzdékkel szemben. Arra az eredményre jut, hogy a répának czukorra való feldolgozása, még a mostani alacsony czukorárak mellett is, hasonlíthatlanul jövedelmezőbb, mint ha szeszt főznek belőle, 54 pfennig czukorértéket kell felhasználni 32 pfennig szeszérték előállítására. De állításait már a jelenre nézve is csak részben fogadjuk el igazakul,

mert ő a répa árát 100 kilogrammonként 2 márkára teszi, holott az utóbbi években már sokszor csak 1.50 márkával fizették, abban azonban teljességgel nem adhatunk neki igazat, ha azt véli, hogy a cukor és szesz árviszonya jövőben sem változhatik meg annyira, hogy az eredmény más legyen, minthogy értékére nézve mindkét termény a gabonától függ. »Ha a gabona ára emelkedik, úgy termesztése jutalmazóbb lesz, a répatermelést meg fogják szorítani s a cukor hasonlóképen vele együtt emelkedik.« Ezt az együtt haladást nagyon is cum grano salis kell venni s semmiesetre sem akadályoz meg nagy árváltozásokat egyes években. Még kevésbé lehet a gabona s különösen a kukoriczából dolgozó szeszfőzdekben rejlő veszélyt elvitatni, minthogy ezen anyagok ára a burgonyaárakkal szemben egyik évről a másikra fölöttebb változik. Wrede maga is el van készülve az ellenvetésre, hogy Franciaországban a répa-szesz határozottan túlnyomó s az ottani magasabb szeszárral és csekély burgonyatermeléssel próbálja megcázfolni. De ott a szesz csak az adó folytán drágább s most már Németországban is az lesz s ha ott a talaj és éghajlat a répára nézve kedvezőbb, a burgonyára pedig kedvezőtlenebb is, mint itt, a termelési viszony ott mégis oly jelentékenyen más, hogy mindenesetre gondolkodóba ejthet. Más részről meg arra utaltak, hogy Ausztriában a répaszeszfőzés nem terjedt el, bár az adórendszer lehetővé tette. De persze a mondottak után a czeffre-ür-adó megszüntetése csak lassanként történhetik s a megkezdett út valóban alkalmasnak látszik.

A korábbi vita alkalmával állhatatosan előtérbelépett a törekvés, a szesznél az adóemelést lehetőleg a fogyasztók és keresz-márosok közvetlen belevonásával vinni keresztül, hogy ez által a termelő kevésbé terheltesék. A monopoljavaslat főleg arra volt alapítva, hogy a közvetítő árusok, kiskereskedők és keresz-márosok túlságos nyeresége magának az államnak javára essék; miért is nem méltatlanul mutattak rá egy kimérési adó előnyeire. A mostani javaslat ezt tökéletesen elejtette s a pótaóval ismét nagyon közel megy a termelőkhöz, kik azért igen élénk agitációt támasztottak ellene. A javaslat és törvény fogyasztási adóról beszélnek ugyan, de ez, a földologban terményadó jellegével bir, s ebből csak annyiban veszt valami keveset, hogy a 3. §. szerint a beszéd nem szükségkép a termelőnél történik, hanem csak a mikor

a szesz az adóellenőrzés alól a szabad forgalomba lép, s az adó kifizetésére az van kötelezve, ki a szeszt szabad rendelkezésre tartja. A szeszfőző elhelyezheti terményét állami ellenőrzés alatt álló raktárakba, el is adhatja, s az adófizetés kötelességét jogutódja veszi át, ki azonban csak akkor tartozik teljesíteni, ha a készlet a közvetlen használatra az adóellenőrzés alól kivonatik; az is világosan meg van engedve, hogy a meg nem adóztatott terménynek finomító-intézetek vagy liqueur-gyárak által való feldolgozása adóellenőrzés mellett megtörténhessék, úgy, hogy a feldolgozás alkalmával párolgás stb. folytán beállt veszteség egyáltalán meg sem adóztatik. Az illetőnek a finomítás után is szabadságában áll a feldolgozott szeszt akár az adó lefizetése mellett a szabad forgalomnak adni át, akár adófizetés nélkül exportálni. Minthogy ezenkívül nemcsak a szeszfőzőnek, hanem a meg nem adóztatott szesz minden birtokosának 3 hónapra terjedő hitel engedélyeztetik, ha kellő biztosítékot nyújt, a finomítóintézeteknek és destillálóknak ezáltal is lényeges könnyebbség nyújtatik az egyszerű terményadóval szemben s az adófizetés a szeszfőzőtől jelentékenyen eltolatik. Persze nem tagadható, hogy a szeszfőző sok esetben mégis csak maga lesz kénytelen az adót lefizetni.

A tervezett nagy rakhelyek berendezése adózár alatt különösen a kivitelre való dolgozást fogja megkönnyíteni s örömmel üdvözölhető. De hangsúlyoznunk kell, hogy ezeket nagy számmal kell felállítani, hogy a szeszfőződéktől, valamint a szeszfinomító gyáraktól ne essenek nagyon távol, mert világos, hogy ezeknek közelsége ép oly nagy előnyt foglal magában, mint a mennyi hátrányt ha távol fekszenek. Továbbá, megfontolandó, hogy a finomító intézetek a jelenlegi szokás szerint a beszerzett anyagot készpénzben szokták lefizetni, míg gyártmányukat negyedévi, sőt néha félévi hitelre kénytelenek eladni. Hogy vajjon az adóhalasztás, melyet a kormány nyújt, megfelelő könnyebbséget fog-e nekik szerezni, azon esetben, ha a kormány ragaszkodik a biztosítékot követelő határozományhoz, nagyon kétes. A birodalmi gyűlés bizottsága határozottan javasolta, hogy a törvénybe egy oly passus vétessék föl, mely szerint az adóhatóság külön biztosítéknyújtástól eltekinthessen. A nagyobb finomító intézeteknél azonban oly jelentékeny összegek forognak szóban, hogy az adóhatóság a rizikót csak ritkán vállalhatja magára s Scholz minis-

ter a bizottságban határozottan lehetetlennek nyilvánította az összeg külön biztosításáról való lemondást, mert ezáltal a szeszgyárosokra nézve a halasztás többnyire illuzóriussá válik. Az adónak valóságos áthárítása csak akkor sikerül, ha a törvény az adó fizetését kísérlével alapján követeli, más szóval, ha a szesznek a rakhelyből a rendeltetési helyre való szállítása megengedtetik, ott azonban a kézből kibocsátás csak az adónak a kereskedő által való lefizetése után történik. Minthogy az elszállítás csaknem kizárólag vasuton s most már államvasutakon történik, s oly helyre, hol adóhatóságok vannak, ily rendszabály keresztülvitelének semmi jelentékenyebb akadály nem áll útjában s általa a kormány célját, az adófizetést a termelőtől mindinkább eltávolítani s mind közelebb vinni a fogyasztóhoz, nagyobb mértékben el lehetne érni.

Általában kitetszik a mondottakból, hogy a czeffeür-adónak összekötése a fogyasztási adóval bár mindkettő hátrányait sok tekintetben csökkenti, más tekintetben mindkettő hátrányait fokozza. Ez mindenek előtt a szeszfőzdekben való ellenőrzésre mondható s annak folytatására a forgalomban. Épügy továbbra is fenmarad az exportbonifikációk egyenlőtlensége. Azt hisszük tehát, hogy az egész berendezés csak átmenetül tekinthető, mely valószínűleg egy kizárólagos terményadóhoz vezet, sőt lehetséges hogy monopolhoz is, ha t. i. ezen bevételi forrás szigorúbb kihasználása válik szükségessé.

Általános helyesléssel találkozott, hogy nemcsak a kivitt, hanem az ipari célokra fordított szesz is adómentes marad, a mint ez az adóegylet területén már 1879 óta gyakorlatban volt. A bizottság még a főzési és tisztítási célokra rendelt szesz adómentességét is beszúrta a törvénybe, mi a javaslatban nem volt benne. Fontos ezenkívül a miniszternek a tanácskozások alkalmával tett következő nyilatkozata: »A szövetséges kormányoknak, az egész törvényjavaslatban bebizonyított állásfoglalásuk consequentiájaképen, a legélénkebb érdekükben áll, hogy a pálinkafogyasztás korlátozásával szemben, a szesznek bármint iparcélokra való használata, nemcsak, hogy ne akadályoztassék, hanem lehetőleg előmozdítottassék. Ennélfogva nemcsak arra lesz gondjuk, mint eddig, hogy a szesz denaturálása minél egyszerűbb és olcsóbb, könnyebb és célszerűbb legyen, a mennyire csak

az újabb tapasztalatok a törvény céljának veszélyeztetése nélkül ezt lehetővé teszik, hanem a szesznek oly ipari, orvosi, gazdasági stb. használatáról is, mely a denaturálást nem tűri meg, hasonlóképen lehetőleg gondoskodni fognak a felhasználásnál alkalmazott ellenőrzés s hasonló biztosítási eszközök alkalmazása által. Ilyenformán az illatszergyárak érdeke is lehető figyelemben fog részesülni.»

A törvényjavaslatban a leginkább megtámadott pont, melyre másoldalról a kormány és a termelők összesége a legnagyobb súlyt fektette, az adótétel említett különfélesége. Míg egy bizonyos mennyiség után, mely az összes termelésnek körülbelül felét teszi, hektoliterenként csak 50 márkát kell fizetni, addig a többi, 20 márkával jobban megterhelhetik. Minden szeszfőzde eddigi termelése arányában részesül azon mennyiségben, melyet alacsonyabb adótétel mellett állíthat elő, ellenben az azt meghaladó termelés a magasabb adótétel alá esik. Dél-Németország termelése körülbelül 100 millió literre számítatik, negyedrészt az Éjszak-Németországban nyert mennyiségnek. Az utóbbi év összes eredménye 480 millió literre tehető. Az alacsonyabb adótétellel engedélyezett mennyiség tehát 200 millió literrel, még nem tenné egészen felét a most nyert mennyiségnek s az üzem 20%-kal való leszállítása mellett csaknem ugyanannyi esnék a magasabb, mint az alacsonyabb adótétel alá.

Ezen intézkedés célja, nyomást gyakorolni a termelőkre, hogy termelésüket szorítsák meg; mert a kormány abból indult ki, s a mint láttuk teljes joggal, hogy jelenleg túltermelés forog fenn, mely romlásthozó árcsökkenésre vezetett. A szeszfőzdek ezen tény tudatában mult évben nagy erőfeszítéseket tettek, hogy egy önkényes és általános üzemmegszorításra egyesüljenek, anélkül azonban, hogy valami hathatós eredményt értek volna el; mert bár az 1886/7. évben a burgonyatermelésnek és szeszfőzésnek némi csökkenése mutatkozik is, ez nem volt elég arra, hogy nagyobb hatást idézzon elő. Minthogy tehát meggyőződtek, hogy az önsegély nem vezethet célhoz, a szesziparosok a legnagyobb erélylyel arra törekedtek, hogy a túltermelés ellen a kormány alkalmazzon rendszabályokat, részint az engedélyezési kényszer behozatala által a szeszfőzdekre nézve, részint az előállítandó szesz kontingentálása által. Persze az utóbbi év

tapasztalata világosan mutatta a veszélyt, hogy Oroszország a német termelés korlátozását saját hasznára fordítja s ugyan olyan mértékben, vagy még jobban kiterjesztheti saját szesziparának üzletét. Ettől tehát nagyon sokat nem remélhetünk. E rendszabályok azonban elkerülhetlennek tüntették fel az adóemelésnél, mely szükségkép a fogyasztás megszorításával jár, és így a termelés és fogyasztás közötti aránytalanságot még élesebbé teszi s az árakat még jobban lenyomja. Ugyan ez okból lelkesült a szeszgyárosok egylete is a szeszmonopolium mellett, mely lehetővé teszi az árak felett való uralkodást. Minthogy azonban természetesen a contingentálás más körökben jelentékeny oppositóra talált, a kormány megpróbálta, hogy a célzt anélkül érje el s azt hiszszük, szerencsésen járt el. A félelem, hogy a magasabb adótételt nemcsak fizetni, hanem viselni is kell, a szeszfőzdeket kétségkívül arra bírja, hogy üzemüket lehetőleg korlátozzák; de meg van nekik adva a lehetőség, hogy, ha elég nyers anyag van kéznél, ha takarmányra van szükségök s ha csak némileg is remélik, hogy költségük megtérül, üzemüket kiterjeszthessék, s így megmarad számukra a szabad mozgási tér.

A német szabadelvűek e rendszabályt a leghevesebben megtámadták, minthogy az a szeszfőzdeknek a fogyasztók rovására jelentékeny ajándékot foglal magában, mert szerintük az alacsony adótétel mellett előállított mennyiség távolról sem fedezi a szükségletet s így jelentékeny mennyiséget a magasabb adótétel mellett fognak előállítani s valószínű, hogy ez az egész mennyiség árát 20 márkával fel fogja emelni, így a szeszfőzdek abban a helyzetben lesznek, hogy a kevésbé megadóztatott mennyiséget is a magasabb áron adhatják el. Ez a felfogás egészen a föltétlen adóáthárításnak régi manchesteri elméletéből származik, de még akkor is csak az átlagos adótételt lehetne mint az árra nézve irányadót elfogadni, A tapasztalás azonban megmutatta, hogy az adóáthárítás távolról sem történik oly teljesen, mint régebben hitték. Az egész árképződés s így a kivetett adó hovászámítása is hatalmi kérdés; hogy a túltermelés jelen pillanatában a német termelő a gyengébb fél, kétséget sem szenved s valamennyi szakember meg van győződve, hogy ez az állapot még hosszabb ideig fog tartani. A tervezett adó sokkal magasabb, semmint a forgalomban egészen el lehetne tüntetni.

Ennélfogva azt kell feltennünk, hogy a szesz ára a fogyasztókra nézve emelkedni fog. Az érdekelt felek általában el is vannak készülve a fogyasztás csökkenésére. A kormány a csökkenést 15°/_o-ra számítja, a szesziparosok pedig 25°/_o-ra. Ez által szükségkép még nehezebb lesz a termelő helyzete. Ezenkívül a tapasztalat a mellett szól, hogy minél magasabb az adó, annál inkább annak a nyakán marad, a ki kifizette; csak igen csekély adóösszegnél történhetik az ellenkező. Ezek szerint a szeszfőzdeket, mivel az árakat a nemzetközi forgalom határozza meg a világpiaczon, az a veszély fenyegeti, hogy az adó az általános túltermelést még érezhetőbbé teszi, hogy általában csak részleges áremelést tudnak keresztül vinni s a haszon, mely nekik az alacsonyabb adótétel mellett eladott szeszből folyik, az azt meghaladó termelésnél részben veszendőbe megy, minthogy a magasabb adó teljes visszapótlását nem tudják elérni. Ezért nem osztozunk a német szabadelvűek felfogásában, sőt inkább félünk, hogy a mezőgazdák ismét illúziókban ringatják magukat s itt ismét épúgy csalódni fognak, mint a gabonavámoknál.

De még ha jelentékenyebb hasznót húznának is a különféle adótételekből, mint a mint mi hiszszük, még akkor sem tekinthetjük azt jogosulatlan ajándéknak, hanem csak mint egyenértéket a rájuk rótt áldozatért, és mint az átmenet megfelelő megkönnyítését. Mert a szeszfőzőüzlet korlátozása s ezzel együtt többnyire a burgonyatermeléseé is, valóban áldozat. Az illető jószágok gazdasági rendszere épen a burgonyatermelésre fordított bizonyos területet föltételez s fel kell forgatni azt, ha ezt tovább fentartani nem lehet. Magok a szeszfőzdek bizonyos terjedelmű üzem számára vannak berendezve, s a befektetett tőke nem értékesül teljesen, ha az üzem csak részben vitetik keresztül. A baromállomány bizonyos mennyiségű takarmányt kíván, ha a moslék egy részét elvonják tőle, le kell szállítani, s ez ismét a trágyatermelés csökkenését idézi elő stb. stb. A mezőgazdaságra nézve ezen kétségtelen hátrányok voltak azok, melyek a szeszgyártásnak a múlt évben oly erőlyesen sürgetett általános leszállítását meggátolták. A mezőgazda az általános kereskedelmi conjuncturák kényszerét türelmesen viseli, de a megrövidítésért, melyet a kincstártól a közérdek szempontjából szenved, kárpótlásra tarthat igényt s ezt szándékozott a kormány neki

megadni. E szerint nem volt rá ok, a különbséget leszállítani, a mit a bizottságban több oldalról javasoltak, de végre is elejtettek.

Ha így a rendszabályt célszerűnek ismerjük is el, melynek hatását bár általánosan túlbecsülik, de egészben jótékonyan fog hatni, mégis a leghatározottabban hangsúlyoznunk kell, hogy egészen átmeneti intézkedés jellegével bír s lehetetlen lesz hosszabb időn át fentartani. Ez által az árképződés tényezői közé mesterségesen még egy további, bizonytalan momentum vétetik fel, mely minden számítást, minden speculációt még bizonytalanabbá tesz, a mi bizonyára nem kívánatos. Ezért a törvény azon rendelkezését, hogy az alacsonyabb adótétel mellett előállítható szesz évi mennyisége minden harmadik évben újra meghatározassék, nem tartjuk elegendőnek, részint mert nincs rá ok, hogy ez csak oly hosszú idő lefolyása után vétessek elő, részint pedig, mert ez ama kettős adótételt mint állandó intézkedést föltételezi; jobb lett volna egy bizonyos időpontot, mely után az alacsonyabb adótétel megszűnik, azonnal fölvenni a törvénybe, hogy az érdekeltek ezen eshetőségre, mely nézetünk szerint nemsokára elkerülhetetlen lesz, idejekorán elkészülhessenek. Hogy a vitatkozások alkalmával erre nézve csak egy félénk kísérlet történt, mutatja az agrár elvek túlnyomó hatalmát a jelenlegi birodalmi gyűlésben.

A gyűjtőedények, mérőkészülékek stb. első beszerzésének költségét a szeszadóközösség viseli (9. §.). Azon szeszfőzdekre nézve, melyek egy üzleti évben 1500 liter kádúrnél nem czefréznek be többet, vagy a melyek nem lisztes anyagokat (a cukorüledék és répalé kivételével) dolgoznak fel, megengedtetik a főzőkészülék termelőképessége szerinti átalányozás. De ekkor az adóösszeget, magának a szeszfőzde tulajdonosnak kell kifizetni.

(41. §.) I. A czefrekád-adó ezentúl:

a) csak a mezőgazdasági szeszfőzdekben alkalmaztatik, t. i. azon szeszfőzdekben, melyek kizárólag gabonát, vagy burgonyát dolgoznak fel, s melyeknek üzeménél az összes hulladékok egy vagy több szeszfőzde birtokos tulajdonát képező, vagy általuk kezelt földbirtokon értékesíttetnek;

b) csak oly szeszfőzdekben, melyek cukorüledéket, répát, vagy répalevet dolgoznak fel.

II. A czefrekád-adó a czefréző kádak minden hektoliter

ürtartalma s minden egyes beczefrézés után 1³¹ márkát tesz. Az adókiszámításánál a fenmaradó ürtartalom, mely 25 litert el nem ér, figyelmen kívül marad. Azon mezőgazdasági szeszfőzdekben, melyek csak október 1-től június 15-ig állnak üzemben, a czefrekád-adó:

a) ha naponta 1050 liternél nem több ürtartalom czefréztetik be, csak hat tizedét;

b) ha átlagosan naponta nem több, mint 1500 liter ürtartalom czefréztetik be, csak nyolcz tizedét;

c) ha pedig naponta átlagosan nem több, mint 3000 liter ürtartalom czefréztetik be, csak kilencz tizedét teszi az I. bekezdésben megállapított adóösszegnek.

III. Nyersanyagadóban fizetendő:

a) minden hektoliter letaposott bortörkölytől 0³⁵ márka;

b) minden hektoliter magvasgyümölcstől, vagy letaposott magvasgyümölcs-törkölytől és mindennemű boggyógyümölcstől 0⁴⁵ márka.

c) minden hektoliter sörhulladéktól, élesztőforrázattól, préselt borseprőtől s mindennemű gyökértől 0⁵⁰ márka.

d) minden hektoliter szőlő és gyümölcsbortól, folyékony borseprőtől és csontáros gyümölcstől 0⁸⁵ márka.

Ezen határozatok a földolgozban megegyeznek az 1868. június 18-iki törvény határozataival, egyebekben az új bajor törvény mintájára készültek s ezáltal a kis szeszfőzdeket még nagyobb kedvezésben részesítik. Ellenben jelentékeny újítást tartalmaz a 42. §:

I. Az ipari szeszfőzdekben t. i. azon szeszfőzdekben, melyek lisztes anyagokat dolgoznak fel, de nem tartoznak a mezőgazdaságiak közé (41. §. I. a), vagy melyek vegyesen lisztes és nem lisztes anyagokat dolgoznak fel, a mennyiben nem esnek a 41. §. I. a. alá, a czefrekádadó nem foglalhat helyet. Az ily szeszfőzdekben előállított szesz után, a mennyiben ez fogyasztási adó alá esik, ehhez még külön pótlék is szedetik, mely minden liter tiszta szesz után 0²⁰ márkát tesz. Hasonlóképen kívánatra a nem ipari szeszgyárakat is, melyek nem czukorüledéket, répát, vagy répalevet dolgoznak fel, az országos kormányok fölmenthetik a czefrekád-, vagy nyers anyag adó alól.

Scholz minister ismételve is figyelmeztetett arra a ve-

szélyre, hogy a magas fogyasztási adó, valamint általában minden jelentékeny adóemelés elnyomja a kis mezőgazdasági szesz-főzdeket s a tisztán városi jellegű nagy ipari gyárak fejlődését mozdítja elő. A bajor kormány képviselői úgy a plénumban, mint a bizottságban utaltak rá, hogy Bajorország a hetvenes években e tekintetben tényleges tanúsággal szolgált, s hasonló aggályok a szesziparosok egyletének vitatkozásaiban is nyilvánultak. Éjszакnémetországban a városi jellegű ipari szeszgyárak, t. i. az olyanok, melyek főleg vett terményeket dolgoznak fel s a moslékot nem teszik teljesen hozzáférhetővé a mezőgazdaságnak, mostanáig nagyon alárendelt szerepet játszanak. Csak a Rajna mellett van egynehány ilyen, Nordhausenben és néhány más helyen. Ezek részben rozsot dolgoznak fel, bár sokkal alárendeltebb mértékben, mint rendesen hiszik, mert az általánosan ismert »Nordhäuser« főleg burgonyaszeszből áll, egy kis rozspálinka hozzáadásával. Nagyobb részt kukoriczát, rizstörmeléket és egyéb liszttartalmú anyagokat dolgoznak fel, a mihez épen olcsón hozzájutnak. Kétségtelen, hogy ezeket a jelenlegi adózási mód szűk korlátok közt tartja, minthogy egy liter czefreürtartalom után alig nyernek többet 8%-nál. Minthogy azonban most a gabonaárak rendkívül leszálltak s talán még jobban is le fognak szállni, félni lehet, hogy a kukoricza feldolgozása, kivált egyidőre, ha megszűnik minden védelem, nagy arányokat fog ölteni s a burgonya-szeszfőzésnek érzékeny versenyt fog okozni. Ezt két okból kell meggátolni; először, mert a szesziparnak, mely megtermékenyíti a mezőgazdaságot, a mezőgazdasággal összeköttetésben kell maradnia, s sajnálatos volna, ha indirekt úton attól elválaszthatnák; másodszor, mert a német ipar, a mint láttuk, nagy részt a kivitelre van utalva. A kivitel főleg a déli, bortermő országokba irányul, kivált Spanyolországba, hol a bort szeszpótlékkal igyekeznek állandóbbá tenni. Erre a célra csak a legjobb, minden kozmatartalomtól ment terményt lehet használni. De a mint tudva van, a legfinomabb szeszszé csak a burgonya-szeszt lehet feldolgozni, míg a rozs- és kukoricza-szesz jelentékeny mennyiségű illó olajokat tart vissza, melyek a bornak ártalmára vannak. Minthogy Németországban túlnyomólag burgonya-szeszt állítanak elő, míg a versenyző országokban, nevezetesen Oroszországban,

Angliában, az Egyesült-Államokban, eddigelé csaknem kizárólag a gabona-szesz uralkodott, a német finomított szesz a külföldön különös kedveltségnek örvendett. A rossz burgonya-termésű években lébekorba Németországban is sok kukoriczát dolgoztak fel és ezzel megrontották a finom szeszt, de ugyanilyen módon nyilvánul és pedig tartósan az ipari szesz-főzdek hatása. Attól lehet tehát tartani, hogy ha ezek tovább terjednek, a német termék külföldön elveszti hitelét. Ezt kétszer is meg kell gondolni, abban a pillanatban, midőn Oroszország kezd mindinkább áttérni a burgonya feldolgozására, s ez által saját szeszt mindinkább egyenértékűvé teszi a némettel. Csupán ezen okból is indokolva volna oly adórendszabály, mely gátat vetne az ipari s a kukoriczából dolgozó szesz-főzdek elhatalmasodásának. Más oldalról úgy látszik nekünk, hogy a törvényben az iparszerű szeszgyárak megjelölése nincs elég szűkre szabva, s tisztán mezőgazdasági jelleggel bíró gyárak is, indokolatlanul különös megszorításoknak vannak alávetve.¹⁾ E szerint a burgonyának, a moslék visszaadása mellett való vásárlása, a mint ez sokfelé szokásban volt, szintén nem állhat meg, melynek okát alig lehet érteni. Ezenkívül a 42. §. szerint a nem mezőgazdasági szesz-főzdektől s azoktól, melyek lisztes és nem lisztes anyagok keverékét dolgozzák fel, a czeffreür-adó megvonatik s rájuk e mellett külön pótlékul hektoliterenként 20 márka fogyasztási adó vettetik. Ez által a szesz-főzdeknek megnehezítettik, hogy egyúttal czukorüledéket is dolgozzanak fel, mi a czukorgyárakkal bíró jóságokra jelentékeny hátrány.

A bizottság a kisebb (10,000 liter kádürnél kevesebbel bíró) ipari szesz-főzdeknek 4 márka mérséklést, a 10,000—20,000 liter kádürrel bíróknak pedig 2 márka leengedést eszközölt, melylyel azonban a sajtolt élesztőgyárak nem élhetnek. Mezőgazdasági szesz-főzdek, hasonló föltételek mellett, lemondhatnak a czeffreür-adóról, s ekkor a bizottság a kisebbeknek még külön kedvezményeket is javasolt. Az égetett szesz folyadékokra vett vámot a javaslat 100 kilogrammonként 150 márkára tette s a törvény hatálybalépte előtt már félévvel ez a vám volt

¹⁾ Bajorországban az ipari szeszgyárak, ugyanazon szesznyerédeket tételezve föl, a tiszta alkohol minden hektolitere után 10 márkával fizetnek többet, mint a mezőgazdaságiak.

szedendő. Ez a tétel a törvényben a közönséges szesznel 180 márkára emeltetett, a hordókban érkező arak-, cognac- és rum-nál ellenben 125 márkára szállíttatott le, minthogy ezen italok bevitelét nem akarták túlságosan megnehezíteni. Az új vámtétel érvénybelépésének határidejéül a törvény kihirdetésének napja határoztatott. Ugyanazon időtől fogva a tiszta alkohol hektolitere után 96 márká átmeneti adó szedetik.

Az érdekelt körökben igen beható vitatkozások tárgya volt a szeszadóközösség területén a törvény hatálybaléptekor (a javaslatba 1888. április 1-e) a szabad forgalomba levő szesznek utólagos megadóztatása. Ez eredetileg 60 márkára terveztetett hektoliterenként, kivéve az öt liternél kisebb mennyiségeket és az ipari czélokra szánt szeszt. Ez ellen teljes joggal azt vetették, hogy ez a határozat nagyon kiterjedt defraudatióra s a szesz után való nagyon kellemetlen kutatásra szolgáltatna alkalmat, s kétségtelen, hogy jelentékeny mennyiség kivonná magát a megadóztatás alól, mi csak a lelkiismeretlenek javára válnék, míg a becsületesek szenvednének miatta. Megjegyeztetett továbbá, hogy az adótétel kissé magasra van szabva; mert míg az 1887. október 1-én meglévő szesznek 60 márkát kell fizetnie, a mindjárt azután égetett szesznek csak 50 márkát, nem tekintve a czeffreüradót, melyet a régi és új egyaránt tartozik fizetni. Valóban a kisebb, 30 márkás tétel, melyet a birodalmi gyűlés bizottsága javasolt s mely a törvénybe is felvétel, kielégítheti a jogosult igényeket s az ellenvetéseket a fődologban elhallgattathatja. Az utólagos megadóztatás teljes elejtése, a mint azt a dohányadó megmutatta, a kincstárt érzékenyen megkárosítaná. s azzal az állítással szemben, hogy az utólagos megadóztatás a szesz momentán birtokosának megrövidítése, ki azt jóhiszeműleg anélkül, hogy az adóra számított volna, teljes értékben fizette meg, először is azt az ellenvetést tehetjük, hogy már most minden kereskedőnek el kell készülnie lennie erre az eshetőségre s másodsor, hogy épen az a szándék, hogy a fogyasztó terheltesék, kitől amaz összeget vissza kell szerezni. Mindenesetre, ha a törvény életbeléptetése nagyon közel van, kívánatos, 5 liternél nagyobb mennyiséget menteni föl az utólagos megadóztatás alól. A bizottság 10 litert javasolt, mi el is fogadtatott s a közeli határidő mellett az adónak nem szabad, de nem is kell magas-

nak lenni. Nagy fontosságúnak látszik azon kimutatás, hogy ősszel az árukészletek általában teljesen el szoktak fogyni, úgy hogy ezen határidő alkalmával az utólagos megadóztatás nem bír jelentőséggel, míg ellenben máskor, kivált tavasszal a készletek igen jelentékenyek s akkor minden képzelhető zavar, útjába állna a törvény hatálybalépésének. Ezért bizonyára indokolt vala, hogy a kormányok ezen határidőnek már a f. évi október 1-jére tűzését elfogadták, a mint ez több oldalról s a bizottság részéről is javaslatba hozatott, míg a javaslat határidőül 1888. április 1-jét tűzte ki. Számos szakértő véleménye szerint a mérőkészülékeket addig nagyon könnyen be lehet szerezni s a rakhelyeket fel lehet állítani. Ez ellen ugyan a bizottságában a délnémet biztosok felszólaltak, de az kisebb baj, ha ezen államok belépése csak utólagosan történik, míg ellenben az eddigi adóközösségre nézve az új törvény már 1887. október 1-jével végrehajtásra kerül, a mint ez most már valóban kilátásban van.

A törvényjavaslatnak egyik lényeges hiánya az volt, hogy az italul szolgáló szesz tisztítására nézve kényszerrendszabályt nem tartalmazott. Ezen hiányon Miquel, főpolgármester a bizottságban egy indítvánnyal kívánt segíteni, melyhez Scholz miniszter is azonnal hozzájárult. A keresztülvitel módjára nézve elágaztak a vélemények s a megengedhető kozmatartalom maximuma, valamint a tisztítás módja fölött való határozás a szövetségtanácsra bízott. Míg némelyek meg akartak elégedni a kozmatartalmu szesz elárusításának egyszerü tilalmával, mások, még maguk a szesziparosok is határozottan azt kívánták, hogy a birodalom a tisztítókészülékeket szerezze be s adja át a szeszfőzdéknek, s juttassa ezeket azon helyzetbe, hogy a törvény követelményeinek megfelelhessenek. Ezt a javaslatot azonban teljesen elfogadhatatlannak kell vallanunk, részint mert ezáltal a kormányra rendkívüli teher hárulna, részint pedig, mert ezáltal előmozdítatnék a nagyon tökéletlen termények elterjedése. Mert igazi jó szeszt csak nagyobbszerű készülék által lehet nyerni, mely csak egészen nagy üzletekben találhat foglalkozást, sőt még ezeknél is az üzem mennyisége szerint a termény rendkívül különböző.

Dr. Baer, elismert tekintély ezen a téren, nagy munkájában

az alcoholismusról egész 0.3 százalék kozmatartalmat megengedhetőnek mondott, később azonban ő is ¹⁾ és mások jóval alacsonyabb maximumot vallottak kívánatosnak, mióta egy módszer találtak fel, melylyel a kozmaolajok legkisebb mennyiségét is pontosan meg lehet határozni. Bodländer és Traube a finomfajta szeszben csak 0.1 százalékot, a legolesóbban csak 0.2 százalékot találtak (*Zeitschrift für Spiritus-Industrie*, 1886. évfoly. 14. sz.), úgy, hogy most a finomított szesz általában megfelel a korábbi követelményeknek. Wrede 0.05⁰/₀ kozmásolajt tart maximumúl, mely a kivitelnél megengedhető volna, s melyen felül nem kellene megadni az export-bonificatiót. Ezt az eredményt azonban egyszerű filtrírozás által szénen át nem lehet elérni, csakis gyárszerű finomítás által. Megütközhetnek rajta, hogy nemcsak a kvalifikált szesz, törkölyből, bogyókból stb. hanem a rozsszesz is ki van véve a finomítási kényszer alól, úgy Michel javaslata, mint a törvény szerint; a rozsszesz azonban, mint ital csak a burgonyaszesz pótlékeképen kerül a forgalomba, úgy, hogy az túlságos fontossággal nem bírhat.

Összegezzük a mondottakat s lássuk, vajjon az új törvény kilátást nyújt-e rá, hogy az általunk megjelölt feladatoknak eleget fog tenni? Az eredmény a következő.

1. Általánosan elismerik, hogy a fogyasztási adó, úgy a hogy kilátásba helyeztetett, legkevesebb 100 millió márkát be fog hozni. Sőt sokan s szerintünk joggal, azt hiszik, hogy ez az összeg még nagyobb lesz. Nem vizsgáljuk külön ezt a pontot, minthogy lényegtelennek tartjuk. A föltételezett adószolgáltatási képesség egyelőre elég s ha később nagyobbnak mutatkozik, ebben nem hátrányt, hanem előnyt látunk. 2. A mezőgazdaság kimélése a különböző adótétel által elegendőleg ki van mondva, de nem túlságosan. 3. A mezőgazdasági s ezek közt a kisebb szeszfőzdek terjedelmes, sőt talán messze is menő kedvezményben részesülnek. 4. Dél-németország egyesülése a birodalmi adóterülettel általa biztosítva van s Miquel indítványa folytán 5. az egészségügyi követelményeknek is elég van téve. Csak az marad kérdéses, hogy vajjon elérjük-e általa elegendőképen a fogyasztás korlátozását is. Az italul szolgáló szesz a fogyasztókra nézve

¹⁾ Zentralblatt für allgemeine Gesundheitspflege. 1887. V.

mennyivel fog megdrágulni, azt meghatározni nagyon bajos s így teljességgel bizonytalanságban maradunk az általa tényleg gyakorlandó hatásra nézve. De a felett alig lehet kétség, hogy az adó egy része hosszú időn keresztül az első kézen ragad meg s legnagyobb része a korcsmárosokon és kis kereskedőkön, kiknek nyeresége jelenleg általában igen jelentékeny. Mily nagy ezen nyereség, azt az egyes esetek nagy különfélesége miatt átlagosan nem tudjuk megállapítani. A monopol-javaslat indokolása között egy kimutatást a kicsinyben kimért pálinka áráról Poroszországban, e szerint egy liter tiszta alkohol átlagos ára következő volt:

	poharaként való kimérés	egyéb, kicsinyben való eladás
	a l k a l m á v a l	
Keleti Poroszországban . . .	1.02 márka	0.90 márka.
Pommerániában	1.45 »	1.13 »
Szász tartományban	2.07 »	1.02 »
Schleswig-Holsteinban . . .	5.18 »	1.29 »
Westphaliában , . .	3.67 »	2.37 »
Rajnavidéken	3.42 »	1.71 »

Az ár különfélesége, föltéve, hogy az adatok helyesek, részint arra vezethető vissza, hogy a kimért szesz nem egyforma erős, részint pedig a minőség különféleségére. Keleten többnyire higitott nyers spiritust mérnek ki, nyugaton ellenben kvalifikáltat, vagy praeparáltat. A nyers spiritus nagy kereskedésben literenként alig került többbe 50 pfennignél, a kiskereskedő kezébe pedig körülbelül 60 pfennigen került, úgy, hogy ez bizonyára elért 100 perczent nyereséget, sőt sokszor kétségkívül jóval többet is. Halléban egy pohárka ($\frac{1}{33}$ liter) közönséges snapszot, közönséges csapszékekben 3 pfennigen, középszerűben 5 pfennigen, előkelőben 10 pfennigen mérnek. E szerint 40 fok szesztartalom mellett egy liter abszolút alkohol a kimérésekben körülbelül $1\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{2}$ és 7 márkára rúg, míg a gyarmatárkereskedő a 40 fokos snapsz literét 60 pfennigen adja s így egy liter nála $1\frac{1}{2}$ márkába kerül. Mily nagyok a költségek, melyeket a nyereségből fedezni kell, természetesen nem állapítható meg; csak az világos, hogy itt jelentékeny mozgási tér marad, melyben az adó megakadhat s meg is fog akadni, úgy, hogy a fogyasztókra való teljes áthárításról egyelőre szó sem lehet. Azt hisszük ezért, hogy az

adó egyáltalán nem képes az alkoholismust eléggé korlátozni, s kiegészítő rendszabályokat tartunk föltétlenül szükségesnek, részint a pálinkamérő helyek erélyes korlátozása által, s hogy svéd mintára a pálinka csak ételek fogyasztása mellett szolgál-tassék ki, részint az által, hogy a törvény tegye lehetővé az erő-sebb rendőri beavatkozást az ittasság ellen.

Mindenekelőtt azonban nemcsak kívánatosnak, hanem szükségesnek is tartjuk megengedni a községeknek, hogy a szeszt részükről is külön megadaztatás tárgyává tehessék s itt a beviteli és kimerési adó volna a legtermészetesebb. Csakis ezáltal követ-keznék be a szesznek az adóhoz mért megdrágulása s a törvény-hozás ez által támogatná kellőleg azon öröndetes mozgalmat, mely jelenleg Németországban az alkoholismus ellen támadt.

Az új törvényt, minden hiánya és fogyatkozása daczára, a birodalmi pénzügyek fejlődésében, jelentékeny haladásul tekint-hetjük, mi által a birodalom további megszilárdítása öröndetes módon megkönnyül. Poroszország előtt még mindig előtte áll a fontos feladat, mely mindig sürgösebbé lesz, hogy saját pénz-ügyét a jövedelmi és az örökösödési adó reformja által ismét a helyes kerékvágásba terelje, mert amint régóta általánosan el van ismerve, egyik sem felel meg távolról sem feladatának. Vajha a kormány nem késnék vele sokáig, s nem szalasztaná el, mint a szeszadónál, az alkalmas pillanatot.

Az agrar politika és az adórendszer.

Irta

Fáy Béla.

Egyes időszakok sajátságos jelszavakat hoznak nyilvánulásra s ily jelentőségüvé kezd válni a fentebbi elnevezés is. Tulajdonkép nem magyar termék, hanem inkább eltérő külföldi viszonyokból merített fogalmat jelöl. Különösen pedig Magyarországon nem is azon irányzat követői használják, melyre általában alkalmaztatik, sőt inkább szokássá vált azzal majdnem komoly bírálaton alól állónak bélyegezni minden, mezőgazdasági tényezők által kitűzött oly feladatot, mely első pillanatban felületesen tekintve, más érdekkörök igényeivel ellenkezni látszik. Mindazonáltal nem nagy azok száma, kik a fogalom tartalmát és terjedelmét illetőleg tisztában vannak, mely állapot, a közérdek szempontjából tekintve, különösen hátrányos, mert így a legjogosultabb mezőgazdasági érdekek mindennemű különöz és tulzott célzatokkal egy elnevezés alá foglalva, ritkán részesülnek komoly méltánylásban, míg viszont pártolói az elnevezés okozta homályban könnyebben tévednek végletekbe. Nem lenne ennélfogva egészen kárbavesztett munka, ha sikerülne a zavart némileg tisztázni, mielőtt az Magyarországon is nagyobb arányokat ölt.

Az agrar politika tulajdonkép oly irányzatként is értelmezhető, mely a teendőkre nézve mindenekfelett a mezőgazdasági kívánalmakat veszi kiinduláspontul, s képzelhető ország és időszak, hol így értelmezve is jogosultsággal bír, de hazánkban nem kormányképes. Miután pedig, mint említve volt különben sem leli teljes magyarázatát hazai viszonyainkban, legcélszerűbb lenne, azt más nemzetek kizárólagos tulajdonául hagyva, felesleges jelszavakkal nem bonyolítani a helyzetet. Ha azonban

már többé nem lehetne e jelszótól szabadulni, annál szükségesebb, miszerint a mezőgazdaszat új viszonyok szülte jogosult igényei lehetőleg elkülönöztessenek a tulzásoktól és különöz eszméktől, mert amazok egyszersmind egyetemes viszonyaink és fejlődésünk követelményei, ellenben az utóbbiak legjobb esetben is csak más törekvések ellensúlyául szolgálhatnak. Eszközeik megválasztásában és végcélzataikban ennyire eltérő törekvések egy elnevezés alá józanul nem foglalhatók.

A jelenkor leghatalmasabb államférfia másoknál korábban ismervén fel az európai mezőgazdaszatot fenyegető veszélyt, nem késett mentő-eszközökről gondoskodni, s hogy a válság ijesztő terjedése által némileg indokolt lázas igyekezet közben, esetenként merész tulságokba téved, az bár sokakat tévutra vezet, de nem meglepő, mindazon által e körülmény nem jogosít fel elfogulatlanul gondolkozót a tény és veszély indokolta méltányos követelmények mellőzésére, valamint épen nem teszi feleslegessé azon igyekezetet, mely helyes határvonalak felállítását s ekkép ártalmas tulzások kikerülését czélozza.

A kitűzött feladat érdekében indokoltnak látszik visszatérni azon közgazdaszati korszakra, midőn a földtalaj, illetőleg a mezőgazdaszat állítatott kizárólagos jövedelmi forrásul, s bár ma nem szükséges többé ez álláspont téves vagy kezdetleges voltát bizonyítani, de mi természetesebb, mint hogy azon időben a főelvnek megfelelőleg a közterhek is szükségkép az egyetlen jövedelmi forrást valának terhelendők. Így állt elő a földadó-sorozat eszméje, s így valósult az gyakorlatilag főkép Németországban és Ausztriában, míg más európai államokban csak bizonyos többé-kevésbbé mérsékelt fejlődésfokra jutott. E túlhaladott álláspontu intézmény mindazonáltal korántsem vont maga után a két központi államban oly hátrányos következményeket, mint netalán első pillanatra mai viszonyaink között gondolható, mert azon időben a jövedelmi források más nemei még csakugyan kezdetlegesebb szerepet játszottak a földmivelés mellett, míg másrésről megfelelő védvámrendszer kapcsában s kezdetlegesebb közlekedési és forgalmi viszonyok közt senki sem térhetett ki a belföldi termények fogyasztása elől, s ily módon közvetve mindenki és minden egyszersmind a földmivelés terheinek is részesévé vált. Vagyis tehát egy önálló gazdaszati terü-

leten belül, a földadó bizonyos fokon túl mintegy általános fogyasztási adó alakjában, az összes jövedelmi ágazatokat terhelé, s ezek közt a józan adózás követelményeit megközelítőleg oszlott el. E magyarázat szokatlan talán, s az uralkodó névzavar mellett első pillanatra indokolatlannak látszhatik, de miután az adóáthárítás egyetemleges folyamatának általános érvényesülése kétségbe nem vonható, nincs ok rá, hogy a fogyasztási adók eloszlásának elismert törvényei és eredményei az akkori földadót illetőleg a vázolt viszonyok közt kivételkép érvénytelennek nyilváníttassanak. Ellenkező felfogás mellett mikép lenne megmagyarázható, hogy a földmivelés, sokkal kezdetlegesebb és bizonytalanabb viszonyok közt, képes volt viselni a magas földadót, míg a jövedelmi források többi nemei sokkal kisebb mérvben valának terhelve, vagy éppen teljesen kicsusztak az adózás alól. Történt pedig mindez a nélkül, hogy a földadó életbelépte és annak fokozatos emelése alkalmával, kölcsönös visszahatás útján a földtalajérték lényegesen csökkent volna, mi rendkívül aránytalan eredményű terheltetés esetében bizonynyal ellenkezőleg alakul vala.

Annál teljesebb módosulást szenvedett ez állapot a legközelebbi múlt 25—30 év alatt napjainkig terjedőleg, midőn a védvámrendszer, az állam gazdasági függetlensége rovására, mindinkább a szabadkereskedelmi iránynak engedvén át az uralmat, egyidejűleg a földadó magassága is fokozatosan emelkedett, mely körülmény, kapcsolatban a közlekedési és forgalmi viszonyok időközi rohamos fejlődésével és átalakulásával, szükségkép nemcsak növelte a földadó áthárítás bizonytalansága okozta kockázatot, de általában kétségessé, sőt mondhatnók lehetetlenné tette az áthárítás rendes folyamatának érvényesülését. A földadó ekkép végeredményében mindinkább a földmivelésre nehezülvén, első sorban a földmivelőt sújtotta, minek később a gazdasági tényezők kimaradhatlan kölcsönös visszahatásánál fogva, a földjáradék és viszonylagos talajérték csökkenésében kellett nyilvánulnia. A kimaradhatlan hatás nem következett be rögtön, s a megfelelő átalakulás nem történt simán. A földbirtokos tapasztalhatta, hogy bevételei és kiadásai közt az arány hátrányosan változott, de a helyzet komolyságát és követelményeit sokáig nem ismerte fel. A földadó hazánkban harmincz, sőt he-

lyenként annál is több jövedelmi százalékot vett igénybe, míg ellenben a többi jövedelmi forrásokra előírt 10%-os adó a megszabás bizonytalanságánál, vagyis a jövedelem kipuhatólásának nehézségei miatt, valóságban talán néhány százalékot sem közelített meg, minélfogva a földadótöbblet 25% körül ingadozván, megközelítőleg ugyanannyival kellett a földjáradék s viszonylagos talajérték magasságának is alászállania. Ez állítás ellenében mitsem bizonyít azon körülmény, hogy helyenként az érték hanyatlás első pillanatra nem volt nyilvánvaló, miután azt elfedte szem elől a pénzérték szabályszerű csökkenése más gazdasági tényezőkkel szemben, vagyis tehát ily kedvezőbb esetben a földjáradék összege ugyan nem csökkent, de természet-szerű viszonylagos emelkedése nem nyilvánulhatott oly mérvben, mint annak különben arányos adóteher mellett történnie kellett volna. Az új helyzetnek megfelelőleg, a földbirtokos életmódját körülbelöl egy negyeddel alsóbb fokra lett volna szállítandó, mi persze legtöbb esetben nem történvén idejében, a válság hosszabb vagy rövidebb vonaglás után teljes, vagy részleges tönkkel végződött. Az így előállt tulajdonváltozás alkalmával a talajérték csökkenés rendesen nyílt kifejezésre jutott, míg később az új földbirtokost többnyire már csak a főroham utóhatásai sujták. Bizonytal sok földbirtokos hajlandó lett volna a válságot vagyona egy részével megváltani, és életmódját a viszonylagos jövedelmi csökkenésnek megfelelőleg alászállítani, ha a helyzetet érte s az állandót a mulékonytól megkülönbözteti vala. Hazánkban különösen nagy és keserves mérvben vált érezhetővé a válság. A magas közterhek különösen pedig a földadó rögtönözve, a legkezdetlegesebb földmívelési és gazdasági viszonyok közt léptek életbe, összeesvén egyszersmind a legfontosabb tulajdonjogi és társadalmi átalakulásokkal, s annak daczára rövid idő alatt viszonylag magasabb fokra emelkedtek, mint más európai államban. Midőn pedig később az ellensúlyúl hivatott, bár különben főkép Ausztria érdekeit szolgáló védvámrendszer lassanként lazult, s a szabadkereskedelmi törekvések a forgalom és közlekedés gyors fejlődésével kapcsolatban uralomra kerültek, vagyis midőn a tulajdonképeni mezőgazdasági válság bekövetkezett, hazánk a megelőző átalakulás okozta bajokat még ki sem heverve, mindennemű segédeszközök nélkül kényszerült a

versenyterre lépni. Más országban az ipar többé-kevésbé érintetlen maradt, s eltekintve a tultermelésből származó hullámzásoktól inkább csak a mezőgazdasági válság okozta visszahatasúlyát érzé, ellenben nálunk önállóbb ipar és más hasonló gazdasági tényezők hiányában, az ár mindent elborított, s a gazdaszat és társadalom minden rétegeit veszélybe dönté.

Ily átalakulásban levő társadalom a mult hagyományaitól alig szabadulva, valóban kevésbé volt hivatva a pillanat és jövő állandó követelményeit megkülönböztetni, és azokhoz gyorsan alkalmazkodni. Azonfelül a szabadkereskedelmi intézkedések szervezetükben soha sem téveszték szem elől az osztrák ipar érdekeit, ellenben nálunk, ellensúly hiányában, hátrányai akadálytalanul nyilvánultak, s mondhatnók hamisított alakban alkalmazva, nem felelhetvén meg a várakozásnak, szükségképméni közönyt ébresztettek magok iránt. Jelenleg a szabadkereskedelmi irány Európaszerte valószínűleg elérte ez időszerinti tetőfokát, s a fejlődés ellenirányban látszik indulni, úgyszintén a közvetlen adók is, különösen pedig a földadó oly magas fokra hágtak, hogy azon túl menni immár hazánkban lenne legkevésebbé indokolt, s máshol általában azok viszonylagos leszállítása észlelhető. E fordulatban némi állandóságot feltételezve, első pillanatra valószínűnek látszik (ekkép, hogy a mezőgazdasági válság is elérte tetőpontját, bár az bizonynyal még sokáig érezhető marad annál inkább, mert mint mondatott, a válság nem a magas földadó életbeléptetése alkalmával, hanem inkább az ellensúlyul szolgáló védvámrendszabályok és világforgalmi akadályok lazulásával párhuzamban állt elő, s jövőben sem fognak hiányozni oly körülmények, melyek Európa részéről, megfelelő intézkedések hiányában, a válság lassu folytatását helyezik kilátásba. Az állítás kellő méltánylása czéljából indokoltnak látszik érinteni a jelszóvá lett amerikai versenyt is, mely a válság főforrása képen szerepel s nyomása vált elsősorban érezhetővé, bár különben csak egy mozzanat az általános fejlődés közepett előállt világversenyben. Ez utóbbi nem lesz többé régi korlátai közé visszaterelhető, s azzal kikerülhetlenül számolni kell, mert melmellőzhetlen előhaladási tényezőt képez, s csak aránytalan terheletés mellett válik szükségképm végzetessé, úgy az egyes, mint az államra nézve.

Ugyanazon ország némely területei, hol a földjáradék kisebb, szintén alacsonyabb áron képesek terményeiket adni, mintsem talán más a központhoz közel állók, de a terheletés megközelítőleg arányos levén, a természeti akadályok, illetőleg a szállítási költségek több más körülménnyel kapcsolatban megfelelőleg korlátozzák az előny káros kizsákmányolását, vagyis az ellenirányos tényezők természetszerűleg ellensúlyozzák egymást végletes határaikban, s kiválólág az emberi és állami intézmények azok, melyek a helyes egyensúlyt felbilentik. Európai államai óriás hadseregeket és költséges civilisationalis intézményeket tartanak fenn, minek folytán elsősorban a mezőgazdaszat rendkívül magas és aránytalan terhet visel, szemben számos, Európán kívül eső oly területekkel, hol ugy a földjáradék, mint az állami terheletés a fejlődés legalsóbb fokozatán áll. A földjáradék különböző hatását ez esetben is megfelelőleg és természetes módon mérséklük többi közt a távolságnak megfelelő szállítási nehézségek, de az aránytalan terheletés csak állami rendszabályok által ellensúlyozható. Vannak ugyan, kik a válságban az európai földjáradék megsemmisülésének kezdetét üdvözlík, s ez irányzat támaszt némi érdeklődést, bár következményeiben a mai társadalom és állami rend keretén kívül esvén, jelen gyakorlati irányu dolgozatban nem tárgyalható, de jóformán gunyképen hangzik azon sokszor szintén kárörvendők részéről jövő tanács, mely a mezőgazdaszatot folytonosan fokozottabb és tömegesebb termelésre sarkalva, ily módon a világverseny és aránytalan terheletés okozta mai válságot véglegesen ellensúlyozhatónak állítja, miközben teljesen figyelmen kívül marad azon eléggé nem hangsúlyozható körülmény, hogy az európai termelés fejlődésével szemben a tengerentuli területek sem maradnak egy álló tétlen helyzetben, sőt inkább az eddigi tapasztalat nyomán, haladásuk legalább is hasonlólag gyors, s így a mérleg változása javunkra épen nem áll biztos kilátásban, eltekintve attól, hogy kiválólág földmivelő országban a tulságig fokozott nyers termelés nem csak a gazdasági tényezők helyes és együttes fejlődését zavarja, hanem a talajerők józan felhasználásának szabályaival is ellentétbe jöven, később uj válságokra szolgáltat okot. Végül tehát nem jogosult azon feltevés sem, hogy a folyó válság immár rövid idő alatt minden további állami

intézkedés nélkül végkép elenyészik, mert az európai államélet igényei és tettei szemmel láthatólag emelkednek, másrésről pedig még számos oly távoli területek léteznek, melyek a sorrendet várva, a fokozódó világforgalom és gyorsan tökéletesedő közlekedés útján teher nélkül fognak megjelenni a versenytéren, s ennél fogva a terheltesben nyilvánuló nemzetközi aránytalanság, bár nem oly rohamos mérvben, mint az Amerikából jövő első lökés alkalmával volt, de mindazonáltal még hosszú ideig érezhető lesz. E körülmény kiváló figyelmet érdemel, legfőképp pedig azon különös felfogással szemben, mely szerint a magasabbban terhelte európai államokban, főképp pedig hazánkban, hol a földadó különben is minden helyes arányt tulhalad, a megfelelő talajérték apadás már bekövetkezvén, állítólag nem lenne többé igazságos, ha állami közreműködés mellett a földjáradék és viszonylagos talajérték esetleg ismét előbbi magasságára emeltetnék, tekintetbe véve különösen azon körülményt, hogy ekkép az időközi tulajdon változások folytán nem mindig az részesülne előnyben, ki veszteséget szenvedett. Az így gondolkozók teljesen feledni látszanak, miszerint a veszteség évek során át oly nagy volt, hogy annak teljes pótlásáról szó sem lehet, valamint hogy ha nem volt bűn állami intézmények által az összes mezőgazdasátnak nagy veszteségeket okozni, annál kisebb bűnül lenne számítható, ha jelenleg a multat némileg jóvá teendő, intézkedés közben elvétve néha oly tulajdonos is előnyben részesülne, ki nem szenvedett veszteséget. Ha azonban ennek daczára a mult veszteségei bármely szempontból nem pótolhatók, úgy annál kevésbbé tévesztendő szem elől a jövőben valószínűleg ismét előálló veszteségek, nehogy a vesztesek panaszai a multhoz hasonló rövid elbánásban részesüljenek.

Mint a bevezető sorokban mondva volt, jelen dolgozat főcélját a mai mezőgazdasági válságból kivezető törekvések és eszközök osztályozása képezi, jogosultságuk és célszerűségök mérve nyomán, minek megfelelőleg szükséges volt a válság fő indító okait, keletkezését, jelen állapotát és valószínű lefolyását, vagy esetleges folytatását előlegesen kellő világításba helyezve, röviden szem elé állítani. Az adott szűk keret határain belül csak általános vonásokkal valónak érinthetők a főmozzanatok, de mindazonáltal remélhetőleg sikerült kitüntetni a következő-

ket: Ugyanis, hogy a mai válság egyik fő indító oka az európai mezőgazdaság magas és aránytalan terheltetése, más jövedelmi forrásokhoz és más világrészekhez viszonyítva, mely a védvámrendszer lazulásával s a közlekedés és forgalom mai tökélye mellett uralomra jutott világverseny hatása alatt átháríthatlanná vált. Továbbá pedig, hogy ámbár a válság már elérte tetőfokát, de hosszadalmas és lassu folytatása a mai tényezők alapján s az állam megfelelő közreműködése nélkül, még mindig kilátásban áll, mely okból annak vége tétlenül be nem várható. Máskülönben ily gyakran vitatott tárgyban alig sikerült egészen új tényezőket felfedezni, de azok összeállíthatása némi tekintetben talán eltér a szokottól, különösen annyiban, hogy a válság egyes kimagasló mozzanatai helyett inkább az eredeti s általánosabb tényezők vétettek kiinduláspontul, minek megfelelőleg az amerikai verseny szokott helyét a forgalom és közlekedés fejlődésével s a védvámrendszer lazulásával uralomra jutott világverseny pótolja, valamint a napikérdést képező gabonavámokat az egész vámrendszer. Továbbá pedig a földadó nem az elvontan tekintett földjáradék terheltetéseképen lett számba véve, mint azt egykoron tervezői megfelelőbb viszonyok közt szem elé állíták, hanem inkább oly adónemképen, mely szintén az egyén jövedelmét van hivatva igazságos arányban terhelni, s eloszlását, valamint hatását és következményeit illetőleg, az általános gazdasági és forgalmi törvények uralma alatt áll. Mindezeket szem előtt tartva, a mondottak után mintegy önkénytelenül kínálkozik s néhány szóval kifejezhető azon ut, mely a válsággal szemben józanul elsősorban követendő. A helyes egyensúly politikája az, mely hivatva van a mezőgazdasági világversenyben az aránytalanságot megszüntetni, vagy legalább ellensúlyozni, s így a méltányosság és igazság elvét e téren is érvényre juttatni. Minden törekvés, mely e korláton belül mozog, jogosult, kezdeményezze legyen azt Németország nagy államférfia vagy más, és neveztesse az gunyosan agrarpolitikának vagy valódi lényegének megfelelőbb módon. Ellenben minden, mi a jogosult czélon túlhalad, ártalmas túlzás és mint ilyen, lehetőleg s határozottan kiküszöbölendő.

Az államéletben félszeg viszonyok ellensúlyozása épen nem lehetetlen s gyakran előfordul, de annyiban többnyire

nehézséggel jár, hogy az ellensúly helyes mérve ritkán határozható meg pontosan. Így jelen esetben is legcélszerűbb lenne a válság főforrását megszüntetni, vagyis az európai államélet igényeit megfelelőleg alászállítva, az állami terheltetésben nyilvánuló rendkívüli különbzetet elenyésztetni, azonban ily törekvés ép oly sikertelen marad, mint a válság kezdetekor maradt azon böles szó, mely ez irányban a magyar társadalomnak oda lett kiáltva. Mennyiben tehát a baj forrása teljesen meg nem szüntethető, mellőzhetlenül ellensúly alkalmazása válik szükségessé. Az állami bevételek apasztása ekkép szóba sem jöhet, s csak az adóterhek igazságosabb s az új viszonyoknak megfelelő arányosabb elosztása eszközölhető, minek fokozatosan meg is kell történnie, annál inkább, mert az ellensúly egykori nevei és mérve, vagyis a rideg védvámrendszer, kapcsolatban a közlekedés és forgalom kezdetleges állapotával, a régi keretben többé vissza nem varázsolhatók. Így a törekvésnek elsősorban szükségkép az adók megfelelőbb eloszlására kell irányulnia, második sorban pedig oly védelmi eszközök alkalmazására, melyek a célnak lehetőleg megfelelően, egyszersmind a mai kor és viszonyokhoz is alkalmazvák.

Mindenekelőtt az első követelményt véve részletesebb vizsgálat tárgyául, köztudomásu, hogy adórendszerünk egyik legfőbb jellemvonását a földadó aránytalan magassága képezi, a többi jövedelmi és közvetett adókkal szemben, mint az a bevezetésben úgy előállítását, jelen állapotát és hatását illetőleg röviden méltányolva volt. Hanem miután egyelőre a földadó jelen összege az európai államokban csak kivételesen, hazánkban pedig épen nem lesz leszállítható, csakis a földadó viszonylagos csökkenése következhetik be. Mind a mellett némely visszasság a mai adóösszeg szem előtt tartása mellett is mielőbbi kiigazítást igényel, melyek közé azonban nem sorozvák a földadósorozat jelen értekezés keretén kívül eső belső hiányai, ámbár, mint mondatott, nem tagadható, hogy a mai földadósorozat elmélete és tényleges szervezete többé már nem felel meg a világverseny alkotta helyzet követelményeinek, különösen pedig nem Magyarországon, hol az adó szédítő magassága mellett a hiányok szintén fokozottabb mérvben nyilvánulnak. Igen sajnós e szempontból, hogy az utolsó földadósorozati újjászervezés alkalmával, a

régi elmélet rideg alkalmazása mellett, oly kevés figyelemre méltattattak a kapcsolatos körülmények, melyek közt különösen a haszonbéri adatok rendesen helyes következtetést engednek vonni a földjáradékra és a földjövedelem tényezőire nézve, mivel abban ezek összege nyilvánul, s ténylegesen még is csak kivételkép vagy épen nem jöttek számbavéve. A piaczi gabnaárak és munkaárak magasságán kívül nem lett volna lehetetlen mást is tudomásul venni, s a talaj fekete vagy sárgás színén kívül mást is meglátni, hanem ekkép talán sérelmet szenved vala a régi tankönyvekben foglalt szigorú földadósorozati elmélet, melylyel szemben a kor és világforgalom által uralt mai gazdasági viszonyok követelményei háttérbe szorultak. A világverseny környékén viszonozza e figyelmetlenséget, mely már megtörtént és hamarjában helyre nem hozható. De ezt elismerve, talán közeljövőben megszüntethető a földadósorozati elmélet egy oly kinövése, melyet az nem annyira tartalmaz, mint inkább maga után vont. Mint ugyanis tudva van, a földadó sorozat alapján kiszabott adó minden körülmények közt beszedetik, tekintet nélkül a tulajdoni és birtoklási állapotokra, nemkülönben tekintet nélkül a tényleges birtokos személyes vagyoni viszonyaira, s bár e körülmény ellenkezésben állónak látszik a jelenkor azon alapelveivel, melynélfogva az egyén és annak viszonyai képezik az államélet kiinduláspontját és végeztelját, mindazonáltal józanul indokolható annyiban, hogy az illető jövedelemben egy vagy más mindenkép részesül s az adóteher megfelelő eloszlását a gazdasági forgalom van hivatva eszközölni.

Hanem annál indokolatlanabb, midőn jövedelmi adó czimén a jelzálogos hitelező kamatjövedelem ismét adózás alá vétetik. Ez a rideg s mégis részrehajló elmélet egy oly kinövése, mely komoly bírálatot alig érdemel. A földjövedelem megfelelőleg oszlik meg a földtulajdonos és a jelzálogos hitelező közt, s földadó czimén mindkét rész adó alá kerül, miféle jövedelem legyen az ekkép, mely után a hitelező ismét hivatva van adózni. Az elvont földadó-sorozati elmélet hagyományaihoz hiven nem vesz tudomást a jövedelemélvező személyes viszonyairól s így arról sem, hogy a jövedelem egyrésze után a jelzálogos hitelező kamatjövedelemi adó czimén ismét adózik, viszont a jövedelmi adó rendszabályai sem méltányolják, hogy a jelzálogos hitelező tulajdonkép

a földjövedelem egyrészének élvezője s mint ilyen földadó czimén más megrovás alá jött. Efféle kölcsönös tudásnemtétel előfordul magánfelek közt, de ugyanazon állam egyes intézményei és közegei közt teljesen megengedhetlen. A jelen kor ily fiscalis fogásokat nem tűr, s az adórovatban jövedelmet tartozással összetéveszteni nem enged. A félszeg-rendszabály eredményében különösen a földhitelt sujtja, mert ha a hitelező adóját földadó' czimén már egyszer megfizette s jövedelmi adó czimén másodszer kényszerül fizetni, úgy e kétszeres adózásnak szükségképp nyilvánulnia kell a jelzálogos kölcsön terheiben annál inkább, mert a jelzálogos kölcsönből vont kamatjövedelem el nem titkolható, míg másnemű kölcsön kamatai könnyebben kicsuszznak az adózás alól. Azonkívül másnemű üzletekben elhelyezett kölcsönök kamatai általában nem vetvék alá kétszeres adózásnak, miután a gyakorlatban levő rendszabályok alapján az illető kamatok levonásba vétetnek az adóköteles jövedelem megállapításánál, s így legfeljebb a hitelező kamatadó rovatában kerülnek adó alá. Mi természetesebb ily körülmények közt, mint, hogy a teherföllel a földbirtokosra háramlik. Például vehető azon igen gyakori és még távolról sem legrosszabb arány, midőn öt százalék földjövedelemet és ugyanannyi kölcsönkamatot feltételezve, a földbirtok értéke feléig terhelt, vagyis midőn az illető egyén vagyona tulajdonképp csak a félérték, s a másik félértéket terheli 25%-os földadó, tehát az öt százalékos jövedelem negyedrésze névleg $1\frac{1}{4}\%$ a jelzálogos hitelt terheli, mely utóbbi ekkép Magyarországon viszonylag $1\frac{1}{4}$ százalékkal drágább, mint helyes adózás esetében lenne, főképp pedig a hitel már kevésbbé nyilvánvaló s már ez okból is szabadabb nemeivel szemben. Hogy mit jelent a földhitel illetőleg $1\frac{1}{4}\%$ kamatkülönbség, vagyis, hogy a földhitel viszonylag 25%-kal drágább, mint természetesen indokolva van, az csak úgy méltányolható kellőleg, ha úgy a hitel, mint a gazdasági verseny kérlelhetetlen törvényei szem előtt tartatnak.

Huszonöt százalék viszonylagos árkülönbség nemcsak drágítja, hanem rendes körülmények közt egyenesen lehetetlenné teszi a gyümölcsöző hitelt. Hogy pedig e rendszabályt Ausztria egykori theoreticus burokratai az országra mérték, az nem feltűnő, mert épen céljaiknak szolgált, de hogy az alkotmányosság helyreállítása óta lehetőleg még szigorubban alkalmaztatik, az

csodálatos, sőt mi több, a jelzálogos hitelezők felfedezésében nyilvánult vadászat kiválólag magyar találmány. A legkevesebb, minek e veszedelmes állapot enyhítése céljából történnie kell az, minél fogva a jelzálogos hitelből vont kamatjövedelem lehetőleg mielőbb felmentessék a kamatjövedelmi adó alól, ezt megelőzőleg pedig egyelőre legalább megfelelő ellensúly van hivatva valamikép türhetőbbé tenni ez állapotot. Ily szempontból tehát mindazon intézkedések, melyeket az állam kiválólag a földhitel érdekében tett és tesz, teljesen jogosultak, mert összeségükben még ma sem ellensúlyozzák kellőleg az állami intézmények által okozott aránytalanságot és az állam még bizonyynyal sokszor lesz hivatva a földhitel könnyítésében segédkezet nyújtani, mielőtt az agrár-politikus jelvényét megérdemeli.

Áttérve a földadó viszonylagos magasságának kérdésére, mondva volt, hogy annak jelen összege nem lesz alászállitható, különösen pedig azért nem, mert nem valószínű, hogy a fogyasztási adókból várható szaporulatok, a fokozódó államháztartási igényeken felül, a földadó esetleges leszállítása folytán előálló hiányt is fedezendik. Ekkép a józan politika követelményeinek viszonyaink közt egyelőre elég lesz téve, ha sikerül a földadó bárminemű emelését mellőzve, a szaporodó államháztartási igényeknek első sorban a fogyasztási adók fokozása által eleget tenni, mely esetben egyszersmind a földadó mai aránytalan magassága is viszonylagos módosulást szenved s lassankint legalább némi tekintetben helyesebb arányba jő a többi adók magasságával. Az utóbbi eredmény pedig annál inkább bekövetkezhet, mert lassankint a mezőgazdasági termelés belterjességének fokozódásánál fogva, szemben a pénzérték természetszerű csökkenésével, az összegben változatlan földadó és a különböző jövedelmi adók közt is helyesebb arány áll elő, feltéve, hogy ez utóbbiak fejlődése és fokozódása az általános előhaladásnak megfelelőleg természetes uton érvényesül. A cél azonban csak úgy lesz megközelíthető, ha a földadó lényegét, természetét és annak eloszlását illetőleg, a mai gazdasági viszonyoknak, vagyis a világforgalmi igényeknek megfelelőbb fogalmak jutnak uralomra, miután más-különben öntudatos és következetes eljárás nem képzelhető. Mindenek előtt szükséges tehát a földadó elavult és elvont elméletéből kibontakozni, mely célból szem előtt tartandó, hogy az

szintén a változó állami és gazdasági viszonyok alakulásának uralma alatt áll, s nem foglalhat független állást az előhaladás útjában.

Ez időszerint nem lehet többé a földadót az elvont földjáradék kizárólagos illetőségül nyilvánítani, midőn úgy tényleg mint eszményileg a személy jövedelme képezi az állami bevételek alapját, midőn továbbá a mai aránytalan világverseny uralma alatt a befektetett tőkék kamatától elkülönített földjáradék különben is felette ingadozóvá és helyenként kérdésessé vált. El van ismerve, miszerint a fogyasztási adók alapjául szolgáló iparágak csak úgy képesek a terhet viselni és fennállani, ha az adó áthárítása lehetőleg biztosítva és az iparág maga a netalán kevésbé terhelt külföldi ipar versenye ellenében megfelelőleg védve van. Nincs eléggé indokolva, hogy e törvény a mezőgazdaságra, illetőleg bizonyos magassági fokon túl a földadóra nézve teljesen érvénytelennek nyilváníttassék, mindazonáltal távol állunk az adóvisszatérítések és kiviteli praemiumok sürgetésétől, sőt a mezőgazdasági védvámoknak is csak a később megjelölendő értelemben tulajdonítunk jogosultságot, de az aránytalan terheletésnek egy vagy más módon ki kell egyenlítve lennie a világversenyben. Átháríthatlan, tulmagas földadó nyomása alatt a mezőgazdaság nem semmisül meg ugyan azonnal, de végeredményében a talaj ép úgy értéktelenné válhatik, mint valamely elhagyott, üres gyári épület. Eltérés pedig főképp csak annyiban észlelhető, miszerint a mezőgazdaság és földjáradék egyes iparágtól eltérőleg oly mellőzhetlen és rendkívül fontos, mindenre kiható tényezőt képez az emberiség állami, társadalmi és gazdasági életében, hogy mielőtt a mezőgazdaság és földjáradék teljes alászállása nyilvánul, az összes nemzeti intézmények ingadozásba jöve, hanyatló irányt követnek, midőn aztán az általános hanyatlás és zavar közepett igen nehéz az okot az okozattól megkülönböztetni és a sokszoros visszahatás mellett egyes tényezők befolyását pontosan meghatározni. De egy valami minden körülmények között tény marad, s ez az, hogy mezőgazdaságát elvont elméletek, idegen nemzetek és végpusztulás martalékaul csak különben is veszni induló állam dobja oda.

A közvetlen, közvetett és fogyasztási adók elnevezését és fogalmát illetőleg általában oly határozatlanság és zavar ural-

kodik, hogy szükségesnek látszik e tekintetben bizonyos támpontokat felállítani, mielőtt következőkben azok tüzetesebb méltányolásáról lehetne szó. A jelen kor felfogása szerint rendes körülmények közt általában az adók a jövedelem magasságának megfelelő irányban hivatvák terhelni az állam alattvalóit, s ily értelemben végezcélját tekintve, tulajdonkép minden adó, jövedelmi adó. A gyakorlatnak megfelelőbb felfogás nyomán ellenben jövedelmi adók alatt azok értetnek, melyek az adózót megközeleltőleg az általános terheltetés és adózási képesség arányában terhelvén, nincsenek szükségkép az adóáthárítás folyamatára utalva. Ilyenekül tekinthetők általában a föld és házadó is, az általános terheltetés mérvén belül, míg azon, vagyis bizonyos magasságon túl lényegileg közvetett adót képviselnek, mint az hazánkban ez adók aránytalan magassága mellett kétségen felül áll. Így talán eléggé indokolt, hogy adórendszerünkben jövedelmi adók nevezete alá csak a tőkekamat és járadék adók, valamint a kereseti és üzleti adók foglalvák. Czélszerűség okáért utóbbi osztályozást fogadva el, ez adók alapjául szolgáló jövedelmet illetőleg, kevés kivétellel, jellemző azon körülmény, hogy mozgékony-ságuknál fogva könnyen kicsusznak az adó alól, s így a megsza-bás általában nagyon bizonytalan alapon történik. Az ingó és szellemi tőkéből vont jövedelem kedvezőtlen esetben külföldön keresvén menedéket, az adó magassága már ez okból is csak kor-látolt fokot érhet el, annál inkább, mert magas fokozat mellett a kivitelek, illetőleg a progressivitás kérdése is felmerül, mi több-nyire jelentékeny zavarokra szolgáltat okot. Ekkép tehát ez adók kevésbé vannak hivatva az államháztartás hiányait enyhíteni, s a földadó viszonylagos alászállását eszközölni, minél fogva a józan követelményeknek körül-belől elég lesz téve, ha fokozato-san sikerül az adó megsza-bását a tényleges vagyoni viszonyok-nak megfelelőbben rendezni, az adókulcs változatlansága mellett.

Az úgynevezett általános jövedelmi adópótlék, némely ap-róbb körülménytől eltekintve, hazánkban tényleg nem egyéb, mint egyszerű adópótlék, mely a jövedelmi források egyes ne-meit terhelő adók hiányait teljesen magában hordja s ekkép fo-kozza az aránytalanságokat. Mint ilyen, az adócsavar gyarló szü-leménye, melyre az észszerű adópolitika szabályai nem alkalmaz-vák. Mindazonáltal már jelenleg is rendkívüli fokot ér el s leg-

inkább ismét a föld és házbirtokosra nehezül, míg a mozgékonyabb jövedelmi nemek többé-kevésbé ép úgy kicsusznak alóla, mint a megszabás alapjául szolgáló törzsadók alól.

Magassága ugyanis az egyes jövedelmi nemeket terhelő törzsadó 30 százalékaiban van megállapítva, s így a földbirtokost 25 százalékos földadó után a jövedelem $7\frac{1}{2}$ százalékaival, ellenben a többieket 10 százalékos jövedelmi adó után csak 3 jövedelmi százalékkal terheli, vagyis tehát ekkép a földadó $25\frac{0}{10}$ -ról $32\frac{1}{2}\frac{0}{10}$ -ra, ellenben a jövedelmi adó $10\frac{0}{10}$ -ról csak $13\frac{0}{10}$ -ra emelkedik. A törekvéseknek és teendőknek tehet e tekintetben oda kell irányulnia, hogy ez adónem lehetőleg függetlenítsék a törzsadóktól és főképp azok hiányaitól. Mennyiben pedig kiküszöbölésük nem lenne eszközölhető, szükséges, hogy azok lehetőleg helyes arányban, névleg ugyanazon százalékkal vétessenek az adómegszabás alapjául, vagyis, tehát ha a tőkekamát, járadék és különféle üzleti adókat illetőleg a jövedelem $10\frac{0}{10}$ -a jó alapul véve, józanul a földadót illetőleg is csak a földjövedelem 10 százaléka jöhet számításba. A jelzálogos követelések kamatai jelenleg is levonásba jönnek, minek jövőben is úgy kell maradnia, s legfeljebb az csodálatos, hogy mikép tévedt e kis józanság annyi félszűzség halmazába. Az intézmény a kitűzött általános irányban átalakulva, inkább meg fogná érdemelni az általános jövedelmi adó elnevezését, s többé-kevésbé megközelítheti az angol jövedelmi adót, vagy némileg a német osztályadót, bár éppen nem szükséges, hogy eltérő viszonyaink közt egyik vagy másik vétessék kizárólagos mintául. Ez alkalommal szóba jöhet az adó progresszív fokozata is, mi bizonyos rendkívüli viszonyok között indokolva lehet, mindazonáltal nem szolgáltatván biztos támpontokat, mérve mindig csak tapogatózáson alapul, következetesen alkalmazva pedig képtelenségekre vezet, s mint ilyen, lehetőleg mellőzendő.

A megelőzőekben tárgyalt adók sajátos hiányai okul szolgálnak arra, hogy az állami igények növekedésének megfelelőleg az egyén bizonyos fokon túl, nem közvetlenül jövedelme szerint, mint inkább kiadásai alapján adóztassék meg, mely esetben az adó többé-kevésbé természetsszerűleg az adózási képesség arányában oszolhat el, s magas fokra emelkedve sem válik közgazdaságilag annyira veszélyessé és ártalmassá. Hazánkban, hol a

tágabb értelemben vett jövedelmi adók immár elérték tetőpontjukat s ennek daczára az államháztartás nagy hiányokkal küzd, teljes mérvben előtérbe lép az idézett követelmény, még pedig annál inkább, mert mint kitűnt, a jelenlegi államháztartási viszonyok közepett esetleg valósítható, megelőzőleg ajánlott rendszabályok valószínűleg lényegesen enyhítenék az adórendszer legkiválóbb igazságtalanságait, de azon nagy aránytalanságot, mely a mezőgazdaságat s más jövedelmi források terhelésében nyilvánul, még legjobb esetben sem szüntetik meg. Azonban a monarchia két állama közt fennálló államjogi kapocs folytán egy pillanatra sem téveszthető szem elől azon körülmény, hogy a tágabb értelemben vett fogyasztási adók terén minden lépés kétszeres nehézséggel jár, s az illető célzatok csak ama kapcsolat folytonos szemmeltartása mellett méltányolhatók.

Indokoltta válik ekkép a kapcsolat némely többnyire elhanyagolt mozzanatait és követelményeit előtérbeállítani, hasson bár a felfogás szokatlansága egy vagy más irányban kellemesen vagy kellemetlenül. A törvény paritást rendszeresít a két állam közt, s annak megfelelőleg egyenlők a jogok, ellenben az államkötelezettségek és előnyök tartalma kevésbé egyszerűen oszlik meg. Magyarország a védelmi erőhöz kissé kevesebb, de talán jobb anyaggal járul, mint Ausztria. Hanem annál nagyobb az eltérés a monarchia közös költségeinek fedezetében, melyek egyharmada Magyarországot, a többi kétharmadrész ellenben Ausztriát terheli. A politikai és társadalmi erők összműködésében ép oly nélkülözhetetlen a helyes egyensúly, mint a természetben s így két szövetséges állam közt állandólag csak egy képzelhető paritás a jogok gyakorlata tartalmában, ha a kötelezettségekben is egyenlőleg osztoznak, minek megfelelőleg Ausztria pénzbeli járulékainak többlete, szükségkép egy vagy másnemű kárpótlást feltételez, s az tényleg nem is hiányzik. A hadsereg vezérlő állásaiban tulajdonképp osztrákok osztoznak. A közös kormányzat, különösen a számot tekintve, nagyjából osztrák kézben van, s az illető közegek székhelye és gyűpontja az osztrák főváros. E kedvezmények fontossága alig méltányolható eléggé, úgy szellemi, mint anyagi tekintetben. Az anyagi előny, mely ekkép Ausztriára hárul, szembeeszkö, s magyarázatot sem igényel, míg a magyar közgazdaság és szellemi élet javára még azon morzsák sem vál-

nak teljesen gyümölcsözővé, melyek magyar alattvalóknak jutnak, mert az országon kívül hosszú ideig osztrák anyagi és szellemi áramlatban élő elemek ritkán kerülve vissza sértetlenül, többnyire elvesznek az ország számára, helyettök pedig Ausztria igen gyakran oly elemeket bocsát rendelkezésünkre, melyek ott, egy vagy más tekintetben, nem képesek versenyt futni.

Nem kevésbé fontosak a kedvezmények a közgazdaságtudomány és pénzügy terén. Az összes vámrendszer elsősorban Ausztria érdekeit volt hivatva védeni, s bár annak egykori merevsége az általános alakulásnak megfelelőleg sok tekintetben enyhült, mindazonáltal ma is tulnyomólag Ausztria érdekeit szolgálja. Az adórendszer, különösen pedig a legtagabb értelemben vett fogyasztási adók szintén úgy szervezvék, hogy azok útján Magyarország bizonyos mérvben az osztrák államnak adózik. Az elősorolt kedvezményeket alig lehetséges megközelítő pontossággal számokban kifejezni, de mindazonáltal kétségbe alig vonhatók, s nagyon jelentékenyek.

A monarchiában, hol az erő, vagyon és fény természetesen a trón körül összpontosul, megbecsülhetlen előnyben van azon államfél, melynek területén az uralkodó rendesen trónol s paritás céljából nagyon nehéz annak megfelelő ellensúlyozása. Ekkép jelenleg is csak megközelítőleg általános jelekből ítélve dönthető el azon kérdés, hogy a közösgyi járulékkülönbzet által mennyiben kárpótoltatik Magyarország az Ausztria irányában szenvedett hátrányokért. A multban bizonyosan nem volt kárpótolva, mert különben a két fél ma egyenlőbb gazdasági fejlődésfokon állana, az alkotmányosság helyreállítása óta azonban valószínűleg kielégítőbb az egyensúly, mert bár a két állam ma is nagyon eltérő fejlődés fokon áll, de legalább hazánkban is folytonos haladás észlelhető. A multban Magyarország hosszú időn át nagyon előnytelen gyarmati szerepre volt kárhoztatva, s a 67-ik évi kiegyezés külsőleg tisztességes alakba foglalta az állapotot, valamint jogilag általában lehetővé tette az abból való fokozatos és békés kibontakozást, de a gazdasági viszony tartalmát egyszerre meg nem változtatta s nem is változtathatta. Az erők működése még akkor sem szűnik meg azonnal, midőn az erőforrás már rég megszűnt, annál kevésbé pedig, midőn minden forrást nem lehet megszüntetni, mert a működésnek

folyamatban kell maradnia, s új erők nem állnak nyomban rendelkezésre. Ily esetben csak fokozatos változásról lehet szó, s e szabály alól Magyarország nem képezhet kivételt. A mi történt, az meg nem történtté többé nem tehető, s a mai közgazdászati viszony annak természetes következménye, mely mindamellett távolról sem kielégítő, sőt inkább olyan, melyből Magyarország hivatva van békés úton fokozatosan kibontakozni, annál inkább, mert különben egy hosszú fejlődési időszak iránya érthetetlen és céltalan marad.

Mint mondva volt, nem lehetetlen tehát, hogy Magyarország a szenvedett hátrányokért a közösügyi különbözet által némileg kárpótolva van, de több szempontból elnyertelen azon körülmény is, hogy az Ausztria által fizetett többlet szemmel látható, míg Magyarország áldozatai felületes szemlélőre nézve nagyon elburkolvák, vagy legalább teljesen háttérben állóknak látszanak. Nem feltűnő ily körülmények közt, hogy az idegen viszonyok megítélésében rendesen felületes és kicsinylésre gyakran hajlandó külföldi, Magyarországot osztrák alamizsnán élőknek tekintik, mivel szemben a természetellenes paritást csak a legmagasabb állam érdek tartja fenn. Ily balfelfogás veszélyének pedig nemcsak a külföldi van kitéve, hanem jelentékeny tért sikerült annak elfoglalni Ausztriában s Magyarország némely cosmopolit és nemzetellenes rétegeiben is, sőt talán némely irányadó ténye-
ők sem mentvék teljesen a viszony ily felfogásától. Hazánkban sokan vannak talán azon nézetben, hogy nem célszerű a tényezőket ily elburkolatlanul szem elé állítani, mert annak alapján Ausztria bátorítva érezheti magát a Magyarország által szenvedett hátrányok esetleges enyhülésével párhuzamban a közösügyi járulék-különbözet megfelelő módosítását követelni. Azonban e tekintetben tapasztalat szerint Ausztria soha sem várt a bátorításra, s eddig is minden Magyarországra nézve kínálgató kis előnyt indokul használt a magyar járulék felemelésének sürgetésére, mely ténynyel szemben ekkép kevés előnyt nyújt azon különben is következetlen felfogás, minél fogva hazánk azért nem járul hasonmértben a közösügyi terhekhez, mert állami bevételei ennyivel vagy annyival csekélyebbek, mint Ausztriáéi. Ellenkezőleg, sokkal célszerűbb lehetőleg széles körben nyilvánvalóvá tenni, hogy Magyarország nem járulhat hasonmértben a közös-

ügyi kiadásokhoz, miután ezek túlnyomóbb részben Ausztria javára válnak, s annak daczára a monarchia mai viszonyai Magyarország részéről az idézett engedményeket mintegy természet-szerűleg feltételezik. Az utolsó alkudozások világosan kitüntették, hogy az illető állami bevételek mily megbízhatlan alapot szolgáltatnak a közösügyi járulék arányának megállapításában, különösen pedig, miután a törvény e tekintetben nem nyújt támpontokat, s a két állam háztartása jelentékenyen eltérő alapokon nyugszik. Ily körülmények közt majdnem hasztalan a magyar részről esetleg nyilvánuló ékesszólás és becsületes logika, mert Ausztria már ma is az üzletszerű alkudozás terén áll, s más szellemű irányzattal szemben, legjobb esetben jóindulatú, de kitérő mosolylyal rendelkezik. Ha ily megbízhatlan alap megszűnik kizárólag mérvadó lenni, s melléje a tényleges viszonyoknak megfelelőbb irányelvek lépnek, az nem lesz nagy veszteség sem Magyarországra, sem Ausztriára, sem pedig a monarchiára nézve. Ausztria a már elfoglalt mérlegelő állásponton marad, de kényszerülve lesz egyszersmind elismerni, hogy a közösügyi teher-többlet nem kegyadomány a szegényebb fél javára, hanem tényleg élvezett előnyök tisztességes ára. Magyarországbán fokozni fogja úgy a józan önérzetet, mint a jogosult törekvéseket azon világos tudat, hogy engedményei Ausztriával szemben kárpótolvák bár, de azon túl nem élvez alamizsnát, s mindenek felett elő lesz írva a jövő túlnyomólag közgazdászati feladata és annak nyomán az állami és nemzeti haladás természetszerű békés útja. Végre pedig a monarchiára nézve szintén csak előnyös lesz azon általánosabb beismerés, hogy a két fél közt fennálló tényleges viszony nem mulandó kegyelmi tényen, hanem az erők megfelelő és természetes összesítésén, valamint az áldozatok és előnyök indokolt egyensúlyán alapszik.

A fentebbi magyarázattal szemben kérdés lehet ugyan, hogy esetleg a kölcsönös viszony megfelelő módosulása esetében, Magyarország miképen lenne képes a közösügyi terhekben Ausztriával egyenlőbb arányban osztozni, azonban e körülmény fontossága daczára sem döntő a mai állapot helyes felfogásában, még pedig annyival kevésbé, mert távolról sem lehetetlen, hogy Magyarország kevésbé egyoldalú vámrendszer mellett, s a tágabb értelemben vett fogyasztási adók tekintetében, függetlenebb

rendelkezést feltételezne, valamint az udvar és közös kormányzat elhelyezéséből származó s Ausztria által élvezett más előnyökben megfelelőleg részesülne, valóban képes lenne a közös kiadásokhoz úgy általában, mint viszonylag is megközelítően hasonló összeggel járulni.

Ezek előrebocsátása után visszatérve a tágabb értelemben vett fogyasztási adók fokozása céljából szükséges teendőkre, világosan elő van írva azon szabály, melynélfogva a vámrendszer és a különböző fogyasztási adók terén minden oly intézkedés és a kölcsönös viszony minden oly módosulása, mely az Ausztria által élvezett más előnyök csorbulását vonhatja maga után, utóbbi részéről határozott ellenzéssel fog találkozni, s ürügyül szolgálанд a közösgyi terhek megosztlásának megfelelő változására, különösen pedig midőn a hatás anyagi és pénzügyi tekintetben világosan nyilvánul. Így mindenek előtt nehéz lesz a czukoradó tekintetében oly változásokat eszközölni, melyek, mondhatnók, Ausztria tényleges monopoliumát veszélyeztethetik. Valamint valószínűleg kivihetetlennek bizonyul a szeszadó oly módosítása is, mi által Ausztria tőlünk tért hódított, szeszipara a hódítmány visszaadására lenne kényszeríthető. Legfeljebb származó mosolyt kelt ekkép azon némely szesziparos részéről jövő követelés, mely a magyar kormányt egy vagy más redszabály alakjában az osztrák szeszipar mai terjedelmének korlátozására utalja, mert tekintve, hogy a két fél jelenleg körülbelöl egyenlően osztozik a szesz előállításában, elég lesz téve a józan követelményeknek, ha sikerül megakadályozni Ausztria további viszonylagos térfoglalását.

Ha e körülményekkel kapcsolatban egyszersmind szám-bavétetnek azon akadályok, melyekbe a fennálló tágabb értelemben vett egyes fogyasztási adók fokozása, azok saját-ságos természeténél fogva, a tényleges viszonyok között ütközik, akkor e tekintetben tulvérmes remények józanul nem táplálhatók, s az egyensuly javulása e czímen is inkább csak fokozatosan várható. Különösen pedig nem lenne czélszerű más államok által elért eredményekből meríteni tulzott reményeket, mert a fogyasztási adók eredményeit illetőleg, első sorban döntő a népesség vagy-onosságának fokozata, vagyis a fogyasztási ké-pesség, mi hazánkban, Ausztriához viszonyítva is, alant állván;

máskülönben legindokoltabb számítás is halomra dőlhet. Ez idézett akadályok dacára első sorban mellőzhetlenül a fogyasztási adók fokozására vagyunk utalva, s így jelentékeny figyelmet érdemelnek oly adózási intézmények, melyek Ausztriától többé-kevésbbé függetlenül, az ország határkörén belől létesíthetők, s lehetőleg új, vagy legalább a létező adók által még túl nem terhelt fogyasztási cikkeknek választanak tárgyat, mely esetben a hazánk és Ausztria közt fennálló közgazdászati egyensúly nem válik szükségkép azonnal vita tárgyává. Különösen pedig többé-kevésbbé új adókra utaltatunk azon okból is, mert viszonylag túlterhelt államban nem annyira korlátolt számú adónemek telfeszítése, mint inkább minden czélszerűen kínálkozó bevételi forrás igénybevétele felel meg az eszélyes közgazdászati politika követelményeinek. Legyen azonban a fősúly a régi források fokozására, vagy újak feltalálására fektetve, mindenesetre szükséges lesz némely utban álló s némileg túlélt fogalmakat és feltevéseket megfelelő érvényre szállítani, mert különben elfogult eszmék halmazában sikertelen maradhat a legjobb szándéku törekvés is.

Magyarországban alig áll valami annyira a czélszerű és következetes adópolitika útjában, mint azon előítélet, melynél fogva a fogyasztási adók, általában jelenleg is, főkép a vagyontalanabb néposztályt terhelik, mivel szemben a valódi tényállás kitüntetéséül alkalmasint elég lesz a csalékony látszattól eltekintve, a multat a jelennek összehasonlítani. Mihelyest ugyanis a multban az államháztartási igények oly magasra hágtak, hogy azok a közvetlen adók útján az alap természetű hiányai és kezdetleges állapota miatt a közgazdaságot veszélyeztetése nélkül fedezhetők nem voltak, az állam szükségkép nem annyira a bevételt, mint inkább a kiadást terhelő fogyasztási adókra utaltatott, mert a terhelhető felesleg világosabban nyilvánul a személyi kiadásokban, mint általán a bevételben, s mert a közvetlen adó bizonyos magasságon túl pusztít, míg a közvetett adó csak nyom. A következmények mindazonáltal két szempontból nem voltak kielégítőek, névleg pedig, egyrésről mert a kezdetleges viszonyoknak némileg megfelelőleg többnyire kezdetleges fogyasztási cikkek szolgáltak adó tárggyal, s így a teher a vagyontalanabb néposztályra viszonylag nagyobb mérvben nehezült, másrészt pedig, mert az akkori, minden tekintetben kötött gazdasági és jogi vi-

szonyok közt a vagyontalanabb osztály kevésbé volt képes tulterheltetését magáról lerázni és a vagyonosabbakra megfelelő mérvben áthárítani. Amerika e tekintetben régtől fogva különállást foglalt, ott nem voltak kötött gazdasági és jogviszonyok s nemcsak kezdetleges fogyasztási cikkek ajánlkoztak adótárgyul, ellenben sajátos viszonyainál fogva, annál kevésbé valószínűleg magasabb fokra emelhetők a közvetlen, különösen pedig az ingatlanokat illető adók. Természetes ekkép, hogy ott az előtérben álló személyes keresetet és kiadást terhelő tágabb értelemben vett fogyasztási adók jutottak indokolt tulsulyra. Időfolytán azonban általán véve Európában, különösen pedig hazánkban is változtak a viszonyok. Az állam, bár folyvást, vagy legalább ismét a bevételek fokozásának kényszerűsége előtt áll, de a kötött viszonyok helyébe, a szabad világforgalom és verseny uralma lépett, s míg az ingatlan vagyon jövedelmezősége és hatalma jórészt kérdésessé válik, a személyes kereset döntő szerepe annál élesebb körvonalakban érvényesül. Újabb időben sok hanyatlak Európában, de a személyes kereset nem, s bár alig lehet kérdés tárgya, hogy az államélet terhei kiket illetnek, de hasonlólag kétségtelen az is, hogy az államélet mai iránya és intézményei a személyes keresetnek nagyon kedveznek s az több terhet bir el, mint megelőzőleg bármikor. Hogy pedig a változás annál teljesebb legyen, egyszersmind a kiadásra nehezülő fogyasztási adók áthárítása is lehetségesebbé vált, még pedig nemcsak a személyes keresetet illetőleg, majdnem világszerte arányos szabadverseny hatása folytán, hanem azon okból is, mert az igények és ipar fejlődésével, a fogyasztási adó tárgyául szolgáló cikkek nagyrésze nem szolgál többé kizárólagosan mellőzhetlen személyes igények kielégítéséül, hanem egyszersmind a gazdasági termelés különböző ágazatainak is tényezőjévé vált, s így a nagyobb igényeket kielégítő iparcikkek értékében is hatványozott mérvben foglaltatik.

E szempontból a hazánkban fennálló fogyasztási adók közül, eltekintve a dohánygyedáruságtól, mely már szervezetenél fogva is az adó megfelelő progressiv eloszlását biztosítja, a só, szesz, cukor és italok, valamint a különböző pénzügyi vámok tárgyául szolgáló cikkek távolról sem fogyasztatnak, vagy használatnak többé a személy által egyenlő mennyiségben,

mert a legfinomabb élvezeti cikkek iparában alkalmazva, sokszoros arányban fogyasztatnak a vagyonos osztály által, többé-kevésbbé a vagyonossági fokozatnak megfelelőleg. E körülmények az adó természetes józan progressivitását tartalmazzák, eltérőleg azon progressivitástól, mely a közvetlen jövedelmi adókat illetőleg, mint már mondván volt, mindig önkényen alapul s végeredményében képtelenségekre vezet. De nem helyeselhető a mezőgazdasági és ipari termelés által szükségelt adótárgyul szolgáló fogyasztási cikkek kivételes adómentesítése sem, mert ez által korlátoztatik az adó helyes progressivitása s mert ellenkező esetben más ipari tényezők adómentesítése is hasonló joggal követelhető.

Távolról sem lévén kizárva a mondottak alapján, hogy az egyszerű munkás által fizetett adó bizonyos mérvben a munkáltatót s így a magasabb ipari és mezőgazdasági terményeket is terheli, szükségkép sokkal tágabb határok közt mozoghatnak az állami bevételek szaporítását célzó törekvések. A mint nem rettent vissza az állam a legkezdetlegesebb fogyasztási cikkeket terhelő egykori földadó életbeléptetésétől, úgy annál kevésbbé lehet tiltva, hogy az állam ismét némely általánosabban használt kezdetleges cikket válasszon új fogyasztási adó tárgyul, mely esetben az annyira ajánlkozó kőolaj-adó, gyúfaadó, s némely más is valósággá válhat. Szabadabb tér nyílik ekkép a pénzügyi igazgatás számára, de részint egyszersmind annál inkább az állam kötelességévé válik az adóáthárítás szabad és rendes folyamatának útjából az akadályokat eltávolítani s azt intézmények által nem akadályozni. A legegyszerűbb eszköz pedig e tekintetben is a helyes egyensúly, úgy a közgazdaszat alakulásában általán véve, mint az adózásban különösen. Mindezek után tehát az adórendszer megfelelő javítása és kifejlesztése képezvén a legfőbb feladatok egyikét, megelőzőkben futólag tárgyalt idevágó rendszabályok összege a legkevesebb, minek hazánkban történnie kell, s még akkor is sok aránytalanság marad, melyek hatását egyelőre hamarjában, legfeljebb a vámrendszer lenne hivatva ellensúlyozni. Az utóbbi már magában véve is, mondhatnók, egy külön fogyasztási adórendszert képvisel, míg azonkívül egyszersmind a többi fogyasztási adókat illető rendszabályok kiegészítéseül szolgál, mint ilyenről azonban immár kevés mondani való marad, s

egyik fővezérelvül szolgálhat e tekintetben is az, hogy a mezőgazdaszatra nehezülő aránytalanság enyhülését eredményezi általában minden oly rendszabály, mely megfelelő vámtételek alakjában a legtágabb értelemben vett fogyasztási adók terjedelmét s az illető állami bevételeket fokozza. Hogy e tekintetben különösen oly fogyasztási tárgyak tartandók szem előtt, melyek belföldön általában nem, vagy jelentéktelen mérvben termeltetnek, az úgyszólván magától értetik, valamint az is, hogy az érdekelletétek kikerülése szempontjából lehetőleg oly intézmények érdemelnek elsőbbséget, melyek a monarchia két államának fogyasztóit megközelítőleg hasonló mérvben terhelik, miután ellenkező esetben a vámjövendelmek közösségénél fogva egyik vagy másik fél rövidül.

Nem kevésbé fontos azonban a vámrendszer mint közigazdasági rendszabály, s e tekintetben sok téves vagy legalább tulzott fogalom helyreigazítása szükséges. Mindenek előtt kiemelendő azon jelentékeny különbség, mely egyrészt egyes mezőgazdasági védvámok s másrészt az úgynevezett ipari védvámok hatása közt nyilvánul. Egyik úgy mint a másik, az illető termény vagy termék előállításának nyereséges voltát fokozza, de a két közigazdasági ág eltérő sajátágos természetének megfelelőleg a cél általában sokkal könnyebben érhető el a szűkebb értelemben vett ipar terén, s míg egy vagy több ipar védhető a nélkül, hogy az egész ipar helyes egyensulya tulságosan zavartatnék, egyes mezőgazdasági termény kizárólagos védelme, előbbutóbb, az egész mezőgazdaságot ferde fejlődés-irányba tereli, mert a mezőgazdasági termelés ágazatai, eltérőleg az ipar egyes nemeitől, szoros összefüggésben álló szerves egészet képeznek, továbbá pedig, mert az iparban végül is némileg hasonló fejlődés fokon álló nemzetek versenyeznek, ellenben a mezőgazdaság terén a fejlődés legmagasabb fokán levő nemzetek magas földjáradék s tulmagas állami terheltetés kíséretében, az állami szervezet legkezdetlegesebb alakulataival állanak szemben.

A multban mindkettőt védte a vámrendszer, de a mezőgazdaság tulajdonképeni fővédelme a szabadforgalmat korlátozó különböző akadályok, főleg pedig a kezdetleges forgalmi viszonyok és védvámok összműködésében foglaltatott, minek megfelelőleg az egyes államok, különösen pedig nyugat-Európa mezőgazdaságata többé-kevésbé függetlenebb és önállóbb tényezőt képezett, s mint

ilyen, képes volt a földadó alakjában egy magas általános fogyasztási adót közvetíteni. Ma egy vagy más iparnem körülbelül ismét részesülhet a régi védelemben, azonban a mezőgazdaszatra nézve többé alig létesülhet az egykori korlátozott állapot, mert bár a vázolt viszonyok közepett sem szűnik meg teljesen egyes mezőgazdaszati védvám-tételek jelentősége, de nem lesz többé figyelmen kívül hagyható azon körülmény, hogy a szabadforgalmi törekvések megelőző uralma alatt Nyugot-Európa államai egymással szorosabb összeköttetésbe lépve, többé-kevésbé hasonló és sajátos fejlődésirány követőivé váltak s mint ilyenek, jelenleg a kívül-állók irányában bizonyos értelemben egy egészet képeznek, vagy legalább mindenestre egyformán fenyegetvék más világgrészbeli országok versenye által, mivel szemben a belversengés jogosultsága háttérbe szorul. E viszonyoknak előbb-utóbb egy vagy más módon szükségkép kifejezésre kell jutnia a vámrendszer alakulásában is, s bár pillanatnyilag az újabb észlelhető védvám irányzat ép úgy nyilvánul Európa egyes államai közt, mint távol fekvő világgrészek irányában, de valószínű, miszerint e zavaros állapot az érdekközösség megfelelőbb érvényesülésének egyengeti az útját, mert semmikép sincs indokolva, hogy két közép-európai állam ugyanazon közigazdaszati eszközökkel védekezze egy más irányában, mint valamely amerikai, ázsiai vagy afrikai terület ellenében.

A megelőzőkben különösen idézett állambevételi források és intézményeken kívül sok lenne még mondható a többi adónemekről is, névleg pedig a házadóról és különböző illetékekről, de ezek közvetettebb összefüggésben állanak a mezőgazdaszat terheltetésével s így a jelen szűk keretben annál inkább mellőzhetők, mert a dolgozat folyamán már elég világosan kitűnt azon nagy és súlyos aránytalanság, mely a mezőgazdaszat mai állami terheltetésében nyilvánul. Ekkép tehát az enyhítő és ellensúlyozó rendszabályok jogosultsága kétségen felül áll, de egyszerűsmint az is több mint valószínű, hogy a régi keretű védvámrendszer előreláthatólag nem ígérkezik többé oly átható mentő eszközül, mint egykoron szolgált, s e két körülmény általánosabb elismerése szükségkép a mezőgazdaszat és szűkebb értelemben vett ipar közt vélt ellentétek és felmerülhető bizalmatlanság enyhülését van hivatva eszközölni. Az iparos nem vonhatja kétségbe hogy a változott viszonyok sajátos alakulása, különösen pedig

a kifejlődött szabad világforgalom a mezőgazdáltszat számára új és válságos helyzetet eredményezett, mit figyelmen kívül hagyni immár nem lehet, viszont pedig a mezőgazda sem zárkozhatik el józanul azon tény elől, hogy az egykori kezdetleges független mezőgazdászati állapot védvámok segítségével sem állítható többé vissza. A magyar mezőgazdáltszat általános elismeréssel adózik az ipar fontosságának, s nincs kétségbe vonva, hogy számára is legbiztosabb alapot majdan csak az ipar szolgáltathat, minek megfelelőleg nem fukar az ipar fejlesztését célzó áldozatokban. Nem kevésbbé őszinte a szándék az ipari körökben is, eltekintve azon kis körülménytől, hogy ott koronként talán még a régi kiváltságos idők növelte bizalmatlanság némi nyoma tapasztalható, s elvont elméleteknek viszonylag áthatóbb érvény tulajdoníttatik.

Mindenhol csak a létező alapon épülhet ipar, Magyarországon pedig ez alap határozottan a mezőgazdáltszat s ennek alábecsülése az ipar szempontjából ép oly helytelen, mint bármely más szempontból. Magyarországon a legnagyobb mérvű hazaszeretet, mondhatnók csökönös érzület szükségeltetik, hogy a széthuzó vagy legalább semlegesebb elemek lankasztó befolyása, ugyszintén mint a kívül székelő udvar és közöskormányzat természetes vonzereje bizonyos mérvben ellensúlyoztassék, s bár általában a hazaszeretet távolról sem képezi egyes gazdasági vagy társadalmi tényezők kizárólagos szabadalmát, mindazonáltal a természetszerűleg mozgékonyabb elemekkel szemben a mezőgazdáltszat, illetőleg a földbirtokos osztály van hivatva az állandóbb támpontot nyújtani. Természeténél fogva ez ápolja a nemzeti sajátságokat, midőn sok más tényező az ellenkező irányban mozog. Ily szempontból alig van nagyobb állam, melyben mezőgazdáltszat és ipar annyira egymásra lennének utalva, mint éppen hazánkban, s e körülmény jogosulttá teszi azon reményt, hogy a mezőgazdáltszatban kevésbbé érdekelt körök döntő pillanatban nem hunynak szemet azon rendkívüli válságos állapot felett, melybe a mezőgazdáltszat, főkép az államintézkedések vizsgálás összetalálkozása folytán jutott.

A kezdeményezés természetesen a mezőgazdászati tényezőket illeti, de úgy általában, mint különösen e tekintetben is a sikert alig veszélyezteteti valami nagyobb mérvben, mint a tulzás és miután a megelőzőkben talán sikerült a sérelmeket és egynémely el-

hanyagolt körülményt megfelelőbb világításba helyezni, nagyon indokolva lesz a többé-kevésbbé tapasztalható vagy bekövetkező túlzásokat és vérmes reményeket is tüzetesebb szemügyre venni.

A megelőzőkben Ausztria álláspontjáról a vámrendszert illetőleg, csak futólagos említés történt, s e tekintetben különösen szükséges őrizkedni minden oly elfogultságtól és túlzástól, mi esetleg minden irányban káros visszahatást okozhat. Első pillanatra valószínűnek tűnik ugyan elő, hogy ott jelenleg a mezőgazdaság által különösen érdekelt tényezők állván előtérben, a magyar mezőgazdasági törekvések némileg találkozni fognak az ottaniakkal, de alaposabb méltánylás nyomán az érdekek már az ipar eltérő fejlettségénél, valamint a mezőgazdaság különböző belterjességénél fogva is sok tekintetben mások s így minden Magyarország javára való intézkedés Ausztriában kárpótlási igényekre szolgáltat alkalmat, még pedig elégséges tapasztalat nyomán még akkor is, midőn a jog határozottan mellettünk szól. Az alkudozások e láncolata, külön vámterület esetében, úgy a vámok, mint a fogyasztási adók tekintetében jórészt mellőzhetőnek látszik, hanem e tekintetben a központi hatalom fő tényezőinek ismert gondolkozása, az okkupált tartományok bizonytalan államjogi helyzete s több más kisebb jelentőségű körülmény egyelőre oly akadályt képez, melylyel annál inkább számolni kell, mert esetleg Magyarország államháztartási szükségletei nemcsak az önálló vámterület okozta kiadások által növeltetnek, hanem bizonyynyal a közözügyi járulékarány is reánk nehezülő változás alá jönne. Tekintetbe véve továbbá azon körülményt, miszerint az utban álló nehézségekkel szemben az önálló vámterület mellett várható pénzügyi előnyök pontosan ki nem számíthatók s ekkép a szaporodott igényekkel szemben sem mérlegelhetők, teljesen indokoltnak látszik, hogy az ország mérvadó politikusai egyelőre vonakodnak határozottan az önálló vámterület álláspontjára helyezkedni. Később talán eldöl az okkupált tartományok sorsa, s több mellék körülmény kedvezőleg változhat, mindenek felett pedig ki fog tűnni, hogy a jelenleg általánosan észlelhető védvamos irányzat mennyivel bir hosszabb életképességgel, midőn aztán kedvező esetben a központi hatalom irányadó tényezői is inkább kibékülhetnek a külön vámterület eszméjével. Ezt megelőzőleg az önálló vámterület utja legbizto-

sabban a közgazdászati tényezők fejlesztése és az államháztartási egyensúly javítása által egyengethető, mert csak ily módon lehetséges a nehézségekkel szembeszállani, feltéve, hogy a külön vámterület általában jövővel bir s más módon közgazdászatumk helyes fejlődése és azzal kapcsolatban az államháztartási egyensúly helyreállása állandólag nem bizonyul eszközölhetőnek.

Eltekintve némely Ausztria ellen czélzott fenyegetéstől, még eddig nem zárkozhatunk el e tények beismerése elől, s elhamarkodás nem vethető politikusaink szemére, hanem viszonylag több tulzás kezd észlelhetővé válni a fogyasztási adók, különösen pedig a szeszadó tekintetében. Ez utóbbit illetőleg ugyanis Németországban többé-kevésbbé monopolistikus törekvések jutottak uralomra, mi hivatva lesz némileg a mezőgazdák egy részének válságos helyzetét ellensúlyozni, szükségkép a nem szeszfőzők rovására, s bármily félszegnek látszassék is első pillanatra e rendszabály, ott mégis bir a jogosultság némi látszatával, mert a mai szeszfőzők érdekei jelentékeny mérvben össze vannak forrva nagyon fontos mezőgazdászati és nemzeti rétegek boldogulásával és jövőjével, valamint Németország kiváló hatalmi állása is menthetővé tesz némely merész rendszabályt, mely más körülmények közt teljesen sikertelennek bizonyulna. Ellenben hazánkat illetőleg méltán kérdhető, hogy a fentebbi törekvések utánczói tulajdonkép miféle érdekeket képviselnek, melyek javára az összeség kárával új szabadalmak és előjogok lennének szervezendők. Lehet mindazon által, hogy a példa többé-kevésbbé utánczásra talál, de az mindenkép tulzást képvisel s alig lehet maradandóbb uralomra hivatva. Az illető törekvések szerencsére inkább a mezőgazdászaton kívül észlelhetők, s így esetleges következményei nem terhelhetik a földbirtokos osztályt. Nem hiányoznak némely felesleges kiváltságok a többi fogyasztási adók szervezetében sem, és ide sorozhatók különösen a fennállott saját használatra való dohánytermelési engedélyek, melyek a csempészet érdekében nagymérvű állambevételi hiányt okoztak s a végeredmény többé-kevésbbé elburkolt alakban mindig földadó-emelés volt. Hasonló mondható a mezőgazdászat és ipar által szükségelt só kedvezményi árát, valamint a többi fogyasztási adók kivételes rendszabályait illetőleg is, mert mindezek jelentékeny mérvben korlátozzák az illető adók jogosult progressivi-

tását s az állambevételekben okozott kárt, tapasztalat szerint, mindig az adózó földbirtokos van hivatva pótolni.

Az idézett kedvezmények kétségkívül ellentétben állanak a viszonyok józan követelményeivel, de még alig viselik magukon az agrár-politika bélyegét, s ha az elnevezés általában bir némi értelemmel hazánkban, úgy annak magyarázata talán inkább a társadalmi viszonyok terén keresendő, annál valószínűbben, mert a hazai társadalmi állapotok kiinduláspontjául némileg még ma is a földbirtok-viszonyok szolgálnak, s így épen nem meglepő, hogy az abban tapasztalható vizsátságok és netaláni visszaesések az utóbbival s közvetve a mezőgazdászattal hozatnak kapcsolatba.

Nem lenne helyén való, ez alkalommal a főrendiház mai szervezetének bírálatába bocsátkozni, de daczára ennek, egy körülmény említést érdemel. Törvényszerűleg ugyanis a régi hagyományos kiváltságokon alapuló jog gyakorlata a földbirtokhoz, illetőleg a földtelekkönyv és adóbirtokiv adataihoz van kötve, mely rendszabály többé-kevésbbé a jogosultak vagyoni s közvetve erkölcsi függetlenségét van hivatva biztosítani. Hanem miután inkább csak az alaki vagyoni állapot jó tekintetbe véve s a tevőleges vagyoni és jövedelmi viszony figyelmen kívül marad, esetleg nagyon kérdésessé válhatik a célzoti függetlenség, mely körülmény gyanakvók szemében némi kétséget támasztván a célzat őszintesége iránt, egyszersmind a főrendiházi szervezet netaláni agrár színezetét is szembeszökőbbé teszi.

Némi tekintetben hasonló gondolatra szolgáltatnak okot az újabb időkben különös gyorsan szaporodó hitbizományok, melyekről általában kevés mondani való van, miután elméleti fejtegetések számára ezuttal nincs elég tér. Az intézők valószínűleg két fő cél által vezéreltetnek, ugyanis egyrésről társadalmi és nemzeti szempontból ősi szerepvivő családok jövője lebeg szem előtt, másrésről pedig közgazdászati szempontból nagyobb egyseges birtoktestek és gazdaszatok háborítatlan fennállásának biztosítása szándékoltatik, s bizonyos korlátok közt mindkét irány bir jogosultsággal, de hazánkban különösen szükséges a tulzástól e tekintetben is őrizkedni. Közönséges értelemben vett aristokratikus szempontból a született ősi törvényhozók és hitbizományosok névsora nem nélkülöz ugyan helyenként komikus mozzanatokat, de természetesen nem ez az, mi kifogásra szolgál-

tat okot, sőt inkább az egykori magyar szempont abban is előnyösen különbözött némely külfölditől, hogy a mozgást kevésbé zárta ki az egyes osztályok és társadalmi rétegek közt, s így az aristokratizmus ma is legjobb esetben csak úgy képzelhető, ha a társadalomban a megérdemelt emelkedést, valamint a megérdemelt letűnést nem teszi lehetetlenné, s a hitbizományok túlszaporodása által éppen e követelmény veszélyeztetik, eltekintve azon körülménytől, hogy a minden viszonyok közt biztosított vagyoni és társadalmi állás tudata némileg laukasztja az óvatos előre törekvést, és ily módon más irányban előbb-utóbb éppen a család erkölcsi és szellemi sülyedését siettetheti. Némileg hasonló az eredmény közgazdászati tekintetben is, mert míg egyrészt bizonyos birtoktestek állandósítása biztos támpontot teremt, mely körül a többi annál czélszerűbben és szabadabban mozoghat, úgy másrészt hamar kedvezőtlennek válik a hatás, ha a mozdulatlan tényezők tulsulyra emelkedvén, elfojtják magát a mozgást, vagy más irányban szűlnek végleteket, melyek közt közvetítő kapocs számára nincsen hely. Uradalnak és apró birtokok, középbirtokok nélkül, arisztokratia és parasztság, polgárság és középosztály nélkül, mai nap erőszakos válságok és rendezések számára szolgáltatják a tért, s az élő példák e tekintetben a legnagyobb óvatosságra intenek. Nagy tévedés lenne egyszersmind, ha az egykori ősiségi állapotok kedvelői annak hatását a hitbizottmányok szaporítása útján vélnék visszavárazsolhatónak, mert amannak szervezete az összes birtokviszonyokra kiterjedt, még emennek általánosítása többé talán még sem képzelhető, s így mindenképcsak egyoldalú, inkább ártalmas mint előnyös eredmény várható. A mondottakon kívül azonban különös figyelmet érdemelnek hazánkban államjogi viszonyaink közt a politikai és nemzeti érdekek, melyek bár nem tiltják, hogy egy vagy más kiemeltessék a társadalom rendes kötelékéből, mint az a monarchikus államforma által bizonyos mérvben feltételeztetik, sőt nemzeties érzületű ősi családok kezében összpontosuló hitbizományok némely nemzetellenes áramlattal szemben védbástyául tekinthetők, mindazonáltal sajátos viszonyaink e tekintetben is szűkebb korlátokat szabnak elő. Nem tévesztendő ugyanis szem elől, hogy a dinastia tulnyomólag az országon kívül székel, s azt, mit közvetlen környezetébe von, bizonyos

mérvben kivonja az országból. Másrésről azonban a nemzetnek saját érdekében is megfelelőleg képviselve kell lennie az udvar körül, s így a két ellentétes szempont között, csak a helyes közepet felel meg a jogosult követelményeknek, mely irányban a hitbizottmányok viszonylagos száma nem csekély szerepet játszik, miután természetszerűleg első sorban azok birtokosai hivatvák a nemzet társadalmi képviselőjére az udvar körül, bár egyszersmind ugyanazok bírnak legtöbb hajlammal kozmopolitikus irányzatokba tévedni. Határozottan kívánatos ekkép, hogy a hitbizottmányok tulterjedési irányában a nemzet idejekorán helyes állást foglaljon s azok alkotására nézve szigorubb feltételek szabattván, a kétélű fegyver használata általánossá ne váljék. Miután pedig, mint említve volt a hitbizottmány, alapján a család némileg kiemelkedik a társadalom rendes kötelékéből, méltányosnak látszik, ha az előjogért a közügy megfelelő kárpótást nyer, mi egyszersmind legtermészetesebb korlátot képezhet az elfajulás ellenében. Többi közt pedig különösen hasznos szolgáltatot tehetnek a hitbizottmányok az erdőgazdálkodás terén, hol a közérdek és jövő rovására, pillanatnyi magán nyerésszekerés céljából oly sok könnyelmű ballépés történt és történik folyvást. Az állam után alig is lehet valami annyira hivatva a konzervatív erdőművelést biztosítani és a hazánkban különösen kívánatos erdősitést eszközölni, mint épen a hitbizottmányi intézmény. Az élvezett előjogért méltó kárpótlásul lenne tekinthető ily módon, ha az utókornak legalább elvétve alkalma nyílnék, bozótok, homoksivatagok és kopár hegyhátak folytonos lánczolata helyett álló erdőállományok s kedvezőbb éghajlati viszonyok élvezetében gyönyörködni. A célzott biztosító módoszatok természetesen kérdés tárgyát képezhetik, de, hogy a különben is elnézőleg kezelt fennálló törvények ebbeli általános intésszerkei nem kielégítőek, az magyarázatot sem igényel, s egyszersmind az is valószínű, hogy a hitbizottmányi intésszerke csak az idézett módon és helyes korlátok közé szorítva lenne a tulzott agrár-irányzat színezetétől megszabadítható.

Kevés esetben képezi vita tárgyát az agrar politika a gentry említésbe hozatala nélkül, de hogy mikép került hazánkban ez elnevezés használatba, azt nehéz helyesen indokolni, miután az angolországi viszonyok e tekintetben is annyira eltérők, s ha

már minden áron az utóbbiakból kell kiindulnunk, úgy majd nem több joggal lenne ama elnevezés a főrendiházból kizárt főnemesekre alkalmazható, megkülönböztetésül a főrendiházban szavazattal bíróktól, mert e két elem az angol állapotnak megfelelőleg legalább szoros összeköttetésben áll egymással, míg az egykori magyar köznemesség társadalmilag vagy amazokhoz csatlakozik, vagy némileg hivatásának megfelelőleg mindinkább a középosztályba olvadva, a központokon kívül annak élén halad s nem képez önálló tényezőt. Az angol gentry egyik főjellemvonását a főosztálylyal való összeköttetése képezi, míg a magyar köznemesség és főnemesség között a különös jogi és alaki kapocs a negyvenes évek átalakulásai folytán jórészt megszűnt. Mindezeknél fogva annál indokoltabb lenne az idegenszerű elnevezést elejteni, mert bár helytelenül, tényleg e nevezet alatt foglaltatnak össze azon intolerans tényezők is, melyeknek káros működése újabb időben úgy társadalmi, mint felekezeti tekintetben észlelhető. E sajátságos eszmezavar bizalmatlanságot szül az egykori nemesség utódai s az általok képviselt mezőgazdasági törekvések iránt, minek megfelelőleg, mint rendesen, úgy ez esetben is, a gyenge és erős közt álló kerül leginkább vád alá. Nagyon kíváncsú tehát, hogy a mezőgazdasági tényezők lehetőleg meneküljenek az intolerantia hivatlan csatlakozása elől, mert bármennyire méltányos a mezőgazdaság panasa, felesleges kihívás által semmiesetre sem nyer az ügy.

Sok lenne még mondható, de a megelőzőkben jórészt megjelölve azon aránytalanságok és rendkívüli terhek, melyek a mezőgazdaságra nehezülnek, valamint azon kinövések is, melyek távolról némileg a mezőgazdaság rovására írhatók, s míg amazok éppen nincsenek ellensúlyozva, az utóbbiak meglehetősen eltörpülnek a külföldi, különösen pedig a németországi állapot kinövéseivel szemben. Ekkép az álláspont jogosultságának tudata egy irányban buzdításul szolgálhat, más irányban pedig legalább elismerést biztosít az új viszonyok indokolta mezőgazdasági törekvések számára, s bár a képzelet és szándékosság a legjogosultabb igényeket is kedvezőtlen világításban tüntetheti elő, de ismétlőleg mondván, a kijelölt irányzat tulajdonkép nem a félremagyarázható színezetű agrar politika, hanem egyszerűen a méltányosság, helyes arány és egyensúly politikája.

Érdekeink Észak-Afrikában.

Irta :

Írj. **Jankó János.**

I.

Vannak-e érdekeink Afrikában ?

Nem új kérdés ez. Felvetették már és foglalkoztak vele hivatalos személyeink, konzulaink, kik a helyszínén hosszabb ideig élven, jelentéseikben előadták tapasztalataikat s kifejtették azon módokat is, melyek segélyével érdekeinket Észak-Afrikában előmozdíthatnók. De hát ismeretes azon általános bizalmatlanság, melylyel nálunk minden kereskedelmi vállalatot, melyet osztrák és magyar nagykereskedő háznak a Keletre vonatkozólag ajánlanak, kimélet nélkül visszautasítanak. Nem is kalandos és messzevivő tervekről akarunk szólni, hanem kereskedelmünk állapotáról Észak-Afrikában, melyet ugyan különböző helyeken már eddig is leírtak egyes részleteiben, de eredményeikben valamennyit még össze nem foglalták s így egyedüli célunk az, hogy rámutassunk, hogy kereskedelmi törekvéseink egyik területén, Afrika északi partvonalán eddig minő eredményeket vagyunk képesek felmutatni, vajjon érdemes-e ezen a téren tovább is megmaradnunk, ha igen, a jövőbe vetett reményeink sikerültét mily intézkedésekkel biztosíthatnók a legegyszerűbben. Természetesen minden egyes konzul kérésének külön-külön eleget tenni a kormánynak nincs hatalmában, arra pedig eddig egyáltalában nem gondoltunk, hogy lehetnek intézkedések, melyek valamennyi konzulaink kérelmeit egyszerre és pedig jelentékenyen előmozdítják ; kereskedelmi szakiróink és nemzet-

gazdászaink pedig közelebbi területek vizsgálatába merültek el s így hanyagoltuk el mi ezen »távolabbi« érdekeinket.

Afrikának egyetlen része van, hol Ausztria-Magyarországnak kereskedelmi érdekei lehetnek és ez Afrika északi partvonala. Afrika többi partvonalai az angolok, portugallok, spanyolok, németek és hollandok birtokai lévén, azokon a tengeri kereskedelmet ezen államoknak a mienknél jóval kifejelettebb tengerészete eszközli. A Vöröstenger ránk nézve csak mint közvetítő szerepel, amennyiben a Keletre menő hajók ezen mennek keresztül; de a Lloyd hajói a Vöröstenger mentén, a Suez-csatornán túl, csak Djeddát érintik, hová Alexandriából és a Suez-csatorna partjairól csak Mekkába zarándokló mozlimeket szállít, Djedda azonban ázsiai parton van s így a Vöröstenger afrikai partja érdekkörünkön már kívül esik.

Afrika egész északi partvonala két részre oszlik, a határ köztük ott van, hol az Atlas hegység csoportjának legkeletibb csúcsa szemben Szicziáliával, egy hegyes fok alakjában, a tengerbe nyúlik s a Cap Bone által a Földközi tenger egész medenczéjét két kisebb medenczére, egy nyugatira és egy keletire osztja. Ez a földrajzi felosztás politikailag és kereskedelmileg is határt képez. A nyugati medenczében Afrika északi partjait Marokko, Algir és Tunisz foglalja, s a francziák tengeri kereskedelmének körébe tartozik. A keleti medenczében Tripolisz, Barka és Egyptom terül el és ennek kereskedelmén osztozkodik az olasz, osztrák-magyar, francia és angol s nagyon csekély részben a spanyol és görög. Politikailag Marokko mohamedán sultánság, Algir és Tunisz francia birtok, míg a keleti medencze partvonala a törököké.

A két medenczének földrajzi alakulásában is nagy különbség van; a nyugati partvonal hegyes, az Atlas redői a tengerpartig lenyúlnak; a keleti partvonal egy 5—600 m. középmagasságú fensík, melyen a part mögött a sivatag terül el, teleszórva paradicsom oazisaival, melyek évi jövedelméből nemcsak az ezen partvidéken székelő összes török hivatalnokok és katonaság költségei fedeztetnek, hanem még arra is telik, hogy évenként a szultánnak az Aranyszarv-öbölhöz illő mesés gazdagságú ajándékokat is küldjenek. ¹⁾

¹⁾ G. Rohlf's. Von Tripolis nach Alexandrien. 1871. 56. l.

Ez a partvonal, Tunisztól Alexandriáig, már földrajzi helyzeténél fogva is rendkívül fontos a világkereskedelemre nézve, ez t. i. az egyedüli hely az egész északi partvonalon, honnan legkönnyebben és legbiztosabban lehet megközelíteni a terményeiben kimeríthetetlen gazdagságú Sudánt. Egyiptomból kiindulni a máhdi idejéből származó háborús viszonyok miatt nem lehet; Karthum eleste, a gazdag és termékeny Nilus melléki Dongola provincia feladása s az angol-egyptomi hadsereg visszavonulása a Nilus zuhatag-vidékére, mindez az egész Szudánt elzárta Egyiptom felől s azt fanatikus lázában még jobban felbujtotta.¹⁾ Marokkót kiindulási pontul használni szintén nem lehet, ismeretes ott a nép fanatizmusa s az ebből folyó óriási gyűlölet, melyet minden iránt, mi európai, szóval és tettel éreztetnek. Algirban és Tuniszban ugyan a közbiztonsági viszonyok elég kedvezők, de míg ezek legészakibb partja az é. sz. 37. fokát éri, addig Tripoliszé csak a 31°-t s míg Algir legdélibb pontja p. o. Golea az é. sz. 30° alatt fekszik, addig Tripolisz déli birtoka Fezzan az északi naptérítő vagyis a 23° alá esik s így, ha a naptérítőt akarjuk elérni, Algir felől 7° biztos és 7° bizonytalan utat, Tripolisz felől pedig csak 8° biztos utat kell megtennünk; ezenkívül átlag Tripoliszban nagyobb a biztonság, mint Algirban, bár kevesebb idő óta van az a törökök, mint ez a francziák kezében.²⁾

Ez a partvonal tehát magába vonja a mögötte levő összes oázisok gazdag terményeit, s kereskedelmi területéhez számítja az egész Szudán keleti és nyugati részét a Nigertől a Nilusig, Tombuktutól Karthumig s e partvonalnak ez adja meg tulajdonképeni fontosságát, s ezen az alapon érthetjük meg azt a féltékenykedést, melylyel Tunisznak a francziák általi elfoglalása óta a francziák és az olaszok közt Tripolisz birtoklásaért oly sokszor találkoztunk még a politikai körökben is, s hogy mért függ ettől a sivatagvidéktől az olaszok és francziák közt az oly sokat hangoztatott középtengeri egyensúly.

E partvonal, egész hosszában úgy politikailag, mint kereskedelmileg három szakaszra oszlik, mely feloszlásnak ismét első

¹⁾ T. Neumann, Cairo in 1885. Ber. Consul-Behörd. 1886. 374. 1.

²⁾ G. Rohlf, Die Bedeutung Tripolitaniens. 1876. 20. 1.

sorban a földrajzi alakulás képezi alapját. Az első nyugati rész a tripoliszi partvonal, a második a cyrenei vagy barkai vonal, a harmadik a Marmarica vagy Egyiptom. Középuött fekszik az óriás Barka félszigete, mely politikailag ugyan Tripolisznak van alárendelve, de tényleg teljesen független részt képez a másik kettőtől s e függetlenségét jórészt kereskedelmi téren is megőrizte. Tripolisz pasája Konstantinápolytól függ, de kereskedelmileg sokkal inkább a szomszédos francia Tunisz hatáskörébe tartozik, mint a törökébe, végül pedig Marmaricza Egyiptomhoz tartozik úgy politikailag, mint kereskedelmileg.

Mindhárom tartománynak megvan a maga főkikötője. Tripolisz kikötője a hasonló nevű főváros, mely a partvonalnak csaknem a közepén fekszik; Barkaé Benghazi és végül Marmaricaé Alexandria. E három kikötő közül tulajdonképen egyiknek sincs önálló összeköttetési vonala Európával. A tripoliszi hajók Maltából s Tuniszból jönnek át, a Benghazit érintő hajók ugyanonnan, azonkívül Tripoliszból és Konstantinápolyból és végül Alexandria hajói Alexandria előtt csak pihenőt tartanak, mert onnan vagy a Szuez csatornán át Déli Ázsia kikötői, vagy Syria és a Levante öblei felé sietnek. Csak a legutolsó évben lett miniszterileg elrendelve, hogy a Lloyd-társaság Trieszt és Alexandria közt rendes menetet létesítsen.

Az Észak-Afrika általunk tárgyalt szakaszában a legfőbb két kereskedelmi gócpont Tunisz és Alexandria. Mondhatjuk, hogy csaknem az összes hajók, melyek e partvonalat meglátogatják, e két kikötőből indulnak ki. Azelőtt a kereskedelemben Maltának is óriás szerepe volt, de Tunisz okkupációja a francziák által Maltát oly gazdasági válságba hozta, melyből többé soha ki nem szabadul, s melyet eddig minden közép tengeri hatalom kizsákmányolt, csak mi nem. Malta szerepét Tunisz vette át s minthogy Tripoliszhoz közelebb van — hiszen határos vele — mint Olaszország, melytől tenger választja el, ennél fogva a francia befolyás a tripoliszi partvonal hosszában inkább érvényesül, mint az olasz, s a versenyt aligha fogja ez utóbbi kiállani.

Benghazi e tekintetben úgy Tunisztól, mint Alexandriától jóval függetlenebb s Európával inkább érintkezik, mint az említett két kikötővel. Posta összeköttetésben csak Tripoliszsal áll,

de ez összeköttetés rendetlen és pontatlan s gyakran egész télen át megszakad a közlekedés Európával. A hajók ide inkább csak betévednek, vagy egyes viharok és szelek elől ide menekülnek, de rendes menet e kikötőbe nem visz.

Alexandria helyzete sokkal kedvezőbb, mert alig van hajó, mely a Szuez csatornán való átkelés előtt Alexandriát ne érintené s mert ezenkívül Alexandria egész Egyptomnak főkikötője, minthogy a Szuez-csatorna melléki városok, mint Izmailia, Port-Said sem nem elég nagyok, sem Egyptom többi részeivel nincsenek oly benső összeköttetésben, mint Alexandria, kikötőjük pedig, melybe néhány száz hajó elférne, egyáltalában véve nincs. Mindazonáltal Afrika ez északi partvonalának kereskedelmében Tunisz nagyobb szerepet visz, mint Alexandria, s míg annak hatásköre Benghaziig is kiterjed, bár itt már csak gyengén érvényesül, addig Alexandria kereskedelmi befolyása oly messze nem terjed ki s főleg a Marmaricza kikötőit s a Barkáét is Der-náig látja el.

Ha a partvonalnak Európához való viszonyát tekintjük, — s itt kezdünk szólni először az osztrák-magyar érdekekről Afrikában — a hármas felosztást e téren is megtertarthatjuk. Tripoliszhoz az európai kikötők közül Genua fekszik legközelebb s ezenkívül Trieszt-Fiume és Marseille egyenlő távolságban; e három közül Trieszt-Fiume lenne a legfontosabb, mert Marseille csak francia kikötő, Genuának a kereskedelmi területébe pedig Franciaország nem esik bele, s így ő annak a területnek, melynek kereskedelmét Tripolisz felé közvetítené, csak egyik szélső sarkában, míg Trieszt-Fiume ama terület déli határvonalának csaknem közepére esnék s így Tripolisz kereskedelmének előmozdítására épen az osztrák-magyar Trieszt-Fiume a legalkalmasabb. Ez azonban tényleg nincs így; Trieszt-Fiume Tripolisz kereskedelmében csak közvetve vesz részt, kikötőjét évenként alig látogatja meg 1—2 hajó s így e szempontból monarchiánk a hatodik helyen áll, holott kedvező földrajzi helyzetünk az első helyen volna hivatva számunkra biztosítani, melyet ma ugya hajók számában, mint azok tonnatartalmában az olaszok foglalnak el, míg utánuk az angolok következnek Maltával, majd a francziák Tunisszal, az ottománok Konstantinápolylyal s végül a spanyolok Barcelonával. Pedig ezen államok említett kikötői nincsenek

közvetlen összeköttetésben Tripoliszszal, mert Tripoliszba hajó csak Maltán vagy Tuniszon keresztül megy és ime a nemzetközi versenyben mi csak a hatodik helyet tudjuk elfoglalni.

Benghazi helyzete a mi kikötőinkre nézve még kedvezőbb, mint Tripoliszé s itt valóban szégyenletesen állanak viszonyaink. Benghazi minden nevezetes déleurópai kikötő közül Trieszt-Fiunéhoz fekszik legközelebb és mégis osztrák-magyar rendes járatunk nincs ezen kikötőbe, hajóink ezt egyáltalában fel nem keresik, s az egész kereskedelem a görögök kezében forg, kik évről-évre több hajót küldenek ide, úgy hogy ezek a közlekedésben a második helyen állanak, s nem társulatok érdekeit szolgálják, hanem a saját szakállukra és pedig hallatlan nyereséggel dolgoznak, sőt Beughazit Syriával, Salonikival és a Fekete tenger kikötőivel is összekötik. Ime a maroknyi görög nép tökéletlen és csaknem kivétel nélkül vitorlás hajóival jelentéktelen kikötőiből, melyek nem közvetítik egész Közép-Európa áruit Benghazival, leszorítja a versenytérrel azt a kikötőt, mely Dél-Európában földrajzi fekvésében a legkedvezőbb, de a melynek jól szervezett és az osztrák-magyar kormánytól subvencionált társulata ilyenmő vállalatba kezdeni nem mer, pedig ennek a kikötőnek az utbaejtése nem volna nagy áldozatokkal járó feladat, és ennek megoldása annál is inkább biztosítaná a sikert, mert Benghazi egy más európai kikötővel sincs közvetlen összeköttetésben.

Az észak-afrikai partvonalban egyedül Alexandria az, melynek a mi kikötőnkhez való kedvező fekvését úgy, a hogy kiaknáztuk. Alexandria kikötő forgalmában mi úgy a hajók számára, mint tonnatartalmára nézve a harmadik helyet foglaljuk el, de még mindig alig egyötödét képezzük az angolok alexandriai hajóforgalmának. Alexandriához a Földközitenger európai fontosságu kikötői közül (hová Barcellonát, Marseillet, Genuát, Velenczét, Trieszt-Fiunét s talán kis részben Konstantinápolyt is számíthatjuk) épen az osztrák-magyar Trieszt-Fiume fekszik legközelebb, s egyszersmind legkedvezőbben is, s ezért igyekeznünk kell, hogy rendes járatok létesítése által az egész Közép-Európa kereskedelmének közvetítői Alexandria felé mi legyünk, s így, ily szempontból ítélve meg a magyar keresk. és földm. miniszterium elébb említett rendeletét, azt a lehető legüdvösebb

bek egyikének s a jövőre nézve a legszebb reményekre jogosító-
nak hiszszük.

Ezeket kívántuk általánosságban megjegyezni az észak-
afrikai partvonalról, három főkikötőjéről, és azok viszonyáról
egymáshoz, valamint a déleurópai kikötőkhöz; ez azon terület,
melyen jelenleg az európai államok egész serege versenyez, s a
melyben a mi osztrák-magyar tengerészetünk is részt vesz.
A következő szakaszban ki akarjuk mutatni, hogy a versenyző
államok közt mily állást foglalunk mi el, és ráutalni óhajtunk
röviden arra is, hogy a mai állás mellett mily jövőt remélhetünk.

II.

Ezentúl csupán e három kikötővel foglalkoznunk nem sza-
bad; ide kell vonnunk még Tuniszt, mely kiindulási pontja a
tripoliszi kereskedelemnek, ide még a szuezi csatorna kikötőit
is, mintegy kiegészítő függelékül Alexandria kikötő forgalmá-
hoz, Barka tartományban azonban meg kell elégednünk az
egyetlen benghazi ismertetésével, mert a többiektől Tobruk és
Dernáról semmi hivatalos jelentésünk nincs.

Tuniszban a kereskedelmi versenyben mindössze öt euró-
pai állam vesz részt, az olasz, francia, angol, görög és osztrák-
magyar. Tuniszban, már a politikai viszonyok alakulásánál fogva
is, a francziáknak van biztosítva az elsőség. Az évről-évre foly-
ton előhaladó francia gyarmatosítás; a javadalmaknak a fran-
cziák általi nagymérvű bevásárlása; a talajnak mindinkább
kiterjeszkedő ok- és észszerű feldolgozása, mi a bennszülöttekre
hatás nélkül nem maradhat; a csak nemrég alakult agrár-egyle-
tek buzgó tevékenysége; a bányák kiaknázására és a már a
rómaiak idejében fontos és híres márvány fejtésére alakult tár-
sulatok működése; a nagy kiterjedésű vasútépítés, a nagy mér-
tékben megkezdett szőlőművelés s végül a tuniszi termékek
assimilálódása az algerival, mindmegannyi biztosíték arra, hogy a
francia kereskedelem, elérvén a jelenben az elsőrangot, azt a
jövőben is megőrizze magának. Ámbár a kikötő-forgalomban a
francziák hajóinak száma az olaszokénak csak felét teszi, de ez

mitsem bizonyít, minthogy viszont tonnatartalomra nézve a francia hajók felülmulják az olaszt.¹⁾

Az olaszok helyzete Tunisz kereskedelmi versenyében elég kedvező; a forgalomban az olasz hajók száma a legtöbb, és több mint akármely más európai államé, de ezek tonnatartalomra nézve csak a második helyen állanak; hogy ezt foglalják el, azt egyedül a mi tétlenségünknek köszönhetik, mert nem az osztrák-magyar árúk nagy részét, melyet az eladási időre rendelnek meg, nem az osztrák-magyar hajók, hanem az olasz »Navigazione Generale Italiana« hajói szállítják Trieszt és Fiuméból, minthogy a mi hajóink pontatlanok, az ottani házak pedig nem kockáztathatják azt, hogy árúikat akkor kapják meg, mikor azokra már szükség nincs. Még szomorúbb ránk nézve az, hogy árúink nagyrésztét még csak nem is Trieszt-Fiuméból, hanem Lombardián át vasúton Livornóba és Genuába s onnan Tuniszba szállítják, szintén az olasz hajók.

Az angolok a Maltában beállott gazdasági válság óta ugyan elvesztették kereskedelmi elsőségüket, de elég élelmesek voltak arra, hogy Tuniszban maguknak a hajóforgalomban a harmadik, a tonnatartalomban a második helyet foglalják el. Pedig az angolok ez előnyös helyzete ismét csak a mi hanyagságunkban csirázik. Ők belátták egy Trieszt-Fiume-Malta-Tuniszi menetnek a rendkívüli fontosságát, s minthogy látták, hogy mi ez irányban a legkárhozatosabb tétlenséget tanúsítjuk, kiaknázták hanyagságunkat és a menetet létesítették.

Még a görögök is több eredményt mutatnak fel, mint mi, Tunisz forgalmában a negyedik hely az övék, a tonnatartalomban pedig erős versenyt támasztottak az olaszoknak. A mi szegény kereskedelmünk Tuniszban vajmi csekély; Tunisz egész

¹⁾ Tunisz fő kikötőjének Golettának 1885-diki forgalma.

Zászló	Bejött		Kiment		Összesen	
	hajó	tonna	hajó	tonna	hajó	tonna
Francia . . .	336	4,841	384	23,172	720	28,013
Olasz	545	6,717	569	21,617	1114	27,834
Angol	34	1,115	34	12,890	68	14,005
Görög	21	430	22	5,860	43	6,290
Osztr.-magyar .	5	5	5	2,240	10	2,245
Összesen . . .	941	13,108	1014	65,779	1955	57,377

hajóforgalmának $\frac{1}{200}$ részét, a görögök hajóforgalmának $\frac{1}{4}$ részét képezzük csak; hajóink tonnatartalmát tekintve pedig az összes hajókénak $\frac{1}{20}$, a görögökének $\frac{1}{3}$ részét tesszük.¹⁾ Az utolsó évekről szóló adatok összehasonlítása nagyon szomorú eredményt mutat fel; így 1885-ben a hajók száma felére szállt le az előző évhez képest, a tonnatartalom pedig még annál is kevesebbre. Kereskedőinknek vállalkozási kedve nincs, a tunisziak pedig az eladási időre megrendelt árucikkek szállítását a gyorsabb és pontosabb olasz és angol hajókra bizzák. Ha csak azt tettük volna mi, amit Trieszt-Fiume és az osztrák-magyar árúk szállítása érdekében az angolok és olaszok tettek, kereskedelmünk Tuniszban nem az utolsó helyen állana, hanem leszorítaná a versenyben a görögöt és magának biztosíthatná azt, amit tőlünk az angol és olasz elvett. Pedig tengeri kereskedelmünk ezen hanyatlását nem lehet árúink kereslete csökkenésének tulajdonítanunk, mert e kereslet az utolsó években lassan bár, de folyton növekedett, s így az olaszok és angolok a szállítási hasznot vonták el tőlünk.²⁾

Tripolisz kikötőjében a kereskedelmi versenyben az angol, olasz, francia, görög és osztrák-magyarok kívül még az ottomán, spanyol, norvég, német és montenegrói is részt vesz, még pedig valamennyi a mi rovásunkra, mert mindezek közt hajó számra nézve az utolsó előttiek, tonnatartalomra nézve pedig az utolsók vagyunk az egész sorozatban. Itt már azonban éles különbséget kell tennünk a gőzös és vitorlás, valamint a nemzetközi és parti közlekedésben. A nemzetközi közlekedésben főszerep jut a gőzösöknek s a vitorlás hajók azoknak csak egy tized-

¹⁾ Az osztrák-magyar forgalom Tunisz tartomány kikötőiben 1885-ik évben a következő volt:

- Kikötő	Bejött		Kiment		Összesen	
	Hajó	tonna	hajó	tonna	hajó	tonna
Goletta	5	5	5	2240	10	2245
Susa	1	235	1	49	2	284
Mehdia	2	50	2	141	4	191
Összesen	8	290	8	2430	16	2720

²⁾ A Tuniszra vonatkozó bővebb statisztikai adatokat lásd: Soretic, Handels und Schifffahrtsverkehr der Regentschaft Tunis im Jahre 1885. Jahresber. d. k. k. öst.-ung. Consulats-Behörden, 1886, XIV. p. 381–384.

részét képezik; a parti közlekedést főleg a vitorlások közvetítik, s ezek száma 30-szor mulja felül a gőzösökét. A vitorlás hajók jelentékenyen kisebb tonnatartalmánál fogva találjuk a hajók számában az egyes államok közt a viszonyok látszólagos kedvezését a versenyben kevesebb részt vevők előnyére, de éppen ezért első sorban a tonnatartalmat, azután pedig a gőzösök számát tekintjük irányadónak a versenyző államok rangjának megítélésében. ¹⁾

Tripolisz kereskedelmében tulajdonképeni versenyállamoknak az angol, olasz, francia és ottomán tekinthető csak. A versenyben ma első helyen áll az angol, mely a maltai gazdasági válságból felocsudva, Tripoliszt tekintette oly vidéknek, mint a melyen, legalább részben, kárpótlást nyerhet. De az olaszok versenyét aligha fogja kiállani; az olaszok Tunisz okkupációjából sokat tanultak s most féltékenyek Tripoliszra, s annak kereskedelmét nagyon igyekeznek magukhoz vonni. Az angolok pedig a versenyt azért nem állják ki, mert az olaszok az ő terményeiket Tripoliszba, valamint a nekik szükséges terményeket onnan maguk szállítják, nem mint mi, más államok hajóival szállítatjuk. A hazafias érzelem s a gyarmatpolitikához fűzött minden reményeik teljesülésébe vetett vakhit bizonyára oly két tényező, mely az olasznak elég arra, hogy semmi áldozattól vissza ne riadjon s tusára keljen más nemzetekkel, különösen akkor, mikor az ellenfél olyan, mint a mi tengeri kereskedelmünk, hogy a legkisebb csapásra kedvét veszti és siet a biztos révbe.

¹⁾ Tripolisz kikötőjének 1885-diki hajóforgalma :

Zászló	B e f u t o t t		K i m e n t		Ö s s z e s e n	
	hajó	tonna	hajó	tonna	hajó	tonna
angol	93	77,290	96	79,578	189	156,868
olasz	120	78,403	124	76,728	244	155,131
francia	69	69,945	69	69,945	138	139,890
ottomán	644	26,437	628	25,982	1,272	52,419
görög	129	3,043	129	3,043	258	6,086
spanyol	2	1,947	2	1,947	4	3,894
norvég	1	1,329	1	1,329	2	2,658
montenegrói . .	14	1,955	2	325	16	2,280
német	2	1,067	2	1,067	4	2,134
osztr.-magyar .	2	1,305	1	444	3	1,749
összesen . . .	1076	262,721	1,054	290,388	2,130	523,109

Tripolisz forgalmában Tunisz okkupációja óta részt vesz Franciaország, még pedig mindinkább növekvő jelentőséggel, mely élénk versenytársat állít Olaszország mellé. E tekintetben Franciaország gyarmatpolitikai céljai azonosak Olaszországgal s innen magyarázható még az a nagy buzgalom, melyet a francziák kifejtenek, hogy maguknak szép helyet biztosítsanak Tripolisz kereskedelmében; ma ugyan még Franciaország csak a harmadik helyet foglalja el, de veszedelmes versenytársa az olaszoknak. A tripoliszi postaközlekedést a francia és illetőleg az olasz kormány által subvencionált »Compagni General Transatlantique« és a »Navigazione Generale Italiana« közvetíti és e két társaságnak a hajói versenyeznek egymással a Tripoliszra nézve fontosabb kikötőkben, mint Marseille, Genua, Livorno, Nápoly, Malta, Tonnatartalomra, kényelemre, gyorsaságra, valamint a járatok pontos betartására a francia társulat hajói előnyben vannak az olasz felett s így a személyszállítás csaknem kizárólag, az áruforgalom pedig nagy részben a francia hajókra esik.

Az ottománok, kiknek, minthogy Tripolisz török birtok, a kereskedelemben elsőégi joguk volna, a negyedik helyen állanak, és forgalmuk a tonnatartalomban harmadát képezi az olasz forgalomnak, bár hajóik száma valamennyit felülmulja, sőt több, mint a többi együtt véve. Ez úgy magyarázható meg, hogy a parti forgalmat főleg az ottománok közvetítik mintegy 1232 hajóval, melyek közt azonban csak 37 gőzös van; a nemzetközi forgalomban azonban kizárólag gőzöseik vannak, melyek a »Mahsussé« török társulat hajóit s Tripoliszt összekötik Benghazi, Derna, Suda-Bay, Smyra és Konstantinápolylyal. E gőzösök azonban nagyon rendetlenek, a menetek indulása és érkezése pontatlan, daczára annak, hogy a programm, másrészt pedig a török kormány szabályzata szerint Tripoliszt minden 14 napban kellene érinteniök.

A többi államok közül a spanyol, norvég és német tényleg nem vesz részt a versenyben; de élénk része jut a kis tengeri kereskedelmű államok közül a görögnek. A görögöknek nincs hajózási társulatok, gőzösöket sem igen használnak, csak vitorlás hajókon szállítanak s minthogy a parti közlekedésben van fő-részüik, hol a harmadik helyet foglalják el, merész vállalkozó

kalandor természetükkel gyarapodnak is. Még a kis Montenegró is megszégyenít minket, s évenként 14—15 vitorlás hajót küld ide, melyek tonnatartalma több, mint a mi Tripoliszban megforduló hajóinké. 1884-ben egyetlen egy hajónk érinté Tripoliszt s onnan Maltába ment. 1885-ben osztrák-magyar zászló alatt csak egy Lloyd gőzös hozott az itteni török ezred számára gabonát, aztán üresen ment el; ezenkívül egy osztrák magyar vitorlás hajó is hozott deszkát és léczet Velenczéből, majd különféle árukkal, megrakodva Benghaziba távozott.

Az osztrák-magyar forgalom ezen hátramaradtsága nem volna szomorító, ha a mi ipari termékeinkre Tripoliszban szükség nem volna. Pedig nemcsak hogy van, de évről-évre bámulatosan növekszik. 1884-dik évben bevitelünk Tripoliszba csak 110 ezer francot képviselt, míg 1885-ben 400 ezer értékű volt, s míg 1884-ben mi a bevitelben csak a hatodik helyet foglaltuk el, s előttünk állott még Anglia, Franciaország, Belgium, Olaszország, sőt Törökország is, addig 1885-ben a negyedik helyet foglaltuk el, a versenyben Olaszországot, Belgiumot és Svájcot leszorítottuk, s előttünk még csak Anglia, Francia- és Németország maradtak. És daczára bevitelünk ily rohamos emelkedésének, hajóforgalmunk ezzel nem tart lépést, czikkeinket pedig más államok hajói szállítják oda.¹⁾

Benghazi kereskedelmi versenyében azon államok közül melyek Tripolisz versenyében élénk részt vettek, nem találjuk meg a francziát; a francziák Benghazit nem keresik fel, tuniszi hajóik területe Tripolisz, a többi hajók pedig, melyek a Szuez csatorna felé sietnek, itt nem állanak meg; a versenyben a kisebb államok közül nem vesz részt még a spanyol, a norvég és a német. E helyett azonban találkozunk két új elemmel: a jeruzsálemivel és az oroszszal.

A versenyben a feltétlen elsőség a törököké, úgy gőzőseik, mint vitorlásaik számára, amint a hajók tonnatartalmára nézve a legelső helyen állanak. A török hajók a már előbb is említett Mahsoussé társulathoz tartoznak, horderejük nagy, de pontatlan-

¹⁾ Gr. A. Wass, Tripolis im Jahre 1885. Jahresber. d. k. k. öst.-ung. Consulats-Behörden XV. 1887. p. 29—35. — S. Labi, Wirthschaftliche Tage von Tripolis im 1884. I. h. XIII 1885. p. 709—713.

nok; egyetlen pótvonalat képezik Tripolisz és Benghazai közt és érintik Maltát is; a gőzösök főleg katonákat szállítanak Konstantinápolyból Benghazai és Tripoliszba. ¹⁾

A versenyben második helyet a görögök foglalják el, kik csaknem kivétel nélkül vitorlás hajókkal közlekednek s mint-hogy Benghazit a Földközi tenger keleti medenczéjével kötik össze s érintkezésbe hozzák az ottomán birodalom többi részeivel, Egyptommal, Szyriával, Kis-Ázsiával, ennél fogva, mint-hogy más európai középtengeri állam tengerészete ily összeköt-tetést nem létesít, a görögök e téren helyüket nemcsak megtart-ják, de meg is erősíthetik, s ezt az utolsó években a görök hajók bengahazii forgalma be is bizonyítja, mert míg 1884-ben Ben-ghazi kikötőjében 60 görög hajó fordult meg 5431 tonnatarta-lommal, addig már 1885-ben 176 hajó 13,622 tonnatartalommal.

Az angolok Benghazai forgalmában a harmadik helyet fog-lalják el, s úgy látszik a görögöknek erős versenytársa, mivel azonban az angolok működése egészen más irányú s a forgalom-ban való résztvételük más természetű, a görögök fejlődését nem akadályozzák meg. Az angol gőzösök egy része ugyanis főze-lékért jön Benghaziba, hogy azt Maltába vagy Gibraltárba vigye, a másik része pedig Kelet-India felé törekedvén, Benghaziban csak azért áll meg, hogy mohamedán zarándokokat vegyen fel, kiket aztán a Vörös tengerben Djeddah állomásnál tesz le.

A többi kisebb jelentőségű államok tengeri kereskedelme Benghaziban igen kicsiny s együtt véve sem tesz annyit, mint az olasz vagy angol. Legjelentékenyebb köztük az olasz s itt ismét a mi rovásunkra van elsősege. Benghazai kereskedelmében

¹⁾ Benghazai forgalma 1885-ben :

Zászló	Be j ö t t		K i m e n t		Ö s s z e s e n	
	hajó	tonna	hajó	tonna	hajó	tonna
Török	180	43,262	176	43,086	356	86,348
Angol	12	5,635	12	5,745	24	11,380
Görög	88	6,811	88	6,811	176	13,622
Olasz	3	792	3	792	6	1,584
Osztr.-magyar . .	1	444	1	444	2	888
Orosz	1	365	1	365	2	760
Montenegró . .	2	131	2	131	4	262
Jeruzsálem . .	1	65	1	65	2	130
Összesen . . .	288	57,505	284	57,439	572	114,944

ugyanis, mint azt alább részletesen látni fogjuk, az osztrák-magyar áruk bevitele igen jelentékeny, de ezt ismét nem osztrák-magyar hajók, hanem az olasz hajók közvetítik részint Maltából, részint pedig Caneából. Maguk az olaszok különben Benghazival vajmi keveset törődnek, Afrika északi partjaira vonatkozó minden gyarmatpolitikai törekvéseik dacára s így nem szabad azt hinnünk, hogy a nemzetközi versenyben talán rendkívüli ügybuzgalmuk vetett minket olyan hátra.

Mi, osztrák-magyarok, Benghazi hajóforgalmában silány részt teszünk; Benghaziban van konzulunk s ő tanulmányozta kereskedelmünk felvirágozásának tényezőit s meg is mondta annak orvoslását. De hát a mi hajóink Chinát, Indiát keresik fel, hajózási társulataink ott akarnak meggazdagodni s azt a földet, mely kikötőnknek és az Adriának mintegy torkában van, kikerülik. Ha Benghazi forgalmi versenyében mi is előkelőbb helyet akarnánk elfoglalni, első teendőink volna az, hogy Trieszt-Fiumét közvetlenül kössük össze Benghazival; ez által leszorítanók a versenytérről az olaszt, s ez bevitelünkre nézve annál is fontosabb lenne, mert áruink Benghaziban épen a közvetett kereskedelem folytán oly magas árúak, mely más államok, p. o. az olasz és a maltaí angol áruival a konkurrencziát soká ki nem állja. Ha pedig e vonalat kiegészítenők Tripoliszig, akkor a posta közvetítésben is részt vehetnénk, s e téren sikerünk annál is biztosabb, mert a török Mahsoussé-társulat hajói rendkívül pontatlanok, s Benghazi kikötőjét sokszor hónapokig nem érintik, s ez által ezen hiányt is betölthetnők. Végül ha e vonal még Alexandriát is érintené, a zarándokok szállításában havi rendes mene-teinkkel a bizonytalanul ide jövő angol gőzösöknek is versenyt támaszthatnánk.

A montenegróiak itt a parti közlekedést közvetítik Tripoliszig és Benghazi közt. Az orosz és jeruzsálemi hajók megjelenése pedig Benghazi kikötőjében ha nem is fontos, de annyiban érdekes tény, hogy a földközi tengerben ez a legnyugatibb pont, hová e hajók eljutnak.¹⁾

Alexandria kereskedelmi versenyében azon államok közül,

¹⁾ Benghazi forgalmára vgnatkozó részletesebb adatokat lásd Fr. Petrovich, Benghazi in 1885. Jalır. ber. Cons. Beh. XV. 1887. p. 35 - 38.

melyekkel az előbbi kikötőkben találkoztunk, nem vesz részt a spanyol és a montenegrói; de négy új állam hajóival is találkoznak ezek: a dán, belga, holland, perzsa. A versenyben az évi ki-mutatások összehasonlítása szerint a vitorlások száma egyre fogy s hogy a nagyobb távolságoknál, a biztos és pontos szállításnál a gőzösök előnyben részesülnek, az természetes. Így az 1884-iki évben a hajók száma 83-mal, a tonnataralom azonban nem kevesebb mint 66.442-vel emelkedett, ami kizárólag a gőzösökre esik, mert a vitorlások tonnataralma 2291 tonnával csökkent. A vitorlás hajók száma évről-évre fogy; még 1884-ben a montenegróiaknak 7 vitorlás hajójuk fordult itt meg, 1885-ben már egy sem; a szamiota vitorlások száma csökkent, de a jeruzsálemieké, kik főleg a parti közlekedést közvetítik, emelkedett. Különben úgy ezen államoknak, mint a hollandok és perzsáknak, a hajói a nemzetközi versenyben nem vesznek egyáltalában részt, mert ezek egy gőzöst sem alkalmaznak, s csupán csekély tonnataralmú vitorlásokkal dolgoznak. A versenyben a belga és holland hajókat sem vesszük figyelembe, ezek összesen egy-egy hajót küldtek ide, melyek ugyanannyi tonnával vetettek hor-gonyt, mint a mennyivel felszedték azokat.¹⁾

¹⁾ Alexandria forgalma 1885-ben:

Zászló	Bejött		Kiment		Összesen	
	hajó	tonna	hajó	tonna	hajó	tonna
angol	620	758.324	627	772.991	1247	1,531.315
török	1007	216.105	994	204.903	2001	427,008
osztrák-magy. .	162	186.313	157	179.652	319	365.965
orosz	91	112.907	95	125.142	186	238.049
francia	90	118.800	89	117.059	179	235.859
olasz	89	63.449	91	66.479	180	129.928
görög	189	48.444	177	45.802	366	94.246
dán	18	17.920	17	17.335	35	35.255
svéd-norvég . .	7	5.280	10	7678	17	12.958
samiota	15	2.113	11	1.894	26	4.007
belga	1	1.374	1	1.374	2	2.748
jeruzsálemi . .	27	1.105	30	2.241	57	2.346
német	3	2.072	2	868	5	1.840
holland	1	204	1	204	2	408
perzsa	1	24	1	24	2	48
összesen	2321	1,534.434	2,303	1,543.646	4.624	3,078.053

Valódi versenyállamoknak Alexandria kikötőjében csak azokat tekinthetjük, akik legalább is 100.000 tonnával vesznek részt a forgalomban, ilyen pedig mindössze hat van: az angol, török, osztrák-magyar, orosz, francia és olasz. A többi államoknak tonnaforgalma a 100.000 tonnát nem haladja meg s így csak a kisebb versenyben vizsgáljuk őket. A forgalom élén áll az angol s a tonnaforgalomnak ráesik több mint a fele. Ennek az óriási részvételnek oka egyrészt az egyiptomi földön élő angol sereg, más részt pedig azon nagy összeköttetés, mely Anglia és keleti gyarmatai közt van a Suez-csatorna közvetítése által, minek következtében igen sok angol hajó akár visszatérőben, akár odamenőben Alexandriát is érinti, s a kereskedő házak egyes apróbb megbízásait, melyekre az angol kereskedő hajók mindig a legnagyobb előzékenységgel vállalkoznak, elvégézik.

A törökök a második helyet foglalják el, s közlekedésük e tartományukkal igen élénk. Tonnaforgalmuk az angolokénak csak egy negyed részét képezi, de hajóik száma az angolokénak csaknem kétszerese, mert hajóiknak csak egy tizedrésze gőzös, a többi vitorlás. Több évi adatok összehasonlítása szerint a török hajók tonnatartalma növekszik évről-évre legjobban. A nagy forgalom egyik főoka Konstantinápoly aránylagos közelsége, másrészt az is, hogy Egyptom földadata jó termés idején ellátni a többi földközi-tenger-melléki ottomán birtokokat gabonával s ezekhez viszonyítva, fekvése is meglehetősen centralis, végül pedig az, hogy e forgalomban nem csupán a Balkán-félsziget török hajói, hanem magának Egyptomnak hajórajja is bele van számítva, mely pedig főkikötőül mindenkor Alexandriát használta.

Ausztria-Magyarország Alexandria kereskedelmében a harmadik helyen áll. Sokat köszönhetünk e szerencsés helyzetben az osztrák-magyar konzulok áldásos működésének, kik a Suez-csatorna megnyitása után felismervén Alexandria előnyös fekvésének nagyhorderejű jelentőségét, a mi kikötőinkre valamint tengeri kereskedelmi politikánkra, alaposan tanulmányozták Alexandria nemzetgazdasági viszonyait s erről már 1873-ban terjedelmes hivatalos jelentést közöltek.¹⁾ Ausztria-Magyarország kereskedelme azóta itt folyton növekedett, s néhány év óta a har-

¹⁾R. Franceschi. Volkswirtschaft-Studien über Alexandrien. Wien. 1873.

madik helyen áll és jobban fejlődik, mint maga az angol s a keresk. miniszterium újabb intézkedései e fejlődést még inkább előmozdítják. Ma tonna-forgalmunk Alexandria kikötőjében az egésznek több mint egy tizedrészét teszi, az angolokénak pedig ötödrészét, mi oly arány, melynél kedvezőbbet az Alexandria nemzetközi kereskedelmében versenyző államok közül egyedül a birtokos török tud felmutatni, de még itt is az osztr.-magyar és a török közt a különbség félakkora, mint az osztr.-magyar és a versenyben mindjárt mögötte, a negyedik helyen álló orosz között.

Az orosz a negyedik helyen áll, de e helyet csak a legutóbbi időknek köszönheti; a francziák foglalták azt el 1884-ig, de azóta az oroszok megelőzték a francziákat és az ötödik helyre szoríták azokat, kik még a Szuez-csatorna megnyitása után, kevéssel az első helyet foglalták el Alexandria kereskedelmében. Egyébiránt az oroszok előnye még ez egy év eredményéből nem következtethető, mindazonáltal igen valószínű, minthogy az oroszoknak különösen a lisztipar terén igen jelentékeny érdekeik vannak, melyek, minthogy ők nagyobb raktári befektetésekre is hajlandók, igen szépen fejlődnek, még pedig a mi rovásunkra. A francziák azonban a kereskedelmi piacon mindinkább hanyatlanak, e hanyatlás azonban nem a forgalom határozottabb csökkenésében, hanem annak a többi államokéhoz viszonyított lassúbb fejlődésében áll, mi különösen Tunisz elfoglalása óta jelentékeny. — A francziák és oroszok meglehetősen egyenlő tonna-forgalma a mienknek csak $\frac{2}{3}$ részét teszik, a mi pedig a kettő fejlődését illeti, az oroszok évről-évre sokkal rohamosabb előrehaladást mutatnak, mint a francziák.

A nagy nemzetközi versenyben az olaszoknak jutott az utolsó hely, vagy ha azon különbség nagyságát tekintjük, mely az előtte álló francia közt egyrészt, az utána következő görög közt másrészt van, bátran sorolhatjuk Olaszországot az Alexandria forgalmára nézve jelentéktlenebb államok közé és ezen eljárásunk annyival is inkább indokolt, mert a nagyversenyben résztvevő államok egyike sem mutatja azt az elszomorító eredményt, hogy a tonnaforgalom ténylegesen csökkent volna az előző évekhez képest, sőt valamennyi emelkedett, csak az olasz csökkent, még pedig több mint 7000 tonnával, a minek főoka a

mi kereskedelmünknek felvirágzásában, másrészt a görögök fejlődésében rejlik.

A görög és az olasz közt kezdetben nagyobb különbség volt, de most, míg a görögök forgalma egyre növekedett, az olaszoké pedig fejlődésében kezdetben megállt, majd ismét hátraesett, a különbség tetemesen megapadt s Görögország most mindezt elkövet, hogy Olaszország tengeri kereskedelmének súlyosítását e téren minél jobban kiaknázza, s mihez Görögország kedvező fekvése, Alexandriához való közelsége, annnyival is több reményünk lehet, mert éppen ezen kedvező fekvés folytán vitorlás hajóikat is igen jól alkalmazhatják.

A többi államok részvétele ma még jelentéktelen; igen gyors fejlődést mutat a dán, mely Alexandria 1884-diki forgalmában két hajóval s csak 1482 tonnával vett részt, 1885-ben pedig 35 hajóval s 35.255 tonnával, erős súlyedést mutat ellenben a svéd és norvég 20.000 tonnáról 13.000-re. A német kereskedelem nem fejlődik, de nem is hanyatlik, stagnál. A samioták és jeruzsálemiek azonban évről-évre csökkennek; a montenegrói 1884-ben még küldött vitorlásokat Alexandriába, 1885 óta azonban már nem. A holland, belga és perzsa ma még számot sem tesznek. ¹⁾

A Szuez-csatorna kereskedelmi forgalmával mi itt nem foglalkozhatunk, a csatornán átkelő hajók számából és tonnátartalmából következtethetünk ugyan a távol keleten folytatott kereskedelmünk fejlődésére, de ezek nem érintik Észak-Afrika kikötőiben érdekeinket s így ezeket tárgyalásunk keretén kívül hagyjuk. A Szuez-csatorna két kikötőjével azonban, Port-Szaidal és Szuez-zel, foglalkozni kötelességünk, mit annál szívesebben teszünk, mert itt viszonyaink meglehetősen kedvezőek.

Port-Szaid helyzeténél fogva a csatorna északi bejárásánál meglehetősen kietlen vidék közepén, egyedül a külföld beviteli cikkeiből kénytelen élni. A szállítást az »osztrák-magyar Lloyd«, a francia »Messageries Maritimes«, az egyiptomi »Khedivie« és az orosz »Compagnie Russe« rendszeresített menetekkel közlekedő hajói közvetítik. A kereskedelmi forgalomban az első hely

¹⁾ V. Dencsar, Alexandrien in 1885. Jahresber. Consul. Behörde 1886: XIV. p. 360–374. Főleg számadatokat közöl, azok minden bővebb magyarázata nélkül.

az angoloké, kik főleg köszenet — mely egyszersmind a főkivitel czikk — szállítanak ide. A második hely az osztrák-magyaroké, minek főoka abban rejlik, hogy a rendszeresített járatok közül a Lloyd részéről Port-Szaidot hetenkint kettő érinti, az egyik tovább megy Alexandria, a másik Syria felé, míg a többi társulatoknak hetenkint csak egy vonaluk van. Ezeken kívül Európából sok árut hoznak a csatornán átkelő hajók is, de Indiából és Kelet-Ázsiából a bevitel jelentéktelen. A várost élet szükségletekkel a görög hajók látják el, de utánuk a mi kereskedelmünk áll első helyen; itt általában véve élénken érezhető Trieszt-Fiumének közelsége és a vele való gyakori közlekedés, mert minden ruhanemű, butor, fa és sör csaknem kivétel nélkül Trieszt-Fiuméből kerül ide, még pedig úgy, hogy a vevők maguk nem ügynökök által, hanem közvetlenül a nagy trieszt-fiumei házakban teszik megrendeléseiket, s a görög kereskedő még a legkisebb mennyiséget is maga hozatja. ¹⁾

A fizetés Port-Szaid kereskedőinél ugyan nem rendes de elég biztos. ²⁾

Szuez kereskedelmi fejlődése az utolsó évek folyamán elég kedvező volt reánk nézve, ha tekintettel vagyunk ama viszonyokban beállott változásokra, melyek a Vörös tenger kikötői és az európai kikötők összeköttetésére vonatkoznak, mert azáltal, hogy a kikötők az utolsó időkben egymással közvetlen érintkezésbe, léphetnek, Szuez kereskedelme, mely azelőtt a Vörös tenger ki-

¹⁾ Port-Szaid kikötő-forgalma 1885-ben.

Zászló	Hajó	Tonna
Angol	372	388.696
Osztrák-magyar	110	106.942
Török és Egypt.	501	72.251
Orosz	57	71.631
Franczia	51	66.355
Görög	29	14.224
Olasz	11	8.521
Dán	3	2.975
Amerikai	2	1.462
Norvég	1	302
Összesen	1137	733.359

²⁾ G. B. Confalonieri, Ismailia. Jahrber. Consul. Beh. 1887. XV. Nr. 1. p. 43—62. — Dr. K. R. v. Goracucchi, Port-Said. J. h. p. 38—40.

kötőit is ellátta, jelentékenyen hanyatlott, s a közvetítéssel járó hasznoktól elesett, másrészt pedig az európai áruk helyi fogyasztása is csökkent. Az európai árukat a subventionált társaságok gőzösei hozzák ide, ezek közt első helyen áll az »osztrák-magyar Lloyd« s a beviteli cikkekét szállító hajók nagyobb része ennek képezi birtokát. Hasonló kedvező viszony nyilvánul ránk nézve a kivitelben is. A Lloyd után első helyen áll a francia »Messageries Maritimes« társulat évenként 25000 frenyi kivittel, a melynek azonban négyötöd része utazói illeték a Franciaország vagy Ausztrália felé utazó személyek részéről, mert erre a célra a Lloydnak nincsenek járatai. Az angol »Peninsular and Oriental Company« 1885-ben 500 £ árut vitt ki, míg az olasz »Società Generale di Navigazione Italiana« e tekintetben még ennél is kevesebbet tud felmutatni.¹⁾

És ezzel bevégeztük Észak-Afrika általunk érdekelt kikötőinek forgalmi áttekintését. Láttuk, hogy Észak-Afrikában érdekeink vannak! és a számok mutatják meg, hogy az érdekek mily mélyen gyökereznek a tárgyalt partvonal kereskedelmi életében, nemzetgazdasági viszonyaiban. A hol többet áldoztunk, ott az eredmény is több volt, s a nyugati kikötőkben tengeri kereskedelmünk egyedül a mi hanyagságunk miatt maradt hátra. Tuniszban az ötödik, Tripoliszban a tizedik, Benghaziban az ötödik, Alexandriában a harmadik, Port-Szaidban a második, Szuezbén az első helyen állunk; mindenütt egyetlen egy követeléssel találkozunk, s minden kikötőben egyetlen egy feltétel teljesítése a legnagyobb virágzásnak indíthatná kereskedelmünket és ez az egy lépés a nemzetközi versenyben a tárgyalt partvonalon nekünk az első helyek egyikét biztosítaná és ez az: hogy létesítsünk egy rendes hajózási menetet, mely érinti Maltán keresztül Tuniszt, Tripoliszt és Benghazit s összekapcsolja ezeket közvetlenül Fiumével.

¹⁾ A. Margutti, Handel von Suez im Jahre 1885. I. h. 1887. XV. Nr. 1. p. 40—42.

Szeszadótörvényhozásunk és a szeszfőzés kisipara az állampénzügyek és az alcoholismus szempontjából.

Fölolvasta a M. T. A. nemzetgazdasági bizottsága 1888. január hó 28-án tartott ülésén

Bosányi Endre.

Már több éve, hogy a szeszadó és vele kapcsolatban a szeszipar gazdasági s politikai közvéleményünknek ugraszólván napi kérdésévé lett. Más államokban is egyik legmodernebb államgazdasági kérdés a szeszadó, a mennyiben az államok pénzügyi gazdaságában csaknem általános törekvés: ez adóból minél nagyobb bevételekre szert tenni, de míg a külföldön a szeszadónak mint önálló bevételi forrásnak kifejllesztése inkább egyoldalú állampénzügyi feladat, és célként áll előttünk, nálunk az ez irányú mozgalom magából az érdekelt ipar helyzetéből keletkezett.

Szeszadótörvényhozásunk legujabb történetét ismertnek tételezve fel, csupán főbb vonásokban lesz szükséges az idevonatkozó viszonyokat vázolni. A szeszadó az osztrák-magyar monarchiában, egészen a legutóbbi időkig, alárendelt bevételi forrása volt az államnak, nem is lehetett más, mert a megadóztatási rendszer egyik legtökéletlenebb formája volt az ismert adóztatási módoknak.

Az 1884. évig ugyanis maga a gyártás szolgált a megadóztatás alapjául, az adótétel bizonyos feltevésszerű gyártási eredményekre volt alapítva, jelesül a feldolgozott nyers anyagok elerjesztésére szükséges ürtartalom és időtartam után számított bizonyos feltevés szerinti gyártási eredmény, azaz szesznyeremény és erre vettetett ki maga az adótétel, meglehetősen mérsékelten kimért összegben. Ez a rendszer: az ugynevezett átalányozási rendszer, nem csak nálunk, de mindenütt, hol alkalmaztatott, a legtökéletlenebbnek bizonyult állampénzügyi szempontból, mert szinte természetes következménye az volt, hogy a megadóztatás alapjául szolgáló föltevésszerű arányokat az ipar

nyomról-nyomra meghaladta, azaz tényleg nagyobb gyártási eredményre törekedett, mint a mennyi a megadóztatás alapjául szolgált, törekedett jelesül úgy az erjesztési ürtartalmat, mint az annak befejezésére előírt időtartamot jobban kihasználni, mint a hogy azt a törvény feltevése szerint kihasználni lehetett vala s így közvetve az állampénzügyi érdek rovására, de legalis módon kevesebb adót szolgáltatott a kincstárnak, mint a mennyit az a törvényben meghatározott adó-egységtételként a szeszre kivetett. E rendszernek egy nevezetes hatása nálunk is az volt, hogy a gyártás tökéletességét, az adóelőnyök kihasználására irányuló törekvés nyomán, hatalmasan fejlesztette, oly műszaki haladásra vezetve az ipart, melyet még néhány évtizeddel ezelőtt is lehetetlennek tartottak volna. Hiába emelte a törvényhozás időnkint az adó alapjául szolgáló nyereség-arányszámokat, az ipar nyomban bebizonyította, hogy még többet is tud produkálni az adott ürtartalomból az adott időtartamban, szóval a törvény fölvetései mindig hátramaradtak a valósággal szemben. E rövid jellemzésből is kivehető, hogy az u. n. átalányozási megadóztatás rendszere kitűnően alkalmas arra, hogy a szeszipart kezdetleges viszonyokból nagyra nevelje, de kivehető az is, hogy mihelyt a gyártás tökéletessége bizonyos fokot elért, e rendszer egyszerűen túlélte magát s az állampénzügyi érdekek kielégítésére többé nem alkalmas.

Ez a rendszer teremtette meg hazánkban is, speciális gazdasági viszonyok, jelesül nagy kiterjedésű tengeri-termesztésünk kedvező hatása mellett, a szeszgyártás iparát oly hatalmas dimenziókban, minőket más államokban alig ismernek. E rendszer fejlesztette a szesztermelést — az ország nagy gazdasági hasznára — igen nevezetes mérvéig aránylag nagyon rövid idő alatt (a szeszipar története hazánkban mindössze még csak alig 30 éves multra tekint vissza) s e rendszernek köszönhető az is, hogy hazánk egyik legtekintélyesebb export-indusziája a szeszfőzésben keletkezett, melynek főrugója az érintett adóbeli előnyöknek a teljes adó visszatérítése által fokozott érvényrejutásában rejlett. Természetes, hogy az adóelőnyök kihasználására a műszaki haladás segélyét a hazánkban örökös tökehiánnyal küzdő mezőgazdaság kevésbé volt képes igénybevenni, mint a szeszgyártásra vállalkozó ipari tőke, a mi oly érdekkellentétet léte-

sített az ország gazdasági viszonyaiban, melyek tarthatatlan volta nem kis részben siettette a pénzügyi igények által is indokolt reformot. Szeszadótörvényhozásunk 1884-ben rendszert változtatott, életbeléptetve a kész termény mennyiségének ellenőrzésére alapított u. n. terményadót, mely mint adóreform, kétségkívül a leghelyesebb principiumot juttatta érvényre, de sajnos, épen e helyes principiumokon mély sebeket ejtett a nem elég körültekintéssel, nem elég erélylyel és következetességgel keresztülvitt alkalmazás, mely főként gazdasági életünk körülményeit hagyta figyelmen kívül. Ismeretes ugyanis, hogy a terményadó csak az ugynevezett nagyipari gyártelepekre nézve alkalmaztatott s a gazdasági szeszfőzdek, melyek hazánkban csak meghatározott maximális termelőképessegig (50 hl. erjesztő ürtartalomig) ismertetnek el a törvény által gazd. jellegűeknek, meghagyattak az átalányozási rendszer érvényessége alatt. A közelmúlt pái év siralmas viszonyai megmutatták, hogy valamely reform, ha principiumai nem alkalmaztatnak teljesen, nem válhat be reformnak. Az átalányozás adóelőnyjeinek hatása által nagyra fejlesztett, lendületes és jutalmazó kivitelre szert tett ipari szeszgyártás úgyszólván átmenet nélkül elvesztvén eddigi helyzetének támaszait, tényezőit, hirtelen a túltermelés válságába jutott, melyből bármely más ipar hamarosan tud menekülni, csak a számos gazdasági érdekekhez fűzött, általunk jóformán lebilincseltsz szeszipar abból egyhamar ki nem bontakozhatott, az adóelőnyök megvonásával egyszerre megszüntetett indirect kiviteli praemium miatt a belfogyasztás piacain megrekedt az eddig kivitt szeszmenyenyiség is, az ipar versenyképessege megbénult az egyes külföldi államok által szerencsétlenségünkre épen ez időben létesített exorbitáns direct kiviteli praemiumokkal — jelesül a szomszéd Románia 25 frt praemiuma segélyével saját kiviteli fapiaczainkra özönlött szesz versenyével — szemben, s mindez még hagyján, a belfogyasztás terén váratlanul támadt hazai iparunkra a monarchia másik feléből az átalányozás nevelő hatása alatt hirtelen megizmosodott gazdasági szesziparának az adóelőnyök által elősegített versenye, mely — s ez igen nevezetes módon illusztrálja, a mit előbb az 1884-iki reform alkalmából gazdasági viszonyainkra fordított, nem teljes gondról voltam bátor említeni — egyenesen végzetesnek bizonyult nemcsak az ipari szeszgyár-

tásra, de hazánk mezőgazdasági iparára nézve is, mely korántsem rendelkezett a termelés, a gazdaságvitel oly előnyös és fejlett viszonyaival, mint az osztrák tartományok. Mindezek a körülmények úgyszólván rögtönösen válságba sodorták iparunkat, a nélkül, hogy az átalányozás által fejleszthetni vélt gazdasági szeszfőzés a legcsekélyebb előnyös helyzetbe jutott volna, s e válság rövid pár év alatt, az 1884 októberrel kezdődött campagne óta milliókkal csökkentette az ipartelepekben fennállott nemzeti vagyont, magával sodort sok fontos gazdasági érdeket, jelesen a szesziparral kapcsolatos hízalás által szép fejlődésnek indított állattenyésztést s romba döntött számos industrius existenciát.

Szeszadótvörvényhozásunk, a szeszipar válságával szemben, soká tétova helyzetben maradt. Az ipari érdekeltek vészkiáltásai tulzottnak látszottak, míg a válság félreismerhetlenül nyilvánult a szeszadóbevételekben, melyek az 1884-iki reformmal elérhetni vélt összeget egy évben sem közelítették meg. E tény félreismeréséből indult ki az a mozgalom, mely, mint bevezetőleg említém, a szeszadót napi kérdéssé tette. Az ipari érdekképviselőt maga táplálta legbensőbben e mozgalmat, mely — utalva a külföld törvényhozásában is épen ez idő szerint megindult valóságos forradalmára a megadóztatás eszméinek — rendszerváltoztatást sürgetett, mint mely veszélyeztetett existenciáját helyreállítani, de egyuttal az állam pénzügyi igényeinek kielégítésére gazdagabb forrást nyitni lenne hivatva. Ezen mozgalom hullámcsapásai vitték gazdasági és politikai közvéleményünket ahhoz a parthoz, mely az állam pénzügyi megerősödésének ígért földjét helyezi kilátásba, mozgalom kényszerítette törvényhozásunkat ez újabb szeszadó-reform munkájába, mely — mint említém volt — nevezetesképen nem az egyoldalú állampénzügyi momentumok hatása alatt érleltetett meg, de ezuttal hazánk egyik emi-nens gazdasági kérdését lesz hivatva megoldani.

1887. május hóban a pénzügyminiszterium által a szeszadóreform ügyében egybehívott szaktanácskozmány elé terjesztett és általa végigtárgyalt kérdőpontokból ítélve, a kormány szándéka első sorban az 1884-iki szeszadóreformmal életbeléptetett terményadó-render további kiépítésére irányult, amennyiben annak a gazdasági szeszfüzdekre való kiterjesztésének módozatai

íránt kívánta a szakértők véleményét meghallgatni, továbbá az átalányozási rendszer adóelőnyeinek kizsákmányolására irányuló törekvések visszaszorítása, a szesz kivitel miként való fentartása, végül a szeszfőzés kisiparának mely módon való rendezése voltak lényegileg a szándékolt reform alapgondolatai, melyek megtestesítésére a szakértők véleménye kívántatott. Az enquête több napig tartó, a szeszipar fontos érdekeinek méltó képviselőjét tanúsító tanácskozással felelt meg az eléje kitűzött feladatnak; de az eszmék ama forradalma, mely a szeszadótörvényhozás terén a közelmúltban tapasztalható, az enquête szellemét is uralta, jelesül a német szeszadótörvényhozási mozgalom szelleme itt is megrendítette a szesz megadóztatására inaugurált rendszert s ha a monarchia két állama közt létrejött megegyezés szerint tervezett reform eddig tudomásra jutott alapgondolatai valóknak bizonyulnak, pénzügyeink s államgazdaságunk egészen új irány felé forduland.

A szóban lévő, az érdekelt közvélemény által lázas izgatottsággal várt reform szerint szeszadótörvényhozásunk teljesen szakítana a megadóztatás eddigi rendszereivel s direct fogyasztási adót róna ki a szeszre, melyet az ipar az eddigi értelemben többé nem közvetítene, illetőleg melynek a fogyasztásra való áthárítása többé feladatát nem képezné, hanem a mely csak akkor válna esedékessé, ha a termelt szesz a termelés színhelyéből, magából a gyárból a fogyasztásba menne át. Ez a fogyasztási adó, — mely természetesen a kereskedést nem gátolná, a mennyiben a szesz a szabad forgalomban az adóterhet nem viselné, azaz csak akkor róna le az adót, ha a kereskedés útján a fogyasztásba ment át — meglehetősen nagy összeggel vettetnék ki — érdekelt körökben az új adótörvény útján elérhetőnek nyilvánított bevételi előirányzatból azt calculálták ki, hogy az új adó legalább 25—30 frt, esetleg 35 frt is lesz, a mi az eddig érvényben volt 11 frt adóhoz képest tekintélyes adóemelés ugyan, de a külföld némely államában érvényben levő exorbitáns adókhoz * viszonyítva, még mindig enyhe tehernek mondható. Csak-

* Adótételek pl.:

Anglia	247 frt.,
Franciaország	179 frt.,
Olaszország	91 frt stb.

hogy ez az adóteher még fokoztatni is céloztatnék a fogyasztás fejlődése arányában, a mennyiben az egész országra nézve, bizonyos minimális szeszfogyasztás tételeztetvén fel, ennek mennyisége határozott összegben, pl. évi 800,000 hl-rel állapíttatnék meg s az ezen mennyiségen felül termelt és fogyasztásba jutó szesz már 10 frttal nagyobb adóteherrel: 35 – 40 frt, esetleg 45 frttal sújtatnék. A felvett minimális szeszfogyasztási mennyiség az ipar két fő cathegóriája: az ipari szeszgyárak és gazd. szeszfőzdek közt a legutóbbi évek — hallomás szerint a legutóbbi három év — termelési átlaga arányában osztatnék fel, contingentáltatnék. úgy, hogy pl. valamely eddig napi 100 hl. szeszt előállított gyár ezentúl az olcsóbb adóteherrel csak mintegy 50 hl. szeszt főzhetne, az arány természetesen úgy számíttatván ki, hogy az ország eddigi ténylegesnek felvehető szesztermelése, s az említett minimális szeszfogyasztás egybevetéséből származó kulcs szerint osztatnék ki minden egyes gyárnak az olcsóbb adóval főzhető szesz, míg a nagyobb teherrel előállítani kívánt szesz mennyisége korlátozás alá egyáltalában nem esnék. A szesztermelés ellenőrzése úgy történék, mint a hogy az eddig a termény mennyisége és foktartalma szerint megadóztatott gyárakban több év praxisa alapján kipróbáltatott, t. i. az önműködő szeszmérőgépek segítségével, melyek úgy az ipari, mint a gazdasági szeszfőzdekben egyaránt alkalmaztatnának. Természetesen azonban a termelés ellenőrzése arra is kiterjedne, hogy a contingentált mennyiségen felül az egyes gyárak mennyit állítottak elő, e szerint nemcsak maga a termelés, de valószínűleg a készletek is pénzügyi ellenőrzés alá esnének annak megállapítása céljából, hogy az engedélyezett contingentált mennyiségen felül mennyi, a nagyobb adóteher alá eső szesz jutott az illető gyárból a fogyasztás forgalmába.

A vázlat szerint a szeszdóréformnak a német új szeszdó-törvényhozástól átvett alapgondolata az, hogy csak annyi szesz állíttassék elő az országban, a mennyit a fogyasztás tényleg felvenni képes, mely korlátozás lényege a túltermelés végzetes hatásának megakadályozásában rejlik. A reform ezen lényege meg lehetősön rokon a szeszmonopolium alapgondolatával, melynél a termelésnek srórosan a fogyasztás szükségletéhez igazítása szintén sarkalatos elv. Ama kérdés előtt állunk már most, mivel in-

dokolható az állam befolyása az ipari termelésre, mit jelent az, hogy az állam a kisebb és nagyobb adóteher megállapításával, illetőleg az ezen tényező segélyével élesen megszabható fogyasztási mennyiség korlátozásával a szeszipart állami fenhatósága alá veszi?

E reform — alig kell mondanom — az államok pénzügyi gazdaságában novumot jelent, mely csak nyomós okok által indokolható. Ez okok azonban tényleg felismerhetők a következőkben:

A szeszfőzés nem önálló ipar. Vonatkozásai a mezőgazdasághoz oly bensők, oly számosak, hogy ez ipar existenciája egyuttal fölöttébb fontos gazdasági érdekek érvényesülését is jelenti. A szeszipar a szegény talajok főterményének: a burgonyának értékesítését teszi lehetségessé s kiterjedt tengeri termesztésünknek is főfogyasztója, a szeszfőzés hulladéka: a moslék, mint kitűnő tápdús takarmány, a marhahizlalás legsikeresebb eszközét szolgáltatja, közvetve tehát a baromtenyésztés egyik legfontosabb érdekét szolgálja, végül a hizlalással gazdasági czélokra rendelkezésre jutó trágya visszaadja a földnek mindazt, a mit a növénytermeléssel belőle kivettünk, a szesziparral kapcsolatban tehát a gazdasági értékek állandó forgalma érvényesül, a racionális termelés kiszámíthatlan előnyére. Virágzó szesziparral, virágzó mezőgazdaság jár karöltve, tespedő szeszipar mellett gazdasági fejlődés a mi viszonyaink között — a mezőgazdaság még jórészt a jövőben teljesítendő reformmunkájával szemben — alig képzelhető. A szeszipar válsága megrázza a mezőgazdaság építményét, visszaveti az intensív gazdaságvitelre irányuló törekvéseket, elzárja az állattenyésztés fejlődését, a tenyésztés értékesítési esélyeit kevesbiti, a trágyatermelés csökkentésével a növénytermelés racionalitását megakadályozza. Nem phrasis tehát, ha azt állítom, hogy a szesziparra fordított gond egyuttal a legfontosabb gazdasági érdekek istápolására is irányul, miből következőtve, az államra nézve nem lehet közömbös ez ipar helyzete, mert vele kapcsolatban a mezőgazdaság legéletrevalóbb érdekeire terjeszti ki figyelmét. Ezt az ipart crisisektől védeni kell, mert ha válságba jut, rendszerint sok egészséges gazdasági érdeket temet el magával, s tudvalevő, hogy a mezőgazdaságban semmi sem veszedelmesebb, mint az ilyen eltemetett érdekek

visszahatása, mely rendszerint a nemzeti vagyonosodás rovására évekkel veti vissza a különben is nehézkesebb természetű gazdasági fejlődést. A szeszipar fentartása és fejlesztése e szerint elsőrangú gazdaságpolitikai feladat, mely különösen kevésbé fejlett mezőgazdasági viszonyok közt domborodik ki, az állam nem zárkozhatik el tehát ez iparnak gazdasági jelentősége előtt s minden eszközt fel kell hogy használjon arra nézve, hogy ez az ipar válságba ne jusson.

Erre pedig biztosabb mód nincs, mint a termelés befolyásolása. Igaz ugyan, hogy egészséges viszonyok között az ipari termelés szabályozója a kereslet szokott lenni, csakhogy ez a tényező épen a szeszre nézve fölöttébb megbízhatatlan és változó, a mihez az is hozzájárul, hogy a szesz nem egykönnyen eltartható czikk, melyen a termelőnek — a ki a legritkább esetben van abban a helyzetben, hogy szeszét raktározhassa — gyorsan kell túladnia. Az állam által a termelésre gyakorolt befolyás tehát ugy a gazdasági, mint az ipari érdekek által indokolható, de még ehhez hozzájárul az is, hogy a nagyobb adóteherrel kapcsolatban álló termelési korlátozást fontos közegészségügyi és társadalmi tekintetek is indokolják, mert kétségtelen, hogy a fogyasztás megnehezítésére a nagy adó egymagában még nem oly sikeres eszköz, mintha azzal kapcsolatban magát a termelést is korlátok alá vetjük.

A másik lényeges momentum az állam pénzügyi érdeke. Abban a tényben, hogy a termelésre befolyás gyakoroltatik, egyszersmind az állam bevételeinek biztosítására irányuló gond is nyilvánul, mert természetes, hogyha minimális fogyasztásra szoríttatik vissza a termelés, a pénzügyi kincstár a legrosszabb esetben ezen minimális fogyasztásnak megfelelő adóbevételre tesz szert, e szerint helyes pénzügyi politikát folytat, midőn ezen minimális bevételt biztosítja magának.

Bár a reform ezen két, indokoltnak látszó lényeges vonása oly keretet alkot, melybe az ipari jólét remélt jövője igen jól beleillik, még számos eddig nem ismert részlettől függ, vajjon szeszdótörvényhozásunk új iránya megfelelhet-e a várakozásoknak. A törvényjavaslat még nincs a képviselőház asztalán, tüzetes méltatásába még nincs alkalmunk bocsátkozni, csupán arra kell tehát szorítkoznom, hogy azokat a főbb irányokat emeljem

ki, melyekben az új törvényhozásnak üdvös hatásának kell lenni. Így jelesül az ipari és gazdasági szeszgyártás között eddig ugyszólván a törvényhozás által létesített érdekellentét oly módon való kiegyenlítése, hogy a hazai gazd. szeszgyártás megerősödhessen a nélkül, hogy a szintén nevezetes missióval bíró ipari szeszgyártás tönkretételnek, a hazánk és az osztrák tartományok közt eltérő gazdasági viszonyaink által okozott ellentétek elsimítása, a fogyasztási minimális mennyiség szerencsés eltalálása, az átmeneti intézkedések stb., mind oly kérdések, melyek e reformmal össze vannak forrva, a melyek részletes ismerete nélkül magáról a törvényjavaslatról sem lehet ítéletet mondani. Egyelőre csak annyit mondhatunk, hogy bár törvényhozásunk idegen térre lép a szeszdó tekintetében, bár a bizonytalanba látszik helyezni az adóbevétel sarkköveit, a főbb vonásokban jelzett lényeges iránya e törvényhozásnak az iparra és az állampénzügyekre nézve biztató és ha a törvény harmonikus egészszé alkottatik a részletek ügyes, körültekintő beillesztésével, alkalmasnak tartjuk azt a szeszipar fontos kérdésének végleges rendezésére. Míg a szóban levő reform egészen új helyzetet teremt a tulajdonképeni szeszipar: az ipari szeszgyártás és a mezőgazdasági szeszfőzés szempontjából, jóformán nem változtat a hazánkban szintén igen tekintélyes harmadik ipari cathegoria: a szeszfőzés kisiparának viszonyain, melyekkel a m. t. bizottság szives engedélyével részletesen kell foglalkoznom.

Hazánkban a szeszfőzés kisiparának nevezhetők azok a kisebb és egészen kicsiny szeszfőzdék, melyek a szeszdótörvényhozásunkban eddig követett megkülönböztetés szerint még a gazdasági szeszfőzdék minimális termelési arányain is alul vannak, jelesül erjesztésre szolgáló edényeik ürtartalma a 17 hl.-t sem éri el.

Osztályozásunk az eddigi szeszdótörvény értelmében a főzőkészülék termelőképessége szerinti átalányozás vagy pedig szabad egyezkedés, megváltás alapján való megadóztatás szerint történt, de általában kisüstök neve alatt szerepelnek s gyümölcsöt, bortermelési hulladékokat, lisztes anyagokat stb. dolgoznak fel. Ezekhez a kisüstökhöz sorolható végül az országban engedélyezett adómentes szeszfőzés, melyet törvényhozásunk a sajáttermésű anyagokból, saját fogyasztásra, az adó alól felszabadít.

Mielőtt ezen igen kiterjedt mértékben fennálló cathegoriáról véleményyt mondanék, a létező állapotokat kell vázolnom.

Van az országban — Horvát-Szlavonországot és a határörvidéket is bele értve, az 1885/6-iki szeszfőzési idényre vonatkozó statisztika szerint — 116,799 kisüst, melyek, mint említém, lisztes anyagokból, gyümölcsből, törkölyből stb. főznek közvetlen fogyasztásra alkalmas pálinkát. 1879/80-ban a kisüstök száma még csak 79,672 volt, azóta fokozatosan az említett tekintélyes számra emelkedett. Ezen 116,799 kisüst közül feldolgoztak lisztes anyagokat 5358, gyümölcsöket 83,046, szőlőtörkölyt 30,626, borseprűt 24,460 kisüst. Az adóstatisztika szerint ez a 116,799 kisüst előállított összesen 129,278 hl. 100 foku szeszt, az általuk beszolgáltatott adójövedelem pedig 1.199,121 frtot tett ki. Igen fontos momentum e kisüstök statisztikájában, hogy 79,703 kisüst adószolgáltatása 5 frtnál kevesebb, 20,444 10 frtig. 13,740 50 frtig, 2,028 100 frtig, 701 200 frtig és 183 200 frttól 1000 frtig terjedő adóösszeggel szerepel. A kisüstök fejlődésének statisztikája fölöttébb érdekes ugyan, de be kell, hogy érjem, a létező állapotot feltűntető főbb adatok felemlítésével, hozzátéve mindjárt azt is, hogy egyetlen európai államban ily kiterjedésben a szeszfőzés kisipara nem áll fenn, s csupán hazánkban találunk ily számarányban kicsiny és legkisebb szeszfőzési ipari existenciákat.

Első sorban azt kell kérdeznünk, mi az oka annak, hogy e kisipar ily nagy mérvéig fejlődött, minő gazdasági, pénzügyi és egyéb okok birhatták rá törvényhozásunkat ez ipari cathegoria szokatlan nagymérvű fejlesztésére?

Vizsgáljuk előbb röviden e kisipar természetét pénzügyi és nemzetgazdasági szempontból. Ha fontolóra vesszük, hogy ily egészen kis üzem, melyben közvetlen fogyasztásra alkalmas pálinka készül, 100,000-nél több van az országban, azonnal az kell, hogy tűnjék szemünkbe, hogy ezek, illetve ellenőrzésük az adókinctárra a legnagyobb, tökéletesen soha meg nem oldható feladatot rója. Igaz ugyan, hogy a szeszfőzés kisipara, mivel főleg csak gyümölcsöt és borhulladékokat dolgoz fel, leginkább az őszi és téli hónapokra terjedő üzletet tart fenn, tehát szakadatlan ellenőrzés nem szükséges, de viszont éppen abban rejlik a legyőzhetetlen nehézség az adókinctárra nézve, hogy ez a nagyszámú

üst aránylag rövid ideig, de mind úgyszólván ugyanazon időszakban van működésben, teljes ellenőrzésük tehát egész ármádia pénzügyőri közeget venne igénybe. Tagadhatatlan továbbá, hogy az adóbeszedés költsége épen a kisipar köréből aránytalanul nagy s bár nincs megbízhatón kiszámítva, hogy mennyi esik az adóbeszedési költségekből a kisüstökre, világosan áll előttünk a 116,000 kisüst által szolgáltatott 1,199,000 frt adóbevételi összegnek némi megfontolása után, hogy a pénzügyi kincstárra szorosan pénzügyi szempontból nem lehet kellemes egy ily kiterjedt, az egész országra elágazó, a legkisebb faluban is gyökeret verő ipar fennállása, és hogy ezek adójának beszedési költségei az elképzelhető legdrágábbak.

Keressük — tisztába hozva ezen, bizonyára eléggé nyomós adófiskális motivumot — ama nemzetgazdasági indokokat, melyek a szeszfőzés kisipara mellett szólhatnak. Mint említők, a kisüstök túlnyomólag gyümölcsöt s borhulladékokat dolgoznak fel. A gyümölcsfélék természetesen gazdasági szempontból fölöttébb fontosak, s régebben az ezek szeszszé való feldolgozása mellett első sorban ama körülmény szólt, hogy a gyümölcs csak nehezen volt szállítható, illetőleg hiányzottak nála a különféle értékesítési esélyek. Régebben a bő gyümölcsstermással nem tudtak mit kezdeni, s kénytelenek voltak belőlük pálinkát főzni, manapság azonban a gyümölcsből való szeszfőzésnek még ez az alárendelt nemzetgazdasági jelentősége sincsen meg többé. Fejlődött közlekedési viszonyaink mellett a gyümölcsöt közvetlenül mint ilyent, igen jól lehet már értékesíteni, s a mi még nagyobb súlyjal esik latba, manapság már nagyszerű, fejlődésre képes gyümölcsipart is kezdhetünk, a conservált, aszalt gyümölcs, gyümölcsvíz, gyümölcsbor stb. iparát, mely gyümölcsértékesítési módok kétségkívül nagyobb nemzetgazdasági jelentőségre emelkedhetnek, mint a gyümölcsből való szeszfőzés, melyhez létező viszonyaink mellett semmi áldás nem fűződik. Nehogy félreértessem, határozottan ki kell jelentenem, hogy a gyümölcspálinkafőzést — bár manapság már nem valami nyomós nemzetgazdasági érvek szólnak mellette — nem tartom fontosságnélkülinek a felhozott argumentummal csak azt kívántam igazolni, hogy a szeszfőzés ma már nem egyetlen rendelkezésre álló gyümölcsértékesítési mód, s hogy a gyümölcsstermelés előtt ennél sokkal

fontosabb czélok állanak. E körülményt azért kellett kiemelnem, mivel későbbi következtetéseim jórészt erre alapítvák.

Sem pénzügyi, sem nemzetgazdasági tekintetek nem parancsolják tehát a szeszfőzési kisipar fejlődésének elősegítését, sőt ellenkezőleg, ha van szesziparunknak kellemetlen fejlődési iránya, úgy épen a kisüstök termelésénél találkozunk ezzel. E fejlődést eddig előmozdította egyrészt az adó alacsony-sága, másrészt a megadóztatás rendszerének itt is legtökéletlenebb formája. Mint ahogy előbb az ipari szeszfőzésre nézve életben volt átalányozási rendszert jellemezni volt alkalmam, ugyanezt kell mondanom a kisüstök megadóztatási rendszeréről, mely szintén föltevésekre van állapítva, föltevésekre, melyek a valóság mögött elmaradnak. A törvény azt teszi fel, hogy a kisüstök által feldolgozott nyers anyagból, annak természete szerint, bizonyos minimális pálinkamennyiség állítható elő s ezt kétféle módon veszi a megadóztatás alapjául: a főzőkészülék termelőképességének átalányozása, avagy a szabad egyezkedés, illetőleg megváltás útján. Az első mód szerint figyelmen-t arra terjeszti ki, hogy a főzőkészülék milyen szerkezetű s hogy azt napjában hány-szor lehet megtölteni és kifőzni, a töltések számával aztán szorozva a föltevése szerint pl. 1 hl. kifőzendő anyagból előállítható pálinka mennyiségét, a szorzat alapján veti ki az adót; a második mód még sokkal kezdetlegesebb, mert itt lényegileg még az ellenőrzéstől is eláll a kincstár, hanem egyszerűen megalkuszik s bizonyos könnyen kijátszható feltételek alapján az adózó féllel meg-egyezik a fizetendő adó összege tekintetében. Mindkét megadó-ztatási mód, mint ilyen, önként értetődőleg a lehető legtökélet-lenebb és az illető iparnak nem csekély adóelőnyöket nyújt, s talán épen ezek az adóelőnyök okozták a szeszfőzés kisiparának hazánkban bámulatos nagy fejlődését, melylyel szemben most magának a szesziparnak, az állampénzügyeknek és a mit nem kellene utolsó sorban emlitenem, a közegészségügynek érdeke áll.

De még egy kitérés engedtessek meg nekem. A kisüstöknél — a létező állapotot tekintve csak — korántsem az a legnagyobb baj, hogy adóelőnyöket élvezhet, mert elvégre némi részben ezek az előnyök indokolhatók a kisipar természetével, bár egyéni né-zetem szerint erre semmiféle pénzügyi intézkedésnél tekintettel nem szabadna lenni, — a baj az, hogy ez a kisipar ily dimen-

siókban egyszerűen lehetetlenné teszi az ellenőrzést, azaz: az adósikkasztás fölöttébb nagy mértékben terjed el. Érdekelt körökben sokat tudnak erről beszélni, de az én feladatomban csak arra terjed ki, hogy az adósikkasztás lehetőségeit kimutassam, s hogy ez alapon a létező állapotokkal szemben, — melyeket a tervezett adóreform, mint említém, jó részt kimél, — közvéleményünket erősebb actióra indítsam. Az adósikkasztás lehetősége a kisüstnél két főirányban van adva: A szeszfőző pl. egy napi pálinkafőzést jelent be, megfizeti az adót, de főz nem egy napig, de akár egy hétig, vagy még tovább. Ha rajtakapják, megfizeti a bírságot és az illető napra, melyen tetten érték, eső adót, s ha a pénzügyőri közeg távozott, újból kezdheti a főzést. A másik mód, melyet nem szívesen említek fel, de melyre utalnom kell, a módfelett rosszúl situált pénzügyi közegekkel való egyenes összejátszás, mely esetben a rajtakapítás veszélye sem igen forog fenn, a szeszfőző nyugodtan főzheti ki szilváját, törkölyét s ezen zavartatás nélküli kijátszásáért a kincstárnak bizonyos összeget fizet. Ezek az adósikkasztás, mindenki által ismert és hangoztatott lehetőségei, de még ha szemet hunynánk e lehetőségek előtt, kénytelenek vagyunk a sikkasztások nagymérvben gyakorlását elismerni, ha kissé tüzetesebben tekintjük a kisüstök termelési viszonyait.

T. Bizottság, a 116,799 kisüst, mint említém, előállított 129,278 hl. szeszt és pedig 94,795 hl.-t gyümölcsből, borhulladékokból és egyéb ily anyagból. Ha már most pár arányszámmal comparáljuk az e nemű termelést, nyilvánvaló lesz az, hogy ez az ipari categoria nagyon nevezetes mértékben sikkaszthatja az adót. Hazánk évi bortermelése átlag legalább 5 millió hl.-re tehető, az ezen mennyiségnek megfelelő törköly és borseprű pedig, ha csak fele dolgoztathatnék fel, szeszszé, már egymagában több mint 300,000 hl. szeszt adna, már pedig igen sok borvidékeiről az országnak tudjuk, hogy a törköly és seprű kivétel nélkül mind feldolgoztatik, s hogy azt bizony szőlők trágyázására nem igen használják fel. Hol van még az a rengeteg mennyiségű szilva és egyéb gyümölcs, bogyárok stb., mely bőtermésű gyümölcsévben rendelkezésre áll? Nincs ugyan adatunk arra, hogy hazánkban hány hl. gyümölcs terem, illetőleg nem számíthatjuk ki, hogy mennyi dolgoztatik fel belőle szeszszé, de van egy mo-

mentum, melyből világosan következtethetünk a gyümölcs szeszszé feldolgozása körül a pénzügyi kincstár kárára elkövetett adósikkasztásokra. Egy napi főzés mellett a legközönsége-sebb főzőkészülékkel, a szeszadótörvény feltevései szerint, szilvából többet nem lehet előállítani, mint 9 liter 100 fokú szeszt, azaz 18 liter pálinkát. Már most méltóztassék ezt a 18 liter pálinkát úgy képzelni, hogy az egész esztendőn át tart, mert hisz szilvatermő vidékein az országnak bizony az év bármely táján a legszegényebb paraszt zsellér házában is mindig akad egy kis papramorgó, nem is említve, hogy bizony a szilvapálinkafőzés idején a nyers, ártalmas pálinka úgyszólván pocsek mód fogyasztatik, a közegészségügy és morál nem nagy hasznára. E számításnál figyelembe veendő, hogy nem kevesebb, mint 79,702 kisüst volt egy évben, mely 5 frtnál kevesebb adót fizetett, tehát okvetlen csak 1 legföljebb 2 napi főzés után vallotta be az adót ebből aztán kivethető, hogy mily óriási mennyiség az, mely az adó sikkasztásával állittatik elő! A kereskedelmi forgalom egymagában megezáfolja az adóstatisztikát, a mennyiben áruforgalmi statisztikánkban körülbelöl 60,000 hl. pálinka — nem szesz! — szerepel, mint mely az országból kivitetett. Ugyan honnan kerülne ez a pálinka, mikor mindössze csak 100,000 hl.-nél valamivel többet állítanak elő az adóstatisztika szerint!

Még egymás momentum is figyelmet követel a kisüstöknél és ez a lisztes anyagokat feldolgozó 5358 kisüst szerepe. Megval-lom, ezek ellen van a legtöbb kifogás és panasz, mint melyekről leginkább nyilvánvaló, hogy az adót sikkasztják. Daczára ennek, épen csak ezeknél látok gazdasági indokokat, melyek ezen termelés mellett felhozhatók. Ha a lisztes anyagok azért dolgoztat-nak fel a kisüst által, hogy az illető kiscgazda moslékra téve szert, állattartásában hasznosítsa a szeszfőzés hulladékait, akkor ezeket a kisüstöket nemhogy elnyomni, de ellenkezőleg fejleszteni kellene. Csakhogy sajnos, ezeknél a kisüstöknél is kizártnak kell tekinteni a jelzett hasznos czélt, mert bizony akkor nem pár napi főzésre volna szüksége, hanem — miután a moslék el nem tartható takarmány — több hétig kellene főznie, mert hisz ha hizlaló takarmányt kíván előállítani a főzés útján, akkor hetekig sőt hónapokig kell szeszt főznie az illető nyers anyagokból, míg ha csak 1—2 napig főz, akkor nem a moslék a czél, hanem a pá-

linka. Itt tehát meg kell különböztetnünk a tényleges állapotokat attól az elvtől, mely vajmi kívánatosnak tüntetné fel a szeszfőzés kisiparát a kisbirtokos gazdaságvitelének szolgálatában!

Végül a kisüstökhöz sorolt adómentes pálinkafőzésről is kell nyilatkoznom. Hazánkban az adó elengedésével 1886-ban 20,800 hl. 100 fokú szesz állítatott elő, azaz 220,990 frt adót ajándékoztunk el olyan parasztgazdáknak, kik öntermesztett nyers anyagokból saját használatukra főzik a pálinkát. Az adómentes szeszfőzés engedélyezése valóságos ironiája az állampénzügyi szempontoknak, de ugyancsak megerősítse magát a kutató ész, hogy okokat találjon ezen elavult engedmény mellett. A pálinkafogyasztás semmi esetre sem hasznos az állam szempontjából, az adóbevétel eddig sem volt olyan nagy, hogy abból ajándékokat osztogathatnának, ugyan mivel indokolható tehát az állam nagylelkűsége, melylyel e bevételről lemond, a mi azonban még hagyján, hanem nagyobb baj ennél az, hogy az adómentes szeszfőzéssel szintén csak alkalmat ad a visszaélésekre. Adótörvényünk értelmében hazánkban a jelzett czímen 1 hl. szeszt szabad az illető parasztbirtokosnak főzni — a határörvidéken pláne korlátolatlan mennyiségben főzhetik a pálinkát a birtokosok adómentesen! — tehát a 40,000 hl. adómentesen főzött pálinka ugyancsak 40,000 parasztbirtokos boldogítására adatott. Igen, de ép úgy, mint a hogy 100,000 kis üstöt, mely adóját fizetni tartoznék, nem lehet ellenőrizni, a 40,000 adómentesen főző parasztbirtokost sem lehet ellenőrizni arra nézve, hogy igazán nem főz-e többet, mint a mennyit adómentesen főznie szabad? Az adómentes szeszfőzés egyenes ellenmondásban áll a pénzügyi gazdaság komolyságával s gyarló politikai concessióként áll előttünk, melyet a törvényhozásnak egy csapással megsemmisíteni nincs bátorsága. Avagy talán nem ellenmondás-e az, hogy hazánk mezőgazdasága évek óta hiába sürgeti a sómonopólium terhe alól felszabadított, denaturált és olcsó marhasó engedélyezését, s a törvényhozás ezen édes-kevés veszélylyel járó concessiót az ország legfontosabb gazdasági érlekeinek még nem adta meg esetleg pár ezer frt veszteség miatt, mely a denaturált sóval lehetségesnek tartott visszaélésekből származhatnék, de 40,000 parasztbirtokosnak ingyen pálinkával ellátását s az e körül beigazolható visszaéléseket megtűri akkor, midőn az

ország közvéleménye sürgeti, követeli a káros szeszfogyasztás minden módon való korlátozását, minél nagyobb adóteher által való megnehezítését!

A talán kelleténél részletesebben, de még így sem minden irányban kimerítően fejtegetett létező állapotok a szeszfőzés kisipara terén, még csak ezentul fognak valójában veszélyesekké válhatni. Abban a perczben, midőn a törvényhozás a szeszfogyasztásra nagy adóterhet vet ki, de meghagyja a kisüstököt az eddigi lanya megadóztatási rendszer érvényessége alatt, a mi egyértelmű azzal, hogy nem bántja ezt az ipari cathegóriát s szabadon hagyja meg az adósikkasztás számos lehetőségeit és alkalmait, ugyanazt teszi, mint midőn a gépész módfelett fűti kazánját, hogy nagy mennyiségű gőzt fejlesszen, de a kazán tetején nyitva hagyva az eresznyilást, melyen a gőz kényelmesen kísétálhat. Egyrészt e szempontból, de másrészt figyelemmel a m. tud. akadémia egyik pályakérdésében az alkoholismusra nézve kívánatosnak jelzett tájékoztatásra, kötelességemnek tartom azt a teljesen actualis kérdést, hogy mily törvényhozási intézkedések lennének alkalmasak az alkoholismus terjedésének meggátlására, a m. t. Bizottság előtt tehetségemhez képest kifejtteni.

Szeszadóreformunknak komolyan számot kell vetni a kis-szeszfőzés vázolt körülményeivel és az ezekből még csak ezután, a nagyobb adóteher életbeléptetésével igazán fenyegető viszonyokkal. Tudvalevő dolog, hogy minél nagyobb az adó, annál nagyobb az annak elsikkasztására irányuló ösztön, mely tapasztalat még sokkal nyomatékosabb akkor, midőn az állam pénzügyi, illetőleg adópolitikáját közvetlenül a fogyasztásra építi, mint ahogy az szeszadóreformunk lényege szerint történik. A kisebb adóteher alá tartozó meghatározott mennyiségű fogyasztásnak megfelelő bevétel, a törvény intentiója szerint az a minimális bevétel, melyre az állam a szeszadóból igényt tart. Igen, de ha 800,000 hl. lesz ez a minimális szeszfogyasztás, melyre a pénzügyi kincstár számít, a mely pl. minimum 24 millió frt adóbevételt lenne hivatva szolgáltatni s ha e szeszfőzés kisipara által a jelzett s nálunk a 100,000 kisüst mellett fokozottan érvényesülhető sikkasztási törekvés mellett csak 100,000 hl. szesz jutna a fogyasztásba adóteher nélkül, a mi nem is túlzott feltevés, akkor nyomban 3 millióval apad az állam biztosra vett bevételi

előirányzata, és a mi szintén igen fontos, a tulajdonképeni ipar képtelen lesz az adóteher nélkül a fogyasztásba csempészett szeszszel versenyezni, a miből viszont az ipari érdekeket fenyegetik a legveszedelmesebb complicatiók. E pár momentum eléggé indokolja ama nézetemet, hogy, ha szeszadótörvényhozásunk nem szakít a kisüstök irányában traditióból tanúsított lanyhasággal, a tervezett reform nem lesz az, a minek tervezik, nem fogja sem az ipart nyugodt viszonyok közé juttatni, sem a pénzügyi érdekeket biztosan kielégíteni. Annál bátrabban szakíthat a törvényhozás az eddigi megadóztatási rendszerrel, mert, mint emlitém, sehol a világon a kis szeszfőzés, jelesül ott nem, hol a szeszadó nagy bevételeket szolgáltat, nem áll fenn oly mértékben, mint nálunk. Amerikában mindössze 5075 gyümölcsöt feldolgozó főzde, Spanyolországban 2050 kisüst, Olaszországban 8460, a nagy Németbirodalomban 28,110, Bajorországban 123, Württembergben 3292, Badenben 27,985 kisüst áll fenn, s bizony nem mondhatja senki, hogy ez államokban a gyümölcstermelés és szőlőművelés nem áll nagyobb fejlődöttség fokán, mint nálunk, a nélkül, hogy e termelési ágakra hivatkozással a szeszfőzés kisiparát enyhe elbánás alá vonni szükséges volna, a mit legjobban igazol e főzdek csekély száma, sőt vannak államok, hol azokat a pénzügyi tekinteteknek egyszerűen feláldozták, anélkül, hogy ebből az említett két termelési ágra valami nagy baj származott volna. De persze azt sehol sem mondják ez államokban, a mit a szegény, értelmes iparos törekvésű székelységről elmondottak már a parlamentünkben, azt nevezetesen, hogy e nép forradalmat csinál, ha kisüstjét a törvény megtámadja akár a nagyobb adóval, akár szigorubb ellenőrzéssel. Ez intelligens népnek nincs szüksége a pálinkára, mint ilyenre, s joggal jajgat a székely sajtó, hogy az alcoholismus terjedésének ijesztő jelenségei mutatkoznak ott, hol a kisüst által táplált pálinkafőzés szabadon és zavartalanul folytatható.

Két út áll a törvényhozás előtt a szeszfőzés kisiparának rendezésére. Az egyik az, hogy oly megadóztatási rendszert léptet életbe, mely a kezdetleges műszaki felszerelésű kisüstöknek — s a hazánkban létezők túlnyomó nagy száma ilyen — lehetőtlenné teszi a szeszfőzést. Ezt megtették már előttünk más államok is és sikerrel, mert ha pl. szeszadótörvényhozásunk a

jelenlegi tökéletlen átalányozási rendszer meghagyásával is csak annyit mondana ki, hogy a főzőkészülék legkisebb termelőképesége nem az üst 3-szoros töltése, hanem 8-szoros töltése alapján számíttatik és ezzel kapcsolatban az egyes nyersanyagok számszerűleg megállapított szesznyereményeit 2-szeresre emeli fel, egy csapással leszorítja a térről a kisüstöknek legalább $\frac{2}{3}$ -át. E szigorinak épen nem lenne szükségképeni következménye, hogy többé gyümölcsből pálinkát főzni nem lehetne, sőt ellenkezőleg, a gyümölcspálinka ipara ez uton észszerűvé lenne tehető s elérhetnők azt, hogy csakis műszakilag jól felszerelt, következképp jobb, tisztább pálinkát előállítható kisipartelepek keletkezzenek az országban, melyek a gyümölcs- és bortermés-hulladékok sokkal jobb értékesítését tennék lehetségessé, mint a milyennel ma találkozunk, midőn a kis szeszfőzés iparának termelését előbb finomítani kell s csakis így lehet gyümölcspálinkáinkat a fogyasztásnak átadni vagy külföldre kivinni.

A másik út a legnagyobb fokú, kérlelhetetlen szigor a termelés ellenőrzése és a sikkasztások büntetése körül. E részben követésre méltó példát nyújt a német törvényhozás is, melynek szellemét jó lenne a kis szeszfőzésnél is alkalmaznunk. De az utóbbi utra csak akkor léphetne törvényhozásunk, ha egyuttal gondoskodik a kellő ellenőrzésről, jelesül a pénzügyőri intézmény kifejlesztéséről, mert a nélkül a törvény szigora csak a papíron marad, a gyakorlatban semmi hasznát nem látnók. Hallomás szerint, az új szeszadótörvényjavaslat több intézkedést tartalmaz a szeszfőzés kisiparára vonatkozólag, jelesül a lisztes anyagok feldolgozásánál legalább 8 napi főzés bejelentését követelné igen helyesen, továbbá a kisüstök adósikkasztására érzékeny bírságokat róna ki, melyek célja az lenne, hogy visszaretentse a főzőket az adósikkasztással való pálinka-főzéstől. Csakhogy, ha ez utóbbi intézkedéssel kapcsolatban, fentartatnék az az állapot, mely ma tapasztalható, hogy egyetlen pénzügyi közegre 70—150 kisüst ellenőrzésének terhes feladata jut, mely ellenőrzendő kisüstök napijáróra szétszórt falvakban és helységekben léteznek, nem nyilvánítható-e, hogy a nagy bírságok dacára is tovább megmarad népünk a fináncz kijátszására irányuló dicséretes buzgalma mellett?

Ha az ellenőrzés jelzett követelményeinek a legkiterjedtebb

mértékben eleget nem tesz a törvényhozás, akkor az adósikkasztástól való visszaretentést nem valósíthatja meg. Volna ugyan még más mód is a szeszfőzés kisiparának rendezésére, nevezetesen az anyagra kivetett adó, mint a hogy az Württembergben a legjobb eredménynyel functionál, de itt is az ellenőrzés követelményei igen nagyok, habár Itália törvényhozása megmutatta, hogy ezt a nehézséget ügyesen le lehet győzni a községek és az állampénzügyi érdekek közt létesített közösség és azonosság útján. Olaszországban ugyanis maguk a községi előljáróságok teljesítik az ellenőrzés, sőt még az adóbeszedés tisztjét is és ezért a bevétel egy jó részét ($\frac{1}{4}$ -ét) kapják a kincstártól a saját céljaikra, érdekükben áll tehát az, hogy a községben szeszfőzésre rendelkezésre álló nyers anyag mind a törvény által előírt adózatás mellett dolgoztassék fel, s hogy az adósikkasztás megakadályoztassék. Épen nem tartanám keresztülvihetetlen dolognak, hogy hazánkban is bevonassék a község a pénzügyi kincstár érdekkörébe, s ha egy csapással nem is lehetne a cél elérni, következetes erélylyel és módjával, lassan bár, de biztosan mégis csak rendezhetnők tarthatatlan állapotainkat.

Ismétlem, m. t. Bizottság, hogy a kis szeszfőzés iparának nem teljes reform alá vonása nagy veszélyeket rejt úgy a pénzügyi érdekek, mint az ipar szempontjából. Nem utolsó argumentum a kisüstök ellen, hogy mindaddig, míg ezek jelenlegi kiterjedésükben és a hiányos ellenőrzés mellett megmaradnak, a hazánkban káros hatása tekintetében még kellőleg nem méltányolt alkoholizmus ellen semmit sem tehetünk. Pedig a bűnesetek statisztikája, a katonakötelezettek egészségi statisztikája sejteti velünk, hogy a társadalom e réme hazánkban nagyon terjeszti hatalma körét. A m. t. akadémia említett pályakérdése azzal a hivatással bir, hogy e részben tájékoztassa közvéleményünket, s erre hivatkozással nem tartottam feleslegesnek ezen — érzem — gyarló felolvasás keretében némely fontosabb momentumra a m. t. Bizottság figyelmét felhíni.

A mezőgazdaság történelme, mint a nemzeti- ségi statisztika alapja.

Irta :

Dr. Neumann Károly.

I.

A gazdasági tudományok és positiv philosophia.

Korunk tudományos kutatásának jellemvonása nem a kimélyítés, hanem a kiszélesítés. Nem mintha a jóakarat vagy a bátorság hiányoznék a mély és alapos kutatásra. Sőt ellenkezőleg ép a túlbuzgalom és az ez által előidézett eltérés a tények és tapasztalatok világától okozza a tudományok és különösen az államtudományok terén mutatkozó stagnatiót, sőt visszafejlődést. Különösen áll ez az úgynevezett *elméleti közgazdasági tanban* ¹⁾ és ennek szülőföldén Németországban. Új rendszereket, új defini-
tiókat alkotnak bőviben és számos lapot tölt be az, a mi az illető tudomány állásáról a rokontudományok körében megíratott. De ha azt keressük, hogy a gyakorlati közgazdaságtanban miféle problémákat oldottunk meg, miféle tanúságokat vontunk le a gyakorlati élet számára, miféle törvényeket találtunk, akkor be kell látnunk, hogy semmi eredményre nem vezet a tapasztalati tényektől idegenkedő, a priori okoskodó tudomány. De mi eredményre is juthat az olyan okoskodás, a mely egész theoriát alapít a javaknak első, másod és harmadrendűekre való felosztására ? ²⁾

Pedig éppen az kölcsönöz a gazdasági tudományoknak oly nagy jelentőséget — akár tekintsük azok lényegének az önérdek kielégítését, a mint azt a liberalis iskola állítja, akár a társadalmi

¹⁾ L. különösen Wagner Ad. »Grundlegunk«-ját.

²⁾ Igy Menger az ő rendszeres művében.

vagy állami együttlét által megteremtett magasabb morális érdeket, a mint azt különösen a kathedersocialisták hangoztatják — mindenesetre abban rejlik a gazdasági tudományok nagy jelentősége, hogy a gyakorlati élet különféle követelményei számára szolgáltatson alapot. Ezen cél elérését még egy körülmény teszi lehetetlenné: a jogtudományok és államtudományok éles különválasztása, a minek azután az a következménye, hogy a gyakorlati közgazdaságban a gazdasági viszonyok jogalkotó erejéről megfeledkezve vagy lehetségesnek tartva azt, hogy egyetlen paragraphussal meg lehet változtatni az egész gazdasági szervezetet, oly követelményekkel találkozunk, a melyek jó részben épenséggel keresztülvihetetlenek vagy épen ellenkező eredményre vezetnének, mint a mely az illetők szeme előtt lebegett. Leginkább meg boszúlta magát az ilyen eljárás a mezőgazdaság terén, a hol épen a legkönnyebb lett volna tapasztalati adatokra támaszkodni, vagy tanulmányozni a jogszabályok erejét és hatását. Elég e részben csak a Rodbertus-féle híres tervre gondolnunk a (hypotheka) jelzálogi adósságnak járadék-adósságra való átváltoztatását illetőleg, avagy épenséggel a Németországban most napirenden levő javaslatokra gondolni, ¹⁾ a melyek célja a mezőgazdasági jelzálogi hitel megszorítása, a minő például a Schaffle-féle. A ki csőd vagy végrehajtási jogról fogalommal bír, okvetlenül beláthatja a dolog keresztülvihetlenségét. Hogy fordítva ép úgy áll a dolog a gyakorlati jogtudományt illetőleg, mely ép úgy elzárkózott az állami — illetve gazdasági tudományok és a tapasztalati tények vizsgálatától, mint hogy tárgyamra nem tartozik, bátran mellőzhetem, ha az örökjog történetére emlékeztetek, a fidei commissumokra, a melyek Rómában a nők öröklési tilalmának ²⁾ kijátszására szolgáltak, ma pedig a földfeldarabolás elleni panaceák közt szerepelnek, az elsőszülöttségi jogra, a mely közjogi céloknak szolgált némelyek, ⁴⁾ vallási céloknak mások ³⁾ szerint; de semmi esetre sem ama elérni szándékolt célra; a majoratusokra, a

¹⁾ L. Schmoller ily című cikkét az általa kiadott »Jahrbuch« 11. folyam. 2. füzetében és Ruhland értekezését.

²⁾ L. Pfaff és Hoffmann »Das Fideicommiss.«

³⁾ L. Maine »A jog őskora.«

⁴⁾ L. Fustel de Coulanges »La cité antique.«

melyek Spanyolországban, szülőhazájukban a honvédelem és igazságszolgáltatás biztosítására szolgáltak ⁷⁾, nem pedig a »családi fény és dísz« emelésére.

De ha a jogtudományok terén ily tévedések forogtak fenn, be is köszöntött már ott a javulás az angol írók, az olasz iskola (egyrészt Spencer, Maine, sőt részben már Mill, másrészt Carrara) befolyása alatt, sőt már a positivismus elterjedésének legkedvezőtlenebb talajon is megindult a visszahatás úgy az a prioristikus, mint az antioekonomikus irány ellen. És mily sikerrel! A jogtudomány legzavarosabb elemei az ethnologiai és a lélektani analysis ⁸⁾ módszerének segítségével tisztáztattak, a jogbölcsezszt pedig új alapokat nyert. Miért ne volna ez lehetséges a megfelelő módszerek segítségével a gazdasági tudományok terén? De hát nem úgy történt-e valóban? Azok, a kik e tudományok terén valóban tételeket, törvényeket találtak, nem a tapasztalati világból indultak-e ki? Ricardo és Malthus nem a tapasztalat emberei-e? És viszont van-e azóta, hogy az aprioristikus okoskodás vált divattá, a tudományok terén csak egyetlen tétel is új, nem az előbbi tapasztalati kutatásokból merített, a melyet törvénynek lehetne nevezni, mely csak egyetlen lépéssel is közeledett volna minden tudomány közös célja, az igazság felé? Erre készséggel felelik, hogy az igazság nem létezik, hogy minden tudás mindenütt és így különösen a gazdasági tudományokban csak viszonylagos. Valóban furcsa szó azok szájában, a kik még csak a lehető sem teszik meg a tudás relativitásának a lehető csekély mértékre való leszállítására. Álszemérem azok szájában, a kik meg sem kísértik az életből vett alapokra fektetni, a tapasztalatra, az egyedülire, a mi csak relativ, a miben a valóságnak legalább magva rejlik, alapítani a tudományt. Úgy tesznek, mint a munkás tenne, a ki a nehéz követ, mely útját állja, midőn árkot ás, minthogy kimozdítani nem képes, otthagyná helyében és egészen más helyen kezdené újra ásni az árkot, ott hagyván az eddigi munka eredményeit és kockáztatván azt, hogy ez újabb árokkal sem éri el a cél. Nem kell visszariadni a nehézségektől, melyek az államtudományok tapasztalati alapokra való felépítésének útját állják. Hiszen e nehézségek a gazdasági tudom-

⁷⁾ L. Pfaff Hoffmann i. m.

⁸⁾ L. Pulszky »A jogbölcsezszt alaptanai« cz. művét.

mányok terén nem is oly áthághatatlanok. A főnehezség a kísérletezés, a mely itt, különösen pedig azon részében, mely tárgyánál fogva most legközelebb érdekel bennünket, épen a mezőgazdasági részben nem teljesen lehetetlen. A másik nagy nehézség sem játszik a gazdasági tudományok terén olyan szerepet, mint például a szó szoros értelmében vett társadalmi tudományban. Az anyag ugyanis nem alakul át oly folytonosan egy kiváló tudós szavai szerint »a vizsgáló kezében.« Legfeljebb az eszmék, melyek ez anyaghoz fűződnek, az érzelmek, melyeket az anyag különböző viszonylataiban az emberi nemmel ép az érdekelt emberekben felkölt, lesznek változásnak alávetve már kisebb időszakokat tekintve is. Az anyag változásának ellenőrzésére pedig rendelkezésünkre áll a történelem és statisztika. Az előbb említett eszméket és azok fejlődését ellenőrzi a lélektani analysis vagyis a vizsgálandó intézményekkel és állapotokkal egykorú, azokra vonatkozó írott, rajzolt, néha csak élőszóval, hagyomány útján megőrzött intézményeket vizsgáló genetikus eljárás, melynek célja azon változások iránt tájékozni a kutatót, melyek a viszonyokra (esetünkben) a gazdasági viszonyokra vonatkozó gondolat-folyamatokban és az ezek által megteremtett eszmékben beálltak. Sőt a gazdasági tudományokban épen azon szerencsés helyzetben vagyunk gyakran, hogy ezen, a gondolkodásban beállott változások (mint például épen a mezőgazdaság terén) állandó lenyomatot találtak, mint a fossiliák a mészben és palában. Tehát itt még azon szerencsés helyzetben is lehetünk, a melyben a geologia van, hogy ha egyszer tudniillik megismertük a vezér-elemeket, melyek bizonyos fejlődési stadiumnak jellemzői, máskor ép ezen vezér fossiliák előfordulásából vissza lehet következtetni a rendszerre. Mert ok és okozati viszony köti össze valamely társadalom törekvéseit, eszméit és azon intézményeket, a melyeket a társadalom ezen eszmék megvalósítására megteremt azon okokkal, a melyek mindezen gondolatfolyamatokat összeállították és közvetve az általuk előidézett változásokat is előidézték. Ezen változások, ha egyszer okaik ismeretesek, természettörvényekként lesznek kifejezhetők, a melyek viszonylagosak lesznek ugyan, de csak kevésbé viszonylagosabbak a physikai világ törvényeinél. Három oka van ugyanis e törvények relativitásának. Először is az, hogy a törvény érvénye csak bizonyos

adott előfeltételek összetalálkozása folytán áll be, a mi azután közös vonása a társadalmi vagy gazdasági törvénynek a fizikai természettörvényekkel. Második oka a relativitásnak — és ez már a társadalmi törvények sajátja — az, hogy gondolatfolyamatokról lévén szó, azok mindig függnék az illető gondolkodó alany (legyen az egyes, társadalom vagy talán épen az állami főhatalom) individualitásától, melyet teljesen kifürkészni sohasem lehet, a minek ismét az a következménye, hogy így egyes tapasztalati láncszemek kihagyatnak, a mi által a törvény érvénye mintegy azon feltételtől tétetik függővé: vajjon az az illető láncszem hová fogna csatlakozni. Ez a körülmény a gazdasági törvényt már kevésbé érinti, mert hiszen ez kevésbé függ gondolatfolyamatok helyes elemzésétől, mint inkább a szilárd lenyomatban megőrzött tények helyes összegyűjtésétől. A lélektani analysis hiányai tehát ezt a törvényt kevésbé sújtják relativitással; míg a lélektani analysist teljesen pótolja az, a mit geologiai módszernek nevezhetnénk. Ennek egyik szembeszökő példája képezi ezen értekezés tulajdonképeni tárgyát. Erről tehát lesz alkalmunk bőven szólni. A relativitás harmadik oka végre, mely különös vonását a törvények egyik nemének sem képezi, hanem közös sajátja minden törvénynek, abban rejlik, hogy az észlelő mindig csak az észlelete pillanatáig lefolyt processusokat vizsgálhatja és mindig bizonytalanságban lesz az iránt, vajjon az utóbb beköszöntő körülmények nem tartalmazzák-e tételének czáfolatát. Hogy ennek a lehetőség határáig eleje vétessék, észleletünket széles körre kell kiterjesztenünk, hosszú időre és helyileg széteső körülményekre. Hiszen a szó modern értelmében vett történelemnek is ép úgy az a feladata: tömegészleletek alapján tételeket találni, melyek két viszonylat közti állandó összefüggésnek állandó kifejezései legyenek, mint az a statistika ¹⁾ feladatául Quetelet óta általánosan tekintetik. Az angol történészek és moralphilosophusok, a sociologusok ép így fogták fel a történelem feladatát, a miből azután kettő következik világosan: 1. az, hogy statistika és történelem tulajdonképen ugyanaz, hogy tehát a statistikának az a definitiója, miszerint az a *jelen* ²⁾ tör-

¹⁾ L. Quetelet műveit és a közkézen forgó stat. könyveket.

²⁾ L. Meitzen Geschichte, Theorie und Technik der Statistik-Couringról szóló fejezetét,

ténelme nem is oly illogikus, mint a minőnek az első perczben látszhatik. Persze nagyon ingatag választó-vonal az a *jelen*. E szerint mindenki számára másutt kezdődik a statisztika és végződik a történelem. De mit bizonyít ez? Azt, hogy ez elválasztás a prioristikus, nem a dolog lényegéből van merítve — hiszen tulajdonképen egységesen keresztül sem vihető.

A 2. pont, a mely a sociologiai iskola említett felfogásából következik, az, hogy sem a statistika, sem a történelem külön tudomány nem lehet, hanem legfelebb tudományos módszer vagy előtan. És bár a sociologusok ezt ki nem mondták, mert e kérdéssel nem foglalkoztak bővebben, mégis azok műveiből e tanúság világosan kiviláglik. A mi a történelemnek, mint tömegészleletekből következtetőnek, felfogását illeti, elég Henry S. Maine ¹⁾ műveire hivatkoznom, melyek mind a történelemnek ilyenén alkalmazását mutatják. Spencer Herbert és követői pedig műveikben valahányszor csak a tudományok encyclopaediájára került a sor, a két szóban forgó tudományt a tulajdonképeni köréből kihagyták. Így a legújabbak közt Pulszky is. ²⁾

Hogy ezen igazságnak szem elől tévesztéséből épen a gazdasági tudományokra és azok positiv alapon való tárgyalására hárult nagy kár, az természetes. E szerint nem egységes statisztikai rendszer volna a helyén levő. Hiszen egy ember az ily rendszer körébe utalt óriási és legkülönbélebb disciplinák felett nem uralkodhatik. Ellenkezőleg a gazdasági, az orvosi, a politikai tudományok mindegyikének kellene külön statisztikai részzsel ellátva lennie, a mint létezik közgazdaság történelme, orvosi tudományok történelme és legújabban összehasonlító államjog. A gazdasági szakemberek kezében az anyag értéke emelkednék. Persze, hogy e mellett szükség volna még egy gyakorlati tanra, mely azonban a tudomány nevére ép oly kevésbé tarthatna igényt, mint az a történelem, mely középiskoláinkban taníttatik. Ez tartalmazná azután az adatok gyűjtésére vonatkozó gyakorlati utmutatásokat, továbbá az adatokat magukat, csak utalva arra, hogy milyen módon lehet azokat tudományosan értékesíteni.

¹⁾ Pl. Early History of Institutions, Early law and custom, Village communities stb.

²⁾ L. Pulszky »Alaptalanok« a tudományok összeállításában úgy a szöveget, mint a tudományokról alkotott táblás összeállítást.

Az ethnológiának végre hivatása a positiv tudományokban, a társadalmi és állami téren csak igen szűk korlátok közt keresztülvihető kísérletezést pótolni. A kísérlet ugyanis tudvalevőleg nem egyéb, mint bizonyos tüneményeknek önalkotta körülmények közt való előidézése, a minnek, ha matematikai hasonlattal szabad élnem, az az értelme, hogy így a több ismeretlenü egyenletben egynéhány ismeretlent ismertté, határozott értékűvé változtatok, úgy, hogy már csak egy ismeretlent, a kérdésben forgó törvényt kell keresnem. A mit magunk nem tehetünk, gyakran megteszi helyettünk a természet. Azokat a körülményeket, melyeket a kísérlet alkalmával magunk elé szeretnénk idézni, előidézi valahol a természet, valahányszor azok az állami vagy társadalmi, tehát közgazdasági élet terén egyáltalában előidézhetők. Ha elő nem fordulhatnak, ezen eshetőségekkel felesleges számolnunk. Ha meg előfordultak valahol, azt az ethnologia előfordulások okaival együtt tudtunkra adja. Mint-hogy pedig az emberi szükségések még a leginkább széteső helyeken sem térnek el kiváló mértékben, igen nagy kilátás van arra, hogy ugyanazon eset többször fordul elő ugyanazon vagy legalább nagyon hasonló feltételek mellett, a miről az ethnologia útján tudomást szerezvén, a kísérletnek még azon tulajdonságát is majdnem elérjük, hogy tetszés szerint ismételtető.

De mindezekről eltekintve, nem csak kísérlet útján, nem csak szándékosan tanulunk, hanem a mint Pulszky ¹⁾ nagyon helyesen jegyzi meg, »legtöbbet és legtöbbször önkénytelenül.« Mindaz, a mit tudunk, sőt nagyrészt az is, a mit hiszünk és éreznünk, tapasztalatainkon alapszik. Ezen értelemben véve tehát minden tudásunk positiv alapra van építve. Teljesen a prioritikus tudás tehát egyáltalában nem is képzelhető. De a mai positivismus követelése azért még mindig fennáll. E követelés megkívánja, hogy azt, a mit tudunk, ne a véletlen által vezetett tapasztalataink színvonaláról ítéljük meg, hogy annak a bizonyos vizsgálat alatt álló tüneménynek okait ne azon tudásunkkal felfegyverkezve keressük, a melynek véletlenül jutottunk birtokába, hanem hogy minden egyes tudományos kérdésnél az annak viszonyaihoz és sajátságaihoz mért módon gyűjtsük az

¹⁾ L. Alaptanait »A módszer« cz. fejezetben.

azon kérdésre vonatkozó tapasztalatokat. Nem csak azokat, a melyeket magunk tettünk. Hiszen az írás művészete közkinccsége az egész emberiség tapasztalatait és a szaktudós a más által egészen véletlenül, minden keresgélés nélkül tapasztalt tényeket a maga hasznára fordíthatja. Talán régóta tátongó hézagot pótol tapasztalatai körében ez a más által észlelt tény. Világosan következik ebből, hogy a mit nem tudunk, a mit csak hiszünk vagy éreztünk, a positivizmus által kizáratik a tudományos gondolkodás köréből. Hisz a tudomány célja azt tudni, hogy mi a való, nem pedig azt, hogy minek kell lennie. Épen fordított utat követnénk tehát, ha előbb akarnánk a jövő számára követelményeket felállítani és csak azután keresnők a valót (a meglevőt). Igaz feladata minden tudománynak, eljárásunk zsinórmértékeül szolgáló tételeket felállítani, de csak akkor, ha a tételek, az azok folytán beálló cselekvés és az ennek eredményei közti ok és okozati viszony physikai törvény következtettségével meg van állapítva. A mely pillanatban azonban csak esetleges véletlen tapasztalataink, vagy éppen oly hiányos tapasztalatok alapján indulunk, a melyek még csak nem is puszta tudást, hanem csak hívést vagy éppen csak érzelmeket tudtak bennünk előidézni, ezt az ok és okozati viszonyt soha sem fogjuk kideríteni, hanem következtetéseket fogunk vonni a jövőre és társadalni vagy állami intézményeket fogunk alapítani a jövő számára, hiányos tapasztalatok és vágyak nem pedig az igazság alapján. Mert hit és érzelem, mihelyest bizonyos célra irányúl, a vágy alakját ölti fel és ez azután a jövő számára oly alakulásokat valósít meg, a melyek meg nem állhatnak. Ime az akarat szabadságának átka. Az akarat csak a természet törvényei közt működik. Mert a természettörvénynek nyilatkozata maga is, hiszen az akarat indító okait természettörvény állapítja meg. Hiszen a mi subjective önkényes, tárgyilag szükségszerű. Ezen akarat indokait keresni, ezen törvényeket megállapítani ez a positiv philosophia követelménye és ezt mulasztották el a gazdasági tudományok terén oly mértékben, mint sehol egyebütt. Ezért nincs a nagy angol írók óta egyetlen új tétele sem a tudománynak. Ezért lehet a gyakorlati gazdasági életben azt a sajátos tüneményt észlelni, hogy rendszabályok követeltetnek bizonyos cél elérésére, a melyek egész más céloknak szolgál-

nak, a melyeket egészen más természeti szükség létesített, mint a melynek kielégítését az illető rendszabálytól várják.

Az említett irányban egyaránt hibáztak a közgazdasági tudomány összes iskolái, habár nem is egyenlő mértékben. Az, a mit a korábbi orthodox iránynak szemére lehet vetni, mindössze abban áll, hogy egyoldalúlag gyűjtötték tapasztalataikat hivei. Az új liberális iskola ellenben teljesen eltért a tapasztalati tértől és kategoriákat állított fel a prioristice, a melyekbe a mi belefért, azt helyeselte, a mi künn szorúlt, azt elvetette. Így előre anathemákkal sújtván bizonyos elveket, oly ellenségeskedésbe jutott a többi iskolákkal, úgy elvesztette hitelét sok helyütt (ép ott, a hol leghatározottabban működött, aprioristice Németországban), hogy ezzel a liberalismus ügyének valósággal sokat ártott; olyannyira, hogy ez iskola ellenlábasai az új liberális iskolának a régítől átvett örök igazságokat tartalmazó tételeit is fel akarják forgatni. Pedig éppen a liberalismusnak egyik követelménye lett volna a kutatásnak teljesen positiv alapra való átvitele.

A historicus iskolák az általunk felállított követelményeknek főleg két oknál fogva nem feleltek meg. Először azért nem, mert a statisztika és ethnographia teljes híjjával végezték munkájukat, megfelelkezve arról, hogy valamely törvény érvényéhez az kívántatik meg, hogy a világtörténeti fejlődésnek az illető törvény által magyarázott körébe tartozó minden tüneménynek magyarázatát tartalmazza az illető törvény. Másodszor pedig a történeti iskola hivei önczélnak tartották többnyire a történelmi kutatást ¹⁾ és elmulasztották a végeredményt levonni. A theoretizáló, egy író által eclecticusnak nevezett, iskola pedig rendszereket állított fel, definitiókat alkotott, és végeredményeket a relativitás leplébe burkolódzva elfelejtett felállítani.

A szélső iskolák a socialisták, communisták a vágy és érzelem, nem pedig a tudományosság szolgálatában állván, tudományos módszer szempontjából számba sem vehetők. De azok tudományos iránya a kathedersocialismus a legszélső határig vitte az a priori okoskodást, a tudományos légvárak építését. A gyakorlati socialismus és ennek tudományosabb képviselői

¹⁾ L. Menger »Die Irrthümer des Hist. in der Nationaloek.

azonban már hangsúlyozták a tapasztali adatok szükségét és a tudománynak a gyakorlati élethez és a jogtudományhoz való visszatérését. Így találkoznak a végletek.

Természetes azonban az, hogy a gazdasági tudományok pozitív alapon való tárgyalása csak ott várható sikerrel, a hol a módszer egyéb tudományos kutatásban is általánossá vált. És valóban épen Angolországban történt, hol a jogtudomány már régebben ily alapon áll és épen az új angol jogtudomány megalapítója volt az, a ki először hangsúlyozta az ecsetelt eljárás alkalmazását a közgazdaságra és fényes példával bizonyította annak keresztülvihetőségét, a közös gazdálkodásról szóló híres tanulmányában. ¹⁾

II.

A geológiai módszer alkalmazása a nemzetiségi statisztikára.

A pozitív eljárásnak a közgazdaság és az ezzel rokon tudományok terén való alkalmazásában eddigelé még ismeretlen volt az a módszer, a melyet geológiaiának nevezek azért, mert úgy, mint ez utóbbi tudomány, azon nyomokból okoskodik, melyeket az események valamely rétegben maguk után hagytak. Ha tehát a bizonyos eseményeket, vagy körülményeket kísérő lenyomatokat megismertem és meggyőződtem arról, hogy ok és okozati kapcsolat létezik ezen események és az azoknak megfelelő lenyomatok közt, máskor, ha valahol e lenyomatokra akadunk, azokból bátran következtethetjük, hogy az illető helyen a kérdéses esemény előfordult. Ha tehát bizonyos esetre akarjuk alkalmazni e módszert, mindenekelőtt azon ismérveket kell megállapítanunk, a melyek a geologia vezérfossiliáinak felelnek meg. Ehhez persze csak történeti módszer segélyével juthatunk, a mely a jeleket és ismérveket megállapítja; a míg a lélektani analysis képesít bennünket az illető ismérvek és az azokból következtetendő események közti viszonynak megítélésére. A módszer ugyanis csak akkor alkalmazható, ha az ismérvek és az említett tünetmények közti viszony az ok és okozati összeköttetés nem pedig a pusztá egymásután.

¹⁾ Village Communities 233. lap.

E módszer alkalmazásának és alkalmazhatóságának egy példáját van hivatva adni a következő:

Minden államra nézve nagy fontosságú népesedési viszonyait minden lehető szempontból kellőképen megvilágítani. Ezek közt mindenesetre első helyet foglal el a nemzetiségi momentum. A mai statisztika, a mint azt gyakran ¹⁾ és igen szépen indokolta, feladatává tette a nemzetiségi viszonyok tanulmányozását, felkarolta azt minden mozzanatában, követte a lehető legnagyobb pontossággal az ezen viszonyokban beállott változásokat. Így tehát okvetlenül nagy érdekléssel kell, hogy birjon a nemzetiségi statisztika alapjainak, az eredeti települők nemzetiségének megállapítása, pontosabban szólva megállapítása annak, hogy valamely telep mily néptörzstől vagy nemzetiségtől származik. Csak akkor lehet ugyanis tiszta képet nyerni valamely nemzetiség, vagy népfaj telepítési, államalkotó, vagy culturalis erejéről, ha minél hosszabb időre terjed vizsgálódásunk. De ép ezen a téren a statisztika csak nagyon rövid időre mehetett vissza. A történelmi kutatás sem volt tudniillik képes teljes képet nyújtani a telepítési viszonyokról, a melyeket a népvándorlások zavarai oly sötétségbe burkoltak, hogy az összes történelmi nyomok többé fel nem lévén találhatók, az igazságnak még csak látszatával is bíró minden következtetés a lehetetlenségek közé tartozott. De ha elvesztek a használható történelmi emlékek, megmaradt minden településnek, minden népvándorlásnyomnak látható lenyomata. E lenyomatok egyenként kikutatattak, analizáltattak és a kutatásnak sikerült az ezen nyomok és azok szülő okai közti ok és okozati viszonyt megállapítani. Hogy ez minden nemzetiségre, minden néptörzsrre keresztülvitessék az csak az idő kérdése, meg részben a rendelkezésre álló történelmi segédforrásoké is. Az ilyen eljárás segélyével azután lehetséges lesz az eredeti letelepedés nemzetiségét bármely térképről leolvasni, a mely a falvakat, pusztákat oly nagyságban tartalmazza, hogy azok építési terve a hozzájuk tartozó földek fekvése, dülők szerint való felosztása, valamint e dülők alakja és nagysága az illető térképből kitünjék. Magától értetődik, hogy az illető térképnek a tagosítás

¹⁾ L. Láng. Stat. I. VII. fej.

előtti idő állapotát kell feltüntetnie. Városi telepekre a módszer csak annyiban alkalmazható, a mennyiben az illető város, mint mezőgazdasági, nem pedig mint iparos telep alapított. Mert hiszen az építési viszonyoktól eltekintve, épen a mezőgazdasági viszonyok képezik az alapot, melyen okoskodásunk nyugszik. Ezen előfeltételeket illetőleg igen szerencsés helyzetben vagyunk, a mennyiben ily térképek a művelt államok telekkönyvi hivatalaiban többnyire léteznek és pedig a tagosítási jegyzőkönyvekkel együtt, a melyekben az illető hely tagosítás előtti viszonyai is térképileg feljegyeztettek. Legtöbbnyire oly időben ment végbe ¹⁾ a tagosítás, mely napjainkhoz igen közel fekszik, úgy, hogy a hol tagosítás előtti térképek nem is állnak épen rendelkezésünkre, képesek vagyunk a tagosítás előtti állapotot az illető tagosítási jegyzőkönyvekből helyreállítani.

Különben sokhelyütt még a tagosítás egyáltalában ¹⁾ nem lévén keresztülvive, a jelenlegi térkép is használható czéljainkra.

Ha ez ismérvek minden nemzetiségre vonatkozólag következetesen meg lesznek állapítva, ezzel meg lesz adva a mérték, melylyel a különféle nemzetiségi aspiratiokat mérni lehet. Meg lesz adva az egyedüli helyes mód, valamely nemzetiség államalkotó képességeinek bírálatára. — A négy nagy nemzetre vonatkozólag, a melyek világtörténeti szerepet játszottak, a római, a kelta, a germán és a szláv törzsökre vonatkozólag, ez ismérvek már tisztán állanak előttünk. Mielőtt azonban azokat részletesen ismertethetném, még röviden meg kell emlékeznem arról, hogy minő módon jutottunk ez ismeretek birtokába.

E század közepe táján két új irány köszöntött be: a jogtudományok terén egyrészt; a közgazdaságtan terén másrészt. Az első az angol sociologusoké, ²⁾ kik széles ethnographiai alapokra fektették azt a kutatási módszert, a melyet a német jogtörténeti iskola Európára vonatkozólag követett. Hogy mily eredménnyel, eléggé ismeretes. Majdnem egyidejűleg ezzel Németországban egy jogtörténész, ³⁾ jogtörténeti czélból okoskod-

¹⁾ Az egész tagosítási kérdésre nézve l. a legújabb és legjobb forrást Schlitte »Die Zusammenlegung der Grundstücke.«

²⁾ Igy az iskola angol követői közt: Teylor, Lubbock, Maine stb. megannyian Darwin nyomán indulva, a németek közt csak Post és Bastian.

³⁾ L. Maurer »Die Markgenossenschaft.

va, a régi törzsszerkezetet vizsgálta és e munkája közben ráakadt a régi germán közösgazdálkodás nyomaira. E felfedezés következménye az lett, hogy a közgazdaság történelmének művelése mint öncél lábra kapott és egész sereg kevésbé gyümölcsöző mű keletkezett a mezőgazdaság őstörténetéről. Gyümölcsözővé e kutatások legnagyobb része csak akkor lett, mikor az angol jogászok és sociologusok kezébe került az anyag. Ezek a németek nagyszorgalmú kutatásait kettővel egészítették ki. Először is jogtudományukkal, mely positiv alapon nyugodott, másodsor pedig az ethnographiai összehasonlítással. E két ponttal kiegészítve azt, a mi a németek kezében csak nemzeti dolyfűk emelésének volt eszköze, a mi csak arra szolgált kezükben, hogy a socialismusnak, különösen pedig a collectivisticus iránynak nyujtson tápot, azt úgy tüntetvén fel, mint ősi german nemzeti intézményt — e két ponttal kiegészítve a német kutatást, az angolok két nagy dolgot értek el. Először is sikerült Maine-nek bebizonyítani, hogy a közös gazdálkodás világtörvény a gazdasági fejlődés kezdetleges stadiumában, mert egyaránt feltalálható a Himalaya tövében és Irland hegyein, Németország völgyein és az orosz sivatag termékeny szélein.¹⁾ Másodsor bebizonyította Maine, hogy ez a fejlődés természettörvény és hogy a németek tapasztalatai ellenkezőleg a collectivisticus törekvéssel épen azt bizonyítják, hogy az egyetlen haladás a gazdasági élet a mezőgazdaságban az individualismus, a melyhez csak a földnek mint más árúnak eladhatása vezet, a mi egészen modern nyugati²⁾ eszme, mely számtalan közbenső fok³⁾ után lép fel csak mai tisztaságában. — E bizonyítás megczáfolván a német írók chauvinisticus okoskodását, azok másban voltak kénytelenek keresni a germán őskori agriculturális szervezet jellemző vonását. Tanulmányozták tehát egyenként a különböző közös gazdálkodási rendszerek eltérő sajátságait⁴⁾ és ennek köszönhető a különböző ismérvek megállapítása, a melyek a geologiai módszernek fossiliáit képezik. A mi a leolvasást, illetve ez ismérvek alkalmazásával való bánás-

¹⁾ Maine Village Communities 217—227 l. továbbá 78, 86. köv. lapok.

²⁾ J. m. 228 l.

³⁾ J. m. 190. s. k. l.

⁴⁾ L. Landau, Haussen, Haxthausen, Inama stb. értekezéseit.

módot illeti, az Meitzen¹⁾ érdeme, — ki azonban, minthogy positivismusról vagy ethnographiai összehasonlításról fogalma sincs, sem módszere jelentőségének a statisztikát és jogi és gazdasági tudományokat illetőleg tudatával nem bir, — azt külön módszernek nem tekinti és csak arra használja, hogy a német chauvinismusnak szolgáljon, bebizonyítván azt, hogy lehetőleg sok telep származik germanoktól. Sőt oly következtetlenségnek is akadunk nála és eddigi egyetlen²⁾ követőjénél nyomára, hogy ha Németország területén másféle telepeket találnak, mindenféle módon iparkodnak bebizonyítani, hogy azok mégis német eredetűek és hogy az idegen telepítési forma csak véletlen vagy utánzás eredménye, a mit persze bebizonyítani sehogy sem képesek. — De az nem bizonyít semmit, mert hisz mindennel vissza lehet élni. Ha megmaradunk következetesen az egyszer alapos eljárással megállapított ismervek bizonyító erejénél, ép oly positiv eredményekre fogunk jönni, persze a viszonyokhoz mért kisebb kiadásban, mint a milyeneket Maine ért el nagyban, felfedezve az egyetlen újabb közgazdasági természet törvényt, azt a melyet említettünk. Térjünk tehát azon módszer ismerveinek részletes ismertetésére, a melyet geologiainak neveztem.

III.

I. A germán mezőgazdasági telepítés ismervei.

Az őskori germán szervezetnek alapja a Mark volt. E szó szűkebb értelemben az egységes törzshöz tartozó emberek összességét jelenti, míg a Feldmark a törzs tulajdonát képező egész föld területét jelenti.³⁾ E terület két részre oszlik. Az elsőt a művelt föld, a másodikat a legelő képezte.⁴⁾ A törzs ugyanis letelepedésekor annyi földet vett művelés alá, a mennyit tagjai képesek voltak megművelni; a többi pedig maradt közös legelőnek (Almende). Közös volt továbbá az a terület is, a melyen a falú épült. A

¹⁾ Boden Preussens cz. műve I. kötetében és a l. Aschenberg féle »Handbuch«-ban a »Landwirtschaft« cz. czikk.

²⁾ L. Lamprecht: »Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter és Beiträge zur Geschichte des französ. Wirtschaftsleben im 11. Jahrh.

³⁾ Lamprecht »Deutsch. Wirtschaftsleben im Mittelalter 462. s. k. l.

⁴⁾ L. Maurer: Die Markgenossenschaft. Maine: Village Comm. 81.

többi ellenben ki volt osztva az egyeseknek használat végett, kezdetben egyenlő mértékben (bár vannak olyanok is, a kik azt állítják, hogy már a nomád életből a mezőgazdaságra való átmenetel alkalmával különböző arányban: az egyes tulajdonát képező marhák száma szerint történt a felosztás), később a törzsben elfoglalt méltóság arányában.¹⁾ Ezen mark elhatárolása nagy ünnepélyességgel ment végbe és külön e célra választott tisztviselők által végeztetett.²⁾ A Mark tehát kifelé a legszorosabb gazdasági egységként³⁾ jelentkezett és az egyes, a Markból birt részt nem idegeníthette el. A mit földjével tehet, mindössze annyiból áll, hogy a nem teljesen szabadok közül telepéseket fogad, földjére és azok által művelteti e földeket (Köthner, Kossäte). Egészen másféleképen alakúl e viszony befelé. És épen e befelé való alakulás adja egyrészt a célunkra szükséges ismérveket másrészt azok helyességének bizonyítékát. A szántóföldek már korán felosztattak. A felosztási egység a Hufe volt oly értelemben, hogy az egész földet annyi Hufera⁴⁾ osztották fel, a hány eszmei rész volt a közösségben, nem pedig a hány tagja volt a közösségnek, mert a rangjuk által kiváló közösségi tagok 2—4 Hufet kaptak. Minden Hufe bizonyos számú Morgenből állott.⁵⁾ Rendesen 30-ból. De később a Morgen-okban is különbséget tettek, úgy, hogy volt 60 és 32 morgenba felosztott Hufe is, a mi annyit jelent, hogy a Hufe megszűnt eszmei rész lenni és az egyesnek a közösségből kiutalt *egész* földdarabot jelent, míg a Morgen nem földdarabot, hanem földmértéket jelent, a mely értelemben még mai s használtatik. A mint a szó jelentménye is mutatja, ez akkora terület volt, a mit egy *reggel* meg lehetett szántani,⁶⁾ épúgy, mint a sokkal modernebb »Joch« szó azt a területet jelenti, a melyet egy iga (két ökör) megbír szántani. Ismét egy oly elnevezés, mely, a mint Maine említi, az

¹⁾ Igy Lamprecht i. m. 465. l. említi ezt a Schöffenekekről.

²⁾ l. Lampr. i. m. 296. A dán Reebmingsprozedirt Hanssen »Agrarchist. Aufsätze I. 57—59.«

³⁾ Lampr. i. m. 466. l.

⁴⁾ Maitzen ért. a Schönberg f. Hbuch I.

⁵⁾ U. a. u. o. l. továbbá Lampr. i. m.

⁶⁾ Meitzen i. m. Hanssen I. k. ért.

egész világon a gazdaság kezdetleges korában mindig megtalálható. ¹⁾

Az egyenlő Hufekra való felosztásnak azonban ellenállt egy gazdasági körülmény, a föld különböző termékenysége. De itt is segítettek magukon a germanok, még pedig olyképen, hogy mielőtt foganatba vették volna a felosztást, a rendelkezésre álló földeket azok termékenysége szerint négyszögű dűlőkre (Gewanne) osztották és a terület felosztása alkalmával a közösség, tagjainak számával egyenlő, párhuzamos és teljesen azonos nagyságú csikokra szelték. A kímérés Ruthek szerint történt. A Gewanne nevű négyszögek mindegyikéből a közösség vagyis a Mark minden tagjai kapott egy részt. Már most annyi Gewanne-t kellett létesíteni (eltekintve a termékenységi viszonyok befolyásától), hogy az egy ember tulajdonát képező csikok összesége egy Hufe-t (30—60 Morgen) képezzen. Így tehát minden birtokosnak a Gewannek mindegyikében volt egy darab földje Minthogy azonban a Gewanne-Gewanne mellett állt és e csikok gyakran igen keskenyek voltak, minthogy továbbá több Gewanne-t csak egyetlen út kötött össze és a Gewanne-k száma igen nagy volt, a Mark-közösség egyes tagja külön gazdaságot nem igen üzhetett és így beállt az, a mit a német írók »Flurzwang«-nak ²⁾ neveznek. E mezei kényszer abból állt, hogy minden Markközösségben létezett egy tanács, a mely a gazdálkodás szabályait meghatározta; e szabályok követésére pedig mindenki kényszerítettett, úgy hogy egyszerre és közös erővel szántottak, vetettek és arattak, egységesen határoztak a vesés-forgás felett, ha ugyan ilyenről egyáltalában lehet szó.

A Gewanne egyes csikjait sors útján osztották ki. Kezdetben így megtörténhetett, hogy az, a ki rangjánál fogva két Huferra tarthatott igényt, egy Gewanneban két külön fekvő csikot nyert. Később ilyenkor két csikot összeszántottak egy csikká. — Ez a felosztás változatlanul azonban csak akkor maradhatna fenn, ha a törzs tagjaiban változás nem történnék. Minthogy azonban a születések és halálozások esélyeivel is számolni kellett az egyetlen módszer, melyet alkalmazni lehetett, a kezdetben éven-

¹⁾ Ilyen v. legalább hasonló nevek az ir és dán, továbbá szanszkrit nyelvben is léteznek.

²⁾ L. Meitzen i. m.

kénti, később ritkábban (3 évenként) megújuló újbóli felosztás volt.

Hogy ez valóban mindig így történt, Caesar ¹⁾ és Tacitus ²⁾ tanuságán kívül a »Jütisch Law«, ³⁾ valamint a németországi jogkönyvek egyaránt bizonyítják. De a tagosítás előtti térképre vetett egy tekintet is meggyőzhet bennünket. A mai Németország majdnem minden részén találkozunk ily felosztásokkal, a melyekből még a Morgen segítségével azt is ki lehet számítani, hogy csakugyan egy Hufet tesznek ⁴⁾ ki az egy tulajdonost megillető csíkok együttvéve. A hol nem ily telepekkel találkozunk, ott bizony nem voltak germánok az első települők, ha ma Németországban fekszik is az illető hely és ha a német írók az ellenkezőt akarják is bebizonyítani. De ha a germán telepítés ismervét teljesen akarjuk birni, még a Hufek különböző fajait, azok mértékét, a germán letelepedés formáját (falú) és azon lélektani okokat kell megismernünk, melyek a telepítés ilyen formájának magyarázatául szolgálhatnak.

Mielőtt azonban e további fejtegetésekbe bocsájtkoznám, meg kell említenem, hogy Dániában a »bool« ⁵⁾ ugyan olyan szerepet játszott, mint Németországban a Hufe és hogy ott, Svédországban (egyes vidékektől eltekintve) Norvégiában, a térkép ugyanazon Gewanne-féle felosztásról tesz tanuságot, mint Németországban. Meg kell továbbá említenem, hogy Ottweiler és Saarlouis vidékén, továbbá a Merzig ⁶⁾ nevű közigazgatási kerületben (Regierungsbezirk) osztatlan közösség létezik a földbirtok

¹⁾ Caesar idézett helyei a következők:

A) Bell. Gall. IV. k. 1. fej a Suebokról sed privati ac separati agri apud eos nihil est neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet.

B) B. G. VI. 22. Neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum qui una soierunt quantum et quo loco visum est agri attribuunt atque anno post, alio transire cogunt.

²⁾ Tacitus híres helyei: arva pes annos mutant és agri pro numero cultorum in vices per universos occupantur.

³⁾ Hanssen i. m. I. 23—66.

⁴⁾ Maitzen i. m. és Lamprecht.

⁵⁾ L. Laveleye Bucher által átdolgozott Östulajdonában a l. és Hanssen i. m.

⁶⁾ Hanssen i. m. I. 31 sk. l.

tekintetében, teljesen azon módon, a mint az az őskori állapotokról leiratik — úgy, hogy csak a kert és lakóház képez magántulajdont, a földtulajdon pedig csak jogozat, mely nem individualiter, hanem csak mennyiség és minőség szerint meghatározott tárgyra vonatkozik, mert hisz a tárgy folyton változik.

Vizsgáljuk meg egyenként az egyes Hufeket, hogy azok fekvésével és nagysági viszonyaival is megismerkedjünk, a végből, hogy képesek legyünk a térképről, mint a germán telepítvény vezér ismervét leolvasni. A mi mindenekelőtt a kimérést illeti, a mértékegység a láb volt. $15\frac{1}{2}$ láb=1 Ruthe. A Morgen rendszeren 160□ Ruthe volt. Általában azt lehet mondani, hogy 31·54 és 38·4 ár közt ingadozik.¹⁾ A Hufek morgenszáma változó. Az alapszám a 30 Morgen.²⁾ Nagyobb darab csak azon földből adatik, melyen a Gewanne kimérése alkalmával az eke megfordult, a mely tehát kevesebbet ér, mert csak a Gewanne-n keresztül lehet hozzáférni. Ez az »Anwänder«,³⁾ mely hosszúság Gewannet képez. A különben előforduló Hufe-fajok részint a helyi viszonyoknak, részint tulajdonosaik rangjának megfelelőleg alakultak, a miért is morgenszámuk, az utóbbi tekintet befolyása alatt, rendszeren a 30-nak többszöröseit képezi, a minő pl. a 120 Morgen-ből álló Königshufe, mely királyi földön alapított;⁴⁾ míg az első tekintet befolyása alatt nyert a Marschhufe (mocsárban levő H.) szabálytalan hosszabb alakot. Az irtási földön alapított Hagenhufe a 30-nál is kisebb darabot képez. — A falu, mint a német telepek jellemző formája, szintén characteristic ismervet képez, bár szintén a helyi viszonyok befolyása szerint alakult. Két formáját lehet megkülönböztetni: az egyik az általánosabb, az u. n. »Haufendorf«-féle⁵⁾ telep, melyben ház ház mellett áll rendszertelenül, ép úgy, mint a Gewanneban az egyest megillető birtokrészek. Meglátszik, hogy a lakások tekintet nélkül a lakók birtokára vannak sors útján megállapítva, hogy nincs rendes út vagy kijárás a földekhez, hogy a mint a

¹⁾ Lamprecht i. m. I. 343—344 l.

²⁾ Lamprecht i. m. I. 345.

³⁾ Landau »Die Territorien in Bezug auf ihre Bildung und Entwicklung« 33 l.

⁴⁾ 1) Landau i. m. 22—24 l. 2) Landau i. m. 31 l.

⁵⁾ L. Landau i. m. i. h.

törzs növekszik, oda építenek új lakot, a hol épen akad hely. Látszik nyoma annak, hogy a lakók csak egységesen járhatnak el a földművelésben, a mezei kényszer által létesített »Dorfwilkkür«-ök szerint. Egy szóval ugyanaz a rendszer uralkodik itt, a melyet a Gewanne-kre vonatkoztatva, a német írók »Gemeengelage«-nak neveznek. Ettől a rendszertől csak vizek partján van eltérés, az u. n. »Flämische Hufe«-ban. Itt a falú egy sor házból áll a vizek partján hosszan elnyúlva. A házak körül az osztatlan közlegelő fekszik, azon túl pedig a Gewanne-k.

Ha már most az előbbieken előadott ismérvek lélektani okait kutatjuk, azokat igen könnyű lesz megtalálni. A germán törzsszerkezet korában három ellentétes törekvés mutatkozik, a mint azt Lamprecht Maine nyomán igen szépen fejtegeti.¹⁾ Az individualításra való törekvés, a törzsrokonság ereje és a helyi együttlakás összekötő ereje. Ezek vegyüléke alkotta meg azon sajátos intézményeket, melyeket az imént vizsgáltunk meg. És ez adja meg ezen intézményeknek azon physikai szükségesség jellegét, melynek alapján azokat vezérismérvekül tekinthetjük. A germánoknál a törzs, a Mark volt a politikai egység. A Mark céljainak megfelelőleg kellett mindennek alakulnia. A Mark minden tagja, minden *egyén* birt politikai és vagyoni jogokkal, persze csak a törzsi kötelékben való részesedés (méltóság) arányában. Ez oka a Gewanne-féle jellemző, minden egyéb nemzet felosztásával ellenkező felosztásnak, mely gazdaságilag a lehető legkevésbbé célszerű. De megfelel a törzsi viszonyoknak, melyekbe az egyéniség hajlama belejátszik. Csodálatos vegyüléke a közösség és az individualitás elvének! De a falu is a közösség és az egyén követelményeit elégíti ki az együttlakás elve segítségével, tekintet nélkül minden más viszonyra, például az igen közel fekvő gazdasági érdekre. Az egyéniség törekvéseit szolgálja a törzsi élet határai között a gyakori újból való kisorsolás, melynek oka az, hogy nem a családfő, hanem minden teljeskorú férfi a jogalany, következőleg a birtokos is. — Csupa oly magyarázó lélektani ok, mely eléggé indokolja a »Gewanne« és a »Haufendorf«-féle ismérveket. Ezek értékén nem változtat sem a falú másik alakjának előfordulása, sem a régi idő óta beál-

¹⁾ L. Lamprecht i. m. I. 13—19 l. és Maine i. m. I.

lott változás (vagy birtok alakulása, közösség megszűnése stb.) Az első azért nem, mert a »Flämische Hufe« előfordulását a helyi viszonyok eléggé megmagyarázzák (viz) és mivel mellette ott van a jellemző Gewanne-féle felosztás. A közösség megszűnése és a magántulajdon kifejlődése pedig azért nem változtat a tényeken, mert a magánbirtok körül a falú földén egész a tagosításig megmaradt a közösség megszűnte daczára a Gewanne; (legfeljebb egy-egy útat építettek a földeken keresztül,) megmaradt továbbá a falú jellemző alakja. Végre a nagy birtok nem a faluközösségből fejlődött ki,¹⁾ hanem az irtásból és a közlegelőből bekerítés útján elzárt darabból. (Bifang.)

Nem a német csökönőségnek és social-politikai szellemnek köszönhetjük, mint Meitzen mondja, ez ismérveket, hanem a törzsszerkezet uralmának. Ez ismérvek jelentősége akkor fog igazán kidomborodni, ha képesek leszünk más nemzetek településének ismérveivel összehasonlítani. Épen azért ki fogom emelni a különbségeket.

II. A szláv mezőgazdasági telepítés ismertető vonásai.

Ila a germánoknál a törzs volt a politikai és társadalmi, tehát gazdasági egység mezőgazdasági letelepedésük korában, a szlávoknál a család játszotta ezen korban ugyanazon szerepet. A családfők tanácsa volt az intéző politikai factor; az egyén a családnak teljesen alá volt rendelve. A törzs csak mint családok összesege jelentkezett, összekötve a helyi szomszédság köteléke által. Mindezeknek következményeképen a gazdaság csak a családtól befelé látszhatik közösnek, kifelé ellenben mint az egyes családapák külön gazdálkodása tűnik fel, ha eltekintünk attól, hogy a törzs volt az, a mely eredetileg minden családnak kiutalta a földből a maga részét. Ezen felosztás állandó maradhat, mert hiszen újabb családfőre csak akkor van szükség, ha az előbbi meghalt. Minden házban egy család lakik, és csak ha kiválik egy család, kell új házat építeni. — Minthogy nem minden szabad ember, hanem csak a családfők alkotják a tanácsot, a népgyűlés megfér a faluban, míg a germánoké kiszorúl a mezőre, mert abban minden hufebirtokos férfi részt vesz. És valóban, az imént vázolt okoknak megfelel a szláv telepítési és falúépítési mód is.

¹⁾ Lamprecht i. m. 350 s. k. 1.

A szláv falú a mir,¹⁾ a melyben annyi ház van, a hány család, kétféle alakkal bír. A síkon patkóalakot ölt, középen egy piaccczal (tanácstér.) Űt vezet a piactól az egész házsor külső oldalán végig. A háznak két kijárata van. Egyik a piacra, a másik a háztulajdonos földjére. Annyi földdarab (lan)²⁾ van ugyanis a falú határában, a hány ház. Minden földet a másiktól füvel benőtt csik választja el, mely gyalogösvényt képez. Azonkívül létezik közlegelő. A földdarabok különbözök,³⁾ nagyok és kicsinyek, a szerint, a mint az illető birtokos családnak a telepédéskor több vagy kevesebb igás marhája volt.⁴⁾ Újra felosztás⁵⁾ csak hosszú idő múlva (6—12 év) fordult elő.

A falú második formájával hegyes vidéken találkozunk. Ott a falú hegygerinczre épített két párhuzamos házsorból áll, melyek gyakran több órányi távolságra húzódnak el. A falú közepén fákkal beültetett piaccczal találkozunk. Az előbb leírt berendezésű házaktól két oldalt a hegy vagy domb lejtőin terül el a szántóföld ismét hosszú csikokban.⁶⁾ Ime a szláv nemzetiség jellemző vonásai a mezőgazdasági település terén. Ismét bármely térképről leolvashatók. Ismét a családi szervezetben és a házközösség intézményében birják lélektani okukat. A szláv szervezeten az idő még kevesebbet változtatott, mint a germán, mert sokkal czélszerűbb és gazdaságosabb volt.⁷⁾

III. A kelta mezőgazdasági település ismérvei.

Ha a kelták gazdasági szervezetét vizsgáljuk, Irland-, Skócia- és Angliában, Wales és Kent az alkalmas talaj.⁸⁾ A mit a kelta-népfajról tudunk, mind tezen országok régi törvényeiből,

¹⁾ L. Laveleye i. m. és Maitzen i. m. az első a 8—10 lapon, a második az I. köt. 174 l.

²⁾ Landau i. m. 92. l.

³⁾ L. Maitzen i. m. i. h. 173. l.

⁴⁾ L. Maitzen i. m. i. h.

⁵⁾ L. Laveleye i. m. i. h.

⁶⁾ E csikok Maitzen i. m. 357—6 l. szerint 720 ruthe és 30 r. szélesek voltak átlag.

⁷⁾ Így például Laveleye említi, hogy a hármasszántó gazdálkodást olyformán üzték, hogy az egész terület 3 részre oszlott és mindenkinek volt része mindegyikből.

⁸⁾ Valroger »Les Celtes« és Glasson Hist. du Droit et des Just. de l'Angleterre.

régi szokásainak vizsgálatából derül ki. ¹⁾ A kelták közt a nemességnek egy faja létezett, a mely általában el van terjedve: a földbirtokos nemességé; míg a kinek vagyona csak a »barmokból és nökből« állt, az alsóbb rangúnak tekintetett. Az utóbbiak neve »flaiths«, míg a nemeseké »aires«. ²⁾ Az egység a törzs »clan« vagy »cenedl« volt. A közös törzsfőtől származók együtt foglalták el a földet. ³⁾ A clan septekrekre vagy családokra oszlott. Minden család külön házban lakott és külön földdel birt. ⁴⁾ Ha egyesek kiváltak a családból, ismét külön ház keletkezett és ez ismét az illető tulajdonát képező föld közepe táján állt. A főhatalmat a törzs, illetve családfő gyakorolta, a ki élethossziglan gyakorolta a választás ⁵⁾ és nem első- vagy idősbszülettség útján nyerte ezen jogát. ⁶⁾ Általában a kelta mezőgazdasági és telepedési szervezetét a központosítás jellemzi. A »pencenedl« vagy törzsfő birtoka képezi a törzs letelepedési terének közepét, ép úgy, mint a családfők »cheeftanes« háza a birtok közepén áll és mint a kelta házban, a középső szoba a családfő lakhelye és a körülfekvő téren laknak a többiek. ⁶⁾₁

Falvak tehát nincsenek, hanem különálló házak földbirtoktól körülvéve. ⁶⁾₂. A beosztásnál és felmérésnél a 4-es szám és annak többszörösei képezik az alapot. A birtoknak következő fajait lehet megkülönböztetni: az egység a »seisreach« vagy »phloughland«, annak négyszerese a »ceathramadh« vagy »quarter« ⁷⁾ 12 phloughland a cautred. A seisreach azon föld, a mi egy ekére jut. Tehát a kiosztás alapja a »cattle«, vagyis a marha volt. A földek nagyságát nem a földmérték, hanem a termésnek ürmértékben ⁸⁾ kifejezett nagysága szerint állapították meg. Az egyes birtokok száma (törzs által egyes családoknak kiutalt

¹⁾ L. O' Curry »On the manners« and eustoms of ancien Irish. és Davies »True Causes.«

²⁾ O' Curry. i. m. 154. l.

³⁾ Meitzen i. m. 153. l.

⁴⁾ Meitzen i. m. köv. l.

⁵⁾ Glasson i. m. I. k. és Davies »A discovery of the causes rohe Ireland was never entirely subdued.« 117 l.

⁶⁾ ¹⁾ L. Meitzennek a lakásokról írt művét. ²⁾ l. a függ. VI. r.

⁷⁾ O' Curry i. m. I. 90–93 l.

⁸⁾ O' Curry i. m. 96 sk. l.

birtok) O'Curry ¹⁾ számítása szerint, 7.948,800 acret tett Irlandban; azonkívül felteszi, hogy a családok száma a 662,400-at nem haladta meg.

A mint mindezekből látszik, az írek letelepedése korában, úgy mint a többi kelta törzsek letelepedése, korában az individualismus már legalább az egész családot illetőleg, győzött a törzsi közösség elve fölött. Erre mutat a fejedelmek és családfők *választása*, továbbá a »Brehon Law« által megőrzött földművelési szerződések, ²⁾ a mely szerződések, vagy arra vonatkoztak, hogy 8—10 telep birtokosa egyesült egy üzemmé »partnership«, (ezek azután közösen foglaltak is földet) vagy arra, hogy vállalkoztak a földeket közösen megművelni, úgy, hogy egyik adta az ekét, a többiek az ökröket és felváltva végezték a szántást. Még az egyes szántók felelőssége is meg van állapítva az elszámolás, vagy az ökrök tönkretételének esetére. Ugyanazon individualitási szellem, mely a törzsi közösség határait is megbontja, képezi lélektani okát az *egyes házakban* és *szabálytalan* földlakásokban jelentkező kelta telepítési módnak is. Kelta nyomok mindenütt megmaradtak.

IV. A római mezőgazdasági telepítés ismérvei.

A rómaiak telepítési rendszere legtisztábban áll előttünk. Visszatükrözi híven a római jellemet. A római jog szigorú rendszeressége, a katonai fegyelem és a köztársaság nivelláló hatása érezhető a római telepen. Ha Valroger a kelta dolgokról azt mondhatta, hogy »a Sphinx örökké megőrzi titkát«, a római alakulásról méltán mondhatni, hogy az »nyitott könyv.« Hiszen a római telepítést külön hivatalnokok, az »agrimensorok« végezték, kiknek külön codex szerint kellett eljárniok. Hiszen a »Scripta Agrimensorum«-féle ⁴⁾ gyűjtemény mindezen szabályokat tartalmazza. Lássuk e szabályok közül azokat, a melyek czélunkra szolgálhatnak.

Minden föld végelemzésben az állam tulajdonát képezi. Általában háromféle földet különböztetnek meg az agrimenso-

¹⁾ O' Curry i. m. i. h. és 97.

²⁾ O' Curry 1158 i. m., továbbá ugyanazon műnek más helye.

³⁾ Épúgy mint az afghan törzsnél l. Kohler értéke.

⁴⁾ Kiadták Mommsen, Rudorf és mások.

rok. Az egyik az *ager arcifinialis*. Ez az a föld, a mely az ellenség határa mellett fekszik ¹⁾ és nem állami felmérés ²⁾ által állapítottatott meg, hanem magán jellegű felmérés alapján. Hyginus szerint: »ager qui certis linearum mensuris non continetur.« Megismerhető ez hosszú sáv alakú fekvéséről és arról, hogy mindig a határon fekszik. Ennek egyenes ellenkezője az *ager divisus et assignatus*. ³⁾ A hivatalos módon kiosztott római föld volt ez, melyet az állam adományoz. Ennek kimérése következő módon történt: Az agrimensorok két derékszöget képező vonalat vettek fel a felosztandó föld közepén. A keletről nyugotnak (s nem fordítva, mert ezt üdvösebbnek tartották) felmért vonal a *decumanus*, ennek keresztvonala a *cardo*, mely a világ tengelyének felel meg. E két vonallal párhuzamosan annyi vonalat húztak, hogy az egész felosztott terület egy centuriát tett legyen. Azaz a kereszt által felosztott 4 terület mindegyikébe 25 négyzet jusszon. ⁴⁾ A mellett a két fővonal mellett és a határon bizonyos szélességű térnek kellett maradnia út gyanánt: ez volt a *subcisis*. E felosztás alapja az volt, hogy minden egyes négyzet eleinte egy actust később 2 actust vagy egy jugerumot tett ⁵⁾ (actus oly négyzet, melynek oldala 120 láb.) Az utalványozás sors útján történt. Minden centuria 7 sorsot kapott, ⁶⁾ melyek mindegyike 7 jugerumot tett. Az 50-dik az utakra maradt. A római teljes jogú földnek ezen felosztása csak visszaélésnéppen alkalmaztatik néha a coloniákra és az *ager vectigalis*ra. Mert ezeket megkülönböztetésül az agrimensoroknak csak hosszúkás négyszögekre volt szabad felosztaniok. Per strigas et camna. ⁷⁾ Ezek képezték a római föld 3-ik faját. Vajjon azonos-e ez azzal, a mit az agrimensorok *ager per universitatem* (v. *extremitatem*) *mensura comprehensus*nak neveznek, nem áll tisztán. ⁸⁾

¹⁾ Agrimensores 252 s. k. l. »Universitas agrorum intra fines civitatis.

²⁾ Hyg szerint »quibus agris victor populus occupando nomen dedit.«

³⁾ I. m. 288. l.

⁴⁾ I. m. 345. sk.

⁵⁾ Landau i. m. és Agrimensores.

⁶⁾ Landau i. m. 97. cz. Agr. 351 sk. l.

⁷⁾ Hyginus az Agr. 296. l.

⁸⁾ Hyginus 296.

Íme a római felosztás, mely ismét a térképről könnyen leolvasható és melynek képét még csak azzal szükséges kiegészíteni, hogy »pro parte officii et secundum bonitatem agrorum«¹⁾ az egyes »sors«-ok nagyságában mutatkozhatik különbség, de hogy e különbség a formára ki nem terjed.

Végigmentünk a négy történeti néptörzs gazdasági települési módján. Ismerjük azok jellemző vonásait. Németország egyes részeit e vezérfossiliakkal felkutatták és közülök háromra akadtak, egyedül a rómaina nem találtak. A németek a vezérfossiliák lélektani okait nem keresték, pedig csak azok ismerete, ha ez okok kielégítőek, jogosíthat fel a módszer használatára. De akkor azután el kell fogadni, a mit e módszer bizonyít és nem szabad álutakon annak bizonyítását megkísérteni, hogy ez *egy* esetben a módszer csalt, csupán azért, mert az, a mit a módszer bizonyít, a nemzeti hiúságot sérti. Így kezelte Meitzen e módszert, mely ő nála még nem tudományos akadatolt eszköz, hanem kísérlet. De meggyőződésem szerint a lélektani analysis magyarázatával kapcsolatba hozva, megbecsülhetetlen eszköz a pozitív tények igazságának kiderítésére, mely érdek és vágytól egyaránt idegen és annak bebizonyítására, hogy a Maine-féle „*friction*“ mérhető.

¹⁾ Hyginus 365.

A pénz értékelkedésének némely következményeiről.

Irta

Dr. Ráth Zoltán.

Már a hetvenes évek végén mutatkozott némi csökkenés a legtöbb jószág árában. Ez a csökkenés a jelen évtizedben tovább terjedt és különösen a legutóbbi években nagyon érezhető mérvben jelentkezett. Ma már alig szenved kétséget, hogy a hetvenes évek rendkívül magas áraival szemben erős visszaeséssel van dolgunk s az árhanyatlás most, mint akkor az áremelkedés, egészen általános jelenség a termelés legkülönbözőbb terein. Nemesak gazdáinktól halljuk napjainkban a panaszt, hogy a gabnát el kell pocskékolniok: süllyedő árakkal küzd a tengerentuli gyapot-termelő és a gyapjúkereskedő épugy, mint az angol köszén- vagy vasgyáros és az amerikai ezüstbányák tulajdonosa. S miután minden árcsökkenés annyi, mint emelkedése a pénz vásárló erejének, a pénz értékének: az általános árcsökkenés tünete, mely előtt ma állunk — más szóval kifejezve nem más, mint a pénz értékének növekedése. Sőt, még tovább mehetünk. A nagy kulturállamok valutapénze ma csaknem kizárólag az arany; az ezüst, szemben az arannyal, lassu elértéktelenedést mutat; azt mondhatjuk tehát: hogy az arany értékének emelkedése az a jelenség, melylyel hovatovább számolnunk kell.

Hogy csakugyan általános árcsökkenéssel van dolgunk, arra nézve idézzük Conradnak a »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« XV. k. 4. f. adott nagyon érdekes összeállítását, mely a hamburgi árutőzsde árjegyzései alapján készült. Könnyebb áttekintés végett csakis a tábla utolsó oszlopait, az áru csoportok szerint összevont és százalékokban kifejezett árakat közöljük, megjegyezve, hogy a gabonanemek árváltozását külön-külön feltüntetendők — miután bennünket ez leginkább

érdekel -- a táblázat adatai alapján azokat egyenkint százalékokra átszámítottuk. E szerint az 1857-1880-ki, illetve az 1871-1880-ki árakat 100-nak téve lesz:

Áruk illetve árucsoportok	ha az 1847—80-ki árak átlagát 100-nak tesszük		ha az 1871—80-ki árak átlagát 100-nak tesszük	
	1881—85	1886	1881—85	1886
1. buza	84	67	82	66
2. rozs	94	68	90	65
3. árpa	82	72	84	74
4. zab	92	83	90	81
1—4. csoport átlag	89	72	87	71
5. kőszén	76	72	71	67
6. fémek ¹⁾	75	65	69	57
7. gyarmatárúk ²⁾	78	65	72	60
8. gyapot összelyem	72	65	80	72
9. indigo sat. ³⁾	89	72	89	72
1—9. átlag	84	71	80	67

Ezen táblázat eléggé tanuskodik az áresökkenés általános volta mellett. A Conrad által külön felsorolt 22 árucikk közt, a kakao- és borson kívül, egyetlen egy sincs, mely az 1881—1885-ki átlagban jelentékenyen alább nem állana ár tekintetében, mint 1847—1880 közt átlag állott — nem is szólva az 1871—1880 évekkal való összehasonlításról. De, ami bennünket, magyarokat, leginkább érdekel az, hogy a gabnaneműek épen nem állanak árhanyatlás dolgában legelől, sőt azok az átlagnál jóval kedvezőbb helyzetet mutatnak.

Mindenesetre érdekes volna, ha a fenti táblázatot hazai árakból állíthatnók össze. De erre, adatok hiányában, képesek nem vagyunk. Mégis, hogy némi összehasonlítást lehetővé tegyünk: kiszámítottuk a budapesti gabona-tőzsde árjegyzéke nyomán a gabonanemek árhullámzásáiból az átlagokat és pedig az 1851—1880., 1871—1880. s az 1881—1885. évek átlagait: oly időközök ezek, melyek a fenti táblázatban vett időközökkel elég jól egyeznek — amennyiben az 1847—1850-ki évek árainak elhagyása érezhető befolyással az átlagokra alig bír.

¹⁾ Ide sorolvák: nyers vas, nyers horgany, ón, réz és ólom.

²⁾ Nevezetesen kávé, kakao, tea, bors és cukor átlagában.

³⁾ Névszerint: indigo, salétrom, halzsir, pálmaolaj átlaga.

Gabnanem	ha az 1851—80-ki árak átlagát 100-nak tesszük		ha az 1871—80-ki árak átlagát 100-nak tesszük	
	1881—85	1886	1881—85	1886
1. buza	97	79	86	70
2. rozs	105	82	95	74
3. árpa	99	89	86	78
4. zab	96	89	96	90
1—4. átlagban	99	85	91	78

Ezen számok úgy magokban, mint különösen a fenti táblázat adataival összehasonlítva, felettébb érdekesek. Nem lehet itt célunk az összehasonlítás részleteibe belemenni, de nem válhatunk meg e táblázatoktól, anélkül, hogy a hamburgi és budapesti árak közt mutatkozó két legfeltűnőbb eltérésről meg ne emlékezzünk. Ezek közül az egyik abban foglalható össze, hogy a német gabonaáraknál a jelenlegi árcsökkenés — szemben az 1847—1880. és 1871—1880-ki átlagárakkal — csaknem egyenlő mérvű, más szavakkal, hogy az említett két időszakban a gabonaárak Németországban átlag egyenlő magasan állottak: míg nálunk 1871—1880 közt sokkal magasabbak voltak az árak, mint 1851—1880 közt lefolyt 30 év átlagában. A másik feltűnő eltérés az, hogy az árhanyatlás nálunk még az 1871—1880-ki rendkívül magas árakkal szemben sem oly jelentékeny, mint a hamburgi piacon akár a 30 évi, akár a 10 évi átlaggal összehasonlítva.

E jelenségek tüzetes magyarázatába bocsátkozni itt nem lehet feladatunk. De tán nem tévedünk, ha az első jelenséget — az 1871—1880-ki magas gabonaárainkat — közlekedési eszközeink tökéletesedésének, nevezetesen vasutaink kiépülésének s a kiviteli emelkedésének tulajdonítjuk: oly dolgok, melyeket a 60-as évek vége — s a 70-es évek elejétől keltezhetünk. Gabnánk ára ekkor érte el az európai nívaut, azt a mértéket, melyen már csak a megcsökkent szállítási költség választotta azt el a külföldi piacok áraitól. A hetvenes évek előtt gabnánk jelentékenyen olcsóbb volt, mint a külföldé; a külföldi gabna 1871—1880 közt már alig mutat drágulást: míg itthon a fő áremelkedés éppen ezen évtizedre esik.

A másod sorban említett eltérés — mely szerint nálunk az árcsökkenés még nem látszik oly nagy mérvet öltetni, mint kül-

földön — abban leli magyarázatát: hogy a budapesti gabna-tőzsde árai papirban, illetve ezüstben, a külföldi árak ellenben aranyban vannak adva. Az ezüst értéke az aranyhoz viszonyítva 1770 óta folytontartó hanyatlásban van. Már pedig, ha valamely czikk ára olcsóbbá vált pénzben méretik, úgy az ár ma magasabb lesz, mint az az ár, melynek mértéke értékében nem hanyatlott. Ha a gabna értéke az ezüsthöz képest semmit nem változott volna is: külföldön árhanyatlás mutatkoznék, holott nálunk a gabnaár állandó maradt; épen, mert az ezüst ma aranyban mérve olcsóbb, mint azelőtt. Kell tehát, hogy a csökkenés az áraknál a budapesti piacon, hol a mérték maga kisebb lett: csekélyebb legyen, mint külföldön, hol az nem változott.

Az ezüst értékének hanyatlását mutatja a következő tábla, mely a londoni piac árait adja. Egy standard uncia ezüst ára volt:

1871.	60·9 p.	1879.	51·4 p.
1872.	60·4 p.	1880.	52·4 p.
1873.	59·4 p.	1881.	51·1 p.
1874.	58·5 p.	1882.	51·1 p.
1875.	56·7 p.	1883.	50·9 p.
1876.	52·9 p.	1884.	50·3 p.
1877.	54·9 p.	1885.	47·3 p.
1878.	52·1 p.		

Ebből az ezüst árát az 1871—1880-ki évek átlagában 100-nak téve, lesz az 1881—1885. évben az ezüst értéke 89·7. Ha tehát ma az ezüstöt és papírt egyenlő értékűnek vesszük s az 1871—1875 között az ezüst javára fenállott agiot figyelemre méltatva, az 1871—1880 közti gabnaárakat ezüstben kifejezendők, azokat 0·956 törttel szorozzuk: úgy azt találjuk, hogy a 4 gabnanem átlagában az 1871—1880-ki árakat 100-nak téve, az 1881—1885. árak 85·4-nek felelnek meg; oly arányszám, mely a hamburgi tőzsdén Conrad által talált 100 : 87 meglepően összhangzik.

S ez az összhangzó csökkenés a gabnaárakban, mint tudjuk, még az utolsó években is haladóban van. De, mint láttuk, nemcsak a bennünket közvetlen érdeklő gabna — melynek tekintetében a tengerentuli versenyt szokás egyetlen árcsökkenetű oknak tekinteni; hanem a legtöbb fontos árucikk is árcsökkenést mutat; sőt az árcsökkenés az ásványoknál, gyapot és selyemnél s a gyarmatárak némelyikénél jóval nagyobb, mint a tengerentuli versenyt leginkább megérző búzánál, mely pedig a

mult évtizeddel összehasonlítva, a leginkább olcsóbb vált gab-nanem. Ebből következtethetjük tehát, hogy — mint fentebb mondók — a pénz, első sorban épen a vezető nemes ércz, az arany az, ami megdrágult, vásárló erejében gyarapodott: s feltehetjük a legnagyobb valószínűséggel, hogy — ha a nagy kultúrállamok valutapolitikájában vagy az arany előállításában ¹⁾ nagyobb változás nem áll be: még további általános árcsökkenést kell a termelés legkülönbözőbb terein tapasztalnunk már a közel jövőben is.

Szükségesnek tartottuk ezek előrebocsátását, hogy indokoljuk azon nézetünket, miszerint a pénz drágulásával ²⁾ s annak hatásaival foglalkozni ma már nem időszerűtlen, nem felesleges valami, hanem oly feladat, melylyel meg kell barátkoznia a magángazdának, s melyet meg kell oldani a legnagyobb gazdaság, az államháztartás érdekében is.

De nem akarunk túlmenni a helyes határon, midőn a pénz-drágulás (aranydrágulás) tényének gazdasági fontosságát hangsúlyozzuk. — Mindenekelőtt megengedjük, hogy az árhanyatlás, mely a nagy forgalom tárgyait képező nyers termékekre nézve kétségbevonhatlanul megállapítható, a kisebb forgalom — továbbá a feldolgozáson átment, szóval ipari terméket képező javak áraiban talán nem mutatkozik még, vagy legalább nem öltött hasonló mérvet. Be kell vallanunk, hogy e tekintetben határozott választ adni — kellő statisztikai adatok hiányában — nem áll hatalmunkban. Ha azonban be volna is bizonyítva, hogy az árhanyatlás a mondott irányokban nem oly nagy, mint a minőnek azt fentebb feltüntettük: ugy ezen jelenséget — nagyban és egészben, mulónak kellene tekintenünk: azt kellene hinnünk,

¹⁾ Hogy az aranytermelés előreláthatólag egyre csökkenni fog, az iránt meglehetősen egyetértés van a szakemberek közt. Legtovább megy tán Süss E., a jeles bécsi geolog, ki az aranybányák teljes kimerülését helyezi kilátásba. (Die Zukunft des Goldes, 1877.) Az aranytermelés fokozatos csökkenését az 1851–60. évtized óta legjobban feltüntetik Svetbeer híres értekezései: »Zur Statistik der Edelmetalle in den Jahren 1876–80« és »Edelmetallproduktion und Werthverhältniss von Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas bis zur Gegenwart«; legujabban Haupt Otto-már »Währungspolitik und Münzstatistik.«

²⁾ Hogy itt e kifejezés nem a kamatláb emelkedését jelenti, mit szintén szoktak így megjelölni, azt mondanunk sem kell.

hogy az csak az átmenet következménye, mely magától el fog enyészni. A kis forgalomban mutatkozó árakra ez kétség kívül teljes mérvben áll. Az árváltozások tudvalevőleg először a nagy forgalomban észlelhetők, határozott irányt először ott vesznek; a pénz értékének ingása is csak a világkereskedés tárgyait képező árucikkek nagy forgalmi árában jut első kifejezésre. Megtörténhetik tehát, hogy ugyanezen cikkek kicsinyben vásárlásnál, valamint még inkább oly cikkek átalában, melyek csak kis mennyiségben állíttatnak elő s csak a helyi forgalomban szerepelnek — sok ideig nem mutatják, hogy a pénz vásárló ereje növekedett. Lehet, hogy a szatócsbolt árjegyzéke éveken át nem változik, míg a nagykereskedő sok száztóli különbséget jegyez. Talán van igazság a nagy közönség ama panaszában is, hogy a buza, meg a marha olcsó — és a pék süteménye, a hus kiloja a mészáros, hentes boltjában olyan drága, mint azelőtt. Ámde mindez — nemcsak jogilag megengedett, de tényleg létező verseny feltételek alatt — csak átmeneti tünetény lehet. Ha tényleg létezik verseny és valami okból a monopol¹⁾ esete nem forog fenn: úgy a kis forgalom alkalmazkodik a nagyhoz az árak tekintetében is, habár ezen alkalmazkodás bizonyos időt vesz igénybe s ezen idő alatt a különbség fenállhat; a verseny kisebb-nagyobb élénksége határoz a felett: rövidebb vagy hosszabb-e ez az átmeneti időszak.

Az iparcikkek áralakulása tekintetében a fenti szabályt óvatosabban kell alkalmaznunk. A közgazdaságtan egyik rég elismert törvénye az árakra vonatkozólag úgy hangzik, hogy az emberiség szaporodásával s a civil satio haladásával a nyerstermékek egyre drágábbak, az iparcikkek ellenben egyre olcsóbbak lesznek. Ám e szerint a nyerstermékekre nézve megállapított árcsökkenésnek ki kellene terjednie — még pedig fokozott mérvben, az iparcikkek birodalmára is. De az idézett törvénnyel úgy vagyunk, mint minden közgazdasági törvénnyel; általános igazság az, biztosan alkalmazható a közgazdasági élet nagyobb időszakaira, de nem zárja ki a lehetőséget, hogy egyes rövidebb időközök azzal homlokegyenest ellenkező fejlődést ne mutassanak. Ezért még mindig kérdés lehet, nincsen-e a jelen-

¹⁾ Nem jogi értelemben véve e szót.

ben azzal az esettel dolgozunk, hogy éppen az őstermelés óriási terjeszkedése folytán, az által, hogy úgy mondjuk, az egész föld művelés alá vonatik; a nyerstermékekben oly kínálat mutatkozik, mely az ipari termelés helyzetét az árak versenyében előnyössé tette s a mérleget ennek javára nyomta le? A nyerstermelésnél a természetet, az iparban a munkát lehet főtermelési tényezőnek tekinteni; már pedig alig lehet kétség az iránt, hogy a munka ára nem csökkent. Ezért nyitva kell hagynunk a kérdést, vajjon az árcsökkenés kiterjed-e, s ha igen, minő mérvben terjed ki az iparcikkezre? Az árstatisztika feladata az ipar legkülönbözőbb ágaiból oly összehasonlítható adatokat gyűjteni, melyekből az árak változását megállapítva, egyuttal azt is megmondhassuk: minő része van az ipari termelésnek az egyes cikkek árváltozásában?

Még egy más irányban merülhet fel kétség a pénz értékemelkedése iránt s ez a nem anyagi javak tere. Bárminő állást foglaljon el valaki a gazdasági jav fogalmát illető vitakérdésben, a nem anyagi javaknak a gazdasági életre való befolyását tagadnia nem lehet. A magángazda úgy, mint az állam napról-napra a szolgálatok egész sorára szorul, melyekért az ellenszolgáltatás anyagi javakban, legtöbbször éppen pénzben teljesítendő. Nem csekély fontosságú tehát az a kérdés, vajjon ezen szolgálatok irányában is drágult-e a pénz, kevesebbet kell-e érték fizetni ma, mint azelőtt?

Statisztikai adatok hiányában e kérdésre pontos választ nem adhatunk. A szolgálatok egyik neméről, az anyagi munkáról, már futólag megemlékeztünk. A másik főosztálya a szolgálatoknak, a szellemi munka — melynek határa az előbbivel szemben a gyakorlatban sokszor alig vonható meg teljes élességgel — azt hisszük, szintén nem mutat csökkenést díjában s nem fog ilyet egyhamar mutatni. — Mert, egész általánosságban szólva, úgy az elmélet, mint a gyakorlat azt bizonyítja, hogy a cultura haladásával nő a munka díja. — A cultura haladása egyértelmű a szükségletek növekedésével, mely növekedés viszont magával hozza azt, hogy a napszámos élete úgy, mint a szellemi munkásé, drágább lesz. Fokozottabb igényeket és fokozottabb fogyasztást találunk mindkét osztálynál s a fogyasztás ezen emelkedése nem fog megállapodni a jövőben sem. Ezért kell,

hogy a munka jutalma anyagi javakban kifejezve egyre emelkedjék. A pénzben, mint szintén anyagi javban, kifejezett munkabér illetve munkadíj, tehát hasonlóképp emelkedés fog mutatni. S ha a munkabér az esetre, hogy a pénz drágulása tovább tart, tán csökkenni fog is — mert a munkásosztály életmódjának nívója valami gyorsan nem emelkedik; alig képzelhetünk egyelőre ily csökkenést a szellemi munkás osztálynál; annál az osztálynál, melyet a cultura minden haladása legközvetlenebbül érint. Hogy ez az osztály a pénz értékelelkedését szükségletei kiterjesztérére fogja felhasználhatni, az nagyon valószínű s éppen nálunk, hol a szellemi munka valami fényes jutalmazással éppen nem dicsekedhetik, egyuttal nagyon kívánatos is.

A fentiekben, azt hisszük, elég pártatlanul megvontuk ama határvonalakat, melyeken belül a pénz értékének emelkedését tény gyanánt fogadhatjuk el. A tér, mely az így szűkebbre vont határok közt a pénz jelzett értékváltozásából folyó következmények működésére fenmarad, elég nagy arra, hogy ezen értékváltozással minden magángazdának, sőt az államnak, mint gazdálkodó alanynak is számot kelljen vetnie. Mert ha kizárjuk is a szolgálatok tagadhatlanul nagy körét, fenmarad az anyagi javak óriás birodalma. Ezen belül igaz, lehet, hogy a hatás az iparcikkekre nem oly nagy, mint a nyerstermékekre — ámde ezekre sem maradhat befolyás nélkül a nyers anyag árcsökkenése; kisebb-nagyobb mérvben magával ragadja ez az iparcikkek árát is.

A pénz értékváltozásának hatásai tudvalevőleg több irányban mutatkoznak. — Nem szándékunk ezek részletezésébe bocsátkozni: csakis azon következményekkel akarunk foglalkozni, melyek a pénz fizetési eszköz-szerepéből folynak.

A pénz ezen minőségének tekintetbe nem vételéről tanúskodik az, hogy nem egyszer találkozunk olyas állítással, mintha a pénz értékváltozása csakis átmenetileg mutatna befolyást a gazdasági életre, pl. a kamatlábra, a különböző (pénzben bővelkedő vagy szűkülő) osztályok egymáshoz viszonyított helyzetére s így tovább; — de, amint az átmenet megtörtént, amint az árak nagyjában alkalmazkodtak a pénz megváltozott mennyiségéhez; megszűnik a közgazdasági hatás is. Hogy példával éljünk, azt szokták kérdeni: avagy nem mindegy-e a gazdának,

ha buzája 14 frton vagy 7 frton kel el a piacon, — ha ezen a pénzen ugyanannyi lisztet, burgonyát, ugyanolyan kabátot, czipőt, szerszámot vehet most, mint azelőtt? már pedig a pénz drágulása esetén ezen most nevezett czikkek is aránylagosan (felényivel) olcsóbbak lesznek, mint az előző időszakban!

Az idézett példából kitűnik, hogy itt a pénz csakis mint csereeszköz és értékmérő van szerepeltetve. S tökéletesen igaz az, hogy itt a pénz értékének változása a magángazda szempontjából jelentőséggel nem bír. Ha valaki egy tárgyat egyszer hosszabb, aztán rövidebb mérővesszővel mér meg; eltérő számokat kap ugyan, de mindkét esetben változatlan marad ama tárgy hossza egy másik tárgyhöz viszonyítva. Ugyanigy van a pénznél is: a különbség csak a körül forog; több vagy kevesebb ilyen ércdarabra van-e szüksége az egyesnek a forgalmi ügyletek foganatosíthatására.

Nem így áll a dolog, mihelyt a pénz fizetési szer-jellegére vagyunk tekintettel. Itt a pénz értékváltozásának állandó jellegű következményeivel találkozunk, oly következményekkel, melyek nem szűnnek meg működni mindaddig, míg a pénz értéke a változás előtt elfoglalt niveaura vissza nem tér.

Hogy a pénz értékváltozása az egyes gazdaságokra ily jellegű hatást gyakorolhasson, annak feltétele: miszerint súly vagy szám szerint előre meghatározott pénzmennyiség szolgáltatásáról ¹⁾ legyen szó s ezen szolgáltatás a kötelezettség keletkezésétől különböző időben és pedig oly időben legyen teljesítendő, melyben a pénz értéke a kötelezettség keletkezési időpontjában volt értékével szemben megváltozott.

Adott körülírásunk helyessége csak az egyes esetek megvizsgálása után levén megállapítható, előzetesen csak annak megjegyzésére szorítkozunk, miszerint a pénz alatt nemcsak a valuta-jelleggel felruházott ércpénzt, hanem egyéb ércpénzt is ²⁾ értünk, sőt ide foglaljuk a kényszerforgalmu (tulajdonképi) papírpénzt is; hogy továbbá a pénz mennyiségének meghatáro-

¹⁾ A másik gazdaság szempontjából ily szolgálat elfogadása vételéről.

²⁾ Tehát árfolyammal bíró (kereskedelmi) érmekeket — mely esetben az árfolyamváltozás is szerepel; — váltópénzt, ha ez a forgalomban névértéke szerint kel, sőt a nemzetközi viszonyokra való tekintettel a nemes fém-rudakat is.

zására nézve adott megszorításunk azért vált szükségessé, mert a pénz értékváltozása nem gyakorol semmi behatást a teljesítő vagy elfogadó gazdaság helyzetére, ha a fizetendő pénzösszeg máskép, pl. egy más jav bizonyos mennyiségének árával van meghatározva, (ily eset, ha egy kikötmény évenként 10 méterm. buza árának megfizetésében áll) habár a pénzmennyiség itt is szabatosan megállapított. Ellenben nem láttuk szükségesnek a szolgáltatás alapját képező kötelezettség jogi — magán — vagy közjogi jellegét, a keletkezés jogalapját sat. közelebb meghatározni s azt tételünkbe felvenni.

Égyenként veendőek már most azon hatások, melyek a pénz értékének emelkedéséből — mert csakis erről van ezuttal szó — az egyes gazdaságokra hárulnak, először is a magángazdaságokra ¹⁾ térünk át s itt ismét azon szolgáltatásokat vesszük sorra, melyek magánjogi kötelezettségből származnak.

Legmindennapibb és tankönyvekben rendesen felhozott példa a pénzkölcsön. Itt a pénz értékelkedésének hatását egészen tisztán szemlélhetjük. Ha ugyanis a kölcsönpénz visszafizetése időpontjában a pénz értéke magasabb, mint a felvételkor, úgy az adós ugyanannyi pénzt fizet ugyan vissza, mint a mennyit kapott; de az általa fizetett pénz nagyobb gazdasági erőt, nagyobb vagyont képvisel, mint amiben ő részesült és pedig megfelel e különbség annak, amivel a pénz vásárló ereje a többi gazdasági javval szemben átlag emelkedett.

Alig szükséges mondanunk, hogy itt a pénzértékelkedés jelentőséggel csak akkor bír, ha a kölcsön hosszabb lejáratu. Akár produktív, akár konsumtív, akár a Knies által ugynevezett birtokhitelről ²⁾ legyen szó; a kötelezettség keletkezése s a visszafizetés közt eltelt idő hosszúsága lesz döntő arra nézve, hogy a pénz értékelkedése nagyobb behatást gyakorolhat-e? De a hitel rendeltetése bizonyos fokig magával hozza tartamának rövidebb vagy hosszabb voltát. A produktív hitel azon neme,

¹⁾ Értve itt magángazdaságok alatt mindazon egyes (egyetlen vezető akarattal bíró) gazdaságokat, melyek nem közjogi alakulatok.

²⁾ Ed. Knies: »Geld u. Credit« II. r. 316. s köv. lap.; egyuttal Schönberg »Handbuch der politischen Oekonomie« 2. kiadás I. k. VIII. részét Wagner Adolf-tól. Ezen hitelnem különleges jellege abban áll, hogy nem szolgál új termelés céljaira. Esetei: kölcsönvétel ingatlan szerzése végett, közös tulajdonosok kielégíthetése s a kizárólagos tulajdonjog elnyerése

mely forgó tőke beszerzésére vétetik igénybe — minő az iparos és kereskedői hitel legtöbbször — céljánál fogva nem olyan, hogy hosszabb lejáratot engedjen; azért a hitel ez alakja nincs kitéve a pénzértékében beálló változások okozta visszasságoknak. Ellenben az álló tőke beszerzésére szolgáló hitel s a birtokhitel már természetüknél fogva hosszabb lejáratot kívánnak. E két kategóriába tartozik csaknem minden földművelői hitel; ezért a hitel eme alakjai, sajátos hazai viszonyaink közt, kiváló fontossággal bírnak.

A gyakorlati élet azonban azt mutatja, hogy a most említett célú kölcsönök a legtöbbször rövid lejárattal köttetnek. Nálunk e részben azt mondhatjuk, hogy a földhitelintézetek s némely egyéb pénzintézetek, úgy újabban az árvapénztárak kivételével a hitelező csak rövid lejáratu (legalább felmondás után gyorsan esedékessé váló) kölcsönt ad a föld- és házbirtokosoknak: pedig az ily kölcsönök túlnyomó nagy része magán-kölcsön. Ennek daczára a kölcsön visszafizetése tényleg nagyon gyakran csak hosszú idő múlva következik be. Ugyanis az ily hitel dologi és pedig jelzálogos hitel szokott lenni. A magántőkés a legtöbb esetben, ha bekeblezés által biztosított tőkéje kamatait megkapja, hajlandó a kölcsönt az adósnál hagyni. Ugyanígy van az a consuntiv hitelnél. — Innét, hogy a rövid lejáratu kölcsönöknél a kölcsön felvétele és visszafizetése közt mégis sokszor hosszú idő telik le, mely alatt beállott értékemelkedés a pénz visszafizetését aránytalanul súlyos teherré teszi az adósra nézve.

De nemcsak a kölcsönpénz-visszafizetőre kedvezőtlen a pénz értékemelkedése, hanem kedvezőtlen helyzetet teremt az az adósra nézve a rendes kamatfizetésnél is — oly körülmény, mely ismét a hosszú időn át birt kölcsönök után kamatfizetésre kötelezett föld (és ház) birtokosainkat terheli leginkább.

A pénz értékváltozásának hatását ezen irányban nem

céljából: örökösársak kifizethetésére s az örökség tárgyát képező ingatlan kizárólagos megszerzése végett; vételárhátralékok kölcsönkép a birtokon hagyása sat. Itt közgazdasági szempontból produktív hitelről nem szólhatunk, mert új javak előállítása nem történik, csak a termelő személye változik, magángazdasági szempontból hozadékforrás szerzéséről van szó, tehát produktív a kölcsön.

szokták tekintetbe venni: pedig e hatás, ha nem is oly szembe-
szökő, mint a kölcsönpénz visszafizetésénél, a kamatfizetés évről-
évre történő ismétlődése folytán annál nem kisebb gyakorlati
jelentőségű. A kamat, a pénz értékelkedése esetében, csak név-
leg marad változatlan, a mennyiben a kölcsönvett készpénz
ugyanoly százalékat képezi: de a kamatba fizetett pénz most
nagyobb értéket, több egyébnemű jószágot képvisel, mint az
előtt: következésképp fizetése is fokozott teher az adósra nézve.
Hogy példát hozzunk fel: az a gazda, kinek évente 100 forint
kamatot kell fizetnie, 1880-ban, mikor a buza metermázsája
12.29 frton kelt, kifizette e kamatot, ha 8 metermázsá buzát a
piacra vitt — 1886-ban, 8.39 frt buzaár mellett, 12 mm. búzája
ment el a kamatra: miután e 2 év termése körülbelül egyforma
volt, gazdánkra a kamatfizetési kötelezettség tényleg felével
nagyobb terhet képezett 1886-ban, mint 1880-ban. Ámde tegyük
fel azt, hogy a gabnaárak csökkenése az 1881—85-ki átlagon
alul már nem folytatódik s tegyük fel, hogy a termelési költsé-
gek a gabnaárral aránylagosan szintén csökkentek — oly fel-
tevések, melyek a lehető legkedvezőbbek a földművesre nézve —
úgy az 1871—80-ki évek átlagával szemben a buza ára $86\frac{0}{10}$ -t
tenne ki. Ha a tiszta hozadék minden metermázsá búzánál $10\frac{0}{10}$ -ja
az árnak, úgy (a budapesti tőzsde jegyzéseit véve alapul) min-
den metermázsánál 1 frt 20 kr helyett most csak 1 frt 03 kr
marad a gazda (tiszta) jövedelmeül. Ellenben a kamatláb s
ekként a kamat összege nem változván, ha akkor 100 mm. buza-
termése fedezte a kamatot, az utóbbi időben 116—117 mm. buza-
termésből nyert összes tiszta hozadékra van szükség, hogy
ugyanaz a kamat előteremtessék. De, ha, mint annak lehetősége
kizárva épen nincs: a gabnaárak a múlt évtized árainak $70\frac{0}{10}$ -ra
csökkennének, úgy az előbbi gazda 143 mm. gabnát volna kény-
telen eladni, hogy a kamatot fizesse: a kamatfizetés tehát reá
nézve $43\frac{0}{10}$ -al lenne terheesebb, mint volt azelőtt.

A mondottakból folyik, hogy a pénzérték-emelkedés ked-
vezőtlen következményeit nem kerülhetik ki azok sem, kik oly
kölcsönben részesültek, mely az évek bizonyos során át történő
résztletörlesztések útján (melyek magasabb kamat gyanánt
jelentkezhetnek) nyer kielégítést. A kamatfizetés és a részlet-
törlesztés itt is nagyobbodó teherré lesz a pénz drágulásával:

ámde itt az az előny tagadhatlanul meg van, hogy a tökevvissza-fizetésnél a kedvezőtlen konjunktura nem nehezedik egyszerre teljes súlyával az adósra, — hanem megoszlik az az évek hosszú sorára.

A pénzkölcsönnel, melyről eddig szóllottunk, korán sincsenek kimerítve azon magánjogi ügyletek, melyek az említett feltételeket magokban egyesítik s így a pénz értékelkedésével az érdekelt egyes gazdaságok helyzetében változást idéznek elő. Mindezen ügyleteket tüzetesen felsorolni alig lehet s azért csak a nevezetesebbekre szorítkozunk.

A pénzkölcsön visszafizetésével sok tekintetben analog hatásuak azon esetek, melyekben valaki bizonyos pénzösszeg fizetésére hosszabb határidő alatt köteleztetik: legyen bár ezen szolgáltatás ideje egyszerű időhatározás vagy feltétel által megállapítva s jelentkezzék az ellenszolgáltatáskép vagy ingyenes teljesítés gyanánt. Pl. a végrendelkező 20000 frtot érő vagyonából egy csecsemőnek nagykorúsága elértére hagy 10000 frtot: ha ez utóbbi időpontig a pénz értéke megkétszereződött, úgy a hagyaték ma csak 10000 frtot ér (a mennyiben az nem készpénzből vagy pénzre szóló követelésekből áll) s így az örökös az egész örökség értékét köteles lesz a hagyományosnak kifizetni.

Életjáradékok, kikötmények, a mennyiben bizonyos pénzösszeg fizetésében állanak: tekintet nélkül arra, hogy élők közti vagy halál esetére szóló jogügyletből keletkeztek azok, épügy növekedő terhet képeznek a kötelezettre — mihelyt a pénz értéke emelkedik, mint azt a kamatfizetési kötelezettségnél fentebb láttuk. Ugyanígy áll a dolog azon esetekben, midőn valamely — rendesen nem pénzre szóló — törvényen alapuló kötelezettség, pl. tartási és élelmezési kötelezettség házastársak, szülők és gyermekek, valamint viszont lemenők és felmenők közt: szerződés vagy bírói ítélet alapján bizonyos pénzösszeg időszakonként való fizetésére változtatott át.

Azon szerződések, melyekkel bizonyos ingatlan használata (rendesen évenkénti) pénzfizetés ellenében engedtetik át: tehát a bérlet és haszonbérlet: szintén példáit képezik a pénzérték-változás hatásainak. Miután a bérleti szerződések — csekély kivétellel, rövidebb időközökre szólnak, ezeknél a pénz értékének emelkedése ép ez okból nagyobb jelentőséggel nem bír.

A haszonbérlet rendszeresen hosszabb sorára az éveknek terjed ki: itt már ama hatások egész nagyságukban jelentkezhetnek. Ahol tehát a haszonbérlet elterjedt — a pénz értékének emelkedése nagy gyakorlati horderejű változást idézván elő a haszonbérlet és földesur helyzetében: az östermelés terén valószínű válságok szülőoka lehet, mint azt Anglia példájában szemlélhetjük. Az östermékek árának hanyatlása, mint a pénz emelkedett vásárlási képességének folyománya, csökkentőleg hat — *ceteris paribus* — a haszonbérlet vállalkozói nyereségének pénzben kifejezett mérvére. Ha a haszonbérlet nyeresége a termelés nyers eredményének ugyanaz a százaléka marad is, épen ez eredmény pénzben kifejezett értéke szállván, a vállalkozói nyereség ma már kisebb pénzösszeget fog képviselni, mint azelőtt: míg a haszonbérlet tétele állandó (a mennyiben a haszonbérlet pénzben van kikötve) maradt. A következmény, hogy azon haszonbérlet, ki az 1870—80-ki évtized magas árai alapján magas haszonbért fizethetett: ma csökkenni látja tiszta nyereségét, sőt — ha az árcsökkenés tovább tart, ki van téve annak, hogy a haszonbérlet egész vállalkozói jutalmát elnyeli. Ily körülmények közt nagyon természetes, hogy a haszonbérlet szerződés lejárta esetén a bérlet csak alacsonyabb bér mellett lesz hajlandó maradni s a haszonbérletek általánosan csökkenni fognak. E körülmény azonban nem fogja szükségkép maga után vonni a föld árának csökkenését. Az ingatlanok ára, azok tiszta hozadékán kívül, tudvalevőleg az országos kamatlábtól is függ: süllyed, ha ez utóbbi emelkedik és viszont. A folyó évtizedben a kamatláb csökkenése kétségbevonhatlanul folytatódott és — rendes, háborítlan fejlődést feltételezve, még előreláthatólag uralkodó marad. E tényező a pénz értékének emelkedésével ellenkező irányban működik s annak hatását esetleg teljesen ellensúlyozni is képes leend.

Hosszabb időtartamra szóló magánjogi kötelezettségek, az egyik oldalon bizonyos pénzösszeg (visszatérő időközökben való) fizetésében állók, előfordulnak még cselédek s általában anyagi munkások, valamint magánhivatalnokok, ügyvivők, gazdatisztek s általában szellemi munkások alkalmazásánál. Ezek fizetése növekvő terhet képez a kötelezettre, mihelyt a pénz értéke emelkedik: míg a másik oldalon — fizetésben részesülő egyénre nézve — e körülmény a fizetés emelkedésével egyenlő hatályu.

Ez előny természetesen csak addig tart, míg a szerződés le nem jár: annak megújításakor veszendőbe mehet. Ámde épen ezen szolgálatok jutalmazása meglehetősen nagy mérvben a megszokás befolyása alatt áll: ezért az általános árcsökkenés sem idézi egyhamar elő ezen fizetések lejjebb szállítását: egyike azon körülményeknek, melyek valószínűvé teszik, hogy a pénz értékében jelenleg mutatkozó változás a munka két neméből élő társadalmi osztályoknak, mint fentebb jeleztük, csak előnyére váland.

Azon esetek közül, melyek még a pénz értékváltozásának hatását mutatják, e helyen az egyleti befizetéseket, tagsági díjakat, a mennyiben ezek állandó nagyságúak és hosszabb időre kötelezvék: csak azért hozzuk fel, mert azok némi analógiát mutatnak s átmenetül szolgálhatnak az általunk vizsgált pénzzolgáltatások második csoportjához, azon csoporthoz, mely nem magán, hanem közjogi alaptól származó kötelezettségekben leli eredetét.

Alig szükséges utalnunk arra a fontosságban egyre növekvő szerepre, melyet a magángazdaságok életében az államnak teljesítendő szolgáltatások napjainkban játszanak. Korunk egyik jellemvonása az állami teendők körének növekedése. Ámde az állam megnövekedett feladatait — a modern államháztartások természeténél fogva — nem oldhatja meg a nélkül, hogy tagjaira, az állampolgárokra, nagyobb és nagyobb terhet ne rőjjon. A tapasztalat mutatja, hogy egyes szerencsésebb helyzetű államoktól eltekintve (minők pl. az északamerikai egyesült államok, melyek közös adósságaikat már-már egészen törlesztik), egyre emelkedőben vannak a közterhek. Közterhek alatt értve itt nemcsak a szorosan vett állami, hanem a helyi köteléki, önkormányzati terheket is, miután az utóbbiak szorosan véve az állam által átruházott teendők teljesíthetésére szolgálnak eszközül.

Jogi szempontból tekintve ezen közjogi alapon nyugvó szolgáltatásokat, az azokra vonatkozó kötelezettség keletkezése mindig bizonyos pénzügyi jogszabályra, nevezessék ez törvénynek vagy rendeletnek sat., vezetendő vissza. Tart e kötelezettség mindaddig, míg a vonatkozó jogszabály hatályon kívül nem helyeztetik. A fizetés (itt csakis pénzzolgáltatásokról levén szó) legtöbb esetben időközönként visszatérőleg történik, — így az egyenes adóknál a forgalmi adók kivételével, — de történhetik

bizonyos feltétel beálltával: forgalmi adók, illetékek, fogyasztási adók.

Ezen közjogi alapon nyugvó szolgáltatások a pénz értékének változásával csakis akkor idéznek elő a kötelezett magángazdaságok helyzetében változást, ha azok fent adott körülírásunk értelmében súly vagy szám szerint előre meghatározott mennyiségű pénz fizetésében állanak. E feltételt azonban nem mindig találjuk meg a közterheknél. Maga a helyes pénzügyi politika nem engedi meg a terhek ily merev megállapítását. Az adóknak a teherviselési képességhez való arányosítása azt kívánja, hogy az adótétel az adóalappal függjön össze: ezzel együtt növekedjék és fogyjon. Az adóösszeg ma a művelt államokban mindenütt pénzben és pedig a valutát képező pénzben vettetik ki. Hogy az adóteher s az adóalap (szorosan véve adóforrás) között az arányosság fentartassék: az adóalap pénzben kifejezett nagyságban beálló minden egyes változással változnia kellene egyszersmind a vonatkozó adótételnek is. Miután pedig a pénz értékének emelkedésével — *ceteris paribus* — az adóalap az egyes magángazdaságokban csekélyebb pénzösszeget képvisel, mint előbb: az adótételnek megfelelően kisebbnek kellene lenni.

Ezen követelményt a gyakorlatban nem mindig találjuk megvalósítva. Eltekintve az ugynevezett fejadótól, mely a teherviselési képességgel minden összefüggést — ha nevének valóban megfelel — nélkülöz: adótechnikai okok sokszor úgy hozzák magokkal, hogy az adótétel az adóalap változásával lépést nem tarthat. Ez az eset mindannyiszor, valahányszor az adóalap meghatározása hosszabb időre szóló érvényű; legyen ez adósorozat — pl. földadókataszter — vagy adó (vám) tariffa, hol az adóegység az illető jószág bizonyos súly, darab vagy térfogat, de nem érték szerint meghatározott mennyisége, mint a fogyasztási adóknál rendszerint (pl. egy hektoliter ser vagy bor). Ha tehát ez esetekben az adókulcs nem változik: az adóteher nő, mihelyt a pénz értékének emelkedésével az adóalap pénzben kifejezve kisebb lesz, vagyis, példáink mellett maradva, mihelyt a föld tiszta hozadéka csökken, mihelyt a ser és bor ára leszáll.

Nem célunk itt részletesen belebocsátkozni abba a minden bizonnyal nagy gyakorlati érdekű kérdésbe: vajjon a jelenleg

már mutatkozó s a jövőben valószínűleg egyre érezhetőbbé válандó emelkedése a pénz értékének a közterhek különböző kategóriái szerint az egyes magángazdaságokra minő hatást gyakorol? Csak hazai szempontból akarunk egyenes adóink egy-némelyikére a feltett kérdés tekintetében megjegyzést tenni.

Egyenes adóink hozadékadók levén, az adóalap változik a hozadék pénzben kifejezett értékének változásával. A kataszter (összeírás, bevallás) tárgyát a hozadék pénzbeli nagyságának megállapítása képezi: ha tehát a kataszter rövid időközönként megújittatik, úgy a pénzérték emelkedésével — *ceteris paribus* — az adóalap csökkenése az adótétel megfelelő kisebbedésében jut kifejezésre s a terhet viselő magángazdaságra csak ugyanoly súlylyal nehezedik az adó, mint előbb. Ez az eset nálunk a keresetadónál, bányaadónál, nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adójánál sat. A házbéradónál ujabbán ¹⁾ 3 évenként történik az adóalap összeállítás (bevallás): ez időköz alatt a pénz értékében beállott változás tehát figyelmen kívül marad. Ámde itt jelentékeny hatást várni nem lehet: egyrészt az időköz rövidsége miatt, másrészt azért sem, mert a városok emelkedése s az ezzel járó növekedése a keresletnek ellensúlyozza a házbérek csökkenését, mely különben a pénz megdrágulásával járna.

Egyenes adóink egyik neme, a tökekamat és járadékadó, egyenesen kizárja még a lehetőséget is, hogy a pénz értékének változása magában az adóalap nagyságára befolyást gyakorolhasson. Az adóalap itt a kamat, a járadék: oly hozadékok, melyek természetöknél fogva pénzben állanak. Ha tehát a pénz vásárló ereje változik is: az adóalap, pénzben kifejezve, változatlan mennyiség: s így az adótétel is állandó maradhat, anékül, hogy az adót viselő magángazdaság terhe ez által változásnak lehetne kitéve.

Vannak azonban oly egyenes adó-nemek pénzügyi jogunkban, melyeknél az alkalmazkodás az adóalap értékváltozásához távolról sem oly kifogástalan, mint az eddig érintett esetekben. Ily adónem épen egyenes adóink legjövedelmezőbbje, a földadó: mely egymaga (a reáső általános jövedelmi pótagóval együttvéve) egyenes adóink összes eredményének felét szolgáltatja. A föld-

¹⁾ Nevezetesen az 1883. évi XLIV. t.-cz. óta.

adókataszter, a dolog természeténél fogva, oly művelet, mely hosszú időkre szól. Az adóalap, a föld hozadéka tehát egyszerre az évek egész sorára kihatóan állapíttatik meg. Az adótétel már most ezen adóalap bizonyos hányadát képezi, legyen ez százalékban kifejezve, vagy szétosztás (contingentálás) útján megállapítva. Míg a pénzügyi jogszabály — nálunk a vonatkozó adótörvény ¹⁾ hatályban van, az egyszer megszabott hányad változatlan marad, az adótétel állandóan ugyanaz. Ámde az adóalap maga, mint fentebb éppen a földbirtokra vonatkozólag fejtegettük: az általános árcsökkenéssel szintén csökkenik; a tiszta hozadék nem képvisel többé akkora pénzösszeget, mint azelőtt. Napjainkban a földadó fokozottabb súlylyal nehezedik a földbirtokosok vállaira, mint a 70-es években. Jelenleg érvényben levő földadókataszterünk az 53 millió holdat tevő termőföldünk tiszta hozadékát 151.827,531 frtra teszi. Földadónk az 1883. évi XLVI. tvcz. szerint, hozzászámítva a hozzátartozó általános jövedelmi pótdadót, a fentírt tiszta hozadék 31.90⁰/₀-a. Mondjuk, hogy a 70-es években tényleg nem ez a 31.90⁰/₀, hanem csak 20⁰/₀-a az átlagos gazdaságossággal művelt föld tiszta hozadékának volt adó címén fizetendő ²⁾ s tekintsünk el a közbejött adóemelésről ³⁾: úgy az 1881—85. évben — mindig ceteris paribus — 22⁰/₀, 1886-ban pedig már 26⁰/₀-át a tiszta hozadéknak fizették be adóul gabnatermelő gazdáink. E mellett nem szabad felednünk azt sem, hogy a törvényhatósági és községi pótlékok, mint az állami földadó járuléakai, ugyanazon arányban lettek terheesebbekké, mint ez s hogy a házadónak az az alfaja, mely az adóalap értékváltozásához legkevésbé sem képes simulni — a házosztályadó, szintén földbirtokosainkat terheli első sorban, mondhatnók, csaknem kizárólag. S míg a fogyasztási adónál a termelők, a gyárosok az adót, melyet a pénz értékében bekövetkeztethet emelkedés folytán esetleg nagyobb mérvben éreznének: a nagy fogyasztó közönségre háríthatják: az östermékeink legfontosabb

¹⁾ Az 1883. évi XLVI. t.-cz.

²⁾ 1883-ig a régi kataszter alapján felvett jövedelemnek nálunk 29⁷⁶/₁₀₀-a, Erdélyben 22⁰/₀ volt a földtehermentesítési járulékkal együtt az adó.

³⁾ Az 1883. évi XLVI. t.-cz. a földadót magát leszállítá ugyan, de emelte a jövedelmi pótdadót.

ezikkeiben mutatkozó idegen verseny e lehetőséget gazdáinkra nézve egyelőre kizárja.

A fentebbiekkel azt hisszük, sikerült megvilágítani azt az igazságot, hogy a reánk következett s előreláthatólag tartóssá válандó általános árcsökkenés — vagy mi ezzel egyet jelent: emelkedés a pénz vásárló erejében nem csekély behatást gyakorol az egyes magángazdaságok életére. Annak a hatalmas gazdasági faktornak, melyet joggal nevezett egy újabb szakember a termelés és fogyasztás mellett a harmadik főtenyezőnek a gazdaságok sorsára nézve: a konjunkturának egy fontos alakulatóval van itt dolgunk: mely egyeseket emel, másokat hátravet.

Liptó megye közgazdasági viszonyai.

Fölvasta a m. t. Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottsága ápril hó 7-én tartott ülésén

Szmrecsányi Aristid.

Tisztelt akademiai bizottság!

A tudomány csak akkor tölti be teljesen magasztos hivatását, ha az emberiség szolgálatába állván, arra képesít, hogy nemzedékről nemzedékre szellemileg s erkölcsileg műveltebb s épebb honpolgárokat neveljünk a hazának, az emberiségnek.

Kétségtelenül a magy. tud. akadémia nemzetgazdasági bizottságát is ezen szándék vezérli, midőn ezen disciplina szakszerű művelői tudományuk magaslatáról leszállnak a köznapi apasztalás taposottabb mezejére, mely közvetlensége által termékenyítően képes hatni a tudomány továbbfejlesztésére.

Mert ha a tudomány más ágaira is elevenítően hat az élettel való közvetlen érintkezés, a tudomány egy ága sem szorúl annyira a tapasztalás correctivumára, mint a nemzetgazdászati, ezen kiválóan empirikus tudomány, mely csak akkor halad helyes irányban, ha nemzeti alapon művelték; csak akkor indul jó uton, ha a helyett, hogy elvont tanok s rendszerek procrustes-ágyára fektetni iparkodnék a nemzet élő s fejlődő testét, magával a nemzeti lélettel azonosul; ezt látja el a tudomány fegyvereivel; ennek keres s talál összefüggő, az érdekek összegét átölelő rendszert.

Csakis ezen nézpont birt azon elhatározásra, hogy engedvén a t. ak. biz. felhívásának, ezen, a tudományoknak szentelt helyen ily kiváló hallgatóság előtt tartsam felolvasásomat, én, kit különben semmi a tudomány körül szerzett érdem ezen kitüntetésre fel nem jogosít.

Szerény igényekkel lépek fel szerény tárgyban. — Mind-össze szép hazánk egy félreeső kis zugocskájáról, ott a Kárpátok között akarok egyetmást elmondani; azon nekem kedves vidékről, Liptóról, a hol születtem, növekedtem, a hol 30 év óta gazdálkodván, érdeklődő figyelemmel kísérhettem az ottani állapotokat.

Liptó vidéke, daczára természeti szépségeinek, még rövid husz év előtt alig volt ismeretes az országban. Egyik specialis termékét: a jó liptói őszi turót szívesen látta ugyan az asztalán a főváros lakója is; de megnézni az Alpesekeket, a hol ez készül, vajmi kevesen tartották érdemesnek.

Most erre sokan, igen sokan, gyönyörrel gondolnak. Leg-alább is az évnek egy időszakában. — A nagy nyári hőségben, midőn itt a fővárosban még a tehetősök is nem tudnak hova bujni a nap emésztő sugarai elől s arannyal fizetnének meg egy kis üde levegőt: ki ne gondolna ekkor mint paradicsomra, a gyönyörű csorbai tóra, a hol a nap nem éget, de egy főséges alpesi tájt világít meg; hol az ember oly könnyen feledkezik meg ez élet apró gondjairól s üzelmeiről. — De Liptót nem csak mint üdülési helyet, kellemes oldaláról szándékozom bemutatni.

Mig a fővárosból az üdülést keresők csoportjai a magas Tátra felé veszik utjukat; más csoportokat is láthatunk: munkások csoportjait, kik elhagyván a Kárpátok kies völgyeit, ide a fővárosba költöznek, hogy nyáron át, a mindennapi kenyérért munkálkodván, porban, izzadtságban építeni segítsék azon palotatorokat, melyekre büszkén tekintünk. Liptó szolgáltatja nagy részét az itteni építkezéseknél alkalmazott kőműveseknek, ácsoknak és napszámosoknak. Ezek közül aztán számosan itt telepednek meg. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a főváros népesedéséhez a távoli Liptó majdnem oly százalékarányban járúl mint Pestmegye, melynek kebelében fekszik. Azt hiszem: már ezen ténykörülmeny, hogy, Liptó munkásai eddigelé nem a tengeren túl keresik boldogulásukat, de itt hazánk fővárosában csekélyebb de biztosabb keresményryel beérik, figyelmet s rokonszenves érdeklődést ébreszthet azon vidék iránt, a hova valók.

Liptóról értekezendő, mindenekelőtt ethnografiai tekintetben a rajongó szlávok egy kedves álmát kell megháborítanom;

mintha a magyarok beköltözése előtt Swatopluk országát a Kárpátok alatt és között virágzó culturával bíró, sűrű népségű tót tartomány egészítette volna ki.

Erről, legalább Liptóra nézve, szó sem lehet. — A magyarok beköltözése előtt ennek legnagyobb része erdővel borított vadon volt. A megye területének alsóbb részében lakhattak ugyan szórványosan tót nemzetiségűek, de oly gyéren és a polgárisodás oly alacsony fokán, miszerint intensiver népeletről alig lehet szó.

A magyarok nem csak elfoglalták ezen vidéket, de telepítették is. — Hogy ezen telepítéshez a magyar elem is nagyban járulhatott, mutatja a sok magyar helynév, (Majláth 54 ily magyar helynevet mutat ki). Hogy mily szükséges volt a telepítés, mutatják a nagy német coloniák, melyek az Árpádok korszakában keletkeztek. — Rosenberg (a mai Rózsahegy) vorwerkjeivel, melyek mértföldnyi távolságban övedzik, hajdan hatalmas német colonia volt. Német-Lipcse terjedelmes határával; a régi Geib (most Hybbe mezővárosa) vorwerkjeivel; a három Bocza, Csorba, arról tanuskodnak, hogy a német elem Liptó telepítése körül mily fontos tényező volt. De a legmeglepőbb tanubizonysága az autochton lakosság elégtelen voltának azon tény, miszerint szlávok telepítéséhez is kellett folyamodni, hogy Liptó területe kellően népesítve legyen. Ily szláv (ruthén) telepítvények Varsecz, Vichodna, mely népes községek lakói még most is úgy dialektusra mint jellemre nézve még a szomszéd helységek lakóitól is különböznek.

Ha a lármás, erőszakos, könnyelmű, laza erkölcsű, de közlékeny, mindig jó kedvű bon enfant verseczit, a komoly, számítóbb de zárkózottabb s szűkkeblűbb német eredetű hybbeivel összehasonlítjuk, vagy akár más szláv eredetű községbelivel; meglepő bizonyítványát kapjuk annak, hogy a faji jelleg, fentartásának kedvezőtlenebb körülményei között is — mert kétségtelenül Liptóban nem tarthatta magát fenn tisztán — századokon át képes érvényesülni.

Liptóban bár, mint említém, a faji jelleg residuumait bőven észlelhetjük; egy tekintetben mégis beállott az uniformitás. Úgy a magyar mint a német elem nyelvre nézve egészen eltótosodott. Az eltótosodás alkalmasint a XV-ik században, a cseh invasio befolyása alatt következett be. Számos jel arra mutat, hogy

ekkor a műveltebb s előkelőbb osztály is társalgási nyelvül a tótot vette fel; sőt helylyel-közzel magyar vezetékevek tót-hangzásúvá változtatásával is találkozunk. — Most e tekintetben új korszak következett be. A magyar nyelv vissza kezdi hódítani jogait, melyek mint államunk nyelvét megilletik. Nem csak az előkelőbb, de a szerényebb állású polgári osztály között is egy évtized óta a magyar nyelv várakozáson felüli hódítást tett. Ennek főérdeme az állami elemi és polgári iskolákat illeti meg. Kívánatos is volna, hogy ezek vidékünkön még több tért nyerjenek.

A főtörekvés azonban nem abban kell, hogy álljon, miszerint néhány százszal többen tanulják meg a magyar nyelvet; hisz' a magyarul beszélők száma beláthatlan hosszú ideig csak kis töredékét képezheti Liptó lakosságának; a magyarosítás keresztülvitele en masse, képtelenség. Fődolog az, hogy a tót nyelven beszélők lelketlen panszláv izgatásokra ne hallgassanak s ne viseltessenek ellenszenvvel az állam nyelve ellen. — E tekintetben pedig a köznép felfogásában, lassan bár, de annál alaposabban józan felfogás kezd érvényesülni. A panszláv izgatók diatribái a magyar nyelv ellen, megtörnek a tények logikáján. A köznép, látván, hogy ugyanazok, kik leginkább prédikálnak a magyar nyelv ellen, gyermekeiket gondosan taníttatják a magyar nyelvre; mindjobban be kezdi látni az efféle izgatás gyűlöletes s felszeg voltát. Mult évben volt alkalmam felső Liptó köznépével a legbehatóbb érintkezésbe lépni s bár ezen érintkezés személyemre nézve nem járt a kívánt eredménnyel lelki örömmel tapasztaltam mégis, hogy a köznép most kevésbbé fogékony a magyar állam s ennek nyelve elleni besugások meghallgatására, mint azelőtt volt. Egészben véve, Liptó lakosságáról el lehet mondani, hogy: szorgalmas, békeszerető s könnyen tud az adott viszonyokhoz alkalmazkodni. — De nézzük Liptó népességét közelebbről, foglalkozási módja, társadalmi rétegei szerint. Vessünk egy pillantást mindenekelőtt az őstermelési ágakra, melyek mind- eddig a nép túlnyomó kereseti forrását képezik.

Az őstermelési ágak közül Liptóra nézve kétségtelenül legfontosabb az erdészet. Liptómegye összes terményező területe 372,763 k. hold. Ebből szántóföld 64,229, kert 1683, rét 43,973, legelő 66,641 hold. Erdő 196,234 hold, azaz százkilenczvenhat-

ezer kétszázharmincznégy hold. Tehát az erdő majdnem két annyi tért foglal, mint a szántó és rét összevéve. — De nemcsak a nagy kiterjedés teszi fontossá Liptóra nézve az erdőt. Többnyire értékes fenyves erdő ez, mely nagyobb értéket képvisel, mint a mezőgazdaság céljainak szolgáló terület. Már közvetlenül túlsúlylyal bír tehát az erdőmivelés a földmivelés fölött. A mezőgazdaság vitelét előmozdítván, még nagyobb jelentőségű Liptóra nézve. Valóban csak erdőségei képesítik Liptót arra, hogy mezőgazdaságát jelenlegi terjedelmében s belterjében vihesse. Eltekintve attól, hogy majdnem minden mezőbirtokos erdőbirtokos is s így mezőgazdaságán kívül más jövedelmi forrással is rendelkezik, mi existenciájának bizonyos stabilitást ad: az erdőmivelés módot is nyújt a mezőgazdának arra, hogy munkaerejét épen akkor érvényesítse, midőn a mezőgazdasági munka szünetel. Egymást egészíti ki tehát e kettő. — Liptóban a mezei munka rendszeren október közepétől ápril közepéig teljesen szünetel. De a vetés után s a nyár derekán is vannak időközök, midőn igáserő a mezőgazdaságban nem értékesíthető. Pedig 60 munkásnapért évente — ennyire tehető egy igásfogat alkalmazhatása a mezőgazdaság körül — rendkívül költséges dolog lenne az igavonó állatok tartása.

Csak az erdészeti nyújt a kis gazdának módot arra, hogy ezt olcsóbbá tegye az által, hogy úgy a maga, mint igásmarhája munkaerejét az év minden szakában és pedig előnyösen értékesíthesse. A tavaszi vetés után luczfenyőkérget fuvarol; az egész télen át pedig szálfákat hord ki az erdőből a Vág partjaira. Már ebből is látni lehet, mily nagy jótétemény az erdő Liptó lakosságára nézve.

Fájdalom, ki kell mondanom, hogy az erdő, mely nem csak a közvetlen környékre nézve hasznos, de magasabb szempontból véve nemzeti kincsnek mondható, Liptóban oly állapotban van, miszerint aggodalommal töltheti el az erdészt, a nemzetgazdát. — Az erdő pusztúl. — Ebben nem csak mi, kik most élünk, vagyunk hibásak. Sok generatio vétkezett már előttünk. Csak hogy míg ősünk indolentiából s tudatlanságból kezdték meg a devastatiót; mi ezt számos esetben számításból folytatjuk.

Az régi dolog, hogy az erdő sok helyütt természet kijelölte helyéről leszorítottatott. — Hogy az erdő niveauja lejjebb szállt,

hogy oly helyen, a hol most henye-fenyőt sem látunk, az előtt czirbolyafenyőerdők (*Pinus cembra*) diszlettek; erről fiatal koromban 30 évvel ezelőtt saját szemeimmel meggyőződtem a Szmrecsán felett levő Rásztocha havason. Egy pásztor figyelmeztetett erre. Láttam is még nyomait a hatalmasabb fatörzseknek. A pásztor veresfenyők (*Larix*) nyomainak vélte; a czirbolya eszébe sem jutott, minthogy ezen fanem ezen egész hegycsoporton nem található többé.

De én nem kételkedem, hogy ily magasságban erdőfentartó czirbolyafenyők voltak ezek, melyek fájdalom az egész hegycsoportból kivesztek. S ez könnyen megmagyarázható. Kiirtották. A czirbolyafának értékes a fája, igen szép butor készül belőle. A vastagabb törzseket erre használták fel tehát elődeink; aztán jöttek a pásztorok s csináltak a zsengebb példányok igen szépen faragható fájából házieszközöket. Minél inkább gyérült a czirbolyafa, annál keresettebb lett fája, annál gyorsabban következett be teljes kiirtása. A jövőre nem gondolt senki; senki sem gondolt arra, hogy a természet áldásos működésének évszázadokon át felhalmozott kincse prédáltatik el emigy, helyrehozhatlanul. Mert évszázadokon át tartó ernyedetlen gondozás szükséges arra, hogy erdészetünk visszahódítsa a czirbolyafenyőnek elvesztett terét. Ha ez teljes mérvben egyáltalán lehetséges. Ez irányban még mi sem történt. Pedig én azt hiszem, hogy a magyar erdészetnek tenni kellene valamit ez irányban, ha ez közvetlen haszonnal nem is jár s csakis áldozatok hozását követeli. Ezen áldozatnak van egy — igaz, hogy csak immaterialis — ellenértéke, mely nem becsülendő alá. Üdvös benyomást gyakorolnának az ily culturák a közvéleményre. Figyelmeztetés lenne ez és pedig nem szó- vagy írásbeli, de megkapó tényben nyilvánuló az erdők jelentőségteljes voltára egy nemzet gazdasági és cultur életében; meghazudtolása azon cynicus jelszónak *après nous le déluge*; annak documentálása, hogy mi a *jövő nemzedékre* is gondolunk.

De az erdő feltétlenül megillető helyéről nem csak *le- de fel-felé* is szorítottatott. Több ezer holdnyi területre terjedő kopár terület létezik, főképen a Liptót éjszokról övedző hegyláncz lábainál, mely föltétlen erdőtalajnak annyiban mondható, a meny-nyiben minden más művelési ágra nézve teljesen alkalmatlan s

mint legelő minimális, úgyszólván semmi értéket sem képvisel. -- Ezen, hajdan erdővel borított terület éppen kedvező lapályos fekvése miatt jött jelenlegi desolált állapotába. Azon humusréteg ugyanis, melylyel az erdő gazdagította ezen, különben terméketlen földfelületet, huzamosb ideig dúsabb fűnövényzetnek adván tápot; ezen területeknek az erdőmíveléstől elvonását eredményezte, a múlt időben. A humusréteg immár teljesen kimerült s a kérdéses területeknek nem veszi hasznát sem az erdő-, sem a mezőgazdaság. Ujra beerdősítésük a közjó érdekében fellette kívánatos; de elmarad, mert ebből a birtokosra nézve nem származhatik haszon. Az erdő természetes felújulásáról ugyanis szó sem lehetvén; mesterséges befásításról kellene gondoskodni; az ezen culturákra fordított költség pedig messze felülmulná a csak emberöltők múlva realisálható erdő értékét.

Itt is tehát oly esettel állunk szemben, midőn a magánérdek megszűnt a közérdek előmozdítója lenni s az állam intervenciója nem mellőzhető. Az állam erdészete, a rendelkezésére álló korlátolt eszközökkel törekszik is, mint tudjuk, a kopáron álló területekbe fásítására díjak kitűzése által. Liptóra nézve azonban mindeddig e téren eredmény nem észlelhető. Mindössze arról tehetek említést, hogy a Rózsahegy közvetlen közelében fekvő kopár Baráthegy befásítása terveztetik.

Eddig az erdészet számára visszahódítandó területekről szóltam. — A mi a tényleg létező erdőségeket illeti, ezek állapotról sem mondhatok öröndetést. — A kincstári nagy terjedelmű erdőket kivéve, melyek kifogástalan üzemben kellően gondoztatnak, a többi erdő majdnem kivétel nélkül a devastatio igen előrehaladt stadiumában levőnek mondható. A községi erdők maradványaiban a pusztítás megakaszthatott ugyan, a meny nyiben ezek irányában az erdőtörvény erdőfentartó intézkedései néhány év óta mind jobban érvényesültek s most már teljes szigorukban alkalmaztatnak. — Annál jobban pusztulnak azonban az egyes birtokosok kezén levő erdők. Ezekre nézve az erdőtörvény sem üzemtervszerinti kezelést nem tesz kötelezővé, sem a zsengebb állapotok letarolását nem tiltja s mindössze tarvágások felújításáról gondoskodik. Ez pedig erdőfentartási szempontból nem elégséges.

A zsenge állapotok megóvása a tarvágástól, azt hiszem, még

fontosabb erdőfentartási követelmény, mint a felujítás. Az erdőbirtokos önérdéke s hozzáteszem saját szempontjából jól felfogott önérdéke, a zsengébb állabok letarolását is sok esetben követeli.

Egyáltalán téves nézet az, mintha az országszerte észlelhető erdőpusztítás egyszerűen az erdőbirtokos gazdátlan tékozlására lenne visszavezethető. A való az, hogy ez a birtokosra nézve, adott körülményeink között, legtöbb esetben jövedelmező.

Hogy ezt belássuk, vessünk egy pillantást a kincstári erdők kezelésére. Ez erdészeti szempontból egészben véve kifogástalannak mondható. Szakértelmes, megbízható erdészek gondozzák s értékesítik az erdőt. És mégis mit látunk? A tiszta jövedelem aligha teszi két százalékát a faállag értékének. — Hogy az erdők az országos kamatlábhoz mérten oly kis jövedelmet hoznak, erről az erdész valóban nem tehet. Mélyebben, a dolog természetében rejlik ez; azon egyszerű tényben, hogy az *erdő növekvése nem tarthat lépést a nagyobb kamatlábbal*. Ezen ténykörülmeny teszi kívánatossá az egyes birtokosra nézve, hogy erdejének faállag mielőbb értékesítse, az így realizált pénztökét sokkal előnyösebben kamatoztathatván.

Ezen mélyreható, nemzetünk általános gazdasági állapotában rejlő okon kívül azonban más ténykörülmenyek is előmozdítják az erdőpusztítást.

Így a közbirtokossági erdők felosztása az egyes birtokosok között, mely nem volt ugyan az urbéri tagosítás és erdőelkülönítés szükségszerű természetes következménye, de mely ez által tényleg megkönnyítettett s napirendre került; az erdő rendkívüli felaprózását vonta maga után, mi által ez helyes erdészeti kezelésre jóformán alkalmatlan lett.

Erre nézve csak egy szembeötlő példát hozok fel. A szentiványi közbirtokosság 1872-ig közösen birt egy 15,000 kat. holdra terjedő, összefüggő egészet képező erdőbirtokot. Ez mindaddig rendes tüzemben, legalább is a fő erdészeti érdekek szemmel tartása mellett kezeltetett. Az erdőfelosztás foganatosítottván, mint-hogy ennél nem az erdészeti, de az értékesítési szempont volt irányadó; az egyes birtokos az állabok kora s minőségére való tekintetből, több darabban kapta ki illetményét, úgy, hogy ezen erdőcomplexus több mint 200 darabra lett szétforgácsolva. — Sik területen ez nem lett volna oly nagy baj. De szakadozott

völgyeink s hegyoldalainkon ily apró, gyakran 2—3 holdat tevő, darabkák kihasításánál még a fa háborítlan kiszállíthatásáról sem lehetett kellően gondoskodni; annál kevésbé érvényesülhettek más erdőművelési tekintetek. — Jelenleg ezen egész terület a tarvágások kietlen képét mutatja; csak elvétele pihenhet meg a szem néhány zsenge állab zöldjén. Hosszú időre vesztett positio ez az erdészetre nézve.

E helyütt a Szent-Iványi családnak tartozom annak felemelésével hogy, mielőtt az erdő-osztályt elhatározta, belátván a következményeket, hajlandó volt erdejét a kincstárnak örök áron eladni és pedig a rendes hozómon, tehát mérsékelt vételár alapján. Ez által a szomszédos lipthóuzvári kincstári erdők nem csak kikerekítettek volna; de előnyösebben is lettek volna kezelhetők. — Igen sajnálatos, hogy az akkori lázas vasutépítési időszakban pénzügyérünk nem ért rá ezen vétel czélszerűségére gondolni, holott előrelátható volt, hogy ezen erdőségek osztály alá kerülván, múlhatlanul pusztulásnak mennek elébe, mi által úgy a vidékre mint a közjóra nézve helyrehozhatlan kár származik.

A közbirtokossági erdők ezen — erdészeti szempontból sajnálatos — felosztásának egyik oka az erdőtörvény azon intézkedése is, miszerint a közbirtokossági erdők kezelése jobban korlátoztatik, mint az egyes birtokosok kezén levőké. Ez — tapasztalásból mondhatom — sok esetben első indító oka az erdőközösség megszüntetésének. Az erdőtörvény ezen erdőfenntartást czélzó intézkedése, a legtöbb esetben, épp ennek ellenkezőjére vezet.

Még egy igen nagy okát a privat erdők pusztulásának kell felhoznom. — *Az erdőnek nincsen hitele.* — A jogtudomány, a törvény az erdőt, míg fennáll, ingatlannak tekinti; ezen ingatlanra azonban legfeljebb drága váltókölcsonnt vehet fel a birtokos: olcsó jelzálogkölcsonn reá nézve nem létezik. — Pedig természeténél fogva az erdő igényli a legolcsóbb hitelt.

Jól ismerem azon nehézségeket, melyek az ily hitelnyújtás útjában állanak; de ezek nem legyőzhetlenek. Sőt legyőzendők. Nagy érdekkörök jogos hitel igényeinek kielégítése csak így lesz lehetővé téve. A felvidék földbirtokosai, de azt hiszem az erdélyi

lyiek is, méltán panaszkodnak, hogy ingatlan vagyonukhoz képest, melylyel rendelkeznek, a földhitelintézetek részéről igen csekély támogatásban részesülnek. Ez nagyrészt arra vezethető vissza, hogy az erdőérték hypothecaris kölcsönöknél számba sem vétetik, holott a birtokos kezében, mint a mezőgazdaság kiegészítője, ezzel, — hogy úgy mondjam — gazdasági egységet képez.

Az erdők hitelképessége főleg országos erdészeti szempontból bír kiváló jelentőséggel. — Hogy a jelenlegi erdőtörvény nem képes az erdőpusztításnak gátat vetni: ez iránt minden erdész tisztában lehet; de az iránt is tisztában lehet, hogy míg az erdő kielégítő hitelképességéről gondoskodva nincsen a magánerdők üzemének rendszabályozása nem vezetne másra, mint az erdőbirtokos romlására. Ha egyáltalán keresztülvihető, a miben kétkedem. — *Az erdőbirtokosnak olcsó hitellel való ellátása, előfeltétele az erdőt épségben fentartó s tartós hozamokat biztosító erdőtörvényhozás sikeres keresztülvitelének.* Hogy pedig az erdők fentartása mennyire fekszik az ország érdekében; hogy azon direct nemzetgazdasági hasznon kívül, mely az erdők rendszeres, az erdészet követelményeinek megfelelő kezeléséből ered; mekkora azon indirect jótétemény, melyet az erdő fenállása még a tőle távol lakónak is nyújt; a jelenlegi árvizek eléggé illusztrálják.

A mi Liptó vadállományát illeti; ez sokféleségével a vadászat minden nemére alkalmat ad. Medve, zerge, süket és nyírfajd, őz, császármadár, nyúl és fogoly nem hiányzik. A dűvadak pusztítására azonban kevés gond fordítván; a vadállomány nem oly nagy, mint lennie kellene. Utóbbi időben a vaddisznó rendkívül felszaporodott, úgy, hogy általa a mezőgazda érzékeny kárt is szenved.

Áttérek az őstermelés más ágaira. — A bányászatról, mely hajdan virágzott, kevés immár a mondani való, hacsak Liptó bányászata emelkedésének s hanyatlásának történetét adni nem akarjuk. — Jelenleg csak Lubellán bányásznak antimont, ezen bánya is hanyatlik; és a magurkai kincstári aranybányában körülbelül 100 hevér dolgozik; az ugyanitt létező részvénytársasági bánya csak két hevért foglalkoztat jogának fentartása miatt. Élénkebb bányamívelésre egyelőre nincs kilátás.

Szóljunk a mezőgazdaságról.

A régi, jónak gúnyolt időkben Liptómegyét az akkori helytartótanács mindig a consumens vármegyék közé sorolta, azok közé t. i., melyeknek mezőgazdasága nem képes fedezni a lakosság élelmi szükségletét. Ezért a megye a kormány részéről némi kedvezményekben is részesült, például olcsóbb sót kapott. — Tény az, hogy azelőtt mindig kellett importálni gabonát a megyébe, messze földről, rossz utakon, mert csinált út a harminczas évekig nem készült. (Még ekkor is néhány ósdi táblabíró pattogott ezen a localis drágaságot enyhítő rendszabály ellen. — Ily körülmények között természetesen, hogy Liptóban a gabona ára sokkal magasabb volt, mint másutt; néha kétannyi, mint Miskolczon vagy Rimaszombaton, mely piacokról behozatott. — A gabona ezen permanens localis drágasága, az elégtelen szántóföldek az akkori viszonyokhoz képesti gondos művelését eredményezte. A szántóföld tehát becses és értékes volt s minden mivelhető tér, ha csak lehetett, még terméketlenebb helyeken is, erőltetéssel szántófölddé alakíttatott s mint olyan, fentartatott.

Az országutak kiépítése, de főleg a vasut, a termelési viszonyokat Liptóra nézve tetemesen módosította. — Első sorban a rosszabb helyeken fekvő szántóföldek fentartása jövedelmezőtlennek vált s ezért megszűnt. Jól van ez így; ezen elhagyott szántóföldek, ha most szemléljük, csak azon gondolatot ébresztethetnek, hogy nagy lehetett itt hajdan az inség, mely a föld népét, ily terméketlen szántóföldek művelésére kényszeríté. — Előre látható, hogy a mostani olcsó gabonaár Liptóba a rosszabb fekvésű szántóföldek elhanyagolását s végtére elhagyását fogja eredményezni.

A jobb közlekedési eszközök a kenyértermény localis drágaságát megszüntetvén, igaz, hogy egy ideig a földbirtokosok jövedelmét csökkentették, de magára a földművelésre nem hatottak kártékonyan. Sőt a trágyaerő nem pazaroltatván rossz földekre, a többi jobb minőségű földre concentraltatott s ezek jobb karban tartását eredményezte. — Más körülmények is hozzájárultak a mezőgazdaság emeléséhez. A burgonyatermelés, melyre nézve úgy a climaticus, mint a talajviszonyok kedvezők, nagy elterjedést nyert. A tized, az urbéri robot megszűnése, a keresztültávozott tagosítás, hozzátehetem, a mezőgazdasággal foglalkozók

intelligensebb volta, mindez azt eredményezte; hogy a mezőgazdaság kielégítőbb képet mutat most mint, annakelőtte.

Jelenleg, bár a lakosság száma nem apadt, sőt szaporodik, ha lassan is, gabonanemű nem iportáltatik többé, sőt közép-szerű évben rozs és árpa ki is vitetik. Burgonya a belső szükségletre elég terem; ezenkívül az ebből gyártott szesz nem csak hogy fedezi a szükségletet, de rendszeren exportáltatik is 3000—5000 hectoliter. Ennek ellenében az igaz, jókora rendes lisztbehozatal áll. Mult évben Liptó-Szent-Miklósra vasúton 14,571 métermázsa hozatott be s minthogy Rózsahegyre is körülbelül, annyi hozatik be: a lisztimport kitehet évente 30,000 métermázst. A lisztvételt köznépünk gazdaságosabbnak kezdi tartani mintsem hogy gabonát vegyen s a primitív berendezésű malmon drágán s rosszúl öröltesse. A malomregale nálunk már teljesen lejárt magát s alig is jövedelmez valamit. Behozatik tengeri is, de nem nagy mennyiségben. — Egészben véve, közepes évben Liptó körülbelül annyi élelmiszert visz ki, mint a menyit behoz.

A mi a mezőgazdaság tagolását illeti: már a mezőgazdaság céljainak szolgáló terület korlátolt voltából könnyen kimagyarázható, hogy mezőgazdasági latifundiumok nem léteznek. A legnagyobb mezőbirtok szántóföld és rétben alig haladja meg a 400 katastrális holdat. 150 holdtól 400 holdig terjedő mezőbirtok van vagy negyven. Ezen birtokokon a gazdálkodás eléggé intensive vitetik. Majd mindenike mezőgazdasági szeszgyárral van ellátva (32 ily szeszgyár van működésben). Az aránylag nagy mennyiségű trágya, mely így nyeretik, ezen gazdaságokra nézve kiadó vetésfordát is tesz lehetővé. Többnyire hatos vetésforda ez: trágyazott ugarba jön őszi rozs, azután burgonya, árpa, lóher, zab. — A kisebb, szeszgyárt nélkülöző gazdaságok nem igen tarthatják be ezen fordát s mezőjük egy részét parlagon hagyni kénytelenek, bár a minél nagyobb trágyaproducióra ezek is nagy súlyt fektetnek.

A mi a középbirtoku osztály tágabb értelemben vett gazdasági viszonyait illeti: azon rohamos elszegényedés és romlás, mely ezek soraiban a hatvanas és hetvenes években mutatkozott, az utolsó évtizedben — hála az uzsoratorvény behozatalának —

megállapodásra jutott; bár most ismét a mezőgazdasági termények árhanyatlása igen súlyossá teszi helyzetüket.

A kisbirtokosok még többnyire a három nyomású rendszert tartják fenn, habár nem tisztán, mert a legelőnek hagyott mező nagy részét borsóval és burgonyával vetik s ültetik be. — Egészen véve a nagyobb mezőbirtokok okszerűbben s jobban műveltetnek, mint a kis parasztbirtokok. — Ez azonban nem tulajdonítható kis parasztgazdáink közönyének vagy lustaságának. Szorgalmasabb parasztnép kevés van az országban. Földjéhez való ragaszkodásában pedig alig van párja. A mi parasztunk úgy szereti földjét, mint saját nejét s gyermekeit; sőt bizonyos értelemben mondhatni jobban, mert ezek irányában gyakran mogorva s fukar: földje érdekében mindig áldozatra kész. — Durus arator. Ezen mondattal jellemezhető kis parasztgazdánk. Ha kis földesekjét megtartani akarja, kell, hogy keményszívű legyen nemcsak mások irányában, de saját családjá s önmaga irányában is.

Csakis kisbirtokosaink ezen önmehtagadó ragaszkodásának birtokukhoz köszönhető, hogy kezeik között nemcsak megmarad a föld, de nagyobbodik is a középbirtok rovására. Parasztbirtok Liptó legtöbb vidékén oly nagy áron kelendő, hogy csak paraszt tarthatja előnyösnek megvételét. Az élelmes zsidó nem veszi meg. — Csak egy esetet tudok, és pedig Verbicz mezővárosában, hogy kisebb parasztgazdaságokból egy mintegy 150 kat. holdnyi nagyobb birtok keletkezett. Ellenben igen gyakori az eset, hogy nagyobb birtok a parasztok által megvételén, feldaraboltatik. — Kisbirtokosaink szorgalmuk és takarékosságuk mellett még jobb módúak lennének, ha három dolog nem rontaná: birtokuk rendkívüli felaprózása, az iszákosság és a per.

Az állattenyésztés, bár Liptóra nézve, úgy a mezőtermények értékesítése, mint a trágyaproductio miatt felette fontos, minőségre való tekintetben nem mondható kielégítőnek. Szarvasmarhából többnyire ide való apróbb hegyi fajta tenyésztetik. Az allgaui fajta, mely annak idején a földművelési miniszterium által jókora áldozatokkal importáltatott s egy időben meglehetősen elterjedt, nem vált be; azt hiszem, az éghajlat zordonsága miatt. Nemesebb fajta tehenészet Liptóban nincsen. Alkalmas és kellő

számu apaállatokra nem sok gond fordítatik. — Igásökör többnyire magyar fajta importáltatik s aztán a szeszfőzdekben kihizlaltatván, a bécsi vásárra vitetik. — A lóállomány javult s ez kizárólag a kincstári hágóméneknek köszönhető; a lótenyésztés azonban alkalmas legelő híján nagy lendületet nem vehet. — A juhtenyésztés mind nagyobb kiterjedést nyer, főképen sajt előállítására, mely eddig azon egyetlen mezőgazdasági termék, melynek ára nem hanyatlott. Ez mindig jól értékesíthető sajtkereskedőknél, kik már gözerővel is gyurják turóvá s exportálják főképen Gácsországba és Morvaországba. A jobb minőségű őszi turót mindenféle. Az exportált mennyiség 2600 mmre tehető. Kizárólag ide való hegyi juhajtást tenyésztene. Ennek keresztetése Ramaskán kosokkal minden tekintetben előnyösnek bizonyult. Sajnálatos, hogy ezen keresztetés továbbfejlesztése megakadt, minthogy ennek fő előmozdítója: a liptóújvári földmives iskola lenni megszűnt. — A sertésenyésztésben némi előmenetel észlelhető, a mennyiben jobb tenyészanyag mind jobban terjed.

Állattenyésztésről szólván, föl kell említenem, hogy legelőben szükség mutatkozik. Tekintve a legelő és szántóföld egymáshoz arányát: (66,000 hold legelő csak 64,000 hold szántófölddel áll szemben) ez meglepő. A ki azonban tudja, hogy ezen kimutatott legelőterület nagy része kopárság, mely még a juhoknak sem alkalmas legelő, s melyen, mint említém, czélszerűen csakis erdőt kellene növelni; a ki továbbá alpesi legelőinket ismeri, melynek gyér fűvén, legjobb esetben, ha az idő kedvez, három hónapig legelhet a marha: ezen nem fog csodálkozni. — A kincstár is nagyban hozzájárult ezen legelőhiány előidézéséhez, az által, hogy nagy terjedelmű alpesi legelőit elvonta a községektől, melyek eddig bérelték; mi által néhány ezernyi szarvasmarha évszázados legeltetési helyétől meg lett fosztva; és a csordák legelővel ellátása körül a legnagyobb zavar állott be, mely részben még most is fennáll.

A gyümölcsenyésztés Liptóban igen jelentéktelen, mi a climaticus viszonyokból könnyen kimagyarázható. Ugyanez áll a méhészetről is.

Mezőgazdasági ipar egy van, mely virágzik: a szeszipar. Mint már említém, 32 mezőgazdasági szeszgyár van működésben. Ezek évi termelése 15,000 hectoliter szeszre tehető. Hogy az így nyert moslék nagyban mozditja elő a mezőgazdaságot: magyarázatra nem szorul.

Átmegyek a házi iparra, a mely úgyszólván átmenetet képez a mezőgazdasági foglalkozásból a tulajdonképeni iparra, a mennyiben a mezőgazdasággal foglalkozók üres idejét hasznosan töltheti be. — Ez hajdan jelentékeny volt. Len nagyban termesztetett, s az ebből házilag készült vászon nemcsak a belsükségletet elégítette ki, de gyolcsosok által összevásároltatván, ki is vitetett. Jelenleg ezen házi iparág az olcsó gyári gyolcsárunk miatt teljesen elvesztette jelentőségét, s csak alárendelt szerepet visz még a paraszt háztartásban. — Felelevenítése nem járna a kívánt eredménnyel, mert nem lehetne egészséges alapra fektetni. Illetékes kutfőből tudom, hogy Szepességen, melynek talaj-s gazdasági viszonyai nagyon hasonlítanak a liptóiakhoz: a lentermelés nem birt nagyobb lendületet venni, daczára annak, hogy Kézsmárkon egy nagy fonó- s szövőgyár fennáll, mely a lent kitünően értékesíti: minthogy ott a len nem termelhető oly olcsón, miszerint a Lengyelországból s balti tartományokból importált lennel versenyezhetne. Ha ez áll, ha a lentermelés *mezőgazdaságilag* nem rentabilis: az ezen alapuló házi-ipar, szemben a fonó- s szövőgyárak eclatans fölényével, igen problematikus s nem nagy eredménnyel kecsegtet. — Készül ezenkívül házilag gyapjuból szőtt durva halinaszövet, mely a parasztok rendes öltözékét képezi s apró gazdasági s házi eszközök. — Helyén való itt nyiltan kimondanom: mit tartok egyáltalán a házi iparról. .

Egyes speciális háziipari cikkektől eltekintve, melyek a nagybani gyártásra vagy nem érdemesek vagy nem alkalmasak, azt gondolom, hogy az *önálló házi ipar* ideje lejárt, s csak azon neme a házi iparnak néz biztos jövő elé, mely a nagy gyári iparra támaszkodik, ennek kiegészítője, s ennek áll szolgálatában. És ha helyesnek tartom is, hogy ott, a hol még fennáll, támogatassék: az *önálló* házi iparnak nemzetünk gazdaságában többé jelentőséget nem bírok tulajdonítani. — Liptóban egy fonó asszony napi keresménye 3—4 krajczár; egyes szövőnö kereshet 6—8

krajczárt! Hát ilyen vásznat előállító és viselő nemzet csak igen nagy szegénységének és igen nagy elmaradottságának adja tanujelét. — Ezért nem is tartom kívánatosnak, hogy a házi iparra a közvéleményben túl nagy súly fektessék, elterelvén ez által a közfigyelmet attól, a mi hazánkra nézve valóban életően szükség, a *tulajdonképeni ipartól*, melyre most áttérek.

E téren bár sok még a kívánni való: öröndetes tényekkel is találkozunk. A kisipar terén kevésbbé, bár itt is némi haladás észlelhető. Kiemelendők ezek között a rézművesek, kik a számos szeszgyárban jó keresetre tesznek szert; katlanokkal pedig nemcsak Liptót látják el, de a szomszéd megyékbe is vásárra viszik. Egészben véve azonban a kisipar csak a localis szükséglet kielégítésére dolgozik.

Nagy lendületet vett azonban a nagyipar egy fontos ága: a börgyártás. — Érdekes tudni, mint fejlődött ez jelentéktelen kis iparból, mondhatni hatalmas gyáriparrá. Örülök rajta, hogy én ezt láttam s elmondhatom.

Liptó-Szent-Miklóson, vagyis helyesebben, a hozzáépült Verbiczhustákon a timárság már rég idő óta üzetett. Az ezzel foglalkozók, egyszerű szerény timárok relativ jólétnek örvendettek, mit mindenekelőtt annak köszönhettek, hogy meg voltak a mesterségük üzéséhez szükséges előfeltételek.

A víz, ezen ingyen ajándéka a természetnek, melynek minősége azonban a timárságnak egyik fontos tényezője, kiválóan jó, s a cserzőanyag gazdaságosabb felhasználását teszi lehetővé. De a természet még egy más ajándékkal is megáldotta ezen iparágat. Az erdőinkben tömegesen előforduló luczfenyő kérge kitűnő cserző anyagot adott, mely első kézből, jutányos áron meg volt szereshető. Ehhez járultak aztán a szorgalmas takarékos emberek, kik az ipar ezen kedvező feltételeit érvényesítették. Ösmerem őket; egy sorban egymás mellett laktak, egymásra titokban irigykedtek azon gazdaságilag üdvös irigységgel, mely az előrehaladás egyik nagy rugója.

Különben a hol iparuk érdekéről volt szó, összetartottak, s egymástól a segílyt, ha ez kikéretett, meg nem tagadták. Eleinte közönséges bocskorbórt készítettek a helyi fogyasztás számára. Majd jobb módhoz jutván s üzletüket kiterjesztvén, a helyi fo-

gyasztás szüknek bizonyult; fölkeresték tehát készítményükkel, a szomszéd megyék vásárait is ezt értékesítendő; e mellett műhelyeik mellé kis butikokat állítottak, hogy a bocskorbőrt vásáron kívül is árulhassák.

Ezután csakhamar belátták, hogy ők, kik a bőrhöz értenek, hivatottabbak más fajta finomabb bőrök árusítására is, mint más kereskedő: s lett belőlük valóságos kis bőrkereskedő. E mellett azonban iparukról sem mondtak le, de a mint módjuk engedte, gyarapították. — Ekkor csak egy lépés kellett, hogy kis iparukból nagy gyáripár váljék. Igaz, hogy nagy lépés.

Ezen lépést Laczko tette meg 1870 körül. Finomabb felbőrt kezdett gyártani, tökéletlen berendezéssel ugyan; de szorgalma legyőzte a nehézségeket s vállalata sikerült. Példáját egymásután más módos timárok követték. Az ujonnan keletkező gyárak czélszerűebben épültek, s mindig tökéletesebben szereltettek fel, a régiek, hogy el ne maradjanak, gyáraikat nagyobbították, berendezésüket javították, úgy, hogy jelenleg teljesen versenyképes 5 bőrgyár áll fenn, és pedig: Kovács és Sztodola, Hubka, Laczkó testvérek, Pálka és Zsufa testvérek bőrgyárjai.

Mily rohamosan fejlődött ezen gyáripár, mutatják a következő adatok:

1867-ben még csak kizárólag bocskorbőr állíttatott elő 60,000 frt értékben
1872-ben, midőn már felbőrök is készültek, az előállít-

tott bőr értéke kitett kerek számban . . .	300,000 frtot
1877-ben	600,000 »
1882-ben	1.275,000 »

Jelenleg az évente előállított bőr értéke meghaladja a két millió frtot. A gyárak képesek évenként 100,000 darab barna felbőrt előállítani, azaz, minthogy egy felbőrből 12 pár bakkancs telik: 1.200,000 bakkancsra való felbőrt katonaságunk számára.

Még egynehány, ezen ipar jelentőségét illusztráló adat: a gyárak által évente kifizetett munkásdíj kitesz 160,000 frtot; cserzőanyag kell közel 200,000 frt ára; zsirféle és festék elfogy 100,000 frt ára. — Egy szóval oly gyáripár képét látjuk, mely nemcsak Liptónak válik becsületére, de az országnak is.

A mint azonban ezen ipar rohamosan nőtt, úgy féltő, hogy fejlődésében megakad, a mi máris a hanyatlás jelének lenne tekinthető. — Említém már, hogy ezen ipar keletkezését s fejlőd-

dését leginkább annak köszönheti, hogy a cserkéreg, a bőrgyártásnak ezen nélkülözhetlen segédanyaga, mely a kész bőrnek nevezetes értékalkatrészét képezi, az ipar számára jutányos áron kellő mennyiségben állott rendelkezésre. Ebben most szükség kezd mutatkozni, úgy, hogy a luczfenyőkéreg ára drágább Liptóban, mint Bécsben; mult évben Liptóban egy métermázsza prima luczfenyőkéreg 3 frt 80 kr. volt, Bécsben 3 frt 40 kr., és a liptói bőrgyárosok gyakran a sokkal drágább tanninhoz, mely e cserkéregnek csak surrogatuma kénytelenek, folyamodni.

A cserkéregnek, az ipar ezen nélkülözhetlen segédanyagának *drágításához* nagyban hozzájárult azon sajnos tény, hogy 1882-ben a liptóújvári és likavai kincstári uradalom összes erdőiben termelt luczfenyőkéreg, mely 25,000 métermázsára tehető, egy cserkéreg-spekulánsnak, 20 évre, évenkénti 5600 forintnyi potomáron eladatott. Ezen cserkérgyet, melyre iparukkal egyenest rászorulnak, már most kényszeráron kénytelenek megvásárolni a liptói bőrgyárosok a bérlőtől. — Életbevágó érdekei ezen teljes ignorálását nem érdemelte meg ezen ipar, mely mindeddig az állam semmi néven nevezendő támogatásában nem részesült és saját erejéből fejlődött. — Azt hiszem, hogy az állam ezen iparnak legalább is annyival *tartozott*, hogy ezen, az ipar üzéséhez nélkülözhetlen segédanyag, mely a gyártmány nevezetes értékalkatrészét képezi, s melynek ára ennél fogva a versenyképességre nézve döntő hatással bír; melylyel az állam közvetlenül s nagy mennyiségben rendelkezik: az ipar számára első kézből, méltányos áron rendelkezésre álljon. — Ezen állapot még súlyosbodott azon conjunctura által, hogy ugyanazon egyén, a ki az említett szerződés következtében megyénknek legnagyobb cserkéregtermelője, egy tanningyár felállítására által ezen czikknek legnagyobb fogyasztója is lett, és így, midőn az ár képzésére úgy a kereslet, mint kínálat tekintetében döntő befolyást gyakorolhat, tényleg dictál a cserkéregpiaczon. Ily hatalommal felruházva, arra kényszeríti a liptói bőrgyárosokat, hogy a kérget előállítási költsége ötszörös árán töle megvegyék.

Jól ismerem országos erdészetünk önzetlen törekvéseit a közjó érdekében. Csak sajnálnom lehet tehát, hogy ezen nemzetgazdaságilag helytelen eljárás meggátlása, kellő informatio híján, nem volt módjában.

A gyáripar terén felemlítendő még Schlesinger szövőgyára Liptó-Szent-Miklóson, mely állami kedvezményben részesül. Itt 24 szövőszéken, leginkább mustrás asztalnemű készül. Továbbá a rózsahegy papírgépgyár, mely egy részvénytársulat tulajdona. Demcsénben szintén ily gyár épül.

Megemlítendő még a Liptó-Szent-Miklós közelében működő spodium- és csontlisztgyár, mely Ring testvérek tulajdona, s körülbelül 3000 gr. spodiumot és 10,000 gr. csontlisztet gyárt; ennek, fájdalom, legnagyobb része porosz Sziléziába vitetik ki.

A kereskedelem Liptóban meglehetősen élénk. Első helyet foglalnak természetesen a fakereskedők; de szeszszel, sajttal, gabonával, liszttel is sokan kereskednek; — szatócsbolt pedig talán sok is van.

Liptómegye jólétének emeléséhez hozzájárulnak még a gyógyfürdők és üdülőhelyek is. A regényes fekvésű Koritnicza ismeretes. Lucski, kitűnő vasfürdőjével évről évre látogatottabb. — A csorbai tavat, a Kárpátok ezen gyöngyét, most már 5—6000 vendég s turista látogatja. Pedig ez még 15 év előtt hozzáférhetlen vadon volt. Hogy most nemcsak hozzáférhető, de a comfort minden igényének is megfelel: ez id. Szent-Iványi Józsefnek egyedüli érdeme, ki megtett minden lehetőt ezen üdülőhely emelésére; nem utolsó tényező ebben tősgyökeres magyar vendégszeretete, mely nemcsak itt Magyarországon, de a külföldön is ismeretes.

Végre még egy iparágról kell megemlékeznem, mely nem volt sorolható sem a gyáripar, sem a kisipar, sem a házi ipar közé. Bizvást elkeresztelhetem kóborló iparnak. — Van Liptónak azon hegyek között, melyek Árvamegyétől határolják, két községe, melynek a gyémánt, ezen par excellence fényüzési czikk, a legnélkülözhetlenebb, kenyértadó eszközük. E két község, Hutty és Borove, melyek lakói egytől egyig üvegesek. — Ezek is elmondhatják, hogy nekik a jégeső nem árt, mert határukban, a hol burgonyán s fűvön kívül mi sem terem, nincs mit elvernie; sőt hasznukra válik, a mennyiben iparukat előmozdítja. — Tavaszkor a papot, bírót és kántort, ki egyszersmind harangozó, az aggokat és betegeket kivéve, a férflakosság mind elhagyja tűz-

helyét. Hátán a táblaüveg tartánnyal, kezében hatalmas vas-hegyes bottal, mely törékeny terhének támasztéka s védelmi fegyver megátalkodott ellenségei, a kutyák ellen. neki megy a nagy világnak, határozott cél nélkül, bizván a gondviselésben. Mindig ketten járnak együtt, mert egy nagyon elhagyatottnak érezné magát, a harmadik társ pedig csak az üzletet rontaná. — Ezen megtestesült dualis nem veszi igénybe a modern közlekedési eszközök kényelmét. Az ország- és vasut miatta akár sohasem épülhetett volna. Annál jobban ismeri a gyalogösvényeket, főleg a hutákba vezetőket, hol üvegkészletét kiegészítheti. Gyalogszerrel néha messze földre eljut. Sokan közülük látják a balti és éjszaki tengert. Nem jut-e ekkor eszükbe, mily hasonló sor-suk a tengerészéhez? Ez elhagyja hosszú időre családját, hogy a sivár tengeren, melynek haragjával is dacolnia kell, övéinek megkeresse a mindennapi szükségést. — A szegény üvegesnek is, idegen részvétlen nép között, melynek gyakran gunytárgya, hosszú ideig bolyongania kell, hogy övéi sorsát elviselhetővé tegye. Karácsony előtt, ha Isten is úgy akarja, visszatér családjához, hogy a szent ünnepeket ennek kebelében tölthesse, s kipihenvén fáradozásait, friss erőt gyűjtsön új küzdelmeihez a lételért.

Ezekben, ha nem is kimerítő, de azt hiszem, hű képét adtam Liptó gazdasági viszonyainak, melyek, tekintve termőföldje aránylag csekély és sovány voltára; leginkább az emberek szorgalmán, a foglalkozások sokféleségén és fejlődő iparán alapulnak.

Adja Isten, hogy ezen szorgalmas iparkodás kellően istápoltatván, Liptó és magyar hazánk javára még eredménydúsabb legyen.

A dohányjövedék Magyarorszáiban.

Irta

Borovszky Károly,

— Első közlemény. —

A dohányt Amerikából Columbussal Pater Romanó Panó hittérítő szerzetes hozta a hagyomány szerint Európába 1496-ban. A dohányt már akkor is agyagból készített cserép-pipából élvezték; a pipa kétágú volt, mint ma is, csakhogy két részből állt s egyik részét a dohányzó orrlükába illesztette és úgy szívta belőle a benne meggyújtott és égő dohány füstjét.¹⁾

Az első termelési kísérlet Európában Portugáliában tétett, innen Spanyolországba és sokkal későbbben Franciaországba hozták át a dohányt ugyancsak termelés céljából és végre Olaszországba is. Magyarorszáiba illetve Erdélybe a termelésre, az első kísérletet 1576-ban eszközölték,²⁾ a mely sikerült is, s onnan csak a XVI-ik század második felében terjedt el Magyarorszáiban az alföld rónáin, a hol ma is a dohány java részét termelik.

¹⁾ Historische Darstellung der indirecten Steuern von Franz Holzer 249. l. 1887.

²⁾ A dohányt először 1576-ban a Batori Kristófnál megfordult török követtség ismertette meg az erdélyiekkel, Magyarorszáiba pedig a török háborúk alkalmával hozták be, Schwartner szerint 1663-ban az Érsekújvár melletti török táborba. (Statistik des Königreichs Ungarn I. k. Buda, 1809. év 329. l.), s csaknem ugyanazon időben mondja Bartholomeidesz, hogy a dohány használása Gömörmegyében 1667-ben megtiltatott. (Com. Gömöriensis Notitia 440. l.); és Szirmay Antal »Usus tabaccae ob frequentia per fumigatores causari solita incendia (1675. Zemplén vármegyében) interdictus.« (Not. hist. Com. Zempléniensis, Buda 1804. 242. l.), végre Wenzel Gusztáv »A magyar mezőgazdaság története« című munkája (Budapest 1887. 328. l.)

Századokkal ezelőtt a hatóságok a dohány termelése ellen, egészségügyi tekintetből, — de főleg az egyház sürgetésére — mindent elkövettek; a dohány élvezését megtiltották, sőt törvényeket alkottak ellene — itt-ott pedig szigorú büntetéseket alkalmaztak egyesekre, kik a törvény tilalmát meg merték szegni. Mindezek daczára, vagy talán épen e kérlelhetlen szigor miatt, a dohányfogyasztás rohamosan növekedett, s alig néhány évtized alatt a dohányzás Európaszerte általánossá vált. Az államok, felhagyva a hiábavaló üldözéssel, és látva a dohányzás csábító vonzerejét, gyakorlati módon igyekeztek immár nem kiirtani a dohány termelését, hanem abból jövedelmet húzni, s így a dohányból csakhamar több állam különféle czimeken (monopol, adó, vám) szép haszonra tett szert.

Magyarországban már II. József császár alatt nagy területen találunk dohánymivelést, s akkoriban a dohány művelésére kellő gondot is fordítottak; a termelő gazdaközönség II. József bölcs intézkedése által erre ösztönözve is volt, mert jó magot és palántákat kapott.

A dohány szabadtermelése meg volt az országban 1851. évig állandóan, a mult század végén azonban, s a század elején a kereskedelemre ólomsúlylyal nehezedett a bécsi Abaldó részvénytársaság, mely az osztrák egyedárúság dohány-anyag beszerzését bérbe birta. A dohányszállítást bérbe bíró részvénytársaság Magyarország termelési ügyeibe is beleavatkozott, — habár nem is közvetlenül — de azért befolyása és önkényes eljárása a termelőkkel szemben sok helyen szült az országban felháborodást. Magyarországból nem volt szabad dohányt külföldre kivinni az Abaldó engedélye nélkül, azért, hogy mikor az Abaldónak szüksége volt dohányra, annál olcsóbban szerezhesse be az ország bármely vidékéről. Ha tehát valaki dohánykészletét minden áron ki akarta vitetni a külföldre, csakis az Abaldótól kiállított szabad levél oltalma alatt tehetette azt; e szabad levelet pedig az illető csak jelentékeny díjak lefizetése és néha hetekig tartó várakozás és utánjárás után kapta meg. A szabad-levéltben a kivihető dohány súlya és a követendő útirány mindig pontosan ki volt kötve s attól eltérni nem volt szabad, mert ez rögtön büntetendő cselekmény tárgyát képezte volna. Az Abaldó a legfelfűnőbb jelenségek egyike volt az osztrák bi-

rodalomban s Magyarországra nézve korlátlan hatásköre csakis 1817-ben szüntettetett be, mikor már panasz panaszt ért, s a kormány nem tehetett máskép. 1817-től kezdve az Abaldó beváltó hivatalai Magyarországra nézve megszűntek; ez állapot 1835. évig tartott, mely időig az Abaldo részvénytársaság dohány-szükségletét hazánkból szállítók által szerezte be, mignem ezeknek visszaélései ellen is panaszok merültek fel s az 1825--27-iki országgyűlés is felszólalván ¹⁾, 1835-ben részben a termelőktől való közvetlen beváltás léptettetett életbe.

Az Abaldo működése különösen e század elején volt erőszakos, minthogy nem törődött senkivel — csak saját érdekére volt tekintettel — kénye-kedve szerint járt el, a fellebbezésnek is alig volt eredménye, miután az Abaldo által kiküldött dohány-beváltó tiszt volt egyszersmind a bíró is, a ki a szállításra kötött szerződések ügyeit — minthogy a szerződés németül volt szövegezve — maga magyarázta és intézte el. ²⁾ Az osztrák-jövedék részére az Abaldo dohánybeváltásait folytonosan gyakorolta mind az utolsó időkig, csakhogy most már a dohány minőségét jobban megfizette, mint e század elején s a dohányleveleket is a jövedék részére három osztályzat szerint vette át és pedig: *az első osztályba* tartoztak a teljesen egészséges, szépszinű s egyenlő nagyságú sérületlen simított anyalevelek; *a másodikba*: az ép, de nem egyenlő nagyságú, kevésbé szépszinű, simított anyalevelek; *a harmadikba*: a rongált, jégverte és sarjulevelek, a mennyiben a gyártásra még alkalmasak és csomózhatók voltak.

Magyarország tehát dohánykereskedelmét illetőleg e század elején korántsem volt kedvező körülmények között, a gazda termelhetett bármennyit is, de vagy nem volt képes kivinni, vagy olcsón kellett túladni termésén. Ezen gazdaságilag oly nyomasztó állapotot megváltoztatta az 1851-iki márcziusi törvény, mely életbeléptette a dohány egyedárúságot, mely akkor Ausztrián kívül már Franciaország-, Olaszország- és Spanyolországban is létezett. A monopol életbeléptetését sokan kényszernek, sőt erőszakosnak találták, sőt vannak ma is, kik inkább a régi idöket kívánják vissza a mostani monopol helyére; ez

¹⁾ Acta Comitiorum Tomus secundus 925 - 928. lapon; és az »Adó-reformok« dohányjövedék című munka.

²⁾ Grünwald Béla »A régi Magyarország« Budapest, 1888. 299. lapon.

azonban csak a pillanatnyi felhevülés műve lehet és lehetett azelőtt is, mert a dohánymonopol terhe *jó kezelés* alatt a legigazságosabb, csak azt éri, a ki a dohány fogyasztója; túl kell tehát tenni ezen magunkat, mert az államháztartás pénzügye nálunk sem, — épen úgy mint Franciaországban, Ausztriában és más monopollal bíró államokban sem — viselhetné el az egyedárúság eltörlését, esetleg annak felváltását más kevésbé jövedelmező adóval; a dohány-egyedárúságot előbb-utóbb behozta volna minden kormány. A dohány-egyedárúság a fogyasztót is méltányos szempontok tekintetbevételével adózza meg, mert arányos: a szegény nép csekély pénzért is kap élvezésre használható anyagot, míg a vagyonosabb osztály jobb minőséget igényelvén, azt jobban meg is fizeti, végre a fogyasztót csak akkor éri az adó, mikor az adótárgy már tulajdonába megy át, — nézetem szerint ez a legjobb és legcélszerűbb adózás, melyet semmi más adónem nem válthat fel az állam és a fogyasztó javára.

Az 1867—68-iki kiegyezés után és az 1868—1869-iki országgyűlésen hozott határozattal az egyedárúság is függetlenített Ausztriától; ez időtől kezdve tehát Magyarország önállóan kezeli az egyedárúságot, tehát csak ez időtől kezdve illeti meg a jövedelem hazánkat is, és csakis a nyers dohányanyag bizonyos mennyiségére — melyet Magyarország termeléséből fedezni tartozik, — van egyezményileg megállapodás a két egyedárúság között, természetesen a magyar kincstár által kiadott költségek teljes megtérítése mellett; ezen körülmény azonban a hazai dohánytermelők javára szolgál.

II.

A dohánytermelés és területi megoszlása.

Mielőtt az adatok részletezésébe bocsátkoznám, megjegyezni óhajtom, hogy Magyarország mezőgazdaságában a dohánytermelés jelentékeny szerepet játszik. Dohánynyal évenként nagyobb területet ültetnek be nálunk, mint Franciaországban, Ausztriában, Olaszországban, Németországban, Szerbiában és Romániában együttvéve; sőt Magyarország dohányterülete jóval nagyobb volt — különösen a nyolczvanas évek elején — mint Oroszországé; a dohánynyal beültetett terület 1885-ben kitett hektárokból:

<i>Magyarországban</i>	52·416 hektárt,	a szántóterületeknek	0.60%-ka
Franciaországban	12·506 ¹⁾	» » »	0.05 »
Ausztriában	1·506	» » »	0.015 »
Olaszországban	4·500	» » »	0.04 »
Németországban	20·697	» » »	0.07 »
Szerbiában	1·800	» » »	0.14 »
Romániában	5·343	» » »	0.30 »
Oroszországban	51·572	» » »	0.07 »

Magyarországban azonban a dohánynyal beültetett terület évről-évre csökken, mert 1876-ban még 58131 hektárnyi területen termeltetett dohány; Franciaországban pedig a dohánymivelésre használt terület folyton kiterjedőben van, mert 1878-ban csak 9·600 hektár volt a dohánynyal beültetett terület, Algir nélkül, a mi pedig megfelel 32·70%-nyi dohányterület nagybodásnak.

Ugyanezen időtől kezdve állandóan kisebb azon terület, melyet Ausztria dohánytermelésére használ; 1876-ban még 3219 hektárnyi területen volt dohány ültetve — 1885-ben pedig már csak 1506 hektár, mely csökkenés több mint 100%-nak felel meg.

Magyarország dohánytermeléséből fedezni képes nemcsak a belfogyasztást, de Ausztria fogyasztásának nagy részét is, sőt mint ezt később látni fogjuk — évenként nagy mennyiségű feleslege is marad, melyet a külföldre szállít; Ausztria tehát nincs rá szorulva, hogy birodalmában a dohánytermelését folytassa — különösen pedig nagy területen, minthogy ott a dohánymivelésre nagyon alkalmas terület nincs is, és az osztrák kincstár részére — tekintve azt, hogy Magyarország a termelésre, illetve a szállításra nézve vele egyezményileg szerződött — nem igen fizeti ki magát a termeltetés, mert jóval költségesebb, mint a magyarországi olcsó termelés. Magyarország tehát az egyezmény értelmében is állandóan fedezi Ausztria dohányanyag szükségletét — melyért az osztrák kincstár csak annyit fizet, a mennyibe az anyag beszerzése a magyar kincstárnak került.

A magyar dohánytermelés területileg csökkenést mutat, tényleg azonban talán nem egészen jogos ezt visszaesésnek tulajdonítaniunk, mert a dohánytermés minőségileg javult, mennyiségileg pedig kisebb területen több terem; termett pedig:

¹⁾ Algir nélkül, ezzel együtt összesen 17·000 hektár.

1876-ban hektáronként	7. ₀₈	m. mázsa	átlag értéke	volt	17. ₂₇	frt
1885-ben	»	9. ₄₃	»	»	»	16. ₉₃ »

Az 1885-ben mutatkozó kisebb átlagár a tengerentúli nagymérvű dohánytermelés és ennek kapcsán a verseny következménye, mely mindinkább nagyobb tért hódít az európai piaczon. Magyarországon a legtöbb dohánytermelő vidék: Szabolcs, Torontál, Jász-Nagy-Kún-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun, Csanád, Heves, Békés, Arad, Tolna, Hajdu és végre Csongrádmegye. 1885-ben pedig az ország 63 megyéje közül jelentékeny dohánytermeléssel foglalkozó megye összesen 18 volt.

A dohánygyedárúság a dohány beváltóhivatalok élére, melyeknek száma 1885-ben 38 volt, 5 felügyelőséget állíttatott fel és pedig: Budapest, Arad, Debreczen, Tolna és Szeged székhellyel. E hivatalok felett pedig az 1882-ben szervezett központi igazgatóság áll — a pénzügyminiszter fenhatósága alatt.

A felügyelőségek határkörébe tartozó ügyek: a termelésre engedélyezendő területek felosztása, a dohánymivelés előmozdítása, az egyes beváltó állomásoknál előforduló kiadások fedezésére szükséges pénzkészletről való gondoskodás; a rendszeres dohánytermelési előlegek nyilvántartása, a községi előljáróknak a dohánymivelésénél közreműködéseikért adandó jutalom-díjak kiutalványozása, az alárendelt dohány beváltóhivatalok feletti örködés, rovancsolás; a dohányleveleknek minőség szerinti osztályozása, az elhelyezésre szükséges intézkedések megtétele, végre a termelő felek és beváltóhivatalok közt előforduló panaszok elintézése, az épületek feletti felügyelet stb. stb.

A dohány beváltóhivatalok teendői közé tartozik különösen a dohányültetési bejelentések átvétele, feljegyzése s az illető felügyelőséghez az iverknek felterjesztése; az előlegekről szóló iratok előkészítése és előszámolása, az előleg és az előszámolási könyvek vezetése, a hátralékok nyilvántartása; a dohányültetvények beutazása s a várandó termés mennyiségének megközelítő megállapítása; a termelőkre való felügyelés; a terményátadása céljából a termelők beidézése, a beváltó bizottságok vezetése, illetőleg közreműködés a levelek osztályozásánál; a termelőknek járó díjak (termelésért, fuvarért stb.) elszámolása; a dohány beraktározása, erjesztés céljából asztagokba felállí-

tása, csomagolása és végre elszállítása — mindig a rendeletnek megfelelőleg.

Mielőtt az új törvény életbe lépett (1888. év) a termelőket háromféle osztályzatba lehetett sorolni:

először: kincstári termelőkre;

másodszor: kiviteli termelőkre;

harmadszor: saját használatra termelőkre; ez utóbbiak engedélye az új 1888: XLIV. törvényczikk 1. §-ával megszünt ¹⁾ — a volt határőrvidéki rokkant katonák kivételével — kik az 1873-ik évi október havának megelőző idejéből kaptak engedélyt, ezeknek élethossziglan engedtetett meg saját használatra a dohánytermelés.

A *kincstár*- és *kivitelre*-termelők közé azok sorozhatók, kik a törvényszabta kötelezettségeknek pontosan eleget tesznek s csempészen rajta nem érettek; ezek tartoztak 1888. évig a rendes adón kívül még az 1868-iki XIV. t.-cz. 2. §. értelmében kat. holdankint 1 frtot, 1888-tól kezdve pedig a XLIV. t.-cz. 9. §-a szerint tartoznak 2 frtot fizetni, a felügyelettel járó költségek megtérítéséül.

A dohánytermelésre 1888-tól kezdve — az idézett t.-cz. 2. §-a értelmében — csak azok kaphatnak továbbá engedélyt, kik kimutathatják hiteles térképen a terület nagyságát (minimum 1 katasteri holdat); ha pedig a termelő hiteles térképen azt nem tudja igazolni, csak arra alkalmas talajviz (földárja) által nem veszélyeztetett, egészen száraz, a termelésre kellőleg előkészített, ellenőrzés céljából mindenkor megközelíthető, könnyen felmérhető oly földterületeken engedtetik meg, melyek gyártásra alkalmas, jó égésű anyagot szolgáltatnak. Annak megállapítása, hogy melyek a termelésre alkalmas területek, bizottsági bejárás útján történik. Egy község határában lehetőleg, vagy csak a kincstár számára, vagy pedig csak a külkivitelre termelőknek adható termelési engedély, kivéve azon esetet, ha a kétnemű termelés egészen elkülönített külterületen történik; ugyanazon termelő

¹⁾ A magyar kincstár ez intézkedésével is helyesen oldotta meg a dohány csempészet egyik kérdését; mert az kétséget sem szenved, a csempészet kiindulási pontja némi tekintetben a saját használatra termelőknél is rejtett; ennek betiltása tehát csak üdvös intézkedés, melyet örömmel lehet fogadni.

egy vagy mással határos két különböző község határában a kincstár és a kivitel részére semmi szín alatt sem kaphat termelési engedélyt.

Az új törvény értelmében is köteles a termelő teljesen úgy eljárni, a mint azt a pénzügyminiszter a törvény szerint utasításában kívánja.

A dohánypalántákat június hó 30-áig ki kell ültetni, a dohánypalánták közé más veteményeket ültetni, vagy vetni nem szabad; az ültetendő dohánypalántákat, illetve dohánymagot, a pénzügyminiszter határozza meg. Az anya- és csúcslevelek leszedése után a dohányszárak azonnal, és legkésőbb október hó 15-éig kiszáritandók, vagy más uton eltávolítandók. A sarjűlevelek leszedését — kedvezőtlen időjárás esetén — olyankor t. i. mikor az anyalevelek nem fejlődhettek ki kellőleg, oly termelőknél, kiknél a csempészet vagy rossz kezelés nem tapasztaltatott, a pénzügyminiszter megengedheti.

Végre a termelésre engedélyezett legkisebb terület 1 kat. holdban állapittatik meg, de csakis oly területen engedtetik meg a termelés, melyet felmérhetni és minden oldalról könnyen megközelíthetni, s köteles továbbá minden termelő megfelelő nagyságu zárral, és ha kívántatik ellenzárral is ellátható szárítópajtával és elegendő nagy, külön símitó helyiséggel birni; a dohányt jól szárítani, csomózni és bálozni, rendes időben pedig beszállítani; a kivitelre termelők ezenkívül kötelesek még a termést a termelés után következő január hó végeig teljesen biztos zár alatt tartani, ha azt még a dohánykiviteli kereskedésnek át nem adták volna; minden mulasztás hetenkint és méter-mázsánként 2 frtnyi büntetést von maga után.

Áttérhetek immár a termelőkre és a termelési területre. 1885-ben, illetve 1876-ban a terület nagyság szerint a termelők között következőleg oszlik meg; egy-egy dohánytermelő által mivelt terület kitett:

Legnagyobb területtel következő			Legkisebb területtel következő		
dohánybeváltási kerületek	hektárokbán		dohánybeváltási kerületek	hektárokbán	
	1885. év	1876. év		1885. év	1876. év
Érsekújvár.....	36.93	0.69	Vásáros-Námény	1.42	0.64
Kis-Várda	11.83	—	Nagy-Becsckerek	1.34	1.57
Nyir-Bátor.....	5.32	0.69	Kápolna	1.33	0.82
Csaba	5.20	4.50	Szulok.....	1.30	1.48
Szolnok	4.90	2.94	Nagy-Károly	1.09	0.62
Budapest	4.67	1.61	Barcs.....	0.98	0.67
Nyíregyháza	4.23	1.75	Nagy-Tárkány	0.57	0.36
Debreczen	3.96	1.80	Temesvár	0.55	0.60
Érmihályfalva.....	3.84	1.37	Tolna.....	0.54	0.48
Csongrád	3.82	2.27	Palánka	0.54	0.48
Félegyháza	3.81	3.18	Csenger.....	0.48	0.34
Tisza-Roff	3.72	2.30	Fogarás	0.41	0.25
Rakamaz	3.71	1.36	Fadd	0.37	0.51
Jászberény.....	3.21	—	Csetnek	0.17	0.21
Apátfalva.....	3.10	1.18	Alvincz	0.13	—
Arad	2.35	1.61	Maros-Vásárhely	0.09	0.08
Csóka	2.29	1.87	Uj-Kigyós	—	3.31
Csány	2.12	2.06	Jánosháza.....	—	0.45
Zsombolya	1.89	1.59	Balassa-Gyarmat	—	0.24
Szeged	1.87	1.43	Kapuvár	—	0.23
Jász-Kisér	1.68	1.25	Sepsi-Szt-György.....	—	0.17
Nagy-Léta.....	1.48	1.33			

Az itt közölt adatok világosan bizonyítják, hogy a termelők és a terület közötti arány nagy változáson ment át; ezelőtt a kisebb területtel bíró termelők száma több volt, míg most — 9 vidék kivételével (Temesvár, Tolna, Palánka, Csenger, Fogarás, Fadd, Csetnek, Alvincz és Maros-Vásárhely) — a termelők mindenütt 1 kat.-holdnál nagyobb kiterjedésű területtel bírnak. 1876-ban 14.679 kis termelő 9.151 kat.-holdon termelt dohányt, esik tehát minden egyes termelőre 0.62 kat.-hold; 1885-ben pedig már 9.263 termelőre csak 6.591 kat.-hold jutott, vagyis átlag minden termelőre 0.71 kat.-hold. Kitűnik tehát, hogy a termelők száma az új törvény előtt is már folyton kevesbedett, végre pedig az, hogy a kisbirtokos osztály mind jobban leszorul a termelés teréről, mert rendes körülmények között is, különösen az ország tagosítatlan részében, egy kat.-holddal »egy tagban« alig

rendelkezik, ennél fogva nem lesz képes szétágazó, amugy is kis területén a dohány termelését folytatni; de hogy csakugyan mind jobban leszorul a kisbirtokos osztály a dohánytermelés teréről, mutatják adataink, ugyanis: az érsekújvári járásban, hol 1876-ban 418 termelő volt s 573 kat.-holdon termelt dohányt, 1885-ben már csak 2 termelő termelt 128.5 kat.-holdon, itt következő az arány: 1.35 kat.-hold termelésről 64.25 kat.-holdra, azaz 36.93 hektárra jut egy-egy termelő. Tovább vizsgálva a fentebbi adatokat, kitűnik, hogy 1885-ben Kis-Várdán 81 termelő 1.667 kat.-holdat mivelt dohány alá, vagyis minden egyes termelőre 20.60 kath.-hold, illetve 11.38 hektár jutott. Nyir-Bátorban 1876-ban 1586 termelő 2178 kat.-holdon termelt dohányt, 1885-ben pedig csak 265 termelő 2.452 kat.-holdon; 1.37 kat.-holdról 9.3 kat.-holdra emelkedett a terület (0.69 hektárról = 5.32 hektárra). De így vagyunk a többi kerületekkel is, adataink szerint a termelők száma mindenütt csökken, a terület ellenben növekszik.

Térjünk át a termelésre használt terület kimutatására.

Magyarország termeltetett:

	1876-ban	1885-ben
a kincstár részére	101.044 k.-holdon;	91.429 k.-holdon
kivitelre	14.680,7 »	9.539 »
saját használatra termeltek . .	147,7 »	372,7 »
Összesen (kat.-holdakon) .	115.872 »	101.340,7 »

A terület csökkenés 10 év alatt körülbelül 10%-nak felel meg; ezen adatokat érdekessé teszi az 1868-iki hasonló adat, mely, mint tudjuk, a kiegyezési korszakban használt területre vonatkozik: termeltek a kincstárak részére . 95.339 k.-holdon

kivitelre	13.529 »
saját használatra . .	250 »
Összesen .	109.118 »

Az 1876-ban mutatkozó területnagyság és az ezt követő 10 év után (1885-ben) mutatkozó terület-csökkenés nevezetes és érdekes jelenség dohánytermelésünk állapotában.

A kincstári termelők száma volt . . . 1876-ban = 44.647
 1885-ben = 29.106

A kiviteli termelők száma pedig . . .	{ 1876-ban — 1.660
	{ 1885-ben = 628
Végre saját használatrai termelők száma	{ 1876-ban = 11.882
	{ 1885-ben = 37.330

Magyarországban a kincstári dohánytermelőkre 1878-ban 1.₂₉
1885-ben 1.₈₁

hectár esik. Összehasonlítva ez adatainkat franciaországi és osztrák kincstári termelők hasonló adataival, a következő számokat nyerjük:

			esik mindegyes termelőre
Franciaországban termeltek	{ 1878-ban hektáron 31.066 termelő	0. ₃₀ hektár	
	{ 1885-ben » 44.132 »	0. ₂₉ »	
Ausztriában »	{ 1878-ban » 37.688 »	0. ₀₉ »	
	{ 1885-ben » 21.017 »	0. ₀₆ »	
A kivitelre termelőkre esik Magyarországon	{ 1876-ban 5. ₁₈ hektár		
	{ 1885-ben 8. ₆₃ »		

A termelők száma Magyarországon és Ausztriában állandóan csökken, ellenben Franciaországban növekszik; Magyarországon 8 év óta körülbelül 34⁰/₁₀₀-kal, Ausztriában 44⁰/₁₀₀-kal kevesebb termelő foglalkozik dohánymiveléssel. Franciaországban 42⁰/₁₀₀-kal több dohánytermelő volt 1885-ben, mint 1878-ban.

Magyarországban a dohány területe különösen — az új törvény értelmében lesz nagyon — korlátolt; Franciaországban minden dohánytermelő tartozik kimutatni, hogy legalább 20-ár (0.₂₀ hektárnyi) egy tagban álló területtel bír, melyet dohánymivelésre használ.

Franciaország 22 megyében termel dohányt, legfontosabb dohánytermő vidékei közé tartoznak a következő megyék: Garonne, Lot, Dordogne, Gironde, Isère és végre Pas-de-Calais. Ezen megyékben átlag minden termelő 0.₅₀—65.₆₅ hektárnyi területen termel dohányt; innen nyeri Franciaország dohánytermésének java részét, különösen pedig az ugynevezett válogatott dohányleveleket (surchois), melyek a beváltásnál átlagban is szép árakat, métermázsánsként (50—60) forintot érnek el. — Algirban is van dohánymivelés, mintegy 4.500—5.000 hektárnyi területen átlagban, mintegy 6.500 termelővel; Algir termésének nagy része finom és keresett czikk.

Magyarországban 1857-ben földmiveléssel 2.945.767 egyén foglalkozott, ebből kincstári dohánymivelést üzött 40.489 egyén

$= 1.38\%$; 1870-ben ezek száma viszonyítva a földmivelőkhöz csak 0.98% , végre pedig 1880-ban 0.97 ; 1885-ben $= 0.64\%$. A kincstári, kiviteli és saját használatra termelők száma együttesen 1880-ban 53.325-öt tett ki, és így az 1880-ki népszámlálás adatai alapján a jelen volt és az összes földmiveléssel foglalkozó lakossághoz 4.520,671 lélekhez viszonyítva 1.18% -ot; 1885-ben pedig már csak 1.00% -ot. Ausztriában dohánymiveléssel foglalkozott 21.017 lakos, az összes földmivelő lakosság 0.35% -ka. Franciaországban 1885-ben 44.132 lakos $= 0.46\%$. Magyarországon az egyedáruság életbeléptetése után a termelők száma folyton emelkedett; 1858-ban ezek száma (1851-ből) 40.489-ről 124.495-re szaporodott; a dohánynyal beültetett terület ugyanazon időben 35.145 kat.-holdról 125.712 kat.-holdra, tehát 90.567 kat.-holddal nagyobbodott. Ezen óriási eredmény után — melyet a kincstár sem óhajtott — oly nagy termés nyeretett, hogy ezt értékesíteni a kincstárnak sem a belföldön, sem a külföldön nem állt módjában, sok termelőtől be kellett szedni a termelésre engedélyt nyújtó bárczát, úgy, hogy már 1859-ben csak 54.175 termelő termelhetett 67.842 kat.-holdon dohányt; s ez időtől kezdve a terület-nagyság és a termelők száma is folytonos hullámlásnak van kitéve, e számok hol emelkednek, hol csökkennek, míg végre 1885-ben a kincstári termelők csak 91.429 kat.-holdon termeltek dohányt.

A magyar dohány egyedáruság — mint már említettem — nemcsak a magyar kincstár számára termelteti az anyagot, hanem az osztrák egyedáruság részére is; ez még a dohány egyedáruság kezelését illető egyezményben, mely e két kincstár között 1868-ban jött létre, Ausztria részéről köttetett ki. A magyar dohánytermelés és beváltás ügyét — mindkét kezelőség számára a magyar kir. pénzügyminiszter vezetése alatt — magyar állami tisztviselők eszközlik. Hasonló módon közvetíti a cs. kir. pénzügyminiszter a m. kir. kezelőség által szükségelt galicziai és déltiroli — esetleg bukovinai dohánylevelek beszerzését is. Mindkét kezelőség szükségletéhez képest évről évre kiszámítja az anyag termeltetéséhez megkívántató területet (Dél-Tirolra nézve még a növények számát is) és azt egymással kölcsönösen tudatja. Ausztrália jóval több népességénél fogva több anyagot

igényelvén, ennél fogva szükségrendő dohánytermésére nézve is jóval nagyobb területet kíván, mint Magyarország.

A magyar kincstár által beültetett dohányterület a két kezelőség részére következőleg oszlik meg:

	kat.-hold	eből az osztrák kezelőségek
1876-ban beültetett összesen	101.044	64.796 hold = 64.15%
1880-ban » »	102.711	63.835 » = 62.15 »
1885-ben » »	91.429	58.712 » = 64.23 »
Tíz évi átlagban pedig . .	98.130	58.922 » = 60.04 »

Az osztrák-magyar dohányegyedáruság statisztikájának adatai szerint Magyarország dohánytermése kitett:

1851-ben	271.649	vámmázsát
1858-ban	1.479.941	»
1867-ben	891.504	»

ugyanitt találjuk feljegyezve, hogy 1 kat.-hold termése átlagban 1851-ben 770 vámfontot, 1858-ban 1177 fontot és végre 1867-ben 795 fontot tett ki.

Hasonló adataink -- de már a magyar egyedáruság statisztikájának alapján -- a következők voltak:

1868-ban	432.694 métermázsa	7. ₉₇	mm.	hektáronkint
1870-ben	367.777	»	8. ₆₀	» »
1875-ben	577.429	»	9. ₅₀	» »
1878-ban	409.785	»	7. ₁₀	» »
1880-ban	664.804	»	11. ₂₆	» »
1885-ben	497.158	»	9. ₄₈	» »

Ezzel szemben Ausztria termése Galicziában -- minthogy ez állam leginkább csak itt termelhet dohányt -- a következő volt:

1876-ban	45.882 m.-mázsa	ebből átvett a kezelőség ez évben	33.087 m.-mázsa
1878-ban	46.646	» » » » » » »	44.428 »
1880-ban	53.466	» » » » » » »	51.471 »
1885-ben	24.338	» » » » » » »	24.932 »

Ausztria dél-tiroli termése ezenkívül még mintegy 4 -- 8000 métermázsa rug, mely vidéken a már teljesen fermentált dohányból hektáronkint 7, sőt 15 métermázsa is jut. Galiczia átlag termése hektáronkint 1876-ban 13.66 m.-mázsát; 1878-ban 13.51-et; 1880-ban 18.21-et; 1885-ben pedig 21.27-et tett ki.

Franciaország és Algir dohánytermésének mennyiségét a következő adatok mutatják:

1878-ban	146.499	métermázsa	hektáronként	12.81	m.-mázsa
1880-ban	131.661	»	»	11.85	»
1885-ben	191.499	»	»	12.58	»

Ausztria és Franciaország termése együtt véve Magyarország kincstári terméséhez viszonyítva rendszeren 50°/_o-al kisebb. Mint már a területnél kimutattam, Magyarország évenként összes kincstári terméséből mintegy 60–65°/_o-nyi mennyiséget enged át Ausztriának; a megmaradó 35–40°/_o-ot sem fogyaszthatja el a magyar kincstár kezelősege, ebből is tehát évenként mintegy 10–15°/_o-ot a külföld rendelkezésére bocsáthat; mely mennyiség nagy része Olaszországban, Franciaországban, Svájcban és Németországban lesz elhelyezve.

A magyar dohány-termeléshez sorozandó még azon termés: mennyiség is, melyet a kiviteli termelők nyernek.

A kivitelre termelők összes termése kitett:

1876-ban	49.964	métermázst	azaz	hektáronként	5.10	m.m.
1880-ban	43.756	»	»	»	8.80	»
1885-ben	49.537	»	»	»	9.11	»

Az ország összes dohánytermése — a saját használatra termelők által nyert mennyiségen kívül — évenként mintegy 400–700 ezer között ingadozik. Ezen mennyiségből, mint később látni fogjuk, Magyarország évenként csak 100–120 ezer métermázst fogyaszt.

A mi a hektáronként nyert mennyiséget, illeti Magyarország e három termelő állam mellett az utolsó helyen szerepel — mint ez a fentebbiekből ki is vehető; minőségileg sem mondható a magyar dohány első rendűnek, mert termelésében aránylag túlnyomóan mutatkozik a „III rendű“ alá tartozó dohánylevél. A magyar dohány-kezelőség által fizetett dohány árak ezt legjobban megvilágítják; a magyar kincstár évenként és átlagban nagyon olcsón szerzi be az anyagot. Ritka kivételek közé tartozik, hogy átlagban 20–25 frtot fizetne termelőinek métermázsaunkint. Országos átlagban és mióta a magyar kezelőség ve-

zeti a dohánytermelés ügyét — az átlag-árak 20 frton is jóval alúl állottak -- ez azonban nem az állam, de a termelők hibája — mert, ha jó minőségű dohány-leveleket állítanak elő, a kincstár bizonyosan megfizetné az anyagot ép úgy, mint azt más állam termelőivel szemben cselekszi.

A magyar kezelőség által fajonként fizetett átlag-árak, összehasonlítva a Franciaországban fizetett átlag árakkal, 1885-ben a következők voltak:

Magyarországban.				Franciaországban.			
válogatott levelek	40—60	frt ¹⁾	m.-mázsánként	56—62	frt	m.-mázsánként	
I. rendű	»	28—40	» ²⁾	»	»	52—60	» » »
II.	»	»	18—26	» ³⁾	»	48—48	» » »
III.	»	»	12—20	» ⁴⁾	»	32—36	» » »
a legközséges. lev.	9—10	» ⁵⁾	»	»	»	17.7—25.30	frt *) »

Ezzel szemben fizettek országos átlagban:

Magyarországban.				Franciaországban.	
egy méter mázsa éohányért	1878-ban	17.27	frtot	34.60	frtot
» » » »	1880-ban	19.09	»	35.80	»
» » » »	1885-ben	17.76	»	35.30	»

Kitünik tehát adadainkból, hogy a magyar kezelőség is jól fizet, ha jó anyagot szállít be a termelő; de hogy milyen minőségű dohányt állítanak elő a magyar termelők és milyen a francia dohány termelők ezt a következő táblázat világítja meg:

-
- ¹⁾ feldolgozásra szivarzáró levelek;
 - ²⁾ nehéz minőségű finomszinű levelek;
 - ³⁾ betét- és boríték-levelek;
 - ⁴⁾ jó közönséges dohány-levelek;
 - ⁵⁾ legközségesebb levelek, sarju stb.

*) Jegyzet: a pénzegység szempontjából a Franciaországban használt frank osztr.-magyar értékű forintra számíttatik át: 1 frank (agio nélkül) = 40 kr; ugyanezen átszámítást alkalmazom a későbben következő olaszországi érték adatainál is 1 lira (agio nélkül) = 40 krba vétetik.

A kincstári termelőktől beváltott dohány mennyiség:

	1876-ban				1880-ban				1885-ben			
	kilogramokban	a főösszeg szá- zaléka	ebből az osztárak- közösség által átvett mennyiség százalé- kában	kilogramokban	a főösszeg szá- zaléka	ebből az osztárak- közösség által átvett mennyiség százalé- kában	kilogramokban	a főösszeg szá- zaléka	ebből az osztárak- közösség által átvett mennyiség százalé- kában	kilogramokban	a főösszeg szá- zaléka	ebből az osztárak- közösség által átvett mennyiség százalé- kában
<i>Kerti levelek</i>												
szivarlevelek.	283,264		49.60	903,867		33.94	343,739.5		46.20			
csetneki	13,785		0.00	36,371		0.00	31,030		100.00			
finom	2,371,311		32.22	1,237,750.5		45.27	392,143		36.88			
középfinom	1,430,412		84.40	2,652,727.5		34.20	1,146,176.5		80.70			
közönséges	1,446,659		90.28	1,556,936.5		77.58	912,474		10.20			
összege	5,545,431	12.03	62.0	6,387,852.5	9.61	48.00	2,825,563	5.70	48.00			
<i>Közönséges dohánylevelek.</i>												
debreczeni	14,463,868		45.60	19,683,941		50.46	17,274,656		70.40			
szegedi	14,595,807		70.00	26,456,254		72.58	13,475,784.5		59.50			
tiszai	7,882,489.5		74.20	10,788,655		71.20	14,232,179		65.30			
szuloki	1,493,424		39.80	1,465,701		40.55	995,451		100.00			
pécsi	1,724,330		100.00	1,192,697		100.00	717,468.5		100.00			
nagykárolyi	—		—	—		—	—		—			
kapadohány	313,763		14.96	365,698		15.20	149,146		65.40			
muskotály	14,051		100.10	139,411		100.00	45,594		44.40			
Főösszeg	46,033,163	100%	61.84	66,480,209.5	100%	61.33	49,715,842	100%	65.5			

A kerti levelek az összes termésnek, mint a fentebbiekből is kitűnik jelentéktelen százalékát teszik; de még inkább feltűnik ez — ha a beváltott termés mennyiségét vagyis a kincstár által minőségileg sorozott osztályzatokat vesszük tekintetbe.

A kincstár a dohányleveleket következőleg csoportosította: 1876-ban beváltott szivar és I. rendű levelek: 5.80% 1885-ben pedig: 1.55%

II. » »	6.30%	4.15%
III. » »	50.60%	63.40%
közönséges dohány	37.30%	30.90%
Összesen	100%	100%

1860—1868. év átlagában pedig szivar levelek 3.16% }
középszerű és közönséges » » 96. 4.9% } 100%

De hogy teljes képét adjam a magyar dohány termelésnek, szükséges a magyar dohányt az osztrák és a francia dohány termelők által nyert termés mennyiség és minőségéhez viszonyítani; ez adatokat könnyű áttekintésül százalékokban tüntettem ki:

Fajminőség	Államok	Az 1876-iki év terméséből	Az 1880-iki év terméséből	Az 1882-iki év terméséből	Az 1885-iki év terméséből
Válogatott levelek	Magyarországban Ausztriában Franciaországban*)	0.60% — 2.00%	1.35% — 0.96% 1.64%	1.00% — 2.40%	0.70% — 2.96% 0.81%
I. rendű dohánylevelek	Magyarországban Ausztriában Franciaországban	5.20% — 11.35%	1.90% — 9.73% 31.60%	0.70% — 10.90%	0.85% — 9.88% 62.00%
II. rendű dohánylevelek	Magyarországban Ausztriában Franciaországban	6.30% — 20.50%	6.24% — 19.63% 53.44%	5.70% — 20.60%	4.15% — 19.97% 20.55%
III. rendű dohánylevelek	Magyarországban Ausztriában Franciaországban	50.60% — 29.02%	46.10% — 31.60% 8.28%	55.70% — 32.80%	63.40% — 36.79% 13.51%
Legközönségesebb	Magyarországban Ausztriában Franciaországban	37.30% — 37.13%	44.38% — 38.00% 5.72%	36.30% — 33.80%	30.30% — 31.00% 3.13%
Összesen		100—100%	100—100%	100—100%	100—100%

* Franciaországban 1876. év helyett 1878-ik év értendő.

Ausztria adatait, mely állam többnyire csak oly területen műveltet dohányt, melyről a rendes körülmények között is kifizető anyagot nyer — számitáson kívül hagyom. Annyival inkább érdekes azonban Magyarországot Franciaország hasonló adataival szemben mérlegelni. Látni lehet — habár a magyarországi adatok nem egészen felelnek meg az általam egybeállított osztályozásnak, hogy Magyarországon a dohány-termés minősége jóval alacsonyabb fokon áll mint Franciaországban. Hazánkban a válogatott levelek — szivar-takarók — és az I-ső s II-od rendű dohány levelek együttvéve az összes termésnek 6—12°/_o-át teszik ki, míg Franciaországban a hasonló osztályzatban lévő dohánylevelek 30—34°/_o-ra rugnak.

Magyarország dohánytermésében különösen válogatott dohánylevél, melyeket szivarokra felhasználni lehetne, nagyon kevés fordul elő; a válogatott dohánylevelek nagy részét is az osztrák kincstár használja. A III-ad rendű és legközségesebb dohány 80—90°/_o Magyarországon, holott Franciaországban 65—70°/_o. Kétséget sem szenved tehát, hogy Magyarországon — ha valamivel kedvezőbb lenne is a termés minőségileg, a mint fentebb kimutattam, a minőség Franciaországénál mégis jóval gyengébb; ennek okát azonban nem annyira az egyedáruság kezelésének, mint a termelőknek rovására kell írni. A magyar dohány-termelők igyekezete, sajnos, még az utolsó évekig is, — mindenkor tisztelet a kivételeknek — oda irányult, lehetőleg terjedelmes területen termelni dohányt és azon nem annyira jó minőséget, mint inkább nagy mennyiséget biztosítani. De nagy baj volt az is, hogy a termelő nem kezelte letakarított dohánytermését úgy, mint az megkívántatott; nem törődött a szárítással, szárító pajtákkal alig birt és csakis a házak eresze alatt avagy a padláson, ólokban szárította a dohányt, úgy a hogy lehetett, hogy az ilyen szárítás után a dohány milyennek vált be, azt könnyű elgondolni. Ezt a bajt tetézte még az is, hogy a csomózásnál, balozásnál sem követtetett az az eljárás, a mit a kincstár a termelőktől megkívánt; sokszor nedves, egészen penészes lett, vagy használhatlanná vált még a jó talajon termett szép dohány is, s hogy mily kára volt a termelőnek saját gondatlansága folytán, az kiszámíthatatlan...

Minthogy a kincstári dohánytermelőknek nagy része oly

mostoha anyagi viszonyok között van, hogy a termelés, letakarítás, szárítás, felfűzés, csomózás stb. költségeinek fedezésére pénzülegre van szüksége, a kincstár kezelése alatt lévő egyedáruság erre nézve is gondoskodott még az 1851-iki időben. A termelők, kik anyagilag támogatást kérnek, bizonyos meghatározott előlegekben részesülnek, mely összeg a legközelebbi beváltásnál, ha valami inséges rossz terméssel bíró év nem volt, a termelő és a kincstár között kiegyenlítettik. Az egyedáruság tehát egyszersmind már előre is segíyezi termelőit; de mily üdvös ez a termelőkre nézve, mutatják különösen oly évek, melyekben a termelésre az idő nem kedvezett. Az 1863-iki inséges év és az ez évet követő 1864. és 1865. évekből is vannak adataink, melyek szerint minden termelő kat. holdankint nem kevesebb mint 16 frtnyi előlegben részesült, s mely összegből még 1867-ben is 1.864,803 frt volt kint a termelőknél hátralékban, s a termelők csak 1868-ban voltak képesek az előleg nagy részét kiegyenlíteni.

A magyar kincstár, karöltve az osztrák kincstárral, beszállított dohányért évenként 7—12 millió forintot nyújt termelőinek; az utolsó 10 évben fizetett összeget a következő kis táblázatba foglalom :

É v	A kincstári termelőknek kifizetett összeg forint	E b b ő l e s i k	
		a magyar jövedékre	az osztrák jövedékre
1876	8.187,866	3.211,543	4.976,323
1877	8.212,300	3.165,553	5.046,747
1878	7.621,995	3.552,465	4.069,530
1879	6.486,124	1.964,854	4.521,270
1880	12.110,679	4.925,957	7.184,722
1881	8.622,286	3.194,861	5.427,425
1882	9.402,276	4.430,009	4.972,267
1883	8.602,535	3.315,671	5.286,864
1884	7.629,385	4.001,404	3.627,981
1885	8.645,294	2.954,498	5.690,796
Tíz évi átlag	8.552,074	3.471.681	5.080,393
Százalékokban	100%	40.59	59.41

Kitűnik ez adatokból, hogy az itt közölt 10 év termésértéke közt a legnagyobb volt 1880-ban, a legkisebb 1879-ben. Az összes értékből 10 évi átlagban a magyar kincstári jövedékre 40.59⁰/₀ esik, az osztrák kincstári jövedékre pedig 59.41⁰/₀.

Nemzetgazdasági szempontból tekintetbe veendő még az az összeg is, melyet a nem kincstári termelők terményeikért évről-évre nyernek; mely összeg 45—50 ezer méter-mázsa dohány után mintegy 800—900 ezer frtra tehető. — Ausztria dohánytermelőinek az utolsó években jóval kevesebbet fizetett, mint csak 1880-ban is; 1885-ben 565.599 frtot fizetett ki az osztrák kincstár, 1880-ban 1.056,408 frtot, végre 1876-ban 956,841 frtot.

Franciaország fizetett termelőinek:

1878-ban 4.939,135 frtot;	1882-ben 6.106,768 frtot;
1879-ben 4.757,328 » ;	1883-ban 6.194,416 » ;
1880-ban 3.393,311 . ;	1884-ben 6.025,123 . ;
1881-ben 5.488,467 » ;	1885-ben 6.757,170 » .

Nyolcz évi átlagban pedig: 5.583,965 frtot. Tudjuk immár a terület nagyságát — a termés mennyiséget, az átlag fizetett árakat, az összes termés értékét is, kísértjük meg már most kimutatni azon összeget, melyet a kincstári dohánytermelők hektáronként nyertek, vagyis a brutto jövedelmet. A brutto jövedelem természetesen nagy hullámnak van kitéve, jó termés esetén nagyobb a jövedelem és viszont gyengébb rosszabb minőségű termés mellett.

Az utóbbi években termett Magyarországon, mint fentebb láttuk, hektáronként 710—1.126; Ausztriában 1.300—2.127; Franciaországban 1.185—1.281 kilogramm. Az átlagárak Magyarországon 17—18 frt között ingadoztak; Ausztriában 18.62 21.27 frt; Franciaországban 33—36 frt között.

A brutto jövedelem hektáronként forintokban:

Magyarországon		Ausztriában		Franciaországban	
		Galicziában	Tirolban	Algírral	Algír nélkül
1876	140.90	251.38	545.52	—	—
1877	137.70	224.92	481.87	—	—
1878	116.43	237.81	494.81	445.00	358.79
1879	118.97	225.91	533.80	428.56	317.16
1880	205.00	270.41	360.32	298.13	226.22

Magyarországban		Ausztriában		Franciaországban	
		Gali- cziában	Tirol- ban	Algirral	Algir nélkül
1881	150.73	186.22	405.13	401.46	343.03
1882	202.48	293.26	403.54	412.32	358.86
1883	156.36	303.37	424.01	344.90	364.38
1884	140.62	269.21	402.65	413.39	344.21
1885	165.57	327.21	425.62	382.79	379.06
Átlag	151.52	293.67 frt		345.46 frt.	

A Magyarországon mutatkozó kisebb jövedelem okát már ismertettem, rámutattam, hogy a hazai dohányanyag miért szereshető be oly olcsón a kincstár által, ki van tüntetve már fentebb, hogy Magyarország olcsón termel, mert az anyag, melyet előállít nem tartozik tulnyomólag az I. rendű, sőt még II. rendű dohányhoz sem; ez okozza tehát, hogy Magyarországon aránylag jóval csekélyebb a bruttó jövedelem, mint Franciaországban. De, hogy a bruttó jövedelem vidékenként is nagy hullámzásnak van kitéve — az a következőkből tűnik ki: ¹⁾ Bács-Bodrog vármegye 212 frt hektáronként, Pest vmegye 264.⁸⁰ frt, Jász-Nagy-Kún-Szolnok vmegye 224.⁵⁰ frt, Szatmár vmegye 183.¹⁰ frt, Szabolcs vmegye 176.⁹⁰ frt, Torontál vmegye 142.⁵⁰ frt, Tolna vmegye 333 frt, Heves vmegye 213 frt 50 kr, Békés vm. 153.⁸⁰ frt, Csongrád vmegye 132.³⁰ frt, Hajdu vmegye 199.⁵⁰, Bihar vmegye 324.⁶⁰, Arad vmegye 142.⁵⁰, végre Csanád 87.²⁰ frt.

Az egyedárusági statisztikai hivatal adatai alapján pedig a bruttó jövedelem az egyes beváltó-hivatalok kerületeiben (1876—1885-ig) a következő ingadozásnak volt kitéve: Fogarasi kerületben 108—234 frt *kat. holdankint*: Érsekújvári kerületben 62—206.⁸⁶ frt, Nyiregyháza 96—145 frt, Csetnek 67—198 frt, Nyir-Bátor 63—143 frt, Debreczen 90—142 frt, Fadd 70—150 frt, Szulok 68—140 frt.

A legkisebb bruttó jövedelmet feltüntető kerületek a következők: Palánka 30—70 frt, Szeged 30—72 frt, Tolna 32—74 frt, végre Maros-Vásárhely 24—48 frt stb.

Eléggé bizonyítják adataink, hogy a dohánytermelés nincsen arányban az országos átlaggal sem, ezen körülményre befo-

¹⁾ A földmivelés-, ipar- és kereskedelmi minisztérium mezőgazdasági statisztikai osztály »Aratási statisztikája« című dolgozatából 1885. év.

lyással van a talaj és az éghajlat is, mert az időjárás leginkább befolyásolja a termés mennyiségét és minőségét. Látni való továbbá adatainkból, hogy egyes vidékek nem képesek nagyobb jövedelmet felmutatni, mint 30–50 frtot kat. holdankint; ennek okát másutt kell kutatni, ez nem lehet tisztán az időjárás szeszélyének következménye, itt más bajnak kell rejleni. Azt senkisémm fogja hinni, hogy legyen oly termelő az országban, kinek bruttó jövedelme kiadásainál is kevesebb; már pedig, ha valakinek 30–50 frt bruttó jövedelme van — kiadásai pedig 60–80 frtra rugnak — az veszteséggel termel. De tulajdonképpen hol van itt a baj, hol kell azt keresnünk, hogy elejét vehessük!

Ezen csekély bruttó jövedelem oka, mely több vidéken mutatkozik, nézetem szerint csakis a nagy *csempészetben* keresendő, melyet hazánkban oly előszeretettel üznek. A csempészet hazánkban és különösen egyes vidékeken nagyon élénk; nem akarok egyenesen rá mutatni, mely vidékek ezek, melyekben úgyszólván minden feltartóztatás nélkül folyik a csempészet, ezt a fentebb közölt adatok is mutatják. Csak azt óhajtanók elérni, hogy e dolgozatainkkal hozzájáruljunk a ma is még nagyon virágzó csempészet csökkentéséhez. Elérhető-e ez? Habozás nélkül ki merem mondani, hogy lehet.

A kincstárnak, mint tudjuk, a nyers dohány-termelés körül örei vannak, ezek tartoznak nemcsak a lábon álló dohánytőkékre felügyelni, de mindennemű dohányra. Pénzügyőreinknek — ha teljesen meg akarnak tisztáknak felelni — nem kis feladat ez ellenőrizni kell nekik minden termelő termését az utolsó levélig, hogy a termelő kevesebbet, mint a mennyit termelt, be ne szállítson. Ez, különösen termelő csempészekkel szemben nem kis feladat; csempészett dohány az ország minden pipásánál nagyon keresett cikk; a csempészetet folytató egyéneknek nem kell soká vevőket keresniök, akad a szüzdohány vételre mindenféle elég vállalkozó. Ezt ellenőrizni, megszüntetni kell — nehogy oda jussunk, hogy a monopol mellett is több csempészett dohányt füstöljenek el, mint jövedékit.

Magyarországban 1885-ben a dohánytermelésre és a csempészet megakadályozására 3782 pénzügyőr örködött, ezek között 142 biztos szerepelt. A pénzügyőrök számát a területhez viszonyítva jutott minden 74 □ kilométerre egy egyén. Tekintve

már most, hogy Magyarországon 101.341 kat. holdon miveltek dohányt, minden 27 holdra esik egy ör. Ez még így megjárna, ha a pénzügyőröknek csakis a dohánytermelésre és a dohány-csempészet megakadályozására kellene figyelniök; tényleg azonban máskép áll a dolog; mint tudjuk, pénzügyőreinknek minden fogyasztás, adó és vám alá eső tárgyra fel kell figyelniök, vagyis egyszóval a pénzügyőrök hivatva vannak az állam jövedelmére felügyelni, ennek következtében az állam nem csak ott alkalmaz pénzügyőröket, hol dohánytermelést üz, hanem másutt is, minek természetes következménye az, hogy Magyarország dohánytermelő vidékén nem lehetnek elegendő számmal pénzügyőrök és valószínűleg egy-egy dohány termelő községre is alig jut egy-két ör. Hogy pedig már ezen körülmény is nagyon lehetővé teszi a dohány csempészetet, ezt tagadni nem lehet. Az állam pénzügyőreire — bele nem értve a vámőröket, kik csakis a határ állomásokon szerepelnek — évenként körülbelül 1.5—1.7 millió frtot költ; a pénzügyőrök ezért körülbelül 85—100 millió frtnyi bevétel (vám, adó, jövedék stb.) fölött örködnek, ezen kiadás a bevételhez viszonyítva alig tesz 2 $\frac{1}{2}$ %-ot.

A pénzügyőrök csekély számmal vannak szétosztva az országban, ezek közül is legtöbben a nagyobb városokban szolgálnak — kitűnik tehát, hogy a vidéken működő pénzügyőröknek már csekély számuknál fogva is nagyon nehéz szolgálatot kell teljesíteniök, különösen, hogy kötelezettségüknek csak némileg is megfelelhessenek. De képes-e megfelelni a parancsnak és valjon minden pénzügyőr az utasítás szerint jár-e el; azt hiszem, hogy nem; nem mintha nem akarná, de azon fáradalmakkal, melyek a vidéki pénzügyőrt terhelik, nem járhat sokáig el. Éjjel-nappal talpon kell lennie, hol a dohánycsempészeket kell üldözni, hol pedig a szeszfőzést kell megakadályozni, de ezenkívül is akad dolga még elég. Nézetem szerint ez az egyik ok, a mi a csempészetet elősegíti; a másik ok pedig a következő: Magyarországon a lefoglalt csempészett dohány mennyiség nagyon csekély, jóval csekélyebb, mint Franciaországban, pedig ott sokkal kevesebb dohány terem, mint hazánkban. Franciaországban azonban a kezelés a lefoglalást eszközlő pénzügyőrrel szemben egészen más viszonyban áll, mint a magyar dohány-egyed-áruság kezelése a csempészett dohányt lefoglaló pénzügyőrrel.

A francia kezelőség szép jutalmat biztosít minden mennyiségű dohányért, míg a magyar kezelőség ezt a lehető legkisebbre szabta.

A francia jövedék minden csempészett dohányt kilogramként 85—90 krral vált be, ellenben a magyar Regie csak 9—10 krral, az osztrák Regie 20—23 krral! Franciaországban a »Contreband«, vagyis a csempészett dohányért járó beváltási illeték a lefoglalást eszközölő pénzügyőrt illeti meg, míg hazánkban a fizetett csekély illetéknek is csak 25⁰/₀-a jut egy-egy pénzügyörnek.

Az 1885-iki csempészett dohány mennyiség szerint kitett:

Magyarországban 69.886 kilogrammot, ennek beváltására átlag fizettetett klgrkint 9 frt 22 kr

Ausztriában 8.161 kilogrammot, ennek beváltására átlag fizettetett klgrkint 20 frt 86 kr

Franciaországban 137.547 kilogrammot, ennek beváltására átlag fizettetett klgrkint 87 frt 64 kr;

vagyis a lefoglalt dohánymennyiség az összes terméshez viszonyítva:

Magyarországban	0.13 ⁰ / ₀
Ausztriában	0.27 ⁰ / ₀
Franciaországban	0.72 ⁰ / ₀ .

Ezen számhoz nem kell magyarázat, világosan mutatják Európa első rendű dohánytermelő államában a csempészet hatalmát.

Tekintve már most, hogy ha egy jól szervezett, legalább is Franciaorszáéhoz hasonló pénzügyőrség állana Magyarországon rendelkezésre és az illetékek minden lefoglalásnál körülbelül azok volnának, melyek Franciaországban, nem 60—70 ezer kilogramm dohány foglaltatnék le, hanem legalább 390—400 ezer kg. Ez azonban azon mennyiség volna még, melyet csak lefoglalni lehetne, s melyhez hozzászámítandó lenne mintegy 200—300 ezer kilogramm »szüz dohány«, — tehát azon mennyiség, a mit még az esetleg szigorú felügyelet mellett sem lehetne megmenteni, melyet mint csempészett dohányt füstölének el.

Ha a kincstár beváltja a csempészett dohányt, métermázsankint átlag véve mintegy 8—10 frton, az összes kiadás tehát

alig rug e czimen 6–10 ezer forintra, mely összeg évenkiint is, tekintve az egyedáruság elárutási árait — 100–120 ezer forintot jövedelmez az állam pénztárának. Tegyük fel már most, hogy Magyarország pénzügyőrsége Franciaországéhoz hasonló módon szerveztetnék, illetve ugyanolyan jutalékot kapna minden dohány lefoglalást eszközölő pénzügyőr Magyarországon, is mint Franciaországban: az állam kezelése alatt lévő egyedáruság még akkor is, ha ezért a kiadás — métermázsánként és dohányárviszonyainkhoz képest — 50 frtot tenne, még mindig nagy haszonnal venné át a csempészett dohányt, minthogy az ilyen dohánynyal is métermázsánként 120–150 frtot nyerhetne, a mi pedig 400 ezer kilogrammnál is már 5–6 millió forint tiszta haszon volna évenként.

Ez volna a pénzügyőröket illető rész, ezzel az állam helyzetükön is segítene, mert hiszen egy-egy pénzügyőr — értem a közlegényeket és fővigyázókat — 300–450 frtnál alig viheti fel többre fizetés, zsold és ruha-illetmény czimén. Hogy azonban a pénzügyőrök is mindent elkövetnének, — hogy sorsukon némileg is segíthessenek — ez, azt hiszem, bővebb magyarázatot nem igényel; de ez esetben nem is történnék meg az, hogy a »cizirkáló pénzügyőr dohánytermelő vidékeken kocsi számra engedné maga mellett elsuranni a csempészeket; de végre akkor már a pénzügyőr sem bocsátkoznék a csempészekkel alkudozásba, hanem azokkal a törvény értelmében bánná el.

Magukra a csempészőkre nincs egyéb észrevételem, mint — büntetni kell őket, alkalmazni kell a legnagyobb büntetést — a mint ezt Amerika is teszi — a hol pedig nincs egyedáruság — hanem csak a termelőkre rónak ki adót.

De mint már előbb is kiemelttem, még ennek daczára sem lehet végkép megakadályozni a csempészetet, de különben ezt elérni egy termelő államban sem lehet, hanem lehet a csempészet szilárd állását — mely Magyarországon oly erős gyökeret vert — megingatni; erre kell tehát a jövedéknek hatni, ha czélt óhajt érn.

A magyar ember nagyon szereti a leveles vagyis csomózott dohányt, tehát kívánatos, hogy minden fajból és minőségből kapható legyen minden tözsdében — vágatlan dohány is. Ennek végrehajtását nézetem szerint a legkönnyebben el lehetne érni.

A dohányt — többféle faj lévén — különféle categoriába kellene sorozni, például: »közönséges pipadohálynak való leveles dohány« és így középfinom, finom, legfinomabb leveles dohány stb., az elárusított mennyiség lehetne $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$, sőt 1 kilogram is, tekintve továbbá azon körülményt is, hogy az országban különfélék a viszonyok, ennél fogva a népesség jólétét is figyelembe kellene venni, — hogy a fogyasztási adót a nép is megelégedéssel fogadhassa.

A közönséges pipadohányba — hogy a csempészett dohánytól mindig megkülönböztethető legyen — szükséges már a gyárakban bélyegzővel vagy más eszközzel minden egyes levélre szembetűnő jelt nyomni; ha ez nem volna elég gyakorlati, valami lyukasztó gép segélyével — melyről esetleg a gyár nevét lehetne kiolvasni — kellene az ismertető jelt alkalmazni. Az ilyen levelekből álló dohánycsomónak szegélyeit pedig papírral lezárni, végre kereszt kötést használni, hogy a vevő egyszersmind láthassa is, hogy milyen színű dohányt vásárol.

A közönséges pipadohányt, melyet az állam olcsón: 10—12 frtért szerezhet be termelőitől 50—60 frton; a finomabbat — melyet 15 — esetleg 20 frtért szerez be — 60—120 frton, végre a legfinomabbat — melynek beszerzési költsége alig rug 25—30 frtra, 120 — sőt 200 frton is el lehetne árusítani szarazan, a nélkül, hogy ez a kincstárnak nagy költséget okozna. De ezzel egyuttal a fogyasztóknál a szüzdohányt is lehetne pótolni, melyet a dohányzó még ma is csakis csempészet útján nyerhet.

A munkaképtelenség és aggság esetére való biztosítás Németországban.

A német birodalmi kormány ismét egy jelentékeny lépést tett socialpolitikai programja megvalósítására. A betegség esetére való kötelező biztosítás törvénybeiktatását követé a balesetek esetére való biztosítás életbeléptetése, ami ma már keresztül van vive az ipari és közlekedési vállalatok, az építőipar, a mező- és erdőgazdaság munkásait illetőleg, kiknek száma körülbelől 10 millióra tehető. A további lépés, melyet a német kormány most készül tenni, a munkaképtelenség és aggság esetére való kötelező biztosítás behozatala.

A kormány a múlt év végén tette közzé tervezete alapvonásait, azon kifejezett czéllal, hogy azok az érdekeltek, a szaktestületek és szakértők által beható bírálat tárgyává tétessenek, hogy ily módon a kormány törvényjavaslata kidolgozásánál a részletes kérdéseket illetőleg is tisztult nézeteket vehessen alapul. A törvényjavaslat-tervezet valóban a kérdés legtüzetesebb tárgyalására vezetett, melyben úgy az érdekelt ipari körök és munkások, mint az irodalom kiváló mértékben vettek részt.

A kérdés általános nagy fontosságánál fogva az alábbiakban közöljük a kormány tervezetének fő vonásait.

Az életbeléptetendő biztosítás a munkaképtelenség és aggság következtében beálló keresetképtelenség ellen biztosítaná a munkásokat, amit a tervezet következőkép formuláz :

1. Az aggság, betegség, vagy a birodalmi törvényhozáson alapuló baleset ellen való biztosítás által nem fődözött balesetek következtében beálló keresetképtelenség ellen az alábbi határozatokhoz képest biztosíttatnak :

a) Azon személyek, kik bér vagy fizetésért mint munkások, segédek, legények, tanoncok vagy szolgák foglalkoztatnak.

b) Az üzleti tisztviselők, kereskedő segédek, tanoncok, beleértve a gyógyszerárak segédeit és tanonczeit is, akiknek átlagos évi munkakeresetük bér vagy fizetésben 2000 márkát meg nem halad.

c) A német tengeri hajóknak bér vagy fizetésért alkalmazott legénysége.

A birodalmi tanács határozata az 1. pontban foglalt intézkedést a háziipar önálló iparüzőire is kiterjesztheti. A birodalmi tanács határozataival megállapítható továbbá, hogy és mennyiben tekintessenek azon iparosok, kiknek megbízásából és számlájára háziiparosok dolgoznak, ezek és ezek segédei, legényei és tanoncjai járulékfizetésre kötelezett munkaadói gyanánt.

2. A birodalom és a szövetséges államok hivatalnokaira, valamint a községek és községi szövetségek nyugdíjjogosultsággal alkalmazott hivatalnokaira ezen intézkedések nem alkalmaztatnak.

Ugyanez áll azon személyekre, kik a birodalomtól, vagy valamely szövetséges államtól vagy községtől legalább évi 1200 márka nyugdíjat vagy várakozási illetéket huznak, vagy a kiknek a birodalmi törvényhozáson alapuló baleset ellen való biztosítás alapján legalább akkora összegű évi járadékuk van. Hasonlóképpen nem terjed ki ezen biztosítás a 2. alatti azon személyekre, kiknek igénye a keresetképtelenség esetére más intézmények útján biztosítva van, ha ezen intézmények szervezete megfelel a törvény követelményeinek, amit a birodalmi tanács állapít meg. Ezen birodalmi tanács által elismert intézményeknek az általuk aggsági és keresetképtelenség esetére fizetett járadék harmadrésze, a mennyiben a járadék nem mulja felül a birodalmi törvényhozás által megállapított évi járadékot, harmadrésze a birodalom által visszatérítettik.

3. Az aggság és munkaképtelenség esetére való ellátás évi járadék nyújtásában áll.

Aggság esetére való ellátásban részesül, keresetképességére való tekintet nélkül, ki élete 70-ik évét betöltötte.

Keresetképtelenség esetére való ellátásban részesül, tekintet nélkül korára, ki bizonyíthatólag *állandóan teljesen keresetképtelen*.

Teljesen keresetképtelen, ki testi vagy szellemi állapota következtében sem az addigi foglalkozásával járó rendes munka rendszeres végzésére nem képes, sem pedig más, ereje és képességének és a létező munkaalkalmatosságnak megfelelő munkaáltal az invalid-járadék legkisebb összegét megkeresni nem képes.

4. A község a maga kerületére és a magasabb községi szövetkezet a maga kerületére vagy annak egy részére megállapíthatja, a mennyiben ott szokás szerint a bér vagy egészben vagy részben természeti szolgáltatásokban nyújtatik, hogy az ezen kerületben járadékot élvezők járadéka, egész az összeg háromnegyedrésszéig hasonlóképen természeti szolgáltatásokban nyujtassék. Ezek értéke az átlagos árak alapján állapítandó meg.

5. Szándékosan előidézett munkaképtelenség esetére az invalid-járadékra az igény nem illeti meg a biztosítottat.

Egyébként az aggság és keresetképtelenség esetére való ellátásra való igényhez szükséges:

- a) az előírt várakozási idő betöltése,
- b) a járulékok fizetése.

6. A várakozási idő tartama:

1. az aggság esetére való járadéknál 30 fizetési év
2. az invalid-járadéknál 5 fizető év.

A várakozási idő betöltése nem szükséges, ha a keresetképtelenség kimutathatólag oly betegség következménye, a melybe a biztosított munkaközben vagy annak következtében esett.

Oly személyeknek, kik a várakozási idő betöltése előtt más mint az előbbi okból lettek keresetképtelenek, az invalid járadék félösszegeig terjedhető járadék nyújtható, ha a törvényes járadékokat legalább 1 fizetési évben teljesítették.

6. Fizetési évül 300 munkanapra terjedő idő tekintetik. Valamely naptári évben teljesített több munkanap betudatik a várakozási idő kiszámításánál a következő fizetési évbe.

Azon személyeknek, kik, miután a biztosítási kötelezettséget megállapító valamely rendes foglalkozásba léptek, bebizonyított betegség következtében képtelenné váltak ezen foglalkozás üzésére vagy a kik katona-kötelezettségük teljesítésére béke, mozgósítás vagy háboru idején a hadsereghez vagy hajóhadhoz behivattak vagy mozgósítás vagy háború esetén önkéntes katonai szolgálatot teljesítettek, ezen idő, a mennyiben a várakozási idő betöltéséről van szó, mint munkaidő számíttatik.

7. Az aggsági és invalid járadékok nyújtására szükséges eszközöket harmadrészen a birodalom, harmadrészen a munkaadók, harmadrészen a biztosítottak viselik.

A birodalomra eső összeg az évenként kifizetésre kerülő járadék-

kok összege harmadrészeinek átvállalása által, a munkaadók és biztosítottakra eső összeg folyó járulékok által fődőztetik.

8. A biztosításra kötelezett személy minden munkanapja után eső járulék a rendes bérfizetéskor a munkaadó által fizetendő. A munkaadók az általuk foglalkoztatott személyektől az általuk befizetett összeg felét a rendes bérfizetéskor levonják.

A munkanap után fizetendő járulék magassága minden biztosító intézetre nézve oly módon állapítandó meg előlegesen, hogy a járulékok által az igazgatási költségek, a tartalékalap járulécai és a biztosítóintézetet alakjában előreláthatólag terhelő járulékok tőkeértékének két harmadrésze fődőztessék. A járulék megállapítása egységesen történik a biztosítóintézet kerületében foglalkoztatott minden biztosításra kötelezett férfi illetőleg nőszemély után, oly módon, hogy ezen utóbbiak járuléka az előbbieik járulékáinak két harmadrészét képezze.

9. Igény a teljes járadékra csak úgy áll fönn, ha a biztosítási kötelezettséget megállapító foglalkozás megkezdésétől a keresetképtelenség beálltaig minden naptári évben legalább 300 munkanap után fizetett járulék. A biztosítási kötelezettséget megállapító foglalkozás után beálló bebizonyított, keresetképtelenséggel járó betegség ideje munka gyanánt számítatik. Ezen idő alatt járulékok nem fizetendők.

Azon személyeknek, kik valamely naptári év alatt más okból fizettek kevesebb járulékot, mint a mennyi 300 munkanapra esik, vagy általában nem fizettek járulékot, a járadék az annak idején történő megállapításnál csak a tényleg fizetett járulékok értéke szerint szabandó meg, és ezen célból a birodalmi biztosítási hivatal által föllállítandó tarifák szerint a járulék-hiány biztosítási értékével a járadék csökkenendő. Ennél azon biztosító-intézetek járulécai veendőek alapul, a melynek az utolsó járulékok a befizetés megszüntetése előtt fizetettek. Ezen leszállítás nem következik be, a mennyiben a hiány más módon fődőzve van. Ez történik:

a) a nem fizetést megelőző időben több mint 300 munkanap után teljesített járulékok elszámolása által;

b) az ilyen, későbbi években teljesített több fizetés elszámolása által, a mennyiben ezek által a hiány kamatai és kamatos-kamatai is fődőztetnek azon naptári év végétől számítva, a melyben a nemfizetés beállott; a kamatlábat a birodalmi tanács állapítja meg;

c) a nem teljesített járulékoknak a b) alatti mérvben való

önkéntes utánfizetése által, a mennyiben ezáltal azoknak a munkaadót terhelő része is fődőztetik.

A járulékok nem fizetése, ha ezt a biztosítási kötelezettséget megállapító rendes foglalkozás megkezdése után bekövetkező béke, mozgósítás vagy háboru idejében való katonakötelezettség teljesítése, vagy mozgósítás és háboru idejében való önkéntes hadi szolgálat idézi elő, nem vonja maga után a járadék megrövidítését. A járadék azon részét, a mennyivel az ilyen hiány következtében számszerűleg leszállítandó lett volna, a birodalom fődőzi.

10. A járadékok naptári év szerint számíttatnak.

Az invalidjáradék férfiaknál 120 márkát tesz évenként és az első tizenöt fizetési év letelte után minden betöltött további fizetési év után 4 márkával emelkedik évenként, míg eléri a legmagasabb összeget, évi 250 márkát.

Az aggsági járadék évi 120 márka; az aggsági járadék megszűnik, mihelyt annak élvezője invalidjáradékot nyer.

Nők ezen járadékok $\frac{2}{3}$ részét kapják.

A meddig a jogosított nem lakik a belföldön, a járadék beszüntetendő.

Ha a jogosított külföldi, akkor a biztosítóintézet igényét az évjáradék háromszoros összegével megválthatja.

Az aggsági járadék a 71. életév első napjával válik esedékessé, a melyen a keresetképtelenség beállott.

11. Ha az invalid-járadék élvezője viszonyaiban oly változás áll be, melynél fogva nem tekinthetni többé teljesen keresetképtelennek, akkor a járadék töle a járadék megállapítására megszabott eljárás útján megvonható.

12. A járadék jogi hatálylyal sem el nem zálogosítható, sem át nem ruházható, sem követelésekért le nem foglalható, kivéve a felelőségének és törvényes gyermekeknek a polgári perrendtartás 749. §-ának 4. pontjában körülírt követeléseit és a kárpótlásra jogosított szegény hatóság követelését.

13. A járadékok havi részletekben előre fizetendők. Ezen részletek havonként teljes öt fillérre fölfelé kikerekíttetnek.

14. A járadékok kifizetését a biztosító intézet igazgatóságának utalványára a postaintézetek eszközlik előleg gyanánt.

Az aggság és keresetképtelenség esetére való biztosítás keresztül vitelét a javaslat azon szak-szövetkezetekre kívánja ruházni

a melyek a baleset ellen való biztosítás céljából alakítottak, illetőleg azon intézményekre, a melyek a baleset ellen való biztosítást a szakszövetkezetek helyett eszközlik, így a birodalom, a szövetséges államok, a községi szövetségek. Több szakszövetségek, községi szövetség a szövetségi közgyűlésen elhatározhatja, hogy az aggság és keresetképtelenség esetére való biztosítást közösen viszik keresztül; hasonlóképen a szövetséges államok is. Az ilyen megállapodások a birodalmi biztosítási hivatal, illetőleg a szövetségi tanács jóváhagyását igénylik.

Az aggság és keresetképtelenség ellen való biztosítás keresztül vitelére minden szakszövetség kebelében külön keresetképtelenség-biztosító intézet alakítandó, melyek más biztosításokat el nem vállalhatnak, vagyonuk valamint bevételeik és kiadásai külön kezelendő. A birodalom, a szövetségi államok, a községek és más nyilvánjogi testületek, melyek a baleset elleni biztosításról szóló törvény alapján a szakszövetségek helyébe léptek, az aggság és keresetképtelenség ellen való biztosítás keresztül vitelére külön biztosító intézeteket nem alakítanak, ezek a biztosítást ép oly módon viszik keresztül, mint az a baleset ellen való biztosítás tekintetében 1885. május 28-ikán kelt törvénnyel rendeltetett. E két biztosítás ügyei ugyanazon végrehajtó hatóságokra bízhatók, mint a baleset ellen való biztosítás.

A szakszövetségek kebelében alakított biztosító intézetek igazgatása és ügyvitelére nézve külön alapszabályok alkotandók; a szövetség organumai képviselik a biztosító intézetet is, ugyanez áll az osztályokra való beosztás, a választott bíróság és a munkások képvisellete tekintetében, a biztosító intézet igazgatására azonban külön organumok alkothatók.

A munkásoknak a szakszövetségben való képviselői a választott bíróságon kívül részt vesznek a biztosító intézet igazgatásában is, még pedig a következő módon:

a) részt vesznek a szövetségi, illetőleg osztálygyűlés tárgyalásaiban és határozataiban, a mennyiben a biztosító intézet ügyeiről van szó. A képviselők egyenértékű szavazatjoggal bírnak; szavazatok a jegyzőkönyvben külön megemlítendő. Ha a megjelent munkásképviselők háromnegyed része ellent mond a határozatoknak, akkor felebbezhetnek a birodalmi (országos) biztosító intézethez;

b) legalább egy biztosítottnak választása által, ki a biztosító intézet igazgatását eszközöző organum mellé rendeltetik, a mennyiben a biztosító intézet ügyeiről van szó. Az alapszabályok megállapíthat-

ják, hogy az igazgatóság nem egy, hanem több képviselő választása által egészített ki.

Egy vagy több község kerületében a kerületben állandóan lakó biztosítottak köréből a munkások bizalmi férfiakat választanak, kik a kerületben lakó összes biztosított személyek képviselőjében hivatva vannak:

a) a keresetképtelenség kimondása kérő jelentéseknél véleményt nyilvánítani;

b) a szövetség többi bizalmi férfai mellett a járadék élvezőket ellenőrizni;

c) a biztosító intézetet a nyugta-könyvek ellenőrzésében támogatni.

Az országos központi hatóság a birodalmi (országos) biztosító-intézet hozzájárulásával más functiókat is bízhat a munkások ezen bizalmi férfiakra. A kerületeket és a munkások bizalmi férfiainak ügyrendjét az országos központi hatóság állapítja meg. A bizalmi férfiak a tevékenységüknél eredő idővesztésükért a biztosító intézetek részéről mérsékelt kárpótlásban részesülnek. Ezen kárpótlás mérvet és annak elosztását az egész biztosítóintézetekre az országos központi hatóság meghallgatásával a birodalmi biztosítóhivatal állapítja meg valamennyire nézve egyenlő alapelvek szerint; a kifizetést előlegként a postaigazgatás teljesíti.

A bizalmi férfiakat a kerületben létező betegpénztárak előljáróságainak munkástagjai választják; a hol ily pénztárak nincsenek, ott a községi betegsegélypénztár igazgatása. A közelebbi szabályokat az országos központi hatóság állapítja meg.

A birodalomnak joga van külön biztosok kiküldésével meggyőződni a biztosító intézetek igazgatásáról, e biztosok részt vehetnek a gyűlésekben, a tanácskozásban és ha szólni akarnak, mindig meghallgathatók; a határozatokat, a mennyiben azok a birodalom érdekeit illetik, kifogásolhatják; az ily határozatok a birodalmi biztosító hivatal elé terjesztendőek; ha ez a kifogást alaposnak ismeri el, a határozat érvénytelen.

Közgazdasági folyóiratok szemléje.

Arbeiterfreund. Zeitschrift für die Arbeiterfrage. Herausgegeben von dr. Victor Böhmert: B. Dietrich: Einige neuere Erscheinungen auf dem Gebiete der Gewinnbeteiligung der Arbeiter. — Dr. K. Müller: Kritische Bemerkungen zu den von der Reichsregierung veröffentlichten Grundzügen für die Alters und Invalidenversicherung. — Nordamerikanische Arbeiterverhältnisse. — Arbeiterverhältnisse und Arbeiterleistungen in der englischen Baumwollindustrie. — Handfertigkeit und Hausfleiss. — Materialien für praktische Versuche zur Lösung der Arbeiterfrage. — Litteratur über die Arbeiterfrage.

Archiv für Eisenbahnwesen. Kiadja a porosz közmunkaügyi minisztérium. 1888. január-februáriusi füzete: Die Berliner Stadt-bahn, ihr Bau und ihre Entwicklung 1882—1887. — Das russische Enteignungsgesetz. — H. Claus: Der Bau von Lokomotiven und Eisenbahn-wagen in Russland. — Die Gotthardbahn im J. 1886. — Die Eisenbahnen in Schweden, resp. in Norwegen im J. 1885—1885/6. — Notizen. — Rechtsprechung u. Gesetzgebung. — Bücherschau.

Finanzarchiv. Zeitschrift für das gesammte Finanzwesen, herausg. von G. Schanz: Ötödik évfolyam I. kötet: Fr. Meisel: Unrecht und Zwang im Finanzwesen. — J. Micheler: Das Tabakwesen in Bayern von dem Bekanntwerden des Tabaks bis zur Einführung des Herdstättgeldes 1717. — Th. Clauss: Das Reichsgesetz vom 13. Mai 1870. wegen Beseitigung der Doppelbesteuerung unter vergleichender Berücksichtigung des schweizer-Bundesrechtes. — J. Wolf: Das neue deutsche Reichsbranntwein-steuergesetz. — K. V. Riecke: Die neuen württembergischen Steuerkatas-ter. — Das Gesetz vom 1-ten März 1886. über die Reform der italienischen Grundsteuer. — Das niederländische Gesetz über die Regelung der Staats-lotterie vom 23. Juli 1885. — Spanisches Gesetz vom 22. April 1887., betreff. die Verpachtung des Tabakmonopols.

Journal des Économistes. Kiadja G. de Molinari: 1888. januári füzete: H. Baudrillart: »Turgot par L. Say.« — G. du Puynode: Quelques-unes des nouvelles recherches de l'économie politique. — P. van den Berg: La cir-culation monétaire et fiduciaire aux Indes orientales néerlandaises. —

Rouzel : Revue critique des principales publications économiques en langue française.

Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich. Kiadja Schmoller Gustav. 1888. évfolyam első füzete: W. *Annecke* : Chinás gazdasági viszonyok és jelentősége Németország számára. — P. *Kollmann* : A kézművesipar fejlődése Németországban az 1882. június 5. óta. — F. Freiherr von *Reitzenstein* : A pénzügyi verseny a község, községi társulatok és állam között. — Fr. *Kleinwächter* : A tervezett jog- és statisztikai tanulmányok Oroszországban. — W. *Hasbach* : Újabb irodalom az angol munkabiztosítási ügyről. — G. *Schmoller* : A társadalmi fejlődés Németországban és Angliában főleg a középkorban. — K. *Stengel* : A német kolonizációs társulatok alkotmányuk és jogi helyzete. — W. *Sombart* : A családjogi kérdés Olaszországban. — Kisebbségi közlések.

Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. Kiadja Johannes *Conrad* 1888. január–márciusi füzetek: A halálozási viszonyok az orvosi és lelkészeti állományban. Miscellánok. Áttekintés a legújabb publikációkról Németországban és külföldön. — A periodikus sajtó külföldön és Németországban.

Journal de la Société de statistique de Paris. 1888. januáriusi füzet. Procès-verbal de la séance du 21 décembre 1887. — Statistique des professions: le commerce des boissons, par G. *Hartmann*. — Le problème monétaire par Fournier des Flaix. — Les dettes des Etats et leurs conséquences économiques par M. *Hoffmann*.

La Revue des Banques. Directeur M. E. Fournier des Flaix: 1888. januáriusi füzet: A költségvetés 1888. és a reformok pénzügyi. A kamatmentes kötvények. — A gazdasági mozgás. — A külföldiek az Egyesült Államokban stb.

NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE.

XII. ÉVFOLYAM.

1888.	ÁPRILIS—JUNIUS.	IV—VI. FÜZET.
-------	-----------------	---------------

Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században.

Irta:

Acsády Ignác.

II.

A pénzürték és a gabnaárak.

A török időbeli magyar királyság népességének számáról nyújtott általános tájékozás megadja az első alapfeltételt ama kor közgazdasági állapotai és fejleményei ismeretéhez. De van még egy második kérdés is, melyet habár csak hozzátvetőleg, de mindenesetre tisztázni kell, különben további fejtegetéseim nagyobbára érthetetlenek maradnának. Ez a régi pénzláb és pénzürték kérdése. A ki a magyar közgazdaság történetével foglalkozik, sajnálattal fogja tapasztalni, hogy e tekintetben nem talál semmiféle hasznavehető irodalmi segédeszközt. Ezeket méltán várhatja a magyar numismaticától vagy metrologiától, melynek van is elég tiszteletre méltó multja, legalább a régi pénznemek leírása terén, jelene azonban sajnos, nincs. Régibb irodalmunk számos és a maga idejében a tudomány színvonalán álló szakmunkával dicsekedett. Most ellenben ez a mező, hol annyi feladat vár megoldásra, csaknem teljesen parlagon hever s évek hosszú során át nem jelent meg ide vágó szakmunka. Van azonban remény, hogy nem sokára itt is lényeges javulás fog beállani, habár nem azok részéről, kik a nagy szaktudósok hírében állanak, anélkül, hogy e téren a legkevesebbet produkáltak volna. Jelen tanulmányom írása közben ismertetett meg a véletlen egy kiváló szaktudóssal: Belházy János, miniszteri tanácsos urral, kinek a maga nemében valóban páratlan műve már készen van s ugyancsak e tanulmányom befejezte előtt vettem az értesítést,

hogy dr. Finaly Henrik ur, a kolozsvári egyetem tudós tanára, szintén nagy metrologiai munkán dolgozik.

E művek megjelenése az illető szaktudományt is ki fogja ragadni eddigi tespedéséből s meg fogja fejteni a régi magyar pénzlábnak és időnkint való változásainak rejtvényét. Meg fog történni a régi pénzek nemes ércztartalmának pontos kipuhatólása, ez ércztartalomnak a mai árakra való átszámítása s ezzel abszolút értékek szabatos meghatározása. Ezen értékátszámítást vagyis az abszolút érték kiderítését másutt már mindenütt a tudomány rendelkezésére bocsátja a numismatika s annak, a ki a történelem bármely ágával foglalkozik, csak ilyen éremtani szakmunkához kell fordulnia, hogy megtudja, bizonyos időben minő pénzláb divott s mennyit tesz valamely régi pénz, márka, forint, arany, tallér, garas, dénár stb. abszolút értéke a nemes érczek mai árához képest? De nálunk eddig hasztalan keresünk ilyen szakmunkát. Numismatikánk ezt a fontos feladatot megoldani még meg sem kezdette s így eddigi történészeink a pénzérték kérdését, mely szorosan véve nem is reájok tartozik, egyszerűen mellőzték. A hol szükségök volt rá, ott megfejtetlenül közölték a fenmaradt adatokat.

Csupán Salamon Ferencz érezte egyik nagy művében ¹⁾ annak szükségét, hogy e rejtvényt meg kell oldani, különben fejtegetéseinek művelődés-történetileg legérdekesebb mozzanatai érthetetlenek maradnak a modern olvasó előtt. Szembe szállt tehát a nehéz feladattal, igazi numismatikussá lett s az illető pénzek mérése, vizsgálata alapján abszolút és relatív értékeket meghatározta. Fejtegetései azonban, sajnos, csak a XV. század elejére terjednek ki. Azon időszakban, melylyel jelen tanulmányom foglalkozik, már lényegesen más pénzláb divott, s így az általa megállapított eredményeket én nem használhatom fel. Minthogy pedig a XVI—XVII. századra nincs semmi ide vágó magyar segédforrás vagy csak olyan előmunkálat is, mely a további vizsgálatokat megkönnyítené, az osztrák numismatikusok kutatásainak és munkáinak segélyével, indirekt uton igyekeztem, ha csak hozzávetőleg is, a régi magyar pénzértéket meghatározni. Ez irányban különösen Newald János osztrák szaktudós becses dol-

¹⁾ Budapest története. III.

gozatai és a régibb Becher-féle mű szolgáltak nagy hasznomra. Newald számításai alapján a régi császári és a magyar pénzek hivatalos valvatiojának aránya szerint próbáltam a magyar forint abszolút értékét meghatározni vagyis nemes ércz tartalmát a mai valutára reducálni. Hosszas és bonyodalmas számításaimat egy gyakorlati szakférfiu revisiója alá óhajtva vetni, Kachelmann Farkas pénzügyminiszteri fogalmazó urhoz fordultam, ki szives volt engem Belházy János miniszteri tanácsos urnak bemutatni. De ő méltóságában nem csupán kiváló gyakorlati szakférfiut, hanem első rangu szaktudóst és író-találtam, ki évtizedek óta egész zajtalanul, de fáradhatatlan buzgalommal folytatta tanulmányait és gyűjté a levéltárakban a szükséges anyagot. Ma már tul is van az egyszerű adatgyűjtésen. Műve, mely a magyar pénzeket a legrégibb időktől a jelenig felöleli s minden egyes ismert pénznemet arany vagy ezüst tartalma szerint mai pénzértékben meghatároz, már teljesen készen áll. Közrebo-csátása valóban a legmelegebben óhajtható, mert sok százados multunk egyik legfontosabb és eddig teljesen ismeretlen mozzanatát fogja tudományosan megvilágítani. Egyelőre ő méltósága nálunk valóban ritka előzékenységgel engedte meg, hogy hosszas kutatásainak és számításainak engem érdeklő részét, a XVI. századra vonatkozót, jelen tanulmányomban felhasználhassam. Ezzel nem csupán nekem, hanem mindazoknak, kik az említett időszak viszonyaival foglalkoznak, öszinte hálát érdemlő szolgálatot tett. Szivessége egyszersmind feleslegessé tette az indirect uton való értékkiderítést, mert számításai közvetlenül meghatározzák a régi magyar pénznemek abszolút értékét.

A magyar pénzláb alapjául a XVI. században a forint szolgált, mely száz dénár-ra oszlott. Csakhogy ez a forint csupán számítási alap volt, de egy forintosnak nevezett pénzt I. Ferdinánd korától kezdve nem vertek. Régebben a magyar arany volt az egy forintos s a XVI. században is gyakran nevezik az aranyat, a ducátot egy magyar aranyforintnak (ungarischer Goldgulder). De ennek az arany-nak már jóval nagyobb árfolyama volt egy magyar forintnál vagyis száz dénárnál. Magyar forint egy darabban nem keringett tehát, hanem vertek Magyarorszá-gban aranyat, mely száz dénárnál többet ért és vertek dénárokat — különböző 4, 8 stb. dénáros darabokban, — 1553 óta pedig

tallérokat — egész- vagy féldarabban — melyek eleinte kevesebbet, utóbb jóval többet értek száz dénárnál, a szerint, a mint az utóbbiak többé-kevésbé tiszta ezüstből készültek. Mert míg az arany és a tallér nemes ércz-tartalma és sulya a mohácsi vész utáni két században, ha nem is maradt ugyan változatlan, de valami feltűnő mértékben nem romlott meg, a dénároknál a XVII. században a pénzromlás olyan nagyban üzetett, hogy az eredetileg szintén jó ezüstből vert dénárok lassankint váltópénzzé vagy helyesebben rézpénzzé lettek s ennek megfelelően régi árfolyamuk is jelentékenyen lehanyatlott.

Az említett háromféle pénznem ércztartalmát és mai értékét osztrák valutában Belházy János miniszteri tanácsos ur a következőleg állapítja meg:

Az arany a XVI. században $23\frac{3}{4}$ karátos finomságban veretett és pedig egy finom márkából $69\frac{61}{95}$ darab. Egy-egy drb sulya 3.5593, tiszta aranytartalma 3.2521 gr. volt. Egy ilyen arany abszolút értéke mai osztrák valutában 4 frt 91.3358 kr.

A tallér-lábat a magyar törvényhozás 1553-ban fogadta el s azóta vertek tallért a magyar királyi verőházakban és pedig

a) 1553-tól 1587-ig 14 lat 1 quint 1 drb finomságban egy márkából $8\frac{8}{17}$ darabot; mindegyiknek sulya 28.9926, ezüst-tartalma 25.9348 grt tett. *Egy ilyen tallér abszolút értéke mai osztrák pénzben 2 frt 33.4132 kr.*

b) 1582-től 1727-ig a tallért 14 lat finomságban verték és pedig egy finom márkából $8\frac{3}{5}$ dbot. Egy darab sulya 28.5563, finomsága 24.9868 gr. volt. *Egy ilyen tallér abszolút értéke mai osztrák pénzben 2 frt 24.8812 kr.*

A dénárok verése a XVI. században nagyobb változásokat mutat. Részint sulyukat, részint finomságukat apasztották. Az időnkint való hullámzások következők:

a) 1527-től 1546-ig a dénárokat 8 lat finomságban verték, egy fél márkából 418 drbot úgy, hogy egy darab sulya 0.5875, finomsága 0.2938 volt s *egy-egy dénár mai valuta szerint 2.6439 o. é. krt ért.*

b) 1547-től 1575-ig megtartották a 8 lat finomságot, de egy fél márkából 436 drbot vertek. Ekkor egy darab sulya 0.5633, finomsága 0.2816, *mai értéke 2.5347 o. é. kr. volt.*

c) 1576-tól 1581-ig a finomságot is csökkentették. Hét

latnyi finomságban félmarkából 436 drbot (egy tiszta markából 996 $\frac{4}{7}$ drbot) vertek s egy dénár sulya 0.5633, finomsága 0.2464, mai pénzértéke 2.2179 o. é. kr. volt.

d) 1582-től 1609-ig 7 latos ezüsből 446 (egy egész tiszta markából 1.019 $\frac{3}{4}$) darabot vertek s egy-egy dénár *absolut értéke mai valutában 2.1681 o. é. kr. volt.*

Minthogy száz dénár szolgált a számítás alapjául, a száz dénáros magyar forint absolut értéke a fentebbiekből nagyon könnyen meghatározható.

Egy magyar forint, a benne rejlő ezüstartalmat véve alapul, mai osztrák valuta szerint ért

1527—1546-ban 2 frt 64.39 o. é. krajczárt

1547—1575-ben 2 frt 53.47 » » »

1576—1581-ben 2 frt 21.79 » » »

1582—1609-ben 2 frt 16.81 » » »

A későbbi években a dénárok verésében igen nagy visszaélések történtek, melyek sulyosan károsították azt a csekély nemzeti vagyont is, a mely az örökös háborúk viharában, a török és az idegen zsoldosok dúlásai közepett megmaradt. A dénárok a verőházakból sulyban és finomságban egyre nagyobb mértékben megrontva kerültek ki s egyik országgyűlés — úgy látszik az 1639/40-ki, az év az iraton nincs kitéve — a felséghez a pénzromlás ügyében hosszú feliratot ¹⁾ intézett. A rendek kimerítően rajzolták a hivatalos pénzhamisításból származó töméntelen károkat s kijelentették, hogy »valamint az Isten különös jóvoltából arany- és ezüst bányák tekintetében túltesszünk a többi országokon, akarjuk, hogy ez országban igaz sulyú pénz tartassék forgalomban.« Elpanaszolták, hogy egy tiszta markából már 1.501 darabot vernek, minek folytán a dénárok belértéke roppant mértékben hanyatlott, mert míg I. Ferdinand alatt 1 tallér értéke 92 dr volt, immár egy tallér egész 158 dénár-ra felszökött. E pénzrontás, mint a rendek igen meggyőződtetően kifejtették, a király jövedelmeit épen úgy megkárosította, mint a lakosságot. Csökkentette a kül- és belföldi kereskedést, a forgalomban a legnagyobb visszaélésekre vezetett, mert a kereskedők egészen kényők-kedvők szerint szabták meg az egyes pénznekem értékét s csak olyan *disagióval fogadták el, ha eladtak*

¹⁾ N. M. F. L. 2363 egyik országgyűlési irománya.

vagy a tallért olyan agióval számították, ha vettek valamit, a mint érdekeiknek jobban megfelelt. Mindezek következtében vevők és eladók kezdtek a régi piacokról elmaradni s az eladók, sokszor titokban s a kincstár vám-illetékének kijátszása céljából, tiltott helyekre vitték áruikat, ha ott jó pénzt remélhettek érte. Különösen azonban a külföldi forgalomban szenvedtek érzékeny kárt a magyar kereskedők. Ausztriában és Németországban ugyanis a hatvan krajczáros rhénes (rajnai) forint volt a számítás alapja. Ez régebben 20⁰/₁₀₀-kal ért kevesebbet egy magyar forintnál s így egy rhénes forint egyenlő volt 80 magyar dénárral. De a XVII. század dereka felé, midőn a magyar dénárok megromlottak, a dénárokat a külföldön el sem fogadták s ha a magyar vevő a dénárt tallerra vagy aranyra váltotta be, minden száz rhénes forintnál, mint a rendek mondják, valami 28¹/₂ rhénes forintot kellett diságióban vesztenie.

Egyébiránt a régi időben a pénz általában inkább az árucikk természetével bírt, melynek árfolyama a kereslet vagy kínálat szerint szenvedett hullámzásokat. A pénznek nem volt kényszer árfolyama, mert főleg nálunk nem csupán egyféle pénz volt forgalomban, hanem vegyesen keringtek a legkülönbözőbb régi és új, bel- és külföldi, német, osztrák-cseh, lengyel, török pénzek. Magyarország amaz időben a nemzetek nagy csatamezője volt. Az összes nyugati államok elküldték ide fiaikat harczolni a törökkel, ki viszont a kelet legkülönbözőbb országainak nemzeteiből ujonczozta hadait. Mindez a hazai pénzforgalomra is befolyással volt s egész nemzetközi színezetet adott neki, mert a legkülönbözőbb országok pénzei szerepeltek benne. Másrészt a kereskedelmi forgalom szintén hozott idegen pénzt hozzánk. Északkeleten úgy szólván dominálóvá lett a lengyel pénz, még pedig sokszor a rossz apró pénz, melynek kiszorítása szigorú törvényhozási intézkedésekkel vagy királyi rendeletekkel sem sikerült. Az állami viszonyoknak nagyon is megfelelően valóságos anarchia állott be tehát a közkézen forgó pénzek tekintetében. Az 1635-ki országgyűlés egyik okirata, úgy látszik gróf Eszterházy Miklós nádor műve, ¹⁾ a zavaros állapotokról ezeket említi: »A pénz dolga nagy confusióban van. Néhol drágábban és néhol

¹⁾ N. M. F. L. 2363.

olcsóbban kel; némelyeket veszik s néhol nem és a magyar pénz igen szűken lehet. Kiről ő felségét méltó requirálni, hogy afféle inconvenientiák tolláltassanak.«

Történtek ugyan hivatalos valvatiók is, csakhogy ezeket a gyakorlati élet nem igen vette tekintetbe, sőt még az állami közegek eljárásában sincs következetesség vagy egyöntetűség.

A magyar és német forint értékét hivatalosan úgy számították: 80 magyar dénár = 1 rhénes forint vagy egy magyar forint = 75 rhénes krajczár. Ferdinánd magyar király például 1545-ben a magyarországi harminczadhivatalokhoz intézett utasításában ¹⁾ határozottan ezt a valvatiót szabja meg (*singulum flor. per 100 den. hung. vel 75 cruciferos computando*). Ugyanez arány szerint történik az átszámítás 1549-ben, hol a királyi szükségletek jegyzékében ²⁾ az van mondva, hogy 493.472 magyar forint egyenlő 616.840 rhénes forinttal. Nem akarok több számot idézni s csak általánosságban említem, hogy jegyzeteim közt 1554-ből, 1555-ből, 1559-ből, 1576-ból, 1578-ból, 1580-ból, 1599-ből, 1611-ből, *sőt jóval későbből* vannak adatok, melyek szerint a két országos kamara hivatalosan 75 krajczárban számította a magyar forintot. De ne higyjük, hogy azon egész időközben, melyre az adatok kiterjednek, mindig ez volt az arány; a magyar és az osztrák vagy mint akkor nálunk következetesen nevezik, rhénes forint közt. E tekintetben a legeltérőbb följegyzések maradtak ránk, például dr. Thallóczy Lajos a legkülönbözőbb eredményeket jegyezte ki a számadásokból. A Kamara Haszna czimű munkájában említi, hogy a magyar forint 1538-ban 75, 1560-ben 70 krajczárt ért. Egy későbbi tanulmányában (Arch. Ért. 1881) viszont följegyzi, hogy 1522—82 közt a magyar forint 74, 75, 80 krban fogadtatott el. Végül egy mult évi akadémiai birálatában idéz egy régi följegyzést, mely szerint 1522—82 közt a magyar forint *semper et ubique* 75 kr computando s hozzá teszi, hogy 1536 óta a magyar forint mindig egyenlő 75 krajczárral. Csak azért idéztem ez adatokat, hogy kimutassam, hogy egy és ugyanazon író milyen eltérő eredményekre juthat, a mint különböző számadásokat vizsgál át. Azt

¹⁾ Közös pénzügyminiszterium Lev. Bécs.

²⁾ Orsz. Lev. Ben. Rev.

aligha lehet tehát állítani, hogy a magyar és a rhénes forint egymás közti értékaránya csak egy pár évtizeden át is változatlan lett volna. Minő zavarosak a viszonyok, bizonyítja a következő eset: Még 1578 jul. 11-én utasítja a pozsonyi kamara a szempezi harminczadost, hogy Sittkay Gábornénak, a ki a királynak 20.000 rhénes frtot constituentes 16.000 flor. hung. (vagyis 1 m. frt = 75 kr.) adott kölcsön, tegyen bizonyos fizetést s már 1579 januárban a zsolnai harminczadosnak Thurzó Szaniszló egy hasonló kölcsönügyletben nyugtát ad, melyben a magyar forint-ról azt mondja: singulum flor. per septuaginta cruciferos computandos. ¹⁾ Itt rendesen hetven krajczárban számította a harminczados a forintot s többször említi, hogy 600 m. frt = 700 r. frttal. Mások a magyar forintot egyenértékűnek mondják a tallérral (flor. hung. seu talleri említik a számadások), mi azonban még inkább complicálja a dolgot, mert a tallér értéke is különböző volt s néha 68 néha 72 krt tett. Egy 1580-ki számadás szintén egyértékűnek mondja a tallért s a frtot s mindegyiket 70 krban számítja.

Minő sokféle pénz keringett az országban, arra szolgálhat a következő példa: 1610-ben Kassán a szepesi kamarának egy adós néhány száz forintot volt köteles fizetni. Fizette ez összeg egyes részeit 1. aranyban, 2. tallérban, 3. in duccis, 4. in albis 5. in grossis, 6. in vetusta moneta hung. és 7. in baccis. ²⁾ Ez azonban még távolról sem meríti ki a forgalomban levő pénzneveket, melyek sokasága és különböző ligája természetesen főleg a köznépet sokszorosan károsította, mert mint az országgyűlés panaszolta, épen a szegénységtől kivánták meg, hogy egyes fizetéseket csupán jó pénzben, aranyban és tallérban eszközöljön, melyeket a maga dénárjain csak magas agioval szerezhetett meg.

A régi magyar forint fentebbi érték-meghatározása azonban csupán annyit mond, mennyit ér mai pénzben e forint nemes ércztartalma szerint számítva. De, hogy akkor ezen nemes ércz-tartalomban milyen vásárlási képesség rejtett, vagyis mennyi volt egy régi forint relativ értéke, azt még csak ezután kell kiderítenünk. E vásárlási képességet (Kaufkraft) a régi árviszo-

¹⁾ Az iratok Jerney gyűjtemény VI. kötet.

²⁾ A számadás N. M. F. L. 914. I. köt. 55. lap.

nyokból, a legfontosabb élelmi szerek, a főbb mezőgazdasági termékek piaci árából, illetve a régi és a mostani árak egymáshoz való viszonyából ismerhetjük meg. Sajnos, hogy e terén sem történt még semmi tudományos előmunkálat. Pedig adat ez irányban végtelen sok van, melyekből minden nehézség nélkül össze lehet állítani az egyes termények és árucikkek árhullámzásait az egész XVI. és XVII. század folyamán, még pedig nem csupán egyes városokban, hanem talán az ország minden részében is. A gazdaságtörténelem szempontjából ez rendkívül fontos munka lenne, mely egy tekintetben nem ütközik nagy nehézségbe, mert részint oklevél kiadványaink, részint a különböző helyi monografiák erre nézve már sokféle anyagot hoztak nyilvánosságra, mely könnyen kiegészíthető a különböző levéltárakból, hol tengernyi ide vágó közlemény van. Csak az a kár, hogy tudományos értékesítések és rendszeres összeállításuk körül még eddig semmi sem történt.

Arra a célra, mely miatt most a régi árviszonyokkal foglalkozom, én is elég bőséges anyagot irtam össze az egykoru okmányokból. Csakhogy ezuttal csupán a főbb mezőgazdaság terményekre terjeszkedem ki még pedig egyedül a XVI. század második felében, különben dolgozatom tulságcs terjedelmet öltene. Adataim felhasználása azonban egy igen nagy nehézséggel van összekötve, melyet a régi mértékek végtelen változatlansága okoz. Mindenütt másféle az ürmérték, mely itt első sorban jó tekintetbe. Régente nem volt egységes ür- és súlymérték az országban. A mértékek megállapítása helyhatósági jog volt s minden város vagy vármegye azzal tetszelgett magának, hogy más mértéket használt, mint szomszédja. Az ebből támadt zűrzavar káros hatásait már a régiek érezték. Még a mohácsi vész előtt törvény rendelte el az egységes mérték behozatalát, de mint akkor, úgy később is hasztalan. Több ide vágó törvényünk van, de mindegyik jámbor óhajítás maradt. Az 1635-iki országgyűlés egy okmánya ¹⁾ erélyesen sürgeti a bajok orvoslását s a visszaéléseknek egységes súly- és ürmérték behozatala általi megszüntetését. Azt mondja, hogy már-már mindenki usurpálja magának a jogot, hogy kénye-kedve szerint új mérté-

¹⁾ N. M. F. L. 2263.

ket alkalmazzon s néhol egy megyében három-négy egymástól eltérő ily mértéket használnak.

Csakugyan kutatásaim közben a legkülönbözőbb mértékekkel találkoztam a gabonakereskedés terén.

Néhol a muth, mely azt hiszem, Ausztriából származott át hozzánk, divott. Egy muth egy 1661-ki katonai szállításokra vonatkozó levelezés szerint ¹⁾ harmincz »nagyszombati mecz« volt. Egy tizenhatodik századi számadás ²⁾ szerint egy nagyszombati mérő egyenlő egy fél pozsonyi mérővel s sokszor csakugyan a nagyszombati mérő egy vékának — mert a pozsonyi mérő két vékát tett — vétetik. Másutt azonban az árviszonyokból azt lehet következtetni, hogy a nagyszombati mérő is nagyobb egy vékánál. De a muthon, pozsonyi és nagyszombati mérőn kívül volt szakoleczai, privigyei, szeniczei, szentkereszti, tapolcsányi, metreta Wthensis és még sok mérő, volt továbbá pozsonyi, kassai, budai, simándi, gyulai stb. köből két mérővel vagy négy vékával. E különböző mértékek nemcsak közeli helységekben használtattak, hanem egy és ugyanazon számadásban is említettnek, például az van mondva, hogy tritici poson. metr. 1686 tyrnav. $\frac{1}{2}$. Mi különbség volt e különböző űrmértékek közt, azt nem tudom. Ez irányban sincsenek még tudományos előmunkálatok s bizonyára nagy érdemet szereznének a helyi monographiák írói vagy az egyes vidéki történeti társulatok, ha a körükben egykor divó mértékek ügyére kiterjesztenék figyelmöket. A helyi levéltárakban hihetőleg lesz anyag, melyből e mértékeket a most törvényesen divó mértékekre át lehet számítani.

De nemcsak a régi űrmértékek közötti eltérések okoznak bajt a gabonaárak meghatározásánál. Szaporítja a nehézséget az, hogy a régiek az egyes mértékek nevének megjelölésében sem mindig következetesek. Már említettem, hogy a nagyszombati mérő néha a véka helyett használtatik. De maga a metreta, modius, medimnus, sextarius, mely a legtöbbször mérőt jelent, néha szintén véka helyett fordul elő. A magyaros szapu szintén

¹⁾ Orsz. Levéltár Lymbus.

²⁾ N. M. A főljegyzés azt mondja : »Silig. poson. metr. $4\frac{1}{2}$, tirnavienses 40, simul facientes pos. m. $24\frac{1}{2}$.

hol mérőt, hol vékát jelent. ¹⁾ E zavarok szintén némi nehézséget okoznak az árhullámzások megállapításában. Mindazonáltal így is lehetővé válik legalább a hozzávetőleges számítás és pedig annál inkább, mert valami lényeges különbség az egyes köblök vagy mérők közt alig forgott fenn. Egy-két itczét tehetett a különbség, sőt az is valószínű, hogy egymáshoz távolabb eső helyeken más-más név alatt ugyanazon mérték használtatott s azt a mérőt, melyet Pozsonyban pozsonyinak, talán Privigyén már privigyeinek nevezték. A legtöbbnek tisztán helyi jelentősége volt, míg ellenben a pozsonyi, budai és kassai ürmértékeket messze földön használták.

Egészben a pozsonyi mérő, mely most két vékát (egy véka 36 itcze) illetve 72 itczét tesz s azt hiszem régen is ilyen volt, vehető fel az árszámítások alapjául.

A gabonaárakra vonatkozó adatokat első sorba saját jegyzeteimből állítom össze. Ilyen adat már van a kinyomatott okiratokban is. Ezuttal azonban mellőzöm; egyrészt, mert a különben sem nagy adatkészletet inkább szaporítani óhajtom, másrészt meg azért, mert az itt magam elé tűzött feladat megoldásához ezek is elegendők s különben sem áll annyi tér rendelkezésemre, hogy mindazt, a mi tárgyamra vonatkozik, feldolgozzam. Külön táblázatokban foglalom össze az egyes gabonaneműeket, mérőre reducálva a régi számítások köbleit vagy vékáit, (csupán a liszt-nél és korpánál hagytam meg a köblöt); továbbá az illető termék árát és az évet, melyből az adat való s végül a helyet, hol az eladás történt. A hol két vagy több ár van kitéve, az az illető helyen és évben felmerült árváltozásokat jelzi. És most adom az egyes gabonaneműek ártáblázatait.

I. Buza.

Mérő.	Ára drban.	Mikor ?	Hol ?
Egy mérő pozsonyi 66, 50, 40, 35, 30		1548—50	Eger.
» » »	25	1550	Érsekújvári uradalom.
» » »	32	1551	» »
» » »	25	1552	Vágvidék.

¹⁾ Romer Flóris Győri Tört. Fü. II. a szaput azonosnak mondja a pozsonyi mérővel vagyis két vékával. Ellenben a felső-vadászi urodalom inventariumában a szapu latinul quartalia s mindig egy vékának vétetik. Tört. Tár I. 938—9.

	Mérő.	Ára drban.	Mikor ?	Hol ?
» » »		33	1555	Szigetvár.
» » »		20	1563	Pozsony.
» » —		25	1566	Szatmár.
» » —		13	1557—63	Gyula vidéke.
» » Wthensis		25	1568	Jókő.
» » pozsonyi		25	1569	Pozsony.
» » —		40	1570	Eger.
» » —		30	1570—72	Szatmár.
» » —		30	1571—72	Szentmiklósi urodal.
» » kassai		70	1572	Kassa.
» » privigyei		22	1573	Bajmóc.
» » —		30	1573	Sárköz.
» » —		30	1574	Kassa, Szendrő, Tokaj, Zárd.
» » —		33	1574	Szatmár.
» » pozsonyi	16, 10, 23, 50, 66	1580 márcz. 15— 1581 m. 15.		Pozsony.
» » —	25	1575		Szoboszló, Nánás, Ond, Vámos-Ujfalu.
» » —	40	1587		Szombathely.
» » —	33	1587		Érsekujvár vidéke.
» » —	20, 40	1590		Stomfai urodalom.
» » —	30, 40, 50	1595		Szentkereszti urodal.
» » nszombati	60	1596		Érsekujvár vidéke.

II. Rozs.

Mérő.	Ára drban.	Mikor ?	Hol ?
Egy mérő pozsonyi	32	1551	Érsekujvári urodalom.
» » —	16, 17	1568	Ungmegye.
» » pozsonyi	16, 17	1569	Pozsony.
» » —	20	1570	Eger.
» » —	22, 23	1571—2	Szentmiklósi urodal.
» » privigyei	22	1573	Bajmócz.
» » pozsonyi	16, 20, 17	1580 márcz. 15— 1581 m. 15.	Pozsony.
» » nszombati	25	1587	Érsekujvár.
» » —	40	1590	Stomfai urodalom.
» » nszombati	33	1596	Érsekujvár.

III. Árpa.

Mérő.	Ára drban.	Mikor ?	Hol ?
Egy mérő pozsonyi	10	1550	Érsekujvári urodalom.
» » »	10	1563	Pozsony.
» » —	16, 17	1566	Szatmár.

Mérő.	Ára drban.	Mikor ?	Hol ?
» » —	12, 13	1566	Tokaj.
» » —	8, 9	1557—63	Gyula.
» » Wthensis	30	1568	Jókő.
» » pozsonyi	16	1569	Pozsony.
» » —	12, 13	1570—72	Szatmár.
» » —	20	1574	Kassa, Szendrő.
» » —	12, 13	1574	Zárd.
» » —	8	1574	Tokaj.
» » —	16	1574	Szatmár.

IV. Zab.

Mérő.	Ára drban.	Mikor ?	Hol ?
Egy mérő pozsonyi	10	1550	Érsekújvári urodalom.
» » »	11	1551	» »
» » —	12, 14	1554	Pozsony.
» » —	20	1555	Sziget.
» » pozsonyi	15	1563	Pozsony.
» » —	10	1557—63	Gyula.
» » Wthensis	20	1568	Jókő.
» » —	25	1570	Eger.
» » —	25	1570—72	Szatmár.
» » —	25	1571—2	Szentmiklósi urodal.
» » kassai	25	1572	Kassa.
» » nszombati	7—8	1573	Bucsan, Hruszó, Lubinya.
» » —	12, 13	1573	Sárköz.
» » —	8	1574	Tokaj.
» » —	12, 13	1574	Szatmár.
» » —	12, 13	1579	Szádvár.
» » nszombati	25, 20, 16	1596	Érsekújvár.

V. Liszt és korpa.

Köböl.	Ára drban.	Mikor ?	Hol ?
Egy köböl tetézve	80	1566	Szatmár.
» » —	50	1566	Tokaj.
» » korpa	10	1566	Szatmár.
» » tiszta buza liszt	80	1570	Eger.
» » kétszeres liszt tetézve	60	1570	Eger.
» » rozsliszt	40	1570	Eger.
» » buzaliszt	60	1570—72	Szatmár.
» » korpa	10	1570—72	Szatmár.
» » buzaliszt	60	1574	Kassa, Szendrő.
» » » »	65	1574	Szatmár.

E táblázatok elég bő anyagot nyújtanak az összehasonlításra s a XVI. század második felének gabonaárait meglehetősen megvilágítják. Az ország különböző vidékeire vonatkoznak, s hogy néhol igen alacsonyak, azt első sorban helyi viszonyok és szállítási nehézségek okozták. A várakhoz nagy jószágok tartoztak. Ezek termése valamint a tizedgabona szolgált a helyőrségek élelmezési szükségletének kielégítésére. De az évi készlet rendszeren nagyobb volt, mint a szükséglet. A fölösleget pedig más helyekre elszállítani igen költséges lett volna. Néhol még az egyes falvakból a várakba való szállítás sem fizette ki magát, s ott, hol termett, adták el a gabonát. Vevő azonban kevés akadt, s sokszor jóval a piaci áron alól kellett az árut eladni. Ezért oly alacsonyak az árak, például Gyulán s környékén. Egészen azonban az itt összeállított táblázatok a rendes piaci árakat tüntetik föl, még pedig normális termésű esztendőben, mert egykoru följegyzések szerint olyan években, midőn a földművelést nehéz csapások sujtották, az illető vidékeken vagy az egész országban abnormis árak alakultak, s csaknem hihetetlen mérveket öltött a drágaság. Erre nézve, sőt az időjárási viszonyokra nézve is, tömértelen adat található az egykoruaknál s belőlök is idézek egyet-mást. 1532-ben pünkösdtől kezdve a felvidéken roppant szárazság volt tizenkét héten át; vízhiány miatt a vízi malmok sem dolgozhattak. 1552-ben nagy szárazság és inség volt. 1558-ban rossz esztendő volt, gabona és bor kevés termett. 1585-ben az egész országot aszály sujtotta, minél fogva a termés rossz volt s marhavész támadt. Ezek következtében 1586-ban aratásig nagy arányokat öltött a drágaság; később pestis sujtotta az országot. Igen korán állott be a tél s rendkívül erős volt. A vizek Szent-András havában már befagytak; a vízi malmok nem dolgozhattak s például Korponáról Hajnikra kellett a gabonát örlés végett küldeni. Ellenben az 1587. év bőséges volt mindenben kivéve a bort. Épp úgy bő volt az 1588. év, de bor ekkor sem termett s nagyon megdrágult. Az 1589. évet jónak mondják, a bor igen jó volt, ámbar csak féltermést adott. Csejte és Verbó vidékén nagy földindulás volt.¹⁾

¹⁾ Egykoru följegyzésekben Kovachich Script. min. I. és Új M. Muz. 1858 és Hein kézirati krónikája N. M.

Minő árváltozásokat idézett elő egy-egy rossz esztendő s minő roppant különbségek voltak néha az egyes vidékek gabona-árai közt, azt feltűnteti a következő adat. 1603-ban Érsekújvár környékén egy nagyszombati mérő buza ára 60—50 drra ment. Ugyanazon évben buza »járt köble Kolosvárt (kolosvári köből) 16—17 fton.« ¹⁾ De még sokkal közelebb fekvő vidékek közt is roppant árkülönbségeket okozott a termés minősége. Az 1662—63-ki rossz években egy szeniczi mérő buza 3 ft 15 dron kelt, míg néhol csak 7—8 fton lehetett kapni, még pedig egymáshoz elég közel eső helyeken. Ezek az abnormis árak azonban csak kivételesek, s mihelyt a legközelebbi aratás némileg kedvező volt, rohamosan csökkentek s a rendes alacsony színvonalra hanyatlottak vissza, minthogy a szállítási és közbiztonsági viszonyok lehetetlenné tették, hogy a gabona mint kereskedelmi árucikk, a szűkebb helyi határok közül kiemelkedve, legalább országos fontosságra emelkedjék a közéletelmzésben. Hogy tulajdonképen minő minimális ára volt, főleg a XVI. század egész folyamán, a gabonának, azt leginkább mutatja a dézsma- és kilenczedgabona azon része, mely csépeletlenül adatott el a termés helyén. Három kalangya buzát — egy kalangya 30—80 kévéből (manipula) állt, s sokszor még többet is lehetett egy forinton kapni. De néha egyáltalán nem akadt vevő, mert a gabona, mint országos kereskedelmi vagy kiviteli cikk, szerény szerepet játszott, mit más alkalommal behatóbban fogok az egykoru adatok alapján megvilágítani.

A táblázatokban összeállított árak tehát általában normális évekből valók. Összegezve őket, következő eredményre jutunk: a buza ára 25 évről van feltűntetve (egynek véve azon éveket is, melyekben több foglaltatott össze). Ez időben a legalacsonyabb ár 13 dr. (Gyula vidéke 1557—63), a legmagasabb 70 dr. Kassa 1572), az átlagár pedig az egész időszakra 33—34 dr. vagyis egy akkori magyar forintnak egy harmada. Egy köből buza tehát, mely mai mérték szerint körülbelül egy métermázsának felel meg, átlag kétharmad forintba, 67 denárba került a

¹⁾ Tört. Tár 1883. 511. A XVII. század egyes éveiben beállt drágaságról s a vele járó árhullámzásokról részletesebben szölok Magyarország Buda visszafoglalása korában czimű munkám 302—3. lapjain.

XVI. század második felében. 1886-ban viszont egy mmázsa buza átlagos ára hazánkban 7 ft 58 kr. volt. Minthogy pedig, mint fentebb láttuk, a XVI. század második felében a magyar forint abszolút értéke átlag (az akkori három különböző forintból számítva az átlagot) 2 ft 30.89 krt tett a mai osztrák értékben a régi és a mai buza ár viszonya:

$$1 \text{ köböl buza} = 67 \text{ dr.} = 1 \text{ ft } 54.69 \text{ o. é. kr.}$$

Ez átlagárat az 1886-ki átlagárral egybevetve (154.69 : 758 = 4.89) kitűnik, hogy ugyanazon a pénzen, mint ma egy métermázsa buzát, a XVI. század második felében 4.89 mmt lehetett kapni. A pénz relatív értéke a buzaárhoz képest tehát csaknem ötszöröse volt a mostaninak. De minthogy abszolút értéke is jóval nagyobb, egy régi magyar forint teljes vásárlási képessége következő:

$$1 \text{ régi frt} = 2 \text{ frt } 30.89 \text{ kr o. é.} \times 4.89 = 11.190$$

szavakban kifejezve a számok értelmét, egy magyar frton az említett időben tizenegy és két-tized annyi buzát lehetett vásárolni, mint ma s e szerint a buzaárhoz képest az akkori forint abszolút értéke legalább *tizenegy* akkora volt mint ma.

A *rozs* árakat véve alapul, az eredmény következő: a táblázatban tiz különböző évről van adat. A legalacsonyabb ár 16 dr (1568, 1569, 1580) a legmagasabb 40 dr (1590), az átlagár 25 dr mérőnkint vagy egy köböl 50 dr azaz fél magyar forint. Egy köböl rozs a mai métermérték szerint körülbelül 87 kilo vagyis az 1886-ki országos átlagár szerint (1 mmázsa 5.72) 4.97. A buzánál alkalmazott módszer szerint számítva tehát egy köböl rozs 50 dr = 1 ft 15.4 kr. o. é. Ezt az 1886-ki országos átlagárral összehasonlítva (115.4 : 497) az eredmény az, hogy azon a pénzen, melyen ma egy köböl — 87 kilo — rozsot, kaphatni a XVI. század második felében 4.30 köblöt lehetett kapni. A rozs árához mérten tehát a pénz relatív értéke valami $4\frac{1}{3}$ -szor olyan volt, mint 1886-ban, s így a pénz abszolút és relatív értéke együtt (1 ft \times 2.30.89 o. é. \times 4.30) = 9.82 volt. A rozs árak szerint tehát a pénz akkori értéke már nem tizenegyszer, hanem csak tizszer olyan nagy, mint ma.

Számításaimat még kiterjesztem a zabra is, mely kiválóan

¹⁾ Dr. Jekelfalussy József közg. és stat. évkönyv 1887. a 133. lapon.

háborus cikk, már pedig kétszáz évvel ezelőtt hazánk állandóan háboruk színhelye volt, s így a zab akkor is a legkeresettebb termények közé tartozott. A zab ára 17 évről van följegyezve a táblázatban. A legalacsonyabb ár 7, a legmagasabb 25 dr, az átlagár $16\frac{1}{2}$ dr mérőnkint vagyis köbfe 33 dr egy harmad ft. Egy köböl zab egyenlő 56 kilo, ára pedig az 1886-ki országos átlag szerint (egy méter-mázsa 5.29) 2 frt 96 o. é. kr. A fentebbi számítás szerint tehát, az a zabmennyiség, a mely 1886-ban 2 frt 96 krajczárba került, 76.19 mostani krajczáron volt kapható, s így akkor 3.88-szor annyi zabot adtak a mai áron. A zabárak szerint a régi és a mostani pénzérték aránya következő:

$$1 \text{ régi frt} = 2.30_{89} \text{ o. é.} \times 3.88 = 8.95.$$

A zabárak szerint tehát egy magyar forint a XVI. század második felében valami kilencszer annyit ért, mint egy mostani o. é. forint.

Mindhárom termény ára következő eredményt ad:

buza	11.19
rozs	9.82
zab	8.95
<hr/>	
3 : 29.96 = 9.98.	

A gabonaárak szerint tehát a XVI. század második felében egy akkori forinton körülbelül tíz annyit lehetett vásárolni, mint ma, s így az akkori forint abszolút és relatív értéke általánosságban a mostaninak *tízszerezésére* tehető.

Ez a számítás természetesen nagyon is hozzávetőleges. De azt hiszem, kellő óvatossággal történt, s mindenesetre inkább a minimumot, mint a maximumot jelzi. Valami nagyon szabatos számítások e téren nem is fognak eszközölthetni soha. Itt a számítás mindig csak *megközelítő*, csak hozzávetőleges lesz. Ez irányban is szabatosabb eredményeket fogunk fölmutathatni, mihelyt egyszer régi ártörténelmünk jobban meg lesz világítva mihelyt a gabnaárakra vonatkozó anyag alaposabban föl lesz dolgozva, mint eddig, de különösen, ha nem csupán a gabona, hanem a többi fogyasztási és szükségleti cikkek áralakulata, mint külföldön történik a megérdemlett figyelemben részesül. Mint ma, úgy régebben sem csupán kenyérral élt az ember, s bármilyen sanyaruak voltak a viszonyok a török világban, népünknek a legkülönbözőbb szükségletei voltak, s azokat ki is elégítette. Ha

legalább a nép háztartásában szereplő többé-kevésbbé nélkülözhetetlen cikkek árát ismerni fogjuk, úgy a pénz relativ értékére nézve is biztosabb, mert szélesebb, szilárdabb alapon nyugvó eredményeket remélhetünk. De teljesen szabatosak azok sem lehetnek. A régi és a mostani ür- és súlymértékek közti arányt beható tanulmányok talán kideríthetik. De azért a gabonánál, a marhánál s sok másnál az összehasonlítás mégis csak hozzávetőleges lesz, mert nem ismerjük a régi áru minőségét, a gabonánál például a súlyt. Erre nézve sohasem fog adat előkerülni, mert régente nem mérték meg súlyát soha, pedig a buzánál és árpnál e tekintetben meglehetősen különbségek foroghatnak fenn. Én számításaim alapjául a közép-jó minőséget vettem fel s azt hiszem helyesen. A magyar gabona jó hirneve nem új keletű. Olyan régi az, mint maga gabonatermelésünk s az utasok, kik a XVI. és XVII. században Magyarországon jártak, mind csodálattal szólottak a magyar kenyér kitűnő minőségéről. Ez nem csupán azok érdeme, kik a kenyeret sütötték; maga az anyag is sokkal jobb volt, mint a külföldi, s így föltehető, hogy gabonánk minősége, sulya rendes esztendőken megfelelt a mostaninak. Ez azonban, bármi alapos megvilágítást nyer is egykor gazdaságtörténetünk, pontos számokkal soha bebizonyítható nem lesz s így a reá alapított számítások és combinatiók is mindig csupán megközelítő eredményre fognak vezetni.

Ilyen megközelítők az én számításaim is s a XVI. század második felére nézve mindenesetre nyújtanak támaszpontot, habár az egész, mint első kísérlet, még sokféle kiegészítést és pótlást igényel. A tizenhatodik század második felében a pénz vásárlási képessége a mostanival szemben kétségkívül legalább tízszeres volt. Ép oly bizonyos, hogy előbb a képesség még nagyobb volt, azután pedig fokozatosan hanyatlott. A mi ama század első felét illeti, sok adatunk van, melyekből világosan kitűnik, hogy a gabonaárak még alacsonyabbak voltak. 1522-ben például Lőcsén egy köből buza ára csak 44 drt tett. Ennek mai értéke 1.168 o. é. kr, (a jó pénzt számítom s nem azt, mely épen azon évben hozatott forgalomba s fél annyit ért) s így akkor hat és fél köből (illetve a rossz pénzt véve alapul 13) búzát lehetett annyi pénzen, mint ma, kapni. De mivel akkor egy forint abszolút

értéke 2.65.6 mostani krajczár ¹⁾ volt, a relativ érték vagy tizenhatszor oly nagy volt mint ma. Az akkori olesó világról sok más régi feljegyzésünk is szól. 1535-ben a Fuggerek egy fölterjesztése a bányavárosokról fájdalommal emlékezik vissza a régi jó időkre s a beállott drágaság illusztrálására felhossa, hogy míg előbb 20 véka zabot lehetett egy frton kapni, most ennyi pénzen csak 5—7 véka kapható. ²⁾ Csakugyan észrevehető áremelkedés állott be, mely évtizedről évtizedre fokozódott. E változást a háborús viszonyokon s a gazdasági élet átalakulásain kívül nagyrészt a forgalomban levő pénz folytonos szaporodása, mit a hitel és kereskedelem szükségletei kevésbé igényeltek, főleg azonban a nemes érczek nagy árcsökkenése idézte elő. A XVI. század második felétől kezdve már nagyon érezhető volt az amerikai verseny, mely akkor a nemes érczek terén idézett elő oly mélyenható gazdasági válságot, mint ma a földművelési termékeiben. Az új világ formálisan előzönlötte arannyal-ezüsttel Európát s így fokozatos értékdevalvatiót idézett elő, melytől Magyarország sem maradhatott megkímélve. Hatásai az arany-ezüst pénz abszolút értékének csökkenésében s ezzel párhuzamosan a terményárak emelkedésében nyilatkoztak. Annyi nemes érczért a melyen előbb négy-öt köböl gabonát lehetett kapni, utóbb már csak három, azután két köblöt adtak. Így a termények árának emelkedésével egyre jobban csökkent a pénzben rejlő vásárlási képesség. Hogyan alakult az a XVI. század második felében, már láttuk. Akkor valami tizszer oly nagy volt, mint ma. Előbb azonban még nagyobb, utóbb egyre csekélyebb lett az. Nagyon hosszúra nyulnának fejtegetéseim, ha minden ide vonatkozó adatot közölni akarnék. A viszonyokat kellően megvilágítja a buzaárak egymással szembe állítása a következő években, mindig normális termést és árakat feltételezve.

1522	egy köböl 44 dr
1551—99	» » 67 »
1600—1625	» » 100 »

Itt tehát a buza árának időszakonként mintegy 14—50°/_o-kal való emelkedése észlelhető s ez alapon elmondhatni, hogy a

¹⁾ Belházy János ur közlései szerint.

²⁾ Schmidt Berggesetze I. Péch Bányászat története I. 159. más számokat ad.

mohácsi vész idején egy magyar forintban valami *tizenötször*, 1530 után *tizenkétszer*, 1550 után *tízszor* és 1600 után *hét-nyolcszor*, a XVII. század második felében *hatszor* oly nagy vásárlási képesség rejtett, mint egy mai osztrák forintban. Ennek megfelelően, mikor egy magyar forintot említünk, mindig szem előtt tarthatjuk, hogy abszolút és relatív értékére vagyis vásárlási képességére nézve megfelelt az

1522—30 közt	15 mai forintnak
1530—46	12 » »
1546—1600	10 » »
1600 után	7—8 » »
1650 »	5—6 » »

Tulságos magasra ez érték semmiesetre sincs véve, habár kétségtelen, hogy számításaim, még sok hosszas további kutatást, kiegészítést és felvilágosítást igényelnek. Bizonyára mindezt szintén meghozza az idő. Csakhogy míg ez megtörténik, az én első kísérletemmel kell megelégednünk. Némi tájékozást kétségkívül nyújtanak s megkönnyítik azon gazdasági viszonyok és állapotok megértését, melyekről immár bővebben akarok szólni.

Szepes vármegye közgazdasági viszonyai.

Irta

Sváby Frigyes.

(Fölolvastatott az Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottságának április hó 29-én tartott ülésén.)

Szepes vármegye, — hazánk e hegyes, völgyes és sok tekintetben érdekes vidéke, eredetileg több, s politikailag egymástól független alkatrészből állott, melyek a mai 3636 □ kilométer kiterjedésű megyévé csak idővel egyesültek.

A kis megyének is nevezett, külön törvényhatóságot képezett *X. lándzsások széke*, 1801-ben egyesítettett a vármegyével; a *XVI. szepesi városok kerülete*, úgy mint a két szintén független *szabad királyi város* pedig, csak 1876-ban olvasztatott a megyébe.

Az így végleg alakult megye nem csak közigazgatási tekintetben, de közgazdaságilag és társadalmilag is határozott egységet képez. Eltekintve az elég szabatos geographiai határoktól, a termelési és gazdasági viszonyok, ha sok tekintetben rokonok is a szomszéd vidékéivel, sokban eltérnek egymástól. — Liptó és Gömör vármegyében a lakosság minden rétegeiben más-más a nép faja és szelleme, meg mások a termelési viszonyok és a megélhetés feltételei is. Legtöbb hasonlatosságot találunk még, leginkább mezőgazdaság tekintetében, a szomszédos Sáros megye viszonyaival, de nem társadalmi rétegezés dolgában, — minthogy e tekintetben megint nagy különbség van köztünk már azon egy körülménynél fogva is, hogy míg Szepesnek számos elszórt városa, tehát polgári eleme is van, — addig Sáros ez utóbbit érezhetőn nélkülözi.

Földrajzi helyzet.

Szepes határai nem mutatnak egyszerű, egyenes irányokat, kivéve az *éjszakit*, mely részben Galiczia felé, a Bialka patak torkolatáig, az ország határát képező Dunajecz folyó által, — részint Ujbéla községnél mesterséges határvonal által, — részint a Dunajecz híres áttörésével a Pienini mészsíklás hegy-

gerinczen át, és végre keleti pontján a mnisek-leszniczi hegyhát által képeztetik. — A *nyugoti*, Galiczia felé eső határ egy részét a »Halastóból« kifolyó, kristály tiszta, és granit görgetegen folyó Bialka patak, továbbá Liptó felé a Táttra gerinczének egy része és a Fekete-Vág völgye képezi. A *déli* leghosszabb és legszabálytalanabb — megyénket Gömör és Abauj-Toronától elválasztó — határvonal a Vág völgyéből felhúzódik a Királyhegy egy 1557 m. magas előhegyére; azután kis részben a Gölnicz pataka, továbbá a Hola hegytől húzódó hegyhátak által képeztetik. *Keleten* a braniszkói és lubló-jankoveczi hegycsoportok főgerincei által választatik el Sáros megyétől, és a hol keleten kicsi részben szintén Galicziával határos, ott e határt Mnisek mellett a Poprád folyó képezi.

A megye az ország leghegyesebb vidékeihez számitható, a központi Táttra csúcsai egész 2663 m. magasságig (gerlachfalvi csúcs) emelkednek, és területe egész alapzatának oly nagy tengerfeletti magassága van, hogy még ott is csak 288 méterre száll alá, hol a Gölnicz szakad a Hernádba, s a tengerfeletti magasság legkisebb, míg fővölgyeinek tenger színfeletti magassága 400—900 méter között változik. A megyénkben jellemzetesen délnyugotról éjszak-kelet felé húzódó kisebb nagyobb hegylánczok kúpjai pedig nagyrészt 1000—1200 m. magasságot érnek el, és a geologiai formatiók nagy változatosságát mutatják.

A »Táttra« óriás granittömbje, a »Magura« és a »Lőcse-Lublói« csoport eocén homokköve, — a déli és keleti hegylánczok őspalai és mezozóikus mészkőrétegei, melyek mind ugyanazon hegyalkotó erőnek köszönik létüket, magasságuk, rétegeik lejtősege, és anyagukra nézve is, az észlelhető tűnemények véghetetlen változatai által kötik le figyelmünket.

A Szepeességnek összes vizei három főfolyó által három völgyben gyűjtetnek egybe. A *Dunajecz*, mely medenczéjével a Galicziában fekvő erdőhegységeket a Táttra magas hegységétől választja el, nekünk csak határfolyó s a Táttra egész éjszaki lejtőjének patakjait veszi magába. A *Poprád* tekinthető megyénk centrális és főfolyójának, és a déli lejtők patakjainak legtöbbszörét veszi magába, végül számos patakot vesz föl mind éjszakáról, mind délről a *Hernád* völgye, mely nem egységes alkotásu, de inkább több egymáshoz fűződő völgy-katlanból áll. E két

utóbbi folyam iránya képviseli, »vizrendszerünket,« melynek víz választéka Felső-Sunyava helységben, és a hozeleczzi fensíkon oly meglepő határozottsággal lép fel, hogy az utóbbi helyen álló úrilak tetőjének egyik oldala ereszeről az eső víz a Poprádba, és azzal együtt a Kárpátokon áttörve, miután a Dunajeczczel egyesült, a Visztulába, s innen a keleti tengerbe folyik, — míg a másik ereszen lefolyó cseppek már a Hernád felé tartanak, hogy azzal a Tisza útján a fekete tengerbe folyjanak.

Mielőtt a Dunajecz a pienini hegyek közé szorúl, Fridmann mellett még hazánkban is egy szép völgyet képez, mely azonban kavicsos voltánál fogva kevésbé termékeny, mint a Poprád városánál kiszélesbülő jelentékeny és szép Poprádvölgye, mely Késmárkon alul mind inkább kiterjedvén, a Magura által határolt ritka szépségű, és televény földénél fogva termékeny, majd 10 km. széles fensík-félévé alakúl. Ez, úgy mint az Igló-Sünegh, és Olaszi mellett legszelesebb, megyénkben legmélyebben fekvő Hernád völgye, lakosságunk legnagyobb részének nyújtja a megélhetésére szolgáló termőföldet, miért is valamennyi miveltebb városunk és legvirágzóbb falvaink vagy a Poprád, vagy a Hernád völgyeiben terülnek el, míg a hegyekre vagy szűkebb mellékvölgyekbe szorult más lakosaink többnyire az elmaradottság jeleit mutatják.

A sok hegység és a terület általános emelkedése okozza a szepesi éghajlat zord és felette rideg voltát, mely még a termékenyebb völgyi talajok megművelését sem teszi valami nagyon dúsan jövedelmezővé, míg a magas hegyeken fekvő némely határok szántóföldjei már oly szegények, hogy az aratás gyakran alig adja vissza a vető-magot. Vannak dülők, melyeken még az árpa is csak kivételesen érik meg kalászában. Ily hegyi falvakban, a hol az évi átlagos hőmérsék alig közelíti meg a 6° Celsiust, az időjárás szélsőségei — nyárbán a tikkasztó hőség, télen a dermesztő hideg — nagyok és a tavaszi és őszi szélviharok borzasztók. A hol a lakás és táplalkozás szegényes és elégtelen, ott a létért való küzdelem vajmi nehéz, s nem lehet csodálni, hogy a hegyek között szegény és elmaradott népet találunk.

Népesség és nemzetiségek.

E kies, újabb időben idegenek által sokat látogatott vármegyének lakossága az 1881-ik népszámlálás szerint 172,882

lélek volt, mely szám, ha a mind jobban terjedő kivándorlás nem módosítaná különben az eredményt, a népmozgalmi legújabb adatok alapján a természetes szaporodás folytán már 177,567-re volna tehető. E lakosság 66 $\frac{1}{6}$ -ja tót-ruthén, 29 $\frac{1}{6}$ -ja több fajú német, valamivel több a 2 $\frac{1}{6}$ -nál magyar. Ezen utóbbiak csupán a megye értelmiségéből kerülnek ki, minthogy magyar ajkú község egy sincs a megye területén, mind a mellett nincs széles e hazában nép, melynek hazafias érzelmeihez kevesebb gyanu férne, mint a szepesi tót és németéhez. - Nyoma sem létezik itt valami pánszláv vagy más hazaellenes mozgalomnak, buzgó és lelkes magyarnak tartja és vallja magát minden egyes szepesi, akár tót, akár német.

Nem képzeljük, hogy a népiskolában kötelezőleg behozott magyar oktatás a falusi nép magyarosodására bármi csekély befolyással lenne, ezen eredmény csak magyar lakta vidékek *határain* lévén remélhető. De a nyelv megösmertetésével falusi népünk a magyar szellemmel és magyar állameszmével mind jobban rokonszenvezni tanul. A városok iskolái inkább állanak a magyarosodás hatása alatt; ezek növendékei a magyar közép iskolákba kerülven, azok oktatásának sikeresebb elsajátítására képeztetnek, s minthogy számos, iparos kereseti ágakra készülő ifjú, polgári iskolák hiányában, a helybeli vagy közel szomszédos középtanodák alsóbb osztályait látogatja, ott majdnem tökéletesen megtanul magyarul. Sokan ismét a magyar alfölddel divó gyermekcsereviszony folytán tanulnak meg magyarul. A magyar nyelv ösmerete, sőt annak a családban való használata évről-évre szélesebb körökben terjed, és pedig fölülről lefelé, a társadalom különböző rétegei szerint. Az u. n. értelmiséget nyelvre nézve máris nagyobbára magyarnak mondhatni s nincs az újabb nemzedékben kereskedő, alig jobbmódu iparos, ki manapság hazai nyelvünket már szóban és írásban nem birná. A magyarosodás ügyének nagy lendületet adand a jövőben a szerencsés tapintattal Lőcsén fölállított állami felsőbb leánytanoda, mely, közvetlenül ugyan szintén csak a középrendre hat, de a leendő anya által bizton fogja a családot magyarosíthatni. meg lehetünk győződve, hogy már a legközelebbi 1890-ik népszámlálás is a szépségi magyarság számában tetemes szaporodást fog kitüntetni.

Mig a magyar elem tért hódít, láthatólag sőt rohamo-

san száll alá a szepesi németek abszolút és relatív száma, és sajnos, hogy ez eddigelé kizárólag csak is a tótok előnyére történt. A Hernád és Poprád alsó völgyeiben fekvő némely városok és falvak, melyek még egy félszázad előtt tiszta német lakossággal bírtak, most vagy nagy részben, vagy egészen tótok által lakvák. Minthogy a németek eltótosodása itt mindig a katolikusokon kezdődik, mint azt a XVII-ik század ellenreformációjának története is bizonyítja, e tünemény következményeként észlelhetni, hogy a németekkel a protestánsok száma is párhuzamosan fogy. E megfogyásnak több oka van. Így a tót nép szívósabb és szaporább, míg ellenben a németek, sajnos, a *két-gyermek* rendszer hiveihez tartoznak; míg oly német család, melynek 4–6 gyermeke van, nagyon is ritkán akad, addig a kevésbé számító tótoknál gyakran találkozunk még ennél is sokkal nagyobb gyermek-áldással. Ha a kivándorlás és a nagy gyermek halandóság nem állaná útját, a tótság még jobban fölszaporodnék a megyében. A németek lassankénti eltűnésének egy további oka, hogy módosabbjaik gyermekeiket nagy előszeretettel tudományos pályáknak szentelik, minek következtében a pappá, hivatalnokká, vagy ügyvéddé lett családtag megélhetésének keresésére idegen vidékre utaltatik. A mindig gyengülő német elem így az öt mindenünnen környező tót szomszéd által, ki nem szívesen és nehezen sajátítja el a német nyelvet mindinkább kiszoríttatik helyéből, illetőleg felszivatik általa. Ezen processus szemeink alatt és oly gyorsan történik, hogy nem hisszük távollevőnek azon időt, midőn a századokon át helyüket jól betöltő szepesi németek végkép eltűnnek, a mi pedig hazánkra semmikép sem lesz hasznos, mert nem csak tevékeny és életrevaló szorgalmas népfajt veszít benne, de elveszti alkományának s magyar nemzetiségének mindenkor megbízható, és itt a merő tótság között kétszeresen fontos hű őrét.

Földmivelés és kivándorlás.

A megye férfi lakosságának 35 százaléka kizárólag a mezőgazdaság és az azzal többé-kevésbbé szorosan összekötött kereseti ágak után él. Hagyományos régi szokás nálunk, hogy még a kereskedő, iparos és kis hivatalnok is, legszívesebben szántóföldek megszerzésére fordítja megtakarított fillérjeit; sőt, ha nincs módjában akármily kis földbirtokot tulaj-

donjogilag szerezni, akkor legalább bérel a nagyon földarabolt földekből egyet-kettőt, hogy azokat, többnyire sajátkezüleg, gondosan megművelvén, rajtuk a házi szükségletére szolgáló burgonyáját termelje. Elképzelhető tehát, hogy lakosságunk tulnyomó részének jóléte szoros összefüggésben áll a földmiveléssel és annak sikeres, vagy hanyatló voltával; ez tehát népünk fő, és első sorban tárgyalandó foglalkozása és keresetforrása.

Megyénk összes <i>termőterülete</i>	608,469	katasztrális hold,
s ebből szántóföld	207,840	
rét	71,139	
legelő	51,927	
kert	2,801	
erdő	274,762	
összesen	608,469	k. hold
ehez járul még	43,177	» »
terméketlen, és ezen összes terület	272,749	parcellára földarabolva, 39080 tulajdonos kezén áll.

Ezen klimánknál és szegényes talajánál fogva nem dús termésű -- de birtokosai által gondosan művelt szepesi földterület, hajdanta jól fizette a reá fordított munkát, most azonban a közgazdaság többi ágainak hanyatlásával a mezőgazdaság, úgy mint mindenütt, mi nálunk is nehéz válságos idöket él. Sőt a pangás általános okai mellett még egynehány, csak is a Szepes-ségen előforduló speciális hátrányos körülmény is érezteti hatását. Ezek elsejeül, bármily paradoxnak is tűnjék fel állításom mégis az országos vasuti hálózat kiépítését és vidékünknek abba való bevonatását vélem tekinthetőnek.

A vasuti közlekedés és olcsó szállítás megfosztotta ugyanis gazdáinkat terményeik ez előtt mindég magasabb árának előnyétől. Megyénk -- mint importáló vidék -- azelőtt mindig magasabb gabona-áraknak örvendett, annnyival volt t. i. itt egy mérő gabona drágább, a mennyibe annak Kassáról vagy Miskolczról való ide szállítása került; most azonban az alföldnek terményei oly olcsón jutnak hozzánk, hogy piaczaikon az árak jóval alacsonyabbak a budapesti tőzsde jegyzésénél, s így gazdánk az öt rosz terméseért kárpótló praemiumot és e részbeni fölényét is elvesztette az alföld gazdájával szemben -- épen most, midőn az alacsony árak a termelési költségeknek is alig felelnek meg.

Egy további, a szepességi mezőgazdasági fejlődésre kiható körülmény a kereseti viszonyoknak gyökeres átalakulásában rejlik. Azelőtt a városok lakossága tulnyomóan, majd nem kizárólag, iparral foglalkozott, nevezetesen kézművességgel; az utolsó évtizedekben azonban a főleg külföldi gyári ipar hatalmas versenye következtében, a legtöbb kézművesség megszűnt jövedelmező keresetnek lenni; ez maga után vonta a városi *törpe mezőgazdaságok* nagy mértékben való elterjedését, mert az előbbeni kézművesek, nem találván többé mesterségök folytatásában a megélhetés feltételeit de más iparszerű foglalkozást sem, — legnagyobb részt kénytelenek voltak munkásságukat öröklött vagy kibérelt apró föld parcelláik megművelésére fordítani, minnek következménye egyideig a városi ingatlanoknak abnormis, és azért egészségtelennek mondható áremelkedése volt, miglen az utolsó lustrumban a nagy mezőgazdasági válság következtében ismét reactio nem állott be. Ehez járult még a bányaiparnak, a vas- és fém-termelésnek majdnem teljes pangása, mely a megyebeli lakosság fogyasztási képességének hanyatlását, — és a kivándorlási hajlam növekedését idézte elő. Az ezen körülményekből kifolyó általános elszegényedés a gazdasági felszerelések sok esetben elkerülhetetlen liquidatióját okozta. Ennek folytán a birtokok rövid lejáratu időtartamokra való bérbeadása mind gyakoribb lett. Alig szükséges pedig hangsúlyoznunk, hogy az ilyféle, itt divó, 3—6 évi bérbeadás, a lehető legrosszabb rendszer, mely mellett az amúgy is szegény talaj teljes kimerülése alig kerülhető el. — Mind ezen és a mindenütt érvényesülő más mostoha körülmények nagyon megmagyarázzák, hogy az általános mezőgazdasági válság, valamennyi súlyos és rontó következményeivel, a Szepességen még érezhetőbbé vált.

Állattenyésztés. Legközvetlenebb kifejezést talál ez állítás már a házi állatok létszámának valóban ijesztő mérvű alábbszállásában. Még 1858-ban 4.43 ló, 23.63 szarvasmarha, 26.98 juh és 11.44 sertés esett egy négyszög kilometer területre; de 1884-ben már csak 3.32, — 15.07, — 25.33 — és 6.62, mi százalékokban kifejezve — a lovaknál 25.05, a szarvasmarháknál 31.99, a juhoknál 6.11 és a sertéseknél 42.15 százalék kevésbülésnek felel meg.

Minthogy pedig elismert tény, hogy valamely vidék deprecitatiojából mindig és mindenkor annak mezőgazdasági hanyatlására is következtethetünk, nem meglepő, ha hasonló következtetéshez jutunk a Szepességet illetőleg is, melynek népmozgalmi statistikája sem nyújt pedig valami nagyon kedvező eredményt, s melynek lakossága végre a számok szerint biztosan nem ösmert, de mindinkább terjedő kivándorlás által is folyton apad.

Kivándorlás. Az ujabban Amerikába vándorlottak nagy számának van különben a mellett, hogy a mezőgazdasági cselédek és munkások bérei a folyton növekedő kiköltözés következtetésben szertelenül és helyi viszonyainkkal arányban nem álló módon emelkedtek, egy kedvező, a birtokár-hanyatlását ellensúlyozó következménye is. Ezekre tehető már megyénk fiainak azon, napról-napra még szaporodó száma, kik tengeren túl keresik az itthon, Szepesben, kérdésessé lett megélhetést. De azok, kik kivándorolnak, főkép a nemiparosok közül, kik most mint napszámosok, a pensylvániai bányákban keresik kenyerüket, nagy részt azon szándékkal keltek útra, hogy megtakarított pár száz forinttal mentül rövidebb idő múlva ismét hazatérjenek. Ugy is tesznek. Erősen, kimerülésig dolgoznak, s mi fő: az itthon pusztító iszakkosságtól tartózkodnak, s egy-két esztendő múlva visszatérve, a magukkal hozott, vagy előbb is haza küldött tőkét adósságaik törlesztésére és telkek vásárlására fordítják.

A posta-hivatalok által szolgáltatott adatok szerint 1887-ben csak a posta útján és declarált küldeményekben 901,324 frt 79 kr. érkezett Amerikából Szepes vármegyébe. Hát a visszatérők közül még hányan hozhattak, és mennyi pénzt magukkal! E tekintélyes pénzösszegek, nem csak a különbeni általános elszegényedés ellensúlyát képezték, de nagy befolyással voltak az ingatlanok áraira is, melyek pedig a gazdasági válság befolyása alatt, mielőtt még az amerikai pénz hatását éreztetheték, oly annyira süllyedtek, hogy voltak helységek, melyekben egy nyolczad telek végrehajtási árverésen 50 frton kelt el, holott most ugyanaz a telek 800 frton is alig volna kapható.

Birtok ára. A kivándorlás következtében beállott tökegyűjtés akadályozta, legalább a paraszt birtoknak további árleszállását,

sőt még áremelkedést is idézett elő. De nem áll ez a parasztbirtokon kívül az úgynevezett nemesi birtokra, de még a városi földekre nézve sem, mert ezek vevőjéül a mindég csak falujába visszakivánczoló amerikai kis tőkepénzes nem lép fel — ő csak szülőfalujának bármi szegényes határában akar földmivelő birtokos lenni. És azért az általános, ismert közgazdasági viszonyokból eredő árcsökkenés ujabban a Szepességen is nagyon érezhetővé lett, s habár itt, még az egyes községek határain belől is, az e részben való különbözetek oly jelentékenyek, hogy csak megközelítőleg sem lehet egy általánosan érvényes árról beszélni, mégis joggal állíthatni, hogy az utolsó öt év óta a nagyobb földbirtokok és városi szántóföldek ára legalább 25 százalékkal szállott alá.

Még inkább alászállottak az ilyen birtokok hasznobérei. Még a 60 és még 70-es években is, nem tartozott a ritka kivételekhez, hogy a városok egyes kedvezően fekvő jó szántóföldjei, holdanként 20—30 frtért voltak — legalább egyenként, — bérbeadhatók, és hogy nemesi összesített jószágokért nagyon szívesen fizettek holdanként 10—12 frt évi bért, — sőt többet is. Jelenleg azonban nagyítás nélkül állíthatni, hogy az előbbi bérjövedelemnek alig 60% érhető el.

Munkabér. A mezőgazdasági cselédek és napszámosok bérei, a minálunk is mind gyakrabban elterjedt gépek alkalmazása daczára, tetemesen emelkedtek az utolsó évtizedekben, mit szintén legkivált a kivándorlás magyaráz meg. Ma egy gazdasági cseléd bére, beleértve természetbeli jövedékeit, átlag 160 forintra, a napszám férfinál 70, nőnél pedig 40 krra tehető.

A birtokviszonyok falu helyen, eltekintve az előbb említett városi törpe gazdaságoktól, elég kedvezőknek mondhatók, mert a mint latifundiumok — három négy uradalom kivételével — alig léteznek a megyében, úgy a parasztbirtoknak egy nyolczad telken alóli felosztása is ritkábban történik és a kisbirtok minimuma 10—12 holdra, a középbirtoknál a maximum pedig 100—300 holdra (szántó és rét) tehető, miután 500 holdat meghaladó mezőgazdasági terület egy községben és egy tulajdonos kezén, csak kivételesen fordul elő.

Gazdasági rendszer. Faluhelyen és a volt urbéreszek közt, kik közös erdő és legelő területtel birnak, valamint a városokban — k véve azokat, hol más megállapodás jött létre —

az ugar rendszer divik; a váltó-gazdaság a viszonyokhoz képest váltakozó váltó-forgással csak ritka helyütt és következetesen az egész areára, ritkán van alkalmazva. Jóllehet meggyénk mezőgazdasági viszonyai is mindinkább kedvezőtlenebbekké válnak s a földtermények árának nagymértvű csökkenése ma holnap alig térítheti meg a termelésökre fordított költségeket és földjáradék czimén tulajdonosának épen alig juttat valamit, nem tagadhatni, hogy úgy közép mint kisbirtokosainknál, a belterjes és észszerű gazdálkodásnak nem egy haladást mutató jelensége észlelhető; még a paraszt gazdaságoknál is, a földnek bő trágyázására törekednek. Néha már mesterséges trágyát is alkalmaznak, takarmány-füvet termelnek, idegen vetőmagokkal tesznek kísérleteket, sőt néhol többen együtt kis gazdasági gépeket is vesznek. E tekintetben elismeréssel kell kiemelnünk a főkép német helyeken létező »gazdasági casinókat«, melyek úgy mint a megyei gazdasági egyesület, tenyész-állatok behozatala, gépekkel és vetőmagokkal való kísérletek által nem egy esetben uttörői a hasznos újításoknak.

Előhaladás tapasztalható névszerint a számban bár megfogyott, de fajban nemesbült marhaállomány körül. A megyében levő fedező állomások a lótenyésztésre már is látható kedvező befolyást gyakoroltak, és német parasztjainknál kiváló lovakat lehet találni. Az algäui és kuhlandi tenyész-állatok behozatala szarvasmarhánk fajértékét napról-napra emeli; ugyanaz mondható sertés-állományunkról, és még az újabban kevésbé gondozott juhtenyésztésről is.

De mind a mellett vannak megyénknek egyes tájai, úgy mint az elmaradt és szegény Magura vidéke, melyek a műveltebb vidékeken észlelt ez előrehaladás legcsekélyebb nyomait sem mutatják fel, hol a földművelést épen oly kezdetleges módon üzik, mint ezelőtt száz esztendővel, s a marhatenyésztésen alapuló gazdálkodás ugyanazon satnya és elkorcsosodott állatokkal történik, mint történt régente.

A szepesi gazdaságok főtermelése burgonyára van alapítva, azért a szepesi gazdára nézve életkérdés, termelt burgonyájának a szeszfőzdében előnyös értékesítést biztosítani, és egész jövője attól függ, mennyiben fogja az új szeszadótörvény a hozzá fűzött várakozásokat megvalósítani, mert gazdaságaink nem nélkülözhe-

tik a szeszfőzdekadta takarmány- és trágyatöbbletet: azok nélkül gazdaságaink legnagyobb része észszerűen épen nem, és alig volna tovább folytatható; az amúgy is sovány talaj végki-merítése oly gyorsan és bizton állana be, hogy gazdaságaink egy része, ha a túltermelés okozta alacsony termény-árak nem javulnak, talán parlagon is maradna.

Gazdáink eddig nem lelték módját, a gazdasági mellék-ipar gyanánt folytatott szeszfőzést valami más iparral, vagy termelési ággal helyettesíteni. A szintén burgonya-termelésen alapuló keményítő-gyártás, melyre megyénkben három burgonya-keményítő gyár szolgál, a mezőgazdaságtól függetlenül és gyárilag üzetik, sőt még hulladékait sem értékesítik hizlalásra. Minthogy pedig gabonáink hozadéka magban mindig rosszul fizető, szükséges volna jövedelmezőbb termelési ágak után nézni. A Szepességen valaha számot tevő lentermelés újabban tetemesen alábbszállott, és kiterjedésre és fontosságra nézve jelentőségét egészen elveszítette.

Egy speciális szepesi produktum az itt jól termő borsó, melynek híre is van, de mely csak kis mennyiségben termelhető, miután nagyobb mennyisége már nem értékesíthető oly könnyen. Kitünő hegyi-legelőink mellett többezt ígérhetne a *tejgazdaság*, ha a népesedés csökkenése, valamint a legtöbb keresetforrás megszűntével beállott consumképesség tetemes apadása a tej értékesítésének útjában nem állana. Nem emelte ezt eddigelé a kárpáti fürdő- és nyaraló helyeken megélénkült idegen forgalom sem, mivel az idény legfeljebb 6 nyári hétre szorítkozván, rendes tejgazdaságok létesítésének alapúl sem szolgálhat. Ilyenek legfeljebb néhány helyi központ környékén léteznek, így első sorban Lőcse és Igló városok körül, a hol katonák és hivatalnokok tetemes fogyasztó közönséget adnak. A városi központtól távolabb eső némely gazdaságok birtokosai újabban a tejnek sajtkészítés által való értékesítését kísérelték meg, de szintén nem valami fényes sikerrel, minthogy terményeik a svajczi és hollandi hirneves árúkkal szemben csak nagyon alacsony árak mellett versenyezhetnek.

Sokkal kedvezőbb eredményt mutathat fel a minálunk régi idők óta készített, és most épen már nagy hirnek örvendő *juhsajt*, mely a juh-tenyésztés jövedelmének tetemes részét szolgál-

tatja. Mondhatni, hogy a lipthói sajt neve alatt kereskedelembe jövő terményünk ujabban dominálja a piacot, és sikerrel kiállja bármely felföldi más vidék terményével a versenyt.

Ha már most a mezőgazdasági állapotainkról és birtokosaink viszonyairól elmondott egyes részleteket egy képbe foglaljuk, látjuk, hogy megyénknek a földművelés után élő lakossága szintén küzd azon válsággal, mely az ó-világ valamennyi gazdáira nehezedik, de küzd azonfelül még azon mostoha viszonyokkal is, melyek zord éghajlatunk és szegényes talajunkból folynak. Népünket vas szorgalma, szívós kitartása, kevés igénye, és részben értelmisége képesítik csak e nehéz küzdelemben, úgy a hogy, megállani. Ott, a hol megélhetése épen lehetetlen, segít nyomorán az Amerikába való kivándorlás, honnan legtöbb esetben megint bizton még pénzzel is visszatér, hogy ősei drága földjének további műveléséhez lásson. De a magával hozott pénzen felül még tapasztalokkal is gazdagítva, tágasabb eszmekörrel tér haza. Nem egy helyütt láthatni, hogy az észszerűbben mivelt földet világot látott ember szántja, veti. Mindezeknél fogva a kivándorlás — igénytelen nézetem szerint

nem is megakadályozandó baj, de természetes folyamánya az itteni közigazdasági viszonyoknak, melyek következtében a lakosság azon része, mely itt munkára, keresetre nem talál, másutt keresi megélhetése lehetőségét, minthogy pedig ezek idővel majd mind visszatérnek, az egész áramlat nem károsnak, de inkább előnyösnek mondható.

Erdőgazdaság.

Közigazdasági viszonyainknak fontosságra nézve második tényező gyanánt tekinthetője a tetemes erdőbirtok, mely az összes termőterület 42°/₁₀₀-ját képezi. Hajdanta még több erdők volt, sőt történelmünk első századaiban, területünk legnagyobb része erdőségekből állott, s a betelepített vendégek királyi adománylevelekben elismert legnagyobb érdeméül az erdőirtás említettetik; némely nemes családunk az akkor érdemnek tartott erdőirtás jelképére visszavezethető, egy fát gyökerestől kiragadó, vad embert használ mai napig czimerében.

Azóta nagyot változtak az idők és viszonyok. Az akkor egészen értéktelen erdő, mely kénytelenítve az eke alá való földnek

engedett helyet, most a birtok legértékesebb része lett, és mentül kevésbé fizeti a szántóföld a reá fordított munkát, annál szebb és dúsabb jövedelmet biztosít az észszerűleg kezelt erdő, melynek értékesíthetése az egyedüli gazdasági ág, mely vasutaink megnyitásával előnyösen emelkedett. Míg azelőtt a letarolható erdők vágható fája, mely pedig a legszebb haszonfát adta volna, csak a vasgyárak és kohók szükségletére mint tüzelőfa volt olcsón eladható, — addig most — igaz nagyon megfogyott — szálfaink a számos gőzfűrészmalom által itt dolgoztatnak fel kivitelre, és jó fekvésű, a kifuvározást könnyen eszközölhető pagonyokban, nem ritka eset, hogy a haszonfa köb méterje 6 frttal is értékesíthető. Ha tehát erdőgazdaságunk jobb volna, ha faállományunk már régibb időkben túl nem vágatott volna, ha a minálunk nagyon hosszú időre terjedő fordákra kellő tekintettel volnánk, ha továbbá beerdősítésre és csemetekertek felállítására kellő gond fordíttatnék, s ha végre az erdőtörvény szigorúan kezeltetnék — akkor szép erdeink a mostani nagy kereslet mellett az elért hozadékoknál jóval nagyobb jövedelmet is adhatnának. Erdeink átlagos jövedelme a kataszteri becslés szerint, holdanként 74 kr-ra van téve, de szavahihető szakemberektől tudjuk, hogy kedvező fekvésű erdőknél, a letarolt faállományért holdanként 600 frtot is fizettek, — mi 80 éves fordá mellett és az állabok kihasználásának folytonosságát feltételezve, 7 frt 50 krnyi évi hozadéknak felelne meg. Ez eredmények — ismétlem — csak kedvező fekvésű és kellő közlekedési eszközök mellett érhetők el, de ezek hijában is szép jövedelmet biztosít minálunk a kitünő anyagot szolgáltató erdő, melynek megművelése, ha a talaj egyszer be van erdősítve, úgy szólván semmibe sem kerül, sőt a minálunk könnyen kihasználható legelőjéből éveken át még tekintélyes mellékjövedelmet is ad.

Sajnos, hogy vármegyénk erdei, az észszerű gazdálkodás igényeinek alig felelnek meg valahol.

A szepes-megyei erdőterületből 87535 hold községek tulajdonát képezi; Igló városa 12,766, és Lőcse 10,050 holddal áll a községi birtokosok élén, közbirtokosságok és volt urbéresékek birnak 29105, egyházitestületek és személyek 26384, magán birtokosok pedig 89698 holdat, mely utóbbi birtokból megint 55977 hold oly kisebb birtokosok kezén áll, kik 1000 holdon alól, sőt néha

csak 1—50 holdig birnak. A többi erdőség az állam, közalapítványok, hitbizományok, és részvénytársulatok tulajdonát képezi.

A kisebb községek és volt urbéreszek kezén levő erdők mutatják a legszomorítóbb állapotokat. Ezek még az 1879-ki erdőtörvény életbeléptetését megelőzőt időszakban *szállalási* kihasználás által pusztítottak, és a hol megmaradt is valami, ott az állabok korosztályai minden szabályszerűséget nélkülöznek. Sok helyütt, silány legelő nyerhetése czéljából, az egész erdő kiirtatott, mely irtási vandalizmus gyakran azáltal indokoltatott, hogy az urbéreszek az összesítésnél legelőjük illendősége fejében szálas erdőket kaptak, melyeket, legelőképen való használat okáért, kiirtani siettek. E bajokon csak a rendszeres üzemtervek következetes betartása és az erdőtörvény szigorú alkalmazása lesz hivatva segíteni, mihez azonban sok idő, az átmeneti fordá egész leforgása lesz szükséges.

Az kisebb magánbirtokosok erdeinek nagyobb része szintén ki van pusztítva. Ennek oka a birtokosok gazdasági hanyatlásában rejlik, kik ez utolsó jövedelmi forrásból merítik fenntartásuk eszközeit, fájdalom, oly módon, hogy a tőke is megsemmisül. A mind inkább tönkremenő birtokos pedig, ki fájának árával sem segített zilált vagyoni állapotán, nem bir annyi pénzzel hogy az újból való befásításról gondoskodjék, és idővel lemossa az eső és olvadó hó a többnyire sziklás hegyeken fekvő erdőségünk vékony televény rétegét is, és a szegény talaj végkép és örökre odavész.

Szép és jól kezelt erdőknek mondhatók a nagyobb községek erdei, melyek gazdálkodására az 1879-iki 31-ik t.-cz. tagadhatatlanul üdvös hatást gyakorol; továbbá egyes nagyobb birtokosok erdőtestei, melyek között leggondosabban műveltetik és ennél fogva az egész megye területén legkitünőbb karban is van herczeg Hohenlohe 9485 holdnyi javorina-landoki erdeje, mely átvételekor szinte túl volt használva, de melynek befásítására sem költséget, sem fáradságot nem kimélnék, úgy hogy most ez mondható megyénk minta-erdő kezelésének. Kevésbé kielégítő, sőt részben túlhasználás által pusztított, egyenetlen állabokat mutató állapotban vannak nagyobbára az egyházi testületek, és némely hitbizományok erdei is. De minthogy azok ezentúl már szigorúan a jóváhagyott üzemtervek szerint lesznek kezelendők,

e hosszabb időszak után ezeken is látható lesz az erdőtörvénynek üdvös hatása.

Észrevehető káros hatása van, az erdő-törvény által kellőleg nem védett, magán birtokosok kezén levő fiatalabb erdő állagokra, a jól fizető értékesítés egy neme: értem a »tannin« gyártásra keresett *kéreg* eladást, mely arra bírja birtokosainkat, hogy a különben alig fejsze alá való állabokat idő előtt kipusztítsák, mely üzletnek már nem egy 40—50 éves szép fiatal erdő esett áldozatul. A kéreg nyerhetése végett levágtatván a faállomány, ez hasáb fának ölekbe rakatik, és mint silány, tüzelő anyag, másodszor olcsón értékesítettetik.

Megyénk inént tárgyalt erdei legnagyobb részt és vegyest lúcz- és jegenye-fenyőkből állanak, melyek között szórványosan vörös és szurok fenyűk is fordulnak elő; — az utóbbiból találhatni zárt és tiszta állományokat is; ritkábban találni ily zárt állományokat vörösfenyőből. És rika az oly fenyves, mely, eltekintve a ritkább fenyűfa-nemek egyes példányaitól, csak egy fajú fákból állana. Leggyakoribb a vegyes álladék, sőt-előfordulnak minden magasságban még lombos fák is. Egész *lomberdők* azonban csak is a megyének délibb részeiben, mint szép *bükkösök* találhatók. kivéve azon, a havasokig nyúló pagonyokat, melyek fenyveseiktől megfosztatván: és a talaj szegénysége és gondozás hiánya folytán már csak nyomorék *nyírfáknak* adnak létet. Ezen utóbbi állabok kihasználása azután néhol csak is mint *cserje* vágás történhetik mind addig, míg a nyírfák között eleinte egyes, később megint sűrűbb fenyűfa-egyedek nem gyökereznek meg.

Mindezen nagy terjedelmű erdőségek, azonkívül hogy lakosságunknak a kemény és rideg éghajlatunk mellett oly fontos tüzelő anyagát szolgáltatják, (habár a köszén fűtés mindinkább tért foglal, tüzelésre mégis leginkább fa használtatik) a szép szálfák földolgozása által is jövedelmeznek. E célra szolgál a megyénk minden vidéken létező, összesen 14 gőz és 55 kisebb-nagyobb vizerejű fűrészt. Mennyi köbmétert dolgoznak fel ezek évente, arra nézve nincsenek még megközelítőleg sem megbízható adataink, de tény, hogy a könnyebb közlekedés alkalmat szolgáltatott erdeink nagyban való pusztítására. Erdőinknek általánosságában szomorító állapota, a nélkül, hogy föl-

des uraink helyzetén javított volna, legnagyobb részt a fa árának a 70-es évek elején abnormis módon való emelkedésére és az akkori tömeges faeladásokra vezethető vissza.

Akkor taroltattak le legszebb erdő-állományaink, melyek újból való felfásítására semmi gondsem fordított, s akkor történt, hogy a védterületre vagy a topographikus fekvésre való tekintet nélkül, legszebb völgyeink némelyikének meredek oldalai megfosztattak növényzetüktől s most mint kopár sziklák könnyen a Karst sorsára juthatnak.

Bányászat.

Szepes megye hajdani vagyonos voltának egyik főforrását a századok óta folytatott és újabb korig virágzott bányászat és a vele összefüggésben levő iparágak képezték. És ha e fontos termelési szakok legújabbán panganak is, sőt oly válságos helyzetbe jutottak, hogy kérdésessé válik, vajjon lehet-e manapság még Szepesben bányásatról csak szó is, nem lehet ez üzemek nagy fontosságát a multa nézve tagadnunk. Meg van állapítva, hogy még a jelenben is 3592 egyén nyeri a bányászat körül teljesített munkájával mindennapi kenyerét. Ez utóbbi hiteles statisztikai adat már enmagában, de még inkább a bányászatnak a multban való virágzása, elegendőleg fogják igazolni, ha bővebben iparkodom e helyütt azzal fogkozni.

Árpádkori királyaink azon czélzattal telepítettek Szepesbe Németországból behitt vendégeket, hogy a Táttra és mellékhegységeink ásvány-kincseit emeljék és kiaknázzák.

Hogy ezt megtették, tudjuk a történelemből, levéltáraink dúsan reánk maradt adataiból, és még a néhány bánya mellett fenmaradt »salakhányókból« (Schlackenfelder), melyek arra engednek következtetést, hogy még mielőtt közös olvasztó-kohók léteztek volna, az érczek kiválasztása a bányák közelében egész kezdetleges módon történt. Tudjuk, hogy a puskapor feltalálása előtt is — legalább a XIII. század óta — vassal művelték itt a bányákat. Később a XV. században a Thurzók és Fuggerek szereztek érdemeket bányászatunk körül, és leginkább azzal is vetették meg fejedelmi vagyonuknak első alapját. És ha azontúl nincs is más példánk oly óriás nagy vagyonok fölhalmozásáról, szerényebb vagyonok gyűjtéséhez bánya-iparunk folyton

szolgáltatott bő alkalmat, mint azt a Rholl-ok, ujabban Probstnerek és más számosak vagyoni gyarapodása mutatja, úgy hogy mondhatni, miszerint szepességi gazdag embereink vagyonának keletkezése, talán kilencz-tizedben a bánya-iparra vezethető vissza. És mert a bánya jövedelem számtalan kis részletekre oszlott, és egykor alig volt ember, a ki — úgy mint ma valami sorsjegy birtokára — egy bánya-részlet szerzésére nem törekedett volna, az apró részletekben kijáró osztalékok aránylag a közvagyonosodást is gyarapították.

Bányáink vagy a kincstár vagy bányatársulatok kezén voltak, utóbbiak már régebben a gömöri és abaujvári bányatársulatokkal együtt, a felső-magyarországi bányapolgárság nevén, hatalmassá lett egyesületté alakultak. (Megjegyzendő, hogy a számadatok mindenkor a »bányapolgárság«-hoz tartozó egyes gömöri és abaujvári bányákra is vonatkoznak.) Ez egyesület állított századunk elején közös olvasztó hutákat, melyekben az egyesület bányáiban termelt érczek feldolgoztattak, a haszon az olvasztás költségeinek levonása után, a beváltó bányatársulatok között terményeik arányában felosztott.

Szepesmegye bányászata, a szerint a mint különféle érczek termelésére volt irányozva, négy külön termelési ágra oszlott; miveltek ugyanis a) *sárga ércz* és *fakond*, b) *vas*, c) *kénkorand* és d) *antimon* (dárdány) bányákat; azonfelül dúsan adtak a feltárt fakond ércz-telére *ezüstöt* is, és előfordult nem ritkán *higany* is, mely utóbbinak jelenlétét azonban csak 1840. óta ismerik, a mikor annak a más érczektől való elválasztását az óvzi kincstári hutta eszközölte.

Mily kiterjedésű és eredménydús volt a sárga ércz és fakond, meg az ezzel járó említett más fémek termelésére irányzott bányamivelés, mutatja már azon egy körülmény, hogy míg azelőtt 5 olvasztó huta állott üzemben, most már csak az egyetlen bányapolgársági Istvánhuta folytatja üzemét, ez is félbeszakításokkal. A legtöbb bánya vagy egészen fölhagyatott, vagy csak időzőleg munkáltatik meg. Ujabb eredetű nálunk a vaskőbányák művelése, mely a kassa-oderbergi pálya megnyitásával nagy lendületet vett, a midőn kitűnő *vaspát* és *barna vaskő* érczeinket a külföldre vitték; de később, a vaskő árának alább szállásával, ez ág is pangásnak indult. Most csak kivételesen szállítanak

még pörkölt vaspátot a külföldre. Jelenleg ez érczetek leginkább Albrecht főherczeg, és az »osztrák-magyar kohótársulat« birtokába ment vasbányaiban, úgymint a krompachi részvénytársaság és néhány magánosok bányáiban ássák.

A szomolnoki és svedléri bányákban kis mennyiségben előforduló *antimon* mint nyers és színantimon (*Antimonium crudum* et *Regulus*) jött kereskedésbe, de ezen hajdan virágzó bányászati ág most szintén szünetel.

Megyénk ma egyedül virágzónak mondható bányászata a *kénkovand* nyerése, mely a hatalmas szomolnoki kovand-tömbben nagy mennyiségben van feltárva. E bányászatnak 1870-ig épen nem volt jelentősége, a midőn a kénkovandnak a vasuti szállításal egyszerre nagy kellendősége lett, míg azelőtt csakis a szomolnoki »rézítés«-nél (*Cementatio*) alkalmaztatott, a hol a réztartalmu kovandnak reze vas által leülepítettett, mely művellettel régente nagy mennyiségű jó réz állítatott elő, míg az ma szintén csekély minimumra szállott alá.

Ha most már ezen bányák évi ércztermelését tekintjük, akkor — *Klein J. S.* bányapolgársági főjegyző ur előzékeny szivesége által szolgáltatott — következő nagyon tanulságos számadatokat nyerjük:

az 1886-ik termelés:

sárga érczben	4504.01 klgr.
fakond érczben	7750.34 »
tehát összesen	12,254.35 klgr.

a következő fém tartalommal:

1040.24 klgr. réz	54,681.43 frt értékben
481.28 » ezüst	42,615.80 » »
56.61 » higany	10,820.82 » »

a termelés értéke összesen 108,118.05 frt;

miszerint tehát 1 métermázsa réz 52.73 frt

1 kilogramm ezüst 88.54

1 métermázsa higany. 193.05 frttal értékesített.

Hasonlitsuk össze ez eredményt a kedvező 1866-ki év számadataival.

Az 1866-ki évi termelés:

sárga érczben	67,839.67 klgr.
fakond érczben	42,242.88 »
tehát összesen	110,082.57 klgramm ércz ;

ennek fém tartalma pedig tett:

10242 ³¹ klgr. réz	1.040,988 ⁵⁷ frt értékben
2813 ⁸¹ » ezüst	245,361 ⁷³ »
605 » higany	135,272 ¹¹ »

a termelés összes értéke tehát . . . 1.421,622⁴¹ frt.

Az árak következők voltak:

1 métermázsá réz	101 ⁶⁴ frt, vagy bécsi mázsája 56 ⁹² frt
1 kilogramm ezüst	87 ¹⁹ » 25% agio » 108 ⁰⁰ »
1 métermázsá higany	223 ⁵⁹ »

Összehasonlítva husz év közül a két szélsőt, u. m. az 1886-iki és 1866-ikot, úgy találjuk, hogy

az ércztermelés	97,828 ²³ klg.-al,
réz »	9202 ⁰⁶ »
ezüst »	2332 ⁵³ »
higany »	549 ³⁹ »

a termelés összes értéke pedig 1.313,504³⁶ forinttal fogyott.

A réz ára pedig volt: 1886. 1866.

métermázsánként	52 ⁷³ frt	101 ⁶⁴ frt	kevesebb	48 ⁹¹ frt
ezüst klg.-ként	88 ⁵⁴ »	108 ⁰⁰ »	»	19 ⁴⁶ »
higany mmként	193 ⁰⁵ »	223 ⁵⁹ »	»	30 ⁵⁴ »

A termelt fémek árának ily nagy hanyatlása mellett könnyen értjük, hogy az érczproductio is nagy mérvben apadt, mert a bányamivelésre fordított tőkék ily ár mellett nem adhaták többé az előbb élvezett hozadékot és ennél fogva a jövedelmezést kereső tőke is mindinkább elvonult a meddőnek mutatkozó bányáipartól.

De bányamivelésünk ily sajnálatos hanyatlására fokonyként még más tényezők is működtek közre, ilyeneknek tekintendők név szerint azon körülmények, hogy:

1-ször, felső-magyarországi bányáink, századok óta mivel tetvén, természetes, hogy eleinte a könnyen hozzáférhető teléreket aknázták ki, miért is akkor az érczek és meddő kőzetek külre szállítása sokkal könnyebb és olcsóbb volt. De idővel szükségessé vált a hegyek belsejébe való behatolás, és költséges *tárnák* és *aknák* építése, melyek a külre szállítást nagyban drágították, hozzá a mélyben a vizekkel is kellett küzdelem; mindezen okok annyira növelték az előállítási költséget, hogy az ércznek a hutánál való beváltása alig, vagy éppen nem fedezte a megmivelési költségeket. A legérzékenyebb csapást rézbányáink szenvedték.

2-szor a réz árának fent kimutatott oly tetemes alábbszállása által. Egy métermázsa réz ma olcsóbb, mint a milyen az előtt egy bécsi mázsa ára volt. Ezen azelőtt soha sem tapasztalt ár-hanyatlást a réznek Amerikából nagy mennyiségben való olcsó behozatala magyarázza meg, mely amerikai rézbányászattal a miénk nem állhatja ki a versenyt, már azért sem, mert ott: például Chiliben a réz mint tiszta fém, úgyszólván minden bányászti munka nélkül, mint a felszínen heverő, vagy legalább nagyon könnyen hozzáférhető ásvány nyeretik. Kártékonyan folyt be bányászatunkra:

3-szor a munkabérek tetemes emelkedése is, mely az utóbbi két évtizedben nagyjában vagy 30%-kal lett magasabb. A termelési mostoha viszonyok daczára, egy vājár havi bére 32-40, hat órai munkaszakért 14-16 frt tesz, egy ácsé 16-20 frtot; de még fiatalabb szemelő vagy csatlós és bányakutató is 6-8 frtot, egy csillér pedig 10-12 frtot kereshet havonként. A vashányáknál, a hol a fizetés mázsánként vagy hectoliterként történik, a munkás még ennél is többet kereshet. Bányászatunk fejlődésének akadályául szolgál végre:

4-szer azon visszás körülmény, hogy bányáink nem az üzemet rendszeresen folytató egy birtokos, vagy szorosban szövetkezett társulat kezén vannak, de hogy többnyire kis magánbányatársulatok bírják azokat, melyek tekintet nélkül az ugyanazon téren levő szomszédjukra, drága — mert többszörözött — igazgatással, minden együttes terv nélkül haladnak tovább, és beállható kedvezőtlen esélyek alkalmával nem bírnak elég tőkével, hogy bajaikon czélszerűen segíthessenek, vagy hogy, a mi az üzletvilágban gyakran oly szükséges, egy válságban kitartsanak.

Miután bányászatunk súlyedését a fentebbiekben lehetőleg megokoltam volna, hátra van még az előadottakból a jövőre következtetést vonni; vajjon táplálhatjuk-e azon reményt, hogy ezen hajdan virágzó iparág megint jobb napokat is láthat és vajjon van-e kilátás, hogy az időleges kedvezőtlen viszonyok múltával, itt Felső-Magyarországon még egyszer keletkezhet jövedelmező bányamívelés?

Igénytelen nézetünk szerint, erre kevés kilátás marad fenn. A *vastermelés* a tüzelő anyag drágasága miatt alig fog már újabb lendületet vehetni, mert köszén híjában lévén, a faszén sokkal

többe kerül, semhogy hasznót hajtó intensivebb üzemre gondolhatnánk. Minden feladatunk csak vasköveinknek olcsó elszállítására szorítkozhatik. Legfeljebb a nyers anyagot *finomító* gyári vasiparnak jósolhatunk némi létjogot.

A *réztermelés* pedig, ásványaink csekély fémtartalma, a munkabérek magas, a külre szállítás drága volta mellett, alig versenyezhet a tengerentúli bányákkal. Még akkor sem fog nagyobb mértékben újból felvirágozhatni, ha a réz árának legujabban jelzett azon tetemes javulása, hogy a métermázsa réznek ára fokként 90 frtig emelkedett, nem volna csak — mint szavahihető szakemberektől tudjuk — mesterséges »hausse«, mely félök vagyunk, ismét rohamos baisse-nek fog helyt engedni. A fent kifejtett birtokviszonyaink is állják részben utját a helyzet tetemes javulásának, mely csak akkor volna várható, ha még értékes bányabirtokunk egy mindenkép hatalmas társulat kezeiben egyesítették.

Kézműipar.

Nagy híre volt valaha Szepesmegye kézműiparának országszerte, és a kisiparosok által előállított czikkek nemcsak fedezték saját szükségletünket, de több gyártmány még tetemes kivitelnek is örvendett. A vászonfestők nagy száma, a szücsök, cipészek, timárok, bodnárok, szürszabók, és a régebben leginkább jóhirű ötvöseink, hazai más vidékekre, de részben a külföldre is kereskedtek saját gyártmányu iparczikkeikkel. A két szabad királyi és a XVI. város polgársága, a forradalom előtti időben és még később, leginkább szorgalmasan üzött mesterségek után tett volt szert kielégítő jólétre, sőt vagyonosodásra is. Ha nem is sikerült minden egyes kézművesnek, üzletének nagyobb kiterjedést adni, de minden józan és szorgalmas iparos, a czéhrendszer hathatós, a versenyt kizáró védelme alatt biztos lehetett, munkájával annyit keresni, hogy kis földbirtokának előszeretettel folytatott megmivelése mellett, tisztességesen megélhessen, és hogy akkor egyszerűbb életmódot folytatva, még évente pár forintot félre is tehessen. Igazoltak is tartotta mindenki, a mesterség arany alapjáról szóló, itt oly gyakran hallott közmondást.

Majdnem hihetetleneknek látszanak azonban azon szigorú,

szükkeblű és csak a visszaronsság folytán türhető szabályzatok, melyek által 1848-ig minden egyes városnak mesterembere, a más hason ipart üzö versenyé ellen óvatott. Tilos volt, hogy más város mesteremberénél dolgoztassunk valamit; ilyesmi csak csem-pészettel volt lehetséges és ha rajta kápatott az áthágó, az áru elkobzásán felöl még bírság is várt ugy a mesteremberre, mint a megrendelőre is.

További védelmet adtak a czéhsabályzatok azon szorosan körülírt határvonalban, mely az egyik mesterség üzemet a másikától szigoruan eltiltotta. Nem engedték a timárok, hogy a csizma-diák maguk cserezzék ki a bőrt, a pékek nem türték, hogy valaki kenyeret süssön elárusításra, sőt a lőcsei takácsok czéhlevele értelmében a háziasszonyoknak és leányaiknak nem volt szabad $5\frac{1}{4}$ rőfniél szélesebb vásznat szőniök! Ilyen az egyéni szabadságot is korlátozó rendelkezéseket érvényben látunk nemcsak a mult században, de a forradalomig terjedő modern időben is.

Hogy ily hathatós védrendszer nem buzdított haladásra, de még egyes kontár mesterembernek is biztosította a megélhetését, — az nem szorúl bővebb magyarázatra. De ennek uralma alatt polgáraink századokig megéltek, itt-ott jólétre is szert téve, és némely kézműiparág még virágzóvá is lehetett.

Annál nagyobb volt a pusztítás, melyet az újabb kornak egészen megváltozott viszonyai okoztak kézműveseink között.

Ha a kézműipar sehol sem tud a mindig több tért foglaló gyáriparral versenyezni, legkevéssbé volt erre képes szépesi városaink mesterembere. Mondtuk, hogy nem is egészen mesterségének szentelte magát, hanem mellékesen előszeretettel földmivelést üzött, tette pedig azt mestersége nagy hátrányára, melyet gazdasága miatt gyakran elhanyagolt, és megszínlette azután ezt közönségesen a nála dolgoztató fél. Egy további, a kézművesség nem előnyére szolgáló körülmény volt, hogy valamennyi, noha csak pár 100 lakossal bíró kis városban, sok volt a rokonság komaság folytán czéhbe vett mesterember minden egyes szakmából, és ha ezek a környékbéli faluk számára is dolgoztak, csekély volt összes munkájuk, és többnyire maguk, legfeljebb egy inással dolgoztak, azaz a mesterséget nagyon is kicsiben üzték. Midőn azután a czéhrendszeradta védelem megszűnt; midőn az iparsabadság határtalan versenynek nyitott útát; midőn vasutak

és még inkább a postaszállítás oly olcsóvolta a termelések központjaihoz közel hozták eddig félre eső vidékünket ; midőn még a legkisebb ember is közvetlenül hozathatta szükségletét a produkáló helyről: könnyen érthető, hogy az általános és majdnem valamennyi termelési ágakra kiható válságokhoz hozzájárultak e talán csak nálunk található különlegesek is – és a szepesi kézműves keresete mindinkább apadt, a szegénység terjedt. Ez első sorban a városi földek árának és azok béreinek alábbszállását okozta, úgy hogy sok kézműves, könnyebben jutván vagy földbirtokhoz vagy olcsón ilyen bérléséhez, felhagyott végleg mesterségével és kísérletet sem tett a versenynyel való küzdelemre. Így keletkeztek mind sűrűbben a fentjelzett városi törpegazdaságok, és így terjedt el a falvakban kezdődő kivándorlás a városok lakóira is. A kisiparos tökéletesen elszegényedett. Ez okozta aztán, hogy a kivándorlás a városi lakosság közt is kezdett elterjedni. Ezen városi kivándorlás pedig a falusinál sokkal fontosabb és maradandóbb következményekkel bir. Mert a faluhelyekről Amerikába költözők mind visszatérési szándékkal indulnak utra: de nem úgy a városi kézművesek, kiknek ott gyakrabban sikerül existenciájuknak valami biztos alapját megvetni, mire aztán nejeiket vagy jegyeiket is magok után hozatják és családjaikkal egyesülve lévén, a visszatérési szándékával végkép felhagynak.

Ezek voltak a szepesi kézműipar ujabban észlelt pangásának legfőbb okai, melyek a kézműipar valamennyi ágaira egyaránt kihatottak és nagyrészt tönkre is tették. A helyi szükségletek előállításán felül, több munkással dolgoznak ma még, kivitelre számítva, a Béla városi cipészek a katonai kincstár számára, Késmárk, Podolin és vidékének takácsai asztalneműeket, melyek szépségök miatt jó hírnévnek örvendnek, Leibicz városának egynehány posztósai, és a bányavárosok kapa, kasza, szeg és lánczkovácsai, mely utóbbiak azonban műhelyeikben már inkább gyárilag dolgoztatnak, és azért nem is számíthatók tulajdonképen a kisiparosokhoz. Végre sikerrel folytatja mesterségét még néhány felvidéki, az üdülő telepeken mind sűrűbben épülő házaknál dolgozó asztalos, lakatos és általában az építkezési iparnál foglalkozást találó mesterember.

Nagyipar.

Ha a súlydező kisipar helyébe, egy népünknek keresetet adó virágzó gyáripár lépett volna, akkor közgazdasági fejlődésünknek természetes folyománya, ha forradalomszerű változást is idéz elő nem egy egyéni existenciában, a közjólétre, a vagyonosodásra még sem lehetne hátrányos befolyással. Nagyobb szabású gyáripár nálunk azonban csak lassan fejlődik, ilyennek létezéséről még alig lehet szó, — pedig meg volna itt a szükséges nagy mennyiségű vízerő, elég olcsó munka és elégséges tőke; de hiányzik a vállalkozási szellem s hiányzik az olcsó tüzelő anyag, mely nélkül ipar oly nehezen teremthető, s talán azért hiúsult meg már nem egy erre célzó kísérlet. ✓

Üzemben levő gyáraink felsorolásánál eltekintek az erdőgazdaságnál külön említett, haszonfánkat földolgozó fűrészektől, és kezdem mindjárt a kiterjedésre és fontosságra nézve is első helyen álló *szeszfőzdek* említésén, melyek ugyan kivétel nélkül mint csak mezőgazdasági főzdek rendezvék be, de úgy tekintélyes számuk, mint a gyártási módszerek tökélyénél fogva, legjelentékenyebb iparunkat képviselik. 115 ilyen szeszfőzde van a megyében, erjümmértékek a 10 — 40 hektoliter között váltakozik, ennél nagyobb 80 hl. ürtartalmu csak egy van, a gróf Csáky-féle Görgön. Ezen mezőgazdaságunkra nézve oly fontos iparág jövője a most szőnyegen levő szeszadótörvény hatásától és alkalmazásától fog függni.

Mezőgazdasági egyéb gyáripár, a *Nedeczen, Landokon és Mindszenten* szintén gyárilag termelt *sajt-készítésen* felől, csak az egy márkusfalvi *tengeri-keményítő gyárban* létezik, mely 7000 q. kukoricza földolgozásánál 200 darab marhának nyer elegendő takarmányt.

A hajdanta városainkban bizonyos meghatározott sorrendben minden polgári háznál gyakorlott *sörfőzés*, az ez italhoz kötött magasabb igények és a behozott adóztatási rendszer folytán, a háziipar köréből egészen kivonatott, és most 11 sörfőzdeben gyárilag üzetik. Az évi termelés 4760 hektoliter, mely mennyiség nem fedezi belső szükségletünket, de minőségénél fogva sem alkalmas a budapesti és bécsi gyári nagy sörfőzdek termékével a versenyt kiállani.

Nagy mennyiségű burgonyatermelésünkre alapított, de különben a mezőgazdasággal semmi összeköttetésben nem álló három *burgonya-keményítőgyár* van megyénkben; egy negyedik Iglón egy esztendei rövid fennállás után, liquidálni volt kénytelen. Ezek közt a *késmárki részvénytársaság* gyára az utolsó évben 42,000 mm. burgonyát; a bélai *Koromzay és társai-féle* gyár ugyanakkor 30,000 mm-áza és a *poprádi részvénytársulati* gyár 16,000 mm burgonyát dolgozott fel.

A bélai gyár a nyers anyagnak vagy 20%-ából szőlő-cukor és szörpet gyártott. E gyárak terményeinek piacza az osztrák-magyar monarchia és kis részben Románia volt. Jövedelmezőségük, a nyers anyag árától és sok más conjuncturáktól függő, oly annyira változó, hogy a részvényesek néha 30%, és néha semmi osztalékot sem huztak. A gyártás jó takarmányt adó hulladéka mind három gyárnál a környékbeli gazdák által értékesítetik, ha pedig vevőjük nem akad, vízbe öntetnek.

Malomipar. Számtalan kisebb-nagyobb patakokkal bíró megyénknek van ugyan 188 vizi malma, mely 529 kövel örli népünk gabonáját, de ezek három kivételével legkezdetlegesebb szerkezetűek, és újabb időben nélkülözni kezdik az örlendő gabonát, mert népünk is mindinkább hozzá kezd szokni kenyérének való lisztjét sokkal jobb minőségben, a műmalmoktól beszerezni.

Gőzüzemre is berendezett műmalom csak kettő van megyénkben, u. m. az *igloi műmalmi részvénytársulaté* Iglón, 192,000 frt alaptőkével és 60,000 mm. liszt előállítási képességgel, és a *hernádvölgyi műmalom* Bethlenfalván 150,000 frt alaptőkével, mely 32,000 mm. gabonát képes megörölni. Az utóbbinak tulajdonosa három szepesi pénzintézet.

A *fonó- és szövőipar* gyárilag üzött nemei ujabban oly sokat igéző eredménynyel települtek meg minálunk, hogy ezek fejlődésétől sokat várunk, és azt hisszük, hogy hivatvák lehetnének heverő tőkéinknek elhelyezést, és munkásainknak foglalkozást adni. Első helyet foglal el ezek sorában:

1. *Regenhart és társa len-, fonó- és szövőgyára* Késmárkon. Eredetileg részvénytársulat tulajdona volt, melyet az egész

befektetett tőke vesztével járó liquidatiója után, a mostani czég vett át. Termelési képessége, 2816 orsóval, évente 3000 hatvanad (Schock) lenfonal, 120—130 ezer forint értékben. Leginkább a m. kir. honvédelmi miniszterium számára dolgozik. Munkabérei 40—90 kr. között váltakoznak.

2. *Wein Károly és társai mű- és mechanikai szövődéje* Késmárkon és Lublón 325 kézi szövőszékkel és 36 vizerőre alkalmazottal dolgoztat és előállít évente 700,000 méter különféle lenszövetet. Kézi szövőszékei közül 325 a vidéken házi ipar üzemében áll. 240 munkásnak ad folytonos foglalkozást, kiknek napi keresete átlag 70 krra tehető.

3. *Szignarovits K. és társa szövődéje.* Podolinban, mely 30 Jaquard-féle szövőszéken 40,000 méter többnyire finom, jó hírnek örvendő, asztalnemüekből és damasztból álló árut sző. A méterenként fizetett munkabér egy ügyes, szorgalmas takácsnak 1 frt 20 krtól 1 frt 40 krig napi keresményt biztosít. E jó hírnévnek örvendő czég közvetíti azon felől a Podolinban dolgozó más 70 damasztk-szövőszék gyártmányának kereskedelembe hozatalát.

4. *Starha Manó szövődéje* Késmárkon gyárt évente 10 szövőszéken 25,000 méter, többnyire egészen finom vásznat és damaszkot.

5. *Polsz testvérek vászonszövődéje* Leibiczon. Évi gyártmánya 10,500 meter vászon és asztalnemü 7580 frt értékben.

6. *A mechanikai szövőde Bussóczon* vizerőre van berendezve, de üzemét a víz befagyása miatt csak 8 hónapig folytathatja. 10 műszéken 25,000 meter egészen finom vásznat sző.

A felsorolt gyártelepeken kívül Podolinban 70, Lublón 50, Leibiczon 26 és Késmárk környéken vagy 70 kézi szövőszéken dolgoznak a vidék asszonyai házi iparként és szöveteik mindinkább növekedő kellendőségnek örvendnek. E virágzásnak induló lenszövő iparnak mintegy alapjául szolgál

7. *a szepesi vászonfehérítő részvénytársaság* telepe Késmárkon, mely 62,000 forint részvénytőkével alapított, de eddigelé csak a kormány pénzsegélyével állhatott fenn. Az 1887-ik üzleti évben fehérített 134,115 méter vászonnemüeket és 11,224 kilo fonalat, azonfelül mosott és mángorolt még árut, és minthogy ha nem is üzletnyereségben, de földolgozott áru meny-

nyiségben az 1886-ik üzlet eredményéhez képest tetemes szaporodás észlelhető, reményleni lehet, hogy ezen leniparunkra nézve fontos, sőt szükséges vállalat mihamarább már a kormány segélyezése nélkül is fenn fog állhatni.

Vászoniparunknál kisebb horderejű, de elég fontos volna a *posztókészítés*, mely gyárilag eddig két czég által üzetik, u. m.:

8. *Lipter testvérek* (azelőtt Fábry) által Késmárkon. Gyáruk vízerőre van berendezve, 20,000 méter 30,000 frt értékű posztót gyártanak évente. A heti munkabér átlag 4 frtot térszen.

9. *Roth Gusztáv* Leibiczon 20 szövöszékkel bír, de jelenleg csak tizenhárman dolgozik. Az utolsó évben 16,000 m. durva és 4400 m. finom posztó szövetett. Az itt fizetett munkabér napi 1 frtra tehető átlag.

10. E két posztógyáron kívül Késmárkon még egyes *posztósok* 7 szövöszéken dolgoznak és évente vagy 35,000 méter leginkább durva posztóneműeket készítenek.

Papirgyár három van a megyében: 1. az Igló városi, mely bérbe van adva és évente 3000 mm. rongyot, nagyobb részt csomagoló papirra dolgoz fel. 2. A poprádi Csizer László és 3. a Svedléri Konrád-féle gyárak, az első 600, a második 200 q. kisebb részben merített írópapírt, nagyobbban csomagoló papirokat állít előt.

Egy, szintén a papirgyártással összefüggésben levő, annak t. i. nyersanyagát készítő vállalat a herczeg Hohenlohe által Javorinán állított *fasejt- és papirlemezgyár*. Termel évente 4000 q. papírfalemezt és 2000 q. fasejtanyagot, mire vagy 3600 köbméter lucz- és jegenyefenyőfát dolgoz fel. Gyártmányának piacza az osztrák és porosz nagy papirgyárakban van. A napi bérek 50—90 kr. között váltakoznak.

Egy *gypszmü*, melynek előállításí képessége évi 20,000 q. trágya és 10,000 q. stukkatur gypsz, már régebben áll ugyan fenn Iglón, de eddig, habár többször urat is cserélt, és a mü ismételve újból és javításokkal berendeztetett, nem volt képes terményének valami jelentékeny kellendőséget szerezni, és azért a vállalat fennállhatása is kérdésessé vált, habár gazdáinknak olcsó áron becses trágya-anyagot nyujtana. De sem ezek, sem a fővárosi építészek nem vásárolják kitünő stukkatur gypszjét, hanem inkább a drágább külföldi gypszeket használják.

Vasipar.

Szepesmegyében a vasipar valaha szép napokat élt, de most a tüzelő anyag és munkabérek áremelkedése, és a bányászat hanyatlásának indokolásánál már felemlített más okoknál fogva, a virágzó és nagykiterjedésű ipar már úgy szólván létezni is megszűnt. A legtöbb kohó és hámor elhagyatva romba dől, nincs remény, hogy kedvezőbb körülmények mellett is ujolag üzembe vétetnének, és kevés mindössze, a mi ilyen vasipartelepekből máig még üzemben maradt. Első helyen említendő:

1. *A Krompach - Hernádvölgyi vasműbányatársulat*, mely 680,000 frt részvénytőkével alakult, de néhány esztendő óta szintén kárral dolgozik. Van két nagy kohója, de rendszerint csak egyikük van üzemben. Van gazdasági gépgyára, és vagy 4000 mm. zománczozott öntött vas edény megy a bécsi és fővárosi piacra. Foglalkozik külön szabadalmazott kályhák gyártásával, géprészek és csövek előállításával, és egészben a modern igényeknek megfelelő felszereléssel ellátott gyárnak mondható. Feldolgozik évente 11.905,000 kilogramm nyers és pörkölt vaskövet. A munkabérek férfiaknál 85—95 kr., nőknél 30 kr., gyermekeknél 20 kr-ra tehetők átlag.

2. *A Prádfalvi vasgyár* gróf Csáky László tulajdona. Évi termelése 950,000 kilogramm nyers, 650,000 kilogramm öntmény, 950,000 kilogramm higgasztott vas. Van egy kohója, négy finomító hámora, egy rudvas- és bádoghengerműve, egy öntödéje és géplakatos műhelye. Gyártmányai legnagyobb részét Gácsországban találunk piacot; öntményei közül némelyek épen műbecsesel is bírnak. Hogy a vasgyár még a jelen mostoha körülményei mellett is sikerrel állhat fenn, ez a jó vezetésen felül azon két kedvező körülménynek tulajdonítható: hogy olcsó faszenet használhat, és hogy kitűnő vaskövei szintén olcsón jönnek a közel kohóhoz.

3. Még egy harmadik, a *herczeg Koburg-féle sztraczenai* kohó is áll korlátolt üzemben; azelőtt földolgozott 12.000,000 kg. vaskövet, most annak alig egy negyede fog ott feldolgoztatni.

4. *A Mária huttai vasgyárat* összes gazdag vaskőbányaival Göllnicz mellett megvette Albrecht főherczeg, de az ott termelt

6—7 millió klgr. vaskő nem itt dolgoztatik föl többé, hanem megpörköltetvén, a főherczeg siléziai vasműveihez szállítatik, hogy e nagyterjedelmű gyárakban további földolgozást nyerjen. Érdekes a vasbányáknál a siklón járó és gőzerővel hajtott szállító vonat, melyen a vaskő a bányából egyenesen a pörköltő-kemenzéhez hozatik, mi a termelési költségeket legkisebb mértékre redukálja. A főherczegi telepen vagy 200 ember nyer foglalkozást, kik különféle szakmájuk szerint 60—90 krt napi bért kereshetnek.

Ezen négy vastermelési telep felemlítésével már ki is mérítettem az ilyenek létező számát. Nagyobb finomító gyár nincs üzemben, de van néhány vas földolgozásával foglalkozó gyár, melyek közül a nevezetesebbek:

1. *Scholcz C. lóvakaró-, pléhárú- és gazdasági gépgyára Matheóczon*, melynek jóhírű gyártmányai legfőképp Szerbiában és Romániában árusittatnak. Gazdasági gépei azonban inkább a belföldön kelnek el.

2. *Valkó Mihály láncz-, szeg-, és vasszerszám-gyára Gölniczen*, 70—75,000 értékű árut állít elő, melynek piacza a belföldön van.

3. *Valkó Gábor láncz- és szeggyára Gölniczen*, előállít 30—35,000 frt értékű árut.

4. *Schütz testvérek, láncz- és szeggyára Gölniczen*, 20,000 frt értékű áru gyártásával.

5. *Streck Mihályné láncz- és szeggyára, nemkülönben vasáru gyára Gölniczen*, mely két külön üzemben levő gyár előállít évente vagy 45,000 frt értékű gyártmányt, nagyrészt a Balkán tartományaiban piacztot találva.

6. *Antony Lajos ablak vasazat-gyára Gölniczen*, előállít 30—40,000 ablakvasazat garnitúrát.

7. *Mauritz Mihály mérleg- és lakatosárugyára Gölniczen*.

8. *Gábrriel Máttyás vasárugyára Gölniczen*, 20,000 frt értékű vasáru előállításával.

9. *Oehlschlaeger fiai serpenyő és kapa hámora Merényben*, gyárt évente körülbelől 18,000 frt értékű, és Romániában piacztot találó árut.

10. *Plander Mihály serpenyő hámora szintén Merényben*,

melynek vagy 15,000 frt értékű serpenyői a belföldön, és Boszniában meg Szerbiában kelnek.

Ezen többnyire prakfalvi vasakat földolgozó üzemek, az épen vidékükön elterjedő, kivándorlás folytán kénytelenek voltak mind nagyobb munkabéreket fizetni, e körülmény és a nagyobb gyárak versenye nehezítette az utolsó években helyzetüket; máskülömben a zsenge kezdetből fejlődhetett volna ipar, melynek fölvirágzása az egész vidékre áldásossá válhatott volna.

Kereskedelem.

Szepesmegye hajdani kereskedelméről szólva, nem lehet szándékom e dolgozat szűk keretében azon régen múlt idővel foglalkozni, midőn városaink — és ezek között legkivált Lőcse — a többi felföldi városokkal egyetemben, Magyarországnak majdnem összes kereskedelmét falaik között összpontosították, midőn Kelet-Európának kereskedelmi útjai nyugot és éjszak felé erre vezettek, és midőn a keleti tenger kikököivel Danzig-ig majdnem kizárólag felföldünk közvetítette a kereskedelmi transzaktiókat. Különösen a XV. és XVI. században nagy lendületet vett ez a közvetítő kereskedelem keletnyersterményei és iparczikkei és a nyugot földolgozott áruik közt. Lőcsének országos vásárai és áru-raktárai híresei voltak ez időben. A felföldi bányaiipar termékei, a Thurzók által behozott új olvasztási és mivelési módokatokkal tökéletesbbitve, szintén innen és erre lettek a világ piacaira szállítva. Boraink, gyapjunk, szappanunk és más termékeink szintén erre kerültek a Kárpátokon át Lengyel- és Éjszaknémethon, később Oroszország fogyasztó piacaira. Folyton nagy volt a Szepességnek Németországgal való sokféle, de nagyrészt a kereskedelemre visszavezethető érintkezése, mi a fajrokonságból is magyarázható, s mi a reformationnak itt oly gyors elterjedésében is nyert kifejezést. Bensőbb összeköttetését pedig Lengyelországgal, és az azzal való élénk kereskedelmi forgalmat, épen még könnyebben érthetőnek fogjuk tartani, ha visszahozzuk emlékezetünkbe azon viszonyt, mely ez ország és az elzálogosított XVI. városok között három századnál tovább fennállott. Akkor nemcsak az idő igényeihez képest már is megfelelő utaink, melyekről Simplicius a XVII. században dicsérőleg emlékezik, közvetítették az élénk kereskedelmet, de nyáron tutajozható volt — legalább Po-

dolintól kezdve — a Poprád is, és ezen úsztak le a legbecsessebb tokaji borok. Az imént körvonalozott kereskedelem élénk voltát tanúsítja megyénk határán, Lublón és Ó-Falván, száza ok óta fennállott két *harminczad* hivatal, melyek nagy forgalmuk és jövedelmezőségük folytán nem egy egykoru államiratban a magyar kincstár feltett jövedelmi forrásainak tűnnek fel.

E régen múlt időkről nem akarok bővebben szólni; szorítkozom csak jelen századunk első felére, midőn hajdani kereskedelmi dicsőségünkől még szintén tekintélyes maradványnak örvendtünk.

Az akkor virágzó bánya-ipar- és vasműveink gyártmányai — mindig terjedő műutainkon Galiczia és Éjszaknémethon felé — leginkább Boroszlóba szállítottak. Voltak egyes kereskedő-czégjeink, melyek — mint a tekintélyes Prihradny E. iglói czég — évente egy millió forint értékig menő rezet hoztak a világpiacra. Szintén tekintélyes czégek jó haszonnal kereskedtek Galiczia felé nyers és finomított vassal. Lendületes kereskedelmi czikk volt vásznainknak a magyar alföldre való elszállítása; a debreczeni nagy vásárookra szállító fuvarosok visszajövet szalonnát, hüvelyeseket és más alföldi terményeket hoztak ezt nélkülöző vidékünkre. A magyar alföldnek gyapju, bőr, zsir, tengeri, liszt stb. feleslege éjszak felé szintén mind erre hatolt át a határon. Végül legvirágzóbb volt a Szepességnek a hegyalji borokkal való *közvetítő* kereskedelme is. Részint mert sok szepesi birt és művelt a Hegyalján szőlőt, és részint mert a porosz, lengyel és orosz borkereskedők, kényelmi és más okoknál fogva, régi idők óta megszokták nemes borokban való szükségleteiket a Szepességen fedezni, a hegyaljai borok nagyrésze ide szállítottatott, itt pincézttetett, itt kezeltetett, Késmárkon, Váralján, Lőcsén; innen jött azután kereskedelembe, és a fogyasztó közönség kezeibe, melynek zöme a fennemlített országok nemeségéből és gazdag polgári osztályaiból került, kik azonban, vámpolitikánk ez irányban való szerencsétlen fejlődése folytán, magyar boraink élvezetétől lassanként leszoktak és fogyasztják most a silányabb, de jobban kezelt francia és német borokat.

Mindezen üzletek a vasutak megnyitásával más utakra tereltek, melyek megyénktől egészen félre esnek, és a mi megmaradt belőlük, az is csak nyomorúságosan teng.

Hajdan nagy hírű országos és heti vásárjaink legfeljebb *helyi* jelentőségüket tartották meg. Az iglói, és leginkább a késmárki vásár kihatóbb jelentőséggel bírt az előtt. Galicziának megyénkkel határos kerületei importáló vidékek lévén, gabona-szükségletüket Késmárkon keresték, hová az a kassai és rozsnói piaczokról hozatott. Az összekötő tarnov-eperjesi vasúti vonal megnyitásával hiányukat vagy a termelő vidéken magán keresik, vagy elvárják, hogy az hozzájuk szállíttassék; a késmárki nagyhirű vásárok pedig tönkrementek. Hanyatlott ennek folytán emez emelkedni kezdő kis város is, mely ezen közvetítő kereskedésből sokoldalu hasznot húzott volt.

Kereskedelmünk tehát, többi közgazdasági kereset ágainkkal együtt, szintén hátraesést mutat, és köszönjük azt nagyrészt épen annak, hogy a vasúthálózatba, melytől pedig annyit vártunk, fölvéve lettünk; a hol ma kereskedés nálunk létezik, az legfeljebb a különféle belszükségletek behozatalára és kicsinyben való elárusítására és saját terményeink, — úgy mint a szesz, hizlalt marha, borsó, tojás, vaj, sajt és gyümölcs — forgalomba hozatalára szorítkozik.

Hitelügy.

Nem gyakran találni vidéket, melyen, területének kicsiségéhez és lakosságának kis számához mérten, annyi pénz-intézet volna, mint a mennyi Szepes megyében fennáll, és üzlet-eredményeiket tekintve, prosperál is. Lehet, hogy a kereskedelem gyűjtött tőkéi, és azoknak a 60-as és 70-es években abból való visszavonása utalta tőkepénzeseinket ez alapításokra. Azon időben az »alapítás« és az abból húzott nagy nyereségek általános vonzerővel bírtak és a tőkések a helyett, hogy vagyonukat valami iparvállalatba fektették volna, inkább keresték az ily hitelintézetek felállításával járó, sokkal kényelmesebb tőke-elhelyezéseket. Intézeteink keletkezésének alább kimutatott idejéből látjuk, hogy azok alapítása legnagyobbbrészt épen körülbelől azon időre esik, a mikor a fentjelzett okoknál fogva az ipar és kereskedelem hanyatlása minálunk kezdetét veszi. Az illető adatokból látjuk továbbá, hogy jóllehet a productio és a vagyonosodás nem egy kútforrása merült ki egészen, maradtak megyénkben azért tőke-gyűjtők és vagyonosok elég szép számmal, kik pénzükhöz elhelyezést keresve, azt szívesen a sok közvetítő pénz-

intézet kezelésére bízták. Azoknak nagy száma kedvező volt végül lakosságunknak nagyban kifejlesztett takarékosági hajlamára. Csak is ebből magyarázhatni, hogy megyénkben 10 takarékpénztár, 3 hitelbank, 2 elég forgalmat mutató önszegélyző egyesület létezhetik, hogy azon felül az új eredetű póstatakarékpénztár intézménye is gyarapodni kezd, és hogy ezen 16 hitelintézetben 1887-ki december 31-kén összesen 8.214,274 frt mint takarékbetét, 850,423 frt mint részvény és tartalék-tőke kezeltetett, és pedig következő tételekben:

Sorszám	A z i n t é z e t		alapítási éve	Befizetett részvény- tőke	Tartalék- tőke	Takarék- betétek
	neve	székhelye				
1	Szepesi takarékpénztár...	Lőcse	1846	31500	19852	768822
2	Szepesi XVI. vár. takarékpénztár	Igló	1846	45000	18900	854460
3	Késmárki takarékpénztár.	Késmárk	1863	50000	6590	785490
4	Szepesváraljai takarékpénztár	Váralja	1868	30000	30000	779823
5	Szepesi VII. bányavár. takarékpénztár	Göllnecz	1869	30000	9162	335773
6	Szepesi hitelbank	Lőcse	1869	100000	40143	1097346
7	Öt felföldi városok takarékpénztára	N.-Szombat	1869	30000	17337	599905
8	Lublói, Podolini, Guzdai takarékpénztár	Lubló	1871	35000	9168	314910
9	Késmárki bank	Késmárk	1872	100000	14364	666411
10	Szepes-Olaszi-Krompachi-takarékpénztár	Olaszi	1872	30000	9588	298849
11	Takarék- és hitelintézet ..	Igló	1872	40000	24747	995800
12	Poprád-Felkai takarékpénztár	Poprád	1873	30000	13335	620040
13	Szepes-Ófalvi takarékpénztár	Ófalu	1886	30000	—	30030
14	Késmárki önszegélyző egyl.	Késmárk	1879	34374	4113	—
15	Bélai »	Béla	1881	15010	2240	23679
16	Posta-takarékpénztárak ..			—	—	42936
Összesen				63884	219539	8214274

E szerint 8.214,274 frt betétből a lakosság minden egyesére fejenként 47 frt 50 kr esik, mi mindenesetre nagyon is kedvező eredménynek tekintendő. Lényegesen más világításban látjuk azonban a dolgot, ha a tényeknek megfelelőleg azt vesszük tekintetbe, hogy bár sok betevőre oszlik el ezen tetemes tőke, egészben véve mégis szűk azoknak köre, kik itt tőke-gyűjtőként szerepelnek. Azonban nem mondhatni, hogy a kis ember, a béréből valamit félre tevő cseléd vagy munkás, a kis iparos és a kis hivatalnok képezik az intézetek klientéláját, — a mint ez, az efféle intézetek hivatásának megfelelne: az üzletétől visszavonult kereskedő, bérlő, vagy a nyugalmazott hivatalnok, és a gyermekeit elhelyezett birtokos, szóval a jobb módú és vagyonos polgár az, a ki pénzét a takarékpénztárba adja, teszi pedig, mert ezt biztos, mindenkor visszavehető, és kényelmes elhelyezésnek tartja, mert sajnos, nem bír vállalkozási szellemmel, és végre mert az állam- és más értékpapírok iránt nem viselkedik bizalommal — de azok értéke iránt nincs is tájékozva és fél azok áringadozásától.

Amint számos pénzintézetünk kétségtelenül előmozdította a takarékossgot, úgy jótékony hatással voltak általában hitelviszonyainkra is. Nagy számuk versenyt létesített, és kiirtotta a vagyont pusztító uzsorát: minálunk minden, csak némi hitellel bíró ember, kap 7⁰/₀-re kölcsönt intézetben is, és csak egészen elzüllött adósság csinálók kénytelenítvék ennél nagyobb kamatot fizetni. — Az intézetek betétektől nagyobbára 4⁰/₀-it adnak, kivételkép és hosszabb felmondás kikötésével 4¹/₂⁰/₀-et is.

Az intézetek közül 13 nyereségre alapított részvénytársulat kezén folytatja üzletét. Bár ezek közül nem egy már veszedelmes válságokon is ment át, legnagyobb részük mégis nagy osztalékokat juttat részvényeseinek. Van olyan is, mely 105 frttal befizetett részvény után 50 frtnál is nagyobb osztalékot adott. Legtöbbjei 10—12⁰/₀-et fizetnek a részvény-tőke után. A részvények e dús haszonnak megfelelő árkeletnek örvendnek. A »szepesi takarékpénztár« 105 frttal befizetett részvényei 600 frton is találtak vevőkre.

Utóbbi időben a bőséges pénzkinálat és az amerikai pénz érezhető hatása folytán, ez intézetek jövedelmezősége alább

közd szállani; az igazgatóságok el nem helyezhető pénznek torlódása felett panaszkodnak, és vagy ingatlanokat vagy értékpapirokat szereznek, sőt — üzletkörüknön de néha alapszabályaikon is túlmenő — iparvállalatok alapításához fognak, csak hogy a reájuk bízott pénzeket hasznosíthassák. E bajok valószínűleg első sorban a betétek után fizetendő kamatláb időről időre való lejobb-szállítását fogják eredményezni, — és mert akkor sok betét vissza fog vétetni, hogy valami jobban jövedelmező értékpapirba helyeztessék, közelgini látjuk az időt, midőn pénzintézeteink folyton szűkebbülő üzletköre, azok számának korlátozását fogja maga után vonni.

Szintén becsületére válik lakosságunknak azon merő bizalmon és a vezér-egyéniségek jó hírnevén alapuló viszony, mely ez intézetek fölvirágzását lehetővé tette, daczára annak, hogy 8 milliónyi betétek mindössze csak 850 ezer forint részvény és tartalék tőke által fedezvék; de nem lehet tagadni, hogy kritikus időjárások mellett már ez elégtelen arány magában nagy veszedelmet hozhat nem csak egyes, valami baj által fenyegetett, de közvetve talán valamennyi létező intézeteinkre is.

Forgalmi viszonyok.

Hajózható folyója megyénknek nincsen, és tutajozásra is csak a határt képező Dunajecz, Nedecz mellett, és a Poprádnak már szintén határunkat képező, Mnisek mellett elfolyó része használható; e két helyről, magasabb vízállás mellett, a környékbeli erdők haszonfája, deszkái és léczjei a Visztula parti tartományokba tutajokon szállíttatnak tovább. Úgy látszik, hogy a Poprád és Hernád folyóknak vízbősége újabb időben tetemesen megapadt, az erdő-irtásoknak az éghajlat minőségére, és legközvetlenebből az eső mennyiségére gyakorolt hatása folytán, mert tudomásunk van arról, hogy a Poprád vize Podolinon alól, még a század első tizedeiben is, nagy mértékű tutajozásra használtatott, a midőn leginkább a Varsóba és Danzigba szállított hegyaljai borok onnantól viznek eresztettek. E szállítási mód egészen megszűnt, de a Poprádnak mostani rendes vízállása mellett lehetlenné is vált.

Szepes megyét csak egy fővasut szeli át, t. i. a Kassa-Oderberginek 83.20 kilométer hosszú vonala, mely Margiczán mellett

a Hernád völgyében lép területére, hogy annak déli részén keletről nyugot felé haladva, elébb a Hernád mellett, Gánóc környékén, azután a Poprád völgyébe átkelve, Lucsivna mellett a megyét és egyszersmind a Poprád völgyét is elhagyva, azontúl a Vág völgyében folytassa Liptóba útját. Helyi érdekű vasútja szintén csak egy van, t. i. a Margiczánból Szomolnokra kiágazó keskeny vágányu 25 km. hosszú szomolnoki szárnyvonal.

Egy másik, az eperjes-tarnowi vasút, nem lép ugyan a megye területére, de közelében kétszer érinti annak határát, egyszer Lubló, másodszor Mnisek mellett, úgy hogy e vasúti vonal közlekedése is tetemes befolyással volt forgalmunk fejlődésére.

Országutaink nemcsak jók, de országszerte híresek is. Van összesen 509.025 kilométer, kizárólag csak önerőnkől, közmunkánkkal, és az utóbbinak részbeni és köteles megváltása után beszedett pénzünkön fentartott, jól épült, többnyire jól is vezetett és hydrographiai helyzetünkől magyarázható, sok műépítéssel bíró országutunk. Államutunk egy sincs; a mit az állam útaink érdekében térszen, az mindössze annyiból áll, hogy szűk budgetjének állapota szerint, néha kisebb-nagyobb pénzsegéllyel járúl utaink jókarban tartásához, és sok műszaki tárgyaink építéséhez.

Nagyok ellenben azon áldozatok, melyeket a megye közönsége évenként utaiért hoz. Természetben leszolgál 25,600 igás, 72,700 kézi munka napszámot, és köteles váltságbérképen 42,800 frtot fizet évente. Azon felől természetesen fenn kell még tartania a községek közötti számos közlekedési utakat is, mi pedig topographiai viszonyainkat tekintve, egy lakosságunkra szintén súlyosodó nem csekély teher. Ez utak némelyike, úgy mint a rozsnyó-szandeczi, az eperjes-rózsahegy, s. m. a vasúti közlekedés megnyitását megelőző időben, országunk kereskedelmének fő útjait képezték: most elhagyatva befüvesednek, s csak a helyi közlekedésnek szolgálnak. Mikor még bánya- és vasiparunk is virágzott, és termékei nagy kivitelnek örvendtek: ez utak forgalma rendkívüli nagy volt. Némely vidékek parasztgazdái lendületesen folytatott fuvarozás által annyit szereztek mellékkeresetképen, hogy egyes falvak máig kitűnő vagyonos volta ezen megszűnt keresetforrásra vezethető vissza. Voltak nagyfuvaro-

saink is, kik mezőgazdaságuktól függetlenül és iparszerűleg folytatták ez üzletet, 20—30 lovat csak e célra tartottak, és egész kocsis karavánokkal szállították az árúk különböző neveit Boroszló, Bécs, Pest, Debreczen és Tokajba, vagy onnan ide, a nevezett helyek lévén leginkább Szepesmegyére nézve kereskedelmi emporiumokul tekinthetők.

Hogy a vasuti hálózatba való bevonatásunk a kereskedelemnek egészen más irányt adott, minket a közvetítő fontos szereptől megfosztott, azt más helyütt mondtam el, mint el is mondtam, hogy vasutunkhoz fűzött vérmes reményeink — közigazdaságunk emelését illetőleg — épen nem teljesültek.

A sok kereseti kútforrás kiapadása fejében, csak egy közigazdaságilag számot tevő tényezőnek adott a vasut nálunk életet és napról napra emelkedő lendületet: értem az idegen forgalmat, mely most annyi embernek ad kenyeret, annyi vállalat keletkezésére szolgáltatott alapot, és mely talán hivatva lesz minket szenvedett sok más veszteségeinkért kárpótolni. — A hatalmas közép Kárpátok vadregényes szikla-csúcsai, fenyvesekkel borított előhegyei és kies környezetük, a nagy közlekedési utaktól távol maradtak, hozzá férhetetlenek, és azért legújabb időkig a világban úgy szólván ismeretlenek is voltak. Midőn 1872-ben a forgalomnak átadott vasutal, vidékünk az európai nagy vasuti hálózatba lépett, a Táttra a legkényesebb turistára nézve is mindenünnen gyorsan és kényelmesen elérhetővé vált. Szerencsés véletlen volt, hogy létezett néhány, eddig ugyan csak a helyi igényekhez idomított gyógyhelyszerű telepünk, melyeket az idegenek már a vasut megnyitásának első évében is sürűten látogathatták, és melyek azonnal kiindulási pontul szolgálhattak azon mozgalomnak, mely e meglevő, és most kibővített telepekből kiindult. A főérdem illeti e tekintetben Tátrafüredet és a Husz park tulajdonosát. Az idegen forgalom számban és gyorsan növekedett. Nemcsak a közép Táttra terjeszkedő telepei részesültek abban, de megyénk más részeiben régen létezett, és most szintén kibővített kisebb gyógyhelyek, továbbá egyes szebb fekvésű pontokon felépült csinos nyaralók, sőt egyes városok és falvak modern mezbe öltözött szállói is, mindig több idegent vonzottak a Szepességre. A hogy azután a központi, drágább üdülő telepek

mellett, szerényebb igényeknek megfelelő olcsók is keletkeztek, szerényebb állású alföldi és fővárosi családok nem csak mint touristák, de mint egész évadon nyaralni akarók is jöttek hozzánk. Jobb módúak saját nyaraló-házakat építettek szerzett ház helyeken, és főurainknál mind gyakoribb lett a hajlam, a közép Tátrában egy a környezetnek megfelelő stílusban épült házat birni.

Igy keletkezett elég gyors egymásutánban, az eredeti szintén kibővített. Ó-tátrafüredi telep mellett; *Új-Tátrafüred* és később *Alsó-Tátrafüred* — *Lucsivna*, — Poprádon a *Huszpark*, és a Virágos völgy telepe. Késmárk mellett *Tátraháza*, ben a városban a *Meese szállója* és kertje, Szalókon a *Veszter szálloda*, — Szepes-Sombaton a *Grébpark*, — Felkán a *Krompecher csinos telepe*, — Hunfalu területén *Matlár háza*, — Béla mellett a gyönyörű „*Barlangliget*,” melynek nagy jövőt merünk jósolni, s mely ma is már a Szepesség legtekintélyesebb idegen kolóniáját gyűjti leírhatatlan bűbájjal bíró völgyébe. E részben egészen új, itt-ott már most nagy kiterjedésű telepeken kívül, a meglevő régiek sem késtek nagyszabású építkezésekkel több vendég befogadására szervezkedni, és építkezéseiket úgy felszerelni, hogy azok a nagyobb kényelem igényeinek is eleget tehessenek. Ezt tették első sorban a régi hírrel bíró *lubló*i és *gánóczi fürdők*, nem különben kisebb mértékben, a leibiczi kénfürdő, *Baldócz*, a *Korona-hegyi fürdő*, *Sivabrada*, a *Fekete-hegyi hidegvízgyógyintézet*, még a legelmaradottabb és egészen félreeső *Ruzsbach* is építkezésre legalább — készült.

Hogy ezen tekintélyes számú, idegenek elszállásolásán alapuló vállalatok, mint szívesen látott fogyasztók, összes termelésünkre nagy befolyást gyakorolni hivatvák, azt a Tátránkat felkereső idegenek még mindig növekedő számából következtethetjük. Nem mondunk nagyot, ha azt állítjuk, hogy 4000-re tehető azok száma, kik eltekintve az átutazó touristáktól, itt nyaranként huzamosabban időznek. Ha szegény vidékünk az ezen idegen forgalomból reá háramló aranyesőt nem érzi még jobban, annak egyik oka abban rejlik, hogy termelőink eddigelé indolenseknek bizonyultak, és nem tudnak az idézett forgalom adta igényekhez alkalmazkodni. Nyugodtan nézik, mint hozatják a nagyobb telepek vendégfogadásai a tejet, tojást, borjukat, szárnyas-állatokat és még a zöltséget is idegen vidékekről, néha

nagy távolból, a helyett, hogy mindezen szükségletek idején való termelésére iparkodnának. Ilyen indolencia mellett nem élvezik persze a kínálkozó hasznot sem, holott itt volna útjarmódja egész gazdasági rendszerünknek más irányt adni.

Hátrányára van az idegen forgalmunkból húzható haszonnak azon sajnos körülmény is, hogy az idegenekkel érintkező iparosok gyakran azon üzleti elvet követik, mely szerint gyorsan és nagy hasznot keresnek vállalataikból, más szóval drágán akarnak dolgozni — a minek azután az a következménye, hogy elvégre elijeszti az idegeneket, holott a *sokszoros* forgalom elvén alapuló üzlet sokkal biztosabb, mert tartósabb eredményt ad.

Ebbeli keresetünket csorbitja végül azon inkább előítéleten mint klimánkon alapuló tény, hogy hagyományos és megrögzött hiedelme úgy a bel-, mint a külföldi, a Szepességre jövő idegeneknek, hogy itt a kellemes időny csak július közepétől, augusztus végéig tartana. Akkor zsufoltak is a nyaralók mind, melyek előbb és utóbb üresen álltak; e rövid értekesíthetés indokolja némileg az időnyben követelt nagyobb árakat is. Oda kell törekednünk, hogy e rövid időnyen kívül is legyenek vendégeink, elérhetjük pedig azt átlagos olcsó árakkal, — mert vendégeinket csak akkor fogjuk bizton ide vonhatni, ha természetes előnyök mellett még kényelmes és olcsó élvezhetőségüket is biztosítjuk nekik.

Midőn oly válságos helyzetben élünk, midőn gazdasági létünk úgy szólván kérdésessé lett, elvégre is csak az idegen forgalomnak gazdasági nagy jelentőségében fogunk ildomos eljárás és egészséges üzleti elvek alkalmazása mellett kárpótást nyerhetni. Hegyeink vadregényes és klimánk egészséges volta ép úgy lehetnek hivatvák, a változott viszonyok által vagyonosodásunkon ejtett csorbák kiköszörülésére, mint tették vagyonosokká Svájcz és Salzkammergut hegyei és völgyei e vidékek lakosait.

Közigazgatási viszonyok.

Nem volt megye, melynek közigazgatási viszonyaiban az 876-iki XX. és XXXIII. t. cz. oly gyökeres átalakulást okoztak volna, mint a Szepes megyével a XVI. szepesi városok és a

külön törvényhatósági joggal bíró szab. kir. városok beolvasztása alkalmával történt. Ez egyesítés folytán a megyei törvényhatóság egyszerre 43,729-nyi lakossággal szaporodott, és a képviselőivel törvény szerint megbízott bizottmány egészen új elemekből alakult, midőn 19 városnak polgárai, kik eddig a megyei hatáskörtől távol maradtak, abba részint mint virilis, részint mint választott tagok beléptek. Önjogára féltékenyen és gyanús szemmel nézett mindkét fél e reá erőszakolt egyesülésre, de a féltett érdek-összeütközések elmaradtak, és az egyesülés, rövid tizenkét esztendő alatt, oly szorossá vált, hogy ma senki sem gondol többé vissza az elmúlt állapotra, azt bármi okból helyreállítva látni óhajtván.

De valamint kimaradtak az egyesülésnél féltett surlódások és érdek-összeütközések, szintűgy nem valósultak eddig az egyesítéstől várt kedvező hatások sem. Nem teljesült különösen azon remény, hogy az értelmesebb városi elem bevonásával, ezentúl nagyobb lesz önkormányzatunk iránt az érdeklődés, a mi aztán összes közéletünknek elevenebb lendületet, közigazgatásunknak sikeresebb ellenőrzést fogna nyújtani, míg a közgyűlésekben való részvét által az eddig teljesen nélkülözött kezdeményezés nagyobb lendületet nyerhetne. E várakozás nem teljesült és az új bizottmányi tagok, úgy mint a régiek, csak akkor jelennek meg számosabban a közgyűlésen, ha választás vagy valami külön helyi érdekek eldöntése áll a kitűzött napirenden.

A megye hatósága alá és a felügyelete alá esett községek beléletére sem gyakorolt az valami nagyon látható befolyást. — Vannak városaink között nagy vagyonnal bíró olyanok is, melyek évi költségvetése megközelíti a 100,000 frtot, — de a megye felügyeleti joga, az e nagy községi vagyonnal való gazdálkodásra sem érvényesül valami kedvező módon; sajnálatosan folyik ott tovább a kotériák által kiaknázott kezelés, a község emelésére mentül kevesebb történik, és majdnem minden egyes város lakossága községi tetemes adó-pótlékban érzi atyáinak rossz gazdálkodását.

Hiba volt mindjárt az egyesítésnél, hogy a városok legnagyobb része mint rendezett tanácsu város alakult, melynek máig is 12 maradt meg. Minthogy a törvényszabta igénynek — a polgármesteri nagyobb fizetést illetőleg — vagy nem tudtak,

vagy nem akartak megfelelni, nyílt titokként azt az expedienst választották, hogy megadták ugyan a polgármesternek a szabályrendeletileg megállapított 1000 frtnyi fizetést, de azon kikötéssel: hogy a fizetésének egy részét a községi pénztárnak valami cím alatt visszaajándékozza. Kijátszván így a törvényt, nem is nyertek mindenkor az állásoknak megfelelő egyéneket. A »minősítési törvény,« mely a polgármestertől megkívánja az ügyvédi oklevelet, újabb nehézségeket szült a városi önkormányzat terén. Az átmeneti intézkedések kedvezményei folytán, oklevél nélkül is képesített polgármesterek száma megfogyván, nehéz a városoknak alkalmas egyénekre szert tenni, a polgármesteri állások — egyének hijában — éveken át nem tölthetők be — és ez interregnum szintén nem javít a városok amúgy is zilált állapotán.

A mennyiben közigazgatási rendszerünk fogyatékos volta mellett lehetséges, Szepesmegye, a kormányzatának élén levő kiváló férfiaknak érdemei folytán, mindenesetre a legjobban kormányzott vármegyékhez számítható. Mint a nálunk divó rendszer mellett mindenütt, úgy minálunk is, legkivált két irányban nyilvánulnak annak árnyoldalai. Először a községi életben, melyben — sajnos — értelmiségünk alig vesz részt, holott a törvény annak elegendő befolyást és nagy hatáskört tartott fenn; de kicsinyelvén a neki kijelölt tért, a döntő szót a kevésbbé ítélletképes és nem mindég tiszta kezű elemeknek engedi át. A rossz gazdálkodás és a különböző czímek alatt a községre teherülő pótlékok következtében, a nép máris inkább a községi, mint az országos adók elviselhetlen volta ellen zugolódik. Valóban vannak is községek megyénkben, hol a községi pótlékok az országos adónak 100°/₁₀-tőliját megközelítik, — és tapasztalásból tudom, hogy az Amerikába kiköltözők a pótlékokat említik leginkább, mint az őket hazájuk elhagyására kényszerítő egyik indokot. Második, sokat panaszlott intézménye közigazgatásunknak, a *körjegyzői* nagy hatáskör. Mostani rendszerünk mellett a körjegyző egyesíti kezeiben a helyi kormányzat minden szálait. Ha az illető egyén lelkiismeretes ember, akkor valóságos jötevője lehet köre egész népének; — de mivel ez nem áll minden esetben, s mert a körjegyző, elégtelen ellenőrzés mellett, a tudatlan nép felett majdnem mindenható befolyást gyakorolhat,

és azzal visszaélhet, a nép jólétének gyarapodása vagy veszte is egészen a körjegyző kisebb-nagyobb tisztességes és megbízható voltától függ. Az ellenőrzésre hivatott községek, a jobb elemek tartózkodása folytán, nem gyakorolják a szükséges felügyeletet, a szolgabírák pedig, ha hivatvák is volnának a felügyeletre, azt (évről évre kiterjedő munkakörük mellett) mindég kevesebb eredménynyel tehetik.

Iskolaiügy.

Középiskola megyénk területén a szükségesnél is több áll fenn. Ezek nagyobb száma vonja el ifjainkat az ipar biztosabb pályáitól, és a tanult proletariatus keserves ösvényeire tereli őket, a nyolcz gymnasiumi osztály bevégezése minálunk oly könnyüvé lévén téve. Vanugyanis 3 főgymnasiumunk: Lőcsén, Iglón és Késmárkon egy-egy; — egy négy osztályu algymnasium Podolinban; — egy főreáltanoda Lőcsén; — azonfelül egy állami tanító képezde Iglón és egy püspöki Váralján, végül egy középtanoda számba menő 6 osztályu állami felsőbb leányiskola Lőcsén.

Népoktatásunk állapota körül örvendetes haladás észlelhető; az iskolák száma az utolsó négy év alatt 9-el szaporodott, úgy hogy most már csak 34 községben nincs külön iskola, de ezek is valami szomszéd község iskolájához vannak csatolva. — A népiskolák összes száma 246-ra rug 368 tanteremmel és 367 tanítóval. — Ezek között van állami 2, községi 13, magán engedélyezett 2, és felekezeti 229. — A felekezetiiek között van római katolikus 157, görög-katolikus 16, ágostai evangélikus 48, és izraelita 8. — Tannyelvre nézve van magyar 13, német 32, tót 117, ruthén 15, német magyar 42, tót-magyar 22, és német-tót 5. Tanköteles gyermek volt összeírva 32346, és azok közül csak is 2200 nem látogatta az utolsó tanévben az iskolákat, mely eredmény úgy a hatóságok erélyére, mint népünk művelődési hajlamára is kedvező világot vett,

Megyénk német és protestáns lakosainak iskolái, régiebb időktől fogva — mindig kitünő állapotban voltak. Legjobban bizonyítják ezt az irni, olvasni tudóknak, az 1880-ik népszámlálásból meritett adatai.

Tudott olvasni írni:

a németek	69·5- ^o / _o -je
a tótok	28·5- ^o / _o -je
és a ruthenek	14·6- ^o / _o -je

Ha pedig a felekezetet vesszük összehasonlítás alapjául, azt találjuk, hogy tudott írni-olvasni:

az evangélikusok	69·7- ^o / _o -je
a zsidók	62·2- ^o / _o -je
a róm.kath.	32·8- ^o / _o -je
és a gör. kath.	13·5- ^o / _o -je

Legelől vannak tehát a németekkel párhuzamosan a protestánsok, leghátrább a ruthenek és görög katolikusok, mely két fogalom jóformán egyenértékű, a mennyiben valamennyi ruthén nemzetiségű a gör. kath. egyház hiveihez tartozik. Biztosan várható, hogy a népnevelési újabb törvények hatása az elmaradott felekezetek és nemzetiségek iskoláiról is, már a legközelebbi népszámlálás oly adatokat fog napfényre hozni, melyek egész népünk műveltségi állapotát kedvezőbb világításban fogják kimutatni.

Egészségügy.

Egészségügyi viszonyaink, egészségesnek hitt éghajlatunk daczára, a mint az az évi halandóság számarányából szomorúan kiviláglik, nem mondhatók nagyon kedvezőknek. Szepes megyében ugyanis 1000 lakosra 40 halálozás esik évente, mely szám hazánkban csak is Borsod és Heves vármegyékben nagyobb, a mennyiben ott 43 és 42 halálozás esik 1000 lakosra. Még annál is kedvezőtlenebb eredményhez jutunk, ha csak az ötödik életév végéig elhaltak számarányát tekintjük, ez esetre azt látjuk, hogy az összes elhaltak 55·10°/_o-je ily kis lényekből kerül ki. A gyermek-halandóság ily szomorító elsőbbségében Szepes megye szintén csak Zólyom-, Vas, Doboka, Szabolcs, Somogy, Borsod, Esztergom, Nógrád és Nyitra megyék által előztetik meg.

Ha ezen nagy halandóság okait kutatjuk, kétségkívül klinkánkban is találunk néhány ezt magyarázó tényezőt, minthogy annak zord volta és a gyorsan váltakozó időjárás szélsőségei nem hatnak előnyösen az idő viszontagságai ellen sem lakás, sem ruházat dolgában kellőleg nem védelmezett szepesi munkás emberre. Népünk silány, legkivált burgonyán alapuló táplálkozását, kell továbbá a nagyobb halandóság egyik főokául tekintenünk; a

gyermek-halandóságra nézve pedig azon leirhatatlan gondatlanságot, melynek a gyakori járványok alkalmával annyi gyermek esik áldozatul. Orvoshoz nem fordulnak, de a ragály ellen sem védekeznek; ez áll nem csak a falusi lakosról, de a városok munkás osztályáról is. Igaz azonban, hogy e vizsás helyzet javítására a hatóság részéről sem történt eddig sok. Az 1876-ik XIV. t. cz. sehol sem léptetett életbe; körorvosi kerületek megalakultak papiron, de orvosa egy körnek sincsen. A megyében van ugyan jelenleg 46 gyakorló orvos, de ezek mind városokban laknak, némelyikben 7—8 is van; de sok helyiségből több órai utat kellne tenni, míg a beteg az orvossal érintkezhetnék. Azt sem lehet ugyan tagadni, hogy népünk az orvosi tudományhoz legkisebb bizalommal sincs, s hogy ha a sok körorvos rendelkezésére is állana és növelné a községi pótlékot — akkor is inkább javas-asszony, mint orvos által gyógykezeltetné magát.

A megyének kórháza nincsen, de van arra szánt alapja és épülete, melyben egyelőre Lőcse városa rendezett be egy 12 ágyas kórházat, mi az egész megyének nagy hasznára van, mert sürgős esetekben ott megyebeli betegeket is lehet elhelyezni, s nem fordul elő azon előbb gyakori eset, hogy örvöngő tébolyodottakat a törvényszéki börtönökbe kellett elhelyezni, míg felvételük valami országos intézetbe ki nem eszközöltetett.

A lakosság művelődési és anyagi állapota.

Ha mármost végül népünk művelődési és anyagi állapotának az utolsó husz év alattvaló emelkedését vagy hanyatlását vesszük szemügyre, akkor, hogy a tényeknek megfelelő általános képet nyerjünk, okvetlen szükséges, lakosságunk zömét *kereset és állás szerinti csoportokban* szemügyre venni. Ily csoport négy állitható fel.

Az újabb idő mindenben megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyai ezen csoportok tagjaira egészen különböző befolyást gyakoroltak. Társadalmunk rétegezésének megfelelő, külön hatások alatt álló ilyen osztályoknak nézem: a *városi iparost*, — a *falusi közép-birtokost*, — a *földmivelő gazdát*, és végre — a városi vagy mezei *napszámos munkást*.

1. A kézműiparnak az utolsó évtizedekben való hanyatlása oly általános és helytől független, hogy az, mit a szepesi városok iparának hanyatlásáról mondhatni, alkalmazható bár mely más vidékre is, mely nem vala képes kicsiben üzőtt iparát nagyobb mérvű gyáriparral helyettesíteni. A városi kis polgár, midőn iparát elnyomta a verseny, kénytelen volt azzal vagy egészen felhagyni, vagy legalább üzemét megszorítani, és ha az idegen forgalomban nem nyílt meg talán valami új keresetforrása, vagyonban és jólétben hanyatlott, idővel el is parasztosodott. A városok polgárainak társadalmi tovább süllyedése — declassálása — lépést tartott azon nehézségekkel, melyek útjában állottak annak, hogy a fiatal mester-ember mint független iparos megtelepedhessék. Erre, az iparszabadság daczára, annál több tőke kellett, a mentül kevesebb sikerrel kecsegtetett a saját üzlet nyitása. Így mindig több és több tagja az ifjú nemzedéknek vagy elhagyta hazáját, vagy ha itthon maradt, szaporította a szántó-vető városi gazdák számát és mindezen egyes tényezők össz-hatása, természetsszerűleg nem lehetett egyéb a művelődés és az anyagi helyzet hanyatlásánál.

2. A falusi közép birtokos osztály, — mely ujabban »gentrynek« neveztetett el — Szepes megyében mindenkor kevés képviselővel birt. A számos város nagy határainak területe, két főúri család, egyházi és más testületek nagy kiterjedésű, nagyobbára erdő birtokai, már magukban kizárták volt egy tekintélyesebb földbirtokos nemesség keletkezését. A mi aránylag csekély nemesség Szepesben létezett, az — eltekintve a kevés u. n. radikális családoktól — többnyire földbirtokkal alig bíró armális családokból állott. Őseik nagyrészt mint kitűnő városi polgárok nyerték a múlt században nemességüket, és csak utódjaik szereztek később házasságok és vételek útján nemes birtokot is. — A többnyire csekély kiterjedésű nemesi birtokok tulajdonosai, alig is érezték az úrbéri váltság máshol bekövetkezett súlyos bajait; sőt a kevés jobbággyáért kapott, bár csekély kárpótlás, sok esetben még helyzetükön javított is, mert ezt vagy adósságaik törlesztésére, vagy beruházás által való belterjesebb gazdálkodásra fordíthatták. Ezen körülmények és az 50-es évek kedvező termelési viszonyai folytán, ez osztály ugyanakkor láthatólag gyarapodott, és birtokaik ára nem várt módon és arányban emel-

kedett. Később, midőn terményeink *helyi* árai — vasuti hálózatunk kiépítése folytán — mindég alábbszállottak, e gyarapodás és jólét falusi uri házaikban eltűnt: a fekvőségek árai visszamentek, jövedelmeik kisebbedtek, és a 150—200 holdas kis birtokok tulajdonosa, ki uri módon tovább akart élni, lassanként eladósodott, tönkre ment, vagy ha ő fentarthatta magát, biztosan tönkre mentek gyermekei, kik még e kicsi birtokon is természetben osztozkodtak. Miután pedig a mai gazdasági viszonyok mellett kicsi birtokon úri módon megélni bizonyára nem lehet, a megyénkben kis földbirtokán élő gentry tagjai majdnem mind kipusztultak. Alig maradt hirmondónak az egész megyében 20—25 ilyen gazdálkodó földes úr, holott voltak falvaink, melyek compossessoratusa ennél többekből állott. Ez osztály ifjabb nemzedéke tehát más kenyér után nézett, s öröndetes jelenség, hogy akadt már nem egy, úgynevezett jó családból való ifju, ki szakítva a régi előítéletes hagyománnyal iparos pályára is lépett. A közép-birtokos osztály tehát minálunk jóformán megszűnt társadalmi tényező lenni. Birtokai bérben vannak, de legnagyobb részt eladásra, és paraszt gazdáink kezeire kerültek, mi jó részben a harmadik, általam felállított osztály gyarapodásához járult

3. A 48-as vivmányok által, a vállaira nehezedett szolgáltatmányoktól oly rögtön felszabadult földmives gazdák osztálya igaz, hogy nem haladt annyira, mint azt el lehetett volna várni. De tagadhatlan, hogy haladt mindenütt, hol a terjedő iszákosság emelkedésének nem állta útját. Jóllehet földmivelőinket nem egy mellék keresetétől fosztotta meg a bánya-iparnak hanyatlása, és a kereskedelmek más utakra való terelése, viszonyai mégis oly előnyösen változtak, terhei annyira megkönnyebbültek — hogy öröndetes haladást látni mindenütt, hol nem pusztított a pálinka és az azzal járó erkölcstelenség, a hol pap, hatóság és hatalmas körjegyző hivatásuknak megfeleltek, és a hol a romlás előjeleként fellépő vallástalanság nem érezteté hatását. Oly helyütt a jobb iskola sem maradt hatástalan az ifjabb nemzedékre, és vannak falvaink, melyek minden tekintetben a haladás ösvényén levőknek mondhatók. Ha a község — mint az Szepesben gyakran történt — uraságától az erdőt és regále jogot annak idejében még olcsón megvette, ez vagyonosodásának

alapját biztosította. Ott azután, mint például Kamjonkán, nincs is községi pótlék, de onnan nem is kerül ki nagy kontingens, az Amerikába vándorlók számához. Ilyen, vagyonban és műveltségben láthatóan gyarapodó községet, a Tátraalján és a németek között sűrűbben találhatni, főképp mióta azok lakói az idegen forgalomból kezdenek sokféle hasznot húzni. Legszegényebb és legelmaradottabb vidéke megyénknek a Galicziával határos Magura; de ott is vannak, mint megyénkben mindenütt, egyes helységek, melyek gyarapodó és haladó félben vannak. Másutt ellenben a tökéletesen eladósodott gazdáik csak is az Amerikából beszivárgott pénzekkel segítettek úgy magukon, mint közvetve a falu itthon maradt lakóin is az által, hogy az amerikai pénz a fekvőségek árát emelte, és hogy népünkben általában egy jobb létre való törekedést terjesztett.

4. Népünk és társadalmunk legszámosabb »negyedik« osztálya, minálunk ugyan még nem ismeri az emancipatiója iránt Európa szerte felhangzó segélykiáltást, de jólétben nem gyarapodott. Legnagyobb része a földmivelésnél mint napszámos (zselér) vagy cseléd keresi kenyerét. Ha a munkabérek emelkedtek is, a nem cselédként alkalmazott mezei munkásnak még sincsen egész éven át keresete, és megcsappant ez még, a cséplő és más gépek gyakoribb alkalmazásával. Legrosszabb dolguk van a városi kis gazdák munkásainak. De kevés is az, mi munkaadók részéről ezen osztálynak értelmi és anyagi emelése érdekében történik. Kiemelésre méltó ritka példa gróf Csáky Zeno és neje nagylelkű eljárása, kik velbach-i birtokukon munkásaik gyermekeinek számára saját költségükön kisdudóvodát és gyermekkertet alapítottak. A mezei munkások egy része minálunk munkaadójától földeket is kap haszonélvezetre, és ezek sorsa mindenesetre a legmegfelelőbb. A bányászat körül alkalmazva volt munkás keresetétől épen megfosztatott, és ezekből úgymint a mezei munkások rosszul situált elzüllő osztályából kerül ki az amerikai emigránsok legnagyobb száma.

De nem valamennyi, itt már megélni nem tudó munkás törekedik Amerika felé. A női cselédek a fővárosba és hazánk más vidékeire szegődnek, — a bányászok és vasgyári munkások Erdélybe és a délmagyarországi köszén-bányák felé irányozzák lépteiket; és a magurai tótok évszakonként mint aratók az

alföldre, vagy mint napszámosok a fővárosba költöznek. Szerencsének mondható munkásainkra nézve, hogy a vasút a világ piaczat munkájuk számára megnyitotta, melyen már most versenyre léphetnek munkabíró, szorgalmas kezeikkel, miután kezdetleges s alig meghonosított gyáriparunk elég sűrű népességünknek elegendő munkát nem adhatott volna.

Hogy ezen négy csoportban helyt nem foglaló, még más társadalmi elemeink is vannak, melyek megadják Szepesnek épen jellemző egyedes voltát — tudja mindenki, a ki jó módú és kiválóan művelt úgy nevezett »értelmiségi« osztályunkat ismeri. A városainkban élő számos ügyvéd, orvos, pap, hivatalnok, jobb módú kereskedő, és minden üzlettől visszavonult magánzó a magyar és német művelődést magában egyesítvén, talán magasabb fokon áll mint más vidéken található kartársa. Ez osztálytól származott reánk míveltségüknek elterjedt jó hír neve. Ezek, úgy mint városi polgárainknak felsőbb rétegei, kik takarékoságuk által mindenha kitüntek, hozták népünket a vagyonosság hírébe is. De minthogy vagyonos voltunk legfőbb kutforrásai megapadtak, e hir ma már alig felel meg a valóságnak. Jelenleg a gazdasági élet minden terén észlelhető oly gyökeres átalakuláson megyünk át, hogy alig mondhatni: megyénkben mi fejleménye lészen e változásoknak, népünk melyik csoportja néz felvirágzásnak, és melyik hanyatlásnak eleibe, és vajjon közgazdászati viszonyaink alakulására nézve mit rejt méhében már a közel jövő is!

Jog- és államtudományi vizsgálati rendszerünk reformjához.

Irta :

Dr. Vizneker Antal.

I.

A tanszabadság szép és nagy elve, a melyet mint a felsőbb oktatási rendszer vezéreszméjét — legalább főbb vonásaiban — német és osztrák minta szerint honosítottunk meg, mindenestre azon nem épen nagyszámú irányeszmék közé sorolandó, a melyeknek német talajból átültetését nincs okunk hibáztatni. Mert, ha nézetem szerint nem is a legszerencsésebben választattak meg a módoszatok, a melyekkel a német tanszabadság elve nálunk alkalmazva lön, mégis csak helyeselni fogja a szabadság minden barátja, hogy nem követtük a francziák szigorú tantervhez kötött rendszerét, a melyet egyszer meghonosítva, sokkal több nehézséggel járna azt ismét kiküszöbölni, mint mai rendszerünket általános fejlettségi színvonalunknak és sajátos faji tulajdonságainknak megfelelően átalakítani s ez által a viszonylagos tökéletesség fokára emelni.

Kétszeresen kell ezt most hangsúlyozni, a midőn a felsőbb oktatás mai eredményeivel elégedetlenek a részben valódi, részben túlzott bajokat mind a tanszabadság rovására számítani, s ez által ezen szép elvnek úgy is elég gyöngye népszerűségét még inkább csökkenteni hajlandók.

Tagadhatatlan, vannak a tanszabadság elvére alapított felsőbb oktatási rendszernek is hátrányai; de ezek a helyes gyakorlati keresztülvitel, nevezetesen a vizsgálatok megfelelő rendszere által nagyobb részt elháríthatók. Csak nem szabad felednünk azon általános tapasztalati igazságot, hogy a társadalmi irányelvek és vezéreszmék csak a nekik megfelelő intézményekkel együttesen

biztatnak a hozzájuk fűzött remények teljesedésével, s hogy ugyanazon feladatokra irányuló különböző elvek is, ha egyszerűsmind különböző, de természetökkel egyező intézményekkel vannak támogatva, többé-kevésbé ugyanazon eredményekre vezethetnek.

Nem jelent ez annyit, hogy a nagy társadalmi irányeszmék és szervezési elvek iránt, a mennyiben megfelelő intézményekkel járnak, teljesen közönyösek legyünk; mert van az elveknek egy-más felett részint eszményi felsőbbbségök, részint bizonyos concret körülményekhez képest tételes elsőbségök. Az egyetemi oktatás terén a szabadság elvének a szigorú tanrend feletti eszményi elsőbsége kétségtelen, bár tételes elsőbsége — összes körülmények között s némely tudományokra, pl. a matematikai és természettudományokra vonatkozólag — esetleg vita tárgyát képezheti. De annyi bizonyos, hogy a különböző elvek különböző kiegészítő intézményeket igényelnek, s hogy kevésbé tökéletes elvek is, megfelelően realizálva, eredményesebbek, mint magasabb rendűek nem megfelelő keretben. Ez adja magyarázatát a két egymással leginkább ellentétes alapelvű felsőbb oktatási rendszernek, a francziának és a németnek.¹⁾ Az elsőnél a tanrend, az utóbbinál a tanszabadság az irányadó elv; az elsőnél a helyes tanterv kérdése játsza a legfőbb szerepet, az utóbbinál pedig a megfelelő vizsgálati rendszer bír a legnagyobb fontossággal; az egyiknél tehát a tanterv, a másiknál a vizsgálati rendszer a kiegészítő intézmények.

Hogy a helyes tantervet — a mennyiben a francia rendszeről volna szó, — vagy a vizsgálatok megfelelő rendszerét létesíthessük, a felsőbb oktatás feladataiból kell kiindulnunk. Minthogy jelen tanulmányomban csak a jog- és államtudományi vizsgálati rendszerrel kívánok foglalkozni, szorítkozhatnám csupán a jog- és államtudományi oktatás feladataira; ezek azonban, általánosan formulázva, minden egyéb felsőbb oktatásnak is rendszerinti feladatait képezik. Ezen feladatok a következők:

Először bizonyos fontos társadalmi s államszolgálati hivatásokra (törvényhozás, jogszolgáltatás, közigazgatás) előkészíteni,

¹⁾ Az angolról nem is szólok, mert annak utánzása a mi szegényes viszonyaink mellett úgy sem jöhetne komolyan szóba.

tehát az ezek alapját képező hivatásszerű szakműveltséget közvetíteni.

Másodszor a tudományokat (respective jog- és államtudományokat) előbbre vinni; előbbre vinni közvetlenül, a mi az egyetemi tanárnak egyik legszebb állásszerű hivatása, — s előbbre vinni közvetve, a hallgatóknak lehető alapos, a tudományok módszerébe is bevezető, azok tovább fejlesztésére is képesítő kiképzése által.

Nem hivatása azonban az egyetemi oktatásnak e kettős feladatot minden egyes hallgatójával szemben együttesen érvényesíteni; mert hiszen ez az egyéni képességek és hajlamok különbözőségénél fogva épúgy lehetetlen, mint társadalmi célszerűség szempontjából teljesen fölösleges volna. A kettős feladat tehát a tanuló álláspontjából rendszerint csak alternatív jellegű, a mi a helyes jog- és államtudományi vizsgálati rendszer kutatásánál különösen figyelemre méltó, mivel a legfontosabb vizsgálatoknak, a hivatási és a tudori vizsgáknak, képezi alapját.

Az egyetemi oktatás gyakorlati és tudományos feladata s azon körülmény, hogy majd az egyikre, majd a másikra helyezhetünk nagyobb súlyt, teszi kiváltképen lehetővé az élénk vitát a tanrend és a tanszabadság rendszere fölött; mert a hivatásszerű szakműveltség közvetítésére az előszabott tanterv, a tudomány fejlesztésére pedig a szabadság rendszere látszik alkalmasabbnak.

De a létező vizsgálati rendszerek gyakorlati hatásainak gondos megfigyelése arról győz meg, hogy a hátrányok és hibák nem szükségképek, s hogy lehet oly vizsgálati rendszert konstruálni, a mely a legmagasabb fokú tanszabadság mellett is egyaránt biztosítja a jog- és államtudományi oktatás alternatív feladatait. E tekintetben én, saját vizsgálati rendszerünkre vonatkozólag, hosszú időn keresztül gondosan gyűjtögetett tapasztalatokra támaszkodhatom. Ezen tapasztalatokon alapuló, őszinte reflexiók adtak létet a jelen értekezésnek, a melyben a szabadságnak leginkább megfelelő vizsgálati rendszert s a tanszabadsággal multhatatlan kapcsolatban levő vizsgaterv kérdését iparkodtam megfejtetni.

A helyes jog- és államtudományi vizsgálati rendszer megállapításánál, az említett gyakorlati és tudományos feladat foly-

tonos szem előtt tartásával, a következők veendők még általánosságban figyelembe:

Mind a hivatási, mind a szorosan tudományos jog- és államtudományi műveltség az összes jog- és államtudományok közt fenforgó összefüggésnél fogva, azok mindegyikéből legalább az elemek ismeretét tételezi föl. E szakok ismerete egymást kölcsönösen előmozdítja; de összefüggések még sem oly természetű, hogy már elsajátításuk közben valamilyen szigorú rendet kellene követni, hanem megtanulhatók többnyire tetszés szerinti sorban. Csak egy van közöttük, a melynek ismerete, az összes jog- és államtudományok induktív jellegén s a tételes jogok történelmi természetén kívül, egyéb később kifejtendő czélszerűségi okokból, minden többi sikeres tanulmányozásának részben szükségképi, részben hasznossági alapfeltételeként tekintendő. Ezen alaptárgy az állam- és jogfejlődés egyetemes története.

A jog- és államtudományi oktatás alternatív feladatai s az itt figyelembe vett szempontok, vagyis a szakok összefüggése ezen összefüggés módja s az állam- és jogfejlődés történetének alaptárgyi jellege, határozzák meg a helyes vizsgálati rendszere tartalmát, a melynek ehhez képest a következő négyféle vizsgákat kell magában foglalnia:

a) *Alapvizsga* az állam- és jogfejlődés egyetemes történetéből.

b) *Szakvizsgák* a jog- és államtudományok összes tárgyaiból az általános jogi és államtudományi műveltség ellenőrzésére és igazolására.

c) *Hivatási vizsgák* a hivatási szakképzettség ellenőrzésére

d) *Tudori vizsgák* valamely jogi, illetőleg államtudomány vagy tudománycsoport és módszere lehetőleg teljes elsajátításának beigazolására.

Mielőtt ezen különböző vizsgák behatóbb részletezésébe bocsátkoznám, legyen szabad egy futó pillantást vetni mai vizsgálati rendszerünkre.

Vizsgálati rendszerünk főhibája, hogy nem respectálja az egyetemi oktatás feladatainak kettősségét, illetőleg e feladatok alternatív jellegét, s nem viszi keresztül a hivatási és tudori vizsgák különválasztását. Szigorlataink úgy a hivatási, mint a szorosan tudományos vizsgák egymástól nagyon eltérő feladatait

volnának hivatva megoldani. Vannak ugyan államvizsgáink is, némileg a hivatási vizsgák szerepével felruházva; de ezek nagyon tökéletlen szervezetűek, s a mint gyakorlati jelentőségek, úgy tekintélyök is napról-napra csökkenőben van. Maradnak tehát a szigorlatok, a melyeken a vizsgáló-bizottságok sem hivatási képzettséget, sem igazi, mélyebbre menő tudományosságot a jelölttől méltányosan nem várhatnak, hanem meg lehetnek elégedve, ha az a különböző szakok lényegesebb tanainak ismeretéről tesz bizonyosságot. Vagyis, röviden szólva, a tudorságot nyújtó szigorlatok, nagy tárgyhalmazuknál fogva, csak a fentebb néhány szóval körülírt szakvizsgák szerepét képesek betölteni. Sőt ezt is csak részben, mert a szigorlatok kettéválasztása egyes tárgyak teljes elhanyagolására nyújt lehetőséget, a minek az összes tárgyra kiterjedőleg proponált szakvizsgálatok legalább minden-esetre elejét vennék.

A szakvizsgák hiányával függ össze a colloquiumok túlságos térfoglalása, a mi vizsgálati rendszerünknek második nagy szervezeti hibája. Félévi vizsgálatok nélkül a szorgalom ellenőrzése, esetleg önkénytes bizonyítása nem történhetik másként, mint colloquiumok által, a melyek természetöknél fogva a félévben hallgatott összes tárgyra vagy azok nagyobb részére kiterjedvén, nyomasztólag hatnak a tanulók munkásságára, szétforgácsolják tevékenységét, útját állják, hogy a tudományok bármelyikébe is tüzetesebben behatoljanak, vagy valamely tudományos módszert elsajátíthassanak.

Pedig vizsgálati rendszerünk gyarlósága ezzel sincs teljesen kimerítve. Az említett hibák és hiányok még úgy tekinthetők, mint a tanszabadság elvének helytelen alkalmazásai; ellenben alapvizsgáink rendszere által már magán a szabadság elvén ütünk rést. Igaz ugyan, hogy minden alapvizsga, ha alakilag is az, vagyis a félévek beszámításának feltételét képezi, mindig megszorítása a tanszabadságnak. Igazolásul kettő szükséges: hogy tartalmilag is valóban alapvizsga legyen, s hogy a szabadság korlátozása lehető legrövidebb időre terjedjen. Ámde a mi alapvizsgáink először is tartalmilag nem igazi alapvizsgák, mert az alapnál részben kevesebbet, részben egyebet követelnek. Ez egyik hibájuk, a melylyel összefügg a másik, hogy t. i. kettő van rendszeresítve, s így két évre, tehát a tanulmányi idő felére ter-

jed a szabadság lényeges megszorítása. Egy alapvizsgálat, tartalmi és alaki értelemben, s ezzel a tanszabadságnak bevallottan csak az első két félév után érvényesítése, — eltekintve az állam- és jogfejlődés történetének alaptárgyi természetétől, — nálunk különösen is indokolva van, a mennyiben alig volna ajánlatos a nem egységes szervezetű középiskolákból kikerült hallgatókat, még mielőtt az egyetem saját egyenlő mértékét reájok alkalmazta volna, azonnal a teljes tanszabadságban részesíteni; de kettő — sok a jóból.

II. Az alapvizsgáról.

Az alapvizsga tárgya az egyetemes, tehát a keleti, görög, római, közép- és ujkori állam- és jogfejlődés története volna, a melynek rendszerében a különös magyar állam- és jogfejlődés története is megtalálhatná a maga megfelelő helyét és kifejtését.

A jogtörténet alaptárgyi természete egyrésről szükségképi, a mennyiben az összes jog- és államtudományokhoz a tapasztalati anyagot, tehát a nélkülözhetetlen alapot szolgáltatja; másrésről czélszerűségi, a mennyiben tárgyalásával leghelyesebben egyesíthetők mindazon hasznos tudnivalók, a melyeknek ismerete a jogásznak az összes jog- és államtudományokban jogászi felfogást és otthonosságot kölcsönöz, s azoknak későbbi tanulmányozását reá nézve könnyebbé teszi.

Az egyetemes állam- és jogfejlődés története megismerteti a tanulót a jog- és államtudományok összes fogalmaival s e fogalmak szerves tagozatával, úgy amint azok a társadalmi és állami fejlődés különböző fokozatain keletkeztek s a fejlődés későbbi stádiumaiban megfelelően átalakultak; ugyannyira, hogy nincsen olyan fontosabb állami vagy jogi intézmény, állami vagy jogi fogalom, a mely az állam- és jogfejlődésnek a legkezdetlegesebb alakulástól a legujabb korig kísért történetében megérintve nem lenne. Kifejtve a jog- és államfejlődés okozatos összefüggését a koronkénti közgazdasági állapotokkal, ezeknek és hatásaiknak jellemzése által a tanulót a közgazdaságtan alapfogalmaira és legfontosabb törvényeire is figyelmezteti. A mennyiben pedig a jog- és államfejlődés a különböző fejlettségi fokozatokhoz képest többé-kevésbé az egyéni elme gondolatfolyamataival van elválaszthatatlan kapcsolatban, története a jog- és államtudományok

terén történelmi nevezetességü gondolkozóknak és fontosabb műveiknek megismertetését sem mellőzheti.

Tehát az összes fontosabb állami és jogi fogalmak, a közgazdaságtan alapfogalmai és főbb törvényei, az állam- és jogfejlődésben tényezők gyanánt szereplő gondolkozók s ezek nevezetesebb munkái: ezek azon hasznos tudnivalók, a melyeket a jogász a fejlődés okozatos ismeretén, e nagy tapasztalati anyagon kívül az állam- és jogfejlődés egyetemes történetének köszönhet, s a melyek neki az összes jog- és államtudományokban annyi jogász felfogást és tájékozottságot ígérnek, hogy bátran mondhatjuk, azok egyikében sem érzi magát ezentul egészen idegennek.

Az állam- és jogfejlődés egyetemes történetéhez, illetőleg a jogtörténeti alapvizsgáláshoz fűzött eme remények természetesen csak úgy fognak teljesezésbe menni, ha a jogtörténet előadása az említett feladatok által meghatározott tárgyalási körhöz alkalmazkodik, a mire itt főleg azért van szükség, mert ekkor még nem rendelkeznek a hallgatók annyi alapképzettséggel és tájékozottsággal, hogy a vizsgálati anyagot az előadásokon kívül, egyéb forrásokból összeállítani képesek volnának. Az előadásnak ezen megkívánt alkalmazkodása meghatározott tárgyalási körhöz és anyagtervhez korlátozó ugyan a tanár előadási szabadságára, a mely ez által a nézetek szabadságára van szorítva; de ezen alkalmazkodás feltétele az alapvizsga sikerének s ily módon azon tágabb előadási szabadságnak is, a mely a többi tanszakok előadóinak korlátozás nélkül osztályrésze marad.¹⁾

Nem tartozik ugyan a vizsgálati rendszer fogalmi körébe, de mert vele némileg mégis összefüggésben van s mert igen nagy súlyt helyezek reá, legyen szabad megjegyeznem, hogy ezen egyetlen s csak egy, bár bő terjedelmű tárgyból álló alapvizsgálat nézetem szerint nagyon komolyan veendő. Eltekintve attól, hogy a jog- és államtudományok mindegyike a jog- és államfejlődésre vonatkozó ismeretkörünk átmérője arányában tágul és tesz szert újabb és újabb biztos támpontokra: válik lehetővé a tételes jogok helyesebb felfogása, nyer a jog- és állambölcsészet üres formák helyett valódi tartalmat, a nemzetgazdaságtan, sőt a

¹⁾ Ezen jótékony előadási szabadságról részletesebben szólok értekezésem utolsó fejezetében, kapcsolatban a vizsgatervvel, a melylyel a tanár előadási szabadsága elválaszthatatlan összefüggésben van.

politika is tágabb és mégis biztosabb látkört, — eltekintve mindettől, az alapvizsgálatnak még azt is feladatául kell kitűznünk, hogy az egyetemet a hivatlanoktól rövid uton megtisztítsa, a mi úgy a tudománynak, mint az államnak és társadalomnak, sőt még ezen pályatévészett egyéneknek magoknak is érdekében van.

A jog- és államfejlődés történetének fontossága indokolja, hogy a belőle leteendő vizsgálat alakilag is alapvizsga gyanánt szabassék elő, oly értelemben, hogy csak sikeres letételétől számíttassék a második évfolyam. Igaz ugyan, hogy ez által, a mint már a bevezetésben is említve volt, a tanszabadság elve az első évfolyamban lényeges megszorítást szenved; de nem is tanácsos a teljes tantervkényszerrel bíró középiskolákból kikerült hallgatókat azonnal az egész szabadságban részesíteni, s az alapvizsgálati év a legczélszerűbb átmeneti időszak gyanánt szolgálhat.

Sőt ugyanezen felfogás értelmében az első félév végére colloquálási kötelesség is volna előszabható, oly hatálylyal, hogy a colloquium elmulasztása vagy sikertelensége az alapvizsgán a rendestől eltérő, részletesebb megvizsgáltatást vonna maga után, magasabb vizsgálati díjjal, tekintettel az igénybevett hosszabb vizsgálati időtartamra. Ily intézkedés, tekintve hazai viszonyainkat s kivált az »épen megérett«
fiatalság könnyüvérségét, jogi oktatásunknak remélhetőleg hasznára válnék. Ez is egy bizonyíték arra, hogy az elvek magokban véve nem hatók, hanem azok megvalósításánál a legkisebb aprólékosságok is a legnagyobb figyelmet érdemlik.

III. A szakvizsgákról.

A szakvizsgák a jog- és államtudományok összes tárgyaiból leteendő vizsgálatok volnának.

A szakvizsgákon, melyeknek száma a rendszeresített tanszakokéval egyenlő, tehát körülbelül tizenkettő volna, csak a lényegre kellene szorítkozni; mert bármennyire látszik is szükségesnek, akár a hivatásszerű gyakorlati képzettség, akár a tudomány szempontjából, az összes szakokból mennél több ismeretet egyesíteni, a munkamegosztás követelményei mindkét irányban határt és mértéket szabnak elénk.

Az alapvizsgát követő tanévekben a helyesen értelmezett tanszabadság elve teljesen érvényesülne. A tanuló a tárgyakat

tetszés szerinti sorrendben hallgathatná s a hallgatott tárgyakból bármely félév végén s az első félévek elején, a szakvizsgát, vagy ha több tárgyból volna elkészülve, a szakvizsgákat letehetné. A tárgyak hallgatásának s a hallgatott tárgyakból a szakvizsgák letételének sora szabályszerint a tanuló belátására és hajlamára volna bízva; de ezzel összeférne némi okvetlen szükséges megszorítás egyes szakvizsgák egymásutánjában, pl. hogy a jogbölcsezetet és egyházjogot, esetleg az összes magánjogi tanszakokat a római jog, a perrendtartást az anyagi magánjog, a közigazgatási jogot az alkotmányi jog előzze meg; ily korlátozások azonban csak az illető tárgyak különös összefüggése által indokolva, tehát csak kivételesen fordulnának elő.

A tanuló mindaddig, míg az összes vizsgákon sikeresen keresztül nem ment, az egyetem kötelékében maradna, s számára az elbocsátó végbizonyítvány csak az utolsó szakvizsgával egyidejűleg adatnék ki. Az ebben rejlő, legalább morális vizsgakényszer nem ellenkezik a hallgatók tanszabadságával, hacsak ennek fogalmába a nem-tanulás szabadságát is belé nem foglaljuk.

Minthogy azonban a tanulás az egyetemi hallgatónak hivatásszerű kötelessége, nem is lehet szó nemtanulási, hanem csak tanulási szabadságról, a mely, a más szempont alá eső szabad tanárválasztáson kívül, azon szabadságot foglalja magában, hogy a hallgató a tanulmányi tervbe fölvetett tárgyakkal lehetőleg szabadon, nem előszabott sorrendben, s azok közül egyikkel-másikkal, különös hajlamához vagy kitűzött élethivatásához képest, bensőbb odaadással és tüzetesebben foglalkozhassék. A szakvizsgák ezt nem akadályozzák; tehát nem ütköznek a tanuló szabadságába. Vele ellenkezésbe csak azon esetben jönnének, ha a vizsgáló bizottságok, ezen vizsgák tulajdonképi feladatán túl, a vizsgázókkal szemben, oly magas igényekkel lépnének fel, a melyeknek azok középtehetség és szorgalom mellett csak az egész félévre kiterjedő munka árán felelhetnének meg. Ekkor megfosztának a hallgatók a szabadságtól, hogy a különböző szakvizsgákra készülés közben, hajlamukhoz s kitűzött céljaikhoz képest, más tárgyakkal is foglalkozhassanak, — világosabban szólva, — hogy módjukban legyen némely szakokkal állandóan is foglalkozni. Ezen veszély elhárításáról a megfelelő vizsgaterv lesz hivatva gondoskodni.

Ha a szakvizsgáknak az itt proponált vizsgálati rendszerben jelentőségét kellőleg mérlegelni kívánjuk, nem szabad szem elől tévesztenünk azok tulajdonképi hivatása, vagyis az összes rendszeresített szakokból, az ezek összefüggése által feltételezett, legfontosabb ismeretek elsajátításának biztosítása mellett, azon nevezetes szolgálatokat sem, a melyeket e vizsgálatok a hallgatók szorgalmának legmegfelelőbb módon való ellenőrzése által nyújtának. A hallgató félévénként, tehát sem tulságos hosszú, sem tulságos rövid időközökben, számot adhatna: foglalkozott-e s minő sikerrel, a tantervben foglalt tanulmányokkal. S tekintve a rendszeresített tanszakoknak nagy számát, melynél fogva ugy is csak kiváló szorgalom mellett lehetne azok mindegyikéből az alapvizsgát követő három évfolyamban a szakvizsgákat letenni, ösztönözve is érezné magát minden hallgató, lehetőleg minden félévben legalább egy szakvizsgát kiállani; mert minden elmulasztott félév egyszersmind elvesztett félév is volna rá nézve, a melyről a szakvizsgák nagy számánál fogva alig remélhetné, hogy később megfeszített szorgalommal helyrepótolhatja, mint a hogy most reméli a második alapvizsga után két évig semmittevéssel foglalkozó jogász, hogy az első szigorlatra 3—4 hó alatt elkészülve, mulasztásait pótolni fogja. A hanyagság következményei közvetlenebbül állanak a hallgató szemei előtt, a mi nálunk, a hol a kitartó munka s különösen a kitartó szellemi munka még nem oly traditio-szerű, mint előrehaladottabb nyugati szomszédainknál, kétszeres fontossággal bír.

A szakvizsgák a colloquiumoknál sokkal tökéletesebb ellenőrzési módot képeznek; mert a colloquiumok a szorgalmasokra nyomasztók s munkásságukat korlátozók, a nem szorgalmasokra pedig egészen hatástalanok. De van egy előnyük, a mely a szakvizsgák által nem pótolható: ez a sűrűbb érintkezés a tanárral, a melyet azonban a seminariumok rendszeresítése által még tökéletesebben el lehetne érni.

A szakvizsgák ezen rendszere ellen csak egy komoly kifogás emelhető: hogy a szakvizsgáknak egyes vizsgákból álló rendszere mellett nem biztosíthatnának azon előnyök, a melyek több tárgy egészének egyszerre való áttekinthetőségéből származnak. De érvényesülnének mégis sok esetben az által, hogy a hallgatók közül némelyek, akár azért, hogy későbbi fél évekre

magoknak több szabadságot szerezzenek, akár azért, hogy az összes szakvizsgákat mennél rövidebb idő alatt letehessék, egy-egy vizsgálati időszak alatt több tárgyból is önkéntesen vizsgázzanak. Lehetne ugyan a szakvizsgálati rendszert úgy is létesíteni, hogy az nem félévi, hanem évi vizsgákból állana, s a vizsgálatok nem egy, hanem szabadon választott két vagy több tárgyat foglalnának magokban; csak hogy ily módon a szakvizsgálati rendszer főntebb említett haszna, hogy a hallgatók szorgalmát fél-évenként ellenőrizve, lehetőleg minden félévrre biztosítja s mintegy állandósítja, szükségképen elmaradna. De nem is lehet soha bármily, még oly tökéletes rendszerrel sem a különböző kívánatos hasznokat mind elérni; tehát azokat mérlegelve, jelentőségökhöz képest kell választani. Jelen esetben a félévi rendszer mellett a több tárgy együttes áttekinthetősége a jobbak részére önkéntes buzgóság által biztosíthatnák; a többiekre nézve pedig megelégedhetnénk azzal, hogy szorgalmuk a gyakori vizsgázás által sürűbben ellenőriztetnék s így közvetve elő is mozdíthatnák.

IV. A hivatási vizsgákról.

Az alapvizsga és a szakvizsgák sikeres letétele, tehát a jogvégzettség, qualificatio gyanánt szolgálna fogalmazói szakokban gyakornokságra (az ügyvédjelöltségre is); feljebb emelkedéshez hivatási vizsga volna szükséges.

A hivatási vizsgák tárgyait azon tudományok és ismeretek, sőt ügyességek (jártasságok jogi, közigazgatási bonyolult viszonyok megoldásában) képeznék, a melyek a jogi, illetőleg közigazgatási életpályák betöltésének feltételei. De nem adnának képesítést a hivatási vizsgák a jog- és államtudományi tanárságra; mert ennek — és csakis ennek — föltétele volna a tudori vizsga.

A főntebbi értelmezésnek megfelelőleg kétféle hivatási vizsga volna: jogi- és közigazgatási; mindkettő elméleti és gyakorlati részből. Nem mint valami új dolgot, hanem csak a teljesség kedvéért említem itt fel, hogy a gyakorlati vizsgát az elméletinek sikeres letétele után bizonyos éveken át tényleg eltöltött megfelelő, jogi vagy közigazgatási, gyakorlatnak kellene megelőznie. Továbbá, hogy az elméleti vizsgák tisztán egyetemi, a gyakorlatik vegyes bizottságok előtt volnának teendők, mely

utóbbiak megalakításában a jogiaknál az igazságügy-, a közigazgatásiaknál pedig a belügyminiszternek kellő befolyás, illetőleg közreműködés volna biztosítandó.

A jogi elméleti vizsga tárgyai lennének: jogbölcseészet, római jog, az európai népek összehasonlító magánjoga és perjoga, és a büntetőjog elmélete.

A jogi gyakorlati vizsga tárgyai: az érvényben levő magyar magánjog (természetesen az osztrák jognak Magyarországon érvényben levő részeivel, s az egyházjogból a házassági joggal együtt), perjog, váltó- és kereskedelmi jog, büntetőjog, továbbá a hazai köz- és pénzügyigazgatási jogból a szervezeti rész és a jogvédelem érdekeire tekintettel kiválasztott részek.

A jogi elméleti és gyakorlati vizsgák tárgyainak nagy tömegével szemben, a mely, a jogi hivatást szorosan nem érintő dolgok elhagyásával is, itt szemünkbe ötlük, nem mulaszthatom el kifejezést adni azon nézetemnek hogy a sikeres jogvédelem biztosítékainak gyarapítása végett bíróságaink szervezésénél az ügybíróságoknak minél tágabb körben rendszeresítése, az ügyvédi pályán pedig — hasonlóképen az orvosi praxis jelen irányához — a különös ügygyakorlatnak, az ugynevezett specializmusnak ápolása mennyire kívánatos. Spezialisták kiképzése, mint minden téren, ugy az ügyvédi pályán is első sorban a gyakorlati élet követelményeitől függ és a verseny által mozdítatik elő: de némi jótékony befolyást a hivatási vizsgák is gyakorolhatnának, ha azokon a jelölteknek a vizsgatárgyak valamelyik önválasztotta fejezetéből behatóbb képzettséget kellene felmutatniok.

A közigazgatási elméleti vizsga tárgyai: állambölcseészet, közgazdaságtan és pénzügytan, közigazgatási elmélet s az európai népek összehasonlító közigazgatási joga, magyar alkotmányi jog és Magyarország statisztikája.

A közigazgatási gyakorlati vizsga tárgya volna a tételes magyar közigazgatási jog a pénzügyigazgatással együtt — lehető részletességgel.

A hivatási vizsgák ezen rendszere által, miután a jog- és államtudományok általános műveltsége az alapvizsgán és a szakvizsgákon már igazolva van, a munkamegosztás követelményeinek teszünk eleget; de előmozdítjuk a czélszerű munkaegyesítést

is, nevezetesen mindazon tanok ismeretének egyesítését, a melyek valamely jogi vagy közigazgatási életpályának szükséges vagy igen hasznos előfeltételeit képezik. Ezen alapszik kiváló előnyük, szemben a mai tudori szigorlatokkal, a melyek úgy a tudományos mint a gyakorlati igényeknek óhajtván megfelelni, nem alkalmazhatják sem az okszerű munkafelosztást, sem a megfelelő egyesítést, hanem a sok tekintetben különböző tudományos és gyakorlati érdekek között kötött compromissum jellegével birnak, a mely compromissumban csak a szigorlatok kettéválasztása képez némi csekély engedményt a gyakorlati érdekek javára.

Az elméleti és gyakorlati hivatási vizsgák új rendszere főleg a közigazgatási pályákra vonatkozólag képezne gyökeres reformot; mert a bírói és ügyvédi hivatás terén a szükséges szakképzettség biztosítására már most is többféle garantiákkal rendelkezünk. Ide tartoznak első sorban a már eddig is rendszeresített gyakorlati vizsgák, t. i. a csak hosszabb idejű gyakorlat után letehető ügyvédi és bírói vizsgálatok; de számot tesz még az ügyvédnél a közvetlenebb érdekeltség is, a bírónál pedig azon körülmény, hogy ő állandóan új meg új utmutatásokat talál a felsőbb bíróságok ítéleteiben, a melyek különben az ügyvédre nézve is folytonos tanulság forrásai.

Hogy egyébiránt a közigazgatási téren inkább szorulunk vizsgálati reformra, törvényhozásunk is elismerte néhány év előtt (1883: I. tcz. 3. és 23. §.), a midőn új közigazgatási vizsgálati rendszer létesítésére minél előbb külön törvény alkotását is kilátásba helyezte s addig is mig ez létrejönne, a ministeriumot közigazgatási gyakorlati vizsgák rendszeresítésére utasította.

Tervben van ezen gyakorlati vizsgákat úgy létesíteni, hogy azok a szigorlati rendszer változtatása nélkül, az előszabott két évi gyakorlat közbevetésével, egyszerűen a mai vizsgálati rendszerhez csatlakozzanak. Baj volna, ha e terv megvalósulna; mert ily módon csak szaporítanók a közigazgatási pályára készülők terheit minden lényeges haszon nélkül, ha csak azon furcsa felfogásnak nem hódolunk, hogy a pályák elnyerésének megnehezítésére bárminemű akadályok felállítása indokolt. Ha a közigazgatási pályák túltömöttsége fenn is forog, a mi nálunk már alig kétségbevonható, nem szükséges mesterséges akadályokat, mintegy szellemi akrobata mutatványokat kigondolni s a sok szép

fiatal erőt nem gyümölcsöző vagy alig gyümölcsöző irányú munkásságra kárhoztatni: hanem magasabb mértéket kell alkalmazni a tulajdonképeni hivatási képzettség vizsgálásánál, mert a selejtesebb és kevésbé hasznavehető elemek ily módon is kiostáltatnak, és pedig a nélkül, hogy a munkaerőknek egyéni és társadalmi szempontból gazdaságos érvényesítése elé mesterséges gátak vettetnének. Hiszen állandó ismerve a társadalmak szervezete tökélyének az emberi erő kifejthetős azon legmagasabb mérve, a mely az öntudat és fegyelmezettség adott fejlettségi viszonyai között egyáltalában elérhető. . . . És talán csak mi is ezen szervezeti tökély felé törekszünk?! . . . A melyre nekünk, csekély számú magyaroknak, őszintén törekedni különösen is érdekünkben van, ha a történeti multunknál fogva bennünket megillető tekintélyt és befolyást a nemzetek között megtartani, illetőleg visszaszerzeni komolyan akarjuk.

V. *A tudori vizsgáról.*

A tudományok intensív és extensív gyarapodásával, mint ezen gyarapodásnak oka és okozata, keletkezett a tudományos munkafelosztás fogalma, hasonlóképen a gazdasági munkamegosztáshoz, a mely pedig a közgazdasági élet fejlődésével emelkedett nagyobb jelentőségre. A munkamegosztás kiegészítő fogalma a munkaegyesítés, a mely úgy a tudományos mint a gazdasági munkamegosztásnak szükségképi kísérője.

Ezen érdekes párhuzam a tudományos és a gazdasági élet terei között még tovább kísérhető, s kiterjed az a tudományos és gazdasági munkaegyesítés kettős fogalmaira is. A gazdasági munkaegyesítés vagy fogyasztási, vagy termelési; első esetben jelenti a termelt javaknak egyítését fogyasztási célra, utóbbi esetben pedig a különböző nemű munkáknak egyesítését az erők hatványozása végett termelési célra. A tudományos munkaegyesítés is kettős értelmű: először jelenti a különböző tudományok terén megállapított végigazságok ismeretének s az ezek alapján kifejlett képességeknek és ügyességeknek egyszerű egyesítését, az ugynevezett általános műveltséget; jelenti továbbá a különböző tudományok végigazságainak okozatos egyesítését, a bölcsészeti egyesítést, mely alanyának bölcsészeti felfogást és magasabb világnézletet helyez kilátásba. Az általános műveltség a

közgazdaság terén a fogyasztási egyesítéssel, a bölcsészeti egyesítés a termelésivel helyezhető egy vonalba; mert amaz csak az egyesített ismeretek élvezetére, emez az ismeretek okozati összefüggésbe hozatala által azoknak hatványozására is képesít.

A tudományos egyesítés, és pedig mind az egyszerű, mind a bölcsészeti, nemcsak mint az összes tudományok alapigazainak egyesítése fogható fel, hanem mint a tudományok valamely rokon körére kiterjedő ismeretek egyesítése is gondolható; ezen alapszik az egységes gyanánt felfogott tudomány egyes szakainak általános műveltsége, pl. általános műveltség a jogi tudományokból és a szakbölcsészeti egyesítés.

Általános műveltséget — s egyszersmind előkészítő műveltséget bármely szakra — a középiskoláknak hivatása egyesíteni (érettségi!); de ebben egyéb társadalmi és állami intézmények is közreműködnek, pl. a napi sajtó, színházak, muzeumok, nyilvános felolvasások stb. A tudomány egyes szakainak, így a jog- és államtudományi szaknak is, általános műveltségét az egyetemek, illetve ezeken a jog- és államtudományi előadások közvetítik a velők kapcsolatos alapvizsga és szakvizsgák segítségével. A bölcsészeti egyesítés azonban, akár mint általános magasabb világnézet, akár mint szakbölcsészeti felfogás, csak egy hosszú élet buzgó munkásságának lehet eredménye és egyszersmind legkiválóbb jutalma.

De ha sem általános, sem szakbölcsészeti egyesítésre az egyetemek nem képesíthetnek közvetlenül, miben áll tehát hivatásuk az elméleti tudomány mezején, s mi lehet ehhez képest tárgya és célja a helyes elveken nyugvó tudori vizsgának?!

Midőn az egyetem a jog- és államtudományokból az általános műveltségeket közvetíti, egyszersmind feladata a hallgatókat ezen tudományok módszerébe is úgy bevezetni, hogy azok közül a hivatottak hajlandóságukhoz képest egyik vagy másik tudománynak lehetőleg teljes elsajátítását és előbbre vitelét is céljok gyanánt tűzhessék ki. Erről, azaz valamely tudomány vagy tudománycsoport és módszerének lehetőleg teljes elsajátításáról számot adni lehet csak feladata a tudori vizsgának.

Ezen értelemben a tudori vizsga, miután az alapvizsga és a szakvizsgák az egyszerű tudományos egyesítést képviselik, a munkamegosztás elvén nyugszik (mint a hivatási vizsgák); de a

bölcsészeti egyesítésből is annyit tartalmazna, — mint ez az alább kifejtendő szervezési módzatokból ki fog tűnni, — a mennyi valamely tudomány tanainak tovább fejlesztésére és a gyakorlati, kiváltképen a nemzeti élettél való kapcsolat és kölcsönhatás biztosítására szükséges.

Ugyanezen álláspontról tekintve mai szigorlatainkat, ezek inkább hasonlítanak a középiskolák végére előszabott érettségihez, mint tudományos vizsgáláshoz; mert a jog- és államtudományok sokféleségénél és bő terjedelménél fogva a szigorlatok ép úgy kénytelenek az általánosságok körül mozogni: a jog- és államtudományok terén, mint az érettségi az egyetemes téren a mennyiben pedig e határon belül nem maradnak, méltánytalant követelnek.¹⁾

A tudori vizsgák tárgyát képező tudománycsoportok összeállításánál irányadó volna, hogy minden főtárgyhoz melléktárgyak gyanánt oly rokon és segédszakok csatolandók, amelyek a főtárgy tanainak tovább fejlesztését s azok gyakorlati hasznosítását mozdítják elő. Különösen pedig, ha a szóban forgó tudomány tanai valamely ország tényleges viszonyaiból vonhatók le, vagy valamely ország tényleges viszonyaira alkalmazva hasznosíthatók, a megfelelő hazai viszonyok ismerete melléktárgyként mindig csatolandó volna; hogy így tudományunknak hazai gyökérből fejlődése s hazai célokra gyümölcsözése, azaz igazi nemzeti jellege biztosítható.

Annak feltüntetésére, mennyire nem volna nehéz ezen elveket a valóságban alkalmazni, legyen itt néhány tárgycsoport összeállítása példaképen bemutatva.

1. *Közgazdaságtan* (a közgazdasági eszmék fejlődésének történetével, az összes irodalommal, Magyarország nemzetgazdasági fejlődésének történetével); melléktárgyak gyanánt: pénzügytan, Magyarország gazdasági állapotai (közgazdasági statisztika, összehasonlítólág egyéb államokkal) s közgazdasági igazgatása.

¹⁾ Megengedem, hogy kivételesen kitűnő képesség és ritka szorgalom sokkal többet is felmutathat; de ilyenkor is a legtöbb esetben még a megtanulási időnél is rövidebb idő alatt felejt el a vizsgáló mindazt, a mit kellő átgondolás nélkül csak emlékező tehetségére bízni volt kénytelen.

2. *Statisztika* (elmélet, irodalom, összehasonlító és magyar statisztika); melléktárgyak: közgazdaságtan, Magyarország nemzetgazdasági fejlődése.

3. *Jog- és állambölcsészet* (a jogeszmé fejlődésének s a jog- és állambölcselkedésnek történetével); melléktárgy a keleti, görög, római közép- és ujkori jog- és államfejlődés története.

4. *Római jog* (történet, forrásismeret, fejlődése jelenkorig, befolyása későbbi jogokra s kivált az ujkori codificatióra); melléktárgy: jog- és állambölcsészet.

A tudori vizsga nem képezné feltételét vagy alapját a különböző jogi- és közigazgatási életpályák elnyerésének; feladata csak az volna, hogy a tudományok művelése iránti ambíciót fejlessze, a fentebbi módozatok szerint szervezve, fejlődő tudományunk nemzeties jellegét előmozdítsa. Egyedül a jog-, illetve államtudományi tanárságra képezne qualificatiót minden tudor-ság, és pedig oly értelemben, hogy a tudorság egyszersmind magántanári minősítés is volna a tárgyat képező tudományból bármely hazai jog- és államtudományi intézetben; tudori vizsgákon vizsgáló minőségben részvételre is jogosítana (ellenben az alap-, szak- és hivatási vizsgákon való közreműködés külön állami felhatalmaztatást igényelne); nyilvános tanárok is természetesen csak a tudorok közül volnának kinevezhetők.

A tudorságnak ezen újabb jelentőségéhez képest a tudori vizsga a tanári karnak mindazon tanáraiból alakult vizsgálóbizottság előtt volna teendő, a kik a szóban forgó tárgy vagy tárgycsoport bármelyikének előadására jogosítvák.

A tudományos képzettség azon magasabb fokát tekintve pedig, a melyet a jelöltnek a tudori vizsgán tanusítania kellene, czélszerű volna e vizsga letehetésére az utolsó szakvizsgától számítva bizonyos minimális időtávolságot, pl. 2—3 évet állapítani meg; mert ez figyelmeztet egyrészt a tudományosság azon magasabb mértékére, a mely a tudori vizsgán alkalmaztatik, megóv másrészt a versenynek a tudományos téren nem mindig jóra vezető nyomásától is. Figyelembe veendő továbbá, hogy minden vizsgálati bizottság önkénytelenül is hajlandó idővel a vizsgálati mértéket többé-kevésbé az általa vizsgált jelöltek nagyobb számának képzettségi fokához alkalmazni: ámde időbeli megszorítás hiányában a hivatlanok és készületlenek mindenesetre a jelent-

kezőknek nagyobb számát tennék, s így méltán lehetne attól tartanunk, hogy a tudorság mértéke és értéke újra alászállna, a mi a magán-tanárságnak a tudorsággal azonosítása folytán veszedelmes következményeket vonna maga után.

VI. A vizsgatervről.

Mielőtt befejezném elmélkedéseimet jog- és államtudományi vizsgálataink reformja felett, még egy, a tanszabadsággal s ennélfogva a vizsgálati rendszerrel is szorosan összefüggő kérdéssel, a vizsgatervvel és a vizsgatervet gyakorlatilag érvényesítő vizsgálati utasításokkal kívánok röviden foglalkozni.

A vizsgatervek és vizsgálati utasítások, a melyek, az egyes vizsgák anyagának körét és mérvét meghatározva, a vizsgálati mértéket szabják elő, tulajdonképen nem tartoznak a vizsgálati rendszer fogalmi körébe, mely utóbbi a vizsgálatok tárgyaira, összefüggésére és egymásutánjára vonatkozik; de azért mégis igen nagy jelentőséggel birnak, mert egyik szervezeti föltételét képezik annak, hogy a megfelelő vizsgálati rendszer a maga előnyeit kifejthesse.

A vizsgatervek és vizsgálati utasítások szükségességének és czélszerűségének megítélése végett magára, a felsőbb oktatási rendszer alapelvére, a tanszabadságra kell visszatérnünk, a melynek tartalmából épen a legfontosabb elemek érvényesülésének a vizsgatervek képezik egyik feltételét.

Minthogy a tanszabadság értelme iránt eltérő nézetekkel találkozhatunk, én csak a legfontosabb elemeket kívánom fogalmából kiemelni, azokat, a melyek controversia tárgyát legkevésbé képezhetik.

Eltéktelve a tanszabadságnál általánosabb gondolat- és gondolatnyilvánítási szabadságtól, a mely mint a tudományos nézetek szabadsága tanárt és tanulót úgy illet meg, hogy sem a tanárra az államhatalom, sem a tanulóra a tanár nem octroyálhatnak semmiféle tudományos meggyőződést, — eltéktelve továbbá a tanítási szabadságtól, a mely bizonyos feltételek között minden állampolgárnak alapjog természetével bíró tulajdonát képezi, s a mely a magántanári intézményben nyer legmegfelelőbb érvényesülést: vannak a tanszabadság fogalmában ezen — hogy úgy mondjam — általános részen kívül még oly elemek is,

a melyek a tanárt és hallgatót külön-külön illetik meg. Ide tartoznak: a hallgató szempontjából a tanárválasztási lehetőség, a szabadság a tárgyakat tetszésszerűen sorrendben hallgatni és tanulni, azok közül némelyekkel a különös hajlamok vagy kitűzött életcélokhoz képest behatóbb tüzetességgel foglalkozhatni; a tanárra vonatkozólag pedig a semmiféle tanterv által sem korlátozott előadási szabadság.

Az előadási szabadság nemcsak valamely előre megállapított tantervbe ütközhetik, a mely esetben nem beszélhetünk még látszólagos tanszabadságról sem, hanem lehetnek annak rejtett akadályai is, nevezetesen a vizsgálatok által meghatározott keretek, azok sikerének biztosítása végett szem előtt tartott korlátok. Ezen utóbbi eset elkerülésére, hogy feleslegessé váljék az előadásokban a vizsgálatoknak folytonos szem előtt tartása, van szükség a vizsgatervekre, a melyek, minden egyes vizsgatárgyból kellő részletességgel szerkesztve, alkalmasak volnának a hallgatókat tájékoztatni az iránt, mily ismereteket s minő kapcsolatban kell elsajátítaniok, hogy vizsgáikat sikeresen letehessék.

A részletes vizsgatervek által kellőleg utbaigazitott tanulóknak nincs szüksége arra, hogy neki a vizsgatárgyak egész anyaga, jobban mondva, a tárgyak nagy terjedelménél fogva azoknak csak többé-kevésbé részletes tartalomjegyzéke előadások, hanem a tanár, miután bevezető előadásaiiban tárgyának egész rendszerét megismertette, a szakvizsgákra legcélszerűbben használható kézi könyveket megjelölte, szorítkozhatik tárgya egyik-másik vagy néhány tetszésszerűen kiválasztott fejezetének behatóbb, igazi tudományos tüzetességű, a hallgatókat a tudományos gondolkodásba és a tudományos kutatás módszerébe is bevezető kifejtésére.

De nemcsak a hallgatók tudományos kiképzésének, hanem a tanárok tudományos munkásságának érdekei is ajánlják ezen tágabb körű előadási szabadságot. A tanár, a ki évről-évre más-más fejezetet szemelhet ki előadásának tárgyául, hathatósabban fog ösztönöztetni tudományának továbbfejlesztésére, mert kutatásainak eredményeit akkor is a tanszékre viheti, ha azok tárgyának nem alapfogalmaira vagy főelveire, hanem ha csak legkisebb részleteire is vonatkoznak.

Sőt vannak olyan vizsgák is, a melyeknél a vizsgálati

utasítások, az előadási szabadságon kívül, a tanulási szabadságnak is egyik föltételét képezik. Ilyenek a szakvizsgák.

Már ott, a hol a szakvizsgákat részletesen kifejtettem, szükségesnek láttam kiemelni, hogy a félévi szakvizsgálati rendszer igen könnyen jöhet ellentétbe a tanulók foglalkozási szabadságával: ellentétbe akkor, ha a vizsgalóbizottságok e vizsgákon, nem respectálva azok tulajdonképi feladatát, egy-egy tárgyból oly sokat követelnének, hogy a középtehetségű és szorgalmú tanulók is annak csak egész félévi munka árán volnának képesek megfelelni, a mi által megfosztatnának azon szabadságtól, hogy némely tárgyakkal hajlamukhoz és kitűzött életcéljaikhoz képest tüzetesebben és állandóan foglalkozhassanak. A szakvizsgák elfajulásának elejét venni a vizsgatervek vannak hivatva, a melyek, ha helyesen állapítják meg a vizsgálati mértéket, biztosítani fogják a hallgatónak azon foglalkozási szabadságot, a melyre néki épügy szüksége van, mint a tanárnak az előadási szabadságra.

A tanszabadsággal való szoros összefüggésen kívül, jogi szempontból a vizsgálatokból a jelöltekre háranló jogi következmények is indokolják a vizsgálati utasításokat. Mert vizsgálás és előadás egészen más tekintet alá esnek. A vizsgálás, és különösen az ezt követő minősítés már nem annyira tudományos működés, mint államhatalmi, közigazgatási tevékenység, a mely a maga jogi korlátaít épügy nem nélkülözheti, mint az államhatalomnak egyéb, a polgárok jogkörét közvetlenül érintő cselekvősege.

Az egyes vizsgatervek és vizsgálati utasítások részletes megállapítása kívül esik ezen értekezés keretén; az a jog- és államtudományi tanári karnak volna feladata, a szaktanárok előkészítésével s a közoktatásügyi kormánynak — a hivatási vizsgáknál a belügy-, illetőleg igazságügyminiszternek is — jóváhagyásával. A legtöbb gondot a szak- és hivatási vizsgákhoz készítendő vizsgatervekre kellene fordítani. Mert a tudori vizsgákon a főtárgyból a vizsgálás semmiféle utasításokkal sem korlátozható, és ezeken a vizsgaterv a melléktárgyakra vonatkozólag sem bir valami különös jelentőséggel. Az alapvizsgához pedig nem is kellene önálló vizsgatervet készíteni; itt tanulmányi tervre van szükség, a mely előadási és vizsgálati utasítás gyanánt egyaránt szolgálhat.

Nehogy idővel a vizsgatervek, a megváltozott tudományos és közviszonyokkal ellentétben, elavulásuk daczára is fentartassanak, időnkénti fejlesztésekről már szervezőöknél kellene gondoskodni, oly módon, hogy a tanári kar a fennálló vizsgaterveket rövid időközökben, pl. 3 évenként hivatalból eszmecsere tárgyává tenni s a szükségesnek látszó módosításokat az illetékes fórumok előtt javasolni tartoznék. Ezenkívül minden tanárnak joga volna bármikor indítványt tenni saját tárgya vizsgatervének reformja iránt, a közoktatásügyi miniszter pedig, s a hivatási vizsgáknál a belügy- és igazságügyminiszter is, mindenkor elrendelhetné a vizsgaterveknek újból való megvitatását.

*
*
*

Midőn az egyetemi oktatás feladataiból leszarmaztatott vizsgálati rendszer alapelveit, ezen elveken nyugvó vizsgálatokat, az alapvizsgát, szak-, hivatási és tudori vizsgákat, továbbá a tanszabadsággal elválaszthatatlanul egybefüggő vizsgatervek kérdését kifejtettem, több-kevesebb részletességgel a gyakorlati keresztülvitel módozatait is iparkodtam mindenütt megjelölni. Habár elismerem, hogy e részletekre nézve, mint más téren, úgy itt is többféle nézetek lehetnek jogosultak, mégsem akartam csak általánosságok körül mozogni, hanem arra törekedtem, hogy az elveknek a módozatok megjelölésével némileg fogható testi külsőt adjak, hogy így az egész rendszernek becse, annak gyakorlati keresztülvihetősége annál könnyebben megítélhető legyen.

Azt jól tudom, hogy panaczeák nem léteznek. Az itt proponált vizsgálati rendszer sem kíván ilyen gyanánt tekintetni. A tökéletest soha sem fogjuk elérhetni, ahhoz csak közelíthetünk. . . . És ha jelen elmélkedéseim által sikerült ezen irányban egy lépéssel előbbre haladni: ha talán sikerült jog- és államtudományi vizsgálataink reformjának már annyira égető kérdése iránt az érdeklődést tágabb körben felébresztetni, ha sikerült eszméimet úgy kifejtetni, hogy azoknak komoly figyelembe vételét jogi vizsgáinknak már nem sokáig késhető reformja alkalmával jogosan várhatom — ha ezt remélhetem: munkámnak leg-szebb jutalmát nyertem el.

A dohányjövedék Magyarországon.

Irta

Borovszky Károly,

— Második közlemény. —

III.

A dohány egyedárúság.

Mióta Magyarország nemzeti önállóságát visszanyerte, a magyar dohány-egyedárúság állandó jövedelme is szépen emelkedik; de korántsem mondhatnók, hogy az elért jövedelem közgazdasági viszonyainkhoz képest már megfelelő volna.

Magyarországban az egyedárúság működésének idejébe 1868-tól már szép éveket sorol. 20 év óta gyarapítja az állam pénztárát jelentékeny összeggel; azonban a jövedelem még mindig kevés, mint azt későbbben látni fogjuk.

A magyar kincstár kezelősege alatt lévő egyedárúság tiszta jövedelme 1868-ban 12.1 millió forint volt; 1870-ben 12.0 millió; 1875-ben 12.3 millió; 1880-ban 16.6 millió; végre 1885-ben pedig 19.0 millió forint, vagyis 18 év alatt szaporodott a tiszta jövedelem mintegy 7 millió forinttal azaz 58%-kal.

Ausztriában az egyedárúság még 1670-ben lépett életbe, de akkoriban az egyedárúság bérbe adatott, s ez a bérlet 1782. évig úgyszólván megszakítás nélkül tartott; 1782-től veszi kezdetét a tulajdonképeni állami kezelés, mely időtől kezdve a jövedelem következő volt: 1785-ben az összes tiszta jövedelem 1.6 millió forintra rugott conventiók értékben; 1805-ben 6.86 millió forintra; 1815-ben 7.20 millióra; itt visszaesés következik s 1825-ben az egyedárúság csak 4.67 millió forint tiszta bevételt képes felmutatni; 1835-ben pedig 4.25 milliót. Ez évtől kezdve ismét emelkedik a jövedelem s már 1845-ben 13.28 millió forint

bevételt mutathat föl; 1855-ben, mely időben már Magyarországra is ki volt terjesztve a monopól — a jövedelem 25.87 millió forint volt; 1865-ben pedig már 36.38 millió forint.

Az 1867-iki kiegyezés ugyan jelentékenyen apasztotta az osztrák kezelőség jövedelmét, 1875-ben mégis 33.38 millióforint volt a tiszta bevétel,¹⁾ végre 1880-ban 41.86 millió forint és 1885-ben 48.27 millió forint. A tiszta jövedelmi szaporodás csak 10 év alatt is mintegy 45%.

Franciaországban az egyedáruság még 1674-ben lépett életbe, de az 1690-iki forradalom után, — mely időben már 32 millió frank volt a tiszta bevétel — megszűnt. A kincstár vesztesége nagyon érezhetővé vált és habár a francia kormány közel egy évszázadon át mindent elkövetett, nem volt képes nagy eredményt elérni; 1797-ben adót, vámot vetettek ki a dohányra, 1806-ban pedig, mikor még mindig oly csekély volt a jövedelem, hogy az 1690-ben elért 32 milliótól nagyon távol állt, a dohány elárúsítókra is róttak ki adót, de minden kísérlet és erőlködés daczára sem vihették többre mint 16 millió frank jövedelemre. A francia kormány sokáig volt kénytelen tűrni ez állapotot de végre belátták, hogy az államháztartásra pótolhatatlan veszteséget hoz a dohány-monopól hiánya: ismét életbeléptették azt 1810-ben. Midőn a monopól működését megkezdette I. Napoleon alatt, e nagy ember szép jövőt jósolt az egyedáruságnak. I. Napoleon rövid időre 80 millió frank tiszta jövedelmet remélt elérni.

Jóslata azonban csak 1845-ben teljesült — a dohány jövedék kezelősége ez időben volt képes felmutatni 80 millió frankon felüli tiszta jövedelmet. Hogy mint gyarapodott az egyedáruság jövedelme, az kitünik a következő adatokból: 1855-ben 32.₁₂ millió frankot nyert az állam, 1820-ban 42.₂₂ milliót, 1815-ben 44 milliót, 1830-ban 46.₇₈ milliót, 1835-ben 51.₇₀ milliót, 1840-ben 70.₁₁ milliót, 1845-ben 82.₅₃ milliót, 1850-ben 88.₉₁ milliót, 1855-ben már 113.₈₂ milliót, 1860-ban 143.₇₆ milliót, 1865-ben 177.₉₂ milliót, — itt a Napoleon által megjósolt 80 millió 15 év után már megkétszereződött; — 1870-ben a francia-német nagy háború okozta terület és népesség — Elzász — veszteség folytán

¹⁾ Tabellen zur Statistik des Oesterreichisches Tabak-Monopols 1875—1885. évig.

— a bevételekben némi csökkenés állt be, mert csak 169.²⁹ millió frank volt a tiszta nyereség 1871-ben pedig 168.¹¹ millió frank — szemben az 1869-iki 197.²¹ millió frank tiszta bevétellel. De hogy ez a jövedelemcsökkenés nem volt állandó és hosszú időre való, mutatja már az 1872-iki év, melyben 218.⁷² millió frank tiszta bevétellel záródik a jövedék mérlege; 1873-ban 238.¹² millió frank jövedelemmel, 1874-ben 243.⁷⁸ millióval, 1875-ben 254.⁵⁵ millióval, 1880-ban már 282.⁵⁸ millióval és végre 1885-ben 304.⁴⁸ millióval. 1872-től tehát 14 év alatt a jövedék 85.⁷⁶ millióval, azaz 39.²%-kal nagyobb jövedelmet tüntet ki 1885-ben.

Ez az óriási eredmény, melyet a francziák felmutatni képesek, a legnagyobb, melyet valamely állam dohánygyártmányok fogyasztásából bevehet; de nincs még megállapodás itt sem, mert hiszen a népesség szaporodásával állandóan emelkedik a fogyasztás is s a műveltség terjedésével a dohány gyártmány is mind-jobban értékesíthető; — a francziák azonban, legalább ez idő szerint — nem igen törik magukat ez uton nagyobb jövedelemre szert tenni, de nem is igen tehetnék, mert ott a dohány fogyasztási ára átlagban véve már most is még egyszer oly nagy mint hazánkban.

De nemcsak az átlag fogyasztási árak emelik a tiszta jövedelem nagyságát, hanem a kezelés, gyártás, és az elárusítás csekélyebb költségei is. Kisebb kezelési kiadások mellett nagy a jövedelem, mint ezt Franciaországban tapasztalni lehet. Franciaországban az összes kiadások a bevételekkel szemben alig emelkednek 20⁰%-ra. 1885-ben Franciaországban az összes nyers bevétel 151.⁹ millió forintra rug, ebből kiadásokra fordított 30.⁴³ millió forint, maradt tiszta nyereség 121.⁴⁷ millió forint, azaz mintegy 80⁰%. Magyarországon ugyanezen évben 42.²⁰ millió forint bevételből kiadások czimén felhasználtatott 23.¹⁵ millió forint; maradt tiszta (?) haszon 19.⁰⁵ millió forint, azaz 45⁰%. Ausztria is jóval kedvezőbben áll, mint hazánk, mert itt is az 1885-iki összes bevételekből 75.⁵ millió forintból a kiadások csak 27.²³ millió forintra rugtak, vagyis a tiszta bevétel 48.²⁷ millió forint = 64⁰%.

Mig tehát Franciaországban az összes kiadásokra a nyers bevételből csak 20⁰%, Ausztriában 36⁰% szükségeltetik: Magyarországon 55⁰% használtatott fel.

Nincs, de nem is lehet lehet kétség, e három állam monopolja között a magyar monopol a legdrágább. A monopol hazánkban kezelés, anyagbeszerzés, gyártás, elárusítás czimén roppant nagy összeget emészt fel; e nagy kiadás azonban annál inkább figyelemre méltó, minthogy már nem csak egy évben fordult elő ez aránytalanság. 1883-tól a kiadások nincsenek arányban a bevételekkel, mert a kiadások emelkedése tulszárnyalja a bevételek fokozódását. Mig 1877-től 1882-évig kedvezőbb arányban találjuk a kiadásokra fordított összeget, azok a bevételhez viszonyítva csak 44—47⁰/₁₀-ra rugtak, addig 1883-tól kezdve 1885. évig a kiadások a bevételeknél állandóan jóval nagyobbak.

Ezt óhajtottam előrebocsátani, mielőtt a dohány-egyedáruság adatait sorra veszem és tárgyalom; ezzel kapcsolatban érdekesnek tartom az itt felhozottak után, azon európai államokat is ismertetni — melyekben vagy dohány-egyedáruság van érvényben, vagy pedig a dohány termelés tiltva van s a behozott dohány után vámot szednek be, — a vámot is kitüntetem, amennyire azt összegyűjtenem lehetséges volt, — vagy végül a melyekben a dohány-termelés, gyártás meg van engedve — de adó alá esik. ¹⁾

A jelen időben háromféle dohányadó-rendszer létezik:

1-ör. A dohány termelése valamely államban teljesen be van tiltva, s a dohány és a gyártmányok magas beviteli vám alá esnek.

2-or. Úgy a dohánytermelést mint a további kikészítést megadóztatják.

3-or. Az állam a dohányt egyedáruság tárgyává teszi, s annak termelését és további feldolgozását kizárólag magának tartja fenn.

Utóbbi esetben a dohány magánosok által is termelhető ugyan, de csakis az államhatóság beleegyezésével, és azon feltétel alatt, hogy a termelt mennyiség vagy bizonyos meghatározott árban átadatik az államnak, vagy pedig vámhatósági ellenőrzés mellett kivitetik a külföldre.

Az európai államok ez idő szerint a következő rendszert követik:

¹⁾ Franz Holzer i. munkája.

I. Olaszországban a már előbb fennállott és bérbe adott dohány-egyedáruság az 1883-ik évi december hó 23-án kelt kir. rendelettel 1884. évi január hó 1-ével kezdődőleg a pénzügyminiszterium vámügyi főigazgatósága által kezeltetik. Ennek vannak a dohánygyárak, a belföldi dohánytermelést igazgató ügynökségek, a külföldi nyers dohány raktárak, s a belföldi készítmények árudái alávetve. Az árudák a közönséges felügyeletet s a személyzet fegyelmzését illetőleg a pénzügyi felügyelőségek alatt állanak.

Dohányt és szivart csakis a pénzügyi hatóságok beleegyezésével s a vámdíj lefizetése mellett szabad behozni; nyers dohányt — akár levelekben, akár kocsánynyal legyen az — behozni nem szabad.

1 klgrm szivar, vagy havanna dohány után a vám 30 Lira
1 » minden más dohány-gyártmány után 20 »

II. Portugalliában az egyedáruság 1664-ben lépett életbe, de ismét hatályon kívül helyeztetett, s a dohány-gyártmányok megadóztatásával helyettesített, ez adónem bérbe van adva.

Az 1887. évi január hó 27-i szentesített törvény értelmében, a bevételre kerülő dohányra a következő vámtétel szabott ki:

a) dohány levelekben kilogrammonként 1680 Reis ¹⁾
b) dohány tekercsekben » 1440 »
c) szivarok » 3500 »
d) más feldolgozott dohányért » 4000 »

A dohánytermelési engedélyért 2500 — 50,000 Reis illeték fizetendő.

E törvény értelmében Portugalliában új dohánygyárt felállítani s a meglevők üzemét megnagyobbítani, s az utóbbi 3 hónapban üzemben kívül állott gyárakat ismét megnyitni nem szabad.

III. Spanyolországban kezelőség illetve egyedáruság vezetése alatt áll a dohány ügye 1830 óta. Dohányt csak is a vámhatóság különös engedélyével szabad behozni.

A kikészített dohány után a fogyasztási vám a következő: 1 klgrm Cuba és Portoricóban készített és onnan

érkező rapé után 8.50 pesetas
1 klgrm burnót után 18.25 »

¹⁾ 1000 Reis = 2 frt. 24 kr. o. é.

1	klgrm	Cuba és Portoricoban gyártott s onnan érkező szivar után ládástól együtt vámolva	9.75	pesetas
1	»	ugyanaz csomagolatlan	19.00	»
1	»	Cuba és Portoricoban készített szivarka, és finomra vágott dohány után csomagolással együtt vámolva	8.50	»
1	»	Cuba és Portoricoban gyártott idegen kikötőbőlérkező tiszta szivar után ládástól együtt	15.	»
1	»	Ugyanaz külföldről érkezve	18.25	»
1	»	Cuba és Portoricoban finomra vágott dohányból készített, idegen kikötőből érkező szivarka után ládástól együtt vámolandó	14.	»
1	»	rapé, külföldi gyártmány	10.75	»
1	»	külföldi dohány szivarra vagy szivarkára feldolgozott, finomra vágva, származására való tekintet nélkül	16.25	»
1	»	tengeri szalmalevélbe borított szivar után	21.50	»
1	»	a Philippinákön készített és onnan érkező szivar után	9.75	»
1	»	a Philippinákön készített és onnan érkező szivarka és finomra vágott dohány után	6.50	»

Minden egyes dohány-csomag vámkezelésénél lajstromozási illeték czimén 2.50 pesetas fizetendő. Spanyolországban az átviteli forgalomban szállított dohány minden klgrmja után biztosíték czimén 20 pesetas tétetik le. Az egyes csomagok súlya a 11.50 klgrmmot túl nem haladhatja.

A spanyol törvényhozás határozata értelmében a dohány-egyedárúság az 1887-ik évben bérbeadatott.

IV. Törökországban az egyedárúság 1884-ben lépett életbe, egyidejűleg azonban magántársulatnak adatott bérbe; a társulat 1887/8. évig -- mindig veszteséggel küzdött, mely évben befizetett részvényeire az 16.5%-nyi nyereség mutatkozik.

V. Szerbiában 1885 óta egyedárúság van, de magános társaságnak bérbe adatott.

A behozatalnál a vám a következő:

	Vám	regale-illeték
100 klgrm nyers dohány után szárban	100 denár	205 denár
gyökerekkel és hulladékokkal		
100 » vágott dohány és tubák után	200 »	205 »
100 » szivar és szivarka után	200 »	400 »

Az Ausztria-Magyarország és Szerbia között érvényben álló kereskedelmi szerződés értelmében az Ausztria-Magyarországból bevitelre kerülő dohány után a vám az érték 15°/_o-kában állapítottatott meg.

VI. *Romániában* szintén az egyedáruság dívik, dohányleveleket és gyártmányokat külföldről behozni egyáltalában nem szabad. Romániában az egyedáruság 1872-ben lépett életbe, 1879-ig bérbe volt adva; a bér tartama alatt 1872—73-ban 11.916.794 frank nyers jövedelme volt az államnak, 1875—76-ban 18.511.602 frank, 1878—79-ben 13.178.075 frank.

A fogyasztás ez idő óta következőleg alakult 1872—73-ban 1.292.273 klgrm; 1875—76-ban 2.194.537 klgrm, 1878—79-ben 1.493.340 klgrm; 1880—81-ben 2.559.956 klgrm, 1885—86-ban 3.499.969 klgrm; Szivarokból fogyasztatott: 1872—73-ban 2.808.821 drb. — 1875—76-ban 7.257.499 drb., 1878—79-ben 4.092.852 drb.; 1880—81-ben 2.424.153 drb.; 1885—86-ban 9.275.165 darab. Szivarkákból: 1872—73-ban 609.560 darab; 1875—76-ban 4.520.527 darab; 1878—79-ben 4.549.090 darab; 1880—81-ben 12.088.859 drb.; 1885—86-ban 51.093.271 drb. Burnót fogyasztatott 1872—73-ban 4.423 klgrm; 1875—76-ban 6.867 klgrm; 1878—79-ben 3.528 klgrm; 1880—81-ben 9.015 klgrm. 1885—86-ban 51.060 klgrmm.

Mint említettük, 1879 évig bérben volt a monopol. Ez időtől kezdve az állam kezelése alatt áll. Kített a nyers jövedelem: 1879—80-ban már 20.954.552 frankot, 1880—81-ben 23.650.143 frankot, 1885—86-ban pedig 27.524.756 frankot.

VII. *Belgiumban* az 1883-ik évi július hó 31-én kelt törvény értelmében a termelő a termelt dohány minden egyes palántájáért (Pflanze) 3 centet fizet, oly kerületekben azonban, melyekben 100 palánta közönséges átlagos termés mellett kevesebbet ad mint 6 klgrm szárított dohányt, az adó tőkénként 2¹/₂ centre,

és oly kerületekben, hol az átlag termés 100 palántánként 5 klgrmnál is kevesebb, palántánként 2 centre mérsékeltek.

Az adót az köteles megfizetni, ki mint tulajdonos, bérlő vagy haszonélvező, valamely területtel rendelkezik, melyen dohányt termel. Minden termelő július hó 15-éig bevallási nyilatkozatot köteles beadni, mely minden egyes ültető telep pontos leírását, s az abban találtató palánták számát kitünteti. Legfeljebb 125—150 palánta maradhat adómentesen.

Az adó a bevallási ív beadása alkalmával fizetendő, kivéve, ha az illető halasztást nyer. Adóelengedésre egészben vagy részben csak akkor számíthatni, ha a termés jég, árvíz, vagy más elemi csapás által elpusztul, vagy ha a termés egészben vagy részben megsemmisítettik.

Azon termelők, kik kijelentik, hogy kivitelre termelnek, szintén adóelengedésre számíthatnak.

Határkerületekben a dohánygyárak az adóközségek különös ellenőrzése alatt állanak.

A tízszeres érték erejéig birságoltatik azon termelő, ki bevallási ívét beadni elmulasztja, vagy az adózás alá kerülő palánták számát nem helyesen jelenti be.

Külföldről való behozatalnál a következő vám szedetik:

a) nyers dohány és szivar után	100 klgrmonként	70 frank,
b) szivarok és szivarkák után	100 »	300 »
c) egyéb pipa dohány után	100 »	100 »

VIII. Németországban a dohány mint állami adó-alap szerepel.

Az 1879-ik évi július hó 16-án kelt törvény értelmében a dohányadó a következő:

a) saját használatra való termelésnél a művelt terület □ métere után $4\frac{1}{2}$ pfenning;

b) eladásra szánt fermentált dohány után 100 kilogrammonként 36 márka = 21 frt 60 kr.

Nyers dohány és gyártmány kivitelénél az 1883. évi november hó 22-én szentesített szövetségi határozat értelmében a következő adóvisszatérítés engedélyeztetik:

a) 100 klgrm nem füllesztett dohány után	22 márka
b) » » füllesztett » »	26 »

c)	100 klgrm kocsánytalan dohánylevél után	31	márka
d)	» » belföldi származású levélből készült gyártmány, burnót és rágó dohány után	21	»
e)	100 klgrm pipadohány után	28	»
f)	» » szivar után	33	»
g)	» » szivarka után	23	»

Szivar és szivarka behozatalánál az adó a vámban befoglaltatik, s a következő:

a)	100 klgrm nyers dohánylevél és kocsányért	85	márka
b)	» » kikészített dohány után . . .	180	»
c)	» » szivar és szivarka után . . .	270	»

IX. *Dániában* a behozatal alkalmával a dohány jelenleg a következő illeték alá esik:

			<i>vám hadiadó pótlék</i>
a)	1 font nyersdohánylevél és kocsány után	5 schilling	2 schilling
b)	1 » szivar után	32 »	8 »
c)	1 » mindenegyéb kikészített dohány után	8 »	2 »

X. *Angliában* a dohánytermelés jelenleg el van tiltva. 1625-ben a dohánygyártás kezelését az egyedáruság vette át, azonban a polgárháború alatt csakhamar szabadforgalomba került. Az egyedáruság helyét más adórendszer váltotta fel, később pedig a termelés teljesen betiltatott, s a behozatalra kerülő dohány magas vám alá esik.

A most érvényben álló díjtétel szerint a vám a következő: 1 angol font ($453\frac{1}{2}$ gramm) nyers, szárától megfosztott, 100 font összszúlyban 10⁰/₀-nyi, vagy ennél több nedvességet tartalmazó dohány után 3 schilling ¹⁾ 6 p. és 5⁰/₀-nyi pótlék.

1 angol font, 100 fontnyi összszúlyban 10 fontnyinál kevesebb nedvességet tartalmazó dohány után 3 schill. 10 p.

1 font kocsányos 10⁰/₀-nyinál több nedvet tartalmazó nyers dohány után 3 schill. 6 p. és 5⁰/₀-nyi pótlék.

1 font kocsányos 10⁰/₀-nyinál kevesebb nedvet tartalmazó nyers dohány után 3 schill. és 6 p.

1 font szivar után . . . 5 schill. 6 p.

1 » pipadohány után 4 » 10 »

1 » szivarka után 4 » 4 »

¹⁾ 1 schilling = 12 pence = 50 kr. o. é.

Angliát leginkább Amerika látja el dohánynyal, Magyarországból mind eddig csak keveset vittek be, az angol piac nemcsak az áru minősége, de a csomagolás tekintetében is nagy igényű.

Angliában a vágott pipadohányt fontonkint 2 schill. 8 p-től — 3 schill. értékig árulják, míg a nyers feldolgozatlan dohánylevél beviteli vámja fontonkint 3 schill. 6 pence. Hogy az eladásnál ez árcsökkenés elérhető legyen, kell, hogy a nyers dohány kikészítése alkalmával oly nagy nedvességet vegyen magába, hogy a súlynövekedés folytán nemcsak a beszerzési ár, hanem még a kikészítési eljárás költségei is fedezve legyenek, és nyereségül is maradjon még valami fenn. Fejtétlenül oly dohányt kívánnak tehát, mely legalább is 35°,₀-nyi nedvességet vehet fel magába, a nélkül, hogy minősége ez által megváltoznék; vágatásra csakis teljesen kiszáritott és egészséges erőteljes levelű dohányt használnak.

A vámtörvény határozattan kijelöli azon kikötőket, a melyekbe a dohányt bevinni szabad. Azonkívül dohányt, szivart stb. csakis oly hajókon lehet szállítani, melyek vitelképessége legalább is 120 tonnára tehető, és csak is akkor, ha az áru bálókban van, melyekből a dohány, szivar vagy burnótra eső tiszta súly kivihető.

Teljesen el van tiltva a kocsány töredékének bevitele.

A londoni vámhivatal 1885. évi december hó 15-ikén kelt 76. sz. körrendelete értelmében Angliába a dohány közvetlen bevitele csak a következő kikötőkön át van megengedve: Baronin Furness, Bristol, Cardiff, Cowes, Falmouth, Grimsby, Goole, Hartlepool, Harwich, Hull, Liverpool, London, Newcastle, Porstmouth, Southampton, Swansee, Whitehaven, Aberdeen, Glasgow, Granthon, Greneck, Leith, Belfast, Cork, Dublin, Limerick, Londonderry, Nevosy, Waterford.

XI. Görögországban a dohánytermelés és a fogyasztás is meg van adózva.

Minden felvágva vagy szivar alakban forgalomba kerülő dohánylevél okája után az adó 3 uj drachma = (1 frt 20 kr. o. é.)

Ez adó alá a külföldről behozott dohány is alá van vetve.

	<i>új drachma</i>	<i>forint</i>
Mindennemű dohány levelekben okánként = 1280 gr. 6	= 2.40	
Vizipipába (Csibuk) való dohány okánként	5	= 2.00
vágott dohány és burnót	»	11 = 4.40
burnót készítésre használandó tekercsek	»	8 = 3.20
mindennemű szivar	»	14 = 5.60

Azon kívül a községek részéről a behozott dohány után Octroi illeték is lesz szedve, mely illeték azonban a fentebb közlött vám 1/400-ad részét túl nem haladhatja.

XII. Németalföld dohány adója azonos Belgiuméval; a bevételi vám a következő:

simitott dohánylevél	100 klgrammonként	—	70 cent ¹⁾
lefejtett levél	»	»	— 50 »
burnót és pipadohány	»	»	12 frt.— »
Szivar	»	»	40 » —

Németalföldön a dohány termelés igen magas fokon áll; évenként nagy mennyiség kerül kivitelre.

XIII. Norvégiában a dohány behozatali vámja:

a) dohánylevelek és szárákért klgrammonként	1 korona	25 Oere
b) burnótért	—	» 1 » 50 »
c) pipa- és rágó dohányért	»	1 » 50 »
d) szivar és szivarkáért	»	2 » 50 »

A szükséges dohányt leginkább Oroszországból szerzi be.

XIV. Oroszországban mind a termelés, mind a gyártás adó alatt áll. — Gyárakat csak is a pénzügyminiszterium engedélyével szabad felállítani.

A gyárak a pénzügyi közegek állandó ellenőrzése alatt állanak. Kikészített dohányt és szivart csak is oly kötegekben szabad forgalomba hozni, melyek adóhatósági pecséttel vannak lezárva.

A dohányadó 1885-ben 19.685.415 rubelt. ²⁾ jövedelmezett. 1887. évi június 1-étől kezdődőleg az adó fontonként 50 kopekkel lett fölemelve. A bevételre kerülő dohány vámja a következő:
 1 pud ³⁾ nyers dohány után 15 rubel és 40 kopek
 1 font ⁴⁾ pipadohány vagy burnót után 1 » 30 »
 1 » szivar után 3 » 20 »

¹⁾ 1 hollandi forint = 84 1/2 kr. o.é. — ²⁾ 1 rubel = 1 frt. 62 kr. o. é. —

³⁾ 1 pud = 16.381 kilogram. — ⁴⁾ 1 font = 409 gramm.

Az európai államok között Magyarország után Oroszországban legkiterjedtebb a dohánytermelés, nemcsak Dániát, Svéd- és Norvégországot látja el, de terményeivel saratowi és ukreini dohány név alatt még a német piacokon is tetemes mennyiséggel szerepel.

Külföldi származású dohányt csak Törökországból hoz be. Ujabb időben az orosz kormány is a dohány-egyedáruság eszméjével foglalkozik.

XV. *Svédországban* a dohány után nem szednek fogyasztási adót, hanem a bevitelnél következő vámot:

a) 1 klgrm feldolgozatlan nyers dohány után	1 koronát
b) » » szivar és szivarka után	— 3 »
c) » » más kikészített dohány után	1 » 20 oere

Svédország a dohányt leginkább Oroszországból szerzi be.

XVI. *Svajczba* a bevitt dohány után a vám a következő:

a) 100 klgrm lefejtett vagy szálas dohánylevél és hulladék	után 25 frank
b) 100 » Carotte és burnót készítésre felhasználható tekercs	után 35 frank
c) 100 » Kikészített pipa és rágó dohány s burnót	után 50 frank
d) 100 » szivar és szivarka után	100 »

Szükségesnek találom a legnagyobb dohánytermeléssel foglalkozó amerikai-Egyesült-Államokat is ismertetni:

XVI. *Az Észak-Amerikai Egyesült államokban* a dohánytermelés nincs ugyan korlátozva, de annál inkább a gyári feldolgozás. Az azért fizetendő illeték a gyártás terjedelméhez mérten változik.

A készítményeket, t. i. a dohányt és szivart bélyegzett borítékba kell csomagolni. A bélyegilleték 1000 drb szivart magában foglaló láda után 9 dollár,¹⁾ ez illeték aranyban értendő. A bevitel alkalmával a dohányra és gyártmányra következő a vám:

1 font szivar, szivarka és mindennemű Cherools után 2 dollár 50 cent 25⁰/₁₀₀ hozzáadással,

¹⁾ 1 dollár arany = 2 frt 7 kr. o. é.

1 font minndennemű kikészített dohány után 40 cent

1 » kikészített burnót után 50 »

1 font dohánylevél után ha 85⁰/₁₀₀-ja nagy levelű és finom ahhoz, hogy szivarborítékul használható, és ha 1 fontra 100-nál több levél esik, ha szárral van 70 cent

ha szár nélkül van 1 dollár —

1 font ki nem készített dohánylevél után szárástól 35 cent

1 » dohány kóró után 15 »

Immár áttérhetek a három egyedáruság kezeléségének ügyeire. Először is a személyes ügyeket teszem összehasonlítások tárgyává; kimutatom a jövedéknél alkalmazott tisztviselők számát, valamint azt, hogy mily fizetést élvez egy-egy tisztviselő az államtól.

A magyar dohány-egyedáruság összes ügyei a pénzügyminiszter vezetése alatt állanak, a pénzügyminiszter — mint legfelsőbb hatóság — a dohányjövedéki törvény végrehajtásával van megbízva. A dohány-jövedék fő osztályát képezi a központi igazgatóság Budapesten. Alárendelt osztályai a központi dohányszak-számvevőség s az összes dohány jövedék alá tartozó hivatalok. A központi igazgatóság — közvetlenül befolyást gyakorol a gyártásra s az előállított anyag elárusítására; ellenőrizni tartozik a bevételeket és kiadásokat, s lezárja a kezeléség évi mérlegét — melyet a nyilvánosságra is hoz.

A központi igazgatás csak 1882-ben szerveztetett, tehát mint egészen új intézménytől, méltán várhatunk oly intézkedéseket, melyek fennállását, nemes törökvését hirdetni fogják. Kitünő szakferfi áll ügyeinek élén¹⁾, — minélfogva hihetőleg azon nagy differentiák is, melyek ma még oly nagyon kiemelkednek, lassankint eltűnnek; s az állam-kincstár mérlegét nem lesz kénytelen bevételeinek rovására lezárni, mint ez az utolsó években már előfordult.

A központi igazgatás személyzete állt 1885-ben a következő tisztviselőkből:

1. igazgató miniszteri tanácsos	4000	frt	fizetés és	600	frt	lakbér	
3 pénzügyi főtanácsos	1=2500	frt,	2=3000	frt,	és	500—500	» »
2 » tanácsos	1=1600	»	1800	»	400—400	»	»
4 » titkár	2=1.200	»	1.400	»	300—300	»	»

¹⁾ Gränsenstein Béla minist, tanácsos igazgató.

1 építészeti mérnök	1.200 frt	fizetés	és	300 frt	lakbér
5 fogalmazó	3=900 »	2=1000 frt	»	200—200 »	»
1 mérnök-segéd	600 »		»	200 »	»
1 irodavezető	1.200 »		»	300 »	»
1 kezelő tiszt	800 »		»	200 »	»
3 iroda tiszt	2=600, 1=700 frt,		»	200 »	»
Összesen	41.080 frt ¹⁾				

Az igazgatóság mellé rendelt dohány-beváltási és gyártási szakoszámvévőség személyzete pedig a következő tisztviselőkből állt 1885-ben:

2	»	vizsgáló, 2=1.200 frt	»	»	»	200 »	»
20	»	tiszt, 6=600; 1=700; 3=800; 7=900	3=1000	200—200 frt	»		
2	»	gyakornok	a 300 frt.	»	»	—	
Összesen	27.092 frt ²⁾						

Az összes központi személyi kiadás 68.172 frt o. é.

Magyarországban a központi igazgatás tisztviselőinek száma 1885-ben összesen 48 volt, 8 alkalmazott szolgálal.

Ausztriában is van központi igazgatóság, itt az összes személyzeti létszám 1885-ben 62 egyénből állt, kik fizetés és lakbér illetmények czimén élveztek 118450 frtot.

Franciaországban is működik egy központi igazgatóság székhelye Páris, s itt is hasonló apparátust igényel az igazgatóság, mint Ausztriában vagy Magyarországon; tisztviselőinek száma fölülhaladja a 100-at, fentartása Franciaországnak szintén jelentékeny összegébe kerül.

A központi igazgatóság fenhatósága alatt működnek Magyarországon a dohány-felügyelőségek és ezek alatt a beváltó hivatalok, melyek személyzete 95 egyénből állt, és pedig:

5 felügyelő pénzügyi tanácsos	1600—2000 frt	fizetéssel és megfelelő lakbérrel
32 kezelő tiszt	1100—1500 »	» » » »
48 hivataltiszt	500—1000 »	» » » »
10 gyakornok	300 »	» » » »
Összesen	94.050 frt	

a tisztviselőkön kívül alkalmaztatott még itt 1885-ben 48 altiszt, (munkaügyelő) 30—40 frtnyi havi bér mellett, mely kiadás összege 21936 frtra rug és így tulajdonképen a beváltás körül működő tisztviselők fizetéseire és költségeire 115.986 frt szükségeltetett.

¹⁾ 7 iroda szolgálja fizetésével 2880 frttal együtt.

²⁾ 1 segéd szolgálja fizetésével együtt.

Franciaországban a dohány termelés és beváltás felügyeletével meg volt bízva összesen 494 egyén — ezek között az igazgatóság tisztviselői is szerepelnek — kik fizetés czimén egyenkint és összesen következőleg csoportosíthatók :

8 igazgató fizetése	3200—4000 frt (aranyban)	összesen mintegy	28000 frt
8 felügyelő	» 2400—2800 » » » » »	»	20000 »
4 alfelügyelő	» 1400—2000 » » » » »	»	7.000 »
30 raktárnok (entrepouser)	1800—2000 frt » » » » »	»	57.000 »
30 » ellenőr	1200—1600 » » » » »	»	42.000 »
25 fősegéd, a termelés felügyeletével megbízva,			
		összesen mintegy	5.000 »
227 raktárakban alkalmazott vizsgáló	520—840 frt	összesen mintegy	155.000 »
162 felügyázó ugyanott	400—560 » » » » »	»	81.000 »
Összesen mintegy			415.000 frt.

Franciaországban a dohánytermelést mint fentebb láttuk, 22 megyében üzik, mely megyék nagy kiterjedésű területüknél fogva 26 kerületre vannak felosztva; ezen kerületekben történik a beváltás is, végre pedig ezen kerületek tartoznak felügyelni a termelésre is; az itt működő tisztviselők kipróbált szakemberek, minélfogva a termelők állandóan oktatásban részesülhetnek, mint a hogy ebben a kezeléség ott őket állandóan részesíti is.

A magyar kir. dohány-beváltó hivatalokban a munkakör kiterjedésével a tisztviselők állandóan szaporítottak. 1868/70-ben ezek létszáma 119 volt, kik 79274 frt fizetést élveztek. 1871—1878 évig 140 tisztviselő nyert alkalmaztatást 110566 frttal, az ezen időtől kezdve mutatkozó változás csak előléptetésekből állt, fizetésekre csak valamivel lett több kiadva.

A dohány-gyárakban alkalmazott tisztviselők száma jelentékeny, rendszeren minden gyárban van egy igazgató és egy aligazgató, egy-két főtiszt és altisztek. Az összes létszám 1868-ban 155 egyénből állt 103,484 frt fizetéssel és illetményvel. 1871-ben nagyobbodott a létszám s 191 tisztviselő működött, kik fizetés fejében 147,122 frtot élveztek. 1885-ben azonban ismét csak 184 hivatalnok volt alkalmazva 154,865 frt fizetéssel és járandósággal. A kincstár 1884. évig 10 gyárban dolgoztatta fel a nyers dohányanyagot, 1885-ben életbe léptette a szegedi gyárat is. A gyárakban működő tisztviselők következő fizetést élveztek :

- 10 igazgató, 3 = 2200 frt; 4 = 2000 frt és 3 = 1800 frt fizetés és 8 természetben lakással, 2 = 200 frt lakbér;
 10 aligazgató, 3 = 1700 frt; 4 = 1600 frt; 3 = 1500 frt fizetés és 8 természetben lakás, 2 = 200 frt lakbér;
 10 szertári kezelő, 3 = 1400 frt, 4 = 1300 frt; 3 = 1200 frt fizetés és 6 természetben lakás, 4 = 150 frt lakbér;
 9 gyártási osztályvezető, 3 = 1200 frt; 3 = 1100 frt fizetés és 1 természetben lakás, 1 = 200 frt, 8 = 150 frt lakbér;
 15 gyártási tiszt, 5 = 900 frt; 5 = 800 frt; 5 = 700 frt fizetés és 4 = 200 frt; 11 = 150 frt lakbér;
 5 számtiszt á 700—1100 frt fizetés és 1 = 200 frt lakbér; 4 = 150 frt lakér;
 25 hivataliszt á 600—1000 frt fizetés és 6 = 200 frt; 9 = 150 frt; 10 = 100 frt lakbér;
 2 gépésztiszt á 1000 frt fizetés és 1 = 200 frt; 1 = 150 frt lakbér;
 7 gyakornok á 400—500 frt fizetés;
 72 altiszt havi 30—70 frtnyi illetménynyel és havi 6—8 frt lakbér.
 Összesen fizetés és lakbér 154.865 frt ¹⁾

A napszámosok és napszámosnők, mint gyári munkások, külön díjazás alá esnek s napibért kapnak. Ezek létszáma 1868-ban még 5433-ra rugott, 1872-ben már 10666-ra, 1880-ban 12232-re és végre 1885-ben 15528-ra. A gyártott mennyiség szaporodásával a munkások száma is állandóan emelkedik.

Az 1885-ben alkalmazott munkások között volt:

- a szivargyárakban férfi 187; nő 12.529; gyermek 650.
 a többi gyártási ágaknál férfi 747; nő 1.402; gyermek 13.
 Összesen férfi 934; nő 13.931; gyermek 663.

A hazai gyárakban is a nők vannak túlsúlyban, nem mintha legalkalmasabbak volnának, hanem mert legjutányosabban képesek dolgozni és végre minthogy különösen a szivar gyártásához a legkönnyebb munkaerő igényeltetik. A férfiak már erősebb munkát teljesítenek — az anyagot kezelik, ide-oda hordván, hogy a szivarkészítés rohamosan haladjon még a nők kezében is. Egy-egy munkás vagy munkásnő naponként átlag 10 órán át dolgozik s egy évben körülbelül 300 napon át.

A napszámbér különböző, vannak gyáraink, melyekben olcsó az és megfordítva; a rendes körülmények között átlag számíthatni a férfiakra 40—150 krt (naponként), a nőkre 40—80 krt, végre a gyermekekre 25—40 krt, tehát tekintet nélkül a személyekre,

¹⁾ 20 szolga fizetése is belevonva (8013 frt).

főátlagban 50—55 krt. A napszámbéren kívül van még alku szerint kötött díjazás is; ez a teljesített munka után lesz kiróva.

Napszámbérekre kiadatott Magyarországon mintegy 2.3 millió frt.

Ausztriában összesen 28 gyár van, az itt alkalmazott tisztviselők száma 1885-ben 269; kik a fizetés arányában következőleg csoportosíthatók:

2 főfelügyelő	2800 frt fizetéssel és megfelelő lakbérrel				
11 felügyelő	2000—2400 frt	»	»	»	»
15 igazgató	1400—1800 »	»	»	»	»
1 főnök	1300 »	»	»	»	»
13 titkár	1400—1800 »	»	»	»	»
15 ellenőr	1100—1300 »	»	»	»	»
56 segédfogalmazó	1100—1300 frt fizetéssel és megfelelő lakbérrel				
57 tiszt	900—1000 »	»	»	»	»
59 segéd	600—800 »	»	»	»	»
40 gyakornok	400 frt.				

Összes kiadás 334.459 frt. ¹⁾

A gyári munkások száma szintén jelentékeny. 1885-ben alkalmaztatott összesen 31.248 férfi, nő és gyermek. Az alkalmazottak megoszlanak:

a szivargyártásnál	525 férfi; 25275 nő és 81 gyermek	
a pipadohány gyártásnál	738 férfi; 1.858 nő	—
a burnót gyártásnál	116 » 74 »	—

Összesen 1.379 férfi, 27.207, nő és 81 gyermek.

Alkalmaztatott még a szivargyártásnál 166, a pipadohány-gyártásnál 46 és végre a burnótgyártásnál 9 munkavezető; továbbá más gyártmányok készítésénél és más munkánál 135 munkavezető felügyelete mellett 1447 férfi 766 nő és 12 gyermek. A munkások összes létszáma tehát 356 munkavezető mellett 2826 férfi, 27973 nő és 93 gyermek. A szivargyártásnál alkalmazottak naponként és fejenként:

férfiak	30—110 krt kaptak,
nők	20—120 » »
gyermek	15—30 » »

a pipadohány gyártásnál férfiaknál 25—130 kr., nőknél 40 80 kr., a burnótgyártásnál férfiaknál 60—83 kr., végre a nőknél

¹⁾ 59 szolga fizetésével (26629 frttal).

43—60 kr. fizettetett fejenként és naponként. A munkavezetők évi átlagban minden munkanapra:

szivargyártásnál	64—252 krt
a pipadohány-gyártásnál	64—189 »
a burnót	» 93—148 »
<hr/>	
átlag pedig 135 krt élveztek.	

Összesen pedig kiadatott pénzben napszámosokra és munkásokra 1885-ben 4,8 millió forint.

Franciaországban 1885-ben 21 gyár volt üzemben — 1884-ben még csak 19; — ezen gyárakban alkalmaztatott összesen 109 tisztviselő és pedig: ¹⁾

22 igazgató	3200—4800	frt	fizetés és megfelelő lakbér illetményenyl
26 mérnök	2000—2800	»	» » » » » »
26 segédmérnök	1000—1600	»	» » » » » »
16 gyári ellenőr	2000—2800	»	» » » » » »
19 raktár őr	1200—2000	»	» » » » » »

A munkások száma már a 80-as évek elején a 20 ezeren fölül volt; 1885-ben pedig 22467 munkást alkalmaztak, kik között túlnyomólag, közel 80°%, nő volt. A francia dohány gyártásnál nincs gyakorlatban a napszámbér, van azonban ennek megfelelő munkabér, azaz ki mennyit készít, annyi után kapja a napidíjat. Ezen munkadíjak természetesen állandóan változnak, de a rendes körülmények között a napidíj a férfiaknál átlag 4.50—4.25 és 3.75 frank között ingadozik, Párisban 5 frankra lehet venni a napidíjat évi átlagban. A nők, a kik többnyire csak a szivar és szivarka gyártással foglalkoznak, naponként 2.50—2.90 frankot keresnek, a gyermekek pedig 1—2 frankot.

A munka után fizetett díjak gyakorlatának következménye a munkások nagyobb erőlkifejtése, — minélfogva naponként a produkált dohánygyártmány nagyobb tömegben lesz előállítva, mint akár hazánkban vagy Ausztriában.

Franciaországban a munkások és munkásnők munkadíj fejében évenként 6,5—6,7 millió forintot keresnek, mely összeg tekintve a nálunk e czímen kiadott összeget, viszonylag is jóval nagyobb, mert Franciaországban fejenként és évenként 300 frtot, tehát naponként 1 frtot — minthogy 300 napon át dolgoznak a munkások — keresnek, holott nálunk körülbelől 150 frtot — az-

¹⁾ Franz Holzer i. munkája.

az fejenként és naponként 50—55 krt, Ausztriában pedig mintegy 160—170 frtot = 53—56 krt.

A munkadíj alkalmazásnak következménye továbbá az is, hogy a francia gyárakban egy-egy munkás évenként 1800—2000 kilogramm dohányt képes gyárilag feldolgozni, míg Magyarországon csak 1051 kilogram, Ausztriában 1073 kilogram lesz feldolgozva. A francia munkás tehát körülbelül még egyszer annyit képes elkészíteni, mint a magyar vagy osztrák munkás.

Mint fentebb láttuk a magyar dohányegyedáruság a központi igazgatásra, a dohánybeváltó hivatalok fentartására, a dohánygyárakban alkalmazott tisztviselők fizetésére és a napszámosok díjazására mintegy 2.₆ millió forintot igényel, Franciaországban e czímen kiadott 7.₄ millió forint, Ausztriában pedig 5.₃ millió frt.

Gazdasági anyag beszerzésére, továbbá gyártási, kezelési, irodai és egyéb kiadásokra szükségeltetett Magyarországon 1.₄₄ millió, Franciaországban 2.₇₂ millió, Ausztriában 1.₂₈ millió frt

Végre mint nagyon üdvös intézményt, fel kell még említenem a betegsegélyző egyletek humáros működését. A betegsegélyző-egyletek a kezdet nehézségeit már rég leküzdötték, de sajnos, hogy még mindig nem minden munkás vagy munkásnő tagja e jól működő egyleteknek. 1885-ben csakis a Selmecz gyárában foglalkozó munkásokat találjuk együtt, mint tagokat; még eléggé kedvező arányban van a tagok száma a gyári munkások számához viszonyítva Kassán, Temesvárott, Kolozsvárott és Zágrábban. Kétségen kívül a legkedvezőtlenebb arányban van a tagok száma a budapest-ferencvárosi gyárban, mert itt az összes munkásoknak csak fele tagja a betegsegélyzőegyletnek.

Az összes pénzforgalom 1885-ben kitett a 10 betegsegélyző egyletben:

bevételekben	80.829 frtot
kiadásokban	74.380 »

maradvány 6.449 frt, mely összeg az év végével készpénz gyanánt szerepelt.

Értékpapirokban és takarékpénztári könyvecskében az összes tőke 77994 frt.

A kiadásokból kiemeljük a következő tételeket: pénzsegély kiutalványoztatott a munkásoknak 2600 frt, betegeknek kiszol-

gáltatott félbér-díjak fejében 30000 frt, gyógyszerekre kiadatott 8200 frt temetkezési költségekre 5400 forint.

A tagok közül a legtöbb megbetegedett Kassán, az összesnek 60°/_o, Szomolnokon 65°/_o Temesvárott 58°/_o, Pozsonyban 50°/_o; a legkevesebb beteg volt Fiumében 17.5^o/_o.

Az elhalálozottak száma összesen 220 volt, és így az összes elhaltakat, a körülbelül 12.000 taghoz viszonyítva minden 1000 lélek után a halálozási esetek száma 18. A legtöbben elhaltak Budapest-Ferencvárosban 1000 tag után 27 lélek. A betegség átlagosan 15—33 nap között változott. A legtöbb súlyos beteg szintén a ferencvárosi gyárban volt, minden 100 tagra 9.₅₉ lélek jutott, a legkevesebb Temesvárott, minden 100 tagra csak 3.₀₈ lélek.

Ezen jótékony egyletek működését a gyárimunkások áldásának lehet modani Ausztriában is; itt még jobban ragaszkodnak a tagsághoz a munkások, mint hazánkban.

Ausztria összes gyáraiban a tagok száma 1885-ben 30034 lélek volt és így az összes munkásoknak 97°/_o-a tag. Az összes pénzforgalom volt:

bevételekben	154.898 frt,
kiadásokban	142.553 »
készpénz maradvány .	12.345 frt.

Értékpapirokban mint tőke 451.493 frt szerepel. Segélydíjakra kiadatott 13162 frt, félbér fejében kiadatott a beteg munkásoknak összesen 65115 frt, orvosságra 18352 frt, orvosok fizetésére 16700 frt, orvossegély igénybevételére 4838 frt, temetési költségek fedezésére 2732 frt.

Meghalt összesen 471 tag; a megbetegedettek száma 15,084, a betegségek tartama 293.636 nap, esik egy-egy betegre 17 nap stb.

Magyarországban, mint a régebbi adatok mutatják, már a monopol előtt is voltak nagy munkakörrel kibővített magángyárak,¹⁾ melyek az állam tulajdonába kebeleztettek. Ezen gyárak közül a legnagyobb volt a pesti. A már létezett pesti, temesvári és fiumei gyárhoz 1854-ben életbe lépett még a pozso-

¹⁾ A legnagyobb volt a Fuchs és Philipps-féle Pest—terézvárosi dohánygyár; a temesvári dohánygyár mint cs. kir. dohányjövedéki gyár működött.

nyi, kolozsvári és varasdi gyár. A gyártás, kézi erő mellett, gőz- és vízerőre volt berendezve. Az első gőzmotor Fiumében 20 lóerővel bírt. Felállított 1853-ban; ugyancsak itt egy vizimű is dolgozik, melyet 1877-ben építettek. Temesvárott a gyárban egy gőzgép van berendezve 40 lóerőre, a budapest-ferencvárosi gyárban egy gőzgép 20 lóerőre, a kassaiban egy gőzgép 16 lóerőre, a kolozsvárban egy gőzgép 12 lóerőre és végre a legkisebb gőzgép Pozsonyban van, mely csak négy lóerővel bír.

Minden gőzgéppel dolgozó gyárban — a pozsonyit kivéve — tartalék-kazán is van. A többi gyárakban, mint a budapest-erzsébetvárosi, selmeczi, szomolnoki és a szegediben csak kézi erővel dolgoznak. Találtak még a hazai gyárakban 48 közlő, 52 fogaskerék, 1 darab sűrítő, 6 előmelegítő és végre 4 darab forreső.

Ausztria 28 gyárában 17 gőzmotor és 4 vízi gépmű dolgozik, összesen 484₇₅ lóerővel.

Magyarországban találtak 1876-ban 4332, 1885-ben pedig 4107 munkagép és műkészülék, Ausztriában pedig ugyanazon időben 2800, illetve 5337 darab

Ezek közül hajtott gőzerővel 1876-ban Magyarországon	214,
1885-ben	» 258,
1876-ban Ausztriában	614,
1885-ben	» 707 ;
kézi erővel pedig: Magyarországon 1876-ban	4118,— 1885-ben 3849 darab ;
Ausztriában	» 2186, — » 4630 »

A magyarországi gyárakban felhasznált összesen 1876-ban 14298 m.-mázsa tüzifa, 1885-ben 17207 m.-mázsa, végre 1876-ban 19540 mm. fahulladék és köszén, 1885-ben pedig 19457 m.-mázsa. Az összes felhasznált tüzelőanyag 1876-ban 33838 mm., 1885-ben pedig 36664 métermázsa volt.

Felhasznált ezenkívül még a különféle gazdasági cikkek egész halmaza, u. m.: fényes és fehérítlen szalagok, továbbá selyem-szalagok, összesen mintegy 358016 méter hosszúságban; továbbá 240 métermázsa ólom, 363934 darab szivarláda, 197873 darab különféle deszka, különféle vászon 108724 méter hosszú, 373 métermázsa buzaliszt és keményítő, 88 m.-mázsa lámpaolaj, 51 métermázsa gépolaj, 141 m.-mázsa pecsétviasz, 241 m.-mázsa

varró- és csomagoló-zsineg, 139 m.-mázsa sárgaviasz és parafin, 26092 métermázsa bádogtábla, 273320 darab fa- és vasabroncs, 141946 rizsma papir és nyomtatvány, 69 m.-mázsa asztalosenyv, 22 millió darab vas- és sodronyszeg sat. sat.

Ausztria gyáraiban hasonló gazdasági cikkekkel szintén nagy mennyiség lett felhasználva.

A dohánygyárakban a különféle gazdasági cikkekkel 1885-ben készítettett:

	Magyarországban	Ausztriában
szivarcsomagológép	16 darab	14 darab,
dohányvágógép	— »	11 »
sajtológép	7 »	1 »
szítógép	— »	2 »
köszörlőgép	— »	2 »
egyéb műkészülék	5.462 »	149 »
bádogtok és szelencze	59.447 »	75.890 »
viaszlap	17,234.500 »	18,479.500 »
láda (különféle)	133.798 »	213.814 »
burnóthordó	— »	353 »
dohánytartó	1.120 »	640 »
zsák	139.902 »	66.356 »

A dohánynyal üzött kereskedés, eladás és vétel.

Magyarország dohánytermeléséből nagy mennyiséget képes a külföldnek átengedni; de viszont nagy mennyiséget kénytelen az egyedáruság számára a külföldről is vásárolni, hogy a gyártásnál a dohány minőségét ezzel javíthassa.

Amerikából, a legtöbb dohányt termelő világrészből nagy mennyiségben lesz hozzánk dohány importálva, jelentékeny dohánymennyiséget szállítunk még Törökországból, Kis-Ázsiából és végre Maczedoniából is sat.

Amerika óriási mennyiségben exportál finom és közönséges minőségű dohányt Európába; a kereskedelmi súlypont és főpiacz Hollandia és Bréma. Brémában évenként 800.000—1,000.000 métermázsa dohány van a kereskedelembe, ebből az Amerikából származott dohány 40—50%. Bréma a dohánykereskedelemnek gőczpontja s az évenként ideszállított dohány 100 millió márkán felüli értéket képvisel.

Amerika nagy dohánykereskedelemmel bir, minthogy innen

évenként 160 millió kilogramm különféle dohányt exportálnak főleg pedig Európába.

Magyarország dohánykereskedelme sem jelentéktelen; a forgalomban, illetve a kivitelben a dohány kétféle czim alatt szerepel:

a) a kincstár által kivitt mennyiség;

b) a kivitelre termelők vagyis a kereskedők útján exportált dohány.

A kiviteli termelők által termesztett és kivitelre szállított nyers dohány-mennyiség, ennek átlag-értéke és értéke a következő volt:

		100 kilogramm átlag-értéke		összes értéke	
1876-ban	9,758.700 kilogramm	25.43 frt		2,483.589 frt	
1877-ben	7,684.000 »	23.30 »	»	1,792.680 »	»
1878-ban	5,591.900 »	24.92 »	»	1,393.495 »	»
1879-ben	5,981.700 »	24.01 »	»	1,443.983 »	»
1880-ban	8,443.200 »	26.89 »	»	2,269.947 »	»
1881-ben	7,842.200 »	22.70 »	»	1,780.180 »	»
1882-ben	6,094.400 »	25.09 »	»	1,529.085 »	»
1883-ban	6,401.200 »	23.17 »	»	1,483.151 »	»
1884-ben	7,668.000 »	24.94 »	»	1,912.417 »	»
1885-ben	7,324.600 »	23.75 »	»	1,739.598 »	»
<hr/>					
Átlag:		7,278.990 kilogramm	24.49 frt	összes értéke	1,782.813 frt.

A nem kincstári termelőktől a kereskedők által átvett dohány szép jövedelmet adott.

A kereskedők kivitele e szerint nagyobb volt, mint a kincstáré, ez utóbbi kivitelére vonatkozó adatok a következők:

		átlag-értéke		összes értéke	
1876-ban	3,088.482 klgrm	34.11 frt		1,053.515 frt	
1877-ben	2,723.233 »	24.41 »	»	664.796 »	»
1878-ban	996.500 »	22.80 »	»	227.265 »	»
1879-ben	4,757.600 »	27.45 »	»	1,306.081 »	»
1880-ban	5,078.600 »	19.87 »	»	1,009.008 »	»
1881-ben	3,562.630 »	26.04 »	»	937.457 »	»
1882-ben	2,381.500 »	21.88 »	»	520.253 »	»
1883-ban	1,845.833 »	26.83 »	»	495.066 »	»
1884-ben	4,060.375 »	24.50 »	»	995.058 »	»
1885-ben	4,782.669 »	22.70 »	»	1,085.932 »	»
<hr/>					
Átlag:		3,327,742 klgrm	átlag-értéke 24.93 frt	összes értéke	829.443 frt

Az összes nyers dohány-kivitel pedig együttesen kitüntetve a következő volt:

		átlag-értéke				ezen mennyiségből a francia kezelőség részére kivett szá- zalék:
1876. évben	12,847.182 klgrm	27.55 frt	összes értéke	3,537.105 frt		
1877. »	10,407.233 »	23.64 »	»	»	2,457.477 »	46.40
1878. »	6,588.400 »	24.60 »	»	»	1,620,760 »	11.80
1879. »	10,739.300 »	25.65 »	»	»	2,750.064 »	25.30
1880. »	13,521.800 »	24.25 »	»	»	3,278.955 »	28.70
1881. »	11,404.830 »	23.83 »	»	»	2,717.637 »	20.00
1882. »	8,475.900 »	24.18 »	»	»	2,049.338 »	45.20
1883. »	8,247.033 »	23.49 »	»	»	1,978.217 »	23.00
1884. »	11,728.375 »	24.78 »	»	»	2,907.475 »	25.40
1885. »	12,111.290 »	23.33 »	»	»	2,825.530 »	—
Átlag:	10,607,134 klgrm	24.64 frt	összes értéke	2,613.256 »		

A fentebbiekből kitűnik, hogy Magyarország évenként 60—128 ezer métermázsa dohányt exportál mintegy 1'6—3'5 millió forint értékben. Kivitelünk mint ezt az utolsó rovat mutatja, főleg Franciaországba jelentékeny, Franciaország után Belgium és Hollandia erős piacunk, végre pedig Olaszország is. Ez államok után következik: Németország, Svájc és Nagy-Britania. Kisebb mérvű kivitelünk van Boszniába s Hercegovinába, továbbá Romániába és Szerbiába.

Franciaország a magyar dohányt évkönyveiben külön kitünteteti, érdekesnek tartom ez adatokat itt feltüntetni: ¹⁾

	átlagos bevásárlási díj			
1878-ban 3,061.304 kilogramm	34 24 frt	összes értéke	1,048.234 frt	
1879-ben 1,274.920 »	38.97 »	»	»	496.889 »
1880-ban 3,418.125 »	44.15 »	»	»	1,509.134 »
1881-ben 3,272.897 »	44.15 »	»	»	1,444.963 »
1882-ben 1,716.907 »	39.98 »	»	»	686.402 »
1883-ban 3,710.964 »	39.14 »	»	»	1,452.347 »
1884-ben 2,609.069 »	38.84 »	»	»	1,013.442 »
1885-ben 3,079.210 »	39.24 »	»	»	1,208.276 »
Átlag:	2,780.424 kilogramm	39.86 frt	összes értéke	1,107.461 frt

Mint a fentebbiekből kivehető, a hazánkból vett dohányt

¹⁾ Compte en matières et en deniers de L'exploitation du monopole des Tabacs pour l'année 1878—1885.

a francia kezelőség szintén jól megfizeti, tekintve azt, hogy ez átlagárak agió nélkül számíttatnak.¹⁾

Kivitelünk mellé közöljük még azon mennyiséget is, melyet a magyar kezelőség az osztrák kezelőség számára termeltetett:

1876-ban 25,139.337 kilogramm	à 25.45 frt	összes értéke 6,399.836 frt
1877-ben 25,028.542	» » 23.35 »	» » 5,839.489 »
1878-ban 23,175.600	» » 24.92 »	» » 5,774.996 »
1879-ben 20,099.324	» » 24.14 »	» » 4,852.553 »
1880-ban 20,448.564	» » 26.88 »	» » 5,497.475 »
1881-ben 33,911.300	» » 22.70 »	» » 7,697.628 »
1882-ben 24,370.620	» » 25.10 »	» » 6,115.341 »
1883-ban 25,868.500	» » 23.18 »	» » 5,994.729 »
1884-ben 23,057.905	» » 25.00 »	» » 5,752.678 »
1885-ben 19,970.793	» » 23.74 »	» » 4,743.080 »
<hr/>		
Átlag:	24,207.049 kilogramm	à 24.23 frt összes értéke 5,866.781 frt

Ezen nyers anyagon kívül Ausztriába kivetetett még 1884-ben 75.204 frt árú kész gyártmány, 1885-ben pedig 70.300 frt értékű, míg 1876-ban csak 4125 frt.

Érdekesnek tartom az utolsó évről a bevitelt Ausztriába a dominósége szerint is részletezni:

¹⁾ Az agió (arany) ez években a következő volt: 1878-ban 18.8%, 1879-ben 15.7, 1880-ban 15.0, 1881-ben 15.7, 1882-ben 16.4, 1883-ban 17.1 1884-ben 18.5 és végre 1885-ben 20.6%.

	Dohánylevelek				Mindenféle fajnál			A fősszeg százaléka
	váloga- tott	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	kihányás	kacs	hulladék	
Szivar borítéknak . . .	—	6,548	36,608	108,364	—	—	—	151,520 0.76
Finom kerti és csetneki.	—	8,861	35,100	64,825	—	—	—	108,786 0.54
Középfinom kerti . . .	—	29,690	261,559	135,813	—	—	—	430,061 2.15
Közönséges	966,907	4,237,186	5,677,026	4,576,272	—	—	—	15,547,391 77.40
Pécsi	31,837	75,156	135,408	106,484	—	—	—	345,885 1.73
Kapadohány	—	959	12,748	17,378	—	—	—	31,085 0.15
Mindennemű dohány . .	—	—	—	—	2,660,463	147,615	637,987	3,446,065 17.27
Összesen . . .	998,744	4,358,400	6,158,449	5,009,136	2,660,463	147,615	637,987	19,970,793 100%
Százalékban . . .	5.00	21.82	30.83	25.09	13.33	0.73	3.20	100 —

Az itt közölt adatok eléggé mutatják, hogy az osztrák kincstár által átvett anyag sem ér jóval többet, mint a melyet a magyar kincstár gyáraiban felhasználnak; láttuk, hogy a kincstári termelők az összes termésből csak mintegy 0.70^o/_o válogatott szivarlevelet voltak képesek beszállítani, melyből az osztrák kincstár részére aránylag alig esik több, mint a magyar kincstár gyárai részére.

Tulnyomó mennyiségben szerepel a közönséges dohány, ez az összesnek 77.40^o/_o-át teszi ki, a kihányás, kacs és hulladékra pedig 17.27^o/_o esik, maradt tehát a jobb minőségű dohányra csak mintegy 5.33^o/_o,

Az országos statisztikai hivatal áruforgalmi statisztikai osztálya által összeállított adatokból a dohány kereskedelmi forgalma az utolsó évekről érdekes képet nyújt; a mennyiség métermázsákban kitüntetve a következő:

	1882. évben	1883. évben	1884. évben	1885. évben	1886. évben
Ausztria	210.205	203.748	148.170	155.183	234.179
Franciaország	29.454	22.974	37.265	37.156	17.081
Olaszország	6.777	7.455	16.861	9.498	10.762
Belgium és Hollandia .	17.764	25.362	21.403	10.388	10.705
Németország	6.544	3.998	7.794	6.403	6.355
Svájc	1.577	1.478	3.076	2.040	2.926
Anglia	88	1.893	1.559	68	744
Bosznia és Hercegovina	497	450	42	202	457
Románia	30	150	153	391	363
Szerbia	493	68	9	2	4.195
Más államok	163	460	4.787	3.897	6.376
Összesen	273.622	268.036	241.120	225.227	294.143

A gyártmányok kivitele csekély; 1882-ben 14137 métermázsa, 1883-ban 985 m.-mázsa, 1884-ben 487 m.-mázsa, 1885-ben 1531 m.-mázsa és végre 1886-ban 961 métermázsa.

Behozatalunk volt ez idő alatt nyers dohányból és gyártmányból:

1882-ben 16.503 métermázsa nyers dohány és 612 métermázsa készgyártmány					
1883-ban 21.567	»	»	430	»	»
1884-ben 21.183	»	»	3.538	»	»
1885-ben 20.048	»	»	4.982	»	»
1886-ban 24.762	»	»	1.209	»	»

Az itt közölt mennyiség értékét következően csoportosítom:

a) *Behozatal:*

1882-ben nyers dohány	1,650.346	frt,	kész gyártmány	1,224.620	frt.
1883-ban » »	2,156.703	»	» »	860.000	»
1884-ben » »	2,118.326	»	» »	7,076.560	»
1885-ben » »	2,004.795	»	» »	9,964.260	»
1886-ban » »	2,476.156	»	» »	2,417.100	»

b) *Kivitel:*

1882-ben nyers dohány	8,208.605	frt,	kész gyártmány	5,654.924	frt.
1883-ban » »	8,041.018	»	» »	394.332	»
1884-ben » »	7,233.601	»	» »	194.816	»
1885-ben » »	6,756.801	»	» »	612.392	»
1886-ban » »	8,824.283	»	» »	285.643	»

Dohánykivitelünk már a XVIII. században kezdődik; Fényes szerint 1728-ban a cs. kir. dohánygyárakban már nagy mennyiségű dohány szerepel; 1779-ben pedig kivitelünk Trieszt felé is irányult, sőt ezután csakhamar Fiuméba is volt kivitelünk. Az amerikai nagy harczok folyamán tartós volt a kivitel Európa különböző államaiba, ennek befejeztével azonban nagyon megcsökkent, míg a Napoleon által elrendelt szárazföldi határzár tartama alatt kivitelünk ismét élénkült, különösen Olaszországba és Belgiumba; kivitelünkre akkoriban súlyosan nehezedett a nagy vám (12 frt vámmázsánként). Később a dohányvám leszállítottatott 2 frtra, 1824-ben pedig 20 pengő krajczárra, a mely időre esik a tulajdonképeni élénk és nagy kivitel. 1831-től az 1840-ik évig Ausztriába évenként 240 ezer mázsa dohányt szállítottak, más államokba kivetetett pedig mintegy 47—50 ezer vámmázsa.

Kivitelünkre nézve érdekes adatokat találunk a »Dohányadó-reformok« czimű nagy munkában. Kitűnik itt, hogy:

1841-ben kivetett Ausztriába	228.134	vámmázsa,	más államokba	72.832	vm.
1842-ben » »	129.309	»	» »	76.111	»
1843-ban » »	158.824	»	» »	83.458	»
1844-ben » »	214.535	»	» »	54.423	»
1845-ben » »	211.625	»	» »	55.571	»
1846-ban » »	363.675	»	» »	77.447	»
1847-ben » »	267.552	»	» »	56.402	»
1848-ban » »	337.422	»	» »	101	»
1849-ben » »	23.199	»	» »	—	»
1850-ben » »	151.015	»	» »	79.914	»

Ez idő alatt a külföldre kivitt dohánymennyiségből Fiuméba irányítottatott 363.769 mázsa dohány, Triesztbe 85.507, déli Németországba 31.104, Poroszországba 29.834, Lengyelországba 20.295, Szászországba 15.076 vámmázsa.

Ugyanezen idő alatt exportáltatott még mintegy 4552 vámmázsa kész dohánygyártmány.

A szabadságharcz folyamán legkisebb kivitelünk volt, mint a fentebb közölt számokból is láthatni, ez időtől kezdve azonban állandóan emelkedett s ma már 350 ezer métermázsán fölül is van kivitelünk.

Kitűnik végül, ha régi adatainkat az újabbakkal összehasonlítjuk, hogy Magyarország már a 70-es évek elején is jóval többet szállított, mint az 50-es évek előtt s hogy a különbség 100—200°/o.

Láttuk kivitelünk fényoldalát, szükséges, hogy annak árnyoldalát is ismerjük, ha ugyan a behozatalban szereplő dohányanyagra lehet ezen kifejezést használni. Magyarország — mint más dohánytermelő állam is — évenként nagy mennyiségű külföldi dohány-anyagot importál, a belföldön termelt nyers dohány javítására. Behozatalunk különösen Amerikából és Törökországból jelentékeny, a külföldi dohány-anyag, melyet gyáraink feldolgoznak, az összes belföldi dohányhoz viszonyítva 20—22 százalékra rug. A gyárakban feldolgozott és a külföldről importált nyers dohány levelekben, származási helyének feltüntetésével, az utolsó (1885) évről és ezzel összehasonlítva 1876-ban a következő volt, mennyiség, minőség, illetve átlag-érték és összes érték szerint; megjegyeztetik, hogy adataink könnyebb megítélésének szempontjából kimutatom nem csak Magyarország behozatalát, hanem Ausztria, Franciaországot és végül pedig függetlenül mellékelem az olasz monopol adatait is, mindenütt szám és százalékokban.

	A beszerzett mennyiség súlya kgrm	Az alanti fő- összeg %	100 kgrm átlag ára frt	Összes értéke frt	Az alanti fő- összeg %
Magyarország.					
1876. év.					
Havanna	201,800	6.67	208.08	423,020	12.40
Cuba	13,100	0.43	204.12	26,731	0.78
Jáva	310,600	10.27	271.08	841,920	24.68
Brazília	278,100	9.20	94.58	263,060	7.74
Portoriko	214,000	7.08	71.02	151,960	4.45
Virginia	383,300	12.66	89.99	344,920	10.11
Kentucky	202,000	6.68	87.60	176,967	5.19
Oroszország	—	—	—	—	—
Hollandia	199,600	6.60	84.94	169,506	4.97
Sámsun	75,100	2.48	124.08	93,211	2.73
Sumátra	42,500	1.41	339.96	144,371	4.23
Török-keleti kihányás	788,400	26.07	32.48	256,067	7.50
Bafra és egyéb fajta .	900	0.03	90.89	818	0.02
Kir finom	45,200	1.50	205.22	92,740	2.72
Kir kihányás	13,700	0.45	56.97	7,816	0.23
Giuma	18,100	0.60	52.45	9,473	0.28
Dráma	41,800	1.38	64.94	27,168	0.80
Ghibuck finom	32,700	1.08	351.57	115,062	3.37
Ghibuck kihányás	—	—	—	—	—
Manilla	163,400	5.41	162.91	266,170	7.80
Összesen	3,024,100	100%	112.76	3,410,993	100%
1885. év.					
Havanna	137,200	3.35	153.89	210,136	3.93
Cuba	26,760	6.54	84.23	225,423	4.22
Jáva	379,900	9.29	264.45	1,004,711	18.80
Brazília	1,303,800	31.87	74.11	956,460	17.90
Portoriko	23,800	0.58	76.80	18,254	0.34
Virginia	322,000	7.87	89.13	286,983	5.37
Kentucky	287,200	7.02	70.23	201,735	3.77
Oroszország	407,800	9.97	22.79	92,948	1.74
Hollandia	263,200	6.43	85.43	224,859	4.21
Sámsun	62,400	1.53	146.26	91,225	1.71
Sumátra	84,000	2.05	419.15	352,078	6.59
Török-keleti kihányás	41,900	1.02	48.55	20,344	0.38

	A beszerzett mennyiség súlya kgm	Az alanti fő-összeg %	100 kgm átlag ára firt	Összes értéke firt	Az alanti fő-összeg %
Bafra és egyéb fajta	63,400	1.55	149.95	93,936	1.76
Kir finom	56,800	1.40	361.90	205,509	3.85
Kir kihányás	25,200	0.61	94.39	23,781	0.44
Giuma	—	—	—	—	—
Dráma	148,200	3.62	141.55	209,786	3.93
Ghibuck finom	150,300	3.67	683.17	1,026,913	19.22
Ghibuck kihányás	56,600	1.38	151.76	85,909	1.61
Manilla	10,300	0.25	118.34	12,193	0.23
Összesen	4.091,800	100%	130.60	5.344,252	100%
A u s z t r i a.					
1876- év.					
Havanna	204,158	2.14	158.41	323,412	4.65
Cuba	—	—	—	—	—
Jáva	743,175	7.32	228.84	1,700,675	24.40
Mexiko	—	—	—	—	—
Brazília	341,318	3.58	102.22	348,925	5.01
Santo-Domingo	—	—	—	—	—
Portoriko	290,816	3.05	51.80	150,633	2.16
Virginia	1,235,430	12.97	89.97	1,111,444	15.95
Kentucky	285,476	3.00	86.76	247,682	3.55
Maryland	21,382	0.22	57.44	12,281	0.18
Ohio	198,744	2.09	67.83	134,807	1.33
Seed-Leaf	14,712	0.15	217.44	31,990	0.46
India	1,468,992	15.43	23.81	349,706	5.02
Ambelema	—	—	—	—	—
Elzász	87,783	0.92	25.50	22,380	0.32
Oroszország	240,052	2.52	20.54	49,300	0.71
Hollandia	661,320	6.95	71.60	473,496	6.79
Samsun	—	—	—	—	—
Sumátra	55,913	0.59	439.46	245,714	3.52
Török keleti legfinom	220,014	2.31	126.75	278,880	4.00
Török keleti kihányás	—	—	—	—	—
Bafra és egyéb fajta	283,400	2.98	100.00	283,400	4.00
Görög dohány	1,552,546	16.31	80.67	1,252,401	17.97
Vegyes	1,594,420	16.75	13.54	215,940	3.10
Manilla	1,796	0.02	226.77	4,074	0.06
Esmeralda	—	—	—	—	—

	A beszerzett mennyiség súlya kgrm	Az alanti fő- összeg %	100 kgrm átlag ára frt	Összes értéke frt	Az alanti fő- összeg %
Pfalz	—	—	—	—	—
Varitas	17,964	0.19	79.87	14,347	0.21
Albán	1,189	0.01	63.90	760	0.01
Összesen	9.520,600	100%	76.17	7.252,247	100%
1895. év.					
Havanna	616,500	5.82	225.95	7.252,247	11.97
Cuba	165,900	1.56	74.10	123,014	1.06
Jáva	19,400	0.18	192.90	37,524	0.32
Carmen	668,300	6.31	65.45	437,366	3.76
Brazília	2.304,000	21.77	84.12	1.938,007	16.65
Santo-Domingo	366,000	3.45	72.02	263,606	2.26
Portoriko	27,900	0.26	80.17	22,337	0.19
Virginia	1.300,500	12.29	91.47	1.189,622	10.22
Kentucky	909,100	8.59	82.70	751,800	6.46
Maryland	40,000	0.38	87.40	34,958	0.30
Ohio	—	—	—	—	—
Seed-Leaf	39,000	0.36	159.43	62,179	0.53
India	—	—	—	—	—
Ambelema	18,400	0.17	95.21	17,543	0.15
Elzász	—	—	—	—	—
Oroszország	149,600	1.41	24.18	36,164	0.31
Hollandia	313,500	2.96	81.86	256,651	2.20
Samsun	51,100	0.48	133.15	68,055	0.59
Sumátra	465,200	4.39	323.64	1.505,568	12.94
Török keleti legfinom.	—	—	—	—	—
Török keleti kihányás	426,200	4.02	33.65	143,083	1.23
Bafra és egyéb fajta .	156,300	1.47	143.00	221,457	1.90
Görög dohány	2.158,200	20.39	119.49	2.578,879	22.15
Vegyes	—	—	—	—	—
Manilla	141,800	1.34	242.30	343,505	2.95
Esmeralda	10,400	0.19	199.17	20,821	0.18
Pfalz	234,300	2.21	83.54	195,756	1.68
Varitas	—	—	—	—	—
Albán	—	—	—	—	—
Összesen	10.581,679	100%	110.01	11.640,837	100%

	A beszerzett mennyiség súlya kgm	Az alanti fő-összeg %	100 kgm átlag ára ft	Összes értéke ft	Az alanti fő-összeg %
Franciaország.					
1878. év.					
Kubeck	—	—	—	—	—
Havanna	225,080	1.11	333.15	749,597	7.45
Cuba	547	0.00	98.00	536	0.01
Jáva	24,989	0.12	150.10	37,505	0.37
Mexikó.	3,790	0.02	194.25	6,974	0.07
Brazília	750,055	3.71	60.86	456,489	4.54
Santo-Domingo	47,677	0.24	108.14	51,564	0.51
Virginia	2,626,051	12.97	40.37	1,060,212	10.53
Kentucky	5,512,890	27.22	39.33	2,168,312	21.54
Maryland	4,292,313	21.20	36.10	1,549,666	15.39
Ohio	—	—	—	—	—
Seed-Leaf	—	—	—	—	—
Uj-Caledónia	1,009	0.01	25.98	272	0.00
Guatemala	41	0.00	35.60	15	0.00
India	843,861	4.17	17.00	143,638	1.43
Ambelema	—	—	—	—	—
Algir	457	0.00	59.60	272	0.00
Magyarország	3,061,304	15.12	34.24	1,048,234	10.41
Elzász	1,061,757	5.24	38.90	413,044	4.10
Oroszország	665,329	3.29	20.80	138,388	1.37
Hollandia	105,535	0.52	41.58	43,902	0.44
Samsun	869,415	4.29	37.44	325,553	3.23
Sumatra	48,535	0.24	250.16	121,440	1.21
Török keleti legfinom.	6,395	0.03	110.93	7,094	0.07
Török keleti kihányás	—	—	—	—	—
Bafra és egyéb fajta	—	—	—	—	—
Kir finom	—	—	—	—	—
Dráma	—	—	—	—	—
Vegyes	26,254	0.20	81.18	212,878	2.11
Manilla	901	0.00	175.32	1,578	0.02
Más faj (gyártmány)	75,637	0.30	2021.60	1,529,153	15.2 ₀
Összesen	20,249,800	100%	49.71	10,066,316	110%

	A beszerzett mennyiség súlya kgm	Az alanti fő-összeg %	100 kgm átlag ára fnt	Összes értéke fnt	Az alanti fő-összeg %
1885. év.					
Kubeck	—	—	—	—	—
Havanna	425,918	2.02	281.88	1.200,360	10.01
Cuba	—	—	—	—	—
Jáva	274,681	1.30	200.00	549,357	4.58
Mexikó	4,592	0.02	236.00	10,837	0.09
Brazília	1.555,462	7.38	64.48	1.005,529	8.38
Santo-Domingo	29,250	0.14	86.00	25,155	0.22
Virginia	864,466	4.10	53.58	463,621	3.86
Kentucky	5.817,613	27.66	48.94	2.848,240	23.75
Maryland	3.352,596	15.92	51.53	1.727,461	14.40
Ohio	2,658	0.01	60.28	1,602	0.01
Seed-Leaf	7,220	0.03	100.39	7,248	0.06
Uj-Caledonia	—	—	—	—	—
Guatemala	—	—	—	—	—
India	1.315,132	6.24	15.48	202,995	1.69
Rio Grande	74,173	0.35	45.14	33,484	0.28
Algír	—	—	—	—	—
Magyarország	3.079,210	14.62	39.24	1.208,276	10.06
Elzász	3.087,156	14.66	32.32	997,989	8.32
Oroszország	525,217	2.49	24.80	130,277	1.08
Hollandia	—	—	—	—	—
Samsun	360,795	1.71	46.91	169,621	1.41
Sumatra	70,645	0.33	341.24	241,073	2.01
Török keleti legfinom	28,327	0.13	191.29	55,487	0.46
Török keleti kihányás	37,805	0.18	205.30	77,631	0.65
Bafra és egyéb fajta	120	0.00	45.60	55	0.00
Kir finom	—	—	—	—	—
Dráma	—	—	—	—	—
Vegyes	9,785	0.03	326.60	31,973	0.30
Manilla	94,981	0.45	181.86	171,449	1.43
Más faj (gyártmány)	46,198	0.23	1804.30	832,671	6.91
Összesen	21.063,500	100%	56.94	11.992,391	100%

	A beszerzett mennyiség súlya kgrm	Az alanti fő- összeg %	100 kgrm átlag ára frt	Összes értéke frt	Az alanti fő- összeg %
Olaszország.					
1879. év.					
Kubeck	4,504.3	0.04	625.26	28,137	0.59
Havanna	81.5	0.00	296.93	242	0.01
Cuba	—	—	—	—	—
Jáva	—	—	—	—	—
Mexikó	—	—	—	—	—
Brazília	102,804	0.86	67.89	69,786	1.46
Santo-Domingo	57,101	0.48	55.34	31,606	0.66
Virginia	1,346,242	11.26	53.40	718,849	15.03
Kentucky	7,702,168	64.40	37.54	2,892,062	60.48
Maryland	179,783	1.51	44.78	80,511	1.68
Ohio	189,319	1.58	32.11	60,677	1.27
Seed-Leaf	85,199	0.71	112.41	95,777	2.00
Uj-Caledonia	—	—	—	—	—
Guatemala	—	—	—	—	—
India	192,427.5	1.61	19.74	37,984	0.80
Ambelema	—	—	—	—	—
Algír	—	—	—	—	—
Magyarország	1,769,625	14.80	32.43	574,025	12.00
Elzász	—	—	—	—	—
Oroszország	58,985	0.49	23.99	14,156	0.30
Hollandia	104,808	0.88	66.82	70,036	1.46
Samsun	—	—	—	—	—
Sumatra	—	—	—	—	—
Török keleti legfinom.	—	—	—	—	—
Török keleti kihányás	—	—	—	—	—
Bafra és egyéb fajta	134.0	0.00	28.35	38	0.00
Kir finom	3,527.5	0.03	312.42	10,935	0.23
Dráma	159,105	1.33	60.41	96,113	2.01
Vegyes	2,936	0.02	27.27	791	0.02
Manilla	—	—	—	—	—
Más faj (gyártmány)	—	—	—	—	—
Összesen	11,958,750	100%	39.99	4,781,728	100%

Magyarország — mint az előrebocsátott adatokból kitűnik — évenként sokat fizet a külföld dohánytermelő államainak; a magyar kezelőség 200—300, sőt volt idő, hogy 600 frtot is fizetett egy métermázsa nyers dohányért. Ausztria 200—300 frtnál értékesebb dohányt keveset vásárol, ugyszintén Franciaország is. Olaszország — a havanna- és cuba-dohány kivételével — csakis a legolcsóbb anyagot szerzi be; nézetem szerint az olasz társaság csakis azért vásárolta be a többnyire olcsó dohányt, mert célja a legnagyobb jövedelem elérése volt.

A magyar kezelőség által 1876-ban vásárolt legolcsóbb külföldi dohány a török kihányás volt, melynek átlagértéke métermázsánként 32.48 forint volt; ugyan e fajta dohányból már 1885-ben 48.55 frton vásárolt a kezelőség. Ezen olcsóbb fajta dohányon kívül olcsón vásárolt anyag még az orosz is, melyet a kincstár métermázsánként 22—23 frton szerzett be.

De nemcsak az olasz egyedáruságot bérlő társaság igyekezett olcsó külföldi anyagból is jó minőséget gyártani, hanem nyomdokaiban járt a francia kezelőség is, mert itt is a külföldi dohánybevitelben leginkább az olcsó dohány szerepel. Ausztria már drágábban szerzi be az anyagot mint Franciaország, de jóval olcsóbban mint Magyarország.

Hogy ezt a fentebbiekből levont adatokkal illusztráljam, érdekesnek tartom az 1885-ben, illetve Olaszországban 1878-ban vásárolt legdrágább és a középminőségű dohányt a legolcsóbb dohány értékéhez viszonyítani.

1885. év									
Magyarország			Ausztria			Franciaország			1878. év
									Olaszország
a) legdrágább minőségű									
Métermázsákban	11,491	%	36,579	%	*)	9,534	%	940	%
Átlag értéke frt	294.50	—	170.30	—	246.00	—	—	143.60	—
Összes értéke frt	3,292,396	61.61	6,230,000	53.52	2,345,415	21.02	135,091	2.88	
b) közép minőségű									
Métermázsákban	24,930	60.81	63,479	59.98	58,045	27.61	17,694	14.78	
Átlag értéke frt	77.70	—	82.48	—	55.50	—	55.70	—	
Összes értéke frt	1,938,564	36.29	5,231,590	44.94	3,223,388	28.86	986,293	26.26	
c) legolcsóbb minőségű									
Métermázsákban	4,497	11.09	5,758	5.46	142,594	67.86	100,953	84.44	
Átlag értéke	25.20	—	31.18	—	39.30	—	36.65	—	
Összes értéke frt	113,292	2.11	179,247	1.54	5,590,917	50.12	3,660,344	70.91	
Összesen									
Mennyiség: métermázsákban	40,918	100%	105,816	100%	210,173	100%	119,587	100%	
Átlagértéke frt	130.60	—	110.01	—	53.10	—	39.99	—	
Összes értéke frt	5,344,252	100%	11,640,837	100%	11,159,720	100%	4,781,728	100%	

*) Gyártmány nélkül tisztán a nyers dohány anyag.

Az itt közölt négy állam monopol-adatainál feltűnő nagy különbsétek eléggé mutatják és igazolják, hogy Magyarország a nagyon drága anyagból bizony jelentékeny mennyiséget szerez be jövedelmének rovására.

A mennyiséget tekintve, Ausztriánál kedvezőbb arányban volna behozatalunk; ennek értékére pillantva, rögtön szemünkbe tűnik, hogy Ausztriának is mögötte állunk, mert: drágább dohányból — melyet különben Ausztria, Magyarországnál jóval olcsóbban szerez be 294.50 frt 170.30 frttal állunk szemben, — tehát mint említettem, a legdrágább minőségű dohányból összes behozatalunk értéke 61.61 százalék, Ausztriáé csak 53.52 százalék a jóval olcsóbb dohányból is. A Magyarország által bevásárolt mennyiség és a Franciaország által vásárolt dohány között óriási különbség mutatkozik, minthogy Franciaország összes anyag-beszerzésében a drága minőségű — mely azonban a magyar beszerzésnél is olcsóbb — csak 4.53 százalékkal szerepel, holott nálunk 28.10 százalékkal; Magyarországbán az olcsó minőségű dohány az összesnek 11.09 százalékát teszi ki, Franciaországban 39.30 százalékát, Olaszországban pedig 84.44 százalékát, vagyis Olaszország jóformán csakis olcsó dohányt vásárolt.

Végre nagyon érdekes az évenként vásárolt mennyiséget, továbbá ennek értékét közelebbről is ismerni. Fentebb látni lehetett, hogy két különböző év összehasonlításának mi az eredménye, láttuk, hogy a magyar kezelőség roppant áldozatot hoz a dohányanyag beszerzésére, továbbá, hogy mely minőségű dohány az, melyet az állam legdrágábban vásárolt. A részletezett adatok mintegy kiegészítésére szolgál a következő táblázat — de csakis a három előbbinek — Magyarország, Ausztria és Franciaországnak számadataival:

Év	Magyarországban			Ausztriában			Franciaországban		
	mennyiség mértékmáza	100 kgm beszerzési értéke	Összes értéke	mennyiség mértékmáza	100 kgm beszerzési értéke	Összes értéke	mennyiség mértékmáza	100 kgm beszerzési értéke	Összes értéke
1876	30,241	112.75	3.410,993	95,206	75.68	6.968,847	—	—	—
1877	28,408	118.55	3.368,038	77,951	85.68	6.676,363	—	—	—
1878	26,062	123.05	3.207,091	98,668	71.81	7.085,164	202,498	49.71	10.066,316
1879	23,844	137.66	3.282,772	68,502	81.00	6.148,455	203,954	42.45	8.659,249
1880	37,847	116.27	4.400,654	84,892	97.68	8.290,336	195,209	51.17	9.988,386
1881	33,306	107.60	3.584,367	76,279	91.16	6.953,680	278,111	47.77	13.287,029
1882	25,510	118.39	3.020,009	96,313	94.75	9.125,310	218,055	55.62	12.128,011
1883	35,259	119.57	4.214,263	97,962	106.88	10.465,502	261,995	52.88	13,854,159
1884	37,235	141.86	5.282,225	86,365	125.88	10.871,339	210,913	54.89	11.578,897
1885	40,918	130.60	5.344,252	105,817	110.01	11.640,837	210,635	56.88	11.992,391
Átlag	31,863	122.76	3.911,467	86,796	94.87	8.422,582	222,671	51.89	11.444.304

Aránylag a legkevesebb külföldi dohányt szerzi be a magyar kezeléség s a legnagyobb mennyiséget a francia; az az átlagértékeket tekintve Magyarország jár elől; mennyiségre nézve közel háromszorta, értékre nézve azonban már csak kétszerre kevesebbet hoztunk be, mint Ausztria. Franciaország beviteléhez viszonyítva behozatalunkat, ez a mennyiségnél hetedrésznyivel kisebb, míg az értéknél csak harmadrésznyivel. Franciaországban a külföldről beszerzett mennyiség jóval mintegy 100.000 métermázsával nagyobb, mint Magyarország és Ausztriáé együttvéve, értékben azonban bevitele 1 millió forinttal kevesebb ez államokkal szemben. Ez az óriási különbség okozza azt, hogy a francia kezeléség jóval nagyobb haszonnal működik, mint Ausztria, de különösen mint Magyarország, daczára annak, hogy ott a gyártásra használt anyag olcsóbb.

A dohány beszerzésének egyik rossz oldala a vám; a vám nagyon emeli a dohányanyagnak drága vásárlását; Franciaország, tekintve azt, hogy a dohányt exportáló Amerikával és Törökországgal legegyszerűsebb összeköttetésben van, minthogy továbbá direkte és ügynökei útján vásároltatja az anyagot, olcsón jut hozzá. Magyarország is sokat szerez be, de már a harmadik vagy negyedik egyén kezéből, vagyis nem közvetlenül a termelőktől; a legnagyobb mennyiségben Németországból — Bréma és Hamburgból — történik a beszerzés, innen kapjuk az amerikai dohányt, sőt a török dohány fajt is. Ez okozza, nézetem szerint, a dohány drágaságát.

Végre megemlítendőnek tartom, hogy a monopollal bíró államok is megengedik, hogy privát egyének kisebb mennyiségben saját használatra — legfeljebb 10 kilogrammig — importálhassanak nyers vagy kész árut, esetleg mind a két féléből.

A behozatali vám Magyarország és Ausztriára nézve a következő: ¹⁾

szivarokért	11.52	frt	kgrkint; ezzel szemben Franciaországban	14.40	frt.
burnótért	11.52	»	»	»	6.00 »
pipadohányért	11.52	»	»	»	10.00 »
nyersdohányért	7.21	»	»	»	— »

Az osztrák-magyar monarchiában a vám — a szivarokat kivéve — nagyobb. A behozatal, mint említettem, csak enge-

¹⁾ Holzer i. munkája.

délylyel történhetik meg; kivételt képeznek oly esetek, midőn például postán érkezik kisebb mennyiséget tartalmazó szállítmány, a melyért azonban az illető a rendes vámot — ha az nem volt dugáru — fizetni tartozik és végre oly esetekben, ha a tulajdonos határőrvidéki lakos és saját használatára tart magánál a határ átlépése alkalmával kisebb mennyiségben dohányt, legyen az nyers vagy készárú, mely mennyiség azonban vám alá esik és a 2·8 kilogrammot meg nem haladhatja. A dohánybehozatalra az engedélyt Magyarországon a magyar, Ausztriában az osztrák pénzügyminiszter adja meg.

Franciaországban, mint fentebb láttuk, csakis kész árút szabad bevinni; a nyers dohány bevitelét tiltja a francia törvény; de különösen szigorúan tiltatik Franciaországban, hogy a bevitelre engedélyt kérelmező a gyártmányokkal üzérkedést folytasson.

Magyarországba a magánosok által behozott mennyiség az utolsó évekről a következő volt:

							értéke frt
1876-ban	nyers	dohány	0·5	klgr.	és kész	gyártmány	5.767·5 klgr. 115.350
1877-ben	»	»	49·9	»	»	»	3.748·4 » 75.467
1878-ban	»	»	78·3	»	»	»	4.280·5 » 86.393
1879-ben	»	»	114·0	»	»	»	3.275·0 » 66.640
1880-ban	»	»	98·0	»	»	»	4.283·0 » 86.640
1881-ben	»	»	—	»	»	»	356·0 » 7.120
1882-ben	»	»	26	»	»	»	5.471·0 » 109.680
1883-ban	»	»	13	»	»	»	5.514 » 110.410
1884-ben	»	»	20	»	»	»	4.413 » 88.460
1885-ben	»	»	17	»	»	»	5.144 » 103.050

Mezőgazdasági viszonyok és állapotok Kecskeméten és határában.

Dr. Földes Béla egyetemi tanár »Nemzetgazdaságtani és statisztikai szeminariumában« felolvasott dolgozat.

Irta :

Kecskeméti Emil.

Mi sem kevésbé alkalmas az általánosításra, mint a talaj, a művelés, a gazdasági és társadalmi feltételek végtelen különfélesége, mely tényezők alapos és részletes tanulmányozása föltétele annak, hogy valamely ország gazdasági rendszerét valóban ismerjük. Ezért hasznos, sőt szükséges egyes vidékeknek különös tanulmányozása és a gazdaságban hatályos tényezők helyi érvényesülésének megfigyelése. Ez célja a jelen igénytelen dolgozatnak is, melynek tárgya Kecskemét roppant kiterjedésű határában észlelt mezőgazdasági állapotok ismertetése. Ennek folyamán alkalmunk lesz megismerkedni a magyar városok nagy részének, de legkivált az alföldi városoknak ama sajátos jellegével, mely szerint jórészt még mindig a mezőgazdaság képezi a lakosság fő foglalkozását, és így csak részben töltik be a magasabb gazdasági műveltségnek örvendő államokban a városokra háruló hivatást.

Kecskemét városa a Duna-Tisza köznek körülbelül kellő közepén, az északi szélesség 47, és keleti hosszúság 37. foka alatt fekszik homokos síkságon. Gazdaságilag többszörös átalakuláson ment át a város. Míg az első történeti források *) erdőséget említenek, mely határában feküdt, — a mit a város délkeleti határában elnyúló televényes barna föld és az egyes dülők elnevezése (Talfája, Nyir, Kisfái, Törökfái, Oláhfája) és a határban maig is fennálló több száz holdnyi őserdőség igazolnak, — azután mint

*) A következő adatokat és az egyes korszakok gazdasági állapotának általános jellemzését jórészt derék történészünk: Hornyik János, Kecskemét története cz. munkájából merítettem.

gulyák, ménesek és nyájakban bővelkedő vagyonos földmivelők lakhelyéről szólnak a történeti adatok, kik három századon át békés gazdagságban éltek, míg a török világ, meg a kuruczok és labanczok csatározásai a városban és határában s szerte az alföldön pusztulást és romlást nem okoztak. A fönmaradt számviteli és jegyzőkönyvek, meg panasziratok, folyamodványok, hol a királyhoz, hol a szultánhoz, hol Rákóczy fejedelemhez híven feltüntetik az azon korbeli állapotokat, melyekre talál az a mondás, hogy nem sokban különböznek egy folytonos haramiaregénytől. Kecskemét a mellett, hogy folyvást fizette a váczzi püspöknek a tizedet, a magyar földesuraknak a censust, Pestmegyének a házi adót, — ki volt téve annak, hogy garázda rabló török-tatár hordák reá csaptak, égetve, pusztítva a helységet, öldösve és rab-szíjra füzve a lakosokat, gulyáit, méneseit, nyájait elhajtvá. Ezenfelül a legkellemetlenebb és igen terhes zaklatásoknak volt kitéve; a pasáknak és a török kisebb-nagyobb vezéreknek a legaprólékosabb dolgoknak szolgáltatása mellett sokszor egész seregnek ruhával, lábbelivel, élelemmel ellátása nehezült a lakosságra. A török kiveretésével nem ért véget a nyomorúság. [Siralmasan panaszzolják, hogy »a rácز nép, majd számosabban, majd kevesebben, a városokra és falvakra rohannak, iszonyu zsákmányolást, gyilkolást, rablást, barmok falkástóli elhajtását és tet-szés szerint a rossz minden nemét szabadon elkövetni merészelik és szokják, és az ő Felsege iránti hűségben eddig is megmaradt szegény néptől 8000 darab marhánál többet, legközelebb pedig magából Kecskemét városából mintegy 4000 darabot elraboltak légyen.

Mindez adatok élénk világot vetnek az akkori gazdasági állapotokra; úgy a földmivelés, állattenyésztés, szőlőmivelés és gyümölcstenyésztés, mint az iparnak az akkori viszonyokhoz képest jelentékeny fejlettségi fokára engednek következtetni. De a török gazdálkodás, az örökös zaklatással és az utána du-longó belforrongások tönkretették és megnéptelenítették a vidéket. 1687-ből föl van jegyezve, hogy Kecskemét környéke egész Szegedig és Szabadkáig, Bajáig, Halas kivételével, — sivatag pusztaság volt, minden ut és ösvény nélkül, annyira járatlan, hogy az átutazó katonaság lovasai fegyveres kézzel vágták szét a burjánt és bozótot és lovaikkal tapodtatták előbb le, hogy a

gyalogság átvonulhasson. Kecskemét városa körülbelül ép úgy állott egy szélesen terjedő pusztaság közepette, mint a 13-ik század közepén a nagy tatárjárás után. Nem volt az alföldön több 5 községnél: »Még maig is csak pusztá nevet visel számos egykori magyar falu; ezen puszták legmaradandóbb emlékjelei a török uralkodásnak«, mondja Salamon Ferencz.

Lassan-lassan összeszedte magát a nép, és a mult század végén már úgy emlékezik Szaller György Kecskemétről, mint Pestmegye gabonás csüréről és szénás kertjéről.

Ez a futólagos áttekintés is föltárja előttünk a városnak százados mostoha viszonyok, gyakori válságok által megbénított és vissza-visszavetett gazdasági fejlődését. Jobbágyi viszonyok Kecskeméten soha sem voltak, mert a legrégibb idők óta szabad város földesurainak mérsékelt censust fizetett; a szabad birtokok szabadon forgathatták, idegeníthették el és oszthatták meg a földet. E szabadság nagyon közre hatott, hogy a nagyobbbrészt rossz minőségű földeken a mezőgazdaság majd minden ágában oly annyira előhaladtak; különösen a földbirtok oszthatósága tette lehetővé már a régi időkben a roppant terjedelmű szőlőskertek keletkezését. Az urbériség és ősiség mellett aligha felvirágozik a rendkívüli szorgalmat, tevékenységet igénylő szőlészeti és gyümölcészeti, mert hisz csak a tulajdonnak van az a varázseréje, hogy aranynyá változtatja még a homokot is. (Young Arthur.) Régente maga a város határa majd egészen legelő volt. Nem is merték fölszántani, mert attól tartottak, hogy a meglazított homokkal egy szélvihar a jobb földeket is beteríti. Azon iparkodtak tehát, hogy közhitelen terjedelmes pusztákat szerezzenek, melyeken azután nagymérvű állattenyésztést üztek; a mult században 32 pusztán üzték európai híru marhatenyésztésüket.

A »puszták városa« mezőgazdaságának egyik legfelöltlőbb eredetiségét ma is az óriási közlegelők képezik, de mégis mezőgazdasága sokoldalubbá, változatosabbá lett és a szőlészeti- és gyümölcészeti mindössze három évtized alatt roppant mérvű kifejlődésével alapján megváltozott.

Mindenekelőtt a talajnak, mint a gazdasági tevékenység színterének, viszonyait véve szemügyre, ha fölülről a madarak régióiból tekintünk szét a puszták városának 880 □ km.-re ter-

jedő határára, uralkodó a fölszínen a homok lesz, hullámzatos dom-
bok egész láncolatát képezve; jó nagy területen a kötöttebb
barna homok mutatkozik; közbe-közbe a vakszék és széksős
terek szelik át a határt; másutt kisebb-nagyobb erdők váltakoz-
nak. A homokon végtelen legelők terülnek el, buján hajtó füves
rétek mellett sivár, majdnem egészen meztelen homokbuczkák
huzódnak, meddig a szem ellát, »mintha valami homoktenger
hullámzásában hirtelen megállapodott volna«; helyenkint erdő-
foltok tarkázzák. Majd óriás kiterjedésű hullámzó gabonafölde-
ken és a várost félkörben környező szőlő és gyümölcsös kertek-
ben gyönyörködhetünk. Televényes réteg, melynek termő ereje
oly nagy, csak a város délkeleti határában képezi a fölszint. A ha-
tár legnagyobb részét homok borítja, mely legtöbb helyütt jó
minőségű, termő, de tetemes területen a sivár futóhomokkal üzi
játékát a természet. A délnyugatról északkelet felé elterült
homoktenger egyik legnyomasztóbb csapása volt a vidéknek,
mely a jobb földeket elborítással, a virányzatot elfojtással fenye-
gette. Érdekes adatok vannak arra nézve, mily áradatban, hogy
így fejezzem ki magam, fészkelte meg magát a homok Kecsk-
méten és határában. Midőn a főpiacz közepén nagy kutat ástak,
két ölnyi mélységben itató vályu, karámsövény és nagymennyi-
ségű birka- és kecsketőzeg találtatott, és több kut ásatáskor *öt*
öles mélységig is sivár homokra akadtak. A sivár homok alacson-
nyabb fekvésű helyeken is általában két ölnyi. A lakosság azon-
ban jó korán fölismerte a veszélyt, és a fenmaradt történelmi
adatok tanúsága szerint, a város már a török világ idejében sző-
lőkertekkel volt övezve. Annak fölismerése után, hogy a szőlő és
gyümölcsstermelés nemcsak hogy a homok megkötésére alkal-
mas, hanem dúsan jövedelmez is, lankadatlan szorgalommal és
kitartó munkával annyira vitték, hogy az azelőtt értéktelen,
hasznavehetetlen sülevényes futóhomok, melyben

»Alig tengett egy-két gyalog bodza,
Mely fekete gyümölcsét nyaranként
Kedvetlenül hozza,«

mint az alföld költője énekelte, — most a legtöbb hozadékot
nyújtó szőlő- és gyümölcsültetvények talaja és a városi lakos-
ságnak kimeríthetlen kincses bányája. A futóhomok megkötésé-
nek másik módja az erdősítés, mely téren ugy az elődök, mint a

mostani elöljárók is kiváló buzgalommal és kitartással működnek. Évenként 170 holdnyi fásítás történik. Az eddig elért eredmények is mutatják, hogy a talaj minőségét fölismerve és alkalmazkodva a természeti föltételekhez, a terméketlennek tartott földeket is meghódíthatja az ember.

A mezőgazdasági tevékenység irányát a talajviszonyok mellett az éghajlat szabja meg. Az alföld excessiv éghajlata, — a nyári forróság, mely elaszalja a mezőt, embert, állatot eltikaszt, a nyári esőzésnek ritkasága, mely az elaszott mező virányzatát fölüdítené, megújítaná, a téli kemény hideg, az április és május hónapok veszedelmes változatossága — nagyban kihat úgy a növényéletre, mint az állattenyésztésre; nemesebb kereskedelmi növényeknek, mesterséges takarmánytermelésnek a mai művelési rendszer és viszonyok közt legalább gátat vet. A temperaturának magas foka a korai gyümölcserést eszközli; gyakran roppant megfeszített munkára kényszerít, mert ha a megért kalászkok hullajtani kezdenek, nagy kárt és veszteséget okoznak.

A mezőgazdasági termelés gazdasági feltételeinek általános jellemzése után áttérhetünk a részletekre.

Kecskemét város határának és a hozzátartozó pusztáknak területe 151,699 hold 1184 □öllet tesz; ebből:

	hold	□öl		
termő föld	144933	223	vagyis	95·53%
terméketlen föld . .	6766	961	»	4·47%
Összesen	151699	1184	vagyis	100%.

E szerint a termő földnek aránya kedvezőbb, mint az országos arány, mely 94·49 és 5·51%.

A mivelesi ágak szerinti megoszlás:

	Hold □öl	%	Országos arány	Pest m. arány
szántóföld	70814,990	48·8	43·4	51·8
kert	552,269	0·3	1·3	0·7
legelő	34650,1164	23·9	14·0	19·0
rét	15925,045	10·9	11·2	11·5
nádas	1372,398	0·9	0·3	1·8
szőlő	4251,1291	2·9	1·3	3·2
erdő	17362,866	11·9	28·5	11·6
Együtt	144933,223	100%	100%	100%

Mint a számok mutatják, a legfelölőbb eltérés az országos átlagtól úgy, mint a megyebeli arányoktól, a közlegelők területi kiterjedésében van. Maguk a közlegelők 23·9-, a rét 10·9-ét teszik a termő területnek, összesen 34·8-ét, abszolút számokban rét és legelő 50575 h. 1209 □ öl. A szántóföld aránya az országos aránynál szintén tetemesen — 5·4%-kal nagyobb, de a megyei aránynál kisebb. Viszont az erdők aránya, habár természetesen az országos aránytól messze elmarad, meghaladja a megyei arányt. A szőlőterület 1·6%-nyi fölényben van az országos aránynál, de 0·3%-kal kisebb a megyei aránynál.

A kataszterileg megállapított holdankénti átlagtermés és tiszta jövedelem az egyes művelési ágakban:

szántóföld, átlagtermés	11·12 mérő rozs (20·4—5 mérő maximum és minimum)
» tiszta jöv.	5 frt (11—0·50 frt)
kert átlagtermés	127 frtnyi zöldség
» tiszta jöv.	10·8 frt (első osztályu 27 frt)
rét átlagtermés	10 mázsa jó széna (15 mázsától 4 mázáig)
» tiszta jöv.	5·15 frt (8·75—2·50 frtig)
szőlő átlagtermés	11·3 gyümölcs (28 m.—2 m. gyümölcs)
» tiszta jöv.	13·33 frt (24—4·50 frtig)
legelő tiszta jöv.	3·88 frt (9·25—0·20 frtig)
nádas tiszta jöv.	8·46 frt (13 frt—3·40 frtig)
erdő tiszta jöv.	2 frt (4 frt—0·50 frtig).

Ami a birtokviszonyokat illeti: Első birtokos maga a város; szántóföld, közlegelő és erdőbirtoka kitesz 43,000 holdat. A szántóföldeket parcelláknaként bérbeadja; a városhoz közelebb fekvő részeket 15—20 holdas, a távolabb esőket nagyobb parcellákban. Az erdőket házilag kezeli. A város birtokában levő erdők területe 10,000 hold, az összes erdőségnek 57·5%. Az erdőség nem egy complexumban van, hanem a határban elszórtan. Hanusz István, kinek többrendbeli czikkei, megannyi becses adalékok Kecskemét város és határának úgy földrajzi, mint közgazdasági állapotainak megismeréséhez — így ír az erdők-ről: A tölgyes Talfája a nyiri erdő, — melynek neve mutatja, hogy Kecskemét talaja nevelő dajkája a Nyirfának is, — inkább világos, szálas erdők, melyekben a bokorképződés és az egynyári növények tenyészte korlátoltabb, mert talajuk inkább homokos. A város erdei közt egy se oly szép, oly buja növényzetű, mint a

szentkirályi tölgyerdő, mely 916 holdnyi. Az erdők jövedelmei és kiadási mérlege 1884-ki zárszámadások szerint:

jövedelem	9259-23 forint,
kiadások	6689-32 »
tiszta jövedelem .	2569-91 forint.

A város birtokát képező közlegelők 28,800 holdnyi terjedelműek. A mi legelőink jórészt vad legelők; gondozásban nem igen részesülnek. Pedig mindenki tudja, mily különbség van egy gondozott és egy vad legelő közt; a mindennemű javítások, trágyázás, porhanyítás, öntözés, vízlevezetőcsövek, kavics eltávolítása és egyéb földmunkák folytán a tápláló növények tenyészetétől diszló és buján hajtó, ártalmas, a jószág által nem élvezett gyomoktól benőtt, vagy épen kopár vad legelő közt. A mi legelőink még mindig ősi eredetiségükben pompáznak, melynek meg van a maga, különössége, sőt mondhatjuk, nagyszerűsége. Tetemes kiterjedésű területen sivár fővényes buczkák, kisebb-nagyobb magaslatok, teknőalakú mélyedésekkel váltakozva huzódnak bizonyos rendben, helyenkint erdőfoltokkal tarkázva. Minden nagyobb buczkának és öbölnek meg van a maga neve, még a régi betyárvilág idejéből, melynek működésének színtere volt; és az uttalan pusztaságon sokszor ezek igazítanak a helyes irányba, vagy egy-egy magánosan álló kútgém, »a pusztaságnak ezen sajátos iránytűje, hajlongásaival élni látszó útmutatója«; mert emberrel vagy állattal több órai utazás alatt se találkozunk.

Hogy a modern cultura és a kor színvonalán álló mezőgazdasági ipar ősi eredetiségéből, nagyszerűségéből kivetkőztetve, de aránytalanul gyümölcsözőbb és a szemre nézve ép oly gyönyörködtető szőlő- és gyümölcsös kertek és erdőségek ültetése által mire mehet, csak a várost övező paradicsomi vegetatiót kell szemügyre vennünk. Igaz, hogy ehhez roppant tőke, munkaerő és egyéb társadalmi és gazdasági feltételek összeműködése szükséges; de ezek meglétében biztosítva van a csodás eredmény. Itt csak fölemlitem a továbbat szóba hozandó országos szőlőtelepet, melyet 200 holdnyi sivár futóhomokon pár év alatt kincses bányává tettek; persze nagy tőkebefektetéssel és roppant munkaerővel. Vagy a nyiri nyomással mesgyés szomszéd területen ültetett sinafa erdőt, melynek viránya tultesz talán az összes

többi nagy erdőségekén. Természetesen csak az erre alkalmas, és mondhatnám, abszolút csak erre használható legelők feltörése és befásítása volna kívánatos, mi ugy sem járna az állattenyésztés megszorításával. A közlegelők felosztása a tapasztalatok után alig ajánlatos. A szomszéd Nagy-Körösön felosztották a közlegelőket, melyek nagyrészt eke alá kerültek, és az állattenyésztés jóformán megszűnt. Pedig helyesen hangsúlyozzák, hogy mezőgazdaságunk egészséges fejlődése szempontjából szükséges és indikált, hogy az egyoldalu és különben is válságoknak kitett magtermelés mellett az állattenyésztést karoljuk föl.

A közlegelőkön az év fele részében, április utoljából október, sőt kedvező időjárással november hónapig olcsó legelőbér mellett tartják a gazdák jóságukat. A folyó évben a város közlegelőin volt:

tenyészmарha . . .	6932
jármos ökör . . .	1865
ló	1928
szamár	140
birka	18131
kecske	73
sértés	2960
malacz	2468
lud	19105

Összesen . 53602, nagyobb marhára átszámítva 34497.

Ujabbán a város a közlegelőkön levő anyakanczákra a mezőhegyesi állami ménesből szerzett be apaállatokat; az itteni szarvasmarha javítása céljából pedig a mezőhegyesi és söjtöri gulyából bikákat.

A városi birtokon kívül nagy birtok még a város határában Matkó pusztá (5000 hold), mely az egri káptalané; a félegyháziak birják haszonbérben. 3000 holdnyi birtoka még *egy* magánosnak van. A többi birtok 1000 holdon aluli, és pedig:

500—1000 holdig bir	10 birtokos,
200— 500 » »	15 »
100— 200 » »	100 » (körülbelül).

A legtöbb birtok 25—40—100 holdnyi. Ez a *typus*.*) A kis

*) Ugy ezen adatokat, mint a többi statisztikai anyagot és egyéb felvilágosításokat Keresztes János v. főjegyző volt szíves velem közölni kinek e helyen is köszönetemet nyilvánítani el nem mulaszthatom.

parasztbirtok 10—25 holdig szintén csekély számu, — persze a szőlőbirtokot nem számítva. És az ilyen kisbirtokosok haszonbérbe, de leginkább feles művelésre vállálnak föl más földeket.

Az egész területen általánosan elfogadott és rendszeresen követett vetésforgóról nem szólhatunk; jórészt a hármasyomású vetésforgó divik még manapság is. A kötöttebb barna homokon felváltva ugar, buza, kétszeres, kapás-növények, árpa, zab szokott vettetni; körülbelül minden másod- vagy harmadévben ugyanarra a területre visszakerül a buza. A kevésbbé jó természetű homokon általában a rozs termeltetik, mely itt a legkedveltebb gabona; ez is minden másod- vagy harmadévben ugyanazon egy földbe vettetik, miután egy évig vagy ugaron maradt, vagy burgonya, vagy más kapás-növényvel volt bevetve. A város közelében, különösen a sertéshizlaló telep közelében fekvő földeken az ugarolás el is marad, mert ezeket kellő trágyával könnyen el lehet látni. A trágya fölhasználásában és értékének fölismerésében mutatkozik haladás; a sertéshizlaló telepen egy szekér trágya 1—1.40 frtért vettetett meg. De azért okszerű trágyázásról alig szólhatunk. Ahol a gazdák nemcsak a tenyésztőszágot, hanem még az igás marhát és lovat is munkaszünet idején a közlegelőkre csapják ki, ott trágyagyűjtésről nem szólhatunk; rendszeren a tarlót, meg az ugart járatják a ugyan a jószággal, meg a téli istállótrágya is számít valamit, de azokból az óriás kiterjedésű szántóföldekből minden birtokos csak igen csekély területet képes kellőleg elkészíteni a folytonos gabonatermelésre. Bizony, nem egyszer hallhatjuk még nagyobb parasztgazdáktól is, kiknek várakozását a szeszélyeskedő időjárás egyszer-másszor meghozta, azt a kedélyes mondást, hogy megterem itt minden bőven, csak jó idő járjon rá.

A művelésben mégis észlelhető haladás. A kis-, közép paraszt birtokosok föltűnő nagy száma megmagyarázza, hogy rendszeres haladásról vagy épen tudományos felfogásról és az elmélet által előrehaladottabb népek gazdálkodásának tanulmányozásából elvont és ajánlott rendszeres javítmányokról szó nem lehet. Nagyobb, értékesebb gépek beszerzése ritkán fordul elő; mesterséges és műtrágya még teljesen hiányzik a gazdasági lét-tárból. De vasekével, fogassal, mondhatni, minden legkisebb gazda is el van látva; a hengereknek, szecskavágóknak száma is

mindinkább növekszik. Cséplőgépek száma 15—20; egy-két vetőgép is van. De az eszközök tökéletlenségét és a tudományos ismeretek hiányait bőségesen pótolja az a gyakorlati ügyesség, azok az ismeretek, melyek a naponkénti közvetlen észlelésnek az eredményei, az a sajátos hajlama és az arra valósága a népnek, és az a fáradhatatlan iparkodás és szorgalom a föld megmunkálásában, mely az itteni parasztok kitünő jellemvonása. A vetőmagra szintén nagyobb gondot fordítanak; most már nem ocsút és silány szemetet hagynak meg vetőre. Egyes új termények meghonosítása körül a gazdasági egylet fejt ki tevékenységet, a mennyiben a miniszteriumtól kapott, vagy beszerzett gabona és burgonyafajokat szétoszt a gazdák közt.

A művelési rendszerek közül a tulajdonosi művelésen kívül — mely leginkább el van terjedve, — a haszonbérleti rendszer és méginkább a feles művelés honos.

A haszonbérlok helyzete nem mondható kedvezőnek, a minek okául a magas munkabér, a szintén magas haszonbér, alacsony gabona- és jószágárak hozhatók föl. A városnál előbb hat, most 12 éves bérletek vannak; a pontos fizető és a földet jól művelő jó karban tartó haszonbérlőnek kilátásba helyezte a város, hogy árverésre bocsátás nélkül meghagyja nála a birtokot. Egy első osztályu földnek — melynek ára 3—400 frt — a haszonbére holdanként 14—18 frt; sőt a város közvetlen közelében fekvő föli deké 20—30 forintra is fölmegegy; másod osztályu földeké 12—14 forint; harmad osztályú 10—12 forint; 4—8. osztályu földeké 10—13 frt. A parasztok nem adják bérbe birtokukat, bármeekkora legyen is az. A honoratorok, kiknek tulajdonában szintén tetemes földbirtok van, szeretnek maguk gazdálkodni, a mi nem épen örömdetes jelenség. Haszonbérbe ritkán adják földjüket, hanem inkább feles művelésre. A feles rendszer abból áll, hogy a vállalkozó feles szántó adja a vetőmagot és az összes munkát, de nem fizet valami szerződésileg előre megállapított haszonbért, hanem a termés bizonyos részét, rendszerint felét. Még a feles rendszer is, melyet Young Arthur nem minden alap nélkül a haszonbérlet legnyomoroságosabb módjának mond, kétségtelenül előnyösebb, mint a honoratoroknak cselelétség és napszámosok által vitt tulajdonosi művelése. Habár igaz, hogy az ilyen felesnek magának is van akár egy kis szőlője,

melynek művelése oly nagy szorgalmat és munkát igényel, vagy kis szántóföldje, és nagyon természetes, hogy a mi csekély tökével rendelkezik, azt is inkább ebbe fekteti és mindenkép csak tulajdonának javításán és megmunkálásán iparkodik, a gazda földjét pedig minél jobban kihasználni és minden lehető, néha talán a lelkiismeretet is terhelő előnyöket huzni a föczélja. Hogy milyen állapotok lehetnek ily körülmények közt az oly birtokon, melyre a tulajdonos elfoglaltsága és egyébek miatt csak néha napján, mintegy vendégként látogat ki *»egy kissé körülnézni a gazdaságban«* — könnyen elképzelhető. De a feles rendszerrel járó eme hátrányok egy része legalább eltűnik, ha a bérlet tartóssága és állandósága egyrészt a gazda részéről jóakaró támogatást és segítséget, másfelől a feles művelő részéről a művelésre felvállalt földhöz kötött oly személyes érdeklődést kelt, hogy a kétségtelen érdekközösség tudatában mindkét fél látszólag ellentétes érdekei egyaránt kielégíttetnek.

A szőlő- és gyümölcskertek, mint bevezetőleg már érintettem, a futóhomokon keletkeztek, mely erdősitésen kívül másképp alig használható. A szőlők főjövödelmét a gyümölcsstenyésztes adja; a gyöngye kerti borok előállítására alig jár valami nagyobb haszonnal. Ujabban már nem is a bortermelésre, hanem csemege-szőlő termelésére fektetik a főszulyt, és a pusztulófélben levő nagy-marosi szőlők helyett mihamarább Kecskemét fogja a fővárost is szőlővel ellátni.

A gyümölcskiállítás alkalmával Kecskemét Magyarország első gyümölcstermelő és kereskedő városának ismertetett el. Szőlő- és gyümölcstermelés régi foglalkozása a kecskemétieknek; hiszen már a török világ korában híresek voltak róla. Néhány olyan ős faj alma terem, mely más tájon ismeretlen. A gyümölcstermelés jelenlegi nagy arányu kifejlődése azonban nem oly régi keletű. Visszavezethető a vasuti vonal megnyitására. Csak ekkor vált lehetővé a gyors és olcsó szállítást igénylő gyümölcsnek oly tömeges termelése; akkor lehetett csak a nyári gyümölcsöt is a forgalomba vonni, addig csak a tartósabb, kevésbbé romlékony téli gyümölcszel kereskedtek. Most a jóízű, borízű nyári piros alma, meg a kajszinbaraczk a kereskedés fő tárgyai. És nemcsak Budapesten, Bécsben, hanem Lemberg, Krakó, Berlin, Lipcse, Drezda, Hamburg, Moszkva, Szt-Pétervár, sőt New-York, Kal-

kutta, Alexandria, Bombay piacain is keresett czikk a kecskeméti gyümölcs.

A gyümölcsértékesítés első fő kelléke a gyors szállítás, különösen a legfőbb czikkek, a könnyen romló nyári gyümölcs tekintetében. A vasuti társaság első sorban kedvezményes díjtételek megállapításával működött a forgalom emelésén. Ezenkívül az iránt is intézkedett, hogy a gyümölcsszállítmányok akadálytalanul és lehető leggyorsabban érkezzenek rendeltetésük helyére. A gyümölcsévad alatt külön tehervonat áll rendelkezésre, amely kizárólag gyümölcsöt szállítván, fennakadás nélkül megy Ausztriába, és ott a Nándorvasut által átvétetvén, azonnal személyvontat sebességgel megy tovább. (L. Nemzetgazd. Szemle 1885. Kada Elek becses cikkét.)

De hogy a gyümölcstermelés ezen magasabb fejlődési fokra eljutott, első sorban mégis csak a kereskedő osztálynak tudható be érdemül. A kereskedők fölismerték és hiven betöltötték ez alkalomból a kereskedelmi szolgálat hivatását a nemzeti háztartásban, mely »a termelési ágak számára való buzgó, utaszi szolgálatban áll«; sem fáradságot nem kimélve, sem áldozatot nem sajnálva, többszöri kísérletek meghiusulta és a szenvedett veszteségek dacára kitartottak és megszerezték a biztos világpiacot. Elgondolhatjuk, mennyi és mily drága közvetítés tette lehetetlenné a gyümölcsértékesítést; ma már akár többen, akár egyenként kiküldenek egy megbízottat, ki azután átveszi és továbbítja a szállítmányt. Ez azután elősegítette a kereskedés egyéb ágait is, különösen apró jószág, tojás, meg gyapjúkereskedést. Ekként mondhatjuk, hogy a kereskedői szellem mintegy új kincsányát nyitott a lakosságnak.

Még egy fontos mozzanatra akarok itt utalni. Általában hangoztatják ma nálunk, — szinte egyik jelszava a reformereknek — hogy a gazdasági iparágak mind nagyobb mértékben felkarolandók és üzendők, nyers terményeink földolgozott és finomított alakban viendők a piacra. Villási Pál hanyatlást konstataál a gyümölcstermelés terén, mert, úgy mond, a gazdák nem tudják jól értékesíteni a termést. Ezért buzgón ajánlja ő is és ajánlják mások is gyümölcsaszaló gyárak létesítését. Könnyen belátható, hogy ily gyárak felállítása, mi nagy költséggel úgy sem jár, fontos közgazdasági érdek. Csak azt kell figyelembe

venni, hogy míg nálunk 100 kg alma ára 4 frt, addig az Alden szerint aszalt almaszeletek ára 42 frt 100 kgként, minek előállításához 500 kg nyers alma szükségeltetik. Tehát ép kétszeres áron lehetne értékesíteni a gyümölcsöt.

Itt kell fölemlitenem az országos szőlőtelepet is, melyet 1883-ban létesítettek a város által a célra átengedett futóhomok területen. A telepnek célja az immunus homoktalajon az amerikai ellentálló alanyokat nemesítő vesszőanyag előállítása, homoki bor és csemegeszőlő termelése, az okszerű pinczekezelés terjesztése. A telep évenként 2—300 munkást foglalkoztat, és átlag 7—8000 napszám használtatik föl évenként. A telep forgalma öt év alatt európai vesszőkben 8.288,125, amerikai vesszőkben 4.403,333 összesen, 12.691,458 db. A telep vagyonértéke tett 1886 végén 70,236 frtot.

Az összes mezőgazdasági termelést föltünteti a következő statisztikai kimutatás:

Termény neve	Őszi búza	Kétszeres	Őszi rozs	Árpa	Zab	Köles	Kukoricza	Borsó, lencse bab
Hány hold volt bevetve. . . .	15640	8124	14452	7590	5125	3802	8875	105

Termény neve	Káposzta	Dohány	Burgonya	Répa	Lucerna, ló- here és bal- tacin	Egyéb mes- terleges ta- karm.	Termézetes kaszáló
Bevetett terület holdakban . .	42	87	845	150	150	15929	5780

Érdekes adatok állanak rendelkezésemre, melyek a kis és kis-közép birtokosoknak termelési képességét illusztrálják: A kötöttebb földön gazdálkodó 25 holdas gazda 20—25 mm. búzát és kétszerest, 8—10 mm. árpát; a 40 holdas gazda 30—32 mm. búzát és kétszerest, 18—20 mm. árpát és 20—30 mm. kuko-

riczát; a 100 holdas gazda már 80—90 mm. búzát és kétszerest 35—40 mm. árpát és 40—50 mm. kukoriczát képes piacra vinni, mint háztartásában föl nem használt fölösleget. A homoktalajú földeken a buza helyébe rozs, a kukoricza helyébe krumpli lép a föntebbi mennyiségben.

A fejlettebb gazdasági culturával együtt jár a takarmánytermelés nagyobb mérvű felkarolása, az állattenyésztés fejlesztése az egyoldalú szemtermelés megszorítása mellett. A takarmánynövényeknek mind nagyobb területen termelése szintén konstatalható; kihatott erre az 1879-ben a tiszai nagy árvíz idejében Kecskeméten is nagy területeken fölfakadt fenékvíz általi elárasztása a kaszálóknak, melyek azóta nádasokká lettek. A tartós szárazság azonban nem igen kedvez a mesterséges takarmányok termelésének. Az állattenyésztés rég idők óta első szerepet játszott a lakosság gazdálkodási tevékenysége körében; csak hogy nem volt meg a kölcsönhatás, a szerves összefüggés a mezőgazdaság különböző ágai közt. Az állattenyésztés, különösen egy pár évtizeddel előbb, de még a 70-es években is nagyban emelte a mezőgazdaság jövedelmezőségét, a gazdák első jövedelmi forrását képezte, de sem akkor, sem most jóformán miben sem vitte előbbre a gabonatermelést. Jelenleg nagyban csökkent a jövedelmezősége a jószágárák nagymérvű alászállása következtében és mivel sem haladt a tenyésztés; még mindig 4—5 évig tart, míg a marha akár igavonásra, akár vágóra elkészül és ekkorra jóformán fölemészti az árát.

A lótenyésztés nem tartozik a kedvelt gazdasági foglalkozásokhoz. Régebben magának a városnak volt ménese, mely messze vidéken híres volt, hogy a legjobb magyar faj lovakat tenyészt. De az 50-es években árverés útján tuladott rajta a város, mert egy-két évben nem hozta meg a várt eredményt. A szarvasmarha-tenyésztés ma is kiváló helyet foglal el. A tenyésztés félszilaj gulyákban, vagy mint Kecskeméten egyszerűen mondják, baromban történik. Kora tavasztól késő őszig a végtelen legelőkön tenyészik a barom, földel alá sohasem kerül, csak a földetlen szárnyék, meg erdőfoltok képezik menedékét a vihar és a forgószél ellen. Az itt tenyésztett marha testalkatra nézve igen szép faj, különösen az u. n. czimeres ökrök, nagy szarvaikkal, szabályos fejükkel és nyakukkal. A mellett igen erőteljes, az idő

viszontagságait elbíró, a munkában győzős és silány takarmány mellett is meglehetősen erőben tartható. A tehenek csak tenyésztésre használtatnak, sem igára, sem tejelésre nem fogják őket. Tejjel részint az egyesek által a városon tartott tehenek, melyek tavasztól őszig a város közelében fekvő nyomásra hajtattak ki reggel, és tereltetnek vissza a városba estenden, részint pedig a parasztok által üzött tehenészet látja el a várost.

Az 1880. népszámláláskor gyűjtött adatok:

	bika	tehén	ökör	burjú	bivaly	hízómarha	összes
magyar fajta	103	3118	2207	5385	1	132	10946
nemesített	2	260	15	171	—	—	448
Összesen:	105	3378	2222	5556	1	132	13394

A népességgel arányba hozva: 1000 lakosra esik 253 szarvasmarha; tehát kedvezőbb az arány, mint a Duna-Tisza közben, — hol 227-, és mint a megyében, — hol 205 esik 1000 emberre, de jóval mögötte marad az országos aránynak, mely 1000:340. Az állománynak 96°/_o-a magyarfajta. A jármos-ökrök száma 2222; a szántóföld terjedelme 70814 hold, e szerint egypár jármos ökrre esik 63·7 hold. A közlegelőkön a 11394 dbból álló jószágállományból 8797 volt kicsapva.

A juhlétszám ugyancsak az 1880-ki adatok szerint 28548; magyar fajta 77, nemesített 28471. 1000 lakosra esik 636, míg az országos arány szerint 674. A kecskék száma elenyésző csekély. A gypjúnak különben is csak középminőségű értékéből sokat levon, hogy homokon lévén a legelő, a gypjú bogáncsot kap.

A gazdák több-kevesebb sikerrel üzik a sertéshizlalást. A sertéstenyésztés nincs elterjedve, mert a viszonyok — erdei legelő, makk és forrásvíz hiánya — nem alkalmasak; hanem alig van még kertészcsalád is, mely évente saját szükségletére 2—3 sertést ne hizlalna. A sertéshizlalás és kereskedés a városi lakosság egy részének képezi foglalkozását. Az utóbbi években jelentékeny haladás észlelhető. A sertéshizlaló telep 23 hold kiterjedésű; 40 telepből áll. Az évi forgalom 45000 db 2·5—3 millió frt értékben. A telepet külön szárnyvasut köti össze a pályaházzal. A város kereskedelmi központtá fejlődik, daczára Kőbánya közelségének. Az eladás helyben történik; a bécsi és külföldi kereskedők, Kőbánya kikerülésével, közvetlenül az itteni hizlalók-

kal érintkeznek. Nem hajtják föl a sertést Kőbányára, hanem innen egyenesen történik a szállítás.

Az 1884-ben eszközölt állatszámolás alkalmával csak combinatio útján lett a létszám megállapítva, még pedig olyképen, hogy a város közlegelőin nyaraló állatoknak 1880-ki és 1884-ki létszámát egybevetve, az itt észlelt változásból az egyes gazdának saját birtokaikon tartott jószágállományára vontak következtetést. Ugyanezen eljárás és számítás szerint 1887-re a létszám a következőleg állapítható meg:

2) Tenyész- és növendék marha (bika, tehén, borju)	12293
2) Jármos ökör	2698
3) Ló	6506
4) Birka	23079
5) Szamár	140
6) Kecse	73

Az állatállományban végbement eme változásokhoz ugyan-csak Keresztes János főjegyző ur, ki a többi adatokat is jórészt közölte velem, a következő megjegyzéseket fűzi: A marhaállományt a marhaárak fölötté kedvező emelkedése következtében minden gazda szaporítani iparkodott. Ellenben a lovak száma, különösen a cséplőgépek terjedése következtében, az eddig nyomtatásra inkább szükséges, ugynevezett »heverő« (igára nem használt) méneses lovak száma megfogyott. A birkaállomány s a juhászok használatára tartott szamarak száma évről-évre csökkent a miatt, mert a tartásukra szolgáló legelő- és kaszáló-területek feltörettek. A további csökkenést a gyapjunak jobb ára és kelen-dősége, a bárányoknak, tej, túró és sajtnak kelendő volta meg fogja gátolni. A sertések az 1880-ki népszámlálás alkalmával nem irattak össze. Számuk nagyon változó és egy évről a másakra megkétszereződik. A tenyészsertések száma 8000-re, a malaczkok száma 10—11000-re ment 1880-ban; 1887-ben a sertések száma 6500-ra, a malaczkoké 12000-re tehető. A sertésállomány apadását azon körülmény okozta, hogy a hizott sertések árának leszállása miatt a sovány sertés ára is fölötté leszállott és a tenyésztés jövedelmező lenni megszűnt.

Ezekon kívül kisebb és nagyobb gazdák, kertészek, felesek tömérdek baromfit tenyésztenek, és baromfi és tojás jelentékeny kiviteli cikkek.

Az összes teherforgalom feltüntetésére álljon itt a következő kimutatás.

Teher feladás.

É v	t o n n á k b a n										d a r a b s z á m			
	Gabona, rozs és buza	Bor	Liszt	Szalonna	Dohány	Üres kosár	Gyümölcs	Hús és tojás	Leölt baromfi	Burgonya	Szarvasmarha	Szörtes	Ló	Juh
1882	7.381'7	2.370'1	350'6	406'5	154'6	357'7	1.945'5	542'9	910'4	892'1	162	40.824	408	648
1883	7.171'9	3.452'0	321'8	506'6	185'0	321'5	2.135'3	753'4	1.097'8	1.874'4	296	43.086	444	168
1884	5.553'0	1.529'1	48'6	191'7	201'0	266'8	1.057'3	582'4	861'6	983'8	153	34.610	139	150
1885	5.779'7	3.378'3	43'7	255'4	199'0	410'0	8.253'7	324'8	919'9	991'1	196	41.057	102	200
1886	6.175'1	1.996'0	19'3	270'5	361'7	364'1	3.735'5	299'6	1.216'4	1.496'6	270	43.316	210	119

Teher leadás.

É v	t o n n á k b a n										d a r a b s z á m		
	Gabona, árpa és tengeri	Liszt	Sör	Petroleum	Üres kosár	Élt baromfi	Szén	Bor	Fa	Mész és cement	Szarvasmarha	Szörtes	Ló
1882.	13,982'0	3,252'3	234'2	702'8	269'2	180'8	4,542'5	120'0	3,450'0	879'5	66	5,395'0	24
1883.	19,228'4	2,317'3	256'6	306'3	418'7	195'4	5,613'3	150'0	3,011'7	996'8	23	5,907'2	29
1884.	17,694'0	1,850'6	408'6	327'5	813'2	808'1	6,058'8	159'0	2,250'6	861'7	55	2,797'0	12
1885.	11,802'9	2,077'9	632'1	443'8	618'4	174'0	6,393'6	159'6	1,744'8	933'5	16	16,393'6	15
1886.	14,837'3	1,406'1	299'7	302'6	442'9	114'0	12,793'9	173'0	2,123'0	1,589'3	15	12,793'6	25

A földbirtok forgalmáról és megterheléséről a telekkönyvi kimutatások alapján a következő képet nyerjük:

Az élők közti birtokváltás összesen volt:

É v	Esetek száma	Értéke	Minden egyes eset átlagos értéke
1878.	1,160	1.166,001	1,005
1879.	1,200	1.095,991	913
1881.	1,242	683,512	550
1883.	1,281	1.353,649	1,056
1884.	1,355	1.436,399	1,060
1885.	1,171	1.460,494	1,247
1886.	1,210	1.281,073	1,058
Átlag	1,231	1.211,018	984

Városokban természetes, hogy sokkal élénkebb a birtokmozgalom, mint vidéken. De a ragaszkodás a földbirtokhoz jellemző sajáttsága az itteni földbirtokosoknak is. A birtokátruházások egyrészt azért történnek, hogy nagyobb tagot akar az illető vásárolni és e célból a kisebbben tulad. A telekkönyvi kimutatás különben arról is nyújt fölvilágosítást, hogy az átruházás mily alapon történt.

Szerződés alapján történt átruházások:

É v	Esetek száma	Esetek értéke	Átlag érték
1878	850	827,307	973
1879	830	623,555	753
1881	916	348,435	380
1883	920	940,320	1,022
1884	1,004	929,935	926
1885	903	1.050,947	1,163
1886	918	941,362	1,025
Átlag. .	905	809,122	891

A szerződési átruházások száma kisebb-nagyobb fluctuatiók mellett egyre növekszik; de úgy az összes, mint az átlagérték az aráynak megfelelően váltakoznak, ami a telekérték állandóságára enged következtetni.*)

A végrehajtás útján beálló birtokváltozásokat mutatja a következő táblázat:

É v	Esetek száma	Esetek értéke	Átlag
1878	91	128,452	1,411
1879	107	146,387	1,368
1881	84	92,329	1,099
1883	83	113,359	1,365
1884	72	95,799	1,330
1885	60	106,969	1,782
1886	63	59,350	942
Átlag	80	106,092	1,328

Az esetek számában határozottan *csökkenés* észlelhető, még pedig 1878—86-ig majd 30%-nyi kevesbedés, mi minden esetre örvendetes viszanyokra enged következtetni, *különösen ha szám-ba vesszük az átlagérték állandó magasságát, mi azt mutatja, hogy végrehajtások alkalmával se harácsoltatik el potom áron a birtok.*

*) A földárak nem is igen ingadoznak; állandóan magasak. Egy kissé visszatekintve, azt észlelhetjük, hogy a földbirtok ára 1850 óta folytonosan és határozottan emelkedett, s ha egyes rossz években, pl. 1863-ban, 1866-ban stb. visszaesett, egy-két év alatt ismét elérte, sőt meghaladta az előbbi árt, 1850 óta a földbirtokárak 50—100%-ot emelkedtek. Még ez idő szerint is, a rossz gabonaárak és a szarvasmarha árának szerfölött megcsökkenése daczára a földbirtokára állandóan magas. A városhoz való közelebb vagy távolabb fekvés szerint, a mi jelentékeny tényező az áralakulásnál

1 hold (1600 □ öl)	I. oszt. szántóföld vagy rét ára	260—350 frt,
» »	II. » » »	200—280 »
» »	III. » » »	180—220 »
» »	IV. » » »	120—180 »
» »	V. » » »	90—140 »
» »	VI. » » »	50—100 »
» »	VII. » » »	30—60 »
» »	VIII. » » »	10—40 »

A végrehajtási esetekben nemcsak a tulajdonosok, hanem a jelzáloghitelezők is nagy mérvben szoktak károsodni, ha az eladási ár csekély volta miatt követelésük kielégítést nem lel, a mi azután rossz kihatással van a hitelviszonyokra. Míg az országos adatok e tekintetben úgy az esetek számában, mint azok értékében folytonos növekvést tüntetnek ki, addig a mi adataink szerint, úgy az esetek számában, mint értékében folytonos csökkenést konstatálhatunk, még pedig 1878-tól 1886-ig az esetek száma 46-ról 23-ra, értéke pedig 51692 frtról 7060 forintra szállott alá.

A birtokváltozások harmadik neme, mely halál folytán áll be:

É v	Esetek száma	É r t é k e
1878	219	210,242
1879	263	324,054
1881	242	242,755
1883	278	299,970
1884	279	410,665
1885	208	302,578
1886	229	280,361
Átlag	245	295,803

A föld megterhelésére vonatkozó adatok:

É v	Szerződés alapján	hagyatéki átszolgáltatás	Igazolt előjegyzés és végrehajtás utjáni bekebelezés
1878	502,026	8,204	116,128
1879	629,095	8,961	64,489
1881	1.040,890	13,995	51,780
1883	775,050	14,085	58,285
1884	1.079,491	12,150	36,663
1885	726,440	5,439	35,283
1886	1.772,891	10,491	39,283
Átlag	932,269	10,474	—

Örökösödnél az osztály rendesen természetben történik. De ma már megvan az érzék a birtokos osztályban, hogy megtudja becsülni azon előnyt, mely a birtok kikerekítéséből és tömörítéséből származik. Ezért örökosztálynál lehetőleg minden örökös egy tagban kapja ki a részét, vagy pedig egy tartja meg a birtokot, és a többi örököstársakat pénzzel elégíti ki, vagy ezek követeléseit betábláztatnak a hagyatékra.

A szerződés alapján történt teherbekeblezés jórészt vételárhátralékból származik. A birtokosoknál a művelési viszonyoknak megfelelőleg igen nagy az acquirálási hajlam, szinte azt lehetne mondani, hogy a parasztoknak »uralkodó szenvedélye«. Minél több földet összevásárolni, minél nagyobb területen gazdálkodni — ez gazdálkodási politikájuk. A jelzálogteher is elég nagyra mondható. A város összes birtokára 1.500,000 frtnyi követelés van betáblázva, amely azon kölcsönökből ered, a melyeket a város a pesti háznak és az új lovassági laktanyának építésére fölvett. A helybeli hitelintézetek jelentékeny ingatlan kölcsönt nyújtanak. A takarékpénztár 1886-diki mérlegében 2.064.306 frtnyi vagyonból a jelzálogkölcsön 863,960 frtot tesz ki. Ugyancsak a takarékpénztári váltókölcsönök $\frac{1}{3}$ -da a kereskedők és iparosok, $\frac{1}{2}$ -a a földbirtokosokra esik. De ezzel szemben a betétek jó része szintén a gazdaosztályból kerül ki, különösen a kis gazdáktól is, mire mutat azon jelenség, hogy a gyümölcsévad alkalmával nagyban szaporodnak a betétek.

A talaj, éghajlati viszonyok és egyéb gazdasági feltételek áttekintése után a lakosság gazdasági tevékenységét személyi viszonyokra való tekintettel és e tevékenység társadalmi szerepét szemügyre venni utolsó feladatunk. Sokaknak szemében már maga a thesis is felülről: a város, a modern culturalis és társadalmi viszonyok és a nemzetgazdaságban uralkodó munkafelosztás elve szerint, az ipar, kereskedelem, pénz és hitelügyletek székhelye, lakosságának mezőgazdasági tevékenysége! Kecskemét városa élő példa arra, hogy valamint a magyar városokban egyáltalában, úgy különösen az alföldi városokban jóformán még csak keletkezőben van azon specziális jelleg, mely a várost a vidéktől megkülönbözteti. E specziális jelleget első sorban a foglalkozások minemősége kölcsönzi. Az 1880-ki népszámlálási adatok szerint az összes polgári népesség száma 44887. A foglal-

kozások szerint a földművelő lakosság számszerint 10442, százalékban 23·26°/_o; Hódmező-Vásárhely után Kecskemét adja a legnagyobb százalékot. Az ipar és kereskedelemmel foglalkozók összes száma 3956, vagyis az összes lakosságnak 8·81°/_o-a és pedig az iparosoké külön 3114, százalékban 6·93°/_o.

A földműveléssel foglalkozók közül birtokos 2044, és így egy birtokosra esik átlag 70·9 hold termő föld, 35·1 hold szántóföld. A haszonbérlok száma 265; természetesen jóval többen vállalnak haszonbérletet, akik azonban mint birtokosok vannak fölvéve; e számadat szerint egy haszonbérelőre jut 7·8 birtokos. A munkások száma 4456, évi szolgálé 2379, családi kisegítőké 1291; tisztek száma 7; összesen 8133, és így egy birtokosra jut 3·9 munkás, és egy munkásra 17·8 hold. A haszonbérloknak, de különösen a tiszteknek, tehát a legértelmesebb elemeknek száma igen csekély.

Az újabb időben hiány ugyan nincs munkás kezekben azonban sürgős mezei munka idején a napszám, a nagy kereslet következtében, magasra felszökik. Már tavasszal is magas, és ezt leginkább a szőlőmunka okozza, mely óriási mérvben veszi igénybe a kézimunkát: tavasszal: márczius, április hónapokban a nyitás, azután a metszés június végén, — minthogy homokon a fű és a gaz hirtelen tenyészik, — kapálás szükséges; ezt nevezik ujitásnak; midőn a szőlőfürtök már annyira kifejlődtek, hogy csomóikon lefelé fordulnak, akkor a bekötözés; azután jön a szedés és szüretelés; szüretelés után a takarás. Tavasszal a szőlőmunkás napszáma 60—100 kr, női napszám (fatisztítás, kapás növények gondozása) 40—60 kr. Nyári fűkaszáláskor férfinapszám 50—80 kr, néha 1 frt; a gyűjtő-nők napszáma 40—60 kr. Az aratásban férfinapszám 70—1·30 kr, női napszám 60—100 kr. Őszi munka szőlőkertekben, kukoricza, burgonya takarításnál férfinapszám 50—80 kr, női napszám 40—60 kr. Természetesen a napszám mellett kijár az élelmezés is. Télen is akad munka, favágás, erdőirtás, tuskóhányás; gyöngébb időjárásban a szőlőkben és kertekben földfordítás, trágyázás, fatisztítás stb. A napszamos osztály vállalkozik a részaratásra. Ilyenkor sokszor bámulatos erőfeszítést fejtenek ki, ha a nagy hőség miatt attól tartanak, hogy a szem megszorúl, vagy a kalász hullajt. Napkelte előtt munkába állnak és késő estig aratnak; egymást sarkalják,

siettetik, hajszojják a marokverőket. Még sötéttel is kívét kötnek, vagy kötelet sodranak; 10—11 órától pihennek hajnali 2 óra tájig. És ez így megy nagyobb gazdaságban 2—3—4 hétig is. Il, enkor meg is keresi a *részes* egész évre a kenyerét; ha lóval végzik a nyomtatást, rendszerint $\frac{1}{10}$ -ét, ha géppel $\frac{1}{11}$ — $\frac{1}{12}$ -ed részét kapja a termésnek. A napszámos osztály helyzete általában kedvező; a napszám munkán kívül többnyire azon gazdálknál, kiknél részesek szoktak lenni, harmados művelésre egy-két hold kukorica- és burgonya-földet vállálnak föl, melynek terméséből egy-két sertést kihizlálnak. Ennek egyszersmind azon jó hatása is van, hogy iparkodásra és takarékosagra ösztönöz, hogy annyit megszerezzenek és összekuporgassanak, hogy örökaron megvehessék azt a darab földcskét.

Általában úgy a gazda, mint a munkás osztály szeret jól élni. Marhahúst ugyan keveset fogyaszt, hanem majd minden család több-kevesebb sertést hizlal, és annak husával, zsiradékával, szalonnájával él. Sok és jó kenyeret fogyaszt és jó zsirosan készített főzeléket; nyárutójától novemberig sok birkahús is kerül az asztalra. A pásztorok, csikósok, gulyások, juhászok és általában a cselédség rendes élelme a tarhonya és a kása, szalonna jó adag kenyérrel; a bő zsirral föleresztett és töpörtyűkkel tetézt u. n. fordított kása egészséges és izletes étel.

Az egészségügy terén haladás konstatalható; a szegények gyógyítására nagy gondot fordítanak; öt városi orvos ingyen gyógykezel. Megvannak a feltételek, hogy az egészségi viszonyok a lehető legkedvezőbbek lehetnének; csak a várost környező nagy területet elfogó szőlő és gyümölcsfa vegetatiót említem. De veszélyezteteti az egészségi állapotokat a városon a talaj szertelen szennyezettsége, mi onnan ered, hogy a telkek igen fel vannak aprózva és a talaj állati hulladékokkal van fertőzve; mihez járul a rosz építkezés. Igazán meglepő látvány néhol, különösen a külvárosokban, a zig-zugos, tekervényes utcák és rendetlen összevisszaságban épített házak, vagy inkább vert földből összetákolt viskók tömege, alacsony, alig szellőzhető szobákkal, nedves falakkal és talajjal. Ez okból járványos, fertőző kórok (diphtheritis, scarlat, kanyaró és ezelőtt a cholera is) könnyen elharpóznak és nagy pusztítást visznek végbe. Utóbbi években az

egészségi állapotok jobbra fordulását elősegítette a kútak furása, mi által egészséges és bő ivóvizhez jutott a lakosság; továbbá utaknak, utcáknak szabályozása, tisztítása; már nem diszeleg szerte a városban mocsár és posvány. A végtelen kiterjedésű pusztákon természetesen nagyon meg van nehezítve az egészségügyi gondozás. A folytonos munkaidő nem hagy elég időt a szülőknek gyermekeik kellő ellátására és gondozására; hogy beteg gyermekét hétköznap a városba hozza, az alig kivihető. A körületi orvosok hetenként egyszer, járvány idején többször is, meglátogatják a pusztai iskolákat és rendelnek és kezelik az ott jelentkező betegeket, de azért javulás a gyermekhalandóságban alig konstatalható. Az ingyen gyógykezelésen kívül gyógyszerek is a város költségére szolgáltatnak ki, — évenként 2500 frtra megy a házi pénztárra nehezedeő teher; büntetik, birságolják a szülőket, — de a közömbösséget megtörni, a hanyagságot megszüntetni mindez elégtelen. A halandóság 1000 lélek után 30—35; a születési arány is magas 45 pro mille, úgy hogy a lakosság szaporodása 5—600 lélekre megy évenként. A város tényleges népessége még sem emelkedik, mert a főváros a cseléd- és munkás-osztályból sokakat elvon. Az 1880-ki népszámláláskor a távollevők száma 1400 volt.

Nem kevés azok száma, kik úgy az egészségügyi, mint általában a gazdasági állapotoknak gyökeres orvoslását abban keresik, hogy a végtelen pusztákon különálló tanya — községek szerveztessenek. Ezzel sok visszáságnak, a kettős háztartásnak, nagy időfecsérlésnek és általában azon kétségtelen hátránynak, hogy a gazda csak átmenetileg, munka idején tartózkodik birtokán, és így az kellő gondozásban nem részesül, — eleje volna véve. Meghonosodnék a tanyai birtokrendszer a maga igazi, valódi mivoltában. Nem úgy mint most, hogy egy kertész ember családjával, meg nagyobb gazdaságban a cselédséggel van csak künt a birtokon és tesz-végez saját belátása és jó akarata szerint, a gazda pedig csak vendégképen látogat ki egy kissé körülnézni, és örökös csetepaté meg cselédváltoztatás az eredmény, minek a gazdaság látja a kárát. Mert, mint mindenütt, úgy nálunk is általános panaszkodás tárgya a cselédség hanyagsága és közömbössége gazdáik érdekei irányában, ha csak a gazda szeme, meg a

gazda karja nincs jelen. Maga a gazda fogja meg a dolog végét, különben nincs köszönet a munkában.

Az alföldi községeknek és városoknak keletkezése kétségkívül nem belső, természeti viszonyokra, hanem a történelmi eseményekre vezethető vissza. A lakosság önvédelemből tömörült össze egyes helyeken a törökvilág uralma idejében. Ekkor sok helység nyomtalanul eltűnt a föld színéről, csak a templomromok és jegyzőkönyvi maradványok sejtetik, hogy pl. Kecskemét határában Borbásszállás, Szt-Király stb., külön községek voltak hajdanta. A török uralom után a kurucz-labancz vetélkedések és a rácز nép dulongásai fentartották az önvédelem által létrehozott alakulatokat. Azután pedig a százados traditiók, az otthonnak varázsa és kényelme és általában a természetszerűen megváltozott társadalmi viszonyok consolidálták az azelőtt kivételes, csak az önvédelem alkotta állapotokat. A város a vidék fölé kerekedett; mindenki ki, magasabbra tört, egy kis társadalmi élet és érintkezés után áhitozott, amint szerit ejthette, a városba özönlött; a vidéken lakás számüzetésnek tekintetett. A városban találhatók fel a közös életnek szellemi és anyagi előnyei, élvezetei, a politikai életnek élénkebb lüktetése, mely a mi népünkre oly hódító hatással van.

És ha tagadhatatlan is, hogy e városrendszer a gazdasági élet fejlődésének sok tekintetben akadály, de előnyei is szembeötlők. Mindenekelőtt a mezőgazdaság két fő rugója: a tőke és a piacz a városokban található; a gazdasági élet fontosabb szervei kereskedelem, hitelintézetek a városban székelnek. A városi civilisatiónak eredményei, fejlettebb intelligentia és üzleti szellem javítások és reformok iránt nagyobb érzék a mezőgazdasági körökbe is behatolnak. És ha látjuk, hogy a szőlő- és gyümölcs-termelés terén Kecskemét áll első sorban, ezt másnak nem tudhatjuk be, mint ép a városrendszer előnyeinek. Különösen nálunk nem becsülhetők meg eléggé ez előnyök, hol az ósdi szokásokhoz és eljárásokhoz való ragaszkodást és ebből folyó indolentiát minden reformmal szemben csak a városi élet szoríthatja háttérbe. Hogy még így is mily nehezen döcög a haladás szekere, elég lesz arra utalnom, hogy a Kecskeméten évek óta fennálló gazdasági egyesület, — mely vezérszerepre volna hivatva a modern gazdasági eszméknek az életben megvalósítása körül —

csak tengődik. Tagjainak száma mindössze 108; ezek is nagyrészt a föld- és szőlőbirtokos honoratiorok közül kerülnek ki; a gazdaosztályt eddigelé nem sikerült körébe vonni.

Mindeme körülmények daczára jóformán miben sem mutatkoznak ama válságnak következményei, melyet a legtöbb országban, sok helyütt nálunk is, a mezőgazdasági és kereskedelmi iparban az amerikai és keletindiai verseny és túltermelés által előidézett forradalomszerű változás okozott, — a mezőgazdasági termelést kétséges helyzetbe hozva és a földbirtokos osztályt életérdekében megrendítve. Sőt úgy a kis-, mint a középbirtokos osztály nemcsak, hogy nincs tönkrejutásra kárhoztatva, hanem munka és takarékoság útján vagyont is szerez, a nélkül, hogy azon nagyobbbszabású gazdálkodási rendszer inauguráltatnék, mely a föld, a tőke és a munkaerő lehető legbelterjesebb kihasználásában és lehető legmagasabb értékesítésében áll. Nálunk a régi patriarchalis állapotok úgy szólván érintetlenül megmaradtak, és miben sem alkalmazkodtunk a forgalmi és versenyviszonyok csodálatos alakulásaihoz. Hogy e mellett különösen a kisebb gazdasági existenciák, melyek a legnagyobb contingenst teszik, prosperálhatnak, ennek magyarázatául szolgálhat egyrészt az, hogy abban a régi gazdálkodási rendszerben nagy szerep jut a munkának, másrészt, hogy a gazdaosztály fő jövedelmét az állattenyésztés és más gazdasági mellékfoglalkozások képezik.

Az osztrák állami költségvetés.

Az osztrák költségvetésről dr. Menger Miksa igen beható tanulmányon alapuló értekezést közöl, a Conrad-féle »Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik« f. évi márczius havi füzetében, melyet a következőkben ismertetünk :

A Reichsrath-ban képviselt királyságok és országok költségvetése, az osztrák állami költségvetés valamennyi ressort hiteleiőirányzatát magában foglalja, kivéven az ugynevezett közös ügyeket és azokat, melyek az osztrák alkotmány értelmében a tartománygyűlések illetékességi körébe tartoznak.

Ausztria költségvetésébe évenként felvételik, még pedig külön fejezetben, az az összeg, melyet az állam a delegatiók által megszavazott közözügyi költségekből a felosztási kulcs szerint fedezni tartozik. A civillista (9.300,000 frt) és a kabinetiroda költségeit Ausztria és Magyarország egyenlő arányban viselik. Ausztria, mely a dualismus létesülésekor az egész monarchia óriási államadósságának letörlesztését egyedül volt kénytelen magára vállalni, — holott Magyarország csak egy meghatározott, bár adóképeségéhez viszonyítva, mindenesetre jelentékeny összegnek kifizetésére kötelezte magát — bizonyos tekintetben a régi osztrák pénzügyi gazdálkodás örökösévé lett.

Azon befolyás, melyet Ausztria pénzügyi helyzete annak kül- és belpolitikájára minden időben gyakorolt, már többször képezte beható eszmecsere tárgyát. Az osztrák pénzügyi tudomány majdnem mindig teljes erőfeszítéssel, az adóképeség és az államhitei legmagasabb fokban való felcsigázásával iparkodott a folyó szükségletek fedezésére. Pénzügyi helyzetének kedvezőtlen volta, és a hadi készenlét folytán beállott kimerültség által nem egyszer volt Ausztria időelőtti háborúra kényszerítve. Akárhány kedvezőtlen békeszerződésre nem az ellenséges fegyverek hatalma, hanem a pénzügyi végkimerülés kényszerítette Ausztriát. Kevéssel a hétéves háboru bevégezte előtt az osztrák pénzügyi viszonyok annyira romlottak voltak, hogy akkor, midőn a döntő ütközetre a legnagyobb erőfeszítéssel kellett volna előkészülni, az osztrák hadsereg létszámát jelentékenyen csökkenteni kellett. Az osztrák

pénzügyi politika összes erejével alig bírta a rendes, folyó szükségleteket úgy, a hogy fedezni, arra azonban, hogy rendkívüli, de mindenestre beálló nagyobb szükségletek fedezéséről gondoskodják, nem volt képes.

Mindazonáltal egy osztrák közgazdasági írónk Ausztria uralkodói ellen tett azon szemrehányása, hogy általában rosszul gazdálkodnak, egyáltalában nem bír tényleges alappal. A régibb Habsburgok között kitűnő gazdák és pénzügyi politikusok voltak, tékozló pedig egyetlen egy sem találkozott közöttük. Az állam és a dynastia helyzete, a hadsereg, a diplomatia és az évszázadokon keresztül legelső császári udvar fényének fentartása óriási összegeket vett folyvást igénybe. Ausztria császárajainak századokon keresztül kellett küzdeniök az aránylag magasabb fejlettségű, életerős Franciaországgal és a nagy ozman birodalommal. A német birodalom részéről csaknem semmi, az egyes német fejedelmek részéről pedig jelentékeny ellenszolgáltatásért csak nagyon csekély támogatásban részesültek. Ezen nagy, költséges feladatokat, melyekhez az Olaszországban, hosszú ideig még a Németalföldön elfoglalt állás megtartása is járult, nagyon is jelentéktelen pénzbeli segédeszközökkel kellett megoldani. A nagy birodalomnak csak kis része volt gazdaságilag kifejlődve és birt jelentékenyebb adózó képességgel, a mi az osztrák pénzügynek még ma is legnagyobb gyengéje. Ehez járult az is, hogy nagyobb országok, így Magyarország és tartományai ezen század közepéig még viszonylag jelentéktelen összegekkel járultak a birodalom pénzzükségletének fedezéséhez. Annál inkább igénybe kellett tehát venni a többi tartomány adózó erejét. Ez által a német területek aránytalanul tulterheltek, a mi Zinzendorf gróf osztrák minisztert egy, a század elején tartott tanácskozás alkalmával a következő nyilatkozatra készítette: »Valamennyi tartományt egyenlően kellene megadóztatni, rettentő igazságtalanság a német területeket ennyire kifosztani.«

Az ellenreformatio viszont azt idézte elő, hogy egyes kiterjedt tartományokban, pl. Csehországban a telkek $\frac{2}{3}$ része gazdát cserélt. A többi tartományban is, úgy nemesek-, mint polgároktól óriási ingó és ingatlan vagyont konfiskáltak. A rengeteg érték azonban, mely ily módon az állam birtokába jutott, nem maradt meg annak tulajdonában. A roppant értékű ingatlan birtok egy része a 17. századból származó nagy államadósságok (30 éves háboru, török háboru stb.) kifizetésére fordítatott, más része elfecséreltetett, a mint azt az u. n. Finanz-Calada története és az államkincstár által a legelőkelőbb mágnás családok tagjai ellen folytatott utólagos kártérítési perek mutatják. Az állami vagyonszerzés jelentékeny gyarapodása, mint az a reformatio folytán más országokban történt, Ausztriában a nagy konfiskatiók daczára sem következett be. Ezért azon nagy feladatokat, melyeket Ausztriára a földrajzi helyzet és a történelmi fejlődés rótt, minden más támogatás nélkül állami bevételek segélyével kellett megoldani, a melyeket néhány gazdaságilag fejlett és több fejletlen ország adózó ereje szolgáltatott.

A magyar korona országain kívül a számos nagyobb terület és a lakosság egész osztályai jelentékeny adózási kedvezményeket élveztek, miért is a teljes mértékben adózó polgárság által fizetett adóösszegek oly magasra rugtak, hogy a tőkegyűjtés és a gazdasági fejlődés nagy mértékben meg volt nehezítve. Mindazonáltal csaknem állandó lőn a deficit. Hogy mily nagy volt a pénzügyi szükség, kitűnik abból, hogy 1813-ban — nem pedig mint nemrég állították, utószor 1703-ban — az állami ereklýeket kellett aránylag csekély összegű kölcsön felvételének eszközölhetése végett elzalogosítani.

Ezen körülményeknek az volt a következménye, hogy rosszabb időkben rendkívül sok papírpénzt és bankjegyet bocsátottak forgalomba. Évtizedeken keresztül vették folyvást igénybe a pénzszerzés legveszélyesebb és legköltségesebb módját: a papírpénz mértéktelen tulszaporítását. Már Chotek gróf kijelentette, hogy az osztrák pénzügyi viszonyok rendezésének főakadályait a hadsereg költségei, Magyarország kiváltságos helyzete és a rendezetlen valuta képezik. Az osztrák államélet ezen nagy bajait majdnem valamennyi osztrák államférfi, közöttük első sorban Metternich is, fölismerte. Ismételve hozzáfogtak e viszonyok rendezéséhez, de hasztalanul. A leghatározottabb hangú császári határozatokat, még az absolut korszak alatt is — különösen a hadsereg részéről nem vették figyelembe. Annak a szükségessége, hogy Ausztria hatalmi állása fenntartassék, a többi hatalom, különösen Oroszország és Franciaország nagysága és erejével szemben, — hátterbe szorította a pénzügyi aggályokat.

A mint az ügyek Ausztriában állottak, egy I. Frigyes Vilmos nagy igazgató tehetségével és vas szigorával bíró uralkodó talán képes lett volna egyidejűleg a pénzügyi viszonyokat rendezni, és a haderőt fejleszteni, minden téren szigorú közigazgatást életbeléptetni, az államot költséges vállalkozásoktól visszatartani és elegendő időt szerezni annak a pénzügyi gyarapodásra, a hadsereg erősítésére és az államgazdaság rendezésére. Ilyen tekintet nélküli, szükség esetében zsarnoki természetű uralkodója azonban egyetlen egy sem volt Ausztriának, miért is nagy feladatokat mindég viszonylag igen csekély eszközökkel akartak megoldani. Ennek a következményei voltak az állandó deficit, a rendezetlen valuta és a magánmegtakarításoknak az államadósságok által való felemészítése. Óriási mennyiségű állami-, az utóbbi évtizedekben pedig egyéb értékpapírok is jutottak gyakran potomáron külföldi tőkések tulajdonába. Mindez azt okozta, hogy Ausztriának kedvezőbb helyzetű tartományai is viszonylag hátramaradtak a nemzetgazdasági fejlődésben. Az osztrák pénzügyi politikára ha nem is megoldhatatlan, de rendkívül nehéz feladatok várnak, mert a modern államnak ma folyvást nagyobbodó és igen nagy költséggel járó igényeket kell kielégíteni.

Czörnig báró készített egy táblázatos kimutatást, a melyben az osztrák pénzügyi állás főbb vonalai 1780-tól kezdve fel vannak tüntetve. A kimutatás az 1781—1858. évekre terjed ki, végül pedig az

1859. és 1860. évekről részletesebb adatokat közöl. A Czörnig-féle táblázat az állami tiszta jövedelmet a következő rovatok alatt mutatja ki: egyenes adók, közvetett adók, állami javakból eredő bevételek, egyéb, különböző forrásból eredő bevételek. Az állam kiadásait pedig a következő főbb rovatokban: polgári közigazgatás, hadsereg igazgatás, az államadósság fedezésére fordított összegek, még pedig kamat, tőketörlesztés és papírpénz beváltás. Ezenkívül közölte Czörnig az említett évek mindenikére vonatkozólag a kamatosítható államadósság főösszegét, a papírpénzforgalmat, végül az évenként tőketörlesztésre fordítandó összegeket. Ezen táblázatokból már csak azért is nehéz az osztrák pénzügyi helyzet változásait áttekinteni, mert a számítások alapját képező pénzjegyek értéke nagyon gyakran változott. Azonkívül az évi mérlegekben az állami javak eladásából nyert összegek bevételként, a gyümölcsöző tőkebefektetések pedig kiadásként vannak feltüntetve. Beer Adolf »az osztrák pénzügyekről a 19. században« című munkájában kimutatta, hogy a Czörnig-féle kimutatás adatai több helyütt nem felelnek meg a valóságnak. Nem szabad továbbá szem elől téveszteni azon körülményt sem, hogy a Czörnig-féle táblázatok — noha a hivatalos, állami zárszámadásokon alapulnak — némely fontos pénzügyi intézkedés eredményével, minő például jövedelmező, új adónemek behozatala, oly kevéssé foglalkoznak, hogy már ez okból is kétely támadhat azok megbízhatósága iránt. Megbízhatóbbnak látszanak az államadósság összegére és az évi kamattelherre vonatkozó adatok. Ezek szerint az államadósság kitett:

É v	Az államadósság névértéke	Azonkívül forgalomban volt bankjegyekben és előlegkötvényekben (?)	Az állam által évenként teljesített fizetések	
			kamatban	all. díjakban
1811	806.681,315	211.159,755	7.261,425	460,673
1820	987.637,147	413.052,538	19.507,290	835,232
1830	1,084.423,047	49.712,838	34.436,983	1.082,495
1840	1,049.949,767	19.712,838	38.067,763	4.472,000
1850	1,669.839,452	7.212,838	46.196,131	1.346,493
1860	2,364.899,456	—	97.546,596	3.915,489

Az állami gazdálkodás eredményei 1860. óta, a pénzügyi törvényekből, az állami költségvetésekből, a központi kezelési kimutatások és zárszámadásokból ismeretesek. 1868-ig a pénzügyi törvények és állami költségvetések az egész osztrák birodalom pénzügyi viszonyait tárgyalják.

A dualismus létrejötte alkalmával Ausztria és Magyarország között az akkor fennállott államadósságra vonatkozólag azon megállapodás jött létre, hogy Magyarország az évi kamattörlesztéshez 29.188,000 frttal, ebből 11.766,000 érczpénzzel, — az államadósság törlesztéséhez pedig 1.150,000 frttal, ebből 150,000 frt érczpénzzel

járul, míg Ausztria az egész monarchiát addig terhelő államadósság letörlesztését magára vállalja. ¹⁾ Tervbe lett véve a szelvényadónak 16⁰/₀-ra való fölemelése, és az ugynevezett közös államadósságnak 4²/₀-os rentére való egységesítése. Az 1868-iki állami költségvetés szerint az Ausztriára eső kamattartozás 85.670,902 frtra rugott. Ausztriának 1860. óta is kevés deficitmentes esztendeje volt. A mennyire a meglévő adatokból következtetni lehet, Ausztriának csak a II. József császár uralkodása kezdetén, a Franciaország ellen alakult szövetség harcainak bevégezte után, azután a Brestel pénzügyministersége idejében, és végül Depretis miniszterségének néhány évében nem volt deficitje.

Az ugynevezett általános államadósság alatt az osztrák költségvetésben azon adósságot értik, mely a dualismus előtti időből származik és a melyet a dualistikus rendszer létesítése alkalmával Ausztria a Magyarország által elvállalt terhekkal szemben magára vállalt. Hogy ez a tartozás a nélkül, hogy ugynevezett közös kölcsönt vettek volna fel, idővel növekedett, annak oka az 1867. december hó 24-én hozott törvény második §-ának intézkedésében rejlik, mely a monarchia két államának az általános államadósság viselésében való részesedési arányát megállapította. Ezen törvényszakasz elrendelte az általános államadósságnak egységes rentetartozássá való átváltoztatását, a mit a 4²/₀-os rente létesítésével végre is hajtottak. Az említett törvény kimondotta, hogy a természetüknél fogva konverzióra nem alkalmas tartozások (minő nagy a mennyiségű állami lottókölcsön) visszafizetésére szükséges összegek évenként járadékkötvények kibocsátása segélyével szerzendők be. Az ez által támadó tehertöbbletet Ausztria egyedül tartozik viselni, míg Magyarország csak egy meghatározott összeget, még pedig bankjegyekben 1 millió forintot, ércpénzben 150.000 forintot fizet, mely utóbbi összeg az osztrák földhitelintézet több, mint fele-részben magyar államjóságokra betáblázott kölcsönének törlesztésére fordítandó.

Mint hogy a nem konvertálható, nagyobbára lottókölcsönből álló

¹⁾ 1867-ben Magyarország csupán a fent említett terheket vállalta magára, azonkívül fennállott a földtehermentesítési tartozás. Azóta a magyar korona országainak államadóssága rohamosan növekedett. A magyar állami költségvetések ma a következőket tartalmazzzák:

	e z e r f o r i n t o k b a n		
	1885.	1886.	1887.
a) Az osztrák államadósság fizetéséhez való hozzájárulás . .	30,315	30,314	30,314
b) Földtehermentesítés és váltságok (szőlődézsma, maradványföldváltság és irtvány) . .	19,598	19,671	19,685
c) A magyar korona országainak egyéb állami adósságaira fordított összegek	60,087	70,642	73,633
	117,000	120,627	123,632

államadósság egyes részei évenként jelentékeny mennyiségű nyere-ménynyel visszafizettetnek, az ehhez szükséges összegeket újabb 4·2⁰/₀-os rentekibocsátások által kell beszerezni. A rente mélyen parin alul áll és ez a körülmény magyarázza meg a konszolidált, ugynevezett általános államadósságnak, valamint a kamatterhe törlesztésére fordítandó összegnek az osztrák költségvetésekben való emelkedését.

Az általános államadósság egész törlesztési összege 1888-ra 85.984,654 frtban (helyesebben 86.984,654 frtban) van előirányozva. Azonkívül a dualismus létesítése óta kötött osztrák kölcsönök (dunaszabályozási kölcsön, déli vasutkölcsön, 4⁰/₀ aranyjáradék, 5⁰/₀ papírjáradék, u. n. államvasutkölcsön és függő államadósság) kamatozására 43.036,966 frtnyi összeg van főlvéve. Az osztrák budget XVII. függeléke szerint a lajtháninni 4⁰/₀ államrentének aranyban törlesztendő kötvényei 340.850,200 frtot, a papírban törleszthető 5⁰/₀ rentekötvények pedig 217.340,700 frtot tesznek ki.

A közös államadósság, még pedig az ugynevezett régi konszolidált államadósság 3.775,548 frtot tesz ki, melynek kamatterhe 28,150 frt, az új konszolidált államadósság bankjegyekben törleszthető része 1.429,140,887 frtra, az ezüstben törlesztendő rész pedig 100.628,729 frtra rugott. A nem konvertálható államadósság, eltekintve a függő adósságtól és a különböző kártalanítási járadékoktól, 1887. év végén még meghaladta a 240 millió forintot, a mihez járulnak, mint az osztrák általános államadósság ¹⁾ jelentékeny tétele, az ez idő szerint 3⁰/₀-kal kamatosított jelzálogkötvényekből és az államjegyekből Ausztriára eső rész, valamint az eltörölt fogyasztási adókért fizetett kártalanítási járadékok, melyek évenként 1¹/₂ millió forinttal terhelik a költségvetést.

Az ugynevezett általános államadósság kamatosítására fordított összeg, a magyar korona országai által fizetett részösszegeken kívül, ez idő szerint 86.984,654 frtot tett ki (a Magyarország által fizetett 1 millió frtot úgy látszik tévesen számolja el az osztrák költségvetés az általános államadósság kamatosításánál és nem a törlesztésnél). Ehez járul a lajtháninni államadósság kamatterhe 43.036.966 frtnyi összegben, úgy, hogy Ausztria államadósságának kamatterhe az 1888-ki költségvetés szerint 130.021,620 o. é. frtot tesz ki.

Már e helyütt meg kell azonban jegyeznünk, hogy a különböző évek kamatadósságának pusztá összehasonlítása nem szolgálhat alapul az osztrák pénzügyi viszonyok helyes megítélésére. Az utolsó évtizedek alatt kiterjedt magán vasutvonalak szereztettek meg az állam által, másrészt megszabadított az osztrák költségvetés nagyon jelentékeny tehertételektől, melyek az immár az állam tulajdonába átment magán-vasutak szubventionálására fordítottak.

¹⁾ A részleges jelzálogkötvények és az államjegyek egész összege nem haladhat meg 400 millió forintot, mely összegért a birodalom mindkét fele egyetemlegesen szavatol.

Az osztrák pénzügyi politika eredményeit csak úgy lehet némi-kép áttekinteni, ha összehasonlítjuk azon összegeket, melyek a különböző évek költségvetéseiben akkor keletkeznek, ha az ugynevezett közös államadósság törlesztésére fordított összeget, — a Magyarország illetményének levonásával — a birodalmi tanácsban képviselve levő tartományok államadósságát, a vasutak és országos alapok szubventionálására fordított összeget stb. végre a nyugdíjalapot összeadjuk, ebből azonban államvasutaknak, valamint egyéb jövedelmező állami javaknak, mint az állami erdők, uradalmak, bányáknak jövedelmeit levonjuk. Ezt az összehasonlítást alább fogjuk megtenni.

II.

Az osztrák költségvetésre vonatkozó előterjesztések a következők: 1. A pénzügyi törvény. Ez az Ausztriában fönnálló költségvetési jogot tartalmazza, az évi költségvetésre való alkalmazásban:

2. A költségvetés. Ez két részre oszlik, melyek közül az első a szükségletet vagyis a kiadásokat, a másik pedig a födözetet, illetőleg a bevételeket foglalja magában. A költségvetés fejezetekre, ezek címekre, ez utóbbiak pedig szakaszokra vannak osztva. Az 1888. évi költségvetés első része 37 fejezetet, 132 címet és 332 szakaszt, — a második része pedig 42 fejezetet, 114 címet és 168 szakaszt tartalmaz. Rendszerint minden ressort, különösen minden ministeriumra vonatkozó bevételek és kiadások egy-egy fejezetben vannak összefoglalva, mely azután az illető ressort alosztályai, különösen pedig a másodfoku hatóságok szerint címekre oszlik. A szakaszok rendszerint az egységtételeket képviselik. Előfordul mindazonáltal, főleg a pénzügyi és földmívelésügyi ministeriumnál számtalan, lényegében semmikép sem igazolható kivétel.

3. A költségvetéssel egyidejűleg tárgyalás végett benyújtandó a képviselőházhoz, melynek az alkotmány értelmében minden pénzügyi előterjesztés bemutatandó, a megelőző évről szóló központi kezelési kimutatás; (ez a bevételek és a pénz- és kötvénybeli kiadások jegyzékéből, az előirányzatszerű pénzkezelés kimutatásából, az állami bevételek, kiadások részletezéséből áll). A képviselőház egy 1879-ben hozott határozattal mondotta ki, hogy az előző évről szóló központi kezelési kimutatás a költségelőirányzattal egyidejűleg mutatandó be.

4. Legkésőbbben a második évben bemutatandó a központi zárszámadás is, úgy, hogy az 1885. évről készített zárszámadás 1887-ben volt előterjesztendő.

5. Évről-évre számos póthitelt is kérnek és szavaznak meg. Ez uton sok rendes és rendkívüli kiadás nyer törvényes fedezetet.

Az osztrák költségvetés, egyes kivételek leszámításával, bruttó költségvetés.

Az osztrák államjog értelmében a beszédendő adókat és egyéb illetékeket és járulékokat évenként kell megszavazni. A pénzügyi törvény 4. szakaszában minden évben világosan meg van mondva, hogy

az állami bevételeknek az előző szakaszban meghatározott összegének elérhetése végett az egyenes adók és a közvetett illetékek általában a fennálló szabályok szerint hajtandók be. Az egyenes adók némelyikéhez (ma már csak a jövedelmi és keresetadóhoz) bizonyos pótlékok évről-évre külön szavaztatnak meg. Minthogy azonban valamennyi adót és pótlékot évenként szavazzák meg, ez csak azért történik, hogy ezen pótlékok, melyek egyébiránt 1869. óta mindig egyenlő összegben szavaztatnak meg, állandó jellegűekké ne váljanak.

A pénzügyi törvény 2. szakasza megállapítja a hitel megszavazásánál követendő elvet. A fejezetek, czimek és szakaszok szerint megszavazott hitelek csak az illető fejezetek, czimek és szakaszokban megjelölt czélokra, még pedig külön a rendes és külön a rendkívüli szükségletekre fordíthatók.

Átruházás e szerint nem gyakorolható.

A mint valamennyi bevételt, úgy valamennyi kiadást is évenként kell megszavazni. A budgetmegszavazás államjogi tartalmára vonatkozó vitás kérdésben tehát az osztrák költségvetési jog a francia-belga budgetjog elveit követi. Bizonyos azonban, hogy az osztrák törvényhozás költségvetési jogának ez a kiterjesztése nagyon kevés értékkel bír. A nemzetiségek különböző volta, a szenvedélyes küzdelmek, melyeknek az osztrák képviselőház az alkotmány megalakulása óta színhelye volt, az a körülmény, hogy az osztrák országgyűlés különböző rendi elemekből áll, (a birodalmi tanácsba a választások a nemesi kuriák, kereskedelmi kamarák, városok és községek szerint ejtetnek meg; Csehországban még a fideicommissummal bírók is, a kik majdnem kivétel nélkül tagjai az urakházának, külön kuriával bírnak a képviselőházi választásoknál, és a képviselőházba öt képviselőt küldenek) azt okozzák, hogy a képviselőházban minden ministerium, bármily program mellett, többséget szerezhet magának. Ezenkívül előfordul az a sajátos jelenség is, hogy a költségvetés tervezete rendszerint oly későn terjesztetik a képviselőház elé, hogy a pénzügyi törvény, legalább az utolsó tiz éven keresztül, a pénzügyi év kezdete előtt sohasem olykor csak annak második felében volt promulgálható. Az alkotmány formai követelményeinek akképen tesznek eleget, hogy azon pénzügyi év tartamára, a mely alatt a pénzügyi törvény nem létesült, a költségvetés meg nem szavaztatott, a kormány néhány szakaszból álló törvény által felhatalmaztatik, hogy a fennálló egyenes és közvetett adókat, illetékeket és pótlékokat az érvényben levő adótörvények alapján beszedhesse, a közigazgatási kiadásokat pedig a pénzügyi törvény által megállapítandó hitelek számlájára a szükséghez képest fedezze. Ezt az eljárást osztrák írók is alkotmányellenesnek tartják, mert az osztrák alkotmány értelmében az adók *évenként* vetendők ki és Labandnak *) az utólagos budgetmegszavazásra vonatkozó

*) Staatsrecht des Deutschen Reiches III. 2. 344. oldal. — Ugyszintén Seidler Budget u. Budgetrecht. 120. oldal.

éles kritikáját bátran lehetne azon eljárásra is alkalmazni, mely az osztrák költségvetés megszavazásánál követtetik.

Az osztrák költségvetési törvények a legutóbbi évtizedben, még pedig:

az 1877. évre vonatkozó	1876. december 29-én
» 1878. » »	1878. márczius 30-án
» 1879. » »	1879. május 27-én
» 1880. » »	1880. » 29-én
» 1881. » »	1881. június 10-én
» 1882. » »	1882. márczius 30-án
» 1883. » »	1883. ápril 19-én
» 1884. » »	1884. » 12-én
» 1885. » »	1885. május 28-án
» 1886. » »	1886. ápril 21-én
» 1887. » »	1887. június 1-én

lettek kihirdetve.

A költségelőirányzatnak az osztrák parlamentben követett tárgyalási módja is rendkívül nehézkes és czélszerűtlen. Az előirányzat előzetes tárgyalás végett mindkét házban számos tagból álló bizottságnak adatik át, mely annak minden része fölött heteken, sokszor hónapokon keresztül tanácskozik. Ezután a házban veszik tárgyalás alá fejezetről-fejezetre az egész előirányzatot, még annak soha meg nem támadott és évek óta állandósított tételeit is, a mi ismét sok időt vesz igénybe.

Ugy a bevételek, mint a kiadások rendesek és rendkívüliek, melyek a budgetben külön rovatokban vannak feltüntetve. A rendkívüli kiadások közé soroztatnak nemcsak az átmeneti jellegűek, hanem olyan kiadások is, melyek évtizedek óta minden évben ismétlődnek; még közigazgatási kiadások, sőt jövedelmező vállalatokra megszavazott hitelek is akadnak a rendkívüli kiadások között.

A hitel felhasználási idejét illetőleg azt rendeli a törvény, hogy a megszavazott hitel az illető pénzügyi esztendő folyamán, és ennek számlájára a következő évi márczius hó végeig használható fel. Ezen határozat nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a zárszámadási eljárásnál a függő tételek száma tetemesen növekedett; kívánatos volna, hogy e határozat hatályon kívül helyeztessék. Sőt a hitelek egy másik részének érvényesítési határideje a második év márczius havának végével jár le, úgy, hogy az 1888. évi költségvetésben megszavazott illető hitelek az utalványozó hivatalok által még 1890. évi márczius hó végén is felhasználhatók. A pénzügyi törvény 6. szakasza a megszavazott hitelek érvényesítési idejére még egyéb kivételeket is megállapít. Így a vámilletékre, valamint a sör-, szesz- és répaczukoradó visszatérítésekre vonatkozó hitelek csak a költségvetési év végén veszítik el érvényüket. Fizetések, nyugdíjak, általában összegek, melyek érvényes jogczimmal (!) bíró szolgáltatások teljesítésére fordítandók, az államadósság kamatai az elévülési határidő lejártáig mindig igénybe vehetők.

Az osztrák költségvetésben van ugyan rendelkezési alap, de tar-

talékalap nincs. Megemlítendő még, hogy a pénzügyministert a pénzügyi törvény 2. fejezete fölhatalmazza arra, az úgynevezett általános államadósságnak a költségvetési év folyamán esedékessé váló részlet-törlesztése céljából az 1867. évi december hó 24-én hozott törvény rendelkezéséhez képest, az 1868. évi június hó 20-án hozott törvény által létesített egységes, vissza nem fizethető államadósság számlájára kötvényeket bocsásson ki, még pedig oly értékben, a mely elégségesnek látszik arra, hogy azok értékesítése által a törlesztésre szükséges pénzösszegek beszereztesse. Ugyanazon törvény 7. fejezete pedig felhatalmazza a pénzügyminisztert, hogy az ingatlan államjóságok egyes, 25,000 frtnál nem nagyobb becsértékű részeit 300,000 frtnyi összes értékig a birodalmi tanács előleges jóváhagyása nélkül, csupán utólagos igazolás kötelezettsége mellett, áruba bocsáthassa.

III.

Amint már említettük, az osztrák költségvetési jog ugy a közös alkotmány, mint az egyes tartományok alkotmánya által nagy mértékben korlátolva van. A közös ügyeknek Ausztriára eső költsége az osztrák költségvetés kiadási rovatába van felvéve (6. fejezet). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy azon körülménynek határozott feltüntetése céljából, hogy Ausztria és Magyarország között nem teljes közösség, hanem csupán társulási viszony létezik, az osztrák költségvetés kezelése körül a közös ügyeket illetőleg oly eljárás divik, mely sem a lényeges viszonyoknak meg nem felel, sem pedig a pénzügyileg lényeges mozzanatokról világos áttekintést nem nyújt. Az Ausztria és Magyarország közötti megállapodásnak az felelne meg legjobban, ha a tiszta vámjövedelem az osztrák-magyar birodalom közös költségvetésébe vétetnék fel, az osztrák költségvetésnek a közös ügyekről szóló 6. fejezetébe pedig csak azon összeg vétetnék fel, mely a közös ügyek költségeinek maradványából a megállapított felosztási kulcs szerint Ausztriára esik. Ez idő szerint azonban a kiadások levonása után a vámokból eredő *jövedelmek*, az érczpenz-nyeremény tekintetbe vétele nélkül, az osztrák költségvetés *kiadásai* között, még pedig a közös kiadások között számoltatnak el, míg az osztrák vámilletékből származó bevételek és kiadások teljes összege az osztrák pénzügyministerium bevételei és kiadásai között van feltüntetve.

Az osztrák kiadási költségvetés első és második fejezete a *császári udvartartás* és a *kabinetiroda* költségeire megállapított összegeket foglalja magában.

A harmadik fejezet az *országgyűlési költségeket* tartalmazza, a melyhez az urakháza és a képviselőházon kívül a közös ügyeket tárgyaló osztrák delegatio és az államadósságot ellenőrző bizottság is tartozik.

A negyedik fejezet a *Reichsgericht*-re, az ötödik pedig a *minister-tanácsra* vonatkozó hiteleket tárgyalja. Ezen fejezetben vannak a közgazgatási bíróság költségei is felvéve.

Az osztrák költségvetés ministeriumok szerint van felosztva.

A belügyi-, a honvédelmi-, a vallás- és közoktatási-, az igazságügyi-, a kereskedelemügyi ministerium a költségvetés bevételei és kiadásai között egy-egy fejezetet vesz igénybe. Kivételt csupán a pénzügyi- és földmivelésügyi ministerium bevételei és kiadásaira vonatkozó beosztás képez. A pénzügyministerium kiadásai 17, bevételei pedig 23 fejezetre vannak felosztva, köztük olyanok, amelyek nagyon csekély jelentőséggel bírnak, mint az éremjelzésről szóló 21-ik fejezet, a középületekről szóló 23-ik, a kincstári háramlások, állami öröklésekről szóló 24. fejezet stb. Alakilag czélszerűbben lehetne a költségvetést beosztani oly módon, hogy a pénzügyministerium bevételei és kiadásai is egy-egy fejezetben összefoglaltatnának és a létező számos fejezet címek és szakaszokkal helyettesítették. A földmivelésügyi ministerium bevételei és kiadásai is két fejezetbe vannak beosztva, melyek közül az egyik »tulajdonképeni állami költségek« cím alatt nagyon különböző dolgokat tartalmaz, melyek a földmivelésre, bányászatra, tanintézetekre, lónevelésre stb. vonatkoznak, a másik pedig a kiadásokat az állami erdők, uradalmak és bányákból eredő jövedelmek szerint foglalja össze.

Külön fejezetek jutnak ezenkívül a legfőbb állami számszékre, a polgári nyugdíjalapra, (mert a katonai nyugdíjak a közös költségvetésben számoltatnak el) az állami segélyekre és dotatiókra, az államadósságra és annak kezelésére. — A ministeriumok szerinti beosztás nem mondható minden tekintetben czélszerűnek. Közmunkaügyi ministerium Ausztriában nem létezik. Az erre vonatkozó dolgok tehát különböző ministeriumok hatáskörébe vannak helyezve. Az utépítések és számos vízépítés a belügyministeriumhoz, az utóbbiak közül sok a földmivelésügyi ministeriumhoz, mások, nevezetesen a tengeri és kikötői építkezések, a Narenta nevű dalmátországi folyó szabályozása a kereskedelemügyi ministeriumhoz tartoznak. A legtöbb tanintézet a vallás- és közoktatásügyi ministeriumnak van ugyan alárendelve, ellenben az ipari szakiskolák nemrég még a kereskedelmi ministerium hatáskörébe tartoztak, a bányászati és mezőgazdasági tanintézetek pedig még ma is a földmivelésügyi ministerium rendelkezése alatt állanak, ami annál különösebb, mert a mező- és erdőgazdasági főiskola a közoktatásügyministeriumnak van alárendelve.

Az ingatlan államjóságok kezelése, minthogy erre külön ministerium nincs, szintén nagyon különböző ressortokba van beosztva. A legtöbb állami uradalmat, a bányákat és kohókat a földmivelésügyi-, a sóbányákat, dohánygyárakat, az állami nyomdát a pénzügyministerium kezeli, tekintélyes számú uradalom pedig a közoktatásügyi ministerium kezelése alá tartozik. A póstakarékpénztár ellenben nem a pénzügyministeriumnak, hanem, épügy mint az államvasutak, a kereskedelemügyi ministeriumnak van alárendelve. A francia és porosz költségvetéseknél szokásos azon eljárás, hogy a költségelőirányzatban a megelőző évi költségvetés számadatai is feltüntetve vannak, Ausztriában, sajnos, nem követtetik.

Állami kiadások ezer osztr. ért. forintokban											
1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888		
I. Udvartartás	4,650	4,650	4,650	4,650	4,650	4,650	4,650	4,650	4,650	4,650	
II. Kabinetiroda	70	70	71	70	71	72	75	75	71	73	
III. Birodalmi tanács	1,465	1,478	14,067	1,483	1,071	974	1,086	970	726	732	
IV. Birodalmi törvényszék	22	21	21	22	22	24	24	24	23	23	
V. Ministertanács	859	841	904	1,048	1,008	1,010	1,029	1,030	1,039	1,044	
VI. Községi költségekhez való járulás	*132,802	79,641	83,293	89,947	90,351	88,755	89,387	90,424	92,659	102,151	
VII. Belügyminisztérium	17,136	17,099	17,865	17,531	17,997	18,849	19,007	19,171	19,446	19,342	
VIII. Honvédelmi minisztérium	8,371	8,348	9,532	8,992	8,808	9,368	9,528	9,862	22,187	10,455	
IX. Vallás- és közoktatásügyi minisztérium	16,499	16,461	16,922	17,783	18,461	19,298	19,770	19,997	21,072	21,323	
X. Pénzügyminisztérium	76,413	86,188	93,138	104,397	101,286	104,288	106,113	98,385	102,474	97,557	
XI. Kereskedelemügyi minisztérium	23,800	23,171	29,889	46,064	61,935	78,825	85,761	84,921	75,265	71,517	
XII. Földművelésügyi minisztérium	10,518	10,407	11,574	11,519	11,719	13,322	14,123	14,026	15,707	14,648	
XIII. Igazságügyi minisztérium	21,025	21,148	20,943	20,723	20,898	20,899	20,973	21,027	20,981	20,880	
XIV. Legfelsőbb számvevőszék	156	156	154	155	157	153	151	152	153	161	
XV. Nyugdíjalap	14,100	14,265	14,515	14,747	15,145	15,527	15,940	16,289	16,398	16,698	
XVI. Subventiók és dotációk	24,284	24,969	22,231	18,165	17,220	16,594	11,138	12,668	13,043	12,840	
XVII. Államadósság (kamat és résztörlesztés)	118,163	113,685	135,058	127,533	120,241	121,303	120,509	122,059	130,417	140,527	
XVIII. Az államadósság kezelése	831	853	886	892	921	989	934	957	910	882	
XIX. Állami ingatlanok eladásából	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
XX. Különféle bevételek	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
											471,164 423,451 463,112 485,721 491,960 514,919 520,199 516,626 537,222 535,503

* A bosniai okkupáció éve.

A fentebbi táblázatban egyes ressortok szerint össze vannak hasonlítva az 1879—1888. évi osztrák költségvetések. Minthogy az egyes tételek ezer forintokban vannak felvéve, a szükséglet és fedezet összértéke, egységeiben különbözik némely évben az egyes tételek összeadásából nyert összegektől.

A tényleges pénzügyi kezelés azonban póthitelek, hiteltullépések és hitelmaradványok folytán sok tekintetben különböző eredményeket tüntet fel, a mint azt a központi zárszámadások, melyek közül az utolsó 1866-ban terjesztetett a képviselőház elé, világosan mutatják.

A birodalmi gyűlésre vonatkozó fejezetnél a legutóbbi években sokkal csekélyebb hitelt kérnek, mert a parlamenti palota építése, mely évenként tetemes összegeket vett igénybe, évek óta be van fejezve, és most már csak a díszítés és esetleges javítási munkálatok céljából van viszonylag csekély összegekre szükség.

A belügyminisztériumra vonatkozó fejezet a következő címekre oszlik: központi igazgatás, az államrendőrség költségei, a birodalmi törvénylap költségei, az egyes tartományok közigazgatása, közbiztonság, állami építészeti, utépítési, vízépitészeti közigazgatási építkezések és nagyobb átalakítások. — Érdekes az egyes tartományok lélekszámának és kiterjedésének az első folyamodású hatóságok, a kerületi kapitányságok számával való összehasonlítása. Kiténik ebből, hogy némely tartomány aránytalanul nagy számú hivatallal van elárasztva.

A honvédelmi minisztériumra vonatkozó fejezet a következő címeket tartalmazza: központi vezetés, honvédelem, ujonczozási költségek, katonai alapítványok, katonai rendőrség és csendőrség. Ajánlatos volna ezeket részben a közös hadügyminisztérium, részben pedig a belügyminisztérium költségvetésébe helyezni. Hogy Ausztriában külön honvédelmi minisztérium létesült, ennek oka abban rejlik, hogy a magyarok a dualismus megalakulása alkalmával nagy súlyt fektettek a külön magyar honvédség és a magyar honvédelmi minisztérium intézményére.

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium fejezete három nagy alosztályra oszlik: A) központi igazgatóság, B) vallás és C) tanügy. — Az első alosztályban nem csupán a központi vezetésre vonatkozó hitelek, hanem az iskolai felügyeletre, a tudományos akadémiákra, múzeumokra, a statisztikai bizottságokra, a birodalmi geológiai intézetre, a művészetekre és a régészetre vonatkozó hitelek is össze vannak foglalva, mert a művészetek fejlesztése is a vallás- és közoktatásügyi minisztérium feladata, a mennyiben t. i. az az állam hatáskörébe tartozik. Az osztrák költségvetésben a vallásügyi kiadások jelentékenyek; az 1888-iki budgetben 6.738,285 frtra rúgnak. Ebből természetesen levonandó az állam által kezelt vallás-alapnak, az alapítványoknak és adományozásoknak 3.876,666 frtnyi jövedelme. Az állam a katolikusokat, protestánsokat és görög-keletieket vallásuk gyakorlásában anyagiilag támogatja. Az 1885. évi márczius 19-én hozott törvény fölemelte az állam által az esetben fizetendő összeget, ha a katolikus

lelkészeknek egyházi javadalmaikból az ugynevezett kongrua ki nem telnék. Ezen törvény következtében rohamosan növekszik az az összeg, melylyel az állam a katolikus vallás gyakorlásának költségeihez hozzájárul, és 1888. évre 500,473 frttal több lett e célra előirányozva, mint a megelőző 1887. évre. Ennek daczára a katolikus klérus Ausztriában még mindig sanyaru helyzetben van.

A tanügyi kiadások a legutóbbi években nem növekedtek jelentékenyen. Igaz ugyan, hogy a népiskolák költségeit Ausztriában az egyes tartományok, néhol pedig első sorban a községek költségvetései fedezik, az állam pedig a felügyelet s a tanítóképző intézetek költségeit fedezi és néhány tartományban járul mérsékelt összegekkel a népiskolák ügyének előmozdításához. A középiskolák, nevezetesen a gymnasiumok, reálgymnasiumok és reáliskolák költségei ellenben nagyrészt az állami költségvetést terhelik, mert csak nagyon kevés középiskola tartatik fenn a tartományok, városok és egyes testületek által. Az egyetemeket, műegyetemeket kizárólag az állam tartja fenn, hasonlóképen jelentékenyen hozzájárul a legtöbb katolikus theologiai seminárium főtartásához.

A tanügyi hitelösszegek az utóbbi években azért szaporodtak úgy föl, mert az államköltségen főtartott nem német, de főleg cseh, slován- és szerb-horvát tannyelvű középiskolák száma jelentékenyen növekedett, azonkívül a prágai német tannyelvű egyetem mellett ugyanott még egy cseh tannyelvű egyetem is létesítettett.

A pénzügyminiszteriumra vonatkozó hitelek a tulajdonképeni állami kiadásokat és az állami bevételeknek behajtási és kezelési költségeit foglalják magukban. Az első alosztály két fejezetre oszlik; ezek a pénzügyi igazgatás, (10. fejezet) és a pénztárkezelés (11. fejezet). Ezen fejezetek elsje a pénzügyminiszterium igazgatási költségein kívül magában foglalja a pénzügyi- és adóhivatalok, a pénztári- és vámkezelés, és a kincstári ügyészi hivatalok költségeit is. Ezen fejezetben számoltatnak el a pénzügyőrség költségei is.

Az erre vonatkozó kimutatás szemlélése alkalmával érdekes megfigyeléseket lehet tenni. Az egész birodalom pénzügyőrsége 9064 emberből áll, melynek költségeire évenként $5\frac{3}{4}$ millió forint van előirányozva. Az adóhivatalok, az ugynevezett adókezelőségek, adófelügyelőségek és helyi bizottságok költségeit bele nem számítva, — 1888-ban 4.055,000 frtot vesznek igénybe. 3315 hivatalnok és 837 szolga van ezen hivataloknál alkalmazva. Itt ismét kitűnik, hogy némely tartományban aránylag tulságos sok adóhivatal és pénzügyi hivatalnok (még magasabb állású is) van, noha az illető tartomány adóbevételei viszonylag csekélyek. A lajtháninneri határszél hossza kiterjedt volta következtében a vámkezeléshez a pénzügyőrségen kívül 1171 hivatalnok és szolga szükséges. A vámkezelésre vonatkozólag Ausztria és Magyarország között oly értelmű megállapodás jött létre, hogy a vámjövedelemből mindkét állam bizonyos átalányösszeget nyer a vámköltségek fedezésére. Ismeretes, hogy az osztrák telekadó

kataster létesítése óriási összegeket vett igénybe. A folyó évi költségvetés szerint csupán a kataszteri nyilvántartás 847,987 frtba kerül évenként.

A 11. fejezet »általános pénztárkezelés« czim alatt a katonai váltság-alap szaporulatait és néhány kevésbé fontos tárgyat tartalmaz.

A pénzügyministerium kiadási költségvetésének B) alosztálya 15. fejezetben a következőket tartalmazza:

- A 12. fejezet. Egyenes adók.
- » 13. » Vámok.
- » 14. » Követett adók, a melyekhez a fogyasztási adók is tartoznak.
- » 15. » Só.
- » 16. » Dohány.
- » 17. » Bélyeg.
- » 18. » Jogügyletekért fizetendő díjak és illetékek.
- » 19. » Lotto.
- » 20. » Útvámok.
- » 21. » Fémjelzés.
- » 22. » Égetett szeszes italokért fizetendő külön illetékek.
- » 23. » Közhatósági épületek.
- » 24. » Fiscalítások és állami háramlások.
- » 25. » A bécsi államnyomda.
- » 26. » Pénzverés.

A bevételi költségvetésben az egyenes adók (beleértve a végrehajtási illetékeket és késedelmi kamatokat is) hét fejezetet foglalnak el, egyébként az teljesen megfelel a kiadási költségvetés fejezetek szerint való beosztásának.

Az osztrák egyenes adók a következők: a *földadó*, mely a kataszteri fölvétel és a telek fölbecsülése alapján egyelőre a tiszta jövedelem 22¹/₀-ában, később ann ak 22⁷/₀-ában állapított meg, úgy, hogy ma az osztrák adózók a földjáradéknak több mint 22⁰/₀-át fizetik állami telekadó gyanánt. A *házbéradó* minden bérbeadott épület után, még pedig a legtöbb nagy városban és fürdőhelyeken a nyers bérjövedelem (15⁰/₀ fontartási költségek levonása után) 26²/₃⁰/₀-ában, a többi helységekben pedig annak (a bérjövedelem 30⁰/₀-ának, mint fontartási költségeknek levonásával) 30⁰/₀-ában van megállapítva. Azon háztulajdonosok, kik házukat, vagy ennek egy részét bérbe nem adják, hanem maguk használják, egyenlő összegű házbéradót fizetnek mindazon városokban, a melyekben a lakóhelyiségek nagyobb része bérbeadatik. Egyéb helyeken nem fizetnek házbéradót, hanem házosztályadót, mely meglehetősen magas díjszabás szerint a lakható helyiségek száma alapján állapittatik meg. A *kereseti adó* az adóköteles vállalat telephelye lélekszámának és az illető vállalat kiterjedésének megfelelő díjszabás alapján rovatik ki. A legmagasabb évenkénti adótétel 3150 frt. A *jövedelmi adó* évenként 630 frtot meghaladó fizetések, szolgálati bérek, évjáradékok stb. után 1⁷/₀—20⁰/₀-ban, 315 frtnál többre rugó iparvállalati, ugynevezett liberális foglalkozásból eredő, kamat- és járadékjövedelmek után 8⁵/₀—10⁰/₀-ban van megállapítva. A házbéradó alá nem eső,

vagyis a lakhatási engedély elnyerése után következő 12 évig adómentes-házak jövedelméből 5°/_o szintén fizetendő jövedelmi adó gyanánt. Az állam papírok hozadéka után, mint fent említve volt, 16°/_o jövedelmi adó fizetendő. A kereseti adó a jövedelmi adóba beszámítatik. Minthogy a rendkívül hiányos jövedelmi adótörvény minden sürgetés daczára sem reformáltatott, a szerfölött magas jövedelmi adóra vonatkozólag nagyon különös rendelkezések állanak fenn. Nevezetesen nincs megengedve, hogy az adóköteles vállalat jövedelméből a vállalatra nehezedő terhek után fizetendő kamatok és az ezután fizetendő egyéb illetékek levonassanak. Ezen adónak különben is óriási magassága elviselhetetlenné tétetik az által, hogy a tartományok, kerületek és községek azt pótlékkal még jobban fölszigázzák. A legáldásosabb, pénzügyi és közerkölsiségi tekintetben egyaránt legsikeresebb reform abban állana, ha ezen adók jelentékenyen leszállíttatnának és szigoruan, különös sérelmes esetben a büntető törvény alkalmazásával is behajtatnának.

Az egyenes adókból 1888. évre előírányzott jövedelem az alábbi kimutatásban van kitüntetve: (Lásd a következő oldalon).

Az osztrák adófizetők tulterhelt volta kitünik abból, hogy az 1888. évre adóvégrehajtási illetékben 587,000 frt, hátralékos adók után fizetendő késedelmi kamatokban pedig 305,000 frt van előírányozva. A házbéradó teljes összegének csaknem felét Bécs fizeti. Az egyenes adók-, késedelmi kamatok- és végrehajtási illetékekből eredő teljes jövedelem áttekintéséből kiviláglik, hogy Alsó-Ausztria 30.036,000 frtot, tohát az egész egyenes adójövedelemnek több mint 30°/_o-át szolgáltatja be. Legközelebb áll hozzá Csehország 25.266,000 frttal, és csak ez után következik Gácsország 10.899,000 frttal. Egy millió frtnál kevesebb egyenes adót csak Salzburg, Vorarlberg és Dalmátia fizet.

A bevételi költségvetés 19-, és a kiadási költségvetés 13. fejezete a határvámokból származó bevételeket és kiadásokat tartalmazza. A tiszta vámjövedelem, az Ausztria és Magyarország között létrejött kiegyezés értelmében, a közös bevételek egy részét képezi és a mint már említettük, tulajdonképen a közös költségbe tartozik. Több vámnovella által az ipari, és még inkább a pénzügyi vámok jelentékenyen fölemeltettek. Az agrárvámok fölemelése Ausztriára, melyben állattenyésztési terményekben a kivitel a legtöbb évben meghaladja a behozatalt, nem volt olyan hatással, mint más, ezen czikkeket inkább fogyasztó, mint termelő tartományokra, de nagyon érzékenyen hatnak pl. a kávéra (mázsánként 40 arany forint) a petróleumra (mázsánként 8 arany frt) vetett vámok.

A bevételek 20-, és a kiadások 14. fejezete a fogyasztási adókat tárgyalja. Ez a szesz, élesztő és czukor gyártása és a nyers petroleum finomítása után fizettetik. Azonkívül fogyasztási adót szednek még a kicsinybeni husmérés-, a vágó- és szurómarha-, bor stb. után. Végül sok, ugynevezett zárt városban mintegy 200 élelmi, élvezeti, fűtési és

T a r t o m á n y	Földadó	Házadó	A házbér- adómentes épületek jövedelmé- nek 5%-os adója	Kereset- adó	Jövedelmi adó	Adó- végrehaj- tási illetékek	Hátralékos adók készenléti kamatai	Összesen
Alsó-Ausztria	4.116,000	11.615,000	1.050,000	3.735,000	10.500,000	110,000	110,000	30.936,000
Felső-Ausztria	2.512,000	921,000	19,000	400,000	490,000	8.500	2.400	4.352,900
Salzburg	321,000	245,000	8,000	86,000	135,000	4,000	1,000	800,000
Tirol	882,000	465,000	9,400	171,000	¹⁾ 618,100	100	1,500	2.148,100
Vorarlberg	122,000	58,000	400	50,000	72,900	50	100	308,450
Stájerország	2.112,000	1.456,000	44,000	473,000	1.239,000	45,000	18,000	5.517,000
Karinthia	651,000	283,000	6,500	121,000	345,000	13,500	2,300	1.422,300
Krajna	621,000	348,000	3,700	134,000	330,000	30,000	2,300	1.469,000
Istria és Triest	301,000	998,000	39,001	54,000	880,000	8,250	11,100	2.311,350
Görz és Gradiska	331,000	184,000	4,000	43,000	1.130,000	22,000	3,000	717,000
Dalmácia	301,000	205,000	5,500	74,000	75,000	13,200	3,000	676,700
Csehország	11.265,000	5.772,000	230,000	3.080,000	4.800,000	65,000	54,000	25.266,000
Morvaország	5.260,000	2.030,000	48,000	1.170,000	2.220,000	38,400	13,300	10.779,700
Szléczia	799,000	405,000	12,500	246,000	760,000	4,000	2,000	2.228,500
Galiczia	4.698,000	3.000,000	80,000	780,000	2.090,000	175,000	76,000	10.899,000
Bukovina	415,000	330,000	10,000	98,000	220,000	30,000	5,000	1.108,000
Összesen	34.808,000	28.345,000	1.570,000	10.715,000	34.605,000	587,000	305,000	100.935,000

¹⁾ Ezen összegben a tirol-vorarlbergi földterhermentesítési törvények 7100 ft-nyi jövedelmi adója is belefoglaltatik.

világítási cikk és ipari feldolgozásra szánt nyers anyagok után az állam tetemes értékű kapuadót szed. Bécsben a díjtételek csaknem kétszer olyan magasak, mint a többi zárt városban. Trieszt városa általános összeget fizet.

Az említett állami kapuadó nagyon jelentékeny; így

	Bécsben.	Más városban Trieszt kivételével.
egy hl. bor után	5 frt 07 kr	3 frt 82 kr.
egy hl. sor*) után	1 » 68 »	— » 84 »
egy vágó ökör után	9 » 45 »	5 » 04 »
egy mázsa rizs után	4 » 50 »	2 » 25 »
egy mázsa liszt vagy kenyér után	— » 74.4 »	— » 37.2 »
egy mázsa szappan után	5 » 82 »	2 » 70 »
helypénz fizetendő.		

A költségvetés függelékei szerint a legtöbb pálinka Gácsországban, Csehországban és alsó-Ausztriában termeltetik, a miben Galicziában a burgonyafőzők, Csehországban a melassefőzők, Alsó-Ausztriában pedig az élesztőgyárak a főtényezők. Legtöbb sört Csehország és Alsó-Ausztria, legtöbb cukrot Csehország, Morvaország és Szilézia termel. A bor- és söradó jövedelmére vonatkozó adatok kétségtelenné teszik, hogy ezen adók kezelése körül a lehető leghelytelenebb eljárást követik. El sem képzelhető például, hogy az aránylag jobb módú Csehország sokkal kevesebb bort és hust fogyaszt, mint Galiczia.

A bevételek 21. és 22. fejezete és a kiadások 15. és 16. fejezete a só- és dohánymonopoliumot tárgyalja. Létezik ezenkívül Ausztriában lőpor-egyedáruság is, ennek jövedelme azonban a közös költségvetésben van feltüntetve. A sófogyasztás Ausztriában nem jelentékeny és bizonyára a magas monopol-árak miatt nem fejlődött ki eléggé.

Amint a költségvetési függelék X. 4. füzetéből kitűnik, az évi sótermelés 3.062,980 mázsában van előirányozva, a melyben azonban csak 2.475,000 mázsa konyhasó van. 128,100 mázsa külföldre vitetik, Ausztriában tehát összesen csak 2.934,880 mázsa konyha-, marha- és gyári só fogyasztatik. A mezőgazdák minden sürgetése dacára sem adnak olcsó áron marhasót. 428,000 mázsa só tengeri sóból készül. A só előállítás költségei 2.758.000 frtot, az elárusítási költségekkel együtt 2.983,500 frtot tesznek ki; a bevételek pedig 20.452,000 frtra rugnak. E szerint a só az előállítási és elárusítási költségek csaknem hétszeres összegeért adatik el. Az élvezetre szánt sónak eladási ára az egyes tartományokban különböző. A mig Dalmáciában csak 3 forint 97¹/₂ kr, Csehország északi részében már 11 frt 40 kr. A tengerparti tartományok kivételével a legtöbb tartományban egy mázsa jó konyhasónak az ára 9—10 frtot tesz ki.

*) Azonkívül a sör gyártásánál minden után 16.7 kr adó fizetendő. A Bécsben fogyasztott könnyű (mintegy 12°) sör után 2 frt 4 kr gyártási adó fizetetik, a mi az 1 frt 68 krnyi helypénzzel együtt hektoliterenkint 3 frt 68.4 krt tesz ki, tehát 3.684 kr állami adó fizetendő egy liter könnyű sör után, a mihez még a községi pótlékok járulnak.

A dohánymonopolból származó bevételek (22. fejezet) 77.462,900 frtban, a kiadások pedig (16. fejezet) 29.175,200 frtban vannak előirányozva. A bevételek és kiadások tehát úgy aránylanak egymáshoz, mint 100 : 265·5 vagyis a dohánymonopol jövedelme az előállítási és üzemi költségek 165·5⁰/₀-ával egyenlő. A nyers anyag tulnyomó része külföldről szereztetik be. A maradvány legnagyobb részét Magyarországból szerzik be és csak igen csekély részét nyerik Ausztria egyes vidékéről.

A 23. fejezet a bélyegilletékekből eredő, a 24. fejezet pedig a jogügyletek után fizetendő díjak és illetékekből eredő jövedelmeket tárgyalja. Ausztriában a forgalomhoz képest nagyon sok bélyegjegyet használnak el, mert csaknem minden okmány, a bíróságokhoz és más hatóságokhoz intézett legtöbb beadvány bírósági és egyéb jegyzőkönyvek, naptárak, játékkártyák, hírlapok stb. kevés kivétellel mind bélyegkötelesek. A hírlapbélyegek jövedelme 1.132,000 frtban van előirányozva, a miből Alsó-Ausztriára és Bécsre 699,200 frt, Csehországra 215,000 frt, Galicziára 38,000 frt esik. Eltekintve a nagyszámú okmányra bizonyos összegben meghatározott bélyegilletéktől, az okmánybélyeg 3 skála szerint fizetendő. Az első skála szerint az okmányban foglalt értékösszeg minden 200 frtja után 1 frt 25 kr, a második szerint minden 400 frt után 1 frt 25 kr, a harmadik szerint pedig, a mely alá a legtöbb váltó tartozik, minden 1500 frt után 1 frtnyi bélyegilleték fizetendő. — A bélyegilleték tiszta jövedelme 18.418,000 frtban van előirányozva, melynek körülbelül egy harmadrészét Alsó-Ausztria és Bécs fizeti.

A rendkívül nagyszámú olyan illetékek, melyek a legkülönbözőbb ügyletek, az élők között vagy halálozások folytán eszközölt tulajdonátruházások után fizetendők, az 1888. évre 32.280,000 frtban vannak előirányozva. Ezen illetékek némelyike nagyon magas, például olyan ingatlanok eladása után, melyek a megelőző 10 éven keresztül az eladó tulajdonát képezték, átruházási illeték gyanánt a vételár 4³/₀⁰/₀-a fizetendő, még pedig a nélkül, hogy abból a birtokon nyugvó jelzálogterhek értéke levonható lenne; vagy pedig halálozás következtében beálló vagyonátruházás után, ha az örökös az örökhagyónak nem közeli rokona, az örökség értékének 10⁰/₀-át kell fizetni. Azonkívül sok bélyegilleték fizetendő az ily alkalmakkor szükséges beadványok és más e félek után is.

A pénzügyministerium bevételi költségvetésének 25—32. fejezete és a kiadási költségvetés megfelelő 19—26. fejezete közül a helyi vámokra, fémjelzésre, középületekre, fiskalitás és állami öröklésre vonatkozó fejezetek csekély pénzügyi fontossággal bíró ügyeket tárgyalnak.

A kiadások 19., s a bevételek 25. fejezete a számlottót (kis lutri) tárgyalja. A lottóból eredő bevételek 21.476,000 frtban vannak előirányozva, a nyeremények kifizetésére tett kiadások 12.410,000 frtot tesznek ki, mely összeg a kezelési költségekkel, a beszédési százalé-

kokkal stb. 13.500,000 frtra emelkedik. A tiszta lottójövedelem tehát kerekaszámban mintegy 8 millió forint. A nyeremények a betétek 58⁰/₀-ával érnek föl. Azon rendkívül kedvezőtlen hatás miatt, melyet a lottó a társadalom alsó és középosztályára erkölcsi és gazdasági tekintetben gyakorol, a képviselőházban évről-évre sürgették ezen állami bevételi forrás eltörlését, de ezideig siker nélkül.

Az égetett szeszes italok kimérése, kicsinyben és nagyban való elárúsítása után külön illeték fizetendő, mely elég czélszerűtlenül a kimérő és elárúsító helyeket tartalmazó helység lélekszáma szerint állapittatik meg. Ezen nagy mértékben reformálásra szoruló adónem évi jövedelme 1¹/₄ millió frtban van felvéve.

A bécsi udvari és államnyomda részére, mely szintén a pénzügy-ministerium ressortjába tartozik, a kiadási költségvetésbe 1.485,192 frt, — a bevételi költségvetésben pedig 1.575,192 frt van felvéve, úgy hogy annak 1888. évi tiszta jövedelme 90,000 forintban van előirányozva.

A pénzverésre vonatkozó fejezet nagyon csekély jelentőséggel bír, mert Ausztriában tényleg papírérték van, és magánosok részére ezüstpénzt verni nem szabad.

A kereskedelemügyi ministeriumra vonatkozó fejezet (a kiadási költségvetés 27-, és a bevételi költségvetés 33. fejezete) 8 nagy részre oszlik:

A) A tulajdonképeni állami kiadások, melyek közé e ministerium központi igazgatási költségein kívül tartoznak még a kiállítások, az osztrák keleti muzeum, a kereskedelemügyi ministerium által vezetett statisztikai munkálatok, az ipari felügyelők, az osztrák vasutak főfelügyelősége, a mértékhitelesítés, a kikötői és tengeri egészségügyi szolgálat és a kikötői építkezések részére megszavazott hitelek, végre Narenta folyó szabályozásának és a Narenta völgy lecsapolásának költségei. Az utóbbi célra eddig, az 1888-ra előirányzott 675,000 frttal együtt 5.422,240 frt lett megszavazva.

B) A második rész a posta- és távirdára vonatkozó hiteleket tartalmazza. Az e célra fordítandó kiadások kerekén 23.800,000 frtban vannak előirányozva. Az állami postahivatalok száma Ausztriában erősen növekszik. A levélbélyegek és postai szállítmányok portójövedelme mind nagyobbá válik. Csak a pénzeslevél forgalom irányzatát mondják az ezen költségvetésre vonatkozó magyarázatok, a póstatakarékpénztári chekforgalom létesítése folytán, hanyatlónak, de csupán az 1885. évre.

C) Ezen rész a póstatakarékpénztári intézményre vonatkozik. Ismeretes, hogy a postakarékpénztárnak a törvény által eredetileg célbavett betétüzletéből származó bevételeket a kiadások jelentékenyen meghaladták.*) Ez a kedvezőtlen eredmény a chekforgalom léte-

*) A póstatakarékpénztár 1886. évi számjelentése a betétüzletből 100,979 frtnyi veszteséget, a chekforgalomból pedig 160,885 frt 37 krnyi nyereséget mutat ki.

sítése által lett ellensúlyozva. Az eredeti törvényhez készült novella van hivatva, újabb illetékek behozatala és a régiék fölemelése által, a póstatakarékpénztár mérlegét megjavítani. Az 1888. évi költségvetésben a póstatakarékpénztár bevételei 979,830 frtban, kiadásai pedig 632,430 forintban vannak előirányozva, a mi 347,400 frtnyi tiszta jövedelemnek felel meg.

A mint azonban a tapasztalás mutatja, a legnagyobb bajt a póshoz a takarékbetétek és chekforgalom útján befolyó jelentékeny összegek elhelyezési módja okozza. Az eredeti törvény értelmében ezen összegek majdnem kizárólag osztrák állampapirokban voltak elhelyezendőek, a melyeknek árfolyamingadozásai a póstatakarékpénztárra jelentékenyen veszteségeket tettek lehetővé és ha a mai árfolyamokat megfigyeljük, eszközöltek már eddig is. 1886-ban a takarékbetétek száma 1.174,933 volt, azok összértéke 15.459,051 frtot tett ki, az év végén 544,931 betevőnek 10.504,404 frt követelése volt (1.805,020 frttal több mint 1885. végén), Ugyanazon évben a chekforgalom betéteinek száma 2.700,368, a betevők (chekkönyv birtokosok) 10,536, a betétek összes értéke pedig 478.190,612 forint volt, az év végén 28.075,011 frtot tett ki a chekkönyvbirtokosok összes követelése.

D—F) A negyedik rész az államvasutí építkezésekre vonatkozik. 1888-ban a cseh-morva transversalis vasut építése folytattatik, és a már kiépült galicziai, dalmátországi és istriai vonaloknál némely befektetések vannak czélbavéve. Az ezen czélokra megszavazott hitel összege 6.240,000 frt, a miből 423,000 frt az illető tartományok és érdekeltek által fog fedeztetni. Ezen hitelhez járul még (E osztály) 780,000 frt, mely összeggel az állam a magánvasutak építéséhez járul, és (F osztály) egy jelentéktelen összeg, mely a bécsi összekötő vasut államosításának részlettörlesztésére fordittatik.

G) és H) E két utolsó rész az államvasutak bevételeit és azok forgalmi és fentartási költségeit fedező kiadásokat tartalmazza.

A kereskedelemügyi ministerium költségvetésére vonatkozó magyarázatok az államvasutak létesítési-, törlesztési és forgalmi költségeit feltüntető, szorgalmasan kidolgozott táblázatoknak egész sorát tartalmazzák. A költségvetésben meg vannak különböztetve azon államvasutak, melyeket nem az állam tart üzemben és azok, a melyeket az állam kezel. Az előbb említettek hossza összesen 944 kilométer. A kiépítési és utólagos beruházási költségek ez ideig 6.028,516 forintot tesznek ki. Az 1888. évi költségvetés a bevételeket 336,960 frtban, a kiadásokat pedig 168,600 frtban irányozza elő, úgy hogy a tiszta jövedelem 168,360 frtra, vagyis a létesítési költségek 2'8⁰/₀-ára rug. Ezen kis vasutvonalakat azon magánvasutak tartják üzemben, a melyekbe azok torkollanak.

Az állam által kezelt vasutak (4761'8 km.) a költségvetésben a következő négy csoportra vannak osztva: az ugynevezett nyugati államvasutak, az isztriai, a dalmáciai és a galicziai államvasutak. Az összes bevétel 40.131,840 frtban, az összes kiadás 36.226,540 frtban

van előirányozva, úgy hogy 3.905,300 frt tiszta jövedelemre számítanak. Az államvasutak kiépítési, megszerzési és utólagos beruházási költségei 680.650,794 frtot tesznek. A tiszta jövedelem tehát nagyon csekély, és az 0'57⁰/₀-ot nem haladja meg. Még ha — a mi alig lenne igazolható — kiválsan csak a rendes bevételek és kiadások vétetnének is figyelembe, és itt megjegyzendő, hogy a költségvetés például az agiot, az imprágnált talpfák berakását és több efélet rendkívüli kiadásnak tekinti, a tiszta jövedelem még mindig csak a befektetési tőkének 1'84⁰/₀-ával ér föl. Ez főleg abból magyarázható meg, hogy a vasutaknak fönt említett 2., 3. és 4. csoportja még az üzemi költségeket sem fedezi. Az istriai és dalmáciai államvasutak bevételei alig fedezik az üzemi kiadások felét. Még a jövedelmezőbb vasutak is aránylag drágán lettek az állam részére megszerezve.

A földmivelésügyi ministeriumra vonatkozó hitelek a bevételi költségvetés 34. és 35., és a kiadási költségvetés 28. és 29. fejezetében vannak összefoglalva. Az első fejezet a központi igazgatás és a számos mezőgazdasági tan- és kísérleti intézetek költségeit tartalmazza a mennyiben ezek a földmivelésügyi ministerium kezelése alatt állanak, továbbá a földmivelés emelésére fordítandó hiteleket, a melyekhez a folyamszabályozási költségek is számíttatnak, azonkívül a mező- és erdőgazdasági felügyelők, a bányahatóságok és bányázati tanintézetek költségeit és végül a lótenyésztés költségeit, melyek a kiadási költségvetés szerint 1.650,925 frtban vannak előirányozva a bevételi költségvetésben előirányzott 429,240 frttal szemben. A lótenyésztés emelésére hivatott intézetek élén katonatisztek állanak, még az alárendelt szolgazsemélyzet is kizárólag katonákból áll.

A második fejezet az állami erdők-, uradalmak-, bányák- és kohókra vonatkozó hiteleket tartalmazza, a mennyiben azok más ministeriumnak, így a közoktatás- és pénzügyministeriumnak nincsenek alárendelve. Az állami erdők és uradalmak, az eredetileg gazdag állományt nagyon megapasztott adományozások és eladások daczára ma is jelentékeny kiterjedéssel bírnak. Tiszta jövedelmük ellenben nagyon csekély, és ha az osztrák mező- és erdőgazdaság helyzetét az államjavadnak a költségvetésben foglalt kezelési eredménye szerint kellene megítélni, az szerfölött kedvezőtlennek volna mondható.

A földmivelésügyi ministerium költségvetésének függelékei szerint az osztrák állami erdők és uradalmak területe 1.016,348 hektárt tesz ki, a mely között természetesen csak 715,138 hektár a termő talaj. Ebből 634,506 hektár erdőség, 7,907 hektár szántóföld, rét és kert, 46,185 hektár pedig hegy és legelő. Megjegyzendő, hogy Ausztriában az állami ingatlanok épügy adókötelesek, mint a magánosok birtokai és hogy az állami birtokokra szolgalmak nehezednek, melyeknek évi értéke 758,877 frtra van becsülve. Az állami erdők és uradalmak összes bevétele 4.126,140 frtban, a kiadások 3.644,480 frtban vannak előirányozva, a mi 481,660 frt tiszta jövedelmet eredményez, és e sze-

rint 1 hektár termőföldre $67\frac{3}{10}$ krnyi tiszta jövedelem esik. E jövedelem azonban, ha a szolgalmak évi 758,877 frtnyi értékét számításba vesszük, 1 frt $83\frac{1}{2}$ kr-ra emelkedik.

A legjövedelmezőbb osztrák bányák, a sóbányákra vonatkozó hitelek a pénzügyministerium költségvetésébe vannak sorozva. A földművelésügyi ministerium a pribrami ezüstbányán és az idriai higanybányán kívül számos csekély jelentőségű bányát és kohót kezel. A földművelésügyi ministerium kezelése alatt álló valamennyi bánya és kohóból származó összes bevétel 6.820,336 frtban, az azokra fordított összes kiadás 5.759,044 frtban, a tiszta jövedelem tehát 1.061.292 frtban van előirányozva. A pribrami és idriai bányáknak ez előirányzatban bennfoglalt jövedelme külön számítva kedvezőbb arányokat tüntet föl.

A következő fejezet (a bevételek 36., és a kiadások 30. fejezete) az igazságügyministeriumra vonatkozó hiteleket tartalmazza. Az osztrák igazságügyministerium az állam lakosságának létszámához viszonyítva sokkal nagyobb hitelt vesz igénybe, mint a francia, — de aránylag csekélyebbet, mint a porosz igazságügyministerium. Megjegyezzük, miszerint azon törekvés megvalósítására, hogy a prágai tartományi főtörvényszék német és cseh osztályra szétosztassék, nyomós érvül lehetne felhozni a prágai főtörvényszék hivatalnokainak nagy számát. E törvényszéknek $\frac{1}{3}$ résszel több fogalmazó hivatalnoka van, mint az innsbrucki, triesti és zarái tartományi főtörvényszékeknek együttvéve. A fegyintézetekre fordítandó összes kiadások, az új építményeket be nem tudva, 2.193,840 frtban vannak előirányozva, a fegyenczek munkájából származó bevételek, a mennyiben azok nem a rabok javára esnek, 695,480 frtot tesznek ki.

A kiadások 31. fejezete a legfőbb számvevőszék költségeit tárgyalja, melynek feladatát az osztrák pénzügyi kezelés számadási ellenőrzése képezi. A közös ügyek pénzügyi kezelését az ugynevezett közös főszámshék bírálja meg.

Az állami bevételek 38., és az állami kiadások 32. fejezete a polgári nyugdíjalapra vonatkozó hiteleket tartalmazza. A — oldalon levő kimutatás szerint a polgári nyugdíjakra fordított kiadások évről-évre jelentékenyen emelkedtek.

A bevételek 39., és a kiadások 33—35. fejezete a subventiókat és dotatiókat tartalmazza, melyeket az állam a) bizonyos országos alapok és községek részére, b) subventionált vasutársaságok és az osztrák-magyar Lloyd részére kelet-indiai utakért (az osztrák-magyar Lloyd egyéb subventiói a közös költségvetés keretébe tartoznak) végre c) néhány koronataromány földtehermentesítési alapja részére fizet. Az első helyen említett subventiók jelentéktelenek, 1888. évre 242,000 frttal vannak előirányozva, a forgalmi eszközök részére adott subventio 9.207,731 frtban van előirányozva, mely összeggel szemben a néhány vasutársaság által teljesített visszafizetés címén 36,700 frtnyi bevétel áll. A hajdani jobbágyviszonyból eredő urbér és egyéb szolgálatok megvál-

tása végezt egyes tartományokban földtehermentesítési alapok létesítettek, melyeknek dotálásához az illető tartomány valamennyi adófizetője hozzájárult. Nehány tartomány, pl. Szilézia és Tirol, kötelezettségének teljesen eleget tett, földtehermentesítési tartozását egészen letörlesztette. Más tartományokban ellenben kénytelen volt az állam ezen földtehermentesítési alapokat jelentékeny subventióban részesíteni, mert félő volt, hogy azok különben nem maradnak cselekvő állapotban. Az 1888. évre előirányzott subventió összege 3.390,450 frt, a miből a két (keleti és nyugati) galicziai földtehermentesítési alap 2.635.000 frtot, a bukovinai pedig 381,900 frtot nyer. A maradványból Krajna 253,350 frttal, Karinthia pedig 130,000 forinttal segélyeztetik.

A bevételi költségvetés 40. és 41., és a kiadási költségvetés 36. és 37. fejezete az államadóságra és annak kezelésére vonatkozó hiteleket tartalmazza. A mint már főnebb említettük, az osztrák államadósság két részre oszlik; az első, az ugynevezett általános államadósság némely, az egyesítés és kamattörlesztés által eszközölt változtatásoktól eltekintve, a dualistikus alkotmány létesítése előtti időből származik; — a második pedig, a birodalmi tartományok államadóssága, azóta keletkezett. Az elsőnek törlesztésére a költségvetésben 85.954,654 frt, helyesebben, mint fönt kifejtettük, 86.984,654 frt van felvéve. A birodalmi tartományok államadósságának kamattörlesztésére az 1888. évre 43.036,966 frt van előirányozva. Az általános államadósság törlesztésére azonkívül 9.943,107 frt van előirányozva, mely összeg az általános deficit fedezésére való tekintet nélkül a konvertált általános államadósság újabb kötvényei által fedeztetik.

Az államadósság kezelésére vonatkozó fejezetben feltüntetett 491,400 frtnyi bevétel onnan ered, hogy az első kibocsátású 5 frtos államjegyek bevonása alkalmával oly nagy összeg nem lett präsentiertva, hogy annak Ausztriára erő 70⁰/₀-a 491,000 frtra rüg, mely összeg a folyó évi költségvetés javára iratott.

Az ingatlan államjóságok elárusításából származó bevételek az 1888. évre 173,000 frtban vannak előirányozva.

A folyó évi hiány a költségvetés szerint 21.243,917 frtot tesz ki.

Végül kimutatásba foglaljuk azon összegeket, melyek az 1879. év óta készített költségvetések szerint az államadósság kamattörlesztésére, a nyugdíjalapra, a subventiók és dotatiókra fordítottak. Ezek főösszegéből levonandó az államvasutak, állami uradalmak és bányák tiszta jövedelme. Azon számok összehasonlítása segélyével, melyeket ezen kiszámítás alapján az egyes évekre nézve eredményül nyerünk, könnyebben megítélhető a legutóbbi tíz évi pénzügyi kezelés eredménye, mint az egyes nyers költségvetések bevételeinek és kiadásainak pusztá egybevetése által. A pénzügykezelés eredménye annál kevésbbé kielégítő, mert az utóbbi kilencz évben számos, már létező illeték jelentékenyen fölemeltetett és nagyon sok új illeték is rendszeresített.

A keleti vasutakra vonatkozó okmányok.

A vranja-üszkübi vonal megnyitásával a magyar vasutak közvetlen csatlakozást nyertek a török vasutakkal. A Balkán-félszigeten levő vasutak ügye a közel jövő egyik legjelentékenyebb közgazdasági kérdését fogja képezni, mert e vasutak birtokviszonyának eldöntéséhez nagy gazdasági érdekek fűződnek. Erre való tekintettel érdekesnek véljük közölni a szerb vasutakra vonatkozó összes szerződéseket és a török vasutak üzemére vonatkozó megállapodást, a mely okmányok az ügy helyes megítélésére nélkülözhetlenek.

I.

Általános szerződés a szerb államvasut ügyében.

Mi, Obrenovics M. Milán, Isten kegyelméből és a nép akaratából Szerbia fejedelme, kihirdetjük és tudatjuk mindenkivel és mindenekkel, hogy a nemzeti szkupstina elfogadta, és hogy Mi megerősítettük és szentesítettük az általános egyezményt a szerb állami vasutak építése tárgyában és az erről szóló szerződést, mely itt következik:

Mijatovics pénzügyminiszter és Gudovics közmunkaminiszter közt a szerb fejedelmi kormány nevében, egyrésztől

és az Union Générale társulata közt, melyet Bontoux igazgatótanácsai elnök képvisel, aki meghatalmazását átruházta vicomte d'Harcourt urra, másrésztől

megállapított és kikötött, a mint következik:

A szerb kormány biztosítani óhajtván azon vasut építését, mely a berlini szerződésben, továbbá Szerbia és Ausztria-Magyarország közt 1880. ^{márczius 28-án}_{április 8-án} kötött egyezményben kikötöttik, elfogadta az ajánlatot, mely neki Bontoux ur által, a nevezett társulat nevében tétetett és amely szerint ő kötelezi magát

1. hogy a kölcsönt, melylyel a belgrád-vránjai vonal költsége fedeztetnék, realisálja; 2. hogy ezen vonalat kiépíti; 3. hogy társulatot alakít ezen vonal üzembe vételére.

És mindezt azon feltételek mellett, melyek ezen szerződésben és mellékleteiben kikötvék.

ELSŐ RÉSZ.

A kölcsön.

1. c z i k k. Az elhelyezendő kölcsön effectiv összege hetvenegy millió négyszázezer dinár.

Ha ezen összeg nem volna elégséges fedezni első sorban azon munkák költségét, melyeket a vállalkozó vállal el, másodsorban, ezen munkák teljes befejezése után, azon költségeket, melyek a kormányt

terhelik a vasut kiépítése körül és melyek alább soroltatnak fel, akkor a különbözet fedeztetni fog:

1. a tartalékból, mely a munka tartama alatt esedékes kölcsönkamatokból alakittatik; 2. az évi törlesztési járulékból.

2. cikk. A kiadások, melyek a kormányt terhelik, a következők: 1. A Száva-híd azon része, amely a szerb kormányt terheli; 2. ezen híd összeköttetése a belgrádi indóházzal; 3. a felügyeleti költség; 4. a telek-kisajátítási költség, amely azonban nem lehet nagyobb hat-ezer dinárnál kilométerenkint.

3. cikk. A szerb kormány ezen kölcsön ellenértékeül kétszáz-ezer 500 frankos kötvényt fog kibocsátani szerb vasuti jelzálogkötvények elnevezés alatt.

Ezen kötvények egyenkint évi huszonöt dinári kamatot fognak jövedelmezni, mely kamat félévi részletekben minden év január és július hó első napjaiban fog fizettetni; a kötvények ötven év alatt, háromhavonkénti sorsolások után, névértékben váltatnak be.

Bontoux ur a társulat nevében kijelenti, hogy ezen kötvényeket hetvenegy és negyven százaad száztóli (71'40⁰/₀) árfolyamon veszi át, azaz háromszáz ötvenhét dinári effektív összegben.

A szerb kormány kötelezi magát, hogy Bontoux urnak a társulat nevére ötven éven át a 13-ik cikkben jelzett naptól számítva hat milliót fog fizetni, amely összeg képviseli: a) a kölcsön kamatját, b) a törlesztést, c) az építési költségek fizetésére fennmaradt fölösleget (lásd 1. cikk), mely ezen költségek teljes kifizetése után a kormány rendelkezésére fog maradni. Az évjáradék aranyban fizettetik.

5. cikk. Bontoux ur, a társulat nevében, fentartja magának a jogot, azt követelhetni, hogy a fentnevezett kötvények másnemű, nevezetesen sorsjegy-kötvényekre cseréltesse ki, anélkül, hogy a művellet effektív eredménye, a tényleg realizálandó kölcsönösszeg és a szerb kormány által fizetendő évjáradék változást szenvedne.

6. cikk. A felveendő kölcsön kizárólag a vasut építésére fordítandó és semmi szín alatt sem fordítható más célra.

7. cikk. A kölcsön, teljes névértéke erejéig, a belgrádvranjai vonalra első helyen fog betábláztatni.

8. cikk. A szerb kormány kötelezi magát mindent elkövetni, hogy — amikor Bontoux ur a társulat nevében kívánná — a kölcsön a főbb európai tőzsdéken hivatalosan jegyeztessék.

9. cikk. A szerb kormány kijelenti, hogy a 4. cikkben kikötött évjáradék biztosítására a következő bevételeket köti le:

1. A vasut tiszta jövedelmét azon naptól kezdve, melyen az a forgalomnak átadatik; 2. a vámbevételt; 3. a szükséglet erejéig az építési adók jövedelmét.

Az esetben, ha az építési adó bármely más adó vagy illetékkel pótoltatik, ezen adó vagy illeték helyettesíti az építési adót, és valamint ez, a kölcsön biztosítására fordíttatik.

10. cikk. Vasuti kölcsönpénztár czim alatt külön pénztár ala-

kittatik, mely kettős ellenőrzés alatt, egy államhivatalnoknak és az Union Générale egy képviselőjének ellenőrzése alatt, fog állni. A vasuti üzemeltetőség ezen pénztárba fogja beszolgáltatni a vasuti állomásokon befolyó rendes vámbevételeket. A többi bevételek, melyek az annuitás részére vannak lekötve, havi részletekben (par douzièmes) ugyanezen pénztárba lesznek beszolgáltatva. Ezen pénztárból misem fordítható más célra, mint az évjáradék fizetésére.

11. cikk. Minden három hónapban, névszerint minden márczius, június, szeptember és december első napjain, ezen pénztár a párisi Union Générale-nak kifizet egy millió ötszázezer frankot, az évjáradék egynegyedét.

12. cikk. Az összes okmányok, melyek a kölcsönre vonatkoznak, teljesen föl lesznek mentve minden illeték alól. Az évjáradék, melyet a szerb kormány ezen kölcsön után fizetni tartozik, semmi szín alatt sem lesz megadóztatható. Hasonlóképen adómentesek ezen kölcsön kötvényeinek szelvényei vagy törlesztési összegei.

13. cikk. A hat milliónyi évjáradék fizetése kezdődik 1881. május 20-ján és az évjáradék első negyede, a fentebb jelzett módon, a mondott évi $\frac{\text{augusztus } 20.}{\text{szeptember } 1.}$ napján fizettetik. De az így fizetett járadék a kölcsönnek csakis azon része után fizettetik, amely már realizálva lesz. De ha a kölcsön egy része bármely formában $\frac{\text{május } 20.}{\text{június } 1.}$ napján realizálva lesz, a szerb kormány Bontoux urnak a társulat nevére megfizeti a kibocsátott összeg kamatját, mely a kibocsátás napjától a fenti napig esedékes.

14. cikk. Bontoux ur kötelezi magát a kölcsönt lehetőleg oly részletekben realizálni, amint azt a vasut építése igényli; de magától értetik, hogy a kölcsönadónak joga van a realizálást eszközölni, amikor azt a művelet sikere kívánja, amikor azt czélszerűnek látja és azonnal a jelen egyezmény ratificatiója után kötelezi magát a realizálásra.

15. cikk. A kölcsön realizálása folytán fölvelt összegek, a szerb kormány kívánsága szerint, akár letétben maradhatnak az Union Générale-nál, mely ezen esetben a szerb kormánynak négy és fél ($4\frac{1}{2}$) száztóli kamatot fizet, vagy letétetnek a Banque de France-nál; de magától értetik, hogy csak Bontoux urnak lesz, a társulat nevében, joga ezen összeget fölvenni és hogy ezt teheti fokozatosan oly mérvben, amely mérvben a feltételek teljesítve lesznek és a szerb kormány a kifizetést helybenhagyja. Ugyanez áll az évjáradékra nézve, mely a még ki nem bocsátott tőkerészletnek megfelel.

16. cikk. A szerb kormánynak Párisban képviselője lesz, ki az összeköttetést fenn fogja tartani az Union Générale-al.

17. cikk. Miután a kölcsön kizárólag a vasutépítés költségeire fordítandó, az építési kiadásokon kívül semmiféle kiadás sem szerepelhet a szerb kormány és az Union Générale közti elszámolásban.

A kormány az Union Générálenak azonnal kiszolgáltat egy ideiglenes okmányt, melyben megjelöltetik a névleges tőke összege és az ez után járó kamat.

Ha Bontoux ur a társulat nevében az egész kölcsönt vagy annak egy részét az általa czélszerűnek talált módon realizálni akarja, a szerb kormány megfelelő mennyiségű szerb állanvasuti jelzálogkötvényeket szolgáltat ki neki oly összegben, mely a realizált kölcsönösszegnek megfelel.

II. RÉSZ.

Az építés.

18. c z i k k. A szerb fejedelmi kormány a vállalkozót megbizza azon vasut építésével, mely a Belgrád melletti Szávapartnak a Száván építendő hidnak megfelelő pontjától indul ki; ezen hid helye meg van határozva az 1881. október 9-én kötött egyezményben. Ezen vasut a Vránján aluli török határig fog vezetetni.

19. c z i k k. A vállalkozó kötelezi magát, hogy saját költségére és saját kockázatára kiépíti és befejezi a kikötött határidőre a szóban levő vasutat és átadja a szerb kormánynak, mely az átadás után annak kizárólagos tulajdonosa leendő.

20. c z i k k. A tervezett vonal végleges trace-a indul a topcsideri völgyből, Tresnjánál átmegy a Ralja völgybe, onnét a Popocseva völgyén áthaladva, a Luga és Kubrsnica völgyön át a Jaszenica-völgybe; elhagyva Palankat, Velika-Palanka mellett a Morava-völgybe megy. Velika-Palankától kezdve a trace folyvást a Morava-völgyben halad, Jagodina és Csuprija mellett, majd Paracsin, Stalacz mellett, a Morava szoroson át Djunis, Prtyilovica, Supovac mellett elhúzódva Nisig ér. Nistől kezdve a vonal a keleti Morava völgyén át Leskovacz és Vranja mellett a török határig vezettetik.

21. c z i k k. A vonal építése magában foglalja a tanulmányok és tervek készítését, a vasut teljes kiépítését az indóházakkal és ezek melléképületeivel együtt, a műszaki építkezéseket, a távirdát, szóval mindazon épületeket, melyek szükségesek, hogy a gazdaságos és észszerű üzem azonnal lehetővé váljék.

22. c z i k k. A határidőt, mely alatt a vasutnak úgy kell kiépítve lennie, hogy átadathassék a forgalomnak, a kormány és vállalkozó közös egyetértéssel fogják megállapítani legkésőbb három hóval ezen egyezmény aláírása után.

23. c z i k k. Az építés az ezen egyezményhez A) alatt mellékelt, és ennek részét képező feltétlfüzet értelmében fog eszközöltetni.

24. c z i k k. A vállalkozó a kormánynak jóváhagyás végett elő fogja terjesztetni a feltétlfüzetben előirt terveket és részletterveket; és viszont a kormány át fogja adni a vállalkozónak a beépített vagy be nem épített telkeket, melyek szükségesek, vagy örökáron: a vonalnak és mindennemű hozzátartozóknak kiépítésére, minők az állomások, a vonatok elrendezésére és elhelyezésére szükséges vágányoknak, raktáraknak,

földhányásoknak való telkek stb., vagy pedig ideiglenesen: rak-táraknak, építő munkásoknak, építő anyag megőrzésére, föld- és anyag-hordásra való ideiglenes utakra és vágányokra, homok- és agyaggöd-rökre, ezekhez vezető utakra, földelhordásra szükséges telkeket, szóval minden telket, mely a vasut építéséhez szükséges.

25. c z i k k. Hogy a kormánynak meg legyen könnyítve a tel-kek átadása, a vállalkozó be fogja szolgáltatni — a szerint, amint ter-vei successive jóvá lesznek hagyva — a tervrajzokat 1 : 2000 lépték szerint; e tervrajzokon meg lesznek jelölve a szükséges telkek helyei és határai, amely határok a helyszínen is ki lesznek jelölve.

A vállalkozó a tervrajzokon ki fogja jelölni a parcellákat és birtokokat, úgy, amint azok a kormányközegek által a maga idején a helyszínén a tervrajzok helybenhagyásakor meg fognak jelöltetni, de a vállalkozó nem vállal felelősséget a tévedésekért, melyek akár a határok vagy birtokok kijelölésénél, akár a telkek kisajátításánál elő-fordulhatnak.

Ezen tervekkel egyidejűleg a vállalkozó átadja a kimutatást azon telekrészekről, melyek az utba esnek, valamint a fölös telkekről, melyek fenmaradnak.

26. c z i k k. Ami a beépített, vagy be nem épített telkek kisajá-títását, ideiglenes foglalásaért és rongálásaért fizetendő kártalanításo-kat illeti, az állam viseli a költségeket, továbbá a műhelyek felállításá-nak és lebontásának költségét.

27. c z i k k. A minden rendbeli telkeket a vállalkozónak át kell adni legkésőbb három havi határidő alatt, mely azon naptól számitta-tik, mikor a vállalkozó a 25. cikkben említett kisajátítási tervrajzokat benyújtja.

28. c z i k k. Kötelezettségeinek teljesítése fejében, amennyiben azoknak megfelelt, a vállalkozó a befejezett vasut ára fejében 198,000 frankot kap effective minden kilométer után.

Ezen ár a következő cikkben megállapított módon fog kifí-zettetni.

29. c z i k k. Az effectiv kifizetés aranyban a vállalkozó kíván-sága szerint akár az Union Générale társulatnál Párisban, akár Bel-grádban fog eszközöltetni, az alább kifejtett módzatok szerint :

A havi kifizetés a jelen egyezményhez mellékelte és ennek részét képező bordereau-vel történik, amelyen az összes ár a teljesített mun-kák különféle kategóriái szerint részletezve lesz.

Minden hó végén a vállalkozó közegei bemutatják a helyszín rajzát minden utkilométernek, melyen a munkák be vannak fejezve, vagy melyen a bevégzéshez közelednek vagy melyen bizonyos munkák eszközöltettek, illetve költségek fordultak elő. Megemlítvén e tábláza-ton a méterek tüzetes számát, meg fogják becsülni a minden kilométe-ren eszközölt mindenféle munkák befejezési fokát a bordereau-n jelzett kategóriák szerint, pl. kimutatják, hogy ezen szakaszon a munka fele vagy harmada be van fejezve, stb. Ezen, minden kilométer után össze-

állított sommás és hozzátartozó táblázat fog szolgálni azon összeg megállapítására, melylyel a kormány a vállalkozónak tartozik.

Az ellenőrző közegek átvizsgálják és igazolják ezen helyszíni felveteleket, melyeket a kormány is, ha jónak talál, helybenhagy és elrendeli a kifizetést, mely (tiz százalék leütése után) minden hó 3—15-én eszközöltetik az előző hóban teljesített munkák és megtörtént kiadások után. Ha a vonal ideiglenes átvétele (l. 32. cikk) megtörtént, akkor tiz százalék helyett öt százalék üttetik le.

30. c z i k k. A havi kimutatásokban csak azon beszerzett anyagok vagy minden rendbeli ideiglenes építkezések vétetnek számitásba, melyek szerb területen vannak.

31. c z i k k. A belgrádi állomás mindenféle munkáinak és beszerzéseinek teljes költsége (ideértve a műhelyeket, gép- és mozdonyraktarakat, kutakat, motorokat, gépeket, épületeket, falakat stb. stb.), szóval az összes minden rendbeli munkákat, kivéve a földmunkákat, terrassement), nem haladhatja meg a két millió kétszázezer frankot; a vállalkozónak helybenhagyott okmányok alapján ki kell mutatnia, hogy ezt az összeget tényleg elköltötte és a maga részére semmi nyereséget se tartott meg.

Ha a kormány kideríti, hogy az alépitmények költsége ezen állomáson a fenti összegből még kitelik, a vállalkozó ezen különbözetből tartozik ama munkákat eszközölni. A vonal kiépítése iránti kötelezettség nem foglalja magában sem a Száva-hidat, sem a hidat a belgrádi állomással összekötő vonalat, sem a folyamparti állomást, miután ezen munkák a kormányt terhelik.

32. c z i k k. Ha a munkák egy legalább huszonöt kilométernyi szakaszon be vannak fejezve, a kormány, ha a vállalkozó kívánja, ideiglenesen átveszi ama szakaszt és a vállalkozónak kifizeti ama szakasz teljes árát, leütve ebből az öt százaléknyi ($5\frac{0}{10}$) biztosítékot. De e mellett a vállalkozó felelős marad a munkák befejezéseig és a teljes vonal átadásáig köteles a munkákat továbbra is jó karban tartani.

33. c z i k k. Ha az egész vonal be lesz fejezve és az összes szakaszok egymásután át lesznek véve, amint az fentebb mondatott, akkor mindkét fél felügyelete mellett megtörténik a lánczczal való felmérés az egész vonalon, Belgrádtól a Vránja melletti határpontig. A lánczczal való felmérés szolgál alapul a vállalkozónak még kijáró összeg kiszámításánál.

A befejezett vonal teljes ára kiszámittatik, ha a mérésnél előálló hosszúság sokszoroztatik a kilométer-átlagárral, mely ezen egyezmény 28. cikkében megállapittatik és a vállalkozónak még kijáró összeg azonnal, minden levonás nélkül kifizettetik. Az állam akkor átveszi a vonalat és a vállalkozó felmentetik a további karbantartás alól, de mindamellett öt évre felelős marad a rosszul teljesített munkákért, amennyiben a hibák közös megegyezéssel megállapittatnak, vagy pedig, meg nem egyezés esetén, a jelen egyezmény 42. cikkében említett választott bíróság által constatattnak.

Az előzetes tervek szerinti háromszáz hatvanhárom kilométernyi hosszúság vétetik alapul; megközelítőleg ily hosszú kell, hogy legyen a vonal. Ezen hosszúság a tervekben való eltérések folytán növekedhetik két százalékkal ($2\frac{0}{10}$); ennél többel, amennyiben csak lehetséges, nem növekedhetik, kivéve azon esetet, hogy a további növekedés szükségességét a kormány is elismeri.

34. cikk. A vállalkozó a munkák tartama alatt az elfoglalt telkek után semmiféle adót se fizet.

Ugyanez áll az épületekről, melyek ezen telkeken épültek.

35. cikk. A minden rendbeli vas- vagy fémanyagok, gépek és felszerelések, melyeket a vállalkozó a vasutépítés céljaira külföldről hoz, szabadon bocsátatnak be Szerbiába és azok után nem fizettetik semmiféle vám vagy egyéb illeték.

A vállalkozó kötelezi magát, hogy, amennyire lehet, Szerbiában szerzi be az építéshez szükséges anyagot.

36. szakasz. Minden anyag, gép, vagy felszerelés, mely a vasutépítéshez szükséges és Szerbiában vétetik, teljesen illetékmentes.

37. cikk. A vállalkozó az építés tartama alatt fel van mentve a bélyeg- és minden más illeték alól, mindazon okmányok után, melyek a vasut építésére és ennek szervezetére vonatkoznak.

38. cikk. A munkák, melyeket az ezen egyezményben és ennek mellékleteiben fölemlített munkákon kívül a kormány még kívánni fog, a vállalkozó által teljesítettnek és azokkal csak ő bízható meg. Azok a kormány által előírt módon eszközrendők és az ezekből eredő költségek a vállalkozónak, helybenhagyott okmányokkal indokolt számadások alapján meg fognak fizettetni, ugyanoly határidők alatt, mint a jelen egyezményben említett egyéb munkák költségei.

39. cikk. A vállalkozónak, hogy a szerb vasutak építéséhez szükséges anyagot beszerezhesse, joga lesz az építés tartama alatt kihasználni az állam kőbányáit és erdőit oly áron, melyben a kormány nyal megegyezik.

40. cikk. A kormány azonnal átadja a vállalkozónak a birtokában levő összes adatokat, terveket, költségvetéseket, becsléseket, típusokat, felméréseket, jelentéseket stb., melyek a vasutra vonatkoznak; ezekért a vállalkozó a kormánynak százötven ezer frankot fizet.

41. cikk. A vállalkozó teljesen szabadon választhatja személyzetét, de amennyire lehetséges, tisztviselőkül oly szerb alattvalókat fog alkalmazni, akik a vasutépítésre képesítve vannak. A munkákat tetszés szerinti eszközökkel építi, de egészben véve alá van vetve a mostani, vagy jövőbeli szerb köztörvényeknek és az ország bíróságainak.

42. cikk. A vitás kérdések felett, melyek a kormány és a vállalkozó közt fölmerülhetnek, a jelen egyezmény vagy mellékletei intézkedéseinek végrehajtása és értelmezése tekintetében, választott bíróság dönt, mely két tagból áll, kiknek egyikét a kormány, másikat

a vállalkozó nevezi meg, az egyik fél által történt felhívástól számított egy havi határidőn belül és egy harmadik tagból, akit az elébb említett két tag választ. Ha a két választott bíró a harmadik bíró választása iránt nem bir megegyezésre jutni, akkor azt a belgiumi Conseil des ponts et chaussées nevezi ki. Ezen bíróság ítélete kötelező és végrehajtható és nem felelbezhető.

43. c z i k k. A vállalkozó Belgrádban tartozik székelni.

44. c z i k k. A vállalkozó saját használatára ideiglenes távirda-vonalat létesíthet az országban, szokásos típusok szerint.

45. c z i k k. A kormánynak, ha azt tartja, hogy a vállalkozó a munkálatok körül nem fejtí ki a kívánatos tevékenységet, joga van ezen kérdést választott bíróság elé terjesztetni, mely a jelen egyezmény 42. cikkében megállapított módon alakíttatik meg és ettől felhatalmazást kér, hogy az elhanyagolt munkákat saját kezelésben eszközöltethesse a vállalkozó számlájára.

Azon esetben, ha ezen kívánságnak hely adatik, az összeg, melylyel a saját kezelésben eszközölt munka költsége meghaladja a kikötött kilométer-árt, a vállalkozót terheli.

46. c z i k k. A szerb kormány formasierüleg kötelezi magát, hogy amennyiben nem saját kezelésben építi a másik állami vasutat, mely Nistől Piroton át a bolgár határhoz vezet, ennek a kiépítésével is a vállalkozót fogja megbizni a jelen egyezménynek és mellékleteinek feltételei szerint, de oly áron, mely közös megegyezéssel állapíttatik meg és kilométerenkinti kétszázezer dinártól kétszázhuszonöt ezerig emelkedhetik.

Ami a szendrői (Smederovo) szárnyvonalat illeti, a kormány ennek kiépítésére nézve a vállalkozónak elsőbbségi jogot tart fenn a hasonló feltételek mellett ajánlkozó más versenytársakkal szemben.

A vállalkozó, hogy kezességet nyújtson kötelezettségeinek teljesítése iránt, négy millió franknyi biztosítékot tesz le elsőrangú értékpapirokban, melyek négy milliót képviselnek a párisi, londoni, bécsi vagy berlini tőzsdéken jegyzett árfolyamok szerint. Ezen biztosíték a vállalkozónak visszaadatik oly részletekben, melyek megfelelnek a teljesített munkálatoknak, oly arányban, melyben a havi számadások teljes összege áll a vonal teljes értékéhez. Ha az egész vonal átvétetik, akkor a vállalkozónak visszaadatik a biztosítéknak még addig vissza nem adott része, de visszatartatik és letétben marad ötszázezer frank; ebből minden évben visszaadatik a vállalkozónak egyötöd rész, a maradék pedig visszatartatik, míg a netán rosszul teljesített munkák iránt a 33. cikkben megállapított szavatosság határideje le nem jár. Ezen biztosíték letétetik, a vállalkozó tetszése szerint, akár a Banque de Francenál, akár a bécsi nemzeti banknál, akár pedig a berlini birodalmi banknál, és a szerb kormánynak az illető intézet elismervénye adatik át. A letétbe helyezett összeg a vállalkozónak csak a fenti feltételek mellett, a kormány által kiállított utalvány folytán adható ki. A papírok, a kormány beleegyezésével, csak úgy cserélhetők ki mások-

kal, ha a biztosíték tényleges értéke ugyanakkora marad, amilyen volt a kicserélés előtt.

III. RÉSZ.

Az üzemszerződés alapvonásai.

48. cikk. A szerb kormány kötelezi magát, hogy Bontoux urnak, az Union Générale társulat elnökének, vagy egy másik társulatnak, melyet ő e célból alakítand és a melyet a kormány el is fogad, átadja a belgrád-vranjai vasut üzemét az alábbi feltételek mellett, melyek a végleges üzemszerződés alapját fogják képezni.

49. cikk. A társulat székhelye Belgrád lesz.

50. cikk. A vonalat és annak tartozékait teljesen jó karban kell tartani; ha a társulat nem tartaná azokat jó karban, a kormány-nak joga van arra, hogy ő tegye azt meg a társulat költségén.

51. cikk. A forgalmi eszközöknek oly mennyiségben kell meg-lenniök, mely elegendő a rendes forgalom biztosítására. A forgalmi eszközökre a következő felirat illesztendő szerb és francia nyelven: »Szerb államvasut.«

52. cikk. Az állomási épületeket megfelelő módon kell föl-szerelni.

53. cikk. A személy- és áruszállítás a közlekedésre vonatkozó törvények és rendeletek értelmében, és a menetrendre és tarifákra vonatkozó kormány rendeleteknek megfelelően eszközözlendő.

54. cikk. A díjak azon tarifák szerint szedendők, melyeket a kormány fog megállapítani.

55. cikk. A hivatalnokoknak, akik a közönséggel közleked-nek, lehetőség szerint szerb nemzetiségűeknek kell lenniök, vagy leg-alább tudniok kell szerbül.

56. cikk. A szerb kormány a maga részéről kötelezi magát,

1. hogy fizet: a) két egy-gépű vonatért, melyek mindkét irány-ban indíttatnak minden nap, és pedig egy személyvonatért és egy vegyes vonatért hétezer nyolczszáz frankot évenként minden kilométer után, mely összeg havonként fizettetik,

b) minden további egy-gépű vonatért, mely a szerb kormány kívánatára indíttatik meg, az indemnitás a gyorsasághoz képest, kilo-méterenként másfél és négy frank közt változik,

c) a vonalon szükséges anyag teljes értékének megfelelő hét százalékos évi indemnitást, és pedig két százalékos kamat- és öt szá-zalékos törlesztés czimén,

d) két százalékos a nyers bevételből.

2. Hogy a szerződés lejártakor az anyagot becsáron veszi át.

3. Hogy saját költségén eszközölteti az utak és állomások tági-tását, ha a forgalom fejlődése azt szükségessé tenné.

4. Hogy kijavíttatja a károkat, melyeket rendkívüli körülmények idéznek elő, pl. elemi csapások, árvizek, tüzvészek, erőszakosságok, háboru stb., mintán a társulat csak a normális karbantartásra köteles.

57. c z i k k. A társulat, miután tőle telhetőleg szerb nemzetiségű személyzetet óhajt alkalmazni, arra kötelezi magát, hogy minél nagyobb számu szerb hivatalnokokat fog alkalmazni, és hogy igyekszik azokat az üzemszolgálatra képesíteni.

58. c z i k k. Az üzemszerződés huszonöt évre fog szólni.

Ezen határidő utolsó tíz éve alatt a szerb kormány bármikor megegyezhetik a társulattal és saját kezébe veheti a vonal üzemét.

59. c z i k k. A feltétlfüzet, melyet a kormány szerkesztett, alapul vétetik a végleges feltétlfüzethez, a mennyiben megegyezik a fentebbiekkel.

60. c z i k k. Az üzem részletei külön szerződésben fognak megállapíttatni, amely szerződés a felek közt a jelen egyezmény ratifikációját követő év folyamán fog megkötettni.

61. c z i k k. Az esetben, ha Bontoux ur a társulat nevében a szerb kormánytól engedményt kap egy bányára, mely a vasuti üzemhez szükséges kőszén szolgáltatja és ha ennek következtében a tüzelés olcsóbbá lesz a fentebbi árnál, akkor a szerb kormány és Bontoux ur közös megegyezéssel fogják meghatározni, hogy a fent jelzett üzemárak mily mértékben fognak alább szállíttatni.

Ezen egyezmény az aláírások kicserélése után lesz véglegessé, és pedig

Bontoux urra, mint az Union Générale képviselőjére nézve legkésőbb tíz nappal ezen egyezmény aláírása után ;

a szerb kormányra nézve két hónappal ezen nap után.

Kiállíttatott és aláíratott két példányban, Belgrádban, 1881. jan. 22-én.

febr. 3-án.

A szerb kormány nevében :
Mijatovics Cs., pénzügyminiszter.
Gudovics J. P., közmunkaminiszter.

Az Union Générale részéről :
Eugène d'Harcourt.

J e g y z ő k ö n y v.

Miután a szerb kormány kijelentette azon óhaját, hogy a munkák minél előbb megkezdessenek, Bontoux ur, a társulat nevében, a jelen egyezmény feltételein kívül elvállalta azon kötelezettséget, hogy a munkákat a vonalnak, tetszése szerint kiválasztandó pontján egy vagy több kilométernyi terjedelemben a ratifikációt követő öt havi határidőn belül megkezdji, de azzal a határozott kikötéssel, hogy a kormány haladéktalanul jóváhagyja a tervezetet, melyet ama munkákat vállalkozója be fog mutatni, és hogy neki a szükséges telkeket idejekorán fogják átadni.

Kimondatik egyuttal, hogy Bontoux ur, a társulat nevében, a szerb kormány jóváhagyása nélkül nem ruházhatja át más társulatra a jogokat, melyek őt a jelen egyezmény szerint megilletik.

Mijatovics Cs.

Gudovics P. J.

Eugène d'Harcourt.

Zárjegyzőkönyv.

Melléklet az 1881. január 22-iki egyezményhez.

Hogy az 1881. ^{január 22-}_{február 3-}iki szerződés minden helytelen értelmezése elkerültesse a szerződő felek megállapodtak abban, hogy az alábbi cikkek következőleg értendők.

1. cikk. A kölcsön összege (71.400,000 frank) a vasut építésének költségeire fordítandó, minden kilométer után 198,000 frank költséget számítva, mely a vállalkozót terheli, amint a 28. cikkben mondatik; ha a 33. cikkben előírtak teljesítése után fölös összeg marad, akkor ez az összeg azon kiadások fedezésére fordítatik, melyek a kormányt terhelik és melyek a 2. cikkben vannak felsorolva.

Amennyiben a 71.400,000 frank nem lesz elégséges ezen két rendbeli kiadások fedezésére, a fölös kiadás, a különbözet erejéig, azon tartalékból fedeztetik, mely alakul: 1. a kamatokból, melyek rendelkezésre állnak annak következtében, hogy a kölcsön egy része nem bocsátatik ki; 2. a 4. cikkben jelzett járadék kifizetésénél mutatkozó feleslegből.

2. cikk. A felügyeleti költségek, melyekről a 4. bekezdésben van szó, azon felügyelet költségei, melyet az állam gyakorol.

3. cikk. A második bekezdés végén említett „évnegyedes fizetés” helyett *félévi* fizetés olvasandó.

4. cikk. A hat millió franknyi járadék így oszlik meg:

a kölcsön kamatja és törlesztése	5.462,380 frank
az évjáradék fölöslege	537,620 frank

8. cikk. Ezen szavak: »kötelezi magát, hogy minden tőle telhetőt elkövet«, ugy értendő: a szerb kormány diplomatiai uton közbenjár.

10. cikk. A kormány egy szabályzata meg fogja állapítani a feltételeket, melyek mellett a vámbevételek átadatnak az üzemszolgálatnak.

Az utolsó sor így értendő: a míg az építés tart, az egész járadék a munkák kifizetésére fordítatik, de természetes, hogy ezen munkák teljes kifizetése után az összeg, mely rendelkezésre marad, valamint a járadék fennmaradó 537,620 franknyi része a szerb kormány rendelkezésére marad Belgrádban.

A kölcsönpenztár, melyről e cikkben szó van, Belgrádban marad.

14. cikk. A levélben, melyet a pénzügyminiszter urhoz intézett, Bontoux ur kijelentette, hogy amennyiben a körülmények arra indítanak, hogy az egész kölcsönt azonnal realizálja — a mely eset egyébiránt kevésbé valószínű, az Union Generale a szerb kormánynak be fog számolni a kamatvesztéssel, mely ezen műveletből ráháruulhatna.

15. cikk. Természetes, hogy csak Bontoux urnak van joga az
NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE. 1888. XII. ÉVF. IV—VI. FÜZET. 29

előrelátott szükségleti összeg kibocsátására, kivéve a 45. cikkben előrelátott esetet.

18. c z i k k. Határozottan kimondatik, hogy a vonal kiindulási pontja a belgrádi indóház végső szélén lesz és innét kezdve méretik fel, amint az a 33. cikkben mondatik.

25. c z i k k. Magától értetik, hogy a vállalkozó lesz felelős a tervek szakszerű kidolgozásáért.

29. c z i k k. Miután a belgrád-ráljai szakasz a Stalacz-szorosig különös kiviteli nehézségekkel jár, Bontoux ur kötelezi magát, hogy az ezen szakaszra vonatkozó terveket minél előbb nyújtja be, hogy megkezdhesse a munkát, mihelyt a kormány a területet átadja.

30. c z i k k. Szerbiai raktárak alatt értendők a külföldről behozott szerek lerakására való helyek, melyek Belgrádban, Szemendriában és Vranjában rendeztetnek be.

31. c z i k k. Az alépitményi munkák alatt, melyekről ezen cikkben szó van, értendők az alépitményi planirozás költségei.

33. c z i k k. Tollhiba folytán mondatik, hogy a vonal megközelítő hosszúságának 363 kilométernek »kell lennie«.

42. c z i k k. Ha választott bíróság megnevezésére kerül az ügy és az egyik szerződő fél ezt kívánja, mindegyik fél két-két bírót nevez meg.

44. c z i k k. »A saját szükségletére« való kifejezés természetesen csak a vasutépítési szükségletre értendő.

45. c z i k k. »Saját kezelés« kifejezés alatt értendő, hogy a kormány eszközli a munkát a vállalkozó költségén; az eszközök választása a kormányt illeti.

46. c z i k k. Természetes, hogy az ezen cikkben kifejezett kötelezettség kétoldalú, és hogy Bontoux ur arra kötelezi magát, hogy a vonalat az ezen cikkben megállapított feltételekhez képest építi ki.

47. c z i k k. Az óvadékul letett értékek kamatai az Union-Generale-t illetik meg, melynek joga van azokat fölvenni.

50. és 51. c z i k k. A társulat gondoskodik a vonal karbantartásáról és a vontatási anyag beszerzéséről. Ezen anyag mennyiségének és minőségének ellenőrzése a kormányt illeti meg.

52. c z i k k. A leltár a feltétlfüzetben részleteztetik.

56. c z i k k. Az ezen cikkben említett indemnitás évi indemnitás.

A naponkint indítandó két vonat összeállítására, azaz a vonatot képező kocsik minősége és száma és azok utja az Ausztria-Magyarországgal 1880. május 28-án kötött szerződés értelmében fog megállapíttatni, a feltétlfüzetben.

Az »amortisatio« szó a kopás szó helyett használtatik, a »teljes érték« kifejezés alatt értetik az effectiv összeg, melyen a társulat az anyagot beszerezte.

Megkötöttetett és aláíratott két példányban 1881. márczius 3—15. Az Union-Générale nevében: *Bontoux Jenő* az igazgatótanács elnöke. A szerb kormány nevében: *Mijatovics Cs.* belügyminiszter, a pénzügyminiszter helyettese.

Gudovics J. P. közmunka miniszter.

Közmunkaügyi és pénzügyi minisztereinknek meghagyjuk, hogy ezen törvényt kihirdessék és végrehajtsák, alattvalóinknak pedig meghagyjuk, hogy azt mindenben megtartsák.

Belgrád, 1881. márcz. 23-án. *Obrenovics M. M. s. k.*

Láttam, és az állampecsétjével elláttam: *Pirocsanacs M. S.* az állampecsét őre, a minisztertanács elnöke, igazságügy miniszter. *Lesjanin M.* tábornok, hadügyminiszter, ő Fensége a fejedelem hadsegéde. *Novakovics S.* vallás- és közoktatási miniszter. *Mijatovics Cs.* külügyminiszter. *Garasanin M.* belügyminiszter. *Gudovics J. P.* közmunkaminiszter. *Mijatovics Cs.* a pénzügyminiszter helyettese.

Első szerb államvasut.

A) melléklete az 1881. ^{jan. 22-}_{febr. 3-}iki egyezménynek.

Feltétfüzet.

Az első szerb államvasuthoz, mely Belgrádtól Nisen és Vranján át vezetetik a szerb-török határhoz.

I. RÉSZ.

A munkálat tárgya.

1. c z i k k. Ezen feltétfüzet tartalmazza az intézkedéseket, melyekhez képest a fővállalkozónak ki kell építenie az első szerb államvasutat.

A tervről általában.

2. c z i k k. A fővállalkozó tartozik az általános és a részlettervet a jelen feltétfüzetben megállapított szabványok szerint kidolgozni.

3. c z i k k. A vonal végleges trace-a és hosszmetSZete az általános terv alapján alapittatik meg, mely magában foglalja ez egész vonalra, illetve annak minden szakaszára vonatkozó következő munkákat:

1. A fűtervet 1 : 10,000 léptékben.

2. A hosszmetSZetet, 1 : 5,000 léptékben a hosszúságra és 1 : 500 léptékben a magasságra nézve. Ezen metSZvényen fel kell tüntetni: a) A vonal trace-részeit kilométerenkint és száz méterenként, kezdve a vonal kiindulási pontjánál. b) Minden görbület hosszát, sugarát, szelvényét és tangensszögét. c) A vízszintes vonalak hosszát, az esések és emelkedések hosszát és magasságát. d) A terep tengerföli és abszolút

magasságát, a legmagasabb vízállást viszonyítva a vízszintes vonalhoz. e) Az alagutakat, hidakat és viaductokat, nyílásaik nagyságával. f) Az állomásokat, őrházakat, felvezető utakat stb. g) A városokat és falvakat, melyek mellett a vasut elhalad és a községek határait. h) A folyókat és utakat. i) Az átmenetek és műtárgyak profiljait.

4. c z i k k. A műtárgyra nézve, melyek kőből, téglából vagy vasból építettek, ahol a vonal a folyón vagy uton áthalad, a vállalkozó többféle normalékat terjeszt elő, melyek alkalmazhatók volnának és meg fognak felelni a normaléknak, melyek a Szerbia szomszédságában régebbi idő óta üzemben levő vonalakon leggyakorlatiasabbnak és leghasznosabbnak bizonyultak.

A vállalkozó tartozik a különböző rendbeli állomásokra és épületekre nézve többféle típusokat előterjeszteni és ezen épületek az alábbi cikkek határozmányai szerint fognak építtetni.

A különböző típusokat felülről tervek magukba fogják foglalni : 1. Az 1 : 500 lépték szerinti rajzot, melyen meg lesznek jelölve az utak, rakodók és épületek és az ezeken belül levő utak ; 2. az épületek külsőjét 1 : 100 léptékben ; 3. a megfelelő magyarázatokat.

5. c z i k k. Azon állomásokról és műtárgyakról, melyek nem épülnek a normale szerint, külön tervek készítenők.

A vágányok és azok alkatrészei természetes nagyságban rajzolandók.

6. c z i k k. A vállalkozó építi a gátakat és padkákat, melyek szükségesek a víz távoltartására, az út védelmére és a műtárgyak védelmére.

Ha a vonal oly utakat metsz, melyeket a közlekedés számára fenn kell tartani, akkor az ut alatt vagy fölött vagy az uton megfelelő átjárók építenők.

A vállalkozó tartozik a maga költségén gondoskodni az építményeket fenyegető vizek levezetéséről és elhárításáról.

A szomszéd földiek határán az erősített helyek rayonjában a vállalkozó a tervek foganatosítása előtt tartozik teljesíteni a formalitásokat és föltételeket, melyeket a kormány követelni fog.

Ugyanez áll az esetben, ha a vonal emlékkövekbe vagy orthodox templomokba ütközik.

Oly munkák, melyek hadászati célból teljesítenők, a kormányt terhelik.

7. c z i k k. Az előző cikkekben említett tervekkel egyidőben benyújtandó a kormánynak az esésekről és görbületekről szóló táblázatos kimutatás.

8. c z i k k. A vállalkozó arra kötelezi magát, hogy a jelen egyezmény szentesítésétől kezdve számított hat hónapon belül benyújtja a kormánynak az összes munkákról és beszerzésekről szóló s a feltétfüzetnek megfelelő tervezet két másolatát.

Ha kiigazíthatnák egy akadály, akkor a közmunkaminiszter három hóval meghosszabbíthatja az említett határidőt. A beterveztett

tervek egyik példányát a kormány magánál tartja saját használatára, a közmunkaminiszter aláírásával hitelesített másik példányt pedig a beterjesztés napjától számított egy havi határidőn belül visszaadja a vállalkozónak.

Ha ezen határidő eltelt anélkül, hogy a kormány közölte volna elhatározását a tervekről, akkor a vállalkozó helybenhagyottaknak tekintheti azokat és hozzáfoghat a munkákhoz.

A vállalkozó, avégből, hogy a legfontosabb és legnehezebb munkákat minél előbb kezdhesse meg, a közmunkaminiszter elé terjesztheti az általános tervet és a hosszszelvényt egyes szakaszokról, melyek azonban nem lehetnek 30 kilométernél rövidebbek.

Az egyes részekre és szakaszokra megadott miniszteri jóváhagyás nem menti fel a vállalkozót azon kötelezettség alól, hogy ezen ideiglenesen jóváhagyott tervrészeket az egész tervszelvettel együtt benyújtsa. De kikötetik, hogy ezen részek megmaradnak úgy, a hogy jóváhagyattak.

A kormány, amennyiben szükségesnek látja, a jóváhagyás végett eléje terjesztett terveket módosíthatja, amennyiben a módosítás nem ütközik a jelen feltétlfűzetbe.

II. RÉSZ.

A nyomjelzésről.

9. cikk. Nyílt mezőn, az állomásokon kívül, a vonal csak egy vágányra építtetik.

Az állomásokon ezen fővágányon kívül még két vágány lesz a vonatok felállítására és rendezésére.

Ezen vágányok együttes hosszúsága az egész vonalon nem haladhatja meg az ötven kilométert. Ha azonban az első öt üzemév alatt új vágányok fektetése mutatkoznék szükségesnek, akkor a kormánynak joga van megkövetelni a vállalkozótól, illetve az Union Généráletől, hogy tíz kilométer erejéig új vágányokat fektessen.

De a folyókon átvezető nagy hidaknál a czölöpök fejei két vágánnyal építtetnek, ha azok emelése nagy nehézségekkel járna.

A kormány azt is elrendelheti, hogy a hidakon a gyalogutak támfalait képező czölöpök meghosszabbíttassanak, de az ebből eredő költségtöbblet a kormányt terheli.

10. cikk. Nyílt vonalon általában véve nem vétetik 500 méternél kisebb sugár, de a Ripanj és Vlaska közti vonalrészén és ezen két szorosban 300 méterig való sugár vehető.

A vállalkozó a 300 méternyi sugarat a vonal többi szakaszain is használhatja a nehéz pontokon, de ehhez a közmunkaminiszter külön jóváhagyása kívántatik.

Az 1000 méternél kisebb sugaru görbületeknél a vágányszélesség nagyobbítandó és pedig megfordított arányban a sugár hosszúságával, de ez a növekedés nem haladhatja meg a 30 millimétert.

A vonal két vágánya felső lapjának teljes vízszintesnek kell lennie. A görbületeknél a külső vágány emeltetik a tudomány szabványai szerint.

A külső sín emelése a csatolással párhuzamos és csavarokkal eszközöltetik, még pedig oly hosszúságban, mely legalább kétszáz akkora, mint a sín emelkedése.

Két ellenkező irányu görbület közt a sinnek legalább tíz méter hosszúságra ismét egész egyenesen kell haladnia.

11. cikk. A Morava-völgyben a legnagyobb esés 1 : 0.007 méter lesz, de a közmunkaminiszter engedélyével 1 : 0.010-re is emelkedhetik.

Belgrádtól Velika Planáig legfelebb 10 milliméternyi esés alkalmazható, a Ripanj és Vlaska közti szakaszon 15 milliméternyi lehet az esés.

Az esetben ha a kormány, a szerződés ratificatiójától számított három hónapon belül, azt követelné, hogy ez utóbbi részen csak 12 milliméternyi legyen az esés, akkor a vállalkozót 1.200,000 dinárral fogja kártalanítani, mely összeg arányosan oszlik meg az összes vonalkilométerek közt.

Két ellenkező irányu egymást követő hajlás közt száz méternyi vízszintes vonalnak kell lennie.

A kis sugarú görbületeknél és az alagutaknál az eséseknek lehetőleg csekélyeknek kell lenniök.

12. cikk. A kormány, a vállalkozó előterjesztése folytán, meg fogja határozni, hol lesznek állomások vagy megálló helyek, utasok és áruk, vagy csak áruk számára, de azok száma nem haladhatja meg a 32-öt.

Az állomások hosszúsága, fontosságukhoz képest, 500 és 600 méter közt változik. Vízszintes vonalban legalább 600 méterig húzódnak, de ha ez sok nehézségbe ütköznék, hosszúságuk reducálható 400 méterre.

Az állomásoknak vízszintes vonalban kell lenniök, de szükség esetén megengedhető, hogy 2 : 1000-nyi eséssel építtessenek.

Görbületekben csak úgy szabad állomást építeni, ha ennek szükséges volta teljesen ki van mutatva és a közmunkaminiszter ezt megengedi.

A rendes állomásokon a két fővágányon kívül harmadik vágányt is kell fektetni és helyet kell hagyni a negyedik vágálynak.

A megálló helyeken nem fektetnek harmadik vágányt, de helyet hagynak neki.

III. RÉSZ.

Az alépítményről.

13. cikk. A gátak felső szélessége 5.50 méter lesz. Ha az alap nedves agyagföld, a korona 6 méterig szélesítendő. Falazott gátnál elégséges a 4.50 méternyi korona.

A kis sugarú görbületeknél a korona szélessége 3·40 méter, vastagsága 0·35 méter; de ha szükséges, a vastagság 0·50 méter lesz, nevezetesen ha a gát nedves agyagföldből van.

A sínek közbenső távja 1·436 méter lesz. Az állomásokon a vágánypárok 4·75 méterre lesznek egymástól, a távolságot egyik tengelytől a másikig számítva.

A sáncznyílások esése legalább 1:1 méter lesz, egy méternyi alap után egy méternyi magasság; kivéve a falazott részeket.

Oly helyeken, ahol a terep természete megkívánja, az oldalhajlásoknak $1\frac{1}{2}$ méternyi alap után 1—1 méter magasaknak kell lenniök.

Ugyanez a hajlás adandó a gátaknak, melyek azonfelül növényzettel erősítendőek.

Az alagutaknál, viaductoknál és hidaknál a következő szabályok alkalmazandók:

A nyílás a pillérek közt 4·50 méter.

A függőleges távolság, a hidtól és viaducttól a vágányig nem lehet 4·80 méternél kisebb; az alagutakban a belső faltető és a vágány közti távolság nem lehet csekélyebb mint, 5·40 méter.

A szélesség a hidak és viaductok egyik szélétől a másikhoz, ahol a vonal elhalad, 7·50 méter lesz.

A rendes utaknak való hidaknál, alagutaknál és viaduktoknál a nyílás 3—8 méter, a magasság pedig 4·30—5 méter lesz, ami a helyi körülményekhez képest határoztatik meg.

IV. RÉSZ.

A hidakról.

14. c z i k k. A vashidakon a tudomány szabályainak megfelelő próbák fognak eszközöltetni.

15. c z i k k. Aczélut alatt fahid nem építtetik.

16. c z i k k. A műtárgyakhoz a vállalkozó csak jó minőségű anyagot fog használni és minden tekintetben a tudomány szabályaihoz tartja magát, hogy teljesen szilárd építményeket adjon.

Különösen kiköttetik, hogy az épületek minden fényűzés nélkül épüljenek, és hogy amennyire csak lehet, olyan anyag használtassék, amely az országban meg van.

17. c z i k k. A vashidak úgy építendőek, hogy egy-egy négyszög-milliméterre ne jusson több mint hat kilométer és alapul vétetnek a szabályok, melyek a közmunkákra nézve Franciaországban vannak érvényben.

V. RÉSZ.

A vágányvonal.

18. c z i k k. A síneknek és a vágányvonal többi alkatrészeinek jó minőségű anyagból kell lenniök, hogy rendeltetésükhöz képest kibírják a terheket.

A vassínek folyóméterje 30 kilométer legyen; Vignault-rendszerek lesznek vaskapcsokkal.

Egy-egy sinnek legalább hat méter hosszúnak kell lennie.

A sínbeszerzés feltételei jóváhagyás végett a kormány elé terjesztendők. A szerződésben legalább három évi jótállást kell kikötni.

19. cikk. A talpfákat impregnált bikkfából kell előállítani; minimalis hosszúságuk 2'50 méter, vastagságuk 0'14 – 0'15 méter.

A talpfák legfeljebb 0'90 méter távolságra lesznek egymástól és ezen távolság a sinkapcsolatnál 0'60 méterre redukálódik.

20. cikk. Ha a vasut egy országuton halad át, az uton vízszintes vonalba kell a vágányt fektetni, hogy a kocsik forgalmát ne gátolja.

A keresztezési szög nem lehet 45 foknál kisebb.

Oly utaknál, melyek alacsonyabban vannak, a fel- és lejárók esése lehetőleg ne legyen nagyobb mint 1 : 0'050 és ha nem haladja meg ezt a határt, akkor nem tartozik kényelmesebb fel- és lejárókat építeni.

21. cikk. A feljárók a vashidakhoz fából építhetők.

22. cikk. A vonal mentén nem kell kerítést emelni. Korlátok a vonal színén levő feljárókhoz csak ott szükségesek, a hol a forgalom élénk és oly helyeken, ahol a feljárástól 300 méternyi távolságra már nem látni az érkező vonatot.

Állíthatni oly korlátokat is, melyek távolból kezelhetők úgy, hogy esetleg egy helyről több korlátot lehet kezelni.

A vállalkozó gondoskodik oly intézkedésről, hogy a pályán áthajtott barmok az országutról le ne térjenek és ne menjenek a vasuton.

Az állomások és megálló helyek kellő módon elkerítendők.

23. cikk. Minden állomáson két jelző lesz, az egyik a bejáratnál, a másik a kimenetnél.

24. cikk. Az egész vonal mentén távirdavonal lesz két huzallal.

A távirdához az országban szokásos típusok és jelek használandók.

25. cikk. Az egész ut hosszában kilométer jelző és magasság jelző póznák állítandók fel festett tölgyfából.

26. cikk. Az őrházak a vonal mentén 1'5—2 kilométernyi közből állítandók fel.

Ezek együttes száma nem lehet több mint 225.

VI. RÉSZ.

Az épületekről.

27. cikk. Kiköttetik, hogy az utazóknak való indóházak kőből vagy téglából, vagy pedig téglából és fából építendők; az áru-raktárak, műhelyek, mozdonyszínek és más effélék gyengébb anyagból állíthatók elő, de az alapnak kőből vagy téglából kell lennie.

Kiköttetik, hogy az épületekre vonatkozó tervezetek szerkesztésénél és végrehajtásánál a legszigorubb takarékoság követendő és kerültessek minden fényezés úgy az épületek száma, mint azok nagysága és berendezése tekintetében.

28. cikk. Javitó-műhelyek és anyagraktárak Belgrádban vagy Nisben fognak építtetni, ahogy a közmunka miniszter elrendeli.

A javító-műhelyeknek akkorának kell lenniök, hogy ott elférjen 30 személykocsi és vagon fedél alatt és 50 kocsi a szabadban.

A vonalon, illetve a kormány által megjelölendő vidéki állomásokon építendőek még legfőlebb 28 mozdonyra való színek, ideértve azon 10 mozdonyra való szint, mely a belgrádi indóházban lesz.

29. cikk. Vízartók is építendőek, úgy, hogy a szolgálat fennakadása nélkül lehessen a mozdonyokat ellátni.

Belgrádban két 100—100 köbméter tartalmú víztartó lesz, a többi víz-állomásokon pedig egy-egy száz köbméternyi víztartó.

A víz levezetésére szolgáló csövek legalább 2'850 méternyre lesznek a vágány fölött.

VII. RÉSZ.

Állami felügyelet.

30. cikk. A munkák a kormány ellenőrzése és felügyelete mellett eszközöltetnek.

Ezen ellenőrzés és felügyelet célja az, hogy a vállalkozó ne térhessen el a jelen feltétfüzet intézkedéseitől és a helybenhagyott tervektől.

31. cikk. A közmunka miniszter elrendelheti, hogy a tervek végrehajtásuk előtt a társulat költségén a helyszínen ellenőriztessenek.

32. cikk. Ha a közmunka miniszter helybenhagyta az előterjesztett terveket, a vállalkozó nem változtathat a trace-on és a hosszszelvényen a kormány direct jóváhagyása nélkül.

31. cikk. A vasut befejezte után a vállalkozó átadja a kormánynak két példányban a hosszszelvény és a kiépített pálya rajzát a 3. cikkben megállapított léptékek szerint, továbbá azon műtárgyaknak két példányban való rajzát, melyek nyílása meghaladja a 40 métert.

Mai napról kelt egyezményünk ezen A. melléklete

Kelt Belgrádban, 1888. január 22.
febr. 3.

A szerb kormány részéről: *Mijatovics Cs.*, pénzügyminiszter; *Gudovics J. P.*, közmunkaminister. Az Union générale részéről: *Eugène d'Harcourt.*

Első szerb államvasut.

B. Melléklete az 1881. jan. 22.-ki egyezményhez.
febr.

Belgrád, 1881. jan. 22.
febr. 3.

A szerb kormány részéről:
Mijatovics Cs., pénzügyminiszter;
Gudovics J. P., közmunkaminiszter.

Az Union générale részéről:
Eugène d'Harcourt.

Munkák és beszerzések.		Ár kilomé- renként dinárookban.
1. Tanulmányok és tervek		3.000
2. Személyzet, utiköltség		1.200
3. Sinek		8.500
4. Alépitmény, falak, gátszilárdítás		51.000
5. Műtárgyak, átereszek, hidak és alagutak		45.000
6. Őrházak, hozzáfeszítő utak		2.500
7. Állomási épületek		16.500
8. Állomási kerítések, átjárók a vonal színén		500
9. Távirldavezeték		600
10. Sinek és felszerelések a szerb területen és a határon		22.000
11. A talpfák beszerzése és a raktárba szállítása		4.000
12. Földanyag (ballastage)		10.000
13. A sinek, sinszerelvények és talpfák szállítása a szerb határtól, illetve a raktártól a rendeltetési helyig és lera- kásuk a pályára		8.000
14. Az állomási vágányok		3.100
15. Aczélanyag		2.000
16. Vizellátás		1.000
17. Javító műhelyek Belgrádban és a raktárakban		1.000
18. Igazgatás, felügyelet, kezelési költség, a fenti kiadások 10 ⁰ /o-a		17.900
Összesen		198.000

azaz: egyszázkilencvennyolczezer dinár.

Az Union Générale bukása.

Az Union Générale bukása után a szerb kormány a következőket tette közzé:

A pénzügyminiszter és az Union Générale tömeggondnoka közt folytatott előzetes tárgyalások alapján Belgrádban folyó 1882. évi márczius 29-én a pénzügyminiszter és a párisi Comptoir d'Escompte meghatalmazottja közt szerződés kötött, melynek értelmében az 1881. január 23-diki vasuti egyezmény átruháztatik az új társulatra, melyet az említett Comptoir d'Escompte alakított.

Hogy a társulat formaszerűen megalakulhasson és munkáit megkezdhesse, bevéartott, hogy a párisi kereskedelmi bíróság a tömeggondnokot felhatalmazza, miszerint a vasuti egyezményt átruházza egy új társulatra és a szerb kormánynak az Union Générale csődtömegéből kiadjon különböző értékekben 12,431.959 dinárt. A kereskedelmi bíróság f. évi április 22-én helybenhagyta az átadást. Ennek következtében az új társulat ez évi május 1-én Párisban közgyűlést tartott, igazgatóságot választott és letette a szerződésben előírt négy millió franknyi óvadékot. Most már misem akadályozza a vasuti munkák haladéktalan fogamatba vételét.

Igy döntetett el a kérdés, mely a párisi Union Générale bukása folytán fölmerült. Eldöntetett oly módon, hogy a szerb kormányt az Union Générale bukása folytán nem éri kár és hogy Szerbiára a vasut építése céljából nem hárul új áldozat.

A kormány bevárta, hogy az egész ügy a párisi kereskedelmi bíró jóváhagyó végzésével és az új társulat óvadékának letéteményezése által végleg elintéztessék. Most nyilvánosságra hozza a pénzügyminiszternek a minisztertanács elnökéhez intézett alábbi jelentését és az új társulattal kötött szerződés szövegét :

A minisztertanács elnökének

Pirocsanács Milán külügyminiszter urnak.

Elnök úr!

Van szerencsém előterjeszteni azon szerződés tervezetét, melylyel az 1881. január 23-iki vasuti egyezmény átruháztatik azon társulatra, melyet a párisi Comptoir National d'Escompte alakít.

Hogy teljesen méltatni lehessen a körülményeket, melyek közt a jelen szerződési javaslat szerkesztetett, hogy világosan kitűnjék a dolgok állása és elhatározottassék, helyes-e a jelen szerződés elfogadása, bátor leszek alábbi jelentésemben kifejtetni, hogy

I. Mivel tartozott az Union Générale Szerbiának azon a napon, melyen beszüntette fizetéseit.

II. Milyen helyzet folyt ebből és mit kellett a szerb kormánynak tennie, hogy a bonyolult vasuti kérdést tisztázza.

III. A Comptoir d'Escompte-tal folytatott tárgyalásokat és az ezek által biztosított előnyöket.

I.

A kormány 1881-ben két szerződést kötött az Union Générale társulattal:

1. Az 1881. január 23-iki vasuti szerződést, mely ez évi ápr. 3-án igttatott törvénybe.

2. Az 1881. márczius 20-ki szerződést a sorsjegykölcsönről, mely ez évi április 6-án igttatott törvénybe.

A vasuti szerződés XIV. czikke értelmében az Union Générale átvett a pénzügyminisztertől:

a) 1881. július 1-én 40.000 vasuti kötvényt 14,280.000 dinár effectiv értékben;

b) 1881. október 1-én ismét 40.000 vasuti kötvényt 14,280.000 dinár értékben;

c) továbbá 1881. július 1-én a sorsjegykölcsönről szóló második szerződés értelmében 20,000 vasuti kötvény helyett (a minek következtében a vasuti kötvények száma 200,000-ról leszállított 180,000-re) átvett 110,000 sorsjegykötvényt 7.140,000 dinár értékben.

Az Union Générale e szerint vasuti tőke fejében átvett a szerb kormánytól összesen 35.600,000 dinárt képviselő kötvényeket.

Ehhez adandó a mit a pénzügyminiszter neki, az egyezmény XI. czikke értelmében, annuitás czimén átadott és pedig:

1881. aug. 20-án I. negyed	1.350,000
1881. nov. 20-án II. negyed	1.350,000
1882. január 1-én a III. negyed számlájára.	707,836
Összesen	3.407,836

A sorsjegykölcsön czimén az Union Générale az átvett 146,666 sorsjegykötvényért tartozott Szerbiának 12.000,000 dinárral aranyban. Ebből letett:

1881. július 1-én	3.000,000
1881. október 1-én	3.000,000
1882. január 1-én.	3.000,000
Összesen	9.000,000

és így a sorsjegykölcsön czimén tartozott még 3.000,000 dinárral. Ha tekintjük tehát, hogy az Union Générale 1882. január 19-én tartozott

1. vasuti töke czimén	35.600,000
2. vasuti annuitások czimén.	3.407,000
3. sorsjegykölcsön czimén.	3.000,000 dinárral,
akkor, összesen	42.107,836 dinárral,

tartozik az Union Générale Szerbiának. (Az összeadásnál mutatkozó 100,000 franknyi tévedés az eredeti jelentésben van és ezért itt nem javított ki.)

Ezen főtartozáshoz járul még a $4\frac{1}{2}\%$ -nyi évi kamat, melylyel az Union Générale a nála letett értékek után tartozott, névszerint:

a) 7.140,000 frank után (az 1881. július 1-én adott 110,000 díjkötvény) 7 óra	187,425
b) 14.280,000 frank után (az 1881. július 1-én átadott 40,000 vasuti kötvény után	374,850
c) a 12.280,000 frank után, (az 1881. október 1-én átadott 40,000 vasuti kötvény után) 4 óra.	214,200
d) annuitásokért	37,410
Összes kamat	813,885

Így tehát az Union Générale azon a napon, melyen beszüntette fizetéseit, tartozott Szerbiának:

1. főtartozás czimén	42.107,836
2. kamat czimén.	813,885
Összes tartozás: dinár	42.921,721

Ezen tartozással szemben állott:

1. a Banque de France-nál letett óvadék	4.000,000
2. Szerbiában eszközölt munkák és beszerzett anyagok.	3.000,000
3. a 80,000 vasuti kötvény kifizetett januáriusi szelvénye	1.000,000
4. 8360 szerb kötvény 1876-ból	418,000
5. Ezen kötvények kamata hét óra	18,390
Összesen	8.436,390

Ha ezen összeget levonjuk a fentebb kimutatott 42.921,721 dinárnyi tartozásból, úgy látjuk hogy az Union Générale a mondott napon Szerbiának 34.485,331 dinárral tartozott.

II.

Mikor január 19-én az első hír érkezett Párisból, hogy az Union Générale meg van rendítve és helyzete aggodalmakra ad okot, a minisztertanács elhatározta, hogy azonnal menjek Párisba és a következő feladatot szabta elém:

1. Hogy biztosítsam az állam követelését az Union Générale-nál, úgy hogy az intézet bukása esetén Szerbiát ne érje semmiféle veszteség.

2. Hogy az Union Générale bukása esetén találjak módot arra, hogy a szerb vasut építése folytattassék és a nemzetközi szerződések által megállapított időre befejeztessék, még pedig a nemzeti szkupstina által már helybenhagyott és törvénybe iktatott kötelezettségeink keretén belül, úgy hogy a nemzetre új teher ne háruljon.

A helyzet, melyet Párisban találtam, nagyon megnehezítette ezen feladat gyors teljesítését.

Franciaország egész váratlanul és hirtelen oly pénzügyi válságba jutott, melyhez fogható még nem volt.

A francia speculatio, mely, elkábitva az előző évek nagy sikerei által, a különböző értékpapírok árfolyamait rendkívül magasra verte fel, most, elragadtatva a panik által, a legjobb és legszolidabb értékpapírokat eldobálta. A válság mély és általános jellegű volt. Az általános válságtól nem maradt megkimélve egy intézet sem, bármily szilárd és hatalmas volt is; még a Banque de France sem, melynek pedig közel ezer millió frankja van pénztáraiban, aranyban és ezüstben; sőt a francia járadék sem, dacára a francia nemzet óriási gazdagságának és a francia állam fényes hitelének. Csak össze kell hasonlítani az árfolyamokat, melyeket január 14-én és tíz nappal előbb jegyeztek, hogy számokban lássuk kifejezve ezen válság nagy, komoly és általános voltát. Szakértők úgy számítják, hogy a francia speculatio a válság alatt ötezer millió frankot veszített. És a pénzpiacok szolidaritása, de különösen azon befolyás következtében, melyet a francia piac a többi európai pénzpiacokra gyakorol, a válság nagy mérvben terjedt ki a többi európai piacokra is; mindenütt megrendült a bizalom és a pénzügyi vállalatokra való hajlandóság.

Ily körülmények közt nem volt könnyű társulatot találni, mely képes és hajlandó lett volna vasuti vállalatunkat azonnal átvenni. És ez annál kevésbé volt könnyű, mert vasutunk ügyét még bonyolultabbá tette azon birói hirdetmény, hogy az Union Générale megbukott és hogy a tömeg megalakított, még mielőtt Párisba juthattam.

Az Union Générale bukásának híre nagyon megnehezítette az elém szabott feladat első részét.

A helyett, hogy az Union Générale igazgatóságával állottam volna szemben és ettől átvettem volna a követeléseink biztosítására szük-

séges értékeket (a mint azt január 19-én még remélni lehetett) január 23-án a tömeggondnokkal álltam szemben, a ki az Union Générale összes activáit az összes hitelezők javára foglalta le.

A tömegnek hivatalból kinevezett gondnok a úgy találta, hogy a tömeg és a hitelezők érdekében kötelessége ellenezni azon követelésemet, hogy a vasuti szerződés kérdése különválasztassék az Union Générale ellen való követelésünk kérdésétől.

Ő határozottan arra az álláspontra helyezkedett, hogy az Union Générale tömege, mely az intézet összes activáit és passiváit veszi át, átveszi a vasuti szerződést is az abból folyó összes kötelezettségekkel és jogokkal.

Tagadta, hogy jogunk volna a szerződést egyoldalulag felbontatni és úgy gondoskodni a vasut építéséről, a hogy jónak találjuk.

Azt állította és ezen állítás mellett állhatatosan megmaradt, hogy neki, mint az intézet tömeggondnokának, a kormány és az Union Générale közt kötött szerződéshez csatolt jegyzőkönyv utolsó pontja értelmében, joga van a szerződést átruházni egy más társulatra, a mely a tömegnek ezért kártalanítást adna és biztosítaná netáni reclamatiók ellen. Elismerte egyébiránt, hogy ezen átruházáshoz szükséges a szerb kormány jóváhagyása, ugyanazon pont értelmében, a melyre ő azon jogot alapította.

Ezen álláspontra helyezkedve a gondnok, a mint ön tudja, elrendelte volna, hogy a munkák a szerb vasuton a tömeg költségén, még egy hónapig folytattassanak és előzetes tárgyalásokat folytatott volna egyes társulatok képviselőivel a concessió átadása céljából.

A gondnok továbbá nem állott rá arra, hogy visszaadja nekünk a 13,789 vasuti kötvényt, melyek az Union Générale pénztárában voltak ennek bukásakor, sem arra, hogy kiadja a 24,000 szerb dijkötvényt és az 1876-ki 27,000 szerb állami kötvényt, melyeket az Union Générale mint letétet hagyott a bécsi Laenderbanknál és melyekre igényt emeltünk.

A párisi ügyvédek és jogászok, kiknek nézetét ezen fontos ügyről kikértem, kijelentették, hogy a dolgok ilyenén állása mellett a bírósághoz kell fordulnunk és pört kezdenünk. De egyuttal arra figyelmeztettek, hogy a perköltségek igen nagyok és nem lehet előre mondani, hogy ez a pör mennyi ideig fog eltartani.

Az Union Générale gondnokánál tett újabb lépések után és miután több egyennel értekeztem, a kik a szerb érdekek iránt jóindulattal viseltetnek, azon meggyőződésre jutottam, *hogy nem áll Szerbia érdekében a vasuti szerződést egyoldalulag felbontani.*

És pedig a következő okok folytán:

1. Mert akkor a tömeggondnok pör útján kárpótlást követelt volna tőlünk azon előnyökért, melyek neki jutottak volna, ha a hivatkozott czikk alapján a szerződést ő ruházta volna át másra.

2. Mert a gondnok lefoglaltatta volna minden activáinkat, úgy hogy mitse kaphattunk volna, a mig a per nincs befejezve, a mely pedig

két, sőt több évig tarthat, nekünk pedig nem lehet közömbös az, ha mintegy 34 millió dinári pénzünk két, sőt több évig lekötve marad.

3. Egyáltalán nem valószínű, hogy szilárd és hatalmas társulat akadna, mely elvállalná a szerb vasutak kiépítését, a míg ezen ügy miatt pör vitetik. És annál is kevésbé akadna, mivel az említett $34\frac{1}{2}$ millió, mely a vasut építéséhez szükséges, hosszú időre le van kötve.

4. Mindezek folytán nem lehetne a kitűzött határidőre eleget tenni a Szerbia és Ausztria-Magyarország közti szerződésnek.

Mindezen okok ellene szólnak annak, hogy a szerződés bírói uton bontassék fel: ezen az uton sok drága időt veszítenénk, sok költséget fizetnénk a pör után és ha azután a pör útján fel is bontatnék a szerződés, kérdés, hogy megkapjuk-e a tömegből a nekünk járó $34\frac{1}{2}$ millió dinárt.

Világos volt tehát, hogy az Union Générale-társulat tömeggondnokával való kiegyezés leginkább állott érdekünkben; ez volt az egyetlen út, hogy minél előbb, minél biztosabban és károsodás nélkül juttassuk ki a válságból az ügyet, melyhez az országnak annyi mindenféle érdeke fűződik és melyet minél gyorsabban kell elintézni, hogy a vele kapcsolatos érdekek megóvassanak.

III.

A több irányban ismételten tett lépések után sikerült a szerb vasuti vállalat iránt a legkomolyabb párisi pénzcsoportok egyikét érdekelní.

A párisi Comptoir National d'Escompte messze földön, sőt Franciaországon kívül is ismeretes mint hatalmas, szilárd és igen óvatos intézet. Ezen intézet élére állott egy bankárokból, bankokból és tőkepénzesekből alakított csoportnak, oly végből, hogy külön társulatot létesítsen, mely *kizárólag* a szerb vasutak építésével és üzemével fog foglalkozni.

Ez a társulat, elismervén a tömeggondnok felfogásának alaposágát, első sorban ő hozzá fordult. A gondnok értekezett velük a feltételek iránt, melyek mellett a tömeg átruházza a társulatra a szerződést, mely a szerb kormány és az Union Générale közt fennállott. Mikor ezek iránt megegyezésre jutottak, hozzám fordultak azzal a kérdéssel, hogy megegyezésükhöz a szerb kormány nevében hozzájárulhatok-e?

A tárgyalások folytán, melyek a tömeggondnok, az új társulat képviselője és köztem folytak, megállapítottak a végleges egyezmény alapelvei a következőkben:

1. A vasuti szerződés, mely Szerbia és az Union Générale közt kötöttett, a társulat tömeggondnokának és a magam beleegyezésével átruháztatik a Comptoir d'Escompte által alakított új társulatra.

Az új társulat kötelezi magát, hogy kielégíti az igényeket, melyeket hivatalnokok, vállalkozók, munkások, a kik az Union Générale számára a szerb vasutnál dolgoztak, az Union Générale ellenében érvényesíteni fognak.

Annak fejében, hogy a szerb kormány beleegyezik abba, hogy a szerződés átruháztassék a társulatra, a tömeggondnok a maga részéről — a párisi kereskedelmi bíróság jóváhagyásának fentartásával — per nélkül kiadja a következő értékeket:

a) az óvadékot.	4.000,000
b) 13,789 vasuti kötvényt	4.921,959
c) 24,000 szerb sorsjegyet 90 frankjával	2.160,000
d) 27,000 szerb 1876-ki kötvényt	1.350,000
Összesen	12.431,959

4. A társulat rááll arra, hogy vasutunkon megváltoztatja a 12 milliméternyi esést, a nélkül, hogy követelné ezért a szerződésben kikötött 1.200,000 frankot, viszont elismerjük, hogy az Union Générale tartozása ugyanekkora összeggel csökkent.

Ezen megegyezés folytán az Union Générale tartozása Szerbiával szemben jelentékenyen csökken. Ha t. i. a 34.485,331 franknyi összeggel, melylyel nekünk az Union Générale január 19-én tartozott, levonjuk az értékeket, melyeket a tömeg, az egyezmény értelmében átad, továbbá az 1.200,000 frankot, nem különben az 1876-ki kötvények után járó kamatot, akkor úgy találjuk, hogy az Union Générale tulajdonképeni adóssága: 24.789,256 frank. A számadás ugyanis a következő:

1. Óvadék.	4.000,000
2. 13,787 vasuti kötvény.	4.921,959
3. 27,000 db 1876-iki kötvény	1.350,000
4. 8360 db 1876-ki kötvény	418,000
5. 24,000 sorsjegy	2.160,000
6. Munkák és anyagok.	3.000,000
7. Kárpótlás az esés címén.	1.200,000
8. Az 1876-ki kötvények kamata.	82,506
9. 80,000 vasuti kötvény januáriusi szelvénye	1.000,000
Összesen	18.132,465

Ha ezt az összeget levonjuk a 42.921,721 franknyi tartozásból, marad 24.789,256 franknyi tartozás.

* * *

Áttérünk most a főkérdésre. Bizonyosak vagyunk-e abban, hogy ezt a 24.789,256 franknyi tartozást az Union Générale tömegén behajtjuk?

A kérdés megoldása attól függ, hogy mennyit tesznek az Union Générale tartozása és activái.

Ez kitűnik a tömeggondnok által közzétett mérlegből, mely szerint az Union générale összes tartozásai 247.600,000 frankra rugnak.

Az activák a következők:

ingatlanok Párisban	1.100,000
készpénz a saját pénztárban . .	1.865,127
letétben a francia Banknál . .	2.954,272
váltókban	5.000,000
értékpapírok a pénztárban . .	24.000,000
szelvények	800,000
jelzálogok	10.000,000
pénzügyi participatiók	32.000,000
letétek	50,000
nyitott számlákra	35.000,000
Összes activák . .	112.769,399

Ezek az activák a legmérsékeltőbb becslés szerint vannak felvéve, inkább az igazi értéken alul mint azon felül. És ha más activa nem is állna rendelkezésre, a hitelezők már is megkapnák követeléseiknek legalább 45 százalékát.

De a tömegnek még egyéb bevételek állnak rendelkezésére.

A fentebbi összegbe nincs felvéve az a 115 millió, melylyel kiváló bankárok tartoznak az Union Générale új részvényeire.

Nincs továbbá felvéve az a 75 millió, melylyel a régi részvényesek tartoznak a régi részvényekre; ezek ugyanis névre szólnak és egy-egy részvényre csak 125 frank van befizetve; tartoznak tehát minden részvény után 375 frankkal, a mi 200,000 részvény után 75 milliót tesz.

Ezek az összegek nincsenek felvéve a mérlegbe, mert a bíróság fogja elhatározni, hogy kik tartoznak befizetni, az új vagy a régi részvényesek, avagy pedig valamennyien.

De minden esetre a legnagyobb bizonyossággal lehet arra számítani, hogy egyik vagy másik oldalról legalább is 65 millió fog befolylni.

Ezenkívül a francia törvény értelmében egész vagyonukkal szavatolnak az igazgató-tanács tagjai és ezek vagyonát Párisban 100 millió frankra becsülik.

E szerint az Union Générale 247.600,000 frank tartozásával szemben áll: 1. befolyt activa 112.769,000, 2. részvényesek befizetése révén 65.000,000, 3. esetleg az igazgató-tanács tagjaitól 35.000,000, összesen 212.769,399.

Igy tehát azt lehet mondani, hogy az Union Générale hitelezői meg fogják kapni követeléseik legnagyobb részét.

Ilyen meggyőződést vall egyébiránt a Comptoir d'Escompte által alakított társulat és ennek következtében ez el is fogadta alábbi ajánlatomat.

A fentebbi számokból kitűnik, hogy a hitelezők legalább is 85 százalékot fognak kapni.

De nekünk ez nem elég. Biztositanunk kell magunkat az iránt, hogy megkapjuk az egész összeget, melylyel nekünk az Union Générale tartozik, még pedig úgy, hogy ne kelljen bevárnunk az Union Générale

igazgatói ellen megindított pör eldöltét, hanem minél előbb elégittes-sünk ki.

Erre az állaspontra helyezkedtem és sikerült a társulattal a következő megegyezésre jutnom:

1. A vasutépítő társulat a szerb államnak kifizet 12 millió frankot az állam követelése címén.

2. Az állam behajt a tömegtől 12.789,256 frankot, aminek megtörténtével (hozzévéve a társulat által fizetett 12 milliót) teljesen ki lesz elégítve a követelése, mely 24.789,256 frankra rug.

3. Az állam, ha így teljesen ki lesz elégítve, felhatalmazza a társulatot, hogy, az általa adott 12 milliót behozandó, behajtsa a tömegben a 12.789.256 frankon felüli követeléseket, a mennyiben pedig ez nem sikerül, a kárt a társulat szenvedí.

Ezen megegyezés által elérjük a következőket:

a) Biztosítjuk tartozásunk teljes kiegyenlítését, mert 12 milliót a társulat ad, a fent elmondottak után pedig bizonyos, hogy a tömeg ki fogja nekünk fizetni azt a 12.789,256 frankot, melyet meg kell kapnunk, hogy 24.789,256 franknyi követelésünk ki legyen egyenlítve.

b) Siettetjük követelésünk kiegyenlítését.

c) Ha minden várakozás ellenére, a gondnok kijelentéseire alapított számítás daczára kitünnék, hogy a tömeg a hitelezőknek nem bir 50 százaléknál többet fizetni, akkor a kárt a társulat szenvedí, mi azonban minden kár ellen biztosítva vagyunk.

Conclusio.

Miután így kifejtettem a körülményeket, melyek fenforognak, van szerencsém előterjeszteni a Comptoir d'Escompte-al kötendő szerződés tervezetét.

Pénzügyi viszonyainkra, hitelünkre nézve fontos, hogy a szerb vasutak ügye átadassék egy társulatnak, melyet oly tekintélyes intézet alakít, minő a Comptoir d'Escompte.

Az előterjesztett szerződés egyéb előnyei a következőkből tünnék ki:

1. Azonnal kikapjuk ama jelentékeny értékeket, melyeket más-különbén per nélkül meg nem kaptunk volna és így az Union Générale tartozása 34.485,331 frankról leszáll 24.789,256 frankra.

2. Siettetjük a követelés kiegyenlítését, biztosítjuk magunkat minden károsodás ellen.

3. Biztosítjuk azt, hogy vasutunk kiépítése folytattatik és a kikötött időre befejeztetik, úgy hogy megfelelünk a Szerbia és Ausztia-Magyarország közt kötött egyezménynek.

4. Elérjük azt, hogy vasuti kötvényeinkért jobb árt adnak, még pedig 372 frankot 357 helyett.

5. És mindez eléretik anélkül, hogy az állam új kötelezettségeket vállalna el, anélkül, hogy a nemzetre új terhek hárulnának és megmaradunk az 1881. április 3-iki egyezmény alapján.

Azt hiszem, hogy az itt kifejtett előnyöket nem lehet tagadni és mindenha tiszta lelkiismerettel fogjuk mondhatni hogy a vasuti kérdésnek a nehéz körülmények közt történt ilynemű megoldásával elértük azt, a mit a haza érdekében elérni lehetett.

Midőn a szerződési javaslatot előterjesztem, arra kérem elnök urat, méltóztassék azt tárgyalás és jóváhagyás végett a minisztertanácsal közölni és a jóváhagyás esetén engem a szerződés aláírására felhatalmazni.

Fogadja stb.

Belgrád, 1882. márcz. 23.

Mijatovics Csedomil, pénzügyminiszter.

Ezen jelentésnek és az előterjesztett szerződési javaslatnak tárgyalása után a minisztertanács, 1882. márcz. 23-án hozott határozatával felhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy a szerződést a Comptoir d'Escompte meghatalmazottjával megkösse, ami márczius 29-én meg is történt.

A szerződés így hangzik:

S z e r z ő d é s.

Mijatovics Csedomil ur pénzügyminiszter, a szerb királyi kormány nevében és Paul Amihau mérnök, a párisi Comptoir d'Escompte nevében, illetve a most alakuló azon társulat nevében, melynek czége lesz: »a szerb állami vasutak építési és üzemtársulata«, megállapodtak a következőkben:

1. cikk. Az első szerb államvasut építéséről szóló 1881. január 22-iki általános egyezmény utolsó pontja alapján és azon meg egyezés értelmében, mely a szerb pénzügyminiszter és az Union Générale tömeggondnoka közt Párisban 1882. febr. 14—26-án létrejött, a szerb kormány az említett 1881. január 22 iki egyezményben foglalt összes jogokat és kötelezettségeket, továbbá azokat, melyek a vasuti kölcsönről szóló szerződésben, az építési szerződésben, az üzemszerződésben és ennek függelékeiben foglaltatnak, átruhazza a párisi Comptoir d'Escompte-ra, mely a már említett társulat nevében szól.

2. cikk. A Comptoir d'Escompte itt említett minőségében a mondott társulat nevében az Union Générale helyett elvállalja ennek a szerb kormány iránti jogait és kötelezettségeit, a melyek a szerb kormány és az Union Générale közt 1881. január 22-én kötött szerződésben felsoroltatnak.

3. cikk. A szerb államvasutak építő és üzemtársulata késedelem nélkül meg fog alakulni legalább 15 millió frank tőkével, melynek fele azonnal a megalakulásnál fizetendő be, másik fele pedig később a szükséglethez képest.

A névleges tőke teljes befizetéseig a részvények névre fognak szólni.

A társulat szervezetének további részletei a szerb kormánnyal egyetértőleg fognak megállapíttatni.

Hogy a megegyezés a pénzügyminiszter és az Union Générale tömege közt megkönnyíttessék és az Union Générale tartozásának kiegyenlítése siettetve legyen, a Comptoir d'Escompte az említett építési és üzemtársulat nevében a következőkre áll rá:

a) hogy a szerb kormánytól nem követeli a kikötött 1.200,000 franknyi kárpótlást azért, hogy a raljai alagutnál az esés 12 milliméterre csökkentetett; ezen munkát teljesíti, de az érte járó 1.200,000 frank az Union Générale-nak Szerbia iránti tartozásából leiratik,

b) az összegből, melyet a szerb kormány a társulatnak a belgrádnis-vránjai vonalért fizetni tartoznék, a kormány visszatart 12 millió frankot és pedig úgy, hogy az ezen összeg erejéig teljesített munkákat a számlák betérjesztésekor nem fizeti ki készpénzben.

Ezen kívül a társulat, a szerb kormány párisi képviselőjével egyetemben, fáradozik azon tartozások hehajtása körül, melyekkel az Union Générale tartozik Szerbiának, és melyek azon értékek leütése után, miket az Union Générale gondnoka átad a szerb kormánynak és egyéb tartozások levonása után, 24.789,256 frankot tesznek.

A szerb kormány fentartja magának a jogot, hogy ezen egész összeget az Union Générale tömegéből behajtja; a társulat pedig a fent említett járulékot csak oly mértékben fizeti amennyiben a szerb kormány a maga 24.789,256 franknyi követelését az Union Générale tömegén nem bírná behajtani.

Miután a szerb kormány az által, hogy a teljesített munka árából arányos részekben levonja az Union Généraletől neki kijáró 24.789,256 frankot, az Union Générale tömegéből eszközlendő fizetések a társulatot illetik meg azon összegek fejében, melyeket az Union générale helyett a szerb kormánynak fizetett.

5. cikk. Minden félreértés elkerülése végett kijelentetik itt: hogy az általános egyezmény 3. cikke értelmében kibocsátott 200,000 szerb vasuti zálogkötvényből 20,000 kötvény megsemmisíttetik, kicseréltetvén 110,000 dijkötvényért, mely utóbbiak az 1881. márcz. 20-án kötött egyezmény értelmében adatnak ki; ennek következtében az első 6.000,000 franknyi annuitás (l. az általános egyezmény 4. cikke) lecsökken 5.400,000 frankra; továbbá hogy a 180,000 vasuti kötvény közül, melyek a szerb kormány rendelkezésére állnak, 80,000 címlet átadatott az Union Généralnak, melynek tömegében még 13.787 címlet van, úgy hogy a szerb kormány rendelkezésére áll 113,787 vasuti kötvény.

Ezen 113.787 kötvényből a szerb kormány átad a társulatnak — mely kötelezi magát azokat legkésőbb három hó alatt átvenni — 50,000 címletet, 357 frankjával. A kormány a társulatnak többet is fog átadni, sőt a rendelkezésére álló összes kötvényeket is, ha a társulat azt három havi időn belül kívánja. De ezen határidőn túl a társulat a megmaradt kötvényeket már csak magasabb áron veheti át, még pedig ahhoz képest, ahány sorozatban veszi át, nevezetesen

az első sorozatot 362 frankjával,
 a 2-ik sorozatot 365 frankjával,
 a 3-ik sorozatot 368 frankjával
 és a 4-ik sorozatot 372 frankjával.

6. c z i k k. A vasuti zálogkötvényeket a szerb kormány a társulatlának a fenti árért adja át és átadásakor az értéket készpénzben kapja, vagy francia vagy pedig osztrák járadékokban.

Ez a pénz, vagy a járadékczimletek a szerb kormány nevére letétetnek a francia Bankban, vagy az osztrák-magyar Banknál vagy pedig a párisi Caisse des Depots et Consignationsban.

7. c z i k k. Az összegek, melyeket a szerb kormány az Union Générale tömegétől behajt — kivéve a sorsjegykölcsön czimén járó 3 milliót, — továbbá a 4. cikk értelmében levont összegeket a kormány a vasuti alaphoz csatolja, mely az általános egyezmény 10. cikke értelmében létesítettik és mely csakis a vasutépítés céljaira fordítható.

8. c z i k k. A vasuti annuitásból Párisba csak az az összeg küldetik, mely a tényleg kibocsátott vasuti kötvények kamataira és törlesztési részleteire szükséges, a többi pedig a belgrádi vasuti alap pénztárában marad.

9. c z i k k. A társulat arra kötelezi magát, hogy az Union Générale helyére lép mindazon munka és szállítási szerződések tekintetében, melyek a vasuti egyezmény végrehajtása céljából kötöttek és melyeknek jegyzékét a tömeggondnok át fogja adni.

Másrészről viszont a társulat birtokába jutnak mindazon munkák, szállított anyagok, tervek, munkaszerek, telkek, levéltárak és egyéb activák, melyek az Union Générale birtokát képezték a szerb vasuti vállalat révén, és melyeket a szerb kormány még nem fizetett ki.

10. c z i k k. Mihelyt a vasutépítési társulat megalakul, azonnal átveszi a jogokat és kötelezettségeket, melyek az 1881. január 22-iki egyezmény és a jelen szerződés folyományai.

11. c z i k k. A Comptoir d'Escompte, annak biztositékául, hogy az alakítandó társulat csakugyan teljesíteni fogja a szerb kormány irányában elvállalt kötelezettségeit, azonnal a jelen szerződés aláírása után, az említett társulat számlájára a francia Banknál le fog tenni óvadékul 2.500,000 frankot oly értékekben, melyeket a szerb kormány elfogad.

A társulat, amint megalakul, kiegészíti ezen óvadékot négy millió frankra.

12. c z i k k. Ezen szerződés a szerb kormányra nézve csak akkor válik kötelezővé, mikor a párisi kereskedelmi törvényszék helyben hagyja az egyezményt, mely f. é. febr. 14—26-án a pénzügyminiszter és az Union Générale tömeggondnoka közt létesült és a melynek értelmében a gondnok beleegyezik abba, hogy a szerződés átruháztatik, hogy a szerb kormánynak kiadatik a 4 milliónyi óvadék, a 13.787 szerb vasuti kötvény, a 24.000 szerb sorsjegy és az 1876-iki szerb kölcsön

27.000 kötvénye mely értékek az »osztrák országos bank«-nál vannak letéve.

Kelt Belgrádban, 1882. $\frac{\text{márcz. 29.}}{\text{ápr. 10.}}$

A szerb kormány nevében: a Comptoir d'Escompte részéről:
Mijatovics Cs., pénzügyminiszter. *P. Amilhau.*

* * *

Ezen szerződés kapcsán 1882. márcz. 29.—ápr. 10-én a szerződőfelek még egy nyilatkozatot irtak alá, melyben a Comptoir d'Escompte arra kötelezte magát, hogy, amint a párisi kereskedelmi törvényszék a létesült egyezményt jóváhagyja, azonnal hozzáfog a belgrád-vránjai vasut építéséhez; a kormány pedig kijelentette, hogy a *nis-piroti vonal* építését és üzemét szintén az alakítandó társulatnak adja át.

Az 1882. jul. 31.—augusztus 12-iki jegyzőkönyv a *vasuti kölcsön alap* létesítéséről szól és megállapítja, hogy a társulat egy közege ügyelni fog arra, hogy ezen alap kizárólag vasutépítési célokra fordítható, az általános egyezmény határozmányai értelmében.

Ezen alap bevételeit képezik a vámbevételek, só- és dohányregálé és ezek úgy köttettek le, hogy a kormány, amennyiben a bevételeket csökkentő intézkedéseket tesz, tartozik a társulatot más jövedelmi-forrásokkal biztosítani. A jegyzőkönyv részletesen megállapítja, hogy miképen kezeltetik az alap- és hogy abból a társulat mily módzatok mellett kapja meg az esedékes összegeket.

Az 1882. okt. 31.—november 12-iki jegyzőkönyv az elszámolási módzatokat állapítja meg és kimondatik benne, hogy az építési költség kilométerenkint 223.000 frank lesz és hogy bizonyos módosításokkal érvényben marad az Union Générale-al kötött szerződés.

EGYEZMÉNY

a szerb államvasutak üzeme tárgyában.

A jelen egyezmény tárgya meghatározni a kormány és a társulat kölcsönös jogait és kötelességeit a szerb államvasutak üzeme tárgyában az 1881. jan. 22/febr. 3-ki főegyezmény 59. és 60. cikkei értelmében.

1. cikk. A főegyezmény 32. cikkében említett ideiglenes átvétel, 25 kilométernyi szakaszok szerint, tárgytalanná válván az által, hogy az egész belgrád-nisi vonal egyszerre épült ki, meg fog ejtetni a végleges átvétel, mely a 33. cikk értelmében történik és megkezdődik legkésőbb 15 nappal a jelen szerződés aláírása után.

A munkákat, melyek nem képezendik kifogás tárgyát, a társulat, az átvétel ténye által elfogadja, de ezen munkákra nézve szükség esetén hivatkozhatnak az általános egyezmény 56. cikke 4. pontjának intézkedéseire.

A szilárdítási és biztosítási munkák, melyeket a kormány kíván és a társulat elfogad, a legrövidebb határidő alatt lesznek eszközözendők

és csak azok befejezése után fog a társulat, szükség esetén, az 56. cikk 4. pontjának intézkedéseire hivatkozhatni.

Ha a kormány által kívánt utólagos munkák szükségessége kifo-gásoltatnék és a szerződő felek nem tudnának megegyezésre jutni, az általános egyezmény 42. cikkében említett választott bírósághoz folya-modnak, hacsak abban nem egyeznek meg, hogy egy vagy több szak-értő mérnököt hívnak meg és ezekre bizzák a vitás kérdés eldöntését.

Az 56. cikk 4. pontjának intézkedései azon műtárgyakra, me-lyek a választott bíróság határozata szerint nem igényelnek pótmunkát, visszaható erővel is szólnak, szólnak továbbá azon műtárgyakra, melyek a kivitel és a végleges átvétel után pótmunkákat igénylendettek.

A fenti megállapodások semmi esetre sem alkalmazhatók a köz-munkaügyi minisztérium által már jóváhagyott, de még végre nem hajtott tervekre és nem érintik a kormány azon jogait, melyek a fel-tétfüzet 8. cikkének utolsó bekezdéséből folynak.

2. c z i k k. Az átvételről jegyzőkönyv vétetik fel, mely tartal-mazza a helyszíni szemlét, továbbá a vonalon levő összes műtárgyak és fix anyagok összegezett leírását. Ezen jegyzőkönyv két példányban iratik alá a két szerződő fél számára.

3. c z i k k. Az üzem lehető legnagyobb gonddal eszközöltetik és a társulat, kötelezettségei határain belül, tehetségének mérve szerint, alkalmazni fogja a tudomány későbbi javításait.

4. c z i k k. A társulat hivatalnokai, a mennyire lehet, szerb nem-zetiségűek lesznek. Azoknak, a kik a közönséggel közlekednek, tudniok kell a szerb nyelvet.

A társulat e végből kötelezi magát, hogy szerb nemzetiségű hivatalnokokat fog képezni és ezeket képesíteni fogja arra, hogy, a mint üresedések és új szükségletek állnak elő, lassankint az üzem összes szolgálatait teljesíthessék.

5. c z i k k. Az üzem megnyitásakor a társulatnak kellő tartalék-felszereléssel kell birnia, mely a vonalfenntartási szükségletekhez szükséges anyagmennyiségnek és a fix készülékeknek legalább egy száztőlját képviseli.

6. c z i k k. Az állomások felszerelése, t. i. kis szerszámok, felsze-relés és butorzat, az üzemmegnyitáskor elegendő mennyiségben álli-tandó elő, a szokásos típusok szerint.

7. c z i k k. Az üzemtársulatot terhelik a mindennemű fizetések és szállítások folytán keletkező rendes és rendkívüli kiadások:

a) a szoros értelemben vett üzem, a forgalom, a távirda, a szám-vitel és az ügyészi szolgálatokért;

b) a vonalfenntartási szolgálat: névszerint a földmunkák, ballast, műtárgyak, állomások, műhelyek, őrházak, vágányok és mindenféle fix tárgyak karbantartása és a vonalon való felügyelet;

c) a forgalmi szolgálat, t. i. a forgalmi eszközök, gépek, mozdo-nyok, kocsik karbantartása, valamint a műhelyek, színek és raktárak gépeinek, szerszámainak és felszerelésének karbantartása;

d) az állomások és egyéb üzemszolgálati helyiségek anyagának és fel szerelésének karbantartása ;

e) a távirdavonal anyagainak karbantartása ;

f) a társulat igazgatási és kezelési költségei ;

g) a társulat hibája folytán eredt károkért másoknak fizetendő kártérítések ;

8. cikk. Az üzemi terhekből kivétetnek :

a) a nagyobbítási munkák, ideértve a kisaajátításokért, ideiglenesen elfoglalt terekért, kőbányákért járó mindenféle indemnitások és mindennemű kártérítések, melyek az általános egyezmény 38. cikké szerint a kormányt terhelik.

Kivételt képeznek a nagyítások, melyek a társulatot terhelik, az általános egyezményhez csatolt feltétlfüzet 9. cikke vagy azon jegyzőkönyvek értelmében, melyek a kormány és a társulat közt kötöttek, illetve az építés folyama alatt kötötni fognak.

b) a vonalon vagy ennek hozzátartozó épületein előforduló oly károk javítása, melyeket elemi erők, pl. rendkívüli, előre nem látható mérvű vízáradások, földrengések, erőszakosságok, háborus tények, tűzvészek okoznak, az ezek folytán szükségessé vált új építések és tatarozások költségei, a tűzkár elleni biztosítás költségei.

9. cikk. Az esetben, ha a kormány a társulattal megegyezik és megbizsa oly munkákkal, melyek nem ezt terhelik, a kiadások havonkint térítettnek meg, a társulat mérnökei által szerkesztett és az ellenőrző közegek által igazolt kimutatások alapján.

Az eszközölt kiadás összegéhez hozzáütitetik tiz száztóli (10⁰/o) tanulmányokra, tervek készítésére, a végrehajtás ellenőrzésére és kezelési költségekre. A két fél egyébiránt, ha megegyezésre tud jutni, általában is megállapithatja az üzem folyama alatt eszközözendő minden munka árát.

Ha oly munkákról van szó, melyek a vasut területén eszközölhetők és a forgalom biztonságát illetik, akkor azok végrehajtása csak a társulatot fogja terhelhetni.

Mindkét esetben a társulat fogja a terveket kidolgozni és azokhoz a kormány előzetes jóváhagyása szükséges.

Ha sürgös munkákról volna szó, a társulatnak joga lesz azokat a kormány számlájára haladéktalanul megkezdeni, de erről ugyanakkor értesíteni fogja a közmunkaügyi minisztert.

10. cikk. A társulatnak mindig akkora szénkészlettel kell rendelkeznie, a mennyi a forgalom szükségleteire három óra elegendő.

11. cikk. A társulat kötelezi magát, hogy a főegyezmény 51. cikke értelmében, szállítja a gépeket, mozdonyokat, kocsikat, málhakocsikat és teherkocsikat, melyek a forgalomhoz szükségesek, még pedig a kormánynyal megállapított mértékben.

12. cikk. Ha az iránt, hogy a vonal forgalni eszközeinek eredeti készletét egyáltalán kell-e és mily mérvben szaporítani, nézeteltérések merülnek fel és más pozitív adatok nem állnak rendelkezésre,

a rendes szolgálat szükségleteinek kiszámításánál a következő évi uthosszak vétetnek alapul:

a) 30,000 kilométer évi ut a mozdonyoknál, beleértve a kettős mozdonyu vonatokat, a tartalékmozdonyok szolgálatát, de mellőzve az indóházi mozdulatokat. Az így nyert összeg megtoldatik 10⁰/₀-kal, hogy számításba legyenek véve az indóházi mozdulatok, javítások, stb.

b) kocsik és máhkocsik 32,000 kilom.

c) teherkocsiknál 15,000 kilom. Az a), b) és c) betűk alatt felsorolt utakba beleértendők a más hálózatokkal közös szolgálatban megtett utak.

Ha a teherkocsik forgalma oly mérveket öltene, hogy minden irányban több mint egy pótvonatot kellene naponként indítani, hogy a szállítmányok elintéztessenek, akkor az áruszolgálatra szánt gépek számát a 20,000 kilométernyi ut-egység alapján kellene kiszámítani.

13. c z i k k. A társulat leltárt fog összeállítani és nyilvántartani, melyben le van írva minden gép, azzal, hogy mikor helyezték szolgálatba, és mennyibe került mindenestül kerekre állítva és úgy felszerelve, hogy a belgrádi indóházba hozható. Ebbe a jegyzékbe vétetnek fel az eszközölt javítások, annak kitételével, hogy a gép mikor jött a műhelybe és mikor került ki onnét és ezen leltár vezettetik hónapról-hónapra, minden egyes gépről külön.

A társulat továbbá jegyzéket vezet, melybe minden rendű járműről beírja ugyanezen részleteket.

A forgalmi eszközök rendes karbantartása vagy nagyobb javításai által szükségessé tett kiadások teljesen a társulatot terhelik; de azon javítások, melyek a kormányhatalmú egyetértőleg később eszközöltenek a gépezetben, pl. külön fűtő, világító, fékező-készülékek beszerzése, úgy számíttatnak, hogy a leltárba eredetileg fölvevett értékhez hozzáütköztetnek a főgörgő 1. cikk c) pontja értelmében.

14. c z i k k. A forgalmi eszközök a társulatnak a szerb hálózaton épített műhelyeiben fognak kijavíttatni.

Az üzem megnyitásakor a társulatnak birnia kell a tartalék-tárgyakkal — azokat folyvást meg kell újítani — oly mérvben, a mint az a kormányhatalmú együtt megállapított; készletben kell továbbá birnia a tartalék-felszerelést, mely szükséges, hogy a szolgálat minden perczen biztosítva legyen.

15. c z i k k. A társulat által szállított forgalmi eszközöket a legelőkeltebb típusok szerint kell építeni, a szilárdság és a kényelem szempontjából.

Ezen típusoknak azonkívül meg kell felelniök az osztrák-magyar-német vasúti szövetség által elfogadott szabályoknak.

A társulat előzetesen a kormány jóváhagyása alá fogja terjeszteni ezen típusok rajzait és közölni fogja a közmunkaminiszterrel a felhívott, valamint a választott szállítók jegyzékét és a kialakított árakat.

Ha a munka folyamában szükségesnek mutatkoznék az eredeti

typusok egyes részleteit módosítani, a társulat ezt a közmunka-miniszter előzetes jóváhagyása mellett megteheti.

A társulat be fogja mutatni a kormánynak a forgalmi eszközök beszerzésére történt kiadások számláit, a főegyezmény 56. cikke értelmében való 5⁰/₀-os kamat és 2⁰/₀-os törlesztés fizetése szempontjából.

16. c z i k k. A forgalmi eszközök, mielőtt átadatnak a forgalomnak, megvizsgáltatnak az ellenőrző közegek által, melyek megvizsgálják, hogy azok jó minőségűek-e és megfelelnek-e az osztrák-magyar-német szövethozat szabályainak.

A társulat arra kötelezi magát, hogy azon gyárakban, a hol megrendeléseket tett, a kormány egy közege részére szabad bemenetet fog kérni azokba a műhelyekbe, a hol a megrendelést teljesítik. Saját képviselőjét fel fogja hatalmazni, hogy ezen közegnek megadja a kívánt felvilágosításokat a használt anyagról, a munkák haladásáról és megmutassa neki a részletrajzokat, a nélkül, hogy ezen közegnek joga volna rendeleteket adni vagy bármily módon beavatkozni a társulat és az építő közti viszonyba.

17. c z i k k. A mozdonykazánok próbái, melyeket idegen kormányok mérnökei eszközölnek a gyárakban, jóknak és érvényeseknek fognak tekintetni Szerbiában, ha próba-jegyzőkönyv által constatálva vannak.

Ha oly kazánt kell szolgálatba állítani, melyen nagy javítás eszközöltetett, vagy oly kazánt, mely a társulat műhelyeiben készült, továbbá ha a szolgálatban levő gépek időközönkénti revíziójáról lesz szó, nyomási próbát fognak velük eszközölni, a szerb kormány által előírandó szabályok szerint.

18. c z i k k. Az állambirtok határolása céljából a kormány saját költségén fogja a vasutépítés céljából kisajátított területek határait kijelölni.

19. c z i k k. A vasut, minden részében, minden hozzátartozó épületeivel együtt, folyvást jó karban tartandó. Ha a társulat a vonalat nem tartaná jó karban, a kormánynak jogában áll ezt hivatalból eszközölni, a társulat költségén, a mint ez a főegyezmény 50. cikkében meghatározatik.

E végből a kormány a társulatnak első határidőt tűz ki, melyen belül a társulat előterjeszti megjegyzéseit. Ha a kormány ezen megjegyzések daczára úgy véli, hogy ragaszkodnia kell határozatához, a társulatnak, a munkák megkezdésére, második határidőt tűz ki. Ezen határidő letelte után a karbantartáshoz szükséges munkákat közvetlenül általa választott eszközökkel fogja végrehajtani.

20. c z i k k. Háboru esetén a társulat tartozik összes forgalmi eszközeit és személyzetét a kormány rendelkezésére bocsátani.

A kormánynak ekkor joga lesz felszedetni a vágányokat, megszakítani a forgalmat az egész vonalon vagy annak egy részén, de megfizeti

a közlekedés megszakitása és annak helyreállítása céljából szükséges költségeket.

21. c z i k k. A hadügyminiszter, a közmunkaminiszter és a társulat egyezményt kötnek, melyben meghatározzák, mily feltételek mellett teljesítendők a hadügyminiszter részére való szállítások.

Ezen egyezmény alapján a hadügyminiszter szabályzatot tesz közzé, mely a társulatra nézve kötelező.

22. c z i k k. A kormányt nem terhelik:

- a) a segédmozdonyok és segédvonatok által megtett utak;
- b) a kettős gépjű vonatok az A) mellékletben megállapított maximális terhek korlátain belül;
- c) a vizsgálati vonatok, melyek kizárólag a társulati szolgálat érdekében járnak;
- d) a társulat szükségleteire való anyagszállítványok;
- e) az ellenőrző kormányközegek próbavonatai és munkaátvételi vonatai.

23. c z i k k. A kormány a társulatnak indemnitást fizet a szolgálatért, melyet az a belgrádi indóházban a magyar kormány részére teljesít.

Ezen indemnitás meghatározásánál alapul vétetik a belgrádi indóház évi költsége, mely megosztatik a belső és a közös szerb-magyar szolgálat viszonylagos nagysága arányában.

Nézeteltérés esetén a felek egy közös egyetértéssel választott illetékes egyén eldöntésére bízhatják az ügyet.

24. c z i k k. A társulatnak joga van az összes szolgálati táviratokat saját huzalain továbbítani, a nélkül, hogy bármi díjat fizetne.

A nála feladott összes magántáviratokat tartozik feladni, továbbítani és az állomásokban a czimzetekhez eljuttatni.

Ezen szolgálat szabályait a közmunka-miniszteriumnak 1884. aug. 27./szept. 9-én 2379. sz. a. kibocsátott szabályrendelete állapítja meg.

A társulat ezen szabályrendelet végrehajtása tárgyában meg fog egyezni a távirdaigazgatósággal.

25. c z i k k. A társulat továbbítani tartozik a vasuti szolgálatra vonatkozó mindazon táviratokat, melyeket a kormány által kijelölt ellenőrző közegek fel fognak adni.

26. c z i k k. A társulat díjtalanul eszközli a posta-szolgálatot, nevezetesen továbbítja a közönséges, ajánlott vagy biztosított leveleket, a levelezőlapokat, mintákat, szóval mindazon tárgyakat, melyeket a törvény postai szállítványokul jelöl meg, továbbítja a postacsomagokat. akár szerb területéről, akár külföldről érkeznek.

27. c z i k k. A postaszolgálatot a kormányközegek úgy eszközlik, hogy a vonatok késést ne szenvedjenek.

28. c z i k k. A postai szállítványok számára a társulat a naponkint járó személy- és vegyes vonatokban minden irányban egy III. osztályu kocsit bocsát a postaigazgatóság rendelkezésére, a tehervonatokon

pedig egy fél málhakocsit, ha van; ha csak a postaigazgatóság külön kocsikat nem épített a szolgálat céljaira.

Ezen járműveknek és tartalmuknak sulya nem haladhatja meg a maximalis sulyt, mely a társulatnak ugyanazon vonatbeli megrakott kocsijai számára van előírva.

29. c z i k k. A kormány megkövetelheti, hogy azokon a vonaton, melyeken a postának nincsenek saját közegei, a postát az állomáson a főkocsivezető vegye át és az érkezési állomáson szolgáltassa a postai közegek kezébe.

Ezen átadás jegyzék kíséretében eszközöltetik, melynek egyik másolata az állomáson marad, másodlata pedig a postaközegnek adatik át.

Mindegyik fél a másiknak elismervényt ad át az átvett küldeményekről.

30. c z i k k. A közlekedés megszakadása esetén a társulat gondoskodik a postaküldemények és az ezeket kísérő közegek átszállításáról és továbbításáról, a költségek megtérítése fejében.

31. c z i k k. Ha a kapcsolat a keleti vasutakkal helyre lesz állítva, a postaszolgálat a fentebbi cikkekben körülírt feltételek szerint eszközöltetik, kivéve a postacsomagok tekintetében, melyekért a kormány az általa bevett illetékek összegének két százalékát a társulat javára írja.

32. c z i k k. A társulat postadíjmentességet élvez mindazon bel-földi szolgálati levelek után, melyek az ő vonatain és az ő közegeinek felelőssége mellett szállítatnak.

33. c z i k k. Ha a kormány szakaszos kocsikat akarna használni, a társulat fogja azokat építeni a belügyminiszter által helybenhagyott típusok szerint és ezek az általános egyezmény 56. cikke szerinti forgalmi eszközök közé számíttatnak.

A társulat tartozik azokat kenetni és világíttatni.

34. c z i k k. A társulat jóváhagyás végett a kormány elé terjeszti az általános egyezményben említett két személyszállító és vegyes-vonat menettervét, továbbá azon egyéb személyszállító, vegyes és gyorsvonatok menettervét, melyeket a kormány esetleg kívánhat.

E menetterveket a társulat, nyolcz nappal az életbelépés előtt, minden állomáson közzé fogja tenni.

35. c z i k k. A társulat az utasokat, málhákat, gyors- és közönséges szállítmányokat, élőjószágokat, koporsókat stb. az 1884. aug. 3—15-iki szerb királyi ministeri rendeletben meghatározott árakon és feltételek mellett tartozik szállítani.

36. c z i k k. A társulat forgalmi eszközei a szállítmányok természetéhez és a meglevő járművek számához képest fognak a feladók rendelkezésére bocsáttatni.

Az áruk, melyek rendesen fedett kocsikban szállítatnak, ily kocsik hiányában szekrénykocsikban, vagy vízhatlan vászonnal fedett kocsikban továbbíthatók.

37. c z i k k. Az áruk a feladási idők által jelzett egymásutánban továbbbittatnak, anélkül, hogy egyes feladóknak kedvezni lehetne. Kivételt engedtetik meg a kormány által sürgősekül feladott szállítmányok, valamint a társulati szolgáltatnak szintén sürgős szállítmányai javára.

38. c z i k k. A kormány állapítja meg a személyek, állatok, értékek és mindennemű áruk szállításának általános és különleges tarifáit, valamint a mellékköltségek illetekeit.

39. c z i k k. A szabályzatok a vasuti szállításra jogot adó iratok formája, menetjegyek, áruszolgáltatásra vonatkozó mindenrendbeli okmányok, tarifaközzétételek, árufeladás és áruátadás tekintetében a társulat fogja megállapítani a fenn említett miniszteri rendeletben meghatározott feltételek szerint.

40. c z i k k. A társulat tartozik a szomszéd társulatokkal alkudozásba lépni, hogy amennyire lehetséges, az utazók és áruk szállítása tekintetében közös szolgálatot szervezzen anélkül, hogy új jegyeket és okmányokat kelljen váltani, továbbá szabályozza a feltételeket, melyek mellett a forgalmi cszközök egyik hálózatból a másikba mehetnek át, átrakódás nélkül.

Ha arról lesz szó, hogy közös tarifák állapíttassanak meg, melyek a szerb vonalon eltérnek az érvényben levő tarifától, vagy ha meg kell állapítani azon vonatok nemzetközi menettervét, melyeknek, a nemzetközi egyezmények értelmében, össze kell vágniok, a kormány a megtartandó értekezleteken a társulat által képviseltetheti magát, vagy külön képviselőt küldhet ki. A társulat képviselői által elfogadott megegyezések jóváhagyás végett a kormány elé terjesztetnek és csak ezen jóváhagyás után lesznek érvényesek.

41. c z i k k. A társulatnak joga lesz a kormánynál javaslatba hozni azon tarifaleszállításokat, melyeket a forgalom fejlesztése céljából hasznosaknak tart, és a kormánynak szabadságában áll a társulat javaslatait elfogadni, módosítani vagy visszautasítani.

42. c z i k k. A Belgrád és Topesider közti kéjvonatok, a társulatnak fizetendő indemnitás szempontjából, külön egyezmény tárgyat képezendik.

43. c z i k k. A társulatnak joga lesz, a kormány jóváhagyásának fentartása mellett, bizonyos, nevezetesen kiviteli szállítmányokra külön kedvezményeket megadni, de úgy, hogy azokat megadja mindazon feladóknak, kik, távolságok és mennyiség tekintetében, azonos feltételek mellett adnak fel szállítmányokat.

A szerződések, melyek ily szállítmányok tárgyában bizonyos feladókkal kötöttek, az indóházakban közbetekintés végett tétetnek ki.

44. c z i k k. A társulat minden évben az idevágó számadások lebonyolítása után beadja a kormány által elfogadott mintázatok szerinti adatokat, melyek a termelési statistikához szükségesek.

45. c z i k k. A társulatnak joga van szabadjegyeket adni:

a) közegeinek és ezek családjaiknak, ha szabadságra mennek, a

közegek fel vagy lemenő ágon való rokonainak, ha azokhoz látogatóba jönnek;

b) vállalkozóinak és az ezek szolgáltatásban levő közegeknek;

c) a társulat műhelyeiben üzemi munkálatokra alkalmazott munkásoknak;

d) a hivatalnokok gyermekeinek, akik a szomszéd állomásban iskolába járnak.

A társulat a kormánynak évnegyedenként kimutatást nyújt be a kiadott szabadjegyekről.

46. c z i k k. A társulatnak jogában áll azon vasutak igazgatóinak és főtisztviselőinek, amelyekkel összeköttetésben áll, viszont-szabadjegyeket adni.

47. c z i k k. A társulat számára üzemben vagy épülőben levő vonalak részére eszközölt szolgálati szállítmányok után nem szedetik semmiféle viteldij.

Azon vonalak számára, melyek ez időszert nincsenek épülőfélben, ezen szállítások csak úgy lesznek díjmentesek, ha külön vonatokon szállítatnak, melyekért az állam nem fizet semmiféle indennitást.

Ha ezen szállítmányok vegyes, vagy pöttelher-vonatokon továbbítatnak, minden tonna-kilométer után 0.05 frank fizettetik.

A közönség által feladott áruk előbb továbbbitandók, mint ezen szállítmányok.

48. c z i k k. A kormány részére való szállítmányok után az érvényben levő viteldij fele számíttatik, hogy számításba vétessék a 20/0-nyi rész, mely a nyers bevételből a társulatot illeti.

49. c z i k k. A kormány külön szabályzatban fogja meghatározni a szabályokat, a melyek szerint az ellenőrző, postai és távirdai tisztviselőknek és közegeknek szabadjegyek adandók.

Ezen szabályzat közzétetni fog a társulattal.

A szabadjeggyel utazó tisztviselők alá vannak vetve a szabályoknak, melyeket a társulat az ingyenes utazók ellenőrzése céljából meg fog állapítani.

50. c z i k k. Állami ellenőr fog arra ügyelni, hogy a társulat teljesítse a kötelezettségeket, melyek az 1881. $\frac{\text{jan. 22.}}{\text{febr. 3-iki}}$ egyezmény és ennek függelékei, továbbá az 1883. $\frac{\text{márczius 22.}}{\text{április 10-iki}}$ egyezmény és a jelen egyezmény értelmében ráhárulnak. Ezen felügyelet folytonosan gyakoroltatik.

51. c z i k k. A társulat az üzemben levő vonalakra annyi őrt állít, amennyi elégséges, hogy a vonatok forgalma biztosítsák. A közmunka miniszternek javaslatokat fog előterjeszteni az őrzendő helyek száma tekintetében.

Ha a társulat elmulasztaná ily javaslatot tenni, a miniszter felhívja erre és egy havi várakozás után maga intézkedik.

52. c z i k k. A társulat a kormány által e célra kijelölendő

közeg rendelkezésére fogja bocsátani a bevételekre vonatkozó összes okmányokat és az idevágó számviteli irományokat.

53. c z i k k. A kormány által kijelölt közegek szabadon járhatnak be az indóházakba, áruraktárakba, a társulat műhelyeibe és gépraktáraiba. A társulat részt fog venni a kormány által elrendelendő szemlékben és meg fogja nevezni azon közgeit, a kik a szükséges felvilágosításokat fogják megadni. A megjegyzések, miket a kormány a társulatnak tenni fog, jegyzékben közöltetni fognak a vezérigazgatósággal.

54. c z i k k. A kormány fogja meghatározni a feltételeket, melyeknek a gépek vezetésével megbízott gépészeknek meg kell felelniök, akár úgy, hogy rendszeres diploma felmutatását követeli tőlük, akár pedig úgy, hogy vizsgálatot követel tőlük, melynek programja, a társulattal egyetértve, eleve fog megállapíttatni.

55. c z i k k. A közegeknek, a kik a vonalörizzettel vannak megbízva, a váltóállítóknak, főkocsivezetőknek, kocsivezetőknek, az ellenőröknek, az állomásbeli forgalmi közegeknek tudniok kell folyékonyan szerbül olvasni, ismerniök kell a jelekre és a vonatközlekedésre vonatkozó utasításokat.

56. c z i k k. Az olyan közeg, a ki a közönségnek alapos panaszkra ad okot, meg kell dorgálni, büntetni, vagy elmozdítani a közszolgálatból.

57. c z i k k. A társulat személyzete csakis a vezérigazgatóságnak van alárendelve és — felelősségénél fogva — csakis ez adhat neki parancsokat.

A társulatnak joga van szolgálati szabályzatokat készíteni, — hogy biztosítsa a rendet, a fegyelmet és a belső szolgálat jó menetét.

A miniszternek ezen szolgálati szabályzatokból, amint azok közzétetnek, bizonyos számú példányokat mutat be.

58. c z i k k. A társulat és közgei a rendőrség és a vasut biztonsága tekintetében fennálló törvényeknek és közszabályzatoknak vannak alávetve. (Rendőri szabályzat, üzemszabályzat, jelek stb.)

59. c z i k k. A kormány és az ellenőrző hatóság közleményei, melyek a társulatot illetik, a vezérigazgatósághoz címeztetnek, mely felelős lesz a kormánynyal és a közönséggel szemben.

A kormánynak a társulathoz intézett közleményei szerb nyelven lesznek írva.

A társulatnak a kormányhoz intézett közleményei francia nyelven lesznek írva, a szerb fordítás melléklésével.

60. c z i k k. A társulat Belgrádot választja székhelyül.

A társulat és a közönség közti vitás ügyekben a belgrádi bíróságok bíraskodnak az ország törvényei szerint.

61. c z i k k. A társulat az általános egyezmény 48. cikké értelmében üzemtársaságot alakíthat, mely a kormány által el kell, hogy fogadva legyen, de a kormány beleegyezése nélkül a vonalak egy részének üzemét nem engedheti át másnak.

62. c z i k k. A kormány és a társulat közti nézeteltérések, melyek a jelen egyezmény határozmányainak értelmezése és végrehajtási módja tekintetében fölmerülhetnek, a választott bíróság által döntetnek el, mely az 1881. márczius 4—15-iki jegyzőkönyv 42. cikke és az általános egyezmény 42. cikke értelmében állittatik össze.

Mindegyik félnek joga lesz a vitás kérdést oly kifejezésekben terjesztetni a választott bíróság elé, a melyeket jobbaknak fog találni anélkül, hogy e tekintetben előzetes megállapodásnak kellene létesülnie.

Az esetben, ha a kormány, különleges okoknál fogva, szükségesnek látja a társulatot megszünetelni, hogy késedelem nélkül teljesítsen egy kívánságot, mely kiadást igényel, vagy anyagi kárt okoz, a választott bíróság meg fogja határozni a társulatnak megadandó indemnitást.

63. c z i k k. A jelen egyezmény tartama 25 évre szabatik meg és ezen idő a belgrád-nisi vonal üzemének megnyitási napjától, azaz 1884. szept. 3—15-ikétől kezdve számíttatik.

De a határidő leteltét megelőző évtizedben a szerb kormány megegyezhetik a társulattal az iránt, hogy saját közvetlen üzemébe veszi át a vonalat, amint ez a főegyezmény 59. cikkében meghatározottatik.

64. c z i k k. A jelen egyezmény lejártakor, az előző cikkben említett két esetben, a társulat visszaengedi a kormánynak az állami területen levő vonalakat, állomásokat, épületeket és raktárakat, az állomások anyagát, egyszóval az összes vonalakat minden hozzátartozóval együtt, jó karban, azaz oly állapotban, hogy a célznak, amelyre szánvák, tovább szolgálhassanak a nélkül, hogy a folyó javításokon kívül más nagy javítást igényelnének és oly állapotban, mely megfelel az átadás előtt hat hónappal készített helyszini szemlének és leltárnak.

A vezérigazgatóság irodái és az állami területen kívül eső épületek nincsenek a visszaengedendő tárgyak közé foglalva.

Az esetben, ha a társulat az állam tulajdonát képező területeken és az állam jóváhagyásával saját költségén építettett épületeket az üzem-szolgálat céljaira, ezen épületek a szerződés lejártakor jókarban átadatnak a kormánynak, mely tartozik megfizetni azoknak a társulat számláiból kiderülő árát.

65. c z i k k. A forgalmi eszközök szakértők becslése szerint vétetnek át. Egy öttagu bizottság, melynek két tagját a kormány, kettjét a társulat nevezi ki, az ötödikét pedig a két fél együttesen (ha nem egyeznek meg a felek, akkor az 1881. márcz. 3—15-iki zárjegyzőkönyv 42-ik cikkében és a főegyezmény 42. cikkében említett választott bíróság nevezi ki) megbecsüli a forgalmi eszközöket, számbavéve az akkori értéket.

A bizottság hat hóval a concessió lejártá előtt neveztetik ki.

66. c z i k k. A kormány átvállalja a folyamatban levő összes munka- és szállítási szerződéseket, kivéve ha világos lesz, hogy a társulat az eszélyes kezelés és a szükségletek korlátain túl ment.

A kormány átvállalja továbbá a beszerzési áron az összes készleteket és tartaléktárgyakat. Az ócska, vagy használaton kívüli anyagok a társulat számára maradnak, mely azokat a vasut területén és rak-táraiban tarthatja, amíg el nem adta.

67. c z i k k. A társulat az ügyek teljes lebonyolításáig megtartja a levéltárait. Joga lesz bemenni a hivatalokba és ott kiadatni magának — anélkül, hogy elvitelné — a szerződése lejártá előtti időszakra vonatkozó minden rendbeli okmányt.

68. c z i k k. A kormány, midőn a vonalat birtokba veszi, a társulatnak megfizeti azon összeg kilencz-tizedrészét, amely azon időszakban, a legutóbbi hat hó alatt felvett számítások, leltárak és ideiglenes becslések szerint megállapítatik, mint a kormány tartozása.

Az utolsó tizedrész a végleges elszámolás után fizettetik, mely az ideiglenes rendezés után nyomban megkezdetik.

A kormány és a társulat közti számadások lebonyolítása.

69. c z i k k. Miután a pénzügyminiszterrel 1884. ^{szept. 23-án}
^{octóber 5-én} kötött egyezmény megállapítja a társulat és a kormány közti számadások rendezésének módját, a főegyezmény 56. cikkének alkalmazása céljából, a havi elszámolásokra vonatkozó összes okmányok, miután a közmunka-miniszter által megvizsgáltattak, ennek esetleges megjegyzéseivel egyetemben átküldetnek a pénzügyminiszterhez, aki az eredményt a társulat javára írja, vagy pedig kifizeti.

A pénzügyminiszter, amint az az 1884. ^{szept. 23.}
^{oct. 5-iki} egyezményben mondatik, lebonyolítja a számadásokat a társulat, a vasuti kölcsön-alap és a kormány közt.

70. c z i k k. Az üzemszerződésnek 1884. ^{novemb. 28-án}
^{decz. 10-én} kelt A) függeléke és a jegyzőkönyv, mely 1884. ^{szept. 22-én}
^{oct. 4-én} kelt és annak alkalmazását, illetve az 56. cikk 1. a—b) pontjainak végrehajtását szabályozza, a jelen szerződés kiegészítő részét képezik.

71. c z i k k. A rendes személyvonat óránként 30 km. sebességgel fog haladni, beleértve a megállási időket. De egy év multával legalább 35 kilom. utat fog megtenni óránként a megállási idők beleszámításával.

Három osztálybeli utasokat, postát, postacsomagokat és gyors-szállítmányokat fog továbbítani.

Egy ily normalis vonatban lesz 1 podgyász kocsi, 1 postakocsi, 4 III. oszt. kocsi. 2 vegyes kocsi, 1. I oszt. kocsi. De a közmunka-miniszter határozottan fentartja magának azt a jogot, hogy ezen összeállítás a maximális teher korlátain belül módosíthatja.

72. c z i k k. A rendes vegyesvonat 22 klm. átlagos sebességgel fog haladni, beleértve a megállási időket.

Ez a vonat 3-ad osztályu utasokat, postát és postacsomagokat fog szállítani.

A maximális teher korlátain belül felveszi az állomásokon, melyeken áthalad, a továbbításra kész teherszállítmányokat és azokat a címzett állomásokon lerakja.

Egy-egy vegyes személyszállító vonatnál rendszeren lesz: 1 podgyász kocsi, 1 postakocsi, 3 III. oszt. kocsi, 2 vegyes kocsi.

Az utasok a rögtöni szállítás tekintetében elsőbbséggel bírnak az áruk felett.

Ha utközben több kocsit kell a vonatához kapcsolni, akkor a társulat, ha a tehermaximum el van érve, megfelelő számú kocsikat elhagyhat.

73. c z i k k. A személyszállító különvonatok óránként 40 klmétert fognak haladni, beleértve a megállási időket.

Harmadosztályú utasokat, postát postacsomagokat és gyorszállítmányokat fognak szállíthatni.

Összeállításuk változik a vonatok céljához képest, a maximális teher határain belül.

74. c z i k k. A gyorsvonatok, melyeket a kormány kívánni fog, óránként 50 kilométert haladnak, beleértve a megállási időket. Szállítanak utasokat, nemzetközi postát és a szükséghez képest belföldi postát; a társulat a kormány kívánsága szerint fogja azokat indítani.

75. c z i k k. A személyszállító rendes és külön vonatokon, melyeket a kormány fizet meg, a társulat nem szállíthatja munkásait és anyagait.

76. c z i k k. Az áruszállító pótvonatok (a maximális teher korlátain belül, vagy kettős géppel) a társulat a kormány kívánsága szerint fogja indítani.

A jelen egyezmény két példányban állítottatott ki és mindegyik félnek egy példány adatik ki.

Kelt Belgrádban 1884. $\frac{\text{szept. 25.}}{\text{oct. 7-én.}}$

Aláíratott 1884. oct. 17—29-én.

A szerb kir. kormány részéről:

Gudovich J. P. s. k.
közmunkaminiszter.

A szerb államvasutak építése és üzemtársulata nevében:

Amilhaud P. s. k.

Lebonyolítása az üzemszámadásoknak a szerb kormány és az üzemtársulat közt. Követendő szabályok.

Az üzemtársulatot megillető indemnítások.

Az 1881 $\frac{\text{jan. 22.}}{\text{febr. 3-ikl}}$ főegyezmény 56. cikke (III. fejezet, az üzemszerződés alapjai) értelmében a szerb kormány kötelezte magát, hogy a szerb államvasutak építő- és üzemtársulatának fizet:

a) naponként két vonatért, mindkét irányban egy géppel, az egyik személyvonat, a másik vegyes vonat, 7800 frankot kilométerenkint, mely indemnítás havi részletekben fizetendő.

b) Minden egygépű pótvonatért, mely a szerb kormány rendelete folytán indittatik, egy indemnitást, mely a sebesség, az összeállítás és a kilométerekben megtett úthoz képest kilométerenkint $2\frac{1}{2}$ és 4 frank közt változik.

Az 1881. márcz. 3—15-iki jegyzőkönyv 56-ik czikke így szól:

Az indemnitás, mely az a) bekezdésben említettik, egy évre szól.

A két rendes vonat összeállítása, azaz a járművek minémisége, száma, továbbá a vonatok utiránya, melyek az Ausztria-Magyarországgal 1880. ^{márcz. 28.} ^{aprilis 9-én.} kötött egyezmény értelmében lesznek megállapítandók, a feltétlfűzetben lesz meghatározandó.

Ezen utóbbi intézkedés teljesítése céljából az egyezmény, mely 1881. ^{novemb. 28-án} ^{decz. 10-én} a közmunka-miniszterium és a társulat közt létrejött, megállapította, hogy a társulatnak minden, a kormány rendelete folytán indított különvonatért, kilométerenként három (3) frank fizetetik. (Lásd A) függelék és az 1884. ^{szept. 22-iki} ^{október 4-iki} magyarázó jegyzőkönyvet.

c) évi indemnitást, mely egyenlő a vonalon használt összes anyag értékének ötszázdtóli ($5\frac{0}{10}$) kamatjával és kétszázdtóli ($2\frac{0}{10}$) törlesztésével.

d) Két százdtóli ($2\frac{0}{10}$) részesedést a nyers bevételből.

Az indemnitások fizetismódja.

Határozottan kimondatik, hogy a rendes vonatokért járó fix indemnitás egyenlő ha'vi részletekben fizetendő.

A pótvonatokért járó indemnitás fizetendő a hányszor egy vonat indittatik.

A $2\frac{0}{10}$ -os részesedés kijár, amint a nyers bevételek befolynak.

A mi a 7 százalékos indemnitást illeti, mely a forgalmi eszközök értékének kamatját és törlesztését képviseli, a fizetés időpontja nincs határozottan kikötve.

Az 1881. ^{jan. 22-iki} ^{febr. 3-iki} főegyezmény 10. czikke kimondván, hogy az üzem tiszta bevételei rendszeren fizetendők be a vasuti kölcsönpénztárba, szükséges az összes indemnitások időközi rendezésére együttes időpontot megállapítani.

A szerződő felek egyébiránt lehetőleg kerülni akarnak minden bizonytalanságot kölcsönös helyzetük tekintetében, a kormány pedig megközelítőleg előre akarja ismerni valószínű helyzetét a vasuti kölcsönalappal szemben, mikor a szelvényfizetés határideje közeledik.

Ehhez képest megállapittatik, hogy a társulatnak fizetendő minden indemnitás havonként külön fog kiegyenlítettetni az alábbi szabályok szerint.

1. c z i k k.

Indemnitás a két rendes vonatért: személy- és vegyesvonatok.

Ez az indemnitás hétezer nyolczszáz frankot tesz ki évenként minden üzem-kilométer után; fizetendő tizenkét egyenlő részletben és egy-egy részlet hatszázötven (650) frank minden üzemkilométer után.

A kormány által havonként fizetendő indemnitást kiszámítjuk tehát, ha az üzemben levő kilométerek (és kilométertörédek) számát sokszorozzuk 650 frankkal.

Ha egy vonalrész a hó folyamában adatik át a forgalomnak, az indemnitás ép ily módon számítatik ki, de az első hónapban a havi indemnitás csökken a közlekedés megnyitása előtt lefolyt napok számának aránya szerint.

2. c z i k k. Ezen vonatokért a társulatnak minden befutott kilométer után 3 frank fizetetik; az összeg, melyet egy vonatért a társulatnak a kormány fizet, úgy nyeretik, ha a vonat által megfutott kilométerek számát sokszorozzuk 3-mal.

Ezen pótvonatok közé nem értendők:

1. A felügyeleti vonatok;

2. a segélyvonatok;

3. a társulat szükségleteit szállító anyagszállító vonatok;

4. a két gépű vonatok, az 1881. $\frac{\text{nov. 28-án}}{\text{decz. 10-én}}$ kötött üzemszerződésben megállapított maximális teher korlátain belül.

Ha a hó végén a fentebbi módon nyert összegek összeadatnak, előáll az összege az indemnitásnak, mely a társulatot a hó folyamata alatt elindított külön vonatok után megilleti.

A havi indemnitás kiszámításánál minden megkezdett kilométer egészen megfutottnak vétetik.

3. c z i k k.

Indemnitás a forgalmi eszközökért.

A vonalon használt forgalmi eszközök (a tartaléktárgyak kivételével) teljes értéke úgy nyeretik, ha a vételárhoz hozzászámítjuk az összes mellékköltségeket, melyek előállnak, míg ezen forgalmi eszközök Szerbiába a vágányokra állíttatnak forgalomra készen.

A kormány által elfogadott darabokért járó kamat és törlesztési járulék azon naptól kezdve számítatik, melyen ezen darabok Szerbiába érkeznek.

A forgalmi eszközökről leltár készítettik.

Ezen leltár időközönként felülvizsgáltatik, hogy a használatból végleg kivett darabok töröltessenek és az új darabok beirassanak.

A leltár fog a fentemlitett kamat és törlesztés számításánál alapul vétetni.

A kormány a forgalmi eszközök fentebbi módon kiszámított össz-

értéke után hét százalékot fizet, azaz $5\frac{0}{10}$ -ot kamat és 2 százalékot törlesztés fejében.

Ezen $7\frac{0}{10}$ tizenkettedrésze képviseli azon összeget, melyet a kormány a társulatnak minden hó végén fizet.

Kétszázalék részesedés a nyers bevételből.

A nyers bevételből, mely minden hóban befoly, a társulat a maga számára visszatart két százalékot.

4. c z i k k.

Nyers bevételek.

Nyers bevételek elnevezés alatt értendők a társulatnak engedélyezett szerb vonalokon eszközölt összes bevételek, a szállítási díjak és mellékes költségek czimén, névszerint:

díjak az utasok, málhák, ebek, gyors- és teherszállítmányok, állatok, kocsik, járművek, koporsók szállítása után, különvonatokért, katonai vonatokért stb. stb.

A fent említett bevételeken kívül a nyers bevételek közé számítandók még az alábbi bevételek:

Bér a telkekért, melyek vonalépítési czélokra voltak szánva, de nem használtattak fel; bér az ezen telkeken lévő épületek után;

a megrendelt de fel nem használt kocsikért vagy külön vonatokért fizetett foglалók;

díjak az indóházakban visszatartott kocsik után, raktározási díjak; a vasuti vendéglősök által fizetett bér.

5. c z i k k.

Nem számíttatnak a nyers bevételek közé:

a más felek számlájára felvett díjak, idegen vasutakon való szállításért járó viteldíjak és mellékköltségek, az összegek, melyek a czimzettektől a feladók részére felvételnek, ezzel kapcsolatos előlegek és közvetítési díjak, a megérkezéskor át nem vett áruknak a feladó javára történt eladásából befolyt összegek.

A társulat által gyakorolt mellékes iparágak jövedelme, mely nem vonatkozik az előbbi cikkben jelzett nyers bevételekre, milyen pl. a coaksgyártás stb., stb.

A régi vagy új építési anyagok eladása után befolyt összegek.

A társulat pénzén beszerzett emelő-gépek használatáért fizetett díjak.

A forgalmi eszközök kölcsönös használata folytán a társulat és az idegen társulatok közt történt elszámolás végeredménye.

A feladók vagy czimzettek által minden szállítás után fizetett biztosítási díjak.

A talált tárgyak eladása után befolyó összegek, ha a társulat a vesztes feleknek már kárpótlást fizetett.

Ha oly áruk, melyek nem biztosítottak, de előkerültek, mikor

már elveszetteknek tekintettek, eladatnak, a befolyó pénz nem tekintetik a társulat tulajdonának, csak a mennyiben a társulat a fölvelt veszteségért kárpótlást fizetett; az eladásnál elért esetleges többlet a nyers bevételek közé számítatik.

Az előző szabályoktól eltérőleg, ez a fölös összeg csak évszámra tétetik folyóvá, egy folyó számla alapján, melyben a társulat javára iratnak az általa kifizetett összegek, a társulat terhére pedig beiratnak az áruk eladásakor befolyt összegek.

A társulat kárára megkísérlett csatlásokért fizetett birságok fele a szállítási díjon felül.

A közönség által kocsik és állomási felszerelések rongálásáért fizetett birságok; a társulat pénzén beszerezett vászonfedelek használatáért fizetett díjak; a szállított állatok itatásáért és öntözéseért fizetett díjak, a kocsik fertőtlenítéseért fizetett díjak.

6. cikk.

A számlák fölterjesztése.

A társulatnak járó indemnitásokról és díjakról szóló számadások minden egyes hónap után a rákövetkező hó 20-án fognak a kormányhoz fölterjesztetni.

A számadáshoz mellékelve lesz az előbbi 4-ik cikkben felsorolt minden rendű nyersbevételekről szóló kimutatás. E kimutatásnak csak ideiglenes jellege lesz; a szükséghez képest utólag ki fog igazíttatni.

7. cikk. A végleges számadások a kormányhoz fel fognak terjesztetni, mihielyt az ide tartozó számadások rendbehozva és megállapítva lesznek.

A számadások oly alakban fognak felterjesztetni, melyet a közmunka-miniszter és a társulat közös egyetértéssel fognak megállapítani.

A határidő, melyen belül ezen számadások a kormány elé lesznek terjeszthetők, függ egyébiránt a szerződésektől, melyeket a társulat más társulatokkal fog kötni a közös szolgálat bevételeinek elszámolása tárgyában.

8. cikk.

A számadások ellenőrzése.

A kormány kötelezi magát, hogy a társulat által felterjesztett számadásokat az alábbi határidőkön belül fogja megvizsgálni és visszazármaztatni:

Az 1., 2. és 3. cikkekben jelzett indemnitások és díjak havi számadását tíz nappal, a nyers bevételekről szóló számadásokat pedig husz nappal a fölterjesztés után.

A felülvizsgálat folytán előálló eltérések a társulat tudomására hozandók.

Az ily eltérésekből származó kifogások semmiesetre sem fogják a havi számadások rendezését késleltetni.

Ha az eltérések tartósak, azok az 1882. $\frac{\text{oct. 31.}}{\text{nov. 12-iki}}$ jegyző-könyv 19. cikke értelmében fognak rendeztetni.

Addig is, amíg teljesen rendbehozatnak, a társulat által fölterjesztett számadások a társulat által fölterjesztett számok alapján fognak rendeztetni; a vitás különbözetek külön megegyezés tárgyát képezendik és azon hónapban, amelyben végleg rendeztetnek, a havi számadás eredményéhez csatoltatnak, illetve abból leüttetnek.

9. cikk.

Igazolási okmányok.

A bevételekre vonatkozó igazolási okmányok, így pl. a menetjegyek, a feladási vevények, az idegen társulatok vevényei, szóval mindazon okmányok, melyek a társulat által beszedett díjak megállapításánál és beszedésénél szerepeltek, továbbá az egyéb nyers bevételekre vonatkozó okmányok a társulat levéltárában két évig megőrzendők, mely két év azon üzleti év befejeztétől számittatik, amelyre amaz okmányok vonatkoznak.

Ezen idő letelte után a társulat a közmunka-miniszternek adja át az okmányokat, melyeket nem akar a levéltárában őrizni.

Azon üzleti év alatt, amelyre ezen okmányok vonatkoznak és a fentebbi határidő leteltéig, az okmányok a kormány rendelkezésére állnak, de el nem vihetők.

10. cikk.

Az üzemben elfogadott naptár.

Tekintettel az idegen vasúttársulatokkal fennálló viszonyokra és a dátumok összezavarása által keletkező hibák elkerülése végett a társulat a számadásoknál és a külföldi társulatokkal való levelezésben az új naptárt fogja használni; a belföldi szolgálatra vonatkozó okmányok és számadások ó-keleti naptár szerint számittatnak.

11. cikk.

Az üzemszámadások rendezése.

Az üzemszámadások a kormány és a társulat közt kölcsönös számadással rendeztetnek, mely három havonként fog kiegyenlítettetni és lezáratni és pedig minden évi márczius 31-én, jun. 30-án, szept. 30-án és december 31-én.

Minden évnegyed tartama alatt a társulat a kormány javára írja a nyers bevételeket, melyek az általa bemutatott számadások szerint, a 6., 7. és 8-ik cikkek értelmében a kormányt illetik meg és a kormány rovására írja az indemnításokat, melyekről a jelen egyezményben szó van és a kormányhoz felterjesztett előzetes kimutatások szerinti nyers bevétel két százalékát, melyről a jelen egyezmény 6. cikke szól.

A számadások évnegyedes lezárása után a fennmaradó tartozás

az egyik vagy a másik fél terhére iratík és az illető megterhelt fél a számadások lezárását követő husz napon belül lefizeti a tartozást.

Késés esetén a tartozó fél a késedelmi kamatot fizeti az 1882.

octóber 31

nov. 12

-iki jegyzőkönyv értelmében.

12. cikk.

Befizetés a vasuti kölcsőnalapba.

Miután a vasutvonal tiszta jövedelme az 1881. január 22
február 3-iki általános egyezmény 10. cikke értelmében a jelzálogos vasuti kölcsön javára van lekötve, a társulat, a fent kikötött határidőn belül a vasuti kölcsőnalapnál fizeti be a nyers bevételek azon fölöslegét, mely a jelen egyezmény 11-ik cikke értelmében történt évnegyedes elszámolás alapján a terhére iratott.

13. cikk.

Az állomások és indóházak vámbevételai.

Miután a vámbevételek a jelzálogkötvény-kölcsön javára vannak lekötve és a fent idézett 1881-iki egyezmény 10. cikke értelmében a vasuti kölcsőnalaphoz fizetendők be, az állomásokon és indóházakban levő vámhivatalok összes bevételeiket az illető állomások pénztáránál adják be és pedig:

a kérdéses befizetések rendesen eszközöltetnek azon megegyezés értelmében, mely e tárgyban 1884. szept. 17—29-én a pénzügyminiszter ur ő Exciája és a kölcsőnpénztárhoz kiküldött biztos közt kötöttetett.

A társulat közege, a ki fel lesz hatalmazva a pénzt a társulat részére fölvenni, a vámhivatalnak nyugtát ad.

Ezen összegeket a társulat közegei haladéktalanul beszállítják a társulat központi pénztárába époly uton, mint az üzleti bevételeket.

A társulat minden hó 2-án, 12-én és 22-én beszállítja a vasuti kölcsön pénztárába az összegeket, melyeket az állomásokban rendszerezített vámhivatalok az előző tíz nap alatt beszolgáltattak.

14. cikk.

A vasuti kölcsőnpénztárba eszközölt befizetések rendezése.

A pénzügyminiszter, a vasuti kölcsőnalap igazgatósága és a társulat együttesen fogják megállapítani a vasuti kölcsőnalaphoz beszállított fizetések elkönyvelésének és nyugtázásának módját.

Kelt Belgrádban, két példányban 1884. szept. 24.
oct. 5-én.

Pavlovich G. s. k.

pénzügyminiszter.

A szerb államvasutak építő és üzemtársulata nevében:

Amilhan P. s. k.

A) Függelék

az üzemszerződéshez,

az 1881. $\frac{\text{márcz. 23}}{\text{ápr. 4}}$ -iki egyezmény 60. cikkéhez.

Megállapított szabályok:

a) a rendes és külön vonatok terhének és gyorsaságának meghatározására;

b) a pótvonatok és pótgépek után az Union Générale-nak fizetendő indemnitások kiszámítására;

c) a forgalmi eszközök megrendelésére.

I. A vonal felosztása szakaszokra.

A belgrád-vranjai vonal a vontatás szempontjából a személyvonatokra nézve csak egy szakaszt képez.

A vegyes vonatokra nézve két szakaszra oszlik:

1. szakasz: 0 m. 007-nél nagyobb emelkedés, 300 m.-nyi sugárral való görbületek.

2. szakasz: a vonal többi része.

Az áruvonatokra nézve három szakaszra oszlik:

1. szakasz: 0^m 007-nél nagyobb emelkedés,2. szakasz: 0^m 007-nél kisebb, vagy ekkora de 0^m 005-nél nagyobb emelkedés.3. szakasz: 0^m 005-nyi, vagy ennél kisebb emelkedések.

II. Terhe és sebessége

a minden rendbeli, rendes vagy különvonatoknak, a belgrád-vranjai vonal minden szakaszán, gépet és tendert ide nem értve.

a) Rendes személyvonat egy géppel.

Egy szakasz:

állandó teher 100 tonna, maximalis sebesség 45 kilom., legkisebb sebesség 0^m 012 emelkedés és 300^m sugárnyi görbületnél = 25 klm.

A vonat átlagos sebessége, megállási időket beleértve, legalább 40 kilométer lesz.

Ha a vonal jeges, a hőmérsék 6° Réaumurnál alacsonyabb, ha havazás, köd vagy vihar van, a fentebbi teher reducáltatik 90 tonnára.

b) Vegyes vonat, rendes, vagy külön egy géppel:

1. szakasz: maximalis teher 230 tonna

és legkisebb sebesség 15 klm.

vagy max. teher 200 tonna

és legkisebb sebesség 20 klm.

2. szakasz: max. teher 350 tonna

legkisebb sebesség 20 klm.

Ha a vonalon jég van, a hőmérsék 6° Réaumur alá száll, hó, köd, vagy vihar van, a teher reducáltatik:

az I. szakaszon	210 tonnára,
a II. szakaszon	320 tonnára.
Legnagyobb sebesség O ^m 005 emelkedésen	35 klm.

c) Pótáru-vonatok egy géppel.

I. szakasz: max. teher	300 tonna
legkisebb sebesség	15 klm.
II. szakasz: max. teher	400 tonna
legkisebb sebesség	15 klm.
III. szakasz: legnagyobb teher	500 tonna
legkisebb sebesség	15 klm.

Vízszintes vonalon a legnagyobb sebesség
mindhárom szakaszon 25 klm.

A vonatok menetrendje úgy állapittatik meg, hogy a szokásos szabályok értelmében a legnagyobb és legkisebb sebességek arányba hozatnak a vonal emelkedésével és görbületeivel.

Ha a vonalon jég van, a hőmérsék 6° Réaumur alá száll, hó, köd vagy vihar van, a teher reducáltatik következőképen:

I. szakasz: max. teher	270 tonna
II. » » »	360 »
III. » » »	450 »

III. Minden rendbeli mozdony és jármű-typusok.

Az Union Générale a kormány jóváhagyása alá terjeszti a három kerékpáru gépeket és minden nem- és rendbeli járművek típusait, melyek az Európában használt legjobb típusoknak megfelelnek és melyeket képeseknek tart a rábizott szolgálat teljesítésére.

A megrendelés idején az Union Générale eleve kikéri a kormány jóváhagyását az iránt, hogy mely gyárak fognak a gépek előállítására felszóllíttatni. A gyárak ajánlatai a kormány elé terjesztetnek.

A fentebbi szabályok érvényesek azon más típusu gépekre nézve, melyeknek későbbi megrendelése el fog határozottatni.

IV. A vonatok terhének becslése.

A vonatok terhének becslésénél a járművek átlagos súlyaiul a következők fogadtatnak el:

megterhelt személykocsi	10 tonna
üres	7.5 »
megterhelt árukocsi	10 »
üres	5.5 »
megterhelt vagy üres málhakocsi	10 »
üres mozdony a vágányon	önsúly,
üres tender a vágányon	önsúly.

V. Pótvonatok ára.

A II. alatt jelzett pótvonatok, melyeket a kormány kívánni fog, egyformán és átlag 3 frankjával fizettetnek kilométerenkint.

Az ár kiszámításánál minden megkezdett kilométer teljesen befutottnak vétetik.

Ha egy pótvonat összeállítása céljából egy gépnek üresen kell a raktárból távoznia és ide visszatérnie, az üresen megtett utból levonatik a teherrel megrakott út, vagy azon út, melyen a gép a vonatot vontatta, és a fenmaradó rész, a vonatvontatásért fent megállapított kilométerenkinti külön díjazáson felül, külön compensatio tárgyát képezi, mely minden üresen bejárt kilométer után egy frank, de úgy, hogy az üresen megtett út a vonatot összeállító állomáshoz legközelebb eső mozdonyraktártól számíttatik.

VI. Kétgépű vonatok.

Mindazon esetekben, mikor egy második gép szükséges, hogy egy bármilyen rendbeli vonat maximális terhet a fentebb előírt feltételek mellett, bármily távolságra szállítson, ezen másodgép az Union Générale-t terheli.

Az esetben, ha a kormány kettős gépet kíván a fentebbi maximális terheket meghaladó terheket szállító áruvonatok részére, az Union Générale-nak az alább megállapítandó külön díjakra van joga.

VII. Üresen járó gépek.

Ha egy gépnek, avégből, hogy egy, a kormány által kívánt kettős vontatást eszközöljön, üresen kell a raktárból távoznia és oda visszatérnie, a gép által megtett egész utból levonatik a vontatással megtett út és a fenmaradó rész az V. cikkben megállapított compensatio tárgyát képezi a kettős vontatásért járó díjazáson felül, de oly feltétellel, hogy az üresen megtett út a vonat állomásához legközelebb eső gépraktártól számíttatik.

VIII. Kétgépű vonatok ára.

A kétgépű vonatok következőleg fizettetnek:

Feltétetik, hogy a normális terhet meghaladó maximális teher nem haladja meg a normális legnagyobb teher 80 százalékát.

Ezen feltevés mellett az árak következőleg változnak:

50 t.	100 t.	150 t.	200 t.
1'50 fr.	1'70 fr.	1'90 fr.	2'20 fr.
250 t.	300 t.	350 t.	400 t.
2'40 fr.	2'60 fr.	2'80 fr.	3.00 fr.

A fentebbi számításban minden megkezdett kilométer teljesen megfutottnak vétetik.

IX. Gyorsvonatok.

Az esetben, ha a kormány azt kívánja az Union Générale-tól, hogy a III. alatt jelzett typustól eltérő típusu gépekkel vontasson személyvonatokat, melyek a 40 kilom. minimális és 60 kilom. sikon való maximális sebesség közé eső sebességekkel haladnak, a megállási időket nem számítva, a sebességek következőleg szabályoztatnak.

A hajlás sugara > 500 m.	
legnagy. sebes.	60 kilom.
A hajlás sugara > 500 m. és > 350 m.	
legnagyobb sebesség . . .	55 kilom.
A hajlás sugara > 350 m.	
legnagy. sebes.	50 kilom.

Ezen sebességek egyébiránt az emelkedések befolyásának számbavételével reducáltatni fognak.

Állandó teher	100 tonna,
mely a fentjelzett légköri viszonyokhoz	
képest reducáltatik	80 tonnára.

X. Általános szabályok.

Egyebekben a vontatást, a vonatok összeállítását, a gépek és járművek mérveit illetőleg a német vasutak egylete által megállapított szabályok fognak követettni.

Kelt Belgrádon 1881. nov. 28.
decz. 10-én.

Richter A. s. k.
Petkovitch M. s. k.
Stojanovitch D. s. k.
Sauvan L. s. k.
Amihaud s. k.

Helybenhagyatott :

Gudovics E. P. s. k.
közmunika-miniszter.

J e g y z ő k ö n y v

az üzemszerződés A) függelékének alkalmazása tárgyában.

Megállapítottatott :

Személyvonatok :

Állandó teher 120 tonna

Vegyes vonatok :

I. szakasz :

Egy gépű vonat az első hat hó alatt . 180 tonna
6 hó múlva 230 tonna

II. szakasz :

Az első hat hó alatt 250 tonna
hat hó múlva 350 »

Tehervonatok :

I. szakasz :

Egygépű vonat az első hat hó alatt . . 230 touna
hat hó múlva 270 »
Kétgépű vonatok az első hat hó alatt . 360 tonna
hat hó múlva 400 »

II. szakasz :

Az első hat hó alatt	360 tonna
hat hó mulva	400 »

A két géppel való vontatás ezen szakaszon kivételesen eszközöltetik, hogy a III. szakasz részére meghatározott legnagyobb teher eléressék.

Az esetben, ha két géppel való vontatás történik a II. szakaszon, a legnagyobb teher az I. szakaszon egy évi üzem után 480 tonnára emelkedhetik, feltéve, hogy a vonat kizárólag megrakott kocsikból áll és csakis kivételes sürgős esetekben.

III. szakasz :

Az első hat hó alatt	450 tonna
hat hó mulva	500 tonna

Nincs két gépű vontatás.

A fentebbi bruttoterhekbe nincs beleértve a mozdony és a tender sulya.

Ezen terhek számításánál a járművek és rakományok effectiv sulya vétetik számításba.

A kocsik rakományánál átlagos sulynak vétetik $2\frac{1}{2}$ tonna, postakocsinál egy tonna, málhakocsinál 5 tonna.

Az üres kocsikat a vegyes és tehervonatok szállíthatják.

A fentebbi brutto terhek maximális terhek lévén, a kormány, a forgalom szükségleteihez képest, felhatalmazhatja a társulatot, hogy kisebb rakományu pótvonatokat indítson.

Kelt két példányban Belgrád, 1884. szept. 22.
október 4-én.

A szerb államvasut építő és üzemtársulata részéről :

Amilhan P. s. k.

A közmunka-miniszterium részéről :

Stojanovics s. k.

Helybenhagyta :

Gudovics E. P. s. k.
közmunka-miniszter.

A nis-piroti vonal.

A nis-piroti vonal építéséről szóló 1885. márcz. 17-iki szerződésből idézzük a következő főbb pontokat :

A szerződést a szerb kormány nevében Garasanin miniszterelnök és pénzügyminiszter, a társulat részéről Hahn S. és Rapaport Arnold írták alá.

E szerint a szerb kormány a Nistől Pirotig és a szerb határig terjedő vonal építését és üzemét a szerb államvasutak építő és üzemtársulatnak adja át.

A társulat arra kötelezi magát, hogy a vonalat a tervek helybenhagyásától számítandó két év alatt építi ki.

Az építési ár 223,000 frank aranyban kilométerenkint, és ez az előző szerződésekben megállapított módozatok szerint fizettetik ki. Egyáltalán a belgrád-vránjai vonal építési és üzemfeltételei alkalmaztatnak a nis-piroti vonalra is. Így nevezetesen a nis-piroti vonal üzem-szerződésének tartama 25 évben állapittatik meg, úgy mint a belgrád-vránjai vonalé.

A nis-piroti vonal költségeinek fedezése czéljából 36 millió arany frank névértékű, összesen 60,000 vasuti zálogkötvényt bocsát ki.

A kötvények 500 dinárra szólnak és félévi részletekben január és július 1-én fizetendő 25 frank évi kamatot fizetnek és félévenkénti sorsolás után 50 év alatt teljes névértékben visszafizettetnek. Ezen újabb kötvények ép olyan garantiákban részesülnek, mint az előzőleg kibocsátottak és betábláztatnak másod helyen a belgrád vránjai, első helyen pedig a nis-piroti vonalra.

A 60,000 kötvény felét a társulat veszi át fix áron és a többiekre fenntartja magának az optiót.

Az első 30,000 kötvényt a társulat 357 frankjával veszi át; további 15,000 kötvényt 362 frankjával (1886. január 1-éig terjedő optióval), az utolsó 15,000 kötvényt pedig (1886. április 1-ig terjedő optióval) 365 frankjával.

Ha a társulat a kötvények első felének átvételét követő három hónapon belül gyakorolja az optiót a további 15,000 vagy 30,000 kötvényre, 357 frankjával veheti át.

A kötvények eladásából befolyó összeg (a nyereség egy része a kormányt illeti) csakis a vasut építésére fordítható.

A kötvények és a vasutra vonatkozó egyéb iratok illetékmentesek.

A kiadásokat az egyezmény A) mellékletében következőleg részletezték:

	Ár kilomé- terenkint
Tanulmányok és terv kidolgozása	3.700 frank
Előmunkálatok	1.700 »
Munkaanyag	6.000 »
Alépitmény	79.670 »
Töltés-munkák	48.260 »
Feljáratok	3.200 »
Állomási épületek	8.000 »
Kerítések	500 »
Távirda	700 »
Vágányok	20.000 »
Talpfák	7.300 »
Kavicságy	9.500 »
Sinkapcsolatok	7.900 »
Állomási kitérők	2.820 »
Aczélanyag	1.625 »

Vizellátás	1.375 frank
Munkáslakok	500 »
Általános kiadások	20.250 „
<hr/>	
Összesen kilométerenkint 223,000 frank.	

* * *

A lapova-kragujeváci és velika-plana-szendrői vonal építéséről és üzeméről az 1884. június 16-iki törvény szól.

A két vonal építési költsége 4 millió frankban állapított meg, mely összeg kölcsön útján volt beszerzendő.

Az egyik vonalat voltaképp az államvasuti építőtársulat 1881—82-ben építette ideiglenes vonalnak, hogy rajta a Dunától a Morava völgybe szállithassa az építési anyagot. Az ehhez szükséges telkeket a kormány az 1881-iki egyezmény 24. czikke alapján ingyen adta. A kormány utóbb azt az óhajt nyilvánította, hogy ez az ideiglenes vonala helyi közlekedés céljaira megmaradjon és erre a társulat rá állott.

Kimondatott tehát, hogy a *velika-plana-szendrői* vonal megmarad másodrendű vonalnak, melynek üzeme rationalis takarékossgal esz-közlendő, hogy a kormány a vonal kiegészítésére és az állomásokhoz szükséges telkeket is adja és végleg kisajátítja az igénybevett telkeket. A kormány államosítani óhajtván a vonalat, 1.400,000 dinárt fizet érte és az üzemet a társulatnak átadja 45 évre.

A bruttóbevétel 75 százaléka a társulatot, 25 százaléka a kormányt illeti, de a kormány 240,000 frank nyers bevételt garantiroz.

A tarifák legalább oly magasak és legfeljebb két akkorák lesznek, mint a belgrád-vránjai vonalon és a kormány a társulattal egyetértve állapítja meg azokat az említett határokon belül.

A társulat köteles naponként mindegyik irányban egy vegyes vonatot indítani, mely mind három osztályú utasokat szállít; az áruk mennyiségéhez képest külön tehervonatokat indít. Éjjeli szolgálatra a társulat nincs kötelezve; de rendkívüli esetekben a kormány ezt is követelheti.

A vonal megváltására nézve a fővonalra nézve kikötött feltételek mérvadók.

Az anyagot a társulat lehetőleg Szerbiában szerzi be, de amit külföldről hoz, vámmentes.

A társulat egyuttal arra kötelezte magát, hogy 6 hó alatt befejezi az előmunkálatokat egy szárnyvonalra vonatkozólag, mely Pozsarevácot összeköti Szmederovo várossal és mely a gőztramvay vonal igényeinek megfelelőleg építtetik ki lehetőleg a most fennálló országut mentén.

A *velika-plana-smederevoi* vonal állomásai: Smederevo, Osiponica, Saraorci, Orasia és Velika Plana.

A vonal mentén a társulat távirdavonalat létesít három állomással, ahol állami sürgönyöket is fölvesz.

* * *

A lapovo-kragujeváci vonal építésével a kormány Markovics Marko kragujeváci vállalkozót bízta meg; az 1885. május 11-én kötött szerződés az építés határidejéül 1886. október 1-sejét tűzte ki, 1000 frank birságot kötve ki minden további hétre. A vonal az állam tulajdonát képezi.

Az építéshez szükséges összes telkeket az állam sajátította ki.

Kikötetett, hogy a forgalmi eszközöknek meg kell felelniök a német vasutegylet által normális másodrendű vasutak részére megállapított feltételeknek.

Az építési anyagot, gépeket, eszközöket stb. az állam Belgrádtól Lapovoig ingyen szállította a vállalkozónak.

Az állam a vonal kilométerje után 54.000 frankot fizetett a vállalkozónak.

Emez az építés ideje alatt 100.000 frank cautiót tett le.

A vonal hossza 29 : 615 kilométer.

Végül megemlítjük, hogy a belgrád-vránjai vonal határ állomásainak építését, (mely a kormányra hárult) 1887. ápr. 30-án kötött szerződéssel a társulatra bízta, a miért kincstári jegyzékben 300,000 frankot fizetett.

II.

A török kormány és a török vasutakat kezelő társulat között jelenleg fennálló szerződés.

Alulírottak közt,

a török császári kormány közt, melyet ő Excellenciája, Zihni efendi, pénzügyminiszter képvisel, egyrésztől,

és a ruméliai vasutakat jelenleg kezelő társulat közt másrésztől, melyet Kuhlmann Ottó és Morawitz Károly képviselnek, megállapított a mint következik :

1. c z i k k. A fentnevezett üzemtársulat kötelezi magát, hogy a császári kormánynak folyó számlára 23 millió (23.000,000) franknyi egyszeri előleget ad.

A császári ottomán banknál, a császári kormány rendelkezésére való bocsátás végett, lefizeti a fentmondott huszonhárom millió (23.000,000) franknyi összeget, a jelen szerződés aláírását követő 10 napon belül. Ezen befizetés ugyanakkor történik, mikor a párisi ottomán nagykövet a császári ottomán banknak és a párisi Banque de Paris et des Pays-Bas-nak átadja a levelet, melyet az ottomán közmunka-miniszterium az említett bankokhoz intézni fog, felhatalmazva azokat, hogy a jelen szerződés 6. cikkében említett letétet visszaadják; ugyanakkor az üzemtársulat a nagykövetnek át fogja adni a 6. cikkben jelzett biztosítéki okmányt.

Az üzemtársulat által adott előleg hét százalék (7⁰/₁₀) évi kamatot fog jövedelmezni és évenként 1⁰/₁₀-kal törlesztetik, úgy hogy az évi annuitás egy millió nyolczszáz negyvenezer (1.840,000) frank lesz, úgy hogy az előleg kamatostul és tőkéstül harminczegy (31) év alatt vissza lesz fizetve.

2. cikk. Az üzemben levő vonalak bevételeinek azon részéből, mely a jelen szerződés 4. cikke értelmében a császári kormányt illeti meg, az üzemtársulat visszatartja az imént említett előleg kamat és törlesztési hányadát.

3. cikk. Az üzemben levő vonalak bevételeinek azon része, mely a császári kormányt illeti, és a vonalak összes jövedelme, megfelelő összeg erejéig való biztosítékul, lekötötnék a jelen szerződés 1. cikkében említett előleg kamataira és törlesztésére; úgy hogy ezen előleg feltétlen záloggal bir az üzemben levő említett vonalak bevételeiben, az említett annuitás erejéig, a nélkül, hogy a bevételek azon része, mely a császári kormányt illeti meg, a jelen szerződést megelőző azon tartozásokra volna fordítható, melyeket az üzemtársulat a kormány nyal szemben érvényesíthetne. Természetes, hogy az előleg teljes lefizetése után az annak zálogául lekötött bevételek nem képeznek többé biztosítékot vagy zálogot és a bevételeknek azon része, mely a kormányt illeti, a császári kincstárnak fizettetik ki. Az üzemtársulat saját számlájára és saját garantiája mellett kötvényeket bocsáthat ki, melyek névértéke nem haladhatja meg a jelen szerződésben jelzett előleg tényleges összegét. Az ottomán császári kormány ezen kötvények után nem szedhet semmiféle adót. Az esetben, ha a társulat ezt a kibocsátást eszközölné, a jelen cikk teljes körére kitéendő a czimleteken.

4. cikk. Az üzemtársulat, hogy az általa az egyezmények értelmében kezelt vagy kezelendő vonalak (kivéve a ruscsuk-várnaít) nyers bevételeiből fedezze az üzemköltségeket és az üzleti tőke kamatait, levon eleve:

1. évi hét ezer (7000) frankot kilométerenkint;
2. ötvenöt (55) százalékot az átlagos nyers bevételekből, melyek az említett 7000 frank levonása után maradnak; a többi negyvenöt (45) ⁰/₁₀ a császári kormányt illeti meg.

Az üzlettársulat, bármennyit tesznek is a nyers bevételek, biztosítja a császári kormánynak, hogy a bevételeknek a kormányt illető része átlag legalább ezerötyszáz (1500) frankot fog tenni évenként és kilométerenkint, úgy a már üzletben levő mint az ezentul megnyitandó vonalak után. Ha vis major körülményei folytán a vonalak egy részének üzlete öt nap egymás után meg volna szüntetve, a biztosított minimum kifizetése a császári kormánynak ezen vonalrész után szintén felfüggesztetik és pedig az üzlet megszüntetésének tartamára.

Az esetben, ha az említett körülmények folytán a császári kormányt illető része a bevételeknek kilométerenkint ezerötyszáz (1500) franknál kevesebbre szállna, a társulat mégis köteles lesz az egész

hálózat minden kilométere után a fenbiztosított ezerötszáz (1500) frankot fizetni, de a különbözetért kárpótolhatja magát a császári kormányt megillető fölösbevételekből, a következő évben vagy években.

A társulat a császári kormánynak minden üzletév végén fizeti a biztosított minimumot. Az összegek, melyek a számadások szerint a biztosított minimumon felül illetnék meg a császári kormányt, azonnal a számadások jóváhagyása után ki fognak fizettetni, a 2. és 5. cikkekben kikötött levonások kivételével.

A jelen cikk pontozatai a most üzemben levő vonalakra nézve 1886. január 1-én lépnek életbe, a később megnyitandó vonalakra nézve pedig a forgalomnak való átadás napjától kezdve.

A jelen szerződés pontozatai 1886. január 1-től kezdve az 1872. május 18-ki üzletszerződés pontozatait csak a kormányt megillető bevételhányad tekintetében helyettesítik és nem alkalmaztatnak az 1886. január 1-én megelőzőt időre.

A jelen szerződés értelmezése és végrehajtása tekintetében fölmerülendő vitás kérdések az 1872. május 18-ki feltétlfüzet 35. cikke értelmében intéztetnek el.

5. cikk. A jelen szerződés aláírásának napjától kezdve a katonai szállítások, háboru és béke idején, az 1872. május 18-ki feltétlfüzetben megállapított tarifának nem feleért, hanem harmadáért eszközlötetnek.

A hadsereg és a haditengerészet tisztjei és katonái, hogy a tarifakedvezményt élvezzék, utlevelet tartoznak felmutatni, mely igazolja, hogy szolgálati ügyben utaznak.

A társulat köteles ezen szállításokat hitelben eszközölni és ezért mazbatákat kap a hadügyminiszteriumtól vagy az illetékes hatóságoktól. Ezen szállítási díjak megfizetése a következő módon történik:

A szerződés első cikkében említett előleg kamatjának és törlesztési hányadának levonása után a császári kormányt megillető bevételrész a szállítási díjak teljes megfizetésére fordittatik. Az esetben, ha ezen összegből nem telne ki az év folyamán eszközlöt katonai szállományok viteldija, a császári kincstár kötelezi magát az erre vonatkozó számla bemutatásakor a hiányt fedezni; ellenkező esetben a hiány után a számla benyújtásának napjától kezdve hét (7) százaléknyi késedelmi kamat számittatik, mely a következő évek fölös bevételeiből vonatik le.

6. cikk. A jelen szerződés első cikkéhez képest a császári kormány a levél által, melynek mintázata ide mellékelve van, felhatalmazza a császári ottomán bankot és a Banque de Paris et des Pays-Bas-t, hogy visszaadja a letétet, mely 1873. május 7-én a törökországi (európai) vasutak császári társulata nevében letétetett.

Viszont az üzemtársulat a császári kormány iránt kötelezi magát, hogy tizenegy millió ötszázezer (11.500,000) frank erejéig végrehajtja vagy végrehajtatja a munkákat, melyeket egy négytagu műszaki bizottság (a szerződő felek mindegyike 2—2 tagot nevez ki) szükségese-
seknek fog nyilvánítani arra, hogy a császári társulat által épített

vonalak megfeleljenek az építési feltétlfüzetnek és a császári kormány által jóváhagyott terveknek.

A szavazatok egyforma megoszlása esetén a bizottság tagjai egy magas állásu elfogulatlan illetékes férfit fognak választani, kinek döntő szava kötelező lesz a felekre nézve és a társulat által végre fog hajtatni.

A bizottságnak vis major esetét kivéve, a mai naptól számítandó egy év alatt kell elkészítenie a jelentését.

A kiegészítési munkákat, vis major esetét kivéve, el kell készíteni hat hó alatt, mely idő azon naptól számittatik, melyen a bizottság jelentése közölve lesz az üzemtársulattal.

A kezelő társulat a párisi ottomán nagykövetnek, a császári kormány nevében, — ha a nagykövet a jelen szerződés első cikkében említett bankoknak átadja a levelet, mely a letét visszaadására jogosítja fel őket, — átad a következő bankok egyikétől:

Wiener Bankverein, Bécs,

Anglo-osztrák bank, Bécsben,

Banque de Paris et des Pays-Bas,

(a bankot a társulat választja) egy nyilatkozatot, mely a császári kormánynak garantirozza az üzemtársulat által a jelen szerződésben ellálat kötelezettségek teljesítését.

Ezen biztosíték-nyilatkozat mellékelve van a jelen szerződéshez.

7. c z i k k. Az esetben, ha a kiegészítési munkáknak a fent említett bizottság által eszközölt becslése meghaladja a tizenegy millió ötszázezer (11.500,000) franknyi összeget, az üzletársulat mégis köteles a munkákat teljesíteni, bármekkora legyen is a költségük.

8. c z i k k. A 6. és 7. cikkekben említett kiegészítési munkákat illető kötelezettségektől függetlenül az üzemtársulat arra kötelezi magát, hogy az általa kezelt vonalakat a Conférence à quatre által 1883. május 9-én megállapított műszaki feltételeknek megfelelőleg fogja fenntartani és ezen a czimen a császári kormánytól nem kíván semmiféle fizetést vagy kárpótlást.

9. c z i k k. Miután a szerződő felek közt különböző vitás kérdések forognak fenn, határozottan kijelentetik, hogy a jelen egyezmény nem praejudicál ama követeléseknek, melyek egész terjedelmükben fentartatnak és választott bíróság útján szabályoztatnak, a mi iránt az alkudozások legközelebb felvételnek, azon határozott fentartással, hogy a felek helyzete, a jelen szerződést megelőző időszakra nézve érintetlenül hagyatik.

Kelt két példányban, Konstantinápolyban 1885. decz. 10/22-én.

A keleti vasutakat kezelő társulat részéről:

Kuhlmann Ottó. Morawitz.

(Mintája a levélnek, melyet a közmunka-miniszterium a császári ottomán bankhoz és a Banque de Paris et des Pays-Bas-hoz küld.)

Felhatalmazom önöket az ottomán császári kormány nevében,

hogy kamatostul, tőkéstül, visszaadhassák a letevőknek az összeget, mely a törökországi (európai) vasutak császári társulata nevében 1873. május 7-én az ottomán császári banknál és a Banque de Paris et des Pays Bas-nál letéteményeztetett.

Az említett letevők nyugtája önöknek teljes és végleges fölmentvényül fog szolgálni a császári kormány nyal szemben a fentemlített letét tekintetében.

A három bank egyike által aláírandó biztosítéki irat:

Miniszter ur!

Tudomásul vettük a következő megállapodásokat, melyek egy 1885. december 11/22-én a császári kormány és a ruméliai vasutakat kezelő társulat közt kötött szerződésben benfoglaltatnak:

»Viszont az üzemtársulat a császári kormány iránt kötelezi magát, hogy 11.500,000 frank erejéig végrehajtja vagy végrehajtatja a munkákat, melyeket egy négytagu műszaki bizottság (a szerződő felek mindegyike 2—2 tagot nevez ki) szükségeseeknek fog nyilvánítani arra, hogy a császári társulat által épített vonalak megfeleljenek az építési feltétfüzetnek és a császári kormány által jóváhagyott terveknek.

»A szavazatok egyforma megoszlása esetén a bizottság tagjai egy magas állásu, elfogulatlan, illetékes férfit fognak választani, kinek döntő szava kötelező lesz a felekre nézve és a társulat által végre fog hajtatni.

»A bizottságnak, vis major esetét kivéve, a mai naptól számitandó egy év alatt kell elkészítenie a jelentését.

»A kiegészítési munkákat, vis major esetét kivéve, el kell készíteni hat hó alatt, mely idő azon naptól számittatik, melyen a bizottság jelentése közölve lesz az üzemtársulattal.

»A kezelő társulat a párisi ottomán nagykövetnek a császári kormány nevében — ha a nagykövet a jelen szerződés első cikkében említett bankoknak átadja a levelet, mely a letét visszaadására hatalmazza fel őket — átad a következő bankok egyikétől:

Wiener Bankverein, Bécs,

Anglo-osztrák bank, Bécs,

Banque de Paris et des Pays-Bas

(a bankot a társulat választja) egy nyilatkozatot, mely a császári kormánynak garantirozza az üzemtársulat által a jelen szerződésben elvállalt kötelezettségek teljesítését.«

Kijelentjük ezennel Excellentiádnak, hogy garantirozzuk azon kötelezettség teljesítését, melyet a ruméliai vasutakat jelenleg kezelő társulat a fent reproducált pontozatokban elvállalt.«

A másolat és fordítás hiteleül:

Konstantinápoly, 1886. febr. 15/27-én.

Kévor,

a fordítási osztály és a francia levelezés főnöke.

NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE.

XII. ÉVFOLYAM.

1888.	JULIUS.	VII. FÜZET.
-------	---------	-------------

A kis- és nagybirtok.

Irta :

Dr. Pólya Jakab.

I.

A földbirtok szervezetében két nagy elvi kérdés a döntő s irányadó. Az egyik a tulajdon kérdése, melyben eldöntendő, hogy vajjon közgazdasági és társadalmi szempontokból a földbirtok a magán vagy a közös tulajdon elvén szerveztessék-e? Ha e kérdés a magántulajdon javára oldatott meg, előtérbe lép a második nagy elvi kérdés, hogy az államban mely birtoknemnek : a nagy-, a kis- vagy a középbirtoknak biztosíttassék-e a fölény? Csakis fölényről lehet szó, mert végre a nagybirtoku ország, sines s nem is lehet minden kisbirtok nélkül, s megfordítva, a kisbirtoku országokban is találkozunk nagybirtokkal.

Ez elméleti fejtegetéseinkben csakis a nagy- és kisbirtok mellett és ellen felhozott érvek felsorolására szorítkozunk, mert kifejtve e két szélső birtoknem mellett és ellen szóló indokokat, már is adva vannak a középen fekvő birtoknem mellett érvényesíthető okok, melyeket röviden úgy jellegezzhetünk, hogy benne úgy a fény-, mint az árnyoldalak mérsékelve jelentkeznek.

Mielőtt azonban rátérünk azon indokokra, melyeket a jelzett birtoknemek mellett és ellen felhozni szoktak, meg kell állapítanunk az egyes birtoknemek fogalmát. Csak ennek ismeretével ítélhetjük meg helyesen az egyes birtoknemek mellett és ellen szóló érveket és foglalhatjuk el e nagy elvi kérdés eldöntésében a megfelelő álláspontot.

A statisztika a birtokok osztályozásában és az egyes birtokoknak a megállapított osztályokba való sorozásában a terület mértani terjedelmét veszi alapul. Ugyanis minden birtoknem

jelzésére megállapított bizonyos területi mértéket s erre való tekintettel sorozza az egyes birtokokat a megfelelő osztályba.

Statisztikánk szerint a földbirtok

—	30 holdig	kisbirtok,
30—	200	» középirtok,
200—	1000	» valódi középirtok,
1000—	10000	» nagyirtok,
10000	holdon felül	már latifundium. ¹⁾

Más méreteket alkalmaz a porosz statisztika, mely szerint is

.....	30 morgen	kisbirtok,
30—	300	» középirtok,
300—	600	» nagy középirtok,
600	morgenen felül	nagyirtok. ²⁾

Ismét más területi nagyságokat használ a birtoknemek megállapításánál a szász statisztika.

E szerint

a	3—	10 acker	kisbirtok,
a	10—	100	» középirtok,
a	100	ackeren felül	levő már nagyirtok. ³⁾

Szükségtelen e sorozatot tovább folytatnunk. Már a felhozottakból is világos, hogy a statisztika célja, hogy feltüntesse a létező birtokviszonyokat s visszatükrözze a földbirtok megoszlását az egyes birtoknemek közt. Midőn azonban a statisztika a birtoknemek meghatározását és osztályozását pusztán a terület s nem egyszersmind annak minősége, művelésmódja alapján eszközli, nem állapítja meg a birtoknem fogalmát közgazdasági értelemben s nem is tüntetheti fel a földbirtok megoszlását a közgazdasági igényeknek megfelelőleg, habár kétségtelen, hogy az egyes birtoknemek méreteinek megállapításában figyelembe veszi az ország népesedési és mezőgazdasági viszonyait. Midőn például a porosz statisztika a nagyirtok megjelölésére nagyobb területet számít, semmint a szász, már ebből bátran következtetjük, hogy Szászországban a népség sűrűbb, a mezőgazdaság belterjesebb mint Poroszországban.

¹⁾ Stat. évkönyv 1873.

²⁾ Meitzen stb. des preussischen Staates, 868, I. k. 515 l. 1 morgen = 0.255 hektár.

³⁾ V. ö. Agrár pol. tanulm. 1886. 60. l.

Bizonyítani sem kell, hogy közgazdasági szempontból a birtok vagy gazdaság nagysága nem alapítható a terület terjedelmére. Ezer hold erdő, ezer hold legelő, ezer hold szántó, ezer hold rét, ezer hold szőlő, a területet tekintve, egy és ugyanaz, de semmi esetre sem azonos sem érték, sem jövedelem tekintetében. De erdő és erdő, legelő és legelő, szántó és szántó stb. közt is nagy a különbség. A birtok nagysága e szerint alapítandó az értékre, a jövedelemre vagy hozadékra. Ez a nagyság ismét függ a talaj minőségétől, az éghajlati, a népességi viszonyoktól, a művelési ágtól és művelési módtól. Az érintett viszonyok azonban nemcsak a gazdaság nagyságára közgazdasági értelemben, hanem általában a gazdaságok területi terjedelmére, művelésmódjára, sőt a földbirtok megosztására, a birtokviszonyok fejlődésére és alakulására is határozott befolyást gyakorolnak. Ezt szem előtt tartva, a közgazdaság kívánalmainak csak akkor felelünk meg, ha a birtoknagyságot elvontan határozzuk meg. A birtoknagyság a jövedelemben, melyet ad, a munkában és tőkében, melyet igényel s a birtokos társadalmi állásában talál helyes kifejezésre.

Nagybirtoknak azt tekintjük, mely nagyobb képzettségű egyént a puszta igazgatással teljesen elfoglal, s a mely haszonbérbeadás esetén is — tehát tekintet nélkül a vállalkozásból eredő haszonra — annyi jövedelmet ad, hogy abból magasabb képzettségű, a jobb osztályokhoz tartozó egyén családjával együtt, állásához mértén, minden esetre bizonyos józan határok közt megélhet. — A mely birtok a most jelölt határokat is meghaladja, a mely tehát oly nagy, hogy a magasabb képzettségű egyén már a puszta igazgatásban is segédekre szorul, s a mely már járadéka által is a tulajdonost bő, pazar, fényes háztartásra s költekezésre képesíti, már nem a nagybirtok, hanem a latifundium fogalma alá esik.

Középbirtoknak nevezzük azt, melyen a gazda főként az igazgatási teendőkkel foglalkozik ugyan, mindamellett azonban még elegendő ideje marad arra, hogy maga is részt vegyen a mezei munkában.

Kisbirtoknak azt mondjuk, melyet rendesen a gazda családjával együtt szokott megmunkálni, s a mely csak néha igényel külön munkaerőket. A mely birtok e fogalom alá sem esik, a mely tehát egy embernek sem ad teljes és elegendő foglalkozást,

a melynek jövedelme tehát oly csekély, hogy a tulajdonos a maga és családja fentartathatása miatt kénytelen munkaerejét máshol is értékesíteni, az ily csekély munkát igénylő s csekély jövedelmet adó birtokot *törpe-, napszámos- vagy zsellér-birtok* néven nevezzük.¹⁾

II.

Hazánkban a régebb közgazdasági elmélet túlnyomólag a nagybirtok mellett nyilatkozott. A nagybirtok előnyös voltát vitatja Bujanovits Eduard, midőn mondja²⁾: »A mezei gazdaság üzésével épen úgy van a dolog, mint egyéb gyári foglalkozásokkal; annál olcsóbban állíthatja ki termékeit, minél nagyobb a vállalat.« E nézet tulajdonkép csak viszhangja az ir viszonyok iránt tartott szakértekezleten nyilvánított véleménynek, mely

¹⁾ Miaskovski: Das Erbrecht I. r. 1882. 8 s k. l. Kautz: Nemzetgazdaságtan 1881. II. k. 45. l. Földes: Nemzetg. és pénzügytan 1881. 109 l. Matlekovits: A földbirtok 1865. 32 l. — Rau (Volkswirtschaftslehre 6. kiad. 1855. 458 l.) a gazdaságok fogalma meghatározásában a szövegben előadottaktól eltér. — Rau fogalommeghatározásában a súlyt az alkalmazott munkára fekteti, de ez magában véve nem lehet elhatározó. Mert a munka alapján egy kiterjedt, nagy s bő, a pusztá járadékban fejedelmi jövedelmet adó legelős gazdaság, mely azonban csak kevés embernek ad foglalkozást, esetleg a kisbirtokhoz számíthatnának. — Rau fogalommeghatározását Németországban ugyan nem fogadta el az elmélet, de igen is a gyakorlat annyiban, a mennyiben a kis- és középbirtok azonosíttatik a parasztbirtokkal, míg a nagybirtok fogalma átvitetik a nemesi birtokra. Ez osztályozás, ha meg is felel az ott létező társadalmi viszonyoknak, nem felel meg teljesen a birtokviszonyoknak, a birtok avagy gazdaság azon fogalmának, melyet a szövegben adtunk. — Nagyobb mérvben áll ez a nálunk szokásos birtokosztályozásra, mely az 1848. előtti társadalmi viszonyainkban gyökeredzik. A divatos elnevezés szerint a parasztbirtok kisbirtok, a nemesi birtok középbirtok, a főnemesei jöszágai nagybirtokok, jobban mondva uradalmak. Felesleges arra utalnunk, hogy a nemesi birtokokon, melyek alatt azonban nem értjük az u. n. bocskoros nemesei birtokait, a gazda vagy fia testi munkát általában nem végez, s általában nincs efféle munkával cselédjeinek vagy napszámosainak segítségére. Már e miatt sem felel az meg a középbirtok fogalmának s természetesen annak a társadalmi feladatnak sem, melyet a középbirtoktól a mai kor megkövetel. — A volt nemesi birtokot — értve az u. n. középnemesek jöszágait — egyáltalán nem sorolhatjuk a középbirtokokhoz, hanem azokat szükségkép a nagybirtokokhoz kell számítanunk.

²⁾ Gazdasági pályamunkák. A haszonbérrendszer.

végelemzésben folyománya az egyénileg felfogott »tisztá jövedelem« elméletének, melyre a régibb angol közgazdák kiváló súlyt fektettek.

Ricardo polemizálva Smith-hel, ki a nyers jövedelemnek előnyt ad a tisztá jövedelem felett, mert a mellett több munkaerő nyer foglalkozást, megjegyzi: »Tegyük fel, hogy ez igaz: mely haszon háramolhatik az országra nagyobb mennyiségű termelő munkaerő alkalmazásából, ha tisztá járadékai és nyereségei együttvéve ugyanazok maradnak, akár ugyanaz a munkamennyiség, akár annál csekélyebb alkalmaztatott? Az ország földjének és munkájának termékei három részre oszlanak: egy rész a munkabérre, a másik a nyereségre és ismét egy másik a járadékra esik. Csakis az utolsó két részből történhetnek levonások adóra és takarításra, az első, ha mérsékelt, a szükséges termelési költséget teszi. Az egyesre, ki 20,000 font tőkét bír, mely évente 2,000 fontot jövedelmez, teljesen közömbös, hogy tőkéje száz vagy ezer embert foglalkoztat-e, feltéve, hogy nyeresége nem csökken és 2000 font marad. *A nép valódi érdeke nem azonos-e? Feltéve, hogy valódi tisztá jövedelme: járadék és nyeresége ugyanaz marad, semmi jelentőséggel sem bír, hogy a nép tíz vagy tizenkét milliót számlál-e? Képességének tengeri hajóinak és hadseregének s a különféle nem termelő munkáknak fentartására arányban kell lennie tisztá, nem pedig nyers jövedelmével.*¹⁾

Ricardo tanában a tévedés abban rejlik, hogy a nemzet jövedelmét a tőkés, a földbirtokos szempontjából vagyis egyénileg fogta fel. A nemzet jövedelmének mérlegét ép úgy vonta meg, mint teszi a gazdálkodó egyén, ki kiszámítja a nyers jövedelmet és abból a tisztá jövedelem kitudása végett, leszámítja a termelésre tett kiadásokat. Ilyesféle számításnál a munkabérek termelési kiadást, nem pedig jövedelmet képeznek, vagyis a közgazdaságban terhet alkotnak. De ha a tisztá jövedelmet nem szükkörű, egyéni felfogásból, hanem mint ezt okvetlenül tennünk kell, az egész gazdálkodó nemzet szempontjából vesszük fontolóra, akkor kétségtelenül nem közönyös az, hogy a bizonyos időben ujonnan termelt és fogyasztásra felhasználható, tehát jövedelmet képező

¹⁾ David Ricardo's Grundgesetze der Volkswissenschaft und Besteuerung v. Dr. Baumstark. 1877. 315 s k. 1.

értékek — a fenti példát használva — 10,000 avagy 20,000 fontot képviselnek-e? Más kérdés e jövedelem megoszlása a földbirtokosok, a tőkések és a munkások közt. Szintén más kérdés, hogy e jövedelem hányad része marad meg fölöslegnek és nyer tőkealakot, vagyis teszi az egész nemzet tiszta jövedelmét.

Midőn Bujanovits, az angolok véleménye alapján, a nagybirtok, a nagygazdaság mellett kardoskodik, épen az angoloknak most jelzett szűkkörü felfogásából indul ki, a fősúlyt az egyénileg felfogott »tiszta jövedelem«-re fekteti.

Az angolok — legalább régebben — különben is nagy előszeretettel viseltettek a nagybirtok, a nagyban való gazdálkodás iránt. Nem tulajdoníthatjuk azt mindenben az elméleti tannak a tiszta nyereségről, mint némelyek teszik; hiszen magok az angol elméleti tanok is jó részben az angol életnek folyamányai. Az angolok előszeretete a nagybirtok iránt összefügg nemzeti sajátágaikkal, hazájuk éghajlati és társadalmi viszonyaival, a nagy mérvben folytatott állattenyésztéssel. Előszeretetőik a nagyban való gazdálkodás iránt kimagyarázható abból is, hogy bennök nagy mértékben ki van fejlődve az üzérkedő szellem, a munkamegosztásra és géphasználatra való hajlam. Angliában mintegy megvalósítva láthatjuk Ricardo, jobban mondva a közgazdaság elvont tanai: a járadék, a nyereség, a munkabér személyesítőit: a földesurat vagy járadékélvezőt, a vállalkozót, ki a nyereséget húzza, és végre a munkást, ki a munkabért kapja. S mindegyik ily személyesítő — ha szabad e kifejezést használnunk — meg is marad a szerepkörben, melyet neki a közgazdasági elmélet tulajdonít.¹⁾

Némi büszkeséggel és meglelégedéssel utal Galgóczy¹⁾ arra, hogy »Európának, Olaszhon és Anglia után, egy statusa se mutathat oly nagy birtoku förendet, mint Magyarország, az említett két tartomány mellett országunk dicsőségesen megáll, sőt egyeseknél talán meghaladja is azokat; a mellett a birtokterjedtség tekintetében nálunk a középosztály vetekedik egyéb országok és tartományok legnagyobb birtoku osztályával.« S tagadhatlan, hogy Galgóczy e szavai csak hangot kölcsönöznek a nemzetünk-

¹⁾ Roscher Ansichten der Volkswirtschaft. 1878. I. k. 241 s k. l.

²⁾ Magyarország mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855, 94. l.

ben élő érzelemnek. Nálunk nagy az előszeretet és elfogultság a nagy és kiterjedt birtok, a nagy és kiterjedt gazdálkodás iránt. Keressük fel földbirtokosaink bármely rétegét s mindenütt azt a tapasztalatot tesszük, hogy mindenki kebelét az a vágy hevíti, hogy birtoka terjedelmét még jobban kitágítsa. Főleg az Alföldön tapasztalhatjuk ezt. Arisztokratikus gondolkodásunk mellett erre kétségtelenül befolyást gyakorol a tágas róna, mely a szemnek alig enged nyugpontot, a vágyaknak nem szab határt. Folyománya ez a nagyon is hiányos gazdasági értelemnek s a külterjes gazdálkodásnak. Nálunk, mondhatni, általános a nézet, hogy csak az szerzett, ki tágította földbirtoka terjedelmét. A birtokjavítás, a birtokfelszerelés s a birtok értékének és jövedelmének emelése nálunk alig esik a szerzés fogalma alá.

Ujabb íróink, kik behatoltak a közgazdaság tudományába, nem osztják a nemzet elfogultságát a nagybirtok iránt, s kivált nem barátjai annak az óriás terjedelmű birtoknak s gazdaságnak, mely csak nagymérvű külterjes gazdálkodás mellett tartható fenn. Sürgetik is a belterjes gazdálkodást. Ez pedig okvetlenül eredményezi az egyes gazdaságok területének kisebbedését. Minél belterjesebb a föld művelése, területileg annál kisebbé válik és válhatik is a gazdaság terjedelme. A területileg talán kicsi s a mostanihoz képest talán törpe gazdaság is, a belterjesebb művelés folytán, igen nagy gazdaság lehet s a birtokosnak anyagiilag sokkal jobb s kedvezőbb állást biztosíthat a mostani kiterjedt birtoknál. A belterjes gazdálkodás lehetősége, terjedelme s minősége azonban — s ezt megjegyezni tartozunk — sok tényezőtől függ. A népesség, a tőke, az értelem bősége mellett okvetlenül elhatározó befolyást gyakorolnak a talaj és éghajlati viszonyok. Sürgetni, igen is sürgethetjük a belterjesebb művelést, de annak mértéke, minősége iránt általános, mindenütt és mindenki által követendő szabályt nem alkothatunk.

III.

A nagybirtok javára felhozatik, hogy annak élén magasabb képzettségű, úgy általános, mint gazdasági ismeretekkel bíró egyén áll. Az, a tudományt párosítva a gyakorlattal, a birtokot sokkal jobban műveli s célszerűbben is rendezi be. Képzettségénél, magasabb állásánál fogva, minden bárhol történt nevezete-

sebb felfedezést, jelesebb találmányt, vonatkozzék az a föld javítására vagy a jobb és megfelelőbb gépek használatára, ha azt megismeri, jószágán azonnal alkalmazhatja is. De épp e képzettség, valamint a rendelkezésére álló anyagi eszközök neki alkalmas és módot nyújtanak, hogy önmaga is tegyen kísérleteket a nyert eredményeket felhasználja a gazdaságvitel, a művelésmód javítására. Magasabb értelmisége, nagyobb világismerete, az üzleti életben való jártassága őt arra képesítik, hogy a gazdaságvitelt a viszonyokhoz alkalmazza; oly czikkek termelésére fog tehát szoritkozni, vagy legalább főként oly czikkeket fog termelni, melyek eladására bizton számíthat. Nagyobb jövedelme, gazdasági függetlensége őt arra is képesítik, hogy termékeit, ha indokoltnak találja, ne dobja mindjárt piacra, hanem azokat akkor értékesítse, mikor a legjobb kelendőségnek örvendenek. Magasabb képzettsége folytán a gazdaságában szükséges anyagok és szerek közt kiválaszthatja a legjobbakat, a legczélyszerűbbeket. A nagybirtokos személyében összpontosítva látjuk mindazokat a fényes tulajdonokat, melyeket a nagyiparosban és nagykereskedőben keresünk s többnyire meg is találunk. A nagybirtokos személyében egyesül a magas vállalkozási szellem a viszonyok éles be- és átlásával s a magasabb általános és gazdasági képzettséggel. Szóval egy magasabb eszményképpel, egy hódolatot követelő hatalmas egyéniséggel állunk szemben. — Ezzel szemben a kisbirtokos olyannak ecseteltetik, ki megrögzött előítéleteknek rabja, ki nem gondol gazdasága javítására, okszerűbb berendezésére, hanem makacsul ragaszkodik a régihez, a megszokotthoz. A kisbirtokos az elméletben épp oly törpe, a mily kiváló és fenkölt szellemű a nagybirtokos. Az elméletben tehát két teljesen ellentétes személylyel találkozunk. E személyek képviselőit kétségtelenül az életben is megtalálhatjuk, de nem szükségképen, mintha másképp nem is lehetne. ¹⁾

Ha megvizsgáljuk a nagybirtokos személyéhez kötött előnyöket, azok feltételezik, hogy az illető meg is feleljen az ecsetelt

¹⁾ V. ö. Kautz. Nemzetgazdaságtan II. k. 1881. Földes. Nemzetg. és pénzügytan 1881. Matlekovits. A földbirtok 1865. Miaskovski. Das Erbrecht I. k. Bernhardi. Versuch einer Kritik der Gründe, die für grosses und kleines Eigenthum angeführt werden. Pétervár, 1849. II. kiad. Passy. Des systemes de culture 1853. II. fejr.

eszménynek s valóban magasabb képzettségű, genialis gazda és vállalkozó legyen, ki a gazdálkodást léletszükségnek, életfeladatnak tekinti, és a ki magát a választott pályára úgy elméletileg, mint gyakorlatilag teljesen kiképezte. Ha azonban a birtokos nem felel meg az eszménynek, vagy épp ellenkezőleg attól nagyon is távol esik, ha az teljesen törpe egyéniség, ki birtokában csak dúslakodni akar, ki esetleg nem csak birtoka jövedelmét, hanem még állagát is elfecsérli, arra terhet teherre rak, vagy azt a pilanatnyi jövedelem kedvéért kiszívja, kizsarolja, pusztítja, még akkor is állanak-e a birtokos személyéhez csatolt nagy előnyök? Nem! Ellenkezőleg, az előny csapássá vált. A termő erejében megrongált földbirtok nem felel meg feladatának az élelemadásában. S minél nagyobb a birtok, mely henye, rossz, vagy épp romboló gazdálkodással elvonatik rendeltetésétől, annál nagyobb a gazdasági kár.

Egyébként tény az, hogy a nagybirtokos személyéhez csatolt előnyök csak ott igazak és csak ott állhatnak meg, a hol a nagybirtokosok maguk igazgatják és vezénylik gazdaságukat és fiaikat gazdáknak, a szó igazi értelmében, nem pedig uraknak nevelik. Viszont a kisbirtokosok terhére rótt hátrányok csak ott igazak, hol nincs gondoskodva a nép általános és szakneveléséről. Ily országban, a kellő nevelés hiányánál fogva, a kisbirtokos osztály csakugyan rabja az előítéleteknek, a megrögzött szokásoknak s nem érez magában semmi haladási vágyat, hanem görcsösen ragaszkodik és tapad a régihez.

Megfelelnek-e a mi nagybirtokosaink az ecsetelt eszménynek? »Az a kár« — mond Benczur — ¹⁾ »hogy hasznát nem vehetjük, mert nálunk legalább a nagyobb birtokosok nem igen bajlódnak a gazdálkodással, hanem fogadott emberekre bizzák azt, miben aztán van köszönet néha, de rendszerint nem nagy.« A nagybirtokokon, sőt még a nagy haszonbérbirtokokon is a tisztí kezelés járja. Az értelmes tisztí kezelése okvetlenül előnyösebb és hasznosabb az értelmetlen birtokos kezelésénél; feltéve, hogy neki szabad kezét engednek s rendelkezésére bocsátják mindazokat az anyagi eszközöket, melyek a gazdaság javítására és

¹⁾ A magyar hitbizományok átalakításáról. Koszoruzott pályamunka. 1847. 118 l.

előmozdítására szükségesek. De tény az, hogy a tiszt soha sem helyettesítheti teljesen a gazdát s egyáltalában nem felel meg azon társadalmi hivatásnak, melyet az öngazdálkodó nagybirtokos teljesít és melyet a mai korban betölteni is köteles. A nagybirtokosnak egyik kiváló s fő hivatása az, hogy példája által szorgalomra, jobb gazdálkodásra s gazdaságvitelre buzdítsa a szomszéd középfő és kisbirtokosokat. Bizonyításra sem szorul, hogy azt a munkás szellemet, azt a munkavágyat és tetterőt, melyet a munkás tulajdonos példája által felébreszthet, soha sem fogja életre hívhatni a tiszt, a fizetett ember.

Ha nagybirtokosaink nem teljesítik azt a társadalmi és gazdasági hivatást a munkásság és munkavágy terjesztésében, talán megfelelnek ama másik, szintén fontos feladatnak, hogy példát szolgáltatassanak a gazdaságvitelben, a jobb és czélszerűbb földművelésben? »Abban lehetne keresni a nagy uradalmak jelentőségét Magyarországra nézve« — mond Ditz Henrik ¹⁾ — »hogy az okszerű mezőgazdaság tanítójaiként hivatvák a népre hatni. De ez állomást sokkal jobban töltenék be, ha kiterjedésök csekélyebb volna, mert a fenforgó tetemes különbség mellett nem meri a paraszt gazdaságát a nagybirtokoséval párhúzámba állítani. *Az ügyek mai állása szerint úgy rémlik a paraszt előtt, mintha terjedelmesebb jószág okszerűséggel járna, mintha mitsem lehetne abból az ő jószágán foganatosítani, mi nagyobb jószágban oly világosan mutatja áldásos következményeit.*“ A nagybirtok hazánkban, ezek szerint, az okszerűbb gazdálkodás helyett a balfogalmaknak, az álnézeteknek nyújt tápot. S valóban nagyrészen ennek róhatjuk terhére az alföldi parasztjaink közt uralkodó álnézetet a vagyongyarapításról, mely őket arra bírja, arra ösztönzi, hogy folytonosan tágítsák birtokukat, s kellő felszerelés nélkül hagyják úgy régi, mint új birtokukat s folytassák mind a kettőn a régi megszokott külterjes és felületes gazdálkodást. Ez álnézetnek, e fogalomzavarnak róhatjuk azután jó részben terhére az annyira egyenlőtlen terméseket és jövedelmeket. — De meg kell jegyeznünk azt, hogy az, mit nálunk elkereszteltek nagybirtoknak, nem is esik e fogalom alá. A nálunk u. n. nagybirtok bátran odasorolható a latifundiumokhoz. S nálunk ép az a baj, hogy alig van igazi nagybirtokunk.

¹⁾ A magyar mezőgazdaság. Ford. Halász Gábor. Pest, 1865. 90 l.

Némely évrre a nagybirtok mellett később még vissza fogunk térni; itt és e helyütt csak néhány észrevételt akarunk tenni a nagybirtokos spekulatív szellemére. Első sorban is meg kell jegyeznünk, hogy a földbirtok természeténél fogva nem engedi teljes kifejlődésre jutni a gyáros, a kereskedő spekulatív szellemét. Ha igen, akkor alig szólhatunk többé mezőgazdasági birtokról, hanem inkább iparos birtokról, iparos telepről. A mezőgazdasági termelést, miután az a talaj, az éghajlati viszonyok befolyása alatt áll, de meg azért is, mivel a termelésben magában bizonyos rendet kell tartani s mindezek korlátot szabnak a szabad mozgásnak, nem lehet oly hirtelen megváltoztatni, oly könnyen átalakítani, mint az iparos termelést vagy a kereskedelmi irányt. A gazdasági termelés megváltoztatása, átalakítása a mellett, hogy nagy tökeszükséglettel jár, éveket vesz igénybe. ¹⁾

Különben a gazda üzérkedő szelleme úgy önmagának, mint a társadalomnak is árthat. Ha szűktermésű években a nagybirtokosok a jobb árak kedvéért késlekednek gabonájuk eladásával, vagy azt esetleg külföldre szállítják, hol még nagyobb árakat kaphatnak, az üzérkedő szellem használhat a tulajdonosoknak, de annak árát a kenyérre szorult munkás-népesség esetleg életével fizeti meg. A mai közlekedési eszközök csaknem teljesen kizárják az üzérkedés visszaéléseit. Bátran mondhatjuk ugyanis, hogy azok, ha nem is évszázadokra, mint némelyek mondják, hanem kétségtelenül évtizedekre kizárják azt, hogy a népet éhségek tizedeljék és pusztítsák. Korunkban alig tarthatunk a nagybirtokosok vészes üzérkedésétől; de igen is megtörténhetik, hogy az üzérkedés, a terményeladással való késlekedés magoknak a birtokosoknak okozhat nagy károkat. De a spekulatív szellem kifejezésre juthat u. n. gabona-törvényekben, a gabonabehozatal eltiltásában, vagy annak súlyos vámok által való megnehezítésében. Ezek árát a fogyasztó közönség fizeti meg.

2. A nagybirtok mellett érvényesített tárgyi okok közt első sorban említetnek a munka megtakarítás, a munkamegosztás és egyesítés, a géphasználat érvei. ²⁾

¹⁾ Wagner Adolf Lehrb. der pol. Oekonomie. Grundlegung II. kiad. 1. r. 675 l. Miaskovski. Die Gebundenheit des Grund u. Bodens. Hildebrand és Konrad Jahrbücher. 1873.

²⁾ L. még Rau. Grundsätze der Volkswirtschaftslehre. 6. kiad. 1855. I. k.

A munkamegtakarításra vonatkozólag említették Young Arthur számítása, mely szerint a kisbirtokon, mely csak egy igát igényel, s a mely csak a bérlőnek és egy béresnek ad foglalkozást, egy ember csak 15 acreot művelhet; egy lóval pedig csak 10 acreot lehet megmunkálni. A nagyobb birtokon, melyen három igát és három bérest tartanak, minden munkás $18\frac{1}{2}$ acreot munkálhat meg és $14\frac{1}{2}$ acre megmunkálására egy ló is elegendő. Ezt figyelembe véve, egy 10,000 acrenyi terület, az első nemű gazdaságokra elosztva, 666 munkást és 1000 lovat igényel, ellenben az utóbbi nemű gazdaságokra elosztva, csak 545 munkást és 681 lovat követel. Megtakarítható tehát 121 ember és 319 ló munkája, illetőleg a lovak tőke értéke, a mi iparos vállalatoknál vagy a hozadékot nagyobbító javításokra használható. ¹⁾

A munkamegtakarítás érvére csak azt jegyezzük meg, hogy minden kétségen felül áll az, hogy gazdaságilag annál előnyösebb, minél kevesebb munkával és költséggel jár valamely termény előállítása, mert valószínűleg, annál kisebb is lesz forgalmi értéke és annál inkább szolgálhat általános fogyasztási czikkül. Tagadhatlan az is, hogy a megtakarítás érve, az egyénileg felfogott tiszta jövedelem szempontjából, egyáltalán nem eshetik kifogás alá. De mindamellett a ridegen felállított munkamegtakarítás úgy közgazdasági, mint társadalmi szempontból sok kifogás és megszorítás alá esik. Nem akarjuk magát a számítás helyességét bővebben feszegetni. Annak helyessége és általános érvénye feltételezi az egyenlő talajviszonyokat, az egyenlő műveléságakat és művelésmódokat. A tapasztalat épp ezt az egyenlőséget nem igazolja. De még egyenlő talajviszonyok és műveléságak mellett is fel lehet tételezni, hogy a kisebb birtokos több gondot fordít birtokának művelésére, a birtokba több munkamennyiséget és munkaerőt fordít.

De a munkamegtakarítás a végletekbe mehet s oda vezethet, hogy annak hatása alatt a földbirtok rendeltetésének vagy általában nem, vagy csak egyoldalulag fog megfelelni. A szántóföldek átalakíttatnak rétekké, legelőkké, vagy esetleg vadassokká; a több munkaerőt igénylő termények, mint a cukor-

¹⁾ Bernhardi id. m. 35 l.

répa, len, kender, főzelékek stb. nem termeltetnek. Továbbá az egyéni szempontból helyes munkamegtakarítás nem épp előnyös közgazdaságilag is. Ha a mezőgazdaságban mellőzött munkaerő nem talál alkalmazást az iparban, az a közgazdaságra nézve elveszett. Nem csak hogy nem gyarapítja a nemzet jövedelmét, hanem csökkentőleg hat a tőkegyűjtésre. A mellőzött munkaerő, daczára, hogy hozzá nem járult a termeléshez, a nemzet jövedelmének előállításához, abban mint fogyasztó mégis kikéri a maga részét. Míg tehát más birtokviszonyok s ezek létesítette gazdálkodás mellett az illető munkaerő a fogyasztására szükséges jövedelemrészt munkaerejének alkalmazása által vette volna igénybe, tehát a termelés is gyarapodott volna, addig azt most a kisebb termelésből könyöradományok vagy szegényadók alakjában kapja meg. A munkamegtakarítás így válhatik közgazdaságilag hátrányossá. Szükségtelen említenünk azokat a társadalmi hátrányokat és veszélyeket, melyek abból erednek, ha képes munkaerők kizáratnak a termelésből és pusztán a fogyasztásra szoríttatnak.

A munkamegosztásra és egyesítésre, a géphasználatra alapított érvek az iparos termelésből meríttetnek. A munkaerők jobb kihasználása, termelőbbé tétele s ezzel kapcsolatos gazdaságosabb vagy olcsóbb termelés tényleg áll is az oly gazdaságokban, melyek egyszersmind iparvállalatok. Az ily gazdaságokban lehetséges a nagyobb munkásszemélyzet tartása s munkaerejének teljes kihasználása, a mennyiben az iparüzemek télen is adnak foglalkozást, tehát oly időben, midőn a mezei munka szünetel. Efféle iparos telepen lehetséges a gép, például a cséplőgép jobb s teljesebb kihasználása, a mennyiben a gőzmozdony a mezei munka által nem igényelt időben a gyárban tesz szolgálatot.

De nem azonosak a viszonyok a csak mezőgazdaságilag használt birtokokon. A munkamegosztást és munkaegyesítést csak megszorítással lehet foganatosítani, mert a mezőgazdaságban bizonyos eszközlések csak meghatározott időben teljesíthetők és teljesítendőek is. A munkateljesítés e kötöttsége nem engedi teljes érvényre jutni azt a nagy előnyt, melylyel a munkamegosztásban és egyesítésben a nagyiparos a kisiparos felett bír. E mellett a figyelmet ki nem kerülheti, hogy a nagybirtok idegen, többnyire bérlett munkaerőket alkalmaz. A cselédek, a nap-

számosok bizonynyal nem dolgoznak annyi odaadással, szeretettel, lelkiismerettel, mint a kisbirtokos, ki sajátját műveli s ki a munka teljes hasznát önmaga élvezi. A nagybirtokokon a munkásokat folytonos felügyelet alatt kell tartani, s az ellenőrzési költségek sokat levonnak a tiszta nyereségből.

Ez elméleti igazságot támogatja például a volt halberstadti fejedelemségben tett az a tapasztalat, hogy a legjobban birják magokat azok a földmívesek, kik 50 Morgenig birnak s idegen munkaerőre nem szorulnak; a legrosszabb azoknak a gazdáknak a helyzete, kiknek birtoka 50—100 Morgen, és a kik már kénytelenek idegen munkaerőket alkalmazni, de a melyeket nem képesek teljesen kihasználni. ¹⁾ Hazai tapasztalat is bizonyítja ez elmélet tanait. »A mi alacsony terméseink mellett és *kizárólag búzatermelő gazdálkodási módorunknál fogva*, midőn az év nagy részében nincs szükségünk munkásra, a béres, vagyis az esztendő cseléd munkáját drágának tartjuk stb.«, mondja a mezőgazdasági bajok iránt 1880-ban tartott tanácskozmányban a szakvélemény. ²⁾

A munkának időhöz kötöttsége okozza azt is, hogy a gép a gazdának nem biztosítja azt az előnyt, azt a munkamegtakarítást, melyet az az iparosnak nyújt. Az iparos a gépet folytonosan használhatja, a gazda azonban csak időközönként, midőn épp azt a munkát lehet végezni, melyre a gép alkalmas. A gazdaságban a gép sok esetben csak az állati munkaerőt szorítja ki. A gőzekéről például tény az, hogy rendkívüli drágasága mellett azt eszközli, hogy az állatot nem használják a szántásnál, de azért az állattartást nem teszi nélkülözhetővé. E gép mellett még mindig szükséges az állattartás némely mezei munka végzésére, de főként trágyanyerés miatt, megdrágítja tehát az állattenyésztést. A megtakarítás számításában az összes tényezőket kell tekintetbe venni. Így számításon kívül nem lehet hagyni a tőkéket, melyeket a gépek beszerzése igényelt, e tőkék kamatait, a gépek javítására évente fordítandó költségeket. A mérleg másik oldalán természetesen szerepel a jobb munka és a nagyobb hozadék, pél-

¹⁾ Bäuerliche Zustände in Deutschland. II. k. 138 l.

²⁾ Orsz. m. gazd. egyesület által tartott enquete-tárgyalások. I. f. 128 l.

dául a különbözet nyomtatás és gözcséplés közt, az állati és a gőzeke-szántás közt.

Különben a géphasználat nem kiváltsága a nagybirtoknak. »A kis gazdaság ellen azt a hathatós kifogást teszik«, — mond Laveleye ¹⁾ — »hogy az nem engedi meg a géphasználatot, s az, mint mondják, kényszerítve van a legkezdetlegesebb földművelési eszközök használatára, s e tekintetben a művelés alacsony fokáról fel nem emelkedhetik. Ezt mint ellenvetést, de még vitát sem tűrő tételnek állítják fel; legalább Angliában, úgy hiszem, ez a nézet.«

»Ennek megczáfolására hivatkozom arra, hogy a flandriai-aknak köszönhetjük a legjobb ásókat, boronákat, taligákat és ekéket — hosszú időközön át brabant ekék szállítottak Flandriából Angliába. Erre ugyan azt lehetne válaszolni, hogy azok kezdetleges és nem drága eszközök. Erre megint azt felelem: Méltóztassanak megnézni azokat az eredményeket, melyeket azok Flandriában napjainkban létesítettek.«

»Angliában az általánosan használt gépek közt a legdrágább a cséplőgép. E gépet megtalálhatjuk Flandria minden vidékén. Közösén megveszi azt néhány gazda és sorban használja; vagy megveszi azt valami falusi ember, sokszor a molnár, ki sorban eljár a bérlőkhöz és végzi azoknál a cséplést napszám mellett, vagy részre. Ugyanekképp bánnak el majd a gőzekével, a mint annak használata előnyösnek bizonyul.«

»A komlónak jó állapotban való eltarthatása végett annak préselésére igen drága gépek szükségesek. Poperinghen, a komló-termő vidék központján, a hatóság maga vette meg a gépeket s a farmerek a préselésért szabott díjakat fizetnek, a mely eljárás hasznos a farmereknek, de jövedelmet hoz a városnak is.«

Hazánkban a gőzcséplőgépek iránt hason eljárást tapasztalhatunk. Nálunk is megtalálhatjuk a közös vásárlást, a napszám-ban, többnyire azonban részért dolgozó gépeket; sőt láthatjuk azt is, hogy az ily gép tulajdonosa a falusi molnár, a kis gőz-malom birtokosa. Mindez kétségtelenné teszi, hogy a géphasználattól a közép- és kisbirtokosok sincsenek elzárva. Minden-

¹⁾ Cobden Club : Systems of land tenure in various countries. London, 1881. 455 l.

esetre tény az, hogy a géphasználat a közép- és kisbirtokosoknak többbe kerül. Annyiban, a mennyiben a gép az ide-oda való huroczolás, járás által többet és gyorsabban romlik, de több időt is tölt veszteg. Áll ez különösen ott, hol a falusiak nem tartanak közös szérűskertet.

3. A nagybirtokok előnyére felhozzák, hogy azokon lehetséges a gazdasági ipar üzése: a serfőzés, szeszgyártás, cukor-, keményítő- és olajgyártás. A nagybirtokok képesek a nemesebb fajú állatok tartására s e mellett a tejgazdaság üzésére. Képesek mindezekre a tulajdonos szakértelme folytán s meg azért is, mert a tulajdonos az egyes ágakra a megfelelő szakképzettséggel bíró egyéneket alkalmazhatja. A mellett a nagybirtok tulajdonosának hitelképessége is nagyobb. A birtoka által nyújthatott fedezet folytán könnyen szerezhet hosszú, járadékszerű törlesztés alá eső kölcsönt, mely őt felmenti a hitelviszonyok hullámzásaitól. Épp e hitelképesség, kapcsolatban azzal, hogy a nagybirtok rendesen egy tagot is képez, a nagybirtokost képessé teszi talajjavítások, lecsapolások, alagsövezések, öntözések stb. foganatosítására, s mindezek által tetemesen emelheti a birtoknak úgy hozadékát, mint jövedelmét. — Midőn megemlékeztünk a nagybirtokos személyes tulajdonaival kapcsolatos előnyökről, már említettük a nagyban és ennek folytán olcsóbban való vásárlást, a termelt cikkek eltarthatását addig, míg azoknak nagyobb és jobb kelendőségük lesz. Kiegészíthetjük az ebben vitatott előnyt még azzal az érveléssel is, hogy az a nagyobb és tömegesebb termelés folytán tömegesebben is rendelkezik eladásra kész cikkek felett. A kereskedők, a gyárosok, péld. malmok szívesebben vásárolnak a nagybirtokostól és annak nagyobb árt is adnak, mivel szükségletüket tömegesen fedezhetik s egy minőségű árut kapnak, s nem kell az árukat apró, különböző minőségű részletekben összevásárolniok, mely vásárlásnál nem kerülhetik ki a közbenjárókat, kiket szintén díjazni kell. Mellőztetik tehát némileg a felesleges közbenjáró a termelő és fogyasztó közt.

Mi a gazdasági ipart és a tejgazdaságot illeti, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a szövethozaték történetéből meríthető tapasztalatokat. Az egykori halberstadti fejedelemség gazdasági vázlatában a következő tudósítást olvashatjuk: ¹⁾ »Az 1870 óta

¹⁾ Bauerl. Zustände. I. k. 149. l.

alapított 9 cukorgyár közt csak egyetlen egy nem indult meg mint részvénygyár, de 7 év múlva ez is azzá alakított; a többieket mind magok a földbirtokosok, részben mint p. o. a hornburgit, münslebenit, alderstedtit stb. csak is parasztbirtokosok létesítették azon határozat mellett, hogy minden részvény után 3, 4, 5, 8, 10, 14 vagy 15 morgen cukorrépával lesz ültetendő. Van ezek közt két oly gyár is, az alderstedti és az oscherslebeni, mindkettő 1880-ban kezdte meg működését, mely részvényenként csak 3 illetve 5 morgen répát kíván, s a mely két gyár oly gyárak területén keletkezett, melyek a répát a kisbirtokosoktól haszonbérbe vett földeken termelték. E két gyár alapításának tehát az a jelentősége is van, hogy a birtokosok magok is belátták a haszonbérbeadások káros voltát s most viszszerternek az egészségesebb viszonyra: az öngazdálkodásra. Ez például szolgálhat arra, hogy a kisbirtokosok sincsenek elűtve a gyáralapítástól. Természetes, hogy e célra szövetkezniök kell. Valamint igaz az is, hogy a szövetkezésre való fogékonyság magában véve nagyobb értelmi képzettséget, de még erkölcsi műveltséget is feltételez.

Svájcban a tejgazdaságot a kis apró birtokosok szövetkezetei üzik. De a szövetkezetek más irányokban is biztosíthatják a kisbirtokosoknak a nagybirtokosoknak tulajdonított előnyöket. A fogyasztási szövetkezetek megadják a módot és az alkalmat a nagyban és a tömegesen való vásárlásra, vagyis a cikkeknek olcsón és jó minőségben való beszerzésére. — A raktárszövetkezetek a kis birtokosoknak lehetővé teszik terményeik tömeges elárusítását, a nagyobb kelendőség, a jobb árak bevarását.

Mi a talajjavításokat illeti, a feltevés az, hogy a nagybirtok tagosítva van, ellenben a kisbirtok nincs. De e feltevésnek nem kell szükségkép a való életben is úgy lennie. Nem szükségkép képez a nagy birtok egy tagot, kerek egészet, s nem szükségkép történik az, hogy a kisbirtok részei szanaszét szóróvák, keveredettek. A kis birtokok ép úgy lehetnek tagbirtokok, mint a nagybirtokok részei széttagoltak, keveredettek. Habár kétségtelen az, hogy a nagybirtokosok különösen némely talajjavítások foganatosításában egészen függetlenül és önállóan járhatnak

el, másokban már befolyásuknál fogva könnyebben érhetnek célzt, másrészt az is igaz, hogy a kisbirtokosok nincsenek elzárva attól, hogy közös akarattal, kölcsönös támogatással végezzék vagy végeztessék el a szükséges és indokolt talajjavításokat és szerezzék be az azokra szükséges tőkéket. Nehézséggel csak a kezdeményezés jár. Akadályul csak az értelmetlenség szolgálhat, hol azonban megvan a kellő értelem, ott a talajjavítások fogantatosítására meg is van a hajlam, létesül is a szükséges, a közös célra való összműködés.

A nagybirtokosnak a hitelügyben tulajdonított előnye szintén bizonyos korlátozások alá esik. Eltekinthetünk attól, hogy az ugynevezett »személyes,« helyesebben »üzleti« vagy más néven »mezőgazdasági« avagy »termelési« hitel dolgában a nagybirtokos, a mezőgazdasági üzem természeténél fogva, nem versenyezhet az iparossal, a kereskedővel és annak nem állnak oly bőven és oly jutányosan rendelkezésére a hitelforrások, mint ezeknek. Vizsgálatainkban, a dolog természeténél fogva, azon különbségekre kell szorítkoznunk, melyek a hitelügyre vonatkozólag a kis- és nagybirtokosok közt léteznek. Ebben a vizsgálatban némileg fel kell tételeznünk azt, hogy a birtokos osztály rendelkezésére álló kölcsön-tőkék meg is felelnek a mezőgazdaság szabta feltételeknek és igényeknek s a birtokos osztály különös körülményeinek.

A nagybirtokos ama kétségtelenül nagy előnnyel bír, hogy hitelszükségletét lassu, járadékszerű törlesztés alá eső kölcsönökkel fedezheti. Ily hitel birtokában magát teljesen függetlenítheti a hitelviszonyokban beállható rázkódásoktól. A hitelválságok, a tőke áremelkedései őt teljesen nyugton és bizton hagyják, nem zavarják gazdasági terveit, s nem teszik ki őt azon veszélyeknek és áldozatoknak, melyeknek a tőke illetve a hitel felmondhatósága esetén kitéve volna. Bizonyos az is, hogy a kisbirtokos az ilyenmő hitel igénybevételében nem versenyezhet a nagybirtokossal. Ha megszerezheti is azt, ez neki nagy árkülönbözet mellett sikerül. A kisbirtokos ebbeli hitelét nagy mérvben megdrágítják a mellékköltségek. De az is bizonyos, hogyha a kisbirtokosok egyesülnek s a sok kis apró kölcsön helyett együttesen vesznek fel nagyobb kölcsönt, talán teljesen

hason ár mellett biztosíthatják magoknak a törlesztés előnyeit, a hitel állandóságát. ¹⁾

Az üzleti hitelt érdeklőleg bizonyos az, hogy a nagybirtokosnak inkább áll módjában azt magának megszerezni és biztosítani, mintsem a kisbirtokosnak s hogy azt sokkal olcsóbban is kaphatja meg. De egyelőre a mezőgazdasági üzemnek megfelelő hitel a nagybirtokosnak sem áll oly bőven rendelkezésére. Az e nemű hitelt a legolcsóbban szolgáltató bankok csak is három havi kölcsönöket adnak, holott például csak a hizlálásra megkívántató hitelnek is hat havinak kellene lennie. E téren azonban ismét látjuk és tapasztaljuk, hogy a kisbirtokos-, sőt az apróbirtokosnak is nagy szolgáltatokat tehet a szövetkezés. A Németországban napról napra mind nagyobb mérvben elterjedő Raiffeisen-féle kölcsönpénztárak a kis birtokosnak lehetővé teszik, hogy nemcsak üzemi költségekre, hanem gazdasági felszerelvényekre és javításokra is, sőt földbirtok vételére is megkapják a megfelelő, sőt valóban olcsó hitelt.

A kisbirtokos, mint láttuk, az itt tárgyalt dolgokban csak addig szenved hátrányt a nagybirtokossal szemben, míg egyedül és elszigetelten áll. De amint kilép az elszigeteltségből, a mint szövetségre lép társaival s azokkal együtt működik, vitássá és kétségessé teheti a nagy birtokosnak tulajdonított előnyöket, mert mind azokat magának is biztosíthatja.

4. A nagybirtokok további előnyére érvényesítik, hogy azokon csak kevés fogyasztatik s így sok felesleg marad a többi népesség táplálására. Előmozdítják tehát a bő népességet, az ipar fejlődését, az utóbbit már azért is, mert az ipar készítményei vevőkre találnak a jobbmódu gazdáknak.

Ez az egész okoskodás abból a feltevésből indul ki, hogy a kisbirtokos önmaga fogyasztja el terményeit. Ha a kisbirtokok

¹⁾ Ezzel koránt sem akartuk bizonyítani avagy csak mondani is, hogy a kisbirtokosnak afféle, a nagybirtokosnak annyira előnyös hosszú törlesztésű, u. m. jelzáloglevél-hitelre volna szüksége, vagy hogy neki csakis az efféle hitel használata előnyös és czélszerű. Csak utalni kívántunk arra, hogy a kisbirtokosnak sem ép lehetetlen az efféle hitel megszerzése. Sőt ellenkezőleg, nézetünk e tárgyban az, hogy a kisbirtokos érdekeinek is kedvez a felmondhatlanság, de neki a túl hosszú törlesztéses adósság sem nem szükséges, sem nem czélszerű. Míg a nagybirtokos teljesen, a közép-

azonosíttatnak a törpe birtokokkal, vagy Ran elnevezését használva, napszámos-birtokokkal (Taglöhnerstellen), ez a felfogás, de csak részben elfogadható. A napszámos-birtoknak igen is az a feladata, hogy ellássa a munkást és családját a legszükségesebb élelmi cikkekkel. Az ily birtok nem igen juttat fölösleget a piacra. — De a kisbirtok, mint azt mi értelmeztük, nem esik össze a napszámos-birtokkal. A kisbirtoknak a tulajdonos és családja összes szükségleteit kell fedeznie. E szükségletek pedig nem szorítkoznak pusztán az élelmi cikkekre; hanem magokban foglalják a ruházkodást, fűtést, világítást, nevelést, adót. E szerint világos és bizonyos az, hogy a kisbirtokokon okvetlenül kell felesleget termelni, melyből fedeztethessenek az élelmi cikkeken kívül még meglevő egyéb szükségletek.

A kérdés, helyesen formulázva, nem az, hogy a kisbirtokok termelnek-e felesleget, ezt már a dolog természeténél fogva kell tenniök; hanem az, hogy a kis- vagy a nagybirtok szolgáltat-e több felesleget élelmi-cikkekben. Ezt a kérdést a tapasztalat a kisbirtok javára döntötte el. Igen érdekes ez irányban az, mit Ditz már idézett munkájában felhoz. »Vásárhely (H.-M.-Vásárhely) 11 □ mfnyi határon 42,500 lakost táplál és ezen felül 763,000 mérő gabonát s kereskedelmi növényt visz ki, tehát □ mérföldenként 3800 lakost táplál 70,000 mérőnyi kivitel mellett.« »Mágócs, hiába csak felényi a népessége, mint Vásárhelyé, felényt sem exportál, mint Vásárhely t. i. nem visz ki 35,000 mérőt egy □ mérföldről.«

A tan, hogy a nagybirtok több élelmi felesleget ad a kisbirtoknál, a régebb angol közgazdasági irodalomban és nézetekben gyökeredzik. Ennek czáfolatára az újabb angol közgazdák a csatorna-szigetekre hivatkoznak s érdekes lesz, ha e hivatkozást ide iktatjuk. »A csatorna-szigetek területe — mond

birtokos tulnyomólag jövedelmében a járadékra és nyereségre van utalva, addig a kisbirtokos e jövedelmek mellett még a munkabért is élvezi. Ép ennek folytán adósságait nemcsak törlesztheti, hanem köteles is gyorsabban törleszteni. A kisbirtokos feladatának csak akkor felel meg, ha az általa élvezett járadékon és nyereségen kívül még munkabérének egy részét is adósságának törlesztésére fordítja. Csak ha ezt teszi, lesz képes esetleg hitel útján is megszerezni azon aránylag nagyobb tőkét, melyet birtokának felszerelése és jó karban tartása igényel.

Brodrick ¹⁾ — mintegy 50,000 acre-ot térszen, de a művelésre alkalmas terület alig haladja meg a 37,000 acreot, melynek több mint fele Jersey szigetére esik. Az összes szigetek népessége mintegy 90,000, ebből mintegy 56,000 Jersey szigetére esik, tehát az acreokhoz viszonyítva, háromszor oly sűrű mint Anglia és Wales népessége. A mezőgazdaságban elfoglalt népesség viszonyszáma még nagyobb, miután Jerseyben és Guernseyben minden négy acrera egy gazda számíttatik. Jerseyben a földbirtokosok száma 2500—2800 közt tétetik, a birtok átlag pedig nyolcz, kilencz acrera, de sok piczi birtok, épp úgy mint Franciaországban és Angliában, veteményes kert vagy oly emberek kezén van, kiknek a gazdaság csak mellékfoglalkozás. A legnagyobb birtokok területe Jerseyben ritkán haladja meg a száz acreot, Guernseyben az ötven acreot. A legtöbb birtok (farm) a tulajdonosok által annyi szorgalommal és ügyességgel műveltetik, hogy inkább e tulajdonoknak köszönhető az elért eredmény, mintsem a talaj vagy éghajlat különös kedvezésének. De bármilyen mértékkel mérjék is az, annyi bizonyos, hogy a csatorna-szigetek mezőgazdasága kimagaslik Európa összes országai földművelése közül. Ha a birtok árát fogadjuk el gazdasági értéke mértékének, úgy találjuk, hogy Jerseyben ép oly általánosan fizetnek egy acreért 200 £, mint nálunk Angliában 50 £, — de ne képzeljük, hogy ez árt városi telkekért adják, hanem közönséges mezei birtokokért. Ha az átlagos haszonbért (járadékot) tekintjük, látjuk, hogy az a szegényes talaju birtokért acreként fizetett 4 £-től — felemelkedik egészen 10—12 £-ig, mely a jobb minőségű birtokért fizettetik, tehát a haszonbér négyszer oly nagy mint Angliában. Ha tekintjük a trágyára tett kiadásokat, azt tapasztaljuk, hogy a jerseyi gazda nem sajnál ilyenre acreként 20, 30 sőt 40 £-ot sem kiadni, csakhogy piczi birtokát elő-

¹⁾ Cobden Club id. m. The law and custom of primogeniture 137. l. — Részletesebben l. Shaw Lefevre. English and irish land question. L. meg a francia alconsul jelentését Jersey sziget burgonyatermeléséről. (Min. de l'agric. Bulletin 1885. 53. s. k. l.) Csak néhány adat közlésére szorítkozunk. Burgonyában 1878-ban termeltetett 1761 hektáron 308,830 mm. 5.₀₈ millió frank értékben, 1884-ben 2249 hektáron 527,921 mm. 9.₅₆ millió frank értékben. 1884-ben volt a bruttójövedelem hektáronként 4344 franc; a tiszta jövedelem 1411 franc. A költségek közt a haszonbér 625.₀ franc-kal szerepel.

készítse jókor érő burgonyára; mintegy 300,000 fontot tesz a csakis e szigetről évente Londonba vitt burgonya értéke. Ha a gazdaság eredményes voltát a termények alapján ítéljük meg, úgy azt találjuk, hogy Jerseyben sokkal több élelmi cikk termeltetik, mintsem az Egyesült Királyságok bármely részén is hasonló nagyságú területen ugyan oly számú földmivelő által. Nemcsak hogy saját sűrű népességét látja el sokkal bőségesebben, semmint el van látva Anglia népének nagy tömege, hanem termelése főlegéből a londoni piacra hajószámra szállítja a főzeléket, gyümölcsöt, a vaját és a növendék marhát. Még a buza is, melynek pedig nem igen kedvez az éghajlat, úgy műveltetik, hogy akeként sokkal nagyobb hozamokat ad, semmint Angliában s a szabott területen tenyésztett állatok száma bámulatba ejti az utazót, ki csak is az angol gazdaságot ismeri. Ez nem a kapaművelés eredménye, mert a csatorna-szigetek urai és parasztjai bőven alkalmazzák a gépeket s különös nehézségek nélkül intézik el azt, hogy azokat sorjában kibéreljék.

A második érv az, hogy a nagy birtokok tulajdonosaik fogyasztási képességénél fogva előmozdítják az ipart. Erre megjegyzendő, hogy a nagybirtokosok, kivált ha aránytalanul nagy jövedelmök van, életmódjukban bizonyos pazar fényt követnek. Ennek eredménye, hogy inkább finomabb iparcikkeket keresnek s így inkább is a külföldi már előhaladtabb iparnak használnak, semmint a zsenge hazainak. Sőt ha a hazai ipar már elő is állítja a finomabb termékeket, a megszokás, sokszor a nyegleség őket a külföldi termékekhez vonzza. Különben is a nagybirtokok, ha hasznosak is az iparnak, kétségtelenül nem a közönséges, tömeges fogyasztásra számító iparos-termelésnek használnak, hanem bizonyos feltételek alatt elősegítik a műremekek, a finomabb cikkek előállítását, hasznosakká válnak az építészetben, festészetben stb., ha a tulajdonosokban megvan erre a kellő és megfelelő műveltség s műérzek. De tény az, hogy a tömeges fogyasztást igénylő iparnak sokkal többet használ a jó módu, életmódjában egyszerű s ennek folytán a hazaival, habár kevésbé finom termékkel beelégedő közép- és kisbirtokos osztály. S minél tömegesebb is lehet a termelés, annál több munkaerő is keresheti élelmét és fentartását az iparos foglalkozásban. Az ily széles alapok nélkül kifejllett iparos termelés nem a hazai,

hanem a külföldi piacra van utalva, s már ennek folytán is nagyobb kockázattal, bizonytalansággal jár; többször is van rázkódásoknak, iparos válságoknak kitéve, mint midőn nagyban és egészben a hazai fogyasztás kielégítésére szolgál. Említés nélkül azt sem hagyhatjuk, hogy míg különösen a tulnagyi jövedelemmel bíró birtokosok az absentismusnak hódolnak s jövedelmök nagy részét, esetleg egész jövedelmöket külföldön költik el, addig a közép- és kisbirtokosok a haza földjén maradnak és fogyasztásukkal a haza munkaerőit gyámolítják.¹⁾

5. A nagybirtokos nagy és részben felesleges jövedelménél fogva könnyebben elviselheti a balesetek, a háború okozta pusztításokat, az elemi csapásokat, rossz terméseket, marhavészt, a válságokat stb. míg ezek mind súlyosan nehezednek a kisbirtokosra, kinek jövedelme rendszeren csakis szükségleteinek fedezésére elégséges s a kinek tehát nincs feleslege.

Ez évrre első sorban megjegyzendő, hogy a nagybirtokos szükségképen magasabb állást foglal el a társadalomban. Szükségleteinek mértékét sok tekintetben nem maga, hanem a kör,

¹⁾ Németszágban, Miaskovski szerint, általános a tapasztalat, hogy a gazdagabb osztályok a külföldi ipart gyámolítják. Bátran mondhatjuk ezt hazánkról is. Csak néhány év előtt is telve voltak, kivált a vidéki lapok panaszokkal, hogy a hazai ipar azért sem emelkedhetik, mert a csak némileg jobbmodu osztályok szükségleteiket ipari czikkekből, különféle ruháknak, piperéknek, nyegleségeknek, az arisztokrata körök majmolásában, külföldön, Bécsben, Párisban rendelik meg. Különben is közönséges tapasztalat, hogy e nyegleség annyira megy, hogy több hazai készítmény csak akkor számíthat kelendősegre, ha az külföldinek állittatik.

Az absentismus, mint az köztudomású, hazánkban régebben nagy mérvben divott s számos család tönkrcjutását az absentismusnak róhatja terhére. Az absentismust az 1843—4-ik országgyűlés súlyos adókkal akarta megakadályozni. Különben a magasabb körök mindinkább abba hagyják e rut szokást. De azért az absentismus visszaélése nálunk mégis megvan bizonyos irányban. Számos nálunk az a család, ki pusztán üdülés keresése végett az egész nyarat külföldön tölti, sőt egyes polgárcsaládok magoknak külföldön építtetnek nyaralókat, mintha hazánkban egészséges, teljes üdülést adó vidékek nem is léteznének. — Napjainkban az absentismus főleg az írek panaszolja. Ennek okát a politikai antagonizmuson és gyűlölségen kívül az ottani gazdálkodási viszonyokban, az általánosan szokásos bérleti rendszerben kell keresnünk. — Az absentismus divik az angol nagyurak közt is, kik azt takarékosági szempontból, az ott divó örökösödési rend befolyása alatt gyakorolják.

melyben mozog, az abban uralkodó nézetek és előítéletek szabják meg. Innen van az, hogy nem egy könnyen szállíthatja le szükségleteit a változott viszonyoknak és körülményeknek megfelelőleg. Sőt elfoglalt társadalmi állása és ezzel járó kötelezettsége az alsóbb osztályok iránt ép nagy csapások idején emeli és fokozza szükségleteit, a jótékonyság szelleme ép ily időkben kíván tőle áldozatokat, könnyörületet. De azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a nagybirtokos még nagy csapások idején sem bocsáthatja el tisztjeit, cselédjeit s ez irányban sem lehet takarékos s ebben az irányban sem korlátozhatja kiadásait. Ellenben a kisbirtokos, ki nincs kötve a társadalmi állás adta követelményekhez és igényekhez, szükségleteit leszállíthatja a lehető legkisebb mérvre, addig a fókig, a mely az életfentartásra feltétlenül megkívántatik.¹⁾

Mi az elemi csapásokat illeti, figyelmen kívül nem hagyhatjuk a korunk létesítette s mind nagyobb fejlődésnek induló biztosítási intézményt. A leggyakoribb elemi csapások: a tűz, a jég, a marhavész ellen a biztosítás egyaránt védelmet nyújt ugy a kis- mint a nagybirtokosnak némi a termelés költségeihez számítandó díj ellenében. Tény ugyan, hogy e védelmet a kisbirtokos aránylag nagyobb költséggel szerezheti meg a nagybirtokosnál, de ez a tény mitsem változtat azon a körülményen, hogy a kisbirtokos a szórványosan előforduló elemi csapások ellen magát épp ugy megvédeheti, mint a nagybirtokos.

A kérdés különben sajátlag az, hogy vajon a nagy- vagy a kisbirtokosok képesek-e jobban elviselni az általános elemi

¹⁾ A szükségletekre vonatkozólag a nagybirtok hátrányára elmondottak iránt l. Meitzen, »Die Individual-Herrschaft der Germanen und die drohende Kapitalkrisis unseres Grundbesitzes. Konrad, Jahrb. für Nationalökonomie u. Statistik. Neue Folge VI. 36. l. »Emellett a birtokok nagyobb áldozatok nélkül — jegyzi meg Stein ellenében — megszabadíthatók azon nagy igényektől, melyeket a birtokosok legnagyobb része állásához mértnek (standesmässig) tart. Ez állaskiadások, midőn azokra nincs is meg a tehetség, nálunk történelmi nézeteken alapulnak, melyek helytelensége és káros volta iránt megtaníthatnak minket amerikai versenytársaink. Hány derék férfi menekült már csak azért az új világba, az igazi napszámos munkába, hogy egyszer megszabadulva az álláshoz mért életmódtól, próbára tegye minden erejét a fényes életmódra szükséges anyagi eszközök megszerzésére.«

csapásokat, a hosszabban tartó elemi csapásokat? E kérdés megoldásában nem szabad és nem lehet párhuzamot vonni a nagyság és a törpebirtokos közt. A törpebirtokost már mélyen sújtja, mérhetlen nagy szenvedéseknek és nyomornak teszi ki egyetlen egy szárazság, valamely növényi betegség, mert termelése egyoldalú. De a kisbirtokos nem szorítkozik egy terményre, egy művelési ágra, hanem változatos gazdaságot visz és épen ez a körülmény teszi is őt képpé, hogy különben is korlátolt, szűkebbre szabott szükségleteit fedezze. Ha keresete még azok fedezetére sem volna elegendő, vagyonához és rendes keresetéhez mérten mily végtelen csekélység az, mit a kisbirtokos szükséglete fedezetére kölcsön szokott felvenni. De e kölcsönhöz is a paraszt — legalább a magyar és német — már csak akkor fordul, ha már semmi nélkülözhető tárgy nincs a ház körül. A szükségletek e különbségéből, azok korlátozhatási képességéből azon következtetést kell levonnunk, hogy a kisbirtokosban nagyobb és érdekesebb az ellentét-képesség, mint a nagybirtokosban. A kisbirtokos jobban képes eltérni a hosszas válságokat, a nagyobb csapásokat a nagybirtokosnál.

»A kisbirtok, az egykori jobbágytelek, jövőre sorsa felett kevés okunk van aggodalomra,« mondja Török János az 1855. július 27-én irt cikkben. Alább még ekként nyilatkozik: »Sokkal aggasztóbb ellenben a magyar aristocratia, a magyarországi nagybirtok helyzete.« --- 1856. november 5-én egyebek közt írja: ¹⁾ Hálát kell adnunk az istennek, hogy annyi szűksetelen és haszontalan elpusztulás daczára, még mindig oly fényes soraival az aristocratianak dicsekedhetik a magyar nemzet.« ²⁾

Már inkább a nagybirtokra — mint mi azt értelmezzük — vonatkozik, midőn Korizmics írja: ³⁾ »Szóval a lefolyt két évtized alatt annyi megrendülés és pusztulás állott be a földbirtokos és gazdaosztály soraiban, mennyire azelőtt — sokkal hosszabb időn s a takarékoságnak teljes hiányzása mellett is — senki sem emlékezik. A rendezettség s a jóllét — lehet mondani kivételes állapot lett.«

¹⁾ Publicistikai és nemzetg. némely dolg. Pest, 1858. 244. l.

²⁾ U. o. 339. lap.

³⁾ Mezei gazdaság könyve. Pest, 1868. VI. k. 9. l.

Igaz s ezt készségesen elismerjük, hogy ez adatok csekély támpontot nyújtanak a nagy- és kisbirtok ellentállási képességének megítélésére. Azért nem, mert az 1848-ik évet megelőző időre el kell fogadnunk, hogy »addig a gazdasági termelés nálunk sajátlag: a dézsmának pontos behajtásából s a robotnak szigorú leszolgáltatásából állott — egy kis házi gazdálkodás mellett.« ¹⁾ A nagybirtok elesett a dézsmától, a robottól, ellenben terheltetett addig nem ismert adókkal, míg a kisbirtok ép a robottól és dézsmától szabadult. A nagybirtok a vesztett ingyenes munkaerőt drága munkaerőkkel volt kénytelen pótolni, míg épp a nagy munkabérek némileg használtak a kisbirtokosoknak, jobban mondva törpebirtokosoknak, kik a saját birtokukon fölösleges munkaerejüket sikeresen és jól értékesíthették a nagybirtokokon. Viszont azonban nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy a nagybirtokok a vesztett dézsmáért és robotért, habár némileg későn is, mindazonáltal mégis pénzbeli kárpótlást kaptak és továbbá moratoriumot élveztek; míg másrészt az adókból a kisbirtokosoknak szintén kijutott a maga része. Ha mindezt tekintetbe vesszük, mégis inkább leszünk hajlandók a nagyobb ellentállási képességet a kisbirtoknak, semmint a nagynak tulajdonítani.

Elégge sajnos, hogy az utolsó s most folyó évtizedre, a 70-es és 80-as évekre hiányzik nálunk minden teljesen megbízható adat az iránt, hogy ezen annyi elemi csapást, rosz terméseket, alacsony gabonaárakat hozott korszakban, mely birtoknemek tanúsítottak nagyobb ellentállási képességet, illetve megfordítva, mely birtoknemek voltak leginkább és a legnagyobb mérvben a gazdacserének és az igazi kényszer-megterhelésnek kitéve. Alig szenved kétséget, hogy a legtöbbet a törpebirtokok szenvedtek, a legkevesebbet a paraszt-, vagyis a kis- és középbirtokok. E terhes korban tapasztalhattuk például Békésmegyében, de más megyékben is, hogy a parasztok egyre vettek nagyobb birtokokat és osztották fel magok közt. ²⁾

¹⁾ U. o. 7. l.

²⁾ Meg nem állhatjuk, hogy meg ne említsük, hogy midőn a gazdaságban a kisbirtokos osztály megmentéséről folyt a vita, egyik vulgo közép-, de tulajdonképp nagybirtokosunk következőleg nyilatkozott: »Hagyjuk azt a parasztot, gondoskodik az magáról; inkább arról kellene gondoskodnunk, hogyan mentsük meg a középbirtokos osztályt.«

A nagybirtok ellenében a kis- és közép-, egyszóval a parasztbirtok mellett a német közigazdák rendszeren hivatkozni szoktak arra, hogy Poroszországban a lovagbirtokosok megmenntésére 1806-ban moratoriumot kellett hirdetni, mely eltartott 1811-ig, míg a parasztnok a 30 éves, a 7 éves, valamint az I. Napoleon alattli háborukat is rendkivüli eszközök nélkül is elbirták. De az efféle érv ellen igen sikeresen érvényesíthető az, hogy a földesuri hatóság tartama alatt magok a földesurak támogatták és segélyezték parasztnjaikat. Különben is a régi viszonyok általában nem illenek a mai korra.

Ha az újabb időkre vonatkozó adatokat — különösen a kényszereladásokat vesszük fontolóra — az itt felvetett kérdésben ellentétes és ellentmondó eredményekre jutunk. Az osztrák statisztika a nagybirtokok nagyobb ellentállási képességét mutatná; ellenben a szász ép az ellenkezőt tanúsítaná.

I.

Osztrák árverési statisztika.

		Nagybirtok.		Más birtokok.	
		Szám.	Érték.		
1875	. . .	32	1.008,316	4,585	9.451,391
1876	. . .	27	1.798,371	5,577	12.470,272
1877	. . .	29	2.695,780	6,948	15.686,159
1878	. . .	37	2.003,916	9,123	18.698,548
1879	. . .	34	1.452,512	11,238	22.415,608
1880	. . .	47	1.660,690	12,540	25,781,231
1881*	. . .	30	?	12,179	?
1882	. . .	27	?	11,941	?
1883	. . .	34	?	10,602	?
1881	. . .	14	?	9,833	?

Az osztrák árverési statisztikát illetőleg azonban meg kell jegyeznünk, hogy a »más birtok« nemcsak földbirtokot, hanem mindenféle ingatlanokat, köztük iparos-telepeket és városi telkeket is jeleznek. De az a minket érdeklő kérdésben még azért sem ad teljes felvilágosítást, mivel azok az árverések nem megannyi ingatlan árverést jelentenek, hanem ugyanannyi ingatlanra, esetleg csak annak részére foganatosított árverést. Annyi tény, hogy azokból az adatokból semminemű határozott következtetést sem lehet levonni. ¹⁾

¹⁾ V. ö. Miaskovski id. m. I. k. 18. l.

Épp oly kevés sulyt fektethetünk a szász árverési statisztikára, melynek adatai sokkal kevesebb időre terjednek, semhogy azokból bármi következtetést is lehetne levonni.

II.

Árverések.

Lovagbirtokok.		Városi birtokok.		Parasztbirtokok és szőlők	
Szám.	Érték. Márka.	Szám.	Érték. Márka.	Szám.	Érték. Márka.
1858—63 . . . 0. ₅₁	43,416	0. ₆₇	9,524	32. ₆₇	718,413
1877 . . . 3	796,589	2	85,522	55	2.510,566
1878 . . . 3	590,990	1	130,750	40	1.325,187
1879 . . . 4	548,018	1	64.053	59	1.706,704

Kertek.		Épületnélkül való parcellák.	
		Városokban.	Községekben.
1858—63 . . . 60	283,982	11. ₁₅	25,815
1877 . . . 267	3.523,957	14	29,245
1878 . . . 337	4.608,426	27	148,606
1879 . . . 371	3.715,437	76	1.024,555

6. A nagybirtok mellett még felhozatni szokott némely érveket csak röviden akarjuk tárgyalni. Felemlítettük, hogy a nagybirtok aránylag kevesebb tőkét igényel a kisbirtoknál. A nagybirtoknak aránylag kevesebb épületre, igazságszagra és felszerelvényre van szüksége. De ez ellenében nem feledkezhetünk meg arról, hogy a nagybirtokosok nemcsak gazdasági épületeket emelnek, hanem sokat költenek a kényelemre s a fényezésre is, míg a kisbirtokosok csak a szükséges hajlékokat építik.¹⁾ De azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nagybirtokos aránylag mindig drágábban épít a kisbirtokosnál, miután az építkezésben csupa idegen munkaerőt használ, holott a kisbirtokos az építkezést a maga és családja munkaerejével támogatja. Tény az,

¹⁾ Stat. Monatsschrift. Wien, 1882. Dr. J. Winkler, Realitätenverkehr und Belastung. Österr. Statistik. III. k. I. füz. — Az összehasonlítás az előbbi évekkal azért bajos, mivel Galiczia, Lodomeria, Dalmácia és Voralberg az utóbbi években fel nem vétetett.

Miaskovski (id. m. I. k. 19. l.) következtetései megszorítást érdemelnek, de határozottan téved, midőn az »Anderer Besitz« alatt csakis közép- és kisbirtokokat akar érteni.

Bäuerl. Zustände in Deutschland. II. k. 215. l.

Benczur id. m. 117. l.

hogy a kisbirtokos aránylag több igás állatot tart. Viszont azonban a kirbirtokos az állatok munkaerejét nemcsak saját gazdaságában, hanem másoknak is teljesítendő szolgáltatokban, különösen fuvarozás által is értékesíti. De különösen ki kell emelnünk még azon hazánkban alig ismert kisbirtokokat, melyeken az állati munkaerőt a tehén szolgáltatja. Ezeken a birtokokon a tehén nemcsak tejjel és trágyával, habár némileg kevesebbet is, de még munkaerővel is fizet.

Csak nagybirtokokon lehetséges a rendszeres erdőgazdaság. A lótenyésztés, a juhtartás, általában a legelősz gazdaság csak nagyobb birtokokon lehetséges. De ha vannak oly gazdasági ágak, melyek csak nagybirtokon üzhetők, viszont meg vannak más oly gazdasági ágak, melyek előnyösen és haszonnal csakis a kisbirtokokon gyakorolhatók. A kisbirtokra vannak utalva azon mezőgazdasági üzemek, melyek a gazda kiváló figyelmét és gondosságát igénylik, melyekben a főszerep az emberi munkaerőnek jut. De ez ellenében megint tény az, hogy csupa kertekké, len, kender, rizs stb. földekké nem alakíthatjuk át az egész földterületet.

A nagybirtokos sok területet hagy műveletlen, sok és nagy területeket fordít pusztá mulatságokra, kényelmi czélokra, míg a kisbirtokos a földnek legkisebb részét is kihasználja, s a legkisebb részecske művelésére, jó karban tartására is különös gondot és figyelmet fordít. A kisbirtokos ismeri és kitanulja földje minden kis részecskéjét, és ehhez mérten alkalmazza a munkát, a javítást, a trágyázást stb. A kisbirtokos végtelen szorgalommal gyűjti a trágyát, felszed minden az országuton elmaradt hulladékot, és figyelmet fordít arra, hogy semmi állati és emberi hulladék kárba ne vesszen. Ez érvekre vonatkozólag megjegyezzük, hogy a mérsékelt nagybirtokon nem igen fordulnak elő a műveletlenül hagyott, különösen a pusztá fényüzésre, idő- és unalomölésre használt területek. Viszont a kisbirtokokon csak ott és azon a helyen látjuk azt a nagymérvű szorgalmat, figyelmet és gondot fordítani, hol a nép már eléggé érett és művelt.

Mindezekből kétségtelen az, hogy általános fölény sem az egyik, sem a másik birtoknemnek nem tulajdonítható. A fölény gyakorlásához sokat hozzátehet, sokat elvehet a birtokos egyénisége, gazdasági képzettsége. Bizonyos az, hogy az egyéniség a

maga magasabb gazdasági képzettségével és hatalmával jobban és hatékonyabban fejlődhetik, s juthat érvényre a nagybirtokon, mint a kisbirtokon. A nagybirtokos, a nagyobb gazdasági hatalom és értelem mellett, terveiben, munkáiban független, a kisbirtokos sokban társaira van utalva, csak azokkal együtt és azok közreműködése mellett haladhat előre s teheti vitássá a nagybirtokok előnyét. Tény az is, hogy azon nagy haladást, melyet hazánk mezőgazdasága az utolsó évtizedekben tett, főként nagybirtokosainknak köszönhetjük. Különben is mindenütt és mindenkoron a nagybirtok az uttörő.

De mindezek az érvek és ellenérvek magokban véve irányadók nem lehetnek annak a kérdésnek az eldöntésére, mely birtoknemnek szereztessek meg a fölény. Mert a két birtoknem közt vont párhuzamban érvek és ellenérvek szorosan véve a termelés körül forogtak, inkább csak azt a kérdést tárgyalják, melyik birtoknem ad nagyobb tiszta avagy nyers jövedelmet. A gazdasági és a társadalmi élet kíváncsi nem határozódna a pusztá termelési érdekeknél, s különösen nem abban, hogy az egyénre nézve mely gazdaság az előnyösebb vagy hátrányosabb, mely gazdaság mellett képes az nagyobb tiszta jövedelmet elérni, vagy még világosabban kifejezve, mely gazdaság képes egyeseknek nagyobb jólétet biztosítani. Egyesek gazdagsága még nem teremte általános jólétet, közmegelegedést.

Különben a megvont párhuzam annyiban is hiányos, a mennyiben abban voltakép szembe állítatott egyed egyeddel, sőt jobban mondva: eszményi egyed eszményi egyeddel. A tapasztalatból azonban eléggé tudjuk azt, hogy a való élet: a valódi gazdaságok mily kevésbé felelnek meg az eszményi gazdaságoknak, hogy mily sok függ az emberek műveltségétől, képzettségétől, gondolkozásmódjától, hogy az eszmény az életben is meg legyen valósítva. De tudjuk azt is, hogy nincs oly állam, mely csupa nagy, vagy csupa kicsi, vagy csupa középbirtokból állana. A létező államok mindegyikében a különböző birtoknemek együttesen fordulnak elő. Azt a jövőndő sociális államot, mely csupa egyenlő gazdaságokat akar létesíteni, annál is inkább figyelmen kívül hagyhatjuk, mert épp úgy, mint nem sikerül és nem fog sikerülni soha az embereknek teljesen egyenlővé tétele, mert mindig lesznek egyesek, kik már testalkatuknál vagy szellemi

képességüknél, tehát a természetadta tulajdonságaiknál fogva, a többiek felett kiemelkednek, kimagaslanak, úgy lehetetlenség a gazdaságok egyenlővé tétele is, mert azok alakulására épp úgy, mint az emberek egyéniségének fejlődésére, befolyanak nemcsak társadalmi, hanem tisztán természeti okok, mint az éghajlati és talajviszonyok, melyek némely gazdasági ágat teljesen kizárnak, ellenben más gazdasági ágakat ajánlanak.

Ha helyesen akarunk itélni, ha helyes következtetéseket akarunk levonni, nem szabad csak az egyedeket, a mintákat vizsgálnunk, hanem a tömegeket. A feladat tulajdonkép nem az, hogy keressük és kutassuk egyik vagy másik birtoknem előnyeit és hátrányait, hanem az, hogy megismerni tanuljuk azon társadalmi és gazdasági viszonyokat, melyek az államban az egyik vagy másik birtoknem tulsulya folytán fejlődnek. Ha így és ekként járunk el, a kép megelevenedik, változatos alakot és szint ölt. Lelki szemeink előtt immár nem valamely eszmény lebeg, hanem mozgásban, működésben látjuk az egész nagy társadalmat fény- és árnyoldalaival. S ha lelki szemeink előtt lezajlik a különböző társadalmak működése, küzdése, akkor alkothatunk magunknak helyes és megfelelő ítéletet arról, hogy mely birtoknemnek szerezzük meg hazánkban a tulsulyt, de képet alkothatunk magunknak azon agrárpolitikáról is, melyet követnünk kell, hogy a kitűzött célt valósítsuk. Ezért feltétlenül szükséges, hogy az egyes államok agrár viszonyait tegyük tanulmány tárgyává.

Kereskedelmünk Észak-Afrikában.

Irta :

ifj. Jankó János.

A »Nemzetgazdasági Szemle« ez évi első füzetében a 107—126 lapokon »Érdekeink Észak-Afrikában« czim alatt alkalmam volt kifejteni mindazon föld- és természetrajzi tényezőket, melyek folytán Afrikának Alexandriától Tuniszig terjedő partvonala a kereskedelem terén érdekkörünkbe jut, kimutattam, akkor még csak a konzuli jelentések alapján, hogy a kereskedelmi élet terén mit tettünk eddig, mit hanyagoltunk el, számokkal, hivatalos adatokkal igazoltam, hogy Észak-Afrika kikötőiben hajóforgalmunk mindegyre nő, s röviden utaltam azon eszközökre, melyekkel a Kelet ezen részén kereskedelmünkön tetemesen lendíteni lehetne.

E dolgozatnak sikerült felhívni kereskedelmi szakköreink figyelmét a Kelet ezen egyik dúsgazdag piaczára; a budapesti kereskedelmi és iparkamara belátta, hogy a kereskedelmi viszonyok e téren való helyszini tanulmánya nagyon is fontos és az itteni kereskedő-világnak számos előnyös útba igazítást nyújthat, melyre annyiival is nagyobb szükségünk van, mert míg egyrészt az utolsó években a keleti kereskedelem terén Magyarország a legbuzgóbb tevékenységet fejt ki, addig másrészt ugyanezen útbaigazítások megóvhatják czégjeinket a Keleten napirenden levő bukásoktól; ezzel kapcsolatban az »Adria« magyar tengerhajózási társaság is belátta, hogy a keletre irányuló minden kereskedelmi törekvéseinknél, neki, mint tisztán magyar vállalatnak, szintén fontosabb szerepe van és lesz, mely alkalommal azonban a kereskedelmi terület viszonyainak a helyszínén való tanulmányozása előbb-utóbb szintén szükségessé válik, már csak azért is, mert utmutatóul még a konzulok hivatalos jelen-

tései sem szolgálhatnak, mivel azokban az osztrák és a magyar érdekek nincsenek külön választva, s mivel azok csak egyes kikötőkre és nem az egész partvonalra terjeszkednek ki. Ezek alapján határozta el a budapesti kereskedelmi és iparkamara, valamint az »Adria« magyar tengerhajózási társaság, hogy megbiz Észak-Afrika kikötőiben levő érdekeinek tanulmányozásával és e célból oda tervezett utazásomat támogatja.

Április hó utolsó napjaiban befejezván előkészületeimet, Trieszten keresztül elutaztam Észak-Afrikába: Alexandriába. Itt az osztrák-magyar konzul, gróf Vass Armin a legszívesebb módon segédkezett, s mindent elkövetett, hogy a kereskedelmi viszonyokkal lehetőleg behatóan megismerkedjem, mit elősegített néhány alexandriai nagykereskedő is, kik adataikat készségesen rendelkezésemre bocsáták. Ezután meglátogattam Port Saidot, kereskedelmében azonban tetemesen csalódtam, sokkal jelentéktelenebb az, mint a minőnek feltűntették; onnan Ismailiyába mentem, hol különösen a Szuez csatornára vonatkozó azon adatokat gyűjtöttem össze, melyek a csatornán túli kereskedelmünk szegényes állását tüntetik fel a többi európai nemzetekéhez képest; majd Szuez városát kerestem fel, mely az egyiptomi kikötők közül azért nevezetes, mert európai beviteli cikkekkal csaknem kizárólag az osztrák-magyar hajók látják el, aztán Kairóba utaztam, mely az egyiptomi kikötők bevitelének raktárátul tekinthető, másrészt a kereskedelmet Felső-Egyiptommal és a Szudánnal közvetíti s minthogy igen nagy város, maga is jelentékeny szerepet visz a fogyasztó városok sorában. Innen aztán visszatértem Alexandriába.

A Szuez-csatorna mellékén, a Menzaléh tavának mocsárvidékein azonban malariát kaptam, melynek heves lázrohamai igen elgyöngítettek; mindazonáltal az egészséges kairói lég néhány nap alatt kigyógyított s én már örömmel gondoltam tripoliszi és tuniszi utamra. Már Alexandriában sikerült Tunisz és Tripolisz kereskedelmére bővebb anyagot összegyűjtenem, mit lehetővé az tett, hogy gróf Vass Armin hosszabb időn keresztül tripoliszi konzulunk is volt s annak kereskedelmi viszonyait igen alaposan ismeri. Maltában ez adatokat még inkább kibővítettem, de közvetlenül Tripoliszba való tovább utazásom előtt betegségem oly heves mértékben ismétlődött,

hogy barátaim tanácsát követve, Tripolisz és Tunisznak meglátogatásáról ez alkalommal lemondtam és egészségem teljes helyreállítása végett azonnal Európába utaztam.

Az alábbi sorokban utazásomnak a kereskedelemre vonatkozó eredményeivel szándékozom beszámolni s így e dolgozat egyszersmind jelentés is a budapesti kereskedelmi és iparkamara, valamint az »Adria« magyar tengerhajózási társulat számára.

E dolgozat a ki- és bevített. mint a kereskedelem mérvadóját tárgyalja s itt fontos külön választanunk azon czikkeket, melyek az ottomán Észak-Afrika minden kikötőjében szerepelnek s melyek jövője az egész területen egy közös alapon nyugszik s ugyanazon eszközökkel biztosítható, azon czikkektől, melyek csak egyes kikötőkben kerestetnek nagyban; természetesen itt nem szabad mellőznünk azt sem, hogy ezen czikkek kereslete a bennszülött lakosság szokásaiban, gazdasági életében mily mélyen gyökeredzik s így elég szilárd alapokon nyugszik-e, nyújthat-e a jövőre nézve kellő biztosítékot, mert ettől függnek a mi vállalataink is.

A számadatok azonban, melyek különösen a ki- és bevitelre vonatkoznak, már éppen nem nyugszanak oly biztos alapon, mint a forgalmi adatok. És ez adatok értékével mindenkinek, ki a keleti kereskedelemmel foglalkozik, meg kell ismerkednie. A bevitelre még csak vannak adataink, de ezek csak azt mondják meg, hogy p. o. ezen osztrák vagy angol hajón ennyi és ennyi árú jött, azt azonban, hogy ez árukból mennyi osztrák, mennyi német, olasz stb. gyártmány, vagyis mennyi az illető országok valóságos bevitele bizonyos czikkekből, azt tudni nem lehet, mert a mi osztrák hajón jön, az mind osztrák-magyar árúnak tekintetik. Így p. o. Németországnak, a hivatalos jelentések alapján, alig van bevitele, pedig konzulunk szerint ez igen jelentékeny, sőt sok czikkben az osztrák-magyar bevittel versenyképes.

A bevitelről a vámhivatalokban készített kimutatások vajmi gyenge és ingatag alapon nyugszanak. Alexandriában még csak megjárja, hol a vámhivatalt az európaiak szervezték és pedig az egyiptomi kölcsön garanciajául, de a többi kikötőkben hallatlan csalásokat visznek végbe. A török kikötőkben tudvalevőleg minden árú után 8°/_o vámot kell fizetni. Ezt

némely kereskedő sokalja s a vámörnek jó bachsist (borravalót) ad, ő pedig árújának csak egy negyede vagy ötöde után fizet adót, úgy hogy a 8°/_o-ból alig lesz 3—4°/_o. Így tehát a vámhivatalnok is, meg a kereskedő is csal. Alexandriában a vámhivatalnok nem csal, ott csak egyik-másik kereskedő próbálja meg; a ház ugyanis, mely az árút küldi, két facturát állít ki, egyet a kereskedőnek, az igazat, a melylyel a tartozását fizeti, p. o. 2000 frank értékről, míg a másikat az illető kereskedő a vámnál mutatja fel s az csak 1500 frankról szól. Az ellenőrzés azonban nagy s ha kétség fordulhat elő, akkor a 8°/_o-t in natura veszik ki.

Ezen vámhivatali adatokból kerül ki a kereskedelmi jelentések egyik részének anyaga. A másik a kereskedőknél tett hivatalos kérdezősködésekből meríti adatait. Első és főszabály az, hogy a kereskedő mindig kevesebbet fog mondani, mint a mennyit tényleg bevisz és elad. Természetesen a forrást teljesen elhallgatja, hogy ő honnan, mily áron szállítja különösen azon árúit, melyekre esetleg az illető helyen talán némileg monopoliuma is van. Ha ő megmondja: mily haszonnal dolgozik, némely árúból mekkora a kereslet és azt a konzuli jelentések alapján mások nyomtatva olvassák, persze szintén vállalkozási kedvet kapnak, szerencsét próbálnak s a nagy kereskedőnek versenyt támasztanak. De másrészt ez adat-bevallások a legjoviólisabbak az egész világon s ugyancsak rá lehet ismerni bennük a keletre. A konzul havonként megkérdi a kereskedőket, azok rendszeren elnevetik magukat s tegyék a jelentést akár szóval, akár írásban, igyekszenek egy lehetőleg minimális értéket mondani. A konzulnak pedig ezzel meg kell elégednie, mert az ellenőrzésről persze szó sem lehet.

Ezen mérték szerint kell amaz apróbb jelentéseket megbecsülnünk, melyeket p. o. a bécsi »Handels-Muzeum« mellékletein a »Commerzielle Berichte«-kben olvashatunk. Az illetők nagy fontoskodással elmondják, hogy p. o. Jaffába vagy más kikötőbe ennyi meg ennyi ezer mázsa cukrot vittek be. A jelentés írója ezt vagy a számhivatalokból vette s akkor adata ép oly megbízhatatlan, mint ha fáradságot vett arra, hogy minden egyes kereskedőt kikérdezett, hogy mennyit tett az illetőnek cukor bevitele; pontos adatot csak a Lloyd adhat, hol azt nem-

csak megmérik, de fizetik is, csakhogy ama kikötőkbe nemcsak a Lloyd visz czukrot, hanem visznek az orosz, francia, olasz, török és görög hajózási társulatok hajói is, és így ama jelentések-ből csak azt az egyetlen egy tényt konstatálhatjuk, hogy mi ama kikötőkbe czukrot viszünk be. A kilogramm vagy gyakran még a fél kilogramm kicsinyeskedő jelzése a lehető legneveltségesebb szemfényvesztés, a melylyel mindazoknak, kik a Keleten vállalatokba akarnak bocsátkozni, okvetlenül tisztába kell jönniük.

Az említett lap szokta közleni ama fontosabb pályázatokat is, melyeket az egyiptomi kormány az egyes vállalatokhoz szükséges anyag beszerzésére hirdet. Ezek határideje rendszeren 3—4 hét alatt lejár. A konzul a »Journal officiel«-ből meg tudja a néhány nappal előbb keltezett pályázatot, de míg az Európába, Bécsbe, onnan a miniszteriumba, a miniszteriumból a lapba kerül s míg a pályázó meggondolja a dolgot s elküldi pályázatát, addig a 3—4 hét lejár. Ezek kihirdetése tehát csak laptöltelék s arra való, hogy a lap nagy összeköttetéseit fitogtassa; és hogy ez így van, azt legjobban bizonyítja az a felületesség, melylyel a pályázat határidejét rendszeren mellőzik. Szerencsétlen a kereskedő, ha e pályázaton részt vesz a távolból, mert ha az mindjárt hosszabb határidejű is, a nem-egyiptomi pályázóra nézve akkor is csak oly eredménytelen marad, mert Egyiptomban a legtöbb vállalat az angolok kezére megy át. A pályázatok felett rendszeren vagy két angol és egy francia, vagy egy angol, egy francia és egy arab ítél, mely utóbbi esetben, minthogy az angol befolyás és tőke nagyobb, az arab mindig az angollal szavaz s így a pályázat az angolok előnyére dől el, bár tudunk néhány esetet, hogy osztrák vagy magyar alattvaló is elnyert pályázatot, de ez esetben az Egyiptomban élt és az ottani körülményeket személyesen is jól ismerte.

A számadatok a konzuli jelentésekben szilárdabb alapon nyugszanak, mindazonáltal egyiket sem szabad valódi értéknek tartanunk, mert *ez adatok mindenkor kisebbek a valóságos bevitelnél*, s ily alapelvből indulva ki, kell azokat figyelembe vennünk, amennyiben azok saját vizsgálataimnak alapját képezték. A konzuli jelentések nem havi kimutatások, hanem az egész évről szólnak, s így a szám a valóságot is jobban megközelíti.

Ezek után pedig áttérhetünk a bevétel tárgyalására. Először azon czikkeket vizsgáljuk, melyek valamennyi kikötőben szerepelnek, azután az egyes kikötők különleges bevételi czikkeit.

Cz u k o r. *Tuniszban* a cukor képezi legnevezetesebb bevételi cikkünket, melyből évről évre többet viszünk be; az utolsó három évben bevételünk a 15,000 zsákot meghaladta évenként, a mi zsákonként átlagosan 45 frankjával számítva, 670,000 frankot képvisel. Az osztrák-magyar cukor *Tripolisban* is élénk keletnek örvend, de csak a helyi fogyasztásban használják a Triesztből Maltán keresztül ide hozott pilét, míg a karavánkereskedésben Ghadamesz és Murzuk felé és Szudánba a francia 2 $\frac{1}{2}$ kilogrammos süvegrafnade-ot viszik. *Benghaziba* cukorbevételünk nincs, minthogy a közvetlen összeköttetés Fiumével hiányzik, és így az olaszok azt könnyebben és olcsóbban vihetik a piacra. *Alexandriában* cukorbevételünk ingadozó, a szerint, hogy az egyiptomi cukortermés hogy sikerül; így p. o. 1884-ben bevételünk az osztrák-magyar cukorból 2 millió frankot képviselt, de az 1885-iki termés jól ütven ki, az 372,000 frankra süllyedt és ugyanígy esett az angol, francia, belga, olasz stb. cukorbevétel is. Alexandria különben a cukorbevételnek csak közvetítő kikötője, a főraktár *Kairóban* van. Az osztrák-magyar cukor Egyiptomban is pile alakban, zsákokban jut a piacra, a francziák kis kenyéralakú süvegei, melyek keményebbek és jobban kristályosak, de egyszersmind drágábbak, élénken versenyeznek a mi árúinkkal. Az orosz cukor Kairóban nem kél, de *Port-Szaidban* az oroszok 1885-ben külön raktárt rendeztek be számára, s azóta az osztrák-magyar cukor, mely ugyan még mindig nagy keresletnek örvend, kissé veszélyeztetve van. Port-Szaidban a 2 és 5 kgros süvegeket nem igen keresik, a keresletet pedig Franciaország fedezi. Általában véve mondhatjuk, hogy cukorbevételünk Afrika északi partjain emelkedik, de ez emelkedés lassú egyrészt a közvetlen összeköttetés hiánya, másrészt az ennek következtében beállott magas árak miatt.

F a. A fából bevételünk Észak-Afrikának csaknem minden kikötőjében igen jelentékeny. *Tuniszba* 1885-ben nem kevesebb, mint 300,000 frc értékű építő- és műfát vittünk be, mit főleg a tuniszi vasutak óriási építkezéseinek, melyek még mindig nem szüntek meg, sőt növekednek, köszönhetünk. *Tripolisban* már

kevesebb építőfa kell, mert az építkezés lassú, minthogy az arab sárkunyhókban is megél. Az évi bevétel mégis 20,000 lécz és 30,000 deszka, melyből 75°/_o Velenczéből, 25°/_o Fiuméből jött Maltán keresztül; a puhafa karókat a svédek szolgáltatják, a traversákat a belgák adják; gerendát alig keresnek; a tüzelőfát pedig a montenegróiak hozzák Albániából. *Benghaziba* az építőfa tulnyomó részét mi adjuk, bár sok nem kell. Főbeviteli cikkekünket képezi azonban ez Egyiptomba, hová legnagyobb részben *Alexandrián* s csak igen csekély mennyiségben Damietten és Szuezen keresztül jut. A bevételben osztozkodnak Ausztria-Magyarország, Orosz-, Svéd- és Törökország. Trieszt-Fiumén és Zengen keresztül jön ide Karinthia, Krajna, Stejer-, Magyar-, Horvát- és Dalmátország fája, Velenczén keresztül Tirolé, Galacson keresztül pedig Galiczia és Bukovináé. A szállítást a Lloyd végezte, melynek hajói évenként 7—800,000 filit (100 fili 2 m³ 104 mm.) vittek Alexandriába; ezenkívül pedig ennél csak valamivel kevesebbet szállítottak Trieszt-, Fiume és Zengből vitorlások és angol gőzösök. Velenczéből évenként 450—500 ezer deszkát (tavola) hoznak be évenként, Törökország bevétele pedig az egy millió forint értéket közelíti meg; a svédeké szintén meghaladja a 350—400 ezer forintot. Alexandriában a bevitt fát főleg a házépítésre használják s a szükséglet nagysága még mindig az 1882-diki bombázás alatt elégett házak pótlásában keresendő. A szilt és tölgyet a vasut és hidépítésnél alkalmazzák; a török fának keményebb fajtáját tüzelőül, a könnyebbet pedig a benszülött kunyhók építésére használják. Ajtó- és ablakfák kiigazítására főleg a keményebb svéd fát kedvelik, mely minőségileg a versenyben minden más fát leszorít. Az utolsó években az alexandriai fabevitel a fogyasztáshoz képest aránytalanul növekedett, mi lehetővé az által vált, hogy míg az angol gőzösök Trieszt-Fiuméből Alexandriába 1884-ben 30 franc szállítási díjat követeltek 100 fili után, addig 1885 óta 18 frankkal is megelégedtek. *Kairóban* már kizárólag az osztrák-magyar fa van a piacon, a mi alacsony szállítási árunk (a mi azonban a galicziai és bukovinai fára még mindig igen magas) a versenyben leszorítja Svéd- és Oroszországot s még az asztalos anyag is tőlünk kerül ki. *Port-Szaiban* osztrák-magyar fa igen sok kell és a

kereslet 1885 óta növekedett, mert a Szuez-csatorna-társaság a csatorna szélesítési munkálatokat megkezdte.

Fára Egyiptomban nagy szükség van s a kik ezzel kereskednek, azok eléggé realis alapon haladnak előre. A kereslet folyton nagy, s konzulaink szerint p. o. Alexandriában még vagy 5—6 fakereskedő bátran nyithatna üzletet. Kétségtelen, hogy az osztrák-magyar Lloyd a faszállításban meglehetősen drága, s hogy olcsóbban is tud szállítani, az be van bizonyítva. Tavaly a brémai »Norddeutsche Lloyd« Velence és Alexandria közt, Brindisi érintésével, rendes járatot szervezett és a faszállítás árait lenyomta. Erre aztán ugyanezt megtette a Lloyd is. A brémai vállalat azonban megbukott, nem a faszállítás miatt, hanem mert ez eredetileg szárnyvonala volt a Bréma-Egyiptom-Ausztráliai német vonalnak s főczélja a személyszállítás lett volna az európai kontinensen át vasuton utazók számára; e feladatot azonban a »Peninsulat and Oriental Company« hajói nemcsak nagyobb kényelemmel, de olcsóbban és pontosabban oldják meg s így e mellékjárat feleslegesnek bizonyult. Az egész dologból ránk nézve az a tanúság, hogy a Lloyd tud olcsóbban is szállítani. Egyiptomban a fakereskedés olyan, hogy kevés haszonnal, de nagyban kell dolgozni. Itt nem fordul az elő, hogy a verseny miatt az árakat lenyomják, a kereskedő úgy adja el a fát, a hogy azt a legolcsóbban teheti, s ha a versenyt nem bírja ki, más forráshoz fordul, a hol a fát ő kevésbé drágán fizeti meg. A fő tehát az, hogy a kereskedőnek a fa a szállítással együtt kevésbe kerüljön és ezért veszedelmes az orosz verseny, mely Odeszszából és Galaczból olcsóbban szállítja a galicziai határon tőlünk potom áron megvett fát, mint mi, kiknek azt előbb vasuton kell Triesztbe szállítanunk és a Lloyd magas áraival tovább küldeni.

Ita l o k. Az *alkoholok* azon osztrák-magyar cikkek közé tartoznak, melyeknek Észak-Afrikában a legnagyobb keletük és legnagyobb jövőjük van. A *Tuniszba* szállított 96% alkohol értéke évenként az $1\frac{1}{4}$ millió frank körül forog; *Tripoliszban* az alkohol kereslete, a korán tilalma folytán, kisebb, mint Tuniszban, hol nagyon sok az európai, de azért Tripolisz lakossága a korán ellenére is évenként 15—20 ezer franknyit fogyaszt mindenféle színes és erősen illatozó pálinka alakjában. Szeszbevite-

lünk különben *Benghazi* kereskedelmében is fontos és jelentékeny, bár tekintve azt, hogy e város egész kereskedelme sem nagy és hogy tőlünk oda jutott árúk a sok közvetítő által ugyancsak megdrágulnak, félnünk kell, hogy e piacunk is elvesz. *Alexandriát* a szeszre nézve már elvesztettük, nem tudtuk kiállani a versenyt sem az orosz és román szesz jobb minőségével, sem ezek olcsóságával. Az orosz és román szeszt Odesszából hozzák és az odesszai és trieszti árúk közt minden 7 kgr. után 6 cmes különbség van az utóbbi kárára, s így a fogyasztás lassankint egészen az orosz-román gyártmányokra szorítkozik. Többnyire 95°/₁₀₀ szeszt keresnek s ennek fehérnek és szagtalannak kell lennie, mert a cognac és mastika-gyártáshoz használják; cognacot nagy mennyiségben hoztak be, de a belföldi termény ezt a piacról mindinkább leszorítja. Likörökből a szükséglet nem nagy, csak chartreuse, sherry, brandy és bittert vesznek, a szükséglet fedezéséhez azonban csak csekély galicziai és lengyel gyártmány járul. A *Kairóba* bevitt szesz értéke 370 ezer frank, de ebben nekünk csak igen jelentéktelen kis részünk van. *Port-Szaidban* szesz sok fogy el, a közvetlen összeköttetés folytán a legnagyobb rész trieszti, a jobb minőségű francia szesz kevesebb fogy, s végül alkoholokban ugyancsak az elsőség a mienk *Szuezbán*. A sör és borban a viszonyok másképen állanak; az osztrák-magyar árúk közül e kettő a *tuniszi* piacról le van szorítva; a francziák és németek e terén elsőek. *Tripoliszba* bort nem vihetünk be; üvegbort Olasz- és Franciaország ad, de csak kisebb mennyiségben, nagyobb azonban a kereszködés a szicíliai hordóborok után. A sörre nézve első sorban áll Trieszt, melyen keresztül különösen Grác szállít igen sok sört üvegekben, ezután következik Német- és Franciaország, mely a 48 üveges ládákat 30—32 frc-jával számítja. Az angol »Stont»ból kevés a bevitel. *Benghaziba* sem bort, sem sört nem viszünk be. — Az egyiptomi piacon *Alexandriában* már az osztrák-magyar hordósör uralkodik; bevitelünk 1885-ben 18,600 hl. hordósör és 8000 láda üvegsört (1 láda 48 üveg) tett összesen 320 ezer forint értékben. Az osztrák-magyar szállítók közül első helyen állanak Dreher (7500 hordóval), Steinfeld (9000 hordóval), Schreiner és Puntigam (egyenként 700 hordóval.) Üvegsört nagyobb mennyiségben szállított még Anglia és Németország.

Angol hordósört azonban csak az okkupáló sereg számára hoztak. Az osztrák-magyar sör-bevitel, bár kevésse, de emelkedik, mert a benszülöttek mindinkább elfordúlnak a bortól s a gyengébb, kiadóbb és olcsóbb sörre iszszák. Alexandria s illetőleg Egyptom fő borszükségletét Francia-, Olasz- és Görögország fedezik, míg Ausztria-Magyarország csak a dalmát és isztriai borokkal és a 3—5 éves vörös borral vesz részt. A magyar vörös boroknak kétségkívül nagyobb kelete lenne, ha nagyobb raktárak berendezése által mód adatnék a lakosoknak arra, hogy jobban megismerjék; ma még csak a németek fogyasztják azt, míg a magyar fehérborok a jobbmodúaknál használt rajnaiaknak tudnának versenyt támasztani. *Port-Szaïd*ban különösen sok sör fogy el, üvegsört Dreher szállít Triesztből, a német sör kevésbbé keresett; a hordósörből elég nagy a kereslet, de nem akkora, mint az üveg-sörből. Bort csak Francia- és Görögország szállít. *Szuez* sörkészlete kisebb és azt is egészen mi fedezzük.

Ruhanelemek (kendők, fehérnemű, öltöny, piqué, indiennes stb.) A ruhaneműekből Afrika északi kikötőihez nagy mennyiséget viszünk be; így *Tunis*ban az osztrák-magyar piqué, kendők és indiennes értéke 100 ezer frank, míg a kész öltönyök bevitelére 80,000 frank értéket képvisel; osztrák-magyar gyárainkban sok fezt is készül s ebből is mintegy 40,000 frank értéket szállítottunk oda. *Tripolis*ban a ruhafélék bevitelének élén ugyan Anglia áll, de azért igen szép rész jut az osztrák-magyar iparra is. T-Cloth, Long-Cloth, shirtings és Tangibsféle öltöny darabok csak Angliából és főleg Manchesterből kerülnek ki; a musseline és indiennes Bécsből, Lilleből és Mühlhausenből; egyszínű mousseline Aadorf, Zürich és Winterthurból; a Water-Turst féleséget Görz, Zürich, Elberfeld és Düsseldorf adja; a teljes és félgyapjú szöveteket Brünn és Bielitz, azonkívül Bradford, az utolsó időkben pedig Görlitz és Sommerfeld is; szövött árúkat Chemnitz, Hartmannsdorf, Manchester és Strakonitz; himzett szöveteket Zürich és St-Gallen; fezt és az úgynevezett yarbi és magrebi arab öltönyrészeket Bécs és kis részben Strakonitz; nyers selymet, melyet az itteni szövők igen jelentékeny mennyiségben dolgoznak fel, Lyon, Como és Milano; selyemhulladékot (fil de bourrette, Chassum) London; selyemárúkat, mint kendőket (taffet, Faille, Surah) Lyon, Zürich, Genua

és Crefeld; míg az »altiparmak« »gharmasud« és »Cettaris façonuais« név alatt ismert selyemczikkekét kizárólag Gera szorgáltatja. Kész férföltönyöket csak Bécs visz be, de a kereslet, az európai lakosság csekély száma miatt, jóval kisebb, mint Tuniszban. A cipő tulnyomó részben német, kis részben francia és belga gyártmány, s párjának értéke a 4 és 8 frank közt ingadozik. *Benghaziban* a ruhaneműekből bevételünk ugyan van, de értékét egyáltalában nem ismerjük, míg tripoliszi egész bevételünk értéke mintegy 400 ezer frt. Az *alexandriai* piacon a kendők általában vesztettek fontosságukból, mert az arab lakosság mindinkább a kész osztrák-magyar ruhákat használja, tehát a bevétel nem a mi rovásunkra csökkent. Az évi bevétel 200 csomag, egyenkint 20 darabból s ennek $\frac{3}{4}$ -dét Szászország fedezi. A ruhabevétel értéke 1885-ben 3 millió forint értéket képviselt s ennek háromnegyede monarchiánkra esik; bár a közönségesebb fajtákban velünk versenyez Olasz-, Francia-, és Angolország, de az elsőrendű kész ruhák csak Bécsből kerülnek ki; másodrendű öltönyöket sokat küld ide Prossnitz, míg olcsó ruhával a görögök látják el Egyptomot; azelőtt sok ruhát szállítottak Alexandrián keresztül a Szudánba is, ma azonban ez a forgalom a szudáni határ elzárása folytán megszűnt. — A fehérneműeknek három negyedrészt Ausztria-Magyarország adja, s ennek értéke 1885-ben 377 ezer frt volt; az osztrák-magyar árúk azonban csak másod- és harmadrendűek, az elsőrendűek Franciaország bevételéhez tartoznak; általában Alexandriában a minőségre nem sokat adnak, hanem csak az olcsóságra. Cipőbevételünk Alexandriába szintén jelentékeny, az 1885-diki bevétel 400 ezer forint értéket képviselt; az ár minőség szerint tuczonként 20—60 forint közt ingadozik. Gyerme- és női cipőben Franciaországé az előny s két év óta a versenyben Olaszország is élénken szerepel. Az angol és svájci gyártmány a szoliditás miatt egyre jobban kerestetik, mert az osztrák-magyar ezt nagyon is elhanyagolja. A francia bevétel 400 ezer, a svájci 200 ezer, az olasz 100 ezer frankot képvisel, de ezek nekünk veszedelmes versenytársaink, annál is inkább, mert a helyi gyártmány is egyre nő s az évi érték 150 ezer frank már most. A színes kattanok bevitelére monarchiánkból egyre nő s az osztrák-magyar gyártmány élénk színeivel a versenyben az angolt

lenyomja s egyenrangú a francia elzászival; olcsóbb árúkbán Angliáé az elsőség; az osztrák-magyar bevétel értéke mintegy 200,000 forint. A gyapot-készítményekből pedig nem kevesebb mint 1 millió forintnyit vittünk be. A fezt kizárólag monarchiánk adja s az 1885-iki bevétel csaknem meghaladja a 300 ezer forintot s ez a bevétel a Szudán tartományainak új megnyitásával még inkább növekedni fog. *Szuezban* és *Port-Szaidban* a ruhanemű kizárólag az osztrák-magyar, szövet azonban kevés fogy, minthogy a lakosság kész ruhát vesz. — *Kairót* főleg Alexandria látja el, de kizárólag osztrák-magyar árúkkal, melyek értéke a következőképen oszlik meg:

Czipőfélék és bőrárúk	700,000	fres
Gyapotkelme (Coetons és cselh)	421,000	»
Gyapjúkészítmények	3.000,000	»
Tüll, gaze, mousseline, csipke	130,000	»
Selyemkelme	207,000	»
Fehérnemű	880,000	»
Kész ruhák (versenytárs nélkül)	3.650,000	»
Fez	650,000	»
Összesen	9.638,000	»

Azt hisszük, ily óriás bevétel egy piacon, melyen angol, olasz, francia, görög és német és Európa minden kereskedő-állama versenyez, eléggé bizonyítja, hogy érdekeink mily mélyen gyökereznek Észak-Afrika gazdasági életében, de egyszersmind kellő biztosítékul szolgálhat arra is, hogy a jövőben, ha áldozatoktól nem riadunk vissza, még több eredményt is fel fogunk mutathatni.

Vasárúk. A vasárúk közül acél-tárgyakat és beretvát *Tuniszba* 70 ezer frank értékben vittünk be. *Tripoliszba* acélt (Straw Files) Klagenfurtból és Gevelsbergből vittek be. Durva kések és kovács-eszközök, keleti beretvák és kulcsok, főleg az osztrák-magyar iparból kerülnek ki (Steyer, Waydhofen, Gablontz), másodsorban pedig Németországból (Gevelsberg, Solingen, Iserlohn) és Belgiumból. Drótszögeket (Pointes de Paris) azonban csak Francia- és Németország ad. *Benghaziba* vasat mi is szállítunk, hogy azonban mennyit, azt nem tudjuk, különben az egész vasbevétel 22,000 forint értékű, s ennek csak egy kis értéke eshetik reánk. *Egyiptom* vasszükségletét csaknem kizárólag Anglia fedezi, és pedig Skócziával együtt; még azt a

csekély svéd vasat is, mi itt forgalomba jön, londoni megbízottak kezelik, minthogy Egyptom és Svédország közt közvetlen hajózási összeköttetés nincsen.

Ezek után még azon árúkat kell felemlítenünk, melyek csak egy-egy kikötőben fontosak, s a többiben gyakran alig szerepelnek, s így oly általánosságban nem tárgyalhatók. *Tuniszbán* az elmondottakon kívül csak jelentéktelen mennyiségű papírt és üvegárúkat viszünk be s ott további különösebb érdekeink fájdalom nincsenek, mert még a kereskedelmi körök is megegyeznek abban, hogy Franciaországnak a következő tárgyakban nincsen versenytársa: selyem (genre fantastique), himző ezüst, színezett vagy fényezett bőrök, cement, hidraulikus mész, tápanyag és konzervek, gyertya, disztárgyak, liszt, divatcikkek és vascikkek (qualité superieur) stb. A gyapotkezelésben Angliáé az elsőség, évenként 10 millió franknyi bevittel s ugyancsak Anglia szállit oda kösznet, czérnát, ausztraliai gyapjút, indigót és más czikkeket. Az osztrák-magyar kereskedelem értéke az utolsó években sem nem emelkedik, sem nem csökken, állandóan a 2 millió frankon stagnál.

Tunisről *Brenghazira* térve át, a statisztikai kimutatások és a konzuli jelentések szerint csak azt tudjuk, hogy Ausztria-Magyarország a bevételben az elősoroltakon kívül gyertyával, kártya, fűszer, butor, papír, rövid árúk és gyufával vett részt. Hogy mennyit vittünk be e cikkekből, nem tudjuk, de felvilágosításul, hogy fogalmat adjunk e bevétel maximális értékéről, közöljük e cikkeknek 1885-diki összes (tehát nemcsak az osztrák-magyarra eső) bevételét:

Gyertya . . .	9,000	forint
Fűszer . . .	12,000	»
Gyufa . . .	28,500	»

A kártya, butor, papír és rövidárúk bevételére nincs adatunk.

Tripolisz és Alexandriának sok oly bevételi czikke van, melyeket itt együtt és egymással összehasonlítva tárgyalhatunk. Így a *szenet* mindkét kikötő Angliából kapja. Tripoliszban a kereslet elég jelentékeny, minthogy két gőzmalom és négy espartogyár éjjel-nappal dolgozik. Alexandriában a kereslet jóval nagyobb; egyrészt, mert maga a város is nagyobb, másrészt, mert Alexandria látja el köszénnel egész Egyptomot is. A csa-

torna-melléki városok, és pedig főleg Port-Szaïd úgyszólván nem egyéb, mint szénraktár; a kőszén az egész bevitel $\frac{7}{8}$ -át teszi s ez évenként 700 ezer tonnára rúg, mely mennyiség 4 nagy és 2 kiskereskedő kezében forog; az arab lakosság nagyrésze a kőszénkereskedés körüli munkából él; a szenet Angliából, Cardiffból hozzák. — Másik cikk a petroleum; ezzel mindkét kikötőt főleg Amerika látja el; érdekesek e téren az oroszok törekvései; ezek Tripoliszban nem sikerültek, mert az szerfelett rossz, ami annyival is inkább meglepő, mert Tripoliszban a petroleumnak csak az árára és nem a minőségére néznek; Alexandriában az oroszok törekvése jobban sikerült, mert részben a jobb csomagolás, részben a jelentékeny szállítási árkülönbség folytán az orosz petroleum után a kereslet egyre nő az amerikai rovására. A papirosból szintén van csekély bevitelünk mindkét kikötőbe, Tripoliszban főleg a »Cloche Paille« után tudakozódnak, s ezt rendelik Marseille és Livornóból 50 kgrját 15—16 frankjával; a közönséges fehér írópapírt Bécs, Fiume, Milano és Antwerpen küldi, a cigaretté-papír (könyvecskékben) főleg az osztrák ipar terménye, míg kártyát Trieszt és Marseilleből szállítanak. Alexandriában a papiros-szükségletet Görz, Podgora és Fiume fedezi, Olaszország azonban erősen konkurrál a szalma- és pakkolópapirosban; hivatalos papirost kizárólag Anglia ad; az osztrák-magyar papírbevitel értéke 1885-ben több, mint $\frac{1}{2}$ millió forint volt. — *Kairóban* az osztrák-magyar papír fogyasztása még nagyobb, mint Alexandriában s körülbelül 800 ezer forint értékű, melynek fele cigaretté-papiros. — Az üvegárúkból Tripoliszban elég nagy bevitelünk van, az ivópoharak csaknem mind osztrák (Haida, Gablontz) ipari termékek; ablaküvegnek csak belga árút használnak, míg a karavánkereskedés egyik főeszköze és tárgya az üveggyöngy Velence gyáraiból kerül ki, kis részben pedig Haida és Gablontzból is. Alexandriában üvegbevitelünk kissé csökkent, minek okát részben a magas vasuti szállítási árban, részben a mi árúink elavult divatában kell keresnünk, melyet a külföld elegáns és új alakjával mindinkább leszorít, úgy hogy ma az osztrák-magyar bevitel főleg lámparészekre és színes üvegtárgyakra szorítkozik Csehország részéről, narghilére és más effélére Steyerország részéről, míg a többi szükségletet Belgium fedezi Angol- és Francia-

országgal együtt. Az összes lámpaneműeket a bécsi Brünner és Dittmar cég szállítja. Itt említjük meg azt is, hogy a lámpabél főmennyiségét Németország adja, és pedig évről évre olcsóbban; a specialitásokat azonban kizárólag monarchiánk fedezi. — A rövidárúk sokféleek s a fogyasztás évi értéke *Tripoliszban* 160–200 ezer frank értéket képvisel, melyen főleg a német és az osztrák-magyar ipar osztoznak, az arany- és ezüst-tárgyak azonban csak Lyonból kerülnek ki, míg utánzatokkal (*imitatio*) Nürnberg látja el a várost. Alexandriában, daczára annak, hogy a bevétel csökkent, az osztrák-magyar árúk bevitelére a félmillió forintot meghaladja, Bécs és Csehország gombokat, Német- és Franciaország haj-, gombos- és varrótüket, Bécs és Prága passepoids-t, czipő- és vállfüzőket ad, erős versenytársunk a rajnai Németország, mely paszomány-tárgyakat is szolgáltat. A bőr- és táskaneműekben azonban a mi iparunk uralkodik s jó eredményel versenyez a francia gyártmányoknak. Bőröndöt elsőrendűt Franciaország ad, a másod- és harmadrendűek Bécsből kerülnek ki évenként 50 ezer forint értékben, Olaszország alig érezhető versenytársát azonban erősen kiálljuk e téren. — Gyufát és efféle gyújtóanyagot Tripoliszba főleg Németország visz be, s csak igen kis mennyiségben. Különösen azt a féleséget szeretik, mely a meggyujtásnál erősen pattog. A magas szállítási ár Fiume-Trieszt és Malta, illetőleg Tripolisz közt nem engedi, hogy az osztrák-magyar árúk is versenyezzenek. Alexandriában e czikkben viszonyaink kedvezőbbek, s az 1885-diki bevételünk 100 ezer forint értéket képvisel; mindazonáltal e piacot el fogjuk veszteni, mert a helyi fogyasztók mindinkább a belföldi terméket használják. Szuezen azelőtt gyufabevitelünk nagy volt, ez most csaknem teljesen megszűnt, épen a belföldi termények olcsósága folytán.

Végül vannak egyes cikkek, melyeket majd csak Alexandriába, majd csak Tripoliszba visznek be. A tripoliszi bevétel ilyen különlegességei közé tartoznak oly árúk, melyek főleg a Szudánal folytatott karavánkereskedésben szerepelnek. Így vannak kötártyák, csiszolt achát-gyűrűk, fülönfüggők és gyöngyök, melyek iránt a kereslet igen nagy, s melyek az Idar és Oberstein köcsiszoló gyáraiból kerülnek ki. Az edények bevitelében a francia, olasz és angol szerepel, de találkozunk karlsbadi és

nürnbergi czikkekkel is. Ránk nézve igen nagy fontosságú volt a nemes-fémek bevitale az előző években, de az 1884. májusi ottomán rendelet óta ez kissé megcsökkent. U. i. az osztrák-magyar ezüstpénzt itt jól megfizették kitünő ezüst tartalma miatt, mit az itteni aranyművesek a tömör és masszív női ékszerek készítésére használtak fel; az említett rendelet ezek értékét lejjebb szállítá és a bevitt megnehezíté, minek oka az, hogy az arany Tripolisban egyre fogy, s a tartománytanács (medjlis-i-Idare) azáltal vélte az arany kivitelét megakadályozhatónak, hogy az ezüst bevitelét csaknem egészen betiltotta, minthogy azonban az ezüstre sokkal nagyobb szükség van, amit rendes úton be nem szerezhetnek, azt megszerzik csempészet útján.

Alexandriában a bevitel különlegességei minket is közelebbről érdekelnek. Első helyen kell említenünk a magyar liszt bevitelét, melyet Egyiptomban komoly válság fenyeget. Ámbár az 1885-diki termés Egyiptomban szerfelett rosz volt, s nagy lisztbevitel szükségeltetett, a magyar liszt bevitale nem emelkedett, minek oka az, hogy az itteni pékek inkább a magasabb árú lisztet veszik, ami könnyebben sül s magas és könnyű kenyeret ad, míg a magyar liszt kicsit és nehezet, másrészt pedig, míg a magyar malmok itt minden raktári közvetítés nélkül dolgoznak, addig az oroszoknak 3—4 raktáruk van, s így a pékeket a lehető legkényelmesebben láthatják el, s ily módon elérik azt, hogy hetenkint mintegy 800—1200 zsák (85—100 kgr.) lisztet adnak el, míg a mi összes bevitelünk csak 700 ballont és 400 hordót tesz ki. — K ö t é l f é l é v e l Ausztria-Magyarország látja el Egyiptomot, s ennek értéke évenként a 100 ezer forint körül forog. Nagy fogyasztásnak örvendenek a s v á n y v i z e i n k is, így a budai Rákóczy-keserűviz, ezenkívül a giesshübli, rohítsi, karls-, marien-, franzensbadi, gleichenbergi, salvatori és ágnesforrási. Meglehető fontosságú bevitelünk van végül a b u t o r o k b ó l és butorkelmékből, s ez folyton nő. Különösen szeretik a bécsi diófabutort, de azért Bécs a finomabb tölgy- és paliszander butorokban is érezhető versenyt támasztott Franciaországnak. A bevitel eszméjét a bécsi Frank-czég alapítá meg s neki itt agenturája is van; az 1885-diki bevitel a butorokban 180 ezer forint, a butorkelméké pedig 150 ezer forint értékű Ausztria-Magyarországra nézve.

Ezekben ismertettük Afrika északi kikötőinek ama czikkeit, melyek reánk nézve több-kevesebb fontossággal bírnak; ezekből láthatjuk, hogy érdekeink mily mélyen gyökereznek e kikötővárosok és kereskedelmi területük népeinek életében, szükségleteiben, s igyekeztünk feltüntetni hiányainkat, hibáinkat is, hogy ezáltal rámutassunk arra, hogy egynémely cikk bevitelének mily helyen, mily eszközökkel lehetne nagyobb lendületet adni. A következőkben a kivitt tárgyaljuk, de természetesen ebben ily nagy eredményt nem várhatunk; azokra a cikkekre, melyek e kikötőkből kivittetnek, nekünk oly nagy szükségünk nincs, de azért arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy vannak államok, melyek tengerészete csaknem kizárólag az árúk közvetítéséből él, és így e téren még mi is remélhetünk egyetmást. Mint-hogy a kivitel egyrészt kisebb, másrészt ránk nézve kevesebb érdekű levén, a részletekre oly nagyon ki nem terjeszkedünk s azt az egyes kikötők és nem az egyes cikkek szerint fogjuk tárgyalni.

Tunisz kivitele ma még mindig kisebb, mint a bevitel, s ez utóbbinak két-harmadát képezi, 18 millió frank értékben a bevitel 28 millió frank értékével szemben. Tunisz a kivittelhez évről évre ugyanazon cikkeket szolgáltatja, új forrásait a francziák még nem nyithatták meg teljesen, de buzgalmuk, odaadó törekvésük, hogy e provinciából »második Francziaország«-ot teremtsenek, kétség kívül nem marad gyümölcstelen. A kivitel főcikkei voltak az olaj és buza, melyekből egyenlő értékűt mintegy $1\frac{1}{2}$ millió piasztornyit vittek ki egyenkint; az olaj tulajdonos részét Monaszter és Lusa kikötőiből szállították tova. Ezenkívül a kivitel főcikkei közé számíthatjuk az árpát és gyapjút, egyenkint $1\frac{1}{2}$ millió piaster értékben, besózott szardínia 100—150 ezer forint értékben. Fontos itt a Halfa (Esparto) kivitele, melyből papírt préselnek, s melyből évről évre nagyobb mennyiséget szállítanak el, így 1885-ban a kivitel mintegy 3000 forint értéket képviselt. — Mindezekben mi csak csekély és jelentéktelen mértékben vagyunk érdekelve.

Tripolisz kivitele már sokkal fontosabb reánk nézve; az egész kivitel értéke 10 millió frankra rúg, és ez összegből Angliára 74% vagyis 7.400,000 frank, Francziaországra és Ausztria-Magyarországra 12—12% vagyis egyenkint 1.200,000 frank.

Csak ezek után következik Olaszország $1\frac{1}{10}$ -kal stb. Látszik tehát, hogy a kivitelben is előkelő helyünk van, sőt viszonyaink kedvezőbbek, amennyiben a kivitel háromszorosa a bevitelnek. Fő-kiviteli cikket képeznek a struccztollak és az elefántcsont, az elsőből az évi kivitel értéke a 3 millió, a másodikból a 200 ezer frank körül forog, e két cikk a londoni és párizsi piacokra kerül. Igen fontos cikk még a halfa s a kivitel értéke csaknem kétszer akkora, mint a tollaké (5.200,000 frcs), s ez óriási mennyiség mind Angliába megy. Érdekes nemzetgazdasági jelenség az, hogy mióta 1871-ben az első csomag halfát innen kivitték, azóta a földmivelés hanyatlott, mert a lakosság ettől kezdve a halfa gyűjtésével, Tripoliszba való szállításával foglalkozik, minthogy ez kevesebb fáradsággal, a szárazság ellen kevesebb veszéllyel többet fizet, mint amaz; így a gabnakivitel csekély s csak árpából visznek Maltába mintegy 200 ezer franknyit. A kivitel e főcikkeiből mi nem sokat hozunk az osztrák-magyar kikötőkbe, hanem annál többet közvetítünk részben Olaszország, részben Anglia felé is. — Van azonban Tripolisznak egy kiviteli cikke, melyet csaknem teljesen a mi kikötőinkbe szállítanak, és ez a szivacs. A görögök 1884-diki felfedezése, hogy Tripolisz vizeiben sok szivacs terem, igen nagy számú szivacshalászt gyűjtött ide, s bár az ottomán kormány a szivacshalászatot korlátozni igyekezett, az 1885-diki gyűjtés nem kevesebb, mint 1.200,000 frankot képviselt, mely csaknem kivétel nélkül mind az osztrák-magyar kikötőkbe szállítottott.

Benghazi kivitele a három és fél millió forint körül forog, de évről évre és pedig hatalmasan fejlődik. Ez összegből elefántcsont és struccztoll 400 ezer forintot képvisel, e cikkekre vonatkozólag azonban Benghazi csak érintő állomás. Nagy a marhakivitel, különösen Egyiptomba, hol az ott állomásozó angol sereg igen jó fogyasztó. A búzát Tripoliszba és Krétába szállítják a kormány számlájára, ha t. i. e helyeken a termés rosz. Árpa egy kevés a görög kikötőkbe, a többi az angol piacra megy. A struccztoll árának leszállása Európában a piacokon pangást okozott, a kereslet kisebb, de az elefántcsontot Wadaiból, dacára a sok veszedelemnek, bőven hozzák és szállítják tova. A só szállítása, melyet Benghazi szalináiból évenként 30—40 millió kgr. mennyiségben lehet minden tökéscítés nélkül eladni, s mely

az árarium tulajdona és egyike a török kormány egyenes bevételeinek, a görögök és törökök kezében van, s ezek tartományai-ban a szükségletet a bengahazii só fedezi. A kivitel többi czikkeit a kivitt mennyiség értékével együtt a következő táblázatban adjuk:

Czikk	Érték
Elefántcsont . . .	245,000 forint
Marha	450,000 »
Vaj	150,000 »
Teve	80,000 »
Szines szövet . . .	200,000 »
Gabona	325,000 »
Kecskegyapjú . . .	85,000 »
Árpa	600,000 »
Kecske és juh . . .	420,000 »
Strucztoll	150,000 »
Só	600,000 »
Spongya ,	42,000 » stb.

Alexandria, illetőleg Egyptom kivitele az 1885-dik évben mintegy 10 millió forinttal csökkent. Az egész kivitel 115 millió volt, a csökkenés pedig a rossz gabnatermés és a textilipar hanyatlásának következménye volt; a kivitelben egyedül a hagyma mutat előnyös és gyors fejlődést az előző évekhez képest, ennek nagy része Angliába megy, s bár a kiviteli cikkek közé csak néhány év óta lépett, a kereslet folyton növekedik. A gyapot, mely jó vagy rosztermésétől függ első sorban Egyptom jóléte, az utolsó években közepes, sőt egyre csökkenő, minek oka részben azon férgekben keresendő, melyek mint gyapotfilloxerák, annak leveleit több területen lerágták, s melyek már más növényekben is, különösen a herében nagy károkat okoztak, részben az időjárás szeszélyeiben, mely majd váratlan ködökkel, majd tűrhetlen szárazsággal sujtja a lakosságot. A kivitt mennyiség az egyes országokra nézve így oszlik meg:

Hová	1884/5	1885/6
Ausztria-Magyarország . .	33,863	26,807 Ballon
Anglia	279,683	208,118 »
Franciaország	41,596	21,095 »
Olaszország	33,742	19,885 »
Spanyolország	10,058	8,192 »
Oroszország	37,996	55,373 »
Törökország	624	457 »

Alexandria másik kiviteli czikke a gabona volt, de ez is mindinkább csökken; az 1884. év második felében történt 40% árcsökkenés hatása itt is nyilvánult, azóta pedig a gabnatermelésre mind kevesebb földet fordítanak, míg ha a termés rossz, egész Egyptom drága pénzen szerzett bevitelre szorul. Ily rossz volt az 1883. év, mikor is a búzából bevitel szükségeltetett, másrészt a kukoricza és árpa kivitele teljesen megszűnt, a lencse pedig az előző éveknek csak harmadát fizette ki. A datolyakivittel csekély, mert a helyi fogyasztás igen nagy.

A czukortermés Egyptomban azért fontos ránk nézve, mert a bevitelben az osztrák-magyar czukornak erős versenyt keltett. A czukortermelést Egyptomban Mohamed Ali honosította meg. A termelés nagy részben a »Dariah Szanieh« kezébe van, melynek Felső-Egyptomban óriási birtokai vannak. A rizsből, bár az évi termés nem sok, mégis évenként mintegy 12 $\frac{1}{2}$ millió piaster érték jut kivitelre. A viasztermés 100 ezer forint körül forog melynek túlnyomó részét Trieszt-Fiuméba szállítják. A Vörös-Tenger partjain kihalászott gyöngyből kivitelre került 150 ezer oka (4 oka = 5 kgr.), a legnagyobb rész Trieszt-Fiuméba, s csak igen csekély mennyiség Londonba és Marseillebe.

Szuez és Port-Szaidnak külön felemlítésre érdemes kivitele egyáltalában véve nincs.

A tárgyalt kikötőket két csoportra oszthatjuk; az egyik a keleti, s ide tartoznak Alexandria, Port-Szaid és Szuez; a másik a nyugati, s ennek kikötői Tunisz, Tripolisz és Benghazi. E két csoport bevitelét tekintve, látjuk, hogy keleti egész bevitelünk 16 millió frankra rúg, és e bevitel szolgálatára az említett kikötőkbe 220 hajó fut be évenként. Ezzel szemben a nyugati kikötőcsoportba bevitelünk csak három millió frank, s ez érdekeket évenként alig 10 hajó szolgálja, holott a keleti csoport viszonyai szerint erre legalább is 40 hajó lenne szükséges. Hogy ez csak úgy történhetik, hogy a mi bevitelünket más nemzetek hajói közvetítik, s így a szállítási hasznot ők dugják zsebre, ez természetes. És ezt engednünk nem szabad!

Afrikában csak az északi partvonal keleti szakaszában, Tunisztól Alexandriáig, szólhatunk osztrák-magyar kereskedelmi érdekekről; s a mennyiben e vonal magába gyűjti Egyptom, Barka, Tripolisz, Fezzan, a keleti Szahara és a Szudán nagy ré-

szének terményeit, amennyiben e vonal legközelebb esik a mi kikötőinkhez, s amennyiben a mi kikötőink egész Közép-Európa terményeit közvetítik a partvonal felé, annyiban ez érdekeinkkel komolyan foglalkoznunk kötelességünk, és pedig annál inkább, mert e partvonal kikötőforgalmának nemzetközi versenyében már eddig is részünk van, melynek jelentősége Tunisz felé csökken, míg Alexandria felé növekszik, és mert az olaszok sokkal kevésbé veszélyes versenytársat képeznek, mint a minőnek azt hírük állítja; a bevétel egyes cikkeiben fontos szerepünk van, s kimutattuk, mely cikkek melyik kikötőbe, minő mennyiségben vitetnek be, hogy a kivitelben mennyire vagyunk érdekelve, s az eredmény általában véve sokkal kedvezőbb, mint azt aggodalmaskodó kereskedőink hiszik, de láttuk azt is, hogy érdekeink sok cikkben meg vannak támadva, nem a verseny növekedése, hanem a saját magunk hanyagsága folytán, s ama veszedelem is fenyeget, hogy néhány tárgyra még a már meglevő piacot is elvesztjük. Főbaj az, hogy bevételünknek különösen a nyugati kikötőcsoportban a tényleges hajóforgalom nem felel meg, s így, míg egyrészt árunk drágulnak, mi magunk a szállítás hasznától esünk el.

A mi különösen a magyar tengerészetnek s névleg az »Adriának« érdekeit illeti, a versenyben az osztrák-magyar Lloydal szemben le kell mondanunk, hogy p. o. az Alexandria és Fiume közti összeköttetést kezünkbe ragadhassuk, ha csak erre úgy nem nyílik alkalmunk, hogy a Szalonikiból Alexandriába menő járatot nagyban szervezzük, mi által aztán nemcsak Triesztnek, de Fiuménak is erős versenyt keltenénk; de a nyugatibb kikötőket, mint Tripoliszt, Benghazit és Tuniszt, melyek különben is az »Adria« társulat Braziliába és Angliába menő hajóinak útjába esnek, minthogy e három kikötőben jelentékeny érdekeink vannak, kereskedelmi vonalainkból s így forgalmunkból kizárni, s azt a területet, mely közvetlen közelünkben már földrajzi helyzeténél fogva is velünk, ha ma még nem is a legszorosabb, de bizonyára elég szilárd viszonyban van, ezt magunktól eltávolítani s tétlenül tűrni, hogy mulasztásainkon idegen államok intézetei vagy éppen magán-vállalkozók kapzsisága nyerjenek bőséges kielégítést, ezt megengedni nekünk magyaroknak nem szabad, mert ne feledjük, hogy a »Tengerre magyar!« kifejezésben a »tenger« nekünk csak a földközi ten-

ger, s annak is csak azon része lehet, mely még nincs európai keresztény hatalom birtokában s ahol árúinknak még polgár jogot is szerezhetünk. Én tehát most, midőn tanulmány-utamból visszatértem, azt hiszem, kell, hogy kötelességemnek tartsam, hogy objectiv alapon nyugvó észleleteim alapján újra sürgessem egy állandó járat létesítését az »Adria« részéről, mely Maltán keresztül Tripoliszt, Tuniszt és Benghazit Fiumével közvetlenül köti össze, mint megtettem ezt akkor, mikor e tárgyról először értekeztem.

Végül egy figyelmeztetéssel óhajtom e sorokat befejezni. Nem szabad azt hinnünk hogy esetlegesen új hajózási vonalok szervezése által mindenki ráléphet a nemzetközi verseny eme gazdag, de kétségkívül veszedelmes talajára. A mi magyar és osztrák gyárosaink főhibája általában az, hogy a gyártás és kivitel nincs eléggé külön választva. Az angol gyárak elkészítik az árút és átadják egy külön a kivitellel foglalkozó kereskedelmi karnak, melynek a világ minden sarkában vannak levelezői, már pedig ezekkel szemben, különösen Egyiptomban, hol az angol befolyás annyira megszilárdult, a mi kis gyárosaink nem versenyképesek. Általában a lehető legszerencsétlenebb alap az, hogy az itteni kisebb kereskedőknek utazó agensek rendeletére küldenek árúkat. Megkérdik ugyan nagy ritkán a konzultól, hogy eme vagy ama háznak mily összeg erejéig lehet hitelezni, de hát arról ki garantálhat? Sokan még erre sem vesznek fáradságot, de azért a bukásoknál csak a konzult ostromolják segítségért. A keleti kereskedelemnek egyetlen helyes és eredménnyel kecsegtető módja van; állandó képviselőt kell küldeni, a kit vagy egy nagyobb ház, vagy akár több kisebb ház biz meg s aki az itteni kereskedő világba lassankint vezet be a mi árúinkat. Ez az a mód, melylyel az angolok a világ minden részében meghonosíták kereskedelmüket, melynek óriási kiterjedtsége elég garancia a módszer helyességére; ez az a módszer, a melytől a mi kereskedőink annyira irtóznak s mely nélkül vállalatokba bocsátkozván, a keleten megbuknak, elkeserednek a keletre irányuló minden vállalat ellen, pedig úgy konzulaink mint a letelepült kereskedők és állandó képviselők állítása szerint, Egyiptom még mindig aranybánya a kereskedő világ részére.

A dohányjövedék Magyarországon.

Irta :

Borovszky Károly,

(Harmadik közlemény). *

V.

A gyártás.

A nyers dohányt hazánkban az állami gyárak dolgozzák föl, másutt gyártani szigorúan tiltva van. A gyártáshoz szükségelt különféle anyagot először osztályozzák; a közönséges pipadohányhoz rendesen az olcsóbb minőségű, a szivarok és szivarkák gyártásához, valamint a finom pipadohányhoz a válogatott levelek használatnak. A burnót-gyártáshoz szükséges anyag talán a legnagyobb előkészítésen megy keresztül; a burnóthoz jól kiforrt dohány szükséges, ennek előállítására pedig jó idő kell. Mielőtt a dohány raktározva lesz, megérésre boglyákba lesz rakva, a boglyákba rakott dohány már az első napokban kezd erjedni,

*) Időközben nyert felvilágosítás alapján a helyes következtetés okáért tartozom azzal, hogy a jövedelem arányára vonatkozó magyarázatokat, melyeket a II-ik közleményben fejtegettem, következőleg módosítsam :

Rendes bevétel alatt értendő : az eladás belföldön és Bosznia-Hercegovinában, beviteli és termelési engedélyi illetékek, kivitelre eladott nyers dohánygyártmányok és különféle bevételek után befolyó jövedelem, ez kitesz 35.826,326 frtot; *rendes kiadás* alatt pedig : kezelési és általános, anyagbeszerzési, gyártási és eladási kiadások, összesen 16.242,835 frttal. — És így ezek szerint a magyar egyedárúság jövedelme *tényleg* : 19.583,491 frt = 55%, nem pedig — mint a II-ik közleményben fel van tüntetve — 45%. Az általam hiteles adatok alapján kitüntetett 42.2 millió frt bevételben és 25.15 millió frt kiadásban *benfoglaltatik az átmeneti bevétel illetve kiadás is*, mely tételek pedig épen ezen körülménynél fogva, mert csak átfutó összegeket representálnak a jövedelem mérlegelésénél — mint erről felvilágosítottam — számításon kívül hagyandók.

Ezeket óhajtottam, netáni félreértések s ezeknek alapján történhető hibás következtetések elkerülése céljából ide igtatni. A s z e r z ő.

az erjedés idejének tartama a különféle dohány előállításától függ; az elérhető hőség megállapítására nagy gyakorlottság szükségeltetik, mert nálunk még ma is sok tekintetben az okozta, hogy a dohány-anyag rosszul erjedt, rossz lesz s ennél fogva pedig a trafikba kerülő dohány minősége a fogyasztási árral nincs arányban.

A dohányleveleknek gyártásra való előkészítésénél az erjesztés képezi az első stadiumot. E végre — mint már említettem — az átvett dohány levelek, a mennyire lehetséges, szabályszerű asztagokba rakatnak. Tapasztalás szerint a szivarlevelek és közönséges vágó leveleknél a hőmérsékletnek nem szabad 38° R. fölé emelkedni; nehéz hát levelek, könnyű vágólevelek ellenben csak 28—32° R. melegséget tűrnek meg. Mihelyt tehát az erjedés némileg előre haladt, az asztagok hőfoka hőmérő segítségével pontosan meghatároztatik. A megfelelő erjedési fokot elért asztagok szétszedetnek s kihülés után levelenkint külön asztagba azonnal átrakatnak, az átasztagozott levelek újlag átmelegszenek; de ha a levelek jó minőségűek, úgy a hőfok csak ritkán emelkedik hasonló magasságra, mint az első erjesztésnél; ezután az asztag lassankint lehül, a míg hőfoka a külső levegővel egyenlő lesz. Ezen legkedvezőbb esetben az erjedés bevégeztnek tekintendő. Ha ellenben a levelek nem tökéletesen érettek, vagy nem jól szárítottak, vagy ha azokat a csomózásnál megnedvesítették, újlag heves erjedésbe mennek át és annyiszor kell azokat átasztagozni, a hányszor a meg nem haladandó hőfokot elérték. Ily leveleket néha ötször-hatszor kell átasztagozni, a míg erjedési hajlamuk enyészni kezd és némileg tarthatókká válnak; de az óhajtott minőséget soha sem érik el. Minél gyakrabban és hevesebben erjed a dohány, annál nagyobb az erjedési súlyapadás is. Ez a megfelelő érettségű és minőségű leveleknél 15⁰/₀, kevésbé jól érett vagy megnedvesített leveleknél pedig néha több mint 20⁰/₀-ot tesz.

Erjesztés után minden osztálybeli levelek csomónként külön választatnak. A harmadosztályu közönséges levelek, továbbá a kacs és laza hulladék ez alkalommal csak a hasznavehetlen-részekről tisztíttatnak meg és azonnal bebáloztatnak. A másod osztályu levelek ellenben, gyártásra alkalmas voltukhoz képest, különválasztatnak, névszerint: mint alsóbb- vagy jobb minőségű

világos vagy barna vágóárú, azután mint szivarbél vagy takaró, mint borítéklevelet tartalmazó áru, fonólevél, burnót levél és szivarborítéklevél. Ezen különválasztás további célja, hogy lehetőleg egyenlő levélrészletek képeztesse, minélfogva a csomók, a fenn elősorolt rendeltetéseken kívül, a különböző gyártási célokra még a levél nagysága és alakja, nyúlékonysági foka, színe stb. szerint is válogattatnak oly módon, hogy például a közönséges I-ső osztályba tartozó és válogatott levelek 10--15 fajt képeznek.

Mindezekből pedig kitűnik, hogy a dohány finom ízét és arómáját előállítani csakis jó és okszerű kezelés mellett lehet, a jó anyag előállítása tehát nemcsak a dohány minőségétől függ.

Magyarországban előállítatik finom, sőt nagyon finom minőségű dohány, de viszont a legközönségesebb is. Ausztriában a gyárakban körülbelül ugyanazon fajokat állítják elő, mint hazánkban. Franciaországban sokkal kisebb a választék. Ebből azonban nem az következik, hogy nem volna jó minőség, sőt ellenkezőleg, mint később látni fogjuk, ott is elegendő jó és finom minőségű gyártmányt található.

Az utolsó 10 év — illetve Franciaországban 8 év — átlaga szerint az előállított gyártmányokhoz felhasználtatott:

Magyarországban:

belföldi dohány	. . .	11.414,326 klgr. = 78·7%,
külföldi »	. . .	3.105,796 » = 21·3 »
Összesen	. . .	14.520,122 klgr. = 100%.

Ausztriában:

belföldi dohány	. . .	23.660,300 klgr. = 73·2%,
külföldi »	. . .	8.675,300 » = 26·8 »
Összesen	. . .	32.335,600 klgr. = 100 %.

Franciaországban:

belföldi dohány	. . .	16.223,122 klgr. = 42·2%,
külföldi »	. . .	22.210,353 » = 57·8 »
Összesen	. . .	38.433,475 klgr. = 100 %.

Ezzel kapcsolatban érdekes az összehasonlításra az itt következő 10 évi adatokat felölelő táblázat, melyben a gyártott minőség az összesnek százalékában van kitüntetve:

M a g y a r o r s z á g b a n		
	belföldi dohány	külföldi dohány
1876. év	76·17%	23·83%
1877. »	80·00 »	20·00 »
1878. »	81·53 »	18·47 »
1879. »	80·00 »	20·00 »
1880. »	78·60 »	21·40 »
1881. »	80·00 »	20·00 »
1882. »	82·20 »	17·80 »
1883. »	79·30 »	20·70 »
1884. »	77·00 »	23·00 »
1885. »	73·00 »	27·00 »
Átlag	78·60%	21·40%
100%		

A u s z t r i á b a n		
1876. év	66·34% ¹⁾	33·66%
1877. »	72·44 »	27·56 »
1878. »	74·61 »	25·39 »
1879. »	74·97 »	25·03 »
1880. »	78·31 »	21·69 »
1881. »	77·12 »	22·88 »
1882. »	74·08 »	25·92 »
1883. »	72·48 »	27·52 »
1884. »	71·83 »	28·17 »
1885. »	70·78 »	29·22 »
Átlag	73·17%	26·83%
100%.		

F r a n c z i a o r s z á g b a n		
1876. év	—	—
1877. »	—	—
1878. »	42·10%	57·90%
1879. »	40·33 »	59·67 »
1880. »	40·36 »	59·64 »
1881. »	31·59 »	68·41 »
1882. »	44·65 »	55·35 »
1883. »	41·46 »	58·54 »
1884. »	45·10 »	54·90 »
1885. »	49·92 »	50·08 »
Átlag	42·22%	57·78%
100%.		

¹⁾ Ausztriában belföldi dohány czíme alatt a magyar dohány az összesnek 70—85%-kát teszi ki; a fennmaradó rész a galicziai termelésből származó anyagra vonatkozik.

Magyarország gyáraiban a belföldi termésből származott dohány mennyiség 73—82°/_o között ingadozik; Ausztriában 66—78°/_o és végre Franciaországban 31—50°/_o között. Magyarországon a kitüntetett 10 év közül legtöbb külföldi dohányt használtak fel gyárainkban 1885-ben.

Mielőtt a gyártás részleteire áttérnék, ide igtatom a hazai gyárakban feldolgozott bel- és külföldi dohánylevelek mennyiségét az utolsó 10 év átlagában; az összes mennyiségből az egyes gyárak által feldolgozott mennyiség könnyű áttekinthetetés szempontjából százalékokban is ki van tüntetve: (L. a következő lapon).

Kitűnik ezen összeállításból, hogy gyártásra legtöbb külföldi dohánylevelet Fiumében használnak fel. Ezután jön Temesvár, Budapest-Ferencváros és végre Kassa. A dohány minőségét, illetve származási helyét tekintve, ismét Fiumét találjuk legelől 53·6°/_o-kal; Fiume után következik Selmecz, itt azonban a külföldi levelekből felhasznált mennyiség már csak 28·6°/_o-ra rug, Pozsonyban 27·5°/_o, Szomolnokon 21·2°/_o, Kassán 18·8°/_o, Temesvárott pedig csak 18·0°/_o.

A külföldi levelek felhasználásából a legkisebb részt a budapest-erzsébetvárosi gyár veszi ki magának, ezt követi Kolozsvár.

A gyárak termelő képességét tekintve, elsőrendő dohánygyáraink közé tartozik a budapest-ferencvárosi dohánygyár, egyedül itt 10 évi átlagban 3.470,709 kilogramm dohányt dolgoztak fel, vagyis Magyarország összes gyári produktiójának 24°/_o-kát; 1885-ben még nagyobb volt a termelés, mert 4.354,328 kilogrammot tett, a mi az évi összes gyártásnak közel 26°/_o-ka; a budapest-ferencvárosi gyár után Temesvár, Kolozsvár, Fiume és Kassa dolgoznak fel legtöbb anyagot. Az ujonnan felépült szegedi gyár a legkevesebbet dolgozza fel, ezen év azonban ennek csak első évi működése volt.

Ausztriában 1885-ben 28 gyár dolgozott s készített gyártmányt; a legnagyobb forgalom a sedletzi és hainburgi gyárban volt, mely gyárakban ugyszólván csak pipadohányt és burnót készítenek. A legtöbb külföldi dohányt feldolgozó gyárak: Laibach, Hainburg, Wien-niki és Sacco; e gyárak mindenike anyagtermeléséhez 50°/_o külföldi dohányt használ fel.

Franciaországban ugyancsak 1885-ben 21 gyár volt mun-

G y á r a k b a n	Belföldi dohány- levelek kgm	A felhasz- nált dohány anya %	Külföldi dohány- levelek kgm	A felhasz- nált dohány anya %	Összes levelek mennyisége kgm	Százalékok- ban	Az ország összes készletéből felhasználtatott	
							belföldi dohány	külföldi dohány
1. Fiume	904,935	46.4	1,043,842	53.6	1,948,777	100%	7.98%	33.61%
2. Temesvár	2,036,985	82.0	445,759	18.0	2,482,724	»	17.85 »	14.35 »
3. Budapest-Ferencváros .	3,120,455	89.9	350,254	10.1	3,470,709	»	27.34 »	11.28 »
4. Kassa	1,564,250	81.2	361,452	18.8	1,925,702	»	13.70 »	11.64 »
5. Kolozsvár	1,883,439	93.5	130,002	6.5	2,013,441	»	16.51 »	4.19 »
6. Budapest-Erzsébetváros .	239,829	95.0	241,618	5.0	481,447	»	2.10 »	7.78 »
7. Pozsony	476,387	72.5	180,953	27.5	657,340	»	4.17 »	5.83 »
8. Selmecz	438,531	71.4	175,963	28.6	614,494	»	3.84 »	5.66 »
9. Szombathely	317,469	78.8	85,554	21.2	403,023	»	2.78 »	2.75 »
10. Szeged (csak 1 évig) . .	41,553	79.8	10,568	20.2	52,121	»	0.36 »	0.34 »
11. Zágráb	390,493	83.3	79,851	17.0	470,344	»	3.42 »	2.57 »
Összesen	11,414,326	78.6	3,105,796	21.4	14,520,122	100%	100%	100%

kában, mely gyárak közül a legtöbb dohányt gyártott a párisi, lillei, chateaurouxi, morlaixi és végre a havrei gyár állítja elő. Finomabb minőségű dohány-gyártással többé-kevésbé minden gyár foglalkozik, a legnagyobb mennyiségben produkál finom gyártmányt a párisi (két gyár), azután pedig a bordeauxi gyár. Finom dohányból a legkisebb mennyiséget a hussein-deyi és az orleansi gyár állítja elő.

A közönséges minőségű (ordinaire, scaferlati, ord. poudre, tabacs de troupe stb.) dohány-gyártással leginkább a lillei, párisi (Gross-Caillon) gyár foglalkozik, ezeken kívül még a morlaixi, chateaurouxi, lyoni, havrei és végre a riomi gyár. Érdekes tudni, hogy a gyárakban mit készítenek, milyen minőségű dohány lesz előállítva; az adatok a következők:

		Magyarországban	
		1878-ban	1885-ben
burnót	gyártással	2	2
pipadohány	foglalkozott	7	7
szivar	gyárak	10	10
szivarka	száma	2	5
Összesen gyárak . . .		10	11

		Ausztriában	
		1878-ban	1885-ben
burnót	gyártással	8	6
pipadohány	foglalkozott	18	16
szivar	gyárak	28	28
szivarka	száma	9	14
Összesen gyárak . . .		28	28

		Franciaországban	
		1878-ban	1885-ben
burnót	gyártással	9	10
pipadohány	foglalkozott	13	17
szivar	gyárak	18	21
szivarka	száma	11	11
Összesen gyárak . . .		19	21

Magyarországban a szivarka-gyártás 1885-ben már 5 gyárban üzemelt. Ausztriában is mutatkozik változás, először a burnótnál, — a burnótgártás csökkenőben van a fogyasztással együtt — másodszor a pipadohány és szivarkáknál. Franciaországban a szivarkák gyárainak kivételével, a burnót-, pipado-

hány- és szivar-gyártás több gyárban volt üzemben 1885-ben, mint 1878-ban; t. i. a gyárak száma emelkedett.

A fokozódó fogyasztással nagyobb mennyiséget állítanak elő évről-évre hazánkban is, ezt tagadni nem lehet, de mégsem azon arányban, mint például Ausztriában. Ausztria legcsekélyebb számításával is kétszer annyit gyárt és fogyaszt, mint Magyarország, pedig ott a lakosság száma 23 millió, hazánkban 15 millió. Hogy egyenlő fogyasztási arányt mutathassunk föl, a most fogyasztott 140—160 ezer métermázsának — a lakosság arányában — 210—230 ezer métermázsára kellene emelkednie, a fejenkénti fogyasztásnak pedig 50%-kal kellene fokozódnia.

A három kezelőség által beszerzett belföldi és külföldi dohány nyers anyag és ennek értéke a következő volt: (L. a köv. l.).

Ezen adatokból kitűnik, hogy a magyar kincstár szerzi be a legolcsóbb anyagot; tényleg azonban ez nem így van, mert a gyártáshoz a kincstár, mint láttuk, a magyar dohányból csak 73—80%-ot használ fel*), míg a külföldi dohányra 20—27% marad fenn, mely körülménynél fogva pedig a gyártott anyag átlag értéke métermázsánként és 10 évi átlagban 41'65 frtra rug és így a gyártáshoz a hazánkban felhasznált anyag csak valamivel olcsóbb, mint Franciaországban vagy Ausztriában, dacára az olcsó termelésnek, melyet más államban nem tapasztalunk.

A fentebbi táblázatba már a csempészetben lefoglalt és és felhasznált dohánymennyiséget is belevontam. Tekintve azonban, hogy az ilyen minőségű dohány különösen Franciaországban jelentékeny összeget képvisel, kitüntetendőnek tartom az erre vonatkozó adatokat is: (L. az 551. lapon).

Meggyőződést szerezhettünk arról, hogy Magyarországon, Ausztriában és Franciaországban mily nagy azon mennyiség, melyet a gyárakban fogyasztásra feldolgoznak; láttuk, hogy hazánkban jelentékeny mennyiségű dohány szállítatik a kincstári raktárakba, melyből azonban még mintegy 40—50 ezer métermázsa felesleg a külföldön helyeztetik el, a hazai gyárakban a

*) A kincstár raktáraiból a kivitelre került külön mennyiséget lásd a 356. lapon, mely a kincstár által beváltott mennyiséghez viszonyítva, évenként 35—45%-ra rug.

É. V	Magyarországban			Ausztriában			Franciaországban		
	menyiség méter- mázsákban	átlag értéke frt	összes értéke frt	menyiség méter- mázsákban	átlag értéke frt	összes értéke frt	menyiség méter- mázsákban	átlag értéke frt	összes értéke frt
1876	206,347	32.12	6.627,142	374,514	38.67	14.490,695	—	—	—
1877	204,017	32.25	6.539,350	371,296	37.60	13.962,663	—	—	—
1878	210,911	32.86	6.767,226	388,541	36.72	14.278,735	350,624	43.22	15.153,679
1879	132,289	39.73	5.253,907	323,160	42.62	13.771,464	343,112	39.54	13.568,042
1880	300,998	31.05	9.332,705	347,440	40.00	13.863,832	328,552	44.19	14.519,706
1881	204,952	33.12	6.787,585	447,682	35.60	15.936,239	437,242	43.28	18.924,384
1882	263,130	28.44	7.458,067	383,084	40.00	15.326,281	395,063	46.56	18.394,279
1883	220,071	34.27	7.540,416	391,229	41.48	16.227,562	448,583	45.04	20.203,328
1884	257,112	35.60	9.252,738	354,957	53.31	18.977,265	385,238	46.04	17.738,697
1885	212,646	39.06	8.305,198	331,832	54.03	17.926,347	403,510	46.77	18.872,018
Átlag . .	221,247	33.89	7.386,433	371,374	41.56	15.546,108	386,491	44.43	17.171,766

É v	M a g y a r o r s z á g			A u s z t r i a			F r a n c z i a o r s z á g		
	kilogramm	beváltási ára	összes értéke	kilogramm	beváltási ára	összes értéke	kilogramm	beváltási ára	összes értéke
1876	44,851	10.27	4,606	15,400	25.07	3,849	?	?	?
1877	59,520	9.67	5,759	9,100	30.35	2,760	?	?	?
1878	84,298	9.09	7,670	8,800	28.78	2,524	162,611	88.68	144,072
1879	64,636	9.71	6,281	9,700	27.02	2,614	167,648	81.46	146,533
1880	66,621	9.14	6,094	5,359	31.61	1,694	168,185	86.26	144,922
1881	92,121	9.07	8,357	9,281	24.03	2,231	165,534	86.21	142,686
1882	87,284	9.22	8,049	10,800	20.62	2,228	166,034	86.37	143,374
1883	111,997	9.36	10,482	7,592	27.19	2,064	158,628	85.62	135,800
1884	96,113	9.47	9,109	7,960	30.56	2,432	146,304	87.19	127,552
1885	69,886	9.22	6,448	8,161	20.86	1,702	137,547	87.64	120,509
Átlag . .	77,733	9.37	7,286	9,215	26.19	2,410	159,061	86.88	138,181

kivitt anyag levonásával körülbelül 65—70% marad. A hazai gyárakban évenként felhasznált belföldi és külföldi levelek mennyisége 10 évi átlagban 144,732 métermázsa, összes értéke pedig 6·03 millió forint volt. A következő táblázat mutatja, hogy:

Év	M a g y a r o r s z á g b a n összesen gyártatott kilogramm	
1878. burnót	94,157 =	0·65%
1885. »	73,143 =	0·48 »
1878. pipadohány	11.666,835 =	79·66 »
1885. »	11.468,699 =	74·70 »
1878. tekercsek és rudak	*) 267,272 =	1·72 »
1885. » » »	*) 375,066 =	2·45 »
1878. szivar	2.526,086 =	17·23 »
1885. »	2.946,732 =	19·20 »
1878. szivarka	109,983 =	0·74 »
1885. »	489,192 =	3·17 »
1878. } Összesen	14.664,333 =	100 %
1885. }	15.352,832 =	100 %

Év	A u s z t r i á b a n összesen gyártatott kilogramm	
1878. burnót	2.382,915 =	7·52%
1885. »	2.135,638 =	6·65 »
1878. pipadohány	22.310,580 =	70·44 »
1885. »	21.602,344 =	67·30 »
1878. tekercsek és rudak	2.047,781 =	6·47 »
1885. » » »	1.617,617 =	5·04 »
1878. szivar	4.885,527 =	15·40 »
1885. »	6.264,065 =	19·52 »
1878. szivarka	54,549 =	0·17 »
1885. »	478,677 =	1·49 »
1878. } Összesen	31.682,352 =	100 %
1885. }	32.098,341 =	100 %

Év	F r a n c z i a o r s z á g b a n összesen gyártatott kilogramm	
1878. burnót	6.943,437 =	21·80%
1885. »	6.546,852 =	18·24 »
1878. pipadohány	20.979,912 =	65·80 »
1885. »	24.938,000 =	69·45 »
1878. tekercsek és rudak	—	—
1885. » » »	—	—

*) Félgyártmányok.

Év	Franciaországban összesen gyártott kilogramm
1878. szivar	3.305,153 = 10·37 »
1885. »	3.570,076 = 9·94 »
1878. szivarka	657,975 = 2·03 »
1885. »	852,903 = 2·37 »
1878. { Összesen	31.866,479 = 100 ‰
1885. { Összesen	35.909,249 = 100 »

A burnótgyártás — különösen Magyarországon — hanyatlásban van; Ausztriában és Franciaországban is kevesebbet gyártottak 1885-ben, mint 1878-ban, Magyarországon és Ausztriában a szivarok és szivarkák gyártására 1885-ben több anyag szükségeltetett, mint 1878-ban; Franciaországban ellenben a pipadohány és szivarkák gyártásához kellett több anyag. Magyarországon, de Ausztriában is a pipadohány-gyártásra jóval kevesebb dohánylevél használtatott fel 1885-ben, mint 1878-ban. A szivarka gyártás óriási emelkedést mutat különösen Magyarországon (370‰) és Ausztriában (780‰), ellenben Franciaországban csak 30‰-kal emelkedett.

Franciaországban a dohánytermelés nem oly kiterjedt, mint Magyarországon, ennél fogva a nép igyekszik olcsó anyaghoz jutni, ezt pedig csakis a pipadohányban találja fel. A francia a burnót élvezéséről nehezen szokik le, de hogy idővel ez mégis meg fog történni, mutatják a fogyasztásnál kimutatott adataink.

Érdekes azon jelenség, melyet hazánkban a gyártott mennyiség nemeinél észlelünk, t. i. hogy a pipadohány használata állandóan csökken; 1878-ban 198,136 kilogrammal több dohány fogyott el Magyarországon, mint 1885-ben. A következő adatok mutatják, hogy e csökkenés nem ideiglenes jellegű, 1878-ban a gyártott pipadohány az összes gyártott mennyiségnek 79·66‰-át tette, 1879-ben 77·69‰-át, 1880-ban 75·48‰-át, 1881-ben 74·55‰-át, 1882-ben — némi emelkedés — 79·13‰-át, 1883-ban 76·49‰-át, 1884-ben 77·57‰-át, és végre 1885-ben 74·70‰-át. Nézetem szerint ezen itt tapasztalt hanyatlást, minthogy a szivarok és szivarkák gyártására már most is jóval több anyag szükségeltetik, nem lehet másnak tulajdonítani, mint a szivarok és szivarkák állandó terjedésének, melylyel szemben a

pipadohány lassanként háttérbe szorul, annyival is inkább, mert a pipázók olcsón nem kapnak az árudákban izlésüknek megfelelő dohányt.

Ausztriában is tapasztalhatni, hogy a pipadohány állandóan kevesebb mennyiségben állittatik elő, ellenben Franciaországban a pipadohány fogyasztása most van terjedőben, itt tehát a pipások szaporodnak.

Az egyes gyár átlagos termelő képességét, t. i. azt, hogy mennyi szivart, szivarkát, pipadohányt és burnótot állít elő, mutatja a következő kis összehasonlítás két év termeléséről:

M a g y a r o r s z á g		
	1878-ban	1885-ben
kilogrammokban		
burnót . . .	47,078	36,572
pipadohány .	1.666,691	1.638,386
szivar . . .	252,609	294,673
szivarka . .	51,997	97,838
más dohány .	26,727	34,097
A u s z t r i a		
burnót . . .	297,989	355,939
pipadohány .	1.239,477	1.350,146
szivar . . .	174,483	223,717
szivarka . .	6,061	34,191
más dohány .	73,135	57,772
F r a n c z i a o r s z á g b a n		
burnót . . .	771,493	654,685
pipadohány .	1.613,839	1.466,941
szivar . . .	183,619	170,003
szivarka . .	59,816	77,537
más dohány .	—	—

A gyártott mennyiség természetesen csakis azon gyárakra vonatkozik, melyekben külön burnót, illetve pipadohány, szivar vagy szivarka gyártással is foglalkoznak.

Átlagban véve pedig és tekintet nélkül a gyártott anyag minőségére, az egyes gyárakban feldolgoztatott összesen:

	Magyarországban	Ausztriában	Franciaországban
1878-ban kgr.	1.466,433	1.131,513	1.677,183
1885-ben »	1.395,712	1.146,370	1.709,964

A legnagyobb mennyiség előállítására a francia gyárak képesek, ezután jön hazánk s végre Ausztria.

Mielőtt a gyártmányok részletezésére áttérnénk, megjegyzendőnek tartom, hogy Magyarországon már a monopol életbelépése előtt több gyár foglalkozott szivargyártással is, sőt mint kéziipart is üzték a szivargyártást. A gyártott anyag minősége szerint osztályozva volt és kétséget sem szenved, lehetett már akkoriban is kapni jó anyagot, aránylag azonban drága pénzen. Nagyobb gyáraink közé tartozott a pesti, fiumei és temesvári gyár, hol belföldi és külföldi dohány nagyobb mennyiségben került feldolgozásra. Megbízható adataink nincsenek, hogy mennyi lett gyártva évenként; valószínű azonban, mint ezt az akkoriban működött egy-két gyár kimutatásaiból kivehetni, hogy a gyártás virágzó volt, sőt a gyárosoknak jövedelmező is.¹⁾ Midőn tehát a monopol életbelépett, nem volt egészen idegen a gyártott anyag elárúsítása, új csak az volt, hogy míg a gyártmányokat azelőtt kereskedők, gyárosok kezéből kapta a fogyasztó, most a kincstártól nyeri. Adataink szerint az egyed-árúság kezdetével (1851-ben) a szivargyártás igen csekély mennyiségre szorítkozott, mert ez évben csak 51 millió darab szivar gyártatott az országban. 1860-ban gyártatott a hazai gyárakban 221 millió darab szivar, 1868-ban 333 millió darab, 1876-ban 446 millió és végre 1885-ben 612 millió darab.

A szivarkagyártás nálunk csak a 60-as években kezdődik és pedig gyártatott: 1865-ben 525,000 darab; 1876-ban már 60 millió és végre 10 év múlva, 1885-ben 326 millió darab.

Ausztriában a szivargyártás jelentékeny volt már 1851-ben is, mely időben — Magyarország nélkül — 359 millió darab lett készítve:

1865-ben	761	millió darab szivar és	10.2	millió darab szivarka,
1876-ban	984	» » » »	51.6	» » »
1885-ben	1.292	» » » »	381.5	» » »

Franciaországban gyártottak 1878-ban 826²⁾ millió darab szivart és 658 millió darab szivarkát; 1885-ben 893 millió darab szivart és 848 millió darab szivarkát.³⁾

¹⁾ Dohányadó-reform.

²⁾ Algírral együtt, mely mennyiség azonban mindig leszámításba jön (121,391 kilogramm).

³⁾ Franciaország hivatalos adatai közt nincs kitüntetve darabszámban, hogy mennyi szivar vagy szivarka készült; a hivatalos becslés azonban azt mondja, hogy 250 darab szivar 1 kilogrammnak és 1000 darab szivarka 1 kilogrammnak veendő.

A Magyarországon, Ausztriában, valamint Franciaországban készített dohány mennyiséget a következő táblázatban tüntetem ki, megjegyzem, hogy a két elsőnek részletezése mellett, t. i. a szivarok és szivarkák darabszámban, a burnót és dohány mennyiség pedig kilogrammokban, Franciaországban pedig mindenféle dohány csakis kilogrammokban: (L. a köv. lapon.)

Mint a fentebbiekből kitűnik, Franciaországban a szivarok és szivarkák csakis súlyban vannak kitüntetve; hogy ez adatok összehasonlíthatók legyenek, szükséges a magyar és osztrák kezeléség által kimutatott szivarokat és szivarkákat is súlyra átszámítani: ¹⁾

Magyarországban a szivarok súlya 2.946,732 kgr. a szivarkáké 489,192 kg.
Ausztriában » » » 6.264,065 » » » 478,677 »

Az összes szivarok átlagértéke tehát kilogrammonként Magyarországon 5.91 frt, Ausztriában 6.02 frt, Franciaországban 6.87 frt; a szivarkáké Magyarországon 5.78 frt, Ausztriában 7.01 frt, Franciaországban 8.51 frt. Szivar és szivarkákat együtt véve pedig 1 klgr. átlagértéke Magyarországon 5.90 frt, Ausztriában 6.09 frt, Franciaországban 7.18 frt. A burnót Ausztriában legolcsóbb, Franciaországban a legdrágább; a pipadohány Magyarországon legolcsóbb, valamivel drágább Ausztriában és legdrágább Franciaországban. Általában pedig a legdrágább dohány, mint már többször megjegyeztem, a francia, ennél valamivel olcsóbb volt az olasz dohány, mint a következőkből kitűnik (ujabbi adatok hiányában kénytelen voltam értékeket használni): ²⁾

Olasz gyártmány	1878-ban			1879-ben		
	mennyiség klgr.	átlag értéke	összes értéke	mennyiség klgr.	átlag értéke	összes értéke
legfinom. szivar	24,996	11.84	295,893	35,806	11.68	418,517
finom »	756,220	7.28	5,505,282	562,251	7.28	4,093,188
közönséges »	4,148,785	5.07	21,032,493	4,785,033	4.96	23,742,161
szivarkák	25,630	2.72	69,730	25,097	2.81	70,658
burnót	3,249,942	2.52	8,188,470	3,356,773	2.51	8,420,151
pipadohány . . .	6,348,547	2.80	17,786,849	6,232,536	2.86	17,820,770
Összesen . . .	14,554,120	3.63	52,878,717	14,997,497	3.64	54,565,445

¹⁾ A magyar kezeléség által gyártott szivarokból 1 kilogrammra csak 180—200 drb; szivarkákból 650—700 drb esik; Ausztriában is körülbelül ugyanez az arány (200—600 drb.)

²⁾ Societa anonima Italiana per la Regia cointeressata dei Tabacchi. Relazione e Billanci dell'esercizio 1879. stb. Róma, 1880.

	Átlag- érték kgr.-ként Francia- ország	100 darab átlag értéke		Magyarország		Ausztria		Francia- ország
		Magyar- ország	Ausztria	darab- számban	kilo- grammokban	darab- számban	kilo- grammokban	
Különlegességek:								
Finom szivarok . . .	44.78	6.10	7.09	10.799,542		18.926,591		32,934
I. osztályú szivarok	26.63	5.50—7.30	5.50—8.20	23.828,548		60.174,575		71,978
II. »	9.36	3.65—4.60	3.65—4.60	190.807,075		458.359,400		994,974
III. »	4.84	1.35—2.70	1.35—2.70	386.714,275		754.721,600		2.524,467
Összesen . . .	6.87	2.83	2.92	612.149,440		1,292.181,166		3.624,353
Különleg. szivarok	8.77	2.48	2.91	3.120,880		3.851,380		246
Közönséges »	8.51	0.86	0.86	323.227,184		377.631,030		848,464
Együtt . . .	8.51	0.87	0.88	326.348,064		381.483,410		848,464
Szivar és szivarok								
Összesen	7.18	2.16	2.53	938.497,504		1,673.664,576		4.472,817
Burnót	4.58	kilo gram 2.03	1.78		73,143		2.135,638	6.517,643
Különleg. pipadohány	24.50	7.51	7.40		194,336		111,301	5,091
Finom »	5.75	1.44—12.00	1.44—12.00		1.113,145		2.550,809	781,737
Közönséges »	0.52—4.60	0.38—1.12	0.38—1.09		10.221,218		20.557,851	24.064,370
Pipadohány összesen	3.48	1.18	1.20		11.468,699		23.219,961	24.851,198
Fő-átlag és összeg .	4.10	2.25	2.29		14.977,766		32.098,341	35.841,658*)

Tekintve azt, hogy Olaszországban is jóval nagyobbak voltak az árak a magyarországi ugyanazon időben mutatkozó átlagáraknál, ennél fogva bátran állíthatni, hogy a hazai dohány ára a négy monopolé közt aránylag a legalacsonyabb.

Az utóbbi években gyártott dohánymennység részletezését is ide csatolom. A külföldi gyártás mennyiségének összege 10 illetve 8 évről: (L. az 559. lapon).

Magyarország, Ausztria és Franciaországból a fentebbi adatok százaléakai: (L. az 560. lapon).

Az 1885-ből származott dohány mennyiségét a feldolgozás részletezésével — az egyes gyárakból és végre összesen — szintén közlendőnek tartom: (L. az 561. lapon).

Látható, hogy a legtöbb gyártmány a budapest-ferencvárosi gyárban állíttatott elő; de az is kitűnik a fentebbiekből, hogy a legtöbb pipadohány és burnót is itt készül; szivar és szivarka aránylag kevés gyártatik. — A legtöbb szivart a kassai, selmeczi és fumei, szivarkát pedig ez utóbbi és a temesvári gyár készíti.

De végre érdekes azt is tudni, hogy mely gyárban mily minőségű szivar készül. Magyarorszában az 1885-iki adatok szerint *Regalitas* szivar készítéssel foglalkoztak 6 gyárban; a legtöbbet készítette a temesvári (1·9 millió darab), a legkevesebbet (0·165 millió darab) a pozsonyi gyár. *Trabuccost* készítettek Temesvárott, mindkét budapesti gyárban és Pozsonyban; a legtöbbet készítette a ferencvárosi gyár (0·705 millió darab). *Havannát* gyártottak Budapesten és Kassán; a gyártott mennyiség azonban mindkét gyárban csak 390 ezer darab volt. *Brittanicát* készített a fumei, szegedi és zágrábi gyár kivételével minden gyár; a legtöbbet azonban a budapest-ferencvárosi gyár (4·3 millió drb). *Panatelást* csakis a ferencvárosi gyár, *Cubát* a szegedi és zágrábi gyárak kivételével minden gyár, melyek közül a legtöbb cuba szivar a pozsonyi (2·12 millió drb) és a selmeczi gyár (1·06 millió drb); *Cuba portoricót*, a szegedi gyárat kivéve, minden gyárban készítenek; a legtöbbet állította elő a kassai gyár (33 millió drb), a selmeczi (18·3 millió drb), a szomolnoki (12·4 millió drb), a pozsonyi (12·2 millió drb), a fumei (11·3 millió drb), a zágrábi (11 millió drb), a budapest-ferencvárosi (10·8 millió drb), az erzsébetvárosi (10·7 millió drb), a temesvári

É V	k i l o g r a m m o k b a n					k i l o g r a m m o k b a n				
	Szivar (közönséges és finom)	szivarka (finom és közönséges)	burnót (finom és közönséges)	pipadohány (finom és közönséges)	szivar (finom és közönséges)	szivarka (finom és közönséges)	burnót (finom és közönséges)	pipadohány (finom és közönséges)		
	A u s z t r i a									
1876. . .	2.258,385	121,135	105,257	9.403,015	5.046,342	57,458	2.486,769	24.633,763		
1877. . .	2.436,301	102,135	104,307	11.345,061	5.245,208	64,630	2.510,098	25.935,737		
1878. . .	2.526,086	109,983	94,157	11.666,835	4.865,527	54,549	2.883,915	24.358,361		
1879. . .	2.703,094	95,060	101,938	11.017,012	4.560,839	43,890	2.244,070	22.899,038		
1880. . .	3.124,008	118,993	90,085	11.060,859	4.343,056	62,479	2.182,348	24.549,226		
1881. . .	2.814,636	128,011	89,666	9.464,956	4.988,921	98,112	2.227,294	23.631,942		
1882. . .	2.600,099	164,305	89,217	11.597,904	5.665,756	204,115	2.314,376	24.132,385		
1883. . .	2.531,246	325,967	84,321	10.797,543	6.067,398	268,825	2.202,488	23.599,497		
1884. . .	2.542,294	408,543	74,806	11.706,955	6.034,267	360,718	2.219,203	23.796,570		
1885. . .	2.946,732	489,192	73,143	11.468,699	6.264,065	478,677	2.135,638	23.219,961		
Átlag. . .	2.648,288	206,332	90,690	10.952,884	5.310,138	169,345	2.290,620	24.075,648		
F r a n c z i a o r s z á g										
1875. . .					6.162,505	3.356,660		7.070,839		
1876. . .					7.705,577	3.510,774		7.006,459		
1877. . .					7.824,502	3.461,052		7.211,489		
1878. . .	3.305,153	657,974	6.943,437	20.979,912	6.994,474	3.874,818		6.317,448		
1879. . .	3.242,832	657,775	6.856,948	21.530,353	6.117,845	3.390,980		6.212,409		
1880. . .	3.351,513	753,007	6.844,571	22.291,525						
1881. . .	3.462,610	838,080	6.857,269	22.729,688						
1882. . .	3.550,361	901,639	6.925,101	23.220,735						
1883. . .	3.613,643	899,358	6.813,049	23.999,611						
1884. . .	3.663,102	884,950	6.735,755	24.696,616						
1885. . .	3.572,495	852,903	6.551,451	24.938,400						
Átlag. . .	3.471,090	805,537	6.815,948	23.047,730	6.960,981	3.418,857		6.743,729		
O l a s z o r s z á g										

		Mennyiség kilogramm	E b b ö l s z á z a l é k o k b a n					
			burnót	pipa- dohány	tekercsek és rudak	szivarok	szivarkák	összesen
Magyarországban	1878 . . .	14.664,333	0.65	79.66	1.72	17.23	0.74	100%
	1879 . . .	14.182,248	0.72	77.69	1.87	19.06	0.66	»
	1880 . . .	14.656,059	0.61	75.48	1.79	21.31	0.81	»
	1881 . . .	12.724,411	0.61	74.55	1.69	22.14	1.01	»
	1882 . . .	14.657,540	0.60	79.13	1.40	17.74	1.13	»
	1883 . . .	14.114,913	0.59	76.49	2.68	17.85	2.39	»
	1884 . . .	15.093,317	0.49	77.57	2.39	16.85	2.70	»
	1885 . . .	15.352,832	0.48	74.70	2.45	19.20	3.17	»
Ausztriában	1878 . . .	31.682,352	7.52	70.44	6.47	15.40	0.17	100%
	1879 . . .	29.747,837	7.55	70.64	6.34	15.33	0.14	»
	1880 . . .	31.137,109	7.00	73.21	5.63	13.95	0.21	»
	1881 . . .	30.946,269	7.19	70.85	5.52	16.12	0.32	»
	1882 . . .	32.316,632	7.16	68.84	5.84	17.53	0.63	»
	1883 . . .	32.138,208	6.86	68.29	5.14	18.88	0.83	»
	1884 . . .	32.410,758	6.85	68.29	5.13	18.62	1.11	»
	1885 . . .	32.098,341	6.65	67.30	5.04	19.52	1.49	»
Franciaországban *	1878 . . .	31.866,479	21.80	65.80	10.37	2.03	100%	
	1879 . . .	32.987,898	21.30	66.62	10.04	2.04	»	
	1880 . . .	33.240,625	20.58	67.07	10.08	2.27	»	
	1881 . . .	33.887,652	20.23	67.08	10.22	2.47	»	
	1882 . . .	34.597,837	20.02	67.11	10.26	2.61	»	
	1883 . . .	35.325,662	19.29	67.94	10.23	2.54	»	
	1884 . . .	35.974,564	18.72	68.65	10.18	2.45	»	
	1885 . . .	35.909,249	18.24	69.45	9.94	2.37	»	

* A vendéglősök által eladott és a magánosok által külföldről behozott és fogyasztott mennyiség itt nincs betudva.

	Összes gyártmá- nyok súlya kgm-ban	Burnót	Finom pipadohány	Közönséges pipadohány	Szivar	Szivar- ka
			k i l o g r a m m		d a r a b s z á m	
1. Fiume	1.923,917	16,820	243,199	941,589	83,678,425	135,343,142
2. Temesvár	2.868,501		309,821	2,069,295	58,597,700	128,731,050
3. Budapest-Ferencváros . .	4,508,470	56,323	245,686	4,003,121	30,142,000	12,964,900
4. Kassa	2,156,847		31,790	1,309,166	143,938,000	
5. Kolozsvár	1,899,377		416,985	1,180,371	48,780,000	48,600,000
6. Budapest-Erzsébetváros . .	158,262				28,473,590	708,972
7. Pozsony	637,704			362,716	52,116,500	
8. Selmecz	466,692				91,256,000	
9. Szomolnok	192,384				38,737,425	
10. Szeged	15,912				3,288,800	
11. Zágráb	524,766			354,960	33,141,000	
Összesen	15,352,832	73,143	1,247,481	10,221,218	612,149,440	326,348,064

(10·3 millió drb), a kolozsvári (8 millió drb) stb. *Portorico* szivart, Fiume és Szeged kivételével, minden gyárban készítenek, a legtöbbet a kolozsváriban (cirka 6 millió drb) és a budapest-erzsébetvárosiban. *Finom virginiiát* csakis Fiume gyára készít (45·2 millió drb), ugyszintén *Veveyt* is. A *rövid vegyes* szivart minden gyár, a legtöbbet a kassai (101 millió drb), a selmeczi (57·6 millió drb), a pozsonyi (28·8 millió drb), a temesvári (26·6 millió drb), a szomolnoki (23·8 millió drb) és végre a fiumei (18 millió drb) gyár állít elő. *Közönséges belföldit* minden gyárban készítenek, a legtöbbet a kolozsvári (16·3 millió drb), a legkevesebbet a budapest-ferenczvárosi gyár (circa 1 milliót). *Különlegességi szivarok* gyártásával foglalkozott négy gyár és pedig a budapest-erzsébetvárosi (7·74 millió drb), a ferenczvárosi (2·9 millió drb), a temesvári (0·97 millió drb) és végre a fiumei (0·046 millió drb). A *szivarka*-gyártást üzött gyárak száma 5 volt, ezek közül 3 különlegességeket is gyártott. A legtöbb szivart és szivarkát gyártotta a fiumei gyár (219 millió drb), a temesvári (187·3 millió drb), a kassai (144 millió drb), a selmeczi (91 millió drb), a pozsonyi (52 millió drb), a budapest-erzsébetvárosi (43·1 millió drb), a szomolnoki (38·7 millió darab) és végre a zágrábi (33·1 millió darab).

A legtöbb különlegességi pipadohány a temesvári és fiumei gyárban állítottatott elő; finom dohány pedig a budapest-ferenczvárosi, kolozsvári és temesvári gyárban. Mindössze pedig előállítottatott:

a) finom pipadohány 125 grammos csomag	206,090½ klgr.
37.487,345 darab 25 » »	907,053½ »
b) különlegességi pipadohány 125—500 grammos csomag	97,987 »
1.211,615 darab 30 grammos csomag	36,349 »
c) közönséges pipadohány és tekercsek	
107—125 grammos csomag	304,444 »
314.456,790 darab 26—32 gr.-os csomag,	9.916,774 »

Összesen 353.155,750 drb (kis csomagocska 11.468,699 klgr.

A gyári termelés túlnyomólag közönséges dohányból áll, a közönséges dohány az összesnek évenként körülbelül 90⁰/₁₀-át teszi ki.

A gyári termeléshez felhasznált anyag és ennek értéke valamint a gyártott mennyiségnek összege, végre fogyasztási értéke és átlag értéke Magyarországon, Ausztriában és Franciaországban (függetlenül pedig Olaszországban is), a követ-

kező volt. Megjegyeztetik, hogy az itt kitüntetett mennyiség alatt tisztán csak a használható anyag értendő, melyből t. i. a már kiselejtezett rész mintegy 15—25% levonásban van. (L. a köv. l.)

A fentebbiekből már most körülbelül meg lehet állapítani, hogy mit jövedelmez a kezelőségnek a dohánygyártás. A jövedelem természetesen tág értelemben, mint bruttójövedelem veendő, minthogy a tiszta jövedelmet megállapítani csak később lehet.

É V	Súly	Beszerzési ár, frt	Eladási ár frt	Nyeresség frt	%-okban	Beszerzési ár, frt	Eladási ár frt	Nyeresség frt	%-okban
		Magyarország				Ausztria			
1876 . .	1 mm.	41.12	191.00	149.88	364.00	42.70	186.00	143.80	335.60
1878 . .	»	38.98	187.00	148.07	379.80	39.12	185.00	145.88	373.10
1885 . .	»	48.75	225.00	176.25	351.50	48.16	229.00	180.84	375.60
		Franciaország				Olaszország			
1878 . .	»	43.28	411.00	367.42	849.00	—	—	—	—
1879 . .	»	—	—	—	—	35.50	364.00	328.50	925.30
1885 . .	»	47.12	412.00	364.88	774.40	—	—	—	—

A kincstár mindig szem előtt tartja, hogy mely gyártmányok azok, melyek leginkább kedveltetnek, a gyártás tehát tulajdonképen a fogyasztás irányától függ; láttuk, hogy hazánkban is több olcsó dohányt készítenek, mint drágát; de így van ez nem csak nálunk, hanem másutt is, főleg pedig Franciaországban, hol a finom dohány az összes gyártmánynak alig 10%-kát teszi ki.

S most kénytelen vagyok saját tapasztalataimra utalni. Próba céljából vettem többször különféle gyárból kikerült 2 kros szivart, harmadrészen élvezhetetlen volt; vettem 4 krost, nem mentem sokkal többre; így jártam különben az 5 krossal is, sőt a 6½ krosok között is sok volt az élvezhetetlen. Szivtam osztrák szivarokat, hallottam mások véleményét ezekről, de olyan szivarokra nem találtam, hogy közülök valamelyiket is el kellett volna dobni. A francia szivarok pedig kezdve a legolcsóbbnál, jók, a 2 kros szivart is bátran lehet venni, mert élvezhető.

Belföldi dohánylevelek				Külföldi dohánylevelek				A bel- és külföldi levelek összes értéke forintokban		Az összesnek megfelelő fogyasztási érték kg-főre	
mennyisége kilogramm		átlag beszerzési ára	összes értéke	mennyisége kilogramm		átlag beszerzési ára	összes értéke	fogyasztási érték forintban		fogyasztási érték kg-főre	
M a g y a r o r s z á g b a n											
1876	8,916,410	18.28	1,629,920	2,841,763	112.75	3,204,088	4,834,008	1.91	22,703,869		
1878	12,230,031	19.31	2,372,679	2,839,709	123.05	3,494,261	5,866,940	1.87	26,932,504		
1885	12,120,270	17.27	2,093,161	4,539,487	130.60	6,028,570	8,121,731	2.25	33,699,973		
A u s z t r i á b a n											
1876	21,974,383	25.82	5,673,772	11,292,259	75.88	8,534,720	14,208,492	1.86	59,937,198		
1878	24,276,226	28.00	6,797,343	8,263,558	71.81	5,933,265	12,730,608	1.85	58,612,256		
1885	23,250,511	22.61	5,256,940	9,594,679	110.01	10,554,170	15,811,110	2.29	72,221,175		
F r a n c z i a o r s z á g b a n											
1878	15,137,103	34.60	5,237,437	20,303,440	49.71	10,092,840	15,330,277	4.11	139,617,370		
1885	18,124,857	35.30	6,399,084	21,811,227	56.83	12,417,121	18,816,205	4.12	149,562,786		
O l a s z o r s z á g b a n											
1878	—	—	—	—	—	—	—	3.63	53,323,479		
1879	4,808,109	24.25	1,165,691	11,198,750	40.00	4,781,728	5,947,419	3.64	55,043,339		

Mit mondjak szivarkáinkról? tulajdonképen hol kezdjem, az olcsónál-e vagy a drágánál? A közép osztály leginkább használja Magyarországon az ugynevezett »Sultán«, »Hölgy«, »Sport« és »Dráma« szivarkákat. A szegényebb osztály pedig a »Magyar« és »Virginia« szivarkákat. Szivarkáink közül a legtöbbnek burkolata »hüvelye« oly rossz, hogy torokfájdalmakat is kaphat, ki azt füstöli; a dohány jó ízt áraszt ugyan, különösen a »Sultán« szivarkáknál, azonban a rajta levő papir, mint megjegyeztem, ezt is tönkre teszi. Közönségesebb szivarkáinkon épúgy, mint szivarjainkon, sokat kell javítani, hogy élvezhetők legyenek s különösen ha azt akarjuk, hogy a fogyasztás is nagyobb legyen.

A javítás után még jó volna valamire figyelni, t. i. arra, hogy a gyártmányt elkészülte után a fogyasztó közönségnek nem volna szabad mindjárt kiadni; minden gyártmányt legalább $1\frac{1}{2}$, de ha lehetséges lenne, egész 1 évig raktárban kellene tartani. Ekkor talán el lehetne érni azt, hogy hazai gyártmányaink is jól égnének és jobb hírnévre tennének szert.

A francziák a gyártást oly tökéletesen végzik, hogy ott ritkán hallani valamelyik minőség ellen panaszt; ezen körülménynél fogva nem lehet tehát azon sem csudálkozni, hogy míg nálunk az összes szivarfogyasztásból a 4 kron aluli szivarok a fogyasztásnak csak 38—39 $\frac{0}{10}$ -kát teszik, addig Franciaországban 85—86 $\frac{0}{10}$ -kát.

Szivarkákból az 1 kron aluli értékből fogyasztatott:

Magyarországban	30—31 $\frac{0}{10}$
Ausztriában	45—46 »
Franciaországban	80—82 »

A Magyarországon fogyasztott szivarok darabszáma 600—620 millió volt, szivarkákból 300—320 millió; ellenben Franciaországban szivarokból közel 1000 millió, szivarkákból 800—1000 millió.

A dohánygyártmányok értékének teljes áttekintéseül óhajtottam volna egy részletes táblázatot kidolgozni; tekintve azonban azt, hogy Magyarországon és Ausztriában a különféle gyártmányok egész özöne szerepel az egyedáruságban, nem véltem czél-szerűnek, és csak a következő táblázatba foglaltam össze a gyártmányokat kgmokban az átlag fogyaszt értékekkel:

	Év	50 kron alul	50 krtól 1 frtig	1—1.50 frtig	1.50—2 frtig	2—3 frtig	3—4 frtig	4—6 frtig	6 frttől fölfele
Magyarország	1885	577,493	6.696,641	3.217,361	304,545	903,179	1.683,273	122,434	1.472,840
Ausztria	"	1.234,873	1.933,315	18.459,806	1.450,481	2.155,569	3.327,835	431,562	3.104,900
Franciaország	"	1.754,974	58,519	3.875,902	1.753,217	598,855	1,350	25.373,297	2.289,296
Olaszország	1878	—	—	—	1.892,039	4.923,162	3.044,794	3.907,936	1.775,589
"	1879	—	—	—	2.011,464	4.539,213	3.955,378	3.909,579	580,862

Az itt közölt adatokból kitűnik, hogy Franciaországban, a limito dohány kivételével, melynek átlagára kilogrammonként 52, illetve 72 kr., 1 frton aluli minőségben dohány nincsen; ellenben hazánkban az egyedárúság még a limito dohány leszámításával is évenként mintegy 6.7 millió kilogrammot árusít el 1 frton alul, a mi pedig az összes fogyasztáshoz viszonyítva 45%-nak felel meg. Ausztriában 1 frton aluli dohányból az összes fogyasztás csak 6%; míg 1 frttől 1 frt 50 krig 58%; hazánkban 20-21%, Franciaországban pedig 10—12%. Franciaország elárúsításában a 3—4 frtos dohány alig fordul elő, míg hazánkban és Ausztriában igen, a 4—6 frtos dohány Franciaországban az összes gyártmányok 70—71%-kát teszi ki.

A legdrágább dohányt, melyet a 6 frton felüliek rovatába soroztam, mindegyik állam monopoljánál találhatni kisebb-nagyobb mérvben. Magyarországon az e cím alatt szereplő dohány-mennyiség az összesnek 9—10%-a, Ausztriában 5—6%, Franciaországban 7%-a.

Végre pedig érdekesnek vélem Olaszország árcsoportosulásaira is hivatkozni; e helyt a legolcsóbb dohány is drága, mert 1 frt 50 kron alul egy faj sincs. A legolcsóbb dohány volt Olaszországban 1 frt 84 kros és így emelkedett fel egészen 24 frtig. Az első rovatban kitüntetett mennyiség az összes gyártott mennyiségnek illetve fogyasztásnak 10—13%-kát, a második rovatban 30—30%-kát, a 3—6 frtig 48—55%-kát és végre 6 frttől fölfele mintegy 5—6%-kát teszi ki.

Az árak alakulásai, mint a fentebbiekből világosan kitűnik, nem egyenlők, nincsenek egyforma arányban; még a magyar és osztrák egyedárúság kezelésénél sem. A gyártott anyag 1885-ben a következő mennyiségű válfajokra oszlik:

	Magyarországban	Ausztriában	Franciaországban
szivaroknál . . .	60	52	10
szivarkáknál . .	19	20	21
pipadohány . . .	40	72	20
tekercs és rudak	2	3	3
burnót	7	39	5
Összesen . . .	128	186	59
Ehhez külföldről importált szivarok	106	177	27

A mint láthatni, a legkönnyebb beosztással bír a francia kezeléség. A válfajok ismét alcsoportokra oszlanak, Magyarországon a kezeléség a különféle dohánynemekből 234 féle anyaggal rendelkezik, Ausztria 363-al, Franciaország 86-al.

A gyártott mennyiség és az átlagértékek és összérték összehasonlítva a három monopol állam hasonadataival 1878. illetve 1885. évről: (L. a köv. lapon).

Mint a fentebbiekből kitűnik, Franciaországban 1885-ben 12·70%-kal több dohány gyártatott, mint 1878-ban; Ausztriában ugyanez idő alatt a gyártás mennyiségileg alig emelkedett (1%), hazánkban is csak 4%-kal.

A dohány fogyasztási ára emeltetett Magyarországon és Ausztriában is, míg Franciaországban a fogyasztási árak már évek óta egyenlők.

Magyarországban a fogyasztási ár 1878 óta 32·16%-kal nagyobb.

Ausztriában „ „ „ „ 23·91 „ „

Franciaországban „ „ „ csak 0·50 „ „

A szivarok 1885-ben általában véve mindenütt drágábbak, ellenben a szivarkák olcsóbbak Franciaország kivételével, hol 17%-kal drágábbak. A pipadohány és burnót hazánkban és Ausztriában drágább, míg Franciaországban a burnót valamivel olcsóbb — a pipadohány fogyasztási ára pedig a régi árakkal párhuzamban áll.

Franciaországban a gyártott anyag értéke 1878 óta 18·8%-kal nagyobb,

Magyarországban „ „ „ „ „ 23·3 „ „

Ausztriában „ „ „ „ „ 32·0 „ „

A legkedvezőbben emelkedik a gyártás és fogyasztás aránya kétségen kívül Franciaországban. A nálunk és Ausztriában mutatkozó értéknagyobbodás a fogyasztási árak emelésében leli magyarázatát, holott ez Franciaországban éppen megfordítva áll, az értéknagyobbodás megfelel a gyártott mennyiség szaporulatának.

1878. év				1885. év			
Egység	gyári termelés	fogyasztási átlag értéke		gyári termelés	fogyasztási átlag értéke		
		összes értéke	összes értéke				
Külföldi levelekből és különleges.	Magyarország. Ausztria. Franciaország.	9.785,610 14.404,765 16.594,360	7.24 7.77 13.38	708,477 1.119,250 2.315,454	10.799,542 17.926,991 8.233,503	6.88 7.96 17.91	710,610 1.426,983 1.474,570
Belföldi levelekből	Magyarország. Ausztria. Franciaország.	491.636,575 962.633,759 828.718,750	2.62 2.83 2.42	12.880,878 27.242,525 19.978,495	601,349,898 1.274,254,175 898,204,400	2.76 2.89 2.61	16.596,857 36.825,946 23.449,610
Belföldi közönséges s különleges.	Magyarország. Ausztria. Franciaország.	54.696,850 47.350,102 688,264,000	1.25 1.26 0.69	683,711 596,611 4.744,366	326,348,064 381,482,410 881,842,900	0.88 0.89 0.81	2.871,863 3.355,193 7.244,599
Burnót	Magyarország. Ausztria. Franciaország.	94,157 2.383,915 6.982,822	1.98 1.77 4.56	186,441 4.219,529 31.880,991	73,143 2.135,638 7.062,246	2.03 1.78 4.45	148,480 3.801,434 31.401,539
Pipadobány finom és közönséges	Magyarország. Ausztria. Franciaország.	11.666,835 24.358,361 21.207,563	0.36 1.03 3.48	11.199,161 25.089,112 73.695,452	11.468,690 23.219,961 24.707,098	1.18 1.20 3.48	13.538,054 27.863,953 85.970,013
Összesen	Magyarország. Ausztria. Franciaország.	14.397,061 31.682,352 32.235,101	1.71 1.84 4.10	25.658,268 58.267,027 132.614,758	14.976,766 32.098,341 36.276,939	2.26 2.28 4.12	33.860,864 73.273,459 149.540,331
B e h o z a t a l s z i v a r o k							
Havannák	Magyarország. Ausztria. Franciaország.	920,981 2.227,953 17.275,000	13.38 19.80 8.40	168,822 443,363 1.450,129	1.088,097 2.499,071 9.913,000	20.78 22.83 7.00	226,149 573,239 693,312

Végül pedig megjegyzem, hogy a Franciaországban gyártott mennyiségben befoglaltatik azon mennyiség is, a mely Algirban és Corsica szigetén fogyasztatik, ezen mennyiség évenként változik, ugyanis míg 1878-ban 43,727 kilogrammot tett ki 109,401 frt értékben, addig 1885-ben már 121,403 klgr. 291,625 frt értékben.

NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE.

XII. ÉVFOLYAM.

1888.	AUGUSZTUS—SZEPTEMBER.	VIII—IX. FÜZET.
-------	-----------------------	-----------------

Magyarország népességének időelőtti elhalálozása.

Irta :

dr. Weszelovszky Károly.

Első közlemény.

BEVEZETÉS.

Már évek előtt alapos tanulmányom tárgyává tettem a gyermekhalálozást, a midőn a magyar orvosok és természetvizsgálóknak 1880-ban Szombathelyre egybehívott nagygyűlése engem tisztelt meg a megbizással, hogy e kérdésben az előadói tisztet vállaljam el, mely tanulmányom a magyar orvosok és természetvizsgálók XXI-ik nagygyűlésének munkálatai között s külön lenyomatban is megjelent; mindazáltal szükségesnek tartottam e tárgyat azon alkalmából, hogy a gyermekhalandóság meggátolásának ügyében a miniszterelnök úr elnöklete alatt működő szakkbizottságba az országos közegészségügyi tanács által kiküldettem, legujabb időig terjedő hivatalos statisztikai adatok alapján újolag behatóan tanulmányozni, hogy azzal indokolhassam a gyermekhalandóság tárgyában működő szakkbizottság és azáltal kiküldött albizottságok ülésein nyilvánított véleményemet.

Ezen újabb tanulmányom közben feltűnő adatokra bukkantam, melyeknek fontos volta késztetett hazánk összes közegészségi állapotait részletesen s alaposan kutatni, annál inkább, minthogy szaklapjainkban és a napi sajtóban, sőt legilletékesebb hivatalos oldalról is többször volt hangoztatva, hogy közegészségi állapotaink az utóbbi időben javulásnak indultak.

Legutolsó, épen most befejezett tanulmányom azonban ismétlen az ellenkezőről győzött meg, és hogy ezt kimutathassam, vissza kellett pillantanom az egész időszakra, melyből hivatalos népesedés-mozgalmi adataink vannak s fel kellett azokat mind dolgoznom, hogy azokból lehetőleg megbízható követke-

tetést levonhassak. Mert a statisztika csak akkor mutat fel használható eredményt, ha évek hosszú során át vezetve, a régibb adatoknak ujabbakkal való összehasonlítása alapján, a népélet állapotaiban bekövetkezett változásokat kimutatni képes.

A népességi statisztikának feladata tehát a nép jelen állapotainak vázlatán kívül megvilágítani az eddig gyűjtött adatokat és összehasonlítani a számok által mérhető viszonyok eredményeit, melyek a nép életére vonatkoznak. Ennélfogva a nép jelen állapota vázlatának csak akkor van teljes értéke, ha az eredmények összehasonlításánál egyszersmind régibb évek hasonló felvételeire támaszkodhatik.

Hogy pedig hazánk népesedés-mozgalmi adatainak értékét, és a népélet állapotaiban bekövetkezett változások fontosságát meglehessen ítélni, az adatokat mind összehasonlítottam majd valamennyi európai ország adataival.

Jelen értekezésemnek célja tehát hivatalos statisztikai adatok alapján kimutatni azt, hogy a közegészségi törvény alkotása óta is közegészségi állapotaink viszonyítva 1852—59-hez hanyatlottak, különösen

1. az élve született törvényes gyermekek száma az 1852—59-iki népszámhoz arányítva megapadt, míg a törvénytelen születések száma viszonyítva a törvényesekhez tetemesen növekedett;

2. a házassági termékenység az 1852—59-dikihez képest tetemesen csökkent;

3. a halálozás arányítva az 1852—59-diki népszámhoz növekedett és pedig:

a) a törvényes gyermekek halálozása viszonyítva a törvényes születettekhez emelkedett, a törvényteleneké pedig arányítva a törvénytelen születettekhez csökkent;

b) az ifju és virágzó férfikorbeli emberek jelentékenyen többen halnak meg mint valamennyi más országban, következésképen a magasabb korban sokkal kevesebben.

4. betegsége az országban túl nagy, de az igen nagy általános és gyermek-halálozásnak nem fontos oka az, hogy a nép a betegségek ellen állítólag ritkán venné igénybe az orvosi segílyt.

5. a népnek közép életkora rövidebb mint 20 európai ország népességeé.

6. Miképen lehet mindezen bajoknak — szerintem egyedül biztosan — elejét venni, hogy népünknek gyarapodása, mely kisebb mint majd valamennyi európai művelt országban, tetemesen növeltessék?

Eddig 28 évről vannak hivatalos népmozgalmi statisztikai adataink, u. m. 1852—59-ig és 1864—83-ig, de az 1865-iki adatok megyénként nincsenek közölve, s minthogy kimutatom az egyes megyék és megyecsoportoknak közegészségi állapotát is, azért ezt az évet ki kellett hagynom. A többi 27 évet akként osztottam be, hogy az 1852—59 és az utolsó évek nyolcz évi cyclusát, vagyis 1876—83 külön-külön vettem fel és hasonlítottam össze; mert csak e két időszakból való országos adatok vannak elég részletesen ismertetve, hogy azokat össze lehessen hasonlítani. A közbeeső tizenegy évi általános adatokat ismét külön dolgoztam fel, miután ez évekről a törvényes és törvénytelen, valamint a halva születettek száma és a gyermekhalandóság 1870-ig részint 1876-ig nincs közölve. E szerint a részletes összehasonlításra szükséges alapszámok hiányában, a közvetlenül megelőző évek közegészségi állapotával nem lehet összehasonlítani az 1876—83-diki állapotot, csakis az 1852—59-dikivel.

De különben is nagyon szomorú, sőt kétségbeejtő volna, ha az 1876—83-iki közegészségi állapot nem lett volna jobb, mint a milyen volt a közvetlenül megelőző, különféle nagy válságokban bővelkedő nyolcz évben vagyis 1868—75-ben; miután 1871-ben 3·91 volt a halálozási százalék, 1872-ben 4·23⁰/₁₀, 1873-ban 6·38! és 1874-ben 4·27⁰/₁₀, nyolcz évi átlagban pedig 4·07 százalék, (midőn az európai Oroszországban is 1867—1875-ig csak az 1872-diki choleraévben 4·06 százalék volt a legnagyobb halálozás, az olasz nemzetközi statisztika szerint) és az 1868—75-diki születési százalék csak kétezredrésszel volt nagyobb mint a halálozási = ezer születésre 952 halálozás esett; s ehhez hasonló eset alig fordult elő ebben a században valamelyik művelt európai államban, vagy csak egy államnak nagy területű, több millió lakost számláló részében is.

Az 1852—59-diki és az 1876—83-diki adatok összehasonlításánál azonban tekintetbe kell vennünk azt a körülményt, hogy

az utolsó nyolcz év alatt a m. kir. belügyminiszteriumnál összeállított kimutatás szerint csak 72,478 ember halt meg járványos betegségekben; ezt az időszakot tehát járványmentesnek kell tartanunk, mert a miénkhez hasonló területű s népességű országban előfordulnak mindig kisebb járványok, ha nem is oly mérvben mint Magyarországon. Ellenben 1852—59-ben 391,219, tehát ötszörnél több ember halt meg különféle járványban és pedig: 122,838 cholérában, 95,228 himlőben és 165,153 hágmázban s más járványokban.

Ennél az oknál fogva külön számítottam ki az 1852—59-diki halálozást a cholérában meghaltak nélkül s ezt külön is összehasonlítottam az 1876—83-diki halálozással; mert hiszen még ekkor is különféle járványokban elhalt 268,381 ember marad az 1852—59-diki időszak terhére ama 72,478-nak ellensúlyozására, kik 1876—83-ban szintén járványos betegségekben haltak meg. Ennél az összehasonlításnál pedig azért vontam le épen csak a cholérában meghaltakat, mert hasonló összehasonlítást tettem az egyes megyecsoporthoz is, és csak a cholérában elhaltaknak száma van megyénként ismertetve, míg a többi járványokban meghaltak csak is országos összegekben vannak kimutatva.

Minthogy pedig az 1852—59-diki időszakból a királyhágon túli megyék adatai elkülönítve nem közöltettek, csak általános összegekben egész Erdélyből, tehát a hazánk népélete állapotaiban bekövetkezett változásokat csak az anyaországra és az anyaországi megyékre nézve mutathatom ki és hasonlíthatom össze külön-külön mind a három időszakból és az összes 27 évből, mert csak azoknak adatait lehetett kidolgoznom. Itt azonban már csak a házasságok, az általán születettek és az összes meghaltak vannak kimutatva, mert a többi adatok 1852—59-ből és 1864—70-ből megyénként nincsenek közölve.

A megyéket következőképen csoportosítottam:

1. az utolsó időszaki, vagyis az 1876—83-diki közegészségi állapot kimutatásánál magyar megyének vettem a következő 26-ot: Abauj- Torna, Baranya, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Csik, Csongrád, Esztergom, Fehér, Győr, Hajdú, Háromszék, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom, Maros-Torda, Nógrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Tolna, Udvarhely, Veszprém és Zalamegyét.

Ezek közül Abauj-Torna, Bihar, Borsod, Nógrád, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szabolcs és Szatmármegyének adatai, ugy a többi magyar megye adatai is külön-külön is vannak kimutatva »hét magyar megye« és »a többi 19 magyar megye« elnevezés alatt, hogy látni lehessen az azok között mutatkozó nagy különbséget; míg a három időszi és a 27 évi adatok kimutatásánál csak az anyaországi 15 magyar megyéből vannak külön kimutatva a hét kiemelt magyar megye mellett.

2. Tót megyék: Árva, Bars, Hont, Liptó, Nyitra, Sáros, Szepes, Trencsén, Turóc és Zólyom.

3. Oláh megyék: Alsó-Fehér, Arad, Besztercze-Naszód, Fogaras, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs, Krassó-Szörény, Szeben, Szilágy, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos.

4. Ruthén megyék: Bereg, Máramaros és Ugocsa.

5. Vegyeseknek vettem: Bács-Bodrog, Brassó, Gömör, Moson, Nagy-Küküllő, Pozsony, Sopron, Temes, Torontál, Ung, Vas és Zemplénmegyét.

A hol mind a három időszi és az összes 27 évi adatokat mutatom ki és hasonlítom össze, ott Brassó és Nagy-Küküllő helyett Arad és Krassó-Szörényt vettem fel, mert ezeknek népszáma nem képviselné eléggé az oláh nemzetiséget

Tanulmányom eredménye a következő:

I. A házasságok.

1852—59-ben Magyarországon 0·882⁰/₁₀₀ házasság kötött, azaz egy házasság 113 lakosra esett; 1876—83-ban pedig 0·979⁰/₁₀₀, vagyis egy házasság 102 lélekre, s így az utolsó nyolcz évben 0·097 százalékkal, azaz 106,688-czal = évi átlagban 13,336-tal több házasság kötött viszonyítva az 1852—59-diki népszámhoz.

A társadalomnak alapköve a család, melynek a házasság képezi az alapját.

A házasság s mind az, a mi avval összefügg, a házastársak és gyermekeik, valamint egész nemzedékek életére nézve oly fontos, hogy azt bizonyos tekintetben a betegség és halálozás szabályozójának lehet tartani, és a statisztika tanuságaként a házasságok élettartama hosszabb mint a nőteleneké és hajadonoké, amazok között kevesebb a büntető, elmekóros és öngyilkos mint az utóbbiak között.

Az egy országban kötött házasságok száma nagyon hü kifejezése annak a reménynek és várakozásnak, melyet a néptömeg a jövő iránt táplál, ennél fogva az évenkénti esketések számában tapasztalható ingadozást annál jogosabban lehet az általános jólét fokmérőjének tartani, mennél önállóbb az a nép, melyre az észleletek vonatkoznak. Az esketési számok tehát hü fokmérője egy nép politikai és társadalmi állapotainak; a népmozgalmi adatok között a házasságok tükröztetik vissza egyszersmind leghivebben egy időszaknak gazdasági életviszonyait, mivel az ember szabad akaratból és hajlamból szokott házasodni, ha képes nejét s remélhető családját eltartani.

A házasságok fönn kimutatott jelentékeny emelkedését e szerint kedvező jelenségnek lehetne venni, mert azt látszik bizonyítani, hogy a nép jóléte emelkedett. Ennek helyes megítélhetésére azonban szükséges volna tudnunk a házasságoknak átlagos tartamát, mert a gyakori esketés csak úgy lehet kedvező, ha a házasságok egyszersmind sokáig tartanak; országunk e nemű újabb adatainak teljes hiánya miatt azonban ezt nálunk kipuhatolni s a házasságoknak más államokban észlelt tartamával összehasonlítani nem lehet. Csak az ötvenes évekből vannak ilyen adataink, s ezek szerint a Magyar államban a házasságok közép tartama (dr. Konek Sándor statisztikai kézikönyve szerint) 18—19 év volt, míg a nyugateurópai államokban 21—26 év. Ily rövid házassági középtartam mellett abból a négy gyermekből, mely (a mint ezt alantabb ki fogom mutatni) hazánkban átlag egy házasságra esik, alig lehet egyet tökéletesen felnevelni és önállóságra képesíteni, míg a nyugateurópai államokban kettőt, sőt négyet is.

A házasságoknak Magyarországon tapasztalt jelentékeny szaporodása megerősíteni látszik Quetelet-nek azt az állítását, hogy a mely országban a halálozás növekedik, abban a házasságoknak szaporodniok és a házassági termékenységnek csökkennie kell. És ez természetes, mert növekedő halálozás mellett számossabb házasság bontatik fel idő előtt, tehát szaporodik az özvegyek száma, kik közül sokan ismét megnősülnek, sokan pedig öröklés által jönnek abba a helyzetbe, hogy családot alapíthatnak; azok az özvegyek pedig, kik másodszor vagy harmadszor megnősülnek, már most több házasságban nemzenek annyi gyer-

meket, a hányat egyben nemzettek volna, ha első házasságuk a növekedő halálozás következtében idő előtt fel nem bontatott volna. Ezek szerint tehát a házasságok fönn kimutatott szaporodásának értéke igen problematicus.

Az egyes időszakokban következő volt a házasságkötések száma:

1852—59-ben Magyarországon 0.882 százalék = egy házasság 113 lakosra esett; az anyaországban 0.912% = egy esketés 109 lélekre. A maximum a vegyes és a kiemelt hét magyar megyében észleltetett, amazokban 0.970% = 1 : 103-ra, ez utóbbiakban pedig 0.943% = 1 : 106-ra, míg a minimum a ruthén megyékben fordult elő 0.746% -kal = 1 : 134 lélekre; a többi 15 magyar megyében 0.914% volt = 1 : 109-re és a tót megyékben 0.789% = 1 : 127 lakosra.

1864, 66–75-ben Magyarországon 1.056% = egy házasság 95 lakosra és az anyaországban 1.063% = 1 : 94-re. Ebben az időszakban a maximum a tót megyékben tapasztaltatott 1.104% -kal = 1 : 91 lélekre, a hol — úgy látszik — helyreütni iparkodtak a megelőző sok év alatt elmulasztottakat. A kiemelt hét magyar megyére itt csak 1.050% = 1.95 lakosra esett, míg a többi 15 magyar megyében majd egyenlő volt a tót megyékkel, u. m. 1.096% = 1 : 91-re; a minimum ismét a ruthén megyékben észleltetett 0.957% -kal = 1 : 104-re, míg a vegyes megyékben 1.042% volt = 1 : 96 lélekre.

1876—83-ban Magyarországon 0.979% volt = egy házasság 102 lakosra; az anyaországban pedig 0.986% = 1 : 101-re. A maximum itt ismét a kiemelt hét magyar megyében észleltetett 1.014% -kal, vagyis egy esketés 98 lélekre, míg a minimum a tót megyékben volt 0.933% = 1 : 107-re; a többi 15 magyar és a 3 ruthén megyében 0.991% azaz 1 : 101-re egyenlő volt, a vegyes megyékben pedig 0.985% = 1 : 102 lakosra.

Végre mind a három időszakban együttvéve, vagyis az összes 27 év alatt Magyarországon 0.986% = egy házasság 101 lélekre esett, az anyaországban pedig 0.999% = egy esketés száz lakosra. A maximum a külön kiemelt hét magyar megyében észleltetett ugyan, de a többi 15 magyar megyében is majd egyenlő volt a százalék, amott 1.013 , imitt pedig 1.012 = 1 : 99-re, míg a minimum a ruthén megyékre 0.914% -kal = 1 : 109

lélekre esett; a vegyes megyékben $1'005\text{‰} = 1 : 100$ -ra, a tót megyékben pedig $0'962 = 1 : 104$ -re.

Ha az anyaországnak és az egyes megyecsoporthoz e három időszaki házasságkötései számát viszonyítjuk egymáshoz, akkor látjuk, hogy azok 1864,66–75-ben, arányítva 1852–59-hez az anyaországban $0'151\text{‰}$ -kal, vagyis összesen 181,203-mal = évi átlagban 16,473-mal növekedtek; míg 1876–83-ban 1864,66–75-hez viszonyítva $0'072\text{‰}$ -kal, összesen 70,728-czal = évenként átlag 8,841-gyel csökkentek, de az első időszakhoz, vagyis 1852–59-hez képest mégis $0'074\text{‰}$ -kal több házasság kötöttetett, azaz összesen 67,568-czal = átlag évenként 8,446-tal több.

A megyecsoporthoz közül 1864,66–75-ben viszonyítva 1852–59-hez a házasságok legnagyobb emelkedése a tót megyékben volt = $0'395\text{‰}$, összesen 52,459 = átlag évenként 4,769-czel; legkevesebbet növekedtek a vegyes megyékben $0'072\text{‰}$ -kal = 28,523-mal, vagyis 2,593-mal évenként; a ruthén megyékben $0'208\text{‰}$ -kal = 10,208-czal, azaz 928-czal évente; a 15 magyar megyében $0'182\text{‰}$ -kal = 58,828-czal, évi átlagban 5,348-czal; végre a hét magyar megyében $0'107\text{‰}$ -kal = 28,446-tal, vagyis 2'586-tal évente.

1876–83-ban arányítva 1864,66–75-hez csak a ruthén megyékben szaporodtak az esketések $0'034\text{‰}$ -kal = 1,272-vel, vagyis 159-czel évenként; az összes többi megyecsoporthoz csökkent a házasságok száma és legtöbbször a tót megyékben $0'171\text{‰}$ -kal összesen 21,448-czal = 2,681-gyel évenként; a 15 magyar megyében $0'105\text{‰}$ -kal = 26,456-tal, vagyis évi átlagban 3,307-tel; legkevesebbet csökkent a kiemelt hét magyar megyében $0'036\text{‰}$ -kal, összesen 7,032-vel, azaz évenként 879-czel.

Végre 1876–83-ban arányítva 1852–59-hez az esketések növekedésének maximuma a ruthén megyékben volt $0'242\text{‰}$ = 8,968 vagyis 1,121 évenként; a tót megyékben $0'224\text{‰}$ -kal szaporodtak, összesen 17,992-vel = 2,249-czel évi átlagban; a 15 magyar megyében $0'077\text{‰}$ -kal, összesen 19,392-vel = 2,424-gyel évenként; a hét magyar megyében $0'071\text{‰}$ -kal = 13,952-vel, az az 1,744-gyel évente; legkevesebbet növekedett az esketések száma a vegyes megyékben $0'015\text{‰}$ -kal, összesen 4,592-vel = 574-gyel átlag.

Ezekből látszik, hogy a középső időszakban, vagyis a válságos 1864,66—75-diki években kötöttetett a legtöbb házasság úgy az egész és az anyaországban, valamint négy megyecsoportban is, csak a ruthén megyékben fordult elő az utolsó időszakban valamivel több esketés mint a középsőben.

A házasságkötéseknek e jelentékeny, kiváltképen 1867 és 68-ban az uralkodott drágaság daczára bekövetkezett tetemes emelkedése — nézetem szerint — első sorban és főképen az országos alkotmány teljes helyreállítása folytán, a független parlamenti kormány által az 1867-dik és következő években életbe léptetett állami intézkedéseknek, és csak másod sorban és sokkal kisebb részben az 1866-diki háborúnak s cholérának következményeül tekintendő, mely intézkedések folytán számos új meg új keresetforrás megnyíltával anyagi érdekeink felvirágzása kedvező lendületet vett s az általános jólét annyira emelkedett, hogy az igen termékeny 1868-ban az egész országban $1:386^0_0$ házasság kötöttetett, vagyis minden 72 lakos után egy; sőt az anyaországban $1:455^0_0 = 1:69$ után,¹⁾ melynél még Szerbiában is, a hol egész Európában a legtöbb házasság kötöttetik, csak 1879-ben egy ezrelékkel volt kedvezőbb. De ekkor el is érte tetőfokát s azóta meg nem közelítette azt; a következő két évben tetemesen csökkent, csak 1871 és 72-ben emelkedett 6 és 3^0_0 -kal, hogy a szomorú emlékü 1873-ban, ennek közegészségi és közgazdasági nagy válságai s a nagy drágaság daczára az általam felvett 27 év alatt elérje az eddigi második maximumot $1:115^0_0$ -kal = egy esketés 89 lakosra, míg az anyaországban $1:150^0_0$ volt = 1 : 87 lélekre.

Sajnos, hogy még akkor nem lett kimutatva a havonkénti házasságkötések száma, hogy megközelítőleg következtetni lehetne, volt-e s ha igen, mily nagy részben volt tulajdonítható a házasságok jelentékeny növekedése a cholera pusztításnak, valjon a járvány előtt vagy annak multával kötöttetett-e aránylag több házasság.

Észleltetett ugyanis, hogy a nősülést gátló időszakaszok

¹⁾ Ha ekkor már közöltetett volna az esketéseknek havonkénti száma, hogy látni lehetne, mennyivel több házasság kötöttetett aratás után más évekhez képest, akkor megtudnók, valjon az 1868-ki bő termésnek vagy a fenn említett kormány-intézkedéseknek tulajdonítható-e inkább az esketések tetemes szaporodása.

(mint háborúk, nagy járványok s inség) után, a házasságok gyors felszökkenése szokott bekövetkezni. Ez az észlelet azonban Magyarországon — úgy látszik -- nincs igazolva, mert a nagy mérvben dühöngött 1873-diki cholera nemcsak nem gátolta a nősülést, hanem a megelőző évhez képest 30%-kal még növelte a házasságkötések számát; pedig 1872-ben is, jóllehet a cholera már ezen évi augusztus elején országunk közepe táján lépett fel, 30%-kal szaporodtak az esketések 1871-hez képest. Ellenben a cholera utáni 1874-ben, midőn az általánosan elfogadott feltevés szerint szaporodniok kellett volna az esketéseknek, a jelentékenyen leszált gabonaár daczára, azoknak száma 60%-kal csökkent, 1875-ben pedig csak 30%-kal növekedett, de 1876 és 77-ben ismét apadt 8, illetve 7 százalékkal.

A házasságkötések számának a cholera utáni évben való csökkenése pedig annál feltűnőbb, minthogy az 1873-ban meghaltaknak csak 40 százaléka volt öt éven aluli gyermek, holott ezeknek száma a közönséges években átlag 51 százalékot tesz, a cholera éveken kívül rendszeren 47 és 57% között ingadozik, tehát 1873-ban aránylag sokkal több érett koru ember halt meg, majd egy ötöddel több mint rendszeren el szokott halni; e szerint fel kell tenni, hogy jóval több házasság oszlott fel halál által mint más években, s így 1874-re sokkal több özvegy maradván mint egyébkor, szükségképen tetemesebben emelkedniök kellett volna a házasságoknak, ezek pedig ellenkezően 60%-kal csökkentek.

Legjobban tűnik ez szembe az egyes megyéknél, e végből elősorolom valamennyit az anyaországból, hozzá mellékelve az öt éven aluli gyermekhalálozást és az 1873, 74 és 75-diki házasságkötések számának növekedését vagy apadását. Minthogy pedig alantabb hasonló célból felhozom a megyéket az 1866 és 1855-diki cholera évből is, s e két utóbbi évnek cholerahalottai a Királyhágon tuli törvényhatóságokból külön nem közöltettek, de különben is egész Erdélyben elszórtan csak két-két ezernél kevéssel több esett áldozatul a járványnak, azért mellőznöm kellett azokat s csak azt jegyeztem meg, hogy 1873-ban csupán Belső-Szolnokmegyében és a székek közül a hét legkisebbikben igen keveset csökkentek az esketések, valamennyi többi erdélyi törvényhatóságban pedig szaporodtak.

1873-ban meghalt chole- rában az összes népből		Az összes elhaltak között volt öt éven alul	Szaporodtak = +, vagy fogy- tak = - az esketések a meg- előző évhez képest százalék szerint		
M e g y e	0/0	0/0	1873	1874	1875
Zemplén	4'91	34	+ 17	- 20	+ 16
Nógrád	4'72	38	+ 12	- 15	+ 10
Békés	4'02	39	+ 37	- 20	+ 1
Torna	3'83	38	+ 30	- 27	+ 20
Árva	3'68	32	+ 53	- 18	- 4
Sáros	3'43	38	- 39	- 28	- 5
Turóc	3'31	34	+ 4	- 10	- 4
Abauj	3'28	38	- 1	- 4	- 3
Beregh	3'17	32	+ 17	- 8	- 2
Szepes	3'08	38	+ 17	- 15	- 11
Csanád	3'03	38	+ 25	- 10	- 7
Heves	2'81	41	+ 13	- 21	+ 6
Ung	2'75	33	+ 37	- 23	+ 3
Gömör	2'65	35	+ 15	- 6	- 2
Zólyom	2'62	40	- 7	- 3	+ 8
Bihar	2'48	31	+ 16	+ 6	- 2
Liptó	2'37	38	+ 11	- 15	+ 7
Szatmár	2'22	33	+ 4	- 1	+ 2
Borsod	2'18	38	- 22	+ 5	- 9
Arad	2'17	33	+ 5	- 8	- 7
Győr	1'72	44	+ 1	- 3	+ 1
Ugocsa	1'50	41	+ 12	- 15	+ 3
Bács-Bodrog	1'47	42	+ 8	- 2	- 3
Torontál	1'31	40	+ 2	- 1	+ 4
Szabolcs	1'29	39	+ 14	+ 3	-
Hajdukerület	1'24	37	+ 5	+ 13	- 16
Csongrád	1'22	40	+ 8	- 14	- 3
Hont	1'11	38	- 3	- 1	+ 7
Pest-Pilis-Solt	1'04	47	- 1	- 12	+ 1
Mármaros	0'97	41	+ 20	- 23	+ 27
Trencsén	0'96	52	+ 12	- 16	+ 13
Krassó	0'93	32	- 3	- 11	+ 15
Veszprém	9'79	50	- 10	- 12	+ 15
Jász-Kunkelet	0'78	45	+ 11	- 25	+ 6
Temes	0'70	36	+ 03	+ 8	- 8
Esztergom	0'69	54	- 7	+ 1	- 9
Pozsony	0'63	50	- 8	- 2	- 5
Komárom	0'61	54	- 12	- 6	+ 8
Bars	0'46	51	- 18	+ 5	+ 13
Mosony	0'43	52	- 5	+ 5	- 4
Nyitra	0'42	57	- 12	- 11	+ 15
Baranya	0'42	42	- 3	- 2	- 1
Sopron	0'40	51	- 6	- 6	- 1
Fehér	0'33	56	- 6	- 10	+ 7
Tolna	0'17	51	- 10	- 9	+ 16
Vas	0'14	50	- 7	+ 1	+ 4
Somogy	0'03	52	- 17	+ 7	+ 19
Zala	0'02	54	- 20	+ 19	- 3

Ime azokban a megyékben, melyek a cholera által igen sokat szenvedtek, akár kevés akár sok érett koru ember halt meg általában, csekély kivétellel jelentékenyen csökkent 1874-ben az esketések száma s azoknak nagyobb felében még 1875-ben is. Lássuk azonban részletesebben az egyes éveket.

1373-ban abban a tizenegy megyében, melyekben $3-5\%$ -ka a népnek meghalt cholrában, csak Sárosban csökkentek a házasságok 39 és Abaujban százalékkal; ama kilencz megye közül, melyekben $2-3\%$ halt meg, csak Borsodban fogyott az esketések száma 22 és Zólyomban 7% -kal; a többi tizenhat megye közül, melyekben $2-5\%$ halt meg a cholrában, háromban $4-5\%$, nyolczban $11-17\%$ -kal, ötben pedig 25, 30, 37—37 és 53% -kal szaporodtak az esketések. Ama kilencz közül pedig, melyekben $1-2\%$ halt meg a cholrában, Pestmegyében egy és Hontban 3% -kal fogyott, míg hét megyében $2-14\%$ -kal emelkedett a házasságok száma. A hol végre egy százaléknál kevesebb esett áldozatul a járváynak, négyben szaporodtak a házasságok $11-20\%$ -kal s tizenöt megyében apadtak $3-20\%$ -kal és pedig Somogyban és Zalában, hol csak 0.3 illetve 0.2% halt meg a cholrában 17 és 20% -kal, tehát az igen sokat szenvedett Sáros és Borsod megyén kívül legtöbbit fogytak az esketések. Ez talán eléggé mutatja, hogy az igen nagy járvány alig gátolta a nősülést.

Ellenben 1874 és 75-ben, midőn a dühöngött nagy járvány után az általán elfogadott feltevés szerint, gyorsan kellett volna felszökkenni a házasságoknak, abban a tizenegy megyében, a melyekből $3-5\%$ -kot ragadott el a járvány, 4, 8, 10, 15, 18, 20, 27 és 28% -kal apadtak 1874-ben, sőt a tizenegy közül hét megyében szaporodtak 1, 10, 16 és 20% -kal. Ama 18 megye közül pedig, melyekben $1-2.81\%$ -ot pusztított el a járvány, csak négyben növekedett az esketés 1874-ben $3-13\%$ -kal, tizennégyben pedig fogyott 1—10—15—21 meg 23% -kal. És 1875-ben ugyanama 18 közül tizben szaporodott $1-8\%$ -kal, nyolczban pedig apadt $2-16\%$ -kal. Végre ama tizenkilencz közül, melyekben egy százaléknál kevesebb halt meg a cholrában, 1874-ben csak hat megyében emelkedtek a házasságok $1-8\%$ -kal, és egyben 19-czel, a többi tizenkettőben csökkentek $1-20\%$ -kal; 1875-ben pedig egyben-egyben 19 meg 27, és tizben $4-16\%$ -kal szaporodtak, míg hétben fogytak $3-9\%$ -kal.

Ha tehát az 1873-diki cholera pusztításai következtében felszökkent volna az esketési százalék, ugy annak még ugyan abban az évben, az őszi hónapokban kellett bekövetkezni.

További lapon azonban ki fogom mutatni, hogy egészen más körülmény idézte elő 1873-ban a házasságok jelentékeny szaporodását.

Sokkal nehezebb eligazodni az 1876-diki éven, mert akkor a legellenkezőbb tényezők egyesülve működtek közre a házasságkötések számának nagyfoku emelésére, u. m. a fönnt említett igen kedvező politikai s ennek következtében a közgazdasági viszonyok is, melyek már természetüknél fogva képesek voltak az esketési arányt lenyomni, vagyis javítani; valamint az 1866-diki háboru és cholera, melyek az általánosan elfogadott feltevés szerint ugyan abban az évben gátolták a nősülést, s ez a következő évben lett pótolva.

Ennek felvilágosítására kimutatom ismét valamennyi megyének az esketésekben észlelt emelkedését és a cholera által okozott halálozást.

Az esketés emelkedett 1867-ben	Az 1866-diki cholerában meghalt a népnek százaléka										
	0	0·2	0·4	0·6	0·8	0·88 0·90	1·17,12, 1·34	2·03 2·20	2·8 2·9	3·13	3·48
százalékkal	h á n y m e g y é b e n ?										
6—10	1	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—
11—15	1	(1)	2	—	1	—	—	—	—	—	—
16—20	—	3	—	1	1	1	—	—	1	1	—
21—25	2	3	—	1	—	—	1	—	—	—	—
26—30	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—
31—35	—	—	—	3	—	—	1	—	—	—	—
36—40	—	1	—	1	1	—	1	—	—	—	1
41—45	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
46—50	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—
51—55	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
56—60	—	(1)	1	—	—	—	—	—	—	—	—
66	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Megye =	5	12	7	7	4	2	3	2	2	1	1

A zárjel közötti Biharmegye 0·12°/_o halálozás és 12°/_o esketési szaporodással, valamint Zemplénmegye 0·05 halálozással és 56°/_o esketési növekedéssel házassági adatai hiányosak.

Eme kimutatásból látszik, hogy két megyében (Somogy és Ugocsa), hol a cholera fel sem lépett, 12 illetve 28°/_o-kal szaporodtak a házasságok; három megyében (Bereg, Zala és Szatmár), hol csak 5 és 11 meg 18 halt meg a choleraiban, tehát egy százaléknak még csak egy tizedrésze sem, 24 illetve 6 és 22°/_o-kal emelkedett az esketés és négy megyében (Bács, Zemplén, Nógrád meg Békés) 66, 56—56 és 52°/_o-kal több házasság kötött, mint a megelőző choleraévből, holott csak 0.28, 0.05 és 0.33, illetve 0.24^o/_o esett áldozatul a járványnak; míg két megyében (Esztergom és Csanád) 2.03 és 2.20^o/_o halálozás után 50—50°/_o-kal, egyben (Pozsony) 2.90 halálozás mellett 43°/_o-kal, egyben (Nyitra) 3.48^o/_o halálozás mellett 40°/_o-kal, kettőben pedig (Komárom és Trencsén) 3.13, illetve 2.80^o/_o cholerahalálozás után pláne csak 17°/_o-kal több házasság kötött.

Ha tehát a cholera és háború csak valamennyire nagyobb mérvben gátolta volna 1866-ban a nősülést, akkor nem lett volna 1867-ben a házasságok szaporodásában oly nagy különbség azok közt a megyék között, melyekben senki vagy csak néhány ember és a hol igen sok halt meg.

Sokkal valószínűbb, hogy a házasságok 1866-ban a tavasz vége felé felszökkent gabonaárak következtében, mint a háború és cholera miatt csökkentek 11°/_o-kal a megelőző évhez képest. 1866-ban ugyanis májusig épen úgy, mint 1865 második felében a buza 325 és a rozs 212—230 krajczáron kelt, június elején felszökött a buza 470, augusztusban 520, novemberben 600 és decemberben 677 krajczárra; a rozs pedig már május végével 340, június és augusztusban 400, július és szeptemberben 360, illetve 380, novemberben 437 és egész decemberben 485 krajczáron állott; s minthogy január-májusban (az 1876—83-diki átlag szerint) 60 százaléka kötött a házasságoknak, míg a későbbi hét hónap alatt csak 40°/_o, tehát a megkésztetődött gabonaár tartott vissza sok embert a nősüléstől. Véleményem szerint tehát a járvány 1866-ban sem gátolta valami nagyon a házasságkötéseket.

Lássuk végre az 1855-diki cholerahalálozást, mely tíz százalékkal kisebb népszám mellett majd felével több embert ölt meg, mint 1866-ban.

1855-ben meghalt a chlorában az összes népességből		Szaporodtak = +, vagy apadtak, = — a házasságok a megelőző évhez képest száza- lék szerint		
M e g y e	százalék	1855-ben	1856-ban	1857-ben
Zala	3'42	— 7	+ 73	— 28
Somogy	2'84	— 17	+ 75	— 18
Szepes.	2'78	+ 7	+ 66	— 18
Ung	2'47	0	+ 27	— 7
Zólyom	2'17	— 10	+ 44	— 13
Zemplén	1'94	+ 14	+ 17	— 35
Szabolcs	1'82	+ 17	+ 35	— 18
Sáros	1'75	+ 9	+ 23	— 11
Beregh-Ugocsa	1'71	— 23	+ 73	— 9
Békés-Csanád	1'69	— 5	+ 34	— 21
Marmaros	1'64	— 20	+ 76	— 15
Mosony	1'63	+ 1	+ 20	— 18
Liptó	1'63	+ 21	+ 71	— 25
Jász-Kun-Hajdukerület	1'60	+ 11	+ 50	— 11
Gömör	1'39	— 7	+ 39	+ 15
Szatmár	1'34	— 5	+ 30	— 24
Pest-Pilis-Solt	1'32	+ 16	+ 31	— 9
Veszprém	1'27	— 3	+ 38	— 7
Árva-Turóc	1'20	+ 6	+ 21	— 9
Fehér	1'10	— 7	+ 33	— 22
Pozsony	1'05	— 6	+ 0'04	+ 10
Esztergom	1'05	— 8	+ 21	— 5
Győr	1'02	+ 41	+ 25	— 9
Nyitra	0'94	— 3	+ 3	— 23
Komárom	0'86	+ 34	— 15	— 4
Abauj-Torna	0'77	— 1	+ 14	— 8
Sopron	0'77	— 1	+ 37	— 9
Heves	0'73	+ 29	+ 35	— 8
Tolna	0'72	— 16	+ 45	— 4
Bars	0'72	+ 4	+ 3	— 3
Trencsén	0'71	— 13	+ 44	— 14
Vas	0'69	— 8	+ 31	— 13
Bihar	0'60	+ 1	+ 1	— 1
Borsod	0'60	— 7	+ 29	— 12
Hont	0'41	— 27	+ 22	— 12
Baranya	0'41	— 26	+ 85	— 10
Nógrád	0'37	— 33	+ 76	— 22
Csongrád	0'30	+ 10	+ 23	— 16
Arad	0'26	— 5	+ 3	— 2

Bács-Bodrog, Krassó, Temes és Torontál halálozása, valamint az esketések száma csak együttesen közöltetett, ezeket azért nem vettem fel itt.

Az öt éven alóli gyermekhalálozás pedig 1855 és 1866-ból megynként nem volt közölve.

Itt is csak némi részben találjuk igazolva azt az általán elfogadott feltevést, hogy a nagyobb járvány gátolja a nősülést, s azt a következő évben gyorsan felszökteti; mert 1855-ben csak egy megyében csökkentek a házasságok 33% -kal, ötben 20—27, négyben 10—17, tizennégyben pedig 1— 8% -kal. A legerősebben szenvedett megyék közül csak háromban csökkentek 17, 20 és 23% -kal, és a legkevésbé megtámadottak közül is háromban, és pedig jóval többet apadtak a házasságok, u. m. 26, 27 és 33% -kal. Ama megyék két ötödében pedig emelkedett 1855-ben az esketések száma, melyekben 1— 3% halt meg a cholera-ban.

1856-ban a járványtól a legkevesebbet szenvedett megyék közül kettőben legtöbbet szaporodtak a házasságok, u. m. Baranya és Nógrádban, háromszor illetve feleharadával többet, mint Ungban; ötször többet, mint Zemplénben; Csongrád és Hontban ugyan annyit emelkedtek, mint Sáros, Mosony vagy Árva-Turóczban; Heves és Trencsénben ugyan annyit, mint Békés-Csanádban, Szabolcsban és Zólyomban, holott Ung és Zemplén a legerősebben, Sáros és Mosony is az igen erősen szenvedett megyék közé tartoznak; Zólyom, Szabolcs és Békés-Csanád is kétszer, háromszor többet szenvedett, mint Heves és Trencsén.

Szóval, itt sem észlelhető oly nagy mérvben a kapcsolatot, 1866 és 1873-ban pedig még sokkal kevésbé a járvány által okozott halálozás és a házasságkötések szaporodása között, mint ezt a statisztikusok általán felveszik. Sokkal valószínűbb tehát, hogy inkább az uralgott nagy drágaság miatt, mint a cholera következtében fogytak 1855-ben a házasságok; 1856-ban pedig a gabonaárak jelentékeny csökkenése folytán szaporodtak nagy mérvben, a buza ugyanis 20, a rozs 26% -kal csökkent, míg az esketések majd 25% -kal emelkedtek. Hogy pedig 1857-ben a búzá-nak közel 32, a rozsnak plane 42% -kal való csökkenése dacára 9,318-czal megfogyott a házasságok száma, annak okát amaz ujonczozási szabályzatban találjuk, melynek értelmében a 20 és 21 éves fegyverképes ifjak eltiltattak a nősüléstől.

A nagyobb járványon és háborun kívül régen bevett szokás szerint még a gabonának magas ára hozatik fel a nősülést gátló ok gyanánt, és ezt már sokkal inkább igazolja hazánk, mint a járványt. Ha ugyanis a házasságoknak országos összegeit

veszszük csak tekintetbe, akkor az általam felvett 28 év közül 16-ban, vagyis az esetek 57°/_o a mellett, míg 12 év = 43°/_o az ellen bizonyít. 1857., 58. és 59-ben, továbbá 1869. és 1874-ben a gabonaárak — részben igen tetemes — apadása daczára 8, 5, 14, 19 és 6°/_o-kal fogy a kötött házasságok száma mindig a megelőző évhez képest. Ellenben 1876, 71, 72, 73 és 79-ben a gabonaár — részben igen jelentékeny — emelkedése ellenére szaporodik az esketések száma 28, 6, 3, 4 és 8°/_o-kal. Ez az ellenmondás azonban nagyjórészt csak látszólagos, s jóllehet nem kis fáradsággal ugyan, de elég könnyen meglehet fejteni, ha nem ítélünk egyoldalulag, hanem a dolgot mélyebben kutatva, kiterjesztjük figyelmünket minden lehető, még ha mellékesnek is látszó körülményre, mely a házasságkötésnek némi akadályul szolgálhat, és ha tekintetbe vesszük a házasulók korosztály szerinti számát, valamint az egyes korosztálybeli házasulók születési éveit is, melyek mutatják sokan vagy kevesen születtek-e, és sok vagy kevesebb gyermek halt-e meg egy-egy évben, a miből láthatni, egyik-másik évből több vagy kevesebb házasulandó jelölt van-e vagy volt, ezekre pedig — legalább tudtom szerint — eddig senki sem terjesztette ki figyelmét. Ily módon, ha nem is ismerjük a házasodottaknak korévek szerinti számát, a legnagyobb valószínűséggel lehet következtetni arra, melyik korosztály szenvedett nagyobb csorbát a házasulandó jelöltekben. Így például 1854-ben 40 ezerrel kevesebb született, mint 1853-ban, és 20 év múlva, vagyis 1874-ben már tizezerrel kevesebb esketés volt, mint 1873-ban, 1875-ben negyedfélezerrel növekedett ugyan a házasságok száma, de 76-ban 12,000-rel és 1877-ben további 10,000-rel ismét csökkent; mert az 1854-ben születettek szolgáltatták az első korosztálybeli házasodottakat, ezek pedig az ötvenes években az összes házasultaknak 46°/_o-kát tették, míg a második korosztálybeliek 26°/_o-ot.

Végre nem elég a gabonaárnak csak évi átlagát tudni és csak azzal összevetni a házasságkötések számát, hanem szükséges, az áraknak évi ingadozását is ismerni s figyelembe venni; mert két különböző év egyenlő középár mellett egészen ellenkező hatással lehet a házasságok számösszegére, ha az egyik évben nagy, a másokban pedig kicsiny a különbség az ár maximum és minimum között, például: 1821-ben a buza közép ára 255 osztr.

ért. krajczár volt, mely 362 és 172 közt ingadozott; 1832-ben a 259 krajczár közép ár mellett 234 volt a minimum és 292 a maximum, itt tehát 58 krajczár volt a különbség, míg amott 190; avagy 1837-ben a 163 közép ár 217 és 117 között ingadozott, s így 100 krajczár volt a különbség; ellenben 1844-ben a 164 kr. s így az előbbivel teljesen azonos középár maximuma 182 és minimuma 150, tehát csak 32 krajczárral ingadozott. A rozsnál pedig 1821-ben a 139 közép ár 203 és 79 között ingadozott, 1827-ben szintén 139 átlag mellett 85 volt a minimum és 259 a maximum, míg 1839-ben a 133 közép ár 110 és 162 közt ingadozott; tehát 1821-ben 124, 1827-ben 174, 1839-ben 52 krajczár volt a különbség. Ha tehát az ár minimum a téli hónapokra esett, november-februárra, midőn az ötvenes években majd 62°/_o-ka az összes házasságoknak köttetett, akkor tetemesen növekedhetett azoknak száma s megfordítva; jelenleg novembertől februárig négy hó alatt mintegy fele köttetik a házasságoknak.

De nem elég csak a búzát meg rozsot venni tekintetbe, figyelmet érdemel ezeken kívül még különösen a tengerinek és a burgonyának az ára is, melyek hazánkban jelentékeny számú népességnél, amaz mintegy harmadfél, a burgonya másfél-két-milliónál a fő élelmi cikket képezték régebben, de még most is; ezeknek az ára pedig ezelőtt, míg igen kezdetleges állapotban voltak közlekedési eszközeink, gyakran távolról sem állottak arányban a buza és rozs árával; 1819–72-ig öt évben majd egyenlő ára volt a tengerinek és rozsnak, tizenhét évben pedig amaz drágább volt a rozsnál, és a gyakran pár hónapra is tetemesen vagy egészen is megakasztott közlekedés miatt nem lehetett a tengerit meg burgonyát gabonával helyettesíteni, ezeket tehát még az 1870-es évek házasságkötéseinek megítélésénél azért kell figyelembe vennünk, mert a hetvenes években házassodottaknak születési éveik nagyjából századunk egész első felébe esnek.

Célszerűnek találom a házasságok szaporodása vagy apadásának az általam itt előadott módon való megfejtését néhány példával főleg azért felvilágosítani, mert legjelesebb statisztikusaink egyike több évben ellenmondást vélt találni egyrészt a gabonaár emelkedése meg csökkennése, másrészt az esketések szaporodása és apadása között.

Minthogy pedig a statisztikai kimutatások szerint a 24 éven alul vagyis az első korosztálybeli házasult férfiak az 1800 ötvenes években majd 46 százalékát tették az összes házasodottaknak, a 25—30 évesek 26⁰/₀; 1876—83-ban pedig az első korosztálybeliek nem egész 32⁰/₀-ot, míg a 25—30 évesek 46⁰/₀, s így mintegy három negyede a házasultaknak e két korosztályból került ki, azért csak ezeket fogom itt felhozni, miután a 30—40 éves házasultaknál különben is csak egy-két ezernyi különbség mutatkozott eddig egyik évről a másikra, megjegyezvén, hogy míg 1851—59-ben a 30—40 éves házasult férfiak 17⁰/₀-át tették az összes házasodottaknak, a 40—50 évesek 7⁰/₀; 1876—83-ban az előbbiek 12·5, emezek pedig 6⁰/₀-kot tettek; az 50—60 évesek és a 60 éven felüliek aránya 3 és 1⁰/₀, egyenlő volt mind a két időszakban: tehát a múlt és jelen évtizedben hatodfél százalékkal több férfi lép házasságra 30 éven alul, s ugyan annyival kevesebb 30—50 évig, mint azelőtt, a mi igen kedvező változás.

Érdekes lesz talán annak kimutatása, hogy az egyes megyecsoportokban mily százalékát képezték az összes házasodottaknak a három első korosztálybeli férfiak.

1876—83-ban megnöszült:

M e g y e	24 éven alul	25—30 éves	31—40 éves
Az összes magyar	28·9	47·7	12·9
A kiemelt hét magyar	28·6	46·1	14·0
A többi 19 magyar	29·1	48·8	12·2
Az anyaországi 15 magyar	30·5	47·9	11·7
A 4 erdélyi magyar	19·3	54·2	15·7
A 10 tót	28·4	47·5	12·3
A 3 ruthén	27·1	49·1	14·4
A 12 oláh	34·6	44·5	12·1
A 12 vegyes	36·1	42·1	12·0
Baranya, Bács, Krassó, Temes és Torontál	} 48·2	33·1	9·7
Fehér, Komárom, Győr, Veszprém, Zala, Vas, Sopron, Mosony és Pozsony	} 12·2	56·3	15·4

Ebből látszik, hogy e tekintetben is, mint sok másban igen nagy szélsőségek fordulnak elő hazánkban.

A felebb előhozottak felvilágosítására tehát közlöm a két

első korosztálybeli házassultaknak évenkénti számát és azoknak születési éveit, valamint a gabonaárakat s ezeknek maximumát és minimumát.

Év	Évi átlagos ár		A kötött házasságok összes száma	Egybekelt 24 éves aluli férfi	Ezeknek megfelelő születési évek	Egybekelt 25—30 éves férfi	Ezeknek születési évei
	buza	rozsa					
1851	298	208	116,496 ¹⁾	58,963	1827—31	29,456	1821—26
1852	363	298	127,685	69,412	1828—32	29,388	1822—27
1853	419	320	102,433	51,320	1829—33	24,997	1823—28
1854	690	540	95,341	41,935	1830—34	24,892	1824—29
1855	659	482	93,006	38,485	1831—35	24,314	1825—30
1856	517	357	115,859	56,013	1832—36	28,275	1826—31
1857	353	206	106,541 ²⁾	48,692	1833—37	28,084	1827—32
1858	333	203	100,901	42,692	1834—38	28,566	1828—33
1859	381	248	87,316	31,606	1835—39	28,071	1829—34
1860	468	287	Ezekből az évekből nincsenek adataink	1836—40	1836—40	A házassultaknak szerinti száma ezekből az évekből nem közöltetett	1830—35
1861	546	376		1837—41	1837—41		1831—36
1862	468	321	A házassultaknak szerinti száma ezekből az évekből nem közöltetett.	1838—42	1838—42		1832—37
1863	475	296		1839—43	1839—43		1833—38
1864	429	284	104,490	1840—44	1840—44	kor szerinti száma	1834—39
1865	304	191	118,864	1841—45	1841—45		1835—40
1866	451	328	105,670	1842—46	1842—46	ezekből az évekből nem közöltetett	1836—41
1867	615	426	135,601	1843—47	1843—47		1837—42
1868	508	358	179,637	1844—48	1844—48	ezekből az évekből nem közöltetett	1838—43
1869	446	303	146,272 ³⁾	1845—49	1845—49		1839—44
1870	524	322	133,999	1846—50	1846—50	ezekből az évekből nem közöltetett	1840—45
1871	616	352	142,583	1847—51	1847—51		1841—46
1872	669	362	147,555	1848—52	1848—52	ezekből az évekből nem közöltetett	1842—47
1873	738	547	153,068	1849—53	1849—53		1843—48
1874	622	453	143,718	1850—54	1850—54	ezekből az évekből nem közöltetett	1844—49
1875	466	326	147,443	1851—55	1851—55		1845—50
1876	512	367	135,011	1852—56	1852—56	ezekből az évekből nem közöltetett	1846—51
1877	580	397	125,064	1853—57	1853—57		1847—52
1878	478	309	129,346	1854—58	1854—58	ezekből az évekből nem közöltetett	1848—53
1879	509	317	140,267	1855—59	1855—59		1849—54
1880	582	435	124,860	1856—60	1856—60	ezekből az évekből nem közöltetett	1850—55
1881	587	422	137,025	1857—61	1857—61		1851—56
1882	531	412	141,944	1858—62	1858—62	ezekből az évekből nem közöltetett	1852—57
1883	480	326	145,004	1859—63	1859—63		1853—58

¹⁾ Az 1861-diki összegek csak az akkori megcsonkított Magyarországra és Erdélyre vonatkoznak, mert Bács, Krassó, Temes és Torontál megye házasságainak száma nem közöltetett.

²⁾ Az ujonczozási szabályzat a 20 és 21 éves fegyverképeseknek megtiltotta a nősülést.

³⁾ Az 1868-ki XL. t.-cz. a nősülés tilalmát kiterjesztette még a 22 éves fegyverképesekre is.

A gabona a budapesti kereskedelmi és iparkamarának 1873-ban kiadott közlése szerint osztrák mérőre és osztrák értékű krajezárokra van átszámítva.

Az összehasonlítást és a vizsgálatot csak az 1853-diki évnél lehet kezdeni, mert az 1851-diki adatok hiányosak. 1853-ban tehát 25 ezerrel apadtak a házasságok vagyis 20°/_o-kal, és pedig: az első korosztályban 18, a másodikban négyezerrel, a harmadikban 1724-gyel, a negyedikben 600-zal, az 5. és 6-dikban 470-nel.

Minthogy a buza már 1852-ben 22°/_o-kal, a rozs 44, a tengeri 15°/_o-kal emelkedett, 1853-ban ismét 15, illetve 7 és 36°/_o-kal, tehát ez már magában véve elegendő ok volt a házasságok csökkentésére; de az első korosztálybelieknek megfelelő születési évek közül 1830 és 31-ben drágaság volt, sőt a nem régen mult 1822—26-hoz képest az 1829, 32 és 33 is drága volt; azonkívül a rémitőn pusztító cholera, melynek 1831-ben mintegy három százalék esett áldozatul az egész népből, már sok idővel fellépte előtt elijesztette egész Európát, s így bizonyosra vehető, hogy sokkal kevesebb házasság kötöttetett amaz években, és ennek következtében jóval kevesebben is születtek; de a folyton uralgott kisebb-nagyobb drágaság is növelte a halálozást, a mint ez legtöbbször észleltetik, s így kevesebb házasulandó jelölt is volt 1853-ban, főleg az első korosztályból. A második korosztálynak megfelelő születési évek közül már 1823-ban, de különösen 1827 és 1828-ban, midőn a buza 88, illetve 33°/_o-kal, a rozs mind a két évben 33—33, a tengeri is 70, illetve 25°/_o-kal felszökkent, igen nagy drágaság volt. A harmadik korosztálybeliek 1813—22 születési éveik közül 1813-ban Biharban a buza 160 krajezárról 280-ra, 1814-ben 320-ra emelkedett, 1815-ben 480-ra, 1816-ban 800-ra, 1817-ben felszökkent 1400—2 ezerre, s az országban éhség állott be, azután még 1820 és 21 is drága évek voltak. A negyedik korosztálynak megfelelő születési 1802—11 éveik közül 1802-ben szintén Biharban a buza 140, a tengeri is 100, 1805-ben 200, 1807-ben 300, 1810-ben a rozs 240 és 1811-ben a buza 800 krajezárig emelkedett. Azonkívül a himlő — a francia háború következtében hagymáz — és 1803-ban kiterjedt súlyjárvány uralkodott; s így az volna feltűnő, ha ilyen és ennyi sanyaru évek szülöttei még több házasulandó jelöltet szolgáltatnak volna

1853-ban, mint a mennyi tényleg volt, miután az itt felsoroltak közt sok olyan év volt, melynek a népben okozott kárát 2—3 kedvező év alig pótolhatta.

Tehát a minden évben kötött házasságoknak összehasonlítása és vizsgálatánál a házasodottak születési éveinek e hosszú lépcsőjén át kell hatolni, ha valamely kérdéses év nem nyújt teljes felvilágosítást és helyesen meg akarjuk fejteni a nagyobb ingadozás okát, s akkor az dönt, vajjon az első és második korosztálybeli házasultaknak születési éve közül több-e vagy kevesebb a kedvező, s a kedvezőtlen évek valamelyike nem ellensúlyoz-e két kedvezőt is, mert a két első korosztályból kerül ki a házasodóknak majd három negyede, és a többi korosztályokban az ingadozás már csekély.

Megkísértem még néhány évnek esketési ingadozását megfejteni, melyekben egyik legjelesebb statisztikusunk állítása szerint, a gabonaárak és házasságkötések száma közötti viszony felbomlik, s többé nem is áll helyre és felforgat minden okoskodást.

Az 1867-diki házasságoknak 30,000-rel = 30%-kal való szaporodására alig volt oly nagy hatása a megelőzőtt háborús évnek, de a cholérának sem, mint az abban az évben az ország és a korona között történt kiegyezés ama következményeinek, melyeket felebb felsoroltam, s a melyeknek hatása kiterjedt még 1868-ra is, mely utóbbi év azonkívül igen termékeny is volt s azért szaporodott az esketések száma 44,000-rel = 33%-kal. 1869-ben csökkent ugyan a gabona ára, a búzáé 12, a rozsé 15%-kal és ennek daczára 33,000-rel = 19%-kal apadt a házasságok száma; de a viszony azért nem bomlik fel, ha számba vesszük, hogy az első korosztályú házasuló jelöltek, kik — az 1800 ötvenes évek százalékos aránya után ítélve — akkorában majd felét képezték az összes házasultaknak, 1845—49-ben születtek; már pedig 1846 s különösen 1847-ben nagy drágaság, sőt ez utóbbi évben az ország tetemes részében nagy inség volt, tehát bizonyosra vehető, hogy e két évben jelentékenyen csökkent a házasság-kötések száma, sőt részben már 1845-ben is, mert emez évi nyár derekán a gabonaárak rögtöni felszökése mellett kezdődött a drágaság s az év végeig állandóul növekedett. 1847-ben aratás után a buza jóval, a rozs jelentékenyen

olcsóbb lett ugyan, de az 1848-diki késő tavaszig megtartotta a mérsékelt drágaság jellegét. Ekkor azonban megszólalt már a szabadsági harcz kürtje s felhangzott a zászló alá való hívás, melynek a hazáért lángoló lelkes ifjuságunk örömmel és vetélkedve sietett eleget tenni s tömegesen tódult a harcz lobogó alá; ennek következtében igen természetesen ismét megkellett fogyni a házasságoknak, s ugyan ennél és még más, minden éltebb hazafi előtt ismeretes szomorú oknál fogva még inkább 1849-ben. Ha tehát mind eme négy, illetve ötödfél év alatt, t. i. 1845—49-ben sokkal kevesebb házasság kötöttet, magától értődik, hogy sokkal kevesebbnek is kellett születni s így kevesebb volt 1869-ben az első korosztálybeli házasulandó jelölt. De az 1846—47-diki inség és a 48—49-diki szabadságharcz, valamint az 1849-diki cholera nagyobb halálozást is okozott, tehát a mellett, hogy kevesebben születtek, még több gyermek is halt meg mint rendesen szokott meghalni, ez tehát ismét csökkentette az 1869-diki házasulandókat. Azonkívül legnagyobb hatással volt a házasságok apasztására talán az 1868-diki 40. t. cz. mely 1869-ban lépett hatályba s annak értelmében a 22 éves fegyverképeseknek eltiltatott a nősülés.

1870-ben a házasságoknak 12 ezerrel való apadását eléggé megfejtí a gabonának felszökkent ára, azonkívül az első korosztálybeli házasultaknak felebb vázolt kedvezőtlen 1846—49-diki születési évei.

1871-ben a gabonaárak még jobban emelkedtek mint az előbbeni évben s annak daczára majd 8 ezerrel szaporodtak az esketések. Itt az első korosztálybeli házasodottaknak megfelelő 1847—51 születési évei közül a három első kedvezőtlen volt ugyan, a mint azt felebb fejtegettem, de az 1850-dik legnagyobb valószínűséggel kedvező lehetett részint azért, mert kissé csökkent a gabona ára, de még inkább az országban helyre állott béke és nyugalom folytán; az 1851-iki év pedig, mint ezt az akkor először gyűjtött népmozgalmi adatok tanúsítják, különösen kedvező volt ugy a magas születési, mint a nagyon mérsékelt, sőt aránylag csekélynek mondható halálozási és nagy szaporodási százalék, valamint annak is következtében, hogy a gabona fel nem szökkent, mely két utóbb. év képes volt jelentékenyen növelni az 1871-diki házasulandók számát.

1872-ben ismét felszökkent ugyan a gabona s majd ötezerrel több esketés történt még is, de itt szemben a megelőző évvel az első korosztálybeli házasultaknak megfelelő születési évekhez az elmaradt igen drága, sőt inséges 1847 helyett az olcsóbb és emez évtizedben legkedvezőbb szaporodásu 1852-dik év járult; azonkívül pedig az 1869-ben besorozott 22 évesek egy részének — kik elsőik voltak a nősüléstől eltiltva — haza bocsáttatása után, ezek nem késtek növelni a házasulók számát.

A mi még nagyobb mérvben ismétlődött 1873-ban annak daczára, hogy akkor már negyed évben emelkedett a gabona ára; azonkívül itt az első korosztálybeli házasodottaknak születési évei közül csak az első, t. i. 1849 volt valószínűen nagyon kedvezőtlen, míg az 1850, különösen pedig az 1851 és 52 fölöttébb kedvező, de az 1853-diki is közepes év volt s így 1873-ban növekedett a házasulandók száma.

Hogy 1874-ben a gabona árának jelentékeny apadása mellett 9 ezerrel fogyott az esketések száma, azt ismét a házasultaknak születési évei fejtik, meg, mert 1854-ben viszonyítva 1852-hez majd 60 ezerrel kevesebb született, s 40,000-rel kevesebb mint 1853-ban, és majd 4 $\frac{1}{2}$ % volt a halálozás, s ezek közül 44 ezernél több halt meg járványos betegségekben, magában himlőben 16 ezernél, (1855-ben 11 ezernél) több, s akkor a cholera is kezdett már pusztítani; tudvalévő pedig, hogy a himlő leg is legnagyobbbrészt a gyermekkorból szedi áldozatait; a kik tehát 1874-ben 20 éves házasulandók voltak, illetve lettek volna, azoknak tetemes része elhalt, s így jóval kevesebb 20—24 éves házasulandó jelöltje lett az 1874 évnek. De a második korosztálybeli házasultaknak születési 1844—49 évei közül is csak az első volt kedvező, a többi ötöt mint kedvezőtlent fentebb vázoltam már.

Ezekből talán kiderül, hogy nagyobb fáradsággal ugyan, de meg lehet fejteni a házasságok ingadozását, ha azt mélyebben kutatjuk.

A magyar álláspont a valuta kérdésben.*)

Irta :

Dr. Hertzka Tivadar.

Az előbbi fejezetekben kifejtettekből kiderült, hogy a monarchiának és Magyarországnak tisztán nemzetgazdasági érdeke nem is annyira azt igényli, hogy a fölös papírpénzt bevonják, hanem, hogy a törvényesen és tényleg fennálló ezüstérték aranyértékké változzék; nem azt, amit a valuta helyreállítása alatt érteni szoktak, hanem az egyszerű valutaváltozást. Igaz, hogy a jelen könyv bevezetésében kifejtett nagyfontosságú politikai célok teljes elérése, nevezetesen a monarchia biztonsága, háború esetén való pénzügyi védképessége, az államhitelnek gyökeres megjavítása béke idején is, okvetlenül megkívánják, hogy az államjegyek és sóbányajegyek alakjában létező lebegő adósság lehetőleg teljesen megszűnjék, illetve consolidáltassék; de a magában vett valuta javításához ez a rendszabály cseppet sem járulna. Tisztán nemzetgazdasági szempontból tekintve, a mi pénzünk nem volna se jobb, se rosszabb, ha a legutolsó államjegy be volna vonva, meg volna semmisítve. Mert ha az államjegyeket ezüstre cserélnők ki, a mi pénzünk értéke a nemzetközi pénzéhez képest csak oly ingatag volna, mint eddig; a valutánkból ránk háruló roppant hátrányok közül egyet se hárítottunk volna el, sőt még csak nem is enyhítettük volna. Sőt tovább megyünk; miután az az elhatározás, hogy megmaradunk az ezüst valuta mellett, szükségkép arra a logicus következtetésre vezetne, hogy ismét szabaddá lesz az ezüstverés, valutánk lényegesen meg is rosszabbulna. Megrosszabbulna pedig nem azért, mert az ezüstverések megengedése pénzünknek igen tetemes (a nemes érczpiacz mostani conjunc-

*) Szerzőnek »A valutakérdés magyar szempontból megbirálva« cz. a. legközelebb megjelenendő művéből.

turái mellett 14^o₀-nyi) árhanyatlását vonná maga után, mert ez az érték hanyatlás még a legkisebb baj volna, ha ezzel aztán végeztünk volna. A megrosszabbulás főleg abban nyilvánulna, hogy monarchiánk pénzének értéke teljesen és feltétlenül függetlene az ezüstpiaczen jegyzett árhullámzásoktól. Valahányszor Londonban egy-egy pennyvel megdrágulna az ezüst, a mi pénzünk is mindannyiszor megdrágulna mintegy kétszáztólival, azaz kétszáztólit vesztenének a mi tőzsdénken az idegen váltók; és valahányszor az ezüst ára egy-egy pennyvel olcsóbbul, mindannyiszor kétszáztólival csökken a mi pénzünk értéke és ennek megfelelően természetesen kétszáztólival emelkednének az idegen váltók árfolyamai. A valuta ilyenén helyreállításának az első eredménye az volna alkalmasint, hogy a londoni váltó árfolyama felrugna körülbelül 140-re, — föltéve, hogy az ezüst ára az ezüstpiaczen akkor is 44 penny volna — mert csak ennél az árfolyamnál szűnik meg az arbitrage nyeresége az ezüst behozatalnál és ezüstverésnél. Ha az ezüst ára leszállna 40 pennyre, akkor a londoni váltó Bécsben és Budapesten 150-en állna. Ha viszont az ezüst ára Londonban 50 pennyre emelkedik, akkor a váltóárfolyam leszállna mintegy 120-ra, 55¹/₂ penny ezüstár mellett 110-en állna a váltó és 61 penny ár mellett a váltót 100-zal jegyeznék. Az ilyen ingadozásokat korántsem szabad lehetetleneknek tekinteni; sőt a folytonos árhullámzások 5, 10 és 20 száztólival fölfelé és lefelé nagyon valószínűkké válnának és nem szükséges bizonyítani, hogy az efféle »valutareform« nem jelentene egyebet, mint valutánk végleges teljes tönkretételét. Az igaz, hogy ez a rendszabály, mely nemzetgazdasági szempontból oly káros volna, politikai tekintetben azzal az előnnyel járna, hogy helyet teremtenénk a politikai végszorultság esetén elkerülhetlennek mutakozó államjegy-emissiók számára; a pénzügyi védképesség háború esetén ennyiben emelve volna. De ezzel az előnnyel szemben áll nemcsak az, hogy az ország gazdaságilag károsodnék; paralysálva volna az állam pénzügyi téren az által is, hogy a monarchia valutájának teljes elszigetelése a többi európai országok valutájától a hitelt ezentul is szükségképen megnehezítené és megdrágítaná.

Ha az államjegyeket ezüsttel váltanák be és az ezüstverést még sem tennék szabaddá, akkor, igaz, a fentebb említett roppant

valutahullámzásoktól nem kellene tartani, de a most előforduló hullámzások természetesen gyöngítetlen mérvben ismétlődnek. Az új valutaviszonyok épenséggel nem különböznének a mostaniaktól; nem volnának rosszabbak, de nem is mutathatnának semmiféle javulást. Sőt külsőleg, t. i. a forgalmi eszközöket illetőleg, semmi sem változik. Első pillanatra ez az állítás képtelennek látszik: bevonnának 300 millió ára papirforintot, adnának értük ezüst forintokat és a forgalom papir- vagy érczalkatrészeinek aránya nem változnék! Hogy volna ez lehetséges? Hisz ez csak úgy történhetik, ha az ezüst pénzlábon az az átok ragad, hogy az érczpénzt papírrá varázsolja át. Nos hát ez az átok tényleg rajta van: az újonnan kiadott ezüst forintok, alighogy kikerülnének a pénzverdéből, rögtön átalakulnának papirpénzzé és ezt ugyanazon módszer szerint tennék, amely szerint már eddig tették. A bankba ömlenének és ennek pénztáraiból bankjegyek alakjában kerülnének ki. Ha 300 millió ára államjegyet ezüstre váltanának be, akkor nem az ezüstofforgalom, hanem a bankjegyforgalom növekednék 300 millióval; a bank érczalapja gyarapodnék 300 millióval, de a monarchia forgalmának $\frac{5}{6}$ -da ezentul is papir volna és csak $\frac{1}{6}$ -da volna érczpénz. A különbség csak az volna, hogy most az összes papirpénz csupa bankjegy volna. A készpénzfizetéseket a bank megkezdhethné ugyan, de ez az elvi lehetőség ép olyan értéktelen volna, mint most, mert a készpénzfizetésnek, ha oly érczczel fizetnek, melyet senki sem akar pénzül használni, nincs semmiféle célja.

De hogyan állna a dolog a kettős értékkel? Azt a védői természetesen úgy képzelik, hogy az összes culturállamok, vagy legalább a fontosabbak, pénzszövetséget alakítanak és arra kötelezik magukat, hogy aranyat és ezüstöt egyidejűleg veretnek és pedig $15\frac{1}{2}$: 1 értékarány szerint, azaz törvényesen megszabnák, hogy egy font arany annyit ér mint $15\frac{1}{2}$ font ezüst, holott a legutóbbi években a piaci viszonyok úgy alakultak, hogy 20, sőt 22 font ezüst ér annyit, mint egy font arany. Ámde az, hogy egy egyes állam, vagy akár egy államescsoport, ha pénzverdéiben $15\frac{1}{2}$ font ezüsből annyi pénzt veret, amennyiért az ő saját aranypénzéből egy fontot ad, egyszeriben kipusztulna utolsó aranypénzéből és csakhamar merőben ezüstpénzforgalommal birna, sokkal világosabb tény, semhogy valaki csak meg is kísé-

relhetné azt tagadásba venni. Sőt valójában hosszabb ideig még a culturállamok összesége sem bírná fentartani az arany- és ezüst természetellenes árszabását. Hanem azért a bimetallisták még is állítják és a közönség egy része el is hiszi.

Hanem azzal a kérdéssel, hogy az ilyen egyetemes pénzszövevény, ha ugyan lehetséges és megvalósítható volna, megfelelné-e az összes művelt világ jól felfogott érdekeinek, nem kell foglalkoznunk ezen a helyen, a hol monarchiáknak és nevezetesen Magyarországnak érdekéről van szó. Hiszen nagyon meglehet, hogy a kettős érték a nemzetek többségének egészben véve előnyt nyújtana, nekünk azonban hátrányt okozna; viszont elképzelhető az az eset is, hogy a legtöbb más nemzetnek egészben véve hátrányos, nekünk pedig előnyös volna. A valóság az, hogy a kettős érték a culturnemzetek közös érdekeire nézve inkább hátrányos volna, mint előnyös és csak egyes — igaz, hogy részben igen fontos és erős — külön érdekeknek volna hasznos. Ámde, mi reánk nézve az a körülmény döntő, hogy ama fontos külön érdekek, melyeknek a kettős érdek hasznos lehetne, minálunk *nem* léteznek, holott azok az érdekcsoportok, melyeket a kettős érték legjobban sújtana, sőt megsemmisítene, nálunk a legfontosabbak és legmérvadóbbak.

Az emberek természete olyan, hogy óhajtkák az olyan újításokat és változtatásokat, melyek az érdekeiket előmozdítják, és azon újítások foganatosítását, ha még oly valószínűtlennek mutatkoznék is, remélik. De, hogy valaki vágyódjék olyan változtatás után, mely őt okvetlenül tönkretenné, hogy e változtatás eszméjéhez pusztá előszeretetből makacsul ragaszkodjék: ez a jelenség példátlan a népek közgazdasági történetében. Pedig teljességgel így áll a dolog a kettős érték utáni óhaj tekintetében, Ausztriában ép úgy, mint Magyarországon. Azt világossá tehetjük, ha röviden előadjuk az u. n. bimetallismus fejlődésének történetét.

A bimetallismus Franciaországban keletkezett, mert a francziák, ha be akarnák hozni a tiszta aranyvalutát, a jelenleg uralkodó kettős értékrendszer folytán kénytelenek volnának több milliárd ára ezüstpénzen 45—50%-nyi veszteséggel tuladni. Ez nem kis dolog; és ez teszi érthetővé, hogy számos franczia hazafi szeretné, ha a kettős értékből eredő bajokból más népeknek is

lehetne részt juttatni és ha Anglia, Németország meg monarchiánk átvennének egy jó részt a francziáknak annyira alkalmatlan ezüstpénzből.

Hogy Amerikában is rajongnak a kettős értékért, annak más, de szintén kézzelfogható érdek az oka. Amerika évenként vagy 100 millió frt ára ezüstöt termel. Ez az ezüstitömeg néhány mesésen gazdag bányatulajdonosnak a kezében összpontosul. Ezek az urak évenként 30—35 millió forintcskát nyernének, ha a világ az ő árujokat a piaczárnál 30—35%-kal drágábban vásárolná. És miután Amerikában az emberek efféle dolgokban nem szegyenlősek, a derék emberek a 70-es években alakítottak egy u. n. »ring«-et; összetettek négy millió dollárt (más hír szerint hét milliót), a congressusban vásároltak maguknak többséget és meghozatták az u. n. *bland-bill*-t. A mindenható dollár szava ellen hiába tiltakoztak a köztársaság elnöke és a becsületes népképviselők. Meg kell adni, hogy Amerikában a bimetallismust, ha nem is nemes, hazafias, de mindenesetre igen gyakorlati érdekek védik.

Ismét más indok vezérli a bimetallistákat Németországban; ott tudvalevőleg az u. n. agrarius párt, a nagybirtokosok pártja az, mely a bimetallismusban szövetségest lát. És méltán. Mert ha sikerülne kimondatni, hogy 15½ font ezüst egyenértékű egy font arannyal, akkor nagyot csökkenne minden *arany* pénz értéke, tehát a német birodalmi márkáé is. A pénzértéknek nagymérvű és tartós csökkenése nyilván előny volna minden nagybirtokosnak: az adók és az adósságok kamatja révén a terhei nem növekednének azért, mert a pénz, amelylyel ő az adót és a kamatot fizeti, kevesebb csere- és vásárló erővel bírna, de a termésért a csökkent értékű pénzből többet kapna. Illusztráljuk ezt egy példával. Egy német földesur, ki most 10,000 márkát kap a termésért és elfizet 7000 márkát adóba és kamatra, tehát 3000 márkát tesz félre, a bimetallismus érvényesülése esetén a termésért 11—12,000 márkát kapna, adóba és kamatra azonban úgy, mint eddig, csak 7000 márkát fizetne el, következésképp 3000 márká helyett 4—5000-et tehetne félre. Meg kell tehát adni, hogy a német agrariusnak, a maga szempontjából, érdemes a bimetallismus mellett izgatni. A mi mezőgazdáink a német pályatársak nyomán buzdulnak a bimetallismusért és nem gondolják meg, hogy a német

és a magyar mezőgazda érdekei közt ebben a pontban tetemes különbséget okoz az a körülmény, hogy Németországban az aranyérték uralkodik, nálunk pedig az ezüstérték, hogy tehát *nálunk a kettős érték a pénzértéket nem csökkentené, de emelné*. A német agrariusok a 180 fillér értékű forintot követelik és ezért mi is a 180 fillér értékű forint után áhitozunk és feledjük, hogy ez idő szerint a német forint 200 fillért, a magyar forint pedig 160 fillért ért, hogy tehát a 180 fillér értékű forint, amely a németeknél 20 fillérrel olcsóbbul, nálunk ugyanannyival drágul. Mezőgazdáink megjárják, ha az a sóvár vágyuk beteljesednék: nagyobb értékű pénznemben csak annyi adót és kamatot fizetnének mint ezelőtt, de a nagyobb értékű pénzből természetesen kevesebbet kapnának a termésükért.

Németországban, Franciaországban, Angolországban az árak persze emelkednének, kiviteli cikkeinkért tehát többet kapnánk márkákban, frankokban, sterlingfontokban, de osztrák-magyar értékű forintokban mégis kevesebbet kapnánk, mert az aranypénzek értéke csökkenne ugyan, de mégsem a mai ezüstérték színvonalára, hanem az ezüstérték és a mai aranyérték közé eső középfokra. *)

A buza mmja, mely ma pl. Mannheimban 10 márkába kerül, akkor valószínűleg $11-11\frac{1}{2}$ márkába kerülne, de az a $11-11\frac{1}{2}$ márká akkor csak $5\frac{1}{2}-5\frac{3}{4}$ forint volna, holott 10 márká ma $6\frac{1}{4}$ forint. És ha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a bi-metallismus forintunkat két márkadarabbá változtatná, hogy

*) Az már abból is kitűnik, hogy hiszen — a mire ép a kettős érték hivei fektetnek legtöbb súlyt — az ezüst értéknek emelkednie kell, ha $15\frac{1}{2}$ font ezüst egyenértékűvé tétetik egy font arannyal és emelkednie kell nemcsak az aranyhoz mérten, hanem absolute is, t. i. az összes többi árukkal szemben való vásárlási erejében. És ez egészen magától értetődik. Mert az összes arany és ezüst együttes vásárló erejét a kettős érték ép oly kevéssé módosíthatja, mint az ezüstnek u. n. demonetizálása. Ha a két ércz értékviszonya változik, akkor csak az az arány változik, melyben az arany és az ezüst a világ összes pénzkészletében rejlő vásárló erőben osztoznak. Tegyük fel, hogy 10 millió kilogramm arany és 155 millió kilogr. ezüst képezi a világ érczpénzkészletét és hogy ez a készlet 3000 millió métermázsa buzát képes vásárolni, akkor az egyetemes érczpénzkészlet vásárló erejét természetesen nem módosíthatják a valuta-törvénykezés terén történő reformok. Ha a mai viszonyok mellett az arany kilója $25\frac{0}{10}$ -kal több vásárló erővel bír, mint $15\frac{1}{2}$ kiló ezüst, akkor a 10 millió kiló arany is $25\frac{0}{10}$ -

ránk nézve nem a forintok száma, hanem az eladásnál kapott márkák száma mérvadó, akkor ne feledjük az érem tulsó oldalát, azt t. i., hogy a belföldi termelő által teljesítendő fizetések is aranyra (vagy aranyértékre) változtak. Igaz, hogy a búzáért az előbbi 10 марка helyett $11-11\frac{1}{2}$ márkát kap, de viszont minden forint helyett két márkát kell adni, nem pedig 1.60 márkát. A dolgot csűrhetjük csávarhatjuk, ahogy akarjuk, a mi termelőnk egyfelől 20 fillért nyer forintonként, másfelől pedig 40 fillért veszít, tehát minden forintnál tisztára veszít 20 fillért.

Meg fogják engedni, hogy szinte megfoghatatlan naivitás kell hozzá, hogy valaki, saját mezőgazdasági érdekeink szempontjából, a valuta ilyen fejlődéseért buzogjon, még pedig pusztán abból az okból, mert az ilyen valutarendezés használna a mezőgazdasági érdekeknek — Németországban, Franciaországban és Angliában.

Nem járna jobban a bimetallismus mellett az állam és egyáltalán a hazai nemzetgazdaság sem. A monarchia legalább is 10 milliárd forint ezüsttel tartozik, ha számítjuk az állam, a nagy társulatok és a magánosok tartozásait és ezen tartozás nagyrésze külföldön van elhelyezve. Már most a kettős érték mitsem változtatna ezen összeg névértékén, de annál inkább változnék a tartozás tényleges összege. Ez a tíz milliárd ezüst forint — ez volt az egyetlen hasznunk az ezüstárak csökkenéséből — másfél évtizeddel ezelőtt 25 milliárd frankot képviselt, most pedig csak

kal erősebb vásárló képességgel bír, mint a 155 millió kiló ezüst; így tehát a 3000 millió mm. búzából 1666.6 milliót az arany és 1333.3 milliót az ezüst vásárolhat meg; az arany kilója tehát 166.6 mm. búzát vásárolhat meg, az ezüst kilója pedig 8.6 métermázsát. Ha már most a bimetallismus az arany kilóját 15.5 kiló ezüsttel egyenértékűvé teszi, akkor a 10 millió kiló arany és a 155 millió kiló ezüst egyforma vásárló erővel bírnak a 3000 millió métermázsza búzával szemben; az arany kilója $\frac{1500}{10} = 150$ métermázsát és

az ezüst kilója $\frac{1500}{155} = 9.68$ métermázsát vásárolhat. Az arany vásárló ereje

a búzával, és természetesen az egyéb cikkekkel szemben is, tehát nem 25, hanem $12\frac{1}{3}\%$ -kal csökkent, az ezüsté pedig $12\frac{1}{3}\%$ -kal emelkedett. Az alábbi számításoknál abból a feltevésből indultunk ki, hogy a két ércz vásárló képessége közti arány a kettős érték folytán a fentebbi, példaképen kiszámított $12\frac{1}{2}\%$ -kal módosult, miután ez a feltevés megközelítően megfelel az arany- és az ezüstkészlet közti aránynak.

husz milliárd frankot tesz és az évi 500 millió ezüst forintnyi kamatteher, mely 1250 millió frankot tett, 1000 millió frankra csökkent. Ez a mi összes gazdaságunkra nézve 5 milliárdnyi tőke tehercsökkenést jelent és 250 milliónyi tehercsökkenést a kamatoknál.

Most a kettős érték elenyésztetné ezen nyereség felét, ám-bár a tartozásnak ezüst forintokban kifejezett összege nem változnék. Mert a tartozásnak nem a *névleges* összege a lényeges, hanem az ezen összeg által képviselt valóságos érték. És ez a kettős érték folytán az ezüstországokban növekszik, holott az aranyországokban ugyanazon oknál fogva csökken. Hisz nem szokás pénzzel fizetni, se ezüsttel, se arannyal, hanem áruval. Az 500 millió forintnyi évi kamatot úgy fizetjük le, hogy ezen összeg erejéig mindenféle áruk mennek át évről-évre az adósok kezéből a hitelezők kezébe. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy Ausztria a kamatokat posztóban fizeti, Magyarország pedig gabonában, akkor a posztó és a gabona árától fog függni, hogy a kijáró kamatok fejében azokból mennyit kell a hitelezőknek átadni. Tegyük fel továbbá, hogy az 500 millió forintnyi évi kamatteherből Ausztria 300 milliót fizet, Magyarország pedig 200 milliót, akkor, ha a posztó méterjért átlag 3 forintjával és a gabona mázsáját átlag 4 frtjával számítjuk, Ausztria 100 millió méter posztót, Magyarország pedig 50 millió mázsa gabonát fog adni. Ha már most a nemzetközi kettős érték hozatott be, akkor a 300 millió frtnyi osztrák kamatteher és a 200 millió forintnyi magyar kamatteher egy árva forinttal se csökkent, azonban — miután a posztó és a gabona ára forintokban számítva $12\frac{1}{2}\%$ -kal csökkent, $112\frac{1}{2}$ millió méter posztót és $56\frac{1}{4}$ millió mázsa gabonát kell szállítani, ugyanakkora kamatteher lerovása végett, azaz Ausztria kamatterhe $12\frac{1}{2}$ millió méter posztóval, Magyarországé pedig $6\frac{1}{4}$ millió mázsa búzával növekedett. Ausztria ezen rop-pant tehernövekedésért még azzal vigasztalódhatik, hogy kamatainak nem jelentéktelen részét önmagának fizeti, ám-bátor ez is gyöngye vigasz volna, mert mindig baj az, ha a termelő népréteg terheit emelni kell — de Magyarországnak, mely adósságainak majdnem teljes összegével Magyarországon kívül tartozik, alapos oka van a végsőig küzdeni egy ily módosítás ellen, egy oly tehergyarapítás ellen, mely körülbelül egyenlő volna egy megle-

hetősen költséges háború pénzügyi következményeivel. Nem kell épen pessimistának lennie annak, aki attól tart, hogy Magyarországon a kettős érték egyjelentőségű volna az általános tönkkel, az állam és a legfontosabb termelő-körök tönkjével.

Hogy ezt a szembeszökő igazságot nem veszik észre, azt nemcsak az okozza, hogy vakon utánozzuk az idegen példát ott is, ahol az előnyök és hátrányok oly különböző módon oszlanak meg, hanem az is okozza, hogy a pénz lényegét teljesen félreértik és a pénzt nem úgy szokták felfogni, mint a nemzeti vagyont *értékmérőjét*, hanem mint annak *értéktartalmát*. Azért, mert a pénzünk ezüst, azt hiszik, hogy okvetlen nyernünk kell, ha az ezüst értéke növekszik. Ez olyan dolog, mintha azt állítaná valaki, hogy több gabonánk van, mert a mérő nagyobb lett, holott ezáltal a gabonánk se nem gyarapszik, se nem apad. Az előny és a hátrány attól függ, hogy (azon föltevés mellett, hogy a gabonaszállítási szerződésekben kikötött mérőszám a mérő tartalmának változása daczára változatlan marad) a gabonát kapjuk vagy szállítjuk-e. Aki a gabnaszállításra köteleztetett, aki ok nélkül többet kénytelen szállítani, azzal akarná vigasztalni, hogy nyer az üzlet mellett, mert a nagyobbított mérő, a melylyel ő most a szállítandó gabonát méri, a nagyobbodás által értékesebb lett, az nem volna csöppet se balgább, mint az, aki az adóst azzal a megjegyzéssel vélné megörvendeztetni, hogy a forint, melylyel ő most a tartozását méri, értékesebb lett. Igaz, hogy forint több van mint mérő, de utóvégre a forint se egyéb, mint mérték és a forintok tulajdon értéke elenyészőleg csekély azon értékekhez képest, melyeket a forintokkal mérünk. Három száz millió ilyen értékmérőt bir a monarchiánk; ha ezek értéke $12\frac{1}{2}\%$ -kal növekszik, nyerünk $37\frac{1}{2}$ milliót, de fentemlített 10 milliárdnyi tartozásunk révén 1250 milliót vesztenénk. Pedig valójában ez csak egy része a kárnak, mert ezen tartós adósságok mellett van még rengeteg rövidjárata, a köznapi forgalomban támadt tartozásunk és mindezek növekednének, ha a kettős érték megvalósítaná azt, hogy egy font arany egyenértékűvé válik $15\frac{1}{2}$ font ezüsttel.

Másrészt azonban csakugyan áll az, hogy az arany érték-növekedése folytán, mely a kettős értékkel együtt jár, nyerünk azon adósságainknál, melyek kamatja aranyban fizetendő. De ezek az ezüstben fizetendő tartozásokhoz képest mégis csak jelen-

téktelenek és nem nyulnak bele oly mélyen a hazai gazdasági élet gépezetébe, Ezek, ha nagyon jól megy, a veszteséget 15—20 százalékkal csökkentenék, de még mindig legalább is egy milliárdot kellene a nemzetközi kettős érték oltárára áldoznunk, amihez pedig legkevesbbé sincs okunk.

De egészen másképp állna az érdekkérdés a kettős értékkel szemben, ha a kérdés akkor merülne fel, mikor monarchiánk már megtette az átmenetet az arany-értékhez. Ha ezüst czimleteink egyszer át vannak számítva arany czimletekre, aminek — amint azonnal látni fogjuk — az volna a természetes következménye, hogy a tiz milliárd ezüst forint, amivel tényleg tartozunk, nem huszonöt, de huszmilliárd frankra változott át és ha *ezután* jönne létre a nemzetközi pénzszövetség, mely minden aranypénz értékét, tehát a mienket is, amely akkor a mi összes kötelezettségeink értékmérője volna, csökkentené $12\frac{1}{2}\%$ -kal, akkor — mindig föltéve, hogy az a szövetség lehetséges volna — az a szövetség nekünk csak jót tenne.

Mert ha *azután* egy font arany egyenértékűvé tétetnék $15\frac{1}{2}$ font ezüsttel, ez azt tenné, hogy az aranyértékhez való átmenettel folytán előzetesen az ezüst értékesökkenés teljes összegével reducált pénz most az aranyérték reduktója folytán ismét $12\frac{1}{2}$ százalékot vesztené lényegi értékéből. Ausztria évi kamatterhe (hogy a fentebb választott példa mellett maradjunk) 100 millió méter posztóról $87\frac{1}{2}$ millióra csökkenne, Magyarországé pedig 50 millió mázsa gabonáról $43\frac{3}{4}$ millió mázsára; a két ország évenként megtakaritana $12\frac{1}{2}$ millió méter posztót, illetve $6\frac{1}{4}$ millió mázsa gabonát. És ha a két ország a forgalomban levő aranyokon egyszer s mindenkorra egy pár tuczat milliót vesztené, azt a fentebbi évenként ismétlődő roppant nyereség mellett könnyen elviselhetnék.

De mindezen fejtegetéseknek csak annyiban van gyakorlati értékük, amennyiben kiderítik a vétkes rövidlátást, mely abban rejlik, ha pénzvalutánk tényleges állapota mellett a külföldi kettős érték-hajlamokkal kaczerkodunk. Ki akarjuk deríteni, hogy — amennyiben egy nemzetközi bimetallisticus pénzszövetség létesítésére egyáltalán gondolni lehetne, monarchiánknak minden töle kitelhetőt el kellene követnie, hogy ezt a szövetséget — addig, amig ő maga nem vitte keresztül az aranyértéket

— meghiusítsa. De ez a szövetség üres ábránd, melyet soha sem fognak, sohasem bírnak megvalósítani. Hogy az u. n. latin pénz-szövetség államai annak idején tényleg kötöttek ilyen szövetséget, azt igen helytelenül hozzák fel, mint ellenérvet. Mikor ezt a szövetséget, negyedszázaddal ezelőtt, megalakították, akkor még nem ismerték az efféle egyezménynek a veszélyeit, de még az igazi mivoltát sem; a szerződésnek voltaképeni főintézkedését azonnal hatályon kívül helyezték a szövetségesek, mihelyt a dolog mivolta iránt tisztába jöttek; azután meg nem is független, a gazdasági önrendelkezési jog felett féltékenyen örökös nagyhatalmak kötötték azt, hanem kisebb államok, melyek érempolitikai szempontból Franciaország által járszalagon vezetették magukat. Amint a szövetség által önkényt elismert francia fölény megszűnt, megszűnt lényegileg a szövetség is. És ez másképp nem is képzelhető. Az olyan pénzszövetség, mely a kettős érték céljaira szükséges volna, a mely a hozzá csatlakozókat arra kötelezi, hogy az aranyat és ezüstöt egyszer s mindenkorra megállapított önkényes értékarányban vereti ki és minden fizetésnél elfogadtat, a csatlakozó államok mindegyikének összes pénzügyét teljesen függővé teszi minden egyes szövetséges jóakaratótól és tehetségétől. Ha a szövetségnek csak *egy* jelentékenyebb tagja bármily okból megszegi az egyezményt, valamennyi más állam orvosolhatatlan sérelmet szenved éppen azon a ponton, melyet minden jól kormányzott állam a legféltékenyebben kell hogy megóvjon és tényleg a legféltékenyebben óv: az egészséges pénzviszonyokban. Mondják ugyan, hogy senkinek sem áll érdekében a szövetséget megszegni; meg lehet, ámbár mégis csak bajos akár e tekintetben is minden képzelhető eshetőség ellenében garantiát vállalni; de ezzel még mit sem nyert a szövetség biztonsága, amíg arra is nincs garancia, hogy a szövetség minden tagja állandóan *képes lesz* a szerződést legjobb akarat mellett megtartani. De éppen e tekintetben nyilvánvalónak, nyugodt gondolkodás mellett magától értetődőnek tűnik fel, hogy ez nem fog megtörténni és nem történhetik meg.

Meg van-e rá csak a legkisebb valószínűség is, hogy jövőre egy nagy európai állam se lesz kénytelen tulságos mennyiségű állampapír pénzt kibocsátani? A legközelebbi nagy európai háború egyes hadviselő államokban szükségképen elő fog idézni

valutaáramlatokat. És mihelyt ez beáll, az illető állam a legjobb akarat mellett sem tarthatja meg a pénzszövetséget és kénytelen lesz szövetségeseinek nyakába mind azt a monetarius veszedelmet zuditani, mely a bimetallisticus pénzszerződés megszegése folytán a szövetség minden tagjánál szükségképen elő fog állni. És ezen nyilvánvaló tényállás mellett nem képtelenség-e az ilyen pénzszövetséget megvalósíthatónak tartani? Valóban hiszik-e, hogy Németország a maga pénzügyeinek alapját attól fogja függővé tenni, hogy Franciaország a maga legközelebbi háborúját papírpénzkibocsátás nélkül fogja-e végig küzdhetni; hogy Franciaország a maga pénzügyeinek egészséges voltát Németországnak ugyanilyen monetarius erőpróbájának sikeréhez fogja kötni, vagy hogy épen Angolország rááll majd arra, hogy pénzének értéke a continentális politika esélyeinek legyen a bábja?

Franciaország, Amerika és Németország sőt talán Angliának is azon érdekcsoportjai, melyekre nézve a kettős érték kívánatos, elég befolyásosak arra, hogy időközönként udvarias, semminek sem praejudicáló eszmecserét provocáljanak az ezüst pénzértékének helyreállításáról, de óhajuk megvalósítása merőben lehetetlen, nem csak a tudományos elmélet, hanem a gyakorlati politika tekinteteiből is.

De ez — mint már említők — nekünk Ausztria-Magyarországban fölötte közömbös lehet, mert ha a kettős érték behozatala már eo ipso nem volna lehetetlen, nekünk kellene mindent elkövetnünk, hogy lehetetlenné tegyük, amíg benne vagyunk az ezüstvalutában. A mi érdekeink szempontjából csak *egy* orvoslát van: az arany valuta.

Mielőtt azonban kifejtenők az arany valuta behozatalát lehetővé tevő rendszabályokat, meg kell czáfelnunk bizonyos a valuta ügyek tekintetében elterjedt előítéleteket.

Első sorban egy kisértettel találkozunk, melynek nincs se husa, se csontja, de amely mégis a főoka annak, hogy minálunk olyan babonaszerű félelem uralkodik az arany valuta következményeit illetőleg.

Ez a kisértet a $2\frac{1}{2}$ frankos »arany forint.«

Meglehetősen általános az a hiedelem, hogy az arany valutához való átmenetel esetleg vagy épen szükségszerűen a $2\frac{1}{2}$ frankos arany forintot helyezné az ezüst forint helyébe. Ha ez állna,

akkor az arany valutától való félelem nem lehetne elég nagy, mert az arany forint behozatala az államtönk napja volna és borzasztó katasztrófát idézne elő gazdasági életünk összes térein. Gondoljuk csak meg, mit jelentene az, ha minden embernek, aki monarchiánk határain belül egy ezüst forinttal tartozik, egy szép napon kijelentenők, hogy $2\frac{1}{2}$ frankkal, tehát 1 frt 25 krral tartozik. Mindaz, amit fentebb a kettős érték pusztító hatásairól monarchiánkra nézve elmondottunk, fokozott mérvben állna be, mert az összes ezüst adósságoknak egyenlővé tétele névleg egyenlő összegű arany tartozásokkal nem is járna együtt az arany értékének egyidejű csökkenésével. Husz *milliárd* márkára, tehát teljes $25\frac{1}{2}\%$ -kal növelt összegre emelkednék a mi ezüst adósságunk; Ausztriának 25 millió méter posztóval többet, Magyarországnak $12\frac{1}{2}$ millió mázsa gabonával többet, mint most kellene évenként a kamatok fejében fizetniök, $25\frac{1}{2}\%$ -kal csökkenne minden ár, míg a terhek a régi névleges összegben maradnának. Lehetetlen kifesteni az ebből eredő következményeket és be kell menten ismerni, hogy *ekkora árat* nem érnek meg a valutaváltozás és a valutarendezés összes előnyei. Ha így állna a dolog, akkor az aranyértékhez való átmenetel csakugyan egy jelentőségű volna pénzünk értékének roppant emelkedésével, akkor fájdalom, nem maradna egyéb teendők, mint resignációval beenyugodni abba, ami meg nem másítható és a valutanyomoruságokat tovább elviselni, mint a sors fatumát. Bármily világosan ismerjük is fel az uralkodó pénzállapotok fenmaradásával kapcsolatos anyagi veszteségeket és politikai veszélyeket, ez mitsem használna, mert nem volna rá mód, hogy ettől az állapottól megszabaduljunk. Az ezüst fémérték segítség helyett csak fokozott zavart eredményez; a kettős érték utópia és különben is megfontaná életbevágó érdekeinket; az aranyértékhez meg nem folyamodhatunk, mert az azzal járó áldozatokat nem bírónk elviselni.

Szerencsére a dolgok nem így állanak, az aranyérték nem jelentené pénzünk értékének a növekedését, hanem az állandóvá tételét, még pedig állandóvá tételét nem egy oly értékszinvonalon, melyet egy idegen állam másfél évtized előtt egy ellibázott éremkísérlet alkalmával választott, hanem *állandóvá tételét azon az értékszinvonalon, melyet pénzünk a valutaváltozás idejében tényleg el fog foglalni*. Ha az osztrák-magyar értékű forint akkor egy

márka 60 fillért fog érni, akkor 1·60 márka fog a helyére lépni; ha 1·50 márkát fog érni, akkor a másfél márka lép a helyére; ha 1·70 márkát fog érni, akkor szükségkép 1·70 márka lép érték-érvénybe.

Vajjon ez úgy fog-e eszközöltetni, hogy 2 márka értékű aranyforintot veretnek, egyúttal azonban kimondják, hogy aki egy o. m. ért. frttal tartozott, ezen aranyforintnak csak 80⁰/₁₀₀-át tartozik fizetni (természetesen föltéve, hogy az ezüst forint aranyértéke a valutaváltozás perczében 1·60 márka lesz); vagy pedig úgy, hogy az új aranyforintot mindjárt 1·60 márka értékűnek veretik és az összes tartozások átszámításánál egyszerűen forint helyett forintot számitanak; illetve úgy, hogy a forint helyébe más pénzegységet választanak: — ezt a kérdést a legközelebbi fejezetben fogjuk tárgyalni. Itt most csak azt constatáljuk, hogy a valutaváltozásnál az ezüst forintért a *piaczi értékénél* többet lehetetlen követelni. Ebben a pontban minden értékrendszernél egy és ugyanaz a szabály; az ezüst forintnak mindig csak a *piaczi értéke* jöhet szóba. *Az aranyérték az ezüstértéktől vagy a kettős értéktől csak abban különbözik, hogy az aranyérték ezt a piaczi értéket változtatlanul hagyja és mégis állandóvá teszi; míg a tiszta ezüst valuta a piaczi értéket magában véve szintén nem módosítaná ugyan, de nem is tenné állandóvá; a kettős érték pedig állandóvá tenné ugyan, de előbb megnagyobbítaná.*

Hogy a dolgot lehetőleg egyszerűen foglaljuk össze, maradjunk egyelőre azon föltézés mellett, hogy az aranyértékhez való átmenetelnél egy arany forint veretik, amely az eddigi ezüst forint helyére lép; ez esetben más nem is lehetséges, mint az, hogy ez a forint oly finomsági tartalommal veretik ki, mely a valutaváltozás időpontjában az arany és ezüst közti értékaránynak megfelel. Ha akkor a londoni váltó árfolyama 125-ön áll, ha t. i. 10 font sterling 125 o. m. ért. frtot ér, akkor az aranyértékű új forintokból 125 frtot 10 font sterlingből kell veretni, vagy 12¹/₂ forintot egy font sterlingből. Hogy ezzel nem jár és járhat valutánknak semmiféle értékváltozása, azt a dolog lényege hozza magával, mert hisz a valutával nem történik más, mint az, hogy törvény által erősítettik meg, ami a törvény nélkül is tény. A törvénynek nincs és nem is lehet más hatása mint az, hogy ezt aényt a jövőben megváltozhatatlanná teszi.

Míg az ezüstérték mellett az a tiz font sterling, mely ma 125 frtot ér, holnap 130 frtot ér, holnapután pedig 120-at, addig az említett esetben változhatlanul 125-öt fogna érni, eltekintve természetesen azon ingadozásoktól, melyek minden ország váltó-árfolyamaiban előfordulnak.

A monarchia területén nincs tehát oly jogosult érdek, melyet az aranyvaluta fenyegethetne. Hogy a londoni 125-ös váltóárfolyam akkor a *pari-árfolyam* lesz, senkit sem károsíthat, mert a kiviteli és behozatali kereskedőt nem az érdekli, hogy az árfolyamot minek hívják, hanem az hogy milyen magas az árfolyam. Ha már most tiz font sterling 125 o. m. ért. frtéért kapható, a gabnakereskedőnek és mezőgazdának nyilván nagyon mindegy lesz, hogy a pénztét pari-árfolyam vagy arany-ágió czimén kapja-e, valaminthogy eddig is teljesen mindegy volt nekik, hogy ezen árfolyam igazi neve aranyár vagy aranyágió volt-e. De ezt a 125 frtot az aranyérték mindenkorra garantirozza neki és e fölött csak az panaszkodhatik, akinek kedve telik minél nagyobb mervü valutaingadozásokra speculálni.

De sok helyütt az a furcsa vélemény van elterjedve, hogy az ilyen valutaváltozás afféle állami tönk volna. Ez a nézet nincs ugyan másra alapítva, mint a már tárgyalt »arany forint« elnevezésre, melyet egykor a $2\frac{1}{2}$ frankos pénz kapott, de még sem árt hat, haminden kételyt kizáró módon bizonyítjuk, hogy valutaváltozás esetén a föld egy országa sem, tehát a mi monarchiánk sem tehet a régi pénz helyére mást, mint ennek piaczi értékét. Soha és sehol sem jártak el máskép, mert nem is lehetséges máskép eljárni. Mikor a század elején Franciaország a kettős értéket hozta be, az ezüst és arany közti értékarányt ($15\frac{1}{2} : 1$) korántsem állapították meg önkényesen, hanem — ezt be lehet bizonyítani, — azért, mert *akkor* ez volt a piacon a tényleges értékarány. Hogy a márkákat, mikor Németország az aranyvalutát fogadta el, ugyanezen értékarány szerint verték ki, ennek is csak az volt az oka, hogy a $15\frac{1}{2} : 1$ közti értékarány, csekély eltérések híján, — épen a francia kettős érték folytán érvényben maradt. Az amerikai Egyesült-Államokban az arany dollárt az ezüst dollárhoz képest $16 : 1$ értékarány szerint verik, mert, mikor az Unio elfogadta az aranyvalutát, ez volt a piacon az értékarány és Németországban senki se habozott volna az aranymárkát köny-

nyebbnek vagy nehezebbnek veretni, mint ahogy tényleg történt, ha 1870-ben, mikor a német éremtörvényt tárgyalták, a fémpiacson más értékarány uralkodott volna. A ki azt kívánta volna a németektől, hogy — nem törődve az arany piaci értékével — a márkadarabokat az ezüsthöz való azon értékarány szerint *kell* veretniök, mely a francia éremtörvénybe van felvéve, azt nemcsak Németországban, de az egész művelt világban beszámíthatlannak nyilvánították volna. Miután az értékarány akkor egy csekély töredék híján azonos volt a francia aránnyal, kikerekítették azt a francia összegig, de csakis érem technikai czélszerűségi okokból, nem pedig azért, mintha csak távolról is arra gondoltak volna, hogy Németország erre jogilag vagy erkölcsileg kényszerítve van. És ilyesmire nem is gondolhattak, nemcsak azért nem, mert ez kigúnyolása lett volna a pénzügy legelső elvének, annak, hogy az állam tartozik a pénzérték lehető legnagyobb állandóságáról gondoskodni; hanem azért sem, mert ez ellenkezett volna azzal az elsőrangu jogi elvvel, hogy, mikor egy szerződés formáját megváltoztatjuk, ezt oly módon kell tennünk, hogy a szerződés értéktartalma, lényege, változatlan maradjon. A pénzértéknek minden a piaci értéktől eltérő megállapítása valósággal brutális jogsértés. Aki ezt kétségbevonja, forduljon bármely civilizált ország bíróságaihoz és próbálja meg, hogy mennyi frankot, márkát vagy font sterlinget kell fizetnie, ha o. m. ért. forintokkal tartozik. Ezer o. m. ért. frtért melyik francia bíróság fog 2500 frankot, melyik német bíróság fog 2000 márkát, melyik angol bíróság fog 100 font sterlinget megítélni? A bíróság az árfolyam-jegyzéket fogja elővenni és a szerint fog ítélni, a hogy ott az ezer o. m. ért. forint jegyezve lesz. Ez nem pusztá elméleti föltevés, hanem oly tapasztalat, mely ezer, meg ezer esetben minden nap ismétlődik, egészen magától értetődő és kivételt nem ismerő dolog. Vannak ugyan nemzetközi viszályok bizonyos, idegen értékben teljesítendő fizetési kötelezettségek összege iránt, de ezek a viszályok, az u. n. szelvénypörök, egészen más dologra vonatkoznak, nem pedig arra a kérdésre, hogy az o. m. ért. forintokban kikötött fizetés fejében mennyit kell fizetni; *erről* soha sem fordult elő semmiféle pör, valamint hogy afölött sem, hogy mit kell fizetni, ha az arany értékben teljesítendő fizetés világosan ki van kötve. Hogy

az első esetben csak az ezüst forint piaczi értéke fizetendő, azt soha senki se vonta kétségbe, mint a hogy az iránt sem foroghat fenn kétely, hogy a világosan aranyban kikötött fizetések teljesen és hiány nélkül a kikötött aranypénzek értéke szerint fizetendők. Vita tárgyát az osztrák vagy magyar és a német bíróságok közt csak az a kérdés képezheti, hogy mikép fizetendők az adósságok, melyeket osztrák vagy magyar adósok német *tallérokban* vettek fel. Ezekre vonatkozólag a mi bíróságaink azon az állásponton állnak, hogy az adós csak ezüstben eszközölni fizetésre kötelezte magát, tehát nem tartozik többet fizetni, mint amennyi a tallér ezüst értékének megfelel; igaz, hogy a német törvényhozás utólag kijelentette, hogy a tallér egyenértékű három aranymárkával és ezáltal aranytallérrá változtatta, de a német pénztörvények ezen módosítása — a mi bíróságaink szerint — a nem-német adóst nem kötelezheti arra, hogy többet fizessen, mint amennyire magát eredetileg kötelezte. Ezzel a fölfogással szemben a német törvényszékek arra fektetnek súlyt, hogy a nem-német adósok ebben a kérdésben tartoznak-e magukat alávetni a német judicaturának; egyes bíróságok illetékteleneknek nyilvánítják magukat, ami az osztrák-magyar jogi álláspont elismerését jelenti; vagy pedig, ha azt hiszik, hogy az idegen adós a német törvénynek van alávetve, úgy ítélnék, hogy a német éremtörvény, mely az ezüst tallért három aranymárka értékűnek nyilvánította, a külföldi adósra nézve is kötelező erővel bír.*) A vita tehát a körül forgott, hogy az ezüst tallérnak átváltoztatása három aranymárkára a nem-német *adósra* nézve egyáltalán bir-e és mennyiben kötelező erővel, nem pedig a körül, hogy Németországnak volt-e joga a hitelezőknek, kiknek tallérokkal tartoztak, egy-egy tallérért három márkát odaitélni. Majd ha a mi monarchiánk átment az arany valutához, akkor fölmerülhetne az a kérdés, hogy

*) A német bíróságok magatartása a szelvénypörökben eleinte kissé szigorubb volt, de azóta, hogy a német birodalmi törvényszék (Reichsgericht) hivatkozással az értekezésre, melyet a »Vierteljahrschrift für Volkswirtschaft, Politik- und Kulturgeschichte« 52-ik kötetében a kamatkérdésről közzé tettem, elfogadta a fentebb kifejtett szempontot, azóta a szelvénypörök az illetékességi kérdésen fordultak meg; végül a német törvényhozás is elfogadta az itt említett értekezésben tett javaslatot és az általam védett szempontnak teljesen eleget tett, midőn az osztrák vasuti vagonoknak német bíróságok által elrendelt lefoglalását meghiúsította.

idegen adósok, akik eredetileg arra kötelezték magukat, hogy nekünk ezüst forintokat fizetnek, kötelezhetők-e arra, hogy ezen ezüst forintosok helyett azokkal az arany forintokkal fizessenek, melyeket a pénzreform az ezüst forintosok helyére behozandott. A kérdés actualissá válnék, ha a valuta változás foganatosítása után az arany ára az érczpiaczon megint emelkedni találna és a kérdést ép úgy, mint a németországi szelvénypöröknél, a szerint intéznék el, hogy az illető idegen adósok alávetik-e magukat a mi judicaturánknak vagy sem. Hogy jogunk van saját belügyi törvényhozásunk hatáskörében az ezüst forintot átváltoztatni arany forinttá és hogy emez, a valuta változtatás időpontjában jegyzett piaci ár mérve szerint elfoglalhatja az ezüst forint helyét, azt soha se vonták kétségbe.

Ezzel aztán teljesen meg van czáfolva az a második tévedés is, mintha az államjegyek bevonása aranyért drágább vagy nehezebb volna, mint azok bevonása ezüstért. Ennek ép az ellenkezője áll; az erre szükséges arany mennyiség beszerzése olcsóbb és könnyebb, mint a hasonló célra szükséges ezüstmennyiség beszerzése. Igaz, hogy — ha 300 millió forint államjegy bevonására 725 millió aranyfrank volna szükséges, — ezek beszerzése, ha nem is nehezebb, de mégis drágább volna, mint 300 millió ezüst forint beszerzése. De miután, ha az ezüst forint két frankot ér, a fenti államjegymennyiség beváltására csak 600 millió arany frank kell, tehát könnyű kiszámítani, hogy mennyivel olcsóbb ennek az aranyquantumnak, mint 300 millió ezüst forintnak a beszerzése; a költség ugyanis mind a két esetben attól függ, hogy a szükséges készpénz beszerzése végett kibocsátandó kölcsön után mennyi kamatot fizetünk; ámde ismeretes, hogy az arany-kölcsön kamatja legalább is $1\frac{1}{2}\%$ -kal olcsóbb, mint az ezüst kölcsöné. Tegyük fel, hogy Magyarország a valutakölcsön 30% -át a maga számlájára veszi fel, akkor, ha ezüstről van szó, 90 millió ezüst forintot, ha aranyról van szó, 180 millió arany frankot kell előteremtenie; ha az ezüstöt $5\frac{1}{2}\%$ -ra kapja, az aranyért legfeljebb 5% -ot fizet; az első esetben 4.95 millió ezüst forint volna a kamatteher, a második esetben pedig 9 millió arany frank; és miután az tétetik föl, hogy az ezüst forint két frankot ér, a 9 millió frank csak 4.5 millió frank ezüstpénz volna, tehát egy tizedrészszel kevesebb, mint az ezüstkölcsönnél.

De sokan azt állítják, hogy, egészen eltekintve a költségkérdéstől, az államjegyek becserélését aranyra már azért sem eszközölhetjük, mivel a szükséges mennyiségű sárga érczet — már akár 600, akár 750 millió frank ára kell — egyáltalán nem bírjuk előteremteni, holott aránylag könnyű volna a szükségelt ezüstmennyiséget megkapni. Hiszen mikor Olaszország 1881-ben rendezni akarta a maga valutáját, a párisi Rothschild-ház kijelentette, hogy az olasz valutakölcsön kibocsátásában nem vesz részt, mert a kívánt 644 millió frankból 444 millió effectiv aranyban kéretett és, nézete szerint, ekkora arany mennyiséget lehetetlen előteremteni anélkül, hogy a pénzpiaczon súlyos válság támadna. Ne kutassuk, hogy ezen tagadó válasznak legalább részben nem-e az volt az indoka, hogy a nevezett francia ház hazafiságból nem akart más országnak aranyforgalma teremtéséhez segíteni, amíg Franciaország nem szabadult meg fölös ezüst készletétől; de tény az, hogy ez a jóslat az események által a lehető legdrasticusabb módon vitetett ad absurdum. Ugyanis az a nemzetközi bank-consortium, melyet a Rothschildok magatartása nem riasztott vissza és mely az olasz kormány nyal megkötötte a kölcsönt, csakhamar indítva érezte magát az olasz kormányt felkérni, hogy a kölcsönvalutából nagyobb részt fogadjon el aranyban és a kisebbet ezüstben, mint a hogy eredetileg kikötött; kitünt t. i. hogy az effectiv arany beszerzése a művelet egyik stadiumában sem okozta a legesekélyebb nehézséget, az effectiv ezüst beszerzése pedig olykor igen kényelmetlen és kellemetlen dolog volt. Az olasz kormány aztán oly szeretetreméltó volt, hogy 444 millió helyett 497 milliót fogadott el aranyban és csak 153 milliót kívánt ezüstben. Hogy ez így történt, nem lepte meg azokat, kik elfogulatlanul ítélik meg a pénz törvényeit. Mikor egy kölcsönt kibocsátanak, a kérdés az lehet, hogy a közönség egyáltalán jegyzi-e a kölcsönt; de ha már jegyzi, akkor a befizetések csak aranyban eszközli, nem pedig ezüstben, így tehát a szükséges arany a kölcsön jegyzésének ténye folytán meg van, holott az ezüstöt a kölcsön eredményével még meg kell vásárolni. Mind ez magától értetődik, föltéve, hogy a kölcsönt az európai és nem a kelet-ázsiai pénzpiaczon bocsátják ki. Kalkuttában és Shanghaiban persze másként állna a dolog; ott egy kölcsön aláíróitól csak ezüstöt kapni, azon egyszerű okból, mert mindenki az ország pénzével fizet, ott

pedig az ezüst forog; aki egy Kelet-Ázsiában elhelyezendő kölcsönrel aranyat akarna kapni, az csakugyan aggódhatnék, hogy vajjon azt megkapja-e, holott valósággal megfoghatatlan volna ha — mindig föltéve, hogy a kölcsönt egyáltalában jegyzik — csak egy perczig is tűnődne azon, honnét veszi a kölcsön eredményeül beszerzendő ezüstöt. »A zsebedből, kedves barátom, mondanák neki nevetve, ott lesz az ezüst, mihelyt a kölcsön aláírói fizettek.« Épen megfordítva áll természetesen a dolog, ha olyan kölcsönről van szó, mely az európai pénzpiacra bocsátatik ki. Ott is csak olyan pénzzel fizet a közönség, amilyennel bír, tehát arannyal és ha egyszer az aláírók befizették, csak a zsebbe kell nyulnunk, hogy megtaláljuk az aranyat; holott az ezüstöt, ha azt akarnák, előbb ezért az aranyért meg kell vennünk.

Igen ám, de az ezüst olcsóbb, mint az arany, fogják talán felelni az ezüstelmélet konokabb hivei. Az igaz, hogy egy font arany drágább mint egy font ezüst, sőt drágább mint $15\frac{1}{2}$ font ezüst, de miután *egyenlő értékű* aranyra vagy ezüstre van szükségem, képtelenség az ezüst olcsóságáról beszélni; az ezüst forint nem olcsóbb mint a *vele egyenértékű* aranyquantum és a 300 millió ezüst forint *) amit meg kellennem, bizonyára drágább lesz, mint az aranyquantum, mely velük eredetileg egyenértékű volt, mert ilyen tetemes ezüstmennyiség összevásárlása mégis csak fölverné az árakat. Meglehet, hogy a német birodalmi kormány vagy a franczia bank hajlandók volnának a maguk ezüstkészletét igazán olcsón, tehát az ez idő szerinti piaci áron alul átengedni. De erre az egyetlen lehetőségre az ezüstöt igazán olcsón kapni, az ezüst- vagy a kettős érték honi hivei bizonyára legkevésbé gondolnak, mert hisz az ő feltevésük épen az, hogy a többi Európa is vissza fog térni az ezüsthöz. Az ő érvelésük épen olyan, mint azon gyermekeké, akik azt hiszik, hogy egy font ólom nehezebb, mint egy font pehely; az aranykölcsönt drágábbnak tartják az ezüstkölcsönnél, mivel az arany drágább, mint az ezüst.

De midőn ezt a képtelenséget lelepleztük, még mindig nem vertük ki utolsó sáncaiból az értékváltoztatást ellenző előítéletet.

*) Hogy a rud ezüst az ezüst forint megfelelő áránál olcsóbban kapható, az nem tartozik ide, mert már kifejtettük, hogy ez a különbség elenyészne, ha a monarchia a tiszta ezüst fémértékét fogadná el.

Ha már megengedik is, hogy az aranykölcsönt könnyebb és olcsóbb elhelyezni, akkor meg az a furcsa aggodalom merül fel, hogy az államjegyek helyett ilyenformán forgalomba hozott aranyat lehetetlen lesz a forgalomban megtartani.

Ezt az aggodalmat a jelen könyv általános részének III. fejezetében megczáfoltuk ugyan és megczáfolja ezt az az elv is, hogy a nemes érczek be- vagy kiszivárgása a készlet szűk vagy bő voltától függ. De miután úgy látszik, hogy közönségünknek nem kis része attól tart, hogy a gazdasági törvények, melyek az egész világon uralkodnak, minálunk hatályon kívül állnak, ha az aranyérték van szóban, --- nem fog ártani, ha kutatjuk ennek az aggálynak az értékét.

A forgalomba hozott aranyak tehát megint ki fognak szivárogni! Daczára annak, hogy az államjegyek bevonása által helyet teremtettünk számukra! Hogyan képzelik ezt? Azt hiszik, hogy míg eddig a pénzszükségletnek alig felelt meg 800 millió forint, most egyszerre ugyanennek az országnak elég lesz 500 millió, vagy legalább 800 milliónál kisebb összeg? Miért? Apadni fog a lakosok száma vagy a forgalom összege? Bizonyára nem fog. De ha valamely rejtélyes oknál fogva ez még is beáll, akkor a forgalmi eszközök fölösse vált részének kiszivárgása magától fog értetődni, de nem lesz szerencsétlenség. Mert a fölös pénzt, legyen az arany vagy ezüst, nem fogjuk ingyen odaadni a külföldnek, hanem becserélünk érte valamit, és ha majd később a pénzszükséglet emelkedni találna, az olyan czikkéért, melyekre kevesebb szükségünk lesz mint a pénzre, pénzt fogunk behozni.

Avagy azt hiszik talán, hogy az aranyak mindörökre fognak tőlünk bucsut venni, mert a külföldnek azokra inkább van szüksége, mint az ezüstforintokra, és mert mi nem vagyunk elég erősek, azaz elég gazdagok, hogy oly czikk megszerzésénél, melyre a külföldnek is szüksége van, ezzel versenyezzünk? Ha ez állna, akkor hogy tudnánk egyáltalán valamit importálni? Mert hisz bevitelünk minden czikkére a külföldnek is van szüksége, gépekre, fűszerekre, szövetekre csak úgy, mint az aranyra; mind ezen tárgyakért versenyeznünk kell a külfölddel a beviteli piacon és a tény, hogy szegényebbek vagyunk, csak abban jut kifejezésre, hogy ezen tárgyakból aránylag kevesebbet szerezhettünk be, mint a gazdagabb külföld. Exportáljuk azt amire a kül-

földnek erősebben van szüksége, tehát amit jobban fizet meg, mint mi magunk, és importáljuk azt, a mire nekünk van erősebben szükségünk, a mit tehát mi fizetünk meg jobban. Tehát nem az a kérdés, hogy a külföldnek jobban kell-e az arany, mint az ezüst, hanem az, hogy az aranyra jobban van-e szüksége, hogy azt jobban fizeti-e mint mi. És csakugyan azt hiszik, hogy a pénz ára, azaz csereereje a külföldön nagyobb lesz mint nálunk, daczára annak, hogy a belföldön nincs pénz!

Vegyük jól figyelembe, hogy azok a furcsa pénztheoreticusok nem attól tartanak, hogy a netáni fölös arany fog kiszivárogni, hanem attól, hogy a szükséges arany is ki fog menni az országból. Miután pedig a csatornát, melyen a pénz be- vagy kiszivárog, a nemzetközi adás-vevés képezi, az a furcsa eszme azt jelenti, hogy a világkereskedelem czikkeiért mi nagyobb árt fogunk fizetni, mint a külföld, daczára annak, vagy talán annak következtében, hogy nincs pénzünk.

Az a tény sem változtat ezen, hogy a külfölddel szemben el vagyunk adósodva, mert adósságczimletekért csak akkor mehet a külföldre pénz (már akár arany, akár ezüst), ha mi azokat a czimleteket *megvásároljuk*, a mi meg csak úgy történhetik, ha azoknak az ára a mi tőzsdéinken magasabban áll, mint a külföldi tőzsdéken. És hiszik-e, hogy ez az eset beállhat, ha mi kipusztultunk a pénzből? Emelkedő vételkedv pénzhiány következtében?!

Be kell vallani, hogy ennél képtelenebb dolgot lehetetlen állítani. És a legnevezetesebb az, hogy mind ezek a szem nem látott, fül nem hallott csodák épen nálunk fognak meggesni, mihelyt a mi pénzfémünk színe fehérről sárgára változik. Nyilván azt hiszik, hogy Ausztria és Magyarország holmi negatív sárgalázban szenvednek, mert amit ama különös elmélet támogatására még föl lehet hozni, annak semmi köze a kérdéshez, mely bennünket foglalkoztat és különben is ellenkezik a tényekkel.

Igy pl. azt állítják, hogy az aranynak ki kell szivárognia, mert a monarchia fizetési mérlege passiv, mert többet fizetünk a külföldnek, mint a mennyit tőle kapunk. Erre első sorban azt kell megjegyezni, hogy a monarchia fizetési mérlege nem passiv, hanem, az I. rész II. fejezetében kifejtett okoknál és a tett tapasztalatoknál fogva, szükségképen mindig activ. Miután monarchiánk

kevesebb nemesérczet termel, mint a mennyit ipara és pénzforgalma igényel, a nemesérczet folyvást importálnia kell, összes fizetési mérlegének tehát folyvást activnak kell lennie. Hogy ez így van, láthatjuk, ha betekintünk kereskedelmi mérlegünk »nemes érczek« cz. rovatába; ott rendesen behozatali többletet látunk, úgy hogy a kérdés — legalább ezt kellene hinni — a priori el van döntve. Igaz, hogy ezen soha nem hiányzó nemesérczbehozatal dacára a kereskedelmi kimutatások egyes években más árukra nézve is mutattak beviteli többletet, és miután ezenfelül a külföldön elhelyezett kötvények kamatai révén évenként több száz millió forint megy külföldre, az a kérdés vethető fel, hogy honnét vesszük hát ezen tartozások fedezetét. Mert az árukiviteli feleslegek, melyek a hivatalos kereskedelmi kimutatásokból kitűnnek, csakugyan nem akkorák, hogy azokkal a kamatterheket ki lehetne egyenlíteni.

De ez a kérdés igen egyszerűen azzal nyer megoldást, hogy a hivatalos kereskedelmi kimutatások a dolog természeténél fogva sohasem adnak teljes képet a külkereskedelem igazi mérlegéről, mert valamennyi kimutatás nagyon alacsonynak jelzi a kivitelt. És ez nem történik rossz szándékból vagy csak véletlenül, hanem szükségszerűen a következő okokból: A külkereskedelmet ellenőrző határközegek a kivitelt, mely jobbára vámmentes, természetesen nem szokták úgy ellenőrizni, mint az elvámolandó behozatalt. A kiviteli kimutatások tehát a mennyiséget illetőleg nagy mérvben tökéletlenek. Már évekkel ezelőtt egyszer összehasonlítottam a német és az osztrák kereskedelmi kimutatásokat és arra a meglepő eredményre jutottam, hogy Németország 17⁰/₀-kal több ausztriai behozatalt mutat ki, mint a mennyi Németországba küldött kivitelt Ausztria kimutat, és viszont az osztrák kimutatások nagyobbban mutatják ki a Németországból jövő behozatalt, mint a német kimutatás az Ausztria felé menő kivitelt. De mindkét esetben nyilván a behozatali kimutatások a helyesek (és nem a kisebb összegeket mutató kiviteli kimutatások), mert hisz a kimutatott behozatal utáni vámokat tényleg megfizették, és ebből az következik, hogy — feltéve, hogy a dolgok időközben nem változtak — a hivatalosan kimutatott kivitel mennyiségét átlag 17⁰/₀-kal meg kell toldanunk, ha meg akarjuk tudni, mi volt a tényleges kivitel. Külkereskedelmünk jelen összegei mel-

lett ez már magában véve 110–120 millió frtnyi különbséget tesz.

Ezenkívül a behozatal *értékének* összegéből egy nem jelentéktelen töredéket le kell vonni, a kiviteli cikkek kimutatott értékét pedig nem jelentéktelen töredékkel meg kell toldani, ha tudni akarjuk, hogy az ország, mint olyan, a behozatalért mennyit fizet, a kivitt áruért mit kap. A behozatal kimutatott értékébe rendszeren beszámítják a kereskedelmi nyereséget és a szállítási költséget; mindezt a vevő tényleg megfizeti ugyan, de az importáló kereskedő nyereségét és az országhatártól való szállítási költséget belföldieknek fizetik; ezek a tételek tehát nem képezik a külföld iránti tartozás tényezőit és levonásba hozandók, ha nemzetközi fizetési mérlegről van szó. Másrészt a kiviteli cikkeknel a kimutatásban csak a belföldi termelési helyen való érték vétetik számításba, a mi csak a hazai termelő szempontjából helyes, de a nemzetközi mérleg szempontjából nem helyes; itt a kimutatott értékhez hozzá kell ütnünk a kereskedelmi nyereséget és a határig való szállítás költségét, mert a külföldi vevő mindezt megfizeti belföldiek javára. Ha az itt említett tényezők révén a kiviteli mérleget 100 millió frttal javítjuk, nem megyünk túl a valóságon, sőt ellenkezőleg. Így tehát a hivatalos kereskedelmi kimutatások egyenlegét legalább is 200 millió frtnyi actívummal kell megtoldani. Ha ezt számításba vesszük, tisztában leszünk az iránt, hogy monarchiánk mily módon fizeti meg adósságai kamatját a külföldnek.

És ha — a mint az másfél évtizeddel ezelőtt egyszer megtörtént — a hivatalos kimutatás az árukereskedelemben akkora passivumot jelezne, hogy még a fentebb jelzett correcturák után sem marad semmi, vagy nem elég az adósságok kamatainak fizetésére, akkor bizvást mondhatjuk, hogy abban az évben, mikora dolog így áll (de itt újból kiemeljük, hogy Ausztria-Magyarországban mártöbb mint egy évtizedóta nem így áll, sőt a hivatalos kereskedelmi kimutatások is folyvást nagy activ egyenlegeket mutatnak fel), a régi adósságok kamatait — új adósságokkal egyenlítették ki. Természetes, hogy az adósságok nem mindig egyforma természetűek. Valaki tartozhatik járadékszelvényekkel és vasuti papirokkal, záloglevelekkel, bankrészszelvényekkel fizethet. Megjegyzendő, hogy teljesen tévestovábbá az a felfogás, hogy az új adósságok

úgy keletkeznek, mert nem tudjuk a régi tartozásokat másképp megfizetni. Nem azért építünk új vasutakat, mert azok czimleteit külföldön eszközözendő fizetésekre akarjuk használni, sőt megfordítva áll a dolog: miután új vasutakat építünk és a vasat meg a munkások élelmi szereit, melyeket különben exportáltunk volna, megtartjuk, vasuti czimleteket exportálunk a vas és az élelmi szerek helyett. De bármiként álljon is a dolog, az bizonyos, hogy azt exportáljuk, a mit legkönnyebben nélkülözhetünk és ezt a nemesérczről nem mondhatjuk és nem mondhattuk soha.

Az az aggodalom, hogy az arany ki fog szívárogni az országból, mert olyan becses, csak olyan balgaság, mintha attól tartanánk, hogy a téa vagy a kávé az országból ki fog folyni. Sohse feledjük el, hogy a külkereskedelem nem lehet más, mint általunk termelt tárgyak kicserélése oly tárgyakért, melyeket egyáltalán nem, vagy elégtelen mennyiségben termelünk, de mégis fogyasztunk. Ha tehát tudni akarjuk, hogy egy tárgyat importálni vagy exportálni fogunk-e, csak az iránt kell tisztába jönnünk, hogy többet vagy kevesebbet termelünk-e belőle, mint a mennyit fogyasztunk. Csak józan észszel fontoljuk meg a dolgot és azonnal képtelenségnek fogjuk nyilvánítani az oly frázist (ha még oly tudákosan hangzik is), melynek valódi értelme volna, hogy oly javakat, melyekből többet használunk mintsem termelik, esetleg exportálnifogunk.

De tegyük fel, hogy a dolog nem így áll; tegyük fel, hogy a külkereskedelmi mérleg passivitása miatti aggodalom tényleg alapszik, nem pedig üres mese-beszédje olyan embereknek, akik nem tartják érdemesnek magukat valahogy informálni, mielőtt hozzá szólnának egy ily fontos, életbevágó országos kérdéshez; tegyük fel, hogy az árukereskedelem passiv mérlege nemesérczkivitelre kényszeríthetne bennünket: mi köze volna mind ennek az érték-kérdéshez? Hisz akkor az ezüst csak úgy kiszivárogná mint az arany, és az a tagadhatatlan tény, hogy ezüstpénzünk nem szívárog ki, minden esetre elég arra, hogy napnál világosabbá tegye a kereskedelmi mérlegből következtetett aggodalmak képtelenségét.

Végül az államháztartási deficiteteket hozzák fel az aranyvaluta ellen. Állítólag ezek is előidéznék a forgalomba hozott arany kiszivárgását. De ez is afféle frázis, melyet csak olyan em-

berek hangoztatnak, kik sohasem látták szükségesnek a kifejezett gondolatot logícusan végig gondolni. *)

Az államkötségvetésnek egyáltalán mi köze is van egy ország nemesércz-áramlataihoz? Megtörténhetik, hogy a nemesércz folyvást beszivárog, de az államkincstárban valóságos ür tátonghat, és viszont egy ország passiv fizetési mérlege mellett a budget teljesen activ lehet. Hát a budget fölöslegeket — ha vannak — a külföldtől szedi be a pénzügyminiszter, vagy ennek fizeti a deficitet?

Annak még volna értelme — de téves értelme — ha az államadósságok abnormis magasságu kamatai miatt tartanak aranykiszivárgástól, tehát azt hinnék, hogy a pénz ki fog szivárogni, mert az ország *azelőtt* sok adósságot csinált. Mondjuk, ez is téves felfogás, mert ha nagyon eladósodtunk, akkor a kamatokat vagy egyáltalán nem fizetjük, azaz csődöt mondunk, vagy olyan czikkekkel fizetjük, melyeket legkönnyebben exportálhatunk, nemesérczczel tehát csak úgy, ha azt könnyebben nélkülözhetjük mint más czikkeket. De a kamatfizetéseknek, tehát a *korábbi* deficiteknek összetévesztését a nemesércz kiszivárgással még meg lehetne érteni, mert a kamatok fejében valamit tényleg exportálnunk kell és mert arra a gondolatra juthatunk, hogy az a valami a nemesércz lesz. De a folyó és jövőendő deficitek — amennyiben külföldön kötött új adósságok által fedeztetnek — *behozatalra* adnak alkalmat. A deficit fedezetét *kapjuk* a hitelezőktől, a kiknek egyelőre nyilván nem adunk mást, mint új czimleteket. A tényleges behozatal itt se lesz ugyan nemesércz, hanem olyan áru, melyre épen szükségünk van, azaz amely épen legdrágábban áll, de itt mindenesetre *behozatalról* van szó. Milyen furcsa ötlet ezen behozatalban nemesércz *kivittelt* látni!

A pénzügyminiszter az állam kiadásait nem bírja a

*) Az itt említett frázist, hogy »az aranyvaluta azért nem tarthatná magát, mert a deficitek az aranyat kiszorítanák az országból,« nem szabad összetévesztetni azzal a másikkal, egyébiránt szintén hamis feltevésekre alapított aggályllyal, hogy — amíg a deficit el nincs enyésztetve — fenforog az új jegykibocsátások veszélye. Ez utóbbi aggályra vonatkozik, a mit a valutarendezés politikai jelentőségéről ismételtelen mondtunk, hogy t. i. a mennyiben új papírjegy-kibocsátásoktól kell tartanunk, annál inkább kell sietnünk a régi papírjegyek elenyészttetésével, amennyiben a meglevő erők erre elégségesek.

bevételekből fedezni és adósságot csinál. Ha a belföldön veszi fel, akkor ez a külkereskedelmet egyáltalán nem érinti. Ha pedig a pénzügyminiszter a külföldön keresi a deficit fedezését, akkor az eljárás a következő: A pénzügyminiszter »exportál« járadékczimleteket és kap értük pénzt. De ezt a pénzt nem kapja directe, hanem a külföldről importálnak váltókat, melyeket a pénzügyminiszter (vagy az általa megbízott bank) belföldön elad. Amint a pénzügyminiszter ezen váltókért kapott belföldi pénzt, eltűnik a nemzetközi transactiók színhelyéről; ő ezekben csak mint exportáló szerepel; importálni nem importáltak eddig csak váltókat. De ezeket a váltókat el kell adni, aminek az a következménye, hogy az idegen váltók a mi tőzsdéinken csökkennek; ha a csökkenés igen erős, úgy hogy a váltóárfolyamok az aranyponthoz aláhanyatlannak, akkor természetesen effectiv aranyat is *importálnak*; de az idegen váltóárfolyamok csökkenése mindenestre azt eredményezi, hogy az összes kereskedelmi cikkek kivitele kevésbé, a behozatal pedig jobban fizeti ki magát. Többet vásárlunk a külföldtől és kevesebbet adunk neki el mint azelőtt. Ennek folytán külföldi tartozásainkban fölösleg mutatkozik, de azt nem fedezzük ércpénzkivitellel, hanem (mert ez olcsóbb és kényelmesebb) az oly bőven kínált idegen »fináncz-váltók«-kal, és a behozatali többlet belföldi vevői azok, kik az említett váltókat a pénzügyminisztertől (vagy a megbízott banktól) megveszik. Ezekkel fizetik a külföldi exportálóknak a kapott árukat, és ha az exportálók álbirtokukba került váltókat azok első kiállítóitól (deficitjáradékunk külföldi vevőitől) beszédtek, akkor az egész körfutás be van fejezve. Látjuk tehát, hogy egyik országból a másikba való pénzküldésnek nem kellett történnie; ha pedig a fináncz-váltók erős és gyors csökkenés folytán meg is történt, akkor a pénz, mint láttuk, nem szivárgott ki, hanem be. Bel- és külföldön a pénz tulajdonost cserélt és a végeredmény az, hogy a pénzügyminiszter a járadék-czimletekért beszedi a mit azok külföldi vevői fizettek, de ezek tényleg nem ő neki fizetnek, hanem külföldi exportálóknak, és ő a pénzt nem ezektől szedi be tényleg, hanem a belföldi importálóknál. De ha már valaki ezt nem tudja (és nem is tartozik mindenki tudni,) akkor azt kell gondolnia, hogy az idegen járadékvevők valóságos effectiv pénzt küldenek ide. Hogy honnét támadt neki az a fura

gondolata, hogy mi, a czimletek eladói, fizetjük a járadékvevőnek a vételárt, az igazán megfoghatatlan.

A ki, nem birván alaposabb érzékkel a gazdasági kérdések iránt, összefüggést keres a budget és a nemesércz-áramlatok közt, talán így érvelhetne:

»Allamháztartásunk folytonos deficitjei folytán adósságot adósságra halmoztunk és most meg kell fizetnünk ezen adósságok kamatait. A míg a deficitek ismétlődnek, és a külföld a deficitek fedezése céljából kibocsátott czimleteinket megveszi, addig a külföldre történendő pénzkivitelt részben legalább compensálja a mit onnét kapunk; addig az érczpénz-kiszivárgást meg lehet gátolni; de mihelyt sikerülni talál a deficit megszüntetése, úgy hogy nem szivárognak az országba új összegek és kamatfiztéseink ezen ellensulya megszűnik, akkor az érczpénz kiszivárgása elkerülhetetlenné válik.«

Az a »nemzetgazda« ilyformán attól tartana, hogy a deficit megszüntetése megzavarná az aranyforgalmat. Ez nagy tudatlanságra valló, nagyon helytelen, de bizonyos értelemben logicus fel fogás volna, holott a fentjelzett vélelem, hogy a deficit járadék kibocsátása folytán az arany kiszivárogná, teljesen megfoghatatlan.

De a valóság az, hogy a deficitnek semmi köze a nemesércz-szivárgásokhoz, ha csak úgy nem, hogy a deficitet nem új adósságokkal, de papirpénz-kibocsátással fedezzük. De ekkor nem a deficit, hanem a papirpénz az, a mi a nemesérczet — legyen az akár arany, akár ezüst — a külföldre tereli.

Közgazdasági állapotaink a XVI. és XVII. században.

Irta :

Dr. Acsády Ignác.

III.

Kereskedelem és kivitel.

Nemzeti királyaink egyik legrégibb és leggazdagabb közjövédelmi forrása, a határ vám, ősi elnevezése szerint harminczad volt. A meddig történelmi emlékeink érnek, mindenütt találkozunk a nemzetközi üzleti forgalom megadóztatásából folyó jövedelemmel s hogy az utóbbi folyton igen tekintélyes, sokszor impozans volt, az elég érthetően megmondja, hogy a magyar állam gazdasági érintkezése összes szomszédaival, nyugat és kelet népeivel állandóan élénk lehetett. De a mohácsi vész s a vele kezdődő százados harcok e téren is a legnagyobb arányokban éreztették kártékony hatásaikat. A kereskedelmet kelet felé már régebben megbénította a török terjeszkedése a Balkán félszigeten, Nándor-Fejérvár elvesztése pedig teljesen megszakította a régi gazdasági kapcsolatokat, sőt a mohácsi csata olyan politikai constellációkat hozott létre, melyek már a helyi, a belföldi kereskedelmet is nagyon megnehezítették. Az ország szétदारolása következtében több felől egészen új vámsorompók állítottak, az ellenség támadásai és a belháborúk a közbiztonságot mindenütt megrendítették s a zivataros idők általában érzékenyen csökkentették a gazdasági termelést, a fogyasztó képességet és a vállalkozó szellemet.

De egészen megőlni még a legmostohább viszonyok közt sem tudták. A magyar nép nem a par excellence kereskedő népek családjába tartozik. De a XVI. század második felében, mi-

dön az állam számára s más nemű rendkívül felszaporodott szükségletek fedezésére folyton nagy összegű készpénz előteremtéséről kellett gondoskodnia, a legnehezebb viszonyok közt is megtartani igyekezett azon külföldi piacokat, melyeket terményei már régebben biztosítottak magoknak a nyugaton. Fel tudta használni a legcesekélyebb kedvező esélyt, hogy azon termékeit, melyek csak némileg megbírták a szállítás költségeit és nehézségeit, a külföldön értékesítse. Hogy ez sikerült, bizonyítják azon tetemes összegek, melyeket az állam — a király és kincstára — a vámokból évenként bevett s melyek különösen a XVI. század második felétől kezdve, midőn a viszonyok legalább azon vidékeken, hol a háboru nem közvetlenül vagy legalább nem állandóan dúlt, mindig megközelítették, sokszor meghaladták a százezer forintot.

Ez akkor igen tetemes értéket képviselt. De hogy a bevétel ily nagyra emelkedett, azt nem csupán a kereskedelmi és kiviteli forgalom fokozatos növekedése okozta. Hozzájárult még más két igen nevezetes körülmény. Az egyik az, hogy a vámtarifá tételei I. Ferdinánd király alatt több ízben és nagy mértékben emeltettek. A másik az, hogy a király uralkodása egész folyamán vaskövetkezetességgel és sok sikerrel fáradozott a vám- vagy harminczadügy újászervezésén és korszerű reformján.

Fáradozásait igen kiváló gyakorlati eredmény kísérte.¹⁾ A számára megmaradt területet nemcsak a külföld vagyis a mai Ausztria különböző országai, hanem a török és az erdélyi terület irányában is czélszerűen elhelyezett vámhivatalhálózattal vette körül, melyben szakavatott tisztikar, lelkiismeretes alapossággal készült és részletes utasítások értelmében működött s óvta meg a kincstár érdekeit. A király számára megmaradt városok, melyek legtöbbször az akkori nagy nemzetközi utvonalak mentébe esett, egyes végvárak s a forgalom igényeinek megfelelő más centrálisabb fekvésű pontok voltak e hivatalok székhelyei. Egészen e hivatalok három fő csoportot alkottak. Az első a Dunántúli volt. A magyar-óvári, a pozsonyi, a sopronyi nagy és dúsan jövedelmező hivatalok s számos kisebb harminczad és fiókhely tartozott e csoportba, mely azonban éppen úgy mint a régi szla-

¹⁾ A király vámügyi reformtevékenységéről bővebben szólok Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt című munkámban.

voniai, ma horvátországi vám valami száz esztendeig nem a legfőbb magyar pénzügyi hatóság, a pozsonyi kamara alatt állt. Ez utóbbi közvetlenül csupán a Dunán inneni, főleg Vágvölgyi s hozzá közelebb eső harminczadok jó hosszú láncolatát igazgatta, míg a harmadik csoport, mely a lengyel szélektől az erdélyi határig terjedt s a felső magyarországi vármegyéket ölelte föl, 1567 óta az ugynevezett szepesi kamara felügyelete alatt állott. Három, utóbb — 1635 után — két különböző és önálló hatóság kezelte tehát a harminczadot a régi Magyarország azon kis területén is, melyet a háboru mostohasága Habsburg-házi királyainknak meghagyott.

Ez a körülmény lényegesen megnehezíti a magyarországi harminczadok évi eredményének teljes áttekintését. A pozsonyi kamara kezelése alatti hivatalok ide vonatkozó számadásai igen sok évről ránk maradtak. Sokkal kevésbé állapítható meg a másik két csoport jövedelme főleg a XVI. században. Egyes évekről azonban erre nézve is találtam adatot úgy, hogy legalább némely időre ki lehet calculálni a vám összjövedelmét. Most kitűzött célomhoz, hogy régi nemzetközi kereskedelmünk terjedelméről a vámbevételek alapján nyujtsak áttekintést, ez a töredékes anyag is elegendő s be fogja bizonyítani, hogy hazánk dús természeti kincseinek értékesítését a legpusztítóbb háboruk vihara sem birta teljesen megakadályozni. Azzal az elszánt, férfias bátorsággal, melyet a lételeért küzdő nemzet összes rendű és rangu tagjai a csatamezőn tanusítottak, szállottak szembe a hazafiak — és pedig összes rétegei, mert a mint látni fogjuk, a nemzet minden eleme a legelőkelőbb főurtól az elnyomott parasztig képviselve volt azok sorában, kik az árucserét eszközölték — ama végtelen nehézségekkel, melyekkel az árus embernek akkor meg kellett küzdenie. Hogy volt bennök bátorság, volt bennök kitartás a tevékenységre, az ép úgy hozzájárult a haza megmaradásához, mint vitézségek az ellenséggel szemben. Csak így tudta a folyton szegényedő, a háboruk által számban és vagyonban egyre inkább megtizedelt nemzet előteremteni azokat a ropant költségeket, melyeket önvédelmi harcza igényelt.

A vámok évi jövedelme természetesen a harczter eseményei s a belső polgárháboruk hullámozása szerint folyton és igen nagy mértékben fluctuált. Állottak be néha oly körülmények is,

melyek az árucserét teljesen megakasztották, mire azután a jövedelem is a minimumra szállott s alig fedezte a kezelés költségeit. De mihelyt ezek a rendkívüli viszonyok csak némileg változtak, ép oly hirtelen fölébredt az üzleti szellem jeléül annak, hogy csupán pillanatnyi kényszerítő körülmények, nem pedig a társadalom munkakedvének kialvása okozták az időnkint észlelhető stagnációt.

I. Ferdinánd uralkodásának második felében 1549-64-ben a magyar anyaország területén levő összes harminczad helyek netto jövedelme minden évben elérte, sokszor meghaladta a százezer forintot, mi tekintve a kor viszonyait elég jelentékeny külső forgalomra enged következtetni. Miksa király alatt ez a bevétel még inkább emelkedett. Így például egyedül a Dunán inneni, Vág völgyi harminczadesoport 1576-ban valami 83,000 ¹⁾ 1583-ban 70,000 frt jövedelmet adott. A csakhamar kezdődő hosszas bel- és külháboru korszaka azonban az ország északnyugati részeinek üzleti viszonyait nagyon hátrányosan befolyásolta. E vidék harminczadainak jövedelme 1586-ban már 48,000 frtra hanyatlott. 1596-ban felszállt ugyan 56,000 frtra, de a mozgalmas idők hatása alatt 1607-ben leapadt 7,000 frtra, sőt 1614-ben 3,000-ig hanyatlott. De már 1616-ban 36,000, 1622-ben 58,000 frtra emelkedett s a csakhamar bekövetkező hosszabb békében mindig tekintélyes maradt, noha épen akkor a harminczéves háboru viharai borzasztóan elpusztították a magyar kivitel egyik főpiacját, a szomszédos osztrák tartományokat, főleg Morvaországot.

A vágvölgyi harminczadesoport mellett volt mint jeleztem, még két más ily csoport is. A pozsonyi vagy Dunán túli szintén gazdagon jövedelmezett, ámbár csak egyes hivatalok töredékes adataiból vonhatunk következtetést az egész csoport bevételeire. A harmadik Felső-Magyarországot ölelte fel s 20—24 hivatalból állt. Szintén szép hasznot hajtott a kincstárnak. Így például 1582-ben a tokaji karminczad maga 16,590 frt netto eredménnyel zárta le számadásait. 1610-ben a felvidéki összes hivatalai 37,000 frtot, 1622-ben 14,000 frtot hoztak.

¹⁾ Itt sem akarva az olvasót minduntalan a forrásokra való utalással zavarni, megjegyzem, hogy az összes felhasznált számbeli anyagot kiadatlan levéltári forrásokból merítettem.

Az 1635-ki év korszakos jelentőségü a magyar vámügy történetében, mert két rendkívül fontos esemény kísérte. Az egyik az, hogy valami száz éven át osztrák igazgatás alatt levő Dunán túli harminczadecsoprt valamint a nedeliczi a mai Horvátországban, visszahelyeztetett a magyar, a pozsonyi kamara kezelése alá s így a három harminczadecsoprt kettőre olvadt le. A másik finaczpolitikai szempontból még fontosabb esemény az volt, hogy az országgyűlés az érvényben levő vámtarifához katonai célokra külön vámpótlékot, félharminczadot — medietas — szavazott meg, mely egyszerre óriási arányokban fokozta a vámbevételt. E félharminczadot minden hivatal külön kezelte és számolta el s hogy minő nagy arányokban jövedelmezett legalább az első két évben, azt feltünteti az alábbi kimutatás, mely 1635 utolsó hét hónapját s az egész 1636-ki évet öleli fel. Az új pótlékot 1535 junius havában kezdték szedni, de nem mindenütt egyszerre úgy, hogy az első hónapban még kevés folyt be. Utóbb azonban a végrehajtás szabatosabban ment s 1635 juniustól 1636 végeig csupán Dnnán inneni s a Dunán túli hivatalokban 174,208 frt folyt be. Az egyes hivatalok közt az összeg következőleg oszlott meg:

Szemecz	28,391 frt 8¢	dr.
Pozsony.	15,673 » 20 »	
N.-Szombat	7,510 » 33 »	
Bazin	2,436 » 99 »	
Verbo	368 » 47 »	
Vág-Ujhely	374 » 96 »	
Trencsén	3,543 » 63 »	
Pucho-Illava	2,551 » 87 »	
Zsolna	1,786 » 9 »	
Sassin	2,905 » 95 »	
Szent-János	1,270 » 69 »	
Szemcz	2,003 » 64 »	
Zakolecza	1,690 » 86 »	
Ujvár	1,111 » 51 »	
Léva	1,533 » — »	
Nógrád	7,517 » 37 »	
Széchen	1,541 » 95 »	
Galgócz	3,471 » 55 »	
B.-Bánya	460 » 17 »	
Turdosin	1,653 » 10 »	
Morvai pénztárnokság	202 » 2 »	
Magyar-Ovár és fiókjai	72,593 » 75 »	
Nedelicz	5,055 » — »	

Összesen . . 166,247 frt 90 dr.

Ez összeghez járul még 7,960 frt 10 dr, mely ez évek ja-

vára hátralékokból folyt be s melylyel az összjövedelem 174,208 frtra emelkedett. Ez eredmény újabb bizonyítéka az élénk lendületet vevő kiviteli forgalomnak. Mert *kiviteli forgalom* az, mely a vámjövedelmek legeslegnagyobb részét a kincstárba juttatta s egyik *legérdekesebb jellemvonása nemzetünk európai szereplésének a mohácsi vész után, hogy ugyanakkor, midőn mellével és kardjával védte szomszédjait a mohamedán barbárság ellen, már igen jelentékeny részt is vett élelmezésekben*. Mert hogy a magyar kiviteli kereskedelem tárgyaül nem az iparos tevékenység, hanem csak az östermelés productumai szolgálhattak, azt az ország földrajzi alakulata, természeti viszonyai mellett nemzetünk művelődésének egész folyama eléggé megmagyarázza.

Iparcikkekkel a külföld látta el a magyar nemzetet. Fejlődtek ugyan egyes mesterségek honi városainkban is, sőt némelyik, például az ötvösség egész művészeti magaslatra emelkedett. Kard- és fegyverkovácsaink, érczöntőink, asztalosaink s más iparosok kitünően dolgoztak s a köznép ruházati és több ilyen szükségletét szintén a belföldi mesteremberek állították elő. De számtalan egyéb iparcikk, főleg jobb minőségű posztó tömegesen hozatott be a külföldről. Ehhez járultak fűszerek és oly élvezeti vagy fogyasztási cikkek, melyek termelése a belföldön lehetetlen volt. Behozatal tehát volt nálunk minden időben. Volt a mohácsi vész után is, csak hogy aránylag csekély mértékben gyarapította a vámbevételeket.

E körülmény különböző okokban leli magyarázatát. Először is figyelembe veendő, hogy a hosszas háboruk, főleg ha oly barbár módon viseltetnek, mint török részről történt, a nemzet közép és alsó rétegeit, a fogyasztó tömegeket roppant mértékben elszegényítik; az elszegényedéssel lépést tartott a fogyasztás csökkenése s a külföldi behozatal általános apadása. De még a tényleg importált áruk nagyobb része is vámmentesen jutott az országba, mert a nemesség a saját magánszükségleteire behozott árukért nem fizetett vámot, több város pedig birta vagy megnyerte azon kiváltságot, hogy polgárai vámmentesen hozhatták be eladásra is a külföldi árucikkeket. A mi adat azonban erre nézve eddig ismeretes, az határozottan arra vall, hogy a városok vámmentességi kiváltsága sem valami nagyon érzékenyen csorbitotta a kincstár jövedelmeit vagyis a behozott áruk nem-

zetközi kereskedelmünknek aránylag nem nagy százalékát tették. Így például a trencsényi harminczad 1569-ki számadásában a trencsényi polgárok által kiváltságaik alapján mentesen ki- és bevitt áruk vámja egész éven át csupán 297 frt 07 drt tett. Ebbe az illetők exportja is be van számítva s kétségkívül az tette ez összeg nagyobb részét, míg a behozatal igen csekély volt. Erre nézve még részletesebb téjékozást ad az eperjesi harminczados számadáskönyve 1571—3-tól.

Eperjes város szabadalma czímén (ad rationem libertatis civitatis) az 1571, 1572. években s 1573. kilencz első hónapjában négy ottani polgár üzött Lengyelországba ki- és beviteli kereskedést, mely után összesen valami 2000 frt vámot lett volna köteles fizetni. Csakhogy ez összeg valami egy negyede kiviteli vám s a behozatalra csupán három negyed rész jutott. Általában megjegyzendő, hogy itt városról van szó s mint már említettem, az import teljesen a városokban összpontosult s ott vámoltatott el. Természetes tehát, hogy a városokban elhelyezett harminczadok jövedelmében aránylag a behozatal utáni vám még elég jelentékeny értéket képvisel, mert az export sem szünetelt teljesen soha. De nemzetközi kereskedelmünknek egészben mégis csekély részét tette s *kereskedelmi mérlegünk a mohácsi vész után, az egész török világ idején olyan activ volt, mint azóta alig valaha.* A vidéki harminczadoknál külföldi árucikk igen kevés vámoltatott el, mert a török és erdélyi területről jövő behozatalt, noha ama részek jogilag idegen államnak tekintettek, nem igen lehet a kereskedelem szempontjából külföldi, nemzetközi jellegűnek venni. Ez a jelleg csak azt az áruforgalmat illeti meg, mely a Habsburg-ház szomszéd országaiba, a német birodalomba, Olasz- vagy Lengyelországba s onnan esetleg tovább ment vagy onnan vette útját hazánkba. Az ilyen külföldi behozatal gyarapította aránylag csekély mértékben a kincstár vámjövedelmét, mely első sorban a kivitelből, azután pedig a török és erdélyi részek termékeit tekintve, a transito forgalomból táplálkozott.

A vidéki hivatalok még azok is, melyek sok ezer forintnyi évi forgalmat mutatnak fel, ritkán jutottak azon helyzetbe, hogy külföldről behozott árut vámoljanak el. Legrégibb utasításaik és vámtarifáik nincsenek is figyelemmel az importra s egyedül a kivitelre nézve intézkednek. I. Ferdinánd király eddig ismert

legrégibb ilyen utasítása és árszabálya, noha a pozsonyi harminczadnak adatott, mégis kizárólag a kivitelre terjed ki. Az okmány 1536-ból ¹⁾ való s elvámolás alá eső áruknak a következőket mondja: ökör, ló, tehén, juh, vagy ezek bőre, viasz, bor, hal s más efféle (*aliaeque res hic similes*). Mindezek nem a behozatal, hanem a kivitel tárgyát képezhették. A következő évben a nagyszombati harminczadnak s három fiókjának adott utasítás ²⁾ szintén kizárólag az export elvámolása iránt intézkedik. 1539-ből és 1540. évekből már részletes vámregistrumaink vannak, melyek tételenként felölelik az egész határforgalmat, megmondják az egyes áruk mennyiségét és minőségét, a kereskedő nevét és illetőségét, a fizetett vám összegét. Régi kereskedelmünk e nagybecsű emlékei, melyek behatóbb figyelmet érdemlenének ³⁾ egyáltalában alig emlékeznek meg behozott árukról. Egyedül 1540-ben a pozsonyi hivatalnál vámostak el 24¹/₂ mázsa borsot, melyért 30¹/₂ frt vámot szedtek. Máskülömben az egész forgalom csak kivitt árukat tüntet fel. De 1542-ben a pozsony-sopronyi hivataloknál ⁴⁾ már az import is több tért foglal el.

Csakhogy itt városról van szó, hová mint jeleztem a behozatal közvetlenül irányult. Főleg Pozsony műveltebb és vagyonosabb lakosságával, határszéli fekvésével szolgálhatott az import egyik fókuszpontjául. De hogy azért még itt s még a későbbi időkben sem öltött valami nagy arányokat a behozatal, mutatja az 1643. év első három hónapjainak eredménye. Akkor a behozott árukért vám fejében befolyt:

januárban	390 frt 51 dr.
februárban	465 » 32 »
márcziusban	1,019 » 24 »
Összesen	1,875 frt 07 dr.

Hogy ez időben más helyeken minő volt az export aránya az importhoz, arról jellemző tájékoztatást nyújt a magyar-óvári főhivatal 1644-ben. Ehhez akkor a fiókállomások egész hosszú láncolata tartozott. Tizenöt hivatal volt alája rendelve és pedig a

¹⁾ és ²⁾ Orsz. Levéltár Beningnae Res.

³⁾ Az 1539. registrum N. M. F. Lat. 920. Kiterjed a nagyszombati, szeniczi, holiczi, sassini és szemeczi hivatalokra. Az 1540-ki (ugyanott 920: II.) ezeken kívül a pozsonyira is.

⁴⁾ N. M. F. L. 907.

többek közt a soproni, szent-mártoni, győri, komáromi, kőszegi, kismartoni stb. s más részben városi hivatal. Az összes tizenhat hivatal 1644-ben bevett a *kivitt* áruk vámjából 27,263 frt 47 drt, a *behozott* áruk után 1,221 frt 37 drt. A kivitel tehát alig 5%-át tette a behozatalnak. Bizonyára akadtak hivatalok, hol ez arány jóval kedvezőbb volt. Sok ily hivatal azonban nem igen lehetett s noha az eddig ismert adatok alapján pontos százalékszámban még meg nem határozhatjuk, hogyan oszlott meg a polgárosult Európával ez időben folytatott kereskedelmünk a kivitel és a behozatal között, azt az egyet határozottan konstatálhatjuk, hogy a behozatal igen messzire maradt a kiviteltől s főleg ez utóbbi szolgáltatta a kincstár elég gazdag évi vámbevételeit.

Ezek alakulata azonban természetesen nem csupán a forgalom nagyságától, hanem a vámtarifa tételeinek magasságától is függött. A vámemelések terén I. Ferdinánd rendkívül sokat fáradozott. Vámpolitikáját kizárólag fiscalis érdekek, nem pedig közgazdasági szempontok vezették s ennek megfelelően folyton újabb díjemeléshez folyamodott. Legrégibb eddig ismert vámtarifája 1536-ban — következő tételeket állapít meg a pozsonyi hivatal számára:

egy ökör vagy ló vámja	— frt 40 dr.
egy tehén »	— » 30 »
száz juh »	2 » — »
száz ökörbőr vagy más nagybőr vámja	2 » 50 »
száz báránybőr vámja	— » 15 »
egy mázsa viasz »	— » 50 »
egy vödör (fuder) bor vámja	1 » 50 »
hal vagy más kivitt áru után az érték 5%-ka.	

Ennyiből állt az egész vámtarifa. A marhánál már ez is vámemelést jelez, mert néhány más hivatalnál — így a nagy-szombatinnál s a szakolczainál s filiálisaikban — még 1539-ben is ezen tételeknek csupán felét vagyis az áru értékének 5%-át szedték. Egy ökröt és lovat átlag 4 frtra, 1 tehenet 3 frtra becsültek s 20 illetve 15 denárral vámosták el. Ugyanitt 10 mérő buza és 20 mérő zab után 5—5 drt, négy frt értékű sajt után 9 drt fizettek vám fejében.

Ezen kétségkívül alacsony vámtételeket azonban hirtelen és igen nagy arányokban felszöktette Ferdinánd király 1545-ben.

Az azon évben Prágában február 27-én kiadott vám-árszabály ¹⁾ (Limitatio nova vectigalium in Tricesimis Regni Hung.) már nem egy harminczadra, hanem a pozsonyi kamara kezelése alatti összes hivatalokra s nem is csupán néhány kiviteli árura terjed ki. Felöleli a ki- és bevitel háromszáznál több czikkét s így valószínűségi vámárszabály jellegével bír. Ez a tarifa a következő vámot állapítja meg:

Egy ökör, bika vagy ló	1 frt — dr.
» tehén	— » 60 »
» tinó	— » 40 »
» egy éves borju	— » 5 »
» egy-két hónapos borju	— » 2 »
Száz juh vagy kecske	2 » — »
» bárány télen ker. szent János napig	— » 75 »

Azon tul a bárány már juh számba ment.

Egy hizott disznó	— » 10 »
» közönséges disznó	— » 5 »
Száz ökör bőr	3 » — »
» tehén bőr	2 » — »

A marhavámokat tehát az új árszabály már nagyobb mértékben specializálta s még nagyobb arányokban emelte. Ez emelés néhol 150, néhol 100%-ot tesz az 1536-ki pozsonyi tarifához képest, sőt az 1539-ben a nagy-szombati és szakolczai hivatalok területén tényleg szedett vámmal szemben 300, illetve 200%-nyi emelést képvisel.

A tarifa egy másik teljes figyelmet érdemlő mozzanata az, hogy a fontosabb importárakat, főleg a külföldi ipar termékeit részletesebben felsorolja s minőségek szerint rója meg vámilletékekkel. Különösen a szövött áruk, posztó, selyem, bársony, mely nagy mennyiségben jött be hozzánk, van benne specificálva. A posztótól, ha nem végben szállították skarlatért 20, gránatért 10 denárt fizettek egy-egy rőf után. Ellenben egy egész vég posztó 20-tól 100 denárig terjedő vámot, egy vég tafota 1 frtot, selyem vagy bársony rőfje 5—25 drt fizetett. A vámtarifában név szerint fel nem sorolt áruk tovább is az érték öt százalékát fizették.

De a kincstár igényeit még az a tarifa sem elégítette ki.

¹⁾ Közös pénzügymin. Lev. Bécs.

Már 1549-ben új árszabály ¹⁾ adatott ki, mely ismét bővebb és tökéletesebb, mint az előbbeni, mert a tételek számosabbak s következő tizenkét osztályban csoportosítvák:

1. Általános csoport. Ebben van a marha-, bőr-, szörmeáru s velök rokon iparczikkek vámja.

2. Posztó és szövet.

3. Selyem áru.

4. Gyolcs és vászon.

5. Fűszer.

6. Érczek.

7. Italok.

8. Ruhaneműek.

9. Halak.

10. Eleségneműek.

11. Faárúk.

12. Czipészárúk.

Ez a tarifa a marhavámost ismét nagy mértékben emelte. Egy ökör, bika, ló 1 frt helyett $1\frac{1}{2}$ frtot, az egy éves borju 5 dr helyett huszat, az egészen fiatal 2 helyett 8 drt, száz juh vagy kecske 2 frt helyett 6 frtot, száz bárány 75 dr helyett 2 frtot, egy hizott disznó 10 helyett 30, egy közönséges 5 helyett 16 drt fizetett. Minden egyéb áru vámja ellenben kevés módosítással meghagyatott az 1545-ki színvonalon.

Sajátszerű, hogy ugyanakkor, midőn ez a tarifa a Vág-völgyi és Felső-Magyarországi harminczadecsoportok számára kiadatott, a pozsonyi harminczadecsoport, mely mint említettem, ekkor már idegen, bécsi kezelés alatt állt, olyan tarifát ²⁾ kapott, melynek némely tétele lényegesen magasabb, mint az ugyanez évi másik árszabály. A kettő közötti különbség minduntalan mutatkozik s különösen szembe tűnő a posztónál és a marhánál. Ez utóbbinál a különbség következő:

	a pozsonyi	az országos tarifa szerint
Egy tehén	1 frt 20 drt	— frt 60 drt
A két éves marha	1 » — »	— » 60 »
Egy éves borju vagy csikó . .	— » 25 »	— » 20 »
1—2 hónapos borju vagy csikó	— » 10 »	— » 8 »
Száz darab bárány	3 » — »	2 » — »

¹⁾ Közös pénzügymin. Bécs.

²⁾ Közös pénzügymin. Bécs.

A pozsonyi tarifa sokkal részletesebb is, mint az ugyanazon évi országos, s számos tétele közül egy pár jellemzőt még megemlítek. Egy font arany vagy ezüst 50 drt, 1 akó sör 1 drt, egy akó pálinka — vinum adustum, égetett bor — 20 drt, egy szekér buza 20, egy szekér zab 10, egy szekér hal 5 drt fizetett. Itt fordul először elő a gabonavám, ámbár szedték azt mindenkor s fentebb egy ízben már volt róla szó. Igen érdekes a borvám. Mig a többi tételek egyaránt alkalmaztattak a kivitt és behozott árukra, az 1549-ki pozsonyi tarifa a bornál a kettő közt különbséget tesz. Ha kivitték a bort, akója 5, ha behozták csak 2 dr vámot fizetett.

Nem kell azonban azt képzelni, hogy a kiadott vámtarifa mindjárt életbe is lépett. A vámkezelő gépezet azon időben még szervezkedése első éveit élte s sokáig eltartott, míg az akár osztrák akár magyar kezelés alatti hivatalokban egységes vámtarifa szerint jártak el. Ugyanakkor, midőn Pozsony az említett tarifát kapta, Sopronban és Magyar-Óvárt egészen más díjakat szedtek. Ott egy ökör csak egy forintos vámot fizetett még sokáig. Sopronban 1 mérő buzát 1, kétszerest és árpát $\frac{1}{2}$, zabot 1, hüvelyest 2, egy disznót 5—8, egy nyulat 1 drrel vámostak el még éveken át.

A magyar és idegen kezelés alatti hivatalok tarifája közt a különbség fenmaradt egész 1562-ig, midőn ismét új árszabály ¹⁾ jelent meg azon szigorú utasítással, hogy az az összes, tehát a Dunán inneni és felső-magyarországi hivatalokban életbe lépjen. Az 1562-ki tarifa azért nevezetes, mert végre alapvetővé lett s némi változással fenmaradt a XVII. században is. Ekkor tehát megszűnt a vámok körüli örökös experimentálás s ez irányban bizonyos állandóság létesült.

Az 1562. tarifa az eddigi marhavámokat az országgyűlés egy régibb határozatának megfelelően alig egy-két tétel kivételével érintetlenül hagyta. Csupán a tehénvámon kétszerezte meg s az 1549-ki pozsonyi tarifának megfelelően 1 frt 20 kr-ra emelte. Ugyanazt tette a posztó különböző fajainál. A legnagyobb vámot a carasya-saya posztó fizette. Egy vég után két forintot szedtek, míg a többi posztó váma 25—100 dr közt váltakozott,

¹⁾ Nemzeti Múzeum-Határvám csomag.

az áru finomsága szerint. Egy vég tafota már nem 1, hanem 5 frtot, rácz tafota ellenben 35—45 drt fizetett. Az aranyos és egyszerű majcz, valamint a finomabb selyem áru vámját az érték 5⁰/₁₀-ka szerint szabta meg a harminczados.

Említést érdemel a fűszer és a szeszes italok vámja. Egy mázsa bors 2 frtot, egy mázsa gyömbér (Zanzibar) 2 frtot, egy mázsa szerecsendió öt, egy mázsa muskát virág 5 frt, egy láda (vagy kis hordó) citrom 25 drt, egy láda narancs 25 drt, egy nagy hordó malvazai bor 3 frtot, egy akó pálinka 20, egy akó sör 1, közönséges bor 50, egy kis hordó bor 25 drt fizetett. A parmezán sajtot már akkor fogyasztották nálunk. Egy mázsa 40, közönséges sajt 20 drnyi vámot fizetett.

Ezek a tételek nagybbrára megmaradtak a XVII. században is. A szepesi kamara egy azon időbeli tarifájában ¹⁾ a marhavámok főtételei változatlanok. Csak a kecske- és juhvám emeltetett hatról 8 frtra, a bárányé 3-ról 4 frtra, s a hizott sertésé 30 drról 40-re (illetve 16-ról 30-ra a közönséges árunál). E mellett a bőrvámoknál is általános emelés történt. Egy nyers ökörbőr 10, egy kikészített bőr 12, egy tehén vagy ló bőr 3, illetve 4 drt fizetett. Emelést mutatnak továbbá a posztó vámok. A tarifában már jóval több posztófaj szerepel, mint az 1562-ben s különösen angol és olasz posztó jelentkezik tömegesebben a behozatalban. Egy vég skarlát posztó 7 frtot (egy rőf 25 drt), egy vég granát 4 frt 25 drt (egy rőf 20 drt), egy vég angol 3 frt 50 drt fizetett, a legfinomabbak pedig értékök szerint. Ellenben a tafota tételei nem változtak.

A hazai behozatalt és a fogyasztást jellemzik még a következő árucikkek és vámtételeik: Egy közönséges paplan 20, egy guba 6, egy bál papiros, melyben husz rizs (ligatura) volt 1¹/₂ frtot, egy bál itatós (pileatus) 15 drt, egy rizs jó minőségű papir 10, közönséges 5 és regalpapir 20 drt fizetett.

A fűszervámok szintén általános emelkedést mutatnak. Egy mázsa bors már 3 frt, gyömbér 2¹/₂ frt, egy mázsa jó czukor 2 frt, sárga czukor (Zuckerhandl) 2 frt, közönséges czukor 1¹/₂ frtot, egy ládika narancs 35, citrom 50 drt, egy nagy láda citrom vagy granátalma 1 frtot, egy mázsa szent János kenyér

¹⁾ Kelet nélkül. N. M. Határvám csomag.

(Poxherndl) 20 drt, egy font sáfrány ausztriai 30, orthi 50, privigyei 100, erdélyi 30 drt fizetett.

A gabona, gyümölcs és borvámok következőleg alakultak: Fizetett egy köből buza 10, minden más tavaszi termés, főzelék stb. legalább 5 drt vagy értéke szerint még többet; egy szekér dió $1\frac{1}{2}$ frtot, egy köből dió 5, egy bártfai köből 6, aszalt szilva (cub. prunorum damascen. sicc.) 6 drt. Egy nagyobb hordó malvasiai bor 3 frtot, egy hordó hazai bor 2 frtot, egy akó pálinka 25 denárt.

A sajt és a só vámjá a következő volt: Egy mázsa parmezán 60, közönséges sajt 25 dr. Egy teher só, melyben 240 vasculum van vagy egy banco (lengyelországi elnevezés) só fizet 60, egy mázsa lengyel só 8, egy darab erdélyi kő só $1\frac{1}{2}$ drt.

Végül még néhány ruhaneműről akarok megemlékezni. Egy férfi vagy női prémes ujjas 8, Thakerytho, csuha és subicza nevű prémes ruha 5, a chente nevű prémes ruha 1, egy pár saru, papucs, csizma 5 drt fizetett.

E vámtételek keretében mozgott régi behozatali és kiviteli kereskedelmünk, mely utóbbinak lényegesebb alkatelemeivel immár bővebben akarok foglalkozni, mert, mint általánosságban jeleztem, messze meghaladta az importot. Hogy főbb kiviteli czikkeink azon időben mik lehettek, azt a vámtarifák itt idézett tételei már nagyon érthetően és előre jelezték. Magyarország modern gazdasági helyzetének ismerete mellett első pillanatra feltűnhetik, hogy azon kiviteli czikkeink, melyek ma külkereskedelmünket dominálják, a régi vámtarifákban teljesen háttérbe lépnek. Ma hazánk kiválóan földművelő ország s a mezőgazdaság termékeivel versenyez a nemzetközi áruforgalomban. Egykor azonban más szerepet játszott. A földművelés és gabonatermelés a mohácsi vész után sem szünetelt ugyan, sőt gabonáink kitűnő minőségét nagyon jól ismerte a külföld. De az arany kalászszal ékes rónaság, a nagy magyar Alföld, akkor csak igen kis részében uralta a királyt s a háborús viszonyok a gabonatermelést a mostanihoz képest nagyon szűk területre szorították. Másrészt a szállítási nehézségek és közbiztonsági viszonyok még a csekélyebb termés fölöslegének értékesítését is szertelenül megnehezítették s, mint már egyik előző cikkemben jeleztem, a gabona nemcsak a kivitelben, hanem a belföldi kereskedelembe sem

birt túlsúlyra vergődni. Voltak évek, midőn egyes vidékeket inség és drágaság sújtott, noha más vidékek bő aratásnak örvendtek s az árak igen alacsony fokon maradtak. Még a belföldi kereskedelmet sem dominálta tehát a gabona; a jobbágy rendesen kijött a saját termésével, s ha ez nem volt elég, a tized-gabonából, melyet vagy visszaválthatott (redemptio) vagy a hely-színén megvásárolt a tizedszedőtől, fedezte szükségletét.

A belföldi gabona állandó és rendes vevői voltak a városok is. Ezek szükségletét leginkább a szomszédos vidékek s a heti-vásárok fedezték, és a polgárság, a hol csak lehetett, maga szintén folytatott földművelést. Jelentékenyebb vevő volt a kincstár, de csupán rendkívüli esetekben. Ekkor is majdnem kizárólag a nagybirtokosoktól, kiknek vermeiben majorsági jóságaiknak néha több évi termése s a jobbágyok kilenczedéből sok ezer és ezer köböl gabonanemű halmozódott fel, vásárolta szükségletét. Néha megtörtént, hogy a nagybirtokosok, kik kényök-kedvök szerint rendelkeztek jobbágyaik szállító eszközeivel, szekérével, lovával, készleteiket külföldre adták el s magok küldötték ki valamelyik szomszédos, osztrák vagy lengyel városba. Így tett például gróf Homonnay György 1619-ben. A lengyelek a buza köblét 4 frton vették meg tőle, de csak úgy, ha a havasokon a saját jobbágyaival szállíttatja át. Meg is tette. Minden jóságában néhány esztendei búzája volt, s mikor a lengyel úrusok fölkeresték, mint saját szavaiból kitűnik, vermeiből 20 — 30 ezer köböl búzát adott el nekik.

Ilyesmi azonban mégis inkább kivételesnek mondható. A gabona, mely a nagy urak vermeiben fölhalmozódott, évek hosszú során át eladatlan s értékesítetlen maradt. Mikor például Illésházy István jóságait a Bocskay-mozgalmak előtt lefoglalták, csupán a trencsényi és likavai uradalmakban 74.000 köböl búzát találtak. Az 1661-ik év tavaszán a kamara katonai célokra tett vásárlásokat. Egy emberét Nagy-Szombat vidékére küldötte, hogy az ottani készleteket összeírja s megvegye. Az illető — Huzó Imre — egész hosszú lajstromot állított össze a nagybirtokosok készleteiről. E szerint Hölgyi Gáspárnak volt 5000, Szluha Istvánnak 4000, Szegedi Ferencz erdélyi püspöknek 10.000, Szentgyörgyi Ferencz pozsonyi prépostnak 1000, Beniczky Péternek Lőczen 2000 mérő búzája vagy rozsa s Beniczkynek még

egy asztaga, melyből 800 mérőt várt. Huzó csakugyan alig három hét alatt 18.494 mérőt vásárolt össze.

Termett tehát gabona az országban akkor is elég, sőt van-
nak egykorú nyilatkozatok, melyek szerint az a kivitelben is
jelentékenyebb helyet foglalt volna el. Így például, midőn a
XVII. század harminczas éveiben a katonai szükségletek fede-
zésére az országgyűlés új közjöveldmi források nyitását fára-
dozott, gróf Esterházy Miklós nádor a többek közt a gabonavám
emelését ajánlotta. Egyik előterjesztésében ¹⁾ azt mondotta:
»Gabonát is nem keveset viszen ki az országból, melynek másutt
veszik ki a közjóra való hasznát.« De az az alárendelt hely,
melyet régi vámtarifáink a gabonavámoknak juttatnak, kissé
túlzottnak jelzi a föltevést, mintha valami jelentékenyebb gabona-
mennyiségek szállítottak volna tőlünk külföldre. A ránk maradt
vámregistromokban még kevesebb nyoma van ily gabona-export-
nak. Az 1539-ki kimutatásban egyetlen egy tétel sem fordul elő.
Az 1540-kiben összesen tíz mérő buza és húsz mérő zab képviseli
az egész efféle kivitelt. Az, hogy a nagybirtokosok uradalmaiban
óriási készletek gyűltek össze, szintén annak bizonyítéka, hogy a
gabonát csak ritka esetekben lehetett külföldre szállítani s a bel-
földi kereslet is inkább kivételes volt. Mert világos, hogy a termés
sok éven át nem azért nem értékesítettett, mintha tulajdonosa
speculálni akart volna vele, hanem egyszerűen azért nem, mert
nem jelentkezett vevő, ki a készletet akár a bel-, akár a külföldi
fogyasztás céljaira megszerezte volna.

Legfeljebb közvetlenül a határszélen ölthetett a gabona-
kivitel számottevő arányokat. Néha azonban mégis nagy fontos-
ságot nyert, mert ha a szomszéd országokat rossz termés és inség
sújtotta, már akkor Magyarország volt az a nagy élesztár, melyből
ellátni igyekeztek magokat.

E tekintetben 1570-ben figyelemre méltó esemény történt.
A király rendelete alapján a *magyar gabonakivitel Ausztriába tel-
jesen vámmmentessé tétellett.*²⁾ Valószínű, hogy valami inség, mely

¹⁾ N. Muz. Fol. Lat. 2223.

²⁾ 1570 ápril 25-én Prágában jelent meg a királyi rendelet, mely
szerint az Ausztriába menő magyar gabonától szent Bertalan-napig vámot
szedni nem szabad. A király felhívta a kamarát, utasítsa az összes har-
minczadokat, hogy minden gabona-szállitmányt teljesen vám- és illeték-
mentesen bocsássonak ki. Károly főherczeg a király megbízásából október
12-én hasonló rendeletet intézett a kamarához. Orsz. Lev. Ben. Res.

Ausztriát sújtotta, adott okot e rendszabályra, mely azonban ideiglenes, kivételes volt s nem vezetett gabonaexportunk állandó emelésére. Másrészt azonban kiviteli tilalmak is szerepelnek törvényeinkben, főleg a XVII. század elején, midőn a hosszas háborúk folyamán a belföldi termelés nagy mértékben megapadt.

Igazán nagy arányokat akkor nálunk csak a marhakereskedés és kivitel öltött. Ez tette nemzetközi forgalmunk oroszlanrészét. Ez szolgáltatta a kincstárnak a legtöbb vámjövedelmet, ez járult leginkább a nemzet vagyonának gyarapításához.

A XVI. és XVII. századi írók, kik hazánkat bejárták vagy másodkézből kapták értesítéseiket, nem győzik eléggé bámulni Magyarország gazdagságát mindenféle hasznót hajtó marhában és vadban. Browne angol orvos, ki 1670—71-ben utazta be az országot, fölemlíti, hogy évenként 100.000 ökör megy innen külföldre, de — mondja — van is annyi, hogy Magyarország maga elláthatná Európa nagy részét. A marhakivitel nem is ez időben vett először lendületet, hanem jóval a mohácsi vész előtt nagyban folyt az, s különösen Bécs élelmezésében emelkedett fontos tényezővé, noha az ottani kormány, a kor általános felfogásának hódolva, sokféle korlátozással és teherrel sújtotta s magyar részről is kiviteli tilalmakkal nehezítették lendületét. Ausztriában már rég külön fejedelmi hatóság (Handgrafenamt) alakítottatott első sorban a magyarországi marhakereskedésre való felügyelet czéljából. E hivatal azon utasítás szerint, melyet 1507-ben kapott, ellenőrizte a Magyarországból felhajtott marhát s különösen a pénteki hetivásárokat, melyeken Bécsben az eladásnak meg kellett történnie. A helybeli mészárosok csak valóságos szükségletöket fedezhették. Speculatióra nem vehettek semmit, hogy a Tírólból és másfelől jövő kereskedők is rendes áron vásárolhassanak. Az eladatlan marhát Bécsből csak haza lehetett szállítani, de tovább — például Csehországba — nem. Ép úgy tiltva volt, hogy osztrák mészáros Magyarországba jöjjön s itt tegye vásárlásait. Ezen rendelkezések végrehajtására ügyelni volt a Handgraf főfeladata.¹⁾

A marhakivitel fontosságát Ausztriára és Bécsre még szembe-
tűnőbbé teszi egy másik körülmény. Zápolya János király

¹⁾ *Buchholtz*: Geschichte Ferdinands I. a VIII. kötetben.

kevéssel megválasztatása után, már az 1527 márcziusi budai országgyűlésen, törvényt (32 pont) ¹⁾ hozatott, mely a kereskedelem általános szabadságának fentartása mellett a marha- és bőrkivitel eltiltotta. E tilalom 1531-ben megújíttatott. Azzal indokolták ugyan, hogy a tömeges kivitel a hazai marhalétszámot annyira megapasztotta, hogy sem a mezőgazdaság, sem a belföldi húsfogyasztás szükségleteinek meg nem felel. Ez azonban csak ürügy volt, mert a tilalom daczára is folytatott kivitel a marhaállomány gazdagságának elég világos bizonyítéka. János király ez intézkedéssel ellenfelét, I. Ferdinándot akarta sújtani. A politikai és katonai háborút, melyet ellene vívott, átvitte gazdasági térre s a tilalom csupán e szempontból nyeri igazi magyarázatát.

Maga I. Ferdinánd egyrészt folytonos vámemeléseivel Magyarországon, melyek ellen az országgyűlés is felszólalt, másrészt Ausztriában tett különböző intézkedéseivel szintén sokféleképp nehezítette a marhakereskedést, melyet Hainburgon és Bruckon át igyekezett Bécsbe terelni. Elrendelte, hogy magyar kereskedőnek csak e vásárokon szabad árúját eladni, míg a tovább való szállítást vagy üzérkedést egyedül ausztriaiak végezhetik. Mint-hogy osztrák kereskedők lejártak Magyar-Óvárra és a Fertő vidékére, a király ezt megtiltotta. Elrendelte továbbá, hogy a rendes vásárokon télen reggeli 8, nyáron 9 óráig csupán osztrák mészárosok fedezhessék szükségletöket. Csak azután következtek a kereskedők. A mi eladatlan maradt, azt Ferdinánd rendelete értelmében sem volt szabad távolabb Ausztriába szállítani; azt hajtsák haza a magyarok — mondja rendelete. 1559-ben azonban a király megengedte a bécsi mészárosoknak, hogy magyar — de csupán királyi s nem török — területre mehessenek vásárolni, hol azonban csak vidéki árút vehettek, melyet a rendes vám lefizetése mellett hajthattak Bécsbe.

Egészben tehát I. Ferdinánd sem igyekezett a magyar marhakereskedést rendkívüli kedvezményekkel emelni és fejleszteni. De azért kiterjedt és jelentékeny maradt az s az e korbeli vámregestrumokban alig fordul elő egyéb, mint kivitt marháért befolyó jövedelem. A legnagyobb számmal szerepel az ökör és

¹⁾ *Fraknoi*: Magyar Orsz. Eml. I.

tehén, csekélyebb mértékben a ló, a birka és a fiatal marha, 1539-ben Szempczen elvámoltatott valami 7200 ökör, 65 tehén, 95 ló. A marhakivitel természetesen az időjárás s némely gazdasági mozzanatok, minő az élelmezés könnyebb volta, szerint alakult. Télen aránylag keveset szállítottak. 1539-ben a szempezi forgalom csak május—junius hónapokban vett nagy lendületet, július—augusztus—szeptemberben átlag 4—700 darab között mozgott, októberben hirtelen felszökött 2200-ra s azután ép oly hirtelen megszűnt. Novemberben semmit, decemberben 73 db-ot vámoltak el.

1540-ben a nagyszombati harminczadon következőleg alakult a forgalom. Az első évnegyed egész brutto vámbevétele valami 16 forintra ment; kivetetett 48 ökör és 32 tinó. A többi forgalom némi bor volt. Áprilisban a jövedelem már 51 forintra nőtt s 214 ökör vitetett ki. Májusban azután megindult a nagy forgalom. A jövedelem 178 frtra rúgott. Kivetetett valami 1000 ökör és 849 ló. Juniushan emelkedett a bevétel a maximumra, 252 frtra, mert mindennemű export és import-kereskedés megélénkült. Akkor kivetett valami 700 ökör, 3 tehén, 118 juh és 520 ló. Juliusban kivetetett 467 ökör, 967 ló, 107 juh. Augusztusban 524 ökör, 1 tinó, 33 tehén s 1400 darab bőr. Szeptemberben 1194 ökör, 132 tehén és 100 ló (68 mint eladatlan visszahozatott). Októberben 909 ökör és 3382 darab bőr. Novemberben 200 juh, 6 ló és 214 ökör. Deczemberben 126 ökör és valami 16 ifjabb marha vitetett ki.

Ugyanígy alakult az export 1540-ben a szempezi harminczadnál. Bevételei következőleg oszlottak meg:

I. évnegyed	16 frt 70 dr.
II. »	985 » — »
III. »	457 » 86 »
IV. »	210 » 25 »
	<hr/> 1.669 frt 81 dr.

Ez egész bevételt csaknem kizárólag a marhavám nyújtotta, s minthogy a vám akkor, mint említettem, a harminczadnál egy ökör vagy ló után még csak 20 drt tett, igen természetes, hogy a kivitt marha mennyiségének tetemesnek kellett lennie. Az első évnegyedben azonban csak 36, az utolsóban valami 1097, míg a másodikban 3613, a harmadikban 3007 (közte 490 juh) különféle marha vámoltatott el.

Ugyanez évben Pozsonyban és két fiókhivatalán (Gajár—Stomfa) a forgalom következőleg alakult. Az első évnegyedben 12 fiatal marha és öt ló; a másodikban 968 ökör, 120 ló és csikó; 200 juh; a harmadikban 1559 ökör és bika, 571 juh; az utolsóban 40 ökör és 587 juh vámoltatott el.

1545-ben néhány hivatal marhaforgalma következő volt:

	II. évnegyed:	III. évnegyed:
<i>Rimaszombat</i> márcz. 20-tól	145 ökör	2548 ökör
<i>Saagh</i> május 8-tól	703 » 828 ló	4256 »
<i>Baath</i>	30 »	151 » és tehén
<i>Gutta—Selye</i>	609 »	15 ló, 45 juh.

A vámok folytonosan bő jövedelme kétségtelenné teszi, hogy a marhakivitel egyre igen élénk és jelentékeny maradt. Ezt egyes számszerű adatok is megerősítik. Így például 1561 utolsó évnegyedében a szemeczi harminczadon 2694 ökör, 45 meddő tehén és egy bika vitetett ki. Általában ez a hivatal volt a pozsonyi kamara kezelése alatti csoportban — a Vágvölgyi és Dunán inneni részekben — sokáig a marhakivitel fő kapuja. Ez hajtotta a legnagyobb jövedelmet, mely 1566-ban évi 35.000 frtot tett. Utána következtek ugyanekkor Nagy-Szombat valami 10.000, Galgóc és Szakolcza évi 3—4000 frt tiszta haszonnal, míg e csoport többi hivatalai a marhakereskedés szempontjából kevésbé voltak fontosak, de épen ez okból netto bevételök nem sokkal haladta meg, sőt gyakran el sem érte az évi ezer forintot.

A kivitel legfontosabb eszközlői alföldi — debreczeni, kecskeméti, körösi — s más árús emberek, marhakupeczek voltak, kiknek némelyike évenként néha 1000—2000 marhát is hajtott a királyi területre, hol vagy eladta, vagy tovább szállította, főleg az osztrák vagy a morva piacokra. A kereskedés sok veszéllyel, bajjal, zaklatással járt és sokszor magok a vámhivatalnokok kértek a királytól nagyobb oltalmat, több kiméletet a kereskedők számára, kik a kincstár bevételeit oly jelentékenyen gyarapítják. De nemcsak közönséges kupeczek, hanem előkelő főurak is sok marhát hajtottak ki a külföldre. Az illetők vagy bizonyos összeget kölcsön adtak a királynak s pénzüket nem kaphatták vissza, vagy pedig katonai vagy köztisztviselői fizetésökkal maradt adósuk a kincstár. Ilyenkor úgy segítettek magukon, hogy enge-

délyt kértek és nyertek a királytól bizonyos számú marha kivitelére, melynek vámja azután az ő követelésök törlesztésére fordított.

A királyok számtalan ily engedélyt adtak. Így például Serédy Gáspár 1544-ben engedélyt nyert, hogy követelései fejében 700 darab ökröt vihessen ki vámmentesen. Ugyancsak ily alapon Serédy kihajtott 1546 június 19-én Szempezen 156 ökröt, 1548 május 20-án Stomfán az alföldről 310, június 13-án ugyanott 90 ökröt, ugyanakkor Detrekőről Gajáron 100 hizott disznót, 110 közönséges disznót és 399 juhot. 1563-ban Balassa Menyhért 1000 darab marha, 1569-ben Albert bajor herczeg 120 ökör vámmentes kivitelére nyert engedélyt. 1580-ban a király Kendy Gábornak 2500 rénes forintot utalványozott, még pedig akként, hogy február 1-től számítandó három év alatt ez összeg erejéig vámmentesen szállithasson ki marhát, mit meg is tett.

Az említett 1580-ban, kamarája útján, a király több ilyen engedélyt adott. Krusits Péter és örökösei engedélyt nyertek, hogy 5605 forint erejéig felerészben a nagyszombati, felerészben a galgóczi harminczadon hajthassanak ki marhát vámmentesen. Gróf Salm Gyula viszont 15.651 rénes forintot (13.415 magyar forint és $13\frac{1}{2}$ dénár) adott kölcsön a kincstárnak 5% kamat mellett. A tőke s a kamat a legközelebbi két év folyamán vámban térítettett neki vissza. A gróf ugyanis jogot nyert, hogy a szempezi, nagyszombati és galgóczi hivataloknál szabadon hajthatta a marhát. Nem készpénzt fizetett, hanem egyszerű nyugtát adott az összegről, mennyit a vám kitett. Évi 6707 magyar forint és 56 dénár erejéig volt joga az említett hivataloknál készfizetés nélkül marhát kihajtani s e jogát gyakorolta is. Így például csak a nagyszombati hivatalnál 1580 május 29-től június közepéig 67 csödör, kancza és csikó, 204 ökör, 56 fiatal marha; július 10-től augusztus 1-ig 1505 ökör és 139 fiatal marha hajtatott ki gróf Salm számlájára.

Lajos württembergi herczeg 1591-ben nyert engedélyt, hogy ügynöke Henzler Mátyás által 300 darab ökröt vétessen Magyarországon s azt vámmentesen hajthassa ki. Henzler 274 darabot Partinger Mátyás pozsonyi kereskedőtől vásárolt.

Azon államok közt, melyek hússal való ellátásában Magyar-

ország már régi időkben nagy szerepet játszott, tartozott Olaszország is, melynek városaiból számos kereskedő járt nálunk, részint hogy egyszerűen speculatióra vegyen marhát s ott adja el, hol a legelőnyösebben teheti, részint hogy a vett árút kihajtsa valamelyik olasz városba. 1563-ban Josephus Mediolanus és Mezti Mihály olaszok, kassai polgárok segélyével, Moldvából szállítottak Lengyelországba valamint Bécsbe tetemes számú ökröt. Mediolanus a pozsonyi postamester jótállása mellett arra is engedélyt nyert, hogy a vámot csak akkor fizesse meg, ha szállítmányát Bécsben eladta.

Rochus Ganasa de Pergamo 1573 szeptember 15-én a királynak 700 tallér értékben olasz posztót adott el oly kikötéssel, hogy ez összeg és 8% kamata fejében vámmentesen ökröt hajthasson ki Magyarországból. De minthogy egy év alatt a kellő számú ökröt ki nem vitte, engedélyt kért, hogy joga még egy évre meghosszabbíttassék, mi 1575 elején meg is történt.

A tizenhatodik század utolsó tizedében a magyar marhakivitel Olaszországba, főleg Velenczébe, igen jelentékeny volt. Olasz kereskedők nagy összegeket adtak kölcsön vagy előlegül a kincstárnak, mely azután a kiviteli vámmal egyenlítettett ki. Ezt tették például Bazin Lukács és Alfonz velencei kereskedők, kiknek 1597 márczius havában a velők történt leszámolás szerint még 12.188 rénes forint és 33 krajczár követelésök volt, minek folytán ez összeg erejéig az említett évre is megnyerték a marha szabad kihajtásának engedélyét.

Csakhamar azonban az olasz-magyar marhakereskedésben igen nevezetes fordulat állott be. Behozatott az *egyedűrség*, a monopolium, az úgynevezett apaldo. Ez abból állott, hogy egyes olasz emberek bizonyos díj előzetes lefizetése mellett megszerezték azon *kizárólagos* jogot, hogy egyedül ők folytathassanak Magyarországból olasz földre marhakereskedést. E kereskedés főkiviteli helye Nedelicz volt. Ott vámosták vagyis számolták el a kivitt árút és értékét s onnan a marha Stírián és Karintíán át ment tovább Olaszországba. Az apaldo szervezetére s tulajdonképeni mivoltára nézve csak töredékes adatokat találtam az egykorú iratokban. A bécsi udvari kamara, Stájerország és a velencei köztársaság álltak vele némi hivatalos viszonyban. De hogy minő volt e viszony, az nem tűnik ki az eddig ismert ada-

tokból, melyek csupán némely évek kivitelére s arra vetnek világot, hogy az intézmény nem Magyarország érdekében alakult és működött. Ellenkezőleg hazánkban közgazdasági és kincstári szempontból egyaránt károsnak tartották s fel is szólaltak ellene. A magyar országgyűlés már 1635-ben erélyes felterjesztéssel ¹⁾ kérte a monopol megszüntetését a királytól. A rendek kiemelik, hogy az engedély, mely a Stiria és a császári udvari kamara közötti megegyezés szerint akkor Galendi (alias Pergamoi) Mátyásnak engedélyeztetett s mely abból áll, hogy kizárólag neki van szabadalma az akkori Szlavonián és Horvátországon s onnan Stirián, Karintián Gradiskába és Velenczébe magyar marhát hajtani, nem csak a magyar honpolgárok jogát sérti, hanem a kincstár érdekeivel is ellenkezik. Mindkét szempontból a monopolium megszüntetését s azt követelték, hogy a *kereskedés szabadlá téessék* s bárkinek joga legyen Velenczébe marhát hajtani. Hogy Stiria és Karintia e kereskedést ne gátolhassa, a rendek azt ajánlották, hogy az Buccari kikötővárosba irányittassék, hová majd eljönnek az olasz kereskedők szükségletüket fedezni s a vámot megfizetni.

Magyarország rendei, midőn a szabad kereskedés eszméjét hirdették, valóban egyaránt az országos valamint a fiscalis érdek szószólói voltak, nem pedig korlátolt rendi előítéletek befolyása alatt álltak. Egy kiváló vámügyi tisztviselő, nyéki Rauch Dániel, kinek számtalan fenmaradt hivatalos irata azt bizonyítja, hogy korának egyik legalaposabb, sokoldalú és széles látkörű gazda-

¹⁾ Caeterum valde praejudiciosum censent Status et Ordines Regni hujus proventibus, transactionem illam Styriae provinciae cum Aulica S. Mattis Camera, quod nimirum pulsio boum omnibus indigenis interdicta sit in Croatia et Sclavonia et solum Italo cuidam Matthiae Galendi aliter Pergamias concessa, qui annuatim per Styriam et Carinthiam ad Gradistiam et illinc Venetias multa boum millia ex Hungaria expellit, id quod extraneo permitti indigenis patriae fidelibus civibus non licere molestum est Regnicolis neque Suae Matti utile. Quo circa longe commodius censent et ad proventuum Regni augmentum accommodatum, si ejusmodi quaestus omnibus permittatur et boves per Sclavoniam et Croatiam in portum Buccari et non per Styriam et Carynthiam Venetias pellantur. Ita enim fiet, ut multiplicatis qui quaestum faciunt, crescant etiam proventus publici ac Veneti ac alii in Buccari portum debeant pro sua necessitate coempta pecora venire et regalia pro iis Suae Matti ubivis praestare. Országgyűlési felterjesztés. N. M. F. Lat. 2263.

sági szakembere volt, hasonló szellemben ítélte meg az apaldo gazdasági és pénzügyi értékét. A kamarához intézett előterjesztésében 1636-ban ¹⁾ teljesen kárhozzátólag szól az egyedárúságról s kimutatja, hogy a kamarának is hátrányára van, ha egyeseknek kiváltságokat ad s hogy a kereskedés szabadsága több jövedelmet hozna a kincstárnak. Említi azt is, hogy a harminczas évek elején Guollandro velencei kereskedő élvezte az apaldo kiváltságát s minden pár marháért 5 rénes forint vámot fizetett. 1633-ban valami 8000 darabot hajtott ki, mert a marhát igen olcsón kaphatta, minthogy az imperiumbeli passzusok be voltak rekesztve, vagyis Németországba a háború miatt nem volt kivitel. De mihelyt nálunk az árak kissé javultak, az olasz évről-évre kevesebbet vásárolt s kevesebbet hajtott ki, minek következtében a kincstári jövedelem is csökkent. Növelte a bajt az, hogy az olasz nem királyi területen eszközölte bevásárlásait, hanem Kanizsán és Szigeten, hová az alföldi marhafelhajtást terelte. Az apaldator és ügynökei azután itt kiválasztották a javát, míg a többi más vevő hiányában — mert osztrák vagy csak pozsonyi vevő e piacokon nem igen járt — eladatlan maradt.

Sem a rendek, sem e szakférfiú indokolt felszólalását nem vették figyelembe. Noha az 1635 és 1639-ki országgyűlések törvényileg kimondották a marhakereskedés szabadságát Olaszország felé, az apaldo évtizedeken át fennmaradt. Az udvari kamara, mely mindig a legnagyobb pénzzavarral küzdött, kényelmesebbnek találta az egyedárúságot, mely ha nem is sokat, de néhány ezer forintot mindenestre hozott évenként. Ez okból a rendszer fentartatott s a negyvenes években Nobilis Dnus Carolus Miglio volt az apaldator seu negotiator quaestus boarii, mint a hivatalos iratok czimezik.

Az apaldo későbbi működését s az apaldator viszonyát legalább a pozsonyi kamarához, kellően megvilágítja az a szerződés, mely kettejük között 1655 augusztus 1-én kötöttetett. Ez Migliot apaldator provinciae Styriae simul etiam reipublicae Venetae nevezi. A szerződés, mint világosan mondja, a király parancsára kötöttetett azért, hogy jövedelme a végvárak szükségletei fedezésére fordíttassék. A szerződés tárgya az ökor-

¹⁾ Jerney-gyűjtemény, XX. kötet. Kecskemét.

kivitel a nedeliczi főharminczad területén, valamint Stirián és Karintián át Olaszországba (ad partes Italiae). A szerződés maga ¹⁾ kilencz pontból áll s lényeges határozatai következők:

Miglio kötelezi magát, hogy Magyarországból és kapcsolt részeiből Stirián át Velenczébe évenként legalább *ötezer* ökröt fog kiszállítani, kivéve ha háború támad, vagy kiviteli tilalom adatik ki. A kivitt ökör párjáért 4 rénes forint vámot fizet. E vámtétel azért állapítottatott meg ily alacsonyan — 1636-ban még 5 rénes forint volt — mert rossz idők jártak s az ökör drága és kevés volt (ob respectum modernae caristiae boum et difficilioris temporis). Az évi ötezer ökörért járó vámot azonban Miglio mindenesetre meg tartozott fizetni, még pedig készpénzben és előre, a kamara számvevőségénél vagy az általa megjelölt helyen, akár hajtja ki a megszabott mennyiséget, akár nem.

A kamara viszont kötelezte magát, hogy Miglionak vagy tiszteinek minden egyes esetben menvédet (literas salvi passus) állít ki annyi ökör számára, a mennyit bejelentenek. Ez írás alapján minden harminczados köteles a szállítmányt vám- és költségmentesen átbecsátani.

Az apaldator vagy tisztei mindig előre bejelentik a harminczad-hivatalnak, a merre útjokat veszik, hány ökörre van passzusok, s az áthajtáskor a hivatal a passzus hátára rávezeti visumát. Épen úgy közlik vele a vidéken vásárolt marha mennyiségét.

Mihelyt a kamara egy ilyen passzust kiállít, Miglio tartozik a benne megjelölt ökörmennyiségért a vámot előre lefizetni s ha egy évben 5000 darabnál többet hajt ki, a többletért is vámot fizet. Egyszersmind kijelenti, hogy a jelen szerződéssel az Ausztriába vagy a német birodalom más részeibe Magyarországból irányuló marhakivitelnek, vagy a Stiriába való minden másféle kereskedésnek semmiben sem akar praejudicálni. A szerződés biztosítására a kamaránál legalább ezer császári tallér óvadékot tesz le, mely neki a szerződés lejártakor az utolsó részletnél beszámíttatik. Ha akkor kitünik, hogy nem hajtott ki évi 5000 ökröt, a hiánylatért a vámot a kamara az óvadékból fogja le.

A kamara viszont kötelezi magát, hogy semmi más apalda-

¹⁾ Az eredeti Nemz. Múzeum Fogyasztási cikkek csomaga.

torral, a ki Stirián át vagy más úton velenczei és egyéb olasz területre kivittet eszközöl, szerződésre nem lép és meg nem engedi, hogy Miglio hátrányára bárki hasonló exportot folytathasson. Ha mégis akad valaki, ki Magyarországból olasz területre marhát akarna hajtani, ezt a marhát, mihelyt az apaldator vagy tisztjei följelentést tesznek, a harminczadosok vagy más hatóságok útján a kamara le fogja foglaltatni.¹⁾

Ez a szerződés a kelet napjától három évre kötötetett, de a mint már évekkel azelőtt fennállott ily szerződési viszony, akképen fenmaradt az egész Miglio haláláig, mely 1664-ben vagy 1665-ben következhetett be, mert ez utóbbi évben már báró Curti Péter az apaldator, kivel 1669-ig még mindenestre feunállott a szerződés. A szerződésre rá van vezetve az évenként kivitt ökör mennyisége is. De csak egyetlen egy olyan év van, melyben a kivitel a szerződésileg megállapított számot elérte. 1657-ben a kihajtás 5714 drbot tett, míg máskor jóval elmaradt az ötezer mögött.

De nincs kizárva az sem, hogy a kimutatás nem teljes. Ezt sejteti azon körülmény, hogy már 1650-nel kezdődik, mikor még az említett szerződés nem is létezett. Ekkor 1500 darab ökör van kivitelkép kimutatva. A következő négy évről nincs semmi. A szerződés megkötésének évében 1655-ben 3500, 1656-ban csak 1500, 1657-ben már 5714, 1658 és 59-ben évenként 3500, 1660-ban 3000, 1661-ben csak 2000, 1662-ben 3984, 1663-ban 4429 ökör van mint kivitt árú az okmányra jegyezve. Ez év deczember 31-én a szerződés lejárt, de a következő öt évre ismét megújítottott. 1664-ben azonban az apaldo a háború miatt egészen

¹⁾ A szerződés 8. pontjának ide vonatkozó részében mondja a kamara: neque ulli permittimus, ut in praejudicium hujus quaestus dicti domini Miglio aliquem quaestum boum ex Hungaria versus ditionem Venetam et partes Italiae exerceant; quinimo siquam tales invenirentur, eorundem boves ubicunque in ditione Hungarica reperti fuerint, per Tricesimatores aliosque officiales Regios, quin etiam magistratus locorum, ubi deprehensi fuerint, contrabandari et confiscari curavimus. Imo etiam concedimus, committimusque, ut vigore hujus contractus ad instantiam ipsius apaldatoris vel hominum suorum debeant et teneantur officiales huic Camerae subjecti sicubi similes boves deprehenderint, arestare et confiscari facere.

szünetelhetett, mert kivitel ez évből nincs feltüntetve. 1665-ben ismét 2592 ökör van kimutatva, míg a többi évekről nincs adat. 1668 végén a szerződés lejárt s a leszámoláskor kitünt, hogy az apaldatornak 2508 magyar forintja és 20 dénárja járt volna ki a kamarától, mely megengedte Curti bárónak, hogy a következő évben ez összeg erejéig marhát vihessen ki. E czimen 1669-ben csakugyan 1255 darab ökör hajtatott ki. Hogy az apaldo a későbbi években is fenmaradt, arra ez ideig még nem találtam adatot.

Már fentebb láttuk, hogy azok sorában, kik tevékeny részt vettek a marhaexport eszközésében, előkelő főurak, kik magas rangú nyilvános és katonai állásokat foglaltak el, szintén tevékeny részt vettek. De részt vett akkor a kereskedésben az uralkodó osztályok minden eleme, a mennyiben módja volt hozzá, s minden jel azt mutatja, hogy a közszellem akkor nem tekintette dehonestálónak, nyilvános állásával ellenkezőnek, ha a nemes úr kereskedéssel foglalkozott. A mohácsi vész előtt, a királyi hatalom teljes tehetetlensége korában, a nemesség törvényileg biztosította magának a kiváltságot, hogy minden egyes tagja bármely harminczadtól mentesen folytathasson ki- és beviteli kereskedést. A mohácsi vész után ez a jog, mely a király vámjövödelmét rendkívüli mértékben megapasztotta volna, megszűnt ugyan s 1548 után még a naszádosoktól is megvonták vagy megváltották e jogot, melylyel addig a kincstár kárára nagyban éltek. De a nemesség mégis megtartotta azt a szabadalmat, hogy a saját házi szükségletei után semmiféle vámot ne kelljen fizetnie.

E jog pedig számtalan visszaélésre adott alkalmat s alig van országgyűlés, mely a belőle folyó bajokkal nem foglalkozott s el nem tiltotta volna, hogy a nemesség az említett kiváltság leple alatt formális kereskedést vagy csempésztést folytasson. Néha ez a harminczadosokkal egyetértésben történt, mert a királyi hatalom minden igyekezete sem tudta a vámhivatalnoki karból a corruptiót kizárni. Ezrekre és ezrekre mentek a károk, melyeket a kincstár, a hivatalnokok bűnös üzelvei következtében, szenvedett s melyek számos elfogatásra, hosszú perekre ¹⁾ adtak alkalmat.

¹⁾ A vámsikkasztások számos esetét felsorolom I. Ferdinánd idejéből idézett pénzügytörténeti munkámban.

Az ilyen visszaélések egy része az említett nemesi szabadság takarója alatt folyt, mint számtalan törvényünk említi. De folyt közönséges csempészet is. 1576-ban a császári kamara Ausztriában két magyar alattvalót, Weber Miklóst és Német Kristófot, fogatott el mint csempészeket Közép-Pulyáról. Kihallgatásukkor kimerítő vallomást tettek s elmondották, hogy főleg a nemesek igen sok marhát csempésznek; Pulyából Höflányba s onnan az erdőkön s a kertek mellett tovább hajtják. Schwechatban és Badenben laktak a kereskedők és mészárosok, kiknek tudtával ez történt s kik a marhát megvették. A csempész-bandának egyik tagja egy harminczados volt.¹⁾

Egyébiránt rendes kereskedéssel is sok nemes ember foglalkozott, főleg az egytelkes, a szegény nemesség. Így például Rete faluról, Szempez közelében, egy 1560-ki jelentés azt mondja, hogy csupa nemesek lakják, kik majdnem mind marhakereskedéssel foglalkoznak. Mikor a jelentés készítői a faluban jártak, a legtöbben épen az ebersdorfi vásáron időztek. Utóbb a végvárbeli szolgálatban levő, megtelepedett nemesek, például Győrben, főleg kereskedésből tartották fenn magokat. Tokaj vidékén pedig a nemesek élénken folytatták a sókereskedést.

Ugyancsak a nemesség javában részt vett a borkereskedésben is. A magyar bor világhírnek örvendett már a XVI. században s a nemzetközi piacon keresett árúczikk volt, mely évről-évre tekintélyes összeggel gyarapította egyrészt a kincstár, másrészt a nemzet jövedelmeit. Csakhogy a borkereskedés a legtöbbet szenvedett a kornak nagyon sajátos vámpolitikája s általában a kereskedelmi életéről táplált különös felfogása alatt. A szomszédos államok nemcsak súlyos vámot szedtek a magyar bor után, de sokszor teljesen betiltották az importot vagy legalább azt, hogy saját alattvalóik Magyarországra jöjjenek bort vásárolni. Erre azután magyar részről is represszáliák történtek s nemcsak behozatali, hanem kiviteli tilalom is adatott ki.

A kor felfogása igen világosan tükröződik vissza egy kiváló pénzügyi köztisztviselő, Torda Zsigmond, a felsőmagyarországi jövedelmek kezelője, különben becses és terjedelmes 1558-ki em-

¹⁾ Orsz. Lev. Lymbus III. sor. 10. csomag.

lékiratában.¹⁾ Torda épen hazai kereskedelmünk érdekében azt tanácsolta, hogy Felső-Magyarországra nézve a király a legszigorúbb rendelettel tiltsa meg, hogy nemes, polgár vagy paraszt Lengyelországba bort, gabonát, érczet, rezet, rézedényt, vitriolt exportáljon. A ki ez ellen vét, annak egész szállitmánya lefoglaltassék. Torda e tilalmat nem azért ajánlotta, hogy a magyar-lengyel kereskedelmi forgalom megszakittassék. Ellenkezőleg annak nagyobb lendületét remélte tőle s bőven ki is fejtette, hogy a tilalomból három nagy előny és haszon háramlik a lakosságra, valamint a kincstárra. Az első az, hogy a lengyelek eljönnek hozzánk s a hely színén veszik meg azon czikkeket, melyekre szükségök van, a mi a magyar termelőre és kereskedőre jobb, mert mentve van a külföldi hatóságok zaklatásaitól. A második előny az, hogy a kincstár jövedelme gyarapszik, mert a lengyelek mindenféle vámot és harminczadot meg kötelesek fizetni, míg például szabad királyi városaink polgárai, kiváltságaik alapján, vámmentesen üzhetik a kivitelt. Végül Torda mint harmadik előnyt főlemlíté, hogy a vám kijátszására folyó üzelmek meg fognak szünni. Elmondja, hogy ez irányban hazai és külföldi kereskedők gyakran egy kézre dolgoznak s az egyik Magyar-, a másik Lengyelországban él vissza kiváltságaival. Ez okozta, hogy a lengyel állam már megtiltotta a maga alattvalóinak, hogy vásárolni hozzánk jöjjenek. A magyarok kénytelenek Lengyelországba kimenni, hogy árúikat eladják. Ott azonban mindenféle adóval és illetékkel sújtják őket, miből nagy haszna van a lengyel kincstárnak.

E bajon tehát Torda úgy ohajtott segíteni, hogy a magyar kereskedőknek is meg akarta tiltani a kimenetelt Lengyelországba. Ez okoskodás teljesen megfelelt ama kor kereskedelmi-politikai felfogásának. Torda csak azt ajánlotta, a mit más államok tettek s a mit akkor Lengyelország már elrendelt velünk szemben. A Torda által hangoztatott eszmék, legalább a borra nézve, átmentek az 1588: XV. tv.-czikkbe, mely kimondotta, hogy magyar alattvalónak Lengyelországba bort kivinni nem szabad.

Ily körülmények közt tehát a kereskedés, a közlekedési s

¹⁾ Orsz. Lev. A kamarához int. lev. 1560—69.

a politikai viszonyokból folyó nehézségeken kívül, számtalan mesterséges akadálylyal küzködött, melyek bénítólag hatottak egész kivitelünkre. Mindazonáltal a bor, főleg a felsőmagyarországi harminczadhivatalok kimutatásaiban, elég jelentékeny helyet foglal el. Egy nagy hordó bor rendszeren 2 forint kiviteli vámot fizetett.

A kivitel tényleges mennyiségének megvilágítására fölemlítek egy pár számbeli adatot. 1572 utolsó évnegyedében Lengyelországba kiszállítottak, illetve e célra elvámoltak: ¹⁾

Varannón	415 nagy hordót és	5 kis hordót (vascula)
Sztropkón	77 »	»
Bártfán	67 »	»
Homonnán	785 »	» 11 » »

Összesen 1354 nagy hordót és 15 kis hordót.

Rákóczy Zsigmond 1588-ban kivitt, illetve elvámolt Kassán 215, Munkácsen 100, Varannón 191, Ónodon 23, összesen 529 hordó bort.¹⁾

Igen érdekes adatok maradtak fenn az országos levéltár dúsgazdag gyűjteményeiben az egyes borvidékek borterméséről. A levéltár nagyszámú dézsmacsomagai erre nézve végzetlenül sok anyagot nyújtanak, melyek azonban, fájdalom, mindez ideig még nem találták meg feldolgozóikat. Ezuttal csak a híres Hegyalja bortermésének ismertetésére idézem az 1591—96-dik évekből a következő adatokat. Tizedben vagy dézsmában befolyt hordó bor:

	1591	1592	1593	1594	1595	1596
Tarcalon	137	94	82 ¹ / ₂	248	69	132
Keresztúron	63	89	53	112 ¹ / ₂	42	87
Tokajon	49	28 ¹ / ₂	12	66	19	52
	249	211 ¹ / ₂	147 ¹ / ₂	426 ¹ / ₂	130	271

Ez évenként egy-egy tizedrészét teszi az egész dézsmaköteles termésnek, mely tehát a legjobb évben valami 426¹/₂, a legrosszabb évben 1300 hordót tehetett.

Az 1609: XLIII. tv.-cikk az idézett 1588-ki törvény tilalmát, mely egyedül Lengyelországra szól, általánosította s kimondotta, hogy magyar alattvalónak a külföld egy országába sem szabad bort kivinni. Azt azonban megengedte, hogy idegen keres-

¹⁾ Orsz. Lev. Lymbus I. 2.

¹⁾ Orsz. Lev. Szatmár megye Dézsmacsomaga, I.

kedők hozzánk jöjjenek vásárolni. Csakhogy a tilalom hatása egészen más volt, mint félszázaddal ezelőtt Torda Zsigmond s általában a kiviteli tilalmak barátai várták. A kereskedés teljesen megszűnt, a lakosság súlyosan károsult, a kincstár jelentékeny jövedelemtől esett el s a nádor, gróf Thurzó György, közigazgatási úton, saját hatalomtelje alapján, kényszerült 1610 ápril 21-én ¹⁾ a tilalmazó törvényt hatályon kívül helyezni s a bor-kivitel, a törvényes harminczad lefizetése mellett, magyar és lengyel alattvalónak egyaránt megengedni.

Ez alapon azután újra megindult a borkivitel Lengyelországba, ámbár később az 1609-ki törvény megint csak megújított. A bornál is gyakran megtörtént az, mi a marhakivitelnél. A kincstár egyes hitelezői akként elégítették ki, hogy követelésök fejében bizonyos mennyiségű bort szállíthattak külföldre, a vámnak készpénzben való lefizetése nélkül. Így Tamássy Antal 1634 nyarán 600 frtot kölcsönzött a király szükségleteire.

¹⁾ A nagyérdemű rendelet — N. M. Fol. Hung. 512 — Sáros vármehez van intézve s így szól: Minthogy a borok kivitelének tilalmából bizonyos fogyatkozásokat és az ország jövedelmében is nem kicsiny diminutiót orialni animadvertálunk innen, kiváltképen hogy a lengyeleknek a borvitelére való ide kijöveleek ott benn interdicáltatott. Így ha bevinni szabad nem volna a bort és a lengyel sem jönne ki, mind az ország közönségesen s mind penig az ő felsége jövedelme megfogyatkoznék. Annak okáért mind az országnak ebből következő közönséges hasznát s mind penig az ő felsége jövedelmének öregbülését meggondolván, noha az Articulusokban publice lett az interdictio, mindazonáltal e nyilvánvaló hasznos okokból autoritate nostra palatinali azt rendeltük és végeztük, hogy a dato praesentium a bornak Lengyelországba való kivitele mind uraknak, nemeseknek, polgároknak és minden egyéb rendeknek megengedtéssék, a mint hogy meg is engedjük és engedjük vigore praesentium: De olyan okkal, hogy mind úr, mind nemes ember, mind polgár s minden egyéb rend, akár maga szüleiben termett majorság-borait, akár pedig pénzen vett vagy ajándékon adatott legyen az, kit bevinne avagy bevitetne eladni, generalliter mindenféle boroktól az ő felsége harminczadját megadja és úgy vihesse be, de nem különben. Mindazonáltal ez ellene nem állván, a lengyelnek is szabad legyen bejönni és valahol az országban akarja, ott venni borokat az ország végezeti szerint. A ki pedig az ő felsége harminczadját meg nem akarná adni, kivinni az olyannak ne engedtéssék, akár micsoda rendbeli ember legyen ez országban, hanem eo casu az Articulus de inhibitione Eductionis vinorum megtartassék. Datum Cassoviae, 21 aprilis 1610 stb. Comes Georgius Thurzó.

A szepesi kamara engedélyt adott neki, hogy Tokajból negyven hordó bort, egyszerű nyugta mellett, vitethessen ki Lengyelországba.

Az 1637—41-ki években a felsőmagyarországi harminczadoknál Lengyelországba következő volt a borexport: ¹⁾

	1637	1638	1639	1640	1641		
Lőcse	326	320	293	279	363	összesen	1581 hordó
Kisszeben-Palocsa	60	289	300	292	239	»	1180 »
Kassa	3054	3205	2155	2022	1882	»	12318 »
Ungvár	195	258	201	180	279	»	1113 »
Tokaj	948	2185	1644	1488	1134	»	7329 »
Homonna . . .	3691	2570	2151	3145	3307	»	14864 » és 76 kis hordó
Bártfa	781	888	1191	1006	1209	»	5075 hordó
Sztropkó . . .	65	140	63	223	353	»	844 »
Eperjes	2455	4022	2831	2319	2084	»	13711 »
Varannó . . .	1457	836	1180	412	1065	»	4955 » és 55 kis hordó

A Lengyelországba szállított bor azonban nem csupán felsőmagyarországi termés volt. Az akkori Alsó-Magyarországból, a Dunán túli és inneni vármegyékből is szállítottak oda bort, mert ott legkönnyebben el lehetett adni. Így például Vitnyédi István 1661-ben Sopron vidékéről, hol, a mint mondja, azon évben kevés bor termett s így drágább lett, 3000 cseber bort akart gróf Thököly Istvánnak 5—5 tallérjával adni. A bor Locsmányon volt, honnan az eladó a Dunáig akarta saját költségén szállítani. Vitnyédy szerint Thököly a bort a lengyeleknek könnyen eladhatja itczéjét hat polturán s így csebréért tizenkét forintot kapna.²⁾

A felföldre a magyar bor azért igyekezett eljutni, mert Ausztria felé a kivitel még nagyobb nehézségekbe ütközött. Az alsó-ausztriai és a stájer rendek már a XVI. században egyszerűen megtiltották a magyar bor behozatalát. Visszatorlásul a magyar országgyűlés az 1567: XLII. tv.-czikkben kissé homályosan tartott borbehozatali tilalmat adott ki, melyet az 1588: XV. t.-cz. 3. szakasza már világosan fogalmazott. Kimondotta, hogy mindaddig, míg Ausztria és Stiria a magyar bor bevitelét

¹⁾ Orsz. Lev. A kam. int. lev. F) csomag.

²⁾ Számításaiból az tűnik ki, hogy egy cseber = 200 itcze, hogy továbbá 3 cseber = 4 akó s így egy akó 150 itcze.

meg nem engedi, onnan sem szabad a magyar korona egész területére bort beszállítani. Ellenben a már egyszer idézett 1609: XLIII. tv.-czikk nem megy ily messzire s csak azt mondja, hogy magyar alattvalónak nem szabad sem Lengyelországba, sem Ausztriába bort kivinni. De ez a rendelkezés is csak bajt okozott s, mint említettem, Lengyelország irányában hamar felfüggesztetett.

Kétséggel kivül ugyanez történt Ausztriával szemben is. De mikor a tilalom fennállt, a királyi hatalom teljes erővel igyekezett neki érvényt szerezni. A bécsi kamara, mely a Dunán túli harminczadosportot kezelte, eleinte az ausztriai bor behozatalát elő akarta ugyan mozdítani, mert az 1549-ki vámtarifában a hozzánk importált borra csak félannyi vámot vetett, mint a tőlünk exportáltra. De más jelek azt bizonyítják, hogy maga a királyi hatalom, az osztrák és magyar rendek közötti borvámháborúban pártatlan maradt s egyszerűen arra szorítkozott, hogy a két fél által hozott törvényeket az illető területen végrehajtsa. Így például Ernő főherczeg, a király nevében, Bécsből, 1587 junius 10-én a pozsonyi főharminczadoshoz rendeletet ¹⁾ intézett, melyben elmondja, hogy a főurak, továbbá Pozsony, Sopron és Nagyszombat városok, valamint a Szent-György, Bazin, Dévény, Récese, Jókő és Vereskő várakhoz tartozó községek panaszt emeltek nála, hogy az ország törvényeinek és a királynak ismételt tilalma daczára idegen bor szállíttatik be Magyarországba. A főherczeg tehát elrendeli, hogy minden ilyen bort, akár vizen, akár szárazon hozatik be, kivéve azt, mely nem üzérkedési célból, hanem a győri és komáromi helyőrség számára küldetik, hivatalból lefoglalják.

De a vámháboru daczára egyes hazai bortermelő helyeink minduntalan szereztek kiváltságot külföldre kiszállíthatni borait, ha nem is épen Ausztriába, de legalább Ausztrián át cseh vagy morva földre. Szakolcza városa 1581. és 1582-ben bortermésének egész fölöslegét külföldre adta el. Valami nagy azonban ez nem lehetett, mert harminczad fejében egy-egy évre mindig csak ötven forint átalányt fizetett az egész eladott mennyiségért. Általában az eddig ismert adatokból nem tűnik ki,

¹⁾ Orsz. Lev. Lymbus III. sor 5. csomag.

hogy a magyar borkivitel nyugat felé elérte volna azt a szinvonalat, mint Lengyelország felé.

Volt azonban a magyar bornak egy állandó vevője, ki, ha nem is sokat, de évről-évre megvette a termés javát és pedig Alsó- és Felső-Magyarországban egyaránt. Ez a király és az udvar volt. Már I. Ferdinánd alatt kezdődnek a vásárlások s végig kísérik a századokat. A töméntelen ide vonatkozó adatból közlök egyet-mást, mert ez apróságok szintén jellemzik a régi viszonyokat, az üzleti, sőt közművelődési állapotokat. 1556-ban a felföldről 12 hordó bor küldetett Kassáról Bécsbe s csupán a szállítási költség 160 frtra rugott. 1557-ben tizenegy hordó hegyaljai bor ment oda. A számadás főtételei következők:

Vételár	190 frt — dr
Kassára szállítása a Hegyaljáról . . .	9 » 48 »
Feltöltése	27 » — »
A bornak Bécsbe s az onnan hozott tárgyak Kassára szállítása	233 » 50 »
	<hr/>
	459 frt 98 dr

1566-ban Mágócsy Gáspár egri főkapitány 20 hordó bort küldött Bécsbe. Szentgyörgy városának az udvar állandó vevője volt évtizedeken át. 1577-ben $280\frac{1}{2}$ urna bort vettek tőle à 2 frt 40 dr s a bor szállítási költsége Fartasig 146 frt 89 drt tett. 1582-ben Ernő, Mátyás és Miksa főherczegek számára vett borért 406 frt 80 dr, 1583-ban a király és az említett főherczegek számára 1,288 frt 45 dr (az utóbbi összegből 252 frt 72 dr szállítási költség volt), 1586-ban 638 frt 36 drt, 1594-ben 2,868 frt 58 drt fizetett a kamara. Minő jelentékeny vevője volt Szentgyörgynek az udvar, azt mutatja azon tíz évre terjedő s 1604-ben készült leszámolás, mely a város és a kamara közt történt s valószínűleg nem is a vásárolt bor egész értékét tünteti föl. A leszámolás szerint a városnak járt:

1594-ből	885 frt 50 dr.
1595 »	1,053 » 02 »
1596 »	— » — »
1597 »	588 » 21 »
1598 »	185 » 05 »
1599 »	505 » 93 »
1600-ban semmit sem vásároltak.	
1601-ben	838 » 88 »
1602 »	2,288 » 77 »
1603-ban	1,113 » 44 »
	<hr/>
Összesen	8,359 frt 26 dr.

Ez összegből 1604-ig törlesztetett 3,281 frt 66 dr s maradt a városnak követelése 5,077 frt 58 dr. Az ily követeléseket a kamara, melynek közegei által a borvásárlás rendesen történni s az elszámolás eszközöltetni szokott, részint a közjövedelmekből készpénzben törlesztette, de még inkább úgy, hogy ha az eladó város volt, követelését az adóba — taxa és census — beszámította.

Épen oly állandó és számot tevő revője volt az udvar Sopron városának, melytől 1579—82-ben vásárolt:

1579-ben	140	urna	.	660	frt — dr	értékben
1580-ban	345 $\frac{1}{4}$	»	.	1,498	» 62	»
1581-ben	325 $\frac{3}{4}$	»	.	1,176	» 56	»
1582	» 292	»	.	982	» 10	»
Összesen				.	4,217	frt 28 dr.

Ez összeget a város 1582-ki adójába tudták be készpénz fizetésül. 1592-ben a király asztalára Soprontól 184 $\frac{1}{2}$ soproni urna ó-bort, Mátyás főhercegnek 48 $\frac{1}{2}$ urnát vettek à 5 $\frac{1}{2}$ forinton. A költség közt szerepel minden urna után 1 bécsi pénz Visirgeld (visirer = mensurator, qui vasa lignis roboravit) ugyanannyi Spatt vagy Spanngeld s végül ugyanannyi Vassziehergeld (extractores a cellario, Vasszieher), továbbá az elszállítás költsége 64 frt 14 dr, összesen 1,350 frt 34 dr.

1598-ban a múlt évben a király és Miksa főherceg asztalára szállított borért Sopron a kamarától 1,233 frt 66 drt kapott

A városok azonban úgy látszik nem épen szívesen üzelkedtek az udvarral s sokszor nehezen ment, hogy küldötteivel üzletet kötöttek. Néha a fizetés módozatai nem elégitették ki őket, de leginkább az árat, melyet a király emberei kínáltak, keveselték. 1627-ben például Sopronnal hosszas alkudozások folytak 200 urna bor eladása iránt. A város csak nehezen egyezett bele, hogy 100 urnát ad. Végre december elején Waltiehr Márkus és Kölbél János a kamara ajánló leveleivel ellátva megjelentek Sopronban, hogy a száz urnát kiválasszák, s ha csak lehet, még százat vegyenek. Hosszas tárgyalás és idővesztegetés után végre a tanács, hogy — mint mondá — bebizonyítsa a király iránti hűségét, beleegyezett, hogy 150 urnát fog adni s kóstolni vitte az udvari embereket három pinczébe. Az első a város pinczéje volt, hol négy hordót (à 13 $\frac{1}{4}$, 13 $\frac{3}{4}$, 13 $\frac{3}{4}$ és 17 soproni urna), a második a kórház pinczéje, hol 5 hordót (à 15 $\frac{1}{4}$, 15,

15 $\frac{1}{2}$ és 15 $\frac{1}{2}$ urna) s végül az eklezsia pinczéje, hol 2 hordót (à 17 $\frac{1}{2}$ és 5 $\frac{3}{4}$ urna), összesen 11 hordót 152 $\frac{1}{2}$ urnával szemeltek ki. Az elszállítás azonban sok nehézséggel járt. Az utak oly rosszak voltak, hogy jó pénzen sem lehetett fuvarost kapni, mert a lovak nagyon ki voltak merülve.

1642-ben a király leirt a kamarához, küldjön bécsi pinczéjébe 20 urna soproni és tokaji bort. Erre a kamara felhívta Sopront, válasszon ki 20 urna kitünő bort, küldje Bécsbe s árát számítsa be a taksába. 1648-ban Laminith György udvari főpinczester járt a kamara ajánlatával Sopronban, hogy 200 urna bort vegyen. Ki is választott a város pinczéjében 100 urnát. A bor a legkitünőbb minőségű levén a város egy urnáért 4 $\frac{1}{2}$ tallért kért, de a kamara ez árat sokalta s úgy látszik ekkor üzlet nem létesült. Ellenben 1649. január havában a királyi udvar országgyűlési szükségleteire a kamara Schandorfer Kristóftól Pozsonyban 200 urna ó-bort vett à 5 frt.

De azért Sopronnal sem szakadt meg az üzleti összeköttetés. 1659-ben Spollesen udvari tiszt 140 urna legkitünőbb bort vett à 6 tallér (9 frt). 1665-ben a kamara 100 urna jó bort rendelt meg. 1671-ben a kereszturi pinczékből 150, 1678-ban 140 urna legjobb bort vett. De hogy más években is szállíttatott bor innen az udvar részére, azt töméntelen adat bizonyítja.

Épen úgy folyt szakadatlanul az egész XVII. században is az udvar számára való borszállítás a Hegyaljáról. Így például 1611. május havában Kassán a kamara 45 nagy és két kis hordó igen jó minőségű (praestantiorum, generosiorum) bort vett. Az ár ekkor mindig 3 hordó száz forint. Ehhez járultak a költségek: egy-egy hordónak a pinczéből való felhuzása à 6 dr = 2 frt 70 dr; a két hivatalnoknak, ki a bort Bécsbe kísérte, 40 frt, a pinternek 4 frt, fuvarbér Kassáról Bécsbe 345 frt, összesen a vételárral 1,925 frt.

A következő évben Mészáros Tamás kassai főbírótól vett a kamara a királyi asztal számára 22 hordó (praestantiorum) hordó bort, egyenkint à 29 $\frac{1}{2}$ frt. Vett további 9 hordót (vini selectioris) à 28 és 7 hordót à 23 frt, végül 3 hordó finomabbat (generosioris) à 29 frt s a 41 hordó Bécsbe szállítása 326 frt 52 drt igényelt. 1668-ban Korocz György borait Tokajban vették meg az udvar számára.

A borüzletben is nagyban folyt a csempészés és pedig a kivitel s a behozatal terén egyaránt. Így például 1658. április havában hosszú előnyomozás után Majláth Miklós, a királyi jogügyek igazgatója pert indított egy Pozsony megyei Zavoda, Szent-János és a szomszédos falvakban lakó hatvan tagu csempészbanda ellen. Az illetők gróf Tarnovszky és Teuffel Erzsébet zselérei voltak. Azzal vádoltattak, hogy 1653-tól 1656. Szent-György napjáig valami 15,000 frt értékű ökröt, lovat s »egyéb kereskedésre való ingó marhát« vittek ki az országból a Pozsony vármegyei passzusokon s a Morva vizén, viszont Alsó-Ausztriából négyezer akó bornál többet csempészttek be s így roppantul magkárosították a kincstárt.¹⁾ Ama védelemből, melyben földesuraik a bűnösöket részesítették, az a gyanu támadhat, hogy ez utóbbiak uraik tudomásával s talán hasznára üzték a csempészetet, mert alig valószínű, hogy máskülönben éveken át és pedig oly nagy értékben folytathatták volna észrevétlenül.

Mielőtt fejtegetéseimet befejezem, még néhány adatot közlök a régi üzleti és kereskedelmi viszonyok jellemzésére. A debreczeni marhakupeczeket, legalább azon kivételes időközöket kivéve, midőn a város a király területéhez tartozott, itt nem igen szerették s sokfélekép igyekeztek nekik a marhakereskedést megnehezíteni. Különös eset történt velök 1568-ban. A király február 3-án meghagyta a szepesi kamarának, hogy »bizonyos okokból« (*certas ob causas cives Debrecenienses ubicunque in ditionibus nostris deprehensi fuerint, detenire et unacum mercibus suis arrestare*) mindazon debreczeni polgárokat, kik királyi területen tartózkodnak, elfogassa s áruikat foglaltassa le. A rendelet végrehajtásával a harminczadosok bizattak meg, kik kötelesek voltak a foglyokat haladéktalanul a királyhoz küldeni.²⁾

Mi adott e sujtó intézkedésre okot s hogyan hajtattott végre, az az általam használt actákból nem világlik ki. Csak az bizonyos, hogy az illetőket nem adósság miatt tartóztatták le. Isme-

¹⁾ A panaszlevél Pozsonyvármegye egy szolgabirájához van intézve ki felhívta a földesurakat, tűzzenek ki az ügy tárgyalására határidőt. Erre hosszadalmas levelezés folyt a szolgabíró közvetítésével a földes urak és Majláth közt. Az eredményről nincs tudósítás. Az iratok Jerney-gyűjtemény VII. kötet, Kecskemét.

²⁾ A rendelet Orsz. Lev. Ben. Res ad Cam. Sepus.

retes ugyanis azon középkori, Európaszerte s így hazánkban is divó szokás, hogy, ha valamely város polgára adósa maradt egy idegen embernek, a hitelező, ha tehetette, az illető város azon polgárán szerzett elégtételt, a kit a véletlen épen útjába hozott. Noha a retorsio ezen neme ellen az egyes városok privilegiumokat szereztek magoknak s sokfélekép kiadatott a biztosítás, hogy mindenki csak saját magáért szavatos s mások adósságáért senkit elfogni vagy vagyonában károsítani nem szabad, a tilalommal a hatalmasok nálunk sem sokat törődtek. Fordultak efféle esetek elő hazánkban is mindenkor. Érdekes e tekintetben a trencsényi harminczados egy 1652. okt. 2-án a kamarához intézett panaszos levele.¹⁾ Elmondja, hogy az elmúlt szent Iván napján a szeredi sokadalomban Lóránt Péter uram, kinek gróf Magno uramon valami követelése volt, valamennyi morvai embertől, kiket ottan kaphatott, posztójokat, a kik pedig árujokat már eladták, pénzőket lefoglalta, némelyeket pedig személyökben két egész hónapig a várban fogva tartotta.

Az eset a morvai kereskedők közt olyan rémületet keltett, hogy sokáig nem mertek a határszéli magyar vásárokra eljönni. Ezzel pedig a kincstár károsult, mert például csupán Trencsénben évnegyedenként 3--400 frttal apadt a vámbevétel. A szent Jakab- és Karácsony napi vásárokat Nagy-Szombatban már igen kevés morva kereskedő látogatta s a ki eljött, az igazolványait más emberek nevére iratta. Csakhogy ezzel nem segítettek magukon, mert így sem maradhattak békén s Loránt Nagy-Szombatban is többeket arrestáltatott.

Az ilyen esetek annál súlyosabban érhatték a forgalmat, mert a hazai kereskedelem az időben különben is igen kedvezőtlen helyzetben synylődött. »A mi a kereskedés dolgát illeti — írja Bélaváry Miklós kamarás 1656. szept. 4-én Eperjesről a pozsonyi kamarának — nem látom jobbulását, mert ha szintén bevihetnek is, *oly megszükkült állapottal vannak a magyarországi kereskedők*, hogy csak a harminczadnak letételére is elégtelenek.« E szavakban, melyek számtalan tényben nyernek megerősítést, -- mert az ez időbeli harminczadjövedelem a tarifaemelések s a pénz értékének általános hanyatlása daczára is elmaradt az előző

¹⁾ N. Muz. F. Hung. 513.

évtizedek eredménye mellett — a kor egész gazdasági képe tükröződik vissza. A török háborúk hatásai számban és vagyonban annyira megapasztották a magyarságot, hogy régi gazdasági és kereskedelmi posztóját sem volt képes többé megtartani. Anyagi erejének csökkenése pedig természetesen maga után vonta politikai befolyásának hanyatlását, mi csakhamar nagyon gyászos eredményekre, az 1670-ik évvel kezdődő hosszas belmozgalmakra és alkotmányküzdelmekre vezetett.

•

A dohányjövedék Magyarorszáiban.

Irta :

Borovszky Károly,

(Negyedik és befejező közlemény).

VI.

Dohányelárusítás és fogyasztás anyagban és pénzben.

A kincstári dohány-egyedáruság a gyártott mennyiséget csekély kivétellel a belföldön értékesíti. Magyarorszáiban a fogyasztásra egy évi gyári termés teljesen elég; néha azonban megtörténik mégis, hogy a gyártott anyag kevés, s ez esetben a kezeléségnek az osztrák kezeléséghez kell fordulni, hogy a hiányzó rész onnan fedeztessék; ez azonban csak nagyon ritkán fordul elő, és csakis burnótra szorítkozik, minthogy ebből a kincstár a fogyasztásnál kevesebbet gyárt, s ezen gyári cikkért csakis azon költségeket tartozik az egyedáruság megtéríteni, a mibe az osztrák kezeléségnek kerül.

A dohány a fogyasztók kezére elárusítók révén megy át, a fogyasztási illetékek lefizetését csakis a dohányanyagnak átvétele alkalmával kell eszközölni; hogy ki mennyit fizet, az a fogyasztó által használt minőségtől függ.

A minőséget fentebb már csoportosítottam, itt még csak azt jegyzem meg, hogy Magyarország gazdasági viszonyaihoz képest a kezeléség által elárusított dohány minőségét tekintve azt lehet mondani, hogy a 2 frton aluli dohány *olcsó*; a 2—5 frtig értékesített dohány *középdrága*; az 5 frttól 10 frtig terjedő dohány drága, ezen felül pedig már minden faj *nagyon drága*. Az árak természetesen kilogrammonként értendők.

Elárusításra a nagy közönségnek az anyag a dohánygyári raktárakból először a nagy *tőzsők* raktáraiba és onnan a kis tőzsdék raktáraiba kerül.

Magyarországban volt 1878-ban 27 dohány nagy raktár. Ausztriában 38, Franciaországban 30, Olaszországban 493. Magyarországon volt 1885-ben 25, Ausztriában 38, Franciaországban 33.

A raktárakból a föelárusítók közvetlenül nyerik az anyagot, a kis tőzsdék pedig a főárudákból.

Az államkincstár a föelárusítókat az általuk elárusított mennyiség után bejött összeg meghatározott százalékában részesíti; e jutalék különböző, nagy forgalommal bíró árudákban kevesebb a százalék és viszont kisebb forgalomnál nagyobb.

Magyarországban a föelárusítók száma 1878-ban 410-re rugott, Ausztriában 326-ra, Franciaországban 361-re ment, míg Olaszországban 1610 volt.

1885-ben pedig Magyarországon 397, Ausztriában 1037, végül Franciaországban 507.

Magyarországban a kezelés az elárusítókat 1885-ben a következő százalékban részesítette: 80 föelárusító kapott 0.02—1.8⁰/₁₀₀-kot, 120 föelárusító kapott 1.1—1.98⁰/₁₀₀-kot, 116 föelárusító kapott 2.00—2.9⁰/₁₀₀-kot, 72 föelárusító kapott 2.92—6.00⁰/₁₀₀-kot.

Az elárusítóknak legtöbbje, 44⁰/₁₀₀-a csak a legkisebb jutalékot élvezi. Vannak azonban oly *tőzsők* is, melyek sem tőzsdíjt nem élveznek, sem nem fizetnek, — ezek száma 1885-ben 8 volt, — ezek a fogyasztók által fizetett magasabb illetékek kedvezményében részesülnek, mely összeg, mint későbbben látni fogjuk, átlag 9—10⁰/₁₀₀ ra emelkedik. Tőzsbért fizető tőzs csak 1 volt.

Ausztriában is a m. kir. dohány elárusításához hasonló rendszabályok vannak alkalmazásban, a föelárusítók ott is bizonyos százalékokat élveznek, a kis elárusítók, mint hazánkban is, a fogyasztók által fizetett nagyobb illetékekből nyerik részüket.

Franciaországban a föelárusítók évenként és fejenként jutalék czimén mintegy 1000 frtot nyertek; a kisebb elárusítók (Debitant) 7—15⁰/₁₀₀-nyi hasznót élveznek, és így körülbelül minden dohányfajnál egyre-másra mintegy 10⁰/₁₀₀-ot.

A nagytőzsők által élvezett provisiók, melyek »elárusítási*

kiadások czime alatt szerepelnek, a három egyedárúság kezelésében a következők voltak :

Magyarországon	1878-ban 831.417 forint ; 1885-ben 974.820 forint :
Ausztriában	» 877.114 » » 759.473 »
Franciaországban	» 400.000 » » 529 633 »

Legnagyobb a kiadás hazánkban, legkisebb pedig Franciaországban.

Az elárúsításra alkalmazva vannak, mint fennebb láttuk, a föelárúsítók, tehát oly ügynökök, kik az államtól provisiót nyernek, ezeken kívül vannak még a kisebb »trafikok«, ezek száma

Magyarországon	1878-ban 36.315 ; 1885-ben 40.224
Ausztriában	» 59.610 ; » 67.425
Franciaországban	» 42.702 ; » 43.454
Olaszországban	» 22.754 ; » —

Franciaországban a törvény értelmében többnyire kiszolgált katonák és ezek családtagjai — esetleg özvegyei számára, végre állami kisebb hivatalnokok részére adatik meg az engedély trafikok felállítására. Ausztriában és Magyarországon is szabályhoz van kötve az engedélyezés, azonban ez inkább csak úgy értelmezendő, hogy annak engedtetik meg az áruda felállítása, a ki az államot nagyobb jövedelemről biztosítja.

Az elárúsítók a lakossághoz viszonyítva, a következő arányban voltak :

	esik minden nagyüzsdére	minden kistüzsdére	esik minden nagyüzsdére	minden kistüzsdére
	1878-ban		1885-ben	
Magyarországon	37.603 ;	424 lélek ;	39.400 ;	388 lélek ;
Ausztriában	66.966 ;	365 »	22.060 ;	339 »
Franciaországban	100.150 ;	858 »	73.767 ;	861 »

Régebbi 1851. évről szóló adataink szerint Magyarországon minden 95.370 lakosra jutott egy nagy tőzsde és 887-re egy kis tőzsde ; Ausztriában 73.023-ra illetve 466-ra ; végre Franciaországban 150.000-re illetve 1000 lakosra.

A kis tőzsdék szaporodtak 1878 óta különösen Ausztriában és Magyarországon ; Franciaországban alig észrevehetőleg.

Az elárúsítók, mint már említettem, százalékdijjazásban részesülnek, ez összeg jelentékeny — tekintve azonban az elárúsítók nagy számát, nagyon megoszlik,

Magyarországban 1878-ban — 36.315 kis tőzsde — mintegy 2,5 millió forint provisiót élvezett; 1885-ben pedig — 40.224 kis tőzsde — körülbelül 3,69 millió forintot, és így az államkincstár részére bejött jövedelemnek mintegy 11,94%-a jutott az elárúsítóknek.

Ez összegből azonban levonásba jön a fennebb kitüntetett összeg, mely a főelárúsítók százalécai gyanánt szerepel, s mely összeg az itt kitüntetett összegben bentfoglaltatik. Ez arányban jutott pedig a fő- és kis-elárúsítókra évenként és fejenként:

	Magyarországban	Ausztriában	Franciaországban
1878-ban	88,98 frt	112,57 frt	303,86 frt
1885-ben	114,78 »	125,29 »	336,40 »

vagyis ebből a főelárúsítók fejenként és évenként következő díjazásban részesültek:

Magyarországban	1878-ban	1876,30 frt;	1885-ben	2473,00 frt;
Ausztriában	»	2690,60 »	»	732,37 »
Franciaországban	»	1106,10 »	»	1044,65 »

Marad a kis elárúsítók díjazására Magyarországon 1878-circa 6840 frt, illetve 1885-ben 9166 frt; Ausztriában 1878-ban 9847 frt; illetve 115,95 frt; Franciaországban 1878-ban 28540 frt, 1885-ben pedig 32810 frt.

Abszolút számokban kitüntetve, a következő összeg jutott az elárúsítóknek a három egyedárúság kezelése alatt:

	1878-ban			1885-ben		
	az elárúsításból befolyt nyers (brutto) jövedelem	az elárúsítók illetéke	%	az elárúsításból befolyt nyers (brutto) jövedelem	az elárúsítók illetéke	%
Magyarországon.....	25.899,745	2.498,842	9,45	33.343,991	3.687,082	11,94
Ausztriában..	57.548,524	5.869,938	9,24	73.077,568	8.577,773	11,73
Franciaország..	130.446,443	12.686,303	9,72	146.915,038	14.257,751	9,71

Mennyiség és minőség szerint a dohányfogyasztás az utolsó 10 év illetve Franciaországban 8 év, Olaszországban 2 év átlagában a következő volt:

	Összes fogyasztás klgrm	A főösszeg százaléka	Átlag fo- gyaszt. ára frt	Összes értéke frt	A főösszeg százaléka
Magyarországban (1876—1885. év átlaga).					
Kül- és belf. havannák	9,335	0.07	32.54	304,107	1.09
Finomabb különlegessé- gek: burnót, szivar, szivarka, pipadohány	131,572	0.94	9.40	1,227,023	4.37
Ugyanez közönségesebb	13,206,201	94.90	1.99	26,319,362	93.76
Limitó katonáknak és más jogosultaknak ..	574,132	4.13	0.38	217,073	0.78
Főösszeg.....	13,921,240	100%	2.01	28,067,565	100%
Ausztriában (1876—1885. év átlaga).					
Kül- és belf. havannák	30,353	0.098	28.19	855,676.7	1.34
Finomabb különlegessé- gek: burnót, szivar, szivarka, pipadohány	129,749.5	0.41	11.50	1,490,750.7	2.3
Ugyanez közönségesebb	30,181,822.5	95.48	2.02	61,041,748.2	95.57
Limitó katonáknak és más jogosultaknak ...	1,268,406.3	4.014	0.38	482,543.5	0.76
Főösszeg.....	31,610,331.3	100%	2.02	63,870,719.1	100%
Franciaországban (1878—1885. év átlaga).					
Külföldi havannák	51,387	0.15	38.89	1,999,785	1.40
Legfinomabb minőségű	4,870,017	14.11	6.40	31,615,583	22.23
Közönséges »	21,490,070	62.26	4.59	98,724,844	69.43
Leszállított áru	6,138,107	17.78	1.35	8,291,540	5.83
Limitó dohány.....	1,656,267	4.80	0.52	865,140	0.606
Kivitelre eladás, bele- értve Monacó s a ten- gerészet fogyaszt. stb.	303,080	0.89	2.34	708,505	0.50
Hulladékok elárúsítása	4,678	0.01	1.21	5,691	0.004
Főösszeg.....	34,513,606	100%	4.12	142,211,088	100%
Olaszországban (1878—1879. év átlaga).					
Külföldi havannák	113,703	0.75	4.21	476,304	0.86
Legfinomabb minőségű	562,251	3.72	7.23	4,093,188	7.45
Közönséges »	12,226,664	80.91	3.79	46,354,878	81.20
Leszállított áru	2,208,576	14.62	1.86	4,118,970	7.49
Limitó dohány.....	—	—	—	—	—
Hulladékok elárúsítása	—	—	—	—	—
Főösszeg.....	15,110,561	100%	3.64	55,043,340	100%

Nem csak az átlagot, de a részletes adatokat is ismerni kell. Magyarországon a külföldről importált, havanna szivarok fo-
gyasztása állandóan egyforma arányban van; Ausztriában külö-

nösen 1877-től kevesebb külföldi havannát fogyasztanak; Franciaország évről-évre kevesebb havannát importál, úgy hogy 8 év alatt mennyiségileg 51⁰/₀-kal csökkent e fajta szivarokból a bevitel, értékre nézve —, tekintve azt, hogy a fogyasztási ár 30⁰/₀-kal emelkedett az utolsó 8 év alatt, — csak 37⁰/₀-kal.

A finomabb minőségű dohányból a fogyasztás Magyarországon mennyiségileg 124·50⁰/₀-kal volt nagyobb 1885-ben mint 1876-ban. Ausztriában 51·30⁰/₀-kal; Franciaországban 21·00⁰/₀-kal.

Az értéket tekintve, Magyarországon 113·50⁰/₀-kal, Ausztriában 46·70⁰/₀-kal, Franciaországban pedig 30⁰/₀-kal volt nagyobb a fogyasztás.

A közönséges dohányból több fogyasztatott mennyiségileg Magyarországon 21·80⁰/₀-kal, — Ausztriában csak 1·90⁰/₀-kal, végre Franciaországban 8 év alatt 8·80⁰/₀-kal. Ezen minőség értékre nézve növekedett Magyarországon 41·20⁰/₀-kal, Ausztriában 24·60⁰/₀-kal, Franciaországban mint a mennyiségnél is csak 8·8⁰/₀-kal. Kitűnik tehát ezekből, hogy hazánkban és Ausztriában a közönséges dohány fogyasztási értéke növekedett, ellenben Franciaországban változatlanul áll.

Összehasonlítás céljából hátra lenne még a limitó dohány. Magyarországon a gyártott mennyiség 1885-ben valamivel több volt, mint 1876-ban; ellenben az osztrák egyedárúság kezelésében mintegy 25⁰/₀-kal kevesebbet gyártottak ugyanezen évtized lefolyása alatt. Franciaországban a gyártás egyszínvonalon áll az 1878-ik évben gyártott mennyiséggel.

Magyarországon és Ausztriában a limitó dohány kilogrammként 38—39 krajczár; Franciaországban 52 kr, de itt nemcsak, hogy drágább a limitó dohány, hanem még az elárúsítók 10—15⁰/₀-nyi provisiót is élveznek, holott ez sem Magyarországon, sem Ausztriában nincs divatban, a hazai illetve osztrák elárúsítók a limitó dohányért nagyon csekély provisiót nyerne.

A francia kezeléség a limitó dohányon kívül tart még elárúsításra egy olcsó fajta anyagot; ez a 72 krajczáros (1 kgrm) leszállított árú dohány, mely a katonák, tisztek és állami tisztviselők által fogyasztatik; ezen minőségből a fogyasztás mennyi-

ségileg évről-évre emelkedik, s 1878 óta 25°/_o-nyi emelkedés constatálható, 19°/_o-nyi értékleszállítással szemben.

Magyarországból dohánygyártmány csak Ausztriába vitélik ki; Ausztria évenként 200—300 ezer forintot érő árut szállít ki más államokba. A kivitel mennyiség szerint 1878-ban kitett 702 métermázsa gyártott dohányt 139,638 frt, 1885-ben 1290 métermázsat 285,510 frt értékben. Az 1878-iki kivitelből 458 métermázsa dohány limitó volt, mely mennyiség Boszniába és Herzegovinába szállítottatott; 1885-ben pedig ugyancsak ide 671 métermázsa szállítottatott 25 ezer frt értékben.

Franciaország kivitele csekély, — a kivitel alatt szereplő mennyiségben *Monacco* fogyasztása, valamint a tengerészet és katonai célokra felhasznált mennyiség is bentfoglaltatik; az összes mennyiséget, mely e czim alatt lett kitüntetve, 1878-ban 298,552 kilogrammra teszik 735.044 frt értékben, 1885-ben pedig 300.958 kilogrammra 675.512 frt értékben.

A fogyasztás irányára mutat ugy az értéknél, mint a mennyiségnél a következő táblázat, melyben az adatok százalékokban vannak kitüntetve 10 illetve 8 évről, megjegyezvén, hogy a kitüntetett évek első vízszintes rovata az értékre, a második a mennyiségre vonatkozik: (Lásd a 667. lapon).

Az itt közzétett számítás alapján még bizonyosabbá válik már fentebb is kifejtett azon nézetem, hogy a fogyasztás tulnyomólag a közönséges fajta dohányra szorítkozik; de legjobban kitűnik ez a magyar és osztrák kezelőség egyedárúságában, mint-hogy itt a 2 frtos dohány az összes fogyasztásnak 93—95°/_o-kára rug; Franciaországban a leszállított árú dohány — limitó kivételével — a legolcsóbb, ebből fogyasztanak évenként az összes fogyasztáshoz viszonyítva mintegy 17—18°/_o-kot; Olaszországban pedig körülbelül 14—15°/_o-kot. A közönséges dohányból fogyasztanak ezenkívül Franciaországban évenként 62·26°/_o-kot, végre Olaszországban 80·91°/_o-kot, a fogyasztás értéke azonban annyiban különbözik a magyar dohány fogyasztásától, hogy míg nálunk a közönséges dohány-fogyasztási értéke 1 frt 99 kr, Ausztriában 2 frt 2 kr, addig Franciaországban 4 frt 59 kr volt, Olaszországban pedig 3 frt 79 kr. A fogyasztott mennyiség összes értékével évenként a következő volt (a mennyiség kilogrammokban, az érték forintokban van kitüntetve): (Lásd a 668. lapon).

É V	Vonatkozik a dohány	Magyarországban				Ausztriában				Franciaországban				
		külföldi havannak	belföldi		összesen %	külföldi havannak	belföldi		összesen %	külföldi havannak	belföldi		összesen %	egyéb fajta
			finom	közösleges			finom	közösleges			legfinomabb	közösleges		
1876	értékére.....	1.29	3.43	94.44	0.84	1.34	2.25	95.47	0.94	1.00	—	—	100	—
»	mennyiségére ...	0.08	0.67	95.02	4.23	0.09	0.37	94.91	4.63	»	—	—	»	—
1877	értékére.....	1.17	4.26	93.74	0.83	1.60	2.20	95.25	0.95	»	—	—	»	—
»	mennyiségére....	0.07	0.84	95.08	4.01	0.12	0.34	94.96	4.58	»	—	—	»	—
1878	értékére.....	1.14	4.43	93.31	1.12	1.45	2.18	95.43	0.94	»	—	—	»	—
»	mennyiségére ...	0.07	0.87	93.46	5.60	0.10	0.35	94.99	4.56	»	—	—	»	—
1879	értékére.....	1.10	4.18	94.09	0.63	1.32	2.35	95.34	0.79	»	—	—	»	—
»	mennyiségére ...	0.07	0.85	95.90	3.18	0.11	0.30	95.50	4.00	»	—	—	»	—
1880	értékére.....	1.12	4.10	94.18	0.60	1.42	2.34	95.51	0.78	»	—	—	»	—
»	mennyiségére ...	0.07	0.86	95.05	3.12	0.10	0.30	95.82	3.69	»	—	—	»	—
1881	értékére.....	1.08	4.39	93.83	0.70	1.29	2.29	95.70	0.72	»	—	—	»	—
»	mennyiségére ...	0.07	0.96	95.13	3.84	0.09	0.38	95.68	3.85	»	—	—	»	—
1882	értékére.....	0.97	4.18	93.88	0.97	1.22	2.25	95.84	0.69	»	—	—	»	—
»	mennyiségére ...	0.06	0.92	93.51	5.21	0.09	0.40	95.69	3.32	»	—	—	»	—
1883	értékére.....	1.08	4.82	93.36	0.74	1.28	2.34	95.72	0.66	»	—	—	»	—
»	mennyiségére ...	0.07	1.14	94.75	4.04	0.09	0.44	95.75	3.72	»	—	—	»	—
1884	értékére.....	1.01	4.45	93.86	0.68	1.23	2.40	95.74	0.63	»	—	—	»	—
»	mennyiségére ...	0.07	1.04	94.93	3.96	0.09	0.47	95.78	3.66	»	—	—	»	—
1885	értékére.....	0.96	5.11	93.25	0.68	1.16	2.65	98.58	0.51	»	—	—	»	—
»	mennyiségére ...	0.06	1.23	94.69	4.02	0.09	0.56	95.70	3.55	»	—	—	»	—
Átlag-	értékére	1.09	4.37	93.76	0.78	1.34	2.33	95.57	0.76	100	1.40	22.32	69.43	5.83
	mennyiségére ...	0.07	0.94	94.90	4.13	100	0.41	95.48	4.014	100	0.15	14.11	62.26	17.78
														100

Év	Magyarországban			Ausztriában			Franciaországban		
	Összes mennyiség kgm	fogyasztási értéke ft	1 kilogr. fogyasztási ára	összes mennyiség kgm	fogyasztási értéke ft	1 kgm fogyasztási ára	összes mennyiség kgm	fogyasztási értéke ft	1 kgm fogyasztási ára
1876	12,195,030	23,312,974	1.91	31,614,247	58,635,836	1.86	—	—	—
1877	13,733,290	25,215,263	1.84	32,049,254	57,998,005	1.81	—	—	—
1878	13,842,520	25,899,745	1.87	31,085,740	57,548,524	1.85	32,240,865	132,617,370	4.11
1879	14,052,070	26,714,898	1.90	30,359,149	58,515,229	1.92	32,619,588	133,721,664	4.10
1880	13,671,632	26,415,344	1.93	31,786,754	61,527,603	1.93	33,560,460	137,226,995	4.09
1881	12,769,469	26,376,886	2.06	31,192,405	63,240,041	2.03	34,236,795	140,994,967	4.12
1882	14,444,602	29,323,373	2.03	31,839,064	66,939,201	2.10	35,049,043	144,888,697	4.13
1883	14,349,460	30,721,897	2.14	31,808,449	68,999,602	2.17	35,738,626	148,257,109	4.15
1884	15,336,736	33,351,207	2.17	32,413,924	72,228,730	2.23	36,374,366	150,419,167	4.13
1885	14,817,596	33,344,067	2.25	31,955,327	73,074,424	2.29	36,289,101	149,562,786	4.12
Átlag . . .	13,921,240	28,067,565	2.01	31,610,431	63,870,719	2.02	34,513,606	142,211,098	4.12

Magyarországban a fogyasztási érték növekedett 10 év alatt $43^{\circ}50'_{\circ}$ -kal, Ausztriában $24^{\circ}60'_{\circ}$ -kal, Franciaországban 13°_{\circ} -al. Ezen értékszorulat különösen Magyarországon a szivarok és szivarkák nagyobb mérvű fogyasztásában — de végre a fogyasztási árak emelésében is — leli magyarázatát; a szivar és szivarka fogyasztásnál kitűnik, hogy Magyarországon 1876 óta 48°_{\circ} -al több értéket fogyasztottak, s míg Ausztriában 40°_{\circ} -al volt nagyobb a szivar és szivarka fogyasztás értéke ugyanazon idő alatt, addig Franciaországban csak 11°_{\circ} -al.

A pipadohány fogyasztási értéke is emelkedett — különösen az árak emelése folytán, — Magyarországon (40°_{\circ}) Ausztriában is (12°_{\circ} -kal), Franciaországban — a fogyasztási árak nem emelgetvén — az értékszorulat egyenlő a mennyiség szaporulatával (19°_{\circ}). Mennyiségileg a pipadohány fogyasztásból az utolsó évtizedben Magyarországon emelkedett 19°_{\circ} -al; Ausztriában pedig 5°_{\circ} csökkenés mutatkozik.

A szivar fogyasztás 1876 óta számszerint azaz mennyiségileg a következő változáson ment át: Magyarországon $27^{\circ}20'_{\circ}$, Ausztriában $31^{\circ}50'_{\circ}$, Franciaországban (1878. évtől) $8^{\circ}30'_{\circ}$ szaporulat mutatkozik.

A szivarkák fogyasztására vonatkozó különbözet: Magyarországon $370^{\circ}50'_{\circ}$ szaporulat, Ausztriában $565^{\circ}10'_{\circ}$ szaporulat, (1878 óta) Franciaországban $32^{\circ}00'_{\circ}$ a szaporulat.

A burnót fogyasztásában a legérdekesebb jelenség mutatkozik — általános fogyasztási csökkenés:

	mennyiségnél	az értéknél
Magyarországon	30°_{\circ}	29°_{\circ}
Ausztriában	$10^{\circ}70'_{\circ}$	$13^{\circ}50'_{\circ}$
Franciaországban	$5^{\circ}60'_{\circ}$	$5^{\circ}60'_{\circ}$

Mint ezekből kivehető — a szivarkák fogyasztása általában nagyon emelkedik; ezen szaporulat különösen 1882-től észlelhető, mely időre esik az olcsóbb szivarkák nagyobb mérvű gyártása.

Ez időtől kezdve különösen nagyon emelkedett a szivarkák fogyasztása hazánkban; általában pedig az utóbbi 10 évtől kezdve több a fogyasztási érték Magyarországon a Bafránál $4.095^{\circ}00'_{\circ}$ -kal; a Samsunnál $3.040^{\circ}80'_{\circ}$ -al, a finom hölgy szivarkáknál $1.285^{\circ}74'_{\circ}$ -al, ezzel szemben csökkent a fogyasztási érték

— ár leszállítás folytán is — a Jénidgénéél 56.47% -al, a Salonnál 92.10% -al, a vegyeseknél 33.80% -al. Más fajta szivarkáink csak újabb időből erednek, ennélfogva az összehasonlítást mellőzőm.

Érdekes azonban — de itt is csak 10 évről — a szivarokkal is összehasonlítást tenni; a Cuba-Portorico szivarokból értékre nézve 240.39% -al több fogyasztatott, a Regalitásból 121.45% -al, a finom Virginiából 42.97% -kal, a Cuba szivarokból 31.64% -kal és végre a rövid vegyesekből 22.38% -al; kevesebb értékű szivar fogyasztatott a Yarából 95.98% -kal; a Havannák-ból 73.69% -al; a határörvidékből 77.69% -al; a vegyes Virginiákból 66.99% -al; a Trabuccosból 58.85% -al, a Panatelasból 55.07% -kal, a közönséges belföldiből 13.91% -al, a Portoricóból 8.05% -al, és végre a Brittanicából 0.87% -al. A szivarkák óriási fogyasztási emelkedésének következménye az árak csökkentése is; 1880-ban egyre-másra véve Magyarországon az átlagár 100 darabonként még 1 frt 33 krral számított; ugyanebben az időben Ausztriában 1 frt 12 kr volt 100 darab szivarka fogyasztási értéke; az ezután következő évben (1881-ben) az árak Magyarországon 1'05 frttal, Ausztriában 0'91 frttal vannak feltüntetve és így a csökkenés egy évfolyamán át — előbbinél 21% — utóbbinál 19% . Franciaország a magyar és osztrák egyedáruságoknál mindig jóval olcsóbban árúsította szivarkáit; 1878-ban 100 darabonként 69'6 krajczáron, 1885-ben 82 kron — tehát itt áremelkedés van s pedig 8 év alatt 18% . A másik érdekes tünemény mint említém a burnót fogyasztás állandó kisebbedése. A csökkenés immár nemcsak hazánkban és Ausztriában feltűnő — de a szipákolást szerető nagy francia nemzetnél is; sőt láttuk, hogy Olaszországban is. Franciaország burnót fogyasztása a 70-es évek elején még közel 7 millió kilogram volt, melyért a kezelés mintegy 32—34 millió forintot szedett be a fogyasztóktól. Az utóbbi években a burnót fogyasztásért beszedett illetékek évenként immár csak 30 millió frtra rúgnak; csak idő kérdés lehet tehát itt is, hogy a burnótot fogyasztók nem fognak-e másnemű dohányban (pipadohány vagy szivar) élvezetet keresni. Ausztriában a burnót fogyasztás 1876-ban 4'26 millió frtot jövedelmezett, 1885-ben pedig már csak 3'69 millió.

Magyarországon nagyobb mennyiségben soha sem fogyasztottak burnótot; az 1876-iki adatok szerint fogyasztatott

Mint a fentebbiekből kitűnik, Magyarországon az általános eladásban a szivarok fogyasztási ára nagyobbodott, ellenben a szivarkáké csökkent, pipadohány és burnótnál emelkedett; a különlegességet tekintve csakis a havanna szivaroknál és pipadohánynál mutatkozik nagyobb fogyasztási ár.

Ausztriában az általános eladásban szereplő dohány cikkeknek átlag fogyasztási ára a szivarkák kivételével emeltetett; a különlegességek közül drágábban árusítatnak a havannák és szivarok. Franciaországban a havannák olcsóbbak, jóval drágább azonban a szivar és szivarka; pipadohány az általános eladásban olcsóbb, ellenben a burnót egyforma árban van az 1878-iki árakkal.

A belföldön gyártott szivar-különlegességek között nagy kelendőségnek örvend különösen a Portorico, melynek fogyasztási ára az utóbbi 10 év alatt 10⁰/₀-kal emeltetett; a Trabuccos és Regália-Media 7⁶⁹—7⁶⁹/₀ drágább 1885-ben mint volt 1876-ban. A szivarkák közül legjobban fogy a Princessas; míg a belföldön gyártott havanna szivarokból a Londres, Regália-Média, Regália Brittanica és végre Galaneas.

A belföldi havanna szivarokból 1876-ban 17 faj volt, 1885-ben már csak 9; szivarka különlegességekből 1876-ban 8 féle faj volt, 1885-ben 14-féle, szivarkkülönlegességekből volt 1876-ban 36 féle, 1885-ben 30 féle faj.

Összesen pedig 1885-ben a fogyasztásban szerepelt dohány faj minőség szerint következőleg csoportosítható: Magyarországon 234, Ausztriában 363, Franciaországban 96; részletezve pedig a számokat kitűzni, hogy :

M a g y a r o r s z á g b a n				
száz darab fogyasztási				
	belföldi	átlagértéke	külföldi	átlagértéke
szivar . . .	60 faj	1'35—18'00 frt	105 faj	12'00—95'50 frt
szivarka . .	19 »	0'45— 6'00 »	1 »	2'50 »
pipadohány .	42 »	0'39—24'00 »		
burnót . . .	7 »	0'42— 3'40 »		

A u s z t r i á b a n				
száz darab fogyasztási				
	belföldi	átlagértéke	külföldi	átlagértéke
szivar . . .	52 faj	1'35—25'00 frt	176 faj	12'00—100'00 frt
szivarka . .	20 »	0'45— 6'00 »	1 »	2'50 »
pipadohány .	75 »	0'39—24'00 »		
burnót . . .	39 »	0'42—12'00 »		

Franciaországban
száz darab fogyasztási

	belföldi	átlagértéke	külföldi	átlagértéke
szivar . . .	10 faj	1.76—20.00 frt	26 faj	7.60— 20.00 frt
szivarka . .	21 »	0.56— 5.00 »	1 »	0.88 »
pipadohány .	23 »	0.52—18.00 »		
burnót . . .	5 »	1.76— 6.00 »		

Mint az itt közölt adatokból kitűnik, Magyarországon és különösen Ausztriában a kezelőség a különféle dohány-fajok egész halmazával rendelkezik; a fogyasztó közönség tetszése szerint válogathat olyan minőséget, a melyet kíván; Franciaországban nincs ugyan nagy választék, de azért jóminőségű dohánynak nincsenek híjával.

Végre a fogyasztott mennyiséget összegezhethetjük is; ez adatok könnyebb megérthetős szempontjából százalékokra vannak átszámítva:

	Magyarországon					Ausztriában					Franciaországban				
	1878.		1885.			1878.		1885.			1878.		1885.		
	fogy. meny.	fogy. érték	fogy. meny.	fogy. érték		fogy. meny.	fogy. érték	fogy. meny.	fogy. érték		fogy. meny.	fogy. érték	fogy. meny.	fogy. érték	
szivarok . . .	18.39	52.33	19.07	50.72		15.09	48.03	19.79	52.65		10.37	16.10	10.00	15.95	
szivarka . . .	0.62	2.80	3.15	8.18		0.28	1.04	1.85	4.15		2.07	3.50	2.37	4.70	
pipadohány .	80.04	43.37	76.90	40.50		77.33	43.94	72.39	38.14		65.84	56.10	69.42	58.98	
burnót . . .	0.95	1.00	0.67	0.60		7.30	6.99	6.47	5.06		21.72	24.30	18.21	20.33	
Összesen . .	100%	100%	100%	100%		100%	100%	100%	100%		100%	100%	100%	100%	

Az itt közölt adatokból kitűnik, hogy hazánkban és Ausztriában a fogyasztott dohány-anyag értékét tekintve, a szivar és szivarka, a mennyiséget tekintve pedig a pipadohány emelkedik ki. Franciaországban mind értékre mind mennyiségre nézve az összes dohány-nemek közt a pipadohány fogyasztása van tulsúlyban.

Mint már a fentebb közölt számokból kivehető, Magyarországon a dohányfogyasztás jelentékeny; ha azonban a fogyasztott mennyiséget a népességhez viszonyítjuk, azon meggyőződésre jutunk, hogy a dohányfogyasztás azon arányban sincsen hazánkban, mint Ausztriában.

Magyarországban fogyasztott 1878-ban 138.425 métermázsá különféle nemű dohány és így a népességhez viszonyítva a fogyasztott mennyiséget, esett évenként és fejenként 899 gram. Ausztriában pedig ugyanazon időben fogyasztottak 318.857 métermázsát, tehát fejenként és évenként 1420 grammot. Végre Franciaországban összesen 318.980 métermázsát, vagyis fejenként és évenként 870 grammot, Olaszországban pedig 159,221 métermázsát vagyis évenként és fejenként 600 grammot.

1885-ben fogyasztott

	összesen	fejenként.
Magyarországban	148.176 métermázsá	946 gram.
Ausztriában	319.553 » »	1.400 »
Franciaországban	358.587 » »	959 »

Magyarországot dohány fogyasztás tekintetében immár Franciaország is utolérte.

A fogyasztott dohány mennyiség *grammokban*:

	1878-ban	1885-ben
M a g y a r o r s z á g b a n		
burnót	9	6
pipadohány	720	730
szivar és szivarka . . .	170	210
A u s z t r i á b a n		
burnót	100	90
pipadohány	1.100	1.010
szivar és szivarka . . .	220	295
F a n c z i a o r s z á g b a n		
burnót	189	175
pipadohány	572	664
szivar és szivarka . . .	109	120

forintokban pedig:

	M a g y a r o r s z á g b a n forintokban	
burnót	0.02	0.01
pipadohány	0.73	0.86
szivar és szivarka . . .	0.93	1.26
Összesen	1.68	2.13
A u s z t r i á b a n		
burnót	0.18	0.17
pipadohány	1.16	1.22
szivar és szivarka . . .	1.29	1.91
Összesen	2.63	3.30

	1878-ban	1885-ben
Fr a n c z i a o r s z á g b a n		
burnót	0·87	0·80
pipadohány	2·00	2·32
szivar és szivarka . .	0·69	0·81
Összesen . .	3·56	3·93

Ausztriában a fejenkénti érték fogyasztási arány viszonyítva hazánk fogyasztásának mérvéhez 55°/₁₀₀-kal nagyobb, Franciaországban 84·5°/₁₀₀-kal; a fogyasztás mérve tehát mennyiségre és értékre nézve is csekély Magyarországbán.

Érdekesnek tartom a régi időkből származó adatokat is ide igrtatni; fogyasztatott Magyarországbán évenként és fejenként:

		értéke
1868-ban 580 gram,	0·98 frt,	10 gram = 0·54 frt.
1869 » 660 »	1·15 »	12 » = 0·65 »
1870 » 780 »	1·29 »	12 » = 0·68 »
1871 » 760 »	1·35 »	13 » = 0·75 »
1872 » 810 »	1·50 »	15 » = 0·86 »
1873 » 810 »	1·53 »	15 » = 0·88 »
1874 » 760 »	1·45 »	15 » = 0·84 »
1875 » 740 »	1·44 »	14 » = 0·86 »

A fogyasztásnál mutatkozó emelkedésre 1874—1875-ben nagy visszaesés következett, mert a fogyasztott mennyiség ugy suly mint érték szerint kevesbedett; ez időtől kezdve azonban, mint azt később látni fogjuk, ismét szép lendületet nyert a dohányfogyasztás, és csakis az egyetlen 1881-ik év tesz kivételt, a mikor némi csökkenés észlelhető, mely csökkenés azonban a következő évben már kiegyenlítődött.

Érdekes lesz továbbá ezuttal azt is tudni, hogy a monopol alatt 1868-tól 1875. évig milyen nagy mennyiségben fogyasztatott Magyarországbán dohány; a mennyiséget kilogramokban, az értékeket pedig forintokban tüntetem ki:

fogyasztatott 1868-ban	8.925,550	klgr. fogy. értéke volt	14.920,817	frt
» 1869-ben	10.173,700	» » » »	17.738,994	»
» 1870-ben	12.088,100	» » » »	20.186,508	»
» 1871-ben	11.758,500	» » » »	20.909,610	»
» 1872-ben	12.575,100	» » » »	23.173,099	»
» 1873-ban	12.544,500	» » » »	23.577,543	»
» 1874-ben	11.778,800	» » » »	22.275,733	»
» 1875-ben	11.486,187	» » » »	22.233,833	»

A fogyasztás emelkedett mennyiségre nézve 1868-tól 1875. évig $28\cdot60\%$ -kal, értékre $42\cdot30\%$ -kal; 1868-tól 1885. évig pedig 66% -kal, illetve $123\cdot47\%$ -kal.

A fogyasztott mennyiség 1 kilogramjának fogyasztási átlag ára volt:

1868-ban	1·67	frt	a	dohány	értékéből	esik	szivarokra	és	szivarkákra	$55\cdot20\%$
1869-ben	1·75	»	»	»	»	»	»	»	»	56·80 »
1870-ben	1·67	»	»	»	»	»	»	»	»	53·00 »
1871-ben	1·78	»	»	»	»	»	»	»	»	55·40 »
1872-ben	1·84	»	»	»	»	»	»	»	»	57·40 »
1873-ban	1·89	»	»	»	»	»	»	»	»	57·80 »
1874-ben	1·89	»	»	»	»	»	»	»	»	57·90 »
1875-ben	1·95	»	»	»	»	»	»	»	»	60·00 »

Az itt kitüntetett fogyasztási átlagár állandóan emelkedik; 1875-től kezdve 1876. évre az árak csökkentettek, minélfogva a fogyasztási átlagár 23% kisebb lett, 1876-tól kezdve jó időbe került, míg a dohány átlag fogyasztási ára az 1875-iki fogyasztási átlagárakat elérhette.

A fogyasztott dohány mennyiségében, illetve értékében 1875. évig a szivarkák és szivarok állandóan emelkedtek; ez időtől kezdve nagy hullámváz mutatkozik, úgy hogy a szivarok és szivarkák hol kisebb hol nagyobb szerepet játszanak a fogyasztott mennyiség értékében, míg végre a fogyasztási arány az összes fogyasztott mennyiség értékéhez viszonyítva, 1885-ben $58\cdot90\%$ -ban állapodik meg.

Az itt következő táblázatban kitüntetem a fejenkénti fogyasztást 10 illetve 8 év, illetve 1 évről:

	A) érték forintokban										Átlag
	1876. év	1877. év	1878. év	1879. év	1880. év	1881. év	1882. év	1883. év	1884. év	1885. év	
Magyarország											
burnót.....	0.03	0.02	0.02	0.02	0.02	0.02	0.01	0.01	0.01	0.01	
pipadohány.....	0.62	0.73	0.73	0.75	0.74	0.71	0.81	0.81	0.89	0.86	
szivar és szivarka....	0.87	0.89	0.93	0.96	0.95	0.96	1.05	1.14	1.23	1.26	
Összesen.....	1.51	1.64	1.68	1.73	1.71	1.69	1.87	1.96	2.13	1.806	
Ausztria											
burnót.....	0.20	0.19	0.18	0.18	0.18	0.17	0.18	0.17	0.17	0.18	
pipadohány.....	1.17	1.19	1.16	1.18	1.24	1.23	1.25	1.25	1.36	1.21	
szivar és szivarka....	1.37	1.31	1.29	1.30	1.36	1.45	1.57	1.65	1.76	1.49	
Összesen.....	2.74	2.69	2.63	2.66	2.78	2.85	3.00	3.07	3.19	2.88	
Franciaország											
burnót.....	—	—	0.87	0.85	0.85	0.85	0.85	0.83	0.82	0.84	
pipadohány.....	—	—	1.99	2.04	2.09	2.14	2.16	2.24	2.29	2.15	
szivar és szivarka....	—	—	0.70	0.69	0.74	0.78	0.80	0.82	0.83	0.77	
Összesen.....	—	—	3.56	3.58	3.68	3.77	3.81	3.89	3.94	3.76	
Olaszország											
burnót.....	—	—	—	0.34	—	—	—	—	—	—	
pipadohány.....	—	—	—	0.70	—	—	—	—	—	—	
szivar és szivarka....	—	—	—	1.14	—	—	—	—	—	—	
Összesen.....	—	—	—	2.19	—	—	—	—	—	—	
Magyarország	B) súly grammokban										
burnót.....	9	9	9	9	8	8	8	8	7	6	
füstölésre dohány.....	780	880	890	900	870	800	910	900	970	940	
Ausztria											
burnót.....	110	110	100	90	90	100	100	90	90	90	
füstölésre dohány.....	1370	1380	1320	1290	1340	1310	1330	1320	1340	1310	
Franciaország											
burnót.....	—	—	189	187	186	187	185	181	180	175	
füstölésre dohány.....	—	—	681	694	721	737	739	762	781	784	
Olaszország											
burnót.....	—	—	—	132	594	600	610	630	628	640	
füstölésre dohány.....	—	—	—	462	—	—	—	—	—	—	

Fejenkénti fogyasztás két évről:

	Egység	Magyarorsz.		Ausztria		Franciaország.	
		esik		esik		esik	
		a mennyiség- ből gramm	az ér- tékből frt	a meny- nyiség- ből gramm	az ér- tékből frt	a meny- nyiség- ből gramm	az ér- tékből frt
1878. év							
szivarka	darab	3.76	0.04	2.18	0.027	18.09	0.12
belföldi szivar ...	»	32.36	0.87	42.78	1.23	22.24	0.53
havanna és impor- tált szivar	»	0.12	0.02	0.25	0.033	0.30	0.04
pipadohány	klgrm	0.72	0.73	1.10	1.16	0.572	2.00
burnót	»	0.009	0.02	0.10	0.18	0.189	0.87
Összesen	klgrm	0.90	1.68	1.48	2.63	0.870	3.56
1885. év							
szivarka	darab	20.14	0.17	15.00	0.13	22.69	0.18
belföldi szivar ...	»	38.09	1.07	66.25	1.75	23.83	0.62
havanna és impor- tált szivar	»	0.11	0.02	0.20	0.03	0.07	0.01
pipadohány	klgrm	0.73	0.86	1.01	1.22	0.664	2.32
burnót	»	0.006	0.01	0.09	0.17	0.175	0.80
Összesen	klgrm	0.95	2.13	1.40	3.30	0.959	3.93

VII.

A dohány-egyedárúság mérlege.

A jövedék bevételei keletkeznek a gyártott és elárúsított dohányból, továbbá a nyers dohányleveleknek a külföldön történő eladásából, végül pedig a termelésre kiadott engedélyek után befolyt jövedelmekből. A rendes kiadások a dohánytermelés és az itt felmerült költségek, továbbá a termelőknek az átvett anyagért járó díjak, a dohány kezelése, ennek gyárilag elkészítése és végre az elárúsítás után fizetendő provisiók stb.; a rendkívüli kiadások közé soroztatik az építkezés.

A bevételek főbb tételei a következők:

	1878-ban	1885-ben
belföldi elárúsításból.	25.899,745 frt	33.344,067 frt
külföldre eladatott	316,159 »	1.089,680 »
termelési engedélyekért fizetett illetékek	210,038 »	291,186 »
a termelőknek kiadott nyers dohányért	46,254 »	49,393 »
Összesen	26.472,196 frt	34.774,326 frt

	1878-ban	1885-ben
Megtérített pénzösszeg illetve anyag-		
készlet értéke	3.321,025 frt	7.421,776 frt értékű.
Főösszeg *)	29.793,121 frt	42.196,102 frt

Ezzel szemben ugyanezen két évben kiadásokra fordított:

	1878-ban	1885-ben
	frt	frt
kezelési és általános	442,813 = 3·26%	606,262 = 2·60%
anyagbeszerzés	10.010,708 = 73·67 »	17.679,433 = 76·40 »
gyártási kiadások	2.288,103 = 16·84 »	3.430,598 = 14·80 »
eladási kiadások	831,417 = 6·12 »	974,820 = 4·20 »
építkezésekre	15,000 = 0·11 »	462,361 = 2·00 »
Összesen **)	13.588,041 = 100 »	23.153,474 = 100 »
Netto bevétel:	14.205,080 = 54·39 »	19.042,628 = 45·13 »

Ausztriában a bevételek a kiadásokhoz miképpen viszonylanak, az a következő adatokból tűnik ki:

Bevétel:	1878-ban	1885-ben
belföldi elárúításból	57.539.902 frt	73.048.542 frt.
kivitelből	191,315 »	841,848 »
termelési és egyéb illetékek	167.604 »	169,844 »
más forrásokból	696,402 »	1.119,481 »
anyagkészlet egész gyártmány	14.368,422 »	10.345,398 »
Összesen	72.963,645 frt	85.525,113 frt.

Ezzel szemben a kiadások összege kitett:

kezelési költségekre	617.954 frt = 2·82%	651,409 frt = 2·38%
anyagbeszerzésre	14.259,609 » = 65·05 »	17.910,399 » = 65·78 »
gyártási költségekre	4.575,109 » = 20·87 »	6.211,313 » = 22·81 »
szállítási költségekre	1.188,750 » = 5·42 »	1.244,165 » = 4·60 »
egyéb kiadások, eladási		
provisio stb	1.101,266 » = 5·02 »	973,764 » = 3·57 »
építkezésekre	179,653 » = 0·82 »	235,101 » = 0·86 »
Összesen	21.922,341 » = 100 »	27.226,151 » = 100 »
Netto bevétel	51.041,304 » = 69·95 »	58.308,962 » = 68·17 »

Franciaország mérlege a következő.

a) bevétel	1878-ban	1885-ben
belföldi elárúításból	132.617,370 frt	149.562,787 frt
más forrásokból kivitel stb.	900,438 »	641,163 »
anyagkészlet egész gyártmány	4.210,000 »	4.377,000 »
Összesen	137.727,808 frt	154.580,950 frt

*) Az átmeneti bevételekkel. — **) Az átmeneti kiadásokkal.

	1878-ban	1885-ben
b) kiadás	frt	frt
kezelési, gyártási és általános	7.725,964 = 31·69%	9.265,915 = 30·80%
anyagbeszerzés	15.153,679 = 62·10 »	18.872,008 = 62·73 »
szállítási	919,154 = 3·77 »	1.068,082 = 3·55 »
eladási kiadások, provisiók .	399,315 = 1·63 »	529,633 = 1·76 »
új építkezésekre	195,172 = 0·81 »	349,960 = 1·16 »
Összesen	24.393,284 = 100 »	30.085,598 = 100 »
Nettó bevétel	113.334,524 = 82·30 »	124.495,352 = 80·50 »

Az eredmények szerint látjuk, hogy Magyarországon 1885-ben a tiszta haszon 45·13⁰/₀, Ausztriában 68·17⁰/₀, Franciaországban 80·50⁰/₀. A kincstári kezelőség számlájára — a bevételeknél — a meglevő nyers anyag és félgyártmányok értéke is felirandó, ennek megközelítő értéke: Magyarországon 10·5 millió forint, kimutatva volt Ausztriában 32·3 millió forint, Franciaországban 34·2 millió forint.

1885-ben Magyarországon készletben tartatott 360·000 mm. Ausztriában készletben tartatott 737.000 mm. Franciaországban 624.000 mm. nyers anyag.

Az egyedárúságok által készletben tartott nyers anyag nagy mennyiségű, ez azon körülménynek tudandó be, hogy bekövetkezhetik olyan év is, midőn esetleg rossz a termés; az időjárás már nem egyszer hiusította meg a termést hazánkban is.

Beszámítva a fentebb kimutatott nyers dohány anyag értékét is, kitűnik, hogy hazánkban a kiadások, 43·88⁰/₀-ra — Ausztriában 23·10⁰/₀-ra, végre Franciaországban 16·12⁰/₀-ra rugnak.

A bérbeadott olasz monopol bevételei és kiadásai közötti arány a következő volt 1879-ben:

bevétel	56.436,853 frt
kiadás	14.969,158 frt
Nettó bevétel	41.466,695 frt = 73·48%

Olaszország anyagbeszerzésre 49·60⁰/₀-ot, kezelési és általános kiadásokra 3·70⁰/₀-ot, gyártási kiadásokra 30·90⁰/₀-ot, eladási kiadásokra 7·92⁰/₀-ot, szállítási kiadásokra 3·32⁰/₀-ot, egyéb kiadásokra 4·56⁰/₀-ot fordított. A leltár szerint a dohány-anyag-készletnek értéke 22 millió forintra rugott, és így az összes kiadásokra mintegy 19⁰/₀ esik.

Az 1879-iki bevételekből az olasz kincstárt 37.840,000 frt bérösszeg illette meg.

Láttuk, hogy hazánk kezelősége a belföldi dohány anyagot 1885-ben métermázsánként egyremásra 39·06 frton, az osztrák 54·03 frton, a francia 44·43 frton szerezte be és mégis e két utóbbi kezelősnél, hol drágábban szerzik be az anyagot, nagyobb jövedelmi arány mutatkozik; ezen körülmény főleg a nagy mennyiségű dohány anyagbeszerzésben leli magyarázatát. Anyagbeszerzésre 1885-ben:

Magyarországban . . .	17·7 milliót adtak ki = 76·4%-ot
Ausztriában	17·9 » » = 65·8 »
Franciaországban . . .	18·9 » » = 62·7 »

Magyarországban a kezelési kiadások 2·6⁰/₀-ot, Ausztriában 2·4⁰/₀-ot, Franciaországban 1·8⁰/₀-ot (Olaszországban 1879-ben 3·70⁰/₀-ot) emésztettek fel; az eladási kiadások fedezésére szükségeltett hazánkban 4·2⁰/₀, Ausztriában 3·0⁰/₀, Franciaországban azonban csak 1·76⁰/₀ (Olaszországban 1879-ben 7·92⁰/₀).

Mint ez adatokból kitűnik, anyagbeszerzésre a három állam nagy összeget igényel.

Összehasonlításra szolgálhat az 1885-ben gyártott, illetve eladott anyag viszonyitva az összes kiadásokhoz:

	kilogr.		frt
Magyarországban . eladott	14.817,596	} összes kiadások az üzlethez	23.153,474
Ausztriában »	31.955,326		27.226,151
Franciaországban . . . »	36.289,101		30.085,598

esik tehát egy kilogrammra a kiadásokból:

Magyarországban . . .	156·25 frt (1878-ban pedig 98·16 frt)
Ausztriában	85·20 » { » » 70·52 » }
Franciaországban . . .	82·62 » { » » 75·65 » }
Olaszországban	? { » » 99·06 » }

A monopolok által kimutatott bevételekre és kiadásokra szolgál az itt következő táblázat az utolsó 10 év adataival:

M a g y a r o r s z á g b a n		a kiadások levonásával maradt tiszta haszon
1876-ban	27·66 millió frtból	49·78%
1877-ben	29·26 » »	54·28 »
1878-ban	29·80 » »	54·39 »
1879-ben	31·53 » »	56·59 »
1880-ban	30·78 » »	52·65 »
1881-ben	29·48 » »	53·37 »
1882-ben	38·65 » »	52·01 »
1883-ban	40·28 » »	47·18 »
1884-ben	42·11 » »	47·19 »
1885-ben	42·20 » »	45·13 »
átlag	34·17 » »	50·99 »

Ausztriában		a kiadások levonásával maradt tiszta haszon
1876-ban . . .	59·64 millió frtból	61·80%
1877-ben . . .	59·04 » »	62·37 »
1878-ban . . .	58·59 » »	62·60 »
1879-ben . . .	59·92 » »	60·20 »
1880-ban . . .	62·84 » »	66·01 »
1881-ben . . .	65·18 » »	66·41 »
1882-ben . . .	69·28 » »	64·80 »
1883-ban . . .	70·98 » »	66·98 »
1884-ben . . .	74·14 » »	61·50 »
1885-ben . . .	75·18 » »	64·33 »
átlag		65·48 » » 63·93 »
Franciaországban		
1876-ban . . .	129·45 millió frtból	70·94%
1877-ben . . .	132·28 » »	81·34 »
1878-ban . . .	133·52 » »	81·73 »
1879-ben . . .	134·74 » »	82·89 »
1880-ban . . .	138·46 » »	82·50 »
1881-ben . . .	142·06 » »	79·71 »
1882-ben . . .	145·70 » »	80·00 »
1883-ban . . .	149·00 » »	79·10 »
1884-ben . . .	151·10 » »	80·75 »
1885-ben . . .	150·20 » »	80·00 »
átlag		140·65 » » 80·70 »

Végül még csak azt óhajtom megjegyezni, hogy a dohány-egyedárúság nyers bevétele a fogyasztás alá eső tárgyak bevételei között évenként 50—55% között ingadozik; a netto bevétel pedig 30—35% között. Ausztria fogyasztási adó tiszta bevételeit tekintve, a dohány az összes fogyasztási adó alá eső cikkek közt 29—30%-kal, Franciaországban pedig több mint 38%-kal szerepel.

Az angol vasuti Clearing-House.

Sokan, akik oly könnyen mondanak ítéletet a vasutak üzeméről és igazgatásáról és a közgazdasági élet e nagy tényezőjét nem győzik eléggé gáncsolni, igen hasznos dolgot cselekednének, ha némi fogalmat igyekeznének szerezni pl. az elszámolási hivatal működéséről és arról, hogy mily bonyolult feladat az, melylyel minden malomalatti politikus kész bármikor megbirkózni, sokkal könnyebbnek véelve azt, mint egy rák gyógyítását vagy egy hadsereg vezetését, amely feladatokra egyébiránt szintén vállalkoznék.

Saját vasuti elszámolási hivatalunk impozáns munkát végez ugyan, de szervezete még most fejlődik, most kezd végleges formákba alakulni. Ha azt akarjuk tudni, hogy mily óriási munkát lehet kipróbált szervezet segélyével, megfelelő tapasztalatok alapján meggyőzni, a vasut hazájába, Angolországba kell mennünk, ott tanulmányozhatjuk egész tökélyében a Clearing-House intézményét, mely a legóriásibb forgalmat ellenőrzi.

A múlt évben pl. az angol vasutak vonatai 275 millió mfdnyi utat tettek meg, 725 millió utast szállítottak és 250 millió tonna árut és ebben az óriási forgalomban mindegyik vasutársulat része szigoruan kiszámittatik és kiegyenlítettik a Clearing-House által. Ezt a munkát ismertetni, bonyodalmas funcióiban nyomról-nyomra követni, lesz az alábbi lapok feladata.

A Clearing-House rendszer nem a vasutársulatok számára találtatott fel; ezek csak átvették, de oly mérveket adtak neki, melyeket eleinte sejteni sem lehetett. Clearing-House már volt, mikor a vasutak még nem léteztek és társaskocsik közvetítették a forgalmat; a gyorskocsi-tulajdonosok létesítették avégből, hogy kiszámithassák egy-egy utazás árából mennyi jut a különféle kocsik tulajdonosainak. Egy utast vagy egy árucsomagot pl. Londonból Holyheadbe szállították legalább is 12 különböző szállító

járművén; meg kellett tehát határozni, hogy az utas vagy a csomag mekkora utat tett meg egy-egy járművön és a fizetett díjból mennyi jut a jármű tulajdonosának. A tulajdonosok a postaszállításért járó évi díjon is osztozkodtak. Nagy összegeken nem igen osztozkodtak, mert Walter Scott idejében a Londonból Edinburghba küldött levelek és csomagok egy kis ládát képeztek és öreg emberek ma is emlékeznek rá, hogy volt eset, mikor ez a láda csak egy levelet hozott.

Mikor a vasutvonalak szaporodni kezdtek, világos volt, hogy azoknál is alkalmazni kell a Clearing-House rendszert. Közbizalomnak örvendő közeget kellett létesíteni a végből, hogy az állapítsa meg, az eszközölt szállítás díjából melyik vasutnak mennyi jut.

Igy alapított 1842. január havában a vasuti elszámolási hivatal. Carr Glyn, akkor a »London and North Western« elnöke, Stephenson Robinson és Morison létesítették.

Ha ilyen elszámolási hivatal nem léteznék, az utasok csak egy-egy társulat vonalán utazhatnának átszállás és új jegyváltás nélkül; az árukat mindig át kellene rakni valahányszor egy vonalról a másikra mennek. Ezt Morison Kenneth vette észre és ezért javasolta, hogy elszámolási intézet létesíttessék a bankoké mintájára. Eszméjét közölte Stephenson Roberttel és Carr Glynnal; Hudson György, a vasut király pártolta az eszmét, Creed és Laws kapitány pedig javaslatokat dolgoztak ki bizonyos nehézségek megoldási módoszatai tárgyában. Így alakult meg 1842. január 2-án az angol vasutak elszámolási hivatala, melynek működése kiterjedt a London-darlingtoni és Hull-manchesteri vasutak személy- és áruforgalmára. Kilencz társulat volt benne képviselve: a London-Birmingham, a Midland Counties, a Birmingham and Derby junction, a North-Midland, a Manchester and Leeds, a Leeds and Selby, a York and North-Midland, a Hull and Selby és a Great North of England-társulatok, melyek azóta egytől-egyig újabb társulatokkal fuzionáltak.

Ezzel a szerény vasuti családdal indította meg Morison Kenneth a működést, mely azóta oly óriási mérvet öltött és melyet most Dawson P. W. igazgat. De ez a működés már akkor is jelentékeny volt és 1845-iki eredményeiről a következő adatok fekusznak előttünk:

A vasutak, melyeknek száma akkor már tizenhatra szaporodott, 1845-ben 517,888 utast szállítottak, mindegyiket átlag 146 mfdre. A 16 társulat 656 mfdet, egyenkint átlag 41 mfdet birt ugy, hogy minden utas átlag négy különböző vonalat használt. Az utasok közül I. osztályban ment 234,000 utas, 2-ikon 215,297 és harmadikon csak 63,581; a III. oszt. utasok hányada tehát 13% volt, holott ma 90%-ra emelkedett. Az utasok 75.783,000 mfdnyi utat tettek meg, azaz egyenkint átlag 146 mfdet. A szállítást eszközölte 59,756 vasuti kocsi; emellett — ez is jellemző adat — a vasutak 5,813 magánfogatot szállítottak, mert az illető utasok a vasuton is a saját fogataikban akartak ülni és busásan megfizették, azt a luxust hogy a vasut kocsijait ne legyenek kénytelenek használni. A vasutak pedig tartoztak a magánfogatokon szállítani a nagy urakat, akik vonakodtak más embertársaikkal összekeveredni. A fogatokon kívül 7,573 lovat is kellett szállítani, hogy a nemes lordok kiszállás után saját fogataikon folytathassák utjokat.

A vasutak ezenkívül 2,607 posta szekrényt szállítottak és 180,606 teherkocsit.

Ezen forgalom rendezését, a díjak megosztását a különféle társulatok közt kellő pontossággal eszközölte az elszámolási hivatal.

Igy kezdte meg működését ez a hivatal, melynek szervezete ma egész Európának mintául szolgál.

De ez az eredmény nem volt elérhető nagy nehézségek nélkül. A kilencz társulat közt mindjárt kezdetben sok viszálykodás merült fel; egyik a másikat becsstelenséggel vádolta; a társulatok panaszkodtak, hogy kocsijaikat a szomszéd társulatok eltulajdonítják és vonakodnak azok használatáért fizetni. De ez még sem történt oly mérvekben mint az amerikai vasutakon, ahol más társulatok kocsijait egyenesen ellopták; a hol megtörtént, hogy az Erie-társulat egy napon rátette a kezét egy másik társulat 100 waggonjára és annyira ment, hogy e kocsikról levakartatta az igazi tulajdonos nevét és rájuk festette a magáét. Ilyesmi ott egyébiránt ma is megesik. A kocsik óriási utakat tesznek meg; saját vonalukról ezer meg ezer mfdre tévednek el és az igazgatóságnak nagy erélyt és leleményt kell kifejtenie, míg a kocsi útját kinyomozza, ráakad a rejtekhelyére, és behajtja a

használatáért járó díjakat. Valóban bámulatos dolog, hogy az amerikai vasutak hogy bírnak boldogulni, mikor az ő elszámolási hivataluk, melynek az angolországinál sokkal nagyobbnek kellene lennie, csak néhány keleti állam pár vonalára tudta kiterjeszteni a hatáskörét. Igaz, hogy történik is tömérdek visszaélés és bizony meglehet, hogy sok társulat ép azért vonakodik a Clearing-House rendszert elfogadni, mert ez megnehezítené a visszaéléseket.

Az angol rendszernek az első időkben sokféle nehézséggel kellett küzdenie. Így pl. a különböző társulatok eltérő számviteli módzatokkal éltek, ami sok zavart okozott, mikor a számolásokat kiegyenlítés végett össze kellett egyeztetni. Sok késedelem történt és az igazgatóság csak hosszas levélváltás, sok veszekedés után birtak a nekik járó összegekhez jutni. A társulatok kötelezték ugyan magukat, hogy a más társulatok kocsijainak használatát szigorúan fogják nyilvántartani, mindenki fizetnek érte; de ennek a kötelezettségnek korántsem feleltek meg; nyakra-főre koptatták a vonalaikra tévedt idegen kocsikat és ezt nem könyvelték el kellő pontossággal.

A Clearing-House sikeres működésének első feltétele az volt, hogy intézkedéseit feltétlen bizalommal fogadják. Az volt tehát a kérdés, mily egyéneket kell ott alkalmazni. A képviselői rendszert fogadták el alapul; kimondták, hogy a belépő társulatot a Clearing-Houseban az elnöke vagy egyik igazgatója fogja képviselni; ez tagja lesz a bizottságnak, mely az üzemszabályokat megállapítja, míg a végrehajtás külön tisztviselőkre bízatik; a bizottság évnegyedenként ülést tart és főteendője lesz megválasztani a héttagu felügyelő választmányt. Ez a választmány az, mely a havi jelentéseket szerkeszti és melynek elnöke ma Dawson úr.

Van aztán egy harmadik testület, mely a társulatok vezérigazgatóiból áll. Ez évnegyedenként gyűl össze és az elvi kérdéseket (tarifák megállapítása és ezek repartírozása) dönti el, ha pl. valahol kiállítás, országos gyülekezés, nagyobb kirándulás történik, melyekre nézve specialis díjszabás állapítandó meg és meg egyezés létesítendő a megosztási kulcs iránt. Külön bizottságokat alakítanak továbbá az áruosztályok főnökei, a felügyelők, a számviteli tisztviselők, akik szerfölött bonyolult anyagot tárgyalnak a legnagyobb tüzetességgel.

De a legleleményesebb szervezet sem oldhatná meg az óriási érdekekre kiterjedő kényes problémákat, ha a parlament végrehajtó erővel nem ruházta volna fel az intézményt és nem gondoskodott volna a hozott határozatok sanctiójáról, mely a gyakorlati siker nélkülözhetetlen kelléke. És az erre vonatkozó törvényt a legjobbak egyike, mert soha sem adott okot pörre, egy ízben sem tett lehetővé eltérő értelmezéseket. Az ókori törvények laconicus stylusában mondja ki, hogy amit a Clearing-House tartozásnak nyilvánít, azt meg *kell* fizetni; hogy az intézmény határozataival szemben nincs helye semmiféle felelősségnek. A versengő társulatok igazgatói okoskodhatnak, ármánykodhatnak, vitatkozhatnak egymással; de mihelyt az ügy a Clearing-House elé került, vége szakad a pörlekedésnek és viszálykodásnak. És ezt a törvényt a parlament minden vita nélkül szavazta meg. A legkitünőbb angol törvénytudósok egyike, *Dodson* (a jogászok bizalmasan *Doddynak* hívták) szerkesztette és mondhatni, hogy soha parlament nem szavazott meg ily óriásu szabásu érdekeket felölelő törvényt, mely oly kielégítő módon működött volna.

A törvény szükségét egyébiránt mélyen érezték volt a mérvadó körök és fontosságát kellőleg méltatták. Mikor a törvény még nem volt meghozva, a Clearing-House határozatainak végrehajtása, az általa helyeseknek elismert számadások kiegyenlítése olykor nehézségekbe ütközött úgy, hogy a törvény útjára kellett az ügyeket terelni. Egyszer egy kötekedő társulat magas tisztviselője került *Kindersley* alkanczellár elé, mert a társulat a Clearing-House által megállapított összeget nem akarta megfizetni.

--- Micsoda, kiáltott fel a bíró felháborodva, nem engedelmeskedik! Hogy hívják? Rendör, fogja ezt az embert és — ezt a bíró már halkabban mondta — dugja a börtönbe.

A tisztviselő rémülten felsikoltott. Hosszas kérései után a bíró szabad lábra tétette ugyan, de csak oly feltétel alatt, hogy a Clearing-House által megállapított összeg rögtön kifizettetik.

Igy védtek meg az angol bírák a méltányos üzleti érdeket és a vasuti üzem tüzetes rendezését így tették lehetővé.

Világos, hogy nagy elővigyázat és a vasuti intézmények alapos ismerete volt szükséges ahhoz, hogy a Clearing-House megfelelhessen bonyodalmas hivatásának.

Első tekintetre szinte kivihetetlennek látszott a feladat oly rendszert teremteni, mely a különféle vasutaknak sokféle elágazó érdekeit összhangba tudja hozni, és melynek segélyével az utasok és áruk szállítása után szedett minden shillingből pontosan kijusson az a hányad, mely minden társulatot az általa eszközölt munkához képest megillet. Pedig a rendszer a lehető legegyszerűbb. A részletek száma szinte mérhetetlen; de beleilleszthetők egytől-egyig a számvetés négy alapl műveletének keretébe. Korlátot nem ismerő mérveket ölelhet fel a Clearing-House tevékenysége, csak az szükséges, hogy minden társulat pontosan küldje be az adatokat és az intézmény rendelkezéseit véglegesen fogadja el.

Az egyes társulatok a londoni Clearing-Househoz minden hónapban beküldik a vonalaik által közvetített személyforgalomra vonatkozó kimutatásokat. Azelőtt még azt is megkivánták, hogy az érkezési állomásokon beszedett jegyeket kell beküldeni a Clearing-Househoz, hogy ezekről leolvashassák az indulási és az érkezési állomások neveit.

Az angol vasutakon van összesen több mint 18,000 állomás és megállóhely és ezek legnagyobb részben el vannak látva a személy és áruszállításhoz szükséges berendezésekkel, fel- és lerakódó készülékekkel, gépekkel és mindezek a felszerelések tüzetesen meg vannak említve Oliver et Airey könyvében, mely a Clearing-House részére készült. Ha mind a 18,000 állomás valamennyi közbeneső állomással akarna elszámolni, akkor a jegyek száma a milliárdokba menne és a csillagászathoz kellene folyamodni a tételszámok megnevezése tekintetében és a különböző jegyek elhelyezése és osztályozása tisztára lehetlenné válnék.

Mult évben az angol vasutak összesen 725 millió utast szállítottak. Ha mindegyik utas fejenként egy font sterlinget fizetne, ezzel az összeggel ki lehetne egyenliteni az összes angol államadósságot és még maradna vagy 20 millió fontnyi felesleg. De az utasok fejenként átlag csak $8\frac{1}{2}$ pennyt fizetnek, összesen pedig vagy 26 millió fontot, ami az államadósság $3\frac{1}{6}\%$ -ának felelne meg. A 725 millió utas nagyrészt több mint egy vonalon utazik és így a Clearing-House számláiban szerepel. Több mint 40,000 állomáspár van, melyekre havonként adnak ki jegyeket

és ezen jegyek ellenőrzését és összevetését mintegy 250 tisztviselő végezi, akik öt osztályba vannak beosztva.

Most már nem küldik az összes jegyeket a Clearing-Houseba, hanem a különböző állomáspárokra szóló jegyek kezdő és befejező sorozatszámait. Ismeretes, hogy minden állomáson a jegyek rendeltetési helyük szerint fiókokba vannak osztályozva és pedig minden fiókban sorozatszám szerint van egymás fölé rakva 50, 100 vagy kétszáz jegy, aszerint amint a kereslet igényli. Kiadás-kor a jegyre rányomják a bélyeggel a keltet. Mikor a jegypénztárnok a hó végén beküldi a számadását, csak azt jelenti, hogy pl. a london-glasgowi jegyekből kiadta a 75—125 számúakat, a london-bristoliakból a 85—147. számúakat. A Clearing-Houseban azután kiszámítják, hogy az 50 glasgowi utas melyik utat tette meg, mely vonalakon haladt és a fizetett összegből az egyes vonalakra mennyi jut. És itt nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy az illető vonalon mekkora utat tett meg, hanem azt is, hogy ez a vonal nem adott-e kedvezményeket úgy, hogy néha 3—4 mfdnyi ut csak egy mfdnek számítandó.

A Clearing-Housenak, mikor meg akarja állapítani az egyes vasutaknak jutó hányadot, figyelembe kell vennie az egyezményeket, melyeket a társulatok egymással kötöttek, a vonalakat, melyeken a szállítmány a rendeltetési állomáshoz jut, a külön-tarifákat, a kedvezményeket. De az elszámolás a személyszállításra nézve egyszerűbb, mint az áruforgalomnál. Az utasokat fejenként számolják el, nem pedig súly szerint. Az utas, ha elindult, megfizette a viteldíjat és a repartírozás igen egyszerű módon eszközölhető; csak arra kell ügyelni, hogy egy társulat se kapjon többet, mint ami neki kijár, ha az utas 12 vonalon is utazik és mindegyik vonalon más-más tarifák érvényesek.

Azokon a jegyeken kívül, melyek jól ismert állomásokra adatnak ki, kérnek néha jegyet olyan állomásra, melyre hosszú hónapok óta nem kértek jegyet és hosszú időn át ismét nem főgnak kérni, amelyekről tehát nem érdemes sorozatszámot vezetni. Ilyen esetekben úrlapjegyeket adnak ki, melyeken a jegykiadó kitölti az érkezési állomás nevét. Ezeknek az elszámolása nem eszközölhető a routine szerint; ilyeneknél egyenkint kell a megtett utat kimutatni és a hányadokat kiszámítani.

Ismét más elszámolást igényelnek a katonai személyek,

rendőrök, leszállított áron utazó közhivatalnokok jegyei, melyek más alapon számíttatnak.

Az elszámolási hivatal tehát a társulatok számviteli osztálya nemcsak a többiekkel szemben, hanem arra is szolgál, hogy minden egyes társulat ellenőrizhesse a saját jegykiadó személyzetét. Minden állomás jegykiadója havonként kimutatást ad a rendes, a kéjvonati-, katonai-, kedvezményi-, gyermek- stb. jegyekről és az ezekért beszédett pénzről. Ha a kimutatásban a sorozatszámok nem vágnak össze, ha pl. a szeptemberi kezdő sorozatszám nem vág össze az augusztusi befejező sorozatszámmal, melyet az elszámolási hivatal evidenciában tartott, a hiba rögtön kiderül. Az elszámolási hivatal egy osztálya az elhasznált jegyeket hasonlítja össze, és ha itt hiány mutatkozik, ez az indulási állomás terhére iratik. Az elszámolási hivatal abból is megtudja, hogy az utas milyen vonalakat használt, hogy az egyes csatlakozási állomásokon más-más módon »csiptetik« a jegyeket. A munkát a következő példával illusztráljuk. Az utas Plymouthból Invernessbe utazik, via Bristol, Settle, Carlisle, Hawick, Larbert és Perth, azaz 757 mfd. A díj így oszlik meg:

Plimouth-Bristol	129 mfd	Greal-Western
Bristol-Petterill	315 »	Midland
Petterill-Carlisle	1 »	North-Eastern
Carlisle-Larbert	126 »	North-British
Larbert-Perth	42 »	Caledonian
Perth-Inverness	144 »	Highland.

Eszerint repartírozzák a jegyeket, mindegyik vonalnál figyelembe véve a netáni kedvezményeket.

Térjünk most át az áruforgalomra.

Itt már nincs szó első, 2-od vagy 3-ad osztályú utasokról, akik 6—8 kocsiban vannak elhelyezve. Sűrű egymásutánban követik itt egymást a 25 - 30 kocsit vivő vonatok és e kocsikon vannak mindenféle bánya- és kohótermékek, gépek, gyapotsomagok, liszteszsákok, halak, ökrök és mindenféle gabna- és gyümölcsneműek, a melyeket a véletlen összehozott egy és ugyanazon vonatra. Az egyik kocsi az egyik vidékről, a másik más vonalról jött ide és mindegyik társulat tartozik megfizetni a munkát, a melyet a mozdony elvégez. Mi csak a vaggon ablak előtt elrobogó vonatot látjuk és nem is sejtjük, hogy milyen

rendszeres, gondosan vezetett munka szükséges ahhoz, hogy az az élettelen árú a legrövidebb uton megérkezze a rendeltetési helyére és feladójuk minden társulatnak, mely a szállításban részt vesz, megfizesse a neki kijutó részt.

A vasuti reform-ról folytatott sürü hosszas vitákban egy szót se hallottunk oly sürün, mint azt, hogy »osztályozás.« A vasutakra vonatkozó törvényekben minduntalan előfordul az, hogy az árúk bizonyos kategóriáit különleges tarifák szerint kell szállítani. Száz meg száz vasuti törvényben más meg más az osztályozás, elannyira, hogy nemcsak a kereskedők, de még a társulatok is alig ismerik ki magukat és sürgetik mind az osztályozás egyszerűsítését.

De ez nem könnyű dolog. Az ez irányban történt sok tanácskozás daczára a most elfogadott osztályozás ezer meg ezer cikket tartalmaz 5 osztályba sorozva (1-től 5-ig); ezenkívül van az »M« osztály (Mineralia) és az »S« osztály, mely ismét más kategóriához tartozik. Ezen elnevezés »robbanó és veszélyes anyagok«, több mint 200 cikkre terjed ki és a »keményárúk« osztálya ugyanennyit tartalmaz, köztük sok olyat, amit a századik ember se ismer még hírből sem. És mindezeket az árúkat a feladási állomáson megméri és constatálják (a társaságok és a Clearing-House által hivatalosnak elfogadott távolság-könyv szerint) a megteendő ut hosszát.

Az elszámolási hivatal berendezése folytán constatálni lehet minden vonatot és minden kocsit, mely bármely vonal-részen árút szállít és azok teljes tartalmát. A »szellemek vonata«, mely az amerikai vonalakon elrobog anélkül, hogy tudomása volna róla a kimutatásnak, teljes lehetetlen Angliában. Itt minden csatlakozási állomáson minden vonatot és minden kocsit jegyzékbe vesznek és a különböző pontokon fölvelt jegyzékek mind az elszámolási hivatalba kerülnek, ahol valamennyit gondosan összehasonlitják. Hogy ez a forgalom összességére nézve hogy történik, a laicus hamarjában el se tudja képzelni; de a sok száz-ezer tétel egyikén megmutathatjuk a rendszer működését. Tegyük fel, hogy X. ur Darlingtonból (North-Eastern) szenet vagy más anyagot küld Lincolnba (Great-Northern). Az árúfeladási osztály főnöke megméri az árút, tudatja a feladóval, hogy a szállítmány mekkora utat tesz meg és ezen két tényező alap-

ján kiszámítja a viteldíjat. Ezután a főnök az elszámolási hivatalhoz beküld egy »feladási jegyzéket«, melyen fekete tentával be van írva a feladási és a rendeltetési állomás, a feladó neve, az igényelt kocsik száma, a feladott árú leírása és végül az, hogy a szállítási-díj meg van-e fizetve. Mikor az árú megérkezik a rendeltetési állomásra, ennek a hivatalnok a vörös tentával nyomtatott jegyzéket tölt ki, melyen el van mondva a megérkezett árú mivolta, súlya és az indulási állomás. Ha a vörös és a fekete jegyzék közt eltérés mutatkozik, az elszámolási hivatal constatálja ezt a tényt és közli mind a két állomással. Ha az egyik is, a másik is azt állítja, hogy az ő adatuk a helyes, akkor ez a helyreigazítandó tételek rovatába iratik. Ha az egyik beismeri a tévedését, akkor a jegyzékét megfelelően kijavítják és megtörténik a díjtétel repartírozása az érdekelt vasutársulatok közt. De a kifizetendő hányad megállapítása előtt az összegből levonják a feladási és lerakási külön díjakat, a felvevő és illetve az átvevő társulat javára; a károsodott, megrongált árúkért járó kártérítés is repartíroztatik az illető társulatok közt. De van még egy tényező, melyet a repartírozásnál külön kell figyelembe venni, ez az u. n. »könnyű szállítmány«; ez az elnevezés arra a forgalomra vonatkozik, mely egy állomáspár közt havonként nem tesz ki többet 15 shillingnél, úgy, hogy a mfdenkénti számítás roppant bonyodalmassá válnék, holott a repartírozás jelentéktelen összegeket eredményezne.

Az ellenőrzés oly sokszoros és hatásos, hogy nagy és rendszeres sikkasztások lehetősége teljesen ki van zárva. A sikkasztók elé lépten-nyomon tornyosulnak a falak és a sok ellenpróba mellett minden legkisebb hibának ki kell tűnnie. Nem is lehetségesek az angol vasutakon azok a nagyszabású csalások, melyek Amerikában fordultak elő.

Újabb időben sokszor volt róla szó — a »Vasuti Közlöny« is említette — hogy az amerikai vasutakon a hamis mérések napirenden vannak a csalárd tisztviselők és lelkiismeretlen kereskedők összejátszása folytán. Megtörtént ott pl., hogy a North-Western egy kocsija 45,500 kiló árút tartalmazott, holott a feladási vevényben csak 21,600 kiló volt kijelentve, ami 111%-nyi különbséget tesz. A Michigan Central-vasuton hatvanegy kocsi rakományát újból mérték meg egyszer és nem kevesebb, mint

273,350 kilóval tartalmaztak többet, mint a mi be volt jelentve úgy, hogy a jóhiszemű tévedés lehetősége teljesen ki volt zárva. Más vonalokon hűtőkocsik, melyek Omanából húst vittek Chicagoba, visszajövet üreseknek voltak beírva, pedig tele voltak rakva szögekkel, sóval és másféle czikkekkal. Az esetek nem voltak izoláltak, mert a kereskedők csakhamar megtudták a versenytársaiknak nyújtott kedvezményeket és a maguk számára is igényelték vagy legalább is tiltakoztak úgy, hogy föltehető, hogy a feladó társulatok tudva károsították a többi társulatokat, amelyek nem rendelkeztek elegendő ellenőrzési eszközökkel.

Az angol vasutakon összesen 528.000 mozdony és kocsi létezik, nevezetesen 34,000 személyszállító, 469,000 teherszállító, 13,000 postai és másféle kocsi és mindezt vontatja 13,000 mozdony. És ezek a kocsik mult évben 277 millió mfdnyi utat tettek meg, akkora utat, mintha 11,000-szer megkerülték volna a földet, vagy háromszor tették volna meg az utat a földtől a napig. Egy-egy mozdony átlag 30 kocsit vontatott és egy év alatt 18,000 mfdnyi utat tett meg. És mindezek a kocsik e roppant utakon az elszámolási hivatal felügyelete alatt állottak mihelyt idegen hálózatra kerültek; összes végzett munkájuk ellenőrzése úgy történt, mintha valamennyi forgalmi eszköz és valamennyi vonal *egy* társulat, vagy az állam birtoka volna. Csak az a különbség, hogy a központosított ellenőrzés nem jár együtt monopoliummal, fentartja a *verseny* által megadott óriási előnyöket és még is a legszigorúbb felelősséget involválja. Mindegyik társulat erőfeszítéseket tesz, hogy a közönségnek minél több előnyt nyújtson és a maga hálózatára édesgesse; nagyobb gyorsasággal járatja a vonatokat, több kényelmet biztosít az utasoknak, kedvezményeket a kirándulóknak, és azoknak, kik valamely culturalis ünnepeyen óhajtanak részt venni. És e roppant versenygés mellett meg van óva a harmónia és a szolgálatnak oly pontossága, melyet Goschen pénzügyminiszter nem rég páratlannak nyilvánított.

A rendszer, mely az elszámolás kulcsát adja meg, a »mért-föld-osztály« műve, és e nélkül lehetetlen volna a díjak arányos megosztása. A rendszer a lehető legegyszerűbb. A nevezett osztályban a belső szolgálatot 300 hivatalnok végezi, ezeken kívül a vonalokon mintegy 400 »számozó« működik.

Ezekkel a számozókkal találkozunk minden csatlakozási állomáson. Nem törődnek a be- és kitolngó utasokkal, a fel- és lerakott árúkkal, a vonatok érkezési vagy távozási jeleivel. A számozó kis könyvecskét vagy irónt tart a kezében, éjjel lámpást hord a hóna alatt, azután nézi a kocsikat; feljegyzí minden kocsi számát, tulajdonosát, indulási és érkezési állomását.

A »mértföld-osztály« értesíti a társulatokat, hogy az idegen vonalak vagy kocsik használatáért mennyit tartoznak fizetni. Igen nehéz dolog a laicusnak tiszta fogalmat szerezni az óriási munkáról, amely szükséges, hogy ezeket az összegeket pontosan lehessen meghatározni. Az elszámolási hivatal fennállása óta a számozók által gyűjtött adatokból kitűnik, hogy a kocsik »idegen« vonalokon nem kevesebb mint tizenhat milliárd (16,000.000,000) mfdnyi utat tettek meg. Egy express-vonat, amely óránként 60 mfdnyi utat, egy év alatt 657,000 mfdnyi utat tesz meg, a fentebb mondott utat csak 2,500 év alatt bírná megtenni. Ha a gyorsvonat Krisztus születésekor indult volna meg és azóta szakadatlanul robogott volna, ennek az óriási utnak csak két harmadát tette volna meg.

De az elszámolási hivatal tisztviselői nem csak azt constatálták, hogy azt a rengeteg utat, mely kocsik, mely vonalokon mekkora részletekben tették meg, hanem arra is rájöttek, hogy minden egyes kocsit és mozdonyt mely vonalokon mennyi ideig tartották vissza kelletténél tovább. Pedig ezek a késések összesen 16 millió napot tettek ki, azaz 44,000 esztendő, azaz nyolcz annyi időt, mint amennyi a világ teremtése óta (Mózes szerint) lefolyt.

De hagyjuk e rengeteg, szinte elképzelhetetlen mennyiségeket és keressük fel a szerény egységeket, melyekből azok alakulnak és melyeket az a szerény, ismeretlen »számozó« feljegyzett.

A mult évben ezek a tisztviselők összejegyezték, hogy a különböző kocsik nyolcz millió napnyi, illetve 554 millió mfdnyi utat tettek meg »idegen« vonalokon. Számos esetben az »idegen« társulatok ezeket a kocsikat nem küldték »haza« a kellő gyorsasággal, sokszor azért, mert saját czéljaikra használták. Ezek az utóbbi késések 430,000 napot, közel 1,200 évet tettek ki és a

»számozóknak« 24 millió feljegyzést kellett tenniök, hogy megállapíthassák, mennyit fognak a késedelmös társulatok a visszatartott és használt kocsik tulajdonosainak fizetni.

És ezt a rengeteg elszámolást a számozók végezték. Ott vannak a nap és az éj minden órájában, hóban és esőben, ködben és verőfény mellett, hideg vagy forró időben a helyükön, és följegyeznek minden kocsit, mely a csatlakozási állomásra érkezik vagy azt elhagyja, a mozdony nevét és számát, a kocsik számát, az indulási és érkezési állomás nevét.

Ime, pl. egy napon, hózivatar idején, miket jegyzett be a könyvébe, egy számozó egyetlen egy vonatról:

Mozdonyszám 1421.

Indult Darlingtonból x napon d. u. 5 ó. 40 p.

Ideérkezett 6 ó. 40 p. d. u.

Vitte a következő társulat következő kocsijait:

	Midland	
77,035	10,767	7,658
11,640	60,054	31,719
25,708	30,706	27,578
18,956	190	
North-Eastern 61,311	North-British 17,867	
Postakocsi 19,747	London a. N.-West 19,295	
61,568	10,484	
23,840	43,997	
36,000	11,871	
43,986	18,519	
32,940	1,203	
24,380	Midland 28,017	
19,527	Manch.-Shef.-Linc. 23,066	
58,014	9,214	
35,244	North-Eastern 15,050	
24,056	11,039	
60,532	8,012	
32,490	5,580	
38,384	18,187	
37,030	Midland 32,776	
53,052	27,308	
19,525	27,407	
22,063		
32,542		

Ezeket a számokat igen rossz időjárás mellett, igen rövid idő alatt összejegyezte. Már most mit fog velük csinálni, hogy

ezekből a száraz adatokból meg lehessen tudni, melyik társulat, melyik társulatnak mennyi font sterlinget és mennyi shillinget fog fizetni. Mert efféle följegyzésekből tudja meg a Clearing-House mfd-osztálya, hogy az »idegen« vonalakra került minden egyes kocsi milyen utat mennyi idő alatt tett meg, mikor érkezett a rendeltetési állomásra, melyik állomáson mennyi ideig késett, milyen célokra használtatott, mikor és milyen uton került »haza«.

A munkát a Clearing-House saját tisztviselői végzik, kik a társulatoktól teljesen függetlenek. A följegyzéseket egy év alatt százezrivel kapják úgy, hogy e kis papírszeletek száz tonnát tesznek ki.

E följegyzésekből egyet föntebb láttunk. A kérdéses vonat 50 kocsiból állott, melyek hét különböző társulat tulajdonát képezik. Minden kocsirol leolvasható a tulajdonos neve, a kocsi száma, rendeltetési helye és kategóriája; a »számok« jobbra 5 számból állanak úgy, hogy a számozónak, az alatt, míg a vonat előtte állott, kellett írnia 200 számbetűt, minden kocsi tulajdonosát, az ellenőr nevét, a vonat érkezési és távozási idejét, indulási és érkezési állomását, sőt azt is, hogy a kocsik nyitottak vagy zártak.

A munka egyszerű volna, ha a vonat mozdulatlanul állna; de megessik, hogy ide-oda tolják; kocsikat kikapcsolnak vagy hozzá kapcsolnak. A detectivnek nem szabad egy perczre se szem elől tévesztenie egyetlen-egy kocsit sem, mert ha ez történt, a kocsi sok időre tűnhetik el.

Mikor ezek az adatok be vannak vezetve a jegyzőkönyvbe, a számozó bemegy az irodájába és a megfelelő rovatokba vezeti be az adatokat és az így szerkesztett kimutatásokat a hét végén beküldi az elszámolási hivatalba. Itt 300 hivatalnok rakosgatja rendbe nagy asztalokon az adatokat, miket 500 csatlakozási állomásokról beküldenek. Az ily kimutatások száma egy év alatt meghaladja a másfél milliót, nem számítva a »0« kimutatásokat, melyek azt jelentik, hogy az illető vonatnak nem volt »idegen kocsija. Most a kocsikat bevezetik a tulajdonos társulat rovatába. De ez csak akkor történik, ha a kocsi idegen vonalra lépett, mert a »honn« levő kocsikról a hivatal nem vesz semmiféle tudomást. A kocsin csak az van mondva, hogy a kocsi Darlingtonból Man-

chesterbe ment, de nincs megmondva, hogy milyen uton került oda. Ezt a hivatalnokoknak kell kikutatniok. A kocsí pl. a North-Eastern 35866. számú kocsija. Mikor Yorkból távozott, több uton mehetett Manchesterbe. A hivatalnok jól ismeri a vasuti hálózatot és betéve tudja, hogy melyik uton lehet egy kocsit a rendeltetési állomáshoz juttatni. A 35866 sz. kocsinak elő kell fordulnia a Yorkon túli legközelebbi csatlakozási állomáson. Ha nem fordul elő, akkor a York felé vezető vonal visszatartotta és a kocsí ezen vonal terhére iratik mindaddig, míg a kocsí »haza« nem kerül; ha a kocsí nem teszi meg az utat kellő időben Manchesterig, az elküldő társulat felelős a hamis irányításért és bírságot fizet. Ha a kocsí kellő időben érkezik be, a manchesteri állomás erről tudomást vesz és tüzetesen beszámol az elszámolási hivatalnak, amely most már constatálja, hogy a 35866. sz. kocsí mikor indult, mikor érkezett be és hogy ez megfelelő gyorsasággal történt-e. Átlagos napiútnak azelőtt 120 mfdet vettek, de a mostani heves verseny mellett egy vonat déltől délig 300 mfdnyi utat tesz meg. Ha a kocsí által megtett ut constatálva van, a hivatalnokok a távolsági osztály által szerkesztett könyvből megtudják a távolságot. Ez a könyv ugyanis tartalmazza Anglia összes 16,500 állomásának távolságát és az ott bejegyzett szám ellen nincs appelláta.

A tömérdék adat könnyebb osztályozása és áttekintése céljából bizonyos jelvényeket állapítottak meg, melyek pontok és vonalak combinatiói. A kocsiszám fölötti pont azt jelzi, hogy a kocsí megérkezett. Az oldalt helyezett pont jelzi, hogy mikor ment át a kocsí a közbenső állomáson, a szám alatti pont azt tanúsítja, hogy a kocsí megjött a rendeltetési állomásba. A pontok száma jelzi, hogy hány napig tartott az ut. A szám utáni pont a visszautazást mutatja. A szám körüli gyűrűvel könnyű terhet jeleznek. A szám alatti vastag húzással az mondatik, hogy a kocsí a rendeltetési állomáson nem rakodott le. A rézsutos szöglet (x) azt jelzi, hogy a kocsí megtette az útját.

Ime, pl. az összes jelek, melyek a cambriai 4120 kocsira vonatkoztak, mikor ez a kocsí Welshpoolból Northamptonba ment.

Welshpooldól Northamptonba :

Május 6... 4120 elment Welshpoolból Wichnorba.

4120 : — Wichnorból (első csatlak, állom.) elment.

4120 : Northamptonba (3. napon) érkezett.

Vissza :

Május 16. 4120 — Bedfordból Welshpoolba.

4120 — Aznap-Wichnoron átment.

4120 Megjött Welshpoolba.

Ebben az esetben a kocsi 7-től 16-ig a közvetítő társulat kezében volt; 9-én jött meg és 9-től 16-áig a többi társulatok terhére iratik. Három nap a megengedett utazási idő és a három pont jelzi a 3 napi késedelmet úgy, hogy a tulajdonos társulat 3-szor 3, azaz 9 shillinget követel a közvetítő állomásoktól. Miután a hivatalnokok ezeket a tényeket megtudták, a kocsi-szám mellé a következő jegyeket rakják :

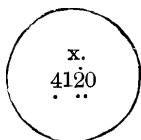
v

4120 : = a kocsi útja az indulástól a hazajövetelig kellő módon be van jegyezve.

x

4120 : = a késedelem az illető társulatok terhére iratott.

4120 : — a kocsi további állomásig ment és nem rakodott le.

= A kocsi könnyen volt megrakva és nem járt utána mfdilleték.

A késedelmi díjak az illető társulatoknak bemutatott havi kimutatásokban számoltatnak fel. Az illető társulatok felszólalhatnak és részletes adatokat kívánhatnak be az elszámolási hivataltól. Evégből oda egy hivatalnokot küldenek, de ott minden úgy van beírva, hogy négy év múlva ki lehet mutatni, hogy bármely kocsi, bármely napon, melyik vonalon időzött. A késedelmi díj naponként 10 shilling egy első osztályú, 7 sh. 6 penny egy második osztályú, 5 sh. egy 3-ad oszt. és 3 sh. egy teherkocsiért. De a késedelmi díj nem lehet több, mint 59 sh. 6 penny, mert a nagyobb díj egyértelmű volna a bolygó teherkocsi eldobásával.

Sokszor vetették fel azt a kérdést, de inkább a curiosum, mint a gyakorlati érték szempontjából, hogy egy utas átlag mekkora utat tesz meg az angol vasutakon. Az évi kimutatásokból tudjuk az utasok számát, vagyis inkább az utasok által megtett utazások számát, azt is tudjuk, hogy a vonatok egy év alatt mennyi utat tettek meg; de ezen két adat közt nincs olyan összefüggés, hogy megtudhatnók, átlag mekkora utat tesz meg minden utas.

Mig egyfelől 10 személy akad aki Londonból Edinburgba, Bristolba, Liverpoolba megy, addig ezrekre megy azok száma, kik London egyik városrészéből a másikba mennek. Egyes amerikai vasutak kimutatják azt is, hogy mindenkinél hány utast szállítanak, de ez csak a saját vonalukra vonatkozik és nem terjed ki azokra, akik több hálózaton utaznak. Azt lehetne hinni, hogy a Clearing-House ezt is ki tudná mutatni. De nem teheti, mert míg az amerikai vasut csak a saját vonalával foglalkozik, a Clearing-House az összes vasutak belső forgalmát ignorálja, csak azokat veszi figyelembe, kik az indulási vasut hálózatáról más hálózatra mennek át. Tüzetes adatok tehát nincsenek, de a sok kimutatásból hozzávetőleg számíthatjuk, hogy egy utas az angol vasutakon átlag 17 mfdet utazik.

A kereskedelmi minisztérium évi kimutatásaiból tudjuk, hogy az utasok száma, vagyis jobban mondva az utazások száma (mert egy-egy személy egy év alatt száz utazást is tehet) mintegy 700 millióra rúg, ide nem értve az évadjegyeket. Ezen az alapon mondhatjuk, hogy az összes utasok egy év alatt 12 milliárd mfdet utaznak.

Mily érdekes volna kutatni, hogy ez a rengeteg forgalom hány millió hasznos ügyet mozdit elő és mily roppant mérvű lendületet ad a modern civilisációnak és a nemzet haladásának. A jövő század Buckleje itt bizonyára roppant hálás anyagot fog találni. De mi itt ezt nem fogjuk feszegetni és nem fogunk elmékedésekbe bocsátkozni efelett. Áttérünk a Clearing-House tevékenységének egy új ágára: a málha-osztályra.

A vonatok, melyek 800 millió utast szállítottak, összesen 146 millió mfdnyi utat tettek meg. Ezek jobbára el voltak különítve a tehervonatoktól, melyek egy év alatt 126 millió mfdnyi utat tettek meg. Hogy a tehervonatoknak mi a feladatuk, azt

mutatja az elnevezésük. De másképp áll a dolog az u. n. személyszállító vonatokkal. Igaz, hogy személyeket szállítanak, de szállítanak egyebeket is: csomagokat, ebeket, lovakat, kocsikat, postát. Ezek is nagyban járulnak hozzá a jövedelmekhez. Az utasok után 22 millió font volt a bevétel, míg a málhák, apró küldemények 3 millió fontot, a postai küldemények pedig 540,000 font sterling jövedelmet adtak.

Már most a Clearing-Houser a feladat hárul, hogy az apró küldeményekért járó díjakból minden társulatnak kijuttassa a rá eső hányadot. De a vasutak által szállított apró küldemények roppant mennyiséget tesznek ki. Így pl. a posta-hivatal kimutatásai szerint a kevés kivétellel vasuton szállított postacsomagok száma egy év alatt 32.860,154-re rug. De míg a postahivatal csak korlátolt súlyú és nagyságú csomagokat fogad el, a vasutak a személyvonatokon lovakat, ebeket és kocsikat is szállítanak; továbbá halakat, gyümölcsöket, romlandó tárgyakat, melyeket gyorsan kell szállítani. Megesik, hogy egy utas a személyvonaton magával akar szállítani egy propellert, egy gőzhajócsavart, melyet pl. Sheffieldből a legnagyobb gyorsasággal kell elszállítani egy kikötőbe, ahol a megrongált gőzös van, mivel az utas inkább fizeti meg a drágább díjat, semhogy a dockban a hosszas javítás által okozott nagy mellékdíjakat fizesse.

Még a felületes észlelő is észre fogja venni, hogy milyen roppant munkába kerül, amíg megállapítják az egyes társulatoknak mennyi jut az oly heterogén elemekből álló »csomagforgalom« viteldijaiból. A munka nem igényel ugyan valami kivételes leleményességet, hanem nagy routinet és technikai ügyességet. A »csomagforgalom«, a tarifák folytonos leszállítása és a kategoria ismételt kiterjesztése folytán roppant mérveket öltött, és módokat kellett találni a táblázatok és osztályozások egyszerűsítésére, úgy hogy a munka, melyet roppant bonyodalmasnak gondolnak, csak roppant mérvű lett.

A 200 tisztviselő, aki a csomag-forgalmat ellenőrzi, összehasonlítja és rendezi az állomásokról beérkezett kimutatásokat; az ő külön használatukra kigondolt speciális elnevezések szerint rovatolják és a díjakat a rendelkezésekre bocsátott számos távolsági és mfdtarifa-táblázatból számítják ki. De bonyolulttá teszi sokszor a munkát az, hogy egyes szomszédos társulatok

bizonyos kategóriákra nézve külön egyezményeket kötöttek. És valóban bámulatos, hogy mily rendszeresen könyvelik el a tömérdek apró részleteket. Egyforma a munka, akár arról van szó, hogy egy közönséges csomagot elküldtek a szomszéd vasutnak 5 mfdnyire eső állomására, akár pedig arról, hogy egy lovat Epsomból Doncasterbe, vagy egy csapat fajdtyúkot Invernessből Brightonba szállítanak.

Aki valamely nagy angol vasutnál valaha látott egy csomagfelvételi irodát, pl. karácsonykor, mikor mindenféle alaku és nagyságu, ezer meg ezer csomagot az induló vonatokba rakosgatnak, bizonyára tünődött azon, hogy abba a chaosba mikép fognak rendet hozni, és hogy az ország minden vasutja mikép fogja megkapni a csekély szállítási díjakból neki kijáró töredékeket. De a tapasztalt Clearing-House-tisztviselő a dolgot igen egyszerűnek találja.

Minden ilyen csomag olybá vétetik, mintha egy-egy utas volna, akit egyik állomásból a másikba kell szállítani. Az »állomás« az egység, melyre a számításokat alapítják. Minden csomag valami állomásnak van szánva, amely aztán lehet 500 vagy 10 mfdnyi távolságra. Az indulást az egyik állomásból és a megérkezést a másikba kellőleg beírják és meg van adva a kulcs a viteldíj repartírozásához. Valamint hogy minden üzlethez a világon két fél szükséges, ugy itt is két félnek kell lennie: a feladó és a fölvevő állomás, amit aztán »állomáspár«-nak neveznek. Miután összesen 18,000 állomás és megálló hely van, sok millió »állomáspár«-t lehetne összecombinálni. De a valóságban ugy áll a dolog, hogy nem minden állomás »párosodik« és sok állomás coelibatásban áll bizonyos tekintetben. Most pl. előfordul az üzemben 250,000 állomáspár. Miután az egy és ugyanazon vonalon, levő állomások a Clearing-Houseban nem szerepelnek, a lehető combinatiók száma roppantul megcsökken. Mikor az intézmény megalakult, csak 16,600 »állomáspár« volt és a növekedés jó részben a csomagszállítás sokszoros könnyítésének köszönhető.

Tegyük fel, hogy A, B, C és D elkülönített, de egymással kapcsolatos hálózatok. Az A vonal egyik állomásáról a D vonal egy állomására küldenek egy csomagot, melynek, hogy megér-

kezhessék, a B és a C vonalon kell átmennie. Már most az a kérdés, hogy a munkáért járó díjból mennyi jut minden vasutnak?

Az A állomás jelenti D állomásnak, hogy x vonaton y napon z czikkeket küldött oda. »D« állomás azt feleli, hogy a czikkeket megkapta. Ha pl. hiba merül fel, a »D« állomás azt jelenteni fogja és a hiba kiigazittatik. Ha nem tudnak megegyezni, az értesítések beküldetnek a Clearing-Househoz, mely a »függőben levő« ügyek számlájába írja. De míg »A« valamit elküld »D«-nek, megeshetik, hogy »D« is küld »A«-nak és ugyancsak a fentebbi eljárás követtetik. Az állomáspár közt tehát négy értesítést váltottak. A feladási értesítések fekete, a felvételi értesítések vörös tintával vannak írva. Valamennyit beküldik a londoni elszámolási hivatalhoz. Az értesítésekre ki van téve a már fölvetett és az átvételkor fizetendő összeg.

Mikor ezekkel az értesítésekkel el vannak látva, az elszámolási hivatal tisztviselői (200-an) kezdik a fekete és fehér lapokat összevetni és constatálják, hogy azok összevágtnak. De a csomagok, mikor »A«-ból »D«-be vagy »D«-ből »A«-ba küldték a B és C vonalakon is át haladtak. Hogy fizetnek ezeknek?

A B és C vonalak tisztviselői rendszeren nem is sejtik, hogy a csomagokban mi van. A lovat, a kocsit láthatják, de a csomag tartalmát nem ismerik. Azt is követelhetnék, hogy megnézik a csomagot és megfizettetik a vasutjoknak kijáró részt. De erre a munkára nincs szükségük. A Clearing-House Argusa és Briareusa öröködnék a szállítást eszközölt vonalak érdekei fölött.

Minden állomás havonként kimutatást küld be arról, hogy napról-napra hány csomagot, lovat, kocsit, ebet, koporsót stb. effélét küldött a többi állomásoknak. (A »koporsó« kategoria különösen a Skótországba irányított küldemények közt fordul elő sűrűn, mert bár a skótok, világéltükben nem igen szoktak viszsztatérni a szülőföldjükre, mégis igen sokan közülök azt óhajtják, hogy holttestük skót földön pihenjen. Hasonlót tapasztalunk a chinaiaknál, kiknek jelentékeny részét szállítják Ausztráliából és Californiából Chinába, ami az illető hajóknak tetemes bevételeket szerez. Az angolok ritkán nyilvánítanak efféle kívánságot).

A 250,000 állomáspár kimutatásainak feldolgozása bizonyos egyöntetűséget igényel. Kimondják pl., hogy minden kül-

deménynél, ahol a London and North-Western egyik állomása szerepel, ez tétetik első helyre, ami a rendezést mindjárt egyszerűsíti.

Ha az A és D állomások kimutatásai fel vannak dolgozva, arról készítenek kimutatást, hogy az egyes csomagok milyen úton tették meg útjukat; aztán kiszámíttatnak a felvételi és átadási külön illetekek és a maradék repartíroztatik a távolságok szerint.

A csomag- és a személyforgalom közt még egy lényeges különbség van és ez az, hogy a személyszállításnál a díj azonnal fiztetetik, holott a csomagokért járó díjak igen tetemes része csak a kézbesítésnél fiztetetik. Oly házaktól, melyek sok csomagot szoktak küldeni, nem kívánják minden egyes csomag szállítási díját azonnal; ezek az érkezett küldeményeket egy könyvbe írják be és a díjakat csak időközönként szedik be. De ezek a hitellezések az illető vasúttársulatok gondját képezik. A Clearing-House ezekkel nem törődik, hanem úgy veszi, mintha minden küldemény szállítási díját készpénzben rögtön fizették volna ki.

Midőn a fenti négy betűvel jelzett társulatnak járó összegeket akarják megtudni, a feladó állomás javára írják az összegből neki kijutó részt; azután meg kell tudni, hogy B, C és D vonalokon mekkora utat tett meg a küldemény; ez meg van mondva a társulatok által kiadott és elfogadott »távolságkönyv«-ben; a hivatalnokoknak meg kell továbbá tudniok, hogy egyes vonalokon nincsenek-e érvényben különleges díjtételek, különleges egyezmények. Mind ezt figyelembe kell venni és így lehet a díjak repartírozását eszközölni.

Minden hó végén a társulatok ideiglenes összegezést kapnak a hozzávetőleges összegekről, melyek nekik a különféle társulatoktól járnak. A végleges elszámolás a félév végen történik, és ekkor a nyers számlákat kiigazítják.

Ha a végelszámoláskor úgy látják, hogy bizonyos »állomáspárok« forgalma nem halad meg bizonyos minimumot, akkor a repartírozást nem az állomáspárok, hanem a hálózatpárok közt feladott és fölvetett teherforgalom adatai alapján eszközlik, ami sok aprólékos számítástól kimél meg és a kölcsönösségi elvnel fogva kielégítheti mind a két félt. Egyszerűen kiszámítják a két vonal közt eszközölt csomagforgalom főösszegeit és ezen az ala-

pon repartiroznak, helyett, hogy minden állomáspár kimutatását utánszámitanák a mérőföldtörések tüzetes kiegyenlitése céljából. A veszteségek vagy a nyereségek, melyek az apró részletek mellőzéséből erednek, kölcsönösen compensálódnak.

Az előző lapokon vázoltuk azt a tevékenységet, melyet az elszámolási hivatal a vasutársulatok érdekében kifejt. E tanulmány kiegészítéseül az intézmény mellékes szolgálatairól is szólnunk, azokról, melyek a nagy közönséget és az intézmény közegeit illetik.

A nagy közönség közvetve nagy hasznot huz az intézményből, mert ez egyszerűbbé, olcsóbbá teszi a szolgálatot és ezzel lehetővé teszi a tarifák leszállítását. De közvetlen hasznot is huz, így pl. az által, hogy a Clearing-House öröklik az utasok minden málhája fölött is.

Évenként vagy 700 millió utas fordul meg az angol vasutakon és ezek legnagyobb része málhát hoz magával. De sokan akadnak, akik egyik vagy másik okból, legtöbbször a nagy sietőség miatt, a vasuton felednek egy vagy más málhá darabot. Ezen elfeledett málhák megőrzésével és visszaadásával foglalkozik a Clearing-House egyik osztálya. Ezt a munkát nem igen méltatják, mert a legtöbb utas a vasutat vádolja a saját gondatlansága következményeiért. De a sok átszállás, átrakodás, tolongás mellett nem is csoda, ha sok tárgy marad el a vasuton. És ez sok bosszúságot, olykor mulatságos *qui proquo*-t is okoz. Így pl. nem rég egy sokat emlegetett író képviselő azt vette észre, hogy a bőröndje a vasuton maradt és ezért a lapokban nagy zajt ütött. Azt hitte, hogy a kormány lopatta el az ő bőröndjét, azt gyanítván, hogy dynamit van benne; pedig kisért, hogy a bőröndre egy régi czédula volt felragasztva, amelynek értelmében másfelé irányították. A legtöbb bajt különben is ez szokta okozni és ezért az utasok jól teszik, ha a bőröndjeikről leszedetik a régi czédulákat, melyek tévedésbe ejtik a vasuti alkalmazottakat és ha megnézik, milyen új czédulákat ragasztanak fel. Megtörtént pl., hogy egy bőrönd, melyet az utas Manchesterből Bangorba adott fel, Calcuttában került elő. Mászor meg az esett meg, hogy egy tiszt a revolvertáskáját St.-Pancrasban követelte, állítván, hogy

az a kezében volt Kingsbridge és North-Wall közt, pedig a táskát ott került meg az írószági táborban, ahonnet a tiszt ki se hozta.

A vasutaktól nem csak olyan málhákat követelnek, amik tényleg elvesztek, hanem olyanokat is — és gyakran igen értékeseket — melyek csak a »tulajdonosok« képzeletében voltak meg, vagy legalább nem vesztek el. Sokan a gőzhajókön feledték már el a málhát, amit aztán a vasuttól követelnek. Sokszor meg a málhát tévedésből csakugyan egy tengeri hajóra hányják a többi málhá közt, holott a tulajdonosnak eszeágában se volt a kikötővárosból tovább utazni; az ilyen málhát aztán New-Yorkból, Montrealból, Quebecből, Portlandból vagy éppen Sydneyből hozza vissza valamelyik tengeri hajó és beküldi a Clearing-Housenak.

Az intézmény egyébiránt összeköttetésben áll a városok rendőrségi hivatalaival, melyek »a vasuton feledett« málhát, néha valamely városi bérkocsiból kerítik elő.

Ha valaki egy bőröndöt a vonat érkezésekor hasztalan keres, vagy indulás után észreveszi, hogy a táskáját az indóházban hagyta, rögtön értesítik a Clearing-House-ot, mely haladéktalanul működésbe hozza a távirdát. Az állomás, melyen gazdátlan tárgyak maradtak, jelentést küld az intézetnek, külön e célra választott rövid elnevezéseket használva; értesítik a bőröndön jelzett érkezési állomást, — ha ez nincs jelezve, kellő óvatossággal ki is nyitják a bőröndöt, hogy abból megtudják a rendeltetési állomás nevét. Időközben a fogadósok is beküldték a náluk felejtett málhák jegyzékét és rövid leírását. Szóval a Clearing-House (itt megemlítjük, hogy a nevezetes intézet Londonban az Eustonsquare (N.-W.) melletti Drummondstreetben 57. sz. a. van) a legfejlettebb szervezettel bír és a legbővebb adatokkal rendelkezik elveszett málhák felkutatására. Az elveszett és a megtalált málhákról érkező jelentések összevetése után rendszeresen megtudják az elveszett tárgy hollétét. Az eredményt táviratilag tudatják a »kereső« és a »találó« állomással, és ha az adatok összevágna, a málhát a legközelebbi vonattal megküldik a tulajdonosnak.

Hogy mennyire rug az elvesztett tárgyak száma, azt a közönség nem sejtí. Vádolja a vasutakat, a közlekedési minisztert, pedig azok nem tehetnek róla, hogy pl. mult évi augusztus hóban

több mint 13,000 esernyőt, napernyőt és pálczát feledtek az angol vasuton az utasok. A vasut bőven eleget tett a kötelességének, ha az utast gyorsan, olcsón, baj nélkül eljuttatta a rendeltetési helyre. De azt is kívánják tőle, hogy személyzetét és távirdáját bocsássa azok rendelkezésére, akik nem tudtak ügyelni a bőröndjeikre, skatulyáikra. Így pl. mult évi augusztus hóban az angol vasutakon az utasok a következő tárgyakat veszítették el:

13,848	ládát,
5,304	kis táskát,
1,133	kalapdobozt, ~
36,777	bőröndöt,
1,155	vászon táskát,
2,914	kosarat,
13,380	esernyőt, napernyőt, pálczát,
10,217	ruhadarabot (sapka, kalap, keztyű stb.),
8,391	különféle tárgyat,
3,344	könyvet, tárczát, értékes holmit,
3,750	csomagot.
<hr/>	
67,113	tárgyat.

És ezen tárgyak nagyobb részét a tulajdonosok a Clearing-Housetól visszakapták.

A Clearing-House arra is ügyel, hogy a vasuti alkalmazottak anyagi helyzetén segítsen.

Igy pl. létesítette első sorban a vasuti alkalmazottak nyugdíjalapját, egy intézményt, mely ugy a humanitarius czél, mint az elért eredmények tekintetében kiváló figyelmet érdemel.

Már negyven évvel ezelőtt törekedett az intézmény arra, hogy tagjainak, akik meghaladták a 65 éves kort, nyugdíjat biztosítson. Ez akkor nem sikerült. Tíz évvel később, újból megkísérlették azon az alapon, hogy a 60 évesek a fizetésük felét, az 55 évesek a fizetésük harmadát kapják. A kísérlet ismét meghiúsult. Harmadik kísérletet tettek 1865-ben, de megint eredménytelenül.

Végül 1872-ben Dawson P. W., az intézmény mostani vezetőtitkára ragadta meg a kezdeményezést és az ő erélye az eszmét megvalósította.

A nyugdíjszövetkezetbe nem csak a Clearing-House tisztviselői, hanem az intézménynyel összeköttetésben álló összes

vasutak tisztviselői léphetnek be; minden belépő tag kötelezi magát, hogy fizetése $2\frac{1}{2}\%$ -át fizeti be; ezt az összeget a Clearing-House vagy az illető vasutársulat megtoldja ugyanakkora összeggel. Aki 10 éven át tagja volt az intézetnek és munkakép telenné lesz, vagy aki elérte a 60-ik életkort, nyugalomba mehet és kapja az első évben fizetése $25\frac{1}{3}\%$ -át, minden rákövetkező évben 1% -kal többet; aki pedig 45 évig volt az intézmény tagja, a maximumot kapja, azaz fizetése 67% -át. Ha a tisztviselő már 10 év óta szolgálta a társulatát, mikor ez csatlakozott a szövethozhathoz, a tagsági évek számát kétszerezheti kettős befizetés által és ez esetben a társulat is tartozik kettős befizetést eszközölni.

A szövethozet legközelebbi jelentése az e hóban (szeptember) léfolyt ötéves ciklusról fog szólni és a kiszivárgott hírek szerint kedvező lesz.

Mult év végén volt 5,475 tagja (a 8,869 közül, akik 1872 óta beléptek volt); a volt tagok közül 2.955 kilépett, 372 meghalt és 67-et nyugdijaztak. Mult évben belépett 332 tag; a bevételek 1,033 fonttal, a kiadások pedig 2,540 fonttal haladták meg az előző évbelleket. A tagok közül 1,376 a Clearing-House szolgálatában, a többi tagok a vasutársulatok szolgálatában állnak.

A szövethozet 14 évi fennállása óta a tagok 141,178 fontot fizettek be, a vasutársulatok és az elszámítolási pedig 131,920 font sterlinget; a tőke kamatai 59,371 fontot tettek ki. A tagok javára tett kiadások 14 év óta 30,035 fontot tettek, ebből 11,640 fontot nyugdijakra, 9,110 fontot elhalt tagok családjainak segélyezésére fordítottak és 9,283 fontot visszaadtak kilépő tagoknak. A kezelési költségek évenként 260 fontra rugtak. A szövethozet vagyona 298,948 font sterling, mely első rangu értékpapirokba van fektetve és átlag 4% -ot jövedelmez.

Az angol vasuti elszámolási hivatal fényes tanuságot szolgált arra, hogy a jól combinált és jól szervezett actió mire képes.

Anglia egész vasuti hálózata is csak ennek köszöni mai hatalmát; mert az állam mivel sem segítette. A közönség az öszszes államadósságnál nagyobb összeget bizott a vasutügy vezérférfiakra és ezek az önsegély elvét most a kisebb szervezetekben is iparkodnak érvényre juttatni. A cooperatio és a hathatós fele-

lösség képezik náluk a siker főtényezőit. Ezt alkalmazták mindenütt.

Igy pl. az intézetnek van vagy 1500 tisztviselője. Ezek a statistikai adatokból, bármily bőségben jut is ki belőlük, jól nem laknak. Alakítottak tehát egy »ebédlő szövetkezetet«, mely a tagoknak olcsó és jó ételmezést nyújt. Általános szavazat útján választottak egy hattagu igazgatóságot, amelynek tagjai tartoznak háromszor hetenkint a clubban étkezni. Hadd lássák maguk, hogy jó ételt főzetnek-e, lelkiismeretesen végzik-e tisztüket, és ha nem, akkor ám lakoljanak.

A Clearing-House igazgatósága támogatta a szövetkezetet, rendelkezésére bocsátott ebédlő-helyiségeket, pinczéket, éleskamrákat, konyka- és ebédlő-berendezéseket. A többit a szövetkezet rendezte be. A tisztviselők úgy ebédelnek, hogy 12—12 közülök ül egy asztalnál; rendszeren egyranguak. Minden asztalnak van elnöke, aki megrendeli az ebédet és felelős a fizetésért; fölös pinczér nincs; mindenki (az önsegély elve értelmében) maga végzi, amit maga végezhet.

A lefolyt hat hó alatt volt pl. 16,624 ebéd à 9 penny, 42,458 ebéd à 9½ penny, 2,600 ebéd à 11 penny, 958 ebéd à 1 sh.. 122 ebéd à 1 sh. 1 p.; 275 ebéd à 1 sh. 2 p.; 475 ebéd à 1 sh. 3 p., 6,181 ebéd à 6 p. stb. A bevétel volt 6,343 font sterling; az élelmiszerek beszerzése, az edénykoptatás, a pörlekedés, a biztosítás stb. költségeinek levonása után maradt 45 font tiszta nyereség, amely a következő félév terheinek csökkentésére szolgál.

De nemcsak az élelmet kapják a tisztviselők igen olcsón. Van egy szövetkezetük, mely igen olcsón szerez be számukra fűszert, órákat, szivarokat, dohányt, pipákat, gyógyszereket, kéféket, késeket, cipőket, kalapokat, szóval mindent, ami egy háztartásban szükséges. Ennek a szövetkezetnek a bevétele 9,412 font sterling volt: a tiszta nyereség pedig 573 font sterlingre rugott, ami a részvényesek javára fordított.

Sőt nemcsak a physikai szükségletekről gondoskodnak az intézmény élén álló férfiak, hanem a szellemi szükségletekről és a szórakozásról is, ami annál is szükségesebb, mert az intézet igen félreeső városrészben van, ahol a tisztviselők, jobbára fiatal emberek, nem igen találhatnak szórakozást. Vendéglő nincs a

környéken, mert az étkezésről maga az intézet gondoskodott, sőt olvasó-teremről is.

Az intézet tisztviselői társulajdonosai egy könyvtárnak, mely 13,778 kötetet számlál és a tagoknak a múlt évben 19,251 kötetet kölcsönzött ki. A katalogus, mely mostanában jelent meg új kiadásban, 800 lapra terjed és igen könnyű áttekintést nyújt. A könyvek öt osztályba vannak sorozva (ugy, mint a vasúton az árúk); az általános irodalmi művek lajstroma 119 lapra, a szerzők szerint felsorolt műveké 285 lapra terjed; közel 120 lapot foglalnak el a tudományos, művészeti és bölcsészeti munkák, 30 lapot a költemények és drámák; a többi művek szakmunkák, lexiconok stb. effélék. A tagok havonként 6 pennyt fizetnek; életfogytiglani tagok egyszersmindenkorra 5 guineát fizetnek, vagy 6 guinenéára becsült könyveket adnak. A könyvtárnok évi fizetése 100 font, a segéd könyvtárnoké 5 font. A választmányi tagok nem kapnak tiszteletdíjat. A bevétel a múlt évben 551 fontra rugott, a tiszta jövedelem pedig 254 fontra; az utóbbiból 230 fontot tettek félre a catalogus kinyomatásának költségeire.

Segély egyletet is alakítottak a tisztviselők beteg társaik támogatására és ennek tagjai 6 pennyt fizetnek havonként, míg a belépti díjak 1 és 10 sh. közt változnak; Az a tag, aki munkaképtelenné válik és már 2 éven át befizetett, 12 shilling segélyt kap hetenkint 6 hónapon át; ez a segély 21 shillingre rughat olyanoknál, kik már több mint tíz éve az egylet tagjai; a maximális segély 30 sh. hetenkint két éven át. Múlt évben összesen 861 fontot költöttek, 247 fonttal többet, mint a mennyi befolyt.

Az egylet 25 év óta áll fenn; eleinte 136 tagja volt, akik 83 fontot fizettek be; múlt évben volt 1,002 tag, 614 font és bevétel és ebből 44tagot segélyeztek 857 fonttal. Az egylet vagyona ma 3,991 font.

Halál esetre is biztosíthatják magukat a tisztviselők; aki 16 éves korától kezdve havonként egy shillinget fizet, halála esetére 50 font shillinget biztosít családjának; ugyan ennyire biztosíthatja magát a 60 éves tisztviselő, ha befizet havonként 4 sh. és 4 pennyt.

Említettük fentebb, hogy a Clearing-House működésének alapját a »számozók« által beküldött jelentések képezik. Leirtuk, hogy e szerény tisztviselők mily nehéz és mily fontos fel-

datot teljesítenek, mikor összeírják az angol vasutakon közlekedő összes vagonokat. Ezek számára külön alapot létesítettek, hogy biztosítsák őket ideiglenes munkaképtelenség, hosszas betegség, csönkulás és halál esetére.

Hetenkint 2 pennyt fizetnek be és biztosítják magukat 50—100 fontnyi összegre, baleset vagy halál ellen. Ha a baleset vagy a halál nem szolgálat közben érte a számozót, akkor az özvegy 10 fontot kap; ha a neje hal meg, 3 font sterlinget adnak neki.

Végül megemlítjük, hogy a tisztviselők számára külön takarékpénzárt létesítettek, mely az összes angol vasutársulatok garantiája alatt áll és ezen föltétlen biztonság mellett 4⁰/₁₀₀ kamatot fizet a betétek után.

Igy iparkodik e hatalmas és kiválóan hasznos intézmény a maga tisztviselőiről gondoskodni, ami által közvetve a nagy közönségnek is tesz szolgálatot, miután a tisztviselők, terhes anyagi gondoktól meg lévén szabadítva, egész lélekkel végezhetik el a rájuk bízott nehéz és fontos feladatokat.

Adalék a földjáradék elméletéhez.

Irta :

Dr. Békesy Károly.

Einige Bemerkungen über das Wesen der Grundrente. Von Ignaz Connemann. Würzburg. 1888.

E czim alatt egy könyvecske jelent meg, mely ismétli a Ricardo-féle földjáradék elméletet, s azután iparkodik összeegyeztetni e tétellel a mindennapi életnek szerinte *csak látszólag ellenkező* eredményekről tanuskodó tüneményeit. A kis dolgozat, daczára e magasabb törekvésnek, alantas légkörben mozog, s távolról sem karolja fel a földjáradék esésének Európaszerte mutatkozó, hatalmas, gazdasági jelenségét, hanem cziméhez képest csak néhány magyarázó megjegyzést koczkáztat, melyek, miként alább látni fogjuk, sem a járadék lényegét, sem a mezőgazdasági válságot nem fejtik meg.

Connemann mindazonáltal »félreértéseket akar eloszlatni és helyes eszméket ültetni helyükbe« körülbelöl a következő gondolatmenetet: Ricardo elejétől fogva tisztában volt a földjáradékkal, csak meghatározása nem volt elég teljes és tiszta. A föld »eredeti ereje«, melyért Ricardo szerint a járadék fizetetik, egy részt nem foglalja magában a föld fekvése által nyújtott előnyöket, más részt nincs vonatkozással a befektetett tőkékre. Mindazonáltal ezek tudása mellett a gazdasági termelésre fordított egyenlő tőkemennyiség hozadékának a különbsége alkotja a Ricardo járadék elméletének magját, s azt így lehetne szerinte formulázni: »Grundrente ist das Mehrerträgniss von Productionsbedingungen, welche und insoweit solche günstiger sind, als die preisbestimmenden.«

E körmönfont meghatározás, mely csak szavakban különbözik a Roscherétől, ép úgy nem állja ki az ostromot, mint a

meghatározások legnagyobb része, melyek már Mill S. szerint is azon hibás törekvésből erednek, hogy néhány szóba szorított stereotyp kiadásban egy széles eszmekört akarnak visszaadni. E túlhajtott, mindent definiáló, mondhatnók bürokratikus pennarágó irány sok hiábavaló vitának adott anyagot, s mindennek felett ama kényelmes eljárásra nyújtott alkalmat, hogy elolvasás nélkül is megbíráltassanak az írók, mint a hogy például Thünen »der isolirte Staat«-jának megjelenése után állítottatott, hogy Ricardo nem ösmerte a közelség és távolság járadékát, Thünen találmányát, mert ez nem volt meg az ő járadékdefiniójában.

Visszatérve azonban könyvünkhöz, a meghatározást jól vagy rosszul, mindig az egész munka adja, s a földjáradékra nézve ez Connemannnál sem egyéb, mint a miben a nemzetgazdasági írók ma kevés kivétellel egyetértenek, a hogy azt a legtöbb tankönyvben feltalálhatni.

E járadék apadását C. szerint azért hiszik, sőt azért tagadják némelyek a rente létezését is, mivel a földbe fektetett és termelésre fordított tőkék kamatai a járadékból levonandók lévén, e levonás után nem mutatkozik tiszta hozadék. Csakhogy itt szerinte mindig a tőke felszámításában esik a hiba, mert vagy nem vonják le a már elhasznált tőkéket vagy olyan befektetések után számitanak kamatokat, melyek egy várost körítő régi várfalak módjára inkább hátráltatják, hogysem elősegítik a termelést; vagy pedig nem értenek az angolok és amerikaiak között divatozó kizsákmányolásához a tőkének, czélszerű gazdasági eszközök alkalmazásához, olcsó, könnyed, gazdasági épületek emeléséhez stb. Mások a trágyázással észszerűtlenül bánnak s nem azt adják a földnek, a mit követel. Vagy a piactól távoleső jobb termőföldet elébe helyezik a városhoz közeleső gyengébbnek, holott itt például a homokos talaj, még a befektetendő tőkét tekintve is, magasabb járadékot hozhat, mint tőke nélkül amott a jó talaj.

E gazdasági hibákból azonban nem következik a járadék alászállása. Ellenkezőleg könnyű bebizonyítani, hogy növekvő népességű és előrehaladó államban egészben emelkedő irányt követ, mert egy részt terményben, húspan stb. a szükséglet növekszik, másfelől a folyton fejlődő közlekedési viszonyok folytán az előnyösebb fekvés tényezője nyer jelentőségében, úgy annyira,

hogy kisebb-nagyobb mértékben joggal az illető nép összmunkássága eredményének tekinthető a földjáradék.

Ezen emelkedő irányzatot gyöngítik, — eltekintve a kevésbé jelentékeny momentumoktól — a gazdasági üzemben létesülő javítások, a földjáradékot érintő terhek és kiadások, végül a külföldi olcsó mezőgazdasági termékek behozatala.

A míg azonban valamely országban a földek műveltetnek, járadék is mindig van, és ha sokan mégis a járadék esése miatt panaszkodnak, ez nem általános, hanem személyes okokból ered. Azzal a gazdával szemben, a ki 100 ezer márkán vette birtokát, természetesen előnyben lesz az, a ki 70 ezerért ugyanakkora birtok tulajdonát szerezte meg; viszont a kit nagy jelzálogteher nyom, szorongatottabb viszonyok közt él, mint az, a kinek nincsenek terhei.

Végül az ő zavaros és láthatólagos sok részben naiv fejtegetéseinek befejezésül elismeri, hogy a gabnaimport nagy pusztításokat tehet a belföldi járadékban. Szerencsétlenségnek tartja, ha valamely ország élelmezésében egy másikra szorul, mert a viszonyok változása vagy éppen háboru esetén napi kenyerétől lesz megfosztva az illető állam. Mindazonáltal elébe teszi az egész lakosság olcsó élelmének érdekét a földjáradékot élvezők érdekeinek, hanem azért mégis, bár ideiglenesen, mérsékelt vámot követel az importra.

Igy a kis dolgozat, melyet inkább csak azért ösmertettünk, hogy a legujabb német fölfogást s azt a zavart bemutassuk, mely a földjáradék felől és körül ma is uralkodik.

E munka egyik bizonyossága annak, hogy mily megmérhetetlen kárára van a közgazdaságtan tudományának az a félreösmerhetetlen tünemény, mely szerint a közgazdasági irodalom elméleti tanainak fejlődése messze elmaradt gyakorlati tanainak könyvtárakat megtöltő dimenziói mellett. Ezt semmi sem igazolja világosabban a földjáradéktannál. Nemcsak Connemann úr, hanem a Carey-Bastiat-ellenzék leveretése óta majd minden theoretikus közgazdasági író a földjáradék emelkedő irányzatára esküszik, s Malthustól kezdve Stuart Millig az élelem kikerülhetetlen drágulása folytán beálló nyomorral és halállal fenyegetik a munkás osztályt, hogy óvakodjék a házasságtól, mert »czi-

vilizáció minden irányban harcz az állati szenvedélyek ellen.¹⁾

Szerencsére az élet egyebet és jobbat gondolt, mert a míg a nemzetgazdaságtannak ez alapfelfogás borus világnézetet, a socialistáknak pedig bő anyagot ad az egyéni tulajdon ostromlására, tényleg a sűrű népesség mindenütt előhaladást és jobb-létet teremtett, a földjáradék és az élelmi cikkek ára következetesen alászáll, a munkabér pedig emelkedik. Ezen általános jelenséget nem lehet többé a Connemann-féle olyan semmitmondó magyarázatokkal elütni-vétni, hogy vannak rossz gazdák, mások meg nem értik az összeadást, hanem az elméletet összhangba kell hozni a gyakorlati tényekkel, mert a deductiók csak annyiban állhatnak meg, a mennyiben inductive igazolhatók. Hiszen nem is terjeszkedve ki távolabbi adatokra, már csak az óriási stat. anyagot felkaroló Mullhal-féle ártörténet is 1885-ből constatálja, hogy az európai munkás jelenleg 110 font kenyeret vehet azon összegben, melylyel a 60-as években csak 77 fontot vásárolhatott. 50 év alatt pedig a mezőgazdasági munkabérek 90, az ipari munkabérek pedig 50 százalékkal emelkedtek. A párisi nemzetgazdasági egyletnek a mult évben tartott egyik gyűlésén Villey ellenmondás nélkül konstataulta, hogy »ez ingatlan vagyón értékének csökkenése szemünk előtt megy végbe«, és abban is egyetértett vele a gyűlés, hogy ez a földjáradék következetes alászállásának tulajdonítható. Általában pedig beösmert ténynek veszik, hogy Angliában és Franciaországban néhány évtized óta a mezőgazdasági birtok vételára felére süllyedt, a mi pedig többszörös áresést jelent, mert ha csak korábbi jövedelmezőségét megtartotta volna a föld, a tőkeamat természetszerű alászállása mellett árának emelkedni kellett volna.

Más részt azonban tagadhatatlan, hogy ugyancsak a föld ára városban és városok közelében, valamint új közlekedési erek mentén aránytalanul emelkedik.

Ha azonban nem csalódunk, épen ezen ellentétben fordul meg az egész földjáradék-elmélet és minden zavar abból keletkezik, hogy a városi telek és a termelésre szánt földbirtok között

¹⁾ J. S. Mill, Principles o. P. E, London. 1869. 226. l.

elnézték, miként Connemann is, a feltűnő különbséget. Azt ugyan felemlíti a legtöbb nemzetgazda, hogy a városi telek járadéka a lakosság sűrűségéhez képest gyorsabban emelkedik, de annak lehetőségére sem gondoltak, hogy a városi telek járadékának rohamosan emelkedő irányzata mellett a termő terület járadéka alászállhat. Holott épen ez a valóság.

Miként igazolhatja az elmélet e tüneményt. Nézetünk szerint az által, hogy a föld azon tulajdonsága, mely szerint tért és szilárd talajt ad, és azon másik tulajdonsága között, mely szerint terményeket hoz létre, a valóban fennálló nagy különbség előtérbe helyeztetik.

Az első föltétlenül a földhöz kötött monopolszerű kiváltság, melyet ugyanazon helyen sem helyettesíteni, sem szaporítani nem lehet, ellenben termő tulajdonsága a terményben fel-lelhető, tehát nem épen az illető földdarabhoz kötött tulajdonsága, hanem más termőföldekkel helyettesíthető, s így csak akkor monopol, ha magas vámokkal külföldi termőföldek a versenyből kizáratnak. Egy élénk forgalmi pont, mondjuk a piac közepén a meglevő tért nem lehet megsokszorozni, s így az, a ki kényszerülve van épen azt venni igénybe, kénytelen monopolszerű túlszigázott árat vagy bért fizetni érte. Ellenben ugyanazon piacon rengeteg közeli és távoli termőföld jelenhetik meg az ő terményeiben. A vevő többé nem kérdi, mely földön termett a gabona, hanem a korlátlan verseny hatása alatt határoztatik meg a termény árában azon föld értéke, a honnan eredett. Ha az amerikai, ausztráliai, indiai és európai búzaföldek közös piaczi versenyében az árak alászállanak, hiában a francia földbirtokos erőfeszítése, mert e harcban az ő földbirtokának értéke is eldöntetett. Ha azonban népes utczában akarok házat építeni, hasztalanul hivatkozom a falusi telkek olcsó voltára. Természetes tehát, hogy a városi telek és gazdasági földbirtok a járadékra nézve egymással ellenkező törvényeket követhet s ez pedig csak onnan származik, hogy egyiknek kizárólag ő hozzá kötött térbeli, a másiknak pedig felkelhető termő tulajdonsága jő szóba.

E körülmény daczára fenállhat ugyan a jobb és közeli föld előnye a rosszabb és távoli földek felett, de a nyílt verseny halomra dönti az e különbséghez fűzött összes következtetéseket.

Nem áll többé a feltevés, hogy a népesség és eleség szaporodása egymáshoz fordított viszonyban vannak, vagy a mint Malthusra fogják: az első geometriai, a másik számtani arányokban növekszik. Mert a mezőgazdaságban hosszú ideje ma már túltermelés mutatkozik. Nem áll, hogy a legrosszabb művelt föld szabná meg az összes termés árát azon ösmeretes axioma alapján, hogy amannak is megfizettetvén művelési költségei, minden jobb föld járadékot hajt. Ellenkezőleg a legjobb távoli termőföldek kelnek versenyre egymással a piacon, s a távolság hátrányait ma tulszárnyalják a kedvező égalj és szüztalaj előnyei. Nem áll, hogy a népesség szaporodásával hovatovább nagyobb tőkével rosszabb földekre szorulna a termelés. Ellenkezőleg távoli világ-részekben mind a jobb földek kerestetnek tel a sűrű népességű államok táplálására. És nem áll végül, hogy a földjáradék emelkedése a kultura és előhaladás bizonyítéka volna, mert a civilizált államokban nagyot esett a járadék.

Egy könyvismertetés keretében nem lehet feladatunk a maguk teljességében kifejtteni e feldobott messzeágazó tételeket, a fennebbi fontos megkülömböztetés is sokoldalú megvitatást követel. De annyit, reméljük, sikerült így is bebizonyítanunk, hogy a ma fenálló földjáradék-elmélet átalakításra vár.

Ez elmélet teljesen Ricardo által fölállított eredetiségében tartja magát. Thünen fejtegetése a gazdasági körök, a közelség, távolság és a termelési ágak egymás közötti járadékát érdeklőleg, Liebig földkiszivási elmélete, Schäffle, Mangold azonosítása a földjáradéknak a személyes járadékkal és végül a járadéknak létezését is tagadó ellenzék fellépésére támadt viták kifejtették, de nem döntötték meg az alapeszmét, melyhez a nemzetgazdaságtanban az emberiség összes fejlődését aggodalommal kísérő pesszimiztikus nézlet tapadt.

Megállhat-e ma is e világnézlet vagy már megbukott? E felett a gyakorlati kérdésekkel elfoglalt nemzetgazdák manapság nem vitatkoznak, hiszen az elmélet amugy is elvesztette népszerűségét. Pedig azért mégis csak »es ist der Geist, der sich den Körper baut.«

NEMZETGAZDASÁGI SZEMLE.

XII. ÉVFOLYAM.

1888.	OKTÓBER – DECZEMBER.	X—XII. FÜZET.
-------	----------------------	---------------

Az érték fogalma és osztályozása.

Irta :

dr. Ráth Zoltán.

Ismeretes dolog, hogy nálunk az elméleti nemzetgazdaságtan el van hanyagolva. Ha tankönyvekre nem volna szükség, ha az egyetemeken, jogakadémiákon és kereskedelmi iskolákban évente annyi meg annyi kézikönyv nem kelne el: úgy tán nem is igen találnánk irodalmunkban a nemzetgazdaság elméletére. Szakirodalmunknak — értve itt a folyóirat-irodalmat, mert hisz nagyobb önálló művek, monografiák nálunk még a pium desideriumok sorába tartoznak — az elmélet mostoha-gyermeke. Csakis praktikus feladatok találnak megbeszélőkre s ezek megoldásánál az elmélet vagy éppen nem, vagy csak mellékes segédeszközként jó tekintetbe: magának az elméletnek fejlődésével nálunk alig törődik valaki. S ha még hazai praktikus kérdéseink, melyek helyes megoldása gazdasági helyzetünk javulására kellene, hogy vezessen: valóban alapos, sokoldalú tárgyalásra találnának szakirodalmunkban; ha csakugyan nem volna igaza e szemle szerkesztőjének e lapok átvételekor irodalmunkra vonatkozólag tett megjegyzésében!

Pedig az elméletnek meg van ma is a maga jelentősége. Tudjuk ugyan, hogy még Németországban, a theoretikus vizsgálódás e klasszikus földjén is van egy irány, mely a jelen kor kizárólagos feladatául tudományunk terén az exakt történelmi és statisztikai kutatást tekinti s az úgynevezett iskola-dogmatikát szeretné eltörölni a föld színéről. De ezen irány egyoldalú, hamis. Mert, hogy messzebb ne menjünk: nem kevesebbről van itt szó, mint azt a sok ezer és ezer ifjút, ki évente tudományunk tanulmányozásába fog: a dogmatika útján bevezetni annak csarnokaiba; már pedig itt semmi sem fontosabb a világos, áttekinthető

elméleti alapnál, melyre aztán biztosan építeni lehet; az alaptanok kellő összhangja nyújthatja csak azt a könnyű tájékozást, mely a sok vitás fogalommal megismerkedő gyakorlatlan elmének nélkülözhetlen, mely nélkül elvész a kedv, a türelem, a tudomány legszebb eredményeinek vizsgálatához is.

De nemcsak didaktikai szempontból tartjuk fontosnak az elméletet, nevezetesen a nemzetgazdaság alaptanainak elméletét. Nem is akarunk a multa hivatkozni, azokra az eredményekre, melyeket az elmélet a gyakorlatban létrehozott, a merkantilista és physiokrata-Smithféle elvek, majd a Ricardo-Malthus-féle tanok s végül List befolyására, sem a német kathedra-socialismus gyümölcseire: a közgazdaság helyes alapjának kérdése még nem a múlté, hanem a jövőé.

Külföldön a tudomány alaptanai körül nagy a forrongás. Az u. n. orthodox Smith-féle, lényegében physiokrata iskola egyre kevesebb lelkesült hívő támogatása mellett egyre több ellenessé kénytelen küzdeni. A konzervatív angol irodalomban is mutatkoznak már jelei a szakításnak, míg különösen a német tudomány már majd kivétel nélkül új, ellentétes alapon áll. A különbséget a régi s újabb tan közt talán úgy vázolhatnánk legjobban, ha azt mondjuk, hogy Smith iskolája arra tanított: mit nem szabad az államnak tenni, míg az újabb irány azt mutatja ki, mi mindent kell az államnak a közjólét jeliséje alatt cselekednie.

De a mi célunk ezuttal nem az, hogy mindama mozgó eszméről, melyek ma tudományunk alapjai újjáképzésénél forronganak, számot adjunk. Ez alkalommal szerény célunk csak az, a nemzetgazdaság egyik legelső alapfogalmával — az értékkel — foglalkozva, feltüntetni, mennyire haladt az újabb elmélet s mikép lehetne e fontos fogalmat, kapcsolatban a többi alapfogalommal, tán a legegyszerűbb alakra visszavinni, de úgy, hogy ezen alakból egyszersmind a vonatkozó törvények (az érték alakulásának elmélete) is maguktól levezethetők legyenek.

Arra, hogy az idevonatkozó roppant irodalmat felöleljük, gondolnunk sem lehet. Erre kötetek kellenének. Szerintünk irodalmat tárgyalni egyes mondatok kiszakításával, mint az ma is divik — nem lehet. Ezek az idézetek, mondatok nem alkalmasak arra, hogy valamely író nézetét megismertessék: egész lapok, sokszor tán az illető mű nagyobb részének idézése volna csak

alkalmas hű, igazi képét adni annak, mit az író gondolt. Egyes mondatok idézése csak arra való, hogy egy író művéből minden pártárvialat böngészhessen ki olyan állítást, mely az ő szája ize szerint van tartva.

Mielőtt magára az érték fogalmára áttérnénk, két fogalomról kell megemlékeznünk, melyeket mintegy alepvetőket, előzőleg szokás tárgyalni: ezek a *hasznosság és használhatóság*.

Ezen szavak más-más értelemmel bírnak — bár ez értelmekeket nem mindig találjuk megkülönböztetve, valamint hogy magok e fogalmak sem fordulnak elő minden írónál.

Hasznos alatt a nyelv szokás szerint mindazt értjük, mi bizonyos előnyt ad, bizonyos szempontból javunkra válik. Az eső hasznos a vetésnek, az ismétlés hasznos a tanulónak, a fenyítés a rossz gyermekeknek s így tovább. A hasznosság tehát nagyon tág fogalom, mely nem szorítkozik a gazdasági térre, s általában physiologiai vagy morális szempontot rejt magában, miért is a nemzetgazdaságtanban úgy alkalmazva, mint az emberi szükségletek szempontjából való jelentőséget, ezen árnyalatot visszatükrözve találjuk. Smith az épen, ki ezen hasznosság fogalmát — nála használati érték (value in use) — alkalmazva, a vizet nagyon hasznosnak, a gyémántot ellenben nagyon kevésbé ilyennek tekinti: nyilván azért, mert az előbbi elsőrendű életszükséglet, az utóbbi ellenben egy morális szempontból nem magasra becsült emberi ösztön, a hiuság, pompavágy kielégítésére szolgál: s így itt a hasznosság a szerint nagyobb, vagy kisebb, amint a szükséglet, melyet a kérdéses jószág (jav) kielégít: fontosabb vagy jelentéktlenebb: oly mérték, mely tudományunk szempontjából tisztán hasznavehetlen, idegenszerű.

A használhatóság, a szó elemzése szerint nem más, mint alkalmasság a szükséglet kielégítésére; ennél tehát ellentétben a hasznosság fenti értelmével, a szükséglet rangsorozata tekintetbe nem jő, hanem a célnak megfelelés méretik épen a konkrét szükséglet szempontjából. E kifejezés inkább technikai árnyalatu s magában nem alkalmas az érték fogalmának felépítésére.

A két jelzett fogalom rendesen egybe szokott olvasztatni s a utility, utilit^é jelenti a jav hasznavehetőségét a szükséglet fontosságá s a javnak e szükséglet fedezésére való alkalmassága szempontjából. Ezen tágabb értelemben vett hasznosság, vagy

használhatóságot aztán sok szakember egyenesen az értékkel, vagy legalább annak egyik alosztályával, a használati értékkel tette egyenlővé. Ezen egyenlősítés történt néha öntudatlanul, a két fogalom külső megkülönböztetésével, másszor öntudatosan, úgy, hogy e mellett a használati érték fogalma teljesen elejtetett s az érték csak a csereértékkel jelezni szokott értelemben nyert alkalmazást. Az előbbire példák az angol írók, magok Smith¹⁾, és J. St. Mill²⁾ is, a németek közül Rau,³⁾ Hermann, sőt egy helyen Wagner⁴⁾ ugyanígy, az utóbbira Roesler⁵⁾ és elég élesen hazai írónk, Láng Lajos.⁶⁾

S ezzel megérkezünk az érték fogalmához, vagy tulajdonképp mondhatnók: az érték-fogalmakhoz: mert a szétágazó jelentések mellett, melyet e szóhoz fűzve találunk, egy kicsit igazat adhatunk Neumann F. J. azon elég komikus megjegyzésének,⁷⁾ hogy a különböző értéknekem (Wertharten) mellett az érték egyseges fogalmát adni ép oly vizás volna, mint a német nyelvben a Thürschloss és Jagdschloss fogalmak előtt a Schloss közös, egységes fogalmát bocsátani előre!

Vegyük először szemügyre az értéknek Smith által használt, némelyek szerint már Aristotelesnél feltalálható osztályozását. És ez, melyet a physiokraták óta általán megszoktunk s mely még ma is többé-kevésbé, nálunk csaknem kizárólag uralkodik. E szerint megkülönböztetünk használati és csereértéket. Az előbbi úgy határozzák meg, hogy az a jav jelentősége (alkalmassága, hasznossága) a birtokos (gazdálkodó alany) saját használata szempontjából; a csereértéket pedig úgy, hogy az a jav jelentősége más javak becserélhetése (megszerzésére annak átengedése útján) tekintetében.⁸⁾

¹⁾ »Inquiry sat.« I. k. 4. fejr.

²⁾ »Principles of P. E.« k. 3. fejr. 1.

³⁾ »Lehrbuch sat.« 57. §.

⁴⁾ Lehrbuch der politischen Oekonomie, I. Band. 1 Theil (Grundlegung). 33. §. (2. kiad.)

⁵⁾ »Zur Theorie des Wertes« Jahrb. für Nationalök. u. St. XI. S. 279.

⁶⁾ »A közgazdaság elmélete« 27., 28. és különösen 29. l.

⁷⁾ Schönberg »Handbuch der polit. Oekonomie« I. köt. IV. fejezetében az általa irt értékelméletben (II. kiad. 156. l. 67. j.)

⁸⁾ Dupont »Thyrocratie« 118 l. Rau »Lehrbuch der pol. Oek.« I. 55. s köv. §§. Hermann »Staatsw. Untersuchungen« 1832. 4. l. Roscher »System der Volksw.« I. 4. §.

Ha mindazon kifogásokat felsorolni akarnók, melyeket e felosztás ellen tenni lehet és melyeket már tényleg tettek is, úgy nagyon messze kellene mennünk. Azért csak egynéhány nehézségre utalunk, mely e felosztás mellett felmerül.

A használati érték említett meghatározása, szorosan véve, magában foglalja az érték másik alfaját is: mert a gazdálkodó alany szempontjából a más javakért becserélés szintén csak egy neme a használatnak: sokszor — a modern munkamegosztás mellett kivált, — az egyetlen, melyet az a termelésnél szem előtt tart.

Ezen hiányon azonban a használati érték fogalmának egy kis megszorító átalakításával talán még lehetne segíteni: azt mondva, hogy a saját használat a saját gazdaságban való fogyasztás által használást jelent.¹⁾

Ámde ezen átalakítás nem használ a másik kifogás ellen, hogy t. i. az osztályozás nem kimerítő, mert a birtokos néha sem maga nem használja a kérdéses javat, sem azt csere útján át nem engedi: pl. a bérbe-, haszonbérbeadásnál; vagy zálogba adja, elajándékozza azt s itt is mindig valami értéket kell tulajdonítani az illető dolgoknak, de használati-, csere- vagy egy harmadik nemű érték lesz-e ez?

Nem szerencsés az osztályozás annyiban sem, a mennyiben az érték e két neme némely javban épen nem, máskor bizonyos esetben nem található együtt. Az osztrák-magyar bank 1000 frtos jegye, egy jó hitelű czég 10000 forintos váltója, vagy egy aranyjárdék-kötvény a birtokosra ugynevezett használati értékkel nem bir: neki az becserélés nélkül teljesen hasznavehetlen. A ropant gyárak tulajdonosa úgy, mint pl. a nagy bortermelő annak az ügyügylőnek, ágyunak vagy szesznek sat. annak a bornak maga vagy semmi, vagy alig valami kis részben veheti hasznát, a termékének tehát egészben, vagy legalább túlnyomó részben nincs semmi használati értéke. Már pedig az osztályozás hívei magok azt mondják, hogy a csereérték alapja a használati érték, e nélkül amaz nem képzelhető.

Továbbá alig alkalmazható a használati- és csereérték-elnevezés a javak egy nagy osztályánál, a szolgálatoknál. A házi

¹⁾ Roscher pl. idézett helyen az »unmittelbar« határozót használja, mely ugy magában szintén nem mond semmit s értelme csak a csereérték meghatározásánál derül ki.

cseléd munkája, az ügyvéd fáradozása, az orvos tanácsa értéket képviselnek, érettek bér, illetve munkadíj jár. Kérdés, hogy mikép különböztetjük itt meg a használati- és csereértéket? Hol itt a csere? Hisz ez dolgok (anyagi) birtokváltozását feltételezi, itt pedig egyáltalán nincs semmi, a minek birtoka a fizetőhöz (a szolgálatot igénybe vevőhöz) átmenne. Ha a fél átadja ügyét egy ügyvédnek s ez helyes jogalapra fektetett érvelésével megnyer egy 50,000 ftos ingatlan tulajdonjoga iránti pert: mit adnak egymásnak cserébe? A fél a jutalomdíjat: de az ügyvéd a félnek mit sem ad: még a periratokat is a pertárba viszi, s az ítéletet, melyet esetleg fele kezébe ad, nem ő, hanem a bíróság hozza; s az ingatlant magát bizonyynyal nem az ügyvéd adja cserébe a jutalomdíjért! Nem könnyebb a használati érték fogalmát alkalmazni. Hogy alkalmazza a fél az ügyvéd munkáját a saját közvetlen használatára, minő egyéni szükségletét elégíti ki vele, holott az ügyvéd, kiben megbízik, talán akkor sem érintkezik vele közvetlenül, mikor átveszi az ügyet!

Hasonló az eset azon Neumann F. J. ¹⁾ által felhozott példában, mikor a kereskedő a vasutra feladott árujáért szállítási díjat fizet. Mi lesz rá nézve e fuvar használati értéke? Minő közvetlen használatára szolgál neki ez a fuvarozás: hisz ő magát az árut sem fogja használni, hanem a piacon eladja! Azt fogják mondani, hogy drágábban fogja eladhatni! Ez igaz, ámde ha ezt az előnyt is használati értéknek minősítjük, akkor csakugyan a becserélhetést, a csereértéket is a használati érték kalapja alá vontuk. — Szembeszökő, minő nehézséget szül ez osztályozás a nem anyagi javaknál.

Ugyancsak nagyon kérdéses a csere-érték szó alkalmazhatósága ott, hol a csere alatt értett egyezkedési szabadság — a forgalom szabadsága — hiányzik: tehát nemcsak a régi világ robotjában, a régi árszabásokban: hanem a mai katonaságban, a só vagy dohány monopoláiraiban, a posta szállítási díjainál stb. Kérdéses, hogy beszélhetünk csereértékről a kisajátításoknál, mikor esetleg a tulajdonosnak semmi kedve jószágá cserékeségét megkísérteni? S tulajdonkép világszerte úgy áll a jog szerint, hogy nem is a csereértéket, hanem inkább a régi birtokos

¹⁾ Schönberg id. kézikönyvében. IV. f. 161. l.

szempontjából vett használati értéket, vagy még ennél is többet kell megfizetnie a kisajátító vállalatnak még akkor is, ha az annak az ingatlannak esetleg semmi hasznát sem venné. Itt tehát van birtokváltozás, de nincs sehol csereérték.

Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy Rodbertus ¹⁾ figyelmeztetett arra, miszerint a csereérték történelmi fogalom, a fogalomszabadság rendszerével van összefüggésben, azzal jött s azzal megy. Közös gazdaságokban, úgy a socialisták által tervezett, mint a már létezőkben (kényszerjellegűekben) csere nincs s így csereértékről sem beszélhetni.

A használati- és csereérték megkülönböztetése a mondott értelemben, végre az elméletet egy nagy ellenmondásba keverte önmagával. Odavezetett ugyanis, hogy, mint láttuk, a használati érték összeesett a (általunk fentebb úgynevezett tágabb értelemben vett) hasznossággal. Ezzel aztán az összefüggés az érték másik osztályával megszűnik, s egy egységes értékfogalom csakugyan képzelhetlenné válik; mert a használati értéknél csakis a szükséglet és a jav alkalmazhatósága ennek fedezésére: a csereértéknél pedig az előállítási költség illetve a jav létező mennyiségének az összes kereslethez való viszonya, tehát tisztán heterogen dolgok jönnek tekintetbe. Nem csoda aztán, hogy Smith és követői hangsúlyozzák a két értéknek közt fennálló ellentétet: hogy szerintök csekély használati értékű dolgok nagy csereértékkel birhatnak s viszont nagyon hasznosak csekély csereértékkel. Ebből aztán az a képtelenség származik, hogy pl. az ékszervásárló nagyobb használati értékű dolgaiért haszontalanokat kap cserébe s így határozottan vesz: valamint az is, ki a kenyérért és vízért, ezekért a nagyon hasznos, nélkülözhetlen javakért holmi csekély használhatóságu dolgokat, vagy éppen a saját gazdaságában teljesen hasznavehetlen bankjegyet fogad el az alkuban: egyenesen saját gazdasági romlását készitené elő. Ilyen viszás dolgok jönnek elő az osztályozás folytán, holott másrészt a csere jelenségeinek megmagyarázására éppen azt kell feltenni, hogy a cserébe kapott javat a cserélő maga jobban használhatja, tehát több használati értéket ismer fel benne, mint a cserébe adott jószágban.

¹⁾ Briefe an Wagner, Tüb. Ztschr. 1878. 223. l.

Azt hisszük, hogy a használati és csereérték-osztályozás a fentebbiek szerint csakugyan nem kielégítő és szükség van oly felosztásra, mely a régi osztályozásban tagadhatlan meglevő helyes magvat nem ejtve el, kimerítő s olykép adott legyen, hogy az érték egységes fogalmát abból megalakítani lehessen.

Mielőtt a különböző javaslatba hozott osztályozásokat érintenők, megkíséreljük annak kimutatását, hogy az érték — még az u. n. használati érték alatt értett alakjában is különbözik a hasznosság, vagy használhatóságtól (e szók tágabb értelmében).

Helyezkedjünk egy pillanatra valamely teljesen izolált gazdaságba, hol tehát csereértékről szó sem lehet s az értéknek ezen neme nem hathat zavarólag vizsgáldásainkra.

A kérdés az, minő szempontból méri a magánosan élő egyén a rendelkezésére álló javak becsét, értékét? — A felelet bizonynyal úgy hangzik, hogy egyik főirányadó lesz e mérlegelésnél az, mit hasznosság vagy használhatóságnak neveztünk. De nem a kizárólag irányadó. Ha a Robinson-sziget lakója nagy ügygyelbajjal összetákol egy rozoga csónakot, melyen csendes vízzel szórakozás végett körüljárja a szigetet s ezt a vihar összetöri: jobban fogja fájlalni e bajt, mint ha 10 levágott fatörzsét égette volna el a villám. Pedig az előbbire tulajdonkép semmi szüksége sem volt, míg a fatörzsek tüzelésre vagy lakása megerősítésére szolgáltak. Ha egy ritka vadat ejtett el nyilával hosszú leselkedés után, alighanem többre fogja becsülni, mint azt, melyet százával foghat el: még ha husuk egyforma jó volna is. Vagy, hogy szembeszökőbb példát hozzunk fel: ha az ivóvizet egy óra távolból kell lakába vinnie s azt 24 órán át tartogatnia: alighanem igen érzékeny veszteség lesz rá nézve, ha a korsó víz véletlenül feldől és kifoly. Ellenben, ha esetleg egy forrást fedez fel udvarán: úgy alig lesz előtte valami értéke a korsó víznek; pedig a víz most is oly fontos szükségletét s csak olyan jól elégíti ki, mint előbb.

Látjuk tehát, hogy az érték fogalma valami összetett még akkor is, ha a használati értéket tekintjük s azon elemek, melyeket rendesen csak a csereértékben keresnek, megvannak már az érték minden osztályában: a hasznosság s a megszerzés nehézsége alapelemei az érték fogalmának. És logice nem is képzelhető egy

egységes fogalom máskép, mint ha annak minden alosztálya ugyanazon elemekből áll.

Az érték egységes fogalmára áttérve, ezt ott, hol egyáltalán ilyenrel találkozunk, többé-kevésbé körülírva úgy látjuk, mint a *jávnak a gazdálkodó alany által mérlegelt jelentőségét*. De ezzel nyilván vajmi kevés van mondva. Világosnak látszik, hogy az érték bizonyos jelentőség s hogy azt csakis az illető gazdálkodó alany határozhatja meg: bár itt már nehézséget okoz a csere, hol legalább két gazdálkodó alany áll egymással szemben és kérdés lesz, melyik szempontjából fog megállapíttatni az érték; az eladó-vagy a vevőből (valószínűleg egyikéből sem, hanem valami compromissum vezet eredményre)? De ettől eltekintve, a gazdálkodó alany szempontjával még korán sincs jelezve, hogy minő elemekből áll az érték: a minthogy ez elemeknek magából a fogalomból való kifejtésére irányzott törekvés tudtunkkal sehol sem mutatkozik.

E hiányon segitendők, megkíséreljük a nemzetgazdaságtan egyik legegyszerűbb, valóban alapvető fogalmából kiindulni: a gazdálkodás fogalmát venni alapul. — E szót tulajdonkép az érték érintett meghatározásában is megtaláljuk, de csak mint mellékest, mint közelebbi jelzőjét az alanynak, melynek szempontjából a javak jelentősége méretik s ezen jelző (a gazdálkodó alany) aztán további szerepet nem visz, úgy, hogy körülbelől feleslegesnek is látszik.

A gazdálkodás alatt tudvalevőleg általában a szükségletek kielégítésére irányzott (emberi) tevékenységet értjük; megjegyezve, hogy itt, mint bennünket nem érdeklőt, kihagytuk a különben is vitás közelebbi meghatározását annak, minő szükségletek kielégítése és minő emberi tevékenység tekintendő gazdálkodásnak. Céljainkra elég annak hangsúlyozása, hogy a gazdálkodásnak két elengedhetlen ismérve van: egyik annak tevékenység- (munka, áldozat) jellege, a másik a szükséglet-kielégítésre való irányulása. Két oldala van a gazdálkodásnak: egyik, mintegy az eszköz: a fáradság, erőfeszítés, áldozat; a másik, az eredmény, a szükségletkielégítés. S e két oldal mutatkozik a gazdálkodás eredményeül létrehozott javon is: az egyik a tevékenység, mely szükséges volt arra, hogy a jav birtokunkba jöjjön, a másik a szükségletkielégítés, az úgynevezett (tág értelemben vett) hasz-

nosság, melylyel e jav bir. S e két oldalt még úgy is tüntethetjük fel: mint egymással szemben a multat s jövőt: a jav birtokában levő gazdára a kifejtett tevékenység a multé — a haszon, melyet a jószág neki nyújtani fog, a jövőé.

S most alig szükséges mondanunk, hogy a két oldal, melyre a gazdálkodás fogalmában akadtunk — az emberi tevékenység egy részről, a hasznosság létrejötte másrésztől — az a két elem, melyet fentebb az érték alkotórészeiül felismertünk s hogy ezzel megvan a logikai lehetőség, az érték fogalmát a gazdálkodás fogalma segítségével megállapítani.

Az érték tehát lesz: a javak jelentősége a gazdálkodás szempontjából.

Azt hisszük, az így adott fogalom — ha a gazdálkodás jelzett értelmét folyvást szem előtt tartjuk — alkalmazható az érték minden alakjára s egyuttal alapul szolgálhat az érték törvényeinek levezetésére.

E fogalom mindenestre különbözik a hasznosságtól, mint Smith-féle használati értéktől: épen azért, mert a gazdálkodás, mint tevékenység szerepelvén: nagyobb jelentőség lesz tulajdonítandó azon javnak, mely nagyobb fáradság, áldozat eredménye — melynek cserébe vételével nagyobb fáradságot, munkát kinélünk meg, mint egy másiknál. S ezzel nemcsak áthidalhatóvá válik a Smith-féle nagy ellentét az érték két neve közt: de igen egyszerűen lesz magyarázható, miért nincs értéke a különben nagyon hasznos napfénynek, esőnek, viz partján a viznek s így tovább: mert ezek alkalmasak ugyan a szükségletek kielégítésére, de gazdálkodás, mint emberi tevékenység tárgyát nem képezik. — A hasznosság bent van adott értékmeghatározásunkban: az érték egyik eleme gyanánt.

Minél fontosabb a szükséglet és minél alkalmasabb annak kielégítésére az illető jav: annál nagyobb az értéke; de csak — ceteris paribus —; úgy, hogy ha két áru hasznavethetősége az egész világ felfogása szerint változatlan marad is: ha az egyik előállítása kétszerre több munkába és tőkébe kerül ma, mint ez előtt: úgy ennek értéke nemcsak a cserében, hanem az előállító saját fogyasztása tekintetében is kétszer oly nagygyá válik a másikkal szemben, mint volt kezdetben.

Viszont azt, hogy az érték fogalmának (még az u. n. csere-

értékének is) a hasznosság szükséges alkatrésze: alig kell vitatnunk, annyiival kevésbé, mert azt az értékfogalomba rendesen felvéve találjuk. Ugy a francziák J. B. Say ¹⁾ nyomán, ki szerint a hasznosság adja a javak értékét, mint a német nemzetgazdák Rau ²⁾ és Roscherrel ³⁾ élőkön: a hasznosságot az érték alapjául tekintik és Knies ⁴⁾ egyenesen kimondja, hogy a használati érték elemeinek a csereértéknél is érvényezülniök kell, hogy e két neme az értéknek harmonikus. Csak a Ricardo nyomán indult, Mill által kiképzett érték (csereérték) elmélet, mely (bár csak a javak nagy részére és Millnél csak a belföldi forgalomra szorítva) a termelési költség befolyását nagyon is kizárólag hangsúlyozza, látszik háttérbe szorítani a hasznosság, a szükséglet elemét, holott a mindennapi élet megtanít arra, hogy kaucsuk, fűrészpör és vas akkor lettek igazán értékesekké, mikor új meg új használatra találtak, míg másrészt a divatból kiment czikkek értéke csaknem egyenlővé válik semmivel, holott előállítási költségeik egy cseppet sem változtak és maga Ricardo földjáradék-elmélete éppen azon fordul meg, hogy a szükséglet emelkedésével a föld termékeinek ára oly magasra emelkedik, mely lehetségessé teszi a rosszabb föld művelését.

Felmerül már most a kérdés: mikép legyen az így egységesen meghatározott érték osztályozandó s a hiányos használati és csereérték-féle felosztás helyettesítendő?

A különböző újabb osztályozások felsorolásába és vizsgálatába ezuttal nem bocsátkozhatván: megkíséréljük a használati és csereérték-féle felosztásban rejlő helyes alapeszme segítségével megoldani a feladatot.

A javaknak a gazdálkodás szempontjából vett jelentőségét ismervén fel érték gyanánt: szembeötlő, hogy ezen jelentőség mérlegelése, sőt már e jelentőség felismerése mindenkor az embertől vagyis, mint mondani szokás, a gazdálkodó alanytól jö. De egy különbség még is van a felismerés, a mérlegelés alanya tekintetében — s ez az, mit a régi osztályozás helyesen juttat kifeje-

¹⁾ »Cours complet d'Économie p. « II. vol. chap. III. du fondement de la valeur. (1840.)

²⁾ »Lehrbuch der Pol. Oek.« 57. s köv. §§.

³⁾ »System der Volksw.« 4—6. l.

⁴⁾ Zeitschrift f. d. ges. Staatswissenschaft, XI. 421. s köv. l.

zésre: egyszer csak is egy egyén, egy gazda jó tekintetbe, más-szor ellenben két vagy több ily alany szempontja játszik össze az érték megállapításában. Az előbbi az, mit elég szerencsétlenül használati értéknek neveztek, az utóbbi az u. n. csereérték.

Az egyes gazdálkodó alany mindenkor az ő saját helyzete, szükségletei, hajlamai, izlése — valamint saját foglalkozása, képessége szerint fogja becsülni a dolgokat. Az északon élő a prémet a rövidlátó a szemüveget, a sánta a mankót, a műértő a szép festményt, a tudós a könyveket, a gazda a jó lovakat, a beperelt a híres ügyvéd szolgálatját sokra becsüli, míg a másik előtt ezek a dolgok értékkel nem birnak. Hogy épen értékkel birjanak a javak az illetőre, kell, hogy vagy maga saját szükségletére fordítsa, saját maga fogyassza azokat, vagy a lehetőség meglegyen, azokon akként túladhatsz, hogy érettök ilykép használható javakat kapjon. A használati érték meghatározása, mint láttuk, épen csak az előbbi esetre illik rá: míg az utóbbit már a csereérték neve alá vonták; holott a kereskedő a saját szempontjából megbecsült javaknak, az áru értékét emelő szállításnak csakis annyi értéket tulajdonít, mint gazdálkodó alany — a mennyit érettök kapni, illetve a mennyivel értéköket növelni remél.

Az érték ezen nemét minden habozás nélkül az egyéni (egyedi) érték elnevezéssel jelezhetjük: értve alatta azon értéket, melyet minden egyes gazdálkodó alany a saját gazdálkodása szempontjából tulajdonít a javnak.

Az érték másik neve, mint érintők, abban különbözik ezen egyéni értéktől, hogy ott a becslés — értéktulajdonítás és mérlegelés — nem kizárólag az egyes gazdálkodó alany képzetétől függ, hogy az egyes szempontja nem az egyedül irányadó, hanem több, legalább is két ily szempont találkozik és mint Roscher jellemzőleg mondja, szembenálló érdekek harcza által jó létre az érték megállapítása. A kiindulási pont az egyéni érték marad, csak hogy itt már mintegy összetétel jelentkezik: több egyéni értékmérlegelés eredménye.

Ez az alak előfordul, mihelyt a törzs családias jellegű javmegosztási és munkafelosztási rendszere helyébe az ellenszolgáltatás melletti adásvevés jut érvényre: szóval, mihelyt a többé-kevésbé szabad csere megkezdődik s a különböző árszabásokkal vegyest a szabad egyezkedés által meghatározott értékkel talál-

kozunk, míg a mai gazdasági jogrendszer mellett a szabad forgalom — legalább egy állam határain belül uralkodó szabálylyá vált s csak itt-ott találkozunk a kényszeren alapuló közös-gazdaságokban (melyek legfontosabbja az állam) ármeghatározásokkal, melyek nem alku eredményei, pl. vízmentesítésnél az egyes birtokok terhelése, jogilletékek s a kisajátítások átalában; oly állapot, melyet a szocialisták a szabad-verseny okozta bajok elhárítása végett átalánosítani, vagy legalább nagyon kiterjeszteni kívánnak.

Hogy az érték e nemének megfelelő kifejezést találjunk, olyat kell keresnünk, mely nemcsak az érték szabad egyezkedésnél jelentkező alakulatának, hanem a történelem által felmutatott minden egyéb jelentkezésének is megfelelően. Olyannak kell továbbá lenni ez elnevezésnek, hogy ne csak anyagi javak forgalmára illjék, hanem mindazon kategoriákra, melyeket a római jog a *do ut des, do ut facias, facio ut des* és *facio ut facias* osztályozással megjelölt, nem feledve el azt sem, hogy az élet tarkasága nem egy esetet mutat fel, hol nemcsak a tevés, a szolgálat, hanem a tűrés, tenni hagyás, sőt az egyszerű nem tevés, abbahagyás is ellenszolgáltatást nyer, s így értéket képvisel, értékmérlegelés tárgyát képezi s hogy végre a gazdasági világ körében dologi és kötelmi jogok — néha közjogi alapuak is (regale!) úgy jelentkeznek, mint a forgalom tárgyai s nem szabad az érték osztályozását eszközölnünk a nélkül, hogy figyelmünket e körülményre is kiterjesztenénk.

Nem nevezhetjük ez értéket objektív értéknek ¹⁾: mert ez elnevezés, szemben a szubjektívval, valami a javakban benrejlő s nem nekik általunk tulajdonított, reájok ruházott jelentőségre utalna. Pedig megengedve, hogy az érték e neménél, mely legtöbbször egy csomó egyéni becslésnek mintegy átlagosa — a piaci ár gyanánt jelentkezik: épen a becselő alanyok száma bizonyos tárgyilagosságot enged feltenni: e becslés, ez értulajdonítás is csak oly szubjektív, mint az egyéni érték mérlegelése; a javak jelentősége a legkülönbözőbb emberi célok, szükségletek irányában (pl. csak a gyógyulást, művelődést és zeneélvezetet

¹⁾ Alkalmazva és részletesen fejtegetve Neumann F. J. által »Revision der Begriffe Werth u. Preis.« Tübinger Zeitschrift XXVIII. 257 s. köv. l.

említve) ugysis csaknem megmérhetlen, magok ezen célok, szükségletek egymással jelentőség dolgában összehasonlíthatlanok s még ott is, a hol két vagy több jószág ugyanazon szükségletet van csak hivatva fedezni, (mi ritka eset lesz az életben) ott is alig fogjuk azt találni, hogy értékek épen az arányban álljon, mint tárgyi — physice megmérhető — alkalmasságuk az illető célra.

Az absztrakt érték-féle ¹⁾ megjelölés sem látszik nekünk szerencsésnek: mert a mitől itt elvonatkozni kellene: az egyéni érték szempontjából döntő sajátos viszonyok a cserék egész sorában — különösen a nagyon ritka javaknál, melyeknek piaci ára nincs: csaknem kizárólag irányadók, és belejátszanak még a piacon történő adás-vételek mindegyikébe is: másrésről pedig épen az érték eme nemével szemben a forgalmi életben tényleg nem jelentkező és így konkrét módon meg nem állapítható egyéni érték bir bizonyos absztrakt jelleggel.

Rodbertus s általa saját vallomása szerint meggyőzötve, Wagner ²⁾ az érték e nemét sociális értéknek nevezik: ezzel is hangsúlyozva azt a körülményt, hogy a csere — a mai szabadforgalmi jogrendszerben jelentkező alakjában nem az egyetlen történelmi alak, mely az érték e nemének létet ad s hogy volt és képzelhető is egy más jogrendszer, mely a mai csereviszonnyal nem fog megelégedni s hogy e szerint az érték e neme mindenkor a társadalom szervezetétől függ: valami »socialis« jelenség. E szempont elvileg jogosult, de az elnevezés ellen azt lehet felhozni, hogy a socialis jelzöt minden egyes csereesetre alkalmazni, s azt az értéket, mely valahol két egyén megegyezése folytán pl. egy orvosi tanács, vagy egy egyszerű rajz értékekép jelentkezik, mintegy bizonyos társadalmi jelentőséggel felruházni viszáldolog. E mellett azonban meg kell engedni, hogy az egyéni érték ellentétét képező sociális érték elnevezés helyesen utal arra a különbségre, mely az értéknérleget eszközlő alany tekinteté-

¹⁾ Rau által Lehrbuchja 62. §. felállított, Wagner által is hangsúlyozott osztályozást.

²⁾ Lehrbuch der pol. Oekonomie, I. k. Grundlegung (2. kiad.) 35. §., hol *) jegyzetben utal Rodbertusnak egy hozzáintézett levelére, melyben ez a csereértéknek a használati értékkel való szembeállítását logikai és történelmi fogalom szembeállításának s így logikai képtelenségnek minősíti.

ben itt fennáll: hogy csakugyan a leggyakoribb, legfontosabb javak — kivált ma, a világforgalom korában, mintegy az egész társadalom szempontjából becsültetnek meg így gazdasági jelentőségek szerint s ily értelemben az egyéni érték mellett ugyiszlván egy társadalmi érték áll.

A Rodbertus-Wagner-féle elnevezés egy, tudományunkban kellőleg még alig méltatott termékeny térre vezet át bennünket: a jogi szempontnak, mint a gazdasági élet felett uralkodó, azt szabályozó rendszer szempontjának az elmélet alaptételeinél való figyelmenre méltatására. És nem látszik kérdésünkre nézve feleslegesnek, az érték e nemét, mint a jogrendszer egyik nevezetes részének mozgató elemét, jogi elbírálás alá venni. A magánjog (tárgyi értelmében) csaknem túlnyomó részében, vagyoni viszonyok szabályozására szolgál; a dologi jog és kötelmi jog kizárólag ezekkel foglalkozik.

Bennünket csak a kötelmi jog érdekel. Ez ama rész, hol mindazok a jelenségek mozognak, melyek a gazdasági életben az érték második nemének nyilvánulását képezik. A kötelmi jog szabályozása alá tartozik a csere ügylete, az adásvevés s mindazon kategóriája a jogügyleteknek, melyet fentebb, mint az érték-mérlegelés nemeit jeleztünk. — Már most igaz ugyan, hogy a kötelmi jogviszonyokban az egyik fél szolgáltatása nem jár mindig ellenszolgáltatással, mert vannak ingyenes jogügyletek is. Ámde a mi szempontunkból csakis a viszterhes (és pedig u. n. teljes viszterherrel járó) kötelmi jogviszonyok jönnek tekintetbe. Természetesen annak megállapítása, hogy a szolgáltatás teljes viszterherrel jár-e s nem bír-e, legalább részben, az ingyenesség jelle gével, tisztán gazdasági kérdés s itt nem az illető szolgáltató alany egyéni nézete, hanem inkább az ő szándéka (animus donandi) lesz a mérvadó. Például az, kit saját véleménye szerint a vételnél rászedtek, vagy aki azt hiszi, hogy az árjegyzék, mely szerint adni vagy venni kénytelen, reá nézve igazságtalan s ő elpocsékolja, illetve túlfizeti az illető cikket (pl. a szükségáruk, az állami monopol tárgyai, a kisajátítás némely esetben), még nem ajándékoz s az ilyen ügyletet teljes viszterherrel járónak fogjuk elismerni. Minden ily kötelmi jogügylet az egyik szolgáltatásnak megfelelő ellenszolgáltatás megállapítását foglalja magában s épen ez az, mit mi az érték második nemének meghatá-

rozása alatt értünk. Anyagi javak anyagi javakért, személyes szolgálatok ugyanilyenekért, úgy mint anyagi javak tevésért és nem tevésért, vagy éppen türésért adatnak és vétetnek s a mindenkori kötelmi jog feladata, mindezen viszonyokat az uralkodó gazdasági jogrendszernek szellemében szabályozni.

Az érték ezen neme tehát az, mely a javak forgásában — a legtágabb értelemben vett, a kötelmi jogviszonyok egész sorát felölelő forgalomban jó nyilvánulásra, az egymással forgalmi összeköttetésben levő gazdálkodó alanyok által elfogadott értékmérlegelés eredménye s a forgalomról, melynek épen létét köszöni, talán legegyszerűbben forgalmi értéknek volna nevezhető: mely elnevezés a mindenkori gazdasági jogrendszernek nem praedjudikál s nemcsak a szabad forgalom, hanem általában minden bármely jogalapon nyugvó forgalom szempontjából alkalmazható. E kifejezés egyuttal tágabb körben mozog, mint a csereérték s ellene az illető helyen felhozott kifogások nem találtnak. Csak annyit szükséges megjegyezni, hogy e forgalmi érték nemcsak a nagy forgalom tárgyát képező javakra, hanem minden egyes javforgás esetére alkalmazandó ¹⁾.

Az egyéni érték mellé tehát az érték másik osztálya gyanánt a forgalmi értéket állítottuk oda, érve ez utóbbi alatt azon értéket, melyet az egymással forgalmi érintkezésben (kötelmi jogviszonyban) álló gazdasági alanyok — mindenkor a gazdálkodás szempontjából — közösen tulajdonítanak valamely javnak.

A különbséget az egységesen meghatározott érték két neme közt a mérlegelő alanyban s nevezetesen abban találtuk, hogy az egyéni értéknél egyoldalú, a forgalmi értéknél pedig kétoldalú, közös becslés forog fenn. Hogy az értéktulajdonításnak az utóbbi esetben közösnek kell lenni, azt a szabad forgalom rendszerénél mutatja a mindennapi élet. Minden egyes forgalmi alaknál, legyen az adásvevés, munkabéri szerződés, haszonbérlet, vagy bármi más: mindkét alany a saját szempontjából kétszeresen határozza meg az (egyéni) értéket; egyszer az általa eszközözlendő,

¹⁾ Rau Antal »Lehrbuchja 60. §-ában felállított forgalmi érték-féle (Verkehrswerth) forgalom ettől egészen elüt, a mennyiben nála a forgalmi érték annyiban különbözik a csereértéktől, hogy épen a forgalomba helyezéssel járó költségek (piacra-vitel, értékesítési költség) nem szerepelnek úgy, mint a javnak a forgalomban tulajdonított érték része.

másodszor az ő javára szolgálандó teljesítés értékét mérlegelve. Hogy alku jöhessen létre, kell, hogy mindkét fél ez utóbbi értéket magasabbnak találja az elsőnél, mert különben nem lesz érdeke a változásban. Megkísérlették azt is, hogy az értéknek oly szoros törvényét állítsák fel, mely nem elégedve meg az adott általános korlátokkal, egészen szabatosan jelölje ki, melyik az a pont, melyen a két fél közt az egyetértés létre jő. Legujabban épen e kérdéssel s az idevonatkozó tanok bírálatával foglalkozott egy jeles dán tudós, Scharling Vilmos ¹⁾, ki azt a tételt állítja fel, hogy a csereérték nem más, mint azon erőfeszítés, mely annak, ki valamely jószág birtokába jutni, vagy valamely munkát kivitetni kíván, megkíméltetik az által, hogy az illető esetben a másik részről a csereviszonyban a kérdéses javat megkapja, vagy a szolgáltatot (munkát) megszerzi. De a jeles kritikus nem veszi észre sem azt, hogy ezen tétele szerint az egyes — más uton meg nem szerezhető példányok (szolgáltatások) értéke végtelen nagy volna, másrészt, hogy épen ezen erőfeszítés (áldozat) becslése tisztán egyéni dolog, az illető fél alanyi nézetétől függ, s ép ezért semmivel sem vezet közelébb a célhoz, mint a régibb elméletek.

Hogy mindazáltal a különböző egyéni értékmérlegelés mellett az egyetértés mikor jő létre, arra nézve egy szempontra akarunk utalni, mely egyuttal világot vet az érték két osztálya közti különbségre. Az izolált cserénél a két fél becslése közt nagyon nagy eltérések lehetnek, mert itt tisztán a saját fogyasztás szempontjából vett jelentőséget tekintni mindegyik fél, s itt az egyéni helyzet és felfogás roppant különbözeteket szülhet. Nem úgy a nagy forgalomban, a tőzsdén, a piacon. Mert itt mindkét félre nézve az egyéni érték az lesz, mit a piacon árujáért okvetlen meg kell kapnia. A gazda, ki fölös búzáját a vásárra viszi, nem gondol arra, hogy neki egy pár csizma meg egy kalap 7 frt. értékben többet érne, mint az 1 mm. buza — mert valószínűleg ez utóbbival saját háztartásában alig tudna mit csinálni: hanem annyi egyéni értéket tulajdonít neki, a mennyiért tudomása szerint az a piacon kel. Ha tehát tegnap 7 frt 20 krt adtak búzájáért, ma alighanem hajlandó lesz azt ugyanannyiért odaadni;

¹⁾ Németül a »Jahrbücher für Nationaloek. u. St.« új f. XVI. k. 417. s köv. l.

megörül, ha 10 krral többet kap érte, de megelégszik 7 frt 10 krral is, ha úgy gondolja, hogy máskor sem kap érte többet. Ugyanígy gondolkodik a buzavásárló kereskedő is, csak hogy a viszony fordított. Szóval — s ezt akartuk épen jelezni: a nagy forgalom nemcsak a csereértéket teszi összhangzóvá, hanem előidézi azt, hogy az egyéni érték — ép a munkamegosztás korában — nagyon szorosan alkalmazkodik a forgalmi értékhez, mi itt ismét nem egyéb, mint valami átlagosa a forgalomban álló gazdaságok egyéni értékeinek. S ez sokat levon a csereértéknek az egyéni érték mellett s attól függetlenül való megállapítására irányuló kísérletek gyakorlati jelentőségéből, s újabb bizonyága az érték két neme közt fennálló összhangnak.

A gazdálkodó alanyok közös szempontja irányadó a forgalomban még az úgynevezett szükségáraknál is, bár itt ügylátszik, mintha az egyik fél nem játszanék semmi szerepet az érték meghatározásánál s ez tulajdonkép csak a másik fél önkényétől függene. Ámde ez egyszerűen nem áll. Ha a szükséghelyzetben levőnek a kérdéses jószág saját gazdaságában fogyasztva, nagyobb hasznot nyujtana mint az a jav, melyet annak átengedése fejében kap: nem fogja azt átengedni cserébe, valamint akkor sem, ha úgy hiszi, hogy annak megtartása, vagy egy más vevő keresése gazdasági helyzetére előnyösebb volna a kérdéses szükségár elfogadásánál s azért az, ki a divatból kiment árucikket potomon elvesztegeti, vagy, ki az ostromlott várban élelmi czikkért roppant pénzt ad: az érték megállapításánál a maga szempontjával is közreműködik: az egyéni érték reá nézve a cserébe vett jószágnál mindig nagyobb, mint a forgalmi érték — mint a cserébe adott javnak az ő szempontjából vett egyéni értéke.

Másképp tűnik fel a dolog ott, hol a forgalom — az egyezkedés szabadsága hiányzik: az u. n. árszabásoknál, monopoláraknál (jogi monopolt értve) sat. Itt közel van a gondolat, hogy az egyik gazdálkodó alany szempontja valóban nem jó tekintetbe, hanem kizárólag a másik, — vagy esetleg ez sem, hanem egy harmadik személy határozza meg az árakat (a község, az állam, stb.). S ez igaz is, de a csereérték magasságának előleges meghatározása nem zárja ki azt, hogy a tényleges alku, a kötelmi viszony létrejötte alkalmával ez az érték ne volna a mindkét gazdálkodó alany szempontjának megfelelő, közösen elfogadott

érték. A ki szivart vesz a boltban, vagy menetjegyet vált a vasutra, avagy levélbélyeget ragaszt fel: elismeri, hogy az ő szempontjából legalább is annyi értéket tulajdonít a szerzett élvezetnek, amennyi áldozatot érte hoznia kellett.

Nem gyakorlati, de tisztán theoretikus nehézséget okozna a forgalmi érték általunk adott értelme egy socialistikus (kényszerjellegű) gazdasági jogrendszerben, hol egy sajátos szervezet határozná meg az egyes (gazdasági) teendőjét s annak jutalmát (ellenértékét). Valami hasonlót mutat fel például napjainkban is a hadsereg legénységének zsoldja — az általános védkötelezettség mellett, a kényszerű (köz-) munkák jutalma stb. Itt nyilván nem lehet mondani, hogy az illető szolgáltató gazdasági alany közös szempontjának tekintené az illető ellenértéket s azt — kényszer nélkül — elfogadni hajlandó volna. Ámde az is bizonyos, hogy itt már nem a magánjog (kötelmi részének) terén állunk: hogy ez valami oly tér, hova már a gazdaságtan ki nem terjed, hol már nem gazdálkodó alanyok, hanem egy fensőségi jogát gyakorló állam az egyedül határozó. S az a nehezen elképzelhető socialista szervezet már szintén nem egy mással magánjogi alapon érintkező gazdaságokat tartalmazna, hanem egy ropant gazdasági monstrumot képezne, mely többé nem a gazdasági elvek, hanem az illető szervezeti szabályok értelmében oszt és uralkodik.

Alig szükséges hangsulyoznunk, hogy az érték két osztálya meghatározásunk szerint nem áll egymással merő ellentétben; nem létezik köztök az az áthidalhatatlan űr, mint a Smith-féle használati- és csereérték közt. Ellenkezőleg, az érték két neme kizárja ugyan egymást szerintünk is — ez a helyes osztályozás előfeltétele: de mindkettő az érték egységes fogalmából következő külön-külön jelentkezését képezi az értéknek. Az érték az azt meghatározó, mérlegelő gazdaság egysége, vagy többségéhez képest két alakban lép fel s a második alak, a forgalmi érték, tulajdonkép nem egyéb, mint az egymással érintkezésbe lépő gazdaságok szempontjából vett különböző egyéni érték egybevágásának kifejezője.

Az érték e két osztálya közt az összhang valóban csakis az adott alapfogalom mellett képzelhető: csakis akkor, ha az egyes gazdasága szempontjából vett értéknél nemcsak a hasznosságot,

hanem egyuttal a megszerzés nehézségét is tekintetbe vesszük. ha szem előtt tartjuk, hogy a gazdálkodás szükségletek kielégítésére vezet ugyan, de magában nem más, mint emberi erőfeszítés, munka, áldozat, melyből minél több kellett valamely jav megszerzésére, annyival értékesebb az a termelő, illetve cserébe vevő gazdaság szempontjából.

S ezzel nemcsak azt értük el, hogy egy alapra hoztunk ellentétessnek látszó, de átalán egy közös fogalom alá tartozónak vett dolgokat, hanem azt is, hogy a forgalmi érték elméletét, az érték ugynevezett törvényét dióhéjban az érték fogalmában feltehalhatjuk.

Itt egészen rövidék leszünk.

Aki bizonyos javat megszerezni óhajt: előre meghatározza magában, mekkora az a legnagyobb áldozat — saját javaiban kifejezve — melyet annak elnyeréseért hozni hajlandó. Esetünkben ez lesz az érték maximuma, legmagasabb tétele.

Kérdéses gazdánk szempontjából természetesen annál jobb, minél kevesebbet kell adnia az óhajtott javért s így ő neki az érték minimuma egészen a 0-ig menne le.

Ámde a másik oldalon áll az, ki az illető keresett javval rendelkezik, s azt bizonyos feltétel mellett átengedni hajlandó. Ő szintén előre eltökélte magában, hogy legalább is mennyi idegen jav árán válik meg az ő árujától. Ez lesz itt az érték minimuma, legalacsonyabb tétele.

Oly esetekben, midőn a keresett jav épen nem többszörözhető, valamint akkor is, mikor mástól épen nem kapható, vagy legalább nem azon idő alatt, mint a szükséglet kívánja: valóban a fentirt tág határok azok, melyek közt a tényleges ár helyet foglaland. S ezek az esetek gyakoriabbak, hogysem Ricardo vélte volna ¹⁾).

De különösen az anyagi javak igen nagy része a fejlődő gazdasági élet és szabad verseny korában oly sok termelő által állittatik elő s viszont oly sok fogyasztóra talál, hogy a fentirt

¹⁾ Ezen espektől hires értékelméletében egyszerűen eltekint s csak annyit mond rólok, hogy az ily javak értéke egyedül ritkaságuk által határozttatik meg: oly felületes mondás, mely semmi alapot nem nyújt további vizsgálódásra.

korlátok magoktól szorosabbak s az érték határai szűkebbek lesznek.

Ugyanis rendes körülmények közt (kivételes esetektől -- pl. egy Jó-sziv bazártól stb. itt eltekinthetünk) senki sem fog többet adni valamely javért, mint amiért azt egy harmadik, negyediktől stb. megszerezheti, vagy, mint amibe annak előállítása saját magának kerülne. Ez utóbbi tekintet nagyon sokszor elesik, mert legtöbbször egyáltalán nem tartozik a lehetőségek közé a szükségletet még előbb berendezendő termelési folyamat sikere után elégtetni ki: de az előbbi ott, hol kifejlett forgalom van s az árak köztudomásuak, meglehetősen szorosan meghatározható nagyság. S ez a két említett mérték az értéknek szűkebb maximuma.

S viszont az, ki a keresett jav felett rendelkezik, nem fogja azt alább adni, mint úgy, hogy a saját előállítási költségén felül egy kis nyereségre is tegyen szert, vagy úgy, amint azt harmadik, negyedik veszi, illetve mások adják. S mivel épen ezen többi eladó is a termelési költségén túl nyereséget akar -- következik, hogy itt az érték egy második, szűkebb minimáltételéhez jutottunk.

Megjegyezzük, hogy ez a szűkebb minimáltétel nem a sokat emlegetett Ricardo-Mill-féle természetes ár, mely a legrosszabb körülmények közt termelő termelési költségeivel ér fel. Mert ha csak azt a vizásságot nem engedjük meg, hogy a vállalkozói (tőke) nyereség is a termelési költségek rovatába tartozzék: el kell ismernünk, hogy az a bizonyos legrosszabb helyzetben termelő még ma felhagy a termeléssel, ha tudja, hogy a költségein túl mit sem kap és viszont: ha az ár mégis emelkedik, a verseny mindaddig nem fog feléledni, mindaddig nem térünk el a minimalponttól, míg az új vállalkozó legalább is az átlagos, de valószínűleg egyuttal járadékos nyereséget elérni nem reméli ¹⁾. Tehát még a legnagyobb szükséges termelési költség nem lehet alapja a piaczi árnak, nem lehet annak súlypontja: nemcsak nem természetes ár, hanem oly ár, mely ha előfordul, okvetlen krizist von maga után.

¹⁾ A járadék fogalmát s vele sok, ide az értéktörvény keretébe vágó kérdés megoldását a Mangoldt-Schäffle-féle alap kibővítésével megkísérlettük adni »A földjáradék helye a nemzetgazdaságtan rendszerében« című értekezésünkben.

A jelzettünk két szűkebb határ mindenesetre megglehetősen szorosra szabja azon korlátokat, melyek közt a nagy forgalom tárgyát képező javak értéke mozogni fog. — De nem szabad azt gondolni, hogy e határok talán egészen egybe is esnek. Mert, először a minimáltételt tekintve, a más eladó keresése rendesen új költséggel jár az illetőre s a saját termelés — az új gazdasági berendezés, az ismeretlen vállalat, a járatlanság folytán előreláthatólag sokkal drágább, mint a régibb termelő áruja jelentékeny nyereség számítása esetén is. Viszont ez a most érintett minimáltételül szolgáló, nyereséget magába ölelő termelési költség a legtöbb termelőre jóval alacsonyabb árat eredményezne, mint amit a piacon tényleg elér, mert itt a legdrágábban termelő is — rendes körülmények közt — megtalálja a maga nyereségét: így tehát a valódi forgalmi érték a maximáltételnél alacsonyabb, a minimáltételnél magasabb leend.

Már most az összhang e rövid vázlat s adott egységes értékfogalmunk közt igen könnyen felismerhető, ha a gazdálkodás fent jelzett két oldalát szem előtt tartjuk. E szerint az érték tágabb maximal- és minimáltétele megfelel a jav hasznosságának, a szükséglet fedezésére való alkalmasságának mindig a birtokos (rendelkező) alany szempontjából; a szűkebb szélső tételek pedig azt a tevékenységet (munkát, áldozatot) képviselik, melyet mindegyik gazdálkodó alany a javnak megszerzésére, előállítására szükségesnek ismer. A két maximáltétel megfelel a kereső szempontjából vett egyéni értéknek, a két minimáltétel a kínáló szempontjából vett egyéni értéknek: s e két határvonal közt fekszik a mindenkori forgalmi érték.

Magyarország népességének időelőtti elhalálózása.

Irta :

dr. Weszelovszky Károly.

Második közlemény.

II. A születések.

A) 1852—59-ben élve született összesen $4\cdot320^0_0$, vagyis egy születés $23\cdot1$ lélekre esett; 1876—83-ban $4\cdot392^0_0$ = egy születés $22\cdot8$ lélekre, és pedig :

1. 1852—59-ben született $4\cdot110^0_0$ törvényes = egy születés $24\cdot3$ lélekre; 1876—83-ban $4\cdot052^0_0$ = egy születés $24\cdot7$ lélekre;

2. 1852—59-ben $4\cdot875^0_0$ törvénytelen = egy törvénytelen $20\cdot5$ törvényes szülöttre esett; 1876—83-ban $7\cdot730^0_0$ = egy törvénytelen $12\cdot9$ törvényesre esett.

E szerint 1876—83-ban $0\cdot072^0_0$ -kal, összesen $74\cdot032$ -vel, vagyis $9\cdot254$ -gyel több született élve, évi átlagban viszonyítva az 1852—59-ki népszámhoz; tehát a népességnek termékenysége öregbedett, s ez nemzetgazdasági szempontból kedvező jel, a meny-nyiben egyes statisticusok és nemzetgazdák nem törődnek azzal, bármily úton, csak szaporodjék a népesség. A házasságok 1876—83-diki többletével szemben azonban ez nem eléggé kedvező jelenség, mert a házasságoknak $0\cdot097$ százaléknyi növekedésére csak $0\cdot072^0_0$ -nyi születési többlet esik. Sőt társadalmi, erkölcsi és kulturális szempontból igen kedvezőtlennek bizonyul be a születési többlet, ha azt — mint felebb 1. és 2. alatt látható — szétbontjuk; a törvényes szülöttek száma ugyanis $0\cdot058^0_0$ -kal, vagyis összesen $64\cdot096$ -tal csökkent, míg a nem törvényeseké $2\cdot855^0_0$ -kal = $138\cdot128$ -czal növekedett a utolsó időszakban. És ha az első meg utolsó évötöd közötti különbséget vesszük tekintetbe, 1852—56-ban $3\cdot72^0_0$ volt a törvénytelen szü-

letések száma = egy törvénytelen 26 élve születőre, (az összes születések után számítva,¹⁾) míg 1879—83-ban 7.95% = egy törvénytelen 11.6 születőre, tehát 32 évi időközben 4.23% -kal, vagyis kétszernél többet növekedett a törvénytelenek száma.

Svédországban 40 év alatt 3.7% -kal növekedett a törvénytelen születések száma, Olaszországban 20 év alatt 2.1% -kal, Ausztriában és Belgiumban 40 év alatt 1% -kal, Norvégiában 40 év alatt 0.9, Dániában 30 év alatt 0.6 és Poroszországban 60 év alatt 0.3% -kal. Franciaországban 60 év óta csekély ingadozással egy fokon áll = 7% . Ellenben Baden és Württembergben 30 év óta felével csökkent, Bajorországban 20 év óta 10% -kal, Szászországban 40 év óta —, Svájcban és Angliában 30 év óta $2-2\%$ -kal csökkent, holott pedig az angol népnek több mint fele roppant népszámu városokban lakik, már pedig a nagy városokban növekedik leginkább a törvénytelen születések száma, végre Hollandiában 35 év alatt 1.5% -kal csökkent.

Magyarország e tekintetben rosszabb helyzetben van mint a legtöbb európai culturállam s ez annál kedvezőtlenebb, miután meg van minden előzmény, hogy az a baj ne fokozódjék oly rohamosan, t. i. a népességnek erős nősülési hajlama, az ujonczozási törvényt kivéve, oly rendszabályok hiánya, melyek a nősülést

¹⁾ A »Pesti Napló« kifogásolta e számítási módot, állítva, hogy zavaró az összetartozó viszonyoknak külön alapokon való egybevetése.

Ez talán igaz, sőt nem is egészen helyes e számítási mód, mert nem fejezi ki híven a törvénytelen születések növekedését és apadását, például: 1867-ben 7.86% volt a születésük és 1868-ban 7.44, holott 1868-ban tényleg 1718-czal több törvénytelen, de 40,000-rel több törvényes is született, ezeknek tetemes többlete tehát lenyomta a törvénytelenek $\%$ -kát. Avagy 1876-ban 7.3 és 1877-ben 7.4% törvénytelen született, pedig tényleg 1345-tel kevesebb törvénytelen, de 28,000-rel kevesebb törvényes is született, mint 1876-ban. Minthogy azonban általában ez a számítási mód használtatik, én nem akartam kivételt tenni.

Ha ismeretes volna a nemzéképes korban álló nem férjezett nők évenkénti száma, talán czélszerű lenne egyszersmind azokhoz arányítva számítani a törvénytelenek születését, ekkor helyesebben lehetne megítélni az erkölcsiséget is, a mennyiben ennek egyik lényeges ismérveül tartatik a törvénytelen születések száma.

A házasságot is helyesebb volna csak az érettségi korban lévő népességhez arányítva számítani, mert a mely országban sok a gyermek, ott az esketési $\%$ aránylag jóval kisebb, ha azt az összes népesség után számítjuk.

nehezítenék, a mezeti gazdasággal való főfoglalkozás, mely az egybekelést előmozdítja, népes nagy városok csekély száma, főleg pedig az a szerencsés körülmény, hogy nálunk általán fiatalabb korban nőszülnek, mint ezt a házasságokról való tárgyalásomban kimutattam.

Jóllehet némely tekintélyes statisticusok a törvénytelen gyermekek születési arányát nem tartják csálhatatlan ismérveül az erköcstelenségnek, még sem tagadják, hogy az a társadalmi állapotok megbírálásánál egyik legfontosabb negativ statistikai adatul szolgál.

Nem feladatomban jelenleg kutatni, vajjon a túlszabad szellemű nevelés, az erkölcsök és a családi kötelékek lazulása, a vallásosság csökkenése vagy mi más az oka a törvénytelen születések eme rohamos növekedésének főleg akkor, midőn a házasságok száma az 1850-es évekhez arányítva majd egész ezredrészszel nagyobbodott és Szerbia kivételével egyetlen európai művelt államban sem köttetik annyi házasság, mint Magyarországon, mely körülménynél fogva törvénytelen születéseink rohamos szaporodásának kérdése nagyobb fontosságot érdemel. Mellözve tehát erkölcsi oldalát, a törvénytelen születések országunkban tapasztalt rohamos növekedésének csak olyan lehető következményét kell kiemelnem, melyre eddig alig gondolt valaki.

A törvénytelen szülöttek családi szeretet és a családokban uralkodni szokott a milyen — olyan erkölcsi fegyelem nélkül felneveltetve, — talán említésre alig méltó csekély kivétellel — nem ismerik a lélekneemesítő családi köteléket; legtöbbnyire testileg és szellemileg szegényen, úgyszólva kilöketnek a nagy világba, s minthogy szülők vagy rokonok támogatása nélkül nehéz boldogulni bárhol is, legnagyobb részt proletáriusokká lesznek; elégedetlenek s nyughatatlanok, titkos haragtól s elfojtott bosszútól eltelve a társadalom ellen, hogy megbélyegzetteknek tartatnak, saját eszmekörben mozognak, catilináris existenciák gyanánt készen a társadalom felbomlását előmozdítani. Jelenleg minden 12—13-dik élve szülött törvénytelen; feltéve, hogy tovább is az eddigihez hasonlóan rohamos leend szaporodásuk, míg a törvényeseké csökken; föltéve továbbá, hogy — mint ezt alább számokkal mutatom ki — a törvényes gyermekek halálózása ezentul is növekednék, a törvényteleneké pedig apadna

mint eddig, ez esetben 30 év múlva minden nyolczadik, 50—60 év múlva minden negyedik született törvénytelen volna; (Bajorországban 1857—63-ban 23·3 százaléka az összes születéseknek törvénytelen volt;) valjon lehetetlen-e az, hogy idővel általuk a nemzet jelleme változást szenvedne, s tanácsos-e azt bevégni?

A törvénytelen születések magas aránya különösen azért is figyelemre méltó, mert azoknak tetemes, talán legnagyobb része a fentartásukra szükséges eszközök hiányában a társadalom terhére válik a nélkül, hogy azért később elegendő kárpótlást nyújtani képes volna; miután tapasztalás szerint nagyobbbrészt phisicailag gyengék lévén, sokkal ritkábban mint a törvényes ágyból született és a családban nevelt gyermekek érik el azt a kort, a melyben munkájuk által megtéríthetnék a felneveltetésükre hozott áldozatokat; kevés közülök alkalmas katonának, a mint ezt Franciaországban tett sok évi tapasztalat kimutatta. Azonkívül morális akaratérő tekintetében is gyengébbek, minélfogva a járulék, melyet a börtönökbe szolgáltatnak viszonylag sokkal nagyobb, mint a törvényeseké; s épen ez ítéli el leginkább azt a tételt, hogy populationisticai szempontból inkább jótéteménynek, mint bajnak tekintendők a törvénytelen születések, a mennyiben tetemesen hozzájárulnak a népesség szaporításához, és hogy ezért a populationisticaának nincs oka törődni azzal, milyen módon szaporodik a népesség.

Társadalmunk eme páriáinak kérdése nagy fokban morális kérdés, de épen úgy társadalmi, nemzetgazdasági egyszersmind törvényhozási kérdés is. Az államnak, a társadalomnak és az egyháznak közös feladata tehát a baj kisebbitésére hatni, mely közvetlenül ugyan csak az anyát és gyermeket, ritkán az apát is éri, de közvetve a társadalom kisebb és nagyobb köreit is.

E bajon a népnek s különösen a leányoknak fokozott nevelése segíthet legtöbbet, mert az emberben megvan az erkölcsi érzületre való hajlam, ezt azonban három nevelőintézet közreműködésével ki kell fejleszteni, ezek pedig: a házi nevelés, az egyház és az iskola, s mennél hiányosabb az első, annál tökéletesebben ellátva kell lenni *kellő* erővel az iskolának, hogy a házi nevelést lehetőleg teljesen pótolhassa.

Szabadjon itt ha csak curiosumképen is egyik legszabadabb európai államnak, Svájcznak e tekintetbeni intézkedéseit felhoz-

nom, a mint azokat Dr. Gisi svájcei statisticus kilencz cantonról felsorolja. Ott ez a botlás 15—20 frankkal és több napi vagy pár havi fogsággal meg fegyházzal, sőt polgári jogaink is 1—4 évi felfüggesztésével büntettetik; néhol 12 évig, sőt egész életére be nem választható a bírósághoz és tanácshoz, és sem násznagynak sem keresztapának, sem tanunak el nem fogadható a csábító. Több cantonban a gyakrabbi visszaesés mint büntett tárgyalatik és testileg is fennyittetik; másutt ismét bünpad vagy szégyenoszlop mellé állittatik, vagy a plebániatemplomban egy tartományi vadász őrizete alatt vesszőt tartva kezében térdelni tartozik a csábító stb. Némely cantonban mind a két fél büntettetik. E kilencz canton a következő: Uri, Schwyz, Zug, Glorus, Basel, Schaffhausen, Appenzell, Inner-Roden és Ausser-Rhoden meg Obwalden.

Dr. Gisi ennek tulajdonítja, hogy ezekben a cantonokban oly csekély a törvénytelen születéseknek a száma, csak egyben van 4 százalék, a többiben 1·5—3% között ingadozik s egész Svájcban 1875—1880-ig 4·63% volt; tehát Szerbia, Görögország, Irland, Holland s Románia után Európában Svájcnak van legkevesebb törvénytelen születése, Magyarország pedig 22 európai állam között a legrosszabbul állók között a nyolczadik.

A negyvenes években, de még az ötvenesek elején is — tudtom szerint — legalább felső Magyarországon 6—8 községben pár év alatt is alig esett meg egy személy; mert akkor volt még hatása annak, a régibb időkben — még a harminczas években is — szokásos eljárásnak, hogy a bukott személynek haja lenyíratott és a templomba, sőt az utcán is nem volt szabad hajdon fővel járnia, tánczmulatságba pedig nem is ment, mert senki sem tánczolt volna vele, ez tehát visszatartotta őket a botlástól.

Tekintve az egyes megyecsoportokat azt találjuk, hogy az összes magyar megyékben legnagyobb a termékenység = 45·1% vagyis egy születés 22·2 lélekre esett nyolcz évi átlagban, holott Szász- és Württembergországban ritka év az, melyben ily magas volna a születési százalék, de még Szerbiában is, a hol Oroszországon kívül az európai országok között legnagyobb a termékenység, nem igen gyakran fordul elő, hogy ily nagy, vagy ennél kissé nagyobb lenne a születési szám; a kiemelt hét magyar megyében pedig még nagyobb, t. i. 45·36% = egy születés 22 la-

kosra. A legkisebb volt az oláhmegyékben $3.961\text{‰} = 1 : 25.2$ lélekre; a vegyes megyékben $4.503\text{‰} = 1 : 22.2$ -re; a 19 magyar megyében $4.493\text{‰} = 1 : 22.2$ -re; a három ruthénben $4.333\text{‰} = 1 : 23$ -ra, és a tiz tót megyében $4.323\text{‰} =$ egy születés 23.1 lakosra.

A törvényes születés a 19 magyar megyében volt a legnagyobb $4.190\text{‰} = 1 : 23.8$ lélekre, a vegyes megyékben $4.172\text{‰} = 1 : 24$ -re, a három ruthénben $4.033\text{‰} = 1 : 24.7$ -re, a hét magyarban $4.035\text{‰} = 1 : 24.8$ -ra, de a főváros nélkül 4.178‰ ; legkevesebb volt az oláhmegyékben $3.664\text{‰} = 1 : 27.3$ lakosra.

Törvénytelen születés a hét magyar megyében volt legtöbb $= 11.045\text{‰} =$ egy törvénytelen 9.1 élve szülöttre esett, sőt a főváros nélkül is legtöbb volt $= 8.185\text{‰}$ vagyis $1 : 12.2$ -re, azután az oláhmegyékben $7.493\text{‰} = 1 : 13.3$ -ra, a vegyesekben $7.346\text{‰} = 1 : 13.6$ -ra, a 19 magyar megyében $6.754\text{‰} = 1 : 14.8$ -ra, a három ruthénben $6.694\text{‰} = 1 : 15$ -re, legkevesebb a tót megyékben $6.139\text{‰} =$ egy törvénytelen 16.3 élve szülöttre esett.

A három időszak mindegyikében következöleg sorakoznak az egyes megyecsoporthok:

1852–59-ben 1-ör) a 15 magyar megyében $4.707\text{‰} =$ egy születés 21.2 lélekre esett, 2-or) a hét kiemelt magyarban $4.634\text{‰} = 1 : 21.6$ -ra, 3-or) a vegyes megyékben $4.583\text{‰} = 1 : 21.8$ -ra, 4-er) a tót-megyékben $4.290\text{‰} = 1 : 23.3$ -ra, 5-ör) a három ruthén megyében $3.695\text{‰} = 1 : 27$ -re. Az anyaországban pedig 4.551‰ , egy születés 21.9 lakosra. A születések maximuma tehát eltéröleg észleltetett a házasságok számától, mert ezeknek maximuma a vegyes megyékben volt.

1864, 66–75-ben az Anyaországban $4.335\text{‰} =$ egy születés 23 lélekre esett, tehát a három időszak közül a legkevesebb, holott a házassági százalék ebben az időszakban volt a legnagyobb, annak oka bizonyosan az ebben az időszakban előfordult válságokban keresendő.

A megyecsoporthok között itt is a 15 magyar megyére esett a maximum 4.603‰ -kal $=$ egy születés 21.7 lélekre, megfelelőleg a házasságkötések második maximumának: ezek után következnek a tót-megyék 4.449‰ -kal $= 1 : 22.5$ -re melyekben a házasságkötések abszolút maximuma észleltetett, és a három időszak közül ebben érték el a születési maximumot is; a kiemelt hét magyar megyében $4.230\text{‰} = 1 : 23.6$ -ra, a vegyes megyékben $4.165\text{‰} =$

1 : 24-re, és a minimum a ruthénmegyékben volt $4\cdot139^0/0$, vagyis egy születés 24·2 lélekre.

1876—83-ban az anyaországban $4\cdot501^0/0$ = egy születés 22·2 lélekre esett. A megyecsoportok között a maximum úgy, mint a két előbbi időszakban ismét a 15 magyar megyében volt $4\cdot572^0/0$ = 1 ; 21·9-re, s ennél csak valamivel kevesebb a hét kiemelt magyarban, t. i. $4\cdot536^0/0$ = 1 : 22-re, míg a minimum a tót megyékben észleltetett $4\cdot323^0/0$ = 1 : 23·1-re ; a vegyesekben $4\cdot513^0/0$ volt = 1 : 22-re, a három ruthénben $4\cdot333^0/0$ = 1 : 23·1-re.

Végre a három időszakban együttvéve, azaz mind a 27 év alatt az anyaországban $4\cdot446^0/0$ = egy születés 22·5 lakosra esett ; s minthogy a maximum mind a három időszakban a 15 magyar megyében észleltetett, természetesen itt is fentartják fensőbbsegüket $4\cdot624^0/0$ -kal = 1 : 21·6-ra ; ezek után következik a hét magyar megye $4\cdot426^0/0$ -kal = 1 : 22·6-ra, míg a minimum a legkevesebb esketéseknek megfelelőleg a ruthén megyékben volt $4\cdot087^0/0$ = 1 : 24·5-re ; a vegyesekben $4\cdot386^0/0$ = 1 : 22·8-ra, és a tót-megyékben $4\cdot365^0/0$ = egy születés 22·9 lélekre esett.

A három időszak születéseit egymáshoz viszonyítva, az anyaországban 1864,66—75-ben arányítva az 1852—59-ki népszámhoz $0\cdot216^0/0$ -kal, vagyis összesen 259,776-tal — 23,616-tal évi átlagban csökkent. A megyecsoportok közül csak a ruthén és a tót megyékben növekedtek $0\cdot444$ és $0\cdot159^0/0$ -kal vagyis összesen amazokban 21,472-vel, tehát 1,951-el évenként, az utóbbiakban pedig 26,477-tel = 2,407-el évenként, míg a többi megyecsoportokban csökkentek és pedig leginkább a vegyes megyékben $0\cdot418^0/0$ -kal, azaz összesen 166,155-tel = 15,105-tel évi átlagban : a hét magyar megyében $0\cdot404^0/0$ -kal = 107,426-tal, vagyis évenként 9,766-tal ; legkevesebbet csökkentek a születések a többi tizenöt magyar megyében $0\cdot104^0/0$ -kal = 33,616-tal nyolcz év alatt, tehát 3·056-tal évenként.

1876—83-ban arányítva 1864,66=75-hez emelkedtek a születések az anyaországban $0\cdot166^0/0$ -kal, vagyis összesen 152,640-el = 19,080-nal évenként. A megyecsoportok közül legtöbbet szaporodtak a vegyes megyékben $0\cdot348^0/0$ -kal = 106,824-gyel, vagyis 13,353-mal évente ; azután a kiemelt hét magyarban $0\cdot306^0/0$ -kal, vagyis összesen 60,064-gyel = 7,508-czal évi átlagban ; legkevésbé emelkedtek a ruthén-megyékben $0\cdot194^0/0$ -kal = 7,120-szal, azaz 890-nel évenként ; míg ellenben a 15 magyar megyében

0.031%-kal = 7.808-czal, vagyis évente 976-tal csökkentek a születések, a tót-megyékben pedig 0.126%-kal, vagyis összesen 15,720 szal = 1,965-tel évi átlagban.

Vége 1876—83-ban viszonyítva az 1852—59-diki népszámhoz az anyaországban — mint az első viszonyításnál — ismét megapadt a születések száma, csak hogy sokkal kevesebbet, t. i. 0.050%-kal = 45,616-tal, tehát 5,702-vel évenként, holott az egész Magyarországon 0.070%-kal = 74,032-vel, vagyis évenként 9,254-gyel növekedtek a születések, mert csak a legkevesebb népességű két megyecsoportban emelkedett a születések száma, t. i. a ruthén-megyékben 0.638%-kal = 23,304-gyel összesen, vagyis 2,913-mal évenként, a tót-megyékben pedig csak 0.033%-kal = 4192-vel, azaz 524-gyel évi átlagban. Ellenben a vegyes megyékben csökkentek a születések 0.070%-kal, összesen 21,672-vel, tehát 2,709-czel évenként; a kiemelt hét magyar megyében 0.098%-kal fogytak a születések = 19,200-zal, vagyis évi átlagban 2,400-zal; leginkább apadtak a többi 15 magyar megyében 0.135%-kal, összesen 34,008-czal = 4,251-gyel évente, s a mi különösen feltűnő, *csakis eme tizenöt magyar megyében fogott állandóul a születési szám egy időszakról a másikra.*

B) 1852—59-ben **halva született** összesen 1.04% = egy halva szülött 96 születettre; 1876—83-ban 1.50% = 1 : 67-re és pedig:

1. 1852—59-ben halva született 0.978% **törvényes** = egy holtan szülött 101 születettre esett; 1876—83-ban 1.390% = 1 : 71-re.

2. 1852—59-ben halva született 2.313% **törvénytelen** = 1 : 43.2 születettre esett; 1876—83-ban 2.794% = 1 : 35.8-ra.

E szerint 1876—83-ban ezeknek a száma is növekedett és pedig: általában 0.46%-kal, vagyis összesen 22,408-czal = 2,801-el évenként, még pedig: a törvényes halvaszülöttek 0.412%-kal, tehát összesen 18,656-tal = 2,332-vel szaporodtak évi átlagban, míg a törvénytelenek 0.481%-kal = 232-vel évenként. Ez kétszeresen kedvezőtlen jelenség, részint mert szaporodásunkat kevesbíti, részint azért, mert a statistikai észleletek tanúsága szerint a műveltség terjedésével fogy a halva születettek száma annak jeléül, hogy egészségi állapotukra nagyobb gondot fordíthatnak s tényleg fordítanak is az anyák; e szerint tehát a holtan szülöttek számának emelkedése annak ellenkezőjét bizonyítaná nálunk.

Az egyes megyecsoporthozban halva született 1876—83-ban

Megyecsoport	Általán		Törvényes		Törvénytelen	
	százalék	hány születté egy ?	százalék	hány születté egy ?	százalék	hány születté egy ?
A kiemelt hét magyar	2'18	45'7re	1'885	53ra	4'572	22-re
Főváros nélkül.	(1'53)	(65'6ra)	(1'460)	(69re)	(2'250)	(44re)
A többi 19 magyar	1'74	57'4re	1'683	60ra	2'902	34re
A tíz tót	1'34	74'6ra	1'305	77re	1'887	53ra
A 12 vegyes	1'16	86'1re	1'110	90re	1'806	55re
A 12 oláh	1'04	96ra	0'983	102re	1'756	57re
A 3 ruthén	0'79	127re	0'742	135re	1'415	71re

III. A házassági termékenység.

Száz házasságkötésre 470 élve és halva született törvényes gyermek esett az első időszakban, míg az utolsóban már csak 419, s így az utolsó nyolcz év alatt, vagyis 1876—83-ban viszonyítva az 1852—59-diki házasságokhoz, összesen **546,456-tal!** = 68,307-tel kevesebb élve és halva született törvényes gyermek esett évenként az összes házasságokra.

Ez megdöbbentő szám s annál szomorubb és kedvezőtlenebb jelenség, minthogy alig van nyugoteurópai ország, melyben a házassultaknak 78 százaléka megnősülne 30 éven alul, csak Anglia közelíti meg Magyarországot 76'63⁰/₁₀₀-kal,¹⁾ már pedig mennél több nőül fiatalabb korban, annál nagyobb a házassági termékenység. Szomorú s kedvezőtlen jelenség a fenti szám azért is, mert a házasságok száma jelentékenyen emelkedett, a törvényes gyermekek halálozása pedig és a halva született törvényesek száma is jóval nagyobb volt 1876—83-ban arányítva 1852—59-hez, holott nagyobb gyermekhalandóság mellett a házassági termékenység nagyobb szokott lenni. Mert a mely anyának gyermeke nem sokára a születés után meghal, vagy holtan születik, általában véve előbb fog az ismét szülni, mint olyan, a ki életben maradt gyermekét szoptatja és felneveli.

A törvényes születések száma apadásának pedig csak két oka van, t. i. a házasságok kevesbedése, vagy a házassági termékenység csökkenése; de miután a házasságok jelentékenyen szá-

¹⁾ Európai Oroszországban 80'13⁰/₁₀₀. Spanyolországban és Romániában 25=35 és Görögországban a 20—45 évi korosztálybeliek nősülése van kimutatva.

porodtak, e szerint hazánkban csak a házassági termékenység csökkenésének tulajdonítható a törvényes születések számának oly tetemes megfogyása, hogy száz házasságra már 51-gyel kevesebb gyermek esett.

A házassági termékenység csökkenését más, a népszámlálási adatok alapján tett számítási módon is lehet megközelítőleg kimutatni.

1857-ben 2,437.233 férjes nő volt, 1870-ben 2,791.892 és 1881-ben 2,820.155. Ezek a számok egyik évről a másikra oly tetemesen nem változhatnak, hogy a következő számítást képesek volnának jelentékenyen alterálni.

Törvényes születés volt átlag 1852—59-ben 482,851 : 1868—75-ben 535,800 és 1876—83-ban 558,152. Feltéve, hogy a férjes nőknek negyedrésze a fogamzástúli években áll, akkor a nemzés-képes korban álló férjes nő

	1852—59-ben	1868—75-ben	1876—83-ban
	1,827,925	2,093,892	2,115,116 volt
törvényes szülött volt	482,851	535,800	558,152
egy törvényes szülött	38	39	40 férjes

nőre esett, tehát egy időszakról a másikra állandóul csökkent a házassági termékenység.

A házassági termékenység maximuma a tót megyékben volt, hol 441 gyermek született száz házasságban; azután következik a 19 magyar-megye 434 szülöttel, míg a kiemelt hét magyar-megye 406 gyermekkel száz házasság után az utolsó előtti helyen áll a megyecsoportok között. De az előbb felhozott 19 magyar-megye közül a 15 anyaországiban 440 gyermek esett száz házasságra és a királyhágóntúli négyben csak 397; a vegyes megyékben 432, a három ruthénben 411, és az oláh-megyékben volt a minimum 382 élve és halvaszületettel száz házasságra.

Az oláh-megyékben tapasztalt csekély házassági termékenység kapcsolatban ama jelenséggel, hogy ezekben a megyékben ötödfél százalékkal! kevesebb törvénytelen gyermek hal meg, mint törvényes, holott a kiemelt hét magyar megye után itt születik legtöbb törvénytelen, jóllehet szemlélő eme nép viszonyait és szokásait nem ismeri, arra enged talán következtetni: hogy családi akadályok miatt sok kiskorú meg nem nősülhetvén, törvénytelen gyermekét kellőleg ápoltatja, míg házasság által törvényesítheti; ezt a feltevést támogatja az a körülmény is, hogy

az oláh-megyékben a 24 éven aluli férfiak több mint egy harmadát a házasságoknak, vagyis 34·6°/_o-kát kötnek. Ugyanez az eset lehet Bács, Baranya, Temes és Torontálban is, hol az oláh-megyék-nél még magasabb, t. i. 6·9 törvénytelen születési százalék mellett 5·2, illetve 10·9 és 11·6°/_o-kal több több törvényes hal meg, mint törvénytelen gyermek, és a hol az első korosztálybeli, vagyis a 24 éven aluli házasulók majd felét = 48°/_o-kát képezik az összes házasodottaknak, míg az egész országban csak 31·6 százalékát.

Mintfogya a statistikai számok értéke emeltetik az által, ha más országok hasonnemű számaival hasonlittatnak össze, azért érdekes lesz talán az európai országoknak házassági százalékát és házassági termékenységet kimutatni; ez utóbbinak régibb adatait is közlöm sok országból, legnagyobbbrészt Wappaeus után.

Sorszám	Ország házassági termé- kenység szerint sorozva	Időszak	Száz házasság- ra hűny élve s halva született törvényes gyer- mek e-ett ?	Régibb ada- tok szerint	Mennyivel nő- vekedett = +, vagy csökkent = - a házassági termékenység ?	A házasság- kötések százaléka	Rangsor
1	Württemberg . . .	1873—80	500	532	— 32	0·788	XV
2	Románia	1872—77	495	—	—	0·635	XXV
3	Orosz (európai) *)	1873—80	490	—	—	0·995	III
4	Baden	1873—80	476	444	+ 32	0·775	XVII
5	Spanyol	1865—70	470	—	—	0·738	XIX
6	Elzasz-Lotharin- gia	1873—80	468	—	—	0·710	XXIII
7	Görög *)	1873—80	468	—	—	0·589	XXVI
8	Irland *)	1873—80	462	—	—	0·459	XXVII
9	Hollandia	1872—79	460	456	+ 4	0·805	XI
10	Olasz	1873—80	455	—	—	0·769	XVIII
11	Bajor	1873—80	455	442	+ 13	0·808	X
12	Skót *)	1873—80	447	—	—	0·719	XXII
13	Porosz	1873—80	445	440	+ 5	0·861	VII
14	Belgium	1873—80	440	413	+ 27	0·719	XXI
15	Osztrák	1873—80	425	459	— 34	0·810	IX
16	Angol *)	1873—80	423	418	+ 5	0·801	XII
17	Finnland	1873—80	421	—	—	0·810	VIII
18	Szász	1873—80	420	403	+ 17	0·944	V
19	Magyar	1876—83	419	470	— 51	0·979	IV
20	Svéd	1873—80	414	438	— 24	0·684	XXIV
21	Horvát-Szlavon . .	1874—80	405	341	+ 64	1·056	II
22	Norvégia	1873—80	402	438	— 36	0·734	XX
23	Thüringia	1873—80	402	—	—	0·869	VI
24	Svájcz	1873—80	399	432	— 33	0·775	XVI
25	Dánia	1873—80	369	390	— 21	0·797	XIII
26	Szerbia *)	1873—80	354	—	—	1·139	I
27	Francia	1873—80	310	330	— 20	0·795	XIV

*) Halva születettek nélkül.

Tehát ama tizennégy külföld közül, melyből a házassági termékenység régebbi adatai ismeretesek, csak Württembergben volt régebben nagyobb a termékenység mint Magyarországon, most pedig azok közül nyolczban annyira növekedett, hogy meghaladja a miénket.

IV. A halálozás.

A) Az összes halálozás.

Az általános halálozás, jöllehet már 1852—59-ben is legnagyobb volt és pedig tetemesen nagyobb, mint bármely művelt európai államban — tényleg növekedett, holott az számos nyugoteurópai országban jóval csökkent. 1852—59-ben ugyanis $3\cdot620\%$ volt a halálozás = egy haláleset 27·6 lakosra, a járványmentesnek nevezhető 1876—83-diki időszakban pedig $3\cdot627\%$ = egy halálozás 27·57 lélekre: tehát összesen 7,800-zal több halt meg viszonyítva a legkorábbi évek nyolcz évi cyclusához, a midőn majd 400,000 ember lett áldozata a nagyobb szerű különféle járványoknak. Ha pedig az 1852—59-diki időszaktól csak a cholérában elhalt 122,838 kivétetik, akkor $3\cdot490\%$ halt meg = egy haláleset 28·6 lélekre, vagyis összesen 151,848-czal és évenként 18,981-gyel nagyobb volt 1876—83-ban a halálozás; holott az még Horvát-Szlavonországban is 0·7 százalékkal = 104,819-czel, a cholérában elhaltaknak levonása után pedig 92,972-vel kevesbedett.

Már pedig a halandóságnak bár csekély emelkedése minden körülmények között kedvezőtlen jelenség akár mi legyen ez oka s annál kedvezőtlenebb, ha — mint 1876—83-ban volt ez az eset — járványmentes időszakban jelenkezik; mert a nép jólétnek, a társadalmi, közegészségi, culturalis és közgazdászati viszonyoknak egyik leghívebb tükre s legérzékenyebb fokmérője a halálozási arány.

Az egyes megyecsoportokban legnagyobb volt 1876—83-ban a halálozás a kiemelt hét magyar-megyében 3·888 százalékkal = 25·7 lélekre egy; a vegyes megyékben $3\cdot673\%$ = 27·2-re: a tót-megyékben 3·649 százalék volt = 27·4 lakosra egy halálozás; a ruthén-megyékben 3·589 százalék = 27·9-re egy haláleset; a 19 magyar megyében 3·545 százalék = 28·2-re, és legkevesebb volt az oláh-megyékben $3\cdot442\%$ = 29 lélekre egy haláleset.

A három időszak halálozását pedig külön tekintze 1852—59-ben az anyaországban $3\cdot856\%$ = egy haláleset 25·9 lélekre, és ha a cholerahalottak levonatnak, akkor $3\cdot694\%$ = 1 : 27-re. A megyecsoportok között a maximum a hét magyar megyében észleltetett $3\cdot992\%$ -kal = 1 : 25-re, cholera nélkül is még $3\cdot850\%$ = 1 : 26 lakosra; a minimum pedig a ruthénéknél fordult elő $3\cdot207\%$ -kal = 1 : 31-re és cholera nélkül 3% = 1 : 33·3-ra; a tót-megyékben $2\cdot794\%$ volt a halálozás = 1·26·4-re, cholera nélkül $3\cdot635\%$ = 1 : 27·5-re; a vegyes megyékben $3\cdot866\%$ = 1 : 25·9-re és a choleraiban elhunytakat levonva $3\cdot769\%$ = 1 : 26·5-re; végre a tizenöt magyar-megyében $3\cdot873\%$ = 1 : 25·8-ra és cholera nélkül $3\cdot715\%$ = egy haláleset 26·9-re.

1864, 66—75-ben az anyaországban $4\cdot035\%$ vagyis egy halt meg 24·8 lakosból az 1866 és 1873-diki choleraiban elhunytak levonása után is még $3\cdot84\%$ = egy 26·1 lakos közül. — Az egyes megyecsoportok között a maximum itt is a kiemelt hét magyar-megyében volt $4\cdot323\%$ = 1 : 23·1-re, sőt a két cholera nélkül is még $4\cdot105\%$ vagyis egy haláleset 24·4 lélekre; második helyen áll a többi 15 magyar megye $4\cdot081\%$ -kal = 1 : 24·5-re, a két cholera nélkül pedig $3\cdot927\%$ = 1 : 25·5-re; azután következik a tizenkét vegyes $3\cdot919\%$ -kal = 1 : 25·5-re és cholera nélkül $3\cdot747\%$ = 1 : 26·7-re; a tót-megyékben $3\cdot9\%$ halt meg = 1 : 25 lakos közül, cholera nélkül pedig $3\cdot595\%$ = 1 : 27·8-ra; végre a minimum megint a ruthén-megyékben észleltetett $3\cdot584\%$ -kal = 1 : 27·9-re és a két choleraiban elhunytak kihagyásával $3\cdot414\%$ = egy haláleset 29·3 lélekre.

1876—83-ban az anyaországban $3\cdot688\%$ volt a halálozás = egy haláleset 27·1 lélekre. — A megyecsoportok között, úgymint a két előbbi időszakban, ismét csak a kiemelt hét magyar-megyében volt $3\cdot888\%$ -kal = 1 : 25·7 lélekre, míg a minimum a többi 15 magyar megyében fordult elő $3\cdot585\%$ -kal = 1 : 28-ra; ezek után következik a három ruthén $3\cdot589\%$ -kal = egy haláleset 27·9 lélekre, azután a tíz tótmegye $3\cdot649\%$ -kal = 1 : 27·4-re és a tizenkét vegyes megye $3\cdot673\%$ -kal = 1 : 27·2 lélekre.

Végre a három időszakban együttvéve, vagyis 27 év alatt az anyaországban $3\cdot878\%$ volt a halálozás, azaz: egy haláleset 25·8 lakosra; az 1854¹/₅, az 1866 és 1872²/₃-iki choleraiban elhunytak levonása után is $3\cdot754\%$ = 1 : 26·6-ra. — Minthogy a három

időszak mindegyikében a kiemelt hét magyar megyében észleltetett a maximum, természetesen azokban volt a 27 évi maximum is $4\cdot103\%$ -kal, vagyis egy halt meg 24·4 lakos közül, a három cholera nélkül is még $3\cdot974\% = 1 : 25\cdot2$ -re, s utána a többi 15 megye következik $3\cdot866\%$ -kal $= 1 : 25\cdot9$ -re és a három cholera-ban elhunytak kihagyásával $3\cdot760\% = 1 : 26\cdot6$ -ra; a vegyes megyékben $3\cdot826\%$ volt a halálozás $= 1 : 26\cdot1$ -re, a három cholera nélkül pedig $3\cdot729\% = 1 : 26\cdot8$ -ra; a tót-megyékben $3\cdot793\% = 1 : 26\cdot4$ -re és a cholera nélkül $3\cdot623\% = 1 : 27\cdot6$ -ra; legkisebb volt a ruthén-megyékben $3\cdot489\%$ -kal, vagyis 26·1 lakos közül egy halt meg, ha pedig a három cholera-ban elhunytak levonatnak, akkor $3\cdot365\%$ halt meg $=$ egy 29·7 lélek közül.

Ha pedig az anyaországnak és az egyes megyecsoportoknak három időszaki halálozását arányítjuk egymáshoz, az anyaországban 1864,66—75-ben viszonyítva 1852—59-hez $0\cdot179\%$ -kal, vagyis összesen 215,061-gyel, tehát tizenegy évi átlagban 19,551-gyel több halt meg évenként, holott a két cholera-ban csak 115,287-tel volt nagyobb a halandóság, mint 1852—59-ben; a cholera-ban elhunytaknak elhagyásával pedig $0\cdot146\%$ -kal, tehát összesen 170,322-vel $= 15,484$ -gyel több halt meg évenként. De a cholera-n kívül 1852—59-ben még 238,554 ember halt meg hagymázban, himlőben és más járványokban, ha ebből az 1866 és $1872\frac{2}{3}$ -diki cholera halálozási többletet $= 115,287$ -et levonjuk, még mindig 123,287 különféle járványos betegségben elhalt ember marad az 1852—59 terhére, ezt ismét levonva a fenti 170,322-ből, a mennyivel 1864, 66—75-ben a cholera-n kívül több halt meg mint 1852—59-ben, 47,055 halálozási többlet marad 1864, 66—75 terhére; ebből látszik mennyire pusztítanak a járványok hazánkban.

1876—83-ban arányítva 1864, 66—75-hez már $0\cdot347\%$ -kal, vagyis összesen 317,928-czal, tehát évenként 39,741-gyel kevesebb halt meg; de az 1866 és $1872\frac{2}{3}$ -diki cholera-ban elhunytak nélkül csak $0\cdot152\%$ -kal, azaz összesen 138,024-gyel $= 17,253$ -mal évente halt meg kevesebb.

Ellenben 1876—83-ban arányítva 1852—59-hez $0\cdot168\%$ -kal vagyis összesen 153,800-zal $=$ évenként 19,225-tel halt meg kevesebb; a cholera-ban elhunytak nélkül pedig pláne csak $0\cdot006$ százalékká törpül a halálozás kisebbedése, vagyis összesen

8,032-vel halt meg kevesebb 8 év alatt, tehát 1,004-gyel kevesebb évenként.

De emez utóbbi, vagyis choleraanélküli összehasonlításnál figyelembe veendő, hogy 1852—59-ben a cholera kivül még 238,554 = évenként 27,819 ember hagymázban, himlőben és egyéb járványokban halt meg, míg 1876—83-ban összesen csak 55,905 = 6,988 évente, s így nem is negyedrésze az 1851—59-ki járványos betegségek áldozatainak. Hogy tehát helyes legyen az összehasonlítás, mind a két időszak járványos halálozást le kell vonni, hogy a rendes, vagyis normalis halálozást lehessen összehasonlítani, s akkor 1876—83-ban viszonyítva az 1852—59-iki népszámhoz 0·244°/_o-kal, vagyis összesen 223,904-gyel, tehát évenként 27,988-czal halt meg több, mint 1852—59-ben.

Tekintve a megyecsoportoknak mind a három időszaki halálozását, 1864, 66—75-ben arányítva 1852—59-hez, legtöbbet növekedett a ruthén-megyékben 0·377°/_o-kal, összesen 18,238-czal, azaz: 1,658-czal évenként; azután a hét magyar-megyében 0·331°/_o-kal = 87,879-czel, vagyis 7,989-czel évenként; a többi 15 magyar megyében 0·208°/_o-kal = 67,408-czal, tehát 6,128-czal évente; a tót-megyékben 0·106°/_o-kal = 17,831-gyel, vagyis 1,621-gyel évenként; legkevesebbet növekedett a halálozás a vegyes megyékben 0·053°/_o-kal, azaz: 20,900-zal = 1,900-zal évente.

1876—83-ban viszonyítva a válságos 1864, 66—75-hez, a halálozás leginkább kevesedett a 15 magyar megyében 0·496°/_o-kal, összesen 125,288-czal = 15,661-gyel évenként, azután a kiemelt hét magyar-megyében 0·435-tel = 85,248-czal, azaz 10,656-tal évente; a tót-megzékben 0·251-gyel = 31,448-czal, vagyis évenként 3,931-gyel és a vegyes megyékben 0·246°/_o-kal, tehát összesen 75,392-vel = 9,424-gyel kevesedet évenként; csak a ruthén-megyékben növekedett a halálozás 0,005^o/_o-kal, összesen 240-nel = 30-czal évenként.

1876—83-ban pedig 1852—59-hez arányítva, ismét a 15 magyar megyében apadt legtöbbet a halálozás = 0·288°/_o-kal, azaz 72,752-vel, tehát 9,094-gyel évenként; a vegyes megyékben 0·193°/_o-kal = 33,136-tal, vagyis évente 4,142-vel; a tót-megyékben 0·145°/_o-kal = 18,040-nel, azaz 2,255-tel évenként s végre legkevesebbet csökkent a halálozás a kiemelt hét magyar-megyében 0·104°/_o-kal, összesen 20,416-tal = 2,552-vel évenként, még

a ruthén-megyékben 0.382°_0 -kal, összesen 13,952-vel, vagyis 1,744-gyel évenként ismét növekedett.

Ha végre a három időszak halálozást a cholera-ban meghaltak nélkül viszonyítjuk egymáshoz, akkor kitűnik, hogy 1864, 66—75-ben 1852—59-hez arányítva, csak a tót és vegyes megyékben csökkent a halálozás és pedig amazokban 0.040°_0 -kal = 6,666-tal vagyis 606-tal évenként, a vegyesekben pedig 0.022°_0 -kal = 8,756-tal, tehát 796-tal évente; ellenben legtöbbször növekedett a ruthén megyékben $0.414 = 20,097$ -tel, vagyis 1,827-tel évente, azután a hét magyar megyében 0.255°_0 -kal, összesen 121,847-tel = évenként 11,077-tel, legkevesebbet növekedett a többi 15 magyarban = 0.212°_0 -kal, vagyis 65,307-tel = 5,937-tel évenként.

1876—83-ban pedig viszonyítva 1864, 66—75-hez, legkedvezőbben áll a 15 magyar megye 0.342°_0 kevesebb halálozással, összesen 94,904-gyel, azaz évenként 11,863-mal; azután a kiemelt hét magyar-megye 0.217°_0 -nyi = 42,120 tehát évenként 5,265 kevesebb halálozással; végre a vegyes megyékben 0.074°_0 -kal = 22,664-gyel, vagyis évenként 2,833-mal halt meg kevesebb: míg a tót-megyékben 0.054°_0 -kal = 6,848-czal, azaz évenként 856-tal több halt meg, a ruthén-megyékben pedig 0.174°_0 -kal több, összesen 6,376-tal, tehát évenként 797-tel.

Végre 1876—83-ban, arányítva 1852—59-kez, ismét a 15 magyar megyében mutatkozik legkedvezőbbnek a halálozás, a mennyiben 0.130°_0 -kal, összesen 32,720-szal = 4,090-nel évenként kevesebb halt meg; azután a vegyes megyékben 0.006°_0 -kal = 29,440-nel, azaz 3,680-nal volt kisebb a halálozás évenként; míg a tót-megyékben 0.014°_0 -kal = 1,832-vel, vagyis évenként 229-czel több halt meg; a hét magyar megyében 0.038°_0 -kal = 7,536-tal, azaz évente 942-vel, a ruthén-megyékben plane 0.589°_0 -kal, összesen 21,520-szal, vagyis évenként 2,690-nel több halt meg.

B) A gyermekhalálozás.

Az öt éven aluli gyermekhalandóság a születésekhez viszonyítva ¹⁾ 1852—59-ben 41.08°_0 volt, 243 közül meghalt száz,

¹⁾ Ez a számítási mód sem helyes, mert nem mutatja hű képét a halandóságnak. A születettekhez ugyanis csak az egy éven alul elhaltakat lehet helyesen viszonyítani, a 2, 3, 4 és 5 éven alul elhaltakat pedig az

1876—83-ban pedig $42\cdot50\%$ = 235-ből száz halt meg: tehát ez is emelkedett $1\cdot42\%$ -kal, összesen 68,888-czal, vagyis évenként 8,611-gyel. És ha e számot elemezzük, a születéseknél tapasztalt jelenség itt megfordított viszonyban mutatkozik.

1) *A törvényes gyermekek halálózása* ugyanis $40\cdot82\%$ volt 1852—59-ben, 245 törvényes élve születetből száz halt meg; 1876—83-ban pedig $42\cdot32\%$ = 236 élve született közül halt meg száz, tehát $1\cdot50\%$ -kal, összesen 67,520-szal, azaz évenként 8,440-nel növekedett a halandóság; ellenben

2. *A törvénytelen gyermekek halálózása* $1\cdot62\%$ -kal, összesen 6,040-nel, vagyis évenként 755-tel csökkent; ezeknek halálózása ugyanis 1852—59-ben $46\cdot22\%$ volt = 216 törvénytelen élve születetből száz halt meg, míg 1876—83-ban $44\cdot60\%$ = 224 közül halt meg száz.

1876—83-ban az egyes megyecsoportok között a maximum a tót-megyékben észleltetett és pedig úgy az általános gyermekhalálózásra, mint a törvényesekére és törvénytelenekére is, holott legkevesebb törvénytelen szülötteik vannak, de az összes élve szülöttek is, az az oláhmegyéken kívül, a tótoknál fordulnak elő legkisebb százalékkal; ez tehát ismét némi bizonyító érv a statisticusok ama téveteg állítása ellen, hogy a nagy gyermekhalandóságnak *legfőbb* oka a szapora szülésben keresendő. Az általános gyermekhalálózás a tót-megyékben $44\cdot19\%$ volt, 227 közül száz halt meg, a törvényeseknél $43\cdot94\%$ = 238 közül száz, a törvényteleneknél pedig $47\cdot92\%$ = 209 közül száz halt meg. A minimum az összes élve születettek és a törvényesekre nézve a ruthéneknél

ugyanazon koru élőkhez kell arányítani, mint ez sok államban történik is, s a mint ezt »Statistikai tanulmányok hazánk közegészségi állapota felett« cz. 1873-ban a m. tud. academiában tartott értekezésemben én is tettem, mert az 1852—59-ben közölt statistikai hivatalos adatok alapján ki lehetett számítani a 2, 3, 4 és 5 éven aluli élőket; ez pedig könnyen eszközölhető, ha a gyermekhalálózás egyes korévek szerint közöltetik, csakhogy ez szaporítja a munkát, azért használják szétében a helytelen, mert kényelmesebb számítást. Az 1876—83-ból már nem lehet az *általam* helyesnek tartott számítási mód szerint feltüntetni a gyermekhalálózást, miután az ehhez szükséges adatokat nem közli az országos statistikai hivatal.

Alantabb majd a helyes számítás szerint mutatom ki a gyermekhalandóságot, összehasonlítva a külállamok halálózásával, s akkor lesz látható az igen nagy különbség a két számítási mód között.

fordult elő $38\cdot57\%$ -kal = 259 közül 100 halt meg, és a törvényesekből $38\cdot13\%$ = 262 közül száz; míg a törvénytelenek halálozási minimuma az oláh-megyékben volt $35\cdot52\%$ = 281 közül meghalt száz, tehát három $\%$ -kal kedvezőbb mint a törvényesek legkisebb halandósága, mely is a ruthéneknél volt, kiknél a törvénytelenek halálozási $\%$ -ka $44\cdot70$ volt = 224 közül 100 halt meg. Az összes élve születettek és a törvényesek halandósága tekintetében a ruthének után következnek az oláhok, kiknél az általános gyermekhalálozás $39\cdot74\%$ volt = 252-ből 100, a törvényeseké pedig $40\cdot08\%$ = 250 közül halt meg száz. A tizenkilenc magyar-megyében az általános gyermekhalálozás $42\cdot68\%$ -ot tett = 234 közül 100, a törvényeseknél $42\cdot42\%$ -ot = 236-ból halt meg 100, a törvényteleneknél már $46\cdot30$ = 216-ból száz. Azután következnek a vegyes megyék $42\cdot78\%$ -nyi általános halálozással = 234 közül száz, a törvényeseknél is 234 közü 100 = $42\cdot60\%$, és a törvényteleneknél $43\cdot91\%$ = 227-ből meghalt 100. Végre az utolsóelőtti helyen áll a kiemelt hét magyar-megye úgy az általános, mint a törvényes és törvénytelen gyermekhalandósági tekintetben, t. i. $43\cdot88$, $43\cdot33$ és $47\cdot43\%$ -kal = 229, illetve 231 és 211 közül 100 – 100 halt meg.

Hogy országunk és az egyes megyecsoporthok halálozását kellőleg meglehessen itélni, két táblás kimutatásban hasonlítom azt össze valamennyi európai ország halálozásával.

A következő kimutatás feltünteti az öt éven aluli gyermekek és az öt évnél idősebb emberek halálozását az ugyanazonos korú élőkhez viszonyítva, minthogy egyedül ez a számítási mód fejezi ki helyesen a halálozást, és pedig husz országból alapos, vagyis közvetlen számítás szerint, nyolcz országból azonban a szükséges adatok hiánya miatt az öt éven aluliak és az idősebbek száma a népszámlálás alapján számíttatott ki, s ezek között van a mi országunk 1876–83-iki halálozása is így számítva, míg az 1852–59-iki adatokat alapos, azaz közvetlen számítás szerint lehetett kihozni. (Lásd a 758–59. lapokon.)

Az orosz kivételével abból a tizenkilenc országból, melyekből az öt éven aluli és idősebb élöket alaposan ki lehet számítani, ugyanazokat a népszámlálás alapján is számítottam ki, hogy meggyőződjem, mennyiben tér el a két számítás eredménye s ki-tűnt, hogy hazánkban 1852–55-re 0·5, Svéd, Svájc, Baden és

Olaszországban 1°/₀, Szász- és Bajorországban pedig 2°/₀-kal nagyobb gyermekhalálozás jön ki a népszámlálás alapján számítva; míg az öt évnél idősebbeknél hat országban 0·1—0·2°/₀ az eltérés.

Ebből a kimutatásból látszik, hogy az öt évnél idősebb emberek halálozása Magyarországon jóval nagyobb, mint valamennyi európai külföldön, úgy az 1876—83-iki gyermekhalálozás is. De ha az ötvenes évek gyermekhalálozását tekintjük, mely megbízhatóbb, mivel alapos, vagyis közvetlen számítás szerint van kihozva, akkor az kisebb volt, mint Romániában és Oroszországban, s majd egyenlő a württembergi, bajor- és az osztrák gyermekhalálozással. Ha azonban tekintetbe vesszük az arányt, melyben a gyermekhalálozás az öt évnél idősebbek halálozásához áll, akkor látjuk, hogy az ötvenes évekből való magyarországi gyermekhalálozás viszonyítva az idősebbek halálozásához, kisebb volt, mint tizenegy külföldön, t. i. kisebb mint Belgiumban, Portugáliában meg Hollandban, és kisebb mint Finnlandtól kezdve a fenti táblán elősorolt valamennyi országban s egyenlő a henziaival.

Ha pedig a megyecsoportokat hasonlítjuk össze, akkor kitűnik, hogy ismét a kiemelt hét magyar megyében legnagyobb a gyermekhalálozás, valamint az idősebbek halálozása is csak a ruthén-megyékben igen kevéssel nagyobb, mint ama hét magyar megyében.

A születettekhez viszonyított gyermekhalálozás azonban Magyarországon nagyobb volt mind a két időszakban, mint valamennyi európai külföldön; míg a meghaltakhoz arányított gyermekhalandóság 1876—83-ban egyenlő volt a szászországgal és kisebb mint a württembergi, meg az oroszországi, de az ötvenes évekből való gyermekhalálozásunk már kisebb volt, mint kilencz külföldön.

Az öt éven aluliak és az öt évnél idősebbeknek az élőkhez viszonyított halálozása azonban helyesebben lesz talán úgy jelleggezve, ha azt nem akként, mint az imént fentebb, hanem megfordítva fejezzük ki, t. i. hogy az öt évnél idősebbek halálozása a gyermekhalandósághoz arányítva tizenegy külföldön kisebb és csak tizenegy országban nagyobb, mint Magyarországon, már pedig:

Az élökhöz viszonyítva meghalt :

Sorszám	Ország	Időszak	Öt éven alul %	Öt éven felül %	Rangsor	Mennyivel több öt éven alul hál meg mint öt éven felül	Öt éven alul halálozás viszonyítva				Rangsor	Szüléskor százalék	Rangsor
							a szüléskor tehhez	rangsor	az élal- talhoz	rangsor			
1	Ireland	1872—76	3.668	1.540	VII	2.4	16.43	I	24.57	I	II	2.68	II
2	Norvég	1868—72	3.946	1.363	II	2.9	17.54	II	30.19	III	IV	2.93	IV
3	Svéd	1870—74	4.864	1.351	I	3.5	21.07	IV	33.01	VII	V	3.02	V
4	Dán *)	1872—76	5.063	1.505	VI	3.4	20.17	III	32.33	IV	VII	3.13	VII
5	(Görög *)	1873—80	5.112	1.476	V	3.5	25.95	X	36.44	IX	III	2.80	III
6	Skót	1870—74	5.487	1.682	XV	3.3	23.42	VI	36.36	VIII	X	3.49	X
7	Angol	1872—76	5.816	1.519	VII	3.8	24.40	VII	40.38	XII	XIII	3.58	XIII
8	Francia	1873—75	6.267	1.796	XX	3.5	25.05	VIII	28.90	II	I	2.61	I
9	Svéd	1872—76	6.317	1.730	XVII	3.6	25.86	IX	34.47	VI	VI	3.09	VI
10	Belga	1866—69	7.008	1.719	XVI	4.8	28.47	XII	37.82	X	VIII	3.20	VIII
11	Portugal *) . . .	1862	7.461	1.363	III	5.5	31.77	XVI	46.53	XVIII	IX	3.22	IX
12	Elzasz-Lotharingia	1872—76	7.492	1.862	XXII	4.0	29.73	XV	39.56	XI	XII	3.51	XII
13	Holland *) . . .	1876—83	7.550	1.558	IX	4.8	27.49	XI	42.06	XIV	XIV	3.61	XIV
14	Hesszia *) . . .	1871—77	7.874	1.679	XIV	4.7	28.61	XIII	42.01	XIII	XVI	3.70	XVI
15	Thüringia . . .	1872—76	7.961	1.883	XXIV	4.2	22.87	V	33.77	V	XIX	3.74	XIX
16	Finnland *) . . .	1875—82	8.382	1.443	IV	5.8	29.02	XIV	45.55	XVII	XV	3.64	XV

17	Porosz	. . .	1869-71, 74, 76	8'408	1'638	XI	5'1	32'97	XVII	47'32	XX	3'80	XX
18	Baden	. . .	1872—76	9'060	1'617	X	5'6	34'22	XVIII	49'82	XXIV	3'99	XXII
18	Olasz	. . .	1872—76	10'110	1'847	XXI	5'5	38'16	XXI	47'15	XIX	3'72	XXVIII
19	Szász	. . .	1865—67	10'158	1'667	XIII	6'0	37'41	XX	51'43	XXV	4'04	XXIV
20	Spanyol*)	. . .	1861—70	10'417	1'782	XIX	5'8	40'00	XXIV	49'25	XXII	3'71	XXVII
21	Osztrák	. . .	1872—76	10'873	1'941	XXV	5'6	39'93	XXIII	48'62	XXI	3'94	XXI
22	Bajor	. . .	1871—75	11'073	1'870	XXIII	5'9	39'42	XXII	49'53	XXIII	3'99	XXIII
23	Württemberg	. . .	1871—75	11'478	1'665	XII	6'9	40'50	XXV	55'54	XXVII	4'35	XXVI
24	Orosz (európai)	. . .	1867—71	11'765	1'967	XXVI	6'0	41'81	XXVI	57'70	XXVIII	4'92	XXVIII
25	Horvát-Szlavon	. . .	1874—75	12'077	3'000	XXVIII	4'0	43'55	XXVIII	43'80	XVI	4'50	XXVII
26	Román*)	. . .	1875—79	12'217	1'781	XVIII	6'7	36'30	XIX	43'25	XV	3'50	XI
27	Magyar*)	. . .	1876—83	13'384	2'045	XXVII	6'5	42'50	XXVII	51'46	XXVI	4'25	XXV
28	»	. . .	1852—55	11'696	2'472		4'7	42'80		46'63		4'23	
<i>Megyeik:</i>													
1	Az oláh	. . .		11'686	2'159	V	5'4	39'74	II	45'72	I	3'96	I
2	A ruthén	. . .		12'400	2'216	VII	5'6	38'57	I	46'58	II	4'33	III
3	A vegyes	. . .		13'356	1'494	I	9'0	42'78	IV	52'83	V	4'50	V
4	A 19 magyar	. . .	1876—83	13'496	1'899	II	7'1	42'08	III	54'11	VII	4'49	IV
5	A tót	. . .		13'941	2'017	III	6'9	44'19	VII	52'29	IV	4'32	II
6	A összes magyar	. . .		14'091	2'018	IV	7'0	43'12	V	52'83	VI	4'51	VI
7	A kiemelt hét magyar	. . .		14'712	2'199	VI	6'7	43'78	VI	51'08	III	4'53	VII

*) Az élők a népszámlálás alapján számítottak ki.

Bár milyen szomorú már magában véve túlnagy halandóságunk, nemzetgazdászati és soualis tekintetben mégis nagy különbség van a között, valjon a gyermeki korban, vagy a serdülő — a férfi- és öreg korosztályban hálnak-e meg nagyobb számmal az emberek. Mennyivel nagyobb ugyanis a veszteség az összes népességre s különösen az államra nézve, ha a halálozásnak tetemes része a productiv korosztályokra esik s ez által a többi korosztályok és különösen a zsengekorú gyermekek gyámolóik s fentartóiktól fosztatnak meg, mint ha a halálozás a gyermeki korosztályt éri nagyobb mérvben; mert hiszen a nagy gyermekhalandóság okai között bizonyára nem a legkisebb ok az, hogy Magyarországon sokkal több gyermek marad árván, mint talán valamennyi kühország bármelyikében, az orosz és román kivéve, miután a productiv-korúak számosabban hálnak el nálunk. De Magyarország e veszteségének nagyságát az utóbbi husz évről nem lehet kimutatni, mert az országos statistikai hivatal nem közli egyes korévek szerint a halálozást, míg a kühországok közül egyetlen egy sem mulasztja ezt el, mint ezt a következő tábla tanusítja; már pedig, hogy nálunk a virágzó férfikorban is jóval nagyobb a halálozás, mint más államokban, azt az 1852—59-iki évekről részletesen kimutattam fönn idézett academiái értekezésem VI. b) tábláján. Minthogy azonban Magyarországon talán kivétel nélkül csakis a nagy gyermekhalandóságról irnak és beszélnek, azért reproducálom a következő táblán az 1852—59-iki kor szerinti halálozást, valamennyi kühország hasonló halálozásával összehasonlítva, hozzá mellékelve a belügyminiszteriumi közegészségügyi osztálynak 1877—83-diki házagos adatai alapján kiszámított korszerinti halálozást is. (Lásd a 762—65. lapokon.)

Ez a táblás kimutatás, mivel részletes, tehát még jobban s világosabban mint az élőkhez viszonyított halálozási tabella igazolja fenti állításomat, hogy Magyarországon a virágzó férfikorban is aránylag sokkal többen hálnak meg, mint a többi európai országokban. Pedig kimutattam ezt már tizenkét év előtt fönn idézett academiái értekezésem VI. b) tábláján, és hangoztattam ezt a »Hon«-ban az 1875⁵/₆-diki télen megjelent hosszú cikksorozatomban is, melyet külön lenyomatban »Észrevételek a közegészségi törvényjavaslat felett« cím alatti röpiratban a törvényhozó test. t. tagjai között négyszáznál több példányban osztottam

szét, de alig méltatta ezt valaki nagyobb figyelemre, miután ez ügyben eddig tudtommal senki sem szólalt fel; pedig mily nagy fontossága ez az ügy, kiderül a következőkből.

A fenti táblának A) alatti kimutatásában szembe tűnik azonnal az első vizirányos sor magas számtételeivel, hogy t. i. az egy éven aluli gyermekek minden országban a legnagyobb számmal halnak el: ez azonban természetes, mert mennél gyöngébb, érzékenyebb s mennél kevésbé kifejlett az emberi szervezet, annál kevésbé képes a káros behatásoknak ellenállani; következésképen mennél közelebb áll még születéséhez a gyermek, annál több hal meg közülök.

Egytől öt évig mindenütt, és pedig a legtöbb országban már tetemesen kevesebb gyermek hal meg, mint az élet első évében; sőt Ir, Franciaországban, Dániában, Svájcban, Elzasz-Lotharingiában, Bádenben, Bajorországban és Württembergben a 60—80-nas években lévők többen halnak meg, mint az 1—5 évesek. Norvégiában is igen csekély a különbség az 1—5 és 70—80 évesek halálozása között. Csak az egyetlen Spanyolország képez kivételt, hol is az 1—5 évesek nagyobb számmal halnak meg, mint az egy éven aluliak, áll ez különösen az ország belsejéről, nyugoti és északnyugoti részéről.

Ötötől tíz évig a legeslegtöbb országban már kétharmaddal, sőt háromnegyeddel kevesebb hal el, mint egytől öt évig.

Legkisebb a halálozás 10—15 évig huszonegy országban, míg a többiben 15—20 évig fordul elő a halálozási minimum.

Azontul minden országban emelkedik a halálozás s Romániában már 40—50-ig, *Magyar- és Horvát-Szlavonországban 50-60 év között éri el a maximumot*, míg tizenöt országban — s ezek között van Oroszország is, a 60—70-es, hét országban pláne a 70—80-as években halnak el legnagyobb számmal; tehát ebből látszik már, hogy Magyarországon a productiv koruak jóval nagyobb számmal és általában tíz, sőt husz évvel is korábban halnak el, mint a többi országban.

Vegyük most szemle alá a táblának B) alatti részét, melyben könnyebb áttekintés és összehasonlítás végett a korévek erősebben vannak csoportosítva és pedig: 0—5 évig a gyöngye gyermekkor legnagyobb halálozással, 5—15-ig az érett gyermek- és a kezdődő ifjúsági kor mérsékelt halálozással, 15—20-ig a népes-

B) Könyvbe áttekintés és összehasonlítás végett a korévek következő osztályokba foglaltattak:

0—5 rangsor	44-97 XV	45-31 XVI	47-27 XVII	47-70 XVIII	48-12 XIX	48-13 XX	48-14 XXI	48-15 XXII	48-74 XXIII	49-73	50-27 XXIV	53-56 XXV	55-67 XXVI	57-81 XXVII	—
5—15 rangsor	4-43 VI	7-14 XX	6-50 XVII	3-94 IV	5-71 XII	10-11 XXV	6-41 XVI	5-73 XIII	8-50 XXIV	10-08	3-63 II	3-62 I	4-13 III	6-99 XVIII	—
15—20 rangsor	1-51 IV	2-32 XV	2-15 XI	1-66 V	2-40 XVIII	2-65 XXI	2-12 X	1-85 VI	2-77 XXIII	2-39	1-21 II	1-15 I	1-45 III	2-03 IX	1-98 VII
20—40 rangsor	8-87 III	11-32 XIV	10-41 X	10-04 VI	11-51 XVII	13-61 XXIII	10-91 XI	10-20 VII	12-86 XX	11-19	8-59 II	7-82 I	9-03 IV	9-52 V	10-39 VIII
40—60 rangsor	13-95 XIV	13-35 XI	12-28 V	12-55 VI	14-13 XVI	15-01 XX	14-08 XV	13-30 X	14-30 XVII	13-78	12-30 IV	11-12 I	11-53 II	11-81 III	13-19 IX
60 felül rangsor	26-27 XVIII	20-56 VIII	21-39 XI	24-11 XV	18-13 V	10-49 I	18-34 VII	20-77 IX	12-83 III	12-83	24-00 XIV	22-73 XII	18-19 VI	11-84 II	26-15 XVII

Ha pedig Magyarországnak 1877—88-iki halálózása vétetik fel az osztályozásba, a 0—5, 5—15 és a 60 éven felüli halálózásnál ugyanaz a rangsor illeti meg hazánkat mint főt, míg a közébeső korosztályoknál a rangsor jelentékenyen eltér az 1852—59-től, u.m.:

15—20 rangsor	IV	XV	XI	V	XIX	XXII	X	VI	—	XVIII	II	I	III	IX	VII
20—40 rangsor	III	XV	X	VI	XVIII	XXIII	XI	VII	—	XIII	II	I	IV	V	VIII
40—60 rangsor	XV	XI	V	VI	XVII	XX	XVI	X	—	XIII	IV	I	II	III	IX

ségnek túlnyomó részénél már keresetképes, tehát productiv kor, 20—40 évig a productiv-kor java, 40—60-ig a magasabb férfikor. Minthogy a belügyministeriumi közegészségügyi osztály a 60 évnél idősebb holtakat együttvéve mutatja ki, további beosztást nem lehet tenni.

Az angol-, skót- és irországi számtételeket azonban, még ha azokkal országunk adatait lehetne is összehasonlítani, mellőzni kell még Portugáliát és Oroszországot is, amazt részben azért, mert az 1—10 évig való halálozási adatok egybe vannak foglalva, másrészt csak egy évi adatok lettek közölve; ellenben Oroszország gyermekhalandósága rendkívül nagy. De a Franciaországtól kezdve sor szerint egész Finnlandig terjedő tizenkét országgal sem hasonlíthatjuk össze Magyarországot azért, mert azokban részint jóval, nagyobbbrészt pedig tetemesen kisebb lévén az öt éven aluli halandóság, a későbbi korban szükségképen nagyobb-nak kell lenni a halálozásnak. E szerint csak Olasz-, Baden-, Spanyol-, Osztrák- és Poroszország vonható összehasonlításba, mint-hogy ezeknek gyermekhalandósága majd egyenlő a miénkkel, továbbá Bajor, Würtemberg és Szászország, hol a gyermekhalá-lozás jóval nagyobb, mint nálunk.

Hogy pontosan ismert legyen a veszteség, melyet hazánk-ban az idő előtti halálozás okoz, abszolút számokban mutatom azt ki. Meghalt idő előtt **évenként** a fenti kimutatás szerint

1852—59-ben	1876—83-ban
5—15 éves + 3·54% = 15,057.....	+ 5·14% = 25,679
15—20 » + 1·02 » = 4,338.....	+ 0·64 » = 3,197
20—40 » + 3·05 » = 12,972... ..	+ 1·38 » = 6,894
40—60 » + 1·64 » + 6,975.....	+ 1·12 » = 5,595
<hr/>	
5—60 » + 9·25% = 39,342.....	+ 8·28% = 41,365, ellenben
60 éven felül — 8·13 » = 34,580.....	— 8·13 » = 40,616 keve-

sebb halt meg.

A productiv kornak, vagyis a 15—60 éveseknek idő előtti halálozásából eredő veszteségnek megközelítő pénzbeli értékét a közép életkor tárgyalásánál fogom kimutatni. Milyen kárt szenved az állami kincstár az által, hogy oly sok ember *idő előtt* megszűnik adófizető lenni, azt számítsák ki azok, kik ehhez jobban értenek mint én.

V. A szaporodás.

Az élve születetteknek a halálozás fölötti többlete tünteti fel a nép gyarapodását, ez 1852—59-ben összesen 657,948-at tett, vagyis nyolczévi átlagban 82,244-et. — 1876—83-ban pedig összesen 842,543 volt = 105,318 évenként, s így 184,595-tel volt nagyobb = 23,074-gyel évente. De az 1852—59-ki népszámhoz arányítva 771,264 lett volna, vagyis 96,408 évenként, e szerint összesen 71,279-czel = 8,910-zel volt nagyobb évente. Ha azonban itt is, a mint ez az általános halálozásnál történt, az 1852—59-diki cholera-ban elhaltakat kihagyjuk s így viszonyítjuk az 1852—59-ki népszámhoz, akkor 1876—83-ban 915,256 lett volna az összes szaporodás = 114,407 évenként, e szerint 1876—83-ban összesen 72,712-vel és nyolczévi átlagban 9,089-czel kevesebbet gyarapodott.

Ellenben Horvát-Szlavonországban 1852—59-ben az összes gyarapodás 63,007 volt = 7,876 évenként; 1876—83-ban pedig összesen 152,720 és 8 évi átlagban 19,090 volt, tehát 89,713-mal volt nagyobb az összes és 11,214-gyel az évenkénti gyarapodás, pedig 1876-ban az ott uralkodott járvány miatt 0.57%-kal nagyobb volt a halálozás az 1876—83-ki átlagnál. Az első időszakhoz viszonyítva 1876—83-ban 62,544 lett volna az összes és 7,818 az évenkénti szaporodás, tehát összesen 90,176-tal = évente 11,272-vel volt nagyobb mint 1852—59-ben; Horvát-Szlavonország e szerint összesen 18,897-tel = évenként 2,362-vel többet szaporodott, mint Magyarország. Ha itt is az 1852—59-ki cholera-ban meghaltak nélkül tesszük a viszonyítást, akkor 1876—83-ban összesen 74,392 = évenként 9,299 lett volna a gyarapodás, de ez tényleg 23,544-gyel és évenként 2,943-mal volt nagyobb, míg Magyarországon összesen 72,712-vel, vagyis évente 9,089-czel kevesebbedt a gyarapodás hasonló arányítás mellett.

Miután minden statisztikai szám értékét csak úgy vagyunk képesek megbecsülni, ha azt hasonnemű más számokkal hasonlítjuk össze; hogy tehát hazánk születési, halálozási és gyarapodási százalékát kellőleg megítélhessük, czélszerű lesz összehasonlítás végett az európai országok népmozgalmi százalékos adatait itt feltüntetni.

Folyó szám	Ország gyarapodási % szerint sorozva	Időszak	Születési		Halálozási		Gyarapodási százalék
			száza- lék	rangsor	száza- lék	rangsor	
1	Angol	1876—83	3'47	XVIII	2'02	VI	1'45
2	Norvég	1874—81	3'09	XXIV	1'69	I	1'40
3	Skót	1875—82	3'47	XIX	2'07	VIII	1'40
4	Finn	1875—82	3'64	XV	2'28	XI	1'36
5	Szász	1875—82	4'28	IV	2'97	XXI	1'31
6	Porosz	1875—82	3'88	IX	2'59	XVI	1'29
7	Orosz (európai) . .	1868—75	4'97	I	3'68	*)XXIX	1'29
8	Holland	1876—83	3'58	XVI	2'30	XII	1'28
9	Thüringia	1872—80	3'73	XII	2'46	XV	1'27
10	Dánia	1874—81	3'19	XXI	1'96	V	1'23
11	Svéd	1875—82	3'00	XXVI	1'83	II	1'17
12	Portugal *)	1860—62	3'17	XXIII	2'05	VII	1'12
13	Würtemberg	1875—82	4'16	VI	3'05	XXIV	1'11
14	Hesszia nagyhercz.	1875—82	3'52	XVII	2'43	XIV	1'09
15	Baden	1875—82	3'74	XI	2'66	XVIII	1'08
16	Horvát-Szlavon . .	1876—83	4'51	II	3'48	XXVII	1'03
17	Belga	1875—82	3'17	XXII	2'19	IX	0'98
18	Bajor	1875—82	4'00	VIII	3'03	XXIII	0'97
19	Szerb	1875—82	4'21	V	3'28	XXVI	0'93
20	Osztrák	1874—81	4'10	VII	3'23	XXV	0'87
21	Olasz	1876—83	3'69	XIII	2'86	XIX	0'83
22	Elzasz-Lotharing	1872—80	3'43	XX	2'61	XVII	0'82
23	Görög	1874—81	2'68	XXVII	1'88	IV	0'80
24	Magyar	1876—83	4'39	III	3'63	XXVIII	0'76
	(Az anyaország) .	»	(4'50)		(3'69)		(0'81)
25	Spanyol *) ¹⁾	1861—70	3'75	X	3'01	XXII	0'74
26	Svájc	1875—82	3'05	XXV	2'31	XIII	0'74
27	Románia	1875—82	3'67	XIV	2'94	XX	0'73
28	Ireland	1876—83	2'52	XXIX	1'81	III	0'67
29	Francia	1874—81	2'54	XXVIII	2'24	X	0'30
	Spanyol	1861—70	3'75		2'95		0'80
	Svájc	1873—80	3'11		2'29		0'82
	Ireland	1870—77	2'70		1'76		0'94
	»	1865—77	2'68		1'72		0'96

*) Csak ezekből az évekből vannak eddig közölve adatok.

¹⁾ Ha az 1872-ki choleraév helyett az 1867-ki évet vesszük, akkor 3'63% volt a halálozás, egyenlő Magyarországnak járványmentes 1876—83. időszaki halálozásával.

Ez a kis tábla oly tiszta tükröt mutat s oly érthetően beszél, hogy alig szükségel commentárt. Világosan mutatja, hogy nem csak magas születési százalék mellett nagy lehet a szapo-

rodás, a mint ezt Orosz-, Szász- és Poroszországban láthatni, hanem igen mérsékelt születésnél is, mint ezt különösen Norvég, de Dán- és Svédország is tanúsítja; sőt Görögország a legkisebb születési számok egyike mellett, mely 1·7 százalékkal kisebb a magyarokénál, kedvezőbben szaporodik, mint a mi népünk, mert halálózása csekély.

Hazánk a születési rangsorban a 2-dik, a halálózásiban az utolsóelőtti helyet foglalja el; Horvát-Szlavonországnak 0·12%-kal több születése, *de 0·15%-kal kevesebb halálózása* van.

Jóllehet a fenti tabellán felvett időszakban erősebb járványok fordultak elő több országban azok közül is, melyek kedvezőbb gyarapodást tüntetnek fel mint Magyarország, mellőzve mégis azokat, csak Szerbiáról kell megjegyeznem: hogy az 1876—78-diki török háborúban elestek be vannak foglalva a fenti tabellán kimutatott szerb halálózásban, azért oly csekély a gyarapodási százaléka. Különösen 1876-ban 58%-kal több volt a halálózása, mint átlag 15 év alatt, azonkívül 32%-kal kevesebb házasság kötöttetett a háboru miatt, mint átlag 15 év alatt, ennek következtében 1877-ben 28%-kal kevesebb született 1875-hez képest és 21%-kal kevesebb mint átlag 15 év alatt. A rendes arányu szerbiai népmozgalmi adatok kimutatása céljából tehát idézem azokat 1865—80-ból, volt ugyanis 4·32 a születési, 3·11 a halálózási és 1·21 a gyarapodási százalék.

A fenti táblázat adatai után meg lehet itélni országunk megyecsoportjainak szaporodását is, melyet a következőkben mutatok ki, *értve mindig százezer lakos után a gyarapodást.*

Az összes megyecsoportok között 1876—83-ban a gyarapodási minimum az oláh megyékben volt 519; a kiemelt hét magyar megyében valamennyi csoport között legnagyobb születési százaléka daczára csak 648; a tót megyék 674-gyel szaporodtak, a ruthének 744-gyel, a vegyesek 858-al s végre a 19 magyar megye 948-czal, tehát felével többel, mint a kiemelt hét magyar; az összes 26 magyar 828-czal.

A három időszak közül az elsőben, vagyis 1852—59-ben az anyaország 695-tel gyarapodott, (857-tel *). Az egyes megyecso-

*) A zárjel közötti számok itt mindig a cholera-ban elhaltak levonása után kiszámított gyarapodást tüntetik fel.

portok között legtöbbet gyarapodott a tizenöt magyar megye 834-gyel, (1,092-vel), a vegyesek 717-tel (814-gyel), a kiemelt hét magyar megye 642-vel (784-gyel), a három ruthén 498-czal, (695-tel), legkevesebbet szaporodott a tiz tót megye 496-tal (655-tel); az összes huszonkét anyaországi magyar megye 758-czal (910-zel).

1864, 66—75-ben az anyaország 300-zal gyarapodott (495-tel). A megyecsoportokból legkedvezőbben áll a három ruthén megye 555-tel (724-gyel), azután a tiz tót 549-czel (854-gyel), a tizenöt magyar 522-vel (676-tal), legkevesebbet gyarapodott a tizenkét vegyes megye 246-tal (418-czal); míg a *kiemelt hét magyar megyének népessége 93-mal, vagyis összesen 24,750-nel = tizenegy évi átlagban 2,250-nel megfogyott* és cholera nélkül évenként 125-tel gyarapodott; az összes 22 magyar megye 247-tel (428-czal) gyarapodott.

1876—83-ban az anyaországban 813 volt a gyarapodás. A megyecsoportok között úgy, mint az első időszakban, ismét a tizenöt magyar megye gyarapodott legkedvezőbben = 987-tel, a tizenkét vegyes 840-nel, a három ruthén 744-gyel, a tiz tót 674-gyel és legkevesebbet, úgy mint a második időszakban, a hét magyar 648-czal, tehát több mint felével kevesebbet gyarapodott, mint a többi tizenöt magyar; az összes huszonkét magyar megye pedig 839 lélekkel szaporodott.

Végre mind a három időszakban együtt véve vagyis 27 év alatt az anyaország 568-czal (692-vel) gyarapodott. A minimum a kiemelt hét magyar megyében volt = 323 (452); a vegyes megyék gyarapodtak 560-nal (657-tel); a tiz tót megye 572-vel. (742-vel); a három ruthén 598-czal (722-vel); a gyarapodási maximum a tizenöt magyar megyében volt 758 (864), majd fele-harmadával több, és cholera nélkül majd kétszer annyi mint a hét magyar kiemelt megyében; az összes huszonkét magyarban pedig 570 (686) volt a gyarapodás.

Ha pedig az anyaországnak és megyecsoportjainak három időszaki szaporodását viszonyítjuk egymáshoz, akkor az anyaországban 1864, 66—75-ben arányítva 1852—59-hez *157-tel foggyott a népszám (415-tel)*; 1876—83-ban viszonyítva 186, 66—75-hez pedig 513-mal (317-tel) többet gyarapodott; és 1877—83-ban arányítva 1852—59-hez 118-czal (41-gyel) gyarapodott többet

Tekintve az egyes megyecsoportok mind a három időszaki gyarapodását, 1864, 66—75-ben viszonyítva 1852—59-hez csak két csoportban gyarapodott többet a népesség, ugymint a ruthénaknál 67-tel (és —141-gyel), a tótoknál pedig 52-vel (és —107-tel). Ellenben kevesebbet gyarapodott a népesség a kiemelt hét magyar megyében 291-gyel (635-tel), a többi tizenöt magyarban 312-vel (470-nel), és a vegyes megyékben 470-nel (567-tel) kevesebbet gyarapodott.

1876—83-ban viszonyítva 1864, 66—75-hez legelől áll a kiemelt hét magyar megye, hol 742-vel (521-gyel) többet gyarapodott, mert hiszen 1864, 66—75-ben itt fogyott a népesség; a vegyes megyékben 593-mal (421-gyel), a tizenöt magyar megyében 467-tel (347-tel), a három ruthénban 190-nel (20-szal) és a tót megyékben 125-tel (180-nal) többet gyarapodott a népesség.

Végre 1876—83-ban arányítva 1852—59-hez a ruthén megyék állanak legkedvezőbben, hol a népesség 256-tal (49-czel) többet szaporodott, a tót megyékben 177-tel (19-czel), a tizenöt magyarban 153-mal (5-tel), a vegyes megyékben 37-tel (25-tel) és a kiemelt hét magyar megyében csak 6-tal gyarapodott többet a népesség (= 136-tal).

VI. A közép életkor.

Ha az ország egy és ugyanazon a napon megszámlált népessége átélt és a népszámláláskor feljegyzett éveinek összege az élők számával osztatik, a hányados mutatja a népnek közép életkorát.

Ez a statisztikai szám legfontosabb, mert legnagyobb jelentőségű az állami közigazgatásra nézve. Igen tetemes ugyanis a különbség a között, vajjon 25, 28 vagy 30 év-e a közép életkor. Pedig Hoffmann szerint átlag 50 évnél sincs még elérve a közép életkor természetes határa, föltéve, hogy csak a gyermekkor gyengesége és az aggkor gyarlósága, tehát természetes okok folytán következnek be a halál. A mennyiben tehát ezen életkori átlag valamely népcsaládnál kevesebb számú évet tüntet fel, annyiban kellett a most említett természetes, változhatatlan okokon kívül az élet megszüntetésére még más okoknak is hatást gyakorolniok, melyek amaz, a természet törvényein alapuló,

tehát szükségképeni okokkal ellentétben esetlegeseknek tekintendők. Ezeket az esetleges halál-okokat mindig kisebb és szűkebb körre szorítani a közegésség ápolásának, az állami köz-igazgatásnak a feladata, melynél nagyobbyszerű és jutalmazóbb feladat nem képzelhető. Ennek elérése megérdemli, hogy az állam minden lehető áldozatot hozzon, mert ez erkölcsi, szellemi, gazdasági és nemzetpolitikai tekintetben reánk nézve kimondhatatlanul fontosabb volna, mint egy gazdag tartomány meghódítása, minthogy ez uton a nemzet saját vérét, saját fáját egy század alatt 3—4 milliónál többel szaporíthatná, mint az jelenleg szaporodik.

Magyarország népének közép életkora volt:

1870-ben 25·47 év, 1881-ben 26·59 év.

Minden embernek az élete két meghatározott szakból áll, t. i. a fogyasztó és termelő korból. Az ember bizonyos ideig képtelen magát fentartani, hanem mások gyámolítására s ápolására van utalva. A statisztikusok általán a betöltött 15-dik évig való időt, (némelyek a hetvenen felüli mint fogyatkozó éveket is) inproductiv kornak veszik fel s ez idő alatt az ember mások költségén él, illetve adósságot csinál, melyet a termelő korban keresetéből törlesztenie kell; mert csak a 15-dik év betöltése után kamatoz az a tőke, mely fentartására, neveltetésére, szellemi s erkölcsi képeztetésére fordítatott; ha pedig előbb hal meg, akkor a fentartására s neveltetésére fordított összeg egészen vagy legalább részben veszendőbe megy s ez által a nemzeti vagyon csorbíttatik. A 15-dik éven túl a népnek túlnyomó nagy többsége képesítve van már saját keresete után megélni. A közép életkor kiszámításánál tehát a betöltött 15-dik előtti évek fogyasztóknak, az azon felüliek pedig termelőknek vétetnek.

E szerint Magyarországon

	az impro-	a produ-	a közép
	ductiv kor	ctiv kor	életkor
1870-ben . . .	12·04	+	13·43 = 25·47 évet tett,
1881-ben . . .	12·18	+	14·41 = 26·59 » »
1881-ben . . .	+ 0·14	+	0·98 = + 1·12 évet tett.

Az ország 1881-diki népességének közép életkora tehát egy és $\frac{12}{100}$ évvel hosszabb mint volt 1870-ben s a mi legfonto-

sabb, eme kor-hosszabbodás $\frac{8}{10}$ -ed része a productiv évek szaporodásából ered.

Ez rendkívül kedvező esemény, ha természetszerű módon következett be, mert ekkor közel *tizennegyedik* millió évvel több munkát végezhet a nép, s ha egy évi munkának bérét átlag csak száz forinttal számítjuk, úgy *ezerháromszázötven* millió forinttal többet kereshet a nép mint azelőtt.

Épen feltűnő volta miatt kellett emez örvendetesnek látszó eredmény okát keresnem, s azt csakhamar föl is találtam ama fölötte sajnos körülményben, hogy a 0—5 évesek száma 67,358-czal, az 5—10 éveseké 65,968-czal és 10—15 éveseké 47,925-tel, tehát összesen az inproductiv kornak, vagyis a tizenöt éven aluliak száma 1881-ben tényleg 181,251-gyel kisebb volt mint 1870-ben, annak daczára, hogy 1870-től 1881-ig a születési százalék 0·13-mal emelkedett és 166,353-mal szaporodott az országnak ismert korú népessége, s így a produktiv kornak száma szükségképen növekedett. 1870-ben ugyanis minden tizezer lakos közül 3,679 volt tizenöt éven aluli, míg 1881-ben 3,520 s így 1881-ben 177-tel volt kevesebb.

Magyarország 1881-diki népességének productiv kora 14·41 évet tesz, s ez alatt a rövid idő alatt kell, hogy a mostani nemzedék azt a roppant tőkét visszafizesse, mely fentartására, neveltetésére stb. fordított. Mert egy népcsaládnak fentartása azon alapszik, hogy minden nemzedék visszatérítse az utána következőnek azt az összeget, melybe improductiv kora fentartása került, s melyet neki az öt megelőző nemzedék előlegezett. Ezt meg is teszi, a midőn azt a következő új nemzedék felnevelésére fordítja és erre $14\frac{41}{100}$ évi határidő van kitűzve. De mivel a népszám nem helytálló, hanem mindig növekedik, azért az utánnövés, az évenkénti születés nagy számának megfelelőleg a tőkét még azonfelül növelni, vagyis kamatostul vissza kell fizetni. A $26\frac{59}{100}$ évi középletkor minden évének fentartási, neveltetési stb. költségét egy ember után átlag száz forintra számítva, az 1881-diki népességnél 1·372 milliónál jóval többre rúg az évenkénti költség; az utánnövés fentartása pedig mintegy ötven millióba kerül, mely azonban 'évről-évre progressive növekedik.

Ha pedig ez a kellenél rövidebb életkor miatt meg nem történhetik, akkor elszegényedik a nép s kénytelen rosszabbul

táplálni és nevelni a következő nemzedéket, e mellett a betegedés és a halálozás növekedik; mert betegségek, pusztító járványok, inség és korai halál az a borzasztó út és mód, melyen a termelők és fogyasztók, vagyis a productiv és inproductiv kor között helyreáll ismét a kedvezőbb arány; a népnek főleg szegényebb, kevésbé életképes része, leginkább pedig a gyermekek és az aggok kihalnak és a természet helyrehozza az egyensúlyt. Ily borzasztó módon növekedett pár év alatt az irlandi közép életkor századunk ötödik tizedében egy évvel és hat héttel.

Ez a számítás Woppaeus szerint azon a feltevésen alapszik, hogy az ország összes lakosainak mindegyike átlag 26·59 éves. Sokkal világosabb és könnyebben felfogható a számítás Dr. Engelnnek következő fejtegetése szerint.

Magyarország 1881-diki népessége fogyasztó vagyis tizenötön aluli éveinek száma 167.041,790-re rúg, míg a termelőké 197.675,625-re, tehát valamennyi lakosnak életévei összesen 364.717,415 évet tesznek. Hogy ezeket az éveket a nép átélhette, a fentartási, neveltetési és szellemi képeztetési költséget fejenként átlag évi száz forintra véve, az átélt összes évek 36 ezer 471 millió 741,500 forintba kerültek.*) Ebből az inproductive átélt évekre 16 ezer 704 millió 179 ezer forint esik, t. i. a tizenöt éven aluli 4.827,506 lakoséra 3.375 millió 167,000 forint és a 15 évnél idősebb 8.886,008-ra 13 ezer 329 millió 012,000 forint, tehát mintegy 16 ezer 704 millió 179,000 frtot költött magára a nemzedék, hogy termelővé, vagyis keresetképpé válhasson.

Hogy a nemzet el ne szegényedjék, hogy a nemzeti vagyon gyarapittassék, a productiv életszakban a nemzedéknek nemcsak ezt a költséget kell megszereznie, hogy azt a következő új nemzedék felneveltetése által visszafizesse, de szükséges, hogy azon felül még némi felesleget is elérhessen. Erre a 8.886,008 embernek 197.675,625 productiv évi ideje van, s minthogy az egész 36 ezer 471 millió 741,000 forintnyi összeget kell előkeríteni, tehát minden embernek productive kora tartama alatt 4,104 frt 41 krt kell keresnie. A productiv kor tartama 22·246 év volt 1881-ben, mely úgy nyeretik, ha a productiv kora = 15 évnél idősebb la-

*) Ennek jelentőségét kifejtettem fönnidézett academiai értekezésemben.

kosok száma által osztatnak a productiv évek, a hányados mutatja ki a productiv kor átlagos tartamát. E szerint okvetlenül szükséges, hogy az itt felvett számítás szerint átlag minden productiv év 184 frt 50 krt jövedelmezzen s minden egyes nap az egész nemzedéknél ötödfél milliót.

Hogy a népesség a születéseknek a halálozás fölötti többlete által szaporodhassék, a születések számának megfelelőleg az évi keresetnek 184 frt 50 krajczárnál nagyobboknak kell lenni, s ha az csak egy forinttal növekedik, ez az egész nemzedéknél 197 millió 675 ezer 625 forintot tesz.

A halálozásról szóló szakasz végén kimutattam, hogy Magyarországon 1852—59-ben 24,285, 1876—83-ban pedig (mivel az 5—15 évesek között 1'58⁰/₁₀-kal nagyobb volt a halálozás mint 1852—59-ben) már csak 15,686 productiv kora, vagyis 15—60 éves ember halt meg idő előtt s ígertem itt kimutatni az ebből eredő veszteségnek megközelítő pénzbeli értékét.

A fenti számítás szerint minden productiv évnek 184 frt 50 krajczárt kell jövedelmezni; az idő előtt 1852—59-ben meghalt 24,285 productiv kora ember keresett volna tehát *évenként* 4.480,586 forintot, az 1876—83-ban elhalt 15,686 productiv kora pedig keresett volna évenként 2.804,067 forintot, ez azonban veszendőbe ment.

A közép életkornak társadalmi jelentősége tehát a következő: mennél hosszabb a közép életkor, annál több a productiv éve, következésképp annyival hosszabb ideje van annak az öszszegnek visszafizetésére, melybe az inproductive *átélt* évek fentartása került, s így azt lassabban és sokkal könnyebben teheti meg. Ha pedig kelletlenül rövidebb az életkor, annak következménye felebb van vázolva.

E fontos tárgynak, mely a nép activ s jövedelmező erejének leltárát tünteti fel,*) bővebb fejtegetésébe s részletes tárgyalásába azért nem lehet itt bocsátkoznom, mert nem mutathatom fel az ellenképet vagyis a közép élettartamot, azaz: a szükséges adatok teljes hiánya miatt nem számíthatom ki az elhal-

*) A tudnivágyó számítsa ki kísérletképen országunk összes ingó s ingatlan vagyonát még a földalatti ismert kincseket is, vajjon képes lesz-e ennek az összegnek ötödrészét kihozni.

taknak közép életkorát, az ugynevezett holt éveket, a miből kitűnnék, mily nagy veszteséget szenvedett *feleslegesen* a népesség az activ s jövedelmező emberi erőben.

Ha azonban országos statistikai hivatalunk az évenkénti halálozást korévek és hónapok szerint oly pontosan közölné, (miként ezt minden európai ország, még Horvát- és Szlavonország is teszi, a mint ezt a 41 és 42. oldalon foglalt táblai kimutató tanúsítja,) a mily előszeretettel és buzgalommal közli s feldolgozza a házasságokat, akkor, jóllehet szomorú, de igen érdekes és tanulságos következtetést lehetne levezetni, mely némi irányul szolgálna a közegészségügy javítására s a halálozás csökkentésére. Mert a népesedési statisticának ugy egyéni és társadalmi, mint államigazgatási és tudományos tekintetben is legfontosabb részét a halálozási adatok képezik, miután ezek tükrözik vissza leghivebben a nép jólétét; a társadalmi, culturális és közegészségi viszonyoknak legérzékenyebb fokmérője az általános és a gyermekhalandósági viszony; s épen ezek az adatok kimutatása a legszegényebb, a legmostohábban kezelt része országunk statistikai évkönyvének. Ellenben a házasságok minden variáción keresztül, protogam, palingam stb. sógorság, rokonság, vallás szerint: egyező vagy egyes vallásu, halál vagy elválás által feloszlott házasságok — culturalis tekintetben igen érdekes, sőt a socialpolitikára nézve nagyon fontos, de még sem fölötté szükséges, — legapróbb részletekig feldolgozott közlése négyszer annyi tért foglal el, mint a halálozások, holott ezeknek más államokban több tért juttatnak, mint a házasságoknak és születéseknek együtt véve; mert a részletesen korévek és hónapok szerint kimutatott halálozási adatok értékét képesek jobban fel fogni, minthogy azok szomorú választ ugyan, de igen érdekeset és tanulságosat adhatnak, ha tudjuk a számokat megszólaltatni; már pedig ha a házasodottak koréveti ki lehet mutatni, miért nem lehetne a megholtakét is?

A halálozási statistica emez ágának feldolgozása sokkal fáradságosabb ugyan, mint az összes halálozása, de általa sokkal biztosabban meg lehet itélni az országnak vagy egyes vidéknek közegészségi viszonyait, valamint *használhatóbb mérleget* szolgáltat a hygiénicus rendszabályok által elért sikerre nézve, mint az általános halálozási arány, és ezt *nem nélkülözheti* az egészség-

ügyi közigazgatás, ha szigorú bírálat útján meg akar győződni a közegészségi javítások eredményéről.

Minthogy tehát természetellenes módon, t. i. a szokottnál is sokkal nagyobb gyermek s ifjúsági halandóság következtében, nem pedig a férfiu és magasabb korban álló emberek életének hosszabbodása által szaporodtak oly tetemesen a productív évek, a közép életkor hosszabbodását nem lehet kedvező s öröndetes jelenségnek vennünk.

Az egyes megyecsoportokban következő volt a közép életkor: (*L. a köv. lapon*).

Minthogy az itt felvett megyecsoportok — a tót és a ruthén megyék kivételével — a két legutóbbi népszámlálás közötti időben az 1876-iki XXXIII. törvényczik alapján a megyék bekövetkezett kikerekítése által népességük száma tekintetében jelentékeny változást szenvedtek, az 1870-ki és az 1881-ki állapot között helyes összehasonlítást megtenni nem lehet, világosan kivehető azonban, hogy a kiemelt hét magyar megye sokkal rosszabbul áll, mint a többi 19 magyar.

Az eddig elősorolt összes adatok tehát azt mutatják, hogy — jóllehet az összes népességnek termékenysége öregbedett — a házassági termékenység és az életerő, életrevalóság (vis vitalis, vitalitas) csökkent, a halálozás pedig, mint az életerő csökkenésének természetes következménye, növekedett; de az életerő öregbedése és csökkenése czáfolhatatlan bizonyítéka a nép valódi haladásának vagy hanyatlásának; már pedig a hivatalos statistica, melyben közegészségi állapotaink egyedül helyes és részrehajlatlan bírálata fekszik, hanyatlásról tanuskodik.

De miután fel nem tehető, hogy az életerő és a házassági termékenység az egész népességnél csökkent volna, az egyes megyék között kell keresni melyek azok, a hol a nép kedvező és tartós szaporodásának eme lényeges tényezői csökkentek. Erre azonban hiányoznak az adatok, mert 1852—59-ben a törvényes és törvénytelen gyermekek születése s halálxása, valamint az általános halálozás is kor szerint nem lett közölve megýenként csak az országnak akkor szétválaszstott részei szerint.

A mennyiben azonban még is a meglevő adatokból ítélni lehet, az 1876—83ski szaporodás tényleg kisebb volt mint az.

Melyecsoport		Inprod- tív évek	Rang- sor	Productiv évek	Rang- sor	Közép életkor	Rang- sor	A produe- tív kor tartama	Rang- sor	15 éven alul volt a nép- nek % a	Rang- sor
1 8 8 1 - b e n											
Az összes magyar	12 17	—		14 41	—	26 38	—	22 18	—	35 03	—
A kiemelt 7 magyar	12 27	III		14 20	V	26 47	IV	21 60	V	34 26	II
A többi 19 »	12 10	V		14 55	III	26 65	III	22 58	II	35 56	III
A tíz tót	12 11	I		14 56	II	26 67	II	22 96	I	36 61	V
A tízenkét oláh	12 33	II		14 77	I	27 10	I	22 18	IV	33 41	I
A 3 rutuhén	12 11	VI		13 21	VI	25 32	VI	21 28	VI	37 23	VI
A 12 vegyes	12 11	IV		14 26	IV	26 37	V	22 21	III	35 80	IV
1 8 7 0 - b e n											
Az összes magyar	12 06	—		13 50	—	25 56	—	21 37	—	36 77	—
A kiemelt 7 magyar	12 06	IV		13 36	III	25 42	III	21 13	IV	36 77	III
A többi 19 »	12 06	III		13 60	II	25 66	II	21 54	II	36 82	IV
A tíz tót	11 94	II		13 34	IV	25 28	V	21 44	III	37 76	V
A tízenkét oláh	12 08	VI		13 70	I	25 78	I	21 55	I	36 41	I
A 3 rutuhén	11 66	I		12 12	VI	23 78	VI	20 74	VI	41 57	VI
A 12 vegyes	12 07	V		13 30	V	25 37	IV	21 00	V	36 67	II
E szerint 1 8 8 1 - b e n növekedett											
Az összes magyar	0 21	—		0 91	—	1 02	—	0 81	—	1 79	—
A hét magyar	0 21	IV		0 84	VI	1 05	IV	0 47	VI	2 51	IV
A többi 19 magyar	0 04	II		0 95	V	0 99	VI	1 04	III	1 26	III
A tíz tót	0 17	III		1 22	I	1 39	II	1 52	I	1 15	II
A tízenkét oláh	0 25	V		1 07	III	1 32	III	0 63	IV	3 00	V
A 3 rutuhén	0 45	VI		1 09	II	1 54	I	0 74	V	4 34	VI
A 12 vegyes	0 04	I		0 96	IV	1 00	V	1 21	II	0 87	I

1852—59-diki Árva-Turóc, ¹⁾ Bavs, Csongrád, Fehér, Győr, Hajdu, ²⁾ Jász-Kun-Szolnok, ³⁾ Komárom, Liptó, Pest, Sopron, Szabolcs és Zatmármegyében. Ha pedig az 1852—59-diki idő szaknál a cholera-ban elhaltak levonatnak, akkor csökkent az 1876—83-diki szaporodás még Cékés-Csenád, ¹⁾ Bihar, ⁴⁾ Esztergom, Heves, Hont és Máramarosmegyében is. Bács, Krassó, Temes, Torontál és a királyhágóntuli megyéknek 1852—59-diki adatai elkülönítve nem közöltettek.

VII. A betegség.

Mi okozza Magyarország népe házassági termékenységének s életerejének csökkenését és a nagy halálozást? *A nagy beteglétszám.*

Az 1881-diki év elején végrehajtott népszámlálás alkalmával vétetett fel először a népségnak általam indítványozott betegségi állapota, melyből megtudtuk, hogy 198,350 beteg találtatott hazánkban, tehát 100,000 lakos között 1,445 volt beteg.

Vajjon nagy, kicsiny avagy közép szám-e a fentebbi beteglétszám, csak úgy tudhatjuk meg, ha azt más hasonló számmal hasonlítjuk össze. Tudtom szerint eddig csak Irországban történt 1851-ben hasonló felvétel, hogy azonban alaposan lehessen itélni, szükséges ennek előzményeit tudni.

1845—47-ben lépett fel a burgonyarothadás oly nagy mérvben, hogy annak következtében a közép s éjszaki Európa nagy részében igen nagy inség, sőt éhség is keletkezett, főleg pedig Írlandban annyira, hogy a nép kénytelen volt nagy számmal kivándorolni. 1846—51-ben másfél milliónál jóval több vándorolt ki s ezeknek mintegy negyedrésze 20—40 éves volt, tehát a munkabíró, a keresetképes népnek színe-java; visszamarad a sok

¹⁾ 1852—59-ben egybe volt kapcsolva, e szerint csak így lehet össze is hasonlítani.

²⁾ A mostani Hajdumegye azonosnak vétetett az 1852—59-diki északi Biharral.

³⁾ Az 1852—59-diki Jászkun s Hajdukerület és Szolnokmegye vétetett azonosnak a mostani Jászkun-Szolnokmegyével.

⁴⁾ A mostani Biharmegye azonosnak vétetett az 1852—59-diki dél-Biharral.

gyermek és öreg, meg beteges gyenge ember, kik a halálozást tetemesen növelték, emiatt rendeltetett el a betegek látszámának fölvétele a népszámlálás alkalmával s mindössze nem sokkal több felszázaléknál (0'54%) volt beteg. Magyarországon pedig majd háromszor annyi beteg volt, holott járvány vagy inség nem uralkodott és semminemű más csapás sem érte a népességet.

Ennek még tökéletesebb megértésére fel kell hoznom a következtetést. Ha a hónapokat betegeskedés szerint osztályozzuk, martius egyike a legrosszabbaknak, gyakran a legegészségtelenebb hónap; ellenben december igen jó, sőt sokszor a legegészségesebb hónap; így például szászországi Meissen orvosi nagy kerületben az orvosok felvettek minden egyes betegedési esetet 1870—72-ben és ezek alapján számítva december első helyet foglalt el, míg martius a tizenegyediket és pedig: a három évi összes betegeknek 5'5%-ka esett decemberre és 9'2% marti usra. Már pedig az irlandi beteglétszám martiusban, tehát a legegészségtelenebb hónapok egyikében vétetett fel, míg nálunk decemberben, vagyis igen egészséges hónapban, s mégis háromszor annyi betegünk volt, mint a szegénységről s nyomorról hirhedt Írlandban. Tekintetbe véve tehát az ellenkező viszonyokat, melyek között Írlandban és Magyarországon a beteglétszám felvétetett, mondhatni, hogy nálunk háromszornál jóval többszörösen nagyobb a betegek száma.

Ha a népszámláláskor felvett 198,350 beteget állandó beteglétszámnak tekintjük, és ezt a számot vesszük számításunk alapjául, hány ember lehetett beteg a beteglétszám felvételi éve folyamán?

1 hétig volt beteg	16 954	tehát egész év alatt	881,608
2 » » »	12,285	» » » »	319,410
3 » » »	6,742	» » » »	116,861
1 hónapig »	8,363	» » » »	100,356
2 » » »	13,569	» » » »	81,414
3 » » »	10,324	» » » »	41,296
4 » » »	6,069	» » » »	18,207
5 » » »	3,698	» » » »	8,875
6 » » »	7,452	» » » »	14,904
1—10 évig »		58,847
10 évnél tovább		8,369
bizonytalan ideig = egy évnél vége . . .			45,678
az egész év folyamán megközelítőleg —			1.695,825
vagyis minden nyolczadik ember beteg volt.			

A kimutatott 198,360 emberről országos beteglétszám azonban a rendes állandó beteglétszámnál bizonyára kisebbnek veendő, mert a felvett legrövidebb betegségi tartam egy hét volt, s hány beteg lehetett olyan, ki már néhány nap óta csak vánszorgott abban a reményben, hogy legyőzi a betegséget s nem iratta be magát betegnek, a következő napon pedig talán el nem hagyhatta már betegágyát; úgy szintén bizonyosnak vehető, hogy sok lábadozó, avagy csak fellábadni is kezdő, afeletti örömeiben, hogy legyőzte baját, nem iratta be magát betegnek. Azonkívül hány eltitkolt epilepticus, blenorrhoeicus és leucorrhoeica maradhatott ki a felvételtől; úgy szintén szervi, sziv- és különféle idegbajban, gyomor- vagy bélhurutban, gyomorgörcsben, kütégben és fekélyben stb. szenvedők közül igen sok nem lett ott bejegyezve.

Továbbá a beteglétszám felvétele deczember 31-én történt már pedig tudvalevő, hogy különösen alföldön a megerőltető nehéz munka, a rozsvíz ivása s éretlen gyümölcs élvezete következtében részint váltóházban, részint más betegségekben többet szokott szenvedni nagyobb forráság idején a szegényebb néposztály, mint a hideg évszakban, áll ez nagyrészt az ország felső vidékéről is.

Hogy az általam kihozottffennebbi szám távolról sem közeli meg az egy év alatti valódi beteglétszámot, abból tűnik ki, hogy a járványmentesnek nevezhető 1876—83-ki időszakban átlag 499,588 ember halt meg évenként, (Angolországban *huszonhét milliónyi népből csak huszonhárom ezerrel több hal meg,*) ez majd 30 százaléka az általam kihozott beteglétszámnak; az pedig alig hihető, hogy az összes betegeknek 30%-ka meghalna és csak 70%-a épülne fel, a midőn a cholera betegeknek is csupán 1836-ban 59.82%-a halt el, míg 1831 $\frac{1}{2}$ -ben 44.46%, 1855-ben 40.9%, 1866-ban 45.3% és 1872 $\frac{2}{3}$ -ban 42.23%. Mert van sok betegség, melyben csak 2—5—8% hal el, de van elég olyan betegség is, melyben észszerű életrend, annál inkább helyes gyógykezelés mellett senki sem hal meg, ha az orvos rendeletét pontosan megtartja.

A belügyminiszteriumi közegészségügyi osztály kimutatása szerint a kisebb kiterjedésű, nagyrészt helyhez kötött 1876—83-iki járványokban majd minden negyedik járványos be-

teg halt meg, (legkevesebb 1882-ben 18.53% , legtöbb 1877-ben 29.93% ;) ha ezt vennők számításunk alapjául, akkor az 1876–83-iki átlagos fél milliónyi halálozás mellett mintegy 2.000,000 beteg lett volna évenként.

Oesterlen, számos segély- és betegegyesület, városok és nagy kerületek statistikai adatai után állítja, hogy mintegy 4% -a a népességnek mindig beteg.

Angliában és Walesben állandólag beteg volt a tíz éven felüli férfiak közül 1841-ben 4.5% és 1851-ben 4.4% ; a nők között azonban jóval több a beteg, hazánkban is 1881 elején az összes férfiaknak 1.40% -a = 94,287 és a nőknek 1.49% -a = 104,063 volt beteg; 229 esettel több nő volt ugyan, mint férfi, úgy, hogy ezer férfira 1034 nő esett, de ezer beteg férfira 1103 beteg nő esett.

A szászországi Meissen orvosi nagy kerületben a kerületi főorvos Dr. Körner által a kerületnek összes orvosaitól kapott adatok alapján összeállított 1870–72-iki betegedési statistica szerint meghalt három évi átlagban minden tizenennyolcadik beteg; (1870-ben kanyaró, 71-ben hökhurut és himlő, 72-ben vörheny, kanyaró, himlő és cholera járványok voltak;) a betegeknek ezen halálozási aránya mellett Magyarországon 1876–83-ban évenként 9 milliónál több beteg lett volna.

A porosz hadseregnél 1846–62-ben 135 betegre esett egy halálozás; az orosz hadseregnél 1876-ban minden 60-dik, magánál a pétervári gárdánál minden 28-dik beteg halt meg, míg az osztrák hadseregnél az ötvenes években minden 36-dik beteg.

Statisztikai adatok alapján szerzett számos tapasztalat szerint állítólag minden 27–33-dik beteg szokott meghalni. Feltéve, hogy Magyarországon plane minden 10-ik beteg meghal, akkor öt millió betegünk volna évi átlagban.

De a lehető legkisebb számot, csak két milliót véve rendes beteglétszámnak, egy járványmentes évben, minthogy népünk tetemes, bizonyára tulnyomó nagyobb része a természetre és kuruzslókra bizza s orvos által nem gyógykezelgeti magát, lehetetlen csak gyanítani is, hány ezer meg ezer esetben nem gyógyul fel teljesen a beteg, hanem visszamarad valami lappangó utóbaj, mely a szervezetet gyengítve, az életerőt fogyasztja, a halálozást növeli és a termékenységet meg nemzési képességet csökkenti; mert mind az, a mi az embert erősíti, előmozdítja az

egészséget meg a termékenységet s megfordítva. Minthogy pedig csekély kivétellel minden ember betegségben hal meg, természetes, hogy a hol sok a beteg, sok is hal el közülök.

Igen sok betegségi eset fordul ugyanis elő, mely már keletkezése alkalmával magában rejtve hozza a halál csiráját, legyen bár ennek oka a betegségben, hogy egyik-másik szerve már eredetileg, vagy előre ment betegség következtében gyöngye, hibás, (nem intact,) mely úgy nevezett magas fokú »locust minoris resistentio« képez; avagy képezi azokat a betegség, hogy nagy vehementiával, molignitással rohamosan lép fel, fejlődik és lefoly; ilyen esetben a gyógytudomány mindenkori színvonalán álló két-három Hipocrates sem képes a betegnek életét megmenteni, még ha éjjel nappal ápolná is; mert különben minden beteget meg lehetne gyógyítani s az emberek csak a gyermekkor velük született gyengeségeiben és az aggkor gyarlóságaiban halnának el. Ellenben ismét igen számos betegségi eset különféle ártalmas viszonyoknál fogva elmérgesedik annyira, hogy az embert a sír szélére juttatja; itt mivelhet egy alaposan képzett orvos csodákat, ily esetben a halál torkából ragadhatja ki a beteget.

Az utolsó népszámlálás alkalmával betegen talált 198,350 embernek 71 százaléka vagyis 140,437 chronicus beteg volt, tulajdonképen jóval több, mert a betegségi tartam kerek hetek, hónapok és évek szerint van kimutatva, tehát acut betegeknek kellett vennem mindazokat, kik már két egész hónapig betegek voltak, holott azoknak nagy része chronicusnak számítandó. A chronicus betegeknek felét a gyermek, ifju és öreg korra számítva, marad 70,000 a nemzéseképes koruakra, s minthogy sok chronicus beteg nemzéseképes, ki tudhatja, hány ezer gyenge, beteges, nem életképes gyermek születik ezektől, kik a gyermekhalandóságot esetleg tetemesen növelhetik s kérdés, nem-e részben ez az oka, hogy a törvényes gyermekek halálózása az utolsó nyolcz év alatt 1.50% -kal = 67,520-szal növekedett? a kik pedig felneveltetve, elérik az érettségi kort, azok ismét talán legnagyobbbrészt gyenge, beteges, kevésbé életképes gyermeket nemzenek; avagy elfojtatik a nemzési és fogamzási képesség a chronicus betegség tartamára vagy véglegesen is.

Hogy Magyarországon a halálozás igen nagy, ¹⁾ az kiderül a következő összehasonlításból is:

A hadseregnél mindenütt — gyakran tetemesen — nagyobb a halálozás, mint a hasonló koru polgári népességnél, és a hadseregnél tényleg szolgálatban álló ezer ember közül meghalt Szászországban 1868—69-ben 6'4, Poroszországban 1872-ben 7'2, (1846—62-ben 8'8,) Angolországban 1871—74-ben 8'4, Franciaországban 1872—74-ben 8'7, Dániában 1854—57-ben 9'5, Belgiumban 1870—74-ben 10'7, Olaszországban 1870—76-ban 11'6, Portugáliában 1861—67-ben 12'7, Oroszországban 1871—74-ben 14'7, (1860-ban 17'0) Osztrák-Magyar monarchiában 1870—73-ban 15'3; az ötvenes években pedig átlag 18 halt meg, és ebből a **maximum = 27 per mille a Magyarországon elhelyezett hadseregre esett, míg a minimum = 9 pro mille Ausztriában és Illyriában észleltetett**, (Dr Engel, Kolb és Schimmer után.) A 650,000 főnyi hadseregből (1851-ben 648,000 és 1857-ben 652,845 volt annak létszáma) országunkra csak 150,000-et számítva a monarchia többi részében elhelyezett hadseregbeli **1000 emberre 11'8 halálozás esett**, tehát sokkal kisebb, fele, sőt majdnem csak két-ötöde annak a halálozásnak, mely a Magyarországon elhelyezett hadseregnél észleltetett.

Statistikusaink itt már nem hozhatják fel az országunkban tapasztalt nagy halálozás mentségeül a magas születési számot, mert ez a 20 évnél idősebbek halandóságára legkisebb befolyással sincs.

A népesedési statisztikának egyik tantétele ugyanis az: hogy az általánosan mutatkozó nagyobb halálozásnak a mindenütt igen gyermekhalandóság az oka; *nagy gyermekhalandóságnak egyik főokát pedig királtképen a magas születési számnak tulajdonítják a statisztikusok*; ezt azonban részletesen számokkal megcáfoltam fönn idézett műveimben s kimutattam, hogy a magas születési arany távolról sem oly jelentékeny oka a nagyobb halálozásnak, mint ezt a statisztikusok állítják, és ezt a czáfolatomat eddig meg nem döntötte senki.

A tulnagy halálozás százados baj hazánkban, ezt tanúsítja

¹⁾ Részletesen kimutattam ezt fönn idézett academiai értekezésemben, részben »A gyermekek halandósága Magyarországon« cz. művemben is, mely a magyar orvosok és term. vizsg. XXI. nagygyűlésének munkálatai között s külön lenyomatban is megjelent 1882-ben.

a hajdani magyar királyi helytartó-tanácsnak 1777-diki július 10-dikén kelt 3741 sz. intézménye, (pedig 1770 óta idáig a pestis, sőt más nagyobb szerű járvány sem uralkodott;) ezen intézvény értelmében meghagyatott a megyei hatóságoknak, hogy miután némely megyékben tulságos (*excessivus*) a halálozás, felterjesztendő évi jelentéseikben soroltassanak elő azok a betegségek, melyek az emberek között leginkább dühöngnek, hogy czélszerű intézkedések által azokat elhárítani lehessen. Ezt tanúsítja továbbá ugyanazon m. kir. helytartó-tanácsnak 1785-diki februárius 14-dikén kelt 3531 sz. intézménye, melynek értelméből kivehető, vagy legalább a sorok között kiolvasható, hogy némely törvényhatóságnak népessége némileg apad. (Siquidem ex annuis Physicorum in re sanitatis horsum submissis relationibus clare evenerit, quod decessus multorum sane hominum, adeoque ipsa quodammodo *populationis decrecentia* s. a. t.)

Ne higgyük pedig a fatalistákkal, hogy a halál oly esemény, melyen mitsem lehet változtatni, melyet nem lehetne jó ideig megakadályozni. A gyermekkor gyengeségein és az aggkor gyarlóságán kívül a különféle betegségek okozzák a halált, melyek acut és idült lefolyásuk alatt az életnek minden szakában megtámadják az embert, egészségét feldulják és megsemmisítik. A természet itt is követ bizonyos módszert, ezt tehát el kell tanulnunk, iparkodnunk kell kitudni, megismerni azokat a törvényeket, melyek szerint a halálesetek bekövetkeznek, hogy országunk tulnag halandóságát csökkenteni és a sokáig élő emberek számát megkészserezni lehessen; miképen érhető ez el, azt a következő utolsó szakaszban fejtem ki.

VIII. Mikép lehet e bajokon segiteni?

E bajokon csak úgy lehet segiteni, ha az egészség fentartására legalább is hasonló sulyt fektetünk, mint a megtámadott egészség helyreállítására.

A közegészségi törvény alkotói abból a feltevésből indultak ki, hogy mennél több beteg fog gyógykezeltetni, annál kevesebb hal el; ez azonban csak igen csekély részben helyes föltevés, s én azt merem állítani: ha a közegészségi törvény minden szakasza hajszálíg pontosan megtartatik, ha minden 2—3 ezer

lakosra egy alaposan képzett orvos jut s kivétel nélkül minden beteg gyógykezeltetik, ezenkívül a szegényebb betegek közkölt-ségen mindennel elláttatnak, mire felgyógyulásukhoz szükségük van, a halálozás nem fog *jelentékenyen* csökkenni, mert mennél több a beteg, annál többnek **kell** meghalni.

Közel 30 év óta folytatott hazai, s több mint husz év óta a művelt európai közegészségügyi tanulmányainból merített szilárd meggyőződésem szerint ezeken a bajokon kirekesztőleg és egyedül csak úgy lehet biztosan segíteni, ha iparkodunk betegeink számát apasztani; ez pedig csak úgy eszközölhető, ha az okokat, melyek a sok betegséget maguk után vonják, nagy részben eltávolítjuk. Avagy nem észszerűbb s célszerűbb-e inkább az ártalmasságokat eltávolítan is az azokból eredő veszélyeket elhárítani, mint az ártalmasságok fennállását tűrni és csak azoknak hatásai — a sok betegség ellen tetemesen nagyobb áldozattal és nehézséggel küzdeni, még pedig igen gyakran siker nélkül küzdeni. A beteglétszám apasztásának nélkülözhetlen előfeltétele pedig egy megbízható orvosi statistica és a közegészségügynek szélesebb alapokon való szervezése, hiu minden remény bajainkon máskép segíthetni.

Az orvosi statistica alapján meg fogjuk tudni, mely betegségekben szenved és hal el legtöbb emberünk, s a betegségek ne-meiből, valamint a helyszínén eszközlendő kutatásokból lehet következtetni az okokra, melyek azokat előidézték; ezeknek az okoknak legalább nagy része ha elháríttatik, amint el is hárítható, a nagy beteglétszám s ez által a serdülő és idősebb koruak halálózása tetemesen, részben a halva szülöttek száma is lesz csökkenthető, megszüntettetik egyszersmind egyik fontos oka az életerő és a házassági termékenység csökkenésének. De a gyermekhalandóságot egyelőre nem igen remélhetjük ez uton jelentékenyen leszállítani, csak némi részben, talán a 3 — 5 éveseknél.

A statisticusok általános feltevése szerint ugyanis a gyermekhalandóság a társadalmi viszonyoktól és a jólét meg műveltség fokától függ, ezekre pedig a közegészségügy alig képes hatni: mert egy újszülött élettartama annak ápolásától s különösen táplálásától van feltételezve, ezekkel szemben azonban a közigazgatás és törvényhozás majdnem tehetetlenül áll, itt csak hosszú idő mulva a nevelés, oktatás és alaposan képzett bábák által lehet

lassanként czélt érni, mert tanulatlan, kuruzsló bábák durva kezelésének tulajdonítandó igen számos újszülött halálózása.

Legjelesebb statisticusaink minden alkalommal kiemelik és hangsúlyozzák, hogy a magyar megyék születési aránya a legkedvezőbb és teljesen fedezi a halálózást, s ez eddigelé örvendetes való ugyan; de azért nem szabad elbizakodnunk, mert nem tudjuk, meddig fog még ez tartani, más államok példái a legnagyobb óvatosságra intenek. Így például Svédországban a múlt század közepétől kezdve mintegy hetven éven át csekély ingadozással a születési százalék lassanként csökkent és a halálózás növekedett. Poroszországban is 100 év óta sokkal inkább csökken a születések relativ száma, mint a halálózásé: a múlt századi nyolczvanas évek elején ugyanis 2.2% volt a szaporodás, századunk elején 1.9% , 1821—25-ben 1.8% , a hatvanas években már csak 1.2% ; itt azonban nem a mai Poroszország értendő, hanem csak azok a tartományok, melyekből az ország száz év előtt állott.

De legfeltűnőbb és szomorú példáját találjuk annak Franciaországban, hol az a nevezetes esemény észlelhető, hogy 1780—84-ben 24—25 millió lakos után *évi átlagban 8000-rel több* született, mint 1851—55-ben 36 millió lakos mellett és *32 ezerrel* több, mint 1878—81-ben; *tehát száz év alatt 13 millió léleknyi szaporodás mellett 32,000-rel kevesedett az évenkénti születések száma.* Tudnunk kell azonban, hogy a múlt században a protestánsok és izraeliták hivatalosan nem regisztráltattak, ezeket tehát számba véve, még több ezerrel nagyobb a születések apadása. Az ez ellen netalán teendő amaz ellenvetésre, hogy ennek nagyrészt a Franciaországban állítólag divó »két gyermek-rendszer« az oka, azt felelem, hogy ott egy házasságra átlag három (100-ra 310) törvényes gyermek esik. Ezeknél több államból nem állnak rendelkezésemre régi statistikai adatok.

Ennek előjeleit már hazánkban is tapasztaljuk, az utóbbi járványmentes években viszonyítva a kiterjedt különféle járványokban bővelkedő 1853—59-diki időszakhoz, legkitűnőbben álló több megyéinkben kezd csökkenni a születési és növekedni a halálózási százalék, így tényleg Csongrád, Árva, Turóc, Komárom, Hajdu és Liptóme gyében; ha pedig az 1855-ki cholérában elhaltakat levonjuk, a mennyiben 1876—83-ban semminemű kiterjedtebb járvány nem uralkodott, akkor még Jászkun-Szolnok,

Esztergom és Szabolcsmegyében is. Vagy kisebbedik ugyan a halálozási arány s még jobban a születési, így tényleg Jász-Kun-Szolnok, Fehér, Bars, Győr, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun és Szatmár-megyében; a cholerahalálozás levonása után pedig még Heves és Hontmegyében. Avagy növekedik a születések száma, de még inkább a halálozásoké, így Sopronmegyében, és a choleraiban meghaltakat kihagyva, még Békés-Csanád, Bihar, Mármaros és Zólyommegyében.

Ez tehát komoly intés, hogy igyekezzünk még jókor elejét venni a további hanyatlásnak addig, míg a javítás könnyebben és csekélyebb eszközökkel elérhető, mert mennél tovább halasztjuk azt, annál hosszabb és pedig progressiv arányban hosszabb idő lesz szükséges ama csorba kiegyenlítésére, mely csorba nemzetünk gyarapodásában mulhatatlanul kell, hogy bekövetkezzék, ha a már is égetően szükségessé vált gyökeres intézkedések elhalasztatnak, s mennél később fogunk hozzá a javításhoz, annál nehezebben és nagyobb áldozattal fog az járni; mert a létező ártalmasságok hatása folyton több és több emberre terjed ki, szervezetükben mindig mélyebben befészkelve magát, a betegségekre való fogékonyságot és hajlamot növeli, s az ez által elerőtlenedett organizmus annál később s nehezebben lesz képes a benne összegyűlt kóranyagot leküzdeni.

Az államnak hivatása a nemzet politikai életére és szaporodására vonatkozó számításait századokra kiterjeszteni.

A statisticának összes tárgyai között bizonyára a legfontosabb az ember, az egyéneknek és családoknak származása s elmulása. Ha a születés és halálozás egyedül csak a természet változhatatlan törvényeinek hatása, fogadata volna, melynek ellenében csak szenvedőlegesen nézők gyanánt kellene szerepelnünk még akkor is alapos okunk lenne azokat kutatni, hogy gondolatainkat jókor szoktassuk ahhoz, a minek meg kell lenni.

Az emberi származás és kimulás jelenségei azonban nem változhatlanok, az emberi akarattól nem egészen függetlenek, nem az egyesek s még kevésbé az összesség akaratától, a mint ez egy népségnek erkölseiben, társadalmi berendezéseiben, intézkedéseiben és törvényeiben nyilvánul. Az egyének és családok keletkezése s megszűnésének statisticája különbségeket tüntet fel ugy különböző népek között, mint ugyanazon népességnek

különböző fejlődési időszakai közt is, melyek nemcsak a kívülrünk és felettünk uralkodó erőktől, de épen úgy az egyesek és az összesség eszélyes belátásától és akaratától függni látszanak; vajjon nem érdemes és szükséges-e, hogy nagyon is érdeklődjünk ama kutatások iránt, melyek feltárják előttünk azt, hogy milyen belátás, elhatározás, milyen erkölcsök és törvények következtében változnak meg azok a különbségek, kisebbedik s enyhül az emberi nyomor? Már pedig fényesen be van bizonyítva, hogy az orvosi tudomány haladásával közegészségügyi intézkedések által, — *melyekre nézve azonban csakis a megbízható orvosi statistika szolgált irányul*, — a halálozás jelentékenyen alább szállíttatott, mi által igen számosaknak élete meghosszabbított, s így meg van adva a mód: azt a roppant tökélet, mely összes értékében minden józanul képzelhető értéket messze fölülmul, az emberi munkaerőt jóval hosszabb ideig mint jelenleg hasznosítani.

Czélszerű közegészségi intézkedések által aránylag rövid idő alatt a mennyire lehet a halálozást csökkenteni és a szaporodást növelni, annak feltűnő példáját mutatja Anglia és Hollandia.

1839-diki közegészségi jelentésében dr. Farr Vilmos, a népesedési statistica igazgató főnöke kijelenté: »Minden tulzás veszedelme nélkül bizton állithatni, hogy Angolországban és Walesben az évenkénti halálesetek számát 30,000-rel csökkenteni lehetséges.«

1837-ben kezdték a halálesetek okát regisztrálni és észleleteket meg vizsgálatok eredményeit gyűjteni, s ezek alapján 1848-ban fogtak hozzá az egészségügyi intézkedésekhez és javításokhoz. A javításokat közvetlenül megelőző évtizedekben vagyis 1838—47-ben 3·212 volt a születési és 2·220 a halálozási százalék, s így a szaporodás nem tett egész százalékot = 0·992%. 1874—83-ban pedig a születés 3·498%-ot és a halálozás 2·071%-ot tett, a szaporodás tehát 1·427% volt. E szerint a javítások megkezdése utáni 35 év alatt 0·286%-kal emelkedett a születés, 0·149%-kal csökkent a halálozás, s így 0·435%-kal javult a szaporodás. Az 1874—83-diki átlagos évi halálozás volt 520,990 összesen, az 1837—47-iki arány szerint 558,163 halt volna meg, tehát 37,173-mal kevesebb halt meg évenként, s így fényesen lett beigazolva Farr Vilmosnak állítása. Az 1874—83-iki szapo-

rodás pedig 358,824 volt évi átlagban, az 1838–47-diki arány szerint 249,722 lett volna, tehát **109,102**-vel növekedett átlag évenként, meg kell jegyeznem, hogy az 1838–47-iki időszakban csak 1846. és 47-ben volt a rendesnél nagyobb halálozás, t. i. 2·3 és 2·4‰.

Mily rendkívül fényes siker követte némely helyeken már 20 év alatt a javításokat, erre példa gyanánt csak két várost idézek, Croydon városban a halálozás 23·66-ról pro mille 18·46-ra, tehát félszázalékkal csökkent, és a tíz évi közép élettartam 30 év és egy hónapról, az egészségügyi intézkedések utáni évtizedben 33 évre, tehát három évvel növekedett egy évtized alatt! azaz: az egészségügyi intézkedések következtében *minden egyes elhalt ember átlag három évvel hosszabb életet élt*. Ha csak egy évvel növeltetnék országunk népességének közép élettartama, az még akkor is nyolcz évvel rövidebb volna, mint a nyugoteurópai államok átlagos közép élettartama, de az egy évvel való növekedés annyit tenne, mint öt millió évvel növelni a népnek munkaerejét, már pedig a munkaerő a nemzetek vagyonosodásának egyedüli kutforrása. — Salisbury városban pedig már felével kevesebben halnak el tüdővészben. Az egészségügyi javításokat megelőző tizenkét évben 2·7‰ volt az átlagos évi halálozás, a javítások bevégzése utáni tizenkét évben 2‰-ra csökkent, s későbbi 3 évben 1·7‰-ra!

Hollandiában 1855–64-ben 3·387 volt a születési és 2·599 a halálozási százalék, a tíz évi átlagos szaporodás tehát 0·788‰ volt. Ez alatt az évtized alatt pedig csak a váltóláz uralkodott járványosan két évben.

Az új közegészségi törvény 1865-ben januárius elsején lépett érvénybe s az utolsó évtizedben, vagyis 1874–83-ban már 3·530‰ volt a születési százalék, tehát 0·243‰-kal emelkedett; a halálozás 2·386‰ volt s így 0·213‰-kal — felével többel mint Angliában — csökkent; a szaporodás pedig már 1·244‰-ot tett, tehát 0·456‰-kal javult, vagyis abszolút számokban: az 1874–83-iki átlagos halálozás 93,486 volt, az 1855–64-diki arány szerint 103,352 lett volna, s így 9,866-tal kevesebb halt meg. A szaporodás 1874–83-ban 49,166 volt évi átlagban, az 1855–64-diki arány szerint 31,367 lett volna, e szerint tizenhét év alatt 17,799-czel emelkedett átlag évenként.

A hollandi szaporodás tehát 0·456 illetve 58°/_o-kal emelkedett, míg az angol 0·435 illetve 44°/_o-kal s Anglia 52,825-tel még több lakossal bírna tíz év alatt, ha szaporodási aránya ugyanaz lenne mint Hollandiában. Tekintetbe véve pedig itt és ott a javításra fordított idő tartamát, minthogy Anglia 35 évet fordíthatott a közegészség javítására, míg Hollandia csak 17-et, akkor Hollandnak gyarapodási eredménye még sokkal kedvezőbbnek veendő annál, melyet a fenti számok tüntetnek fel; e szaporodási eredmény szembeszökő különbségének okát a következőkben találom.

Angolországban kilencz állandó közegészségi felügyelő van s hat ideiglenes, tehát 400 négyszög mértföldre és 1·800 ezer lakosra esik egy. Minthogy népességének mintegy kétharmada a városokban lakik s a nagyobb halálozás leginkább csak azokban szokott előfordulni, a közegészségi felügyelők főleg a városokba küldetnek ki akkor, ha hét évi átlagban ezer lélek után több hal meg mint 23, hogy e nagyobb halálozás okait kutassák s azoknak elhárítására a szükséges intézkedéseket megtegyék. A síkföldön igen ritkán van erre szükség, miután a földmivelő népességből nagyobbrészt csak 18—20 szokott meghalni 1000 lélek után; ha tehát csak a városok népességét vesszük számba, akkor 1·200 ezer lakosra esik egy felügyelő.

Ellenben Hollandiában van hét felügyelő és öt segédfelügyelő, e szerint átlag 50 □ mértföldre és 380 ezer lakosra esik egy felügyelő, míg Angolországban 400 □ mértföldre és 1·800 ezer lélekre egy. Továbbá a hollandi felügyelők és segédfelügyelők a reájuk bízott kerületben tartoznak lakni s nem szabad magán orvosi gyakorlattal foglalkozniok, míg az angol felügyelők legnagyobbbrészt Londonban laknak. Hollandiában azonkívül minden közegészségi kerületben van egy közegészségi tanács melynek tagjai a kerület népszáma és kiterjedése szerint legalább hat s legfeljebb tíz orvos, legalább két s legfeljebb hat gyógyszerész és egy jogtudor; ez a tanács legalább kétszer hivandó össze évenként elnöke, a felügyelő által, ezenkívül akkor is, ha ezt a tanács tagjainak többsége kívánja. De a felügyelő jogosítva van, a hányszor szükségesnek tartja, összehívni az egész tanácsot, vagy annak egyes tagjaiból álló bizottságot bizonyos ügyek tárgyalására s meghívhat más szakértőket is, sőt a tanács-

tagokat meg is bizhatja bizonyos vizsgálatokkal. A tanácsnak tagjai minden egyes ülésért s a reájuk bízott munka teljesítéseért díjaztatnak, utazási költségeik a napidíjakon kívül megtéríttetnek.

Ezekből látszik, mennyivel nagyobb apparátussal működnek a közegészség javításán Hollandban mint Angliában, mert halálozásuk jóval nagyobb volt s még most is az; így tehát érthető, hogy fele idő alatt aránylag kedvezőbb eredmény éretett el Hollandiában, amint ez az ezt megelőző harmadik kikezdésben ki van mutatva. Mert egy hollandi felügyelő, kinek támogatására még legalább nyolcz szakértőből álló neki alárendelt tanács van rendelve, kinek hivatása és kötelessége folyton s kirekesztőleg ama kerületnek közegészségügyét ápolni, melyben lakni tartozik, 50 □ mértföldnyi s 380 ezer népességű területen sokkal többet végezhet, mint egy angol felügyelő 400 □ mértföldnyi és 1.800, illetve 1.200 ezer népességű területen, a hová csak időnként lesz kiküldve.

Kitűnik ezekből továbbá, hogy Angliában a születési százalék emelkedése inkább növeli a gyarapodást, mint a halálozás csökkenése, mert a születési százalék majd kétszer annyit javult, mint a halálozás; míg Hollandiában a halálozás apadása nem sokkal kevesebbet javította a gyarapodást, mint a születési százalék emelkedése, mert a halálozási százalék csökkenése csaknem egyenlő a születési ‰ emelkedésével, s azért hosszabbodott a hollandi közép életkor és növekedtek productiv évei, míg Angolországban mindkettőnek rövidülése következett be, és a hollandi productiv életszak hétszer többet növekedett, mint az angol, annak daczára, hogy Hollandiában a 0—15 évesek százaléka majdnem kétszer annyit növekedett, mint Angolországban, a mint mindez az 56-dik lap összehasonlítási tábláján fel van tüntetve.

Az egészségügyi felügyelők intézménye a mult évben átültetett hazánkba is közegészségi törvényeink alapján, mely felhatalmazza a belügyminisztert, mint az összes közegészségi ügyek vezetőjét, a nagy halálozású vidékekre saját küldötteket menesztetni, hogy e körülmény okait kinyomozzák; felhatalmazza továbbá a 168-ik §. bármely közegészségi ügyben és bárhová kormánybiztosokat küldeni, hogy utasításainak érvényt szerezzen. A törvény 9-dik szakasza így hangzik:

»A belügyminiszter oly vidékeken, hol a halálozás — járvány nem létében — a rendes arányt tetemesen fölülmulja s ennek elhárításáról az illető törvényhatóság sikerrel nem intézkednék: saját küldöttje által e körülmény okát kinyomoztatja és a szükséges intézkedések megtételét elrendeli.

Az itt említett rendes halálozási arány azonban tudtom szerint eddig nincs meghatározva, azt pedig alig lehet feltenni, hogy például az 1876—83-iki *járványmentes időszakban* (a csekély járványos betegségeken megholtakat mindenütt kihagyva a számításból,) az ugocsa és hevesi 3·80%, a trencsényi, esztergomi és pest-pilis-solti 3·90%, az aradi és nyitrai 4·00%, a torontáli 4·1, a csanádi és temesi 4·2 és a szabolcsi 4·4 százaléknyi halálozást rendesnek lehetne tekintenünk, holott a törvénynek szószerinti értelmében csakugyan rendes; szükséges volna tehát meghatározni a rendes halálozási arány többrendű maximumát, annál inkább, miután a »tetemes« szó igen relativ fogalmat képvisel.

És mikép nyomozza a ministeri küldött a rendes arányt tetemesen felülmuló halálozásnak okait? hiszen, hogy ezt csak némileg valószínű sikerrel tehesse, tudnia kellene: mily viszonyok uralkodása mellett következik be a rendes arányu halálozás s mely okok következtében szokott az növekedni; vajon tudjuk-e már azt, nem kell-e azt előbb még csak nyomoznunk? a ministeri küldött e szerint — ha talán nem mindig — a legeslegtöbb esetben a sötétben fog tapogatódzni.

A közegészségi törvénynek fönnt idézett 9-ik szakasza a törvényjavaslatban következő módon volt indokolva:

»Azon intézkedés, melynél fogva a belügyminister feljogosíttatik valamely vidék nagyobb mérvű halálozási okait küldötte által kinyomoztatni, a szükséges intézkedések megtételét elrendelni, Angolországban már tényleg a legfontosabb és legczélszerűbb eszközök egyikének bizonyult a közegészségügy előmozdítására.«

Ez igaz, a mint azt felebb számokkal kimutattam. De közegészségi törvényünk vagy legalább 9-dik szakasza s e szakasz indokolásának szerzői — úgy látszik — nem tudták avagy figyelmen kívül hagyták mindazt, a mi Angliában történt, mielőtt alkottatott ama törvény, melynek alapján egészségügyi felügyelő küldetik oda, a hol hét évi átlagban ezer lakos után 23-nál több

hal el, hogy ennek a nagyobb halálozásnak okait kutassa s elhárításukra a szükséges intézkedéseket tegye. Hiszen **ott előbb tíz évig registrálták a halálesetek okait** s éveken át tett észleleteket és nemcsak orvos, de technikusok s mérnökök által is eszközölt vizsgálatok eredményeit gyűjtöttek, *és csak ezeknek alapján fogtak hozzá az egészségügyi intézkedésekhez és javításokhoz.* A halálesetek okai azonban azóta is folyton registráltatnak hogy az egészségi felügyelőknak irányul szolgáljanak.

Országunkban a négy egészségügyi felügyelő kineveztetése idején az erre a célra a törvényhozástól kért költség következőleg volt indokolva:

»Az ország némely részében tapasztalható nagyobb gyermekhalandóságnak oka s általában a közegészségügy előmozdítása s fejlesztésének akadálya leginkább abban keresendő, hogy az egészségügyi szabályok pontosan nem tartatnak meg.« És tovább:

»Az egészségügyi felügyelőknek feladata leend egyrészt a közegészségi törvénynek s az ennek alapján kiadott szabályoknak, különösen pedig a cholerajárvány terjedésének megakadályozása iránt kiadott kormányrendeletek foganatosítását a hely színén ellenőrizni, másrészt pedig a hatóságokat s azok közegeit szaktanácsukkal támogatni, ugyszintén a közegészségügy előmozdítására és fejlesztésére a szerzett tapasztalatok alapján indokolt javaslatokat tenni.«

Az indokolás első részét illetőleg feljebb már fejtegettem, hogy az általános halálozás nem fog jelentékenyen csökkenni s még kevésbbé a gyermek-halandóság, ha a községi törvény s az ennek alapján kiadott szabályok hajszálig a legpontosabban meg is tartatnak.

A közegészségi törvénynek a gyermekekre vonatkozó legfontosabb intézkedése ugyanis az: hogy azoknál altató vagy kábító szereket alkalmazni tilos; hogy útlüknek első évében védlimlővel beoltassanak; és megbetegedés esetén a hét éven aluliak mielőbb orvosi segélyben részesíttessenek.

Mily gyakran alkalmaztatnak altató vagy kábító szerek s hány esetben okoznak azok betegséget és annak következtében esetleg halált, azt természetesen megközelítőleg sem lehet constatálni; de talán nem lehet állítani, hogy most gyakrabban alkal-

maztatnak ezek a szerek, mint azelőtt avagy gyakrabban, mint más országokban; alig hihető, hogy csak némileg is jelentékeny számu gyermeknek okozná baját, mert igen tetemes része a népnek ismeri azoknak ártalmas hatását és óvja egyik a másikat azoknak használatától.

A himlő pedig 1852—59-ben az összes meghaltakból 2·8 százalékot ragadott el, míg 1876—83-ban 1·6 százalékot, s mégis 1·23 százalékkal több gyermek halt meg, mint 1852—59-ben. Mindezek tehát nem okai annak, hogy az ötvenes évek óta emelkedett a gyermekhalandóság.

Hogy a nagy gyermekhalandóságnak oka nem abban keresendő leginkább, hogy megbetegedés esetén nem részesülnek orvosi segélyben, erre feltűnő példát szolgáltat Szászország és annak zwicau legnagyobb, legnépesebb, legegészségtelenebb, egy milliónál több lakost számláló kormánykerülete. Mielőtt ezt kimutatnám, tisztába kell jönnünk a belügyminiszteriumi közegészségi osztály által kimutatott gyermekhalandóság, valamint az iránt is, hány gyermek volt orvosolva a meghaltakból.

Az országos statisztikai hivatal szerint Magyarországon 1877—83-ban meghalt tényleg

	0—5 éves	5 éven felül
3.517,880 és pedig:	1.814,633	+ 1.703,247
vagyis százalékban	51·58	+ 48·43=100. ¹⁾

A halottkémlati szabályzat alapján szerkesztett D) táblák szerint azonban csak

	0—5 éves	5 éven felül
2.924,842 és pedig:	1.454,483	+ 1.470,359
avagy százalékban	49·73	+ 50·27 = 100 halál eset
lett kimutatva, mert 1877-ben tizenhatsz, 1878-ban hat, 1879-ben hét megyéből és több thjf. városból, azóta is évenként egy-két megyéből nem küldetett be a kimutatás, s így a D) táblák 360,150 öt éven aluli és 232,888 öt évnél idősebb halottal kevesebbet mutattak ki. Továbbá a D) táblák szerint az öt évnél idősebb 1.4780,359 halott között 121,110 = 8·23% hat és hét éves volt, ezen százalék mellett tehát a D) táblákon ki nem mutatott		

¹⁾ Az országos statisztikai hivatal csakis az öt éven alul és öt évnél idősebb meghaltak számát közli.

232,880 öt éven felüli meghalt között 19,170 hat és hét éves volt és 213,718 hét évnél idősebb.

E szerint az országos statisztikai hivatal közleményeiből positive tudjuk, hogy a D) táblákon feltüntetett 1.454,483 meghaltak között 360,150 öt éven aluli nincs kimutatva, ezekhez hozzá adva a kimutatott 121,110 és a feljebb kiszámított 19,170 hat és hét éves, meghalt 1877—83-ban 1.954,913 hét éven aluli gyermek.

Ezek után újabb kérdés merül fel: a hét éven alul elhunytakból hány volt orvosolva? Minthogy lehetetlen ezt kiszámítani, tehát csak azokat kell számba vennünk, a kik ki vannak mutatva. Ezt illetőleg azonban szándékosan előbb a reánk nézve lehetőleg legkedvezőtlenebbül fogok számítani, csakhogy állításom bizonyítására mennél erősebb érvet hozhassak ki.

A D) táblák szerint meghalt 1.575,593 hét éven alul s ezekből 631,374 nem volt orvosolva; a fentebbi számítás szerint azonban meghalt még 379,320 hét éven alul, kik a D) táblákon nincsenek kimutatva t. i. a 360,150 öt éven aluli és a fönn kiszámított 19,170 hat és hét éves, *ezt a 379,320-at egytől egyig mind nem orvosoltnak veszem fel*¹⁾ s ekkor 1.010,694 hét éven aluli gyermek orvosolatlanul halt meg, és csak 944,219 részesült orvosi segélyben, ez a fönn kiszámított 1877—83-ban hét éven alul meghalt 1.954,913 gyermeknek *48·3 százaléka*; és most hasonlítsuk össze Szászországgal az összes adatok százalékait.

	született	Meghalt				Orvosoltatott	
		általán	viszonyítva		Meghalt az összes elhaltból 0—7 éves	0—7 éves	
			a születettekhez	a meghaltakhoz		az összes elhaltból	a 0—7 éves elhaltakból
Magyarországban ...	4'369	3'640	42'97	51'60	55'57	26 84	48 30
Szászországban*) ..	4'203	2'925	36'88	54'65	54'65	12'61	22'60
Zwickau kormánykerületben*)	4'680	3'060	39'55	60'09	60'09	7'91	12'65

*) A gyermekhalálózásnál mindenütt *hat éven aluli* gyermekek értendők.

¹⁾ Ezekből pedig, hogy tetemes szám részesül orvosi segélyben, elképzelhetni, ha tudjuk, hogy Bars, Borsód, Fogaras, Hont, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Mármaros, Maros-Torda, Nógrád, Sáros, Sopron, Szabolcs, Szatmár,

Mintán Szászországból és zwikauai kormány kerületéből csak a hat éven alul meghaltakat hasonlítom össze a magyarországi hét éven alul elhunytakkal, a kik orvosolva voltak, meg kell jegyezmem, hogy az alig alterálná a halálozási százalékot, ha a szászországi hét éves megholtak is beszámíttatnának, föltéve, hogy azoknak száma a szász közleményekben közöltetnének, s erről mindenki meggyőződhetik a következő adatokból: a születettekhez viszonyítva meghal ott 3—4 éves 1·39⁰/₀, 4—5 éves 0·77⁰/₀, 5—6 éves 0·53⁰/₀; az elhaltakhoz arányítva pedig 3—4 1·90⁰/₀, 4—5 éves 1·05⁰/₀ és 5—6 éves 0·72⁰/₀ halt meg, a hét évesek halálozása tehát legfelebb félszázalék lehet.

A fenti kimutatás szerint tehát a meghalt hét éven aluli gyermekekből kétszernél jóval több volt orvosolva hazánkban, mint Szászországban és négyszer annyi mint a zwikauai kormánykerületben s ennek daczára hat százalékkal több öt éven aluli gyermek halt meg nálunk, viszonyítva a születettekhez, mint Szászországban hat éven alul és negyedfél százalékkal több mint a zwikauai kormánykerületben.

Ha azonban csak azok vétetnek számba, kik Magyarországon a D) táblák szerint lettek kimutatva, akkor természetesen még tetemesebb a különbség, u. m.

	Az összes elhaltból 0—7		a 7 éven aluli meghaltból 0—7 éves
	meghalt	orvosoltatott	
Magyarországon	53·87 ⁰ / ₀	32·28⁰/₀	59·93⁰/₀
Szászországban*)	54·65 ⁰ / ₀	12·61 ⁰ / ₀	22·60 ⁰ / ₀
Zwickau kormánykerületben*) .	60·09 ⁰ / ₀	7·91 ⁰ / ₀	12·65 ⁰ / ₀

Hazánkban tehát feleharmadánál is több volt orvosolva mint Szászországban és ötször annyi, mint a zwickaui kerületben.

Ez tehát kézzel fogható bizonyíték, hogy a nagy gyermek-

Turóc, Ugocsa, Ung, Vas, Veszprém, Zala, Zemplén, és Zólyommegyéből, Kolozsvár, Szabadka, Szeged, és Verseczből majd egy, majd több évben nem adtak kimutatást.

*) A gyermekhalálozásnál mindenütt hat éven aluli gyermekek értendők.

halandóságnak oka nem abban keresendő leginkább, mint ezt a fönnt idézett ministeri indokolás felhozza, — hogy az egészségügyi szabályok pontosan nem tartatnak meg, jelesen: hogy megbetegedés esetén nem részesíttetnek orvosi segélyben; bizonyíték ez egyszersmind arra nézve hogy Szászországban a nép még kevesebbet törődik gyermekeivel, azokat rosszabbul gondozza, s ha betegeskednek, még inkább óhajtja halálukat mint nálunk; így van ez Cseh-Morvaországban, Szilézia és Galicziában (hol szintén kisebb a halálozás mint hazánkban,) és többé-kevésbé ugyan így lesz ez talán minden ország népénél.

Ne áltassuk tehát magunkat azzal, hogy ez az indolentia csak a mi népünk tulajdona lenne, mert Szászországban 142 város van, melyekben két-ötöde lakik a népességnek, a zwickauai kormánykerületben pedig 42 város mintegy 440 ezer lakossal; ily sok városban milyen nagyszámu lehet a műveltebb osztály s mégis csak 12·6°/o-ka a hat éven alul meghalt gyermekeknek volt gyógykezelve, egész Szászországban pedig 22·6°/o, míg Magyarországon a legkedvezőtlenebbül számítva, a hét éven alul elhaltaknak 48 százaléka részesült orvosi segélyben.

A nagyobb vagy kisebb gyermekhalálozás okainak kérdése sokszorosan tárgyalatott ugyan már az irodalomban, de kielégítőleg eddig nem lett megoldva, részint az okok sokfélesége miatt, részint azért, mert az okok megítélésre szükséges megbízható statisztikai anyag még nem elegendő, azt tehát tovább kell még gyűjteni.

A mi pedig a fentebbi, a négy egészségügyi felügyelőre a törvényhozástól kért költség indokolásában felhozott szerzendő tapasztalatokat illeti, melyek alapján indokolt javaslatot kell tenniök, ugyan milyen tapasztalatot szerezhet a felügyelő, ha egy idegen megyében néhány hétig, sőt ha több hónapig is időzik? hiszen szükséges volna minden községet megvizsgálni, hogy alaposan s elfogulatlanul ítélhessen, s vajjon melyik községen kezdje meg a vizsgálatot, mi adjon erre nézve irányt? mert hiszen talán abban a községben kell a javítást kezdeni, s hogy javítani lehessen, abban is kell a vizsgálatot kezdeni, melyben legrosszabb a közegészségi állapot, s ugyan ki tudja azt??? Az országban létező 12,835 községnek (legfelebb talán egy-két? százat kivéve) van-e csak egyszerű halálozási, hát még betegségi

statisticája? Hollandia 1129 községe mindegyikének még a talaj-neme is fel van tüntetve egy térképen s van statisticája is a 300 ezer lakosu Amsterdamtól kezdve le a zeelandi tartománybeli 401 hectar területű és 240 léleknyi Sz.-Anna-ter-Minden, a limburgi 122 hectárnyi és 218 léleknyi Rijckholz és a nordhollandi 211 léleknyi Kadvoude legkisebb községig.

Ha az állam a községügy javításánál felesleges költség-kimeléssel biztos uton akar haladni, hogy lehetőleg mennél rövidebb idő alatt csak némileg is észrevehető siker kövesse működését, akkor *conditio sine qua non*, előbb az egyes megyék topographiáját, a halálokok megbízható földrajzát elkészíteni, hogy tudjuk, mely vidéken, mely évszakban, milyen betegség mely életkort szokta leginkább megtámadni.

A csekély halálozás feltétlenül kedvező, ellenben a nagy halandóság minden körülmények között kedvezőtlen jele a népesség egyik-másik vagy mindennemű viszonyainak. A statisztikusok szerint valamennyi tényező közül főleg a jólét, a közérkölesiség és a műveltség gyakorolnak legnagyobb befolyást a halálozásra; és a mennyiben szokás a gyermekhalandóság folytán a születési aránynyal kapcsolatba hozni az általános halálózást, állítják a statisticusok, hogy a nagy halálozásnak az oka a magas születési arány. (Ez utóbbi állításra nézve felebb, a betegedésről szóló szakaszban már megtettem észrevételemet.)

Föltéve, hogy mindez áll, mi az oka annak, hogy Szász, Württemberg, Horvát-Slavonországban, Szerbia, Galiczia és Bukovinában, Porosz és Posen tartományban a miénkhez hasonló, sőt itt-ott még magasabb születési százalék mellett általán kisebb, Szászországban 0.7, Galicziában 0.6, Württembergben 0.56, Szerbiában 0.5, Horvát-Szlavonországban 0.15 százalékkal kisebb az általános, de 3—8%-kal kisebb a gyermekhalálozás is, mint Magyarországon? A közérkölesiség tekintetében hazánk bizonyára nem áll rosszabbul mint Szászország, Württemberg, Galiczia és Bukovina; a műveltség tekintetében pedig — a két németet kivéve — bizonyára jobban áll, mint az itt elősorolt országok és a két porosz tartomány; s vajjon más tekintetben annyira rosszabbul állana országunk, hogy abban rejlenék tetemesen nagyobb halandóságunk oka? ezt alig lehet képzelni.

De az orvosi segélynek az összes népesség által a betegségek

elleni ritka igénybevétele sem lehet csak némileg is fontosabb oka a nagy halálozásnak, lássuk ezt is.

Magyarországon 1877—83-ban a fönnidézett *D)* táblák szerint 2.925,842 meghalt közül 1.179,885 nem volt orvosolva, de az országos statistikai hivatal adatai szerint 3.517,880 halt meg, tehát a *D)* táblákon 592,038 halott nincs kimutatva, *ezeket mind nem orvosoltaknak véve*, 1,772,923 ember halt volna meg a ki nem gyógykezelettetett, $1.744,957 = 49\cdot6$ százalék az összes meghaltakból pedig részesült orvosi segélyben; ezt ismét úgy mint feljebb a hét éven aluli gyermekeknél, azért számítom szándékosan a reánk nézve legkedvezőtlenebbül, hogy állításomat minél erősb érveléssel támogathassam. — Ha azonban csak ama 2.925,842 meghalt után tesszük a számítást, a kik a halottkémlati *D)* táblák szerint ki vannak mutatva, akkor azokból **59·66 százalék** részesült orvosi segélyben; s most könnyebb összehasonlítás végett egy sorban tüntetem fel az adatokat: az összes meghaltek közül volt orvosolva

Magyarországon:

a fenti kedvezőtlen számítás szerint	a <i>D)</i> táblák szerint	Szász- országban	Zwickau kerületben*)
49·6°/₀	59·66°/₀	37·1°/₀	23·9°/₀

s mégis 0·71 százalékkal több halt meg nálunk mint Szászországban és 0·58°/₀-kal több mint Zwickauban; holott Magyarország majd kirekesztőleg tisztán földmivelő állam, mely foglalkozás az egészségre nézve különösen kedvező, a népnek 27°/₀-a foglalkozik azzal, míg az iparral csak 5·4°/₀; ellenben Szászországban a földmiveléssel 16°/₀ és az egészségnek kedvezőtlen iparral 54°/₀ foglalkozik, tehát tizszer annyi mint hazánkban. Vajjon kell-e ennél erősebb bizonyíték arra, hogy nem az orvosi segély igénybevételének hiánya oka az országunkban uralkodó nagy halandóságnak.

E szerint lehetetlen fel nem tennünk, hogy nálunk az ismerteken kívül még valami különös, specialis egy vagy több ok, mely eddig talán kikerülte figyelmünket, idézi elő a sok betegséget és annak folytán a nagy halandóságot, mely okok közül

*) A többi három kormánykerület közül a lipeseiben 50·3°/₀, a drezdaiiban 49·6 és hantzeniben 29·3°/₀-ka az összes elhaltaknak részesült orvosi segélyben.

egyik-másik talán sokkal kisebb mérvben vagy épen nem létezik másutt. Ezt az okot vagy okokat tehát multhatlanul nyomoznunk kell, ha a közegészségügyet javítani és a túl nagy halálozást csökkenteni akarjuk, ezt pedig biztosan csakis egyes korévek, évszakok és hónapok szerint készített megbízható orvosi statistica utmutatása mellett nyomozhatjuk ki s ha ki lesz nyomozva, akkor minden eszközzel és erővel lehet annak elhárítására működni s könnyű lesz azt ellenőrizni.

Mig ellenben most, minthogy a specialis, talán épen főökát a nagy halandóságnak nem ismerjük, a kormánynak tanácsadói a közegészségi ügyekben kénytelenek minden általán ismert ártalmasságra tekintettel lenni s valamennyiük elhárítását célzó intézkedések elrendelését kell javasolniok. De miután az ártalmasságok halmaza nagy, az azok leküzdésére kiadott rendelet is sok, még a buzgó hivatalos közegek is talán legjobb akarat mellett (hát még a hanyagok és közönyösek), sem képesek valamennyinek fogamatot szerezni és azokat ellenőrizni; vagy arra fektetnek súlyt, mely nekik, a tisztí orvosnak vagy az egészségi felügyelőnek fontosabbnak látszik, holott az néha mellékes lehet s így a főök könnyen érintetlen marad; avagy kelleténél több tekintettel vannak oly magán.érdekekre, melyek a közegészség kívánalmaival nagy ellentétben vannak; vagy végre, ha és a hol egyik-másik specialis de ismeretlen ok létezik, annak elhárítására nem történik semmi.

Állittatik az is, hogy a törvénytelen gyermekek tetemesen növelik a gyermek- s ez által az összes halálozást.

Magyarországon 1876–83-ban az öt éven aluli gyermekhalálozás 42.5% volt, vagyis 235 közül meghalt száz és pedig: a törvényeseknél volt $42.32\% = 136$ -ból elhalt 100, a törvényteleneknél $44.6 = 224$ -ből meghalt 100, s így a halálozási különbség tetemesen kisebb mint más országokban. Ha azonban azt részletezzük, akkor egészen más képet mutat ez a baj: 44 megyében ugyanis és 17 törvényhatósági joggal felruházott városban több törvénytelen gyermek halt meg, mint törvényes, ellenben 19 megyében és nyolcz thtjf. városban több törvényes halt meg.

Alkalomszerűnek találom itt néhány adatot felhozni, mely

különösen feltűnt; meghalt az öt éven aluli törvénytelen gyermekeknek

70	százaléka	Vasmegyében 1877-ben és
		Abauj-Tornában 1881-ben,
77	»	Liptóban 1878-ban,
		Debreczenben 1878, hol ugyanakkor 12% !
		halva született és
		Komárom városban 1883-ban, hozzá még
		16% !! halva született
82	»	Zemplénben 1880-ban,
90	»	Komárom vársban 1882-ben és 9% !
		halva született,
92	»	Sopron városban 1882-ben,
94	»	Ungban 1880-ban,
95	»	Ugocsában 1881-ben, végre
97 !	»	Komárom városban 1881-ben.

Itt lehetetlen fel nem ismerni a bűnös kéz közreműködését, az orvosi statistika rögtön napvilágra hozná azt, mi által bizonyára számosan elriasztatnának e bűnös cselekmény elkövetésétől; az orvosi statistica felderitené egyszersmind annak okát, miért hal meg oly sok törvényhatóságban több törvényes gyermek mint törvénytelen, a mi tetemesen könnyitené a nagy gyermekhalandóság okainak nyomozását, s lehetővé tenné azok legalább egy részének elhárítását.

A megbízható orvosi statistica vezetése azonban már az orvosok hiánya miatt is ez idő szerint az egész országban keresztül nem vihető, mert átlag 3986 lélekre esik egy orvos, míg Bajorországban 3025-re, a Németbirodalomban és Poroszországban 3000-re, Szászországban 2710-re, Badenben 2626-ra, Belgiumban 2593-ra, Würtembergben 2070-re, Angliában 1719-re és Olaszországban 1450 lélekre esik egy orvos. Ennélfogva egyelőre azokban a megyékben kellene azt elrendelni, hol arra legnagyobb a szükség, szem előtt tartva, hogy a terület összefüggő legyen.

Huszonhét évi szaporodás szerint legrosszabbul áll a következő hét magyar megye: Bihar, Szabolcs, Szatmár, Nógrád, Borsod, Abauj-Torna és Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun. (Abauj elég jól áll ugyan, de azt Torna miatt vettem fel, mert 1866-75-ben Torna öttel szaporodott évenként 10 ezer lélek után, míg Abauj

31-gyel.) E megyék közé mint rosszul álló tartozik még Zemplén, Gömör, Arad, Baranya, Ung, Bereg, Ugocsa, Hont, Trencsén és Pozsony, ezek azonban javulásnak indultak 1876—83-ban viszonyítva 1852—59-hez.

Az imént legelől felsorolt hét megyében legnagyobb volt a beteglétszám, u. m. százezer lakosra 1896 beteg esett, (a fővároson kívül 1723) és pedig: 590 acut és 1306 chronicus, tehát majd minden 50-ik ember beteg volt, míg Zeelandban minden 200-ik; a többi 19 magyar megyében minden 72-ik, a tót megyékben minden 66-ik és oláh megyékben minden 84-ik; már pedig az oláh talán nem örvend nagyobb jólétnek, nem értelmesebb, nem műveltebb, nem józanabb, nem erkölcsösebb, nem mértékletesebb, nem tisztább, nem táplálkozik, s nem ruházkodik, nem is lakik jobban és kényelmesebben meg tisztábban, mint a magyar vagy a tót, s mégis egyjő harmaddal kevesebb a beteg az oláh, mint a fenti hét megyében, egy negyeddel kevesebb, mint a tiz tót — és egy heteddel kevesebb mint a többi 19 magyar megyében.

Abban a hét magyar megyében az általam felvett mind a három időszakban legnagyobb volt a halálozás és pedig: 1852—59-ben $3.992\frac{0}{10}$, 1864, 66—75-ben $4.323\frac{0}{10}$, 1876—83-ban $3.880\frac{0}{10}$ és *27 évi átlagban* $4.103\frac{0}{10}$! holott a nyugot-európai államok között 20—30—40 és 53 év óta a legnagyobb halálozás Württembergben 1843 óta, vagyis 45 év alatt. 1870-ben $3.63\frac{0}{10}$ volt a francia háború folytán keletkezett járványos betegségek következtében; Ausztriában pedig 1842 óta, tehát 46 év alatt 1855-ben a cholera miatt, (mely sokkal pusztítóbb volt mint az 1873-ki) $4.321\frac{0}{10}$, de ha Galicziát kivesszük, akkor csak $3.663\frac{0}{10}$; míg Magyarországon *járványmentes* nyolczévi időszakban, 1876—83-ban $3.627\frac{0}{10}$ és a fenti hét megyében $3.888\frac{0}{10}$.

Kellő felvilágosítást nyújt erre nézve a következő kimutatás:

Száz születésre hány halálozás esett?

Az anyaországban	1852—1859-ben		1876—1883-ben	1864., és 66—1875-ben		1852—59, 64, 66—83-ban az összes 27 év alatt	
	tényleg	levonva a cholera-ban elhaltakat		tényleg	levonva a cholera-ban elhaltakat	tényleg	cholera nélkül
	84'73	81'24	81'94	93'08	88'55	87'23	84'44
<i>A megyékben :</i>							
az összes magyar	83'79	80'54	81'58	94'47	90'36	87'46	84'89
a fenti hét magyar ...	86'14	83'07	85'71	102'19	97'03	92'72	89'79
a többi 15 » ...	82'29	78'92	78'41	88'66	85'21	83'62	81'31
a tót ...	88'43	84'74	84'42	87'68	80'81	86'89	83'00
a ruthén ...	86'79	81'17	82'82	86'59	82'51	85'36	82'30
a vegyes ...	84'35	82'24	81'40	94'08	89'96	87'24	85'03
Száz halálozásra hány születés esett ?							
Az anyaországban	118'02	123'09	122'03	107'44	112'92	114'64	118'43
<i>A megyékben :</i>							
az összes magyar	119'34	124'16	122'57	105'86	110'70	114'34	117'80
a fenti hét magyar ...	116'08	120'38	116'67	97'85	103'05	107'85	111'37
a többi 15 » ...	12'153	12'671	127'52	112'79	117'22	119'59	122'98
a tót ...	113'08	118'01	118'45	114'05	123'74	115'08	120'48
a ruthén ...	115'22	123'19	120'74	115'48	121'20	117'16	121'50
a vegyes ...	118'54	121'59	122'84	106'30	111'16	114'63	117'60

Hogy nagy halandóságunkat kellőleg meg lehessen ítélni, abszolút számokban fogom azt kimutatni, összehasonlítva Európa országainak *legnagyobb* halálozásával. E végből huszonkét nyugoteurópai országnak utolsó 20—53 éveiből kiválasztottam azokat az éveket, melyekben ott *legnagyobb* volt a halálozás, (oly sok év alatt pedig dühöngött mindenütt a cholera *legalább egyszer*, uralkodott a hagymáz meg más pusztító járvány, több országban az éhség is), és ama legnagyobb halálozások átlaga szerint meghalt volna a fönne elsorolt hét magyar megyében az 1876—83-ki *járványmentes* időszakban összesen 597,719 = 74,715 évenként, tényleg azonban meghalt 761,981 vagyis 95,248 évente, tehát nyolcz év alatt összesen 164,262-vel és *évenként 20,553-mal több*

halt meg; az országban pedig nyolcz év alatt 634,753-mal több halt meg összesen, vagyis *évenként 79,344-gyel több*. Az általam felvett huszonhét év alatt pedig ugyanazon módon számítva a fenti hét magyar megyében 1.850,789 halt volna meg összesen, vagyis évenként 68,548, de tényleg 2.490,041 halt meg = 92,224 évente, e szerint *27 év alatt összesen 639,252-vel és évenként 23,676-tal több halt meg*; az országban pedig összesen 2.470,489-czel, vagyis *évente 91,500-zal több halt meg*. És ha az 1855-ki, 66 és 73-ki cholérában nálunk elhunytakat kihagyjuk, s így hasonlítjuk össze a 22 külföld ország legnagyobb halálozásainak átlagával, még akkor is a fenti hét magyar megyében *27 év alatt összesen 560,534-gyel s évenként 20,761-gyel, az országban pedig 2.079,272-vel és évente 77,010-zel több halt meg*.

E szerint tulzás nélkül határozottan lehet állítani, hogy a fenti hét magyar megyében *legalább huszezer*, az országban pedig — a mint ezt fönnidézett akadémiai értekezésemben már 12 év előtt is kimutattam — *kilenczevenezer ember hal meg fölös számmal évenként*, kiket meg lehet menteni az idő előtti haláltól czélszerű közegészségi intézkedések által, melyeknek azonban nélkülözhetlen előfeltétele a *megbízható* orvosi statistika, e nélkül mindig a sötétben fogunk tapogatódzni; és ha ezek, itt általam kimutatott mint fölös számmal elhaltak megmentetnek, még akkor is majdnem legnagyobb lesz halandóságunk az európai művelt országok között.

Mily rosszul áll a kiemelt hét magyar megye, azt még a következő kimutatás is bizonyítja. A fönn elősorolt hét magyar megye **növelte** évenként 1876—83-ban

	az összes magyar megyék	az országot
születését	1,056-tal	4,300-zal
általános halálozását	8,420-szal	7,853-mal
gyermekhalandóságát	1,223-mal	1,748-czal
beteglétszámát	17,488-czal	16,765-tel

ellenben csökkentette

szaporodását	7,358-czal	3,503-mal
közép életkorát 0.07 évvel = 25 nappal		0.03 évvel = 11 nappal
productiv éveit 0.14 » = 51 »		0.05 » = 18 »
az az: összesen 876,846 évvel, tehát évenként 32,990 »		649,160 » tehát évente 24,414 »

	A közép életkor	ebből productiv év
ama hét megye népességénél volt	26.47 év	14.20
a többi 19 magyar megyében	26.65 »	14.55
a tót megyék népességénél	26.66 »	14.55
az oláh » »	27.10 »	14.77

E szerint a fenti hét magyar megyének közép életkora
 0.18 évvel — 65.7 nappal rövidebb mint a többi 19 magyar megyében,
 0.19 » = 69.3 » » » 10 tót megyében és
 0.63 » = 230.0 » » » 12 oláh »

Productiv évei is
 0.35 évvel = 127.7 nappal rövidebbek, mint a többi magyar s tót megyékben
 0.57 » = 207.0 » » » a 12 oláh megyében.

A productiv évek különbsége annyit jelent, hogy a fenti hét magyar megyének nemzedéke a közép életkor tartama alatt kevesebb munkát végezhet

878,356 évvel mint a többi 19 magyar s a 10 tót megyének	$\left\{ \begin{array}{l} \text{a fenti hét} \\ \text{magyar me-} \\ \text{gyéhez ha-} \\ \text{sonló számú} \\ \text{népessége} \end{array} \right.$
1.430.466 » » a 12 oláh megyének	
avagy évenként kevesebbet	
33,183 évvel mint a többi 19 magyar s a 10 tót megyének	
54,041 » » a 12 oláh megyének	

E munkaveszteség értékének becslését a t. olvasóra bízom.

A productiv évek növekedtek 1870 óta az országban 0.99 évvel
 a fenti 7 magyar megyében 0.84 »
 a többi 19 » » 0.95 »
 a 12 oláh megyében 1.07 »
 a 10 tót » 1.22 »

Indokolva van a fenn elősorolt hét magyar megyében legelől elrendelni az orvosi statisticát az által is, ha a vallásnak *) vagy nemzetiségnek sajátos szokásai némi befolyással volnának a gyakoribb betegségre és halálozásra, abban a hét megyében jelentékeny százalékkal van képviselve minden vallásfelekezet és a ruthénen kívül minden nemzetiség és pedig 1881-ben volt 44°/₁₀₀ római catholikus, 26°/₁₀₀ református, 9°/₁₀₀ görög catholicus, 7—7°/₁₀₀ görög keleti és izraelita, 6°/₁₀₀ evangelikus; továbbá 69°/₁₀₀ magyar, 12°/₁₀₀ oláh, 10°/₁₀₀ német és 8°/₁₀₀ tót. Ez tehát némi irányul és tájékozásul szolgálna már jövőre és könnyítené a combinatiót, a midőn az ország más részeiben elrendeltetnék az orvosi statistica vezetése; végre az a hét megye összefüggő területet képez, a mi szükségés.

Nagyon czélszerű volna e hét megyén kívül még Hajdu és Jászkun-Szolnok megyében is behozni az orvosi statisticát és pedig azért, mert Hajdumegy (főleg Debreczen nélkül) jól áll,

*) Például a görögkeletiekénél 198 böjti — ezek között 130 szigorú, száraz névvel jelölt böjti — nap van, némely évben (például 1874-ben) 231 böjti nap van Dr. Lovrich Gyula szerint, ki annak káros hatását a magyar orvosok és természetvizsgálók XVIII. nagygyűlésén ecsetelte.

Jász-Nagykun-Szolnok pedig kitünően, holott ama hét megye közé be vannak ékelve, ez által tehát a combinatio rendkívül könnyítettnek, s a nagy halálozásnak okai rövidebb idő alatt ki volnának nyomozhatók. Azonkívül e két megye ugyis azok közé tartozik, melyekben az 1876–83-ki szaporodás tényleg kisebb volt, mint a különféle nagyobb járványokkal bőven ellátott 1852–59-ki időszakban s így közegészségi állapotuk hanyatlott. De nagyon ráférne már jelenleg az orvosi statistica még Hevesre, Komárom, Győr és Esztergom megyére is, miután azokban is hanyatlás előjelei mutatkoznak.

Az orvosi statistica csak akkor lesz megbízható és a közegészségügy javítására fel is használható, ha a halálokokra vonatkozó adatokat saját észlelésük után orvosok fogják beszolgáltatni, minthogy pedig ez okok alapján a szükséges következtetést levezetni és okszerű, alapos combinatiót megtenni, a hiányokat kijelölni s javításukra szükséges javaslatokat tenni, szóval az adatokat közegészségi czélokra értékesíteni csak orvosok képesek és hivatvák, azért *orvosihivatalnokokból álló statistikai osztály állítandó fel*. Mert a statistica tere oly tág, hogy annak különösen a népességi s ebben az orvosi statisticának művelésére specialisták szükségesek, a mint e czélra már vannak is alkalmazva orvosok Angol, Porosz, Bajor, Olasz, Szász, Svédországban, Hollandiában, Dániában és Badenben s bizonyosan máshol is, mert az orvosi statistica a statistikai tudomány összes ágai között állami, társadalmi s közegészségi szempontból a legfontosabb. Minthogy pedig a népesedési statistica azonos az orvosival, de nem megfordítva, azért orvosokból álló statistikai osztályra bizandó a népesedési statistica vezetése is, mint ez Angliában már igen régen van.

Ekkor az egészségügyi központi közigazgatás közvetlenül értesülhet az országnak statisticailag felvett közegészségi viszonyairól s rögtön intézkedhetik ott, hol a közegészségi viszonyok hanyatlásának előjelei mutatkoznak, ily módon egy-egy járványt gyakran csirájában el lehet fojtani.

Ha népünk s különösen a magyar megyék tulságos betegeskedésének s nagy halálozásának okai ily módon ki lesznek derítve, másképen pedig absolute ki nem derithetők; és ha ezeknek az okoknak nagy része elháríttatik, a mint el is hárítható; akkor *biztosra lehet venni, hogy már néhány évtized alatt a magyar*

elem abszolút, és talán tetemes **többségre vergődik**. Mert ha Angliában 2.2^o/_o-nyi halálozás mellett 35 év alatt 44 illetve 0.435^o/_o-kal lehetett növelni az évenkénti szaporodást, Hollandban pedig 2.6^o/_o-nyi halálozás mellett 17 év alatt 58 illetve 0.456^o/_o-kal; mennyivel könnyebben sikerülhet Magyarország népességének gyarapodását még tetemesebben növelni 3.6^o/_o-nyi, s annál inkább a fönti hét megyéét 3.9^o/_o-nyi halálozás mellett, midőn hazánkban a születések száma **1.2^o/_o-kal nagyobb**, mint Angliában volt s **1.4^o/_o-kal nagyobb** mint Hollandban, a hét magyar megyében pedig **1.3** illetve **1.5^o/_o-kal nagyobb** a születési szám mint Angliában illetve Hollandiában; mert legnagyobb valószínűséggel könnyebben lehet czélszerű eszközökkel csökkenteni a túlnagy halálozást, mint azt, a mely ez idő szerint aránylag csekélynek mondható.

Figyelembe veendő még az az igen öröndetes körülmény, *hogy* úgy Angliában mint Hollandban is *a halálozás csökkentésén kívül a születési százalék jelentékenyen emelkedett* és pedig Angolországban 0.286 s Hollandban 0.243^o/_o-kal. E szerint nincs kizárva annak lehetősége hogy a túlnagy halandóság apasztása Magyarországon legalább is nem fogja csökkenteni a születések eddigi százalékát; ez esetben népességünk még sokkal kedvezőbben fog gyarapodni, mint ahogy én azt jelen értekezésemben biztos kilátásba helyeztem, ha itt kifejtett javaslataim életbe léptettnék.

Bármily rendkívüli fontossága ez az ügy nemzetünkre nézve, országunk pénzsűk viszonyai mellett tekintetbe veendő mégis pénzügyi oldala is, mennyibe kerülne t. i. az orvosi statiszticának egyelőre az általam kiemelt hét magyar megyébe való bevezetése. Jóllehet az ennek kiszámítására szükséges adatok nem állnak rendelkezésemre, állíthatom mégis, hogy ez túlozva legfeljebb nyolczvanezer forintba kerülne évenként, de valószínűen hatvanezer is elég volna; és ha Hajdu meg Jász-Kun-Szolnok megye is azokhoz csatoltatnék, ez alig okozna öt ezernél nagyobb kiadást.

Pénzsűk viszonyaink mellett is szükséges-e ez? azt ítéljék meg a hivatottak.

Közgazdasági állapotaink a **XVI.** és **XVII.** században.

Irta :

Dr. Acsády Ignác.

IV.

A jobbágyság és az urbéri terhek.

A magyar köznép, a parasztság, földművelésünk, nemzeti vagyonosságunk legnyomatékosabb tényezője épen nem dicsekedhetik azzal, hogy sorsa iránt a történetírás akár a multban, akár a jelenben valami tulságos érdeklődést tanusított volna. Keveset foglalkozott vele mindenkor, de a legkevesebbet épen napjainkban. A régibb időből még csak van néhány munkánk, mely a jobbágyságnak legalább köz- és némely magánjogi viszonyát igyekezett tisztába hozni. Az utóbbi harmincz-negyven év alatt azonban már ezt sem tették. Horváth Mihály egy kisebb dolgozatában összeállította a corpus jurisből a jobbágyság szabad költözködését engedélyező vagy tiltó törvényeket. Az urbéri terhekre és az állami adózásra vonatkozó XVI. századi törvényes határozatokat legujabban egy fiatal író ¹⁾ ötvennyolcz oldalra terjedő tudori értekezésében foglalta egybe. Ennyi az egész, mi évtizedek óta a jobbágyságtól, a népesség legszamosabb eleme multjának megvilágítására történt. Wenzel Gusztáv, a kitűnő jogtudós, időközben megírta ugyan a magyar mezőgazdaság történetét. De Wenzel e művében csupán a jogász álláspontján marad s mivel úgyszólván semmiféle irodalmi előmunkálat nem állott rendelkezésére, sem a jobbágyság időnként való állapotairól, sem a mezőgazdasági termelés alakulásáról nem igen gyarapítja ismereteinket. A munka főleg az idevonatkozó jogfejlődés menetét világítja

¹⁾ *Kálmán Miksa* : A magyar jobbágy viszonya a földesurhoz és az államhoz 1514—1600.

meg, de a kérdés gazdasági és általános művelődési mozzanatait nagyobbára érintetlenül hagyja.

Wenzel azonban még sem oly szűk határt szabott vizsgálatainak, mint az idéztem két más író, kik a jobbágyság állapotát *egyedül* a törvénytár idevonatkozó határozataiból igyekeztek megvilágítani. Ez ép oly kényelmes, mint hibás eljárás, melylyel a történeti ismereteket előbbre vinni egyáltalán nem lehet. Nem szabad ugyan mellőzni a törvények határozatait sem, mert az uralkodó jogelvek bennök nyernek általános elméleti kifejezést. De sokkal fontosabb az, megtörtént-e, hogyan és kik által e törvények végrehajtása. A ki komolyabban foglalkozott a történelemmel, nagyon jól tudja, mert első pillanatra észre kellett vennie, hogy a törvény jogelvei és a tényleges viszonyok közt rendesen roppant s néhol egyenesen principialis különbség forgott fenn s hogy csak annyi ment át belőlök a gyakorlati életbe, a mennyi az uralkodó osztályok érdekében állott, míg minden egyéb szépen a papíron maradt. Erre magok a törvények is utalnak, mert nem egy határozatuk ismételve megújítottat, mire pedig semmi szükség sem lett volna, ha mindjárt az elsőnek foganatja lett volna. Az államélet legfontosabb érdekeit érintő törvényeink sem igen hajtattak egykor végre, bármint sürgette is a királyi hatalom. A mi különösen a jobbágyságot illeti, mindig szem előtt tartandó, hogy a reá vonatkozó törvények végrehajtása nem a saját közegeire, nem is pártatlan állami vagy királyi hatóságokra, hanem a XVI. század óta tisztán és kizárólag földesuraira volt bízva, kik természetszerűen nem hajtottak végre semmit, mi jobbágyaikra előnyös, saját magukra pedig hátrányos lehetett. Azelőtt részben máskép állt a dolog. Régi királyaink, mint a Wenzel művében említett tényekből és közzétett okiratokból kitűnik, gondját viselték a jobbágyságnak s pártját fogták a hatalmasok önzésével vagy tulkapásaival szemben. A parasztság a földesur ellen a királyhoz folyamodhatott, ki készségesen védelmére kelt, megerősítette az ur és a jobbággy kölcsönös egyezményeit, sőt ügyelt arra is, hogy az egyezmény minden határozata pontosan megtartassék s a jobbággy, a földesuri terhek fejében, csak annyit szolgáltatasson, a mennyire valóban kötelezve volt. Hunyadi Mátyás király alatt ez a törekvés már teljes tudatossággal lép előtérbe s a királyi hatalom, minél in-

kább szilárdult, annál hatékonyabban oltalmazta a jobbágyot urainak kapzsisága ellen. Mátyás király ezen igyekezete főleg a tizedügyre vonatkozó törvényekben jut szembetűnő kifejezésre. Enyhítette a tizedfizetés ridegségeit, mindinkább királyi ellenőrzés alá vonta a behajtást s a köznép védelme egyik főjellemvonása közigazgatási politikájának. De halálával ez a törekvés jó időre megszűnt. A tehetetlen Jagellók, kik legfontosabb királyi előjogaikat sem tudták fentartani, a jobbágyságot feltétlenül kiszolgáltatatták földesurainak s azzal magok készítették elő a siralmas 1514-ki parasztlázadást. A köznép, mely Mátyás alatt már jobb napokat látott, mely a nagy király korában megszokta, hogy személye és vagyona bizonyos jogvédelemben részesüljön, hogy munkája azon gyümölcseit, melyek a földesurnak törvényesen járó illetményen felül megmaradtak, háborítlanul élvezhesse, a Jagellók alatti huszonnégy évi keserves szenvedés és elnyomás után fegyvert fogott. De leveretett s ezzel jogi állásában századokra kiható változás állott be. A mily kegyetlenül viselte magát a lázadás alatt, oly kegyetlen volt a visszatörlesztés, melyet az urak győzelmök után gyakoroltak rajta. Az 1514-ki események gyászos bevezetését alkották a mohácsi katasztrophának s századokra befolyásolták Magyarország politikai és gazdasági fejlődését.

A jobbágyság ez időtől fogva védtelenül ki volt szolgáltatva urainak, kik ellenőrzés és felelősség nélkül zsákmányolhatták ki a parasztot és munkáját. Az országgyűlés, tehát a rendiség főképviselője, pár évtized mulva egyik sokat idézett törvény-cikkében maga elismerte, hogy az elnyomottak jajszava a menynekbe hatol, de azért vajmi kevéssel járulhatott sanyaru sorsuk enyhítéséhez. A legjobb akarat is hajótörést szenvedhetett az ország akkori szálnalmas belviszonyain, de kivált azon, eddig nem eléggé méltatott körülményen, hogy a legbölcsebb ilyen törvénynek sem lehetett gyakorlati hatása, mert az akkori alkotmányos szervezetben minden törvény végrehajtása és alkalmazása a vármegyétől vagyis magoktól a földesuraktól, mert ők voltak vármegye, függött. Az érdekelt fél kizárólagos tetszésére volt tehát a végrehajtás bízva; a paraszton ejtett sérelem esetén maga a panaszolt végezte a bíró teendőit; felelősség és ellenőrzés nélkül maga ítélte az ő ellene irányuló vádban s az ítéletet szintén maga

foganatosította. Hogy ily körülmények közt a legkitünőbb törvény is mit használhatott, hogy a jobbágyságnak nyújtott kedvezményekből vagy enyhítésekéből mennyi ment át a valóságba, azt nagyon könnyen elképzelhetni. A törvények kedvező rendelkezései is üres malasztoknak maradtak s a ki ma csupán a törvényekből akarja kideríteni a régi jobbágyság valódi állapotait, az egészen terméketlen munkára pazarolja idejét.

A törvény és a tényleges állapot közt óriási különbség forgott fenn. Hasztalan szabta meg a törvény a jobbágyság urbéri tartozásait, a földesur, vagy nevében tisztei annyit szedtek rajta, a mennyit kisajtolhattak belőle. Hasztalan szabta meg a törvény a jobbágyság robotmunkája maximumát, a földesur dolgoztatott vele annyit, a mennyire szüksége volt. Jobbágysággal munkáltatta majorsági földet, szőlőt, velők szállíttatta messze földre, néha idegen országokba borait, buzáját, vagy más termékeit, szóval felhasználta minden dologra, mely épen felmerült. A jobbágyságnak nem volt hova fordulni panaszaiival. Legfőleg egy módon menekülhetett, telkének pusztán hagyásával, vagyis a szökéssel. Tette is sűrűn s törvényeink telvék a szökevény jobbágyságok elleni rendelkezésekkel. Ezeket a vármegye már inkább végrehajtotta s minthogy ekképen sem enyhíthette nyomorát, a kétségbeesett jobbágyság néha az ultima ratióhoz, az erőszakhoz és a lázadáshoz folyamodott. Az 1514-ki parasztforradalom a legnagyobb ugyan, de épen nem az egyedüli a XVI. és a XVII. században. A földesúri terhek folytonos növekvése számos más, kisebb-nagyobb terjedelmű zendülést okozott, melyekről történetírásunk alig vesz tudomást. Csakugyan bajos rólok a homályt eloszlatni, mert ama kevés följegyzés, melyben említvék, elfogult és egyoldalú, vagyis az érdekelt fél, a nemesség köréből származik, mely minden ellene intézett támadást oly színben szeretett feltüntetni, mintha az nem súlyos sérelmek orvoslására, hanem mindjárt az egész erkölcsi és állami világrend felforgatására irányult volna.

Kétségkívül a földesurak közt is akadtak minden időben nemesebb gondolkodású, humanus érzelmű emberek, kik jobbágyságok helyzete iránt érzékkel birtak, s sanyaru sorsukat túlságúzott igényekkel fokozni nem igyekeztek. Ezek országos törvény nélkül is méltányosak voltak jobbágyságok iránt. Csakhogy a rendiség ismert szelleme kizárta a lehetőséget, hogy számuk

nagyon elszaporodjék. Az az osztály, mely a jobbágyság »természet szerint való urának« érezte és hirdette magát, melyet a viszonyok csakugyan a köznép korlátlan uraivá tettek, mely cselekedeteiért senkinek sem volt felelős, melyet bepanaszolni sem lehetett, szükségképen nem igen törődött mással, mint saját érdekeivel, mint a pillanatnyi előnyök kiaknázásával. Ez az emberi természetből magából következik s nem is a magyar földesúri osztály, hanem a rendiség általánosan sajátos jellemvonása. Az európai történetírás csakugyan e realistikus, de egyedül igaz szempontból méltatja a rendileg tagolt társadalom uralkodó és elnyomott osztályainak egymáshoz való viszonyát. Nem rokonvagy ellenszenv vezeti őt valamelyik osztály iránt, midőn a tényállást igaz valóságában föltárja. Csak hivatását teljesíti, melyet Taine ama szép mondásba foglalt: A tudomány feladata nem kárhoztatni, vagy megbocsátani, hanem konstatálni és értelmezni. E helyett azonban nálunk még mindig a törvények egyes abstract határozataiból próbálgatják a mult állapotait reconstruálni s e közben még azt a döntő körülményt is elfelejtik, hogy nem volt senki, ki ama törvények végrehajtását ellenőrizte volna.

A királyi hatalom ezt vajmi kevésbé tehette. A mohácsi vész után egész más feladatok kötötték le figyelmét s különben is a helyi közigazgatást teljesen a rendek ragadták magukhoz. Királyi közeg sehol sem létezett, mely a helyi, az alsófoku közigazgatás és bíraskodás menetét befolyásolhatta volna. De azért a királyi hatalom, mint a külföldön, úgy nálunk is élénk érzéssel viseltetett a jobbágyság sorsának javítása iránt. Erre már gyakorlati szempontok kényszerítették. A jobbágyság fizette az állami adót, az ő soraiból került ki a katonaság túlnyomóan nagy része s így természetesen a királyságnak, az állam- és népegység képviselőjének a rendi szétszaggatottság korában, a legnagyobb mértékben önérdeke sugallta, hogy a jobbágyságot erkölcsileg és anyagilag végképen az inség és barbárság állapotába lesülyedni ne engedje, különben a köznép nagy tömegeinek munkája és kardja teljesen elveszett volna az államra az akkor folyó önfeltartási küzdelmekben. A királyi hatalom tehát következetesen védelmezte a parasztosztályt, de csak annyira, a mennyire épen tehette. Az a néhány országgyűlési czikkely, mely a jobbágyságnak engedményeket biztosít, főleg a király kezdeményére jutott

törvénytárunkba. De arról, hogy végre is hajtassanak, hogy a kivitel ne kizárólag az érdekelt fél dolga legyen, a király sem gondoskodhatott. E lényeges pontban orvoslást szerezni neki sem állt hatalmában, mert az az egész akkori államrendből folyt s ennek gyökeres felforgatása nélkül módosítható sem volt. A földesur és a jobbágy viszonyának ellenőrzésére s a jobbágyérdek oltalmára rendelt királyi közegek és hatóságok csak azon időben létesültek mindenütt, midőn az erősödő királyi hatalom már legalább is rést ütött a rendiség bástyáin s az osztályérdek helyett lassan-lassan és hosszas küzdelmek után, mindinkább az államérdek eszméje emelkedett tulsulyra.

A régi világban, Hunyadi Mátyás mellett, kit méltán megillet a kegyeletes rokonszeny, melylyel a magyar köznép mind a mai napig szívébe foglalta, még Martinuzzi Frater György, a híres váradi püspök, Zápolya János király uralmának oszlopa érdemel a jobbágyság történetében megemlékezést. A XVI. századi Magyarország ezen leggeniálisabb államférfia és diplomatája nem a rendiség körében született, nem annak zárt eszmevilágában nőtt fel s a rettentő rombolások közepette, melyek akkor sújtották a hazát, melynek »magyar« fiaul mindig büszkén és lelkesülten vallotta magát, a menekülés eszközeit nem a számra nézve is csekély uralkodó osztályban, hanem az *össznemzetben* kereste. Egy nagyszerű reformeszme fogamzott meg agyában, *fel akarta szabadítani a jobbágyságot*, hogy annál sikeresebben felhasználhassa a haza védelmében. A magas szárnyalású terv az akkori körülmények közt jámbor óhajítás maradt ugyan, de mégis örök dicsőségére szolgál annak, a ki megpendítette, mert ha kivitetik, kimeríthetetlen segélyforrásokat nyitott volna a honvédelemnek s réges-régen megoldotta volna azt a feladatot, mely a jelenben már a legnagyobb nehézségekbe ütközik: megteremtette volna Magyarországon az egységes nemzetiséget, összeforrasztotta volna, megmagyarosította volna annak összes lakosait, a kik közt a nemzetiségi s másnemű ellentételeket első sorban az fejlesztette és tartotta fenn, hogy a rendiség nálunk tovább — 1848-ig — fenmaradt, mint a többi művelt államokban. Mint minden idő előtti reformeszme, Frater György nagy hazafias terve tényleg csak arra szolgált, hogy az uralkodó osztályok még szorosabbra fűzzék a köznép rabbilincseit s olthatatlan gyűlöletükkel sújtsák

azt, ki ezen — az ő szemökben — ördögös gondolatot mérte pendíteni. E gyűlölet századokon át viszhangzik s még ma is kicsinyes és együgyű módon torzítja el a kiváló államférfiú emlékét.

Martinuzzi Frater György gondolata még inkább kiemelkedik, ha figyelembe vesszük, hogy olyan időből származik, melyben a jobbágyság vagyoni és jogi állásában a hanyatlás az előbbi időkhöz képest nagyon szembetűnően kimutatható. Mint Európában mindenütt, úgy a XV. században nálunk is, még pedig nemcsak Mátyás király igazságos uralkodása alatt a nem kivált-ságolt osztályok sokkal nagyobb anyagi jólétnek és több szabadságnak örvendettek, mint a következő században. A nem-nemesek előtt is nyitva állott a közszolgálat tere s nemcsak a harczmezőn érvényesíthették magokat, hanem bejuthattak a közigazgatási hivatalokba, ha meg volt a kellő képzettségük. Ilyesmi nem gyakran történt, de mégis megtörtént, jeléül annak, hogy egyrészt a jobbágyságban már felébredt a művelődési hajlam, másrészt pedig a rendiség még nem vont áthághatatlan sorompót a nemzet különböző elemei közé. 1438-ban a parasztszármazásu Albert diák volt Fejér- és Küküllő vármegyék főjegyzője; kapott ugyan nemességet, de csak utólag, mikor már állásában érdemet szerzett. 1512-ben Perényi Gábor főispán Ugocsa vármegye alispánjává nevezte ki a nem-nemes Nagy Albertet. Ekkor már a nemes vármegye tiltakozott, lármázott ugyan a nemesi jogokon ejtett ezen sérelem miatt, de a kinevezés nemcsak megtörtént, hanem érvényben is hagyatott s a király egyedül azt az engedményt tette, hogy a már hivatalban levő alispánt utólag nobilizálta.

A mohácsi vész után ilyesmi már nem fordult elő. A katonaságnál szolgáló jobbágyok, ha kitüntették magokat, tömegesen kaptak ugyan nemességet, másoknak földesuraik szereztek bizonyos érdemek jutalma fejében armalist. De hogy egy előkelő vármegyei tisztség jobbágyának adatott volna, mielőtt nemességet nyert, arra nézve még eddig példa nem ismeretes s nem is valószínű, hogy előfordult volna. Ekkor már a rendiség egyre ridegebb alakban kezdett jelentkezni s még az egyház főbb állásaiból is világi törvénnyel zárta ki a jobbágy véreit.

Az osztályok egymástól való mesterséges elzárkózása foly-

ton nagyobb arányt öltött, mi a legélesebb ellentéteket fejlesztette ki közöttük annyira, hogy lassankint valóságos ellenségnek tekintették egymást s a nemzeti közösség érzete teljesen kivesszett nemcsak gondolatvilágukból, hanem politikai cselekvésökből is. Ez állapotok szem előtt tartása nélkül a városi és a nemesi rend örökös küzdelmeit, a földesurak bánásmódját a jobbágyosztálylyal, sőt politikai mozgalmainkat is alig lehetne megérteni.

Mindez azonban a XVI. században nem specialis magyar, hanem általános európai jelenség volt; némely más államban még sokkal furcsább kinövésekre is vezetett, mint nálunk s sok helyt a nemesi uralom odáig fajult, hogy az államot lételeiben fenyegette, sőt meg is döntötte. Hazánkban a rendiség nem fejlődött a legeslegszeleső végletig, de a mi régi köz- és társadalomgazdasági életünk szintén az ő hatása alatt állt. Azon általános okok, melyek Európa összes művelt államaiban a köznép helyzetének megrontására vezettek, érvényesítették magokat nálunk is. Első sorban a római jog tanainak terjedése hatott kedvezőtlenül a parasztság jogi állapotára, mint azt egy nagy tudományú német író ¹⁾ meggyőződtetően kifejti. A régi Rómában, hol főleg rabszolga végezte a földművelést, jogilag a paraszt sokkal kedvezőtlenebb helyzetben volt, mint a középkor nemzeti jogrendszerében. Mikor pedig a római jog mindinkább befolyásolni kezdte a közszellemet, a régi nemzeti szokások és jogok háttérbe szorultak s az új jogásznemzedék a római jog rideg szempontjait kezdte a földesur és a jobbágy közti viszonyra is alkalmazni. Nálunk formális érvényre a római jog nem jutott ugyan, de mint Európaszerte uralkodó tan, hazánkat sem hagyta érintetlenül. Tudósaink, jogászaink, papjaink, nagyszámmal olyan külföldi főiskolákat látogattak, hol a római jog cultusa egész odaadással folyt s azért ez a jogrendszer, habár sohasem recipiáltatott, mindenestre befolyással, még pedig hátrányos befolyással volt a földesur és jobbágy viszonyára Magyarországon is.

Ép oly kedvezőtlenül hatottak a XVI. század nagy egyházi mozgalmai a köznép jogi állására. A legmerészebb várakozásokkal üdvözölte az egyházi reform eszméjét mindenütt. A művelt-

¹⁾ *Junssen*: *Gesch. des deutschen Volkes*. I.

ségnek alantabb színvonalán állott még, semhogy lelkesedését csupán eszményi szempontok gerjesztették volna. Gyakorlatibb következményeket remélt tőle, első sorban a földbirtok igazságosabb szétosztását, azután a maga terheinek lényeges enyhítését, sőt remélte a saját általános emancipációját is. Várározásai tudvalevőleg nem teljesültek s a XVI. század végén az ő helyzete mindenütt sokkal kedvezőtlenebb volt, mint száz évvel azelőtt. A reformáció nem a nép tömegei, hanem a birtokos osztályok, a városlakók, nemes urak és országos fejedelmek segítségével győzedelmeskedett s azért kizárólag az utóbbiak részesültek mindazon sociálpolitikai előnyben, melyet a hatalmas egyházi mozgalom maga után vont. Ehhez járult azon körülmény is, hogy egész Európára a kegyetlen kül- és belháborúk kora virradott, mely elvadtította az erkölcsöket, a fegyverviselő elemeknek áldozta fel az egyszerű munkáosztályokat, a jog uralma helyére általában az önkényt és erőszakot ültette. Mindez a gyöngéket még inkább kiszolgáltatotta a hatalmasoknak s a parasztság jogi helyzetét minél rosszabbra fordította.

Ezzel szükségképen karöltve járt a jobbágyság anyagi állapotának romlása. Fokozta a bajt Magyarországon az, hogy itt a katonaság nagy része nemzeti és vallásos ellentétben állott a magyar jobbágysággal. A király idegen zsoldosai ellenségnek tekintették a magyarságot is s Magyarországon mindig úgy viselkedtek, mintha ellenséges földön lennének. De féltelenségeiket mégis korlátozta legalább némileg a vallás és polgárosodás közössége. Ez az érzés azonban már teljesen hiányzott az oszmán hódítókból; benne a faji, a nemzeti és vallásos fanatizmus egyenlő szenvedélylyel működött s azért pusztításai, melyeket vagyonban és emberben tett, rövid idő alatt nagyobbára megsemmisítették a leginkább védtelen köznép jólétét. Még 1514-ben egy, nem is legnagyobb birtokosaink közé tartozó nemes ur, Bajoni Ferencz dicsekedve mondotta, hogy neki magának van akár száz olyan jobbágya, kinek mindegyike legalább ezer arany készpénzzel bir. Pár évtizeddel később már aligha volt nagy Magyarországon egyetlen földesur, kinek jobbágjai ilyen vagyonnal rendelkeztek volna.

Minél inkább szegényedett a jobbágyság, annál inkább fokozódtak terhei, mert annál védtelenebbül ki volt szolgáltatva

urainak vagy ezek tisztjeinek. I. Ferdinánd hasztalan igyekezett sorsát enyhíteni; I. Miksa király nyomban trónralépte után megindította érdekében az actiót s egy 1565-ki előterjesztésben, mely a legközelebbi országgyűlésnek volt szánva, felhívta a törvényhozást, gondoskodjék »azon csaknem türhettelen terhek« enyhítéséről, melyekkel a földesurak és nemesek eddig szokásban nem lévő módon kezdik elnyomni a szegény parasztokat.¹⁾ De az ilyen kezdeményezésnek gyakorlati hatása, mint jeleztem, nem volt s még ha hozatott is valami törvény a parasztság javára, az seholsem hajtatott végre. Ilyenkor is minden a régiben maradt, mert nem volt királyi közeg, mely az úr és a jobbágy közti viszonyt ellenőrizte, a földesur önkényét mérsékelte, a jobbágy jogát érvényre emelte volna. Efféle közeg hiányában a törvény ép oly kevésbé gátolta a hatalmasokat önzésök kielégítésében, a mint a tiz parancsolat nem tartóztatja az embert a bűntől. Ha nem lenne a szenvedély és gonoszság megfenyítésére szervezett államhatalom és büntetőjog, a tiz parancsolat maga nem védené meg a társadalmat attól, hogy az ököljog legkegyetlenebb korába süllyedjen.

A ki tehát csupán törvényeinkből akarja a jobbágyság régi helyzetét megismerni, az körülbelől úgy jár el, mint az, a ki a tiz parancsolatban látja a társadalom erkölcsi állapotainak hű visszatükröződését. Már pedig az isteni és emberi törvény csak fenkölt eszmény, mely rendesen messze marad a valóságtól s azért a fogalom, melyet ily módon az utóbbiról nyerhetünk, teljesen hamis. Az igazságot egyedül úgy találjuk meg, ha kiderítésére egészen más eszközöket használunk, ha a régi állami, társadalmi és gazdasági szervezetet magát kutatjuk fel, hogy megismerkedjünk minden egyes alkatelemének gyakorlati tevékenységével. E célra a törvény elvei helyett, melyek néhány lapon összegyűjthetők, át kell búvárolnunk a régi világ összes ránk maradt emlékeit, azt a töméntelen anyagot, azt a sokféle és aprólékos írott följegyzést, melyek mindegyike nyújt valamit a rég sirban porladozó nemzedékek igazi állapotainak megismeréséhez.

Csakhogy történelmünk ezen kutfőinél figyelembe veendő

¹⁾ Az előterjesztés ide vonatkozó része: *Quinto*: Ut tractent regnicolae de allevatione onerum quoque intolerabilium, quibus pauperes Coloni a dominis et nobilibus non ita pridem opprimi coepere. Orsz. Lev. Mon. IV.

még egy körülmény. Majdnem mindnyájan az uralkodó osztálytól származnak, főleg a XVI. században s így bennök csak az érdekelt fél nézeteivel találkozunk. Törvényeink és országgyűlési előterjesztéseink, a különböző hivatalos okmányok és magánlevelek, a kor írói úgyszólván kivétel nélkül az uralkodó osztályból kerültek ki s nem mindegyik emelkedett a fenkölt gondolkodásu Verancsics Antal püspök nemes erkölcsi magaslatára, mikor a köznép állapotáról nyilatkozott. Maga a jobbágyosztály rendesen fásult közönnyel viselte sorsát s elkeseredése csak néha tört ki de akkor azután iszonyatos, bestialis módon egyes lázadásokban, melyekről azonban ismét csak azt és annyit tudunk, mennyit azok, kik ellen a mozgalom irányult, a saját felfogásuknak megfelelően följegyeztek. Maga a parasztság akkor még néma volt. Szenvedéseinek nem igen adhatott írásbeli kifejezést, mert ehhez nem értett. Jogi és anyagi helyzetének romlásával szellemileg is lehangyatlott s szegénységénél ¹⁾ csak tudatlansága lehetett nagyobb, míg azok, kik sorából kiemelkedtek, kik magasabb műveltségre tettek szert s így ügyének szószólóivá lehettek volna, papi vagy tanítói állásukban sokkal inkább a földesurra voltak utalva, semhogy a parasztság érdekeiért határozottabban mertek volna kardoskodni. De akkor fejlődő nemzeti irodalmunk dicsőségére föl kell emlitenem, hogy nem egy írónk, például Apáczai Cseri János, szerényen bár, de nemes hévvel sürgette a jobbágyokkal való emberségesebb bánásmódot.

A köznép maga a saját állapotairól kevés följegyzést hagyott reánk s épen ez nehezíti meg helyzetének teljes megismerését. Csupán az anabaptista krónikák, melyek írói nagyobbára zsellérrenden levő emberek voltak, származnak az ő köréből s ritka értékes forrásokul is szolgálnak az egész magyar jobbágyintézmény multjának ismeretéhez ²⁾. Máskülönben e tekintetben köztörténetünk többi forrásaira vagyunk utalva, de ezek bőven tartalmazznak olyan tényeket, a melyek elfogulatlanul mérlegelve,

¹⁾ A jobbágyság anyagi helyzetével behatóan foglalkozom Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd alatt című munkámban.

²⁾ E krónikák megjelentek *Fontes Rerum Austr. Dipl.* 43. kötet. Nagy fontosságukat már kiemeltem Magyarország Buda visszafoglalása közben című munkámban, melyben behatóan foglalkoztam a jobbágyság korbeli helyzetével is.

kellő világításba helyezik a jobbágyság jogi helyzetének alakulását s a földesurak felfogását a parasztságról. Erre nézve egy pár példa adhat kellő tájékozást. Zeleméry László nógrádi praefectus a pozsonyi kamarához intézett leveleiben ¹⁾ 1575 elején, a következő esetet beszéli el: Krusits Péter, akkor hatalmas nagybirtokos, az előző évben a káptalan jobbágyságait arra használta, hogy számos helységben bizonyos földeket felszántsanak, búzával bevelessék, learassák s a termést asztagba rakják. A nógrádi bég a termésből dézsmát követelt, de Krusits megtagadta. Erre a bég erőszakosan összehajtotta a hatósága alatt álló drégeli és hidvégi jobbágyságokat, kik Krusits falvaihoz legközelebb laktak, oda küldte őket, szekerekre rakatta s elvitette velök a termést. Krusits ezen nagyon megharagudott, de nem a bégen, hanem a drégeli és hidvégi jobbágyságokon állt bosszút, a mi akkor rendes szokás volt, mert ha az egyik főúr összeveszett a másikkal, ennek falvait rabolta ki és jobbágyságait pusztította. Krusits is így cselekedett. Összefogdostatta a két falu jobbágyságait, elhajtotta marhá-jokat, felprédáltatta házi felszerelésöket, számos ökrüket levágatta s azt követelte, hogy ha a jobbágyságok az ő elszállított búzáját vissza nem hozzák, minden kévéért (de singulo manipulo) egy tallér váltságot fizessenek. Zalaméryt azért érdekelte a dolog, mert a drégeliek a király jobbágyságai voltak s attól félt, hogy ha ki nem szabadulnak, földesuri és állami kötelezettségeiknek nem tehetnek eleget. Ismételve irt tehát Krusitsnak, de vele — mondja 1575. jan. 1-én kelt levelében — sem Isten sem ember nem bir, miért is a királyi kamarát kérte föl az ügy rendezésére.

Ez közbe is lépett, de minden siker nélkül, mert Zalaméry február 4-én azt jelenti, hogy Krusits sem a király, sem a kamara rendeleteivel nem törődik. Igen érdekes az az eszköz, melyet Krusits megpuhítására maga Zalaméry javasol. Ha uraságtok czélszerűbbet találni nem tudnak — írja a kamarának, — nekem szabadságomban van Krusits beeni jobbágyságait elfogni és marhá-jokat elhajtani, abból ő felsége jobbágyságainak kárát megtéríteni; én a szerencsétleneket ki is fogom elégíteni. Végrehajtotta-e fenyegetését s hogyan nyert az ügy elintézését, nem tudom. De az eset kétségtől jellemező tájékozást nyújt a jobbágyság személy-

¹⁾ Orsz. Lev.

és vagyonbiztonságáról, mely pedig a gazdasági életet a legérzékenyebben befolyásolja.

Más irányban jellemzi a viszonyokat a következő eset: Meggyes, Sopronmegyei falunak földesura a XVI. században Sopron városa volt. 1598-ban Kollonics Szeifrid kismartoni kapitány biztatására a falu a földesúri hatóság alól szeretett volna szabadulni, s e végből a királyi kamarával és Kollonicscsal alkudozásba lépett. De a dolgot besúgták Sopron városának, mely pört indított a meggyesiek ellen s meg is nyerte. A bíróság kimondotta, hogy a meggyesiek zendülés bűnébe estek s így *életük és vagyonuk a földesuré*, Sopron városáé. Ennek tanácsa a falubelieknek életüket illetőleg megkegyelmezett ugyan, de a hat legelőkelőbb jobbágyot nyilvánosan, — a pellengerén — megakarta vesszőztatni. Száz tallér birságpénzért azonban azt is engedte nekik, de elvette telköket és házukat, a falu többi népét pedig vagyonában büntette.¹⁾

Ez esetek, melyekre számtalan példát találhatni a régi emlékekben, jellemzik igaz mivolta szerint a jobbágy és földesur közti viszonyt. A két fél a legridegebben állt szemben egymással. Mindenben, a mi a viszonyra vonatkozott, az egyik korlátlan ur, a másik védtelen pária volt s a szegény jobbágyon nemcsak a nemesebb gondolkodású keresztények, hanem a törökök szíve is megesett. Az ő részökről is számos jellemző nyilatkozat maradt reánk. A többek közt Hasszán pasa Budáról 1631-ben ezeket írta²⁾ gróf Eszterházy Miklós nádornak: »E szegény rajáknak — a jobbágyoknak — mint egy nyáj juh, mely kétfelé is adja tejét, két sereget kell kitartaniok. Ti őket annyira elnyomtatok, hogy nemcsak a két sereget nem, de még magokat sem tarthatják fen.«

Épen ugyanazon időben, 1632-ben Abauj-, Zemplén-, Borsod-, Szabolcs- és Torna-vármegyékben nyomorult állapotuk fegyveres lázadásra kényszerítette őket. De leverettek s Forgách Miklós kassai főkapitány azzal vigasztalta őket, hogy az ő szenvedésök »Isten törvénye, a ki rendelte az ő alacsony állapotju-

¹⁾ Az eset egykoru kéziratból közzétéve Földrajzi Közl. XIV. kötet. 501. lap.

²⁾ Tört. Tár 1885. — 581. lap.

kat.« Ez a felfogás, mely a nép nagy tömegeinek szolgásgát és elnyomatását az isteni világrend változtathatatlan törvényének hirdette, akkor általános volt Európaszerte s belőle következett, hogy a földesuri jogokon ejtett minden sérelem az isten törvényén ejtett legsúlyosabb sérelemnek tünt fel s mint ilyen, büntetett is. Mikor nálunk az említett lázadást, mely a Nyírségből indult ki, leverték, a parasztságot még arra is kötelezték, hogy hódolatlan helyeken minden fegyvert beszolgáltasson s többé tartani ne merjen, ¹⁾ hogy kedve ne kerekedjék azt esetleg ismét urai ellen fordítani. A fegyverviselés e megtiltása a közbiztonság teljes hiánya mellett a köznép védtelenségét még inkább fokozta.

Az uralkodó osztály felfogása a parasztság jogi állásáról tanuságosan nyilvánul az 1644-ki tárgyalásokban a király, illetve Eszterházy Miklós nádor és I. Rákóczy György erdélyi fejedelem közt. A nádor egy ízben azt fejtegeti a fejedelemhez intézett levelében, ²⁾ hogy Magyarországon nincs evang. »status« s még kevésbé »pórjaink értetnek oda«, mint a mult országgyűlésen némelyek állították. »Akármit valljon is azért a pór, de azzal ugyan nem lészen statussá«. 1644 végén ugyancsak a nádor egy hivatalos okmányban ³⁾ a következőleg okoskodik: Összes törvényeink közt nincs egyetlen is, mely világosan megengedné a parasztnak, hogy papot tartsanak vagy parochiával s az ahhoz való jövedelemmel birjanak, mert az ország régi joga szerint a parasztnak munkadíján kívül földesura birtokán — oda soroltatott a jobbágytelek is — semmije sincs. A legnagyobb zavar támadna az országban, ha Hollandia példájára, a parasztból is rendet csinálnának.

Ez a rettenetes veszély, melytől a nádor az országot féltette, nem következett be. Maradt minden úgy a mint volt, sőt a polgárháborúk csakhamar beköszönő korával a helyzet még rosszabbra fordult s a paraszt még sokáig nem hallott egyebet hatalmasaitól, mint a kiáltást: hódolj paraszt! ördöglegke teremtette! 1672-ben és később is az Erdélyből betörő bujdosó kurucok, a nemes urak proklamációikban a jobbágyoknak, kik a testi-lelki szabad-

¹⁾ Századok. 1871. 437. lap.

²⁾ Nemzeti könyvtár.

³⁾ *Zsilinszky* Mihály: Lónyai Zsigmond stb.

ságért fegyvert fognak, országos nemességet ígértek ¹⁾ ugyan, de ez csak merő ige maradt, mert a későbbi nagy kuruczmozgalmakban még ridegebbé fejlődtek a rendi ellentétek.

Köztörténetünk általános forrásaiban is van tehát anyag bőségesen, mely kellően csoportosítva s magyarázva, sokkal inkább megvilágítja a köznép jogi, politikai és gazdasági helyzetét, mint a törvénykönyv teheti. De vannak a jobbágyságra nézve *specialis* forrásaink, még pedig oly tömegesek és értékesek, hogy régi földmívelési és közgazdasági szervezetünk és a szervezet működése ismeretét a legnagyobb mértékben megkönnyítik. Az állami és magánlevéltárakban valóban végtelen mennyiségű ily anyag van felhalmozva, melyet csak fel kell dolgozni, hogy tiszta mivoltában előttünk álljon régi közgazdasági történetünk s különösen annak összes munkás-rétege, mindazon átalakulásokkal együtt, melyeken az idők folyamán átment.

Már néhány évvel azelőtt felhívtam ezen eddig egyáltalán nem értékesített anyagra a tudomány figyelmét. Azóta minden alkalmat megragadok, hogy ismételjem a figyelmeztetést. De sajnálattal kell megvallanom, hogy eddig teljesen eredménytelenül. A nyers anyag közzététele körül azóta sem történt semmi; monographusaink azóta is ép oly kevéssé terjeszkednek ki multunk idevágó mozzanataira, mint azelőtt. Ez ama sajnos körülményben leli magyarázatát, hogy történetírásunk még mindig csak a külső eseményekkel, egyes osztályokkal, vagy egyes emberekkel foglalkozik s *magát a népet valósággal kifelejtí a történelem keretéből*. A mint Verböczy populus-ának fogalmából épen a tulajdonképeni nép hiányzik, a mint a nagy tömegek századokon át kívül maradtak az alkotmány korlátaiban, akképen kihagyatnak azok ma is történetünkéből s történetírásunk a helyett, hogy az egész nemzetet felölelné, annak csak egyes elemeivel foglalkozik. Nincs tehát igazán nemzeti tartalma s bizonyára az is hozzájárul, hogy történeti műveink, legyenek bár magokban véve igen becsesek, a művelt közönség érdeklődését sokkal kevésbé keltik fel, mint a külföldön történik, hol ép úgy olvassák az ilyen munkákat, mint a szépirodalom nemesebb termékeit. Ha tartalmát általános nemzeti szellemben ki nem bővíti, a magyar történetírás csak egy-

¹⁾ Pauler Gyula : A bujdosók támadásai. Századok. 1869,

oldalú és szűkkörű szaktudomány marad, melynek kétségkívül így is megvan a maga haszna, de csupán a tudósok kisebb körére. Nemzeti jelentőségre ilyképen nem vergődhetik s nem is lehet azzá, mivé lennie kellene: az élet tanítómasterévé.

Ha eddigi szűk keretéből ki akar jutni, lehetetlen lesz tovább mellőznie a régi Magyarország munkás rétegeit, melyek sorsa mindenesetre befolyásolta oly mértékben a magyar állam fenmaradását, mint a külső politikai vagy katonai események. Ki kell terjesztenie figyelmét az általános művelődés mozzanataira, főleg a gazdasági állapotokra s az eddig teljesen mellőzött jobbágy-osztályokra is. Ezek szintén részt vettek a haza fegyveres megvédésében; véreztek érte mindenkor. Számos törvényünk — hogy csak egy-kettőt említsek: az 1526: 10. és az 1543: 22. — kiterjesztette rájuk a katonáskodás kötelezettségét, sőt a fejenként való felkelést is s bizonyos, hogy a katonák nagy tömege, a mennyiben nem idegen zsoldos volt, természetesen azon néposztályokból került ki, melyek mindenkor a legszámosabbak voltak az országban. De még nagyobb az a feladat, melyet *munkájokkal* végeztek a haza fenmaradása érdekében. E munka sokoldalúságának és terjedelmének megismerésére számtalan adat maradt reánk, mely megvilágítja nemcsak a végzett munka nagyságát, hanem a munkásnép összes viszonyainak alakulását a századok folyamán. Minél hamarabb, minél alaposabban kezdődik meg ez anyag feldolgozása, annál *nemzetibbé* válik történetírásunk s annál mélyebb hatása lesz a közszellemre.

Magyarország régi gazdaságtörténetének forrásai egészben olyanok, mint a külföldiek, melyek feldolgozása már mindenütt nagy arányokat öltött. Általánosságban majdnem minden régi történeti emlék, krónika, birtokadomány, peres akta, adóügyi vagy céhszabály tartalmaz ide vonatkozó adatot. A mi speciálisan a földművelést és a jobbágyságot illeti, erre nézve van a kútfők egy önálló csoportja, mely egyenesen és közvetlenül rájuk vonatkozik, s melyet egy német író ¹⁾ a gazdaság-történet »statistikai« forrásainak nevez. Ide tartoznak a kisebb-nagyobb területet felölelő, megszámlálhatatlan összeírások, melyek akár adózási, akár más ezzel rokon-célból készültek; nagy uradalmak

¹⁾ Inama-Sternegg alább idézett tanulmányában.

vagy egyes gazdasági tisztek számadásai, melyek gyakran a gazdálkodás összes részleteit fölkarolják; a tized- vagy dézsmalajstromok, melyek falvankint feltüntetik a termés eredményeit s a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság számát; gazdasági utasítások²⁾; végül az urbariumok, melyek a földesur vagyoni viszonyait s a jobbágyság terheit tárják fel előttünk s teljes bepillantást engednek a régi közgazdasági organizációba.

Különösen az urbariumokról kell ezuttal megemlékezni, nemcsak azért, mert régi kulturállapotainknak legtöbb oldalu és leghitelesebb kútfoi, hanem azért is, mert a legnagyobb tömegben maradtak reánk. Alig van családi levéltár, melyben urbariumra nem találhatni, míg nagyobb ily gyűjteményeink, első sorban az országos levéltár, az efféle iratok beláthatatlan tömegét őrizik. Az urbariumok köz- és magánjogi jelentőségének felderítésével még eddig nálunk senki sem foglalkozott, a mint általában alig van történeti emlékünknél, melyet kevesebb figyelemben részesítettek volna, mint az urbariumokat, mi annál meglepőbb, mert nagy tömegük folytán minden kutatonak kezébe kerülhettek. Wenzel Gusztáv a mezőgazdaság történetéről szóló művében élénken hangsúlyozza ugyan fontosságukat, de egyáltalán nem merit gazdag tartalmukból.

A mennyire e munkából, mely igen röviden bánik el velök, kivehettem, nálunk is a legrégibb időktől fogva előfordulnak, néha állami közokmányok jellegével birnak s királyi szentesítéssel vannak ellátva. Ez azonban leginkább csak a korona- vagy az egyházi javak urbariumainál fordul elő. A világi földesurak urbariumai magánokiratok s vagy a régi szokásjogot, vagy az új telepítéseknél a földesur és a jobbágy közt létrejött szerződéseket tartalmazzák. Eredetileg tehát kétoldalú kötés jellegével bírtak s a bennök foglalt megállapodásokat sem a földesur, sem a jobbágy önkénytesen meg nem szeghette. Mikor azonban a jobbágyság jogi állása rosszabbra fordult, mikor nem védte senki, mikor közeg nem volt, melyhez panaszával fordulhatott, az urbarium is kivetközött eredeti jellegéből. Nem volt többé kétoldalú kötés, a jobbágyság magna chartája, mely jogait biztosította, hanem lett olyan okmány, mely a földesur tájékoztatására ké-

²⁾ Ilyen több van már kinyomtatva. Egyik legbecsesebbet *Thaly Kálmán* tette közzé *Archeol. Ért.* 1886.

szült, ki határozatait kénye-kedve szerint módosíthatta. Innen főleg a XVII. században a jobbágy örökös panasza, hogy a földesur egyre fokozza követeléseit s szaporítja a földműves lakosság terheit.

Az urbariumok s a velök sok tekintetben rokon »Weisthum«-ok,¹⁾ a falusi földműves lakosság jogszokásainak összírásai, a külföldön rég kellő figyelemben részesülnek s roppant mennyiségben tétettek közzé, sőt részben fel is dolgoztattak. Mert az urbariumok rendkívüli anyagtömegeket ölelnek fel s világot vetnek, mint Inama-Sternegg mondja, a gazdasági élet alapjaira és leglényegesebb tényezőire, a népszámra és a munka tagolatára, a vagyonra s annak kihasználására, az áralakulatokra és a birtokmegoszlásra. Minderről a magyar urbariumok is nyujtanak tájékoztatást, s némelyik olyan részletes és széleskörű, hogy bizonyos vidék gazdasági és népességi állapotainak teljes statisztikai felvételét tartalmazza, olyat, melynél tökéletesebbet a modern szaktudománytól is alig kívánhatunk.

Az urbariumok becsét fokozza azon körülmény, hogy hitelesek és megbízhatók, mert legalább azon időben, melyben készültek, híven tükrözik vissza egyrészt a földesur ingatlan birtokának, másrészt a jobbágyság terheinek állományát. Habár a gyakorlatban az idők folyamán az utóbbi terhek módosulnak, szaporodnak, az urbarium mindig legalább minimumát adja a jobbágytehernek. Annyit, mennyit az urbarium megszabott, a jobbágy mindenesetre köteles volt pénzben, munkában és terményben szolgáltatni a földesurnak. A valóságos teher gyakran még az ott kirovottnál is nagyobb volt, ámbár az urbariumban levő minimum rendszeren szintén meghaladta a törvényben megállapított maximalis szolgáltatokat. Ha tehát ez utóbbiakra nézve még az urbarium sem vehető föltétlenül biztos mértékül, ugy természetesen az, a ki még nem is az urbariumok, hanem tisztán a régi törvények ide vonatkozó szabványai után indul, egyáltalán nem nyerhet helyes fogalmat az urbéri terhek igaz mivoltáról.

¹⁾ Mindezekről behatóan értekezik: *Inama-Sternegg*: Über die Quellen der deutschen Wirthschaftsgeschichte. Sitzungsberichte der k. Akademie der Wiss. in Wien. Phil. hist. Klasse 84. kötet. — *Uggyan*: Über Weistümer und Urbarien. Archiv. Zeitschrift 1877. — Továbbá *Lamprecht* Deutsches Wirthschaftsleben II. kötet.

Az urbariumok nem mindegyike készült egyenlő gondgal és részletességgel. Némelyik csak egy-egy falu jobbágynépének tartozásait sorolja fel. Némelyik ezenkívül a tartozás alapjául szolgáló telkek számát is feltünteti. Némelyik még tovább megy; adja a puszta telkeket és a zsellérházakat is. Vannak olyanok, melyek névszerint előszámlálják a családfőket s megmondják, hogy egy-egy telken hány jobbágy lakik. Mások a jobbágycsaládok összes fitagjainak számát feltüntetik s megmondják, mindenik családnak hány lova, ökre, juha, sertése vagy kecskéje van. Némelyik a legkülönbözőbb felvilágosításokat adja a gazdálkodás módjáról, a föld minőségéről, az egyes terményekről, a fogasztásról, sőt a kereskedelemről is. Némelyek egész roppant uradalmakra, egy vagy több vármegye számtalan falvára terjeszkednek ki. Mindnyájan azonban megvilágítják a földesuri osztály összes birtok- és vagyoni viszonyait, sőt egyik-másik e tekintetben a lehető legmesszebbre megy; felsorolja a földesurnak nemcsak jobbágykezelte, hanem majorsági földjeit, annak egész fundus instructusát, a földesur különféle kisebb haszonvételeit s azok tényleges vagy megközelítő évi jövedelmét, szóval feltárja előttünk a régi Magyarország egész social-gazdasági szerkezetét s szabályos működésének évi eredményeit.

A hazai urbariumokra is alkalmazható az, a mit jeles német buváruk, Inama-Sternegg a németországiakról mond: »Az urbariumok első sorban áttekintést nyújtanak a gazdaság alaptényezőiről, a földtőkéről és munkaerőről, a mint tömegesen és minőség szerint a földesuraságnál egyesültek, mely tagolta és alkalmazta őket. Egyformán megvilágítják a gazdaság statisztikai és jogtörténeti oldalát. Különösen a még teljesen homályban rejlő régi népesedési statisztika, népszám, népsűrűség, a nemek aránya s más efféle van az ubariumokra, mint legfontosabb forrásaira utalva. Az állomány-viszonyok itt kapcsolatban az egész gazdasági szervezettel, különösen jellemzően lépnek előtérbe s egyetlen más forrásban sem lesznek olyannyira szemlélhetők. A földbirtok kiterjedéséről, valamint jogi természetéről, vajjon jobbágytelek, majorsági föld, közös erdő vagy legelő volt-e, semmi más forrás sem nyújt oly kimerítően, oly érthetően és megbízhatóan okulást, mint éppen az urbariumok.«

Növeli nagy jelentőségöket, hogy egy és ugyanazon urada-

lomról vagy alkatrészeiről különböző korszakokból is fenmaradtak s így nemcsak egy bizonyos idő jelzett állapotait, hanem a bennök a századok folyamán beállt változásokat is megvilágítják. Nyomról-nyomra végig kísérhetjük ez urbariumokkal a földesur és a jobbágyok viszonyainak folytonos alakulását, a köznép számát és vagyoniosságát, terheit és egész gazdálkodását. Megvan tehát bennök az illető vidéknek úgyszólván teljes gazdasági története s a mi hozzá még hiányzik belőlök, az a tizedlajstromokban nyeri természetes kiegészítését.

A mit itt saját tanulmányaim s Inama-Sternegg fejtegetései alapján az urbariumokról mondtam, még távolról sem meríti ki azok egész tartalmát. Magyarország történetének olyan forrásairól van itt szó, melyek idővel tudásunkat a multról teljesen átalakíthatják s nem egy téves felfogásnak fognak véget vetni, mihelyt egyszer közzétételnek s vidékek szerint feldolgoztatnak. Mikor kerül reájok a sor, azt isten tudja. Addig az anyagnak egy része, az, mely magánlevéltárakban hever értékesítetlenül, talán elvész, tönkre megy. Szerencsére azonban sokkal tömegesebb s gondosan is őriztetik, semhogy nagy része meg nem maradna addig, míg olyan nemzedék támad, mely tudatára jut rendkívüli becsének s megfelelően fel is használja. Hogy általánosságban itt kissé hosszasan foglalkoztam ez anyaggal, az épen azért is történt, hogy siettessem e korszak eljöttét s figyelmeztessem az egyes vidékek monographusait, minő dusan meríthetnek e gazdag kútforrásból, mely annál kevésbbé érdemli meg az eddigi mellőzést, mert könnyen hozzá is férhető. Urbariumot mint említettem, s mint tapasztalásból tudom, a vidéki kisebb családok levéltáraiban is bőségesen találhatni, míg az országos levéltár urbariumgyűjteménye — ámbár nem a levéltár egész ide tartozó anyagát öleli fel — részben indexszel van ellátva s így rendkívül könnyűvé és kényelmessé teszi mindenkinek azon urbariumok használatát, melyeket monographiájában fel ohajtott dolgozni.

Közzétéve ez anyagból mindez ideig kevés van.¹⁾ Némi

¹⁾ A legrégebbi időkből kiadottakat felsorolja Wenzel Gusztáv idézett művében, hol maga is közzéteszi a makoviczia uradalom 1492-ki urbariumát (260—62. lap). Ugyancsak ő közzétett más ilyenmű emlékeket is, így például a somlyó-vásárhelyi urbariumot 1514-ből. Új Magyar Múzeum 1853. II. k. 44. lap. Rendkívül becsesek, mint már jeleztem, a gróf Károlyi-csa-

adalékot akarok tehát hozzá szolgáltatni azon urbariumokból, melyekből jegyzeteket vettem. Az urbariumok nyelvére vonatkozólag még megemlítem, hogy már nyelvészeti szempontból is fölötte figyelemre méltók, mert egy részök magyar nyelven készült a XVI. század elejétől kezdve még olyan helyek számára is, melyek lakossága egy szót sem tud magyarul. Sok azonban a hagyományos latin nyelven íratott, melyet a köznép természetesen még kevésbé értett, mint a magyart, mi szintén annak bizonyítéka, hogy ez időben már nem a köznép, hanem a földesur érdekeinek védelmére készültek.

Az urbariumok általános jellemzése után áttérhetnék tartalmuk ismertetésére. Előbb azonban röviden össze akarom foglalni a törvények azon határozatait, melyek a jobbágy urbéri tartozásaira vonatkoznak. A fejtegetéseim elején idézett kis (Kálmán-féle) munka szerint a törvény előbb 52, (hetenként egy) 1553-ban 40 napban szabta meg a jobbágy robotmunkáját vagyis azt, melyet földesurának ingyen tartozott végezni. Ezenkívül fizette neki gabonája és bortermésének kilenczedrészét (nona), adott havonként egy csirkét, pünkösdkor és Szent-Márton napkor egy-egy ludat, tiz-tiz jobbágy pedig karácsonykor egy malaczt. Végül fizetett készpénzben évenként telke után föld- vagy urbért — ez a census — legalább 1 frtot, néha többet.

Igy állapítja meg a jobbágy terheit a törvény. Hogyan, és mennyire máskép alakult helyzete a valóságban, azt az urbarium mondja meg.

Jegyzeteim közt a legrégebbi urbarium *Sáros várára* és tartozékaira¹⁾ vonatkozik s 1550-ből való. A várhoz szolgált *Sáros* város; elég tekintélyes hely lehetett, mert bért (censust) a földesurnak (ekkor az állam volt az) Szent-György napkor és Szent-Mihálykor 100—100 frtot fizetett; a földesurat illetve a malomjövedelem

lúd oklevéltárában kiadott terjedelmes urbariumok. A legbecsesebb ilyen publicatiók közé tartozik az *Egri főegyház szent János* könyve. (Adatok az egri egyházmegye tört. 1886. III. füz.). Közzé van téve a molyovaiak urbéri kötelezettsége M. Tud. Értekező II. k. 469. Magyarország Budavár visszafogl. korában czimű munkámban ismertetem néhány *Zemplén* vármegyei falu urbariumát 1652-ből. Más munkákban is vannak urbariumok vagy belőlök vett közlések, de az egész közzétett anyag ahhoz képest, mely reánk maradt, elenyészően csekély.

¹⁾ Nemzeti Múzeum. Várak csomaga Sáros.

is. A várhoz tartozó falvak: *Medghijen*, volt benne egy bíró és 12 magyar nevű jobbágy, mindegyik 1 frt bért fizetett; volt még 8 más jobbágy, a ki három évi bérmentességet élvezett, míg a zsellérek bért nem fizettek, hanem csak dolgoztak a várban. — *Setek*: ruthének laktak benne, egy bíró és 7 jobbágy; bért nem fizettek. — *Radiska* szintén ruthén, 1 bíró, 5 egész és 1 féltelkes jobbágygyal; mindegyik 50 dr bért s tizedet (strongam vel decimam) adott báránytól, kecskétől, sajttól, élelmiszertől s mástól is. E czimen 1550-ben tényleg befolyt tölök: ló istráng (zona equina) 12, sajt 15, kecske vagy juh 12, egy bödön (unum scaphium Brinsae) turó 1 frt értékben, egy egy éves borju szintén 1 frt értékben. — *Kuchyn*; volt 1 bíró, 6 egész, 1 féltelkes; 8 zsellér, ki a várban dolgozni tartozott. — *Hankvágás*; volt 1 bíró, 6 egész, 1 féltelkes, 1 szabados, 5 zsellér. — *Porubka*; volt 1 bíró, 6 egész, 2 féltelkes, 3 zsellér. — *Németfalu*; 1 bíró, 9 egész telkes, 2 zsellér E négy faluban minden egész telkes Szent-Györgykor 15 drt, Szent-Mihálykor 1 frt 15 és karácsonykor 15 drt fizetett. — *Rozán*; 1 bíró, 2 egész, 2 féltelkes, 2 ujonnan telepített jobbágy Minden egész telkes Szent-Mihálykor 1 frt 8, Szent-Györgykor és Karácsonykor csak 8—8 drt fizetett földesuri bér fejében.

Ugyancsak a sárosi uradalomnak urbarialis összeírása megvan 1557—8-ból.¹⁾ E szerint az említett 9 helyen volt 127 jobbágy — a pusztá telkek és zsellérek nélkül — kiknek szolgál-mánya együttvéve volt: Bér készpénzben 280 frt, kakas 105, tojás 345, nyul 1, zab 24 köböl. A jobbágyok a várban is dolgozni tartoztak. Kuchynban volt egy malom, mely átlag évi 20 frtot hozott a földesurnak. A vár alatt is volt két kőre járó malom és egy deszkafűrészelő.

Ugyanekkor írták össze ama helységek urbéri tartozását, melyek lakosságát tanulmányom elején (a népességről szóló fejezetben) részleteztem.

Fizetett: 1. *Gömör* mezőváros: készpénzben 180 frtot, 100 köböl bort, 12 köböl zabot, 2 szalonnát és a termésből tizenkettedet. — 2. *Telkibánya* mezőváros lakói gabonából és borból tizedet, a földesurnak pedig kilenczedet, a sertésből tizedet adtak; fizettek bért is, mely azonban itt nincs feltüntetve. Azon idege-

¹⁾ N. M. F. Lat. 915. Az évszám nincs határozottan megmondva, de minden valószínűség szerint a két év egyikében készült az összeírás.

nek, kiknek a hegyen szőlejek van, a bortized beszédésekor még egy csirkét s egy köből zabot adtak. — 3. *Rozgony, Gyerke, Zynna* együtt fizetett 23 frtot, 4 ökröt, 24 köből buzát, 24 köből árpát, 24 köből zabot, 73 kakast; volt a falvakban 3 malom, 2 halastó, 1 utvám, 1 nemesi curia és 9 rét. A jobbágyok minden néven nevezendő munkán kívül (ultra omnis generi laboris) tartoztak bevetni az uraság földjéből 27 köből őszi és ugyanannyi tavaszi vetést s kimérni 2 hordót a földesur borából. — 4. *Eger vára* és tartozékai — a helységek nevét és lakosaik számát már fentebb közöltem — még sokkal többet szolgáltattak a földesurnak, mely akkor a király, az állam volt. Szolgálmányaik közt előfordul: 2400 fej káposzta, $3\frac{1}{4}$ font bors, 7 mázsa viasz, két hordóban sör 98 köből, 180 szekér fa, 32 szekér széna; a kaszálásra 180 embert tartoztak kiküldeni.

Hevesmegye azon tizenkét helységében, melynek 1593-ki lakosságát fentebb kimutattam, a jobbágyterheket ugyanazon évben következőleg irták össze: *Fegyvernek*: fizet bért 10 forintot, szolgálatpénzt 32 frtot, egy tehenet, egy ártányt, az igaz kilenczedet, minden jobbágy 1 tyukot, 1 turót, 1 meszely vaját és ugyanannyi kását, minden négy jobbágy 1—1 ludat. A helység — akkor mezőváros — évenként a földesur borából egy hordót tartozott kiárulni. — *Heves* fizet 10 frt bért, egy vágó-tehenet, egy verő ártányt, mindegyik jobbágy, egy meszely vaját, mindegyik féltelkes 1 turót. Annak felette az igaz kilenczeddel tartoznak, kaszállással és fahordással. Mikor sokadalom esnék, a vámnak negyedrésze is a földesuré. — *Pély* bére (mint az összeírás mondja, adója) $1\frac{1}{2}$ frt, Szent-Mihály napján egy vágó tehén, egy verő ártány, minden háztól 1 meszely vaj, minden kettőtől 1 turó; tartoznak az igaz kilenczeddel, fahordással és kaszálással. — *Kötelek* bére 1 frt volt. — *Ványa* bére 23 frt, egy vágó tehén, egy verő ártány, egy meszely vaj, 1 turó; igaz kilenczed. — *Chyanda*, Szent-Mihálykor 5, Szent-Györgykor 10 forint, egy tehén, egy ártány, igaz kilenczed; fizetnek a morotvából is, mi őket illeti. — *Körü*, Szent-Mihálykor 9, Szent-Györgykor 10 frt, egy tehén, egy ártány, két itcze vaj, 7 turó, 4 lud. Tartoznak 1 hordó bort kiárulni. — *Athany* Szent-Györgykor $4\frac{1}{2}$ frt, tehén, ártány, 1—1 meszely vaj, ketten 1—1 turó, kilenczed, fahordás, kaszálás. — *Muthionka* 1 frt bér, kilenczeddel és egyéb tartozással is.

— *Alsó-Bathon* puszta levén, a mi a disznóból jut, jövedelem az.
 — *Barla* 2 frttal és szolgálattal tartozik. *Szuha* csak 1 forintot fizetett.

A *szent-györgyi* vár tartozékaiban a pozsonyi kamara 1614-ben megvizsgáltatta az egyes helyek urbéri tartozásait s megállapítottatta azon összjövedelmet, melyet az illető falu az utolsó évek jövedelme alapján átlag egy esztendőben hozhat a földesurnak. A nagybecsű összeírás ¹⁾ legjellemzőbb tartalma lehetőleg dióhéjba szorítva, az egyes helyek szerint következő:

Horvát-Eisgrub, bére (census pecunialis) 21½ frt; szolgálni az ország törvényei szerint tartoztak; kiméretett valami 30 urna bor, mely 30 frtot szokott évenként tisztán hozni. Az egész évi pénzjövedelem 51½ frt.

Grueb. A hegybér (jus montanum) 34½ urnát jövedelmez; egy urna ára 3 frt, összesen 102 frt 75 dr. Az irtványföldek (de exstirpatitiis) kilenczede 50 frt; a jobbágyok bére 46 frt, a zselérbér 13½. Nem helybeliek 6½ szőlő után a várba fizetnek 13 kappant a 12 dr. = 1 frt 56 dr s készpénzben ugyanannyit. Italmérési haszon Szent-Györgytől Szent-Mihályig 100 frt; szolgálnak törvény szerint. Egyik malom jövedelme az ekléziáé. A husmérés 50 font faggyut, a 12 dr, tehát 6 forintot hoz. A bor- és a gabonatized bérletének haszna átlag 250 frt. A majorsági birtok jövedelme következő: termeltetik átlag őszi (frumentum gravius) körülbelől 3900 nagyszombati mérő a 30 dr = 1117 frt; tavaszi (levius fr.) 3750 n.-szomb. mérő a 20 dr = 750 frt; az ott egész éven át tartható kisebb lábas jószágból való haszon 100, a télen át tartható nagyobb jószág haszna ugyanennyi. A helység évi összes jövedelme pénzértékben 2721 frt 37 dr.

Vámosujfalu 1611-ig szabadságot élvezett. Azóta az urbárium szerint fizet. A falunak csak fele. volt a kincstáré. Ennek terhei, konyhabér (census culinaris) 13 kappan = 1 frt 56; 13 szombati mérő zab a 20 dr = 2 frt 60. Szolgálat a törvény szerint; italmérés 5 frt (minden urna kimérése után 1 frt hasznót számítottak itt, valamint az alábbi falvakban); a dunai malmokért 5 frt; az utvám s a gázló (vadum) jövedelme 5 frt; italmérés 10 frt. Így a fél falu jövedelme pénzben 29 frt 16 dr.

¹⁾ Orsz. Lev. Tizedlajstromok. Pozsony, 1552–1672. csomag.

Kyralfalva. Bér 10.40, konyhabér 19 kappan a 12 dr, 78 kenyér a 4 dr, 152 tojás a féldenár, egy borju 3 frt, összesen 7.56. A rendes szolgálat. Italmérés 40 frt. A husmérés után 25 font faggyu = 3 frt. A halastavak 40, a kertek 40 frt, a rétek 20 frtot hoznak. Összes jövedelem 160.96.

Tartsch csak fele részben volt a kincstáré. A fél falu terhei : bér $8\frac{1}{2}$ frt, vetőmag (census seminarii) 32 pozsonyi mérő buza a 60 dr = 19.20, 16 pozs. mérő zab a 40 dr = 5.40. Rendes szolgálat. Italmérés 10 frt. Összesen 43 frt 10 dr.

Pruckh negyedrésze : bér 8.40, italmérés 20 ft. Rendes szolgálat. Összesen 28.40.

Surffeo : hegybér 31 urna 2 pint (a 3 frt) = 93.20. Egész telkesek bére 85 frt, a fél és negyedtelkes zselléreké 27.50. Rendes szolgálat. Italmérés Szent-Györgytől Szent-Mihályig 200 ft ; husmérésből 50 font faggyu = 6 frt. A gabona- és bortized kibérléséből való haszon átlag 500 frt ; a gabona, melyet a jobbágyok és zsellérek bizonyos holdak után (de jugeribus certis) a földesurnak adnak, 100 frt. Három malom van, de jövedelmök az eklézsiaé. Van még más jövedelem és birságpénz, de összege meg nem állapítható. A hely egész jövedelme 1011 frt 70 dr.

Gottsgnau. Bér 17 frt. Rendes szolgálat. A malomból buza és liszt évi 6 nagyszombati muth ; egy mérő átlag 30 dr = 54 frt. A bormérés 30 urna után 30 frt hasznót hoz. Összes jövedelem 101 frt.

Leopoldsdorf negyedrésze : Bér 19.75, 40 urna bor után italmérési haszon 40 frt, az utvám negyedrésze 5 frt. Összesen 64 frt 75 dr.

Bottzeg. Bér 2 frt 10. Törvényes szolgálat, bormérés 40 frt ; Gálháza pusztá (praedium) gabonaterméséből a kilenczed mintegy 50 nagyszombati mérő a 30 dr = 15 frt ; Keskenyrét pusztá haszna 70 frt ; a káposztás kert s a diófa-erdőske hoz 50 frtot ; egy pusztá nemesi kuria rétjeinek és földjeinek jövedelme mintegy 100 frt. Összesen 277.10.

Totth-Eisgrueb. Hegybér $62\frac{1}{2}$ urna = 186.75 ; bér pénzben 6.95. Ex dimensione baculi de singulis vini urnis circiter 5000 per 4 dr = 200 frt. Konyhabér 51 csirke és kakas a 5 dr, 51 tojás = 2 frt $80\frac{1}{2}$; italmérés 150 frt ; törvényes szolgálat ; a husmérésből 25 font faggyú = 3 frt. Egy malom 60 n.-szomb. mérő

à 30 dr = 18 frt és külön robot fejében (pro laboribus) 5 frt. Egy másik malom 20 mérő = 6 frt és 5 frt külön a szolgáltatok fejében. Összesen 583 frt 50 $\frac{1}{2}$ dr.

Limpach. Hegybér 71 $\frac{3}{4}$ urna és 6 pint à 3 frt = 215.85. Bér pénzben 6 frt; vizafogásért (pro ordinatione lignorum et clausura Huzonum) 3 frt; ex dimensione baculi 2000 urna után = 80 frt. Törvényes szolgálat. Bormérés 24 frt. Az egyik malom jövedelme az egyházé, a másik szabados. Összesen 328 frt 85.

Jwany. Bér 2.43. Rendes szolgálat. Bormérés 30 frt; Teokes szigeten a halászat haszna 10 frt. A gyümölcsös kert (pomarium) hoz 15 frtot; egy más ilyen kert bére 50 dr; a dunai malmok bére 1 frt és 2 liba à 15 dr = 1 frt 30 dr. Összesen 59.23.

Beke harmadrésze: Bér 1 $\frac{1}{2}$ frt; vetőmag 27 pozsonyi mérő buza à 60 dr = 16.20; zab 27 p. m. à 40 dr = 10.80. Törvényes szolgálat. A majorság haszna, ha a földet jól megmivelik s kis és nagy lábas jószágot tartanak, 400 frt; Németzeg pusztá terméséből befolyik kilenczed fejében 400 nagyszombati mérő gabona à 30 = 120 frt. Összesen 548 frt 50 kr.

Kwrth negyedrésze. A sokféle pusztítás folytán az előbbi földesur (Illésházy István) mentességet adott a falunak, mely azonban az urbarium szerint a következőkkel — itt csak a negyedrészt van felsorolva, tartozott: bér 6 $\frac{1}{2}$ frt, konyhabér 6 $\frac{1}{2}$ kappan = 78 dr, 13 n.-szombati mérő zab à 20 dr = 2 frt 60 dr. A Malom-Zigethe nevű szigeten levő rét és füzes feléért 2 frt. Rendes szolgálat; a falu közepén levő tó halászatából való haszon negyede 5 frt. Összesen 16.88.

Czeyl. Hegybér 64 urna = 222 frt; a vizafogáshoz való fa árából 4.86; ex dimensione baculi 2000 urna után = 80 frt; bormérés 24 frt; rendes szolgálat; különböző malmokból 189 nagyszombati mérő liszt à 30 dr = 56.70; ugyancsak a malmok a szentgyörgyi várhoz tartozó robotért 22 $\frac{1}{2}$ frt. Összesen 426 12 dr.

Tschattay. Hegybér 47 $\frac{1}{2}$ urna = 142 $\frac{1}{2}$; bér pénzben 71 frt; zsellérek bére 3 frt; a nem helybeliek szöleikért 5 frt 28 drt és 44 kappant = 5.28. A bormérés Szent-Györgytől Szent-Mihályig 100 frt; rendes szolgálat; a dézsma bérléséből haszon 250 frt, a husmérésből 50 font faggyu = 6 frt; a malom jövedelme az egyházé. Összesen 683 frt 6 dr.

Schweinspach. Hegybér 76 urna = 228 forint; bér pénzben 11.80; a vizahalászathoz kellő fáért 3 frt $13\frac{1}{2}$ dr. Ex dimensione baculi 5000 urna után = 200 frt. Konyhabér, tyuk és csirke 23 darab à 5 dr, 92 tojás à fél dénár, összesen 1.61. Rendes szolgálat. Bormérés 150 frt; husmérés 25 font faggyu = 3 frt. Egy malom hoz 60 n.-szombati mérő lisztet = 18 frt s a várhoz való munka fejében 5 frtot. Egy más malom 20 mérő lisztet hoz = 6 frt s munka fejében 5 frt. Összesen 63.84.

Alsó-Zely. Bér 6 frt 40; utvából 5 frt; rendes szolgálat; bormérés 40 frt; malombér 34 frt; 6 külön álló halastó haszna 50 frt; a rét jövedelme 8 forint; egy szegletház (domus angularis) jövedelme 20 frt; husmérésből 25 faggyu = 3 frt. Összesen 166 frt 40 dr.

Szent-György város. Hegybér $631\frac{1}{2}$ urna 3 pint = 1894 frt 80 dr; a jobbágytelkek utáni bér 53.58; ex dimensione baculi 12,000 urna után 480 frt; mennyi munkát tartoznak szekérrel szolgáltatni, azt nem tudni; de kézimunkát 15 napot szolgálnak; bormérés 100 urna után 100 frt; husmérés 100 font faggyu = 12 frt; utvám 6 frt; egy malom 5 frt; egy további csak kézimunkával szolgál, míg 2 másik szabados. *Neustift* faluban (ex villa Neustift supra templum Sancti Georgii) a hegybér $5\frac{1}{2}$ urna = 16 frt 50 dr. A zsellérek a várhoz tartozó két szőlőt ingyen munkálják; ők végezik a kertek művelését s a gabona tisztításához szolgáltatnak 29,000 pacor. per 2 frt = 58 frt. A várhoz tartozó szőlők bortermése átlag 500 urna à 3 frt = 1500 forint. A várhoz tartozó majorság átlag évi 400 frtot hoz az őszi és tavaszi, 800 frtot a kis és nagy lábas jószág után; van 2 tilalmas erdő és egy nagy erdő, melynek használatában a városi lakosok vannak. Összes jövedelem 5524 frt 88 dr.

Ujfalu. Bér 80 frt; a rétek jövedelme 40, a diófaerdőé 40; a dunai malmoktól 1 frt, a Dunában való szabad halászat után átlag 20 frt. Összesen 181 frt.

Bazin város. Hegybér $643\frac{3}{4}$ urna 1 pint à $2\frac{1}{2}$ — 3 forint = 1931.35. Bér pénzben 82 forint; dimensio baculi 15,000 urna után 600 frt; a vizafogáshoz való fáért 24 frt; az örök fizetésére a várban évi 16 forint; a Neugassen-utczai jobbágyok a várbeli munka fejében 74 frt; kappant adnak a várba 262 dbot à 12 dr = 31.44; kézi és ígás robotra kötelesek; bormérés 128 frt; egy

malomtól a várbeli munkáért 3 frt; egy másiktól 70 n.-szombati mérő jó liszt à 30 dr = 21 frt és 5 frt vármunka helyett; egy harmadik malom 30 mérő liszt = 9 frt, munka helyett $21\frac{1}{2}$ frt; negyedik malom 120 mérő liszt = 36 frt, munka helyett 5 frt és husvétkor egy bornyu à 3 frt; öt mészárszék 125 font faggyu = 15 frt; az erdők a várhoz tartoznak, az egyik tilalmas. A várhoz való szőlőkből 200 urna bor à 3 frt = 600 frt; a majorsági földeken a gabona jövedelme 800 frt, baromból ez idő szerint semmi, a kertekből és gyümölcsösökből 200 frt, az utvából 30 frt. Összesen 4627 frt 79 dr.

Lakpaka, Fel és Eberhard negyedrésze. Lakpaka lakosai előbb zsellérszámba mentek s nem fizettek bért, hanem csak gyalogszerrel szolgáltak. A tölgyfaerdő Szent-Györgyhez tartozik s építkezésre tartatik fenn. Felben a bér 8, favásárlás 40 frt, a Tökésszigeti rétért 4.20; a különböző szigetek s nem irtványos puszták és a halastó jövedelme ismeretlen. Vetőmag buza 80 n.-szombati mérő à 30 dr = 24 frt, zab 45 mérő à 20 dr = 9 frt; rendes szolgálat. Eberhard falu lakói előbb zsellérszámba mentek; Tökés szigeten egy rétért fizetnek 1 frt 60 drt. Összesen 67 frt 20 dr.

Mychdorf fele. Bér 15 frt; rendes szolgálat; bormérés 20 ft. Összesen 35 frt 50 dr.

Zemed fele. Bér 7 frt; rendes szolgálat; bormérés 20 forint. Összesen 27 frt.

Nagy-Senkowitz. Hegybér $131\frac{1}{2}$ urna = 394 frt 90 dr; bér pénzben 36 frt 75 dr; dimensio baculi 6000 urna után = 240 frt; konyhabér 109 csirke vagy tyuk, ugyanannyi tojás = 5 frt $99\frac{1}{2}$ dr; rendes szolgálat; bormérés 200 frt; husmérés 25 font faggyu = 3 frt. A malom az egyháznak fizet. Összesen 880 frt $64\frac{1}{2}$ dr.

Nyarasd teljesen pusztá.

Felstal. Van benne 10 pusztá és 2 lakott telek. Bér 2 frt; konyhabér 2 kappan, 4 szombati mérő zab és 2 kenyér = 88 dr; bormérés 5 frt; rendes szolgálat. Összesen 8 frt 12 dr.

Kis-Senkowitz szegénysége miatt a földes urtól 12 évi mentességet kapott.

Thierding. Hegybér $133\frac{1}{2}$ urna $7\frac{1}{2}$ pint = 403 frt 39 dr; dimensio baculi 4000 urna után 160 frt; nem helybeliek 4 frt 32 (ennek fele pecunia amputationis); minden ház ad karácsonykor

egy kappant à 12 dr = 3 frt, (volt tehát lakva 25 ház); rendes szolgálat; az utvám 6 frt; a malom 4 frt. Összesen 580 frt 71 dr.

Németh-Grueb fele. Van a félfaluban $12\frac{1}{2}$ $\frac{1}{4}$ jobbágytelek; bér 23 frt; $13\frac{1}{2}$ zsellértelek, kik gyalogszerrel robotolnak, bért 6 frt 75 drt fizetnek; hegybér 17 urna 4 pint; husmérés 1 frt 75 dr; malom a templomnak fizet. Összesen $31\frac{1}{2}$ frt.

Sárffy fele. Van a fél faluban $21\frac{1}{2}$ $\frac{1}{4}$ jobbágytelek; bére 42.50; $17\frac{1}{2}$ zsellértelek, bére 13.75; bormérés $15\frac{1}{2}$ frt; 3 malom a papoknak fizet. Összesen 58 frt 25 dr.

Toth-Eisgrueb; 53 jobbágy, 38 zsellérházzal, 6 házatlan zsellér (a 44 zsellér közül csak néhánynak van szöleje vagy némi földje); bér 3.40; dimensio baculi 86 frt 16 dr; konyhabér 2 frt 16 dr; husmérés 1.75; 2 malom à 5 frt = 10 frt és 80 pozsonyi mérő liszt à 40 dr = 32 frt; hegybér $62\frac{1}{4}$ frt. Összesen 135 frt 59 dr.

Schweinzpach. 47 jobbágy és 14 más hátán lakó zsellér, de a ki szőlővel vagy földműveléssel bír; bér 11.40; vizafogásért 2.80; konyhabér 1.25; dimensio baculi 90 frt 80; husmérés 1.75; 2 malom à 5 frt = 10 frt és 80 pozsonyi mérő liszt = 32 frt; hegybér 76 urna 3 pint. Összesen 150 frt.

Ezekben közöltem e nagybecsű okmány lényeges tartalmát, mely Pozsony vármegye régi gazdasági és termelési viszonyaira sokféle világot vet. Nem kevésbé érdekes a következő, mely egy másik vármegye és vidék gazdasági képét adja. Egykor nemcsak a nemességnek, a koronának és az egyháznak, hanem majdnem minden szabad királyi városnak is voltak jobbágybirtokai. Így Lőcse városa is több falunak volt földesura. 1666-ban ¹⁾ e falvak urbéri tartozása következő volt:

Jamnik. Van benne 21 jobbágy, 13 zsellér. Fizetnek bért 21 frtot, a maloméért 4 frt, egy rétért 3.30; földesuri kilenczed 120 köböl zab vagy 25 frt; serpénz 15 frt; Bertalan napkor 40 kalács, 40 jó tyuk, 1 disznó vagy 12 frt; taksa 18 frt; bíróválasztáskor — vagyis mikor a lőcseiek a magokét megválasztják — adnak 1 borjut, 2 nyulat, 2 császármadarat, minden gazda egy tyukot.

Uloczu vagy Köpperwöhrn. Van benne 12 jobbágy, 12 zsel-

¹⁾ Ez évből közli az urbariumot Hain Gáspár kézirati krónikája. Nemz. M.

lér. Bér 7.53; minden zsellér 25 dr; mindenki ad harangozó pénzt 8 drt; bormérés 3 frt; serpénz 10 frt; taksa 12 frt 71; 24 köből zab; biróválasztáskor 2 nyulat, 2 császármadarat és mindenki egy-egy tyukot ad.

Torissa. Van benne 47 jobbágy egész telkes, mindegyik 1 frt bért ad, csak a biró fél forintot; 7 féltelkes à 50 dr; 16 zsellér à 25 dr. Biróválasztáskor 1 bornyut, 2 özet, 2 nyulat, 2 császármadarat, 1 pontyot, 16 tyukot adnak. Földesuri kilenczed 300 köből zab; a maloméért 20 frt; a fűrészmalomért évenként 100 széket és gerendát; von der Schmetten 3 bárányt és 1 juh-turót; a ki pálinkát főz, 1—1 frtot fizet; sörpénz 45 frt; vásártaksa 40 frt; a hegyi és más legelőkért 24 ft.

Zurada. Van 15 jobbágy, bére $7\frac{1}{2}$ frt; 12 zsellér à 25 dr; minden gazda harangpénzt 8 drt; a rétért a zsellérek 75 drt; a borsó földért $2\frac{1}{2}$ frtot; egy legelőért 3 forint; egy köbányáért (Steingereich) 2 frt; sörpénz 10 frt; taksa 12 frt; biróválasztáskor 2 nyulat, 2 császármadarat, mindegyik egy-egy tyukot.

Tepliczka. Van benne 49 jobbágy, 31 zsellér. Bér 60 forint. Biróválasztáskor 14 tyuk, 1 öz, 1 bornyu, 2 nyul, 2 császármadár, 1 fajd. Maloméért 50 frt; egy rétért 10 frt; egy másik rétért 9 frt; Dlohuváért 1 frt; a zsellérek fizetnek 3.25; a fűrészmalomért adnak évenként 100 darab kész fát vagy butordarabot s a malomnak 150 szál deszkát; tojáspénz 3 frt; 12 pálinkafőző 1—1 frtot és 2 disznót; sörpénz 3 frt; taksa 40 frt.

Vidernik. Van benne 12 jobbágy, 11 zsellér. Bér 32 forint; tojáspénz (Schulter- und Eiergeld) $1\frac{1}{2}$ frt; 4 pálinkafőző à 1 ft; sörpénz 18 frt; taksa 18 frt; marzelung (az ingatlan javak összeírása, melyért díjat kellett fizetni) 20 ft. Birónapra mint Tepliczka.

Dwortze vagy Burgerhof. Van benne 11 jobbágy, fizet 10 frt 48 dr bért; 14 zsellér à 25 dr; minden gazda 8 dr harangpénzt; egy havasi legelő $3\frac{1}{2}$ frt; sörpénz 10 frt; taksa 12 frt. Birónapra mint a többi.

Petzier vagy Lingwart. Van benne 6 jobbágy, 6 zsellér; bér 7.65; 25 köből zab; mindegyik 8 dr harangpénz; havasi legelő 2 frt; egy-egy zsellér 25 dr; sörpénz 6 frt; taksa 12 forint; birónapra 6 tyuk, 2 nyul és 2 császármadár.

Gradsisicze vagy Kunzdorflein, 6 jobbágy, 6 frt bér; 3 zsellér à 25 dr; birónapra 6 tyuk, 1 nyul, 2 császármadár; harang-

pénz összesen 40 dr; a Herrmansgrund nevű földért 6 köböl zab; sörpénz 3 frt; taksa 6 frt.

Ezen terhen kívül az említett falvak kötelesek voltak Lőcse városa borait a Hegyaljáról, hol nagy szőlei voltak, minden évben hazaszállítani s sokféle más robotot végezni.

Egészen más gazdasági viszonyok közé vezet bennünket egy 1668-ki urbarialis feljegyzés,¹⁾ mely Csudaballa békésmegyei helysége vonatkozik. Ez akkor török terület volt s a földesur — akkor az Iványi-Fekete-család — messze lakott jobbágyaitól. 1661-ben a tatárok a falu népének egy részét elhajtották. A megmaradtakkal az az alku lett, hogy míg megszaporodnak s megbővelkednek, fizetnek évenként 20 ezüst tallért, 20 pozsár halat és két öreg (nagy) zsák köles kását. 1668-ban 19 jobbágys és 14 zsellér lakott a faluban. Ezek készpénz adója évenként 100 magyar frt, egy vég öreg jancsárpatyolat, egy karmazsin urnak való csizma, pozsárral 20, kása két öreg zsákkal és vaj 20 itcze. E mellett tisztességes részbeli ajándékot is tartoznak hozni, mondja az irat, mikor a földesurnak a bért fölviszik.

Ismét más kép tárul elénk abban az urbariumban, mely I. Rákóczy Ferencz néhány trencsénmegyei falváról 1670-ben készült s melynek népesedési adatait már fentebb közöltem. Ez az összeírás a lehető leggondosabb rendszerességgel készült — van ilyen igen sok — s a jobbágylakosságot a különböző rétegek szerint jobbágys, zsellér, házatlan zsellér stb. — tünneti föl, sőt a gyermekeket is kimutatja. Ide vonatkozó adatait már fentebb részleteztem s itt csak a gazdasági viszonyokra vonatkozó anyagot ismertetem. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez urbariumban olyan rovat is fordul elő, melyet másban még nem találtam. Ez az extirpatio; e czimen a jobbágysok s részben a zsellérek bizonyos összeggel vannak megróva, mely egész 4 forintig terjed. Különösen sok oldalú és becses *Alsó-Szűcz* urbariuma.²⁾ Az ottani 9 telken élő 20 jobbágynak volt összesen 42 lova (egynek 1, nyolcnek à 3, kettőnek à 5, egynek 7), ökre 31 (0—5-ig), 36 tehene (0—8-ig), 141 juha (0—41), 166 disznaja (0—16), 29 fiatal

¹⁾ Vay Kázmér levéltára Darány.

²⁾ E faluban is szerepel egy külön rovat, mely »extirpatio«-val van jelölve; e czimen minden teleknél bizonyos összeg, mely 25 drtól 4 frtig terjed, van bejegyezve.

marhája (1—4); méhreja egynek volt 14. — A 37 saját házában lakó zsellérnek volt 5 lova, 68 ökre, 37 tehene, 199 juha, 144 disznaja, 54 fiatal marhája, 12 méhreja. — A paziniczi zselléreknek semmi szántóföldjük nem volt; lovuk sem volt, ökre csak egynek volt 2 darab, tehenök 6, juhok 9, disznójok 21, marhájok 7, méhreja egynek 4 volt. A más hátán lakó s a parochialis zselléreknek semmi ilyen marhája nem volt; amazok csak kopaincza pénzt, az utóbbiak mézet fizettek földesuri bér fejében (de az extirpatio nálok is szerepel némi összeggel). A három első csoport urbéri tartozásait az összeírás census, servitia, munera és muleta rovatokba csoportosítja.

1. A *census*, a földesuri bér. Egy egész helyes jobbágy ad Szent-György adóját 35, Szent-Mihály adóját 35 és karácsony adóját 32 drt. Ehhez — folytatja — annuatim minden helyes jobbágy fizet s tartozik földesurának buzát 3 korezt, árpát curros 3, zabot curros 3. — Ezenkívül quartilio zabbal tartoznak curros 4, zsellér, melynek háza vagyon, curros 2; tyukot egész helyes jobbágy 12, kappant 1; zsellér félennyit fizet. Pazsitnikok egy-egy (negyed) részt. Teszen in universum tyuk 141, kappan 21. Ludat egész helyes jobbágy 1; két zsellér 1, négy pazsitnik 1 ludat; tyukmonyát (tojás) egész jobbágy 20, zsellér 10, pazsitnik 5 db. Komlót minden jobbágy egy-egy korezt, vagy ezért fizet 25 drt. Mészárszék egy volt, melyért évi 30 font olvasztott faggyut adnak. Korcsmaház szintén egy volt. Sört, bort árultak benne. A korcsmáros fizetésében annuatim minden jobbágy tartozik adni egy-egy strochnik buzát. Ezenfelül való fizetését pedig az ura adja. A mely jobbágy vagy zsellér maga számára főz sört, egész fazéktól 1 frtot, felétől 50 drt fizet. De árultatni sört egyiknek sem szabad. Pálinka égető fazéktól mindenki, a kinek van, évi $1\frac{1}{2}$ frtot fizet. A két kerekü malomtól a molnár árendát fizetett olyan gabonát, a minőt öröltet, évenként 80 curros. A kásatörő köért járt évi 6 mérő kása. A malomtól évenként 3 ártányt tartozik hizlalni vagy mindegyikért 5 frtot fizetni. Ezenkívül a jobbágyoknak 2 malmok volt, az egyiktől 30, a másiktól 20 mérőt adtak árendát s vagy egy-egy disznót hizlaltak vagy 10 fttot fizettek. Posztó kalló egy volt: a molnár fizetett érte 15 frt árendát. A jobbágyok még külön évi 2— $2\frac{1}{2}$ frt ártánypénzzel tartoztak, a zsellérek nem. Öreg juhokból, kecskékből földesuroknak

dézsámát tartoznak adni, melyet 5 pénzzel válthatnak meg. Az öreg méhektől minden tőkétől egy-egy lapát mézet adnak.

2. *Servitia*. Mindennemű szolgálatot, valamire a tisztek rendelik, tartoznak végezni. Szőlőmunkapénzzel évenként jobbágy 75, egész helyes zsellér 50 dr. Item egész helyes jobbágy tartozik évenként 6 akó sert, egész helyes zsellér pedig 3-at kiárulni, ha pedig sert nem árulhattak nekik, száraz korcsmát egész helyes jobbágy 2, egész helyes zsellér 1 ftot fizet.

3. *Munera* (ajándékok, melyek azonban nem önkénytesek, hanem ép oly kötelezők voltak, mint a census). Szent-Erzsébet napjára és karácsonyra mindenik egész telkes jobbágy egy-egy kalácsot vagy 4—4 drt ad. Böjt napjára 18 itcze (media) borsót à $1\frac{1}{2}$ dr, kendermagot 18 itczét à 2, köles kását 18 itczét à $1\frac{1}{2}$ dr; husvétra egy bárányt vagy 40 drt, $4\frac{1}{2}$ kita kendert à 8 dr, egész sajtot együtt tizenkettőt tartoznak adni. Item vagyon két hegybeli őrző; ezért fizetnek évi 6 frtot és egy ruba bort vagy $1\frac{1}{2}$ forintot, 5 nyulat vagy mindegyikért 25 drt, 10 fürjet vagy mindegyikért 3 drt.

4. *Mulcta*. Itt a birságpénzek szerepelnek, melyek régen fontos jövedelmi forrásul szolgáltak a földesurra, a jobbágy bírójára, mert nemcsak a kihágások és vétségek, hanem a legtöbb bűntény büntetése is meg volt pénzzel váltható. Erre nézve az urbarium ezeket rendeli: 12 frtos birság törvényes uton mikor esik, az olyannak három (negyed) része a földesuré, alább valónak 4 frtig a szerint. Alább való birság 3—2 frtos az udvarbiróé az ispánnal együtt.

Ugyanazon urbarium még a következő falvakra — lakosságukat fentebb ismerttettem — terjed ki:

Szernye. A négy egész telken lakó öt jobbágycsaládnak volt 7 lova, 16 ökre, 11 tehene, 8 fiatal marhája, 1 juha, 21 disznaja (itt is van extirpatio). A 17 zsellér közül volt 11 egész helyes vagy telkes, a többi féltelkes. Volt 32 ökrük, 25 tehenök, 24 fiatal marhájok, 9 juhok, 25 méhrajok (egynek magának 20). A 14 házatlan zsellérnek volt 10 ökre, 13 tehene, 16 fiatal marhája, 16 juha, 12 disznaja és 2 méhraja. Malom a faluban kettő volt, értök 3 ártány vagy 15 frt járt bérül. Sert ugy tartoztak kimérni, mint az előbbi faluban, vagy száraz korcsmadíjat fizettek. Korcsma-

pénzt minden egész helyes jobbágy 5 drt adott. A korcsmaház mellett van egy istálló, ezért a korcsmáros évi 10 frt bért fizet.

Zlatócz. A falubelieknek volt 15 lovuk, 12 ökrük, 10 tehénök, 5 fiatal marhájok, 16 juhok, 22 disznajok. — *Orechován* volt a lakosoknak 8 lovuk, 10 ökrük, 14 tehénök, 6 fiatal marhájok, 9 disznajok. Itt s a többi falvakban már nem szerepel az extirpatio. — *Nagy-Kolnán* volt 1 malom, melyért 40 mérő vámot s egy ártányt, a kásátörőért 3 mérő kását adtak. — *Biróczon* két pusztán álló egész telekért Halácsy uram 45 frt árendát fizetett. — *Hiuczon* a mészáros 30 font faggyut adott s a hust ura számára 1 drrel olcsóbban mérte, mint másnak. E faluban csupa zsellérek laktak s mindegyikök 1 frt korcsmapénzt fizettek. — *Nagy-Kolacsiban* a kocsmárosnak való gabonát minden jobbágy félvékát adott. — *Nagy-Sztankócz* határán volt egy egész jobbágytelek szántófölddel, réttel, de mert pusztá, embert nem lehet rá szállítani s 10 frton árendába van adva. E falvak másnemű jobbágyterhei és szolgálatai egészen Alsó-Szüicz mintájára alakultak s azért mellőztem újabb felsorolásukat.

A dunántuli részek viszonyait jellemzik a következő urbéri följegyzések:

Sammelsdorfban (Zemenye?) az 1673-ki urbarialis összeírás ¹⁾ szerint csupa zsellér lakott s volt 2 egész, 1 fél, 2 negyed és 2 tizenhatodos telek. Az évi census 1 frt 35 dr; 6 kakas vagy 60 dr, 4 kappan vagy 60 dr, 20 tojás vagy 20 dr. Mindenféle kézi s ígás munkára kötelesek.

Nádasd és *Halugi* censusa, mely 1674-ben »igaz urbariumból« iratott ki,²⁾ következő volt: minden egész helytől 10 tyuk, 10 tojás, egy köből zab. Esztendőben tartoznak 10 hold földet jól megganajozván, bevetik időnek javán, meg is aratják és betakarítják Nádasdra. Az uraság rétit megkaszálják, felgyűjtik és behordják Nádasdra vagy Körmendre. Az Egervár szőleit szorgalmasan megmunkálják, háromszor megkapálják és minden munkáját megadják; meg is szedik és préselik és a borát, a hová kívántatik, szállítják; azonkívül mindegyik sessio ad annuatim 4 frtot.

Mennyire elüt az a kép, melyet a parasztság urbéri terhei-

¹⁾ Jerney-gyűjtemény 18. kötet. Kecskemét.

²⁾ Orsz. Lev. A kamarához int. lev. 1670—79. E. csomag.

ről az urbariumok nyujtanak, attól, melyet a törvényből merit-hetünk! Ez utóbbi egy század részét sem adja annak, a mi tényleg fenállott, noha az urbariumok sem mindent ölelnek föl. Az itt sehol sem érintett *rendkívüli* kötelezettségek hosszú sora is terhelte a köznépet s akármi történt a földesurral vagy családjával, a multság vagy a bánat árát mindig a jobbágy fizette meg. Ha urának gyermeke született, ha ura házasodott vagy gyermekét kiházásította, vagy fia pappá szenteltetett, ha gyász érte, ha török fogságba jutott, ez mind igen közelről érintette a jobbágyot, mert a költséghez mindig ő is kényszerült pénzben vagy terményben járulni. Ez a hozzájárulás ősi jogszokásokon alapult s így még panaszt sem lehetett ellene emelni, ha egyáltalában lett volna forum, hová a jobbágy ilyesmivel fordulhatott volna.

Ily forum hiányában pedig tényleg a jobbágyság jogi állása a meztelen önkényen nyugodott. Mert a mily kevéssé léptek életbe a törvény enyhítő határozatai, a mily kevéssé álltak arányban a törvénszabta szolgálatok az urbariumokban felsorolt terhekkel, oly kevés garancia létezett a jobbágyok számára az iránt, nem fognak-e rajtok többet venni az urbariumokban specificált kötelezettségeknél. Ez kizárólag a földesur és tisztei teetszésétől, jóindulatától, felebaráti érzésétől függött; kényszeríteni őket igényeik mérséklésére nem lehetett. Már pedig a korlátlanság érzete, az a tudat, hogy büntetlenül megtehet akármit, ellenállhatatlan erővel ragadja az embert arra, hogy a hatalmat teljesen kihasználja és vissza is éljen vele. Ilyesmi ellen csak a jogszervezet és a megfelelő államrend nyujthat biztosítékot, mely szabatosan kiutalja mindenkinek a magáét s éber szemmel felügyel szabványai megtartására, az önkény és törvénytelenység megtorlására. A rendi állam csupán az uralkodó osztályok jogi és gazdasági existenciáját biztosította ily módon, ellenben a nép nagy tömegeit a XVI. és XVII. században, a királyság elgyöngülése korában, egészen az uralkodó osztályoknak szolgáltatta ki. Ezek valószínűs kényuralmat gyakoroltak felette, mely habár patriarchalis jellegű volt, természetesen oda vezetett, hogy az a kisebbség, mely minden joggal és hatalommal rendelkezett, lehetőleg saját előnyére zsákmányolja ki azt a többséget, melynek semmi joga sem volt s a kor szellemében körülbelől a hasznos háziállat szín-

vonására süllyedt. Ez a körülmény ép úgy hozzájárult az ország elszegényedéséhez, mint a háborus idők, melyek hazánkat sujtották.

A földesuri jövedelmek közt, melyeket az urbariumokban ismertettem, fontos szerepet játszik a malom-, ut- vagy hidvám és az italmérési jövedelem. Már ott közöltem néhány adatot, mely ezen ugynevezett kisebb haszonvételek évi értékét s kezelésök módját megvilágítja. Különböző egykoru okmányokban még sok ide vonatkozó adatot találtam, mely gazdaságtörténeti szempontból figyelmet érdemel s melyet a következőkben csoportosítok.

Malomjövedelem. 1548-ban a Dobronya várához tartozó Plesovetzben ¹⁾ egy kőre járó malom volt, mely átlag évi 60 véka lisztet hozott. 1559-ben ²⁾ Vöröskő vára tartozékaiban 7, Detrekő várában 20 malom volt; az utóbbiakért a molnár összesen csak 27 frt évi bért fizetett. Ellenben a vöröskői malmok közül 3 egyenkint 120, három egyenkint 20 mérő búzát s 3—3 frtot, egy pedig 1 frt 60 dr évi árendát fizetett. A trencsényi vár számadásai ³⁾ szerint a banoveczyi malom az 1560—64. öt évben 80, 79, 68, 78, 44 mérő búzát s a molnár részének leszámítása után 22, 32, 28, 24 és 10 forint készpénzt, a prusszi malom évenként mindig 12 mérő búzát hozott. Szepes vármegyében 1564-ben összesen 30 malom volt. 1672-ben gróf Eszterházy Ferencz megengedte kovácsii (Veszprémmegye) jobbágynak, hogy falujuk határán belől malmot építsenek, miért is neki, mint földesuroknak minden ujév napján egy öreg özöt tartoznak adni.

Ut- és hidvám. 1548-ban Dobronyán is volt utvámhely (teloneum), mely azonban kevés jövedelmet hozott. Az uradalomban még Plesoviczben volt ily vám, mely a vason és más árukön kívül készpénzben évenként átlag 60 frtot jövedelmezett. A gyulai vár tartozékaiban 1558/9-ben négy vámhely volt, Békésen, Gyulán, Vadászon s még egy — a kéziratban olvashatatlan helyen; a békési vám 1558. jun. 1-től 1559. február 1-ig — a vámos illetményén kívül — 29 frt 70 drt, a gyulai és a vadászi 40.18, illetve 39.09 az utolsó 9.13 drt hozott körülbelül ugyanazon időben. — 1559-ben Vöröskőnél volt vámhely, melyért a

¹⁾ Az összeírás Orsz. Lev. Lymbus III. 5.

²⁾ Az összeírás közös pénzügymin. Bécs.

³⁾ Orsz. Lev.

földesur évi 1 frt bért kapott. Detrekőnek 12 faluból álló tartozékában 7 vámhely van, de bizonytalan jövedelemmel. — A trencséni várhoz tartozó banoveczi vámnál befolyt:

1560.	37 frt 26 dr.
1561. . . , , . .	43 » 18 »
1562.	60 » 34 »
1563.	84 » 81 »
1564. (jun. 1. decz. 12.)	2 » 67 »

A szent-miklósi uradalomban 1572-ben 4 vámhely volt, melyekért 27 frt 50 dr árendát fizettek.

Az árvai uradalomban 1580-ban két vámhely volt. Az árva-váraljai 55 frt 51, a turdossini 6 frt 38 drt jövedelmezett.

A XVI. század közepéről — az év nincs megmondva — fenmaradt a szolnoki hidnál befolyó vám számadása. Kovács Gergely készítette. Vámot fizettek a szekerek, az ökör vagy más marha és a só. Befolyt:

junius . . .	4.71
julius . . .	16.52
augusztus .	37.25
szeptember .	11.71
október . .	35.26
november .	36.14
december .	95.34

Összesen 236.93

Ebből a hid fentartására 31 frt 92 dr ment el. A sóvámot természetben fizették s befolyt 155 kősó. A készpénz s a sójövdelem egy ötödrésze a vámost illetve fizetése fejében, míg a többit a királyi tiszteknek szolgáltatatta be.

Mennyit szedtek szárazvám fejében, arról is találtam néhány adatot, 1571-ben Szent-Kereszten a tarifa ¹⁾ következő volt: fizet egy terhes szekér 12, egy üres 6, egy ló vagy ökör 2, egy gyalog ember, ha terhet visz 1 dt. — Muchon faluban Borsodban 1599-ben ²⁾ mikor a király Kubinyi Lászlónak és Lorántffy Mihálynak adományozta a vámot, a következő díjakat szedték: Minden jól megrakodott szekér sótól, a hány marha huzza, annyi darab kősó; a vassal rakodott szekér egy darab vasat; minden más

¹⁾ Orsz. Lev. Lymbus III. 5.

²⁾ Orsz. Lev. Lymbus I. 4.

kocsi, ha nincs egészen megrakva vagy más árut visz, 4 drt; üres szekér 2 drt, a lovas 1 drt, a gyalog ember 1 obulust fizetett.

Italmérés. A földesur ez a joga a legsúlyosabb terhek egyike volt a jobbágságra, mint XVI. századi törvényeink számos ide vonatkozó határozata bizonyítja. De minden törvénynél jobban megvilágítják a dolgot az egykoru adatok, főleg a számadások az évenként elért jövedelemről. Kiváltságát a földesur a legelterőbb módokon értékesítette, mint azt különösen a fent közölt 1670-ki alsó-szützi urbarium mutatja. A jobbágy, a ki sert vagy pálinkát főzött a saját használatára, mindegyiktől külön elég nagy bért fizetett neki. Ezenkívül köteles volt bizonyos mennyiségű bort vagy sert, melyet a földesur küldött neki, kiárulni s ha ezt nem tette, szárazkorcsma fejében szintén elég nagy összeggel kártalanítani urát. Végül a hol ez külön korcsmát tartott, ott a jobbágy pénzben vagy gabonában kénytelen volt hozzájárulni a korcsmáros fizetéséhez, mert ez akkor még külön fizetést kapott. Sokszor egy és ugyanazon falubelieket mindhárom kötelezettség terhelte s így természetesen az italmérési haszonvétel czimén aránytalanul sokat kellett fizetniök.

Az italmérési jog gyakorlásának legrendesebb módja azonban az volt, hogy a jobbágyok évenként kimérték bizonyos mennyiségű bort s néhol olyan sokan mérték azt, hogy bajos megmondani, ki ihatta meg, ha nem maga a kimérő. Ezen műveletről töméntelen számadás maradt fenn. *Békés* mezővárosban 1558-ban ¹⁾ 64 ember mért bort s 606 frt 48 drt szolgáltatott át tiszta haszonképen. Egyik bormérő számadása így hangzik s ezen minta szerint készült a többi: Kaysza Balázs a bort, melyet 10 dron árult ki, maga vette 19 frton. A bor kitett 51 köböl és 6 pintet, melyért befolyt 41 frt 40 dr; tiszta haszon 22 frt 40 dr; fizet 21 frt 40 drt, elengedés egy frt.

A többi helységekből, hol 8—12 dros bort mérték, az eredmény 1558-ban az következő volt:

<i>Berény</i>	3 ember mért bort, tiszta haszon	39 frt 50 dr.
<i>Győr</i>	6 » » » » » »	63 » 15 »
<i>Kondoros</i>	8 » » » » » »	65 » 43 »
<i>Zenas</i>	13 » » » » » »	143 » 90 »

¹⁾ Békés és a többi helységek részletes számadása Orsz. Lev. Békési dézsma I.

<i>Deche</i>	14	ember mért bort, tiszta haszon	102 frt 81 dr.
<i>Bánhegyes</i>	14	» » » » »	124 » 08 »
<i>Bánkuta</i>	3	» » » » »	27 » 52 »
<i>Eperjes</i>	4	» » » » »	8 » 76 »
<i>Lökösháza</i>	3	» » » » »	34 » 40 »
<i>Simánd</i>	28	» » » » »	228 » 16 »
<i>Pyul</i>	2	» » » » »	13 » 26 »
<i>Vadász</i>	3	» » » » »	13 » — »
<i>Fövényes</i>	1	» » » » »	6 » — »
<i>Dombegyház</i>	1	» » » » »	15 » — »
<i>Szemlak</i>	1	» » » » »	6 » 40 »
<i>Nagylak</i>	2	» » » » »	12 » 04 »
<i>Chyomorkan</i>	3	» » » » »	19 » 10 »

Összes haszon 1559 frt 37 dr.

Ez a haszon a vásárolt borokból folyt be. Ezenkívül a kilenczedben befolyó bort (educill. vinorum nonalium in Meztth proventorum) is kimérték.

<i>Eperjesen</i>	1	ember mérte, a tiszta haszon	32 frt 58 dr.
<i>Zenason</i>	3	» » » » »	35 » 65 »
A két <i>Doboson</i>	2	» » » » »	46 » 29 »
<i>Pyul</i>	1	» » » » »	22 » — »
<i>Kondoroson</i>	4	» » » » »	137 » 78 »
<i>Techyen</i>	3	» » » » »	} 127 » 90 »
<i>Bánhegyesen</i>	2	» » » » »	
<i>Pankotán</i>	1	» » » » »	

492 frt 35 dr.

Olyan vidékeken, hol bor nem termett, hol tehát a földesur, kinek e tekintetben elővételi joga is volt, a jobbágyoktól nem vásárolhatta össze olcsón, az italmérés csekélyebb jövedelmet hozott. Így például a trencsényi várkapitányság 1560—64-ki számadásaiban az italmérési jog gyakorlatáról a következő adatokat találjuk: 1560-ban vettek 18 hordó bort 190 urnával 319 frt 14 dron, a kimérésből befolyt 383 frt 83 dr; tiszta haszon 63 frt 89 dr. — 1561-ben vettek 23 hordót 309³/₄ urnával 393 frt 54 dron; elmérték 500 frt 30 dron, tiszta haszon 106 frt 76 dr. 1562-ben vettek 23 hordót 264³/₄ urnával 334 frt 42 dron, elmérték 421 frt 67 dron, tiszta haszon 87 ft 25 dr. 1563—64-ben vettek 28 hordót 365¹/₄ urnával 495 frt 80 dron, elmérték 637 frt 44 dron, tiszta haszon 141 frt 64 dr. Az öt év tiszta haszna tehát összesen csak 399 frt 55 dr volt. Az uradalmi tisztek a bort olcsóbban — 6—5

dron pintjét — kapták. Az összes borokat egy korcsmáros mérte, ki fizetésre és ruhára évi $9\frac{1}{2}$ frtot kapott az uradalomtól.

A *turóczy* prépostság számadásai 1570-ből ¹⁾ szintén érdekes felvilágosítást nyújtanak az italmérési viszonyokról. Az uradalom ott is pénzen vette a bort s azért a kimérés nem valami nagy hasznot hozott. Így például vettek egy nyolcz akós hordót, akóját $2\frac{1}{2}$ frton. Ez tett $323\frac{1}{2}$ turóczy quartaliat, melyből seprő $43\frac{1}{2}$, tiszta bor 280 quartalia, melyet 9 dron mértek el; befolyt 25 frt 20 dr, tiszta haszon 5 forint 20 dr. Egy másik hordót Szent-Györgyön, a hegyen vettek, 16 akós volt à 2 frt 80 dr. Volt benne 628 turóczy quartalia, melyből seprő 26, színbor 602 quart. Eladatott per 9 dr; befolyt 54 frt 18 dr, tiszta haszon 9 frt 38 dr. Néha a bort, melynek akóját 2 frt 80 dron vették, 10 dron mérték ki quartaliáját. Az olcsóbb bort olcsóbban is mérték; így a 2 frtos bort 8, az 1 frt 75 drost 7 dron. Hogy a turóczy quartalia és az akó hogyan aránylott egymáshoz, azt a számadásból kideríteni nem lehet, mert minden egyes hordónál más eredmény van kimutatva. Egy helyen azt mondja, hgy a 15 akós hordóban 584, más helyen hogy ugyanannyiban 543 quart. van (ebből seprő 24, illetve 23 quart.). Ugy látszik, a különböző eredmény onnan van, hogy a korcsmáros nem a törvényes mértéket használta, hanem hol többet, hol kevesebbet mért ki ugyanazon nagyságu hordóból s így a vevőket a mértéknél is megkárosította. Máskülönből érthetetlen lenne, hogy minden hordónál (a számadás valami tizet mutat ki) az akó s a quartalia viszonya eltérő lett volna.

Szent-Miklós mezővárosban 1572-ben 12 hordó bort mértek ki. Mindegyik 12, összesen 144 fton vétetett s a kimérésből befolyt 242 frt 11 dr. A tiszta haszon tehát 98 frt 11 drt tett.

A földesuri jövedelmek sokfélesége és mennyisége a legjobban kitűnik az egyes falvakról és uradalmakról fennmaradt összeállításokban. *Bétek* szatmármegyei helységnek rendes jövedelme ²⁾ 1560 körül, melyben akkor valami 150 jobbágy lakott, évi 1195 frt 64 drra ment, melyből a bormérésre 300 frt esett. A *bajmóczy* vár jövedelme ³⁾ 1564-ben következő volt:

¹⁾ N. M. Várak csomaga.

²⁾ Orsz. L. Lymbus III. 15.

³⁾ Orsz. L. Lymbus III. 14.

Bér (census) Szent-György napi	580-83
» » Mihály »	589-90
Bíráskodási jövedelem Vizkeresztkor	26-06
Aranymosás	300
Utvám Kosztolányban	255-15
» Nedozséron	142-20
» Privigyén	43-44
Bőr eladás	55-84
Bírságok	137-25
Borsó eladás	14-—
Kereszténypénz	30-50
Báránytized	6-50
Venditio Canapum	17-25
Bormérés	4.224-69
A sörház jövedelme	1.407-—
Múlt évi hátralékokból	1.061-33
Készpénz maradvány	60-—
Összes bevétel: 8.961-14 dr	

Ez azonban nem a tiszta haszon volt, mert az uradalom kiadásai 8.157 frt 67 drt tettek, melyből egyedül borvásárlásra 3.649 frt 12 dr ment el úgy, hogy a bormérés netto jövedelme alig tett 600 frtot.

Igen tanuságos a *lipcsei* vár és uradalom jövedelmeinek összesítése az 1671. évből. ¹⁾ Az előző évben az uradalmat, mely addig gróf Wesselényi Ferencz nádor özvegyéé, Széchy Máriaéé, volt, lefoglalták legalább fele részében. Állapotáról 1671. okt. 23-án gróf Pötting János Sebestyén, a bécsi udvari kamarának hosszú német jelentést tett. ²⁾ Elmondja, hogy az uradalom Besztercebánya közelében kezdődik s a Garam mentén fölfelé húzódik. Van erősített kastélya, 2 mezővárosa és 20 faluja számos lakóval; erdőségei sok mértföldre terjednek. Nagy a fakeskedése. Vannak benne: vashámor, rézmű és több olvasztó kemence, hol az ezüstöt a réztől elválasztják. Említi, hogy az urbarium 1668-ból való még pedig egészen *magyar nyelven* készült, noha a jobbágyságok mind tótok. Az uradalom azon részében, mely a fiscus számára lefoglaltatott, volt lakott jobbágytelek 175¹/₈¹/₆, zsellértelek 102, szabados 5, soltész 1. Az uradalom évi bevételei akkor következőleg alakultak:

¹⁾ Jerney-gyűjtemény XIV. kötet. Kecskemét.

²⁾ Ugyanott.

1. Urbéri jövedelem:

Konyhabér (census culinariorum)	74·10
Utvám	28—
Jobbágyok bére	521·87
Malmok »	416·60
Sertés hizlalásért	79·08
Sajtjövedelem	87·20
Halászati jövedelem	37·91
Buzabér (Census tritici)	192·32
Juh-tized	549·41
A jobbágyok közt kiosztott sajtból	46·65
Pálinkafőző üstök után	83·33
Bárányokért	100·83
Census quartiriorum	277·25
Fűrészmalom	20—
Legelőkért	46·50
Census contractualis	500—
» canabis et abaginis	31·35

A rendes urbéri jövedelmek: 3.092·43

2. Gazdasági jövedelem:

Lupuleti	100—
Sörfőzés	1.050·40
Bormérés	1.500—
Pálinkamérés	88·88
Makkos erdők	233·10
A termés jövedelme	988—
A majorsági marhák utáni haszon	461·70
» » juhok » »	554·60
Méhtized	51—
Gabonatized	1·051—

A gazdálkodásból befolyó jöv.: 6.078·89

Az urbéri és gazdasági jövedelem a nagy uradalomban kitett tehát 9.171 frt 32 drt, mi azonban nem tiszta haszon, mert egyedül a gazdasági tisztek és szolgák fizetése pénzben és terményben 1.383 frt 66 drt ment.

Az egyes uradalmak földművelési és baromtenyésztési viszonyairól s az elért eredményekről is számtalan adat maradt reánk. Így például a *detrekői* várhoz tartozó allodiumban a marhaállomány 1559-ben következő volt: juh 1700, különböző marha 202, fiatal marha 150, sertés és malacz 300 darab. Ellenben a *vöröskői* allodium egész marhaállománya akkor csak valami 100 darabra ment.

Az allodiumokban folytatott mezeti gazdálkodás eredményéről is közlök egyetnást. 1552-ben a *mizslyei* prépostság és Modra helység földjein vetőmagul elment 55^3_4 köből buza. 1553-ban termett 106 capetia (kepe, kalangya) buza. Hogy ez mennyi magot adott, az nincs kimutatva. De mivel ugyanakkor a mizslei tizedbuzából átlag $21\frac{1}{2}$ köblöt csépeltek ki egy-egy kalangyából, a 106 kalangyából valami 265 köből buza folyhatott be s így a termés elég közepesnek mondható.

Még teljesebb áttekintést ad néhány év terméséről a trencséni vár 1560 – 64-iki számadása ¹⁾ mely az őszi és tavaszi vetést felöleli. A Prusz területén (ex agricultura territorii Prusz) és Banovecz mezővárosban levő majorsági földeken a vetőmag és a termés következő arányban állottak:

Vetőmag kellett;

1560	buza	120	mérő (metreta)	árpa	00	zab	12 m.
1561	»	160	»	»	$10\frac{1}{2}$	»	$10\frac{1}{2}$
1562	»	160	»	»	46	»	15
1563	»	148	»	»	41	»	25
1564	»	141	»	»	28	»	15

A termés eredménye:

1560	buza	145	kalangya, mely 151 mért adott;				
1561	»	250	»	»	390	»	;
1562	»	453 ²⁾	»	»	601	»	;
1563	»	400	»	»	575	»	;
1564	»	279	»	»	$380\frac{1}{2}$	»	;
1560				zab	$18\frac{1}{2}$	kal. = 36	mérő.
1561	árpa	20	kal. = 29 mérő;	»	20	»	= 40 »
1562	»	50	» = 68 » ;	»	26	»	= 72 »
1563	»	52	» = 104 » ;	»	30	»	= 78 »
1564	»	20	» = 36 » ;	»	25	»	= 52 »

Ezen kimutatás behatóbb gazdasági méltatását, az egyes évi termések minőségének kiderítését ezuttal mellőznöm kell s csak azt említem meg, hogy a cséplők bére már a termés évi eredményéből mindenütt le van vonva. A cséplés valóságos eredménye nagyobb volt tehát. De hogy a cséplők bére mennyire ment, azt a számadás nem mondja meg. Mint ma, úgy régebben is nagyon eltérők voltak e tekintetben az ország különböző vidékein, sőt

¹⁾ Orsz. L. Lymbus III. 5.

²⁾ Itt a parochiális földek termése is föl van véve.

egymáshoz közel eső helyeken is, a szokások. Így például 1570-ben a turóczy prépostság javain 279 kalangya és 25 kéve buza termett, mely 165 köből magot adott. Ebből a cséplők bére kitett $16\frac{1}{2}$ köblöt vagyis egy tizedrészt. Az esztergomi érsekség javainak 1580-ki számadása ¹⁾ erre nézve a következő feljegyzéseket tartalmazza:

Pozsony városában heted, Szent-Györgyben kilenczed, Bazinban tized, Stomfán nyolczad, Sempén tizenegyed, Diószegen tizenketted, Csallóköz szigetén tizenharmad részt fizettek a cséplőknek az őszi és tavasziak után s így a trencsényi cséplések eredményeihez még átlag legalább egy tizedrészt kell hozzáadnunk, hogy a termés igazi eredményét megkapjuk.

V.

A mezőgazdasági termelés és a dézsma.

A jobbágyság egykori földműveléséről, a termések évi eredményéről a hiteles és nagybecsű anyag óriási mennyiségben maradt reánk. Minthogy némi képet adtam ama végtelenül változatos kötelezettségekről, melyeket a jobbágnak földesura irányában teljesítenie kellett s melyekhez még az állami és hitfelekezeti szükségletek is hozzájárultak, jelezni kell azon földművelési jövedelmeket is, melyeket a mezőgazdaságból morított. ²⁾ Ezek ismeretére sokféle segélyforrás maradt reánk, melyek közt legelől állanak a tized- vagy dézsmalajstromok.

Tizedet a jobbágyság és a nem-nemes honlakos azon nagy politikai és közművelődési, később honvédelmi feladatok költségeinek fedezésére, melyeket királyaink az egyházra ruháztak, ősidőktől fogva fizettek ez utóbbinak. A tized olyan adó volt, mely Szent-István korától kezdve 1848-ig fennállott s melynek behajtását a törvény és a szokás szabályozta. A legfontosabbak Hunyadi Mátyás ide vonatkozó törvényei, főleg az 1481 : 1—13. t. czikkelyek. A király sértetlenül fentartotta az egyház tizedszedési jogát, de a behajtást, hogy az adózókat a tisztek zsarolásai-

¹⁾ N. M. Eszterg. érsekség gazd. viszonyai. Csomag.

²⁾ Az e fejezetben közölt adatokat mind levéltári kutatókból vettem.

val szemben oltalmazza, korszerűen szabályozni s lehetőleg — a mennyire az akkori közigazgatás engedte — állami felügyelet alá helyezni igyekezett. Szabatosan meghatározta azt is, ki köteles tizedet fizetni. Fizette azt minden nem-nemes, kivéve a ráczokat és eretnekeket, fizette pedig a bor, buza, rozs, köles, árpa és zab, továbbá a méh és bárány után. Ezeket sorolja fel a törvény mint tizedköteles földművelési és marhatenyésztési tárgyakat s ezekből fizettették a tizedet vagy dézsmát a XVI. és XVII. században is.

Az egyház a tizedszedés jogát magánosoknak bizonyos fix évfizetésért bérbeszokta adni. Az 1481-ki törvény azonban kimondotta, hogy bérbe a tized csupán a királynak, vagyis az államnak adható s a kincstár, főleg a mohácsi vész után igen sok vidék tizedét tényleg bérbe is vette. Megyénként vagy tizedkerületenként készpénzben haszonbért fizetett értők, a természetben, vagy váltságban befolyó jövedelmet pedig saját közegeivel kezelte és fordította főleg katonasága ellátására.

A tized állami kezelésének köszönhetjük, hogy a reá vonatkozó számadások igen sok évről óriási tömegekben megvannak az országos levéltárban. Mert az állami kezelés mulhatatlanul szükségessé tette először azt, hogy az egész műveletről lehetőleg részletes számadások és kimutatások készüljenek, másodszor pedig azt, hogy ezeket mint a többi állami köziratokat a kamaránál, a legfőbb pénzügyi hatóságnál megőrizzék. Így jutott legalább jórészüik az utókorra. Az országos levéltár tized- vagy dézsmacsomagai a mohácsi véstől kezdve óriási anyagot tartalmaznak a régi mezőgazdasági állapotokról. Sok elpusztult ugyan a századok viszontagságaiban, de a mi megvan, maga elegendő arra, hogy a régi Magyarország földművelési és részben állattenyésztési viszonyait s így a nemzeti vagyon legfontosabb elemeinek állapotát megvilágítsa. *A régi mezőgazdasági statisztika ritka becses kútforrása itt fölhalmozva s csak várják a kellő feldolgozást, hogy meglepően érdekes és sokoldalú tájékozást adjanak régi földművelésünkről s mindarról, mi vele összefügg.* Némely tekintetben modern mezőgazdasági statisztikánk sem nyújthat többet, mint a mennyit a tizedlajstromok a szakembernek kínálnak.

Az állam az általa bérelt tized behajtására minden évben

külön közegeket küldött ki. Egy és ugyanazon területen más-más tiszt szedte be a mezőgazdasági termények tizedét, más a bárány- és más a bortizedet. Hogy a tizedelő a kincstárt meg ne rövidít- hesse, köteles volt a lehető legpontosabb és legkimerítőbb szám- adást vezetni. Ezt csakugyan megtette. Minden egyes évben, va- lahányszor egy-egy faluban megjelent, följegyezte először is an- nak biráját, azután minden olyan lakosát név szerint, a ki föld- műveléssel foglalkozott. Kitüntette termésének vagy tizedköteles marhaállományának egész összegét s azután minden egyes em- bernél azt is, mennyit vett tőle tized fejében, sőt kitüntette azon lakosságot is, mely nem foglalkozott földműveléssel. Mert min- den jobbágy vagy zsellér, a ki terményben tizedet nem fizetett, vagyis nem gazdálkodott, tized helyett bizonyos pénzbeli kár- pótlást nyújtott. Ez a kereszténypénz (*pecunia Christianitatis*), melyet néhol sarlópénznek (*messoria*) neveztek, ámbár a sarló- pénz szót más fizetési kötelezettség jelzésére is használták. E ke- reszténypénz minden család után szabályszerűen 6 denárt tett legalább a XVI. század nagy részében, míg utóbb a fix tétel meg- változott s a kötelesek hol többet, hol kevesebbet fizettek.

A tizedlajstromokban megtalálható tehát: *a)* a mezőgazda- sággal foglalkozó, *b)* a nem gazdálkodó nem-nemes lakosság, *c)* az évi termés egész mennyisége, külön az ősziék és külön a tava- sziai kitüntetésével, *d)* a tizedben beszolgáltatott rész, *e)* a ke- reszténypénzből befolyt készpénz, *f)* a méhrajok száma, melyek- től szintén ugyanazon közeg hajtotta be a tizedet, ki a mezőgaz- dasági terményeket megdézsmálta. A bor- és a báránytized-laj- stromok viszont névszerint felsorolják azon nem-nemeseket, kik bortermeléssel és juhtenyésztéssel foglalkoznak, mindegyiknél külön megjelölván a termést vagy a juhállományt s a tizedben beszolgáltatott mennyiséget.

Mínthogy ilyen kimutatások töméntelen sokaságban marad- tak ránk s némelyik vármegyére évek hosszú soráról megvannak, természetes, hogy a mezőgazdaság állapotának ismeretére a leg- becsesebb forrásul szolgáljanak, melyre nem lehet eléggé sürgetően felhívni a történetírás figyelmét. A vármegyék monographusai itt rendkívül értékes anyagot találhatnak s hogy még eddig senki kö- zülök nem használta, az annak jele, hogy nagyon szűkre szabták a feladatot, melyet műveikben maguk elé tűztek.

A tizedlajstromok rengeteg tömegét én is csak részben vizsgálhattam még át. De e kis részből is annyi becses anyagot jegyeztem ki, hogy ha közzé akarnám tenni, jelen tanulmányom egész kötetekre nőné ki magát. Egyet-mást azonban mégis közölnöm kell, egyrészt hogy a tizedlajstromok fontosságát szélesebb körökben bemutassam, másrészt, hogy régi földművelésünk helyzetére némi világot derítsek.

A jobbágy földművelési termékei, mihelyt learatták őket, akképen gyűjtettek össze, hogy tíz egyenlő részre lehessen osztani, melyből egy rész az egyháznak, — illetve annak, a ki bérbe vette tőle s az rendesen az állam volt — egy rész pedig kilenczed fejében, a földesurnak járt. Így tehát a termésnek csak nyolcztized-része maradt a jobbágyé. A learatott gabona a felosztás előtt lehetőleg egyforma csoportokba rakatott. Alapul szolgált a kéve (manipulum). Bizonyos számú kévét egy-egy csomóba raktak, melyet rendesen kalangyának (gelima) vagy kepének (capetia) neveztek: A tizedelő azt is följegyezte, hogy minden egyes faluban hány kéve tesz egy kalangyát mert e tekintetben a szokás, mint látni fogjuk igen eltérő volt. Néhol egy kalangya nem igen volt több, mint ma egy kereszt, (16—20 kéve), mely név már akkor is előfordult, másutt azonban 60—80 kévét, sőt többet raktak egy kalangyába. Az alföldön előfordult az is, hogy a gabonát nem aratták, hanem kaszálták s nem kévébe, illetve kalangyába rakták, hanem egyszerűen boglyába (tumulus) halmozták fel. Minden tíz kalangyából vagy boglyából azután egy-egy ment tized fejében.

A tizedszedésnek ez volt rendes és állandó módja. A földműves a learatott és kalangyákba vagy boglyákba rakott gabona egy tizedét magostól és szalmástól dézsmául átadta még pedig ott künn a mezőn, hol az termett. Néhol azonban a behajtásnak más módjával találkozunk. Minden földműves annyi »fertót« vagy tetézett nagy vékát fizetett dézsmában, a hány hold vagy köblös föld gabona vetése volt. A tizedszedés ezen módja a többek közt Debreczenben és Szabolcsvármegyében s a mennyire kivehettem, általában a török hódoltságban fordult elő. Némely helység azonban kétféle módon fizette tizedét. Adott »fertót« a köblös föld után s viszonyt azon gabonáját, melyet boglyába rakott a rendes módon tizedelte el,

Különösen sok évről maradt fen tizedlajstrom *Sáros-vármegyéből*. Bemutatom az 1538-kinak főeredményeit. A lakosság búzát és kétszerest, árpát és zabot termesztett s a tizedet kalangyák szerint fizette. Egy kalangya buza 52 kévéből állt. De a tavasziakat néhol mandelbe (mandolini) rakták, melyben 20 kéve volt. 1538-ban tizedben beszolgáltatnak a következő helységek:

	őszi	árpa	zab
Gergellaka . .	30 $\frac{1}{2}$ kal.	4 $\frac{1}{2}$ kal.	1 kal. 20 kéve,
Zentmihal . .	21 $\frac{1}{2}$ »	4 »	$\frac{1}{2}$ » 5 »
Orkwth . .	24 »	6 »	semmit, mert őfelsége huszárai még a mezőn elfogyasztották.
Nijas . . .	36 »	11 »	2 kal. 20 kéve,
Ardó . . .	11 »	4 $\frac{1}{2}$ » 21 kéve	1 $\frac{1}{2}$ » 6 »
Salgó . . .	5 $\frac{1}{2}$ »	1 »	$\frac{1}{2}$ »
Osztropatak .	22 $\frac{1}{2}$ »	6 » 2 »	1 » 3 »
Jernye . .	12 $\frac{1}{2}$ »	6 » 18 »	1 $\frac{1}{2}$ » 5 »
Peklesz . .	3 »	6 » 10 »	1 » 3 »
Mochyola . .	6 »	2 $\frac{1}{3}$ » 22 »	1 » 4 »
Zwynié . .	25 »	1 $\frac{1}{2}$ » 4 »	1 $\frac{1}{3}$ »
Wyffalu . .	24 »	2 $\frac{1}{2}$ » 8 »	1 » 11 »
Sebesfalu . .	23 $\frac{1}{2}$ »	a huszárok elfogyasztották.	
Kyssáros . .	31 »	» »	»
Alsó sebes . .	30 » 4 kéve	» » »	
Felsewsebes .	10 »	bérbe volt adva.	
Kappy . .	38 $\frac{1}{2}$ »	» » »	»
Kewken . .	7 $\frac{1}{2}$ »	» » »	»
Összesen : 362 » 4 kéve 57 $\frac{1}{2}$ kal. 3 kéve 13 kal. 25 kéve.			

A tizennyolcz falu termése legalább az ősziakat illetőleg itt teljes hűséggel fel van tüntetve s a viszonyokról még tisztább képet ad az, hogy a tizedbuzából 774 $\frac{3}{4}$, az árpából 178 és a zabból 67 köböl csépeletetett ki.

A vármegye azon falvaiból, melyek a Thapolt vizénél fekvettek, tizedben befolyt:

	őszi	árpa	zab
Morgonya (cum praediolo Lysanka)	34 $\frac{1}{2}$ kal.	5 k. — kal.	4 kal. 40 k.
Lazzo	21 »	1 $\frac{1}{2}$ » 6 k.	bérbe adva
Walk	8 »	12 »	elfogyasztot. a huszárok.
Lough	19 $\frac{1}{2}$ »	3 »	bérbe volt adva.
Ferenczvágás	2 »	» » »	»
Mathevágás	3 »	» » »	»
Girald	18 »	20 »	» » »

Waspatak	30 $\frac{1}{2}$ »	2 kal.	2 kal, 20 k.
Karachyonmezew	30 » 22 »	2 $\frac{1}{2}$ » 3 k. 4 »	4 k.
Keresztes	16 $\frac{1}{2}$ » 20 »	2 » 10 k. 12 »	22 k.
Medgyes	13 » 27 »	1 $\frac{1}{2}$ » 3 »	1 k
<hr/>			
Összesen: 198 kal. 5 k. 9 $\frac{1}{2}$ kal. 19 k. 26 kal. 35 k.			

Ebből kicsépettetett 294 $\frac{1}{2}$ köből őszi, 33 $\frac{3}{4}$ árpa és 103 köből zab.

Sokkal kedvezőtlenebb volt az eredmény a sárosi várhoz tartozó öt faluban Kuchinban, Hankvágasban, Németfaluban, Porubkában és Rozankában, hol az őszi vetést teljesen elverte a jég, míg a tavaszinak tizede bérbe volt adva. 1538-ban összesen befolyt 82 kalangya buza és rozs, melyből csak 52 $\frac{1}{2}$ köből mag csépettetett ki, míg a következő évben a falvakból 237 $\frac{3}{4}$ köből buza és rozs, 30 $\frac{1}{2}$ köből árpa, 315 köből zab folyt be tizedben, vagyis ennyi szemet adott cséplés után a beszolgáltatott gabona. De már 1540-ben ismét szűk termés sujtotta — mint az egész vármegyét — e falvakat, mert tizedbuzájokból a cséplés csak 28 köből adott, míg árpájokból 55, zabjokból 186 köből csépettetett ki.

Sáros vármegyében 1538-ban Loboczky vagy Tharczay nemes ur javaiban, hol a kalangyát csak az ősziéknél használták, míg a tavasziaknál a számitás a 20 kévéből álló mandel szerint történt, tizedben befolyt:

	őszi		árpa		zab
Wffalu . .	24 kal.		18 m. 5 k.		14 m. 7 kév.
Weresalma .	22 »		18 » 5 k.		19 »
Lwchka . .	10 » 22 k.		21 » 10 k.		13 » 10 »
Héthars . .	32 »		68 $\frac{1}{2}$ »		36 » 14 »
Zechyw . .	20 » 12 k.		36 » 10 k.		47 »
Wysoka . .	10 $\frac{1}{2}$ » 15 k.		15 » 17 k.		17 »
Tarcza . .	9 »		11 » 8 k.		16 » 7 »
Olsoz . .	6 » 5		19 »		26 » 8 »
<hr/>					
Összesen: 134 $\frac{1}{2}$ » 2 k. 206 » 4 kéve 190 » 4 »					

Ez kicsépettetvén, adott 233 $\frac{1}{2}$ köből buzát, 169 köből árpát és 249 köből zabot.

Nem folytathatom tovább a részletezést, ámbár azt hiszem, az adatok fontosságát épen az fokozza, hogy minden egyes falut külön kitüntetnek. Még csak azt akarom említeni, hogy míg az 1539. év, mint a Sáros várához tartozó öt falu fent közölt csép-

lési eredményei mutatják, bő termést hozott, 1540-ben, a földművelés nagyon mostohán gyümölcsözött. Ez kitűnik, ha Sárosmegye tizedének 1540-ki és 1541-ki eredményeit egybevetjük, megjegyezvén, hogy 1540-ből 117, 1541-ből csupán 65 helység tizedszolgáltatása van ott feltüntetve. A tizedgabonából csépeletett:

	1540.		1541.
	(117 helység)		(65 helység)
buza és rozs	1.041	köböl	2.470 ³ / ₄ köböl
árpa	795 ¹ / ₄	»	1.680 ¹ / ₂ »
zab	2.382	»	2.358 »

Míg tehát 1540-ben az őszyben és árpában, a következő évben a zabban volt rossz termés. A termés értékének megvilágítására a vármegye területén eszközölt eladások nyomán a gabona áráról is közlök egy pár adatot. 1540-ben Kwchyn, Setek, Radistya, Zedekerth falvakban egy köböl (mensura Sarosiensis) árpa 40 dron, Eperjesen 40, 45, 50 dron kelt. A jó termés következtében ez az ár 1541-ben 60⁰/₀-kal csökkent, s a falvakban 1 firton hat köblöt, sőt rendszeren köblét 16 dron lehetett kapni. Nem ilyen, de azért nagy árhanyatlás mutatkozik a zabnál, mi annak jele, hogy az 1540-ki termés is kielégítő volt. Ez évben Kwchynban 15, Kis-Szebenben 16, 20 dr, Eperjesen 20 dr volt köble. 1541-ben Kwchynban 10, Eperjesen 12 denáron kelt a zab. Ugyanakkor buza köble 28 dron kelt.

Bereg vármegye tizedéből 1549-ben befolyt: buza és rozs 1.940¹/₂ kalangya és 26 kéve; zab 156¹/₂ kal. 6 kéve; árpa 7 kal. 15 kéve; a bortizedből 98 arva (hordó), 3 kis hordó és 9 arva törköly; végül kereszténypénz 33 firt 17 dr. s 149 méhraj.

Gömörvármegyében 236 község 1551-ben tized fejében fizetett 6.142 kalangya és 30 kéve buzát és rozst, továbbá 1.906 kalangya tavaszt. Minthogy a névsorból a vármegye akkori falvai közül legfőlebb néhány hiányzik, az a mennyiség az egész megye terméséről képet ad s csak az a kár, hogy ugyanazon év cséplési eredményei nincsenek följegyezve, hogy a termést egész szabatosan meg lehessen állapítani.

Abauj vármegye 1557-ki aratási eredményeinek megvilágítására közlöm a következő falvak termését: *Lycerd*, fizetett 10 földműves; egy kalangya 64 kévéből állt; termett buza 118 kal. 20 k. árpa 29¹/₂ kal. 30 k.; zab 8¹/₂ kal. 10 kéve, Hogy ez mennyi

magot adott, az kitűnik a következőkből. Ugyanott kicsépelgetett $8\frac{1}{2}$ kalangya és 23 kéve buza, mely $13\frac{1}{8}$, $21\frac{1}{2}$ kal. és 23 kéve tavaszi, mely 5 köblöt adott. *Rozgony*. Az egész falu termése 1.103 kal. 14 kéve buza, $171\frac{1}{2}$ kal. 14 k. árpa, $59\frac{1}{2}$ kal. 14 kéve zab. Kicsépeltek $82\frac{1}{2}$ kal. 15 kéve buzából $162\frac{3}{4}$. $121\frac{1}{2}$ kal. 24 kéve árpából $95\frac{1}{8}$, 4 kal. 29 kéve zabból $291\frac{1}{8}$ köblöt. *Alsó-Bogdán*. 9 földművesnek termett $106\frac{1}{2}$ kal. 20 kéve buza, $191\frac{1}{2}$ kal. árpa, $241\frac{1}{2}$ kal. 20 kéve zab. Csépléskor adott 8 kal. 1 kéve őszi $91\frac{1}{8}$, 3 kal. 18 kéve tavaszi $41\frac{1}{4}$ köblöt. *Lengyelfalu*. Lakott benne 1 biró, 9 földműves jobbágy, 6 zsellér. Termett buza 140 kal. árpa $291\frac{1}{2}$ kal. 10 kéve, zab $91\frac{1}{2}$ kal. *Somosfalu*. Lakott benne 1 biró. 24 földműves 5 zsellér (az utóbbiak közül háromnak 14 méhreja volt.) Termett $4541\frac{1}{2}$ kal. 20 kéve buza, 127 kal. 10 kéve árpa, $251\frac{1}{2}$ kal. 10 kéve zab. *Magyarfalu*. Lakott benne 1 biró, 19 földműves, 5 zsellér. Termett 381 kal. 20 k. buza, 52 kal. 10 k. árpa, $661\frac{1}{2}$ kal. 20 kéve zab. Ez összes helységekben egy kalangya 64 kévéből állott.

Sáros vármegye földművelési viszonyait 1558-ban a következő helységek népessége és aratási eredményei világíthatják meg:

Zwinnye. Élt benne 20 jobbágy, 2 földműves és 4 más zsellér, kik közül kettő az allodiumban szolgált. Egy gazdának 11 méhreja volt. Termett: őszi 40 kalangya (a kalangyát itt s az egész vármegyében ekkor 52 kévéből rakták), árpa 51, zab 61 kalangya. A jobbágyok közül az ősziből csak kettőnek volt 10—10, a többinek csupán 1—3 kalangyája. Hogy egy kalangyában mennyi szem volt, azt megvilágíthatja a következő cséplési eredmény: Adott 3 kal. őszi $3\frac{3}{4}$, $31\frac{1}{2}$ kal: 17 kéve árpa $111\frac{1}{2}$, $41\frac{1}{2}$ k. 4 kéve zab $181\frac{1}{2}$ köblöt.

Lípolcz. Élt benne 11 jobbágy, 2 földműves és 2 az allodiumban szolgáló zsellér. Két gazdának volt 4 méhreja. Termett 303 kal. őszi, 160 kal. zab. Az ősziből volt egynek 38, egynek 37, kettőnek 35, egynek 9 és egynek 3 kalangyája. $221\frac{1}{2}$ kal. 12 kéve adott 22, 12 kal. zab adott 27 köblöt.

Siroka. Élt benne 1 biró, 20 jobbágy. 8 földműves zsellér; két gazdának volt 5 méhreja. Termett $501\frac{1}{2}$ kal. őszi, $2481\frac{1}{2}$ k. árpa, és $2561\frac{1}{2}$ k. zab. Az ősziből 18 gazdának volt többje 20 ka-

langyánál. $37\frac{1}{2}$ k. 6 kéve őszi adott $55\frac{3}{4}$, $18\frac{1}{2}$ k. 4 k. árpa $32\frac{1}{2}$ és 19 k. 14 k. zab $69\frac{1}{2}$ köblöt.

Frych. Élt benne 5 jobbágy, 5 szegény — nem földműves, tehát kereszténypénzt fizető zsellér; egy gazdának volt 3 méh-
raja. Termés $81\frac{1}{2}$ kal. őszi, 13 k. árpa és 27 k. zab. Adott 6 kal.
6 kéve őszi $6\frac{5}{4}$, 1 kal. árpa $2\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ kal. 21 kéve zab $5\frac{1}{2}$ köblöt.

Hedry. Élt benne 3 jobbágy, 1 szegény zsellér. Termett 30
kal. őszi, $7\frac{1}{2}$ kal. árpa, 12 kal. zab. 2 k. 13 kéve őszi adott $4\frac{1}{2}$,
 $\frac{1}{2}$ kal, 6 kéve árpa $3\frac{2}{4}$, $\frac{1}{2}$ kal. 21 k. zab $5\frac{1}{2}$ köblöt.

Sengler. Élt benne 6 jobbágy, 3 földműves, 2 szegény zsel-
lér; két gazdának volt 30 méh-
raja. Termett 178 kal. őszi, 78 k.
árpa és 57 kal. zab. Az őszi-
ből 4 gazdának volt több mint 30 ka-
langyája. Adott 13 kal. 18 kéve őszi $20\frac{1}{2}$, $5\frac{1}{2}$ kal. 19 kéve árpa
 $12\frac{1}{2}$, 2 k. 6 k. zab $6\frac{3}{4}$ köblöt.

Kiswitez. Élt benne 6 jobbágy, 1 szegény, 1 szolgálatban
levő zsellér; 1 gazdának 10 méh-
raja volt. Termett 92 kal. őszi,
52 kal. árpa, 52 kal. zab. Adott $6\frac{1}{2}$ k. 21 kéve őszi $6\frac{1}{4}$, $3\frac{1}{2}$ k.
21 k. árpa $12\frac{1}{2}$, 4 k. 15 k. zab 25 köblöt.

Naglwitez. Élt benne 20 jobbágy, 1 szegény, 2 szolgálatban
levő zsellér; egy gazdának 3 méh-
raja volt. Termett 365 k. őszi,
205 k. árpa, 158 k. zab. Adott 27 k. 20 k. őszi $30\frac{1}{4}$, 15 k. 20 k.
árpa $22\frac{1}{2}$, $11\frac{1}{2}$ k. 17 k. zab $33\frac{1}{2}$ köblöt.

Jakabvágása. Élt benne 10 jobbágy, 1 földműves, 1 szegény,
2 szolgálatban álló zsellér; egy gazdának 4 méh-
raja volt. Termett $70\frac{1}{2}$ k. őszi, 50 k. árpa, 63 k. zab. Adott 5 k. 15 k. őszi 5,
 $3\frac{1}{2}$ k. 13 k. árpa $5\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$ k. 12 k. zab $9\frac{1}{2}$ köblöt.

Meggyen. Élt benne 16 jobbágy, 2 földműves, 3 szegény
zsellér; 1 gazdának 5 méh-
raja volt. Termett $131\frac{1}{2}$ k. őszi, 82 k.
árpa, $77\frac{1}{2}$ k. zab. Adott $4\frac{1}{2}$ k. 4 k. őszi $8\frac{1}{2}$, 1 k. 3 k. árpa $2\frac{1}{4}$,
 $2\frac{1}{2}$ k. 22 k. zab $3\frac{3}{4}$ köblöt.

Hamburk. Élt benne 1 biró, 20 jobbágy, 6 szegény zsellér;
Termett 342 k. 16 k. őszi, $193\frac{1}{2}$ k. 18 k. árpa, $136\frac{1}{2}$ k. 2 k. zab.
Adott $25\frac{1}{2}$ k. 9 k. őszi 20, $14\frac{1}{2}$ k. 3 k. árpa $17\frac{1}{2}$, 10 k. 14 k.
zab $30\frac{1}{2}$ köblöt.

Ardó. Élt benne 1 biró, 16 jobbágy, 6 földműves, 3 szegény
zsellér; 2 gazdának volt 3 méh-
raja. Termett 185 k. őszi, 20 k.
árpa, $97\frac{1}{2}$ k. zab. Adott $13\frac{1}{2}$ k. 20 k. őszi $12\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$ k. árpa $4\frac{1}{2}$,
7 k. 17 k. zab 22 köblöt.

Som. Élt benne 2 bíró, 15 jobbágý, 1 földműves, 2 szegény zsellér; 5 gazdának volt 19 méhíaja. Termett 54 $\frac{1}{2}$ k. őszi, 66 k. árpa, 108 k. zab. Adott 4 k. 5 k. őszi 6 $\frac{1}{3}$, 4 $\frac{1}{2}$ k. 18 k. árpa 12 $\frac{1}{4}$, 8 k. 5 k. zab 46 köblöt.

Herman. Élt benne 2 bíró, 20 jobbágý, 7 földműves, 1 szegény zsellér; 4 gazdának volt 11 méhíaja. Termett 661 $\frac{1}{2}$ k. őszi, 160 $\frac{1}{2}$ k. árpa, 301 $\frac{1}{2}$ k. zab. Adott 7 $\frac{1}{2}$ k. 8 k. őszi 24 $\frac{3}{4}$, 1 k. 14 k, árpa 1 $\frac{1}{2}$, 5 k. 22 k, zab 20 köblöt.

Gömörvármegye 1563-ki földművelési viszonyaira világot vetnek a következő helységek adatai:

Poloni. Fízetett 11 jobbágý és pedig 27 kal. 8 kéve őszi, 3 kéve tavaszi. Ennek fele kicsépettétvén, az őszi adott 8, a tavaszi 4 coretum hungaricumot, mely mérték alatt minden valószínűség szerint egy kassai köböl értendő; a számadásból csak az tűnik ki, hogy több volt 3 vékánál.

Felső-Sajó. Fízetett 6 jobbágý 13 kal. 23 kéve őszi, 3 kal. 8 k. tavaszi, melynek fele kicsépettétvén, adott az őszi 3 $\frac{1}{2}$, a tavaszi 1 coretumot.

Krasznahorka. Fízetett 30 jobbágý 91 k. 2 k. őszi, 52 k. 8 k. tavaszi; fele adott amaz 26, ez 36 coretumot.

Hosszuréth. Fízetett 16 jobbágý 45 k. 7 k. őszi, 21 k. 24 k. tavaszi; fele adott őszi 12, tavaszi 15 coretumot.

Mind a négy helyen egy-egy kalangya 26 kévéből állott. A Gedő és Ajnácskő várakhoz tartozó 35 falu az évben nagyobbára pusztá és lakatlan volt.

Szatlmár. vármegye helységeiről is közlök néhány idevonatközó adatot. 1569-ben fízetett *Bélteken* 38 jobbágý 40 kal. 18 kévét, *Dobrán* 52 jobbágý 83 kal. 18 k.; *Ákosfulván* 48 jobbágý 12 kal. 22 kévét, *Mihályfulván* 31 jobbágý 39 kal. 7 k., *Cégényben* 37 jobbágý 72 kal. 22 k., *Kisnagyfuluban* 45 jobbágý 13 kal. 10 kévét a termés egy tizedrésze fejében. Egy kalangya 30 kévéből állott. *Sáírköz* falu, melynek 1573-ki népességét a maga helyén már közöltem, tized fejében fízetett:

1569-ben	411 kalangya őszi	— tavaszi,
1570-ben	393 » »	— »
1571-ben	350 » »	10 k. »

Mint a számadás mondja, átlag évenként az őszi 256, a tavaszi 7 köböl szemet adott s egy köböl buza ára ez időben 60, egy köböl

tavaszi 25 dr volt. Ez adatok a falu termését s annak értékét kellően megvilágítják.

Nógrádvármegye dézsmáját egy 1574-ki számadás következőkben összegezi: befolyt in Cottu majori:

őszi-tavaszi együtt				bor
Balassa János javaiból .	489 $\frac{1}{2}$	kereszt 2 kéve		79 köből
Balassa László » .	279	» 6 »		38 »
Dévény vára » .	776 $\frac{1}{2}$	»		14 » 2 pint.
Pethő János » .	203	» 4 »		
A nemesek » .	2.157	» 5 »		335 » 3 »
In Cottu Minor Nógrád				
Cseszkes vocata . . .	360	»		14 » 4 »
Összes őszi és tavaszi .	4.266 $\frac{1}{2}$	» 6 »		480 $\frac{1}{2}$ » bor,

mely 120 akót (urna) és 11 itczét (media) tett.

Egy akkor nagyobb és jobbmódu mezőváros a Nyitramegyei *Vág-Ujhely* földmívelési viszonyainak megvilágítására szolgálhatnak a következő táblázat adatai, melyek különböző évekre terjednek ki. Fizetett tizedet:

	jobbágy	buzát	rozst	tavaszi
1553-ban	118	196 k. 27 k.	8 k. 26 k.	17 $\frac{1}{2}$ k. 6 k.
1579-ben	122	205 $\frac{1}{2}$ k. 25 k.	4 k. 25 k.	101 $\frac{1}{2}$ k. 9 k.
1604-ben	117	183 k. 38 k.	41	k. 15 k. árpa, 84 k. 6 k. zab
1672-ben	105	5 $\frac{1}{2}$ k. 21,	30 k. 21, 33 k. 36 k.	kétszeres 30 $\frac{1}{2}$ k. 24 k. »
1687-ben	93	83 $\frac{1}{2}$ k. 9 k.		43 k. 30 k. 3 $\frac{1}{2}$ k. 12 k. »

Ez adatok megértésére még fölemlitem, hogy egy bíró itt is mint mindenütt, mentes volt; 1604-ben két bíró és az iskolamester említettik mentesnek, míg ugyanakkor három nemes ember, ki paraszttelken gazdálkodott, fizetett tizedet s így a tényleg fizetők száma 120-ra ment. 1672-ről említi az összeírás, hogy a városban számos nemesember, armalista és szabados élt, ki részint nemesi, részint jobbágytelken gazdálkodott, sőt csaknem nagyobb felét a határnak birta, de nem akart tizedet fizetni. Ez okozza, hogy azon évben oly kevés folyt be, s így a fentebbi eredmény nem képviseli az egész termésnek teljes tizedrészét. Ellenben az 1604-ki eredményben nemcsak Ujhely, hanem a hozzá közellevő *Révfa* is be van foglalva s magára Ujhelyre jóval kevesebb esik. Egy kalangyát a XVI. században 60, a következőben 80 kévéből raktak. Kicsépeltek 1604-ben 82 kal. 18 kéve buzából 220, 19 kal. 27 $\frac{1}{2}$ k. árpából 40, 37 $\frac{1}{2}$ kal. zabból 165

mérőt. Ezt Nagy-Szombatba szállították s egy mérő búzáért 5, a tavasziért 4 dr fuvarbért fizettek.

Egy másik mezőváros *Sempte* főleg a bortermelés szempontjából érdemel figyelmet, ámbár Ujhely környékén is sok bort termeltek és ott 1604-ben 161 ember (tehát jóval több, mint a mennyi gabonadézsmát adott, mert volt köztük sok nem helybeli, extraneus) 157 akót (urna) és 4 pintet, Révfalun ugyanakkor a hegymesteren kívül 34 ember $23\frac{1}{4}$ akót és 14 pintet fizettek dézsmául. Ellenben Semptén 1552-ben 257 szőlősgazda 1.224 akót és 13 itczét; 1595-ben 145 gazda $87\frac{1}{2}$ akót, 1616-ban 177 gazda $201\frac{3}{4}$ akót (egy akó = 32 pint = 64 itcze) fizetett mi annak jele, hogy a szőlőművelés is hanyatlásnak indult a kedvezőtlen viszonyok következtében. Egyébiránt a szőlősgazdák nagy, sőt legnagyobb része itt sem volt helybeli, hanem idegen, mi kitűnik abból, hogy például 1581-ben gabonatizedet csak 56-an fizettek és pedig (egy kalangya = 76 kéve)

buzát	60 kal.	46 kévét
rozsot	8 »	12 »
zabot	2 »	62 »
árpát	1 »	21 »
tönkölyt.	— »	32 »

A Semptén lakó nem földmives nép, a zseliárség ősi mentesség alapján (ex antiqua libertate) nem fizetett kereszténypénzt Valószínűleg szőlőjök volt s a bordézsmá, melyet termésöktől adtak, mentesítette őket másnemű fizetéstől.

Pozsony szabad királyi városának lakosai is nagyban foglalkoztak bortermeléssel. A bordézsmakötelesek utczák szerint irattak össze. 1568 lakott az egyes utczákban, bortizedfizető:

Ventur Gossen	68 polgár
Foffen »	10 »
Bey den Nunnan Kloster	7 »
Schlosser Gossen	16 »
Am Platz	53 »
Amalthen Flaismorhk	16 »
Juden Gossen	10 »
Longh »	67 »
Gayz »	11 »
Santh. Michael	41 »
Nunnan Bantth	33 »

Holz Gossen	6	»
Hockh Shtross	28	»
Sanderffer Gossen	67	»
Neistyffth	31	»
Spytal Gassen	38	»
Thanna Newsidell	42	»
Newshstatt	23	»
Affeder Bedrycz	48	»
In suburbio ad arcem pertinens . .	12	»

A dézsmás tehát, mint e följegyzés mutatja, az akkor még egészen német városban valami jó magyar nemes ember lehetett, ki a német utcaneveket meglehetősen eltorzította. Az 1581-ki bortizedlajstromban ugyanez utcák fordulnak elő, csak az auf der Bedryczet Wedryczgassennak nevezik, a Neustiftnél pedig hozzátesszik: oder Neue Gassen.

Pozsonyvármegye földművelési állapotai megvilágítására idézem néhány helység szolgáltatásait 1602-ből:

Senkwich. 1 kalangya = 84 kéve. Volt egy bíró, 107 földműves, (közülök 1 zsellér s egy idegen) 27 más házában lakó (inquil. cohabitantes) zsellér, kik családonként $3\frac{1}{2}$ — 12 dr kereszténypénzt adtak, mi annak jele, hogy ez időben nem úgy mint azelőtt minden zsellér egyformán 6—6 drt fizetett e czinén, hanem ki kevesebbet, ki többet egész 12 drig.

Sárffeo. 1 kal. = 80 kéve. Fizetett 70 jobbágy tizedet, 6 zsellér semmit, 18 zsellér 5—12 dr kereszténypénzt.

Czattay. 1 kal. = 64 kéve. Fizetett 45 jobbágy és 2 zsellér gabona tizedet; volt még 6 zsellér, kinek szőleje volt s bortizedet adott, nem pedig kereszténypénzt (inquilini non seminantes atque vineas habentes nihil solvuntur ex pecunia Christianitatis)

Gurab. 1 kal. = 64 kéve. Volt egy bíró és 30 jobbágy; 24 más hátán lakó zsellérnek szőleje volt.

A négy helységben az említett évben befolyt gabonatized

	buza	rozs	árpa	zab
Senkwich	68 kal. 5 k.;	55 kal. 15 k.;	$11\frac{1}{2}$ kal. 21 k.;	$1\frac{1}{2}$ k. 11 k.
Sárffeo	176 » 35 k.;	9 » 20 k.;	$103\frac{1}{2}$ » 30 k.;	$16\frac{1}{2}$ k. 30 k.
Czattay	$80\frac{1}{2}$ » 13 k.;	— » — k.;	66 » 19 k.;	$2\frac{1}{2}$ k. 9 k.
Gurab	$128\frac{1}{2}$ » 10 k.;	— » — k.;	$72\frac{1}{2}$ » 19 k.;	$34\frac{1}{2}$ k. 26 k.

Még ama vidékek földművelési viszonyairól akarok megemlékezni, hol nem a szokásos módon — a kalangyába, kepébe,

vagy keresztbe rakott termés után — fizették a dézsmát, hanem minden bevetett egy köblös föld után bizonyos mennyiségű szemes életet adtak. E mennyiséget latinul cubulusnak néha quartaliának, magyarul »ferto« (cubuli fertio vocati) »feltál«-nak néha vékának nevezik, de a rendes köbőlnél jóval kisebb, ellenben a közönséges vékánál nagyobb volt, mert a számadásokban említve van, hogy például $420 \text{ fertó} = 236\frac{1}{2}$ kassai köből, vagy $1.243\frac{1}{2} \text{ fertó} = 828$ kassai köből. E fizetési mód divat Debreczenben és Szabolcsvármegyében, melyekről még szólni akarok.

Szabolcsvármegye nádudvari járásához Csege, Ohat, Zám Angyalháza, Udvari, Szerep, Nádudvar, Báránd, Bajon, Püspök-Ladány, Thorda, Rét-Szent-Miklós, Kis-Rábé, Mező-Szent-Miklós, Tetétlen, Kaba, Szovát, Köteles, Ebes, Hegyes, Sziget, Szoboszló, Hort, Ujváros, Egyek és Földes községek tartoztak. 1576-ban Szoboszló, Ebes és Földes nélkül a többi 23 községből befolyt buza 1.729, árpa 868 fertó, a mi azt mondja, hogy ennyi köblös föld volt azon évben bevetve. Befolyt azonban még külön is $358\frac{1}{2}$ boglya buza s így buzával még olyan terület is be volt vetve, melyen 3.585 boglya termett. — A következő 1577. évben a nádudvari járás összes 26 helységében fizettek buzát $1973\frac{1}{2}$ fertót s 408 boglyát, árpát 983, zabot 17 fertót. 1578-ban azonban sokkal kevesebb, buza csak 965 fertó és 71 boglya, tavaszi csak $719\frac{1}{2}$ fertó folyt be, jelölve annak, hogy bizonyos körülmények következtében a földnek egy jelentékeny részét műveletlenül kellett hagyni. Erre például idézek még egyet-mást a *Szoboszlóra* vonatkozó adatokból. Itt 1577-ben volt 1 bíró és 137 jobbágy, ki buzát $240\frac{1}{4}$ fertót és $83\frac{1}{2}$ boglyát, árpát $154\frac{1}{2}$ zabot 10 fertót fizetett. Ellenben a következő évben egy bíró, alatt már csak 105 jobbágy adott tizedet, még pedig buzát csupán $133\frac{1}{2}$ fertót és 13 boglyát, tavaszi fejében csak $97\frac{1}{2}$ fertót, másrészt a földet nem művelő családok száma hétről 14-re emelkedett. Sokan ez évben abban hagyták a földművelést, mások kevesebb földet műveltek; így például 1 jobbágy, ki 1577-ben $1\frac{1}{2}$ köblös buzavetés s ugyananyi árpa után fizetett, a következő évben már csak egy köblös buza s félköblös árpavetés után adott tizedet.

Ugyane nagy eltérések mutatkoznak *Debreczen* városánál. 1599-ben összesen csak 526 család élt benne, a ki buza vagy rozs

termése után tizedet — fertót — fizetett. E földművelők a városban következőleg oszlottak meg:

Vicus (utcza) Piacz	18 család
» » Czepléd	36 »
» » Burgundia	8 »
» » Wargha	11 »
» » Kis-Wargha	12 »
» » Zent-Anna	22 6
» » Kopaz	15 »
» » Bodogfalwa	17 »
» » Várad	2 »
» » Zenth-Miklós	45 (leginkább földművelők lakták).
» » Németh	29 család
» » Uj	25 »
» » Hatvan	42 »
» » Mester	49 »
» » Chemethe	21 »
» » Zenth Mihal	12 »
» » Darabos	9 »
» » Péterfia Jakab	74 »
» » Nagy Chapó	33 »
» » Kis Chapó	17 »
» » Sárkány	29 »

Ezek összesen 420 köblös buza- és $104\frac{1}{2}$ köblös rozsvetés után fizettek ugyanannyi fertót, mely $236\frac{1}{2}$, illetve $59\frac{1}{2}$ kassai köblöt tett. Élt azonban még a városban 739 család, mely azon évben nem üzött földművelést, hanem egyenkint a 6 drnyi kereszténypénzt fizette. A kétféle családok száma a mondott évben tehát együtt 1.265-re ment.

Körülbelől ugyane számmal találkozunk 1601-ben is, csak-hogy a két csoport közt egészen másképp oszlik meg. Az 1601-ki tizedszámadás összesen 1.300 családot mutat fel, de akkor a kereszténypénzesek csupán 324-en vannak, a tényleg földműveléssel foglalkozók száma ellenben már 976, kik $1.243\frac{1}{2}$ fertó búzát, mely 829 kassai köblöt tett, 313 fertó árpát s $49\frac{1}{2}$ fertó zabot fizettek. A legtöbbben csakis búzát termeltek és pedig csekély területen, mert leginkább félfertót fizettek. A legnagyobb gazda Szabó Gergely volt, ki 8 fertó búzával s $1\frac{1}{2}$ fertó árpával szerepel a lajstromban.

Noha az itt közlött adatokból a földművelés állapotára általános érvényű következtetéseket vonni korai lenne s ennek

ideje csak a tizedlajstromok behatóbb, részletesebb és több oldalú tanulmányozása után fog elérkezni, amnyi már a fentebbiekből is kitűnik, hogy azon vidékeken, melyeken ma a gabonatermelés nagyszerű arányokban folyik, a XVI. és XVII. században *extensive* is sokkal csekélyebb volt a mezei gazdálkodás, mint a föld termékenyséjét tekintve, várni lehetett. Ezt kétségkívül legelől az okozta, hogy a gabonakereskedelem nem öltött országos, még kevésbé nemzetközi jelleget. De okozták a közbiztonság szomorú állapota s a harczias idők is. A lakosok a helységtől távolabb eső földeket nem igen merték művelni, mert ott nemcsak munkájuk eredménye maradt mindenkor kétséges, de személyes biztonságuk is fenyegetve volt, különösen a török hódoltsági területhez közelebb eső részekben. A bevetett területnek aránylag szűkebb terjedelme s így a gabonatermelés csekélyisége természetesen az áralakulatra is visszahatott s az arany árcsökkenése mellett ez is előmozdította a gabonaárak emelkedését.

A tizedlajstromok a méhészetén kívül a juhtenyésztés állapotára is igen sok és becses anyagot tartalmaznak. 1577-ben Szabolcsmegye nádudvari járásának fentebb felsorolt 26 helységéből 1.217 bárány adatott tizedül s 208 visszaváltatott úgy, hogy a bárányok száma 12.378 (12.170 + 208) volt. Debreczenben 1599-ben a báránytized 159, a visszaváltott bárány 86 volt s így az összes bárányok száma 1.676 volt. E szerint a juhállománynak mindenestre kétakkoránál is nagyobbának kellett lennie.

Minthogy a termés mennyiségének és minőségének ismeretéhez a cséplés (*excussio*) vagy nyomtatás (*trituratio*) — akkor már mindkettő divott — eredményei magok is bizonyos eszközül szolgálhatnak, följegyzéseimből erre nézve is közlök egyet-mást. *Torna* vármegye 1551-ki tizedéből 388 kal. 9 kéve őszi 467, 73 kalangya 16 kéve tavaszi, 134 köblöt adott. 1552-ben adott:

	őszi	köblöt	tavaszi	köblöt.
Gönczön	192 kal.	544 $\frac{1}{2}$	40 kal.	100
Mislyén	131 kal.	295 $\frac{1}{2}$	32 kal.	113 $\frac{3}{4}$
Lipolczon	55 kal.	164 $\frac{1}{2}$	16 $\frac{1}{2}$ kal.	37
Berethen, Kis- és				
Nagy-Radnán . .	42 kal. 16 kéve	95 $\frac{1}{2}$	9 kal. 12 kéve	18 $\frac{1}{2}$
Telki Bányán . .	112 kal.	356	31 kal. 18	> 134

Lövön 1560-ban egy dézsmaasztagban volt buza 118 kepe vagy kalangya (30 kévés); csépeltek belőle 172, egy másiktól, melyben 42 kepe volt, 54 köblöt; 46 kepe rozs 54, 106 kepe zab 286 köből szemet adott.

A *gyulai* várjavak 1551-ki számadása szerint *Békés* vármegyében 352 kalangyából 10 kévéből és 808 boglyából, melyet kaszáltak, kinyomtattak 173 simándi köből, *Csanád* vármegyében 92 kal. 6 kévéből csépeltek 47 $\frac{1}{2}$ köből búzát. Árpa *Békésben* 216 $\frac{1}{2}$ boglya 43 $\frac{1}{2}$, *Zarándban* 41 $\frac{1}{2}$ boglya 11 $\frac{1}{4}$ köblöt fizetett.

Szathmár várában 1569-ben nagyobbára az előbbi év terméséből — az allodialis javakban 5158 kalangya buza a nyomtatók illetményének leszállításával adott 2.366 kassai köblöt. A dézsmaagabonából befolyt őszi 16.019 kalangya 17 kéve, mely 8.766 $\frac{1}{2}$, 1.381 kal. 10 kéve zab, mely 1.274 kassai köblöt adott, szintén a nyomtatók bérén kívül.

A *tokaji* vár 1575-ki számadásai szerint *Szoboszlón* és *Nánáson* a vár ottani allodialis jószágain 1400 kal. ősiből csépeltek 919 $\frac{1}{2}$ köblöt; egy köből 50 dron kelt; 400 kal. és 282 boglya tavasziból nyomtattak 600 köblöt a 25 dr; *Ond*, *Békés*, *Vámos-Ujfalu* helységekben 388 kalangya őszi adott 149 köblöt a 50 dr értékben.

Az *esztergomi* érsekség számadásaiban 1580-ból a következő cséplési eredményeket találtam: *Pozsony* városában adott a cséplők bérének — egy heted — levonásával 16 kal. 27 k. őszi 14 pozsonyi köblöt; *Szent-Györgyön* egy kilenced levonásával 126 $\frac{1}{2}$ k. 19 k. őszi 97 $\frac{1}{2}$, 14 $\frac{1}{2}$ k. 31 k. tavaszi 7, *Buzinban* egy tized levonásával 708 k. 27 k. őszi 685 $\frac{1}{2}$, 230 $\frac{1}{2}$ k. 14 k. tavaszi 265, *Stomfán* egy nyolczad levonásával 528 kal. 19 k. őszi 503, 158 $\frac{1}{2}$ k. 11 k. tavaszi 174, *Semptén* tizenegyedrész levonásával 833 k. 14 k. őszi 808 $\frac{1}{2}$, 139 k. 9 k. tavaszi 142, *Csallóközben* tizenharmadrész levonásával 1.750 $\frac{1}{3}$ k. 18 k. őszi 1.102 $\frac{3}{4}$ köblöt. Végül *Ohon* faluban 3 kal. 35 kéve bruttón vagyis levonás nélkül 2 $\frac{1}{2}$ köből búzát fizetett.

1604-ben *Szerdahelyen* 6 kal. 28 k. őszi, 19 $\frac{1}{2}$ nagyszombati mérőt, *Bánkán* 29 k. 39 k. 90, *Korithmán* 55 k. 15 k. 145, *Veszelen* 52 $\frac{1}{2}$ k. 6. k. 178 szombati mérő őszi adott.

Az *örlésről* és a *kenyérsütésről*, vagyis arról, hogy egy köből életből mennyi lisztet s a lisztből hány kenyeret tudnak előállí-

tani, szintén találtam némi adatot. Az 1570-ki felső-magyarországi Proviantordnung szerint 10 köből búzából vagy rozsból a molnár 10 köből lisztet és $3\frac{1}{2}$ köből korpát köteles visszaadni, ha ugyan vannak a malomban crebratoria instrumenta; vízi malmokban, hol ezek nincsenek, csak 12 köből liszt és korpá jár vissza. Száz köből búzánál őrlés előtt átlag 4 köblöt vettek ocsunak. Minden kassai köből lisztből 35 kenyeret kellett sütni, mindegyiket 3 font súlyban, melyet 2 dron adtak a katonáknak. A kenyérre nézve érdekes esetet említ az a vizsgáló-bizottság, mely 1560-ban Felső-Magyarországban járt. A királyhoz intézett jelentésekben elbeszéli, hogy kérdezték a sütőket, hány kenyér kerül ki átlag egy köből búzából? Azt felelték, hogy sohasem csináltak próbát; találomra azonban úgy vélekedtek, hogy egy köből buza hol 31, hol 32 vagy 33 olyan kenyeret ad, melyet 2 dron árulnak. Erre a bizottság a kassai magtárból két köből búzát hozatott, minőségre tökéletesen egyenlőt. Az egyiket maga őrette meg, a másikat egy becsületes embernek adta át, hogy őresse meg s süttesse ki. Amabból olyan kenyér, minőt a pékek sütnék két font súlyban s két dron árulnak, söt szebbek és jobbak 55, a másikkól 58 ilyen kétfontos kenyér lett.

Igen érdekes a kenyér árának limitációja, melyet Lőcse városa 1666-ban, mint Hain Gáspár kézirati krónikája említi, kibocsátott s mely a kenyér súlya s a buzaárak közt a következő arányt állapítja meg: Ha a buza köble 25 dr, a kenyér (Weissbrod) súlya 48 lat legyen; 30 drnál 40, 40 drnál 30, 50 drnál 24, 60-nál 20, 70-nél 18 latos, 80-nál 16, 90-nél 14, 100-nál 12 latos legyen a kenyér. A mint a buza 1 frtnál drágább, minden 20 dénár után a kenyér súlya 1 lattal apad, s 2 frtnál csak 6, 3 frtnál már csak 3 latos volt a kenyér.

Visszatérve magára a tizedre, mint fentebb jeleztem, a tizedszedés jogát a legtöbbször az állam vette bérbe az egyháztól. Megtörtént az is, hogy az állam azután vagy a földesuraknak vagy az illető községeknek albérletbe adta azt tovább. Ha ezt községekkel tette, bizonyos átalányösszeget vett tőlük készpénzben a termés tizedrésze helyett, vagy más szóval megengedte nekik, hogy készpénzzel váltsák meg magokat. Így történt például *Sáros* vármegyében, hol 1550-ben 42 falu tizede 294 frt 75 drban volt bérbe adva. Ebből fizetett Máthévágás 75 drt, Sóvár

18 frtot, Berzevicze 18 frt, Sonwyz 12, Lipolecz 15, Roskován 12 frtot, 5 más falu 10—10 frtot, a többi kevesebbet. Az ilyes albérletek azonban mégis kivételek közé tartoznak. Rendesen főleg a XVI. század második felétől kezdve az állam maga kezelte a tizedet. A szokásos évi haszonbér (solita arenda), melyet az állam fizetett a püspököknek a tizedért, 1550-ben következő volt:

Trencsén körül a csejtei és újhelyi járásokért . . .	900 frt
A szakolczai járásért	300 »
A bányavárosoknál Thuróc vármegye	600 »
» » a bajmóczi járás a quartával	750 »
» » Zólyom vármegye	500 »
Gömör vármegye a pactátákkal	2,500 »
Torna »	500 »
Léva, Bars, Bath, Pásztó környéke.	1,100 »
Csábrág körül Nógrád vármegye	2,000 »

Ez összeg fejében azután az állam, a mennyiben egyes falvakat nem albérletbe adott, közvetlenül maga szedte be a dézsmát az illető járás összes dézsmaköteles helységeiben. De nem mindegyik volt köteles dézsmát fizetni. Voltak először mentes (exemptus) helységek, melyek bizonyos szolgálatok fejében ez irányban állandó kiváltságot kaptak. Voltak továbbá olyan helységek, melyek tizede nem a megyés püspököt illette, ki tehát bérbe sem adhatta őket, hanem a helybeli plébánost. Így például Sáros vármegyében 1549-ben Richwald, Hochwald, Syba helységek a hochwaldi, Sáros városa a helybeli plébánosnak fizette a dézsmát, nem pedig az államnak, mely a vármegye dézsmáját a tulajdonos egri püspöktől bérbe vette. A ruthén falvak, melyek a vármegyében akkor igen nagy számmal voltak, törvény szerint egyáltalán nem fizettek tizedet s így az állam, mint bérlő jövedelme igen lényegesen csökkent.

Ehhez járultak azután az igen tetemes költségek, melyekkel a dézsma behajtása járt. Végül figyelembe veendő, hogy a dézsma ősi szokás szerint nem teljesen illette a tulajdonos főpapot s jogutódját a bérlőt, hanem annak egy részét csaknem kivétel nélkül minden helységben a plébánosnak kellett átengedni. Rendesen a nyers tized egy teljes *negyedrésze*, — ez a quarta — néhol azonban csak egy nyolczad, egy tizenketted vagy tizenhatodrésze illette a plébánost. Csak kivételesen fordult elő, hogy a quarta — mert általánosságban az járt a helyi lelkész-

nek — szintén benfoglaltatott a bérletben. A rendes gyakorlat az volt, hogy az állam a befolyó gabonából, méhrajból, bárányból természetben, a kereszténypénzből s visszaváltásból (redemptio) készpénzben adta ki lehetőleg a hely színén a jogosult plébánosnak a tized egész negyedrészt.

A gyakorlatban hogyan történt az elszámolás és meennyi költség s másnemű illetmény csorbitotta az állam bérbe vett tizedjövedelmét, azt a legközvetlenebbül feltünteti a *máramarosi* bányagróf 1552-ki számadása. Tized fejében befolyt nála összesen 5.231 kalangya őszi; egy-egy kalangya átlag 26 kévéből állt. Ebből azonban lement a teljes quarta czimén 1.289 kalangya. Ezenkívül a birák, az asztagot rakó emberek díja és sok más szükséglet fejében annyi ment le, hogy az 5.231 kalangyából csupán 2.118 maradt a kincstárnak s így a brutto jövedelemnek legalább 60⁰/₀-a elesett még a gabona kicséplése előtt. Csak azután jött a cséplési költség, mely a kicséplést szemnek ismét valami 10⁰/₀-át tette. Ennek levonásával a 2.118 kalangya adott 2.490¹/₂ véka magot. Befolyt továbbá 199 méhraj s 8.905¹/₂ négy pintes budai köből, vagy 212 hordó bor. E tized pénzértéke következő volt:

2,490 ¹ / ₂ véka őszi à 20 dr	498 frt 10 dr
191 méhraj à 16 dr	28 » 32 »
212 hordó bor à 4 frt	848 » — »
Keresztény pénz	41 » 13 »
Összes netto jövedelem	1,415 frt 55 dr.

Ezzel szemben következő kiadások állottak:

Évi haszonbér	263 frt 50 dr
A dézsmások fizetése	97 » 76 »
Gyalog és lovas örök díja	91 » — »
Szállítási költség	54 » 06 »
459 hordó vásárlása	159 » — »
Összes kiadás	765 frt 32 dr.

E szerint az állam tiszta haszna 650 frt 23 drt tett.

Sokkal részletesebb s az ország számos északkeleti vármegyéjére kiterjedő áttekintést nyújt az állami tizedkezelésről a szepesi kamarának 1572-ki kimutatása. Itt már a kicséplést gabona *köblökben* van feltüntetve. Befolyt azon év tizedéből szemes életben köből

		k	ö	b	ö	l	
	buza	árpa	zab	ocsu			
A rozgonyi járásban	2,438	423 ¹ / ₂	780	81			
A gönczi és nádasdi járásban	427 ¹ / ₂	77	133	10 ³ / ₄			
A kisujvári »	2,648 ¹ / ₂	211 ¹ / ₄	739 ¹ / ₂	53 ³ / ₄			
A sztrókói »	466	53	248	8 ³ / ₄			
A varannói »	1,149 ¹ / ₂	95	365	42			
A bodrogközi »	1,473 ³ / ₄	89	—	33			
A kis-borsodi »	1,062	—	64	—			
Ungvármegyében	2,513 ¹ / ₂	196 ³ / ₄		—			
Torna vármegyében	526	—	96	—			
A dadai járásban	1,434	881		—			
	13,812 ³ / ₄	1,157 ³ / ₄	3,299 ³ / ₄	230 ³ / ₄			

Befolyt ugyanott kereszténypénzből és méhtizedből 350, báránytizedből 829¹/₂ frt. Befolyt továbbá bortized fejében 32 pintes akóban:

A rozgonyi vagy széplaki és a nádasdi járásban	472 ¹ / ₂	akó	15	pint
A kis-ujvári járásban	1,156	»	20	»
Göncz mezővárosban	609 ¹ / ₂	»	4 ¹ / ₂	»
Liszka » tizedének feléből	340	»	—	»
A kis-borsodi járásból	343	»	—	»
A szendrő-völgyi járásból	150 ¹ / ₂	»	2	»
Torna vármegyéből	1,407	»	14	»
Ung »	561	»	20	»
Összesen	5,041 ¹ / ₂	akó	11 ¹ / ₂	pint

Ez adatok magokban véve is jellemzik az egyes vidékek termelési viszonyait. De hozzávetőleg az egész termés főeredményéről is ad némi tájékoztatást. Ha például a buzát vesszük, a tiszta tized 13.812³/₄ köből. Ehhez először is hozzáadandó a cséplők bére átlag egy tized, vagyis 1.381 köből s akkor az eredmény valami 15.194 köbölre emelkedik. Ehhez azonban hozzá kell adni még azon összegeket, melyek a quarta s más szükségletek fejében elfizettettek s melyek összeségét a máramarosi bányagróf fentebbi számadása a brutto jövedelem 60⁰/₁₀-ának mondja s így itt 15.194 köből 60⁰/₁₀-a 9.114 köblöt tenne. E szerint az illető vármegyék buzatermése tizedének egész brutto összege 24.308 köből, maga az egész termés valami 243.080 köből lehetett. Ez természetesen csak megközelítő eredmény, mert nem tudjuk, hány falu volt exemptus, hány nem fizetett más okokból s hol volt a quarta is az államnak bérbe adva? Mindazonáltal ez az eredmény — s a

fentebbi számadási mód a többi gabonaneműre is alkalmazható — semmi esetre sem marad el messzire a valóságtól.

Az illető vármegyék tizedének — a terményeket részint katonai szükségletre használták, részint eladták — pénzértékét a kamara következőleg állapítja meg: Befolyt

buzából	9,282 frt 52 $\frac{1}{2}$ dr
korpából	501 » 13 »
árpából	1,816 » 80 »
zabból	824 » 93 $\frac{1}{2}$ »
ocsuból	109 » 51 $\frac{1}{2}$ »
keresztény pénz és méhrajból	350 » 50 »
bárányból	829 » 50 »
borból	11,520 » — »
<hr/>	
Összesen	25,234 frt 40 $\frac{1}{2}$ dr

Ez összeg képviseli az illető vármegyék minden tizedének egész netto értékét. Ha ez összegre a fentebbi számítási módot alkalmazzuk (levonva a kereszténypénzt és a báránytizedet) kiszámíthatjuk az illető vidékek egész azon évi gabona és buzatermésének értékét. Csakhogy a 25.234 frt 40 $\frac{1}{2}$ dr az államnak nem maradt meg tiszta haszonul. Ebből kellett fedezni a) a haszonbért, b) a költséget.

Az évi haszonbér kitett:

Sáros vármegyében	1,266 frt
A rozgonyi járásban . . .	720 »
A nádasdi »	120 »
A sztropko-varannói járásban	510 »
A széplaki járásban	54 »
A helmeczi »	350 »
Liszka fele	210 »
A dadai járásban	245 »
A szendrő-völgyi járásban .	65 »
Kis-újvári járásban	700 »
Kis-borsodi »	232 »
Göncz	400 »
Ung vármegye	500 »
Torna »	500 »
A quarta bérlete	814 »

Összes bér 6,686 frt

Elhhez járultak a dézsmások és cséplési felügyelők díja 400 frt, a kassai annonarius, molnár, serfőző és szolgák fizetése

2.321 frt 58 dr. E két tételt a bérszükségletéhez adva, a kiadás 9.407 frt 58 drt tesz s így az állam tiszta haszna a bérletből 15.826 frt 82 $\frac{1}{2}$ dr. Csakhogy e jövedelemhez járult még *Sáros-vármegye* tizede, melyet az említett 1572. évben Rueber főkapitány Sáros vára részére szedett be s melynek pénzértéke 4.964 ft 22 $\frac{1}{2}$ dr úgy, hogy az állam bérleti haszna a valóságban 20.791 ft 5 drt tett. Sáros vármegye tiszta tizede akkor kitett:

buza 3,781 $\frac{1}{2}$ köből,	melyből ocsu 154 köből ;	pénzértéke 2,541 frt 35 dr.
árpa 1,064	» » sert fűztek ;	» 1,632 frt — dr.
zab 2.963 $\frac{1}{2}$	» »	» 790 frt 87 $\frac{1}{2}$ dr.

Érdekes, mennyire becsülték 50 évvel később Sáros-vármegye tizedének mennyiségét. Hoffmann György, kamarai tanácsos 1623 ápril 21-én Eperjesről levelet írt a kamarának s mellékelt egy kimutatást a vármegye tizedéről egy közepes évben (in mediocri anni). E szerint be szokott folyni:

ősziékből	1078 köből
árpából	393 »
zabból	892 »
kereszténypénzből s megváltásokból	122 frt 14 dr.

Az 1572-ki és az 1623-ki eredményt egymással szembe állítva, a fél évszázad alatt a *földművelési termelés igen nagy arányú csökkenése mutatkozik*. Még ha fölteszszük, hogy az 1572. év kivételesen bő volt s időközben a mentességek is szaporodtak, még akkor is a mezőgazdaság sajnos hanyatlása s vele a nép roppant szegényedése nyilvánul az 1623-ki kimutatásban.

E hanyatlás természetes következménye volt a munkásosztályok helyzetének és a háborús korszaknak s 1623. után is folyton nagyobb mérveket öltött. A kinek alkalmá volt a régi emlékeket, a kiadottakat s a kéziratban levőket átlapozni, az számtalan idevonatkozó szomorú adatot fog találni. Jegyzeteimből erre nézve is idézek egyet-mást. 1667. július 9-én Rozgonyi György *enyiczkei* tiszttartó urasszonyának Széchy Máriának, a nagy uradalom állapotairól ezeket írja: »A szegénység igen elfogyatkozott a szűk időben a marhából. Magam osztottam ki közükben közel majd háromszáz köből életet új fejében, csakhogy a marháját el ne adják. De mégis el nem győzték, hogy tavalyi esztendőben vékonyan termett volt az élet, tavaszi pedig semmi sem volt, kénytelenség alatt el kellett marháját adni, hogy csak-

nem éhelhalásra jutottak. A kinek marhája nem volt, sokan még tavasszal elmentek dologra; úgy táplálják magokat.« És, hogy a harcziás időknek egész visszahatását megismerjük, hogy megtudjuk, hová hanyatlott a köznép a XVII. század végén, arra nézve még csak Gömör-vármegye 1696-ki adólajstromaiból akarok néhány jellemző adatot közölni, hozzátevén, hogy akkor nem sok vármegye volt jobb s igen sok még rosszabb állapotban Gömörnél. Az 1696-ki év hivatalos följegyzései szerint például *Alsó-Balogban* lakott 8 jobbágy és 11 zsellér; a jobbágyoknak összesen 44 igavonó barmuk s egyenkint 4—11 holdnyi, a zselléreknek 1—1½ holdnyi szántóföldjük, együttvéve pedig összesen 65 kapás szőlejük volt, melyen 66½ akó (urna) bor termett. *Felső-Balogban* élt 12 jobbágy, 21 zsellér; a jobbágyoknak 50 igásbarmuk és 4—8 hold földjük, a zsellérekkel együtt 28 kapás szőlejük volt, melyen 14½ akó bor termett. *Rimaszécsen* 8 jobbágy lakott, mindegyiknek 12 holdja, összesen pedig 42 igás marhájok volt; lakott továbbá 8 zsellér, kinek semmi marhája nem volt, noha némelyik 2—6 holdon gazdálkodott. *Putnok* lakossága és gazdálkodási viszonyai következőleg alakultak: élt benne 11 nemes ember, kik mind kunyhókban, melyekhez szántóföld nem tartozott (in domunculis sine pertinentiis residentes) laktak; 53 szabados szintén kunyhóban; 9 idegen (peregrini) és 9 zsellér. Igavonó barma a helység lakói közül egyiknek sem volt. Mindnyájan szőlőműveléssel foglalkoztak. Volt 43 kapás szőlejük, melyen 21½ akó bor termett, mely akkor 2½—3 frton kelt.

E tények fogalmat adhatnak az elszegényedésről, melybe a magyar nemzet produktív, termelő, munkás osztályai a háborúk csaknem kétszázados korszakában jutottak s mely a legmesszebb menő visszahatásokkal volt Magyarország sorsának későbbi alakulatára, a politika valamint a közművelődés terén. Csak ez állapotok szem előtt tartásával érthetni meg modern közéletünk számos nagyfontosságú jelenségét, az anyagi erőtlenséget, a vagyoni elmaradottságot némely szomszédunkkal szemben. A háború okozta szegénység, s a köznép elnyomott állapota, az iparos tevékenységet sem engedte lendületre vergődni. A nyomorral vívódó népnek vajmi csekély szükségletei voltak, s ha voltak, nem tudta mivel kielégíteni. Ipara tehát még azon időben sem indulhatott virulásnak, midőn Ausztria nem gyarmatképen bánt hazánkkal s

a törvényhozás még nem gátolta az ipar gyarapodását. A miben volt némi szükséglet, a mely mesterség a jobb anyagi viszonyokban élő kiváltságos osztályok részére dolgozott, az nálunk is számot tevő fejlődésnek indult. Ez történt például az ötvösséggel, míg ellenben azon iparágak, melyekhez hazánk a legalkalmasabb nyersanyaggal rendelkezik, nem vettek lendületet nemcsak a túkeszegénység, hanem első sorban a nagy tömegek szegénysége s ennek következtében csekély vásárlási és fogyasztási képessége miatt. A társadalom sok százados kedvezőtlen gazdasági szervezete, fokozva a hosszas háborúk által, ma is érezteti hatásait nemzetünk anyagi életében.

De érezteti erkölcsi hatásait is. A százados nyomás, mely alatt a köznép élt, jellemében különös sajátságokat fejlesztett ki s egyéniségébe olyannyira bevésődött, hogy ma nemzeti jellemvonásnak tűnik föl sok olyan tulajdon, mely egyáltalán nem egyébb a régi közintézmények visszahatásánál. Hagyatékai azok annak a szociálgazdasági szervezetnek, mely külsőleg eltűnt ugyan, de a lelkekben még sokáig élni fog. Arról, a ki lomhán, kelletlenül, hanyagul dolgozik, ma is azt mondják, hogy csak »urbáriumosan« tud dolgozni. Az urbáriumos kor sehol sem fejlesztette, senkiben sem növelte nagyra a munkakedvet, a kötelességérzetet, a takarékoskosságot s a többi olyan tulajdonokat, melyek más, kedvezőtlenebb természeti viszonyok közt élő népeket az anyagi virulásnak jóval magasabb fokára emeltek.

Miért nem történt ugyanez nálunk is, ez istenáldotta földön, melynek lakosságát más tekintetben annyi tiszteletre méltó vonás, annyi szép tulajdon jellemzi, arra igazságos és hiteles választ majd csak akkor kapunk, ha gazdaságtörténetünk minden mozzanata kellően meg lesz világítva ama sokféle forrás alapján, melylyel e célra rendelkezünk. E források fontosságát nyomatékosan hangsúlyozni, volt fejtegetéseimnek egyik főfeladata. Ezenkívül azonban némi közvetlen tájékozást is óhajtottam nyújtani régi közgazdasági és socialpolitikai állapotainkról. Egyelőre csupán egyes tényeket, adatokat közölhettem, melyeknek gazdaságtörténeti fontosságuk van ugyan, de távolról sem alkotják magát a gazdaságtörténetet. Ez a tények bölcséletét adja s számtalan tény, adat és jelenség egybevetése alapján mutatja ki a köz-

szellem fejlődését a gazdaságban s a vele összefüggő állami és társadalmi intézményekben.

Csakhogy az ilyen gazdaságtörténet megírásához még hiányzik minden előmunkálat. Előbb a nyersanyagnak végtelen tömegét kell nyilvánosságra hozni, hogy a régi socialgazdasági állapotok alapjául szolgáló eszméket s a belőlök fejlődő intézményeket igaz mivoltukban és jelentőségekben megismerhessük s alakulásuk folyamát szakavatottan feltűntethessük. Ezuttal csak meg akartam kezdeni a munkát, melynek befejezése nem egy ember, hanem egész nemzedékek feladata lesz. De minél inkább előre halad, annál jobban meg fogjuk érteni politikai, jogi, gazdasági, művelődési életünk legfontosabb jelenségeit, a nemzeti civilizáció egész menetét. Sok téves felfogást, sok balvéleményt, nem egy legendát, mely a nemzeti hiúságnak hizeleg, fog a gazdaságtörténet eloszlatni. De azért nincs mit félnünk eredményeitől. Azt a nagy igazságot, hogy e hazát a magyarság polgárosította, hogy a mi szépet, nagyot és maradandót országunkban találunk, a magyarság anyagi és szellemi munkája hozta létre, a gazdaságtörténet is czáfolhatatlan érvekkel fogja egykor igazolni. Benne az *össz-nemzet* életereje sokkal impozánsabban nyilvánul, mint a politikában, hol mindig egyes osztályok vitték a vezérszerepet. Tanuságai tehát a nép szélesebb rétegeit érdeklik, s így általánosabbak és fontosabbak, mert nemcsak a multa vetnek világot, hanem megmagyarázzák jelenünket, sőt a jövő fejlődéseit is körvonalozzák.

A német socialpolitikai egylet közgyűlése.

Irta :

Mudrony Pál.

I. Mint a természetben mindenütt, úgy a gazdasági életben is fel s lemenő áramlatok vannak. Évek óta hangzik minden felől, hogy depressio van s a gazdaközönségre rossz idők járnak. S ha mutatkoznak is a javulás jelei itt-ott, de azért a depressio korszaka még nem ért véget. Ez általános jelenség, mely ép úgy foglalkoztatja a kontinens gazdaközönségét, mint az oceántuli farmereket. Az európai kontinens gazdái közt bizonyos érdekközösség van, a mennyiben az oceántuli verseny egyaránt nyomja őket. S minthogy ez a helyzet már hosszan tart, az általános hatás abban is mutatkozik, hogy nagyban és egészben véve kevesebb pénz van mostanában a gazdaközönség kezében, mint volt a hatvanas és hetvenes években, mikor a termények ára magas volt. A szűkebb pénzviszonyok természetesen növelték a hitelkeresést. És ezért azt látjuk, hogy az utóbbi években állandóan napirenden van a *gazdasági hitelviszonyok javításának kérdése*. Sok, nagyon sok történt az utóbbi években e téren. Magyarországon is mindenféle tárgyalják ezt a kérdést. Az utolsó budget vitának, mondhatjuk, egyik kiváló mozzanata volt a gazdasági hitel fejlesztésére vonatkozó — akadémikus eszmecsere. De a gyakorlati téren is vibrálni látjuk az eszmét. Több helyen alakultak és alakulatban vannak Raiffeisen-féle vagy hasonló hitel-szövetkezetek s termelő és fogyasztó egyletek, oly nagy arányokat azonban nálunk még nem ért el ez a mozgalom, mint Németországon, a hol már az önsegély elvén alapuló százakra menő gazdasági pénzintézetek s ezekre menő mindenféle czélú gazdaszövetkezetek keletkeztek.

A német gazdák legtöbbet tettek idáig a depressio káros

hatásának ellensúlyozására. Ugyszólván az egész német nemzet tágazdaközönség érdekeivel azonosítá érdekeit akkor, a mikor a szabad kereskedelmi politikát elhagyva, agrár-vámpolitikát csinált -- hogy ezt helyesen tette-e? az nagyon is vitás kérdés; de megtörtént; s a continens többi nemzetei egymásután követték Németországot. A gazdaszövetkezetek ügye is Németországban nyert legnagyobb kifejlődést, Ezt a törekvést senki nem kifogásolja s még magok a francziák is a német szövetkezetek mintájára alakíták gazdasyndikátusait. Az olasz gazdasági hitelszövetkezetek is egészen a német példa után jöttek létre. Sőt legujabban még a csatornán túl is hódítást tesz a német gazdaszövetkezeti eszme. Tőlünk magyaroktól sem lehet hát rossz néven venni s netán a germanisatióval vagy efféle váddal illetni azt a törekvést, hogy a német gazdák példáját kövessük, nem mondom mindenben, de oly dolgokban, melyek a gyakorlati élet próbáját már kiállották s melyek tekintetében a magyar gazda helyzete is csak olyan, mint a németé.

A német gazda-közönséget most és már régóta két kérdés foglalkoztatja kiváló mértékben: egyik a *gazdasági hitel szervezése*, a másik a *gazdasági termények jobb értékesítése*. Mindakettő a magyar gazdára nézve is ép oly fontos, mint a német gazdákra nézve; s ezért nem lesz érdektelen figyelmünkre méltatni azt, a mi legujabban ezen ügyben Németországban történik.

A német szociálpolitikusok egyletének Frankfurtban f. év szept. 28. és 29-én tartott ülésén igen tüzetesen tárgyalatott mind a két kérdés s ez alkalommal *Miaskovski* Boroszlóából lényegileg a következő előterjesztést tette: A gazdasági hitel tárgyában 1885-ben enquet tartatott. A törvényhozást is többször foglalkoztatta a kérdés s az uzsora ellen törvényes intézkedések tétettek. A vidéken az uzsora leginkább a kisbirtokost sújtja, akivel szemben az uzsorás nemcsak a gazdasági tekintetben, hanem élelmesség, ravaszság, a jog megvetése s más tulajdonainál fogva is nagy előnyben van. Az az osztály, mely nem képes saját gazdasági helyzetét tisztán felfogni, tehát az uzsorás által ajánlott merész üzletektől vissza nem retten s igen nehezen hagyja magát felvilágosítani, könnyen rá is szedhető az uzsorások által. Németországon leginkább a déli részeken és az ország középső részében van elterjedve az uzsora; más helyen csak

szórványosan lép fel. Ellenszer gyanánt előadó csak olyat ajánl, mely már kiálta a tűzpróbát. Uzsorának tekinti egy tényleges monopol felhasználását saját előnyére s a másik fél hátrányára; azért olyan káros az, mivel kíméletlenül üzetik. Némely társadalmi viszonyok is előmozdítják az uzsorát; nevezetesen az, hogy mesterségesen felszöktetik a földjáradékot; a vevők drága kölcsönpénzzel vásárolnak birtokot s aztán nem képesek fizetési kötelezettségeiknek eleget tenni. stb.

S mit kelljen már most az uzsora ellen tenni? 1880-ban meghozatott Németországon az uzsoratórvény, mely csökkenté ugyan az uzsora kölcsönöket, de a nemkészpénzzel való uzsora üzleteket nem tudta korlátozni. A javaslatba hozott eszközök: a váltójog korlátozása s kényszer könyvvitel, ellenőrzés mellett, nem célra vezetők. Célyszerűbbnek látszanak ellenben a következő intézkedések: 1. az uzsoratórvénynak szigorubb kezelése; 2. a büntetési maximum és minimum felemelése; 3. törvényes intézkedés az iránt, hogy jószágeladások csak írott szerződéssel közjegyző közbejvetelével eszközöltessenek; 4. magánárverés eltiltása a földbirtoknál, hogy az itt szokásos visszaéléseknek eleje vétesék; 5. a jószágösszevásárlások megnehezítése; 6. közép- és kisbirtokoknak nagy birtokokból való kihasítását ellenben meg kell könnyíteni s új fidei komissumok alakítását meg kell nehezíteni.

Nagy súlyt fektet Miaskovski arra is, hogy alakuljanak *védegyletek*, mint a Saale is a Rajna mellett, melyek az uzsoraperek vitelére vonatkozó adatokat gyűjtsenek s arról gondoskodjanak, hogy az uzsorások nyilvánosan pelengérre állíttassanak és a szorongatottakat kiszabadítsák az uzsorások kezéből. A *gazdasági egyesületeknek* is mindinkább ki kellene terjesztetni tevékenységüket, hogy *tagjaikat közgazdasági dolgokban tájékozzák*, tanácscsal s egyébkint is a segítségükre legyenek; hogy a földmives osztályt mindinkább körükbe vonják, de semmi körülmények között *ne legyenek álcázott politikai agitationalis egyletek*. Kötelezni kellene — ugymond — a jelzálog-hivatalokat is, hogy jelentsék fel a tudomásukra jutott uzsora eseteket. Az állam által idáig foganatba vett rendszabályok csak repressiv természetűek, a melyek a legmerészebb és legveszélyesebb elemeket nem riasztották el az uzsorától, a baj gyökerét tehát érintetlenül hagyták. Hogy a baj gyökeres orvoslását eszközölhessük, a föld-

mivest nagyobb ellentállásra kell képessé tenni, és ez képezi az egész mozgalom végső célját. Itt legelőször is el kellene háritani azokat az akadályokat, melyek a kisbirtokok fennállhatását veszélyeztetik; minők a kedvezőtlen talajviszonyok; a jövedelmező mellékkeresetek hiánya; a birtokmegosztás egészségtelen állapota; birtok-rendezés a nehezen mivelhető parcellálknál, s a birtok tulságos feldarabolásának megakadályozása. Aztán arra is kellene törekedni, hogy földmiveseink elsajátítsák az amerikai farmerek élelmességét. Emelni kellene a közgazdasági oktatást és falusi téli iskolákat kellene alapítani felnőttek számára.

Nagyon előnyös hatása lehetne annak is, ha a községi önkormányzat szélesebb alapra fektettetné. De legnagyobb fontossággal bír a mezőgazdaság természetének megfelelő hitelszervezet létrehozatala. Oly olcsó hitelt kell adni a földmivesnek, aminőt a pénzpiacz csak lehetővé tesz. A földmivesnek aztán jobban is kellene tudnia azt, hogy milyen nagy fontossága van az üzleti tőkének; neki ki kellene ismernie magát abban, hogy könnyebben szerezhessen magának hitelt s azt jobban hasznára tudja fordítani. Személyi és vagyoni hitel közt szigorú különbséget kell tenni. A fennálló pénzintézetek igen kis mértékben gyakorolják a személyi hitelnyújtást; számokkal ki lehet mutatni, hogy kölcsöneiknek több mint 50 száztólja jelzáloghitel. A takarékpénztárakat nem tartja alkalmasaknak arra, hogy a gazdák személyes hitelszükségletét kielégíthessék. Egész berendezésüket meg kellene e célra változtatni. Az egyik legnagyobb bajt az képezi, hogy a kölcsönök kieszközlése tulságos sok formalitással jár. A vidéki kölcsönpénztáraknak főkép csak a nagyobb birtokosok vehetik hasznát. Az előleg-egyletek és pénztárak inkább a kisvárosok iparosainak, mint a földmives osztálynak szolgálnak, mert távol vannak a falusi gazdáktól s magas kamatra is dolgoznak, aztán meg a soraikban előfordult gyakori bukások hitelvesztettekké is tették őket. A bukások oka, a kapitalisztikus törekvés, az osztalékok adása s a fizetési igazgatóság. Sokkal jobbaknak bizonyultak a falusi viszonyok számára a *Raiffeisen-féle kölcsönpénztárak*, melyek nem adnak osztalékokat s az üzletvitel is tiszteletből fizetés nélkül történik. De e részben az a baj, hogy kevés alkalmas embert lehet találni az intézetek

élére. Ahol azonban a társadalmi viszonyok fejlettebbek, ott a pénzüintézetek kitünőknek bizonyultak.

A Thüvingiában fennálló *országos hitelpénztárak* (Landescentralkassen) is utánzásra méltó intézetek, ezek többnyire felmondhatlan jelzálog-kölcsönöket adnak törlesztési kényszer mellett; az államtól kapják dotációjukat, igazgatásukat is az állam őrzi. Némileg hasonlók ezekhez a *községi hitelintézetek* Felső-Lausitzban s a porosz tartományokban 1847-ben alakított *tartományi segélypénztárak*. S végül a vidéki *kulturjárulékbankok* Szászországban, Sziléziában és Schleswig-Holsteinban érdemelnek említést mint oly intézetek, melyeknek a gazdaközönség jó hasznát veheti.

Miaszkovski tehát *kivánatosnak* mondja, hogy a *Hannoveriában, Hessenben, Nassauban és Thüvingiában fennálló, részint állami, részint községi pénzüintézetekhez hasonlók a jelzáloghitel számára egész Németországon, a személy hitel számára pedig mindenfelé Raiffeissen-féle intézetek létesítsenek*. A vidéki kölcsönpénztárak újja alakítandók s e reformot állami közbelépéssel kellene eszközölni. Az által, ha az adókataszter időközönként revideáltatni fog, biztos alapot nyerhetni a jelzálogkölcsönök számára; s így az üzletvitelt egyszerűbbé és olcsóbbá tehetni. Az államnak kell továbbá arról is gondoskodnia, hogy a már kifizetett, de még nem törlesztett jelzálog-kölcsönök kitábláztassanak. Sőt Miaszkovski azt is *kivánatosnak* mondja, hogy az *állam arra kötelezze a jegy kibocsátó bankot, hogy egy bizonyos maximális összeget bocsásson a pénzüintézetek rendelkezésére* alacsony kamaton, gazdasági személy hitel nyújtása végett. Ha így elegendő pénzeszközökkel fognak birni a vidéki pénzüintézetek, akkor azt hiszi, lehetséges e pénzüintézeteknek a skót bankok praxisát követni. Ez által az uzsorának sokkal inkább elejét vehetni, mint bárminő megtorló intézkedések által.

A német socialpolitikai egylet a felhozott javaslatokat tüzetesen megvitatta. *Knebel*, országos tanácsos, igen meggyőzően kifejtette, hogy az uzsora-büntetések szigorítása által legkevésbé sem lesz előmozdítva az a cél, hogy a földmives könnyű szerrel olcsó pénzhez juthasson. Az ő nézete szerint a *fősúlyt a takarékpénztárak reformjára kellene fektetni*, mert ezek

a pénzüntézetek érintkeznek legtöbbet a néppel s a legtöbb eszközök felett is rendelkeznek.

Dasbach Trierből ellenben a szövetkezeti pénztárak terjesztésétől várja a legjobb eredményt, de sürgősen szükségesnek tartja azt, hogy a *pénzüntézetekre vonatkozó ismeretek terjesztésének a földművesek közt*. Nézete szerint minden iskolát végzett becsületes ember, a ki a jelzálog-üggyről és az örökösödési jogról is ismeretekkel bír, egészen jól vezethet ily pénztárt. De a népiskolákba *köteles tantárggyá kellene tenni a könyvritelt*.

Reitzenstein pártolja a törvényhatósági pénzüntézetek alapítását, csakhogy igen nehéz kérdésnek tartja a kisbirtokok megbecsülését, a melynek alapján kölcsönöket lehessen adni. Ezért nézete szerint a *községeknek kellene feladatukká tenni azt, hogy kölcsönök kieszközlésénél közbenjárók legyenek*.

Buchenberger (Karlsruhe) az uzsorát azon növényekhez hasonlítja, melyek elrejtve tenyésznek. Az enquête megállapította az uzsorának tipikus alakjait. A mi az enquet által ajánlott ellenszereket illeti, az eszközöknek oly bőségszaruja lön a gyűlés elé hintve, hogy szinte lehetetlen egyszerre az egyik vagy a másik mellett állást foglalni. Annyi minden esetre áll, hogy *állami beavatkozással csak nagyon keveset lehet tenni az uzsora leküzdésére*. Ő a praeventiv rendszabályokra fekteti a legnagyobb súlyt; el kell dugni a forrásokat, melyekből az uzsora táplálékát nyeri. Ezt elérhetni a mezőgazdasági oktatásügy intensív ápolásával, a könyvelés behozatalával, de különösen a *gazdasági biztosításügy fejlesztésével*. Mert ez is szoros kapcsolatban áll az uzsorával. Egy tűz- vagy jégkár gyakran megrendíti a gazda helyzetét és ilyenkor lép fel az uzsora. Különös gondot kellene fordítani az *állatbiztosításra* is és azt terjeszteni. Nem kevésbé fontos az *életbiztosítás* is, mely arra való, hogy az örökösök az osztálynál pénz-eszközöket nyerjenek. Annak, ki a jószágot kapja, és testvéreit készpénzzel tartozik kielégíteni, mindig igen nehéz helyzete van, ha kölcsönre szorul.

Heitz tanár (Hohenheim) a nyilvános jogi berendezések gyarlóságaira hívta fel a figyelmet s nevezetesen azt kifogásolta, hogy a *vásárügy* nincs a gazdaközönség érdekeinek megfelelően rendezve.

Heinrich, jegyző, a Rajna mentén nyilvános árveréseknél

szokások *itatás* ellen szólalt fel s például hozza fel, hogy előfordultak oly esetek, hogy mikor ő mint a végrehajtással megbízott megjelent, már az egész egybegyűlt társaság részeg volt. Szükségesnek tartja, hogy tiltassék meg végrehajtásoknál szeszes italt kiosztani.

Crüger (Berlin) védelmébe veszi a Schulze-Delitzsch-féle előlegpénztárakat, mint a melyek az uzsorának hathatós ellen-szerét képezik. A Raiffeisen-féle intézetek ellen nincs semmi kifogása; de a Schultze-Delitzsch-féle intézetek tizszer annyi kölcsönöket adnak; 140 millió mark forgalmat csináltak akkor, mikor a Raiffeisen-félék csak 10 milliót. S azt is statisztikai adatokkal bizonyítja be, hogy az előbbeni pénzüintézetek nagyobb mértékben szolgálják a mezőgazdák, mint az iparosok érdekeit.

Meyer, al-államtitkár, az *állami segélyre* vonatkozólag azt a kérdést veti fel, hogy vajjon az állam saját pénzét vagy idegen pénzeket tegyen-e folyóvá? Elszaszban kísérletek tétetnek most utóbbi irányban, be kell várni, vajjon e kísérlet jónak fog-e bizonyulni.

Nasse elnök (Bonn) a tanácskozás eredményét összegezván, a gyűlés véget ért.

A német socialpolitikuskoknak a fentebbiekben vázolt tanácskozása a gazdasági hitelviszonyok javítása felett, több oly eszmét dobott felszínre, melynek megvalósítása Magyarországon is ép oly üdvös lehet, mint Németországon. Igaz, a mi hitelszervezetünk lényegesen különbözik a Németországtól, nálunk nincs oly sokféle neme a gazdasági pénzüintézeteknek, mint Németországon, mert a hitelintézetek legnagyobb része már abban az időben jött létre, mikor a törvényhatóságok beolvadtak az állami egységbe. Németországon ellenben a birodalmi egység csak a múlt évtized szüleménye s előbb annyi mindenféle kisebb-nagyobb állam létezett, hogy azok szerit-számát szinte nehe-zünkre is esnék ma már felsorolni. Az állami élet sokfélesége hozta létre azokat a különböző állami, tartományi és községi pénzüintézeteket, melyekről Miaskovski is megemlékezett s elterjedésüket kíváncsnak mondta. De hazánk helyzete annyiban mindenesetre megegyez Németországéval, hogy hitelügyünk még sok irányban továbbfejlesztést igényel. S nekünk is van több tipikus pénzüintézetünk, melyekre mint minta-intézetekre lehet

hivatkozni, ha arról van szó, hogy a gazdasági hitel megjavíttassék. Sokkal ismertebbek ezek, hogysem tüzetesebben ki kelljen reájuk terjeszkednünk. Azoknál gyökeres reformra nincs szükség. De igen is szó lehet arról, vajjon a gazdasági hitel javítása érdekében kívánatos-e, hogy a megyéknek szerep jusson a hitelügy terén? Tudjuk, hogy egyik-másik megye, szerény körben, már initálta a megyei hitelintézetek létesítését; azok inkább humanisztikus mint közkereseti vállalkozások. De megtörténhetnék az, mint ezt Apponyi Albert gróf ki is fejtette és kívánatosnak mondta, hogy minden megye területén alakuljon egy megyei központi intézet, a mely a kisebb pénzintézeteket absorbeálja és a megyei pénzek kezelője legyen s egyuttal az egész megye területére kiterjessze hatáskörét. Nem akarunk ez eszme mellett vagy ellen lándzsát törni, de általánosságban megjegyezhetjük azt az egyet, hogy pénzintézeti dolgokban a forradalomszerű átalakulásoknak csak forradalmi időkben lehet jogosultságuk, normális viszonyok között az ugynevezett »gyökeres reformok« többet árthatnak, mint a mennyit használni akarnak. Ily időkben csak a természetes fejlődés lassu útján lehet haladni. Ha a megyei hitelintézetek alakítása csakugyan az általános közérdekben fekszik, akkor misem állja útját annak, hogy a megyei hitelintézetek országszerte létrejöjjenek. Minthogy pedig daczára annak, hogy az eszmét régóta pengetik, idáig éveken keresztül alig történt valami a megvalósításra, talán nem tévedünk, ha az, állítjuk, hogy ma még nincsenek meg az előfeltételek arra, hogy hazánkban egy életerős megyei hitelszervezet jöjjön létre.

A gazdaközönség érdekében létesítendő megyei pénzintézetnek, nézetünk szerint, csak ott van jogosultsága, a hol a localis hitelszervezet (a községi pénzintézetek) már eléggé kifejlett és a kikerekített megye határai egy bizonyos termelési vidék határaival összeesnek, úgy hogy a megyei központ egyszersmind e termelési vidék localis centruma. A hol ellenben mások a viszonyok, ott a megye főpénzintézetének abban a városban van helye, a hol az üzleti élet a legerősebben lüktet. S ezt a szabad verseny határozza meg. Azt azonban mi is kívánatosnak tartjuk, hogy nem ártana, ha a mostani ziláltság helyett a pénzintézetek alakításánál a hivatott körök nagyobb rendszerességgel járnának el. És ebben tényező lehet a megye is.

II. A hitelviszonyok javítása mellett a *termények jó értékesítése* képezné azon második feladatot, mely a gazdaközönség anyagi helyzetének javítására kiváló fontossággal bír. A *német socialpolitikuskok* ez idei frankfurti ülésén ez a kérdés is szönyegre került, de megvitatva inkább csak a fogyasztó- mint a termelő-közönség szempontjából lett.

Ha kissé közelebbről megismerkedünk a gazdasági élet mechanikájával, ami alatt azt értjük, hogy egyik termelési ág mikép kapaszkodik a másikba s mikép van attól feltételezve, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a termények jó értékesítése nem csekélyebb feladat s gazdasági kihatásában nem is kevésbé fontos, mint maga az előállítás. Hiszen igen sok gazdaság vagy üzlet, éppen azért nem fizeti ki s nem is tarthatja fenn magát, mivel az előállított terményeket nem juttathatja annak a kezébe, aki illő árát megadná a terményeknek. Vegyük a legegyszerűbb példát. Egy kertész egy nagyváros közelében előállít mindenféle terményeket, amiket adott helyzetében okszerűen termelhet. Ha ő, mikor az egyes termények beérnek, ezeket csak helyben akarja elárusítani, azt fogja tapasztalni, hogy vagy igen rosszul, vagy sehogys sem adta el.

A kérdés ott így volt feltéve: *Minő befolyása van a kis és középkereskedésnek az áralakulásra s mik az egészséges árképződés eszközei?* Három előadó tett javaslatokat e tárgyban: dr. Conrad Halleből, dr. Krüger Berlinből és Rohrscheid Merseburgból. Conrad előadásából kiemeljük a következőket: Kétféle áramlat létezik. Az egyik a *közvetítő kereskedés kifejllesztésére* törekszik s újabb tagokat akar a termelő és fogyasztó közzé beékelni, hogy a termelőnek nagyobb segítségére legyenek árui eladásánál, hogy munkát és keresetet találhasson sok elem, mely most tétlenül vesztgel; hogy a növekedő igényeknek s a közönség kényelmének eleget lehessen tenni, és hogy a termelő ne legyen kénytelen idejét és fáradságát a termelés rovására eladási veszőségekre fordítani. Szemben áll ezzel a másik áramlat, mely *közvetlen összeköttetésbe* akarja hozni a termelőket a fogyasztókkal, hogy a kereskedő nyereségét a termelőknek juttassa. Előmozdítja ezen áramlatot az a tény, hogy a termelők és fogyasztók közt álló közvetítők nagy tömege közgazdaságilag nélkülözhető, hogy a közönség bizonyos függésbe jutott a közvetítőktől és hogy a

málha- és levélposta, a vasutak, távírda és hirdetésügy nagy mértékben megkönnyítették a forgalmat a termelők és a fogyasztók közt. Ez utóbbi áramlat különösen Németországban igen erős és sikerrel is működik, sőt azt lehet mondani, tovább is megy mint kellene. Mondják, hogy a kiskereskedésben s kivált a gyarmatárú és vegyes kereskedésben nagyszámu oly egyén tartatik fenn, kik gazdasági szolgálatot nem tesznek. De ha tény is az, hogy Németország 140,000 üzletében 170,000 személy van foglalkoztatva, úgy hogy 335 lakosra esik egy üzlet és 279 lakosra egy egyén, (sőt Hamburgban csak 139 fogyasztóra) azért ebből még sem lehet biztosan azt következtetni, hogy a közvetítők száma tulságos nagy; mert nagy súlyt kell fektetni a közönség kényelmére és arra, hogy különösen a munkások igényei hatalmasan növekedtek. A munkás sokat fogyaszt, ő azt, amire szüksége van, kis mennyiségben akarja kapni és pedig a legkényelmesebb, legrövidebb uton; mert rá nézve minden időveszteség pénzvesztéséget jelent, miért is szívesen megenged egy kis drágítást. S éppen itt nem kell a kiskereskedés tevékenységét kisebbíteni. Mondták továbbá, hogy nagyszáma ezen üzleteknek rövid idővel keletkezésük után megbukott s abból azt akarták következtetni, hogy tulságos számmal vannak. De ezt sem lehet általánosságban statisztikailag bebizonyítani, hanem legfeljebb egyes esetekre nézve. Alaptalan az az aggodalom is, hogy kivált kisközségekben, a hol sok detallista van, úgynevezett *ringek* alakulnak, melyek az árakat felcsigázva tartják, mert a verseny mégis csak hatalmasabb, e verseny a főbb fogyasztási czikkek árát hamar lenyomja, inkább olyan helyeken alakulnak ringek, ahol kevés kereskedő van, a kik könnyen megegyezhetnek egymással, s a kikre rá van utalva a fogyasztóközönség. Hogy meglehessen mondani, vajjon az árak nem tulmagasak-e a kicsiben való eladásra nézve, tisztában kell lenni azzal, hogy mikép képződnek az árak a kereskedésben. Tekintetbe veendő itt a beszerzési költség s aztán az általános költségek (házbér, cselédfizetés, risico, calo stb). Előbbeni mindig nagy ingadozásnak van kitéve s az áraknak a kicsiben való eladásnál mindig ehhez kell alkalmazkodni; utóbbiak pedig az idők folyamán nagyon is felszaporodtak; az árak tulságos drágulását, ennek daczára csakis a könnyen romló s a fényüzési czikkeknél lehet konstatálni, ahol az

okadatolva is van azzal, hogy könnyen a kiskereskedő nyakán maradhatnak. A közönséges élelmiszerekre nézve, melyek a tömeges fogyasztás tárgyát képezik, s melyeket minden kereskedőnek tartania kell s melyek az egyedáruskodást nem tűrik, be lehet bizonyítani, hogy ott, a hol a közönség megtudja az áru értékét itélni, a drágulás csak csekély s hogy csakis a munkásosztály számára történik a drágítás a már említett okokból; ellenben ott, a hol a közönség nem tudja az árú értékét megítélni, a drágulás nagyobb. Általánosságban azt lehet mondani, hogy szolid nagy üzletekben a kicsiben való eladási árak a nagyban eladás áraihoz alkalmazkodnak, és hogy minél csekélyebb a drágulás, annál inkább alkalmazkodik az engros árakhoz. Teljes, egészen pontos alkalmazkodás az általános költségek miatt lehetetlen. Ehhez járul, hogy a kereskedők nem is merik mindjárt leszállítani az árakat, mert attól tartanak, hogy az engros árak ismét emelkedni fognak s a gyakori árváltoztatás elidegenítő hatással lehetne a vevőkre; ez által és a közönség hiányos ismerete folytán nincs kizárva az a lehetőség, hogy az árak hosszú időn át tulságosan magasak maradnak. Ehhez járul némely árúnál az áraknak bizonyos elpalástolása, a mennyiben a rosszabb minőségű árút úgy csomagolják a kiskereskedők, mint a jobbminőségűét és ehelyett is adják el, mint teszik pl. gyakran a csokoládéval; a vassal pedig az történik, hogy ha felmegy az ára, az eszközöket belőle könnyebben, a szegeket gyengébben készítik s azok ára változatlan marad. Hahár több tekintetben s kivált kisvárosokban és a munkás számára fennforog is a tulságos megdrágítás veszélye, azért mégis inkább csökkenő, mint emelkedő irányzatot mutatnak a kiskereskedésben szokásos árak, mivel a forgalom folyton növekszik. Általában alaptalanul gyanúsítják a kiskereskedést. Az áremelés átlag 20% és ez nem tulságosan sok; a fogyasztási egyletek, igaz, olcsóbban adják az árukat, de meg kell gondolni, hogy azoknak biztos vevőközönségük van s csakis a legszükségesebb árukat szokták tartani, míg a kereskedőnek mindent készletben kell tartani.

Minek kell hát történni, ha tulságosan felcsigáztatnak az árak? A kiskereskedők számának csökkentése nem segít a bajon, mert ezáltal, mint már említve volt — éppen a ringek keletkezése mozdíttatik elő. Az sem segít, ha, mint a könyvkereskedésben

történik, rabattengedés által a közönség jön abba a helyzetbe, hogy az eladó tárgyak értékét meghatározza. Épp oly kevés sikere lehet egy egész sor másféle javaslatoknak; sem az állami beavatkozástól nem lehet üdvös eredményt várni. Elsősorban áll itt az *önsegély*. A *Schultze Delitzsch*-féle önszegély-egyletek — mint Anglia példája mutatja, jelentékeny tevékenységet fejtettek ki. Előadó maga is alakított a vidéken egy ilyen egyletet és azzal az árak leszállítását kierőszakolta a kiskereskedésben. De csak ott, ahol ügyes vezetők állnak az egyletek élén, kikben megvan a kellő szakismeret, csak a fő fogyasztási tárgyakra nézve és csak a legkisebb adagokra való felosztásnál, ami a munkások nejeinek válik hasznára, vethetnek a fogyasztó-egyletek gátat az uzsorás kizsákmányolásnak. S különösen ott fognak üdvös hatással lenni, a hol nagygyárosok vagy nagybirtokosok által állíttatnak fel. De illusió azt hinni, hogy universalis orvoslatok képesek enbefolyásukat mindenütt érvényesíteni.

A második előadó dr. *Krüger* a *fogyasztó egyletek hasznáról* értekezett. Előterjesztéséből kiemeljük a következőket.

A fogyasztási egyletek jelentékeny befolyással vannak a közvetítő kereskedelemre. De csak azokról lehet itt szó, melyek jó üzleti vezetéssel bírnak s melyeknek meg van a rendes vásárló közönségük. S ezt azon adatokkal bizonyítá, melyek a fogyasztási egyletektől hozzájuk intézett azon kérdésekre érkeztek be, hogy 1. minő okok idézték elő a fogyasztási szövetkezet létrejöttét? 2. minő nyeresége volt a szövetkezeteknek a megalakulás óta, és 3. hogy a szövetkezet környékén minők az árak. A kiskereskedők igen ellenséges indulattal viseltetnek a fogyasztási szövetkezetek irányában, mert nem szabhatnak tetszés szerinti magas árakat, hanem kénytelenek a szövetkezeti árakhoz alkalmazkodni. S tény, hogy a szövetkezetek csak kevéssel adják el drágábban az árukat, mint ahogy azokat nagyban beszerezik.

Előadó rossz szokásnak tartja azt, hogy a kiskereskedők hitelre adnak el árukat. Ebből többnyire uzsora fejlődik ki. Az áruhitelre következik a váltó, magas kamatszámítással, aztán a betáblázás s végül a kényszer-eladás. A hitelre való eladásnak a készfizető is kárát valja. Mert míg a nagykereskedésben a kamat és risico csak a hiteltkérőt éri, a kiskereskedésben az összes vőkre felosztatik a risico s a kamat, melyet a kereskedő magának

felszámít. A kereskedők kérvényeiből és óvásaiból azt lehetne következtetni, hogy a fogyasztási-egyletek az összes vevőket elszedik tőlük. De a statisztikai adatok azt mutatják, hogy 1000 keresetképes közül csak 54 esik a fogyasztó-egyletekre. A fogyasztó-egyleteknek főfeladata jó és hamisítottatlan árucikket szolgáltatni, melyek megérik azt, amibe kerülnek. E feladatnak az egyletek meg is felelnek. A kiskereskedők azon panasza, hogy az egyletek vezetői nem értenek az üzlethez, meg van czáfolyva azon tény által, hogy a németországi fogyasztó-egyletek tavaly 41 millió mark értékű árukat adtak el és azon $3\frac{1}{2}$ millió nyereségük volt s csakis 7000 mark veszteség állott ezzel szemben. S nem lehet kifogást tenni az ellen, hogy a fogyasztó-egyletek nemtagoknak is adhassanak el árukat. A fogyasztó-egyletek nem igényelnek fényűzéssel berendezett boltokat, se reklamra nincs szükségük, amely nagyon sokba kerül. A fogyasztó-egyletek bevásárlásaikat is olcsóbban teszik, mint a kiskereskedők, mert készpénzzel fizetnek. Nem áll tehát az, hogy ők csak a kiskereskedő nyereségét takarítják meg. Szólvó 36 fogyasztási egylettől kapott adatokat az egyletek befolyásáról az árképződésre és az eladott áruk minőségére. Husz egylet azt hozta fel keletkezése okául, hogy a kicsiben való eladási árúk tulságosan magasak s az árúk is silányak voltak, de meg a hitelre való eladás körül nagy visszaéléseket is lehetett tapasztalni. Egy magdeburgi egylet tizenkét árucikkre nézve átlag 40 százalékkal lenyomta a kereskedő által számított nyereséget. Egy másik egylet 200%-ról 40-re leszállítá az árúk megdrágítását. S konstatálni lehet azt is, hogy a fogyasztási egyesületek abban a tekintetben is üdvösen hatnak, hogy rossz aratáskor nem engedik az árakat tulságosan felszökkenni. Olyan helyeken, ahol fogyasztási-egyletek vannak, a közönség általában olcsóbban vásárolja be szükségleteit, mint ahol nincsenek fogyasztási szövetkezetek. Ez a befolyás nem károsítja meg a szolid kiskereskedőt, a ki felügyelet nélkül szabadon intézkedhetik, tehát a conjuncturákat jobban feltudja használni, mint az egyletek. A szolid czégek tehát mindig versenyképesek az egyletekkel. De már az olyan kiskereskedők helyzete, a kik csekély vevőközönséggel bíró kisközségben laknak és nem birnak elegendő üzleti ismeretekkel; az ilyenektől a fogyasztási-szövetkezetek csakugyan elveszik a vevőket. — A be-

érkezett adatok azt is tanúsítják, hogy a fogyasztó-egyletek arra is ügyelnek, hogy hamisítatlan árúkat kapjon a közönség. Stuttgartban pl. egy fogyasztó-egylet 16 vegyelemzési vizsgálatot eszközöltetett; világos, hogy az ilyen eljárás az egyleti hatáskörön kívül is jó befolyással van. Főképp a *mezőgazdasági fogyasztó-egyleteknél* feltűnő a siker e tekintetben. A hol előbb több közvetítő kezén át és többnyire megvizsgálatban árút vettek a gazdák, ott most közvetlenül és csak megvizsgált árúkat vásárolnak; a gazdaközönségnek van érzéke a jobb minőségű árúk hasznossága iránt. A mesterséges trágyák vásárlása roppant nagymértékben emelkedett nemcsak egyleti tagoknál, hanem az egész gazdaközönségnél. Kétségtelen előadó szerint, hogy a fogyasztó-egyletek üdvös hatásuak; azt ellenben nem lehet bebizonyítotttnak venni, hogy az egészséges közvetítő kereskedést bárosítanák. A harmadik előadó *Rohrscheid* történeti visszapillantást vetett az áraknak a czéhek s később a községek által való meghatározására s aztán az illetékek kifejlődését adta elő. Törvényhozási hiányt lát abban, hogy a vevő nem tudja hogy kenyérvásárlásnál mennyi súlyt kap. A vagyonosok nem ellenőrzik ezt, mert az ügy nem elég fontos rájuk nézve, a szegények pedig a hitelviszonyok által vannak az eladóhoz kötve. Azt indítványozza, hogy a sütők súly szerint adják el az árúkat, hogy mindenki könnyen megítélhesse, hol vásárolhat olcsón s hol drágán.

Az erre következő vitából csak néhány mozzanatot emelünk ki, *Borght* kereskedelmi titkár Aachenből igen élénken kielt a fogyasztási egyletek ellen, azok szerinte törvénytelen versenyük által a szolid kereskedelmet károsítják, s azonkívül gyakran magasabb díjakat is szednek mint más üzletek. *Spier* Frankfurtból azt állítja, hogy ott már hat év óta nem léteznek fogyasztó-egyesületek, valószínűleg a gyarló vezetés miatt szüntek meg s a fogyasztó-egyletek irányában uralkodó ellenszenvet is szöbáhozta. *Buchenberger* ellenben védelmébe vette a fogyasztó-egyleteket, s azt mondta, hogy a fogyasztó-egyletek megszüntetése nagy hátránnyal járna a vidéki lakosságra. A közvetlen érintkezés a termelő és fogyasztó közt nagy nehézségekbe ütközik. Közvetítő kereskedésre multhatlanul szükség van, mert az gyűjti össze, ez szortirozza a falusiak által termelt kis tételeket viszi azokat en masse a főbb piaczkra. *Gerlach* tanár Halleből

azt bizonyítgatta, hogy a fogyasztó-egyletek nem tehetik a kiskereskedést nélkülözhetővé; gazdasági és erkölcsi fontosságukat el kell ismerni, de föltételezik azt, hogy a lakosság már tudjon hitellel gazdálkodni. S hogy áll a dolog a gyérnépességű s elégtelen forgalmai viszonyokkal bíró vidékeken? Nagy árúkészletek összegyűjtésére roppant nagy forgalmat csináló egyletekre is volna szükség.

Az itt előadott nézetekből eléggé kitűnik, hogy minő elfogás uralkodik a fogyasztó-egyletek működésének hasznos vagy nem hasznos voltáról a német szocialpolitikuskok körében. A kérdés lényegét kettős szempontból lehet tekinteni, egyik a termelő, másik a fogyasztó érdeke. A termelőnek az áll érdekében, hogy árúit a lehető legdrágábban adja el, a fogyasztó viszont a lehető legolcsóbban szeretne vásárolni. Ha csak e kettő állna egymással szemben, akkor nagyon könnyen megtörténhetnék, hogy egyik a másikat tulságosan megkárosítaná. A kereskedőnek az a hivatása, hogy kiegyenlítse az ellentétes érdeket. Ő neki mindegy, akár drága az árú, akár olcsó; neki csak a közvetítő nyereséget kell megkapnia. Ezért hát az a legegészségesebb helyzet, ha nincs kizárva a lehetőség arra, hogy a közvetítő kereskedés magát fentarthassa, mert mint Conrad helyesen kifejtette, e kereskedés nagy szolgálatot tehet úgy a termelőnek, mint a fogyasztónak.

Egy közgazdának sem szabad elfogultán csak a termelő, vagy csak a fogyasztó érdekét nézni; s ezért el kell ismernie a következő tényeket. A fogyasztó-egyletek üdvös hatásuk, úgy a termelőre, mint a fogyasztóra nézve, mert közelebb hozzák őket egymáshoz s nevezetesen lehetővé teszik azt, hogy a termelő jó áron eladhassa terményeit a fogyasztónak, s hogy a fogyasztó első kézből elég jutányosan megszerezhesse a szükséges árúkat. De veszély is rejlik a fogyasztó-egyletben a termelőre nézve annyiban, hogy ha egy nagyvidék közönsége fogyasztó-egyletben egyesül, akkor a localis termeléstől teljesen emancipálhatja magát és ott fogja bevásárlásait tenni, a hol a szükséges árúkat olcsóbban megkaphatja, mint helyben megkaphatná. E veszéllyel szemben megint csak a kereskedő jön a termelő segítségére s megveszi tőle az árút, melyet helyben már nem tudta eladni, hogy elvigye oda, a hol legjobban megadják az árát. És a hol

nincsenek ilyen kereskedők, ott aztán indokolva van kiviteli szövetkezetet állítani magoknak a gazdáknak. Az ily szövetkezetet a kereskedőnek nem kell ellenséges szemmel nézni, mivel a szövetkezetek tanult kereskedőket igényelnek az ügyek élére; tehát pályát nyitnak szakavatott kereskedő számára. Így a lát-szólagos érdekellentét az érdekek összhangjává alakul, úgy a fogyasztási-egyleteknél, mint az export-szövetkezeteknél, mint a kereskedelmi hivatásnál. S magyar szempontból csak kívánatosnak mondhatjuk, hogy alakuljanak *fogyasztó-szövetkezetek* mindenütt, a hol inszolid kereskedők mesterségesen, túlságosan felcsigázva tartják a legszükségesebb tömeges fogyasztási cikkek árát; alakuljanak *export-szövetkezetek* mindenütt, a hol nagymennyiségben termelt eladható árúk számára nincs localis fogyasztás, sem szolid kereskedés. De úgy a fogyasztó-egyleteknek, mint az export-szövetkezetnek nem ajánlhatjuk eléggé, hogy az ügyek élére oly fézfiakat állítsanak, a kik kellő *kereskedelmi szakismerettel* is bírnak, azonfelül, hogy kifogástalan becsületességgel járnak el. A becsületesség üzleti dolgokban a legnagyobb tőke, nélküle tönkre jut a legegészségesebb vállalat is, míg vele és általa a legnagyobb nehézségek is könnyen leküzdhetők, hogy a vállalkozást siker koronázza.

A londoni nemzetközi cukor-adó értekezéslet.¹⁾

Irta :

dr. Polyá Jakab.

Ismereteseek azok a bajok, melyeket specialisan nekünk okozott a répa megadóztatására alapított cukoradó. Az osztrák, jobban mondva a cseh gyárak, mivel cukordusabb répát dolgozhattak fel, mint a mi gyáraink, adókedvezményben részesültek. Ez megnehezítette cukorgyárainknak a cseh gyárakkal való versenyt. Az egyenlőtlen verseny okozta, hogy míg a cseh cukoripar folytonosan emelkedett, addig a mi cukoriparunk épen ellenkezőleg folytonosan hanyatlott. Ez a tény nem csak hazánk mezőgazdaságára, hanem hazánk pénzügyeire is káros befolyást gyakorolt. A régi sérelmet, hogy mi adainkkal segítettük előmozdítani a cseh szukorgyárak felvirágzását, megszüntette az adóvisszatérítések iránt 1878-ban létesült egyezmény. Fennmaradt és fennáll ma is az a sérelem, hogy a bár hazánkban fogyasztott, de Ausztriában termelt cukor után az adó az osztrák kincstárba folyik. A cukoripar hanyatlása tehát egy jelentőségű vala a hazai kincstár megkárosításával az osztrák pénzügyek támogatása.

De a nálunk fennállott, német mintára készült, valamint az ugyan más alapra fektetett, de ugyan azzal a célzattal készült, nem a termék megadóztatására alapított cukor e hazai különös bajokon kívül oly hátrányokkal is járt, melyek a világpiaczon és a világ-termelésben is érezhetők valának. Ugy a répát mint a répanedvet bizonyos, rendszerint alacsonyra, sőt túl-alacsonyra szabott cukorhozadékok feltételező törvények kisebb-nagyobb jutalmat biztosítottak a gyártásnak és a kivitelnek. Az ily jutalmakkal támogatott ipar könnyen mutathatott hajlandó-

¹⁾ Ez ismertetésnél forrásul használjuk, különösen : Correspondence relative to the conference on sugar bounties held to London in 1887. — International conference on the sugar question. — Bulletin de statistique de legislation comparée. 1888. szept. füz.

ságot a tultermelésre s ez az állapot rendes következménye: a nagymérvű árhanyatlás s ezzel összekötött válság sem maradt el. — A cukoripar válság érezhetővé vált különösen a mezőgazdaságban is. Az alacsonyabb cukorárak folytán kénytelenek valának a gyárosok a cukorrépa árát is leszállítani s e mellett még válogattak is a cukorrépában. A gyárosok ez az eljárása a cukorrépa termelésének korlátozását idézte elő, mely megint visszahatott az állattartásra. Ezeket a bajokat és nehézségeket látjuk különösen Franciaországban.

Nem mernők állítani, hogy a répa cukorhozadékának alacsony, sőt túlalacsony becslése s az ebben rejlő jutalomnyújtás a törvényhozások részéről különösen kezdetben szándékos vala, Hiszen emelték nálunk is, Németországban is a feltételezett cukorhozadékot azzal a czélzattal, hogy megakadályoztassék a kincstár megkárosítása mind inkább emelkedő kiviteli jutalmak által. De minden emelés már az illető törvény meghozatala pillanatában bizonyult tévesnek, mivel javult a répa termelésénél követett eljárás és mivel a cukor gyártásában is történtek oly műszaki haladások, melyekre a törvényhozó tekintettel nem lehetett. Bármint is álljon különben a dolog, tény az, hogy a cukoripar támogatása nyílt és titkos jutalmakkal szabálylyá vált, melynek az európai államok versenyezve igyekeztek eleget tenni. Franciaország határozottan azzal a czélzattal szakított 1884-ben az addig fennállott cukorrendszerrel és tért át a répa megadóztatására, hogy jutalmakat osztogathasson a cukoriparnak, mely különösen súlyosan érezte a neki biztosított jutalmak által mind hatalmasabbá váló német versenyt, Oroszország 1885-ben átmenetileg fogadta el a cukor-kivitelnek nyílt jutalomban való részesítését s az Európába való kivitelnek kölcsön czimen métermázsánsként 4 ffrt 37 kr. jutalmat engedélyezett. Ezt azonban 1886. július 1-sejével érvényen kívül helyezte, s csak az Ázsia felé való kivitelnek jutalmazását tartotta fenn 1891-ig.

A kiviteli jutalmakat különösen az angolok nem néztek jó szemmel. A cukorfinomítók egylete már 1877. indított meg agitációt a kiviteli jutalmak ellen, melyek sértik és tönkre teszik az angol cukoripart. mely mellékesen megjegyyezve, csak is a nyers cukor finomítására szorítkozik. Ez agitatio eredménye vala, hogy az alsó ház 1880. az angol cukoripar helyzetének

megvizsgálására bizottságot küldött ki, mely azt a határozatot hozta, hogy a kormány értekezletre hívja össze a cukortermelő országokat s igyekezzék azokkal a kiviteli jutalmak eltörlése fölött megállapodásra jutni. A kormány tett is ez irányban lépéseket, melyeket nem koronázott siker. Épen úgy eredménytelenek maradtak Belgiumnak ez irányban 1885-ben tett kísérletei.

Több körülménynek kellett összetalálkoznia, hogy az 1880-ban megpendített eszme a megvalósulás stadiumába lépjen. Már említettük a kivített jutalmak által előidézett tultermelést, mely a cukoripart válságos helyzetbe sodorta. S ha a gyáros urak szívesen látták is a nekik nagy nyereségeket biztosító jutalmakat, nem nézték örömmel az ily állami különös kedvezés rendes eredményét: a tultermelés által okozott válságot és ebből eredt nagy veszteségeket, melyek elnyeléssel fenyegették a régebbi nagy nyereségeket. Innen magyarázható, hogy úgy Ausztriában mint Németországban a közvélemény kezdett a cukorjutalmak eltörlésére kedvezően alakulni, mely tényre befolyást gyakorolhatott az a körülmény is, hogy Ausztria és Németország a jutalom osztogatásban nem állottak egyedül. De hogy az eszme inkább találjon elfogadásra, az előbb említett ténynél is inkább hathatott a zavarossá vált politikai viszonyokra, melyek az államokat óriási kiadásokra és rendes kiadásaiknak nagy arányu gyarapítása kényszerítették. A kiadások emelése megfelelő bevétel nélkül csak pénzügyi zavarokat okozhat, melyeket minden államnak lehetőleg ki kell kerülnie. A bevételek fokozására pedig igen alkalmas forrásul kínálkozik a cukor, mely nem épen nélkülözhetlen első rendű élelmi czikk, de fogyasztása eléggé el van terjedve arra, hogy bő és folytonosan emelkedő jövedelmet hozzon az államoknak. Az államokban meg vala tehát a hajlandóság arra, hogy ezt a jövedelemforrást jobban kiaknázzák s ne engedjék meg azt, hogy az abból várható jövedelmeket felemésztészik vagy legalább lényegesen meg ne csorbitsák az előre ki sem számítható kiviteli jutalmak.

Jobban vala tehát már előkészítve a talaj, midőn Angliában a különben is válságos helyzet befolyása alatt a kiviteli jutalmak ellen az agitatio ismét nagyobb mérvben megindult és az angol kormány úgy a gyarmati kormányzat, mint a kiviteli jutalmak eltörlésére alakult munkásegylet által sürgettettet, hogy

halogatás nélkül hívjon össze a jutalmak eltörlése tárgyában Londonban megtartandó nemzetközi értekezletet. Ezekhez csatlakozott a cukorfinomítók egylete is, mely a kormány figyelmét felhívja Wilsonnak, mint a pénzügyi bizottság előadójának a budget tárgyalásakor 1886. november 10-én a cukoradót, s az ebben engedélyezett jutalmakat illetőleg tartott beszédére, mely beszédre egyébként a nyugot-indiai bizottság is felhívja az angol kormány figyelmét, mint olyanra, mely alapos reményt nyújt arra, hogy a jutalmak eltörlését célzó nemzetközi értekezlet sikerülni fog, miután már Franciaországban is érzik annak pénzügyi hátrányait és Franciaországban is szükségesnek láják a cukoradó-jövedelmet emelni.

Wilson egyébként érintett beszédében a jutalmakról következőleg emlékszik meg: »Önök tudják, hogy az adót meghatározott hozadék után kell fizetni, mely a jelen évben is 6°/_o-ot tesz. De a tényleges hozadék 6°/_o-nál sokkal nagyobb és úgy látszik, hogy a 12°/_o-ot is eléri, hogy azonban tulzással ne vádoltathassunk, számításainkban csak 10°/_o-ot vettünk fel. Minden kétségen felül álló ténynek kell tartanunk, hogy a cukorgyárosok a hozadéknál 30--36°/_o-nyi kedvezményben részesülnek azaz hogy három 100 kgrammos zsák közül egy adómentes marad, melyet önök semminemű adóval sem terhelnek. A cukor körülbelül 32 francot ér, az adó pedig 50 franc, e szerint van két zsákjuk 82 francjával és egy zsákjuk, mely csak 32 francjukba kerül, mely eladási ár, s zsebre rakják az 50 francot, melyet önök nekik e zsákért engedélyeznek. Constatáljuk, hogy a gyáros három zsáknál 50 franc kedvezményben részesül. E kedvezmény tehát zsákonként 16 franc 65 centime jutalmat eredményez s senki sem vonja kétségbe — de szükség esetén jelentésem számadataira hivatkozva fogom, igazolni — hogy a jelen viszonyokból folyik, mikép a hozadéknál nyújtott kedvezmény, beleértve a gyarmati cukornak adott kedvezményeket is, miután 144.000 tonnára becsült cukorról van szó, a kincstárnak 72,000.000 francnyi évi veszteséget okoz.«

A francia gyárosok nem is mutattak valami nagy hajlandóságot arra, hogy oly hamar elveszítsék a nagy jutalmakat, melyeket nekik a törvény biztosított. Midőn a jutalmak megszüntetése iránt tartandó nemzetközi értekezlet megtartása

biztosítotttnak látszott, a cukor gyárosok kamarája össze is ült s erőlyesen tiltakozott a francia kormány megjelenése ellen. Az 1887. évi augusztus hó 11-én hozott határozatában tiltakozásának indokolására felhossa, hogy habár az egyezményt, mint az különben magától értetődik, nem csak az európai, hanem az összes cukortermelő államok is aláírnák, az még sem akadályozhatná meg, hogy az idegen kormányok ne részesítsék titkos kedvezményekben cukoriparukat, hogy a termelési feltételek nem mindenütt azonosak, nevezetesen a francia cukoripar jelen állapotában teljesen képtelen, a német cukorgyártással, különösen répatermeléssel megküzdenni, mely negyven éven keresztül a törvényhozás által folytonosan támogatvatván a fejlődésnek ez országban teljesen ismeretlen, magas fokára emelkedett, de ezt tekinteten kívül hagyva, Németország, melynek adaja kisebb, munkaerői, élelmi szerei, közséne stb. olcsóbbak, oly előnyös feltételek mellett termelhet, melyek Franciaországban lehetetlenek, hogy végre tekintettel kell lenni is arra, hogy a nád-cukor termelők jelenleg Londonban 22 francjával, tehát oly áron adják el a cukrot, mely a répa árát sem fedezi, hogy tehát a kamara meggyőződése szerint, ha megszüntetik a gyártásnak *nyújtott jutalmat* és a beviteli külön vámot, a francia cukoripar tönkre fog menni.

Mielőtt tovább mennénk, röviden vázolni akarjuk azokat a sérelmeket, melyeket Angliában cukorfinomítók, kereskedők, munkások-egyletek panasztak és a melyek az angol értekezleti kiküldöttöknek különös figyelmébe ajánltattak. Felhozzák, hogy a londoni cukorfinomító gyárak száma ötre olvadt le, a munkások ezrei vannak munka és foglalkozás nélkül, melyek azelőtt részint közvetlenül a finomítóknál, részint azokban a gyárakban és mesterségekben kaptak keresetet, melyeket a cukorfinomítók foglalkoztattak. A londoni munkás-szövetkezetek gyűlése panaszában felemlíti, hogy míg 1881-ben, mely évben először éreztetett súlyosabban a cukor-kiviteli jutalmak nyoinása, a cukor finonításban közvetve érdekelt hét munkásegylet munka nélkül levő tagjainak 83'358 fontot adott segélykép, addig 1886-ban 208,495 fontot volt kénytelen azoknak adni. Ugyancsak e szövetkezeteki gyűlés említi, hogy a cukor-ipar hanyatlása folytán legalább is 50,000 mukás vesztette kenyerét, s hamisnak jelenti

ki azt a felfogást, mely hirdeti, hogy a munkások, kik nélkülözhetővé váltak a cukoriparban, foglalkozást találtak a gyümölcsbefőzésnél, cukrászatnál s piskóta készítésnél, mivel alapos kutatások igazolták, hogy az ez iparokban foglalkoztatott munkások száma négy év óta csak 6000-el szaporodott. Különben is tévedés azt hinni, hogy ezeket az iparokat a kiviteli jutalmak tették lehetővé. Léteüket, fejlődésüket és virágzásukat annak köszönhetik, hogy Angliában a cukrot sem adó, sem vám nem terheli, a külállamok pedig az ez iparoknál felhasznált cukrot is megadóztatják, a kivitelnél pedig az adót vissza nem térítik, miben az angol iparos oly előnyt élvez, mely a versenyt kizárja. — Ha hangsúlyozzák azt, hogy a kiviteli jutalmak kedveznek az angol fogyasztásnak, ezt szintén tévesnek kell tartani. A kiviteli jutalom az angol font cukrot egy farthinggal teszi olcsóbbá, tehát oly csekélységgel, mely a háztartásban nem is érezhető, de a mely a gyárost megfosztja minden nyereségétől. Nem a jutalmak növesztették nagyra az angol cukor fogyasztást, hanem az, hogy a cukor termelése olcsóbbá lett. A cukor kiviteli jutalmaknak rójják terhére, hogy egy angol gyáros mostanában Németországban rendelt meg több ezer font értékű gépeket és eszközöket, hol azok készítése nagy előhaladást tett. Követelik a jutalmak megszüntetését és azokkal az államokkal szemben, melyek azokról lemondani nem akarnának, visszatérítési rendszabályokat, magas vámokat. Ők továbbra is hivei a szabad versenynek, a mennyiben az természetes feltételeken alapszik, de a mesterséges eszközökkel támogatott és szított verseny sérti a szabad kereskedelmi elvet. Hangsúlyozzák azt is, hogy a legtöbb kedvezményi záradék ki nem zárja az egyenlőtlen elbánást.

Nemzetközi értekezlet összehívása iránt az alkudozásokat az angol kormány Németországgal indította meg. Már 1886. október 4-én utasítja a külügyminiszter a berlini követet, hogy puhatolódzék a német kormánynál, hogy hajlandó volna-e az a cukor jutalmak eltörléséről tanácskozó nemzetközi értekezleten részt venni, s ez természetes. Ujabban. Németország viszi a főszerepet nem csak a politikában, hanem az adó és a social-politikai törvényhozás terén. Németország részvétét az értekezleten kellett tehát az angol kormánynak első sorban is biztosítania. S ezt megnyerni nem járt különös nehézségekkel. Már 1887. már-

ezius hó 10-én jelentheté Malet, hogy a német kormány várja a nemzetközi értekezlet tárgysorozatát.

Németországban ugyanis ekkor már nagyon is foglalkoztak a cukor-adó reformmal, abban a kettős irányban, hogy az államnak bizonyos minimalis jövedelmet birtosítson és, hogy a kiviteli jutalom bár azt teljesen nélkülözhetőnek és azonnal megszüntethetőnek nem tartották, a lehető legkisebb mérvre korlátoztassék. A német kormány ezt a kettős célt akkép akarta elérni, hogy meghagyta leszállított tétellel az addig fennállott répa-adót és, hogy ezen kívül a répából készített belföldön fogyasztott cukrot külön fogyasztási adóval terhelte.

Feladatunk körén kívül esik, hogy itt részletezzük a cukornak szándékolt és később el is fogadott e kettős megadóztatását. Csak néhány vonással és adattal akarjuk megvilágítani azt a helyzetet, melyet a répa megadóztatása teremtett és azokat a kiviteli jutalmakat, melyeket az új adórendszer más számítás szerint biztosított. Az engedélyezett titkos jutalmak okozták azt, hogy az emelkedett brutto adóbevétel és a gyarapodott cukorfogyasztás ellenére a tiszta bevétel folytonosan hanyatlott, s ezzel együtt leszállt az átlag fejenként viselt adóteher is. Ezt eléggé igazolja az alábbi kimutatás, melynél csak az tartandó szem előtt, hogy az 188¹/₂ évben a kiviteli jutalmaknál mutatózó hanyatlás csak látszólagos s onnan ered, hogy a visszatérítések, melyek azelőtt 3 hó múlva fizettettek ki, 1881. augusztus 1-től fogva csak 6 hónap múlva kerültek kifizetésre. E kimutatást illetőleg még azt is kell megjegyeznünk, hogy míg a bevételek nem tényleges bevételek, hanem a hitelezéseket is magukban foglalják, addig az adóvisszatérítések valódi tényleges kiadások.

A cukoradó-jövedelem Németországban.¹⁾

Év	Adó és vámbevétel ezer márká	Adóvisszatérítés ezer márká	Tiszta hozadék általában ezer márká	fejenként márká
187 ⁹ / ₈₀	78.605	24.141	54.464	1.23
188 ⁰ / ₁	102.645	56.548	46.097	1.12
188 ¹ / ₂	101.869	43.413	58.456	1.29
188 ² / ₃	141.685	74.398	67.287	1.49
188 ³ / ₄	144.091	96.302	47.789	1.05
188 ⁴ / ₅	167.822	128.453	39.369	0.86
188 ⁵ / ₆	114.560	90.068	24.492	0.53

¹⁾ V. ö. Monatshefte zur Statistik des deutschen Reiches, 1886: XII. 84. 1.

Mondanunk sem kell, hogy a visszatérítések a budget előirányzatot kétesse tették s a tényleges bevétel mindig mögötte maradt az előirányzatnak és az e tekintetben az 188¹/₂. évekre mutakozó eltérés csak onnan eredt, hogy 1881. augusztus 1-től, mint már fentebb említettett, a visszatérítés határideje 3 hónapról 6 hónapra kitolatott.

Év	Előirányzott b e v é t e l márka	Tényleges márka	Kevesebb (—) Több (+) márka
188 ⁰ / ₁	46,780.700	28,046.473	— 18,734.226
188 ¹ / ₂	49,553.000	70,680.879	+ 21,127.878
188 ² / ₃	47,421.460	46,144.143	— 1,277.317
188 ³ / ₄	44,443.780	37,774.456	— 6,669.324
188 ⁴ / ₅	46,865.000	32,410.582	— 14,454.418
188 ⁵ / ₆	38,263.000	18,072.743	— 20,190.257

Az új 1888. aug. 1-jén életbeléptetett törvény által engedélyezett jutalomdíj iránt, szemben azzal, mely a kormány által javasoltatott, a következő számítások tétettek. Ha a répának czukorhozadéka

7 ⁰ / ₁₀	a törvény szerint a jutalom 100 kg czukor után	2.90	márka
»	a kormány javaslat » » » » »	3.00	»
7 ¹ / ₂ ⁰ / ₁₀	a törvény szerint a » » » » » szute	2.50	»
»	a kormány javaslat » » » » » »	2.50	»
8 ⁰ / ₁₀	a törvény szerint a » » » » »	2.10	»
»	a kormány javaslat » » » » »	2.00	»
9 ⁰ / ₁₀	a törvény szerint a » » » » »	1.30	»
»	a kormány javaslat » » » » »	1.00	»
10 ⁰ / ₁₀	a törvény szerint a » » » » »	1.00	»
»	a kormány javaslat » » » » »	semmi.	

Mint ebből a kimutatásból látjuk, a törvényhozás csak részben valósította meg a kormány szándékát s még ott is engedélyezett jutalmakat, hol a kormány már nem volt hajlandó ilyeneket megadni. S a jutalmaknak a kormányjavaslattal való ellen-tetés megállapítása különösen fontossá válik akkor, ha tekintetbe vesszük a répaczukor hozadékát, mint ezt a hivatalos adatok mutatják, mely valószínűleg kisebb a ténylegesnél. A hivatalos adatok szerint ugyanis 100 kg répa szolgáltatott:

	nyers czukorban	melasseban		ny. czukorban	melasseban
	kg	kg		kg	kg
187 ⁸ / ₁₀	9.21	2.89	188 ² / ₃	9.51	2.24
187 ⁹ / ₁₀	8.52	2.73	188 ³ / ₄	10.54	2.33
188 ⁰ / ₁	8.79	2.61	188 ⁴ / ₅	10.79	2.50
188 ¹ / ₂	9.56	2.40	188 ⁵ / ₆	11.43	2.55

A nemzetközi értekezlet eszméje a legtöbb nehézséggel a francia kormánynál találkozott. Kezdetben huzta-halasztotta a nyilatkozattételt. Később részvételét attól tette függővé, hogy biztosítva legyen az összes hatalmak megjelenése. Midőn ennek a feltételnek is elég tétetett s magát mivel sem mentegethette, kijelenté ugyan, hogy az értekezleten magát képviselteti, de magának szabad kezét kell fentartania.

Az angol külügyminiszter az angol követekhez 1887. július hó 7-én intézett körlevelében a megtartandó nemzetközi értekezlet tárgysorozatát következőleg jelöli meg:

1. Micsoda lépések volnának teendők, ha ilyenek általában tétethetnek, hogy megszüntetessenek a czukortermelő és finomító ipar zavarainak okai, a mennyiben azok kormányi intézkedésből erednek.

2. Megvitatandó, hogy vajjon a különböző kormányok kötelezhetik-e magukat arra, hogy a czukorgyártásnál és finomításnál a raktár rendszert fogadják el.

3. Megvitatandó, hogy létesíthető volna-e oly közös rendszer, mely megengedi, hogy a répa, a czukornád vagy a cukorlé mindenik megadóztatás módjából folyó adók és visszatérítések közt oly viszonyosság létesíttessék, hogy minden ily viszonyossági rendszer a másikkal egyenértékű legyen.

4. Általában pedig megvizsgálandók volnának azok a különböző javaslatok, melyek a végre fognak tétetni, hogy a kormányok kötelezzék magukat a jutalmak megszüntetésére.

Az 1887. november hó 24-én megnyílt értekezlet tárgyalásai a főkérdést a kiviteli jutalmak eltörlését illetőleg nagyon simán folyt le, Németország és Ausztria-Magyarország képviselői utalhattak arra, hogy az újabb törvényhozás a kiviteli jutalmak eltörlése felé halad. Oroszország képviselője hivatkozott arra, hogy kormánya az európai határon csak átmenetileg engedélyezettett kiviteli jutalom és az ázsiai határon még mindig fennálló kiviteli jutalom az európai államokat nem érdekelheti, különben is 1891-ben el fog töröltetni. Az orosz képviselő előadására a francia képviselő Sans-Leroy megjegyezte, hogy igaz ugyan, hogy a kormány megszüntette a jutalmakat, de feljogosította a gyárosokat, hogy a belföldi árak emelésére syndicatust alkossanak, mely feltételezte, hogy a cukor egy része bármi

csekély áron is külföldre vitessék. Igaz ugyan, hogy az orosz pénzügyminiszter neki magának kijelentette, hogy ily eset többé előfordulni nem fog. Kérdi tehát, hogy az orosz képviselő ismételheti-e az orosz pénzügyminister ígéretét? Mire Kamenski az orosz képviselő igennel válaszolt. A többi képviselők általában a jutalmak eltörlése mellett nyilatkoztak. Csak a franczia képviselők foglaltak el tartzkodó állást.

Vita tulajdonkép csak az iránt folyt, hogy minő adórendszer nyújthat a mellett biztosítékot, hogy titkos jutalmak előfordulni nem fognak. Az értekezéslet többsége a raktárrendszert vagyis a fogyasztásra kerülő kész cukor megadóztatását tekintette egyedül célra vezetőnek. Ez ellenében a belga képviselő hangsúlyozta, hogy a belga a cukornedv illetőleg az ebből nyerhető cukormennyiség megadóztatására alapított rendszer abban az alakban, melyet az 1887. évi ápril hó 7-iki törvénnyel a számoló gép alkalmazása mellett nyert, teljesen kizárja azt, hogy nagyobb adó térítettessék vissza, mint a mennyi fizettetett, különösen ha a feltételezett hozadék megfelelően 1500 grammról 1700 grammra fog emeltetni. Igaz, hogy ez a rendszer elővélelmen alapul, de az megfelel a valódi tényállásnak s az említett törvény szerint alkalmazásba kerülő számoló gép teljes szabatsággal működik s biztosítékot nyújt az iránt, hogy csempészet nem fog történni, holott a raktár rendszernél a csempészet nincs kizárva s bekövetkezhetik a felügyelő pénzügyi közegek hozzájárulásával. Kéri a belga rendszer meghagyását és a raktárrendszerrel egyenértékűnek való elfogadását azért is, mert Belgiumban a raktár rendszerrel két ízben tett kísérletek nem sikerültek és alig lesz lehetséges azt ott meghonosítani. A belga rendszert különösen a németalföldi képviselő támadta meg hevesen, kiemelve különösen azt, hogy a hozadék 1700 grammal túlalacsonyra van számítva s így még ez is tág teret nyújtana a titkos jutalmaknak. S a belga képviselő kénytelen volt megengedni, hogy a németalföldi határ felé eső belga cukorgyárak hozadéka tényleg sokkal nagyobb.

A raktár-rendszer alól kivételt követelt a maga részére Oroszország, melynek adórendszere azzal sokban egyezik, habár annak nem is felel meg teljesen. A létrejött egyezményre való tekintettel nem lesz felesleges, ha némiket közlünk abból az em-

lékirathból, melyet az orosz czukor megadóztatási rendszert illetőleg az értekezletnek bemutatott. A belföldi czukorra vetett fogyasztási adó pudonként 85 kopek (100 kgrammonként 4 frt 64 kr.) a kész gyártmány után. A kivetés igen egyszerű és a gyártott czukor felmérése által történik; a mérést a kormány közegei foganatosítják, kik különben a gyártás különböző műveleteibe egyáltalán nem avatkoznak. A gyárosok ezt illetőleg teljes szabadságot élveznek. Meglehet, hogy ezt igen egyszerűnek fogják találni, de az adó mérsékelt voltára való tekintettel visszaéléstől nem igen lehet tartani. Minden gyár termelését és a felhasznált czukorrépa mennyiségét eléggé ismerik és csaknem biztosan lehet már előzőleg is tudni, hogy mennyi czukrot fog minden gyár a termelési időszak alatt előállítani. Azonkívül az áru jelentékeny teriméje megnehezíti, hogy nagy mennyiségek titkoltassanak el. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az orosz és a lengyel czukorgyárak birtokosai közkereseti társaságok, részvénytársaság és magas állású pénzemberek, hogy ezek a gyárak tekintélyes értéket képviselnek és hogy abban nagyszámú munkás és hivatalnok dolgozik, kiknek mindenről, mi ott benn történik tudomásuk van. — A fogyasztási adón kívül a czukorgyárosok minden ezer pud czukortól még külön 5 rubel engedélyadót fizetnek. A czukor kivitelénél a gyárosok a szedett fogyasztási adóval teljesen egyenlő adóvisszatérítésben részesülnek. A gyárakban, melyek a czukorgyártást és finomítást egy es ugyanazon épületben, vagy bár különálló, de szomszédos és közös kökerítéssel vagy zárral ellátott épületekben gyakorolják, a fogyasztási adót a kenyerekben levő finomított, vagy fehérített czukor sulya szerint szedik be, a sulyba beszámíttatván a takaró és a zsinég sulya, az ugyanazon minőségű, de darabokban levő czukornál az adót a tiszta suly szerint vetik ki; ha a gyárak más gyárakban termelt nyers czukrot finomítanak, melynek fogyasztási adaja már beszedetett, újabb adót csak azon finomított czukormennyiségtől szednek be, melylyel meghaladja a bevitt nyers czukrot.

Spanyolország képviselői azon különben érdemileg nem is tárgyalat indítványt tettek, hogy a magas szerződő feleknek megfontolás tárgyává kellene tenniök, hogy a czukor-unióra lépő nemzetek ne köteleznék-e magukat arra, hogy megtiltsák az oly

országokból való czukorbehozatalt, melyek jutalmakat engedélyeznek vagy, hogy azt oly kiegyenlítő vámmal terheljék, mely a jutalmak összegénél kisebb nem lehet. Indokolták ez indítványt azzal, hogy tulajdonkép hatályos eszközt kell szerezní azt illetőleg, hogy a jutalmak meg fognak szűntetni továbbá azzal, hogy a jutalmak a versenyt egyenlőtlenne teszik és ugy hatnak mint a differentialis vámok. Az indokolásban még felemlítették azt is, hogy a czukor kiviteli jutalmaknak köszönheti Spanyol-ország, hogy az angol piacot elvesztette.

A spanyol indítványnyal kapcsolatban szólalt fel ismételve. Pistorius Verkerk a többlet-adó ellen, illetőleg tette azt az indítványt, hogy a szerződő hatalmak a szerződésre lépett országokból jövő czukrot csak olymértvű adóval terhelhessék a minővel, a náluk termeltet sujtják. A többletadót eltörlendőnek véli azért, mert ez a kiviteli jutalomhoz hasonlóan hat, a mennyiben képesse teszi a belföldi termelőket, hogy annyival drágábban értékesítsék gyártmányukat a belföldön és a mennyivel drágábban adhatják el otthon czukrukát, annál olcsóbban szállíthatják a felesleget a külföldre. Hivatkozik Belgiumra, mint a melynek czukor bevitele a turtax folytán tetemesen hanyatlott, míg kivitele nagy arányokban emelkedett. Az értekezlet ez indítvány tárgyalásába, mint olyanba, mely tulajdonképen más vámkérdést tartalmaz s a jutalmakkal nem áll kapcsolatban, nem bocsátkozott.

Működését a nemzetközi értekezlet 1887. december 19-én egy jegyzőkönyv aláírásával fejezte be, melyben a hatalmak képviselői kijelentik, hogy feladatuk levén, hogy megállapodásra jussanak egy oly alap iránt, mely a czukor kiviteli jutalmak megszüntetését lehetővé teszi, ennek eleget tettek, a mennyiben egyértelműleg elfogadták a bizottság jelentésében foglalt elveket, vagyis azt, hogy a czukor-adórendszer a raktárrendszeren alapuljon és az adó csak is a fogyasztásra kerülő czukorra vettessék ki, a kivitelnél pedig semminemű adóvisszatérítés, visszafizetés vagy mennyiség engedmény vagy nyílt jutalom ne engedélyeztessék. Tudomásul veszik az angol kormány által ez elveknek megfelelőleg alkotott egyezmény tervezetét, megjegyezve anuak III. pontjára, mely a belga adórendszert ez állam különös viszonyaira való tekintettel fentartja mindazonáltal a

belga kormányval e rendszeren belül fogauatosittatni kötelezett módosításokkal, a francia képviselők indítványára, hogy miután az nem látszik a jutalmak megszüntetésére azokat a biztosítékokat nyújtani, melyeket a magas szerződő feleknek szerezniök kell, ezen czikket illetőleg határozott fentartással élnek.

A czukorkiviteli jutalom kérdését, habár nem is véglegesen az 1888. augusztus 30-án megkötött egyezmény, melyet egész terjedelmében közlünk, oldotta meg. Véglegesen megoldottnak ezt a kérdést nem tekinthetjük, hiszen kormányunkis csak feltételesen irta alá, Franciaország pedig csak fentartotta jogát arra nézve, hogy azt utólag aláírhasa, ha azt az összes európai czukor termelő és fogyasztó hatalmak aláírták volt és ha meggyőződést szerzett az iránt, hogy a tervezett törvények tényleg biztosítják a gyártási és kiviteli jutalmak eltörlését.

Kétséget sem szenved, hogy az egyezmény véglegesítetté fog és a tervezett czukor-egyesületbe az eddig csak feltételesen belépett vagy attól távol maradt országok is be fognak lépni. Meghozza-e a várt eredményt és biztosítja-e például az angoloknak azt a reményét, hogy náluk a czukoripar új lendületnek fog indulni, az a jövő titka. Mindezek fejtegetése nem tartozik reánk. Nekünk ez alkudozások mindenestre már is hoztak hasznót. Tj a gyártmány megadóztatására alapított czukoradó-törvényünk új lendületet adott hanyatló czukoriparunknak. A vállalkozási szellem felébredt, mely ma, midőn nem kell mindenfelé titkos és nyílt kedvezményekkel megküzdnie, sokkal biztosabb alapokon is nyugszik. S a czukoripar felvirágzása hazánkban, ha minden mást figyelmen kívül hagyunk is, kiváló mezőgazdasági és egy-szersmind pénzügyi érdek.

Anglia, Németország, Ausztria-Magyarország, Belgium, Spanyolország, Olaszország, Németalföld és Oroszország közt 1888-ik évi augusztus 30-án megkötött egyezmény szövege.

I. cikk. — A magas szerződő felek kötelezik magukat, hogy oly rendszabályokat fognak életbeléptetni, melyek feltétlen és teljes biztosítékot nyújtanak az iránt, hogy sem a cukor-gyártásnak, sem a cukor-kivitelnek semmi néven nevezendő, akár nyílt, akár titkos jutalom nyújtani nem fog.

II. cikk. — A magas szerződő felek kötelezik magukat arra, hogy az adót csakis a fogyasztásra szánt cukormennyiség után fogják beszedni, és nem fognak a kivitelnek semminemű adóvisszatérítést, sem semmiféle tehermentesítést engedélyezni, mely alkalmat adhatna bárminemű jutalomra.

E czélból kötelezik magukat arra, hogy a cukorgyárakat és cukorfinomítókat, valamint a melasseból cukrot készítő gyárakat a raktár (entrepôt) rendszernek fogják alárendelni s azokat a pénzügyi közegek folytonos éjjel és nappal való ellenőrzése alatt fogják tartani.

E végre a gyáraknak úgy kell építve lenniök, hogy teljes biztonságot nyújtsanak a cukor titkos kivitele ellen és az említett közegek felhatalmazva leendenek, hogy a gyárak minden részébe behatolhassanak.

A gyártás egy vagy több fokozatáról ellenőrzési könyvek fognak vitetni és a kész cukor oly külön raktárakba fog beraktároztatni, melyek biztonság tekintetében minden megkívántató biztosítékot nyújtyák.

Az e cikk első bekezdésében megállapított elv alól kivételként adó visszatérítést vagy adómentesítést lehet engedélyezni az oly cukornak, melyet csokoládé vagy más kivitelre szánt termékek készítésére használnak, feltéve, hogy ebből semmi néven nevezendő jutalom keletkezni nem fog.

III. cikk. — A magas szerződő felek kötelezik magukat arra, hogy a cukorfinomítókat ugyanannak a rendszernek fogják alávetni, melyet a cukorgyáraknál alkalmaznak.

Azonkívül még minden állam az ellenőrzés gyakorlása érdekében finomsági számolót alkalmazhat, akár a saccharinéterben, akár más

valamely ellenőrzési eszközben, hogy magát a kiviteli jutalnak ellen biztosítsa.

IV. cikk. — A britt felség kormánya kijelenti, hogy különbözőzeti vámokkal nem fogja terhelni sem a czukornádból, sem a czukor-répából készített czukrot, mely oly országokból, tengeren tuli tartományokból, gyarmatokból vagy idegen birtokokból származik, melyek a jelen egyezményt elfogadták. S míg ez az egyezmény érvényben marad, a répacukor az Egyesült-Királyságokba vagy a britt birodalomnak ez egyezményben részes gyarmataiba és birtokaiba való bevitelnél a nádczukornál nagyobb vámmal terheltetni nem fog.

Magától értetődik még az is, hogy a jelen egyezményben részes államok, tengeren tuli tartományok, gyarmatok vagy idegen birtokok czukra az Egyesült-Királyságokban nem fog oly adóval terheltetni, minőt a hazai eredetű vagy e hazában gyártott azonos czukortól nem kell fizetni.

V. cikk. — A magas szerződő felek és tengerentuli tartományaik, gyarmataik és idegen birtokaik, a mennyiben a czukrot meg nem adóztatják vagy a mennyiben a nyers czukornak, a finomított czukornak, a melassenak vagy glucosenak semminemű adóvisszatérítést, visszafizetést vagy mentességet nem engedélyeznek mindaddig míg e rendszerek egyikét érvényben tartják, fel vannak mentve attól a kötelezettségtől, hogy a 2. és 3. cikk rendelkezéseihez alkalmazkodjanak. Változtatás esetén azonban el kell fogadniuk a 2. és 3. cikkben foglalt rendszert.

Oroszország, mely az adót összes gyártmányai után egyetlen-egy adóláb szerint szedi be és a mely a czukor kivitelénél, bármily nemű legyen is az, csak oly visszatérítést engedélyez, mely az adólábat meg nem haladja, addig míg a jelenlegi rendszert fentartja, a megelőző szakaszban jelzett hatalmakkal azonosnak tekintetik.

VI. cikk. — A magas szerződő felek megállapodnak abban, hogy állandó nemzetközi bizottságot fognak alkotni, melynek feladata leendő, hogy ellenőrizze a jelen egyezmény rendelkezéseinek megtartását.

E bizottság a különböző hatalmak küldötteiből alkottatik és mellé állandó iroda fog adatni.

A küldötteknek feladata :

a) Megvizsgálják, hogy vajon a czukor megadóztatására vonatkozó törvények, rendeletek és szabályok megegyeznek-e az előző cikkekben megállapított elvekkel és hogy vajon a gyakorlatban a czukor, melasse vagy glucose gyártásának vagy kivitelének nem engedélyeztetik-e nyílt vagy titkos jutalom.

b) Véleményt mondanak vitássá vált kérdésekben.

c) Felszerelik azoknak az államoknak az egyesülethez való csatlakozási kérelmét, melyek a jelen egyezményhez egyáltalán hozzá nem járultak.

Az állandó irodának kötelessége leendő, hogy összegyűjtse, lefordítsa, összehasonlítsa és közzétegye mindazokat a szerződő államokat épen úgy mint más országokat illető felvilágosító értesítéseket, melyek a cukor törvényhozásra és statisztikára vonatkoznak.

A megelőző rendelkezéseik fogyanatosításának biztosítása érdekében a szerződő felek diplomatiái uton közölni fogják a britt felség kormányával a cukor megadóztatására vonatkozó törvényeket, rendeleteket és szabályozatokat, melyek az illető országban már érvényben vannak vagy érvénybe fognak léptetni, valamint a jelen egyezmény tárgyára vonatkozó statisztikai tudósításokat, mely azokat a bizottság kezéhez fogja juttatni.

A magas szerződő felek mindegyike magát a bizottságban kiküldöttel, vagy kiküldöttel és segéddel képviseltetheti.

Az állandó bizottság első összejövetelét a jelen egyezmény hatálybalépte után fogja Londonban megtartani.

A bizottságnak kizárólagos feladata az ellenőrzés és vizsgálat. A hozzá utalt összes kérdésekben jelentést tesz, melyet a britt kormányhoz intéz, mely azt közölni fogja az érdekelt hatalmakkal és a mely, ha azt a magas szerződő felek egyike kívánná, értekezletet fog összehívni, mely megállapítja a körülmény által indokolt határozatokat és rendszabályokat.

Az állandó iroda és bizottság szervezete és működése által okozott költségeket — kivéve a kiküldöttek fizetését vagy kárpótlását, melyet az illető államok maguk viselnek — az összes szerződő államok fedezik és köztük a bizottság által megállapítandó módon fog felosztatni.

VII. czikk. --- A jelen egyezmény hatálybalépte napjától fogva minden néven nevezendő nyers cukor, finomított cukor, melasse vagy glucose, mely oly államból, tengeren tuli tartományból, gyarmatból vagy idegen birtokból származik, mely fentartja a cukorgyártásnak vagy kivitelnek engedélyezett nyílt vagy titkos jutalmak rendszerét, a magas szerződő felek területeiről kizárva leendő.

Minden szerződő hatalom köteles leendő az a végre szükséges rendszabályokat, hogy területéről az oly nyers cukor, finomított cukor, melasse vagy glucose kizárassék, mely nyílt vagy titkos jutalomban részesüi, vagy akkép alkotni, hogy azok behozatalát egyáltalán megtiltja vagy pedig akkép, hogy azokat külön vámmal sújtja, melynek a dolog természetéből folyólag a jutalom összegeinél nagyobbnek kell lennie, de a mely nem terhelheti a szerződő államokból származó jutalomban nem részesülő cukrot.

A magas szerződő felek megállapodásra fognak jutni a bizottság által a cél biztosítására szükségesnek tartott rendszabályok iránt, valamint azok a rendszabályok iránt is, melyek feladata leendő, hogy megakadályozzák, hogy a szerződő államok keresztlül vitt jutalomban

részesülő czukor a jelen egyezményben biztosított előnyök élvezetébe ne jusson.

Az a tény, hogy valamely államban, tengeren tuli tartományban, gyarmatban vagy idegen birtokban, fennáll-e oly rendszer, mely a nyers czukornak, a finomított czukornak, melassenak vagy glucosenak nyílt vagy titkos jutalmat biztosít, a jelen egyezményt aláírt hatalmak többségének szavazatával állapittatik meg. Ugyanezen a módon becsültetik meg a kérdéses jutalom minimuma.

Magától értetődik, hogy az egyébb szerződésekben foglalt, a legnagyobb kedvezményben részesülő állammal való egyenlő bánásmódot kikötő záradék kedvezményét a végre, hogy a jelen czikk második bekezdésének alkalmazásának következményeit kikerüljék, még azok az aláíró hatalmak sem vehetik igénybe, melyek az egyezménytől elállani akarnának.

VIII. czikk. — Azok az államok, melyek a jelen egyezményt alá nem írták, ahhoz azon feltétel alatt csatlakozhatnak, hogy a czukorra vonatkozó törvényeik és szabályaik összhangban legyenek a jelen egyezmény elveivel és hogy ebbeli kérelmek megelőzőleg megnyerje a 6. czikkben megszabott alakban a magas szerződő felek jóváhagyását.

IX. czikk. — Jelen egyezmény 1891. szeptember hó 1-én lép érvénybe.

Érvényben marad e naptól számított tíz évig, és abban az esetben, ha azt a magas szerződő felek egyike sem mondaná fel tizenkét hónappal az említett tíz éves időszak lejártá előtt, még egy további évig marad érvényben s így tovább egy-egy évre.

Mindazonáltal a szerződő felek mindegyike jogosítva van tizenkét havi előleges felmondás után, a maga részéről a mondott tíz éves időszak második, negyedik, hatodik és nyolczadik évének leteltével a szerződéstől elállani.

Midőn az aláírt hatalmak valamelyike az egyezménytől eláll, ez az elállás csak őt illetőleg bír hatálylyal; de a többi hatalmaknak is fentartatik a jog, hogy az elállás évében október hó 31-ig bejelenthesék, mikép a következő év augusztus hó 1-sejével ők is a kötelékből kilépnek. Ha több hatalom szándékoznék kilépni, az egyezményt kötött hatalmak három hónap alatt Londonban értekezletre ülnek össze, hogy a teendő rendszabályokról tanácskozzanak.

X. czikk. — A jelen egyezmény kikötései a magas szerződő felek tengeren tul levő tartománya, gyarmataira és idegen birtokaira is alkalmaztatnak.

Abban az esetben, ha a magas szerződő felek valamely tengeren tul levő tartománya, gyarmata és idegen birtoka önállóan kívánna az egyezménytől elállani, erről a 9. czikkben jelzett módon és következményekkel a szerződő hatalmakat a metropolis kormánya fogja értesíteni.

XI. czikk. — A jelen egyezményben foglalt kötelezettségek fo-

ganatosítása, a mennyiben szüksége alá van rendelve, mindegyik szerződő állam alkotmányos törvényeiben megállapított alakiságok és szabályok teljesítésének.

A jelen egyezmény jóvá fog hagyatni és a jóváhagyások Londonban 1890. augusztus hó 1-én vagy ha lehetséges, előbb is ki fognek cseréltetni.

Az 1888. augusztus hó 30-ki egyezményhez csatolt nyilatkozat.

A cukor-kiviteli jutalmak megszüntetése végett kötendő egyezmény aláírására összegyűlt meghatalmazottak a következő nyilatkozatban állapodtak meg:

»Nyolcz hónappal az egyezmény aláírása után, melynek a jelen nyilatkozat kiegészítő részét képezi, külön bizottság, melyben az összes érdekelt államok képviseltethetik magukat, fog összeülni, melynek feladata leendő, hogy megvizsgálja az összes feunálló törvényeket, illetőleg a jelen egyezményt életbeléptetni szándékozó törvényjavaslatokat. E bizottság az eset különbeni elévülésének terhe alatt jelentést teendő a britt kormánynak, mely azt a többi érdekelt kormányokkal közölni is fogja arról, hogy a szerződő államok egyikének vagy másikának jelenlegi vagy tervezett törvényhozása mennyiben leszen megváltoztatandó, hogy összhangban legyen a jelen egyezmény megállapodásaival.«

Legalább is két hónappal a külön bizottság összeülése előtt azok a törvények, melyeket a különböző hatalmak mint az összes jutalmakat megszüntetők fognak bemutatni, közölni fognak az egyezményt aláírt kormányokkal.

Az 1888. augusztus 30-ki egyezményhez csatolt jegyzőkönyv.

Azoknak a hatalmaknak meghatalmazottjai, melyek az 1888. augusztus 30-iki egyezményt aláírták vagy a melyek az értekezleten részt vettek, tudomásul vették a következő nyilatkozatokat:

Ausztria-Magyarország nyilatkozata:

»Ausztria-Magyarország, melyet mindig az az eszme vezérelt, hogy a cukor-kiviteli jutalmakat megszüntető egyezménynek ellátva kell lennie az összes, akár mint cukor-termelők, akár mint cukor-fogyasztók fontos államok aláírásával, s habár ez a feltétel még most sem ment teljesedésbe, mégis hozzájárul a jelen egyezményhez, hogy a még csak létesítendő egyezésnek akadályára ne legyen.«

»Mindazonáltal tekintettel azon befolyásra, melyet egy vagy több, mint cukor termelő vagy fogyasztó fontos európai állam távolmaradása gyakorolhat, aláírását csak azon feltétel alatt teszi meg, hogy azoknak hozzájárulása az egyezmény életbeléptetésekor biztosítva leendő, fentartja tehát magának a jogot az esetre, ha ez egyezés be nem következne, hogy megvizsgálhassa és elhatározhassa, hogy vajon azt a 9-ik cikkben megállapított határidőben életbe léptetheti-e vagy sem.«

A braziliai kormány nyilatkozata :

Brazília rendkívüli követe és teljhatalmu minisztere Londonban kormányának nevében a következő nyilatkozatot teszi :

»A braziliai kormány elvileg csatlakozik az egyezményhez, fentartja tehát magának a jogot, hogy ahhoz alakilag is hozzájáruljon akkor, midőn azt az aláírt hatalmak véglegesen el fogják fogadni.«

A dán kormány nyilatkozata :

Dánia meghatalmazottja kormánya nevében a következő nyilatkozatot teszi :

»A király kormánya csatlakozik az egyezmény összes határozataihoz, a mint azok 1888. augusztus hó 28-án végleg elfogadtattak, a 7. cikk kivételével, melynek határozatai nem egyeztetetők össze az általunk régebben kötött szerződésekben elvállalt kötelezettségekkel. A király kormánya fentartja magának a 8. cikkben biztosított azt a jogot, hogy ahhoz csatlakozhassék.«

A francia kormány nyilatkozata.

A francia meghatalmazott kormánya nevében következő nyilatkozatot teszi :

»A francia köztársaság kormánya elvileg csatlakozik a jutalmak megszüntetése iránt 1888. augusztus hó 30-án létrejött egyezményhez és fentartja magának a jogot, hogy a 8. cikknek megfelelőleg ahhoz véglegesen hozzájáruljon, ha azt az összes nyers vagy finomított cukor-termelő országok elfogadták és ha ismereteseek lesznek azok a törvényhozási művek, melyeknek feladata, hogy teljes és feltétlen biztosítékot nyújtsanak a cukorgyártásnak vagy kivitelnek adandó minden rendű nyílt vagy titkos jutalom ellen.«

A svéd kormány nyilatkozata.

A brit meghatalmazottak a következő nyilatkozattételre jogosítottak fel :

»A svéd kormány, habár fenn is tartja jogát, hogy később az egyezményhez csatlakozhassék, azt hitte, hogy abból a várakozó állásból, melyet eddig elfoglalt, ki nem léphet.«

Az egyiptomi kormány nyilatkozata.

A brit felség meghatalmazottjai ezen kívül még kijelentik, hogy az egyiptomi kormány bejelentette, hogy az egyezményhez szintén csatlakozni szándékozik.

Malthus elmélete a Brittish-Association előtt.

A Brittish-Association egy oly világhírű tudományos társaság, mely a tudomány minden ágát niveli. A társaság folyó év szept. 12 Bathban tartotta ez idei vándor-gyűlését. 1984 tag vett azon részt. Az egyes tudományszakok érdekeltjei külön osztályokban tanácskoztak. Mindenik osztály oly kérdésekkel foglalkozott, melyek kiváló actualis jelentőséggel bírnak. Így történt, hogy a *nemzetgazdasági* szakosztályban a *Malthus-féle elmélet* került napirendre. A munkás mozgalmak, melyek utóbbi időben annyira felzavarták az angol főváros nyugalmit, juttathatták a közgazdák eszébe ezt a rideg elméletet, mely azt tartja, hogy menjen meghalni az, akinek nem jut terített hely a társadalom asztalánál.

Cadwick Edwin irt a Malthus-féle elméletéről egy hosszabb értekezést, de minthogy ő a gyűlésen nem jelenhetett meg, értekezését *Edgevooth* tanár olvasta fel, s az ülésen *Palgrave* English elnökölt.

Vonatkozással a Malthus-féle elméletre s azon állításra, hogy a pestis s más ragályos járványok képezik a tulnépesedés természetes ellenszerét, azt mondja az értekezés, hogy a szegényügyi törvényekre vonatkozó kutatásoknál azt találták, hogy egészséges mezőgazdasági vidékeken, hol az anya maga szoptatja gyermekét és 8 gyermek van egy családban, a legidősebb 16, a második 14, a harmadik 12 éves, kik már magok megkereshetik kenyerüket s általában két év különbség van egy-egy gyermek közt. De a nagy városok alsó osztályainál csak egy év különbség van a gyermekek közt s ilyen helyeken sokkal inkább is pusztítanak a járványok. Kiterjedt tapasztalatok azt bizonyítják, hogy kivéven az oly rendkívüli ragályt, minő a fekete halál,

a ragályos betegségek nem apasztják a lakosságot, hanem csak a szaporodást gyengítik. Példákkal lehet ezt igazolni Indiából és más országokból.

A műveltség haladásával az egészségi viszonyok javulnak, az átlagos élettartam nagyobb lesz, s a születések száma csökken. Így van ez a jólét emelkedésével is. Ez azt mutatja, hogy a nagyobb munkabérek csökkentik a népesség nyomását a megélhetési eszközökre s a termelést is mindenütt nagyobbítani lehet; továbbá, hogy a ragályok, a helyett hogy a népesedés természetes korlátozását képeznék, nem csökkentik annak nyomását, hanem csak gyengítik a népességet, csökkentik termelési erejét és növekedik a népesedésnek nyomasztó hatását a megélhetési eszközökre. Nézete szerint a népesség további szaporodása nem vet határt a jólét emelkedésének Angliában. A lakosság szaporodhatik itt még egy negyed vagy ötödrésszel a jólétre való hátrány nélkül. A mi pedig a kifelé való segélyt illeti, e részben egy francia tekintélyre hivatkozik, a ki azt nyilatkoztatta ki, hogy a föld mivelhető részének még csak egy hatodrésze van benépesítve.

Harrison Park azt tartja, hogy a népesedési kérdésnél egy dolgot igen gyakran szem elől tévesztenek — és ez a hosszú béke hatása. Számos baj van, mely rosszabb háborúnál. A háboru kétségkívül csökkenti bizonyos mértékben a lakosságnak azon rétegét, mely a katonákat adja. De azt tartják, hogy azok a kis háborúk, melyeket a britt birodalom egyes részeiben viselnek, roppant szenvedéseket okoznak, nemcsak a benszülötteknek, akik ellen vitetnek, hanem saját katonáinknak is. Azt hiszi, hogy nagy adag álérzékenykedés van e tárgyban. Ő nem barátja annak az eszmének, hogy meggondolatlanul háborút viseljünk, de nem kellene a közérzületbe átmenni annak a hitnek, hogy a háboru valami irtózatossá czivilizálatlan dolog. Az emberiségnek úgyszólván elve volt, legalább az ókor nagy nemzeteinél, hogy az embereknek kell kockára tenni életüket a haza védelmében. Aztán érdekes a mai napság uralkodó humanitási érzületet is figyelembe venni, mely azt eszközli, hogy nagy költséggel fenntartani és szaporítani igyekszünk az emberiségnek azon nyomorult egyedeit, a lakosságnak azt a bizonyos osztályát, mely valójában a munkanélküliek fő elemét képezi. A társadalomnak így előállított tagjai teljesen hasznavehetlen egyedek, gondosan táplálva és felnevelve,

mint ha nagy uradalmakat kellene örökölniök. Van a közönségben bizonyos gyöngédség, melyet nem kellene engedni annyira menni, hogy nyomorult embertársak életét megmenteni igyekezzünk. A természet kiválasztásának szabad játékot kellene engedni. Egyenes beavatkozás a természet törvényeibe azt eszközölni, hogy fennmaradjon a leghitványabb.

Mac Knight abban látja Anglia mostani veszedelmes helyzetét, hogy a munkás osztályhoz tartozók roppant nagy száma foglalkozást keres és nem talál. Mi ennek az oka? Malthus igen sok jót tett azzal, hogy felhívta a figyelmet e kezdésre. Azt tartja, hogy az angol kényszer szegénytörvény (the compulsang Poor Law) oka nagymértékben annak, hogy olyan sok *korai meg gondolatlan házasság* történik. Addig, míg az ipar lendületlen volt és úgy látszott már, hogy több a munkakereső, mint amennyi kiadni való munka volt, Skóciában másképp állott a dolg. Ott becsstelen dolognak tartották, hogy fiatalok egybekeljenek, ha nem volt nekik elegendő vagyonuk a megélhetésre. Rosszalja az angol törvényeket is, melyek megengedik, hogy annyi föld ki-menjen a művelésből s hogy az iparos osztályra nézve olyan nehézséggel jár földbirtokot szerezni. Az Egyesült-Államokban s Angliában a házassulók anyagi viszonyai javulásával a házassági korévek is nagyobbak. Ha meg akarjuk javítani az ország helyzetét, meg kell értetni a munkásokkal, hogy sorsuk nagyrésztben attól függ, hogy ne lépjenek könnyelműn házasságra. Mert ha előrelátás nélkül megházasodnak és nagy családot hoznak a világra, balsorsra kell jutniok.

Major Ince orvos úgy véli, hogy a Malthus-féle elméletbe olyas zamatot hoztak, mely nem a legkellemesebb. Több eszmét kapcsoltak az elnélethez, melyek nem tartoznak hozzá. Ő nem érthet egyet Malthussal abban a hitben, hogy ez ország lakossága tulságos nagy segélyforrásaihoz viszonyítva. Azt hiszi, nyílt kérdés, vajjon a korai házasságok előmpzdtítják-e a nagy családok keletkezését. Két ok van, a mely tulnépesedésre vezet: 1. a tétlenség és 2. az iszákosság. A tétlenséget illetőleg azokra a személyekre hívja fel a figyelmet, akik fehér nyakravalót viselnek. (Derűltség.) Tény — úgy mond, — hogy a papok a legnagyobb bünösök a nagy családok dolgában. Ez onnan van, mivel oly kevés dolguk van, vagy — mivel oly keveset dolgoznak. Ő nem

akar sértést elkövetni az egyház ellen, vagy a papi kötelnek természetének fontosságából valamit levonni; de tény, hogy rendszerint az egyházi férfiak vannak leginkább terhelve azzal, amit nagy családoknak nevezünk. (Derűltség.) Miután a részegség rossz következményeit is előadta, célzást tett arra, hogy Indiában régente a csecsemő-gyilkosságban keresték az ellenszert a túlnépesedés ellen. Természetes, hogy ő legkevésbé sem védi ezt a szokást. Nézete szerint, ha Anglia lakossága tizszer oly nagy volna, mint a minő most, elegendő helyet találhatna a földkerekségén, a melyen a tulszám jólétnek örvendhetne.

Bros V. L. azt mondja, hogy hajdanában a *háboru* a társadalom leggyengébb tagjait eliminálta, mivel akkor az volt a harczviselési mód, hogy a harczosok egymásra rontottak s a háboru soká tartott. A XIX. században azonban az a harczviselés módja, hogy az emberek messziről hadakoznak s a hadjárat rövid ideig tart. Az első lényeges dolog a katonánál most, hogy jól megtermett legény legyen. A mi katonaeorvosaink megakadályoznak minden gyenge embert a hadseregbe lépéstől. És az eredmény az, hogy most mindig a legjobb s nem a legrosszabb elemek esnek el a háboruban. A lakosság elveszti a háboruban a legerősebb nem a leggyengébb tagjait. A háboru nagymértékben hozzájárul ahhoz is, hogy aránytalanság támad a két nem között és ebből több társadalmi szabálytalanságok erednek, melyek a lakosság egyetemét lealacsonyítják s az alsóbb typus túlélését okozzák. Sociologisták úgy vélekednek, hogy a jelenkor kereskedelmi versenye hatásában nagyon hasonlít a régi hadviseléshez. Az erősebb, az eszesebb és physikai tekintetben többet bíró jut zöld ágra az élet küzdelmeiben, a testben, elmében és segéd-eszközökben gyengébb elbukik az ipari versenyben. Kiváncos az egészség is a közérdekben, hogy ez a verseny fennmaradjon.

Shaw dr. (az Egyesült-Államokból) igen optimista nézetben van a népesedési kérdésről, főleg a mennyiben az Amerikát és a virágzó angol gyarmatokat illeti. Ott úgy találják, hogy Malthus azon elmélete, hogy a népesség a megélhetési eszközöktől függ, mott leyalább, nem nyer megerősítést. A termelési erő, a tőke s a tudományos segédforrások haladása meg nagyobb, mint a lakosság szaporodása. Ez igen könnyen elképzelhető, hogy

ezek a segédforrások úgyszólván határtalan expaurióra képesek a jövőben is.

Ginnsberg dr. azt állítja, hogy a munkásosztály gyermekei rendszerint nem az ország tunya lakosságát. Egy szegény embernek hat leányában gyakorlatilag véve vagyona van, mert hasznos cselédek válhatnak belőlük és ha három vagy négy fia volna, a fiatal emberek munkát kaphatnak, ha arra alkalmasak. A közép és magasabb osztály az, mely a dologtalan lakosság számát növeli. Látni lehet ezt azon fiatal emberek nagy számában, akik naponta jelentkeznek, ha üresedésbe jön egy dijnoki állás. Azt tartja, hogy a szülőknek nem kellene úgy félni, fiaikat valamely hasznos mesterségre taníttatni.

Bourne S. abban a nézetben van, hogy az ország jövő jólété nagy részben a népesedési kérdésre vonatkozó helyes nézetek terjedésétől s nevezetesen attól függ, hogy a társadalom minden osztályában uralkodó pogány nézetek e pontra vonatkozólag elenyésztessenek. Mostanság nincs szükség az ország jelen helyzetében Malthus tanaira, vagy a Malthusnak tulajdonított, még sokkal rosszabb tanokra. Van most a birodalom határán belül elegendő eszköz a közönség minden tagja számára jó megélhetést biztosítani; csak le kell vetköztetni nemzeti hiábíkat és *takarékoságra, okosságra és mértékletességre kell tanítani a népet.*

Közgazdasági és statisztikai évkönyv.

Szerkesztik: dr. Jekelfalussy József és dr. Vargha Gyula. *)

A közgazdasági és statisztikai évkönyv, ezen megindításakor osztatlan elismeréssel üdvözölt irodalmi vállalatnak új kötete ma hagyta el a sajtót. A midőn az Évkönyv megjelenését jelezzük, a legnagyobb örömmel hívjuk föl arra nemcsak a szakkörök, hanem az egész művelt magyar közönség figyelmét, a mely lehetetlen, hogy föl ne karolja ezen irodalmi vállalatot, mely nemcsak kiállja a hasonnemű idegen nyelvű művekkel az összehasonlító bírálatot, de valamennyit kivétel nélkül fölülmulja úgy az anyag gazdagsága, mint a földolgozás szigorú rendszeressége tekintetében.

A közgazdasági és statisztikai évkönyv rendeltetése nem lehet más, mint az állami és közélet egyes ágai állapotát statisztikai adatok segítségével feltüntetni. »Conversations-lexicon«, mely nem szavakkal, hanem számokkal beszél, csakhogy míg a »conversations-lexicon« a legtöbb esetben takarója, elpalástolója a tudatlanságnak, vagy a felületességnek, addig a közgazdasági és statisztikai évkönyv forrása a tudásnak és a helyes ítéletnek, melynek senki dolgozó-asztaláról sem szabadna hiányozni, ki önálló és alapos ítéletet akar magának alkotni a közügyek mozzanatairól. Ezen mű nem a könyvszekrénybe, hanem a dolgozó-asztalra való; a politikusra és önálló munkálkodásra hivatott tisztviselőre, a publicistára, az egyszerű újságolvasóra egyaránt nélkülözhetlen. Ha mindazok, kiknek száma van a mű és kiknek szükségük van arra, csak néhányszor is lapoznának abban — el merjük mondani — elmaradna a képviselőházi beszédek egy jó része és nem iratnék meg, vagy másként iratnék a hírlapi cikkeknek jó negyed-része.

A nem szakember, a ki még soha sem küzdött meg statisztikai mű irásának nagy nehézségeivel, képzetet sem alkothat magának azon óriási szellemi és testi fáradságról, melylyel oly mű szerkesztése jár,

*) Közgazdasági és statisztikai évkönyv. Újabb, második évfolyam. 1888. A magyar tud. akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságának támogatásával kiadja az országos statisztikai hivatal. — Athenaeum — Ára vászonkötésben 3 frt 50 kr.

mint a közgazdasági és statisztikai évkönyv. Egyes ember e földadat nehézségeivel meg sem birkózhat és a korán elhunyt Neumann Spallart, kit pedig a szakemberek az egész föld kerekességéről támogatottak adatok beküldésével, az egyéni erő gyöngeségének tudatában korlátozta közkeletű vállalatát, (Übersichten der Weltwirtschaft) a gazdasági élet főmozzanatainak jellemzésére. Műve így is, viszonylag szűk határok között bámulatos bizonyítéka marad annak, hogy mire képes a kitartó buzgalom. Azt a földadatot azonban, a mit a közgazdasági és statisztikai évkönyv szerkesztői és az országos statisztikai hivatal e mű kiadásánál maguk elé tűztek, magánember sohasem oldhatta volna meg és arra még statisztikai hivatal is csak akkor képes, ha annak vezetője a statisztika majdnem minden ágának mezején oly kiváló tekintély, mint Keleti Károly, a ki nagy tudásával és a statisztika világirodalmában való jártasságával, melylyel helyes gyakorlati érzék párosul, még a legkiválóbb szakemberek munkáját is megkönnyíti.

A közgazdasági és statisztikai évkönyvet a hasonló természetű magánvállalatokkal, mint a Block-féle »Annuaire«, vagy a Keltic-féle »Statesman's Yearbook« össze sem lehet hasonlítani; ezek egyes államok állami és gazdasági állapotának jellemző statisztikai adatait nyújtják, kisebb-nagyobb részletességgel. Az évkönyvvel azonos célú csak a hivatalos angol »Statistical abstract« követ, ez azonban külön-külön tünteti fel táblázatos alakban, és államok szerint az egyes gazdasági viszonyokat, vagy gazdasági és államéleti tényezőket. A közgazdasági és statisztikai évkönyvet a legjelesebb munkának kell itélnünk valamennyi azonos természetű irodalmi vállalat között, hasonló becsű mű semmiféle nyelven nincs, úgy, hogy erre a műre legkevesébbé sem alkalmazható az a kifogás, melylyel a magyar közönség a könyv-nem-vásárlást leplezni szokta.

Az évkönyv szerkesztői: dr. Jekelfalussy József és Varga Gyula már ez új folyam első kötetének megjelenésekor megérdemelt elismerésben részesültek, azon kiváló szolgálatért, melyet az évkönyv kiadásával a hazai irodalomnak tettek. Ezen elismerésünk csak fokozódik, ha az évkönyv most megjelent folyamát összehasonlítjuk a tavalyi kötettel. Alig van az évkönyvnek szakasza, mely nem bővebben dolgoztatott volna föl és különösen a nemzetközi anyag, melynek bősége már tavaly is meglepő volt, oly gazdag, a melyet egyetlen más hasonló munkában, sőt azokban együttvéve sem találhatni föl. Ahol a forrásmunkák megszerezhetők voltak, a szerkesztők ott mindenütt a forrásokra mentek vissza és ennek köszönhető az, hogy az évkönyv majdnem minden szakasza vagy egyenesen az 1887-ik évre vonatkozó adatokat, vagy a mennyiben ezek még meg nem jelentek volna, a legújabb adatokat nyújtja, mely körülményt minden szakember egész érdeme szerint fog méltányolni.

A szerkesztők az évkönyv kiadásánál igénybe vették a technika összes fogásait, hogy a könyv terjedelmét korlátozzák és ha az új év-

folyam mégis tíz évvel bővebb, mint a tavalyi, ez azt mutatja, hogy a szerkesztők új, a tavalyi évfolyamban föl nem ölelt viszonyok tárgyalását is fölvtették az évkönyvbe. Nincs szándékunkban ezen, így meg-bővült szakaszokat egyenkint felsorolni, mert akkor az évkönyv valamennyi szakaszát meg kellene említenünk, csak egyesekre utalunk. Ilyen a véderőről szóló szakasz, melynek tárgya most különösen aktuális, ilyen az állami pénzügyet, a hitelügyet tárgyaló fejezet; egészen új fejezet a gabonaárak nemzetközi statisztikája, kimerítőbb tárgyalást nyert az állategészségügyi és az állati termékek forgalmának nemzetközi statisztikája; az új folyam külön fejezetet szentel, a mit mindenki örömmel fog fogadni, a Balkán-államok áruforgalmának. Ezen utalások világosan mutatják, milyen irányban törekedtek az évkönyv érdemes szerkesztői művüket tökéletesíteni, és annak gyakorlati hasznavehetőségét fokozni.

Ez a törekvés teljes mértékben sikerült, a szerkesztők a tökélyt megközelítő művet nyújtanak: ilyen munkánál, melynek annyi különböző érdeket kell kielégítenie, a tökélyt elérni csak akkor lehetne, ha a mű terjedelmét nem kellene szükségszerűleg korlátozni a mű használhatósága szempontjából. A használhatóság gyakorlati szempontjának figyelemmel tartása mellett a szerkesztők kielégítettek minden fölmerülhető igényt és nagyobb érdeme ilyen műnek nem lehet, mint hogy azt minél tágabb körű közönség teljes kielégítéssel használhassa. A mű kiadásával és annak évről-évre való folytatásával a szerkesztők és az országos statisztikai hivatal nagy és maradandó szolgálatot tesznek nemcsak a szakirodalomnak, hanem a közönségnek is, mert föl kell tételeznünk, hogy a mű megjelenésének üdvös hatással kell lennie a közügyek helyes megítélésére.

H. F.

